

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1961

IV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Főszerkesztő:

MOLNÁR ERIK

Szerkesztik

az Intézet Igazgatóságának megbízásából

BARTHA ANTAL, LACKÓ MIKLÓS és R. VÁRKONYI ÁGNES

Ezt a számot az Intézet technikatörténeti csoportjának közreműködésével összeállította

MAKKAI LÁSZLÓ

Szerkesztőség: Budapest, I. Úri u. 51-53. — Telefon: 160—108

Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>T. Dziekoński</i> : A lengyelországi eneolitikus rézkohászat és közép-európai kapcsolatai	1
<i>Zolnay László</i> : Buda középkori vízművei	16
<i>Faller Jenő</i> : Adatok a bányabeli robbantás fejlődéstörténetéhez	56
<i>Endrei Walter</i> : Textilipari szabadalmak Magyarországon a nyugat-európai ipari forradalom idején	76

KÖZLEMÉNYEK

<i>Hegedűs Zoltán</i> : A diósgyőri Központi Kohászati Múzeum és a soproni Liszt Ferenc Múzeum vasbucáinak kohászat-történeti vonatkozásai	94
<i>Endrei Walter</i> : Az automatagépek programvezérlésének eredete	107
<i>Barta István</i> : Adatok a gácsi posztógyár reformkori történetéhez	113

SZEMLE

<i>Heckenast Gusztáv</i> : A feudáliskori magyarországi vaskohászat historiográfiája ...	123
<i>Makkai László</i> : A tudomány- és technikatörténet a stockholmi történeti kongresszuson	129

Előfizethet a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József Nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekkszámla szám: egyéni előfizetésnél: 61.257, közületi: 61.066 (vagy átutalás az MNB 8. számú folyószámlára.)

A TÖRTÉNELMI SZEMLE 3. (1960-as) ÉVFOLYAMÁNAK TARTALOMJEGYZÉKE

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

<i>Baksay Zoltán</i> : Adatok a csepeli Vas- és Fémművek bérviszonyaihoz. 1931—43.	510
<i>Barta István</i> : Széchenyi és a magyar polgári reformmozgalom kibontakozása...	224
<i>Bogdán István</i> : A lékai (hámosi) papírmalom a XVIII. században.....	46
<i>Endrei Walter</i> : Az európai textilnyomás fejlődési szakaszai	1
<i>Endrei Walter</i> : Az antik technika értékelésének revíziójáról	116
<i>G. Sándor Mária</i> : Adatok az eszterga magyarországi történetéhez	141
<i>II. Haraszti Éva</i> : A chartista mozgalom gazdasági és társadalmi előzményeihez....	411
<i>Hegedűs Zoltán</i> : Honfoglaláskori vastárgyak és salakok metallográfiai vizsgálatá- nak tanulságai	119
<i>Jemnütz János</i> : A háború és béke kérdése a II. Internacionálé koppenhágai kongresz- szusán	479
<i>Kovács Endre</i> : Az 1863-i lengyel felkelés és a magyar emigráció.....	241
<i>Makkai László</i> : Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban	193
<i>Mályusz Elemér</i> : Zsigmond király központosító törekvései Magyarországon.....	162
<i>Mihalik Sándor</i> : Adatok a régi magyar kerámiagyárak történetéhez.....	94
<i>N. Kiss István</i> : Uradalmi gazdálkodás Sárospatakon és Tokajban a XVI. század második felében	15
<i>Orbán Sándor</i> : Az állam és a katolikus egyház megegyezése (1950).....	281
<i>Puskás Júlia</i> : A magyarországi mezőgazdaság tőkés fejlődésének vizsgálata az 1895. évi üzemstatisztika adatai alapján	446
<i>Spiesz, Anton</i> : A XVIII. századi textilmanufaktúrák történetéhez	31
<i>Varga János</i> : Borkezelés a XVIII. század első felében	130

SZEMLE

A nacionalizmus történelmi gyökereiről. Ankét a Magyar Tudományos Akadémián. (<i>Makkai L., R. Várkonyi Á., Vörös A., H. Balázs É., Barta I., Varga J., Sándor V., Katus L., Hanák P., Jemnütz J., L. Nagy Zs., Hajdu T., Márkus L., Csatári D.</i>)	310
A nemzetiségtörténeti kutatások főbb problémáiról és a nemzetiségi munkacsoport munkájáról (<i>Katus László</i>)	536
Diplomata Hungarica Antiquissima 1000—1196 (<i>Györffy György</i>)	525
<i>Geijer, Agnes</i> : Oriental Textiles in Sweden (<i>Endrei Walter</i>)	152
<i>Pleiner, Radomír</i> : Základy slovanského zelezářského hutnictví v českých zemích (<i>Heckenast Gusztáv</i>)	149
<i>Pongrácz Pál</i> : A mezőgazdasági jellegű ipari építészet emlékei. Malmok (<i>Makkai László</i>)	151
HÍREK	361

HATÁRAINKON TÚL

A történettudomány elméletének kérdései a mai polgári történetírásban (<i>I. Sz. Kon</i>)	364
A stockholmi történetkongresszus újkori szekciójának munkájáról (<i>Makkai L.</i>)	544
Külföldi vendégeink	547
KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA	381

TADEUSZ DZIEKOŃSKI

A lengyelországi eneolitikus rézkohászat és középeurópai kapcsolatai

Zlotában (sandomierzi járás), a régi település területén a két világháború közötti időszakban végzett kutatások alkalmával a korai neolitikumtól egészen a koraközépkorig terjedő települések nyomaira bukkantak, réz-salakos tégelytöredékeket, agyagfúvóka részeket is találtak, ezenkívül feltártak még ugyancsak rézből készült néhány dísz tárgyat, nyersanyagdarabkákat, valamint apró rézcseppeket.¹ Amint azt az ezekkel a leletekkel együtt feltárt kerámiák is bizonyítják, e leletek a festett szalagdíszes kerámia kultúrájának idejéből származnak, amely ezen a területen i. e. 2200—2000. évek közti időszakban fejlődött ki (I. tábla, 1. kép). Amint azt a leleteken végzett fém- és szilikátvizsgálatok kimutatták, még azok a darabok is, amelyeket kevert rétegekben találtak, ebbe a kultúrába tartoznak, kivéve egy gyűrűt, amely a zsinórdíszes kerámia kultúrával volt kapcsolatban, valamint két dísz tárgyat, amelyek — amint kiderült — bronzhuzalból készültek.

A tégelyek jelenléte azt bizonyította, hogy ebben az esetben Közép-Európa területén — ha nem is a legrégibb, mindenesetre azonban — az eddig feltárt egyik legrégibb rézkohászati műhely nyomaival van dolgunk. Indokolt tehát ezeket az érdekes leleteket részletes vizsgálat tárgyává tenni.

A tégely és fúvókák, valamint a készítmények anyagán végzett több mint 100 spektrográfiai mennyiségi és félmennyiségi, metallográfiai, mineralógiai és terminus vizsgálat sok érdekes megállapításra adott lehetőséget. A mellékelt fényképek, vázlatok és a tégely két töredékén végzett kutatás eredményei (I/2. és II/1. kép) alapján nyilvánvalónak látszik, hogy a Zlotában végzett munka egy igen tiszta réz felolvasztása volt, s ebből — valószínűleg földbevált mélyedésekben — kisalakú öntvényeket készítettek. Ezeket azután lemezzé és huzallá kalapálták ki. Ezekből a féltermékekből készítették az apróbb dísz tárgyakat, mint pl. drótból a karpereceket, lemezből a hajlított csövecskéket, amelyeket fonálra fűzve, mint nyakékeket hordtak stb. (III/1. kép). Amint azt a metallográfiai kutatások kimutatták, mindezek a dísz tárgyak kikovácsolás útján készültek (III/2. kép).

A végrehajtott vizsgálatok lehetőséget adtak annak megállapítására is, hogy Zlotában ebben a viszonylag rövid időszakban a rézkohászat terén valószínűleg jelentős változások következtek be.

¹ Összesen 24 tégelytöredéket, 8 agyagfúvókátöredéket, agyagedénytöredékeken rézcseppeket és réznyersanyagdarabkát, továbbá hat rézkészítményt. Kultúrális hovatartozásukat és korukat D. Rauhut határozta meg a kísérő kerámiai anyag alapján.

E korszak kezdetén a rezet, átlag 0,5—1 kg ürtartalmú, valószínűleg félgömbalakú, löszből mintázott, kiszáritott, illetőleg gyengén kiégetett téglékben olvasztották (I/2. kép). Mindez arra mutat, hogy nagyon is tisztában voltak ennek a nehezen alakítható nyersanyagnak az előnyeivel. A löszből készült téglékben olvasztott réz ugyanis alkalmasabb a kikalapálásra, mint az, amelyet agyagból készült téglékben olvasztanak. E kultúra fennállásának későbbi szakaszában a téglék világosan kirajzolódó kerek kehelyalakot nyertek (I/2. kép). Már agyagból formálták, de olyan erősen keverve kovafölddel, mint amilyen mennyiségben az az előzőleg használt löszben található. E tégléket már gondosabban készítették és erősen kiégették. Az i. e. második évezred közepéről származó régi egyiptomi rajzok hasonló alakú tégléket ábrázolnak (II/2. kép).

Hogy a tégléket olyan nehezen tapadó nyersanyagból készítették, mint amilyen a lösz — holott ugyanakkor a használati tárgyakat olyan kitűnő kerámiaanyagból formázták, mint amilyen a bizonyos mennyiségű kovafölddel megfelelően soványított agyag —, annak oka az lehet, hogy a helyi agyag — soványítása ellenére is — sokkal kevesebb kovaföldet tartalmaz, mint a lösz és — amint a további kutatások során megállapítást nyert — mint a második típusú téglé anyaga, melyet már a könnyebben tapasztható soványított agyagból készítettek. Ebből arra lehet következtetni, hogy a téglék készítéséhez tudatosan választották ki a nyersanyagokat, amelyek — amint kimutatható — kivételesen sok kovaföldet tartalmaztak.

Az egyes fűvókatöredékek beeresztő nyílásának méreteiből, elsősorban azonban nagyon csekély keresztmetszetéből ítélve (IV/1a kép) kezdetben egészen bizonyosan agyagfűvókákkal ellátott, bőrből készült fűjtatókat használtak, amelyek mindegyike önállóan működött. A levegő tűzhőzvitelének hasonló módszerét alkalmazták Egyiptomban az i. e. második évezred közepén is. Az agyagfűvókákat ott bambuszcsövek végére illesztették és a szélzsákokat agyagedényekből és bőrből állították össze (I/2. kép). A fűvókáknak a tűzhelybe történő ilyen külön bevezetése következtében a fűjtatók bőrrészeit az elégséges veszélyének tették ki. Lehetséges azonban, hogy ez ellen védekezve a két fűjtatót a fűvókákkal szöveget alkotva helyezték el egymás mellett azért, hogy egyik fűjtató fűvése a tűz terjedése esetén biztosítsa a másik fűjtatót a meggyulladás ellen. Lehetséges, hogy ezen az úton fejlődtek a fűvókák odáig, hogy végül közös formát készítettek a két fűjtató fűvókái számára (IV/2. kép).

Zlotában a kis beeresztőnyílású fűvókák töredékein kívül találtak még sokkal nagyobb fűvókatöredéket is. Ennek sokkal nagyobb beeresztő nyílása volt, amelyben már két nádból készült fűjtató fűvókáit is el lehetett helyezni (IV/1. kép). Ha a fűvókák általános fejlődését vesszük alapul (IV/2. kép), felmerül az a kérdés, vajon a Złota területén feltárt fűvókák nem mutatnak-e formai szempontból bizonyos fejlődési folyamatot. E gondolatot tovább vive, felmerül az a kérdés, vajon e település területén csak a fűjtatókkal kapcsolatban mehettek végbe alapvető változások a szalagdíszes kerámia kultúrájának korában.

Az olvasztás idején a tégléket a földbe mélyítve, egészen biztosan lejtőn helyezték el, hogy a kissé magasabban fekvő fűjtatók fűvókái felülről hatoljanak be a parázssba (IV/2. kép). Amint azt a téglétöredékek vizsgálata kimutatta, a tüzelőanyag zöme és a legtöbb parázs a téglén belül, a réz fölött volt. Erre utal a téglé parkányának belső részén a perzselődés, valamint a

nyersanyagdarabkákban és a készítmények rezében a viszonylag kevés réz-oxid mennyiség (III/2. kép). Bizonyos szénmennyiségnek kellett lennie a tégely oldalai körül is, amely azonban nem égett el abban a mértékben, mint a belsőjében levő szén. Ezt bizonyítja a tégely törésén kívülről látható erős megfeketedés és e megfeketedésnek a hiánya a belső oldalon, ahol az erős hőmérséklet tartós volt. Ebből arra lehetne következtetni, hogy a réz olvadása a széntakaró alatt következett be. A készítmények rézanyagának metallografikus vizsgálata azonban a rézoxid 2—3%-os jelenlétét mutatta ki (III/2. kép), vagyis a legnagyobb valószínűség mellett többet, mint amennyit a széntakaró alatt olvasztott réznek tartalmaznia kellene, viszont sokkal kevesebbet, mint amennyivel rendelkeznie kellene, ha teljesen takarómentesen történt volna az olvasztás.

Ez arra mutat, hogy az olvasztott réz időnként fedetlen volt. Ez a hosszú fedetlenül hagyás talán a fém kiöntése alkalmával következett be. Ekkor történhetett a szennyeződés és a réz oxidálása is. Lehetséges, hogy e folyamat során a réz sokkal nagyobb mértékben oxidálódott, és hozzá még olyan erősen, hogy törékennyé és kikalapálásra alkalmatlanná vált. A rezet ez ellen a tégely anyagában levő kovaföldmennyiség védte, amely sokkal nagyobb fokban salakosította a szennyeződések és a réz oxidjait, mint az agyag. Talán éppen ezzel lehet megmagyarázni azt, hogy az akkori kohászok oly gondosan választották ki a tégely anyagát. Bár nem ismerték a folyamatok valódi okát és még valószínűleg nem értékelték a réz olvasztásának — különösen az utolsó szakaszban a szén szoros takarója alatti olvasztásának — előnyeit, tapasztalatilag rájöttek arra, hogy ezen az úton nyernek a kikovácsolás számára legjobb nyersanyagot.

A réz olvasztása után a tégelyeket — valószínűleg — begörbített nyirkos ággal vették ki és a rezet földbe vájt mélyedésbe öntötték, hogy belőle kikalapálás útján történő megmunkálás céljára megfelelő formákat öntsenek ki.

Amint tehát feltehető, a viszonylag rövid idő alatt Zlotában a réz-olvasztásnál ott alkalmazott eszközökben nagy fejlődés következett be, és — pedig elsősorban a tégelyek anyagában és készítésének módjában, de lehetséges, hogy még a fújtatás módszerében is. A réz olvasztásának módja ezzel szemben ugyanaz maradt.

Az, hogy a lengyel területeken a réz olvasztásának ilyen korai nyomaira bukkantak, egyáltalában nem jelenti azt, mintha a neolitikorban ott lakó emberek ebből a szempontból megelőzték volna a Közép-Európa más területein lakó embereket, hanem csak azt, hogy véletlenül itt találtak fémkohászati munkálatok ilyen régi nyomaira. Lehetséges, hogy rövidesen pl. a magyar archeológusok ilyen munkálatoknak még régebbi nyomaira bukkannak. Erre mutat az, hogy magyarországi eneolitikumban jelentős mennyiségű hazai réz fordul elő és nagy mennyiségben találnak rézből készült, e korszakból származó készítményeket. A zlotai leletekkel való közelebbi megismerkedés azonban mindenképpen bebizonyította, hogy a lengyel területeken az e korszakból származó készítmények nem elmaradtak, sőt ellenkezőleg, ahhoz a korszakhoz viszonyítva nagyon is magas szinten állanak.

Vizsgálatunk főcélja azonban olyan kísérlet elvégzése, melynek során megállapítást nyerjen annak a réznek a származása, amelyet Zlotában dolgoztak fel, illetőleg amelyből az ott talált készítmények készültek. Összehasonlító anyag nyerése céljából e kutatásokat a lengyel területen előforduló szalagdíszes kerámiakultúra más csoportjaira, nevezetesen a szalagdíszes festett

kerámiakultúra jordanówi és a Brześć-kujáviai csoportjára is kiterjesztettük, amelynek leletei közt szintén találtak rézből való készítményeket (I/1. kép).

E készítmények fajtájáról és alakjáról a következőket mondhatjuk. A jordanówi² és a Brześć-kujáviai³ kultúrából származó rézeszközök és készítmények, valamint nyersanyagdarabkák, továbbá a festett kerámia idejéből való öntvény, tégely- és fújtatófúvókatöredékek jelenléte nemcsak azt bizonyítja, hogy ott ismerték a rézet, hanem azt is, hogy értették a feldolgozásához. Lengyel területen a réz már i. e. 2400 körül megjelenik, s ebből a fémből elsősorban apróbb dísz tárgyakat készítettek, a Tiszapolgáron talált rézkészítmények keletkezési idejénél korábban. Ezzel szemben a későbbi korszakban Magyarországon a rézet tömegesen dolgozták fel, lengyel földön viszont nem találjuk meg ennek megfelelőjét. Ez talán arra mutatna, hogy az ilyen fajta tömeges termelés számára itt megfelelő saját nyersanyag nem állott rendelkezésre, míg a nagyobb rézdaraboknak távolabbi vidékekről történő odaszállítása már nagyobb nehézségekkel volt összekötve.

Konrad Jazdzewski, a Brześć-kujáviai kultúráról szóló munka szerzője a következőképpen látja a neolitikorban a lengyel területeken a rézből készült eszközök elterjedésének a sorrendjét. Az első készítmények a tiszai szalagdíszes és a morva festett kerámiakultúra idején jelennek meg. Lengyel területen a fém megismerése — a szerző véleménye szerint — a mai magyar és cseh területeken lakó törzsekkel való érintkezések eredménye volt. Ezzel szemben a fiatalabb neolitikum, amelyek nem voltak kapcsolatban ezekkel a kultúrákkal (mint a tölcséralakú serlegek, a gömbalakú amfórák, vagy a zsinórdíszes kerámia kultúrája), használtak ugyan rézet, e fémből azonban nagyobb mennyiséggel nem rendelkeztek. Csak a neolitikum vége felé feltűnő kultúrákat jellemzi a réz használatának fokozatos növekedése. Erőteljes növekedés Svájcban és Ausztriában a cölöpépítménykultúrában lép föl. Innen származnak ugyanis a cölöptelepülésekben feltárt hihetetlenül értékes leletek. A következő, alapvető előrehaladás végül Csehország és Közép-Németország területén kifejlődött bronzkohászat volt.

A szerző arra is gondol, hogy azok az utak, amelyeken keresztül a nyersanyag, valamint a réz feldolgozásának ismerete annak idején a lengyel területekre, a Tengeremellékre, Nagy-Lengyelországba és Kujáviába jutott, a Visztula mentét elkerülve Szilézián keresztül vezettek. Magyarországról észak felé tulajdonképpen erre vezet a legegyszerűsebb út. Ezek a feltevések az akkori rézkészítmények lelőhelyeinek földrajzi megoszlására támaszkodnak. A leletek ugyanis főként Szilézia és Nagylengyelország területéről származnak. Ez azonban az ott folytatott intenzívebb kutatásnak tulajdonítható. A rézfeldolgozásnak Złotában talált nyomai bizonyos mértékben kiegészítik ezt a hiányt. Ezek viszont arra mutatnak, hogy a rézfeldolgozás elterjedésének útvonala a Visztula mentén is vezetett. De arra a kérdésre, hogy a Złotában feltárt réztárgyak helyi vagy behozott rézből készültek-e, a végső választ magában a nyersanyagban, annak kémiai jellegzetességében kell keresni. Ebből a célból összehasonlítottuk a Złotában és ugyanazon kultúra más központjainak területén talált réztár-

² O. Mertins : Kupfer- und Bronzefunde in Schlesien. Schlesiens Vorzeit. VII. (1899) 344. l. VI (1898), 345, 171—172. l.

³ K. Jazdzewski : Omentarzyska kultury ceramiki wstęgowej i związane z nimi ślady osadnictwa w Brześciu Kujawskim. Państwowe Muzeum Archeologiczne, Warszawa 1938.

gyak kémiai jellegzetességeit mintegy 200 félmennyiségi spektrografikus vizsgálattal.

Az „antik” tárgyak vizsgálatával, ahogy annakidején az archeológiai leleteket nevezték, már a XVIII. század fordulóján kezdtek foglalkozni. A tulajdonképpen kémiai vizsgálatokat azonban, amelyek a sajátmaga által tökéletesített súlyelemzésen alapultak, Klaproth ebből a célból csak a XIX. század elején kezdte alkalmazni.⁴ El lehet tehát mondani, hogy a régészeti leletek kémiai vizsgálata olyan régi, mint amilyen régi az ilyen irányú vizsgálatok modern módszere. Ettől az időtől kezdenek kibontakozni az analitikus vizsgálatok is.

Az ilyenfajta vizsgálatok számára az archeológiában az új perspektívákat F. Wiebel nyitotta meg a hatvanas években.⁵ A középkori kohászok számára egyáltalában nem volt már újdonság az, hogy e fémnek alapvető, kénese ércei kis mennyiségben mindig foglalnak magukban bizonyos más fémeket is. A súlyanalízis alkalmazásával sikerült megállapítani azt, hogy e fémek egy része megmarad a karbonátos ércekben is, de ezenkívül még azokban a rezekben is, amelyek ezeknek az érceknek geokémiai folyamatok útján létrejövő termékei, sőt ezenfelül még a kohászati úton nyert rézben is. Ennek következtében kirajzolódott tehát annak a lehetősége, hogy ezen az úton össze lehessen hasonlítani a különböző kultúrákban használt rézfajtákat, valamint hogy meg lehessen állapítani a rézből és talán a bronzból készült tárgyak nyersanyagának eredetét is annak alapján, hogy e tárgyak kémiai jellegzetességeit összehasonlítják bizonyos területeken előforduló ércek kémiai jellegzetességeivel. Az annakidején alkalmazott új analízissel nem lehetett azonban kielemezni minden szennyeződési nyomot, különösen azért, mivel a megvizsgált tárgyak műemlékjellege nem adott lehetőséget alaposabb kísérletek elvégzésére. Ebben az irányban új lehetőségeket csupán a spektrális vizsgálatok módszere tudott nyújtani, amelynek alapelveit Bunsen és Kirchhof még 1860-ban határozták meg. Ezt azonban, mint spektrografikus módszert, a kémiában csak 1925-ben, az iparban pedig csupán 1933-ban alkalmazták.

Mindezek alapján fokozottabban kell hangsúlyozni W. Witter 1938-ban megjelent munkájának jelentőségét,⁶ amelyben a spektrografikus kutatások eredményeire támaszkodva megállapítja ezeknek az archeológiában való használhatóságát. A következő, H. Otto-val együtt írt és 1952-ben kiadott munkában⁷ a két szerző már a spektrografikus mennyiségi vizsgálatokon alapuló mintegy 1300 eredményt gyűjtött össze. E munkákban készítették el régi rézleletek analízise eredményeinek rendszerbe foglalását. Ennek alapjául a szennyeződés különböző fajtái (antimon, arzén, ezüst, nikkel, ólom és bismut) szolgáltak, ezekhez hozzávették még pótlólag az ónt is, és egyben ismertették a vizsgálat tárgyává tett készítmények alakját is. De a készítmények formájá-

⁴ M. H. Klaproth: Beiträge zur chemischen Kenntniss der Mineralkörper. Stettin, 1815. — M. H. Klaproth: Chemische Untersuchungen der Metallmasse von antiken chernen Waffen und Geräthen. Gehles Journal für Chemie, Physik und Mineralogie, 6, 1807, 13. f. 15. sz. 351—358. l.

⁵ F. Wiebel: Beiträge zur Kenntnis antiker Bronzen vom chemischen Standpunkte. Hamburg, 1863. — F. Wiebel: Das gediegene Kupfer. Hamburg, 1864.

⁶ W. Witter: Die Ausbeutung der mitteldeutschen Erzlagerrstätten in der frühen Metallzeit. Leipzig, 1938. — W. Witter: Die älteste Erzgewinnung im nordisch-germanischen Lebenskreis. Leipzig, 1938.

⁷ H. Otto—W. Witter: Handbuch der ältesten vorgeschichtlichen Metallurgie in Mitteleuropa. Leipzig, 1952.

nak nyersanyaguk kémiai jellegzetességével történő összehasonlítása során már megjelentek az alapvető nehézségek. Azok a készítmények, amelyeknek analízise közös kémiai jellegzetességet mutat, Európa különböző részeiről származnak, azaz a hasonló kémiai jellegzetességű rezek különböző, gyakran egymástól egészen távolieső központokból származnak. Még nagyobb nehézségek támadtak akkor, amikor e réztárgyak analízisének eredményét a különböző rézlelőhelyek érceinek kémiai sajátosságaival hasonlították össze. Ezért a szerző kénytelen volt általános megállapításokra szorítkozni és alapján véve csak a szulfidos ércekre korlátozták magukat.

Az első lépés mindenesetre megtörtént és Witternek elmúlhatatlan érdeme az, hogy a spektrografikus módszereknek a történelmi kutatások céljaira való alkalmassá tételén és az ily eredményeknek viszonylag nagy mennyiségben való összegyűjtésén túlmenően felhívta a figyelmet arra, hogy mely szennyeződéseknek van legnagyobb jelentőségük a réz kémiai jellegzetességének megállapításánál. Túl korainak látszik azonban ezzel szemben ilyen vizsgálatok tárgyává tenni az e szempontból oly komplikált nyersanyagokat, mint pl. a bronz. A háború utáni időszakban a rézkészítmények származásának a nyersanyagukban található szennyeződések összehasonlítása útján történő vizsgálatával két másik kutatóintézet foglalkozott. Az egyik Oxfordban, a másik Stuttgartban működik.

Oxfordban e vizsgálatokat C. Hawkes, S. A. Young, H. J. Case és H. H. Coghlan végzik. Két kisebb tanulmányban⁸ Írország és Anglia területéről származó rézkészítményeknek mintegy 50 spektrografikus analízisét közlik. A vizsgálat tárgyává tett készítmények, elsősorban török és kis balták, kémiai jellegzetességét a bennük található arzén- és antimontartalom különbségével fejezik ki. Az így meghatározott kémiai jellegzetességeket megkísérelték összekapcsolni a vizsgálat tárgyává tett készítmények formáival. Nagy vonásokban az mutatkozott meg, hogy a vizsgálat tárgyává tett és Írország területén feltárt török és kis balták az antimonnál jelentősen nagyobb mennyiségben foglalnak magukban szennyező anyagként arzént. A készítmények alakjuk és díszítésük szempontjából eltérnek ugyan egymástól, de jelentős részüknek az alakja legalább is nagyon közeli azokéhoz, amilyenek az európai kontinens területén is találhatók.

Mindebből megállapítható, hogy az oxfordi intézet kutatásai nem haladtak pontosan a Witter által kijelölt úton. Jelentősen kisebb kutatási területre határolták magukat, aminek következtében viszont sikerült nekik valójában nem nagyon széleskörű, ellenben konkrét eredményekre jutniok. Nevezetesen bizonyos közös jellegzetes adatokra tettek szert arra a nyersanyagra vonatkozólag, amelyből az azon a területen előforduló és legalább bizonyos körön belül formai rokonság által összekapcsolt tárgyak készültek.

Ezzel azonban — legalább is eddig — az oxfordi intézet beérte. Pedig nem kevésbé fontos volna kutatni azt, hogy az Anglia és Írország területén feldolgozott nyersanyag milyen ércekből származik. Igaz, ezeknek az országoknak területén gazdag rézérclelőhelyek vannak, amiből arra lehetne következtetni, hogy a feldolgozott réz helyi származású; megfelelő vizsgálatok elvég-

⁸ H. H. Coghlan: Studies of British and Irish Celts. First series. Reports of the Ancient Mining and Metallurgy Committee of the Royal Anthropological Institute. London 1953, July, nr. 150, 97—101. 1. — H. Case: Studies of Irish and British Early Copper Artifacts. Second series. Uo. 1954, February, nr. 21, 18—27. 1.

zése nélkül azonban erre vonatkozólag bizonyosságot szerezni nem lehet. A vizsgálat tárgyává tett készítmények helyi származását nem egy esetben a formai kritériumok sem igazolják teljes bizonyossággal, emellett pedig antimonnál több arzént Európa más területeiről származó rézből készült tárgyak nagy részének nyersanyagában szintén lehet találni.

Amint látható tehát, az oxfordi intézet egyelőre csupán arra korlátozta magát, hogy a két elem egymásközi viszonyának megállapítására korlátozott eredmények elérésére tegyen kísérletet, ezzel szemben nem kapcsolta össze a készítmények nyersanyagának jellegzetességét az ércek kémiai jellegzetességével. Jelentős lépésként kell viszont elismerni azt, hogy a kísérleteket nem véletlenszerűen összeválogatott készítményeken végezték, hanem olyanokon, amelyek legalább is bizonyos mértékben formai és származási szempontból egymással kapcsolatban voltak.

Stuttgartban a kutatásokat 1949-ben S. Junghans, E. Sangmeister, H. Klein, E. Scheufele és M. Schröder⁹ végezték. Az intézet jelenleg évenként több mint ezer analízis elvégzésére képes. Kutatásai egészen más irányban haladtak. Elsődleges célként, legalábbis a kutatások első szakaszában, csak annak vizsgálatát tűzték ki, hogy milyen nyersanyagfajtát használtak az egyes kultúrákban és különböző időszakokban, s nem azt, hogy a felhasznált réz milyen érből származott. Ezért a készítmények nyersanyagainak kémiai jellegzetességét csak egymás közt hasonlították össze. A módszer, amellyel ezt a kutatást végzik, a matematikai statisztika alapelveire támaszkodik.

Ilyen elgondolás mellett alapjában véve közömbössé válik, hogy a vizsgálat tárgyává tett nyersanyag réz-e, vagy bronz. Mivel ebben az esetben nincsen szó a nyersanyagnak az ércel való kapcsolatáról, nem kell figyelembe venni, vajon a tárgyakban előforduló szennyeződés a rézzel vagy pedig az ónnal került-e beléjük. Ebből a szempontból ez a módszer mindenképp sokat ígérőnek mutatkozott. A kutatások során a rezen kívül egyelőre a korai bronzra korlátozták magukat, bizonyára abból az elgondoláshból indulva ki, hogy később, mikor már valószínűleg gyakran használtak fémtörmeléket, annyira komplikálttá válik a nyersanyag összetétele, hogy legalábbis a kutatások kezdeti szakaszában ennek szemmel tartása a kutatások eredményeiből alkotható kép összezavarására vezethet.

A stuttgarti intézet ennek az új módszernek alkalmas voltáról meggyőződni óhajtván, 1953-ban módszerei kísérletet végzett. Ennek kissé részletesebb ismertetése szükséges ahhoz, hogy alkalmazásáról és céljairól tájékozódhassunk.

S. Junghans 1946-ban fejezte be azt a munkát, amelynek célja volt Dél-Németország területén a késői neolitikumból, valamint a bronzkorszak korai szakaszából a réz- és a bronzkészítmények különböző formái csoportjainak előfordulási körét a lehető legbiztosabban megállapítani. A leletek időrendi sorrendjét kizárólag tipológiai kritériumok, valamint a zárt területről származó leletek kapcsolatai alapján állapították meg. Ennek eredményeként bizonyos formákat a helyi kultúrákkal összekapcsolva, a késői neolitikumba, másokat a korai bronzkorba helyeztek át, másokat pedig a bronzkorszak középső

⁹ S. Junghans—H. Klein—E. Scheufele : Untersuchungen zur Kupfer- und Frühbronzezeit Süddeutschlands. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1951—1953 (XXXIV). Berlin 1954. 77—114. l. — S. Junghans—E. Sangmeister : Bericht über den Fortgang von spektralanalitischen Untersuchungen an kupferzeitlichen Bodenfinden Europas. Germania, 1957 (XXXV) H. 1/2, 11—18. l.

szakaszába. E sorrend megállapításánál tekintetbe vették a leletekben előforduló importkészítményeket is.

Ellenőrizni akarván azonban azt, hogy e módszerrel helyesen állapították-e meg a formák elterjedtségét és időrendi sorrendjét, pótlólag ellenőrző vizsgálatokat végeztek. Ebből a célból a készítmények nyersanyagának spektrografikus-mennyiségi analízise útján nyert kémiai sajátosságait hasonlították össze. E korszakból származó és a készítmények különböző formai csoportjaiba tartozó 410 darabot vettek vizsgálat alá. Ezek közül 10% zárt leletekből származott, míg a többi tipológiailag meghatározott formájú, de különböző helyekről származó készítmény volt. Arra törekedtek, hogy lehetőleg a legtipikusabb formákat válasszák ki, de a vizsgálat tárgyává tett egész területen a lehetőséghez képest tekintettel voltak a különböző típusok előfordulási arányaira is. A spektrografikus-mennyiségi analízis révén megállapították azt is, hogy e készítmények közül melyek készültek rézből és melyek bronzból, határként 2%-os óntartalmat véve alapul. Úgy látszott, hogy 299 készítmény rézből és 111 bronzból készült.

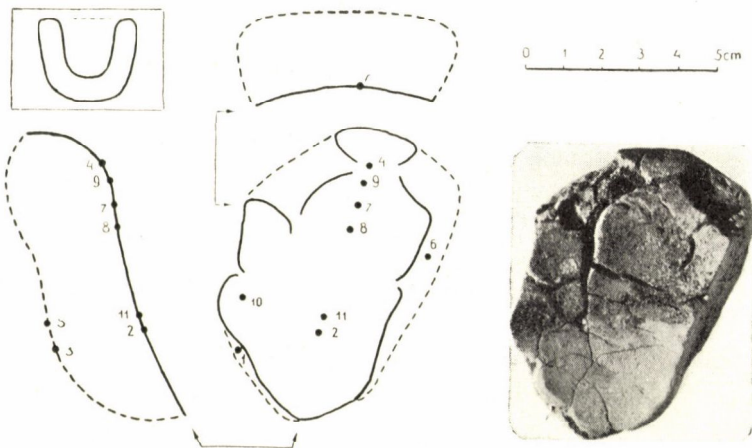
Amikor az összes készítmény nyersanyagában levő szennyeződések kémiai jellegzetességeit megkapták, befejeződött a kutatások első szakasza. Ekkor tértek át a statisztikai számításokra. Az átlagos ezüst-, nikkel-, bizmut-, antimon-, arzén-, ólom- és óntartalom alapján az analízis eredményét négy (A, B, C, D) csoportba osztották. Ekkor azonban a 2%-nál nagyobb mennyiségű ónt már nem tekintették szennyeződésnek. E csoportok szerint osztották be a készítményeket a földrajzi, valamint a tipológiai úton nyert formai keretekbe.

Ez az összeállítás fejezte be az előkészületi munkálatok második részét és ezeket az eredményeket kapta kézhez az archeológus. Már az első rápillantás lehetőséget adott annak megállapítására, hogy bizonyos kultúrák, illetőleg importok egyes készítménycsoportjai a négy nyersanyagcsoport egyikével kapcsolatosak. Ez még nyilvánvalóbbá lett, amikor a vizsgálat tárgyává tett készítményeket térképen az egyes formai körzeteken belül helyezték el, és előfordulási helyeiket az egyes nyersanyagcsoportok számára elfogadott jelekkel jelölték meg. Ennek az összeállításnak alapján nagyon értékes következtetéseket lehet levonni. Az első közülük tulajdonképpen annak megállapítása, hogy bizonyos formatípusok és nyersanyagcsoportok között szoros kapcsolat van. Ez kilátásba helyezi azt, hogy az alapanyag kémiai vizsgálatának eredményei által ellenőrizni lehet a tipológiai kutatások eredményeit. Azzal, hogy a kutatásokba a zárt leletekből származó készítményeken kívül a velük tipológiailag ugyan kapcsolts, de különböző helyekről származó készítményeket is bevon-tak, alkalmassá tették ezt a módszert arra, hogy általa, ha nem is tipológiai, minden esetre azonban kulturális vagy kronológiai szempontból nem túlságosan pontos meghatározottsággal rendelkező leletek egymás közötti kapcsolata pontosabban megállapítható legyen.

Nem kevésbé értékes következtetéseket vontak le a készítmények relatív formai kronológiájának, valamint a fémgyártás fejlődésének szempontjából. Azok a kutatások, amelyek arra irányultak, hogy a készítmények közül melyek készültek rézből és melyek bronzból, lehetőséget adtak annak a megállapítására, hogy a készítmények formáinak bizonyos csoportjai, amelyeket eddig a bronzkorszakkal kapcsoltsak össze, tiszta rézből készültek. E kutatások végeredményben bebizonyították, hogy Dél-Németországban a tiszta réz feldolgozásának időtartama hosszabb volt, mint ahogy azt eddig feltételezték,

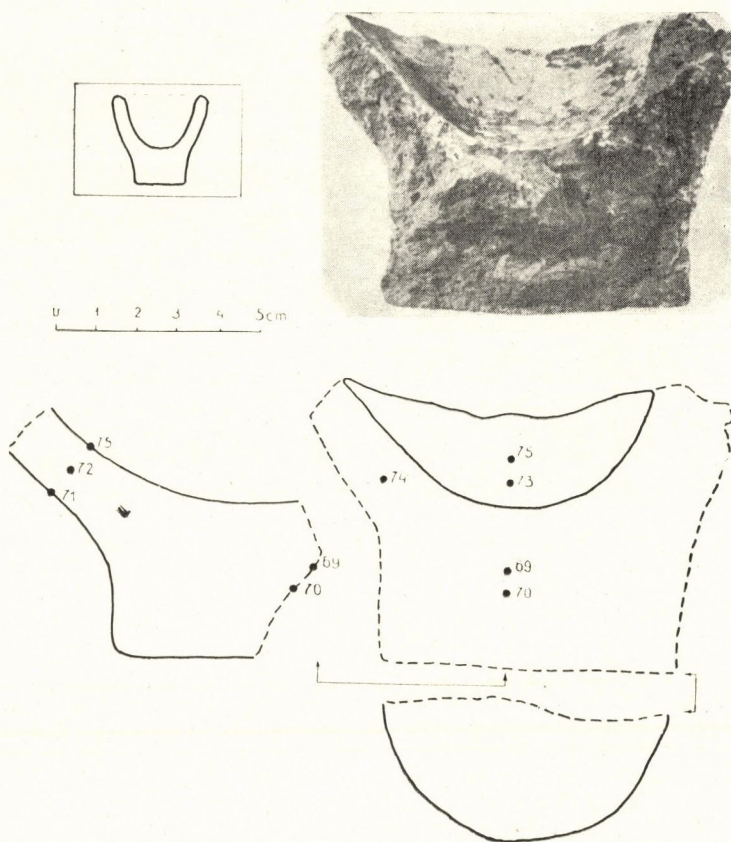
1. ▲ A tiszai és a festett szalagdíszes kultúra zárt lelőhelyei Lengyelországban
 ■ Fontosabb középkori rézérclelőhelyek
 ■ Kisebb jelentőségű középkori rézérclelőhelyek

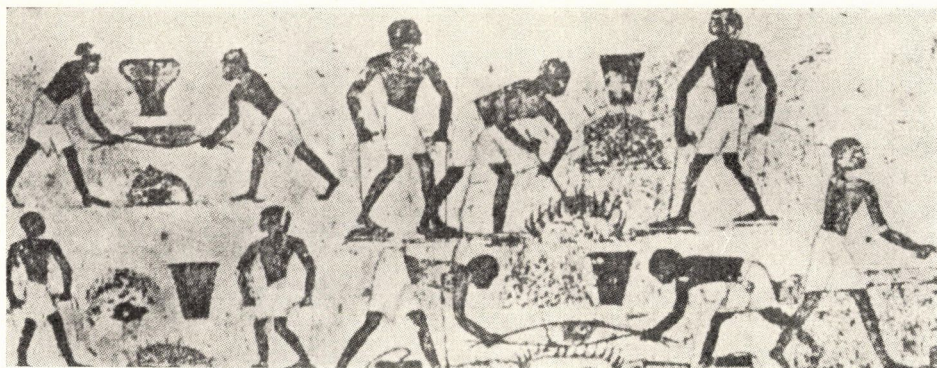
2. Złota-ban (Sandomierz-i járás) talált téglátörödékek egyike, a kohászati és kovartartalmi-vizsgálat céljára vett darabok helyének megjelölésével

II. TÁBLA

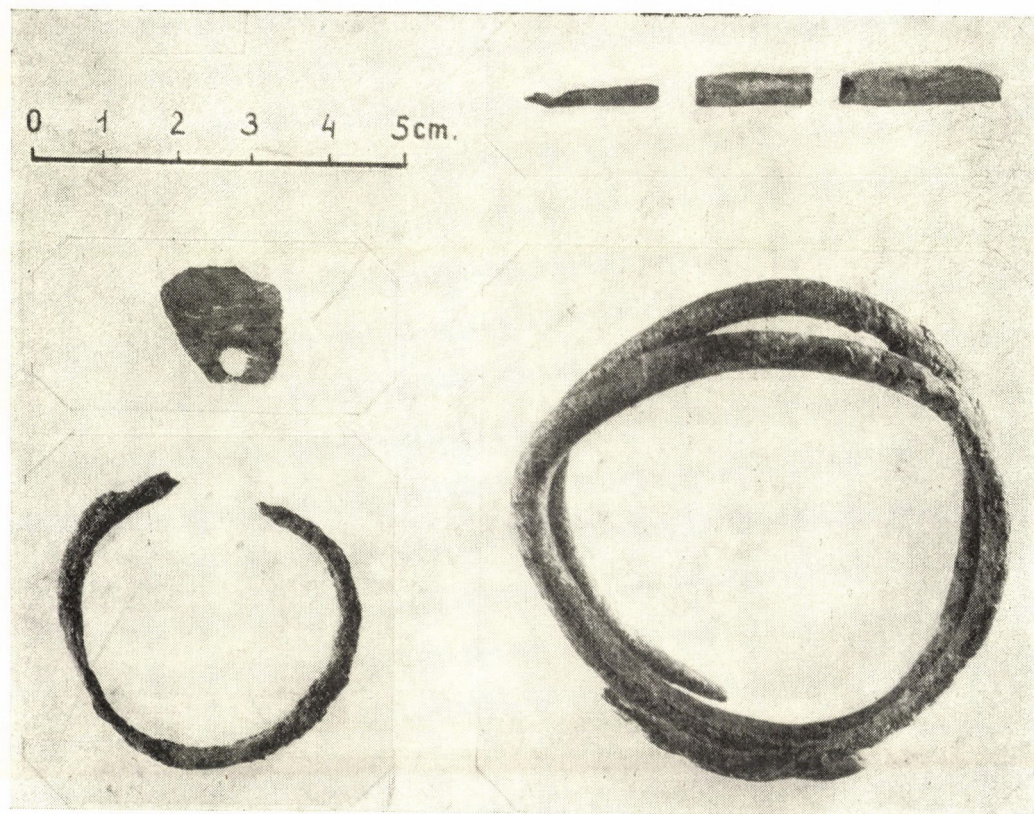

1. Złota-ban (Sandomierz-i járás) talált tégelytöredékek egyike, a vizsgálat céljára vett darabok helyének megjelölésével

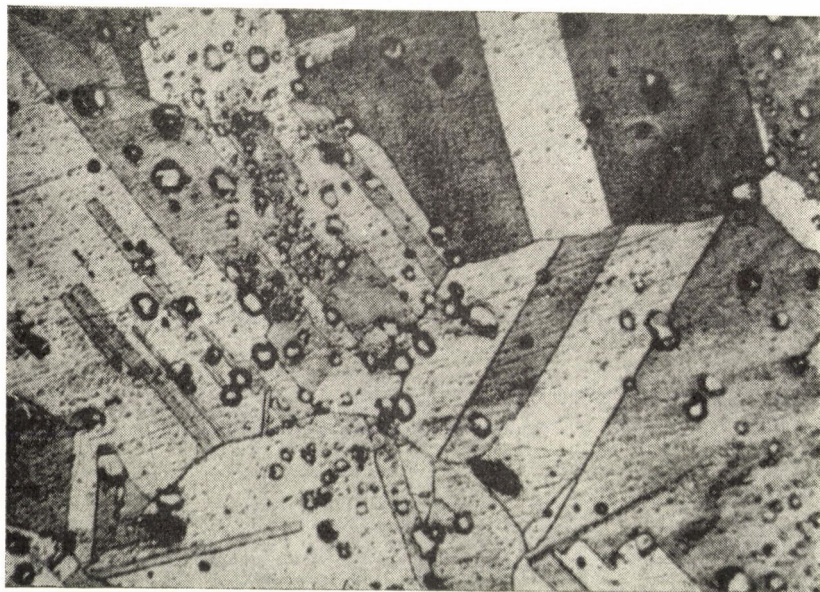

2. Rézolvasztás, valamint a rézolvasztásnál használt ó-egyiptomi tégelyfajták az i. e. második évezred közepéről

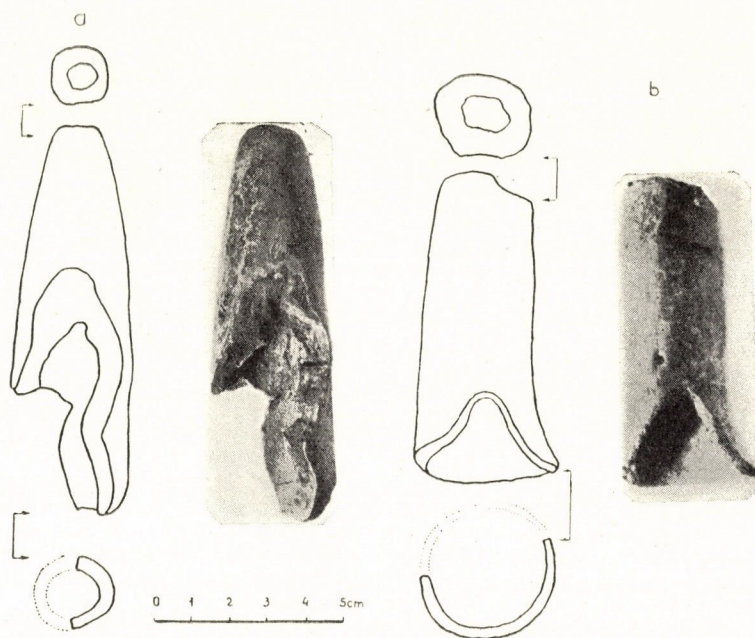
1. Złota-ban (Sandomierz-i járás) talált rézkészítmények

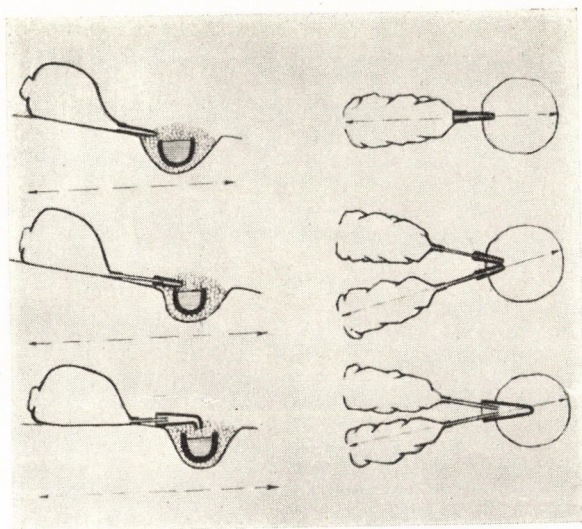
2. Rézlemezről készült disztárgy nyersanyagszerkezete, 500-szoros nagyítás

IV. TÁBLA

1. Złota-ban (Sandomierz-i járás) talált fujtatók agyagfúvókatöredékei

2. A fujtatófúvókák fejlődését bemutató vázlat

és hogy a bronzból való készítményeket későbbi korokra kell datálni. Ugyanakkor nyilvánvalóvá vált, hogy a rézkorszak e hosszú időszakából származó leletekkel együtt előkerült bronztárgyakat importálták, amit mind alakjuknak, mind pedig nyersanyaguk összetételének elemzése egyaránt megerősített. Ezek a megállapítások nagy jelentőségűek a réz- és bronzkohászat, ezzel kapcsolatban a munkaeszközök, valamint az akkori termelési eljárások s az akkori egész kultúra fejlődésének megállapítása szempontjából.

Amint tehát a stuttgarti intézet által végzett kísérleteknek ebből a leírásából megállapítható, minden arra mutat, hogy a nyersanyag kémiai sajátosságait feldolgozó statisztikai módszernek minden lehetősége megvan arra, hogy az archeológiai kutatásokban komoly szerepet játsszék. Ez a módszer még csekély adatok alapján is sokat mondhat, a legjobb eredmények azonban akkor érhetők el, ha tömeges kutatásokkal van dolgunk. Remélni lehet, hogy a spektrografikus kutatások fejlődésének mértékében az ilyenfajta számításokon nyugvó történelmi következtetések is mind többet fognak mondani.

Mindez arra is rámutat, hogy a matematikai statisztika — ez a viszonylag új és nehéz kutatási módszer — mely a különböző kutatási területeken mind fontosabb szerepet tölt be, nagy jelentőséggel fog bírni az archeológiai és a numizmatikai kutatásoknál is. De amennyire sokat ígérő a Stuttgartban alkalmazott statisztikai módszer a tipológiára támaszkodó következtetések kiegészítését illetően, annyival nehezebbnek látszik a nyersanyag származási helyére vonatkozó adatoknak ezen az úton való megszerzése. Természetesen a statisztikai úton szerzett eredmények azokra a fő útvonalakra vonatkozólag is adnak általános tájékoztatást, amelyeken a rézkészítmények, illetőleg nyersanyaguk vándorolt, azt azonban nem tudják pontosan megmondani, hogy milyen érelelőhelyről származnak. A történészek, mindenekeelőtt pedig a bányászat és kohászat történészei ebben az irányban is erős érdeklődést tanúsítanak.

A fentebb említett három kutatóintézetben 1957-ig végzett spektrografikus kutatások eredményeként a történészeknek neolitikus és korai bronzkori réz- és bronzkészítmények 2260 mennyiségi és félmennyiségi spektrografikus analízise áll rendelkezésre. A megvizsgált tárgyak főként Németország, kisebb mértékben Anglia, Dél-Franciaország, Észak-Olaszország, Magyarország, Csehország és egyes lengyel részek, mint Alsó-Szilézia és Tengeremellék területéről származtak.

W. Witter tapasztalatait, valamint az oxfordi és a stuttgarti intézetekben végzett kutatások eredményeit felhasználva a Złotában feldolgozott réz-nyersanyag származásának megállapítására vonatkozó kísérleteknél még más utat is kerestünk. Jelentős könnyebbséget okozott az, hogy a vizsgálat tárgyává tett salak, nyersanyag és készítmények rézből voltak és nem a vizsgálat szempontjából sokkal komplikáltabb nyersanyagból, mint pl. bronzból. Egyszerűbbé tette dolgunkat az is, hogy ezek a kutatások nem különböző helyekről származó és különböző kultúrákhoz tartozó leletekre, hanem zárt és — mint ahogy az később megmutatkozott — a termeléshez közvetlenül kapcsolódó leletből származó tárgyakra irányultak. Ez adott bátorítást e kutatások elvégzésére. Ebben a helyzetben alapelvül azt állítottuk fel, hogy a legjobban ellenőrizhető kutatási eredményt a legegyszerűbb, a legkönnyebben vizsgálható, de egyben ebből a szempontból a legmértékadóbb tárgy vizsgálata adhat. Erre a célra pedig nehezebb lett volna alkalmasabb készítményeket találni, mint azokat, amelyek csak rézből valók, s ugyanarról a helyről és — mint ahogy nyilvánvaló lett — ugyanabból az időszakból és ugyanabból

a kultúrából származnak, mindezeken felül pedig nyersanyaguk és salakjuk is jelen van.

Ebben az esetben a rézből készült nyersanyag, a termékek és készítmények maradványainak kémiai jellegzetességeit egymás közt összehasonlítva, feleletet csak arra keresünk, hogy e sajátosságok egységesek-e, vagy különbözők, és amennyiben egységesek, akkor e sajátosságok milyen viszonyban vannak a réz különböző salakjainak kémiai sajátosságaival. Mivel, legalább is Közép-Európa területéről, nem állott rendelkezésre elégséges mennyiségű rézépróbaanyag, már előre tisztában voltunk azzal, hogy csak a lengyel területen található salakot vehetjük figyelembe. Ennek következtében a kérdés tulajdonképpen csak annak a megállapítására szorítkozott, vajon a Złotában feldolgozott, illetőleg az ott feltárt készítményekben levő réz hazai eredetű-e, vagy sem.

A kutatásokat ebben az irányban még jobban el akarván mélyíteni, továbbá ellenőrizni akarván azt, vajon ezen az úton tényleg lehetséges-e a készítmények egy csoportjának valamiféle egységes kémiai sajátosságait megkapni, elsősorban a szalagdiszes kerámia-kultúra időszakából származó rézkészítmények közül néhány más csoportot is vizsgálat tárgyává tettünk.

A rézkészítmények, a hazai réz, valamint az ércarbonátok spektrografikus vizsgálatainál három mintát használtunk fel. Ezek közül az egyiket olyan tisztított réz kémiai súlyanalízise után nyertük, amely a XIX. század elejéről a Kielce környéki białogoni hutából származott. Ezen az alapon lehetővé vált, ha nem is mennyiségi, mindenesetre azonban félmennyiségi kutatás elvégzése, úgy, hogy az egészeknél ($++$), a tizedeknél ($+$), a századoknál ($\bullet$) és az ezredeknel ($\cdot$) $\%$ jelölést alkalmazhattunk. A két rézkarbonát-érc súlyanalízise útján végzett kémiai vizsgálat megerősítette azt, hogy a megjelölések kikerekítésénél ugyanazok a minták az ugyanazon fajta nyersanyagnál szintén használhatók. Minden darabkának kétszer történt megvizsgálása lehetőséget ad az alkatrészek szétválasztásából eredő hibák elégséges elkerülésére.

A XIX. század elejéről származó réz megvizsgálása azonkívül, hogy ezen az úton mintát lehetett nyerni és a kielcei réz kémiai sajátosságát meg lehetett állapítani, még egy haszonnal járt. Mint ismeretes, az arzénnek jelentősen alacsonyabb a forráspontja, mint az antimoné. Az ezt a két szennyeződést magában foglaló réz darabkáit ívek vagy szikrák gerjesztéséhez szükséges magas hőmérsékleten vizsgálva, az arzén sokkal gyorsabban párolog, mint az antimon. E két fémnek ezeket a sajátosságait már nagyon is jól ismerték azok a középkori bányászok is, akiknek ilyen szennyeződéseket tartalmazó rézércel volt dolguk. Tökéletesen tájékozódva voltak arra nézve, hogy pörkölésük idején sokkal könnyebb azoknak az érceknek megtisztítása, amelyekben fő szennyeződésként az arzén fordul elő. A további kohászati munkálatok során e két szennyeződés elsalakosodott. Meg kellett azonban ezután vizsgálni azt, hogy a későbbi kohászati folyamatok, valamint a kísérleti spektrografikus vizsgálatok nem változtatták-e meg e két szennyeződésnek mennyiségi viszonyát oly mértékben, hogy indokolatlanná váljék a fém ércelőhelyei, valamint a régi készítmények nyersanyaga közötti kapcsolatnak ez úton való keresése.

A XIX. századeleji réz, valamint ugyanezen fém helyi ércei rézkarbonátjainak spektrografikus vizsgálatai választ adtak e kérdésekre. Amint azt az eddigi kutatások kimutatták, de amit az említett ásványok jelenleg végzett spektrografikus vizsgálatai is igazoltak, a kielcei ércek sokkal nagyobb

mennyiségű arzént tartalmaznak, mint antimont. A XIX. századeleji rézben a szennyeződés mennyisége viszonylag nem nagy, annyira azonban mindenestre nagy, hogy biztonságot nyújtson a feldolgozott érc szulfidos voltára. A szennyeződésnek ez a csekély mennyisége azt bizonyítja, hogy tisztított rézről van szó. A réz ugyanis a kohászati folyamatok egész során ment keresztül, amely idő alatt ugyanazok a pörkölési, illetőleg salakbakerülési feltételek voltak adva mind az arzén, mind pedig az antimon számára. Az ércben az arzéntartalom ily nagy túlsúlya mellett a kezelések során az egymásutáni koncentratumokban az antimon-szennyeződés és a réz csökkenése egészen természetesen aránytalanul nagyobb volt, mint amilyen az arzéné. Végeredményben azonban — amint azt a XIX. századeleji réz néhány darabján végzett vizsgálatok kimutatták — az arzén sokkal nagyobb mennyiségben maradt meg benne, mint az antimon. A két szennyeződés kölcsönös mennyiségi viszonya úgy alakult, mint a helyi érekarbonátban.

A salak vizsgálatánál csak a minőségi vizsgálatokra korlátoztuk magunkat. Az egyezményes jeleknek, melyeket a nyomoknak ponttal történő jelölésétől kezdődőleg egy, kettő és egészen a három keresztig alkalmaznak, egyetlen feladatuk az, hogy az egymásután vizsgálat tárgyává tett részecskékhöz az egyes elemek mennyiségében észlelt különbségeket jelöljék. Ezzel szemben semmiképpen sem céljuk, hogy mennyiségük százalékos arányát tüntessék fel. A salakanalízis eredményei viszonylag oly nagy számának a megvizsgálása ebből a szempontból már anélkül is bizonyos feltevésekre készítet.

Így pl. a vizsgálat tárgyává tett 24 darabkából csak 4-ben találtak, mégpedig legalacsonyabban értékelhető arzént, valójában tehát csak gyenge nyomokat. Ezzel szemben ugyanezekben a darabkákban tizenötször annyi antimont mutattak ki. 5 esetben csak mint nyomot tüntették föl, 8 esetben pedig ponttal és kétszer kereszttel lehetett megjelölni. Nem minden jelentőség nélküli az a tény, hogy mind a négy esetben, amikor az arzén nyomokban előfordult, az antimon is csak nyomokban szerepel. Noha minták hiánya miatt e két elem előfordulásának még ilyen szuggesztív alakulásánál sem volt lehetséges semmiféle konkrét mennyiségi következtetést levonni, mégis ezek az eredmények, a Złotában talált készítmények rezében az antimonnak az arzén feletti kifejezett túlsúlya felismerése révén, továbbá a spektrografikus félmennyiségi vizsgálatok útján felismert antimon-túlsúly megállapítása révén, a vizsgálat célkitűzése szempontjából jelentőségre tettek szert.

A vizsgálatok eredményeként sikerült megállapítani, hogy a Złotában, a kujaviai Brześćben, sőt a podoliai Bilez-ben feltárt és vizsgálat tárgyává tett minden, a festett szalagdiszes kerámiakultúrával kapcsolatos rézkészítmény, a rokon tripoljei kultúra területén feltártakkal együtt közös kémiai jellegzetességgel rendelkezik. Ez elsősorban az antimonnak az arzén feletti túlsúlyában jut kifejezésre. A Złotából származó salakok is, noha a vizsgálatoknál csupán minőségi analízist alkalmaztak, szintén ezt látszanak bizonyítani. Hasonló jellegzetességet mutat a Złotából, valamint a Wyciaz-ból (krakkói járás) származó két rézkészítmény is, noha már a kissé későbbi sugár- és zsinórdiszes kerámiakultúrából származnak. A Złotából származók közül csak egyik darab mutat a két fém között fordított viszonyt, ennek kulturális hovatarthatósága azonban egészen bizonytalan. De más szennyeződések is hasonlóságot látszanak mutatni, a fúvókába dugott csőben található nyersanyag szennyeződései kivételével, ahol bizonyos mennyiségű ón is előfordul, ugyanúgy, mint a zsinórdiszes kerámiakultúra idejéből származó gyűrű rezében is.

Ezzel szemben más kémiai jellegzetességgel rendelkeznek a szalagos kerámiakultúra harmadik lengyelországi lelőhelyéről, nevezetesen Jordanów-ból származó készítmények. Ezeknek az esetében mind az arzén, mind pedig az antimon jelentősen kisebb, de többé-kevésbé egyenlő mennyiségben fordulnak elő. A bismut és az ezüst mennyisége szintén jelentősen kisebb, míg az ólom mennyisége ezzel szemben sokkal nagyobb.

A kutatásoknak ezek az eredményei azt bizonyítják, hogy a lengyel területeken, de Podoljában (Szovjetunió) is a szalagdiszes kerámiakultúra elterjedésének keleti periferiáján abban az időben már dolgoztak fel rezet, illetőleg felhasználtak e fémből való készítményeket. Ezeket az arzénál nagyobb mennyiségű antimon szennyeződés jellemzi, az egyéb szennyeződések összetétele pedig arra utal, hogy nem egyetlen érlelőhellyel van dolgunk. E kultúra nyugati területein más fajtájú, a fentebb leírt kémiai jellegzetességekkel rendelkező rezet használtak. Amint azt a kutatások minden esetben igazolták, a feldolgozott nyersanyag itt hazai réz volt, illetőleg karbonátérc átdolgozásából származott. E kétfajta réz származását megvizsgálni óhajtván, szükséges volt különböző lelőhelyek rézérceinek jellegzetességeit megvizsgálni, de nemcsak az alapul szolgáló kénés ércét, hanem elsősorban a karbonátos ásványokét és a hazai rézét, megállapítandó, hogy ezek a nyersanyagok milyen mértékben őrzik meg elsődleges lelőhelyeik kémiai jellegzetességeit. Ebből a célból kettős íelmennyiségi vizsgálatot végeztünk. E nyersanyagokra vonatkozólag mintegy száz vizsgálatot folytattunk le az összes lengyel érlelőhelyekről, valamint Románia, Szlovákia, Magyarország, Volhinia (Szovjetunió) és Németország, sőt még Tirol és az Urál egyes érlelőhelyeiről is.

E vizsgálatok megmutatták, hogy a nyersanyagok különböző kémiai jellegzetességgel rendelkeznek. Ilyen módon az összes lengyel érlelőhelyekről származó minták, mint szennyező anyagot, jellegzetes túlsúllyal tartalmaztak arzént az antimonnal szemben, illetőleg a tátrai érlelőhelyekről származó minták kivételével az antimon teljesen hiányzik belőlük. Mindazonáltal ezek is bizonyos különbségeket mutatnak egymás között. A kielcei érlelőhelyekről vett minták bizonyos kismennyiségű antimont tartalmaznak, amíg az alsó-sziléziai két érlelőhely mintadarabkáiból, valamint a Kárpátokban levő monasterzeci rézből az antimon teljesen hiányzik. Csak az alsó-sziléziai miedziankai rézdarabkák mutatnak bizonyos mennyiségű ónt és csak a monasterzeci réznél hiányzik teljesen a kobalt és az ón. Amint tehát látható, van mód a különböző lengyel érlelőhelyekről származó nyersanyagok egymásközi megkülönböztetésére.

E vizsgálatokból kitűnik, hogy az a réz, amelyből a lengyel területeken a szalagdiszes kerámia tartamának idején használt készítményeket csinálták, nem származhatott hazai lengyel, sem a volhiniai érlelőhelyekről. A Tátrában levő ornaki érlelőhely ebből a szempontból nem jöhetett számításba, mivel ott abban az időben nem volt település.

Ezzel a megállapítással alapjában véve ki is merül az, amit a Złotában feldolgozott réz származásáról a kémiai vizsgálatok alapján mondhatunk. Nehéz volt azonban csak erre korlátozódni. Hiszen a Kárpátoktól délre, Csehszlovákiában, Magyarországon, Romániában igen gazdag rézlelőhelyek vannak. Pontos vizsgálat nélkül még azt a lehetőséget sem lehet elvetni, hogy a złotai réz még távolabbi helyekről, pl. Jugoszláviából, Németországból vagy esetleg Kis-Ázsiából származik.

E kísérleteknél elsősorban az erdélyi, magyarországi és szlovákiai réz-lelőhelyek felé kellett volna fordulni, ahol nagyszámú és gazdag antimonércék találhatók. A szóbanforgó rezeknek onnan való származása mellett látszik szólni az ottani tetraedritek analízise is. A réz szinte minden kénes ásványos kísérleti darabkája, de azok is, amelyeknek kémiai jellegzetessége az irodalomból ismeretes, az antimonnak az arzén feletti jelentős túlsúlyát mutatják.¹⁰ Ezek közé tartoznak pl. a Bánát és Szlovákia rézben oly gazdag érlelőhelyeiről származó mintadarabok. Sajnos azonban, nem sikerült egyetlen helyi réz-darabkát, illetőleg karbonátércet szerezni azokról az érlelőhelyekről, ahonnan a megvizsgált antimontetraedritek származtak. Így azt sem sikerült megállapítani, hogy a belőlük származó nyersanyag milyen fokban őrzi meg kémiai sajátosságait.

Hasonlóképpen nagyon érdekesnek ígérkezik pl. a magyarországi eneo-litikumban feldolgozott réz szennyeződéseinek kémiai összetétele is. Erre vonatkozólag a legjobb bizonyító anyagot a tiszapolgári csoportból származó hat készítmény megvizsgálása nyújthatna.¹¹

A Kárpátoktól délre fekvő területekről származó réz nyersanyagainak tehát nagyon összetett a kémiai jellegzetessége, és e kérdésre vonatkozólag valamivel konkrétebb megállapítást csak minden ottani érlelőhely nyersanyagának megvizsgálása után lehet majd tenni.

Ilyenformán a réz, de még inkább a bronz nyersanyagának származására vonatkozó kezdeti munkálatok azt mutatják, hogy sok kémiai vizsgálatra lesz még szükség. Ezekre a vizsgálatokra lehet felhasználni a spektrografikus módszert. E módszer különösen megfelelő mintadarabok előkészítése után komoly eredményeket ígér. A Kárpátoktól délre fekvő területeken a réz komplikált kémiai sajátosságaiból következik, hogy az összes érlelőhelyek kémiai sajátosságainak pontos ismerete nélkül nem lesz lehetséges megállapítani a régi készítmények származását.

A Lengyel Tudományos Akadémia Anyagi Kultúra Történeti Intézete, amely Lengyelországban az archeológiai kutatásokat is irányítja, hozzáfogott ilyen kutató munkahely szervezéséhez. A jelen értekezés kivonata egy, erre a témára vonatkozó nagyobb dolgozatnak. Komoly eredményeket azonban csak Közép-Európa minden országának területén dolgozó kutató együttműködésével és segítségével lehet majd elérni.

¹⁰ W. Watocki: Żył mineralne na Ornaku w Tatrach zachodnich. Kraków, 1953. Odbitka z XX Rocznika Polskiego Towarzystwa Geologicznego z roku 1950 11—60. l.

¹¹ E helyen mond köszönetet a szerző a Budapesti Történeti Múzeum vezetőségének Tiszapolgárról származó készítmények néhány kísérleti darabjának adományozásáért.

A vizsgálat sorzáma	A vizsgálat minősége	A vizsgált minta	Az analízáló neve	A vizsgálat eredménye
1.	Ásványtani mikroszkopikus	A tégely belső falának anyaga	L. Koci-szewski	Mintegy 60%-a kb. 50 mikronos kovaszem, egyesek azonban egészen 0,2 mm-es nagyságig; 25—30%-a vasvegyületekkel erősen szennyezett iszapos anyag. A maradék: földpát, muszkovit, biotit, cirkonium, továbbá vasvegyületek. Általános jellemzése; löszhöz közelálló anyag.
2.	Spektrografikus	A tégely belső oldaláról vett tégelyanyag	H. Pawlowska	SiO ₂ kb. 80%; Al ₂ O ₃ —10,12%; CaO—8,9%; MgO—1,4%
3.	„	A tégely külső oldaláról vett tégelyanyag	„	SiO kb. 80%; Al ₂ O ₃ —9,33%; CaO—8,9%; MgO—0,75%
4.	Ásványtani mikroszkopikus	A tégely belső oldaláról vett tégelyanyag	L. Koci-szewski	Világos lemezek, erősen elhomályosodott csillámok, ami arra mutat, hogy azon a helyen több mint 1000 C° volt a hőmérséklet.
5.	„	A tégely külső oldaláról vett tégelyanyag	„	A csillámok fénye világos maradt, ami arra mutat, hogy a hőmérséklet ezen a részen jelentősen alacsonyabb volt, mint a tégely belső falán
6.	Hőmérsékletkülönbségi	A tégely belső faláról vett tégelyanyag		A melegítési görbe 20—950 C° között azt mutatja, hogy a vizsgálat tárgyává tett darab először a higroszkopikus nedvességét veszítette le, azután az organikus részekben az égetés következtében egzotermikus hatások álltak elő
6.	Termo-mikroszkopikus	„	„	A csillámok fénye világos maradt, ami arra mutat, hogy a hőmérséklet azon a részen alacsonyabb volt, mint a tégely belső oldalán. A csillámok színváltozásának hiánya nem biztosíték arra vonatkozólag, hogy a megvizsgált anyag átesett-e megégesen, azaz a termomikroszkopikus vizsgálat csak azt a hőmérsékletet tudta kimutatni, amelyet a kiegészítés alkalmával nem léptek át. Nem lépte át a 990 C°-t

A vizsgálat sorszáma	A vizsgálat minősége	A vizsgált minta	Az analizáló neve	A vizsgálat eredménye										
7.	Spektrografikus félmennyiség	Zöld salak	I. Galazka	Cu x	Fe +	Ni —	Co —	Sn —	Zn —	Pb —	As —	Sb —	Bi nyo- mok	Ag ●
8.	„	„	„	x	+	—	—	—	—	—	—	—	—	nyo- mok
9.	„	Bronzsalak	„	+	+	—	—	—	—	nyo- mok	nyo- mok	●	●	●
10.	„	Fekete salak	„	x	+	—	—	—	—	—	—	—	—	●
11.	„	A téglgy belső oldaláról vett anyag	„	+	+	nyo- mok	—	—	—	nyo- mok	—	—	—	—

ТАДЕУШ ДЗЕКОНСКИЙ

МЕТАЛЛУРГИЯ МЕДИ В ПОЛЬШЕ В ЭПОХУ ЭНЕОЛИТА И ЕЕ СВЯЗИ С СРЕДНЕЙ ЕВРОПОЙ

Резюме

В Злоте (сандомерский округ, Польша) были найдены орудия и фабрикатy металлургии меди (фрагменты тигелей и мундштуков, медные предметы, шлаки) из эпохи культуры расписной шнуровой керамики (2200—2000 до н. э.), которые входят в число древнейших памятников техники металлургии меди в Средней Европе. Изучение этих предметов показало, что в течение приблизительно двух столетий как плавильные тигели, так и механизм раздувальных мехов в значительной мере усовершенствовались и показывают поразительное родство с техникой металлургии меди в Египте середины II тысячелетия до н. э.

На вопрос, откуда происходила обработанная в энеолитической стоянке в Злоте медь, ответ подали спектрографические исследования. Комбинированный с математической статистикой метод этих исследований был разработан Институтом истории материальной культуры Академии Наук Польши следуя английским и германским примерам и применялся пока к установлению того, является ли медь находок в Злоте отечественного происхождения или предметом ввоза. В этих целях были исследованы наряду с медными находками из Злоты карбонаты меди и выплавленная медь, происходящие из других местонахождений медной руды в Польше и в других странах Средней Европы, прежде всего относительно содержания в них арсеника и антимония. В результате исследования получилось, что в меди, обработанной в энеолитической стоянке в Злоте (и в других современных энеолитических стоянках Польши) имеется гораздо больше антимония, чем арсеника. В то же время с другой стороны руда местонахождений медной руды в Польше и выплавленная из нее медь содержит гораздо больше арсеника, чем антимония. Значит, в эпоху энеолита в Польше обрабатывалась не отечественная, а ввозная медь, происходившая вероятно с территорий нынешних Венгрии, Словакии или Румынии.

ZOLNAY LÁSZLÓ

Buda középkori vízművei

Az ivóvíz ellátás a középkorban is életkérdése volt várainknak és városainknak. „Vízművek a magyar középkorban” c. munkámban¹ rámutattam arra, hogy középkori hegyi váraink — Buda, Esztergom s talán Visegrád és Pozsony — ivóvíz ellátására és a középkori magyarországi bányavárosok bányavizeinek eltávolítására a XV. század elejétől nyomó-szivattyús berendezéseket használtak.

Ez a tény, a hazai szakirodalom, de egyes jónevű nyugat-európai technikátörténeti munkák megállapításaival szemben — amelyek a modern szivattyú feltalálását a XVIII. századi francia Servièrenak tulajdonítják — fokozottan érdekessé teszi Buda várának és városának, középkori fővárosunknak víztechnikai berendezései ügyét.

Épületek alapozásakor, vízeső- és csatornafektetési munkák, útépitések során, szerte az országban és Budapesten is, főként a Várban, a budai Szabadsághegyen, Budának a Várhegytől nyugatra eső több pontján, Óbudán, továbbá az egykori Felhévizen: a Lukács- és Császárfürdő, valamint a Királyfürdő környékén s a Tabánban, ismételten felszínre kerültek cserépből, fából és vasból készített régi vízvezeték-hálózati maradványok. Ezeknek a leleteknek régebben, sajnos, sem a laikus megtalálók, de még a — jobbára művészettörténeti érdeklődésű — szakkutatók sem tulajdonítottak kellő jelentőséget. Így azután a feltárások sem régészeti szempontok figyelembevételével mentek végbe. Jobbadán elrombolták ezeket a maradványokat s csak többnyire egy-egy — önmagában keveset mondó — cső-elem került be a múzeumok raktárába.

A századforduló kutatói még azt sem tudták bizonyosan, hogy a középkori, ausztriai eredetű vagy ausztriai típusú, grafitos, úgynevezett „rejtélyes bélyegű” vízvezető cserépcsövek nem mind ókoriak-e.² Foerk Ernő még 1920-ban is ókorinak véli az óbudai Viktoria téglagyár középkori romterületén talált cserépcsőhálózatot.³

A fémből készült vízvezeték elemeknek pedig nem csupán a legújabb korban akadtak fosztogatói, hanem régente is. A budai városi tanácsulések jegyzőkönyvei 1702-ben és 1828-ban is felemlítik azt, hogy a budai városi víz-

¹ A Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei, XII. kötet, 1—3. szám, 1—15. l., Bpest, 1956.

² Archeologiai Értesítő, 1897. évfolyam, 381. l. 370., 371. és 382. ábra. — Archeologiai Értesítő, 1898. évf. 78. l.

³ Budapest régiségei, X. évf. 50. l.

vezeték svábhegyi (Szabadsághegy) ólomcsöveit lopkodják s a város kénytelen csőszökkel vigyáztatni a földbe ástott csöveket. De másképpen is pusztulnak a régi vízvezetékek maradványai. Buda városa például 1828-ban maga árve-reztette el régi ólomcsöveit, akkor, amikor azokat új, modern öntöttvas csö-vekre cserélték ki.⁴

Az egyes, többé kevésbé véletlenül felszínre került csőszakaszokról nin-csenek térképeink; feltárásuknak ásatási megfigyelései teljességgel hiányza-nak; így azután nem tudjuk a vezetékek lejtésének irányát, a rájuk helyezett földtömeg takarásának mélységét. Ezért az archeológiai közömbösség s a tár-gyi régészeti anyag megsemmisülése egyaránt nehezíti a tájékozódást.

Ez a jelenség — az utókor közönyössége — a magyarországi feldolgozá-sokra épp úgy jellemző, mint a külföldiekre.

Könyöki Józsefnek a magyar várakról írt régi monográfiája⁵ mindössze Bozók, Vágbeszterce és Vöröskő várának vízvezetékéről emlékezik meg. A kül-földi kutatók közül Viollet le Duc csupán a házipuetekekkel kapcsolatos víz-berendezéseket ismerteti. Feldhaus technikátörténeti munkái pedig — a középkort szinte mérföldes csizmákkal hágva át — az ókori vízvezeték-rend-szerek után első nyugat-európai vízvezeték-ként XIV. Lajos versaillesi vas-csővezetékét emlegetik.⁶

A középkor embere, a római civilizációhoz mérten, másfélezeréves vissza-esés után csak a XV. századra közelíti meg az ókor technikai tudását, de hama-rosan túl is haladja azt, mire eléri. A krétai Knossos palotának már négyezer évvel ezelőtt gravitációs vízvezetéke volt s a császárkori Róma naponta két-szerannyi vizet fogyasztott, mint Budapest 1952-ben.⁷

Az ókori Róma annyira csodált vízvezetékei kizárólag a gravitáció rend-szerén nyugodtak, a középkor embere azonban — e rendszer felélesztése és alkalmazása mellett — a szivattyút és a közlekedő edények törvényén alapuló vízemelés elvét is felismerte és hasznosította. És éppen a szivattyúval, az annak meghajtására használt taposómalommal — a fegyverszerkezetek, az orgona, az óra s a malomszerkezetek mellett — a középkornak szinte első, modern értelemben vett gépe jelenik meg.

A középkor gravitációs, szivattyús és a közlekedő-edények törvényén alapuló vízvezetékei egészséges, iható forrásvízhez juttatták az addig cikliku-san visszatérő járványokkal megtizedelt középkori városlakó embert. A szivattyú meghajtására szolgáló taposómalomok pedig, mint energiaforrások, a kéziiparból a kollektív manufaktúrába átfejlődő iparosodáshoz is hozzájárultak.

Zsigmond királynak egyik 1416. évi magyarországi oklevele a barhet-szövő legények számára kötelezővé teszi a szövőgépet meghajtó taposómalom-ban való járást.⁸ A XV. század derekán ugyanez a „gépely” a bányavíz-emelő

⁴ Garády Sándor jegyzetei a Budapesti Történeti Múzeum-Vármúzeumban, 1702., 1828.

⁵ 277. l.

⁶ *Feldhaus*: Die Technik der Vorzeit. Leipzig, 1914. 834. és 1294. l. — *Feldhaus*: Die Technik der Antike und des Mittelalters. Potsdam, 1931. 48., 66., 96., 103., 390. és 392. l.

⁷ *Jakab Árpád*: A vízellátás története. Bpest, 1952. (A Mérnöki Továbbképző előadás sorozatából, EP. 46. jelzet alatt).

⁸ *Divald Kornél*: Néprajzi jegyzetek Zólyom vármegyéből. Múzeumi és könyvtári értesítő, 1910. 1. füzet, 13. l.

gép, a taposómalommal meghajtott szivattyú emeli a magyar fémbányákat termelékenyebb ipari nagyüzemekké.⁹

Régebbi történetírásunknak, Bonfini¹⁰ nyomán, csak homályos sejtései voltak arról, hogy „Mátyás svábhegyi vízvezetéke” üdítő forrásvízzel látta el a budai udvart. 1924-ben még Ányos Lajos, a kitűnő levéltári kutató is mindössze annyit tudott Buda város e legfontosabb középkori polgári közművéről, hogy „Zsigmond királynak még vízfordója van, Mátyás király várában kutat (illetőleg a felhasznált ólom nagy mennyiségéből ítélve) vízvezetékét épített.”¹¹

A dolog éppenséggel nem így áll!

Buda s talán egész Magyarország első, mechanikai elvében máig modern vízművét, a budai várpalota Vízi rondellának szivattyúját 1414—1416 között éppen Zsigmond király építtette.

Buda várát, mint ismeretes, a tatárjárás után IV. Béla király tervszerűen építtette fel. Témánk szempontjából Buda azért fontos, mert itt a középkori várak és városok vízellátásának minden megoldási lehetősége, az akkori víztechnológia minden formája megjelent.

A mai Nagybudapest őskori településeinek kialakulását a Duna, a jobbpart bő vízi és fagymentes hévizeinek forráscsoportjai s az — amúgy nagyon vízszegény — budai hegyvidék vízgyűjtője, az Ördögárok határozta meg. A vizek szabták meg az utak nyomvonalát s a dunai révek helyét is. A neolitikor szórványos települései után az ókor fokozódó népsűrűségű telepei már módszeresen választják a vizek és utak mentét; az ókori embernek a vizek szabályozásával, vezetésével kapcsolatos természetalakító tevékenysége teszi lehetővé az urbánus településképlet kialakítását. Az ókori településnek ezzel a tájalakító tudatosságával kapcsolatban elég, ha Pannónia — lényegében máig meghatározó jellegű — ókori útrendszerére és Aquincum pompás aquaeductusára emlékeztetünk.¹²

Nagy Lajos feltételezi, hogy az óbudai Vörösvári úti római kori vízvezetékét a középkor embere még használta,¹³ — én ebben, az 1949/50. évi óbudai Kálvin utca környéki ásatási megfigyeléseim alapján s a Duna ókori és középkori szintviszonyainak hozzávetőleges ismeretében, kételkedem.

Azt, hogy a pannóniai rómaikori vízmű technikailag mennyire érthetetlen volt a középkori ember előtt, jól mutatja a brigetioi római vízvezetékkel kapcsolatos ószőnyi mendemonda, amely ezt a technikai remekművet Mátyás király alkotásának tulajdonítja.¹⁴

Buda környékének természetes vízrendszere és az ókori úthálózat meghatározta a magyar *koraközépkor* települési viszonyait is. Annak ellenére, hogy a népvándorláskor rommá lett Aquincum köveiből épülnek fel Buda (ma Óbuda) első kőházai és, hogy a pesti castrum a középkorban még továbbépült, a magyar megszállás települési súlypontjai sokkal közelebb állnak az őskor és a nép-

⁹ *Heckenast Gusztáv* : A besztercebányai bányászfelkelés. Századok, 1952. évf. 367. 1.

¹⁰ Bonfini: „... in fontem regiae per octo fere stadia pixidatis tubis, fistulisque tumbis aquam subducat...” Vö. *Csánki Dezső* : I. Mátyás udvara. Századok, 1883. évf. 775. 1.

¹¹ Századok, 1924. évf. 678. 1.

¹² *Glaser Lajos* : A Dunántúl középkori úthálózata. Századok, 1929. évf. 147. 1. — *Foerk Ernő* : Az óbudai aquaeductus. Budapest régiségei, 1923. évf. 34—35. 1.

¹³ Tanulmányok Budapest múltjából. III. évfolyam, 9. 1.

¹⁴ *Gyulai* : A brigetiumi vízvezetékéről. Archeologiai Értesítő, 1885. évf. 332. 1.

vándorlás emberének helyválasztásához, mint az urbánus kultúrájú rómaiak települési eszményéhez.

Az új, IV. Béla által végrehajtott városalapítási terv — a korábbi helyválasztásokkal szemben — könnyen védhető, hegyi központot alakít ki: a budai Várhegyet.¹⁵ IV. Béla király helyválasztását, a budai Várhegyet — például a Gellérthegy helyett — stratégiai megfontolások indokolták. A Várhegy, a kor — a XIII. században vagyunk! — igényeihez és harcászati eszközeihez képest igen kitűnő volt: a tűzérőség pedig még a későbbi századokban is csak az 1686-os budai ostromkor volt annyira ütőképes, hogy a budai Várhegyet — immár a Gellérthegy felől is — tűz alá vehette. Az új városnak, helyesebben város-erődnek délről és nyugatról az Ördögárok, keletről a Duna biztosította természetes védelmét. A budai Várhegyet szolgálta két — az ókor óta használatos — rév is: a felhévíz—jenei, illetve — a Gellérthegy északi lábánál fekvő — pesti—kispesti (kelenföldi) rév. Egyiknek helyén ma a Margit-híd áll, a délebbinél, a mai Tabán s a pesti Belváros között, a magyarországi Dunaszakas legkeskenyebb pontján, az Erzsébet-híd.¹⁶

Felmerülhet a gondolat: ha IV. Béla valóban arra törekedett, hogy a tatárjárás megismétlődésének évtizedes rettegésében taktikai kulcspontra építse új, magaválasztotta székhelyét, Budát, miért nem a Gellérthegyre gondolt s miért esett választása a budai Várhegyre? Mind az egyik, mind a másik hegy lakatlan vagy igen gyér lakottságú volt. Azt hisszük, hogy a vízszerezés mindennapi gondja is egyik magyarázata lehet a budai Várhegy mellett való döntésének.

Az új, a XIII. században épített, későközépkori budai vár példaszerűen megfelelt a városépítés arisztotelészi igényeinek: kényelmes, forgalmas, védhető. A budai Várhegy szinte átkarolja az Alhévíz s a Felhévíz források csoportjait, s tömegével ránehezedik magára a Dunára. A Gellérthegyről viszont a Duna és a hegy lábának hőforrásai, adott esetben, támadás esetén megközelíthetetlenek. A budai Várhegyet joggal nevezi így a renaissance művelt kitűnő magyar írója, Werner György felvidéki főkapitány: „urbs Buda, quam Hungariae reges, ob loci situm, opportunitatis et amoenitatem merito pro regia habuerunt”.¹⁷

Buda, az új főváros, a királyi székhely, valóban földrajzilag is szerves kulcspontra Magyarországnak. A helyválasztás átgondolt; IV. Béla maga emlégeti okleveleiben döntése tervszerűségét és megfontoltságát. A korábbi, állandó jellegű királyi szállásokkal szemben — Székesfehérvár, Esztergom — nem véletlen az sem, hogy kevesebb mint egy, de viharos évszázad alatt ez a centrum kivívja magának a főváros rangját.

A vízkérdés komoly gondja volt a budai Várhegy XIII. századi telepeseinek. A Duna közelségén kívül e gondot enyhítették a közeli „al-” és „fel”-hévizek, vagyis a Gellérthegy északi és a Rózsadomb délkeleti oldalának források csoportjai. De megkönnyítették az első települők vízigényeinek kielégítését a Várhegy északi részének mésztufája alatt elterülő agyagréteg bőséges barlang-

¹⁵ *Zolnay László*: A XIII—XIV. budavári királyi szálláshely. Művészettörténeti Értesítő, 1952. évf. 15. laptól.

¹⁶ *Gárdonyi Albert*: A középkori Buda határai. Budapest régiségei, XIV. évfolyam 381. és 582. l.

¹⁷ *Werner György (Vuernherius)*: De admirandis Hungariae aquis. Hypomnema c. munkája Herberstein Zsigmond grófnak Rerum moscoviticarum commentarii c. munkájában, Antwerpen, 1557. 182. laptól.

vizei is. Ezek a vizek azonban nem voltak felszíniek; a Várhegynek mindössze egyetlen forrása van; ma a Halászbástya alatt szökik ki a földből s vízhozama már igen csekély. A Várhegy északi oldalának hatalmas barlangrendszerében csapadékvizek gyűltek össze s feltételezhetjük, hogy ezeknek a barlangkutaknak használata már a XIII. században megkezdődött. A későközépkor oklevelei a Várhegy kútjainak és pincekútjainak létezéséről meg is emlékeznek.¹⁸

Evlia Cselebi (1660—1664) a budai Várnegyedben hetvenöt közkutat, negyven házi, sziklába vájt kutat sorol fel és utal arra, hogy százhetven pincei ciszterna gyűjti össze a háztetőkről lezúduló esővizet.¹⁹ A nyolevan, ma ismeretes budai várhegyi barlangpincében az 1920-as években Horusitzky Henrik még tizenhárom, ma is használható barlangkutat talált. Víznívójuk: 150,65—158,47 m.²⁰

Más munkámban kimutattam azt, hogy a IV. Béla alapította budai városerőd — a castrummal azonos civitas — a XIII—XIV. század fordulóján még a mai Szent György tér északi részén végződött, s a királyi udvar csak Nagy Lajos idején, a XIV. század második felében települt a mai királyi palota területére.²¹ IV. Béla korától Nagy Lajos haláláig a királyi rezidencia is a Várhegy északi részén, a mai Táncsics Mihály utca 9. sz. épülettömb helyén állt.²² Ezt a több oldalról erősen vitatott²³ megállapításomat az is alátámasztja, hogy a Várhegynek a Dunától távolieső északi része vízben gazdag volt, míg a Várhegy déli oldalán, a Dísz tértől délebbre nincsenek víztároló geológiai rétegek. Az északi részen a felső réteg egy néhány méter vastag kemény, édesvízi mészkőtakaró, amelyet az akkor még ezen a szinten fakadó egykori hőforrások alulról megbontottak. Ezeknek maradványa a Várhegy középső és északi részének hatalmas, kutakkal teli barlangrendszere. A Dísz tér magasságában ez az édesvízi mészkő takaró eltűnik, a Szent György téren 3—4 m mélységben már folyami homokot találtunk, míg a Várhegy déli részén, a királyi palota alatt, a felszínt az a márgás alapréteg alkotja, amely a Várhegy északi részén a barlangok általaja. Ez a budai márgaréteg pedig teljességgel víztelen. Így amíg a hegy északi oldalának barlangrendszere egy valószínűs természetes ciszterna, addig a déli résznek más vízszerezési lehetősége nincs, mint a Duna vagy a Gellérthegy északi lábának források csoportja. A Dísz tértől délebbre, a mészkőtakaróval együtt természetesen az általa védett s belőle a hévizek által kimosott barlangrendszer s annak természetes ciszternája is elenyészik.

A déli királyi palota — szerintem Anjou-kori — megépítése már kétségtelenül annak a várépítési megfontolásnak jegyében fogant meg, hogy a déli várnak, e vízben nincstelen területnek a Dunára kell támaszkodnia. Ezért megfontolásom szerint, a királyi palotát a Dunával összekötő két oldalbástya, kortina, meg is határozza a budai Várhegy déli végén emelt királyi palotának

¹⁸ O. L. DI. 17.675. — *Salamon Ferenc*: Budapest története, II. kötet, 238. l. — *Pataki Vidor*: A budai vár középkori helyrajza. Budapest régiségei. XV. évfolyam, 248., 251., 263., 268. l.

¹⁹ *Karácson Imre*: Evlia Cselebi magyarországi utazása. Bpest, 1904. 244. l.

²⁰ *Horusitzky Henrik*: Budapest hidrogeológiája. 93., 94. l.

²¹ *Zolnay L.*: i. m.

²² *Zolnay László*: A XIII—XIV. századi budai királyi palotáról. Művészettörténeti Tanulmányok. 1961 (ajtó alatt) és Opus Castri Budensis. 1961.

²³ Gerevich László, Holl Imre, Seidl Kornél, Bártfai Szabó László cikkei a Művészettörténeti Értesítő 1953. évfolyamában, 210—220. l.

építéskorát. Ezek nélkül, a Dunára lekönyöklő oldalbástyák nélkül — taktikai megszorítások esetén — legfeljebb a ciszternák vize biztosíthatta a királyi palota vízellátását. A királyi palotának vagy a királyi várnak a polgárvárossal szemben így az a hátránya is megvolt, hogy nemcsak majdnem tizenöt méterrel mélyebben fekszik, mint a polgárváros legmagasabb pontja, hanem saját területén természetes vizei sincsenek. Ezt kellett, hogy pótolja az az előny, hogy közelebb fekszik a Dunához, mint a polgárváros. A két oldalbástyának, a történelem is mutatja, valóban döntő szerepe volt a királyi palota sorsában.

1541-ben Rosetti, a ferrarai követ jelenti Budáról, hogy a Budát ostromló császári haderők elzárták a vizet a budai palota ostromlottjaitól, megsemmisítették azokat az utakat és lépcsőket, amelyeken a budaváriak a Dunára vízért jártak.²⁴ Ezt igazolja az 1532. évi ostrom idejéből Szapolyai János királynak egy ebből az évből való címeradományozása is: Elwethi Menyhért, a király titkára egy koronával díszített hal-alakos címet kap azért, mert az 1531/32. évi ostrom idején éjszakánként surrant le a palotából a Dunára, hogy ott koplaló gazdájának, a királynak halat fogjon.²⁵

A XIV—XV. század fordulójáig a budai királyi palotában vagy a budai polgárvárosban nyoma sincs semmiféle mesterséges vízvezetéknek, vízműnek. A várost és a királyi palotát esővíztároló ciszternák, pincekutak és a dunai vízfordó emberek (Wasserträger) látták el ivóvízzel. (1350-ben Nagy Lajos király egyik oklevele emlékezik meg egy — az oklevélkihocsátás idején már meghalt — királyi machinátorról, Conradus Sueus visegrádi háztulajdonosról; e Konrád azonban valószínű, hogy nem vízműépítő volt, hanem egy azzal sokban rokon szakmának mestere, fegyverműves.)²⁶

Zsigmond király nagy arányú budavári palota- és erőrendszerbővítései — ezek sorában a királyi palota déli, Vizi-rondellájának megépítése vagy ugyanekhez a rondellához fűzött Dunazáró-lánc elkészíttetése — már újszerű taktikai megfontolások gyümölcse volt. Mire kellett a mai Ybl Miklós téren álló Vizi rondella, mire a pesti rondella, s mire a kettő közé kifeszíthető dunai zárólánc? Nyilván arra, hogy Buda regia-t, vagy Buda caesarea-t s a királyi vár Achilles-sarkát, a budai dunai Vízirondellát, a vízmű színhelyét megvédhessék. Nikápoly és Galambóc után a magyar hadászatnak már számolnia kellett az oszmán haderő egy addig nem ismert fegyvernemével, a dunai török flottával is.²⁷

Nem véletlen, hogy ugyanerre a korra, a budai Várhegy XV. századi nagy átépítésének korszakára esnek Budavár mesterséges vízvezetékének első okleveles adatai is. A török támadástól való félelem, Buda európai nagyvárossá fejlődése, a királyi, illetve császári udvar igényeinek növekedése együttesen alakítja ki a vezetett víz, vagyis a vízvezeték szükségét. Az őskortól a középkorig terjedő budai települési rendszer XV. századeleji átalakításának egyik

²⁴ Veress Endre: Izabella királyné. 157—159. l.

²⁵ Esztergomi főszékesegyházi könyvtár, Adm. II. b. Formulare, 805. l.

²⁶ Esztergom, primási levéltár: Ladula: L., fasc.: 1., nr. 3. és ugyanitt, Ladula: T., fasc.: 2., nr. 22.

²⁷ A budai dunaparti Vizi toronyról: Schier Xysthus: Buda sacra. Bécs, 1774: 93. l. — Horváth Henrik: Zsigmond király és kora. Bpest, 1937. 123. l. — A Duna-záró láncról: Kalmár János: A Dunazáró lánc. „Budapest” c. folyóirat, 1947. évf. 9. sz. — A budai Vizi torony, vagy Vizi rondella bontásáról: Seenger Ervin: A mai Várkert rakpart szabályozása, 1800 körül. Budapest régiségei, XV. évfolyam, 575. l.

jellegzetes várostörténeti tünete a vízvezeték: a település immáron nem a természetadta vizekhez igazodik, hanem a település igényeihez igazítja azt: vezeti a vizet.

A XIV—XV. század fordulóján megalkotott Budai Jogkönyv, amely az addigi budavárosi viszonyok hűséges tükré, 156. szakaszában emlékezik meg a budai vízhordó embereknek „jogairól”. A vizesemberek a város legszegényebb nincstelenjei közé tartoznak, még adót sem fizetnek. Adómentességük ellenében viszont ingyen szolgálják a várost, veszélyek idején s a király halálakor; ilyenkor az a kötelességük, hogy megkondítsák a vészharangot, illetve kongassák a lélekharangot. Tizenhat pint, azaz egy átalag vízért számolhatnak egy fillért, ami azt jelenti, hogy ezerhatszáz pint Duna-víznek a Várhegyre való felhordásával kereshetnek meg egy arany forintot.²⁸ Mivel egy pint tizen-négy liternek felel meg, a dunavizes emberek egy aranyért 2240 liter vizet kellett, hogy felszállítsanak. — Vízhordó szekerekről még a XVI. századeleji Budán is szó esik, ami arra mutat, hogy a mesterséges vezetékek nem teljesen fedezték a város vízszükségletét.²⁹

I. A budai középkori vízművek írott emlékei

1416-ban Zsigmond király Hartmann nürnbergi csökovácsnak (Rohrschmidt) ezer rajnai aranyat utaltat ki Nürnberg város adójából; Hartmann „vor Zeiten das Wasser in Ofen auf den Berg geleitet hat” — vagyis Budán a hegyre felvezette a vizet.³⁰

Ezzel az adattal Buda a legkorábbi, vízvezetékekkel rendelkező középkori városunk. Így — Bonfini adataival szemben — az is bizonyos, hogy középkori fővárosunknak már a Mátyás király uralkodását megelőző időkben is volt vezetett vize. A mű megalkotója Hartmann mester volt. A vízmű fenntartásáról, talán bővítéséről azonban Zsigmond később is gondoskodott. Ezt igazolja Zsigmondnak egy 1424-ben Diósgyőrött kiadott oklevele, amellyel Kassa városának megparancsolja: fizessen a város a királynak járó adójából negyven forintot Péter mesternek, a király vízvezető mesterének — Magistro Petro aqueductori nostro.³¹ Erről a Péter mesterről okleveleink még később is megemlékeznek mint királyi várak és vízvezetékek építőjéről. Horváth Henrik feltételezi, hogy Péter mester egyike volt a Bertrandon de la Brocquière 1437. évi útinaplójában említett, Zsigmond által idehívott, Budán és Pesten dolgozó francia mestereknek, sőt Horváth Henrik az egyik XV. századi budai sírkövet is e megbecsült férfiú síremlékének véli.³²

²⁸ Michnay—Lichner : Ofner Stadtrecht von 1244 bis 1421. Pozsony, 1845. 156. szakasz. — Salamon Ferenc : Budapest története. III. kötet, 206. l. — Relkovic Neda : Buda város jogkönyve. Bpest, 1905. 126. l.

²⁹ Az 1522. évi árszabályban. Kubinyi András szíves közlése. (Tört. Tár, 1889. évf. 373. lap.)

³⁰ Bártfai Szabó László szíves tájékoztatása nyomán. — Regesta imperii. XI. kötet, 1967. sz. feljegyzés.

³¹ Kemény Lajos : Zsigmond király budai építkezéseihez. Történelmi Tár, 1895. évf. 205. l.

³² Horváth Henrik : Budai kőfaragók és kőfaragójelek, 38. l. — Vö.: Magyar mérnök- és építészegylet közlönye, 1904. évf. 41. l.

1417-ben Ambrosio Traversari emlékezik meg a budai várkert nyugati oldalán levő királyi halastavakról.³³ Ezek kétségtelenül vezetett vizekből táplálkoztak.

A Hartmann mester által épített — egyelőre még tisztázatlan típusú — vízművön kívül ciszternákból is táplálkozott a budai királyi palota; 1434-ből királyi oklevél említi a királyi palota ciszternáját, a tárnokház és az István-torony vidékén.³⁴ Annak ellenére, hogy az István-torony XIV. századi alapjait megtalálta a mostani várfeltárás, e ciszternának nyomára nem akadt.

A régebbi történetírásban található s már említett felfogással szemben — amely a budai vár vízművét Mátyásnak tulajdonította — ezek az adatok egyértelműen eldöntik azt, hogy ha a budai polgárvárosnak nem is, de a királyi palotának már a XV. század elején volt saját vízvezetéke. Zsigmond korának ez a budai vízvezetéke egyébként szervesen illeszkedik az európai összképbe: Lipcse vízvezetékét 1412-ben, Augsburgét 1450-ben említik,³⁵ ami nem azt jelenti, mintha e városokban vagy éppen Nürnbergben ezeknél korábban nem lett volna semmilyen vízmű.

Magyarországon — annak ellenére, hogy itt-ott, például a pécsváradi kritikus oklevélben, már esik szó bizonyos vízvezetékekről — az okleveles anyag s az archeológia csak a XV. század derekától bizonyítja városaink e fontos közművének intézményes elterjedését. Mások azonban a városok vízművei, mint a hegyi városoké vagy a hegyi váraké. Városokban, kivált a völgyben fekvő városokban a gravitációs vezetékek fektetésének semmilyen technológiai nehézsége nincs; a nagy technikai bravúr a hegyi várak s a hegyre épített városok vízműveinek mestereire hárul. Itt a gravitációs vezetékeknek nincs helyük.

Bártfa alig pár évvel Buda után, 1426-ban,³⁶ Körmöcbánya 1442—1446-ban egyre többet és többet költ a város forrásainak s az onnan vezetett — félreérthetetlenül gravitációs — vízvezetékeinek építésére és karbantartására.³⁷ A pozsonyi vár vízművét 1434-ben említik először; Zsigmond király kerek hatszáz forintot fordít ennek a — kétségtelenül nem-gravitációs rendszerű — pozsonyi várhegyi vízberendezésnek létesítésére.³⁸

A XV. század derekán Eperjes, Kassa, Besztercebánya, Újbánya, Lőcse,³⁹ s mellettük bizonyára minden jelentősebb városunk birtokában van már ennek a fontos berendezésnek. A XV. századtól egyre több adatunk van Brassó vízvezetékéről.⁴⁰ Pécsen talán ókori, római vízvezetékek maradványainak vonalára építik a középkori gravitációs vezetékeket.⁴¹

³³ *Diszald*: Budapest művészete a török hódoltság előtt, 118—119. l.

³⁴ *Fejér*: Codex diplomaticus, X. 7. köt. 535. l.

³⁵ *Jakab Árpád*: i. m.

³⁶ *Grossmann Malvina*: Bártfa város 1412—1444. évi számadáskönyve. Bpest, 1911. 46. laptól.

³⁷ *Fejérpataky*: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. 633. l.

³⁸ Magyar Tudományos Akadémia kéziratára. Schönherr Gyula kéziratgyűjtése: Oklevéltár Zsigmond király történetéhez, IX. köt. 92. l. Voit Pál gyűjtéséből és szíves közléséből.

³⁹ Századok, 1874. évf. 635. l. — *Domkó Kálmán*: A felsőmagyarországi városok. Bpest, 1890. 99. l. — Huszadik Század, 1912. évf. 689. l. — *Ipolyi Arnold*: Besztercebánya város műveltség-történeti vázlata. Bpest, 1887. 349. l.

⁴⁰ Adatok Brassó szabad királyi város történetéhez. Brassó, 1892. 3. és 19. l.

⁴¹ *Gosztonyi Gyula*: Pécs törökkori vízvezetéke. Pécs, 1941. 30. l.

Hegyi váraink közül Pozsony, Visegrád (?), Buda, Nándorfehérvár ügylátszik már a XV. században rendelkeztek vízvezetékkel. „Az Lándorfejrívár elvesztésének oka a' vót,” — olvassuk 1521-ben, a török kézre került Belgrádról, hogy a vízvárat (tornyot) a török elvágta a vártól s a magyar védőknek „vizük az csatornából teljességgel kifogyott vót”.⁴² (A hegyi várak víztornyát a XVI. század ügylátszik „vízvárnak” nevezte; az esztergomi vár turris aquatica-ját, a mai Berényi Zsigmond utca 20. alatt fellelhető vízmű dunai bástyáját is így nevezi 1594-ben, Balassi Bálint haláláról szólván, az egykorú Balassi-biblia.)⁴³

Okleveleink s a krónikák leírásai a középkori magyarországi vízműveknek lényegében három rendszerét, típusát emlegetik anélkül, hogy világosan megneveznék, egyik-másik vízmű milyen jellegű volt.

A három rendszer:

1. az ókor óta jólismert gravitációs vízvezeték,
2. a nyomó-szivattyús vízmű, taposómalom-meghajtással,
3. a közlekedő-edények törvényén alapuló vízvezeték.

Buda területén, mint már említettem, mind a három vízvezetési technikával találkozunk. Közülük legegyszerűbb a gravitációs vezetés volt, amely a vizek természetes esésének, magasabb pontról mélyebbre való gravitációjának csupán mesterséges medret és irányt szabott. A nálunk a XV. század elején (1416 előtt) kimutatható szivattyú a kor nagy technikai mesterműve. Azonban a közlekedő edények törvényén alapuló vízvezeték — amelyet nálunk Mátyás vízépítő mesterei a Szabadsághegy vizeinek a Vérmező szintjéig való le- s onnan a mai Szentháromság-térre való felvezetésével valósítottak meg — szinte miben sem marad el a szivattyú megkonstruálásának mechanikai bravúrja mögött. Rendszerében s a fejlődés szempontjából e vízvezeték-típusok közül a szivattyú volt a legnagyobb hatású. Ennek megalkotásával a XV. századi ember áttörte a természet-nyújtotta lehetőséget, míg a közlekedő-edények törvényén alapuló vízvezeték esetében nagy bátorsággal és ördögösnek bámult ügyességgel, csupán élt a természetnyújtotta lehetőséggel. Épp ezért Zsigmond 1416 előtt készíttetett vízművét — amelyről alább kimutatjuk, hogy szivattyú volt — technikátörténetileg előbbre mutató felfedezés, mint a Mátyás által elkészíttetett — a közlekedőedények törvényén alapuló — szabadsághegyi vezetéke. (Bár megvalljuk, kutatási lehetőségek híján nem volt alkalmunk annak felderítésére, hogy akadt-e párja 1476—90⁴⁴ között Európában olyanféle és olyan méretű — a közlekedőedények törvényén alapuló — vízvezetéknek, mint Mátyás — talán Chimenti Camicia-építette — remeke, a király Buda városának adott — tán legnagyobb — ajándéka volt.)

A technikátörténeti fejlődés szempontjából elsődlegesnek a szivattyús rendszert értékeljük. Ezeknek a vízműveknek s az energiaforrássukként szolgáló taposómalmos szerkezetnek — mint utaltam rá — a bányavíz mentésében és a szövőiparban is pozitív hatásuk lett.

⁴² Monumenta Hungariae historica, II. osztály. Scriptores, 166. 1.

⁴³ Esztergom, Főszékesegyházi könyvtár. Balassi-biblia.

⁴⁴ A Mátyás-féle Szabadsághegy—Budavár közötti művet azért merem 1476 utáni időre datálni, mert a Nagyboldogasszony templom előtti egykori Buda-városi piac díszkútjának töredéke, mint később látjuk, annyira érett renaissance plasztika, amilyen Budán 1476 előtt elő nem fordul.

A szivattyúk Magyarországon 1416. évi első, budavári említésük után széles körben elterjednek. Egy-egy szivattyú azonban bonyolult, nehezen adaptálható egyéni alkotás. 1440—41-ben Kőrmöcbányán Rollner Konrád bányagróf építi az első bányavíz-emelőt; 1462-ben már hat ilyen készüléke van a bányáknak.⁴⁵ Ezeknek a készülékeknek őrzése, épségben tartása fontos feladata azoknak a felsőmagyarországi bányagrófoknak, akiknek a XV. század végére megbecsülése oly nagy, hogy például Stek Boldizsár, a humanista műveltségű kőrmöc—selmeci „érckémlelő” már Mátyásnak, de főként Beatrixnak egyik legmeghittebb embere.⁴⁶ A XVI. század elején az újbányai fodinákat is víz-emelő „gépelyekkel” vízmentesítik; a gépek tönkrementése s annak következtében a bányavízbetörések elháríthatatlansága oly súlyos termelési csapás, hogy az a bánya addig használt vágatainak és aknáinak feladására kényszeríti a bányamunkásokat.⁴⁷ Mi sem mutatja jobban a taposómalommal meghajtott vízmentesítők döntő szerepét XV. századi nemesfém bányászatunkban, mint a Thurzóknak ezzel kapcsolatos magyarországi megjelenése. 1475-ben Thurzó János, akkor még krakkói szenátor, a kor kiváló mechanikai tervezője és bányatechnikusa, olyértelmű megállapodást köt a királyi kamarával, hogy vízemelő gépelyeivel vállalkozik a selmeci bányák vízmentesítésére; ennek ellenében azonban a bányászott nemesfémnek egyhatodát kapja s ezen felül gépelyenkint *heti* egy aranyat. Ez a vállalkozás — a későbbi Thurzó—Fugger konzorciumnak, a legendássá vált családi egyesülésnek egyik első, magyarországi alapja — annyira bevált, hogy Mátyás király, Thurzó János technikai útjaitának nagy előnyét látva, Selmec mellett az összes többi felsőmagyarországi bányára is működési engedélyt adott neki, sőt a Thurzó-féle vízmentesítő-vállalatnak minden így termelt márka-súlynyi ezüst után négy aranyforintot ígért.⁴⁸

1518-ban Hans, besztercebányai Kunstmeister vízemelőgépezete működik Selmecen.⁴⁹ Péch Antal, a felvidéki egykori nemesfém-bányászat monografusa állapítja meg: a kőrmöci bányák ezeknek a XV. századi vízmentesítő gépeknek köszönhetik akkori fejlődésüket. Amikor pedig a XVI. század első felében ezeket a berendezéseket tűzvész pusztítja el, a kőrmöci bányák virágzása is elhanyaglik.⁵⁰

A későközépkori felvidéki bányák technikai tekintetben élen jártak. Agricola nagy műve, a „De re metallica” híven és szemléletes ábrázolatokkal tükrözi ezt a bányaművelési és bányavíz mentesítési technikát. Agricola 1540 körül írt műveiből azonban az derül ki, hogy a bányavíz mentesítést szolgáló „gépelyek” — noha energiaforrásuk azonos a Budán már 1416 óta ismeretes vízemelő gép energiaforrásával — nem szivattyúk, hanem taposómalom által működésbe hozott — *vödörsoros emelők* voltak.

Más feladat volt a vizet alulról, például a budai Dunaparttól a budai várban *felnyomni*, mint a bányavizet, a felszínen működő gépely segítségével fel-

⁴⁵ Križko Pál : A kőrmöci kamara és grófjai. Bpest, 1880. 24., 42., 54. l.

⁴⁶ Berzeviczy Albert : Beatrix királyné. 569. l.

⁴⁷ Knauz Nándor : A Guram melletti Szent Benedek rendi apátság. Bpest, 1890. 229. l.

⁴⁸ Péch Antal : Alsó-Magyarország bányaművelésének története. I. köt. Bpest, 1884. 67. laptól. — Heckenast Gusztáv : i. m. 367. l. — Vö. Paulinyi Oszkár : A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége (Károlyi Árpád emlékkönyv).

⁴⁹ Grossmann : i. m. 46. l. — Péch : i. m. 69. l.

⁵⁰ Péch Antal : i. m. 69—89. l.

emelni. A vízemelés a bányákban könnyen megvalósítható, egyenesvonalú mozgás volt. Az *egyenesvonalú emelés* azonban nem volt megvalósítható a dunamenti váraknál — az általam közelebből tanulmányozott középkori Budán vagy Esztergomban —, itt ugyanis a természetes vízszint s a vízemelés célpontja között jelentős távolság volt. Amíg tehát a bányavízemelő gépek mozgatása, a taposómalmos meghajtással, aránylag könnyűszerrel megvalósítható volt, egyenesvonalú emelés esetén (s itt még a vödörsor ellensúlya is könnyítette azt), ez a rendszer mechanikai abszurdum, ha arról van szó, hogy két vagy négy ló erejével emeljünk fel akár egy veder vizet is például a mai Ybl Miklós térről a budai királyi palotába.

Mindezt azért tartottuk fontosnak itt elmondani, mert eddigi technikatörténeti szakirodalmunk eddig nem vetette fel annak gondolatát, hogy a XV. századi budai és esztergomi vízemelő gépek: szivattyúk lehettek s mind mostanig az volt a történetírói vélelem ezekről a XV. századi eredetű budavári „víz-emelőkről”, hogy azok „vödörsoros emelők voltak”.⁵¹ E tévedés alapja az, hogy a bányák vízemelő gépeinek mechanikáját a hegyi várak víznyomó szivattyúival összetévesztették. A XV. századi víztechnikusok számára a cél szabta meg a módszert: a bányák mélyén semmiféle mód nem volt arra, hogy a nagy térigényű nyomószivattyúkat, az azok üzemeltetéséhez szükséges állatok le- és felszállítását biztosítsák. Azonfelül adva volt a nagy — s a hegyi várak vízellátásánál meg nem oldható — könnyebbség: a pálya egyenes, vertikális volta. Fordítva viszont, a folyóparti váraknál emelőgépeket, vödörsorokat nem lehetett alkalmazni; ahhoz, hogy ezeken a helyeken ne nyomó, hanem emelő gépeket építsenek, az kellett volna, hogy hegyek megbontásával a Duna vizét alagútszerűen a fellegvár alá vezessék s egyben, hogy felülről ugyanepontra kutató áshassanak. A lényegében azonos energiaforráson alapuló s azonos mechanikai megfontolásokon nyugvó technikai megoldásnak tehát két gyökere van: a bányáknál csak fenn lehetett üzemeltetni a taposómalmot s a vízemelés iránya vertikális volt, a várak vízellátásánál csak lenn lehetett üzemeltetni a gépeket, mert — az emelés iránya ferde lévén — a vödörsorok mozgatása nem volt lehetséges.

De térjünk vissza történeti adataink további értelmezésére, amelyek így talán jobban áttekinthetőek!

Bártfa város régebbi vízvezetékének alkotóját, a lengyel Krakkói Mihályt (1434) és Krakkói Miklóst (1436) névszerint is ismerjük; mindkettőjüket Roerenmaister névvel illetik a bártfai városi számadáskönyvek.⁵² Ez a két mester, akik közül Mihály felől tudjuk, hogy a krakkói vízműnek s az ottani Zsidó-fürdőnek is ő az alkotója,⁵³ kétségtelenül gravitációs vízvezetékkel gazdagította Bártfát. Azonban bizonyos, hogy a mesterség magasabb rendű gyakorlása itt nem volt idegen, mert 1518-ban Drugeth János azt írja levelében a bártfai bírónak: hallotta, hogy akad Bártfán mester, qui sciret ad arcem nostram Jezena vocitatum aquam sursum accipere;⁵⁴ vagyis 1518-ban Bártfán már akadt mérnök, aki a nyomószivattyú alkalmazásához is értett.

⁵¹ *Fekete Lajos*: Budapest a török korban. Bpest, 1944. 87., 94. l. — Korábban ugyanezt mondja a Károlyi Árpád-féle munka, amelyet 1936-ban Wellmann Imre dolgozott át: *Károlyi—Wellmann*: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. 169. l.

⁵² *Grossmann*: i. m. 46. l.

⁵³ *Jan Ptánsnik*: Cracovia artificum. Krakkó. 1917. 97. l.

⁵⁴ *Iványi Béla*: Bártfa város levéltára. Kézirat. Országos Levéltár, II. kötet, 1165. szám. (Voit Pál szíves közlése.)

Bonfini, Buda már említett adatán kívül, Tata, Visegrád, Komárom s a Hunyadi Mátyás által birtokolt bécsi Burg mátyáskori vízvezetékeit említi.⁵⁵

Werner György munkája 1550 körül ír az esztergomi vár vízszivattyújáról. (Buda mellett leginkább Esztergom vízberendezéseinek tanulmányozására volt alkalmunk.) 1573-ban az Ungnad-féle követjárás naplója az esztergomi vár — XV. századi építésű — szivattyújáról emlékezik meg. Wratislaw báró 1593. évi portai követtségének naplója ugyancsak az esztergomi vízműről tesz említést és elmondja azt, hogy fellegrvár vizét a törökök a Duna vízből nyerik; a vízvezetéket még az esztergomi érsekek — tehát 1543, Esztergom eleste előtt — építették.⁵⁶ Esztergom-vár vízszivattyúját egyébként nemcsak a nyugat-európai utazók és követek, de maguk a hódítók, a törökök is megbecsülték. Pecsevi írja: a magas hegy szélénél, amelyen a vár áll, a Dunától 40—50 főnyi távolságra egy forrás van. Ennek vizét mestere igen ügyes módon fogta fel és csatornába vezette. Innen egy nagy bronz kerék szűk csöveken át hajtja fel a vizet a várba, ahol is oly gazdag a csorgókút, hogy éjjel-nappal vizet ad.⁵⁷

Dselálzáde, a nagy Szulejmán történetírója, ezeket jegyzi fel a — Budáéval azonos rendszerű — esztergomi vízszivattyúról: mivel a várban rendkívüli magassága miatt nincsen víz, ügyes mernökök, minden fortélyukat felhasználva, olyan csodálatos művet találtak ki és építettek, amelytől az ember esztét veszti. Az alsó város egyik helyén ugyanis víztartó medencét csináltak; ebbe a Dunából bizonyos mennyiségű víz folyik. A medence fölé kereket állítottak, továbbá szűk csöveket csináltak rézből s ezt a csövet épületbe (falazatba) rejtve vezették fel a felső várba. A kerék — mesterségesen forogván — a vizet, ama csövön át, felhajtja a fellegrvárba.⁵⁸

Az esztergomi vízszivattyú leírásai több szempontból is becsesek. Kiderül belőlük, hogy a vízmű „gépháza”, a Budán is említett „dolab”, a „mesterségesen forgatott kerék”, lenn van a forrásnál, illetve az alsó, dunavíz táplálta ciszternánál. Az a tény, hogy mind Dselálzáde, mind Pecsevi utal a *szűk csövekre*, eleve teljesen kizárja azt a — mechanikailag amúgyis abszurd — feltevést, hogy ti. itt a bányavízemelésnél alkalmazott vödörösoros vízemelésről lenne szó. A törökök által megbámult kerék — a taposómalom — az a mű, ami a Duna vizét felkényszeríti a várba! Említést tesz Dselálzáde a csöveket körülfogó aknafalazatról is. Ez — mint Budán s Esztergomban archeológiaiilag is ellenőrizhető — egy kicsiny, 1,5 m, maximálisan 1,75 m magasságú akna, amelyben a — régebben feltételezett — vödörösor kettős pályája egyszerűen el sem fért volna.

Az esztergomi vízszivattyú, amelynek dunaparti vízháza, a Balassi bibliában is említett „Wizwar”, más néven Veprech-torony, e várnak éppoly kulcs-pontja volt, mint Buda vagy Nándorfehérvár dunaparti Víztornya — egyetlen

⁵⁵ S. Hegedüs: *Analecta recentiora*. Bpest, 1906. 123. l. — Meller Péter: *Gotikus és renaissancekori kutak Magyarországon*. Magyar Művészet, XV. évf. (1948.) 140. laptól.

⁵⁶ Herberstein—Werner: i. m. 186. l. — Szamota István: *Régi utazók Magyarországon*. Budapesti Szemle, 1890. évf., 308. l.

⁵⁷ Récsy Viktor: *Az esztergomi Szent Lőrinc templom maradványai*. Esztergom. 1893. 10. l.

⁵⁸ Némethy Lajos: *Miként jutott Esztergom, 1543-ban, árulás által török kézbe?* Az Esztergom-vidéki régészeti és történelmi társulat II. évkönyve. Esztergom. 1898. 65. l.

megmaradt magyarországi középkori dunai vízbástyánk — ma az esztergomi Berényi Zsigmond utca 20. sz. épületesoport helyén állt.⁵⁹

Vízemelő vízvezetékekről egyébként nemcsak dunamenti várainkban történik említés. Ilyen szempontból nem volna érdektelen a — nézetem szerint XIV. századi építésű — visegrádi *fellegvár* vízellátásának kérdése. Az alacsonyan fekvő királyi kastélyt, az utóbbi évek pompás feltárásának területét ugyanis bőven elláthatták friss vízzel a hegyi források, se ezért ennek a palotának vízművei — gravitációs vezetékünknél fogva — tárgyunk szempontjából lényegében keveset mondóak. Mivel a visegrádi fellegvár alkalmasint csak Anjou-kori, s mivel a várhegyi ivóvízellátást csak a XV. század oldotta meg — tekintetbe véve a visegrádi fellegvárnak Esztergomhoz, Belgrádhoz, Pozsonyhoz és Budához mért rendkívüli magasságát is — kizártnak tartom, hogy a visegrádi fellegvárat szivattyús szerkezet láthatta volna el vízzel. Ennek régészeti nyoma sem akadt.

Érdekesesek a kisebb magyarországi vízparti — királyi és magánkézen volt — várak kútjai és vízművei. Közülük csak Zólyomlipcsét és Munkácsot említem meg. Divald Kornél azt írja, hogy 1910-ben, Zólyomlipcse várának egyik földalatti helységében még látta egy taposómalom töredékét. Ügymond, hajdan ezzel emelték fel a várkút vizét a várba.⁶⁰

A munkácsi vár harminc öl mélységű kútjának szivattyúját, „amelyet két, kerékben lépő ember erejével hajtottak”, a múlt századi monografus középkori eredetűnek véli.⁶¹

A gravitációs vízvezetékek nagy középkori elterjedettségéről számos régészeti adatunk van. Így az esztergomi Balassi Bálint Múzeum, a nagykanizsai Thuri György Múzeum is őriz cserépből készült vízvezető csövet, de ezeknek lelő körülményeit nem ismerjük és így korhatározásuk is bizonytalan. A füleki ásások során is előkerült egy szokatlanul nagyméretű, mázatlan cserépcső. 1866-ban, Gödöllő és Szada között, a legelőn, Rómer Flóris bukkant „vízvezető cserép hengerekre”; ezeket Rómer Flóris a budai Lukács fürdő környékén talált cserépcsövekkel összehasonlítva, középkorinak vélte.⁶² Ugyanekkor Páty községnél, a régi kútnál is kerültek elő régi cserépcsövek.⁶³ 1867-ben Pilisszentkeresztről vittek be a Nemzeti Múzeumba egy cserépcsövet, 1876-ban a pilisi járás Jenőközségében került elő egy cserépcső vezeték néhány eleme.⁶⁴

Egerben, a vár földalatti aknafigyelőinek keleti szakaszán egy hosszabb vörösfenyő-vízvezeték szakasz a helyén fekszik. Pataki Vidor kimutatta, hogy az egri várnak ezt a részét 1568—1570 táján Ottavio Baldigara császári hadmérnök építette fel.⁶⁵

Így tehát ezeknek a csöveknek a kora, anyaga és technológiája a XVI. századvégi magyar (s nem török) készítésű víztechnikára lehet jellemző, hiszen

⁵⁹ Az esztergomi szivattyú 1596—97. évi renovációjáról ld. *Kapossy—Bánrév*: Művészettörténeti regesták. Művészettörténeti Értesítő. 1956. évf. 330. l. 677. jegyz.

⁶⁰ Múzeumi és Könyvtári Értesítő, 1910. 1. füz. 13. l.

⁶¹ *Tabódi József*: Munkács múltja és jelene. Pest. 1861. 12. l. — Budapesti Szemle, 1861. évf. 403. l.

⁶² Archeologiai Közlemények, 1866. évf. VI. köt. 103—107. l.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Nemzeti Múzeum 1869. leltárkönyv, 107. sz. — A jenői csőről: Archeologiai Közlemények X. köt. 2. füz. 22. l.

⁶⁵ *Pataki Vidor*: A XVI. századi várépítés Magyarországon. A Bécsi Magyar Történeti Intézet I. évkönyve, 17. l.

— Pataki kitűnő munkája szerint — az egri vár ezen szakaszának építője, Baldigara, Pozsonyban is foglalkozott vízmű építéssel: a pozsonyi vár földalatti vízvezetékének ő volt az építőmestere.

A felsoroltakon kívül Esztergom—Szentjánoskút körül, Nógrád várában, Munkácsen, Árva várában, a Torna megyei Komjatin, Kőszegen és Gyulafehérvárott is felszínre kerültek „régí időkbl való” vízvezeték csőhálózati cserép elemek.⁶⁶ Ezeknek kora felől mit sem lehet tudni, hiszen még igen távol vagyunk a cserépesövek tipológiai alapon nyugvó korhatározásától.

A régészetnek itt ismét csak a történet lehetne segítségére, pozitív bizonyosságaival s azokkal a negatívumokkal, amelyek alapján a tévedéstől megóvhatná. Így például nyilvánvaló, hogy a Mátyás építette Szabadsághegy—Buda vár közötti csőhálózat, amelyet a török megörökölt, nem üzemeltetett a seregjárások (az 1595., 1604. s a Buda visszafoglalását megelőző hadjáratok) idején, s így nem valószínű, hogy a Szabadsághegy s a budai Várhegy között törökkori cserépcső előkerülhetne. Az sem valószínű, hogy például a török által feldúlt Pilisszentkereszten törökkori csövek lehetnének, de valószínű, hogy újkoriak sem, mivel e falu még hatvan évvel ezelőtt is kutak vizéből táplálkozott.

Mindezeknél lényegesebbek Buda vízműveinek maradványai.

Az eddig felsorolt budai adatokat folytatva: 1440-ben Budán tartózkodott Paolo Santini di Duccio itáliai építész és hadmérnök. Mivel ő már Zsigmond életében is megfordult Budán, feltehető, hogy nemcsak a nürnbergi Hartmann mesternek (1416 előtt) s a — talán francia eredetű — Péter mester aqueductornak (1424), de Santini di Duccionak is része van e Zsigmond-, illetve Ulászló-kori budai vízvezetékek megalkotásában.⁶⁷ A budavári — ma Színház utcai — vízszivattyúról még századok múlva is úgy emlékeznek meg, mint László király alkotásáról.⁶⁸ Mivel II. Ulászló korában e vízszivattyú már megvolt, valószínű, hogy az egykori Szent János evangélista kolostornak a polgárváros célját szolgáló vízművét I. Ulászló építtette.

I. Mátyás budai vízműveiről számos írásos emléküink van. Hans Seybold, Mátyás és Beatrix lakodalmának krónikása azt írja, hogy a budai zsidók a királyi párt a legbelső várudvar kútjánál köszöntötték.⁶⁹ 1484-ben Nagylucsei Orbán, mint királyi kinstartó, arra utasítja Kassa városát, hogy küldjön száz mázsa ólmot a budai királyi palota víztartójának építésére.⁷⁰ Bonfini több helyütt is megemlékezik a budai palota vízműveiről. Hideg és meleg vizet szolgáltató fürdőszobákat említ, ír a palota udvarának — tehát az 1476-ban is említett palotaudvarnak — márványból faragott díszkútjáról, amelyet a sisakos Pallas Athéné szobra ékesített. S Bonfini jegyzi fel azt is, hogy Mátyás Budára nyolc stádiumnyi távolságból szurkos fa- és ólomcsöveken át forrásvizet vezetett.⁷¹ A budai Várkert nyugati oldalán Bonfini is megemlékezik

⁶⁶ Pataki Vidor : A XVI. századi várépítés Magyarországon. A Bécsi Magyar Történeti Intézet I. évkönyve. 17. l.

Esztergom: Schalkház Ferenc szíves közlése. — Nógrád: Domanovszky emlékönyv. Bpest, 1936. 595. laptól.

⁶⁷ Horváth Henrik : Budai kőfaragók és kőfaragójelek. 39. l.

⁶⁸ Magliar térképe Budáról. 1696. Budapest Régiségei. IX. évf., 1906. 146. l. 31. térképlélet.

⁶⁹ Tanulmányok Budapest múltjából. X. évf. 1943. 16. l.

⁷⁰ Történeti Tár. 1902. évf. 365. l.

⁷¹ Századok. 1883. évf. 775. l.

a már Zsigmond korában is emlegetett királyi kertekről, bennük Mátyás kedvelt tartózkodási helyéről, a villa marmoreáról s a halastavakról. Rapaich Rajmund szövejtése szerint a Bonfini szövegében ehelyt szereplő szó — *cryptoporticus* — nem titkos földalatti folyosót jelent, mint Salamon Ferenc vélte, hanem földalatti hűtőzót, műbarlangot.⁷² A Bonfininál szereplő budai, visegrádi, tatai és bécsi függőkertek és szökőkutak építésével kapcsolatban Meller Péter értékes művészettörténetimegállapításai érdemelnek figyelmet.⁷³ Az egyik budai szökőkút Poliziano-írta felirata az Iszter vezetett vizére, tehát a budai Várba felemelt Dunavízre utal.⁷⁴ 1501-ben Daimero velencei követ „La Festa del Corpus Domini a Buda” c. beszámolójában jelenti azt, hogy Budán, Úrnapján, bort lövellt a Fő-tér kútja s az egész város elzarándokolt e csodaforráshoz.⁷⁵ Ugyanebben az évben Zsigmond hercegnek, II. Ulászló öccsének, a későbbi lengyel királynak budai számadáskönyve értesít arról, hogy a herceg budavári szállására a Szent János evangélista kolostor (ma Színház-utca) ciszternájából hordják a vizet.⁷⁶ 1502-ben Pierre Choque, a francia királyné fegyvernőke Budáról írja úrnőjének azt, hogy II. Ulászló és felesége, Candalei Anna lakodalmakor a királyi palota egyik udvarának szökőkútjából hat csövön át egész nap bor patakzott.⁷⁷ A szökőkutaknak ez a borkútszerű használata Mátyás korában Visegrádon is divott, sőt a borforrást, csakúgy mint külföldön, nem csupán szabadban, de a király lakomáin is alkalmazzák: így az olasz királyi találkozón s Mátyás budai lakodalmán is hordozható, a terem menendezetére függeszthető hordók lövelik a borokat.⁷⁸

Mátyás korában már nem csupán a királyi palotában s Buda városában vannak közutak és vízvezetékekből táplálkozó csorgók, hanem az alsóvárosban is. 1470 körül ismételten találkozunk a vizivárosi Csorgókúttal. Talán nem járunk távol az igazságtól, ha ennek a vizivárosi Csorgókútnak helyét a mai Battyány-tér — Iskola utca vidékére tesszük. Ugyanis barokk-kori adataink vannak arról, hogy a budavári — a török hódítás után megújított — vízműnek túlfolyó vizeit az újkorban erre a vidékre vezették le.⁷⁹ Ezen a tájon egyébiránt már Ortelius 1602. évi metszete is feltüntet egy szökőkutat, s ugyanez az ábrázolás megtalálható Gaspar Bouttutnak (1640—1695) és Lodovico Mattioli-nak (1662—1747) a budai keleti vároldalat ábrázoló metszetein is.⁸⁰

Giorgio Vasari, Chimenti Camicia itáliai építészről szólván, írja, hogy Camicia, Mátyás király szolgálatában palotákat, kerteket, szökőkutakat, templomokat, erődöket és más jelentős épületeket emelt Magyarországon. A halál is magyar földön, hajón utaztában érte, éppen akkor, amikor egy *malom* ter-
vén dolgozott. Azt, hogy Chimenti Camicia munkássága jórésben vízművek és vízvezetékek építésére irányult, Vasari által idézett epitáfiuma is bizo-

⁷² Rapaich : Magyar kertek, 30. l.

⁷³ Magyar Művészet. XX. évf. (1948). 140. l.

⁷⁴ Meller id. munkája.

⁷⁵ Szamota : Régi utazók Magyarországon. 498. l.

⁷⁶ Divéky Adorján : Zsigmond lengyel herceg budai számadásai. 33., 109. l.

⁷⁷ Dobozy Tibor : Pierre Choque, Anna királyné francia kísérője. Bpest, 1940.

37. l.

⁷⁸ Századok, 1883. évf. 638. l.

⁷⁹ A vizivárosi Csorgókút: O. L. Dl. 17.323. — 1479-es említése: O. L. Dl. 18.208.

— Garády Sándor kéziratos jegyzete. Budai Vármúzeum.

⁸⁰ Budapesti Történeti Múzeum Újkori Osztálya: 341/952. — 556/951. és 3/951. szám.

nyitja.⁸¹ Tekintettel arra, hogy Camicia Mátyás halála után Esztergomban is dolgozott, meglehet, hogy kezemunkáját nemcsak Buda, de Esztergom középkori vízművei is őrizték.

Istvánffi históriája említi, hogy II. Ulászló vitézei, egy végvári portyáról jövet, levágott török fejekkel tűzdelték meg a budai várpalota egyik szökőkútját, azt, amelybe ólomcsövek vezették a vizet. Anna királyné, aki eladdig kedvelte a kút vizét, annyira elirtózott, hogy soha többé nem ivott e kút vizéből.⁸² Aligha tévedünk, ha ezt a palota belső udvarán álló kutat, melynek magyar neve csatornás-kút volt, azzal a díszkúttal azonosítjuk, amelyet 1476-ban Seybold, majd meg Bonfini emleget. Említik e kutat 1532-ben is: Gritti itt fejezteti le Artándi Pál beregi főispánt és Ártándi Balázst.⁸³ A „csatornákút melletti boltokat” 1541-ben, Izabella királyné Budáról való eltávozásakor is említik: itt málházták fel a száműzetésbe induló királyasszony poggyászát.⁸⁴

1517—19-ben Andrea Ferrucci, a Bakócz-kápolna oltárának szobrásza faragott egy díszkutat II. Lajos király budai palotája számára.⁸⁵ 1525-ben a királyi számadáskönyv adatai szerint II. Lajos Csatornás Orbán mesternek ólomra, vásra, deszkára s az ácsok munkájára negyvenhat forintot utaltat ki; Csatornás Orbán ugyanis a fagy által megrongált *malomszerkezetet, illetve vízvezetékét (aqueductus, seu molendinum)* javítja meg.⁸⁶

II. Lajos királyról egyébként feljegyzik azt, hogy csakúgy mint atyja⁸⁷ és nagybátyja, udvarával, bolondjával, kutyájával együtt szorgalmas és bőkezű látogatója volt a felhévizi fürdőknek; télen azonban budai palotájába hordatta fel a fürdő vizét, hol annak hevét még szegfűszeggel is fokozták.⁸⁸ Nagybátyja, Jagelló Zsigmond lengyel király, aki hajdanában maga is hódolt a budai fürdőknek,⁸⁹ korholja is az ifjú királyt: „ne látogassa a fürdőket, kiszívják az ember erejét és elpuhítják . . . Ne lakmározzék bennük, ez ártalmas, sőt halálos is lehet.” Oláh Miklós szerint azokat a fürdőket nevezték Budán királyi fürdőknek, amelyekben úszni is lehetett.⁹⁰

Ezekkel az adatokkal lényegében le is záródna a budavári középkori vízművekre vonatkozó történeti adatok, azonban tárgyunk szempontjából az újkori adatok sem közömbösek. A törökkor végéig ugyanis csak a törökkor

⁸¹ Vasari: Le vite de' piu eccellenti pittori, scultori ed architettori. Firenze, ed. Sansoni. 1906. II. köt. 651—652. l.

Az epitáfium: Stagni, acquidotti, terme et colisei,
Che furon di Vetrivio sepoltura,
Nella fama quaggiu l'Architettura
Vive per me nell'opere, et io per lei.

⁸² Istvánffi: Regni Hungariae Historia. Köln. 1724. kiadás, 31. l. Istvánffi: Pannonii Hist. de rebus Hung. Libri XXXIV. Col. Agr. 1622. 50.: „Verum, quum milites caesa Turcarum capita in signum Victoriae regi missa ad spectandum, prope fontem, cuius aquas per plumbeos Siphones in arcem perductas regina bibere consueverat, uti erant emarcida, tetrique odoris, ut illa ab earum aquarum usu postea, perpetuo, dum vixit, abstinuerit.” — Fögel J.: II. Ulászló udvartartása 31. l.

⁸³ Szerémi György: De perdicione Regni Hungariae. Monumenta Hung. Hist. I. köt. 320. l.

⁸⁴ Veress Endre: Izabella királyné. 143. l.

⁸⁵ Meller Péter: i. m. 140. l.

⁸⁶ Magyar Tört. Tár. XXIII. évfolyam (1877). 86. l.

⁸⁷ Soltesz Gyula: Az 1494—95. évi kir. számadáskönyvnek művelődéstörténeti vonatkozásai. Bpest. 1905. 92. l.

⁸⁸ Fögel József: II. Lajos udvara, 22., 108. l.

⁸⁹ Divéký Adorján: Zsigmond lengyel herceg budai számadáskönyvei, 19. l.

⁹⁰ Oláh Miklós: Hungaria. Editio C. Eperjessy et L. Juhász. Bpest. 1938. 9. l.

előtti fektetésű, régi vízvezetékeket emlegették az utazók, az újkor budai vízművei pedig a középkori vízművek helyére települtek.

1550 körül Werner György írja Budáról, hogy a törökök a kalocsai érsek (?) budavári palotájába földalatti vezetékeken át vizet vezettek fel, fürdő céljából.⁹¹ Amennyiben a mai Várszínházzal északról szomszédos egykori Pasa-szerájra vonatkoznék Werner adata, úgy megállapítása téves. Zsigmond herceg számadáskönyve (1501) arra utal, hogy a XVI. század elején már használták a ferences-kolostor, a Szt. János evangélista kolostor, vagyis a későbbi Pasa-szeráj középkori eredetű vízművét. Ezt a vízszivattyút, a Pasa-szerájnak a régebbi ferenceskolostornak vízművét az 1686. évi Magliar-térkép szerint valamelyik László n. magyar király — tán II. Ulászló — még a mohácsi vész előtt építtette.⁹² Így tehát tévesek azok a megállapítások is, amelyek szerint a törökök Budán bármiféle vízszivattyút konstruáltak volna, azokat legfeljebb egyideig fenntartották. Sőt, éppen a törökkorban mentek tönkre a középkori budai vízszivattyúk. Dernschwam 1553-ban feljegyzi, hogy a török putonyban, lajtban hordja fel a Duna-vizet, csakúgy mint Zsigmond kora előtt a középkori budai Wasserträgerek,⁹³ bár kétségtelen, hogy a középkori budai dunavízfordítás Mohács előtt akkor sem szünetelt, amikor mind a várpalota, mind a város vízműve működött.⁹⁴

1591-ben Wratislaw báró követsége a budai palota leírásakor megemlékezik a palota leghelső udvarának kútjáról. Ebbe, mint írja, nyolc csövön át szokott ömleni a víz, azonban látogatásukkor a vízszolgáltatás éppen szünetelt. A víztáron egyébként régi osztrák (?) címet és feliratot látnak.⁹⁵ A törökkorból Evlia Cselebi leírása (1660—1664) bőségesen megemlékezik a budai vár vízműveiről. Ő írja le, hogy a királyi palota udvarán egy fehér márványból készült gyönyörű vízmedence áll, bronz csigaszobrokkal és óriási bronzserleggel. A medencéből kifolyó vizek ciszternákba gyűlnek. Megemlékezik dunavízszállításról is, említi a Pasa-szeráj (ma Színház utca) udvarán álló csorgót, ahová egy ügyes mesterember a Duna vizét vezette fel. Tudományán — írja a keleti ember elragadtatásával — elbámul az ész. Megemlékezik az egyik dunaparti torony vízszivattyújáról, vízemelő malmáról is. (Kuszált leírásából nem tudjuk pontosan, egy vagy két dunai szivattyú működik-e az ő korában.) Cselebi tudósít arról is, hogy a budai alsó (vizi) városnak hét víztárája és kétszáz kútja van, s tőle értesülünk a gellérthegyi erőd ciszternájáról is.⁹⁶

Cselebi szövegét elemzi Fekete Lajos, Buda törökkorának monográfusa s megállapítja, hogy „a törökkori város nagy technikai műve, a dolab, a víz-hajtó, a Lánchídtól kissé északabbra állt; egy bástyaszerű épületbe volt beépítve és láncokra szerelt vödörökkel a várba, a Pasa-dzsámi udvarában működő egyetlen vári csorgóba tolta fel a vizet, csodálatos mesterséggel”.⁹⁷ Evlia Cselebi adatait értelmezi Károlyi Árpád nyomán Wellmann Imre is. Szerintük „Budán még Mátyás király létesített egy vízemelő gépet a dunaparti nagy vízi rondellában, szökőkútjai, kertjei ellátására, de ez a berendezés a török időkben tönkrement, mert a palotában nemigen volt rá szükség. Állítólag még

⁹¹ Herberstein—Werner: i. m. 184. l.

⁹² Budapest Régiségei, IX. évf. a 146. laphoz csatolt metszeten.

⁹³ Babinger: Hans Dernschwam's Tagebuch. München, 1923. 237. l.

⁹⁴ 1522-ben. Tört. Tár 1889. évf. 373. l.

⁹⁵ Szamota: i. m. id. h.

⁹⁶ Karácson Imre: Evlia Cselebi magyarországi utazása, 238—255. l.

⁹⁷ Fekete Lajos: Budapest a törökkorban. Bpest, 1944. 87., 94. l.

II. Ulászló építtetett egy másik hasonló gépet a mai budai Lánchíd-fő táján, s ennek aztán a török is hasznát vette.” Wellmann szerint ez a „frank mesterember” által épített vízmű látható volt még a török kitakarodása után is.⁹⁸

Evlia Cselebi idézett interpretációiban — mint már említettük — több félreértéssel találkozunk: 1. a mai Lánchíd vidékén állt „dolab” nem török mű volt, hanem középkori magyar alkotás, 2. rendszere nem vödörsoros volt, hanem szivattyús, 3. a dunaparti Víztorony szivattyúját nem Mátyás, hanem Zsigmond építtette.

A török elűzése után, a mai Várszínház táján állt középkori szivattyúról 1687-ben az udvari kamarát is tájékoztatják, majd a megvizsgálására kiküldött szakértők a következő évben ezt jelentik felőle Bécsbe: „auf das türkische Treibwerk ist kein Reflexion zu machen, und seind zwar ihre alte Röhre zu sehen, aber kein grosser Effekt dadurch erfolgt”.⁹⁹

Értékes adatokra bukkanunk Marsigli feljegyzéseiben¹⁰⁰ s az egykorú visszafoglaláskori térképeken is. Marsigli török térképén csakúgy, mint a Rabatta hagyatékából származó Haüy-féle 1687-es helyszínrajzon is az a feltűnő, hogy a budai Várnegyedben négy kúthelyet jelez. E felmérések, továbbá a De la Vigne-féle térkép szerint is, egy kút a mai Várszínháztól nyugatra, egy a mai Szentháromság tér délnyugati sarkán, egy a mai Dísz tér keleti részén és egy a mai Hess András téren állt. A De la Vigne és a Rabatta-féle felmérés még a királyi palota területén is jelez kúthelyet az 1948/50-ben feltárt királyi házikápolnától délnyugatra.¹⁰¹

Ila a mai Színház utcai kúthelytől a Duna folyásirányára merőlegest húzunk, Magliar 1686. évi térképén a Dunaparton egy épületet találunk, amely a jelzés szerint vízház volt („... casa del canale artificioso, che versa l'acqua in citta nel luogo detto Averleh, dove sono le stalle del Bassa, fabbricata del Re Ladislao”).¹⁰² Ugyanezen a helyen a Marsigli-féle török térkép szintén épületet jelez e feloldással: Sziavus aga által készített sorompó. Víz van benne. A budai janicsár aga őrizte legényeivel. Ugyanezen a török térképen a dunai vízironde (ma Ybl Miklós tér), a turris aquaria ekként szerepel: „Víztorony. Víz van benne.”

Buda környékének törökkori térképe tárgyunk szempontjából szintén figyelemre méltó. A mai szabadsághegyi *Városkút* táján a 17. számjelzésű „Kászim pasa csermeszi” (Kászim pasa csorgója), tőle északnyugatra, a mai Béla király úti Béla-forrás vidékén, 18. számjelzéssel „Král bunár báiri” (Király forrás dombja) szerepel.¹⁰³

Művelődéstörténeti szempontból igen jelentősek Marsiglinak a bécsi udvarhoz tett felterjesztései. Mint a terepet jól ismerő, egykori budai török rab, már az első ostromkíséreltkor, 1684-ben azt tanácsolja a haditanács elnökének: Buda ostroma során törekedjék elvágni a Vár vízivárosi szivattyújának aknáját, vagyis a — mai Színház utcai — szivattyút. Javaslatát ügylátszik meghallgatták. Az 1684-es ostrom támadóinak futó árcai eljutottak a mai

⁹⁸ Károlyi—Wellmann: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Bpest, 1936, 169—170. l.

⁹⁹ Bánrévy György: Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán. Tanulmányok Budapest múltjából. V. évf. 6—7. l.

¹⁰⁰ Budapest Régiségei. IX. évf. 144—145. l.

¹⁰¹ Térképek a Budapesti Történeti Múzeum Újkori Osztályán.

¹⁰² Budapest Régiségei. IX. évf. a 146. laphoz csatolt metszeten.

¹⁰³ Budapest Régiségei. IX. évf. a 148. laphoz csatolt térképen.

Ponty utca vidékéig, de a török is tisztában volt a vízellátás fontosságával: alig hogy visszaverték a támadást, 1684 és 1686 között nagy sietve egy új bástyát emeltek a mai Várszínház és dunai vízház (ma Fő utca 3—5. sz.) közötti szakaszon.¹⁰⁴ Marsigli nyomban az 1686-os ostrom után javasolja a királynak: tegyék könnyebbé a dunai vízszolgáltatást, mert a várbeli kutak vize ihatatlan. Javaslatában meghatározza a két budavári vízszivattyú helyreállításának költségét is.¹⁰⁵

Marsigli terveivel egy időben — 1687—1702 — előbb Virgilius Lindtner, „Wasserkünstler”, majd ennek halála után Johann Adam Dies hadmérnök, a lipótvári, komáromi és győri vár vízművének helyreállítója kap megbízást a kamarától a Színház utcai víznyomószivattyú rendbehozatalára. Elkészíteti a nyomószivattyút, az ólomcsöveket, üzembehelyezi a vízművet, majd a Svábhegy—szabadsághegyi régi vízvezeték megújításának kérdését tanulmányozza. Ugyanebben az időben Peter Everling, „Medicinaldoctor und Stadtphysicus”, majd 1693-ban Johann Georg Lilinsch mérnökkari kapitány felkutatja a mai szabadsághegyi Városkutat, s kidolgozzák a régi svábhegyi források vizének a budai Várba vezetése tervét. Everling orvostól, mint az újkori Buda ivóvize forrásának felfedezőjéről nevezik a budaiak másfélszázadon át (1847-ig) Doktorkútnak a mai Városkutat.¹⁰⁶ 1693-ban már nemcsak a Városkútnál, hanem a mai Béla király úti Béla-kútnál is folynak a vízvezetéképítés munkálatai.

A XVIII. század második évtizedében a dunaparti északi vízszivattyú házát a közeli Provianthaus melletti rondellában helyezik el. 1714-ben III. Károly király a szabadsághegyi vízvezeték és a dunai vízszivattyú helyrehozatalára zár alá véteti Buda város kamarai jóvedelmét.¹⁰⁷ A város 1714 körül kezd tárgyalásokat Fortunato Prati kamarai építésszel, majd Kerschensteiner Konrád budai jezsuitával. Utóbbi építi meg a Szabadsághegy és a budai Szentháromság tér közötti vízvezetékét. Kerschensteiner e munkájához 1300 öl fenyőfát és 2670 öl hosszú ólomcsövet használ fel. *A teljes vezeték hossza eszerint, egy magyar ölet 1,89 cm-nek számítva, kereken hat km volt.* Vezetékei a Krisztinavárosra, illetve a Vármezőn keresztül vezettek fel a Szentháromság téri központi ciszternába.¹⁰⁸

1777-ben kerül sor Budavár két dunai vízszivattyújának újjáépítésére. Kempelen Farkas, udvari tanácsos, a schönbrunni vízmű mestere a két budai nyomószivattyú újjáalkotója. Kempelen megújítja a szabadsághegyi vízvezetékrendszert is. Kempelen svábhegyi vezetéke kivitelezési tervének érdekessége az, hogy leírja: a magasabb hegyi terepen tágabb, 2,5 zoll, a nagyobb víznyomásnak kitett mélyebb szakaszon vékonyabb, 1,5 zoll átmérőjű ólomcsöveket használ fel. Ajánlatából tudjuk meg azt is, hogy a polgárvárosi, karmeliták kolostora (utóbb Várszínház) melletti víztoronyba vezető nyomó-

¹⁰⁴ Károlyi—Wellmann : i. m. 169—170. l. — Budapest Régiségei. IX. évf. 121., 132., 163. l.

¹⁰⁵ Tanulmányok Budapest múltjából. V. évf. (1937). 6—7. l.

¹⁰⁶ Garády Sándor és Bánrévy György gyűjtése a Vármúzeumban. — Vö. Budaváros számadáskönyvei. 1688—1702. Fővárosi levéltár. — Schams : Vollständige Beschreibung der k. f. Haupt Stadt Ofen. 1822., 485. l. — Balázs Endre : Budapest székesfőváros vízműveinek lapszemléje. VIII. évf. (1942) 75. l.

¹⁰⁷ Historia V. évf. (1932) 122—125. lapig.

¹⁰⁸ Tanulmányok Budapest múltjából. V. évf. 231. l.

szivattyú üzemeltetéséhez mindössze két járgányba fogott lóra van szükség.¹⁰⁹ Schams említi, hogy 1780-ban Tumler Henrik mérnök bővíti ki a szabadság-hegyi Doktorkút vízvezetékét úgy, hogy annak vizéhez hozzacsatolja a Királykút (ma Béla-kút) s az azóta, a kanalizáció következtében már eltűnt Sváb-kút vizét. A két budavári vízszivattyú s a svábhegyi vízvezeték ügye a XVIII—XIX. századi városi tanácsüléseknek állandóan visszatérő témája. A svábhegyi vezetékeket emlegetik az 1849-i budai ostromkor is, amikor is Görgey elvágatja azokat.¹¹⁰ 1881-től az új budai vízmű bevezetése a város mindhárom — középkori eredetű — vízberendezését kikapcsolja a használatból.¹¹¹

A középkori vízepítőmesterek

A budai vízművekkel kapcsolatos középkori adataink azt mutatják, hogy a vízvezetés tudománya vagy művészete a középkor egyik legmegbecsültebb építő ipara volt. Vízművek, víznyomó szivattyúk konstruálásával a középkorban nem kisebb elmék foglalkoztak, mint Leonardo da Vinci vagy a magyar földön is működött Chimenti Camicia. A később mondai híró Thurzó-család őse legendás vagyonát felvidéki magyar bányák vízmentesítésével szerezte. A víznyomó-szivattyúk, taposómalmok, vízvezetékek kivitelezése számos iparágat foglalkoztatott: cserépegető fazekasok, fegyverkovácsok, molnárok, lakatosok, ácsok dolgoztak e berendezések technikai megvalósításán. Azt, hogy e munkákat mennyire megbecsüli a középkor, mi sem mutatja jobban, mint az első budai vízmű névszerint ismert építőmesterének, a nürnbergi Hartmann mesternek honoráriuma. A XV. század első felének Duna víz-puttonyosa 2240 liter vizet kell, hogy felszállítson a budai Várba egy aranyért; Hartmann mester 1416-ban Zsigmond királynak készített budavári víznyomó szivattyújáért ezer aranyat, tehát kereken egy negyedmillió liter víz szállításának árát kapja.

Az első, Budán ismert vízmesternek, Hartmannnak foglalkozását Zsigmond király német nyelvű oklevele henger- vagy cső-kovácsnak nevezi. Kortársa, az állítólag francia eredetű Péter mester mint építész és vízvezető — architector, sive aqueductor — szerepel. Bártfa XV. századi vízvezetékének alkotóit, a két krakkói mestert „Roerenmaister” névvel illetik. 1525-ben a budai Orbán mester, II. Lajos király udvarának vízművese, magyar ragadványnevében viseli mestersége nevét: Csatornás Orbánnak nevezik. A török kor esztergomi vízművesének, Üvejsz Imanüelnek foglalkozásneve: kujodsi.

Adataink azt mutatják, hogy Magyarország és Buda középkori vízműveinek megépítésében hazánk szülöttein kívül lengyel, olasz, francia, német mesterek egyaránt kivették részüket, s a középkor aqueductora vagy Wasserkünstlere éppoly keresett és kapós mestere a vár és város építőiparnak, mint az építőpárholyok kőfaragói és építőmesterei.

¹⁰⁹ Budai számadáskönyvek, 1777. nr.: 272. Fővárosi levéltár.

¹¹⁰ Pesti Hírlap. 1849. máj. 7. és 24. szám.

¹¹¹ Balázs Endre: A nyolcvan éves budapesti vízmű. Bpest, 1947. — A XVIII. és XIX. századi budai vízművekről: Tanulmányok Budapest múltjából. V. évf. (1937) 6—7. l. — X. évf. (1943) 121. l. — Lindley: Waterworks of the City of Pesth. Pest, 1868. 5—9. l. — Budavár újkori vízellátásáról. l. Zakariás G. Sándor kitűnő összefoglalását: Adatok a budavári kutak történetéhez. Budapest Régiségei, XVII. (1956) évf. 323—327. l.

Kétségtelennek tekinthetjük azt, hogy az okleveles anyagunkban elsőként említett 1416. évi adat, a Hartmann nürnbergi mestert említő oklevél, ennek a királyi palotát szolgáló vízszivattyúnak első említése. Így tehát a vízszivattyú konstruálásának s a vízház célját szolgáló vízi toronynak építéskorát az 1400—1416 közötti időre tehetjük.

Alkalmasint Péter királyi „architector seu aqueductor” is ezen a nyomószivattyún dolgozott. Ehhez az építményhez kell csatolnunk II. Lajos király számadáskönyvének 1525. évi, Csatornás Orbánra vonatkozó adatát is; ugyanis a másik XV—XVI. századi víznyomó szivattyúnak, a Szent János kolostor vízemelőjének fenntartási gondja nem a királyra, hanem a polgárvárosra hárult, így tehát annak rendbehozatalát nem a királyi számadáskönyv említené. (A királyi palota szivattyúját egyébként az újkorban is a királyi kamara hozatta helyre, míg a polgárvárosi, a Szent János kolostornál levő nyomószivattyúnak gondját Buda városa viselte.)

A Zsigmond-kor védelmi építkezéseinek programjába, a nikápolyi és galambóci csaták után, szervesen illeszkedik bele a dunai vízszivattyú létesítése, míg viszont a hegyvidéki vizek vezetékei — könnyűszerrel elvághatók lévén — inkább egy tartós békekorra, Mátyás korára utalnak.

A vízi toronynak a Dunára tekintő falán mint Evlia Cselebi említi, Szejjid Ali pasa egy hangzatos szövegű török emléktáblát helyezett el, amely azt hirdette, hogy az építmény Ali pasa *műve*, de azt már Fekete Lajos leszegezte, hogy Szejjid Ali legfeljebb újjáépítője lehetett ennek a Zsigmond király által emelt toronynak.¹¹² Erről a vízműről mint II. Ulászló alkotásáról megemlékezik Vincenzo Scamozzi 1619-ben,¹¹³ majd a már említett Magliar-féle térkép (1686) és S. Bizozzeri munkája is.¹¹⁴ A hatalmas víztornyot, mint Seenger Ervin kiderítette, 1803 és 1810 között bontották le.¹¹⁵

B) *A budai polgárváros dunai víz-szivattyúja* a mai Fő utca 3—5. sz. házak, illetve a budavári Színház utca közötti szakaszon működött. Csorgója már a XVI. század elején a ferencrendiek Szent János evangelistáról nevezett kolostora közelében szolgáltatta a vizet; működésének első adata 1501-ből, Zsigmond lengyel herceg budai számadáskönyvében olvasható.

A törökkorban a ferencendi kolostor épületmaradványaiba a budai pasák költöztek be. Adataink azt mutatják, hogy legalábbis a török uralom első felidejében a pasák működésben tartatták ezt a szivattyút s annak vizét a Pasaszeráj fürdője vízeként hasznosították.¹¹⁶ A török háborúk utáni megújításának, újjáépítésének néhány adatát felsoroltuk. A vízmű neve a barokk-kori Budán „Königliche städtische grosse Wasserkunst” volt. Haeuffler munkájának 1854-ben készült térképén a vízmű vezetékeinek, aknájának hegyoldali nyomvonalát is jelöli.

1950 nyarán a Várszínház romépülete mögött, a megrongált bástyafalak helyreállításakor, az egyik bástya tövében az építőállványzat alapja beleszakadt egy addig ismeretlen alagútba. A beszakadás helyéről keletre, vagyis a Duna felé ezt az alagutat egy másik, bombatölcsér okozta beszakadás alatt járható állapotban találtuk, le egészen a Hunyadi János út közeléig.

¹¹² Fekete Lajos : i. m. 90. l.

¹¹³ Tanulmányok Budapest múltjából. V. évf. (1936) 128. l. 32. jegyz.

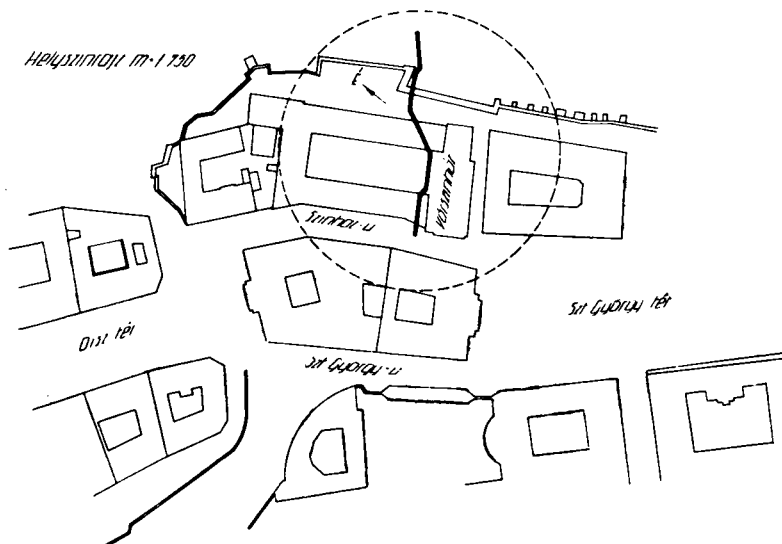
¹¹⁴ Tanulmányok Budapest múltjából. V. évf. 128. l. 32. jegyz.

¹¹⁵ Budapest Régiségei. XV. évf. 375. l.

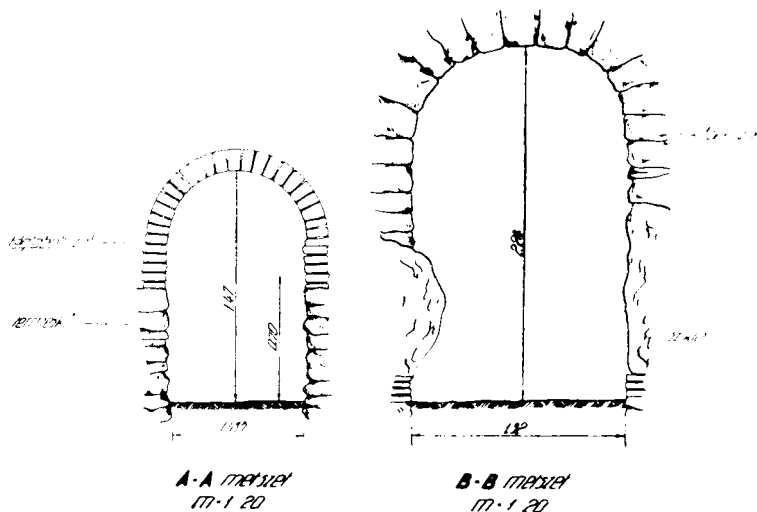
¹¹⁶ Károlyi—Wellmann : i. m. 160—170. l.

A bástyafal tövében, a beszakadás helyén leástunk, s alig egy ásónyomnyi mélységben rátaláltunk a téglából épített boltozatfödémre, majd azt átszakítva leereszkedtünk a nyugati irányban is járható — s a Várszínház-épület alá vezető — aknaszakaszba. A csatolt műszaki felmérés (Virágh Antal felm.)

2. ábra. A budai királyi palota középkori vízvezetékének Színházutcai feltárt szakasza

3. ábra. Középkori és újkori boltozás a budai királyi palota vízvezeték-aknájának Színházutcai szakaszán

kiegészítésképpen megemlítjük, hogy ez a vízvezető akna a Színház utca keleti oldalán álló épületek s a Színház utca útteste alatt lényegesen tágasabb,

mint a bástyafalon kívüli, keleti szakaszon. Nyilvánvalóan védelmi okokból sem lett volna célszerű szélesebb rést vágni a bástyafalon. A bástyafal alatti aknaszakaszon még jól kivehetők egy elzáró ajtó nyomai. Az aknában ma már vízesőveknek maradványai sincsenek, egyedül az aknafének helyenkinti kivésése jelzi a hajdani vízesővezeték egykori ágját. A Színház utcai épületek — a hajdani Szent János evangelista kolostor, majd Pasa-szeráj — alatt az akna falazata és boltozata nyerskő, forró mészhabaresban; a követ vésővel simították le. Helyenkint az egész akna sziklavájtásban fut; itt természetesen a kivájt sziklaboltozat pótolja az épített boltozatot. A bástyafalon kívüli szakasz boltozása XVIII. századi téglákból áll, de a falazat alul, 0,5 m magasságig habarccsal kötött nyerskő. Nyilvánvaló, hogy az akna nyomvonala s a Színház utcai épületek alatt átfutó, kővel boltozott szakasza középkori eredetű; a várfalon kívüli téglaboltozás a Kempelen Farkas-féle 1777. évi építkezés maradványa lehet.

A kőfalazású alagútrész nyugati vége, a Színház utca útteste alatt eltömődött, ugyanígy keleti, a Viziváros felé eső szakasza is eltömődött, nyilván a Hunyadi János út s a bástyák közt kialakított sétányok építésekor.

2. A közlekedő edények törvényén alapuló budai vízvezeték

A szabadsághegyi forrásvidék vízvezetékmaradványainak kútífoi mintegy kétszáz méterrel magasabban fekszenek mint a budai Várhegy. Mátyás király víztechnikusai nehéz feladattal kellett, hogy megküzdjenek ahhoz, hogy ezeket a több forrásból táplálkozó hegyi forrásvizeket a Vártól nyugatra eső völgybe levezetve, a várfelszínre juttassák. A csővezetékek vaskötéssel összekapcsolt szurkos fenyőfa csövei, az olajos mésszel összeillesztett cserépcsövek és az ólomcsövek már a XV. században éppen olyan jól betöltötték azt a feladatot, mint a XVIII. század vége óta használatos öntött vascsövek. Azt pedig, hogy a középkor találékony vízmérnökei utódaik mögött mivel sem maradtak el, mi sem bizonyítja jobban mint az, hogy a szabadsághegyi források modern víztárolója ugyanúgy az Orbán téren működik, mint XV. századi előde.¹¹⁷

A vízben amúgy eléggé szegény budai hegyvidék forrásai közül — a budai Várhegyre való vízvezetés szempontjából — a Disznófő, a mai Béla király úti Bélakút, a mai Városkút s a XIX. században a csatornázás következtében eltűnt ún. Svábkút jöhetett számításba.¹¹⁸ Nézzük sorra őket!

1. E források közül a *Disznófő* forrása felől Garády Sándor kutatásai eldöntötték azt, hogy mostanában átalakítás alá került kútháza és vezetéke a XIX. századnál nem régibb. Így ez a forrás, noha környéke régészetiileg érdekes és egészében még fel nem derített terület, nem tartozhatott a budai várhegyi vízvezetékrendszerhez. Így, ha hitelt adunk is annak, hogy a Disznófő alatt, a Szilassy út 10. sz. ház telkén, az 1910–20-as években gótikus kőfaragványok és vízvezeték célját szolgáló régészeti maradványok kerültek elő, ezek alkalmasint csak egy lokális gravitációs vezeték elemei lehettek. A terepviszonyok is ellentmondanak a Disznófő és a várhegyi vezeték kapcsolata lehetőségének. A Disznófő forrásházán régebben elhelyezett táblának történeti alapja nines; a törökkori „Királi bunár báiri” nem a Disznófő, hanem a mai Béla-kút

¹¹⁷ Balázs Endre id. munkája.

¹¹⁸ Schlesinger: Medizinische Topographie der königl. Freistädte Pest und Ofen. Pesth, 1840. 173. l.

volt. Fekete műve tévesen nevezi a Disznófőt az — 1548—51 közt szereplő — Kászim pasa forrásának, mert ez éppen Fekete művének törökkori térképe szerint a mai Városkút volt.¹¹⁹ Mindezek ellenére nem lenne érdektelen egy próbaásatás a Disznófő alatt s a Szilassy út 10. sz. telken, ugyanis Garády Sándor is talált itt — állítólag renaissance — stílusú párkánytöredékeket.¹²⁰

2. A *Bélakút* (XII., Béla király út) törökkori neve: Királ bunár bairi, a barokk-korban: Königsbrunnen. Tengersizint feletti magassága 342,17 m.¹²¹ A középkori, Buda várba vezető vízvezeték egyik forrása. Nevét 1847-ben, Döbrentei Gábor javaslatára magyarítják Béla király kútja névre, utóbb Bélakútnak nevezik.

A középkori vízvezetékrendszerhez való tartozását a barokk-kori városi jegyzőkönyvek is megerősítik. Ezt mutatja törökkori neve is. Haeuffler szerint e kút vizét már Mátyás király korában bekapcsolták a budavári vezetékbe. A forrás vidékét 1950-ben bejárva, a szomszédok egyike — Frank József, a Főv. Vízművek ny. alkalmazottja (XII., Béla király út 29) — közölte velem, hogy 1948-ban, a Bélakúttal szomszédos ingatlanok tulajdonosai, a Bélakút vizét hasznosítani akarván, a forrásháztól délkeletre, mintegy ötven méterre, egy hat méter hosszúságú, egyenkint kb. félméter hosszú piros cserép csővezet maradványára bukkantak, ami, hozzáértő informátorom szerint, kétségtelenül vízvezeték volt. Ezek az égetett cserépcsövek döntő bizonyítékok mellett, hogy a Béla forrás már a középkorban is egyik kútfeje volt a budai vízvezeték-rendszernek.

1950 szeptemberében a Budapesti Történeti Múzeum—Vármúzeum megbízásából a Bélakút forrásházától keletre, mintegy 20 m távolságra három kutatóárkot vontam itt, de csupán csak egy XIX. századi vascső vezeték maradványaira találtam.¹²² A kitermelt föld szórványában néhány mázatlan cserépcső-töredék is akadt; ezek vagy középkori vagy újkori cserépcső-hálózat egykori ittlétét igazolják. Nyilvánvalóan akkor verték szét őket, amikor a XIX. századi vascsővezetékét lefektették.

Haeuffler megemlíti, hogy a Bélakút vizét 1686 után újra bekötötték a budavári vízvezetékbe, Schams pedig arról tudósít, hogy 1780-ban Tumler Henrik, később Veszprém megyei mérnök vezette be a Bélakút vizét a Városkút vízvezeték-hálózatába. A Bélakút vezetéke, Schams szerint, a Svábhegyi hídnál (Schwabenberger Brücke) egyesült a Városkút és a Svábkút vizével és innen együtt futottak, a Krisztinavároson és a Vérmezőn keresztül a budavári mai Szentháromság tér egykori Jezsuita kútjába, Kerschensteiner Konrád kút-alkotásába. Schams úgy tudja, hogy a Bélakút és Svábkút kemény vizét lágyította a Városkút puhább vize.¹²³

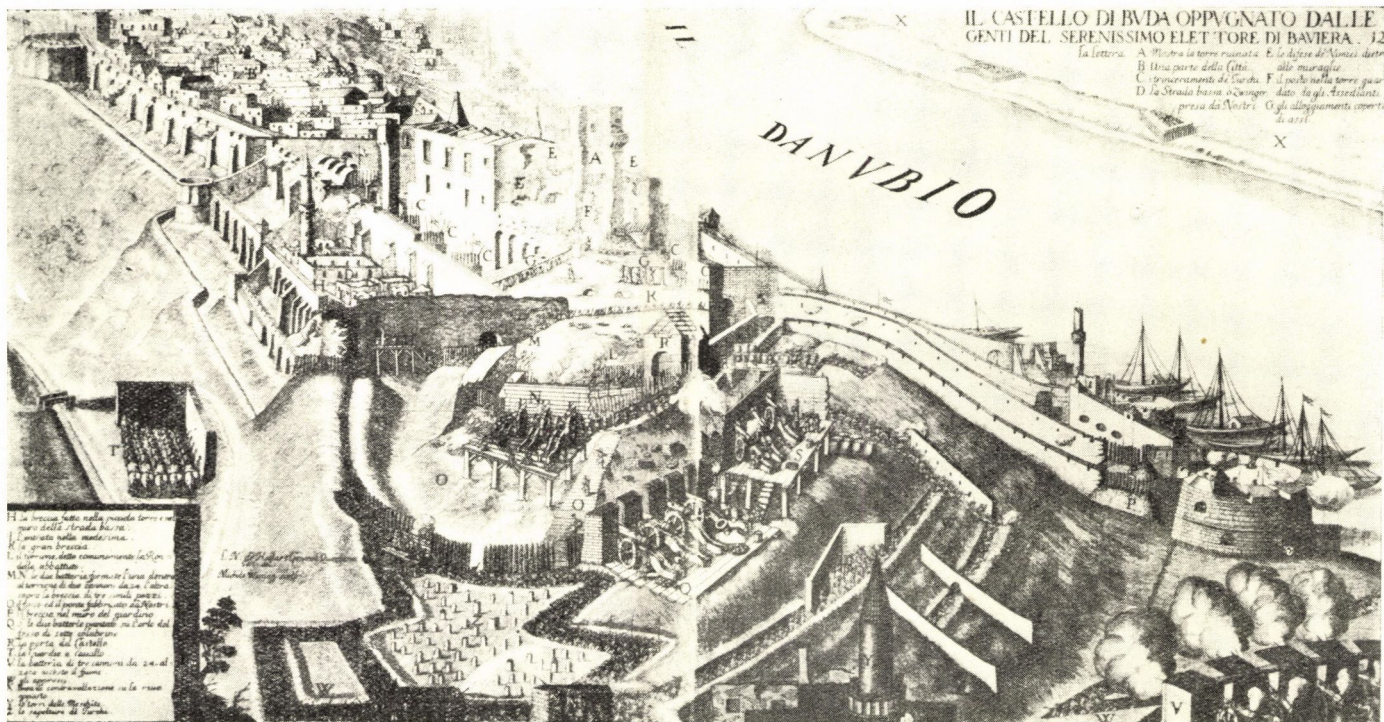
¹¹⁹ *Horusitzky Henrik*: Budapest hidrogeológiája, 294., 296. l. — *Vö. Budai Napló*, 1931. jan. 10. — Zerkovitz főorvosnak, a Szilassy u. 10. sz. ház tulajdonosának szíves közlése szerint (1950) a ház alapozásakor régebbi kőfaragványok és egy középkori sír is előkerült. Ld. még: *Schams*: Vollständige Beschreibung der königlichen freyen Haupt Stadt Ofen, 1822. 435. l. szerint régi királyi vadászlak állt itt; — Haeuffler műve — a Skizzen — Fons regis Matthiae, Villa Regis Matthiae és Villa Regis Wladislai objektumot helyezi ide, azonban nem felejtendő el, hogy a nyéki kastély ekkor (1854) még fel-táratlan volt. — *Fekete*: Budapest a törökkorban, 98. és 99. l. — Budapest Régiségei, IX. évf. 146. l.

¹²⁰ Bagyura Jánosnak, Garády egykori munkavezetőjének szíves közlése (1950).

¹²¹ *Horusitzky*: i. m. 296. l. — *Rupp*: i. m. 221. l.

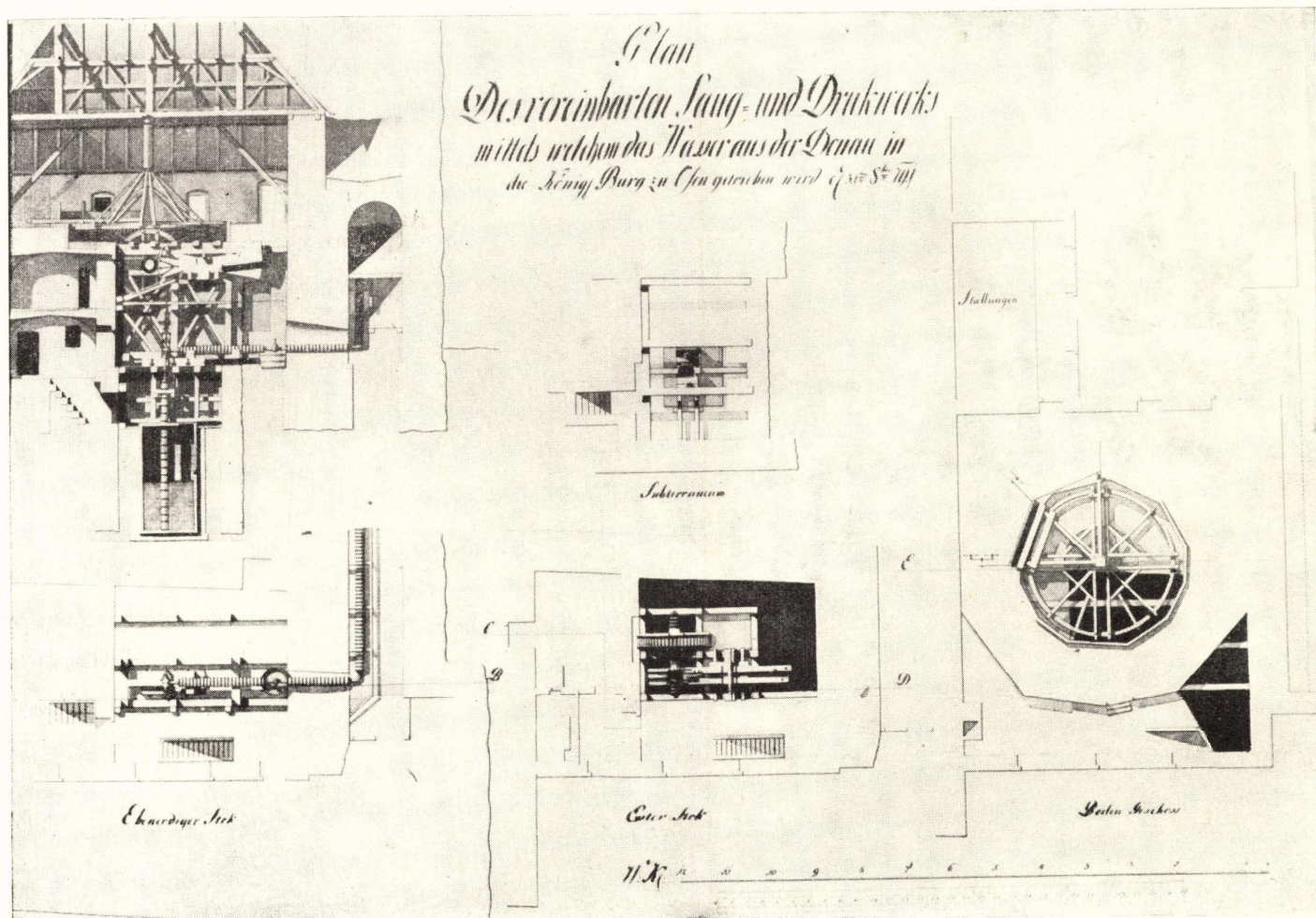
¹²² Ásatási beszámoló a Vármúzeumban.

¹²³ *Schams*: i. m. 486. l. — *Rupp*: i. m. 214., 221. l. — *Horusitzky*: i. m. 296. l. — *Budai Napló*, 1931. nov. 6. szám. — *Haeuffler*: i. m. 28. l.

Buda látképe 1686-ból, előtérben a dunai vizibástya a vízvezetékét befoglaló cortinával (Hallart metszete)

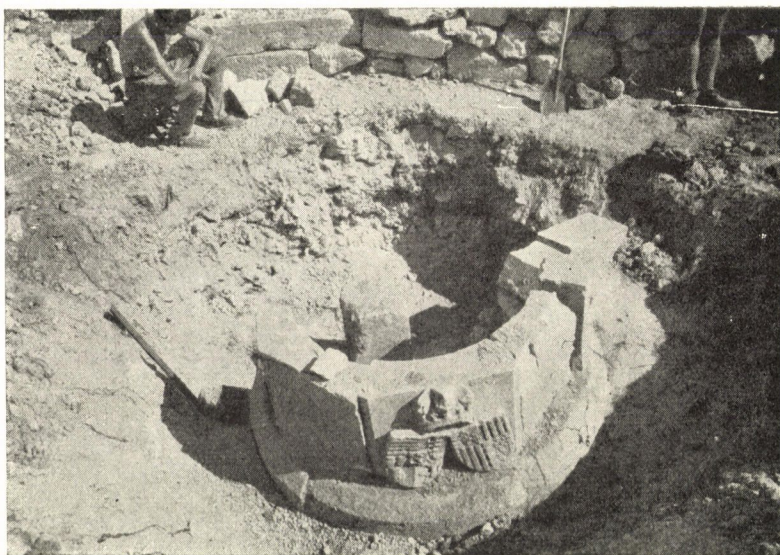

A budai királyi palota vízvezetékének gépberendezése 1791-ben (Műszaki rajz, OL. Térképgyűjt. B. T. 62.)

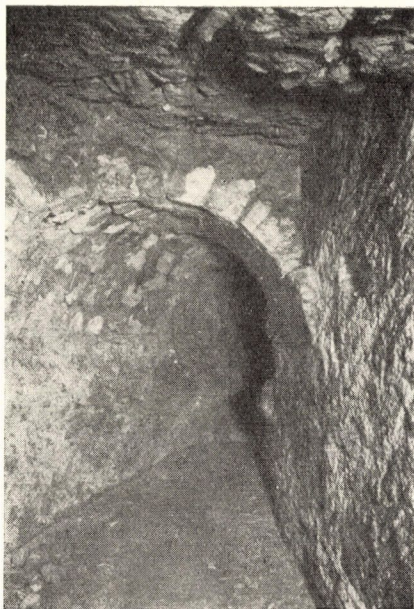
1. A budavári Fő-tér Mátyás-kútjának töredéke (1480 k.) a Szépművészeti Múzeumban

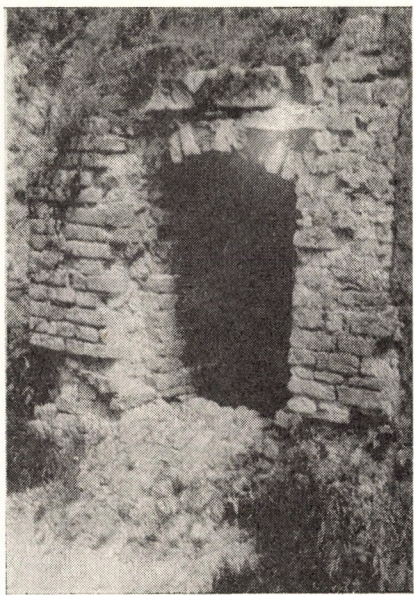
2. A budavári királyi palota Mátyás-kútjának feltárása 1950-ből (Dorn Piroska felv.)

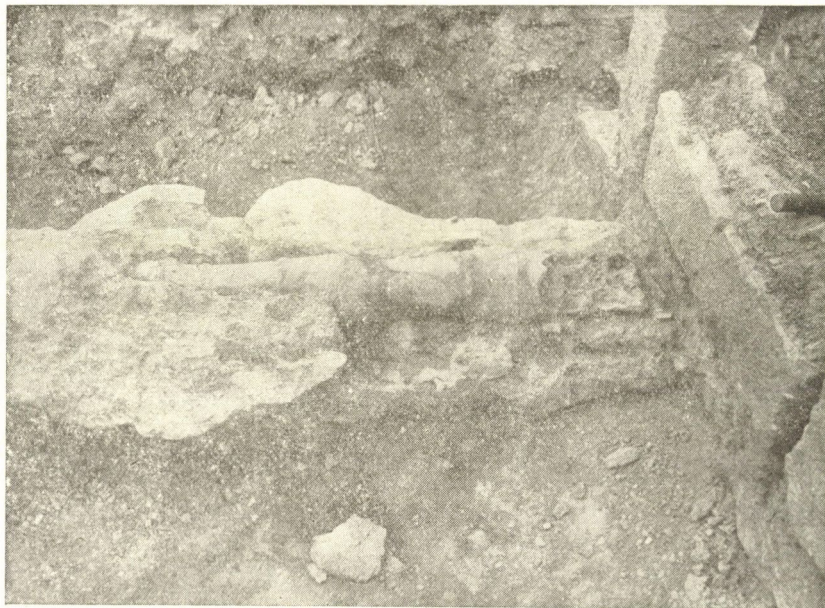
VIII. TÁBLA

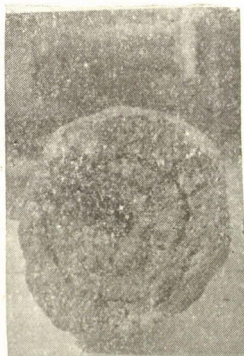
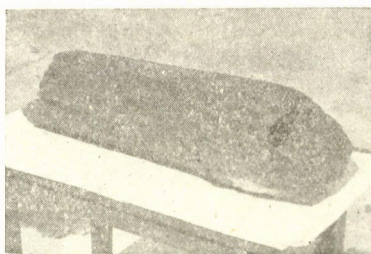
1. Budapest Színház utcai középkori vízvezeték-akna (Kvassay György felv.)

2. Az esztergomi középkori vízvezeték-akna szellőzőnyílása (Szentgyörgyi Pál felv.)

1. A budai városi középkori vízvezeték Istenhegyi úti szakaszának egy része (Dorn Piroska felv.)

2. a—b. Vörösfenyő-vízcsövek az egri várból (1560 k.)

X. TÁBLA

1. Középkori vízvezeték-elemek (Vármúzeum)

2. Középkori vízvezető cserépcsövek a budai vár nagyudvarából (Vármúzeum)

3. *Városkút* (törökkori neve: Kászim pasa csorgója, barokk-kori neve: Orvoskút vagy Doktor-kút, „felfedezőjéről”, Everling városi orvosról. Döbrentei Gábor magyarítja 1847-ben Nádorkúttá). Tengerszint feletti magassága: 354,85 m.

E forrás vizeinek a középkori budai vízvezetékhez való tartozása kétségtelen. A kút vize máig egy gótikus kútházból lép elő. Ennek hossza — a Béla király út melletti alsó aknáig — 350 m, és ettől az alsó medencéig, az egykori csorgóig kb. 300 m. A forrás felett két régi forrásház állt; az alsót a második világháború után elbontották. A főváros megbízásából 1937 őszén Garády Sándor végzett itt feltárásokat. Eredményeinek rövid ismertetését idézzük: „Mindenek előtt feltártuk a Városkút forrásgyűjtő felső és alsó táráját, és azt megtisztítottuk a benne levő iszaptól. Ezzel kapcsolatban megállapítottuk a falazatban levő téglák alapján, hogy a gyűjtőtárhoz felső része, legalábbis jó részben, a XV. századból, tehát Mátyás király idejéből való. Innen kiindulva fa-, agyag- és vascövekből készült vízvezetékek nyomaira akadunk. Facső és égetett agyageső vezetékeket találtunk az Óra út 10b. számú — Kisbaári Kiss Ferencné tulajdonában levő — telken is. A fa- és agyagesövek közelebbi korát bajos megállapítani, de nagy a valószínűsége, hogy azok egyrésze még Mátyás király idejéből való. Mindezek a vezetékek a budai Várba szolgáltak. A Városkútnál neolithkori, római és népvándorláskori nyomokra is akadunk. Az őskort cserepek, kova- és csontszerszámok, a kelta—római kort öt darab érem és cserépedények töredékei képviselik. Az érmek közül a legrégebbi Valentinianusé. Korban utána Hunyadi Mátyás király pénzére, egy XV—XVI. századbéli török akce, Rudolf, II. Miksa korából és még későbbi korból való érmek kerültek elő. Ezzel kapcsolatban megemlítendőnek tartjuk még, hogy 1938-ban . . . az Istenhegyi út és Orbánhegyi út kereszteződésénél levő Szent Orbán tér 1. szám alatt a III., Vári vízmedence előtt fekvő 9824/7—8. hrsz. telken kiástunk egy négyzetalakú csatorna maradványt, amely betonszerű anyagból álló lapokból készült. Ebben égetett agyageső vezeték töredékeire bukkantunk. Kiástunk azonban egy vele párhuzamosan, tőle egy méterre fekvő árkot is, amelyben kerek két méter hosszúságban 32—50 cm hosszú, egymásba illesztett agyagesövekből álló régi vízvezeték maradványait találtuk meg. A feltárára került és levéltári kutatások alapján összegyűjtött anyag oly terjedelmes, nagyszámú és sokrétű, hogy bővebben csak külön munka keretében lehet vele foglalkozni.”¹²⁴

Garády helyszínrajzaiból megállapíthatjuk azt, hogy a XV. századi eredetű, Mátyás-kori budai vízvezeték főforrása a mai Városkút volt; ennek, továbbá a Bélakútnak és a ma már nyomtalanul eltűnt egykori

4. *Svábforrásnak* vizei futottak le a déli—délkeleti svábhegyi hegylejtőn. A Svábforrás, a Várhegyhez legközelebb, attól mintegy két kilométernyire az azóta ugyancsak eltűnt Szervita-ház vagy Szervita-kunyhó¹²⁵ mellett tört fel. Az Istenhegyi út kialakításakor kanalizálták. Balázs Endre munkája szerint e forrás közelében egyesült a három svábhegyi forrás vize, mégpedig a mai Orbántéri modern vízmű gyűjtőmedencéje mellett. (Schams 1822. évi

¹²⁴ Garády Sándor : Jelentés az 1936—42. években végzett ásátásokról. Budapest régiségei. XIII. köt. (1943), 405—408. l. — Rupp : i. m. 221. l. — Horusitzky : i. m. 296. l.

¹²⁵ Siklóssy László : Svábhegy. 1929. 16. l. szerint a Szervitarend szőlői az Orbán hegyen voltak; a Szervita-kunyhó a Diana út alsó, jobbkéz felé eső oldalán állt. — A Szervitabódét említi az Életképek, 1846. aug. 8. száma is.

adata szerint nem a Svábforrás, hanem a Svábhegyi *hid* volt a három forrás vízvezetékének egyesülési helye!)¹²⁶

Miután mindeddig nem sikerült megállapítanom a Svábforrás és a Svábhegyi hid egykori helyét, kizárólag az eddig feltárt szabadsághegyi csőszakaszokra és a hegyvidék tereptani vizsgálatára szorítkozhattam ahhoz, hogy feltételelesen megállapíthassam a középkori vezetékek valószínű helyét. A Szabadsághegy forrásainak fekvése arra mutat, hogy a Bélakút és a Városkút vízvezetéke a mai Diósárok tengelyében vonult¹²⁷ le a Városmajor felé, míg a Svábkút vezetéke a mai Istenhegyi út mentén találhatta meg természetes esésvonalát. Utóbbi talán így futott le vagy az Alkotás utca vagy a Karácsonyi utca tengelyében a Vérmezőig, s alighanem csak itt, az Ördögárok „Svábhegyi hidjánál” csatlakozott a Városkút és Bélakút hajdani vízvezetékéhez.

A sok rombolás miatt, feltárások híján sajnos távol vagyunk attól, hogy fenti feltevésünket régészeti bizonyítékokkal támasszuk alá.

Az Istenhegyi úton, az Orbán tér felé és az Orbán tér alatt, keletre, Garády helyszínrajzai szerint egymás mellett futnak le a középkor cserép- és az újkor cserép-, fa- és öntöttvascsövei.

A Városmajor utcai — talán középkori eredetű vagy középkori nyomvonalon haladó — vízvezetékét más adat is hitelesíti. 1870-ben a „Remetéhez” címzett régi budai mulató-vendéglő telkéről cserépből készült, azóta megsemmisült vízcső elemeket szállítottak a Nemzeti Múzeumba.¹²⁸ Seenger Ervin segítségével a Budapesti Történeti Múzeum újkori osztályán ráakadtunk Tikáts Adolfnak egy, 1911-ben festett akvarelljére, amely a „Régi remetéhez” címzett fogadó helyét a Városmajor utca 52. számú telek helyén jelöli meg. Ez a fogadó a svábhegyi Óra villa előtt, 1849-ben Görgey hadiszállása volt.¹²⁹ Így tehát nem kétséges, hogy ezek az 1870-ben a Nemzeti Múzeumba vitt vízcsövek is a Városmajor utcai csőszakaszból származnak.

Az Istenhegyi úti Garády-féle cserépcső vezetéknek egy alsóbb szakasza vonatkozólag egyébként újabb régészeti adatokra is akadtam. 1950 szeptemberében az Istenhegyi út alsó szakaszának kizsákosításakor, az Istenhegyi út 30—32. számú házzal szemben álló üres telken — kevéssel a talajszint alatt — egy II. századból származó megrongált római szarkofágra akadtak. Hamarosan kiderült, hogy a rongált, később talán vízgyűjtőnek használt ókori kőkoporsó egy, habarcsos kő közé rakott piros színű cserépcső vezetéken nyugszik. A szarkofág alatt a csőelemek összetörték, nyilván akkor, amikor — az újkorban — a kőkoporsót a vezetékre ráhelyezték. A szarkofágtól keletre a csővezetéknek egy szakasza három méter hosszan, 2,5 méteres megszakítás után, mintegy további hat méter hosszan ép állapotban megmaradt. Az egyik csőszakaszt in situ bevitték a Vármúzeumba. A csővezeték és annak kőágya körül talált, valószínűleg a csőfektetéskor odakerült néhány tárgy (XVIII. századi cserépedénytöredékek) arra mutat, hogy újkori, XVIII. századi vezetékekkel van dolgunk.

Ami azt a feltevésemet illeti, hogy a Városkút és Bélakút vize a Diósárok nyomvonalán haladt a Városmajor felé, alátámasztja azt a fenti 1787.

¹²⁶ *Schams*: i. m. 484—485. l. — Balázs Endre eikke Budapest székesfőváros vízműveinek lapszemléje. VII. évfolyam (1942) 3. sz. 72. l.

¹²⁷ 1787. ápr. 30-án említene a Diósárok keleti lejtőjén egy hidacsát a vízvezető csövek számára. Budai Számadások, 1787.

¹²⁸ M. N. M. leltárkönyve 1870/61. sz.

¹²⁹ *Siklóssy László*: i. m. 42. és 61. l.

évi adaton kívül az a körülmény is, hogy a főváros régészei 1938 körül a budai Városmajor utca északi szakaszán, a Kissvábhegyi út betorkolásánál is rábukkantak egy cserépcsővezeték maradványaira; ezek a csövek grafitos anyagból készültek.¹³⁰ A leletről közelebbi feljegyzés nem készült; elemei az 1944/45. évi ostromkor a Halászbástya kőtárában megsemmisültek. Ugyanezt a feltevést támasztja alá az is, hogy 1833-ban Buda város és a budai katonai parancsnokság a vízcsöveket vezető Diósárkot jelöli ki a katonatemető és a városi használatban levő terület határául.¹³¹ Így tehát bizonyos, hogy a régi Svábhegy vagy még korábbi nevén a Háromforrás-hegy (Dreibrunnenberg) három forrásának vezetéke két ágon közelítette meg Budát. Az egyik ág a Diósárok és a Városmajor utca tengelyét követte. A másik — mint egy, a Vízművek tulajdonában levő térkép alapján Jakab Árpád főmérnök tájékoztat — az Istenhegyi út, Enyedi utca, Déli vasút, Vérmező területén haladt keresztül és az ismeretlen, valószínűleg a mai Vérmező táján állt „Svábhegyi hídnál” egyesült az előbbi ággal. Az így egyesült vezeték, a mai Vérmező derekát átszelve, több újkori térkép egybehangzó tanúsága szerint a Gránit-lépcső, Szentháromság utca tengelyében érte el végpontját, a régi Főtér XV. századi kútját.¹³²

1950 nyarán a Vérmező földmunkái során ráakadtak egy kőcsatornára, meglehet azonban, hogy ez a Vérmező alatt átfutó Ördögárokba vezető szennyvíz levezető csatorna volt. Bizonyos, hogy az Ördögárok vérmezei szakaszának beholtózása előtt, annak valamelyik kőhidján át vezetett a szabadsághegyi csőhálózat a vár felé.

3. Gravitációs vízvezeték maradványok a budai Várhegyen

a) Az 1930-as években, vaskarmantyúkkal rögzített kátrányos fa csővezeték néhány méteres szakasza került elő az I., *Attila utca és Vérmező utca sarkán*, az ottani elemi iskola előtti úttest alatt. Takarása 1 m volt. Környező leletanyagában középkori kerámia is akadt. A csővezeték tengelye az úttal párhuzamos volt, lejtésirányát meg nem állapíthatták. Bizonyára délnek lejtett, észak felől.¹³³

b) Garády Sándor az I., Attila utca és Lógodi utca között, a *Bugát Pál utca alsó szakaszán* a XIV. századi építésű Szent Lázár templom feltárásakor a templom hajóján észak—déli irányban átvonuló fa csővezetékot talált. A vezeték miatt a templom hajójának és szentélyének délkeleti csatlakozásánál levő fal sarkát és támpillére lábázatát annakidején elbontották, tehát Garády szerint kétségtelen, hogy a vízvezeték fektetése a templom lerombolása után történt.¹³⁴ Garádynak ezt a feltevését mi nem osztjuk. A Szent Lázár templom a mohácsi vész után pusztult el. Azután pedig sem a török, sem az új osztrák

¹³⁰ Virágh Antal szíves közlése. Budapesti Történeti Múzeum—Vármúzeum.

¹³¹ Correspondentia magistratualis. Főv. Levéltár, 1833. nr. 993.

¹³² Vass Klára: Buda német utcanevei, 1696—1872. Bpest. 1929. 55. l., az 1741. térkép 4. jelzése. — Plan der königlichen Haupt-Stadt und Festung Ofen. 1740/41. Bpesti Történeti Múzeum újkori osztálya, 15.615. sz. — A Vármúzeum térképtára: 457. sz. (XVIII. sz.) térképmásolaton jól látható a vízvezeték vonala a mai Istenhegyi út, Márvány, majd Karácsonyi utca tengelyében a Vérmezőig s onnan fel a várig. — Ha-onlóképpen Salgari X. Ferenc mérnökkari kadét 1763. évi budai térképén. Vármúzeum, 685. szám.

¹³³ Bagyura János munkavezető szíves közlése. Budapesti Történeti Múzeum—Vármúzeum. — Írásos feljegyzés nem maradt.

¹³⁴ Budapest Régiségei, XIII. évf. 198—200. l. és 117. kép.

uralom nem vezetett vizet erre. Az itt talált facsövek vaskarmantyúinak típusa ugyanolyan, mint amilyent a XV. századi vízvezetékeknél maga Garády is talált. Ehhez hasonló vízcsőkötő vaskarmantyúkat találtunk 1949/50-ben a budai királyi palotának nagyudvarán is. De ehhez hasonlóak a visegrádi királyi palota — ugyancsak XV. századi — karmantyúi.

A XIV. században épült Szent Lázár templom alapozását a XV. században, tehát akkor, amikor Budának már volt vezetett vize, az épület állagának sérelme nélkül nyugodtan átvághatták, viszont rombadőlte, Mohács után indokolatlan az itteni vízvezetés feltevése. A török uralom alatt a svábhgyi vízvezeték nem — vagy legalábbis nem sokáig — működött. Garády adatát tehát akként korrigáljuk, hogy a Szent Lázár templomnál talált csővezeték nem a templom lerombolása (XVI. század), hanem építése (XIV. század) után készült. Azt egyébként, hogy a templomnak virágzása idején a vezetett víz iránt volt igénye, valószínűvé teszi az, hogy ispotállal függött össze és vízművét bizonyítja egy, éppen Garády által itt talált vörösmárvány vízköpő torzfej.¹³⁵

c) Az *I., Váralja utcában*, a 33—45. sz. házak előtt, az úttest alatt 2—3 m mélységben, az 1930-as években mintegy száz m hosszúságban, az úttengely irányában cserépcső vízvezetékét találtak a fővárosi Vízművek csőfektetői.¹³⁶ Sajnos erről az értékes leletről, a lejtés irányáról, a csövek típusáról más feljegyzésünk nincs.¹³⁷ Virágh Antal (Vármúzeum) emlékezete szerint ezek a Váralja utcai csövek ugyanolyan bélyeges csövek voltak, mint amelyeneket Garády Sándor a Táborhegyen talált.

Bizonyos, hogy ez a középkori vízvezeték a délnyugati vároldal építményeivel, a várkerttel a márványudvarral, a hűtőzövel függött össze. A vízvezeték közelében, a Váralja utcai egykori testőrlaktanya közelében került elő a Halászbástya-Kőtár egyik remeke: egy szökőkúthoz tartozó, homokkőből faragott, kettétört vízköpő. A két darabon azonos kőjegyek; a sarkakon figurális vízkádók.¹³⁸ Ugyaninnen származik egy gótikus és egy renaissance kövekből álló leletcsoport,¹³⁹ amely szintén a vízzel is ellátott királyi kert építményeiből való. Ezen a vidéken is csak további feltárások deríthetnek fényt mind a vízvezeték közelebbi korának, mind a márványudvar helyrajzának kérdésére.

d) Az *I., Bécsikapu téren* is találtak az 1930-as években egy — a helyszínrajzon megjelölt — vascső vezetékét. Ez azonban, ha esetleg régebbi vezetékek nyomát követi is, csakis XIX. századi lehet. Valószínű, hogy a Bécsikapu téren a vascsővek koránál régebbi vízmű is volt. 1746-ban a budai Várhegyen a szárazság miatt vízhiány volt. Ezért felmerült az a terv, hogy a Bécsikapu téren kiásatják a régi ciszternát, amelybe régebben állítólag egy ló és lovas fűlt bele.¹⁴⁰

¹³⁵ Budapest régiségei. XIII. 198—200. l. — A szökőkút töredék egy hozzátartozó, XV. századvégi párkánytöredékkel együtt ma a Halászbástya kőtárában van. — *Horváth Henrik*: Budapest művészeti emlékei, LIII. és LXIV. tábla, 76. és 78. l.

¹³⁶ Vedres-Vojcsik Lipót helyszínrajza a Budapesti Történeti Múzeum—Vármúzeumban.

¹³⁷ Említi *Horváth Henrik*: Buda a középkorban. 31. l.

¹³⁸ *Horváth Henrik*: Buda a középkorban. 29. l. és *Horváth*: Budapest művészeti emlékei. XLVIII. képtábla, 75. l.

¹³⁹ *Horváth*: Budapest művészeti emlékei. XXXIII., XXXIV., LIV. tábla, 73., 76., 77. l.

¹⁴⁰ Budai Számadások, 1746.

e) A Nemzeti Múzeum régi leltárkönyvei szerint 1870-ben a budavári Országház építése alkalmával öt darab különféle hosszúságú vízvezető cserépcső, két darab ólomeső és két vaseső került be a régiségtárba.¹⁴¹ Ma már ezek egyike sincs meg.

f) 1880-ban a *budavári József kaszárnya* bontásakor (Táncsics Mihály utca 9.) egy — valószínűleg vízvezetékhez való — bronzcsap került a Nemzeti Múzeumba.¹⁴² Ez a lelet sajnos szintén nem található, noha jelentőségét fokozza az, hogy lelőhelyén a XIII—XIV. századi budavárosi királyi rezidencia, később a Cilleiek, majd az Országok palotája állt.

g) Az 1936. évi *tabáni ásatásoknál*, közelebből meg nem határozott helyen, előkerült egy szürkére égetett grafitos vízvezető cső. Nyakrészén két talpaskeresztes bélyeg volt; ugyanaz a jegy, mint amely — Virágh Antal szerint — az említett Váralja utcai és a III., Táborhegyen talált vízvezeték csőelemeit díszíti. Hogy csőfektetés során vagy szórványként került-e elő, Garády nem említi. Az előbbi esetben feltehető, hogy talán összefüggésben állt a márványudvarhoz csatlakozó királyi fürdőkkel.¹⁴³

4. A királyi palota és a polgárváros középkori kútjai

A királyi palota kútjai valószínűleg egy központi vízgyűjtő ciszternából táplálkoztak. Ez a vízgyűjtő alighanem a várpalota egykori nagyudvarán, a mai délkeleti barokk szárny táján állhatott. Itt, a trapézalakú egykori középudvar területén, mint Divald írja, 1901-ben, mélyen a földben egy tömör és közel tíz méter átmérőjű, henger alakú falazást találtak.¹⁴⁴ Ez Divald szerint — noha másutt ő is a trapézalakú udvarra teszi a vár diszkútja helyét — egy XIII. századi (?) bástyatorony alapozása. Feltevése teljesen irreális. A Györgyi által rajzban is megadott, kőalaprajzú építmény arra a pontra esik, amelyet a középkori írott források egyaránt a *királyi palota diszkútja* helyeként jelölnek meg. Így a Divald-feltételezte XIII. századi toronyalja helyett valószínű, hogy a várkút nagy, központi ciszternájának alapozására bukkantak rá. Ez lehet az a ciszterna, amelynek építéséhez 1484-ben Kassa városa száz mázsa ólmot adott. Lehet, hogy itt állt Mátyás idejében a Pallas-alakos kút; itt üdvözölték 1476-ban, Hans Seybold szerint, a budai zsidók az ifjú királynét, s ez az a legbelső udvar, amelynek diszkútja 1502-ben börtön volt. Felsorolt szerzőink erről a kútról említik azt, hogy a kápolna közelében állt. Wratislaw báró 1591. évi adata a kápolna közelében állt címeres, nyolc vízesővel táplált diszkútról, ugyanezt a feltevést erősíti meg. Evlia Cselebinek a kút méreteiről adott túlszínezett leírása (szerinte harminc ember is elférne a diszkútnak csodaszörnyek által tartott kelyhében) valószínűvé teszi, hogy a kút elpusztult alapozását joggal nézhette Divald toronyaljának. De la Vigne 1686. évi budai helyszínrajza pontosan ezen a helyen jelzi a belső udvar kúthelyét.

E nagy központi kút feltárására a budavári ásatások során nem kerülhetett sor, mégpedig azért nem, mert a kút, valószínűleg ciszterna — Divald

¹⁴¹ Nemzeti Múzeum leltárkönyve. 1870. 132/7., 132/28., 164/8. jelzet.

¹⁴² Nemzeti Múzeum leltárkönyve. 1880. 181/13. jelzet.

¹⁴³ Budapest Régiségei. XIV. évf. 428—438. l. A cső bélyegének képe a 33. képpalán. 19. ábrája, 44. kép.

¹⁴⁴ Divald: Budapest művészete a török hódoltság előtt. 108. l.

által torony aljának nézett — földalatti építményeit a királyi palota nagyudvara alatt elhúzódó s a nyugati szárnyat a keletivel összekötő modern — e század elején épített — alagút megalkotásakor a Hauszmann-féle munkálatok során elbonthatták. Csak ez lehet a magyarázata annak, hogy — Hauszmann vagy Györgyi tájékoztatása alapján — Divald egyáltalán tudomást szerzett e kerek „toronyalja” létezéséről. (Azt ugyanis más mint ő nem említi.)

Az 1949/50. évi ásatások alkalmával azonban a mai vár nagyudvarán annak délkeleti részén egy vaskarmantyúkkal összekapcsolt, erősen bolygatott, facsöves vízvezeték maradványaira bukkantunk, egy méter takarás alatt. A vezeték mintegy öt méter hosszan volt követhető. Iránya: észak—dél. Lejtés-iránya — a vezeték rongáltsága miatt — nem volt megállapítható. Ugyancsak ekkor és itt, a nagyudvar betöltésének szórványában került elő néhány grafitos cserép vízvezető cső töredéke. A leletek megtisztítása után megállapítottuk, hogy e vízvezető csöveket utóbb füstelvezető kürtöknek használták. A vízkövesedést vastag koromréteg fedte.

A várkapolnától északra és a lebontott déli télikert alatt, XV—XVI. századi leletegyüttesekben ismételtelen kerültek elő vaskarmantyúk és vasabroncsok. Mint jelentős műtárgyat említhetjük meg a Mátyás-kori palota egyik 1950-ben feltárt — *Mátyás és Beatrix gótikus címerével díszített — díszkútját*. A kút a lebontott télikert szintjén, délkeletre fekszik Mátyás 1457. évi fogása színhelyétől, a középkori palota délnyugati földszinti, börtönszerű teremtoronjától.

A kívül nyolcszög, belül köralaprajzú, Mátyás és Beatrix címerével díszített, tehát 1476 után épített mészkőkút emlékeztet az egyik Mátyás-féle fajanszpádátégla emblémájára, a vedreskútra.

Bizonyos, hogy e felsoroltakon kívül voltak más kútjai is a budai középkori palotának. Nyomaikról azonban az eddigi régészeti adatok kevésbé tájékoztatnak.

A budai várásatásnak tárgyunk szempontjából egyik legjelentősebb eredménye a XV. századi Bonfini említette *ólomcsöves vezeték* egyes elemeinek és egy bronz elzárócsapjának megtalálása volt. Értéke azért egyedülálló, mert ez az egyetlen eddigi középkori in situ ólomcső vezetékünk. A budavári ásatások során 1951 február—márciusában a középkori palota délnyugati homlokzati falai alatt, 3—5 m mélységben egy téglaboltozós, 12,5 m hosszú vízvezető akna került feltárássra. Benne megrongált ólomcső elemek feküdtek, amelyeket bronzsap zárt. Az akna keletről—nyugatra lejtett; a vízvezeték funkciója tehát az volt, hogy a központi nagyudvari ciszterna felől csappal zárható vízvezetékkel lássa el a nyugati — mai Újvilág-kert — díszkerteket.

A budai Várnegyedben, tehát Buda városában is voltak csorgók és díszkutak. A törökkori jégvermek és a törökkori Buda számos közkútja nyilvánvalóan középkori építésű kúthelyeket és pincéket jeleznek.

Evlia Cselebi adatain indulva el, Fekete Lajos azt írja, hogy a Színház utcai vízmű csorgója az egyetlen csorgója (tehát az egyetlen vízvezetékkel összefüggő kútja) volt a törökkori várnak. Ezzel szemben kétségtelen az, hogy a — Daimero-említette — 1501-ben szereplő Fő téri kút (amely Úrnapián bort folytatt) vízművel összefüggő kút volt, s ez a kút semmiképpen nem nyerve vizét a királyi palota sokkal mélyebben fekvő területéről.

Az 1501-ben már említett Fő téri (Szentháromság tér) kút, amely Daimeronak, a követnek lakóhelye előtt állott, kétségtelenül a svábhegyi vízvezetékek vízgyűjtőjének csorgója volt. Aligha járunk messze az igazságtól,

ha ezt a városi közkutat, csorgót a mai Szentháromság tér délnyugati sarkára tesszük.

A kút XV. századi fennállását az is valószínűvé teszi, hogy az Országház utca 12. alatt, Ferenczy István szobrász egykori háza átalakításakor a múlt században előkerült egy fehér, carrarai márványból faragott hollós címeres kútkáva töredék. Ezért nyugodtan megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a Ferenczy István által őrzött fehérmárvány renaissance díszkút töredék — melynek motívumait Ferenczy is felhasználta Mátyás lovasszobrának megkomponálásakor — annak, a *Mátyás által Buda városának adományozott díszkútnak darabja, amely a svábhegyi forrásvizek budavári főtéri kútját díszítette*. A hegyi források vizének Buda főterére vezetése a legnagyobb ajándék volt, amit Mátyás fővárosának adhatott, így hát nem csoda, hogy e — csodaszámba menő — nagy műnek koronáját, a budavári csorgót a király címerével ékes renaissance szoborremek díszítette. A kőfaragvány stílusjegyei alapján annak s vele a szabadsághegyi vezetékek befejezésének idejét az 1480-as évekre tehetjük.¹⁴⁵

A Szentháromság téri középkori kúthelyről említést tesz Pataki Vidor budavári középkori topográfiája is, s e kúthely XV. századi eredetét az is alátámasztja, hogy az újkorban, amikor megújítják a svábhegyi vezetéket, annak budavári kútházát ugyanide, a mai Szentháromság térre vezetik.¹⁴⁶

Ez a régi, már 1686-ban is említett főtéri ciszterna 1718-tól új jelentőségre tett szert. Ennek kútházát látták el 1718 után Szent Ignác szobrával, ugyanis a Kerschensteiner Konrád jezsuita által 1718-ban újjáépített szabadsághegyi vezeték megindulásának időpontja éppen a jezsuita rend védőjének, Loyolai Ignác napjának vigíliájára esett. Utóbb, a jezsuita rend II. József-kori feloszlatása után helyezték el e kúton a városvédő Pallas Athéné szobrát.¹⁴⁷ A XVIII. században egyébként ez az 1718-ban, Kerschensteiner által újra megindított „Jezsuita-kút”, illetve annak központi ciszternája látta el vízzel a Dísz tér,¹⁴⁸ a mai Hess András tér és az 1829-ben még fennállott Országház utcai Franciskánus tér vízmecencéjét, illetve csorgóját.¹⁴⁹ Ezek közül csupán a mai Hess András téri ciszternáról közöl részletesebb leírást Rupp Jakab. Szerinte „hét öl mély, vize édes; úgy hiszik, török mű”.¹⁵⁰

A budai Országháza építéskor (1870) eltüntetett Franciskánus téri kutat kivéve, úgy látszik, mind a Dísz téri, mind a Szentháromság téri, mind a Hess András téri ciszterna, talán a Bécsikapu tér ciszternájával együtt középkori

¹⁴⁵ *Jacoby Péter*: Buda és Pest 1809-ben. Historia, 1932. évf. 100. l. — *Vass Klára*: i. m. 55., 57. l. — *Hunfalvy Pál*: Buda Pest és környéke, Pest, 1859. 95. l. — A Ferenczy-féle renaissance-kút faragványáról: Vasárnapi Újság. 1862. 29. sz. — *Meller Simon*: Ferenczy István. 337. l. — A Mátyás-címeres budai egykori Főtéri kút töredéke utóbb, Ferenczy István hagyatékával együtt a Szépművészeti Múzeumba került; ott őrzik ma is.

¹⁴⁶ Budapest Régiségei, XV. évf. 251. l.

¹⁴⁷ *Balázs Endre*: Budavár vízellátása. Budapest székesfőváros vízműveinek lapszemléje. 1942. VII. évf. 3. sz. 75–76. l. — *Schams*: i. m. 483–486. l. — *Haeuffler*: i. m. 286–287. l. — *Rupp*: i. m. 228. l. — *Schoen Arnold*: Prati kamarai építésmérnök Budán. Művészettörténeti Értesítő, 1960. évf. 29–35. l.

¹⁴⁸ 1783–84-ben márvány víztárolót építettek a Dísz téren. Tummier Henrik mérnök ezt ólomcső vezetékkel kötötte hozzá a Színház utcai szivattyú víztárolójához. (Főv. lt. Budai számadások, 1783–84.)

¹⁴⁹ *Schmall*: Adatok Budapest székesfőváros történetéhez, II. köt. 109–128. l. — *Haeuffler*: i. m. 286., 287. és az előzőklap térképe.

¹⁵⁰ *Rupp*: i. m. 159., 228. l.

eredetű volt, ugyanis ezeket a XVII. század budavári török térképe éppúgy feltünteti, mint ahogyan a Rabatta—Haury-féle térképen is megtaláljuk őket.¹⁵¹

5. Gravitációs vízvezetékmaradványok Óbudán, Buda környékén és Pesten

Óbudán mindmáig sűrűn kerülnek elő — az ókoriak mellett — középkori gravitációs vízvezetékmaradványok is. Tudjuk, hogy az óbudai királyi kastély 1343 után Nagy Lajos adományából a középkor végéig a királynék hitbérként örökletes kastélyává lett. Így a város, noha XIII. századi jelentőségét elveszítette, a mohácsi vész koráig, mint királynéi és káptalani város, a jelentékenyebb városok sorában állt.

Az általunk ismert okleveles anyagban Óbuda középkori vízvezetékeiről nem esik szó, hacsak ide nem számítjuk Borbála királynénak azt az 1425. évi oklevelét, amelyben Holczer János bécsi bírótól, az óbudai királynéi palota építkezéseihez bécsi téglavetőket kér („... unser Sitz in Eczelburg für sich gepauern dazu wir Czigelprenner allhie zulande nicht haben”).¹⁵² Ezek a téglacégetők talán vízvezető cserépcsövek készítésével is foglalkoztak; a feltevés azért lenne reális, mert az óbudai cserépcsövek egyrésze csakúgy, mint a tabániak s a Váralja utcai szórványok, XV. századiak és osztrák cserép bélyegűek.

1897—98-ban az Archeológiai Értesítő — h. j. aláírással — említi, hogy „rejtélyes bélyegű” grafitos vízvezető cserépcsövek kerülnek elő Óbudán. A közlemény közelebbi lelőhelyet nem nevez meg. A csövek közül hatvan darabot, tehát egy jelentős vezetékszakaszt Kuzsinszky Bálint állítólag az aquincumi múzeumba vitetett;¹⁵³ ott azonban ma már ezeknek nyomuk sincs. Ezekből a csövekből kettőt 1928-ban a Nemzeti Múzeumba vittek át.¹⁵⁴

A Nemzeti Múzeum 1928/110, továbbá 1888/83/1—2. jelzet alatt pirosra égetett és grafitos vízvezetékcsöveket őriz, amelyek kivitelre és fazekashélyegeikre nézve megegyeznek az előbb említett, az Archeológiai Értesítőben, közelebbi lelőhely megjelenés nélkül publikált óbudai cserépcsövekkel. A Nemzeti Múzeumban őrzött cserépcsövek lelőhelyeként a leltárkönyv az *óbudai Viktória-téglagyárat* tünteti fel, így tehát valószínű, hogy az 1897/98-ban előkerült s Aquincumba vitt cserépcsövek is innen valók.

1939-ben Garády Sándor az *óbudai Táborhegyen* bukkant egy összefüggő csővezetékre. Beszámolója szerint:

„A III., Táborhegyi úton, a Névtelen út mentén ... 0,6—0,8 m mélységben két részletben egy XV. század második feléből, vagy a XVI. század elejéről való égetett agyagcsöves vízvezeték maradványaira bukkantunk. Az egyik darabon 2,63 m hosszban összefüggően maradt meg a vízvezeték. Éppen ezen a helyen mintegy 4 m sugarú ívben kanyarodik nyugatról dél felé. A másik darabon ... a vízvezeték csöveit már megbolygatva, eredeti helyzetükből elmozdítva találtuk meg. Az itt talált négy darab cső 1,9 m hosszúságban feküdt ... A szürkére égetett csöveken az ismert T betűvel kapcsolt

¹⁵¹ A Franciskánus téri kút bontásáról I. Századok, 1870. évf. 203. l. Alkalmasint ennek csöveit szállítják a Nemzeti Múzeumba. — A XVII. századi török térkép: *Fekete*: i. m. 112. l. melléklete.

¹⁵² *Fejér*: Codex diplomaticus, X. 6. köt. 730. l.

¹⁵³ Archeológiai Értesítő, 1897. évf. 381. l. (370., 371., 382. ábra) és 1898. évf. 78. l.

¹⁵⁴ Nemzeti Múzeum leltárkönyve, 1928/110. sz.

keresztes címeres bélyeg látható. A csövek hossza 49—52 cm között váltakozik. Erre a területre a *szomszédos Bohn-féle, volt Viktória-téglagyár területéről sok takaró földet hordtak* . . . Nagy a valószínűsége, hogy a szomszédos Bohn-féle gyártelep telkén talált *klarisszokolostor* maradványai erre a területre is kinyúltak. Henszlmann idejében, a XIX. század nyolcvanas éveiben, amikor az említett romokat kiásták, az ásásokat erre a területre is ki akarták terjeszteni, de az akkori tulajdonos nagy igényei miatt a főváros a további ásásokról lemondott. E vízvezeték, nagy valószínűség szerint, a Névtelen utcában szemközt levő 16 691/1. hrsz. telekről indult ki. Az ezen a telken levő ház forrásos helyre épült, az épület nedves, a területen kút is van. Ez a hegyoldal különben általában vizenyős, állandóan mozgásban levő. A vízvezeték egyébként nagyjában a volt Viktória, a most Bohn-féle téglagyár telke felé irányul, ahol szerintem annak idején az *óbudai Klára-szüzek templomának* és kolostorának maradványait találták meg.¹⁵⁵

Garády Sándor feljegyzéseit — noha a mai kutatás e romterületen nem az óbudai klarissza kolostort látja¹⁵⁶ — értékesen egészítik ki Zsigmondy Gusztáv múlt századi adatai. Zsigmondy elmondja, hogy a Viktória-téglagyár területén 1869-ben és 1887-ben végzett ásítás során, a lebontott gazdasági épület pincéjében egy hegyi vízforrást találtak, amely 15 m hosszú agyagesővezetékén át, kelet felé, a templom hosszfalával párhuzamosan talált utat és a kolostor lakóinak ivóvíz szükségletét fedezte. Az általa mért csövek hossza 0,47 m átlagú, 0,14 és 0,17 m szájmérővel. Zsigmondy a csővezetéket a templommal egykorúnak vélte. Leleteit a Nemzeti Múzeumba küldte be.¹⁵⁷

Garády és Zsigmondy idézett adatai együttesen vetnek fényt a „rejtélyes bélyegű” középkori óbudai vízvezető csövekre, s ezek magyarázzák a Nemzeti Múzeumban őrzött, s a Viktória (majd Bohn-féle) téglagyár területéről eredő csőelemek lelőköörülményeit. Így valószínű, hogy *az 1887, 1897, 1898-ban talált óbudai csövek ugyanannak a hálózatnak elemei, mint amelyhez a Garády által a Táborhegyen — a kolostor közelében — talált vezetékmaradványok is tartoztak.*

Kutatóink jórésze a Viktória-téglagyári későközépkori kolostor maradványt azonosította a középkori Fehéregyházával. Ma, Berlász Jenő¹⁵⁸ meggyőző kutatásai után inkább Garády véleményére hajolhatunk, s a Viktória-téglagyári romot valószínűbben az óbudaiak valamelyik kolostorával vehetjük azonosnak.

Az Ürömi hegy oldalában fekvő Fehéregyházának 1464-ben Mátyás király egy forrást adományozott, amelyben II. Ulászló 1507-ben meg is erősítette a pálos barátokat.¹⁵⁹ Azt a kérdést, hogy a középkori óbudai Krimhilda

¹⁵⁵ Budapest Régiségei, XIII. évf. 412., 415. l. Utóbbi oldalon helyszínrajz.

¹⁵⁶ Jankovich Miklós: Adatok Óbuda középkori helyrajzához. Budapest Régiségei, XVIII. (1958) évf. 487. laptól.

¹⁵⁷ Zsigmondy Gusztáv: Óbudai újabb ásítások. Archeologiai Értesítő, 1887. évf. 160. laptól.

¹⁵⁸ Berlász Jenő: Vestigia rudrum Albac ecclesiae. Budapest Régiségei, XVIII. évf. 601. l.

¹⁵⁹ Gömöri Havas Sándor: Az óbudai Fehéregyház. Budapest Régiségei, II. évf. (1890) 5. l. — Garády: Az óbudai Fehéregyháza. Történetírás, I. évf. 248. l. — Gárdonyi: Az óbudai Fehéregyháza problémája. Történetírás, I. évf. 3. l. — Gárdonyi újabb észrevételei: Budapest Régiségei, XIV. évf. 576. l. — A Mátyás-féle adomány: Rupp: i. m. 34—36. l. — Az 1507. évi megerősítés: Keszthelyi Festetich könyvtár, III. 961. jelzetű kézirat, 83. l.

fürdője melyik kolostornak vízberendezésével függött össze s hogy e Krimhilda fürdője azonos volt-e, mint Bártfai Szabó hitte, a Fehéritőgyár Bécsi úti telepének vízmedencéjével, egyelőre nem tudjuk eldönteni.¹⁶⁰

Az 1950. évben a Fővárosi Múzeum kutatói Óbuda területének több pontján is vízvezetékmaradványokra bukkantak.

A *Kiscelli utcában*, az új postaépülettel szemben, 3 m-rel a mai talajszint alatt, a Duna felől a hegyek felé lejtő, egymástól 23 cm távolságra fekvő, forró habarcsba ágyazott s kövek közé rakott grafitos agyageső vezetékpart találtak. A csövet burkoló köpeny néhány középkori tégladarabja s a régészeknek — Gerő Győzőnek és Wellner Istvánnak — az a megfigyelése, hogy ez a vezeték a római kori kultúrréteg felett feküdt, azt mutatja, hogy ez a vezeték középkori volt. A vízvezetékszakasz a Duna irányából a Kálvin utcai romcsoport, a középkori királyi, majd királynéi palota irányába lejt. Vezetékét a postaépülettől délre, egy műtszázadi kis földszintes ház alapozásával elvágták. Grafitos, bekarcolt hullámvonalas díszű, az ókori csövekre emlékeztető csőelemei bélyegtelenek s formájukban eltérnek az összes Budán talált középkori csövek alakjától.

Az említett *Kálvin utcai romcsoporttól* északra, a református egyházhoz tartozó földszintes épület északi tűzfala mögött, ugyane kutatás során egy feltételesen középkori, északnyugat—délelet irányú falvonulat került elő. A földtömeg takarása a faltetőn 2 m volt. A faltetőből ferdén emelkedik ki egy grafitos vízvezető cső. A vezeték a falban megtörik és a fal irányát követve északnyugat felé lejt. A cső jellege megegyezik a Kiscelli úton talált csővékével.

Ugyancsak 1950 nyarán, a *III., Gyűrű utcában* is ráakadtak egy nyugatról kelet felé lejtő grafitos cserép vízvezetékre, 1 m-rel a mai talajszint alatt. Innen csak csőtöredékeket sikerült Gerő Győzőnek megmentenie, a vezeték korát bizonyosan meghatározni nem sikerült.

Óbudai lelőhelyeink egyikéhez sem esik közel az óbudai *Kiscelli kastély*. Mégis Gömöri Havas Sándor 1889-ban arról tudósít, hogy Kiscelltől északra keletre vízvezető agyagesövet talált. Csak annyit ír róla, hogy átmérője 10 cm s hogy a hegyoldal forrásának vizét továbbíthatta.¹⁶¹

1949 nyarán a Budapesti Történeti Múzeum ásatai során a *III., Polgár téren* egy víztároló medence maradványaira bukkantunk. Ennek teljes feltárását nem végezhetjük el, s így még azt sem tudjuk, hogy a lelet bizonyosan középkori-e. Rétegviszonyai erre utálnak, s így feltételezhető, hogy a Kálvin utca, Kiskorona utca északi és a Polgár tér déli részén gyanítható nagyobb középkori romcsoporttal áll összefüggésben.

A *budaszentlőrinci páloskolostorról* (XII., Budakeszi út 93.) tudjuk, hogy 1492 körül a kolostor eltömődött vízesatornáját Kámáncai János prior újjal cserélte ki. Ez körülvette csaknem az egész kolostort. Ugyanekkoriban építették meg a kolostor fürdőjét is.¹⁶² A kolostor régi kútjait még a XVIII. században is emlegetik.¹⁶³ A Budapesti Történeti Múzeum 1949. évi itteni ásata során feltártam egy földalatti, téglalaboltozású vízesatornát. Ugyanennek rész-

¹⁶⁰ Bártfai Szabó László szíves közlése.

¹⁶¹ Archeologiai Értesítő. 1889. évf. 165. l.

¹⁶² *Zákonyi Mihály*: A budaszentlőrinci páloskolostor. Századok. 1911. évf. 597. laptól. — *Zaitz László*: Budapest csatornázása. Bpest, 1937. 11—14. l.

¹⁶³ Tanulmányok Budapest múltjából. III. évf. 152. l.

letesebb feltárását 1958-ban Nagy Emese végezte el.¹⁶⁴ A 3 m fenékmélységű csatorna falazása kő, kevés téglapótlással. Átlag 1,5 m magasságával járható. Az általam feltárt vízvezető akna hossza 13 m. Erősen lejt délkelet felé. Boltozata lépcsős szakaszokban követi a csatorna esését. Az akna fenekén, a folyóka felett kőhorony van; a folyókában futó tiszta vizet nyilvánvalóan deszkával takarták le. Kiképzése meglepő hasonlatosságot mutat a visegrádi szennyvíz-vezető kiképzésével, azonban míg a visegrádinak alja Valakban összeillesztett kőlapokból áll, addig a budaszentlőrinci alján folyókát alakított ki mestere, alkalmasint az említett Kamanczi prior.

Haeuffler említi 1854-ben, hogy a budai vizivárosi *Királyfürdő* vizét ezer öl távolságról, a Józsefhegyről vezették le, egy kifalazott vízvezetőken át.¹⁶⁵ Maradványaival újabban Gerő Győző kutatónk foglalkozott.¹⁶⁶

Fekete Lajos szerint a mai *Rudasfürdő* a törökkorban lőpormalom volt. 1631 és 1644 között a budai pasa új portöröket szereltetett itt fel s vízvezető-két is megjavíttatta.¹⁶⁷ Garády Sándor mind itt, a Rudasfürdőnél, mind Buda más pontjain is talált szórványos vízvezető csőelemeket.¹⁶⁸ 1863-ban a budai *Lukácsfürdő*, a hajdani Császármalom területéről vitték be a Nemzeti Múzeumba cserépcsöveket.¹⁶⁹

Egyes adatok szerint Budának már a középkorban is volt serfőzőháza, a mai *Döbrentei tér* környékén. Ha ezt a feltevést igaznak fogadjuk el, bizonyos, hogy ahhoz is tartoztak viziberendezések.¹⁷⁰ A margitszigeti domonkos apácakolostornak, csorgója maradványaiból ítélve, szintén lehetett valamilyen vezetett vize.¹⁷¹ A mai Császár- és Lukácsfürdő átkutatása szintén szolgálna további értékes adatokkal. A mai Lukácsfürdő épülete helyén feküdt *Szent Lélek ispotálynak* kétségkívül voltak vizberendezései; 1510-ből oklevél említi e vidék egyik vizimalmának földalatti vízgyűjtőit.¹⁷²

A középkori *Pest* vízvezetőkeiről írott feljegyzést nem ismerünk. 1902-ben a *Kálvin téri* főcsatorna ásásakor került felszínre egy tölcseralakú cserépcső; sem korát, sem pontos rendeltetését nem ismerjük.¹⁷³

III. Régészeti emlékek

(A budai vízvezetékek tipológiájához)

A budai vízvezetékekkel kapcsolatos régészeti emlékek: a két budavári víznyomó szivattyú megmaradt aknája, a cserépcső vezetékek elemei, a budavári ólomcsöves vezeték s annak bronzcsapja, néhány fa-csőelem s az azokat

¹⁶⁴ Nagy Emese: Kutatások a budaszentlőrinci pálos kolostor területén. Budapest Régiségei. XIX. évf. 300. l.

¹⁶⁵ Haeuffler : i. m. 292. l.

¹⁶⁶ Gerő Győző : A törökkori Királyfürdő. Budapest Régiségei. XVIII. évf. 587. l.

¹⁶⁷ Fekete Lajos : i. m. 105. l.

¹⁶⁸ Budapest Régiségei. XIII. évf. 186. l., XIV. évf. 399. l.

¹⁶⁹ Nemzeti Múzeum leltárkönyv. 1863/38. sz.

¹⁷⁰ Bevilacqua Borsody Béla : A magyar serfőzés története, II. köt. 622. l.

¹⁷¹ Lux Géza : Újabb ásások a Margitszigeten. Technika, 1938. évf. 211. l. — Feuerné, Tóth Rózsa szíves közlése.

¹⁷² Zolnay L. : A budafelthévi Szent Lélek ispotály (Kézirat). — Rupp : i. m. 69. l.

¹⁷³ Nemzeti Múzeum leltárkönyve, 1902/60. sz.

rögzítő vaskarmantyúk. A budai csövekből mindössze négy van a Nemzeti Múzeumban, a többi a Budapesti Történeti Múzeum—Vármúzeum őrzi. Vízvezetékekhez csatlakozó vas emlékanyagot csak a Vármúzeumban találtam.

A középkori budai vízművek közvetett emlékei a középkori budai kutak és csorgók díszes köemlékei. Ezek sorából messze kiemelkedik a Mátyás címerével díszített budavári Fő tér Mátyás kútjának párkánytöredéke (Szépművészeti Múzeum).

1. *Fémcsövek*

a) *Ólomcsövek.* Bonfini említett adata, továbbá az 1484. évi oklevél, II. Lajos király 1525. évi számadáskönyvének bejegyzése egybehangzóan ólomcsöveket említ a budai Mátyás-kori vízvezetékek elemeiként. A Mátyás-kor ólomcsövezetékeinek a budai várásatás során megtalált egyik szakaszáról szövegünkben beszámoltunk. Ólomcsöveket később is alkalmaztak Budán, így 1695-ben a Színház utcai szivattyú, 1717-ben Kerschensteiner svábhegyi vezetéke, 1777-ben a királyi palota szivattyúja s ugyanebben az évben a megújított svábhegyi vezeték egyaránt ólomcsöveket használt. A budai vezetékek öntöttvas csövekre való kicserélése 1822 és 1828 között ment végbe; 1822 előtti időből Budán öntött vascövet nem ismerünk.

b) *Bronzcsövek.* Bronznak vízvezetés céljára való felhasználását nem említik a középkori források. Mégis az 1950. évi visegrádi palotafeltárások során — az egykori királyi házikápolnától délre — egy XV. századi cserép és fa vízvezetékbe bekötve felszínre került egy 65,7 cm hosszú, két bekarcolt kulcs jelével ellátott bronzcső.

c) *Vascövek.* Buda területén, az irodalom ellenkező adatai ellenére is, a XIX. század elejénél korábbi vascövek nem voltak. Az irodalmi tévedések közül megemlítjük Balázs Endre állítását, mely szerint „a törökök már öntött vas csöveket is használtak víz vezetésére. Adatok vannak arra, hogy Budán ágyúöntödét rendeztek be és ebben a műhelyben vízvezetéki csövet is öntöttek . . . Az Öntőház utca ennek emlékét őrzi. Török korból való csöveket a vízművek munkásai több helyen is találtak.”¹⁷⁴ Hasonlót állít Schulek János is a visegrádi palota vezetékéről s hivatkozik egy keskeny vascsőre, amely azonban inkább puskacső lehetett, mint vezetékelem.¹⁷⁵ Ha azonban Schulek vízvezetékcsőnek vélt kis vascsőve mégis ily célt szolgált volna, egyike lenne e darab Európa egyik legkorábbi vascsőveinek; az első vascső vezeték nyomát 1405-ből, Augsburgból ismerjük.¹⁷⁶ Bizonyos azonban, hogy akkor, amikor az 1660—80 körül Versaillesban, majd 1750-ben Ehrenbreitsteinben lefektetett öntöttvas csöveknek híre kerekedett, már a magyar s budai vízmesterek is foglalkoztak a gondolattal: miként lehetne a sók, savak, lúgok, kóboráramok bomlasztó hatásától megvédeni s így vízvezetésre hasznosítani a vascsőveket. A budai számadáskönyvek szerint 1777-ben Buda városa Vogel Jeromos kút-mestert Stájerországba küldi az öntöttvas vízvezetékcsövek készítésének tanulmányozására; a csőfektetés azonban Budán csak 1823-tól indult meg; ekkor Maria-Zellből szállítják az első vascsőveket.

¹⁷⁴ Balázs Endre : A nyolevanéves budapesti vízmű. Bpest. 1947. 6. l.

¹⁷⁵ Schulek : A visegrádi királyi palota. Kézirat az Országos Műemlékfelügyelőség könyvtárában, IX. fej.

¹⁷⁶ Jakab Árpád : i. m. 17—18. l.

2. Cserépcsövek

Annak ellenére, hogy egyetlen középkori írásos adat sem emlékezik meg a cserépcsövek akkori használatáról, a régészet adatai azt mutatják, hogy már a XV. század óta legkedveltebb vízvezető-anyag a cserépcső volt. A bécsi bélyeges XV. századi cserépcsövek sokasága arról tanúskodik, hogy ilyen grafitos csöveket a XV. században alkalmasint már nálunk is készítettek. Az a Gergely lateripar sive tegulator in suburbio civitatis Budensis, akinek műhelye 1507-ben elvállalja a garamszentbenedeki monostor cserepezését, bizonyos, hogy végzett vízvezetőcső égetést is.¹⁷⁷

Garády Sándor, aki számos csővezetékét tárt fel, érthető módon, mindig nagyon óvatosan bánt a cserép csővezetékek datálásával. „Az égetett agyagból készült rózsaszínű vízvezeték csöveket kell (a törökkoriak közt) felemlítenünk. Ilyenek Budán több helyen... kerültek elő. Ezek (tehát a törökkoriak) a középkoriaktól, az alaktól eltekintve, főleg abban térnek el, hogy míg amazok (ti. a középkoriak) grafitosak, szürkére égetettek, ezek rózsaszínűek, illetve téglavörösek. *Nehéz azonban eligazodni köztük*, mert a XVIII. században is készültek ilyenek és ezek is hasonlók azokhoz, amelyeket törökkoriaknak vélünk.”¹⁷⁸ E megállapítások közül csak az utolsó mondatban foglaltakat fogadhatjuk el. Ugyanis például a kétségtelenül XV. századi, óbudai bécsi bélyeges kerámiacsövek egyrésze, a bécsi bélyeg ellenére nem grafitos, hanem rózsaszínűre égetett. (A Nemzeti Múzeumban őrzött példányok.) Van tehát piros cserépcső a törökkor előtt is, vagyis a *csövek színe önmagában nem korhatározó*. Egyedül egy negatívum tűnik bizonyosnak, az, hogy grafitos cserépcsövet az újkori anyagból egyelőre nem ismerünk.

Ami az ez időben Dreibrunnenbergnek nevezett budai hegyeknek a Háromforrásból eredő vezetékeit illeti, efelől bizonyos, hogy azt Mátyás építtette, de majdnem kizártnak tartjuk azt, hogy ezt a vezetéket, a százötvenéves török uralom alatt, állandó seregjárások idején a török állandóan használta volna. Ezek szerint a svábhegyi, illetve szabadsághegyi vezetékek egyetlen eleme sem lenne törökkori. Vajon az új vízmű felfedezőjeként tisztelte volna-e Buda Eberhardt von Everling orvost, a Városkút — korábban, éppen róla: Doktorkút — felfedezőjét, ha ez a középkori forrásház a törökkoron át is Budára árasztotta volna vezetett vizét?

E kérdés végleges tisztázása megkönnyítené a tipológiai eligazodást. Budán legfeljebb a Gerő Győző által feltárt Királyfürdő csöveit tekinthetjük törökkoriaknak, ha ugyan azok helyére nem a XVIII. század fektetett újabb csöveket. Az újkori források is inkább ólom és fenyőfa csöveket emlegetnek, bár az 1723., 1725/26. és az 1786. évi budai számadások megemlítik azokat a városi fazekasokat, akik a svábhegyi vezetékhöz szükséges cserépcsöveket elkészítik.

A XVIII. századvégi *Pestről* csak egy adatunk van cserépcsövekről: 1788—94 között az egyik pesti serfőzőház cserépcsöveit, azok gyakori elpattánása miatt, ólomcsövekre cserélik át.¹⁷⁹

Mázás cserépcsövek Budán csak Garády városkúti ásátásainál kerültek elő. Mivel eltűntek, nem tudjuk: csak belül vagy mindkét oldalukon mázasak

¹⁷⁷ Esztergom, Primási lt. Garamszentbenedeki konvent, Prot.: A., pag. 196.

¹⁷⁸ Garády sorai: *Fekete*: Budapest a törökkorban, 400. l.

¹⁷⁹ *Borsody Bevilacqua*: i. m. II., 622—625. l.

voltak-e?¹⁸⁰ A Nemzeti Múzeum a nógrádi vár leleteként őriz egy csak belül (zöld) mázas cserépcsövet. Megmunkálása a XVI—XVIII. századra utal.¹⁸¹

A mázatlan cserépcsöveknek egy csoportja az óbudai Viktória-téglagyár, a Táborhegyi út területéről került elő. Ezeknek a bélyeges csöveknek — amelyek közt veresre égetett és grafitos anyagú egyaránt akad — rokonai a budai Váralja utcában felszínre került csövek s a Garády tabáni ásatásából származó szórványlelet. A XV. századból valók, Molthein meghatározása alapján, az ekkori bécsi keramikához fűzhetők, bár talpaskeresztbélyegük nem hajszálra egyezik a bécsi fazekasjeggyel.¹⁸² A Budán előforduló bélyegek közül a talpaskereszt bélyeget Höllrigl József tulli, a Szent András keresztes bélyeget bécsi fazekasjegynek tartotta. A mázatlan csöveknek egy másik hatalmas csoportja Garádynak a Szabadsághegy különböző pontjain végzett ásatásai alkalmával került elő. Így a XII. kerületi Orbán téren pirosraégetett, 52 cm hosszú, a szájrésznél erősen kiöblösödő csőelemek kerültek felszínre. Hasonló példányok kerültek elő Visegrádon is, s mivel Visegrádon, a palota területén sem törökkori, sem újkori megújítás nem volt, valószínű, hogy e szabadsághegyi piros és szürke cserépcsöveknek egyrésze is középkori eredetű.

A királyi palota területén, illetve a Nagyudvaron előkerült grafitos csőtöredékek az óbudai, XV. századra tehető csövekkel mutatnak tipológiai rokonságot.

A csőelemeknek ez a nagyfokú tipológiai bizonytalansága arra kell, hogy intse a kutatást: az önmagukban keveset mondó vízvezetékmaradványok feltárásakor a legkisebb leletkörülményre is tekintettel kell lenniük.

3. *Facsó vezetékek, vaskarmantyúk*

Facsóvezetékek Budán a királyi palota, a Várnegyed területén, továbbá a Szabadsághegyen, a Városkútnál, az Istenhegyi úton s a Bugát Pál utcai Szent Lázár templomnál is előkerültek. Amíg az agyagcsőelemeket úgy illesztették össze, hogy az egyik elem elkeskenyedő végét a másik szájnnyílásába olajos mészhabarccsal kötötték be, a kátrányos fenyőfavezetékek csőelemeit vaskarmantyúkkal fogatták egymáshoz. Ilyen vaskarmantyúkat még ott is találunk, ahol maga a faanyag már rég elkorhadt. A visegrádi ásatásoknál kettős burkolású facsóvezetékekkel is találkozunk, itt a belső csőszakaszokat természetesen karmantyúkkal rögzítik, s ezt egy ugyancsak fából álló és jóval nagyobb méretű karmantyúkkal összefogott külső burokba ágyazzák. Így azután érthető, hogy miért jelentkezik a belső csővezeték karmantyúinak mind belső, mind külső felületén odarozsdásodott faanyag.

L. ZOLNAY

L'USINE DES EAUX À BUDA AU MOYEN ÂGE

Résumé

Dans la ville de Buda, édifiée au XIIIe siècle, après l'invasion des Tartares, c'est en 1416 que nous retrouvons la première donnée relative à l'usine des eaux. A ce temps-là

¹⁸⁰ Vármúzeum, II. számú Csalogány utcai leltárkönyv, 1414. sz.

¹⁸¹ Nemzeti Múzeum 1930/185. lelt. sz.

¹⁸² A. Walther von Molthein: Beiträge zur Geschichte mittelalterlicher Gefäßkeramik. (II. közl.) Kunst und Kunsthandwerk, XIII. évf. Wien. 390—391. l.

Sigismond, roi de Hongrie, empereur romain-germanique assigna sur les impôts de la ville de Nuremberg 1000 pièces d'or à Hartmann, «Rohrschmidt» de Nuremberg qui «vor das Wasser in Ofen auf den Berg geleitet hat». Cette usine des eaux construite par Hartmann approvisionnait le Château royal de Buda en eau filtrée du Danube. La citerne de l'usine s'acheva dans l'élévateur d'eau du rideau méridional du Château royal situé au bord du Danube. Vis-à-vis des suppositions des historiens précédents l'auteur de l'étude constate que l'élévateur du maître Hartmann construit vers 1410 ne fut point un élévateur muni d'une chaîne à godets — la réalisation technique d'un tel appareil aurait été, elle même, une absurdité — mais c'était une pompe de compression. La source d'énergie de la pompe fut constituée par un moulin à manège mis en mouvement par la force humaine ou animale, source qui depuis le commencement du XVe siècle fut l'appareil moteur de l'élévateur à chaîne à godets, mais ce même moulin à manège fut appliqué — précisément à partir de 1416 — à mettre en mouvement les machines des usines fabriquant de molleton dans la Haute Hongrie. Le travail de Hartman fut continué à Buda et dans le château royal de Visegrád par maître Pierre, *aqueduc* royal, peut-être d'origine française, et dans les années 1440 c'est, en effet, Paolo Santini di Duccio, architecte et ingénieur militaire italien, qui fit des constructions à Buda.

Le roi Mathias Hunyadi commença probablement dans les années 1470 la construction d'une des plus grandes usines techniques de Buda, l'adduction des eaux des sources des montagnes du même lieu. Cet aqueduc dont le fonctionnement fut basé sur la loi des vases communicants, amena des eaux des trois sources des régions montagneuses de Buda, du soi-disant puits de Béla, du puits de la Ville et du puits Souabe et fit monter les eaux de ces trois sources se trouvant d'environ 200 mètres plus haut que la Citadelle, dans la forteresse de Buda. La conduite de plomb et de tuile était environ d'une longueur de 6 à 8 kilomètres au total; elle assurait l'approvisionnement de la Citadelle en eau fraîche de source. Sa gouttière se trouvait sur la Grande Place (aujourd'hui place de Szentháromság) située devant l'hôtel de ville de jadis. (De là s'allongeait, selon toute probabilité, un branchement vers le château royal situé plus bas que la Citadelle.) Le maître de l'oeuvre est inconnu, la date de la construction peut être située, sur la base d'un fragment armorié de renaissance (trouvé aux environs du puits de l'ancienne Grande Place) vers 1480. Il est vraisemblable que Chimenti Camicia, expert dans les constructions des aqueducs, avait, lui aussi, sa part dans la construction. En 1479 il déployait déjà une activité à Buda, puis après la mort du roi Mathias (1490) il ne quitta pas la Hongrie, mais travaillait, jusqu'à sa mort survenue en 1494, à Esztergom, à la cour de l'archevêque Hyppolit duc d'Este.

Les deux aqueducs de Buda au XVe siècle — la pompe de compression du roi Sigismond au Château et la conduite du roi Mathias dans la ville — s'augmentèrent à la fin du siècle d'un troisième. Selon les données ultérieures c'est le roi Ladislas — selon toute probabilité Vladislas II Jagellon (1490—1516) — qui fit construire cette pompe de compression au bord du Danube qui, située au nord de la pompe du château construite par Sigismond, approvisionnait en eau du Danube un des derniers édifices de la partie méridionale de la Citadelle, le monastère des Franciscains sous le vocable de l'évangéliste Saint Jean et par cela le quartier méridional de la citadelle de Buda.

Les châteaux de montagne situés en Hongrie au bord du Danube — de Pozsony (Bratislava) à Nándorfehérvár (Beograd) — disposaient déjà à la fin du XVe siècle d'élévateurs à pompe de compression, quant aux villes, là ce sont les conduites de gravitation qui assuraient l'eau potable aux citadins. Au point de vue technique le drainage des usines de la Haute Hongrie allait de pair avec cette évolution; en 1475 János Thurzó conclut un accord avec le roi Mathias en vue de drainer les usines de métal dans la Haute Hongrie, ce qui contribua au floraison de ces mines.

Au début de la domination turque (après l'invasion turque de 1541) les usines des eaux du moyen âge tombèrent intactes dans les mains des envahisseurs. Les historiens turcs sont ravis devant les installations hydrotechniques de Buda. Les sièges ont, cependant, détruit à tel point ces installations construites au XVe siècle qu'en 1686, après le siège de Buda, elles étaient toutes à reconstruire.

Les installations techniques des usines des eaux du moyen âge furent détruites. Le rétablissement des pompes de compression n'est possible d'une part, qu'à l'aide des analogies médiévales étrangères et d'autre part à celles modernes de Hongrie. Mais jusqu'à ce que ces installations de moulin à manège fussent toutes anéanties, pour ce qui est des conduites nous possédons de nombreux vestiges archéologiques.

FALLER JENŐ

Adatok a bányabeli robbantás fejlődéstörténetéhez

Ha a magyarországi bányászat soha semmi mással nem járult volna hozzá a bányászati technika fejlesztéséhez, mint azzal, hogy először használt lőport jövesztési célokra, már ezzel egyedül is örökre bevészte volna nevét az emberiség művelődéstörténetébe.

A selmecbányai (banskaštiavnicai), helyesen szélaknai egykori Felső-Biber táróban (a későbbi Istenáldás táró bányamezejében) 1627. február 8-án a földkerekségen elsőnek elhangzott próbarobbantás jó eredménye ugyanis forradalmi újítást jelentett a bányászatban,¹ s jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint hogy ez a robbantás bevezetője a bányászat újkori történetének.

A bányászkodás ugyanis a robbantás bevezetéséig hosszú évezredekken át nagyrészt azokkal a primitív munkamódokkal — mondjuk inkább technikai fogásokkal — és munkaeszközökkel folyt, melyeket elődeink minden valószínűség szerint még a neolitikumból vonszoltak magukkal.

Ezek a tűzzel és faékkal való repesztés, majd később, a fémek megjelenésével az ékkel és kalapáccsal történő vésett munka voltak, tekintve, hogy a kőzetek megmunkálására az éken, kalapácson és csákányon kívül tulajdonképpen semmi más szerszámuk nem volt.

A faékkal való repesztés lényege, mint tudjuk, az volt, hogy a kőzet repedéseibe nagy faékeket vertek, melyeket addig locsoltak vízzel, míg úgy megdagadtak, hogy a kőzetet „szétrepesztették”.

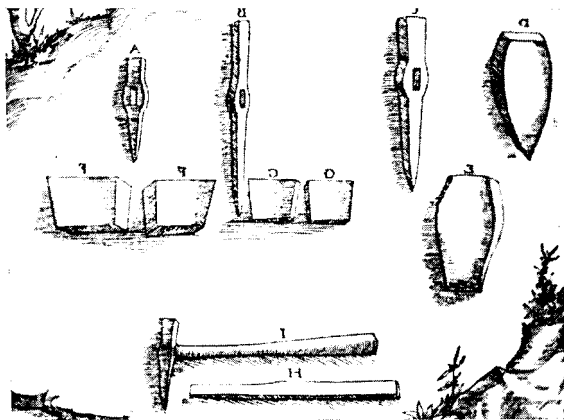
A tűzzel való fejtésmód, vagy ahogy nálunk nevezték: a „tűzvetés” viszont abból állt, hogy a munkahelyen tüzet raktak, annak oldalait és homlokát kiizzították s amikor azok elég izzók voltak, hideg vízzel lelocsolták, hogy megrepedezzenek. Az így keletkezett repedésekbe verték be aztán az ékeket s feszegették le a kőzetet, kisebb-nagyobb darabokban.²

¹ Ld. bővebben *Péchy Antal*: Alsó Magyarország bányaművelésének története. 1887. II. köt. 225—231. l. — *Johann Kachelmann*: Das Alter und die Schicksale des ungarischen zu nächst Schemnitzer Bergbaues. 1870. 168. l. — *Dr. Borovszky Samu*: Magyarország vármegyéi és városai. Hont vármegye. 161, 186—187. l. — *Oscar Guttmann*: Handbuch der Sprengarbeit. 1906. 1—5. l. — *Litschauer Lajos*: Történeti adatok a freiberger bányászati robbantó munkáról. Bány. és Koh. Lapok. LIII. (1920.) évf. 159—201. l.

² Ld. bővebben *Péchy Antal*: A tudományok haladásának befolyása a selmecvidéki bányaművelésre. 1881. 4—5. l. — *Wenzel Gusztáv*: Magyarország bányászatának kritikai története. 1880. 418—419. l. — *Christoph Traugott Delius*: Anleitung zu der Bergbaukunst. 1773. 245—257. l. — *Faller Jenő*: A tűzzel való fejtésmódról. Bány. Koh. Lapok. LXXXIII. (1940.) évf. 27—32. l. — *Litschauer Lajos*: A magyar bányászati viszonyokat teljesen felölelő bányaműveléstan. 1891. II. köt. 1010—1012. l. — *Oscar Hoppe*: Die Bergwerke, Aufbereitung Anstalten und Hütten in Ober und Unter Harz. 1883. 178—179. l.

Könnyű elképzelni e munkamódok primitívségét, mint ahogy szinte hihetetlenül hatnak azok a feljegyzések, melyek arról számolnak be, hogy az elővájások kemény kőzetben a robbantás bevezetése előtt, ékkel és kalapáccsal hajtva évente legfeljebb 8—10 m-t haladtak előre.³ Érthető tehát, hogy az 1627-ben elhangzott próbálövés jó eredménye új határkövet jelent a bányászat történetében, hisz egyszerre meggyorsította a munkát s megnövelte a teljesítményeket, úgyhogy a művelés minden ágában föl kellett fokozni a

1. ábra. Feudalizmus korabeli bányász szerszámok. Különböző ékek. — Georgius Agricola 1556-ban megjelent „De re metallica” című munkájából

munkafolyamatokat, hogy győzzék a megnövekedett bányatermék kiszolgálását és földolgozását.

De hogy visszatérjek az első selmeci robbantásra, annak előzményeiről és lefolyásáról a következőket jegyezhetjük föl:

A magyarországi bányászok előtt a selmeci kísérletet megelőzően már egy évszázaddal előbb ismeretes volt a lőporral való robbantás, azt azonban csak később vették igénybe munkájukban.

Kutatásaim szerint ugyanis a Veszprém megyei Palota várának 1533. évi ostromakor *Laszki Jeromos* seregébe *Ferdinánd* ötven felvidéki — és pedig a följegyzések szerint nagyrészt Szepes megyei, alsómecenzéfi (niznimedzevi) — bányászt osztott be a vár falainak aláaknázására és fölrobbantására. A bányászok a vár falait aláaknázták s föl is robbantották, úgyhogy *Laszki* seregei aránylag könnyű szerrel jutottak a várba, melynek védőit fölkoncolták.⁴

Mint látjuk, az egykori felvidéki bányászok a szóbanforgó selmeci próbálövést csaknem egy századdal megelőzően robbantottak már, s így minden

³ Ld. bővebben *Faller Gusztáv*: A régi vésett bányavárat maradványairól. Magy. Mérn. Egyt. Közl. II. (1868.) évf. 29. l. — Ugyanaz németül az Öst. Zeitschrift f. Berg- und Hüttenwesen. 1868. évf. 40. l. „Über alte Schlägel- und Eisenarbeiten” címmel. — Ld. még Christoph Traugott Delius idézett munkáját. 1806. évi kiadás. I. köt. 211. l.

⁴ Ld. bővebben *Faller Jenő*: Várpalota története az Ujlakiak és Podmaniczkyak idejében. 1936. 29. l.

kétséget kizáróan ők voltak azok, akik a robbantást munkájukban fölhasználták, ha először hadászati célokra is.

A hadászat egyébként mint tudjuk — különösen várostromokkal kapcsolatban —, később is szívesen vett igénybe bányászokat s a tirolai származású *Weindl Gáspár vájár*, ki az első selmeci robbantást végezte, maga is ilyen „minás” (tűzmester) lehetett, ki a lőpor repesztő hatását a várostromokkal kapcsolatban ismerte. Weindlt egyébként *Montecuccoli Jeromos* tirolai bányabirtokos, *Montecuccoli Raimund* hadvezér (1608—1680) közeli rokona⁵ hozta Selmecebányára, ki ifjabb özv. *Giengerné* szül. *Conci Anna-Borbálával* 1626-ban kötött házassága révén került a bányavárosba s lett a Brenner-szövetkezet főrészes, egyben a szövetkezethez tartozó bányák igazgatója.

Montecuccoli Jeromos nem volt tehát selmecebányai kamaragróf és tábornok sem, mint azt sok helyen olvassuk,⁶ hanem mint mostohafiának, *Gienger Nándor Frigyesnek* gyámja, a Brenner-szövetkezet főrészvényese. A szövetkezet legnagyobb része a dúsgazdag Gienger-család kezében volt. Így Montecuccolinak bő alkalma volt a selmeci bányászattal behatóan foglalkozni, s miután ismerte a várak aláaknázásánál akkor már általánosan használt lőpor repesztő hatását, gondolt arra, nem lehetne-e a selmecebányai kemény telérekben alkalmazni a munkálatok megkönnyítése és meggyorsítása végett. Ennek kikísérletezésére hívta Selmecebányára Weindlt, kit mint vájárt és *minást* minden valószínűség szerint tirolai bányájából ismert.

Az idevonatkozó selmeci bányabírószági jegyzőkönyvből részletesen ismerjük aztán, hogy 1627. február 8-án a Felső-Biber táró üzembrészesei és tisztjei, valamint a bányabírószág kiküldöttjei, névszerint *Putscher György* bányamester, *Pistorius Gáspár* bányaesküdt és *Spilberger Kristóf* bányabírószági őrnök nagy fölkészültséggel leszálltak a bányába, hogy — mint a jegyzőkönyv mondja — megnézzék Weindl Gáspár robbantását és azt, vajon nem pusztulnak-e el a lövéstől az ácsolatok. A robbantás, mint a bizottság megállapította, jól sikerült, semmi kár nem történt s a keletkezett füst egy negyedóra alatt eloszlott anélkül, hogy bárkiben is kárt tett volna. Ennek ellenére a bizottság megállapította, hogy „egyszerre több helyen nem lesz tanácsos löni”, mert az a vájárokat akadályozni fogja munkájukban, szükségesnek tartotta azonban a kísérletet továbbfolytatni, és pedig mindenekelőtt a Dániel-vágatban, hol éppen a kőzet keménysége miatt szünetelt a munka. Évéggett mindjárt megkérdezték Weindlt, elvállalná-e szakmáiban a Dániel-vágat mélysztíntjén a robbantást, mire Weindl azt mondta, hogy: ha kap 40—50 vájárt, a robbantást szakmában is elvégzi s biztosítja annak eredményét. Miután pedig a bizottság közölte

⁵ Az itt szereplő Montecuccoliakra vonatkozólag vö. a következő munkákat: I. Siebmachers grosses und allgemeines Wappenbuch. Niederösterreichischer Adel. Vierten Bandes, Vierte Abtheilung. 303. l. — Gothaisches genealogisches Taschenbuch der Gräflichen Häuser. XXXIX. (1866) Jahrg. 590. l. — Dr. Constant von Wurzbach: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreichs. 1868. XIX. Theil. 46—49. l.

⁶ Ld. Oscar Guttmann idézett munkáját. 3. l. és dr. Borovszky Samu hivatkozott művét 187. l. — Montecuccoli Jeromost általában még a napjainkban megjelent munkák is összetévesztik közeli rokonával, Montecuccoli Raimond császári hadvezérrel, a szégyenteljes vasvári béke (1664) aláírójával. Így találjuk Peter Ratkoš „Prispevok k dejinám banského prava a banictvo na Slovensku” című 1951-ben megjelent munkájában is (66. l.). Mindez hibás, tekintve, hogy Montecuccoli Raimond 1608. febr. 21-én született Modenában s 1627-ben a selmeci első robbantás évében mindössze 19 éves fiatalember volt, de életrajzírói szerint különben sem fordult meg soha Selmecebányán.

vele, hogy Selmecen kevés a munkás, Weindl azonnal ajánlkozott, hogy szívesen hoz munkásokat Tirolból, ha erre fölhatalmazzák és útlevelet kap.⁷

A sikeres robbantás ellenére annak bevezetése csak lassan ment, tekintve, hogy Weindl sikereinek a bányavárosban azonnal irigyei és ellenségei támadtak, kik hazug jelentéseikkel s ócsárlásaikkal mindent elkövettek, hogy a nevezetes újítást megbuktassák.

Így tudjuk, hogy a próbálóvást követően a kamaragrófi hivatal egy kísérleti fejtést rendelt el a bányában a robbantómunka költségeinek megállapítása végett. A Felső-Biber tárói sáfár, *Preier* s a bánya felügyelője, *Melchior Kristóf* azonban rossz szemmel nézték Weindl sikerét, s szándékosan meghamisították a robbantással dolgozó csapatok teljesítményeit, úgy állítva be azok két heti munkáját, hogy azt négy hét alatt végezték. Weindl azonban nem hagyta magát. Panaszt tett a bányabíróságnál, hol a próbafejtésnél dolgozó munkások, *Hagger János*, *Pölnitzer Ádám* és *Sedemockh Dániel* egyöntetűen vallották, hogy teljesítményük valóban két hétre vonatkozik, mire a bányabíróság Melchiort és Preiert lecsukta.

Az újítás jelentőségét azonban a legnagyobb rosszindulat és irigység sem tudta elnyomni, annak gyorsan híre ment s néhány év múlva már Európaszerte alkalmazták, Weindlt pedig — bár a följegyzések szerint összeférhetetlen, iszákos ember volt — bányatisztté léptették elő, élete végéig becsben tartották és sohasem felejtették el neki, hogy a robbantás bevezetésével milyen nagy szolgálatot tett a bányászatnak.

Személyére vonatkozólag egyebként több följegyzést találunk Selmec egykorú bányabírósági jegyzőkönyveiben, melyek szerint Weindl valóban sokat foglalkoztatta a városi és bányahatóságokat.

Így 1628. július 8-án bepörölték, hogy részeg állapotban összeveszett *Kölbl Mátyás* brenneri bányatiszttel és *Wiel Márton* Felső-Biber tárói sáfárral s azokkal csúnyán gorombáskodott. A bányabíró ez ügyben úgy ítélkezett, hogy csukják a Várba, vagy fizessen 10 Ft bírságot s kövesse meg a sáfárt és a bányatisztet.

Két évvel később, 1630. március 2-án ugyancsak részeg állapotban újabb verekedést rendezett, amiért most a városi hatóság csukatta le. Ezzel kapcsolatban munkatársai, és pedig *Wenger Mihály* királyi pénztárnok és *Schulcz György* királyi könyvvívó még aznap írásban figyelmeztették a bányabíró, hogy a királyi rendeletek szerint a város nem ítélkezhet kincstári tisztviselő fölött. Tagadhatatlan — mint írták —, hogy Weindlt nem lehetett szorosabban vett kincstári bányatisztnek tekinteni (hiszen őt csak a Brenner-szövetkezet nevezte ki s az felsőbb megerősítést nem nyert), mégis arra való tekintettel, hogy a robbantás bevezetésével „őfelségének, a városnak és az egész országnak” rendkívüli szolgálatot tett, kegyelmet érdemel már azért is, mert hasonló esetekben még a legnagyobb gonosztevőknek is megbocsátanak. Wenger és Schulcz ezután azt írják még a bányabírónak, hogy intézkedjék, hogy a városi tanács is, ha ítélkezik, vegye tekintetbe Weindl érdemeit s az ítéletet ne engedje végrehajtani a főkamaragróf tudta és beleegyezése nélkül, mert különben a történetekért ő kell, hogy feleljen.

Weindl garázdálkodásai azonban ezután sem szűntek meg, s 1633. április 11-én, mint a jegyzőkönyvek e napon följegyezték, most már nemcsak tiszt-

⁷ Lásd bővebben Péch Antal 1. sz. lábjegyzetben idézett művét, 227. l. és a 647—648. oldalakon közölt LXXXI. sz. okmányt.

társaival, de *Lakner Jónás* és *Empl* királyi biztosokkal is gorombán bánt s őket városszerzte nyilvánosan ócsárolta, úgyhogy azok panasszal mentek a Brenner-szövetkezet igazgatójához, Gienger Nándor Frigyeshez. Gienger, ki már nagyon unta Weindl viselt dolgait, azonnal bebörtönöztette, állásából is kitette s csak 8 nap múlva kegyelmezett meg neki, és pedig az előbb említett Wenger Mihály és Schulez György kérésére, mert a királyi biztosok is kijelentették, hogy nem kívánják ilyfokú büntetését.

Weindl így visszakerült hivatalába s okulva börtönbüntetésén, úgylát-szik megjavult, mert ettől kezdve nincs panasz rá, s a jegyzőkönyvek újból csak 1641. január 5-én emlékeznek meg róla mint öreg emberről, ki állásban van ugyan, de bányába már nem jár. Utoljára 1644. június 14-én olvasunk ezután Weindlről, amikor a Sicely-társulat bérbevette a Felső-Biber tárói bányászatot, s Weindlt heti 3 Ft fizetéssel meghagyta állásában. Később azonban, amikor 1648-ban összeírták a Felső-Biber tárói tiszteket, Weindl nevét már nem találjuk köztük, tehát 1644 és 1648 között hunyt el.

Ezután pedig a teljesség kedvéért mondjunk néhány szót Montecuccoli Jeromos selmeci szerepéről is.

Mint előzőkben mondtam, Montecuccoli házassága révén került Selmece-re s lett — mint a kiskorú Gienger Nándor Frigyes gyámja — az ottani nagy-jövedelmű, tekintélyes Brenner-szövetkezet főrésztvényese és vezetője. Ezen állását azonban alig egy évig töltötte be, mert 1627. június 22-én feleségével nagykorúsították fiukat, s így a szövetkezet vezetésétől visszalépett. Följegyzések szerint ugyanis mondott napon megjelentek a bányabírósnál *Cureus Dávid* császári kapitány, *Behaigne Ábrahám* és *Éber Frigyes*, kik Montecuccoli és neje, szül. Conci Anna-Borbála nevében kinyilatkoztatták, hogy mindazon bányákat és jószágokat, melyeket eddig mint gyámok kezeltek, nagykorúvá lett fiukra, Gienger Nándor Frigyesre hagyják, a Brenner-szövetkezet „principalitásával” együtt.

Személyére vonatkozólag följegyezhetjük még, hogy erőszakos, ellentmondást nem tűrő egyéniség volt, legalábbis erre kell következtetnünk Selmecen viselt dolgaiból.

Montecuccoli ugyanis állandó harcban állt az ottani főkamagrófi hivattal, melynek megbízhatatlan tisztviselői és Bécsből irányított szolgai intézkedései megnehezítették munkáját. Montecuccoli nem szívelte Preier, Felső-Biber tárói sáfárt, ki, mint tudjuk, társával Melchior Kristóffal meghamisította a kísérleti robbantásos fejtés gazdasági mutatóit. Így történt, hogy 1627 júniusában végül is kitette állásából, s Wieli Mártont nevezte ki helyébe. *Wendenstein János* főkamagróf, ki egyébként alig tartózkodott Selmecen, erre felhorkant, joggalannak mondta Montecuccoli intézkedését tekintve, hogy — mint közölte — mind az elbocsátás, mind a kinevezés illetékesek meghallgatása nélkül történt. A főkamagróf ugyanis nem a bányák javát nézte, hogy a megbízhatatlan Preier ne dolgozhasson tovább, de személyes hiúságát tölta előtérbe, s Preiert visszahelyeztette állásába. Montecuccoli azonban ettől sem ijedt meg. Közgyűlésre hívta össze a Brenner-szövetkezet tagjait, s most már ezek összességének tudtával és bejegyzésével távolította el végleg Preiert s ültette helyébe Wielit.⁸

⁸ Az itt és előbbieken mondottakra vonatkozólag vö. Péch Antal 1. számú láb-jegyzetben idézett munkájának 227—231. oldalait, valamint a 648—655. oldalakon található LXXXII—LXXXIX. számú okmányokat.

De más alkalommal is keményen nézett szembe a főkamaragrófi hivattal, ha érezte igazát.

Így tudjuk, hogy az udvari kamara rendeletének sem tett eleget, amikor az 1627. május 4-én kelt átíratában fölszólította, hogy a „Felső-Biber tárói birtokviszonyok rendbehozatala végett” jelentse a Brenner-szövetkezet részeseinek pontos névjegyzékét. Montecuccoli azzal tagadta meg a kamara rendeletét, hogy tudtával a Brenner-szövetkezetben semminemű rendetlenség nincs, de ha mégis tudnak valamit, úgy közölik vele, amikor is rendelkezésére fog állni, addig azonban semmit sem tesz.

Mint látjuk, Montecuccoli bátran és férfiasan állta helyét a főkamaragrófi hivatal bürokratizmusával szemben, s védte meg a bányák érdekeit, természetesen nem egészen önzetlenül, hanem a Brenner-szövetkezet s azon át a maga érdekében.

Ennek ellenére méltó, hogy megemlekezzünk róla, tekintve, hogy ő ismerte föl a robbantás használatának lehetőségét a selmeci bányászatban, s így részben az ő nevéhez fűződik annak bevezetése.

De, hogy visszatérjünk a robbantáshoz, följegyezhetjük, hogy az Selmeccen alig egy év leforgása alatt eléggé elterjedt annak ellenére, hogy a keletkező füstre a bányászok még évekig panaszkodtak s csak nehezen szokták meg az új munkát, melynek előnyét azonban — különösen kemény kőzetben — osztatlanul elismerték.

De gyorsan terjedt annak használata külföldön is. Így tudjuk, hogy Selmeccről még ugyanazon évben Csehországba, Groschwitzba s onnét Németországba jutott s terjedt el különösen a Harz-hegység bányáiban. Így Clausthalban már 1632-ben robbantanak, honnét kiindulólág az újítással 1644-ben a szászországi Freibergben találkozunk.⁹ Ezt megelőzően 1635-ben a stájerországi radmeri vaskőbányában robbantanak, s az újítás 1650 táján Szászországból a westfaliai és Rajna vidéki bányákba jut. Innét vitték német bányászok 1670-ben Angliába, majd 1724-ben Svédországba.¹⁰

Mint látjuk, a robbantás gondolata az idegen származású Montecuccoli Jeromos agyában fogant meg, s annak kivitelezője is Tirolból jött hozzánk. Mindez nem von le semmit annak helyes értékeléséből, hisz tudjuk, hogy bányáinkat félgyarmati helyzetünknel fogva sok idegen lepte el, ami elsősorban annak tulajdonítható, hogy a bányakamarák élén majd mindig külföldi, osztrák,

⁹ L. Herbert Clauss: Bergmännische Arbeitsvorgänge in volkshunstlerischer Gestaltung. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde. Jahrg. 1957. Teil II. 423. l. — D. Baader: Beitrag zur Geschichte der Sprengarbeit in Sachsen. Bergmännisches Journal, 2. Bd. 12. Stück. 1790. 541. l. — Oscar Hoppe: Beiträge zur Geschichte der Erfindungen I. Clausthal, 1880. 67. l. — Ed. Heydenreich: Die Einführung der bergmännischen Schiessarbeit durch Pulver in Sachsen. Neues Archiv für sächsische Geschichte und Altertums-kunde. 8. Bd. 1887. 151—183. l.

¹⁰ Ld. bővebben Oscar Hoppe: Beiträge zur Geschichte der Erfindungen. Erste Lieferung. Wann, wo und wem ist die bergmännische Schiessarbeit erfunden und vervollkommen und wie steht der Harzer Bergbau zu dessen Fragen? 1880. 20., 28. l. — Ld. még Oscar Guttmann 1. számú lábjegyzetben idézett munkáját 3. l., továbbá Rudolph Leopold Honemann: Die Alterthümer des Harzes. 1755. III. Theil. 174. l. (Új kiadás. 1827. III. Theil 219—221. l.), végül Henning Calvör: Historisch-chronologische Nachricht und theoretische praktische Beschreibung des Maschinenwesens und der Hilfsmittel bei dem Bergbau auf dem Oberharze. 1763. II. Theil. 21. l. — Végül vö. Dr. Franz Kirnbauer: Geschichte des Bergbaues. 6—7. l.

cseh főurak álltak,¹¹ akik előszeretettel alkalmazták a maguk embereit. Értethető, hogy Montecuccoli is a tiroli Weindlt hozta a munkához, miután Tirolban neki magának is bányái voltak, s valószínű, hogy Weindl éppen az ő bányájában dolgozott, azt megelőzően pedig — mint említettem már — robbantó, „minás” katoná lehetett.

De lényegében nem is ezen van a hangsúly!

Az első robbantást a selmeci bányaviszonyok teremtették meg. Mondtam, hogy Palota várának ostrománál már 1533-ban robbantottak bányászok, azt azonban nem vitték át munkájukba, mert annak akkoriban még nem érezték szükségét. Bányáink ez idő tájt általában kisebb mélységekben és lágyabb kőzetekben dolgoztak még, hol a tűzzel való jövesztés, a „tűzvetés” elfogadható teljesítményeket biztosított. Ugyanez volt a helyzet akkoriban Európa más ércbányáiban is. Az egykori „Alsó Magyarországi”-nak nevezett ércbányák közül — melyek Selmecbánya, Bélabánya, Besztercebánya, Bakabánya, Újbánya, Libetbánya és Körmöcbánya voltak — egyedül Selmecbányán nem alkalmazhatták a tűzvetést, tekintve, hogy ahhoz erős légáramra volt szükség, mit az ottani lefelé haladó, zsákszerű talppásztá fejtésekben — mint akkor nevezték „evések”-ben — nem tudtak előállítani. A műveletek pedig mindjobban elmélyültek, a kőzetek is egyre keményebbek lettek, úgyhogy a csákánnyal, ékkel és kalapáccsal való munka annyira lassú és gazdaságtalan lett, hogy a ráfordítások költsége lassan a leggazdagabb ércetelérekk hozamát is felemésztette. Érthető hát, hogy Selmecen oly munkamódot kerestek a bányászat folytatására, melynek bevezetésével az újból gazdaságos lesz.

Selmecen jelentkezett tehát először parancsolólag annak szüksége, hogy a tűzvetéssel, vagy az ékkel és kalapáccsal előidézett repedéseket és lazításokat, melyek mentén aztán a kőzetet lefesztegették, valami más és hatályosabb módszerrel állítsák elő. Az újítás — a termelőerők fejlesztésének — szükségessége tehát adott volt az akkori bányaviszonyokban, s arról mint létfontosságú követelményről sok szó esett a dolgozók közt. Nem véletlen tehát, hogy a lőpor hatását ismerő Montecuccoli Selmecen a robbantást megkísérelte, miután rövid ott-tartózkodása alatt fölismerte bevezetésének szükségességét és lehetőségét, s hogy azt eredményesen meg is oldotta. De a mostoha kőzetviszonyok mellett más okok is sürgették a művelésmód technikai fejlesztését.

A XVI. század folyamán még csaknem kizárólag magánvállalkozók művelték a selmeci bányákat. Így az 1500-as évek derekán összesen 426 törpe kisvállalatot tartottak nyilván,¹² melyek az élelmiszerek olcsósága, az alacsony munkabérek s a fémek magas beváltási értéke ellenére is csak addig tudták magukat fenntartani, amíg a műveletek mélyebbre nem jutottak és nagyobb nehézségekkel nem találkoztak. A nagyobb mélységgel és a víz meg-

¹¹ A selmeci kamaragrófok névjegyzékét 1478-tól 1738-ig *Mathias Bél*: *Notitia Hungariae novae historica geographica*. Tom. IV. című munkájában, 618—619. l., valamint *Johann Mathias Korabinsky*: *Geographisch-Historisches und Producten Lexicon von Ungarn* című művében, 663—664. l. találjuk. A névjegyzékben bethlenfalvi Thurzó Jánoson kívül egyetlen más magyar név sem szerepel.

¹² A kis vállalatok közül 13 Bélabányán (Belán), 141 Selmecbányán (Banská Štiavnica), 52 Széklaknán (Štiavnické Bane), 136 Hodrusbányán (Hodruša) és 84 Vihnyén (Vihňa) dolgozott. — Ld. bővebben *Marc. Vinc. Lipold*: *Der Bergbau von Schemnitz in Ungarn*. Jahrbuch der k. k. geol. Reichsanstalt. XVII. (1867) Jahrgang, 356—364. l. — Ld. még Péch Antal osztálytanácsos: *Jelentése a selmeci és diósgyőri kerületben és Rézbánya vidékén létező állami bányák és kohók állapotáról*. 1873. 8. l.

jelenésével, amikor hirtelen megcsappant a bányák jövedelmezősége, a vállalkozók részben abbahagyták a munkát, részben kénytelenek voltak kölcsönöket kérni a kincstártól, melyeket azonban nem tudtak visszafizetni, s adósságaiktól csak bányáik átengedésével tudtak szabadulni. Így került 1543-tól kezdődően a bányák nagy része a kincstár kezébe, úgyhogy 1578-ban már föllállították Selmecen a kincstári bányahivatalt is.¹³ Ez hosszú ideig ugyanúgy nem tudott megküzdeni a nehézségekkel, mint a kis vállalatok, annál kevésbé sem, mert ezen átmeneti idő alatt erősen leromlottak a pénzviszonyok. A vájárok egyre többször panaszolták, hogy olyan pénzt kapnak, amit senki sem fogad el, emellett nagy drágaság ütötte föl a fejét, úgyhogy *Ferdinánd* 1626. március 10-i rendeletében kénytelen volt megengedni, hogy a bányapolgárok a 15 latos ezüstöt 6 Ft 20 dénár helyett 8 Ft 75 dénárral válthassák be.¹⁴ Mindez nem enyhítette a nehézségeket már azért sem, mert mint azt éppen Montecuccoli panaszolta a bécsi udvari kamarához intézett, 1626. augusztus 16-án kelt levelében, a selmeci kamaragrófi hivatal nem fogadtatott a bányapolgárok számára engedélyezett magasabb ezüstár fizetését. Ettől függetlenül tetézte a bajt *Bethlen* seregének megjelenése, ki 1629. szeptember 29-én úgy rendelkezett, hogy a termelt aranyat és ezüstöt a selmeciek tartoznak neki beszállítani.¹⁵ A műveletek pedig akkor már jóval a Biber altáró szintje alá jutottak, sok vizet csapoltak meg, szivattyúk pedig nem voltak. Így a vízemelés emberekkel és állatokkal hajtott berendezések útján történt, aminek költsége 1623-ban már heti 300 Ft-ra emelkedett. A bajokon nem segítettek a bányákba időközben beépített lőjárgányos vízemelőgépek, valamint *Puntzler Antal* kútmester vízierővel hajtott szivattyúja sem, tekintve, hogy előbbieik mindössze 32 m mélységből tudták csak emelni a vizet. Így a műveletekből, melyek még 50 m-rel mélyebben voltak, kézi szivattyúkkal kellett a vizet átemelni, amihez naponta 78 ember munkája volt szükséges, a *Puntzler*-féle szivattyúval pedig a szárazság következtében előálló vízhiány miatt nem tudtak üzemet tartani.¹⁶ Átmeneti segítséget jelentett csak az 1628-ban bevezetett *Legler Péter*-féle vizikerekes szivattyú is, melyet most már a külszíni erővíz hiányra való tekintettel a Biber altáró kifolyó vizével hajtottak meg.¹⁷ Rendkívül súlyosbította a helyzetet, hogy *Bethlen*, amikor 1626 szeptemberében elfoglalta a bányavárosokat, hozzánemértő tanácsadóira hallgatva úgy intézkedett, hogy a vízemelést, mivel annak költsége heti 450 Ft-ra emelkedett, szüneteltetni kell mindaddig, míg a fentmondott szivattyúk meg nem

¹³ Ld. Marc. Vinc. Lipold előbbidézett munkáját, 3. 366. l.

¹⁴ Ld. *Franz Anton Schmidt*: Chronologische systematische Sammlung der Berggesetze. 1836. II. Abth. 4. Band 450—452. l. — Vö. még *Pécs Antal* 1. sz. lábjegyzetben idézett munkáját, 206—207 és 210. l.

¹⁵ Ld. *Pécs Antal* 1. számú lábjegyzetben idézett munkáját 211. l.

¹⁶ Ld. bővebben Marc. Vinc. Lipold idézett munkáját, 366. l., valamint *Pécs Antal*: A selmeci bányászat múltja, jelene és jövője. Bány. és Koh. Lapok. XXI. (1888) évf. 10. l.

¹⁷ Ld. *Pécs Antal* előbbidézett művét, Bány. és Koh. Lapok XXI. (1888) évf. 10. l., valamint az 1. sz. lábjegyzetben idézett munkáját, 212. l. — *Legler Péter* zuckmanthali gépmester 1626 tavaszán ajánlatot tett a selmeci bányakamarának, hogy a Biber altáróból kifolyó víz alá egy vizikereket épít a stefultói völgyben, s annak meghajtó erejét rudasáttétel útján egy 2000 öl távolságban működő szivattyúhoz viszi át. A kamara 1626. máj. 28-án *Leglerrel* megkötötte a szerződést, mely szerint a vizikereket és a rudasáttételt 1800 Ft-ért *Legler* volt köteles felállítani, míg a „vascsapok és vízvezetősövek” megépítését és elkészítését a bánya vállalta.

indulnak. Ezzel egyidőben felülvizsgáltatta a bányák jövedelmezőségét is, és amelyek nem voltak hasznóhajtók, beszüntette s 20 vájárt Erdélybe küldött. A bányák ilymódon előállt súlyos gazdasági nehézségeit mi sem mutatja jobban, mint hogy a selmeci kamara az 1591-től 1633-ig terjedő 42 év alatt 324 ezer Ft-ot vett föl „hozzájárulás”, illetve „segély” címén a körmöci kamarától, hogy folytathassa többek közt a Biber altáró kihajtását is, melyet aztán, mint tudjuk, 1671-ben 3 millió Ft költséggel be is fejeztek, hisz részben annak megvalósításától remélték a bányák megmentését.¹⁸

Mindezeket azért tartottam szükségesnek részletesen bemutatni, hogy kellőképp érzékeltessem azokat a műszaki nehézségeket, melyek éppen Selmecen robbantottak ki oly forradalmi újítást, mint amilyen a robbantásnak a bányászatban való bevezetése volt, mely — mint előzőkben mondtam — aránylag gyorsan hódított teret mindenütt, ahol azt a bánya- és kőzetviszonyok megkövetelték. Hogy ez valóban így volt, azt legjobban igazolják azok a nagy időbeli eltolódások, melyek a robbantásnak a különböző országok bányászatába való bevezetésében mutatkoznak.

A selmeci 1627. évi bányabíróági jegyzőkönyv megdönthetetlen bizonyítékainak publikálását megelőzően néhány német szerző minden elfogadható írásos bizonyíték híján úgy hirdette, hogy a robbantásnak bányabeli alkalmazása a szászországi Freibergben született meg 1613-ban s *Weigel* vagy *Weigold Mátyás* bányamester volt az, aki először robbantott bányában.¹⁹ A német szerzők e semmivel sem alátámasztható s már régóta elvetett állítását leg helyesebb, ha *Löchneysz* zellerfeldi bányakapitánynak, a harzhegységi bányászat egyik legnagyobb historikusának soraival cáfoljuk meg, aki 1617-ben — tehát az állítólagos 1613. évi Freibergi első robbantás után négy évvel — megjelent „*Bericht von Bergwercken*” című munkájában,²⁰ az akkoriban általánosan bevezetett jövesztő módokról a következőket írja: „Hogy bányáink virágozzanak és jövedelmezők legyenek, az imádságon kívül szorgalmas, serény kézzel, hűséggel és értelemmel kell a munkát megfogni s a kemény ercet, melyet sohasem látott madárszem, még a sasé sem, kitermelni, és pedig ékkel és kalapáccsal, vagy tűzvetéssel, hogy a külre hozva, jószolgálatot tegyen.” Majd így folytatja: „... lágyabb telérekben csákánnyal, keményebbekben ékkel és kalapáccsal, még keményebbekben, fedütelérekben nagyobb és erősebb ékekkel és kalapácsokkal, végül egészen szilárd kőzetekben tűzzel történik a jövesztés.” Munkája további részében részletesen leírja az akkoriban ismert összes bányász szerszámokat, munkaeszközöket és módokat, a robbantásról azonban egy szót sem szól.²¹

E sorokból nyilvánvaló, hogy *Löchneysz* munkájának kiadását megelőzően, vagyis 1617 előtt Freibergben s így Németországban sehol sem robban-

¹⁸ Ld. bővebben Péch Antal 1. sz. lábjegyzetben idézett művét, 212. l., valamint Marc. Vinc. Lipold idézett munkáját 336. l.

¹⁹ Ld. bővebben Oscar Hoppe 10. sz. lábjegyzetben idézett munkáját, 9. l., valamint a következőket: *Gaetzschmann*: Lehre von den bergmännischen Gewinnungsarbeiten, 1846, 329—333. l. — *Rziha*: Lehrbuch der gesammten Tunnelbaukunst, 1867. Bd. I, 48. és 53. l. — *Henning Calvör*: Historisch chronologische Nachricht... 1763. II. Theil, 21. l. — *Ch. Combes*: Handbuch der Bergbaukunst. Deutsch bearbeitet von Dr. Carl Hartmann, 1844. Bd. I, 114. l. — Das Buch der Erfindungen, 1899. Fünfter Bd, 19. l.

²⁰ Ld. *G. E. Löchneysz*: Bericht von Bergwercken, 1617, 55. l.

²¹ Vö. *G. E. Löchneysz* előbbidézett munkájának 44, 53—55. oldalát.

tottak, mert különben a lelkiismeretes, kiváló szerző a freibergeri állítólagos robbantást föltétlenül leírta volna.

Az egész elsőbbségi vitát egyébként *Balthasar Rössler* már 1700-ban tisztázta Drezdában megjelent „*Speculum metallurgiae politissimum...*” című munkájában, melyben világosan és határozottan megírta, hogy a robbantás 1627-ben hazánkból került Németországba, terjedt el a Harz-hegységben s jutott onnét tovább más országokba.²² Rössler közlését a német szakirodalom azonban érthetetlen módon nem tette magáévá, s így a kérdés újból és újból felütötte fejét, s azt tulajdonképpen csak a clauthali *Oscar Hoppe* döntötte el, éspedig javunkra anélkül, hogy ismerte volna a selmeci bányabírószági jegyzőkönyv följegyzéseit. Idevonatkozó munkája összefoglalásában ugyanis határozottan kimondja, hogy Weigel Márton nem fölfedezője a bányászati robbantásnak s hogy azt Magyarországból hozták Németországba 1627-ben.²³

Sajnos a német szerzők hibás közlése mégis bevonult a szakirodalomba, s hosszú évtizedekig tartotta magát nálunk is, hogy a bányabeli robbantás elsőbbsége a német bányászokat illeti, s attól vettük át mi is 1660-ban. Így tanította ezt még *Liszkey Gusztáv* is 1878-ban megjelent, egyébként kitűnő „*Bányatan*”-ában²⁴ annak ellenére, hogy a selmeci robbantás leírását egy, a Besztercebányai Bányakapitánysági Levéltárban talált följegyzés alapján *Lipold Vince* már tizenegy évvel előbb publikálta.²⁵

A hibás közléseket végül is *Péchy Antal* oszlatta el a selmeci 1627. február 8-i bányabírószági jegyzőkönyv 1887-ben történt publikálásával,²⁶ mely azóta

²² *Balthasar Rössler*: *Speculum metallurgiae politissimum oder Hell-polierter Berg-Bau-Spiegel*, Buch III, Cap. 5. 1700. „Von Sprengen und Schüssen. Dieses Schüssen ist vormals Anno 1627 aus Ungarn in Deutschland herein kommen, auff Grösslass, so dan nach dem Hartz-Gebirge gebracht werden, von welchen Orten es sich allenthalben ausgebreitet hat...”

²³ Ld. bővebben *Oscar Hoppe* 10. számú lábjegyzetben idézett munkáját, 67. l.

²⁴ Ld. bővebben *Liszkey Gusztáv*: *Bányatan*. K. bányásziskolák számára és magánhasználatra. Selmecz, 1878. 74. l.

²⁵ Ld. előzőkben idézett munkáját 367—368. l.

²⁶ A jegyzőkönyv a selmecbányai bányabírószági jegyzőkönyv „*Protocollum*” sorozat 1627. évi 7. kötetének 7—8. oldalán van bejegyezve s azt a selmecbányai „*Slovenský Ústredný Archív — Oddelenie banských fondov*” őrzi. — Eredeti német szövegét ld. *Péchy Antal*: Alsó Magyarország bányamívelésének története. 1887. II. köt. 647—648. l., mely fordításban a következőképp hangzik:

„1627. február 8-án a Felső-Biber tárói üzem részesei és tisztviselői, valamint a selmeci császári bányabírószág küldöttjei leszálltunk a Felső-Biber táróba megnézni Weindl Gáspár robbantását és azt, hogy vajon nem pusztulnak-e el a lövéstől az ácsolatok. A robbantás jól sikerült, semmi kár nem történt, s a keletkezett füst egy negyedóra alatt eloszlott. Annyi bizonyos, hogy egyszerre több helyen lőni nem lesz tanácsos, mert azzal a vajúrók akadályozva lesznek munkájukban. Célszerű lenne azonban a robbantást megkísérelni a Dániel-vágatban, hol a kőzet keménysége és munkáshiány miatt szünetel a munka, hogy vajon eredményes lenne-e ott is a robbantás.”

„Ezért megkérdeztük Weindl Gáspárt, elvállalná-e szakmájában a Dániel-vágat mélyszintjén a robbantást, mire Weindl azt mondta, hogy ha kap 40—50 vájárt, a robbantást szakmájában is elvégzi s biztosítja annak eredményét.” „Erre megkérdeztük, tudna-e még 40 megfelelő vájárt hozni, miután mi munkást nem adhatunk?”

„Weindl Gáspár azt válaszolta, hogy ha kap egy császári útlevelet, úgy Tirolból megfelelő számú, jó vájárt hoz, kikkel a munkát elvégzi és azt úgy ereszkékben, mint tárókban és aknákban, egyszóval minden munkahelyen készségesen vállalja.”

„Ennyit jelenthetnek a császári bányabírószág, a részesek és üzemi tisztviselők Weindl Gáspár robbantásáról.

Selmecbányán, 1627. február 16. — Putscher György bányamester, Pistorius és Spilberger Kristóf bányabírószági írnok.”

általánosan ismert a szakirodalomban, s nem hagy semmi kétséget az első bányabeli robbantás megszületését illetően!

Nem lenne munkám teljes, ha a mondottakkal kapcsolatban nem szólnék magáról a robbantás kezdeti éveinek technológiájáról, a puskaorról és első munkaeszközeiről, bármily hiányosak is idevonatkozó ismereteink.

A hivatkozott selmeci jegyzőkönyvben ezekről sajnos semmit sem találunk, nem kétséges azonban, hogy bányavárosainkban a törökkel folytatott háborúkkal kapcsolatban a XVII. század elején jól ismerték már a lőport s annak hatását. Tudjuk, hogy a bányászatban való alkalmazása fokozottabban megnövelte jelentőségét, s nem kétséges, hogy annak gyártása az 1627. évi próbarobbantás után bányavárosainkban, így Selmecebányán is azonnal megkezdődött.

Nagyméretű, természetesen kézműves lőporgyártás volt ezeitől már a Felsőgaram-menti Besztercebányán, mivel azonban a portörő malmok nem értek el a város területén, azokat a közeli Radványba helyezték. Mind a besztercebányai, mind a radványi puskaortörő mesteremberek már 1631-ben — tehát a selmeci próbarobbantást követő negyedik évben — céhbe tömörültek, s különösen Rákóczi szabadságharcában töltötték be fontos szerepet, amikor Radványban már 7 család foglalkozott puskaortöréssel s céhüknek 1726-ban 19 tagja volt, nagyrészt radványi lakosok.²⁷

A besztercebányai és radványi portörők után néhány évvel hallunk már a kassai portörőkről is, kik 1694-ben újították meg céhlevelüket, mely többek között biztosítékot foglalt magában más városbeli céhek tagjainak s főleg a kontároknak versenyével szemben.

Nagy lendületet adott a lőporgyártásnak *Rákóczi* szabadságharca, s annak írásos följegyzéseiből tudjuk, hogy 1705 márciusában már 10 puskaormalom dolgozott, melyek produktumát a rendelkezésre álló salétrommennyiség szabtta meg. Így puskaormalmok működtek Debrecenben, Nagybányán, Besztercebányán, Jolsván, Tornán, Görgön, Egerben, Rózsahegyen, Kassán és valószínűleg Eperjesen is.

A fekete lőpor egyébként, mint tudjuk, káliumnitrát, kálisalétrom (KNO_3), kén (S) és faszén (C), körülbelül 6 : 1 : 1 súlyarányú elegye, melynek összeállítását évszázados próbálgatással, tisztán tapasztalati úton nyerték. A selmeci próbarobbantásnál használt lőpor összetételét nem ismerjük, az azonban lényegében nem különbözött a hadászati célokra használttól, melyről viszont már pontos adataink vannak. Így tudjuk, hogy amikor Heister tábornok 1709. január 8-án 150 font (84 kg) lőpor szállítására kötött szerződést a besztercebányai lőportörőkkel, előírta annak összetételét és pedig oly módon, hogy 1 mázsa (56 kg) kálisalétromra 16 font (8,96 kg) kén és 16 font (8,96 kg) faszén jusson. A lőpor százalékos összetétele tehát 75,5% KNO_3 , 12,125% S és 12,125% C volt.²⁸

A kálisalétrom szükségletéről kezdetben a már említett besztercebányai és radványi puskaortörő céhek gondoskodtak, annál is inkább, mert bánya-

²⁷ Ld. bővebben: *Heckenast Gusztáv*: Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi szabadságharcban, 1959. 41. 1. és *Jozef Gindl*: Prvé použitie pušneho prachu v bániectve. Rudy. Ročník. V. (1957.) Čís. 2. 41—43. 1. Gindl tanulmányában, a Besztercebányai Városi Levéltárban őrzött feljegyzés (Fasc. 313/15) alapján azt írja, hogy a Besztercebányai radványi puskaortörő céh 1633-ban alakult.

²⁸ Ld. Jozef Gindl előbbidézett munkáját, 42. 1.

városaink nagy mennyiségű salétromot használtak a kohászatban, az arany és ezüst választásnál.

Érthető tehát, hogy ennek jelentősége a puszkapor használatával kapcsolatban még fokozottabban megnövekedett olyannyira, hogy például Besztercebánya maga is berendezkedett a salétrom gyártására. A berendezés terveit 1638-ban Karfin (Charpin) Vilmos selmeci számtanácsos készítette. Karfin afféle mindenhez értő ember volt. Foglalkozott alkémiával, technológiával, vízemelőgépekkel és kohászattal, s találmányával a Besztercebánya melletti „salétromszérükön” évi 3500 Ft ára salétrom gyártásra kívánt berendezkedni, ami fedezte volna az aranykiválasztó laboratórium szükségletét is.²⁹

A bányavárosok egyébként salétromszükségletüket ott szerezték be, ahol tudták. A selmecebányai kamara például az 1640-es években a nyitrai püspöktől vásárolt salétromot, de mivel nem fizetett, a püspök 1642-ben a bányatiszteken akarta behajtani a tartozást, akik a vételkor jótálltak a kamaráért.³⁰

Írásos bizonyítékok szerint egyébként a salétromról kezdetben a bécsi elosztóközpont gondoskodott, a XVIII. században azonban salétromszükségletét a kincstár Szabolcs, Bihar és Szatmár vármegyékben, az úgynevezett nyírségi szikesek területéről, Demecser, Nyír-Tass, Nyír-Ibrány, Pátroha, Apagy, Mérke, Fábianháza, Bagota, Nyír-Bogdány községek — a „salétromfalvak” — határában s a nagykállói salétromfőzőkben feldolgozott salétromból fedezte. Itt a termelés — mint mondták — „talajon” folyt, és pedig Hatvani István „tudós professzor” leírása szerint³¹ olymódon, hogy amikor a nap és a száraz szél reggeltől délután négyig-ötig a szabadon álló föld felületét felszárította, a salétromos „szérű” felszínét megkaparták egy boronaszzerű 60—70 cm hosszú, 8—10 cm széles vasrúddal. A rudat egy kb. 2 m hosszú gerenda kétágú villás végére erősítették, s annak másik, egyenes végére lovat fogtak, s azt egy paraszt úgy hajtotta, hogy az egész szerűn alig maradt egy hüvelyk hely, melyet a vasrúd végig ne sepert volna. Az így felkapart földet kis kupacokba rakták, majd taligákkal a szerűnek valamely magasabb pontján halomba hordták össze, s azt tavasztól ősziig fedetlenül hagyták. Ekkor a földet cserjével és rőzsével telerakott kádba tették s vízzel lelocsolták. A víz kioldotta a földből a salétromot, s az így képződött salétromos lúg lecsurgott a kád fenekére, míg a földet a cserje és rőzse fenntartotta. A kád alján összegyűlt lúgot azután kieresztették és egy kemencére állított üstben párolták kb. harmadfél napig, majd ismét kádba öntötték és hűvös helyre tették. Itt néhány nap múlva a kád oldalán megkezdődött a kristályképződés. Ezt a tisztátalan

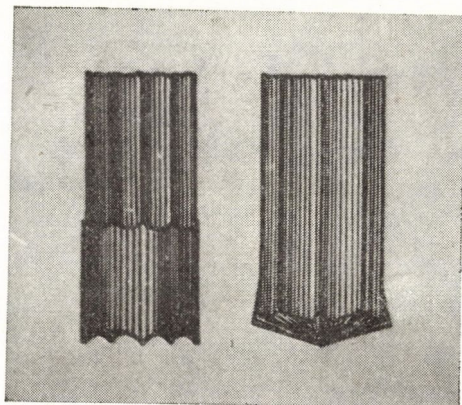
²⁹ Ld. Péch Antal: Alsó Magyarország bányamivelésének története. II. köt. 365—367. l.

³⁰ Ld. uo. 410. l.

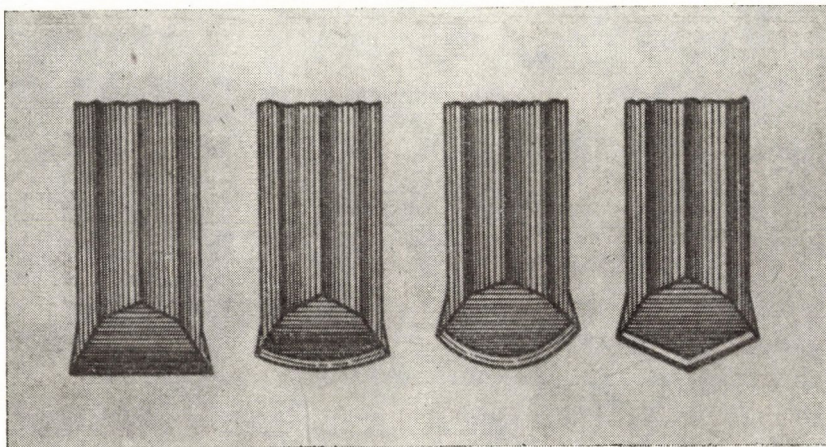
³¹ Ld. Hatvani István: Thermae Varadiensis. Vienna. 1777. 128. l. — Az idézett latin szöveg fordítását Dr. Szathmáry Lászlónak, a Természettudományi Közlöny 64. kötetében, 1932-ben megjelent (415—425. l.) „Salétromtermelés Magyarországon az elmúlt századokban” című munkájából vettem. — A salétromnak ezt a „szérűkőn” való termelését Kitaibel Pál is följegyezte, és pedig úgy, ahogy azt 1796. évi, Máramaros megyei tanulmányútja során Nyíregyháza határában látta. Nagyon becses, hogy a salétrom boronával való munkát — minden valószínűség szerint a vele utazó festővel — le is rajzoltatta, ahogy azt a „Diária I” című naplója 54. oldalán találjuk. Ld. részletesen „Diaria itinerum Pauli Kitaibelii, auf Grund originaler Tagebücher zusammengestellt von Endre Gombocz”, Bpest. 1954. 54—55. l. — A szóbanlevő képet Dr. Szathmáry László idézett munkáján kívül Jávoroka Sándor is közli 1957-ben megjelent Kitaibel Pál című munkája 103. oldalán.

(eresztetlen) salétromot vitték a paraszt-salétromfőzők a kállói officinába, ahol újra földolták és kikristályosították (megeresztették). Így jött létre az „eresztett” vagy „finom salétrom”.

A lőporkészítők kénszükségletüket kezdetben valószínűleg Lengyelországból biztosították, mert a piritből való kénelőállításról csak 1702-ben hallunk, mint ahogy arra sincs bizonyítékunk, hogy a Besztercebányától

2. ábra. Korona- és buzogányfúrók. — *Schaffer Antal*: A gyakorlati robbantó technika kézikönyve című, 1903-ban megjelent munkájából

3. ábra. Fúróvésők. — *Schaffer Antal*: A gyakorlati robbantótechnika kézikönyve című, 1903-ban megjelent munkájából

aránylag nem messze fekvő Végles melletti kalinkai kénbányát az 1700-as évek előtt művelték volna.

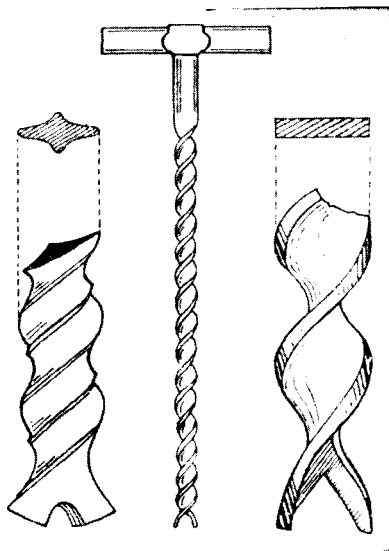
Ami végül a puskapor harmadik alapanyagát, a faszenet illeti, azt kezdetben topolyából, később mogyoró-, hárs- és szilfából égették.

Végül feljegyezhetjük a lőpor árát is, melynek fontjáért (560 grammért) Selmezbányán 1709-ben 4,8 dénárt fizettek.

A robbantómunka bevezetése természetesen a lőporon kívül új szerszámokat és munkaeszközöket kívánt, s a bányász csakhamar kialakította azokat is.

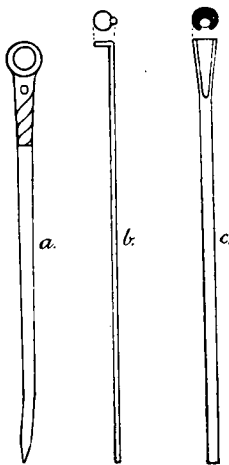
Ezek közül a legfontosabbak, a lyukfúró-, illetve vésőszerszámok kezdetben otrombák és nagyméretűek voltak, hiszen nagy átmérőjű lyukakat készítettek velük. Így az 1700-as évek elejéig — mint mondták — a két- és háromemberes (kettős-, hármas-) fúrás volt általános, ami úgy értendő, hogy egy

4. ábra. Kézi csigafúrók a XX. század első felében. — *Réz Géza* : Bányaműveléstan című, 1910-ben megjelent munkájából

ember fogta a négy- vagy nyolcszögletes fúrószárat, melyre egy vagy két ember vert rá kalapáccsal, miközben egyet mindig fordítottak rajta, hogy a lyuk lehetőleg gömbölyű maradjon. Az első fúrók a négy-, öt- vagy hatélű korona- vagy buzogányfúrók voltak, majd az 1750-es években megjelennek az egyenesélű vésőfúrók. Ezek acélból vagy acélozott éllel készültek, s a munka mindkét fajta fúróval előzőekben mondottak szerint történt. A fúrólyukak átmérője 5—8, mélysége 30—35 cm volt, s azokba egyszerre másfél font (840 gramm) puskaport töltöttek, melyet a munkások kis zacskókban vittek magukkal a bányába. Kisebb, úgynevezett egykézi (egyes) fúrólyukakat, vagyis amelyeket a bányász egymaga fúrt, csak 1717-ben kezdtek fúrni, s nagy fejlődést jelentett az 1749-ben megjelent, lágyabb kőzetekben használt csigafúró, mely a Harz-hegységből került hozzánk. Hogy megkönnyítsék a fúrást, a fúrólyukba vizet öntöttek s a keletkezett fúróiszapot, a maporvonónak nevezett kaparóvassal húzták ki, majd töltés előtt a fúrólyukat a kaparóvasra esavart rongydarabokkal kiszárították. A puskaport kezdetben

papírtöltések útján egyszerűen beleszórták a fűrőlyukba, hamar rájöttek azonban, hogy az átnedvesedett puskapor nem dolgozott kellőképp, a fűrőlyuk oldalára tapadt s gyakran okozott balesetet. Így rövidesen bevezették a papírhüvelybe tömött „töltények” vagy „patronok” használatát. A papír-, ritkább esetekben vászontöltények úgy készültek, hogy a papírszalagot a fűrőlyuk átmérőjénél valamivel kisebb átmérőjű fapálcikára csavarták s az illesztés helyén enyvvvel, lisztpeppel vagy szurokkal leragasztották. Az így készített hüvely egyik végét behajtogatták s ugyancsak leragasztották, míg a másik végét nyitvahagyták, a lőporral való töltés végett.³² Kezdetben

5. ábra. Űrtű, porvonó, töltővessző. *Réz Géza*: Bányaműveléstan című, 1910-ben megjelent munkájából

a fűrőlyukba szórt fekete lőport rövid bükkfa cövekkel — mint nevezték — „fojtóékkal” fojtották le, s azt egy 2—3 cm vastag vaslemezzel zárták le, melyet a munkahely talpára ferdén beépített támfával rögzítettek, nehogy elmozduljon. Mind a fojtóékbe, mind a kis vaslemezbe „gyújtócsatornát” hasítottak, s azon át vagy egyszerűen lőpor vagy kénszalag útján eszközölték a gyújtást. 1673-tól kezdve, mivel a fojtásnak használt facövek minden egyes

³² A patrónok használatát, a robbantással kapcsolatos balesetek megelőzése végett 1795. dec. 30-án kelt rendeletében már a bécsi udvari kamara is előírta s kimondta, hogy az, aki az előírás ellen vét és megsérül, semminemű kártalanításra, sőt betegpénzre sem tarthat igényt. — Ld. *Franz Anton Schmidt*: Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze. Neunzehnter Band. Vom Jahre 1795 bis 1806. 79. l. „Vorsicht beim Laden der Bohrlöcher und Bestimmung der Strafe für die Uebertreter derselben. Hofkammerdekret. Wien, den 30. Dezember 1795.” — Az udvari kamara fenti rendeletét a szélaknai Krisztina-aknán történt súlyos robbanásos balesetből kifolyólag 1800. márc. 7-én újból megismételte. Ld. *Franz Anton Schmidt* előbbidézett munkáját, 293. l. „Häuer die sich bei der Sprengarbeit wegen Nichtbeachtung der bestehenden Vorschrift durch eigene Schuld beschädigen, haben weder auf ein Krankengeld noch auf eine andere Unterstützung Anspruch.” — Ugyanaz év ápr. 12-iki rendeletével az udvari kamara előírta, hogy az el nem robbant fűrőlyukakat vízzel kell megtölteni s mellettük új lyukakat fúrva elrobbantani. Ld. *Franz Anton Schmidt* idézett munkáját, 300. l. — „Versagende Bohrlöcher sind mit Wasser anzufüllen und neben der ein neues Loch zu bohren.”

lövéskor elpusztult, vasból készült fojtóéket használtak s a mai agyaggal való fojtást *Zumbe Károly* vezette be 1685-ben Clausthalban.

Zumbe bányajárásai során megfigyelte, hogy a puskaporral töltött és facövekkel fojtott fúrólyukak elrobbantásakor gyakran történtek balesetek, és pedig abból kifolyólag, hogy amikor a cövekeket erőszakkal beverték a fúrólyukakba, sokszor oly nagy hőmérséklet keletkezett, hogy a puskaapor meggyulladt, fölrobbant és sok kárt okozott a dolgozóknak. Ennek akarta elejét venni, amikor azt javasolta, hogy a facövek helyett agyaggal fojtsák le a töltényeket. Zumbe újítása jól bevált, a munkások szívesen vették s így gyorsan terjedt el más bányákban is.³³

Az agyaggal történő fojtásnál a töltényeket töltővesszővel a fúrólyuk fenekére tölték, majd a gyújtószál fölvétele végett kezdetben vasból, később vörösréz-ből, készült „ürtűt” (nevezték „hézagtünek” is) dugtak a lyukba, úgy azonban, hogy annak vége beleérjen a tölténybe. Valamivel később a töltényt mindjárt az ürtű végére szúrták, s annak segítségével tölték a fúrólyukba. A töltényt ezután juharból vagy bükkfából, esetleg vörösréz-ből készült döngölőrúddal erősen lefojtották.³⁴ Amikor a fojtással elkészültek, az ürtűt a fülén keresztül húzott fadarab segítségével kihúzták, s helyébe gyújtószinór helyett finom, porráőrölt puskaaporral töltött és erősen átítatott vékony nád- vagy szalmaszálat dugtak, melynek végére kénzalagot kötöttek s azt meggyújtva, a lyukat elrobbantották. A kén lassú égése biztosította a menekülést, mert amint a tűz azon át a szalma- vagy nádszállba jutott, bekövetkezett a robbanás.

Néhány helyen és különösen hazánkban nád vagy szalma helyett izzó dróttal kifűrt vékony mogyoróvesszőt is használtak, melyhez hozzákötötték a töltényt, s így helyezték a fúrólyukba és fojtották le. Mindezeket a vájárok odahaza készítették elő, és például a lóporral töltött hosszabb-rövidebb szalmaszálat hengeralakú bádogtubusokban vitték a munkahelyre.

Felsőbánya vidékén a gyűjtáshoz általában nádszálat használtak, melyet hosszirányban négy részbe vágtak. A puskaport finom porrá zúzták, meleg vízzel fölkeverték, péppé dolgozták, úgyhogy olyan volt, mint a festék. Ezt az anyagot azután rákenték a náddarabokra s kenyérsütés után sütőkemencébe rakták s megszáritották. A náddarabok 40—50 cm hosszúak voltak, s gyűjtáskor azok végére úgynevezett „irhát” erősítettek. Az „irha” a nyír- vagy bükkfa törzséről lehúzott papírfinomságú fehér háncs volt, melyből 4—5 cm hosszú darabot erősítettek a nádszál végére s azt meggyújtva, a lyukat elrobbantották. Az „irha” később kiszorult, s helyét a puskaaporral itatott spárta foglalta el. A „lövőköltség”-nek nevezett lőport (majd később dinamitot) egyébként „pajtli”-nak nevezett bőrtáskában vitték magukkal a munkahelyre.

A torockói vasbányászok csalánszárat használtak gyűjtáshoz. A „góré”-nak nevezett csalánszárat — mint a felsőbányaiak a nádszálat — hosszant kettéhasították, belső felébe hornyolást metszettek, s abba „puskaporsárt” kentek, majd a csalán két darabját „puskaporsárral” újból összeragasztották.

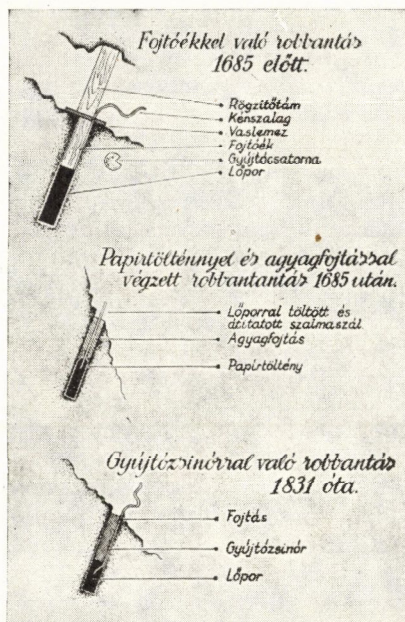
³³ Az agyaggal való fojtást a bécsi udvari kamara bányáinknál 1805. dec. 5-én már rendeletileg is előírta s eltiltotta a fojtás céljára közettörmelék, valamint vas fojtócövek használatát. — Ld. Franz Anton Schmidt idézett munkáját, 521. l. „Vorsichten, welch bey dem mit Pulwer zu bearbeitenden Grubenbau angewendet werden sollen.”

³⁴ Ld. bővebben *Christoph Traugott Delius*: Anleitung zu der Bergbaukunst. 1806. évi második kiadás. I. köt. 221. l.

Az így elkészített csalánszár végére taplót kötöttek, azt meggyújtották s míg leégett, elfutottak, hogy a robbanás kárt ne tegyen bennük.³⁵

Nedves, vizes munkahelyeken a fúrólyukat agyaggal kenték ki s a lőpor-töltényt még vékony bőrbe csomagolták és kátránnyal kenték be, nehogy nedvesség érje. A gyújtást egyébként mindenkor taplóval és kovakővel végezték.

Így, ezekkel a szerszámokkal és munkamódokkal folyt a robbantó munka, csaknem a XIX. század végéig, annak ellenére, hogy időközben — ahogy arról röviden szólok — új robbantóanyagok, időzített gyújtózsínó-

6. ábra. A bányabeli robbantás kezdeti technológiája. — Dr. Heinrich Winkelmann: Wegweiser durch das Bergbau-Museum című, 1959-ben megjelent munkájából

rok, sűrített levegővel vagy elektromos energiával hajtott fúrógépek jelennek meg a bányászatban. Tudjuk azt az akkori biztonsági szabályzatokból, melyek közül pl. a nagybányai bányakapitányság 1882. május 1-én hatálybalépett rendelkezéseiben megtaláljuk még azokat az előírásokat, melyek mondott szerszámok és berendezések használatát és kezelését szabályozták. Így a hivatkozott szabályzat „a közönséges repesztőpor és ahhoz hasonló készítmények” használatával kapcsolatban a következőképp rendelkezik:

23. §. A közönséges repesztőpor, vagy hozzá hasonló repesztőanyagok, csak zárható bőrzacskóban, fa- vagy bádogszelencékben hordhatók. A gyújtónád, gyutacsok és kanócok szintén zárt szelencékben tartandók.

³⁵ Ld. bővebben Dr. Jankó János: Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe. 1893. 174—175. l.

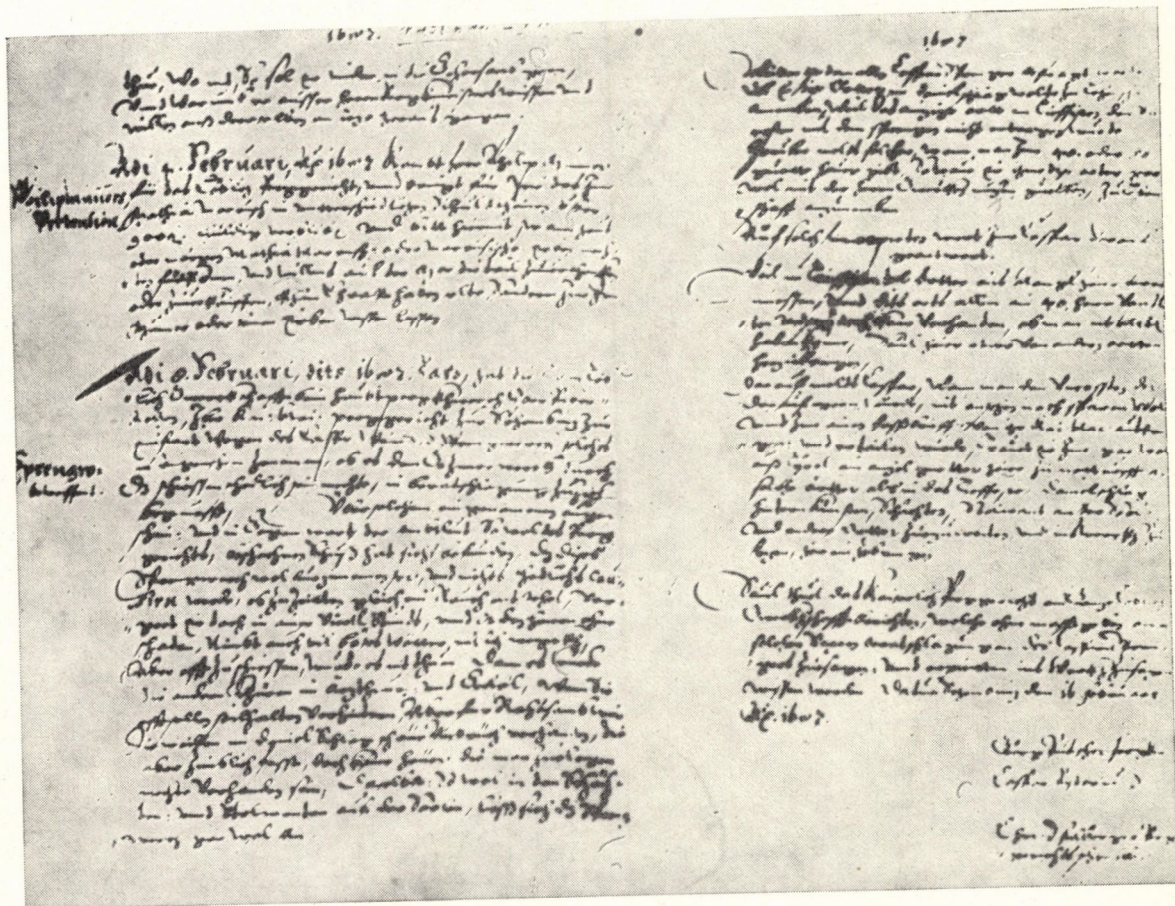

1. Tűzzel való jövesztés a XIX. század első felében. Elöl a „vasmacskának” nevezett „tűzirányító” vaslemez szekrény. — N. N.: Návšteva bani. Praha, 1873 című munkából

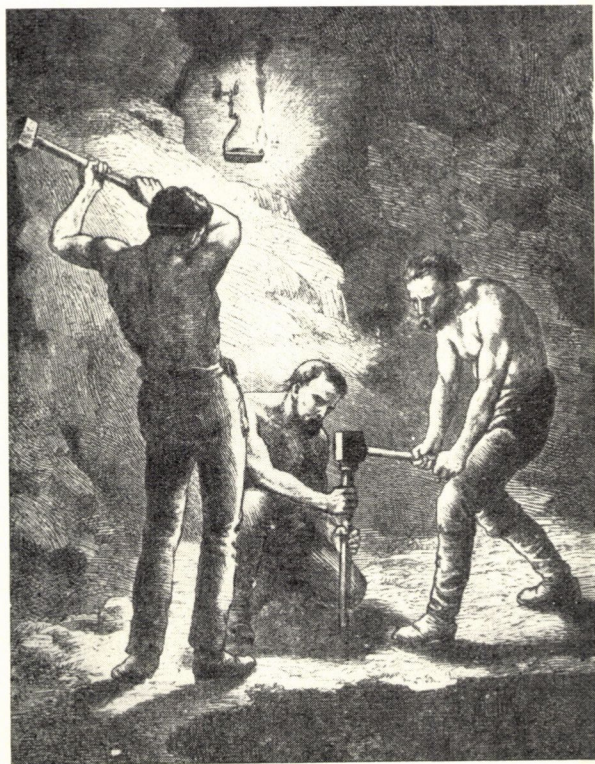
2. Ékkel, kalapáccsal és csákánnyal folytatott bányaművelés a XVI. század második felében. — Dr. Heinrich Winkelman: Der Bergbau in der Kunst című munkájából

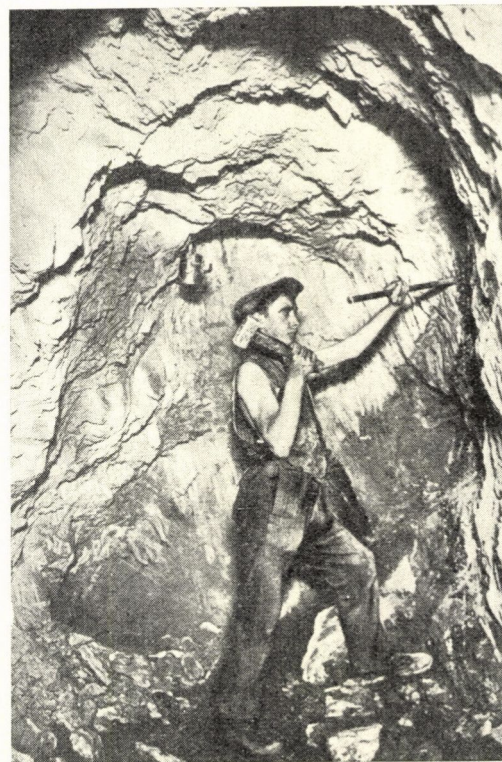

A selmecbányai bányabírószági jegyzőkönyv. Protocollum sorozat 1627. évi 7. kötetének 7-8. oldalán található följegyzés, az első bányabeli robbantásról. — Eredetije a selmecbányai Szlovák Kerületi Levéltárban (Slovenský Ústredný Archív. — Oddelenie banských fondov v Banskej Štiavnici)

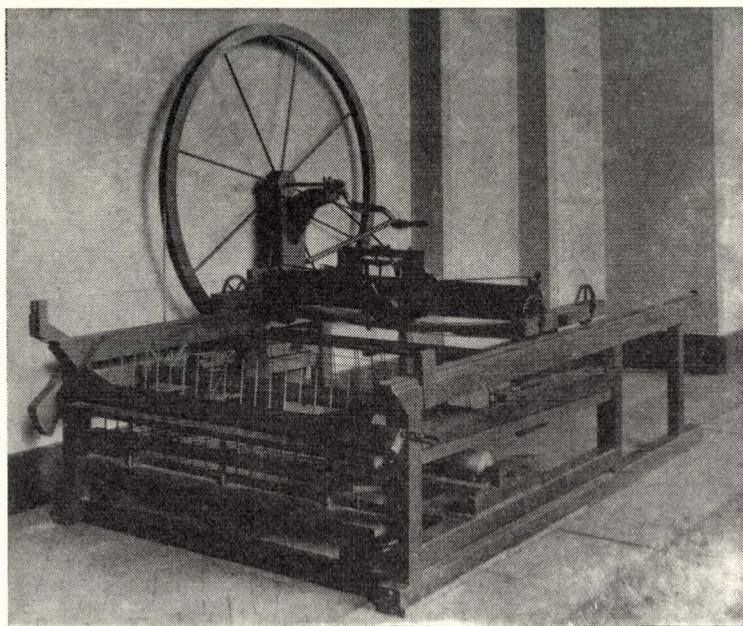
1. „Háromemberes” fúrás keménykőzetben a XIX. század közepén. — *N. N.*: Návšteva bani. Praha, 1873 című munkából

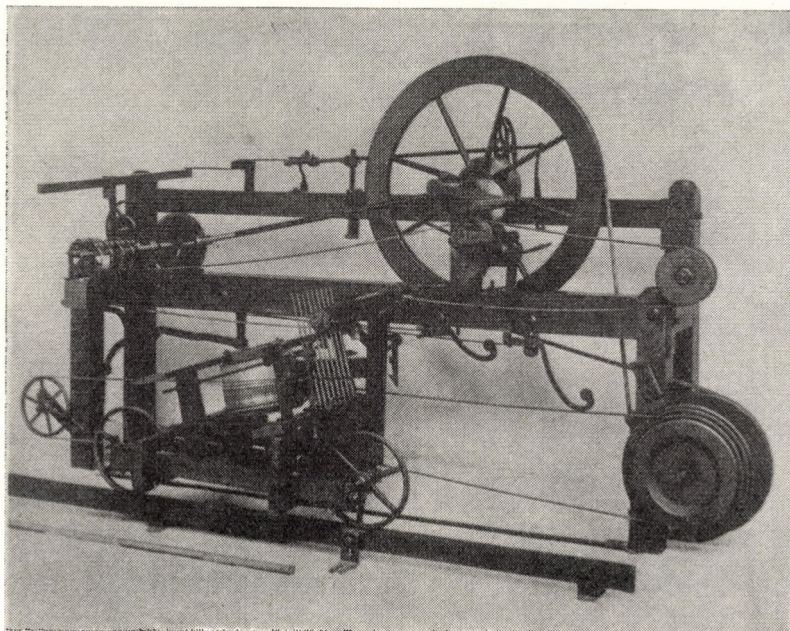
2. Fúrólyuk készítése ércbányában fúróvésővel a XX. század első felében. — *Walther Hein*: Erzgebirge című munkájából

XI. TÁBLA

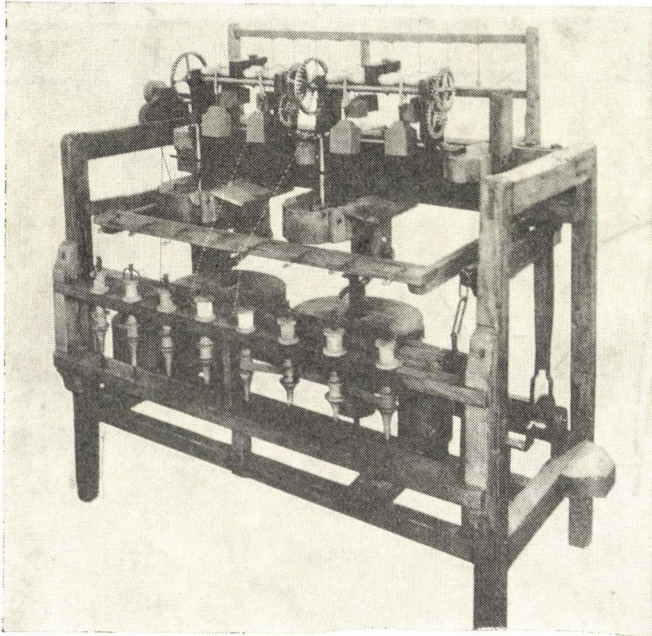
1. Hargreaves jenny-fonógépe. Másolat a londoni Science Museumban

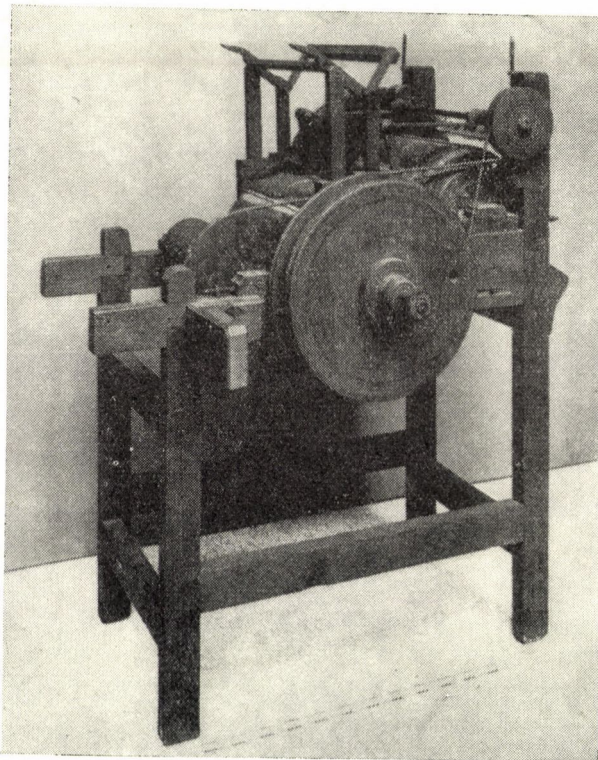
2. Crompton mule-fonógépe. Másolat a londoni Science Museumban

XII. TÁBLA

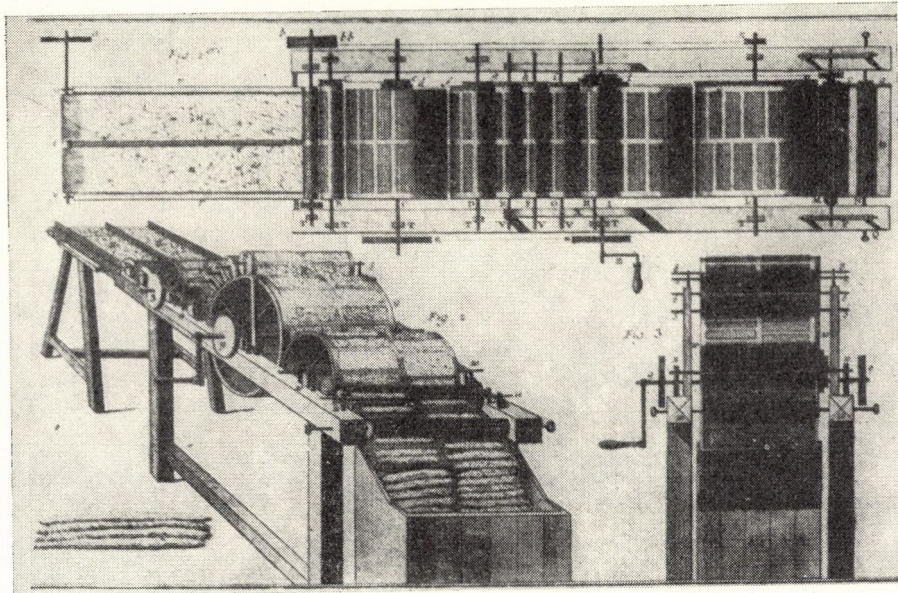
1. Arkwright water-fonó-gépének eredeti példánya a londoni Science Museumban

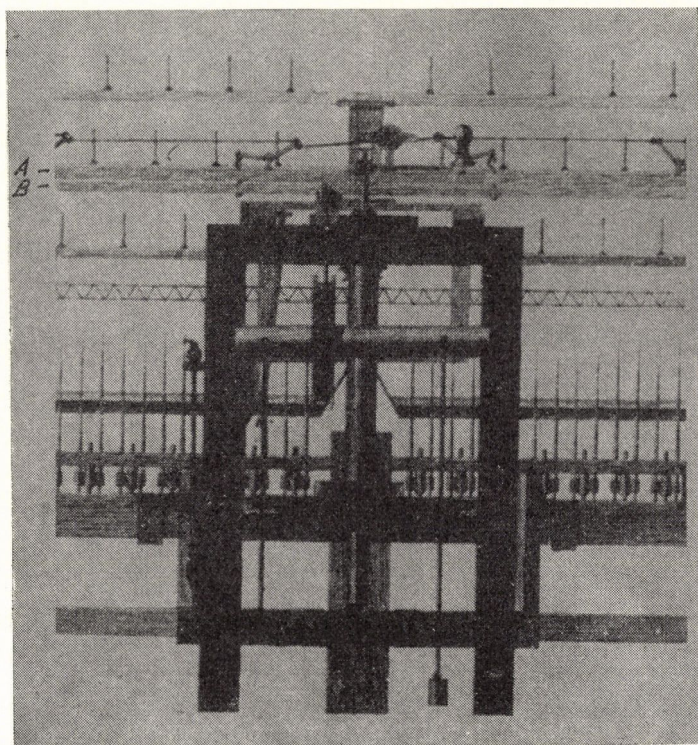
2. Arkwright első kártyológépének eredeti példánya a londoni Science Museumban

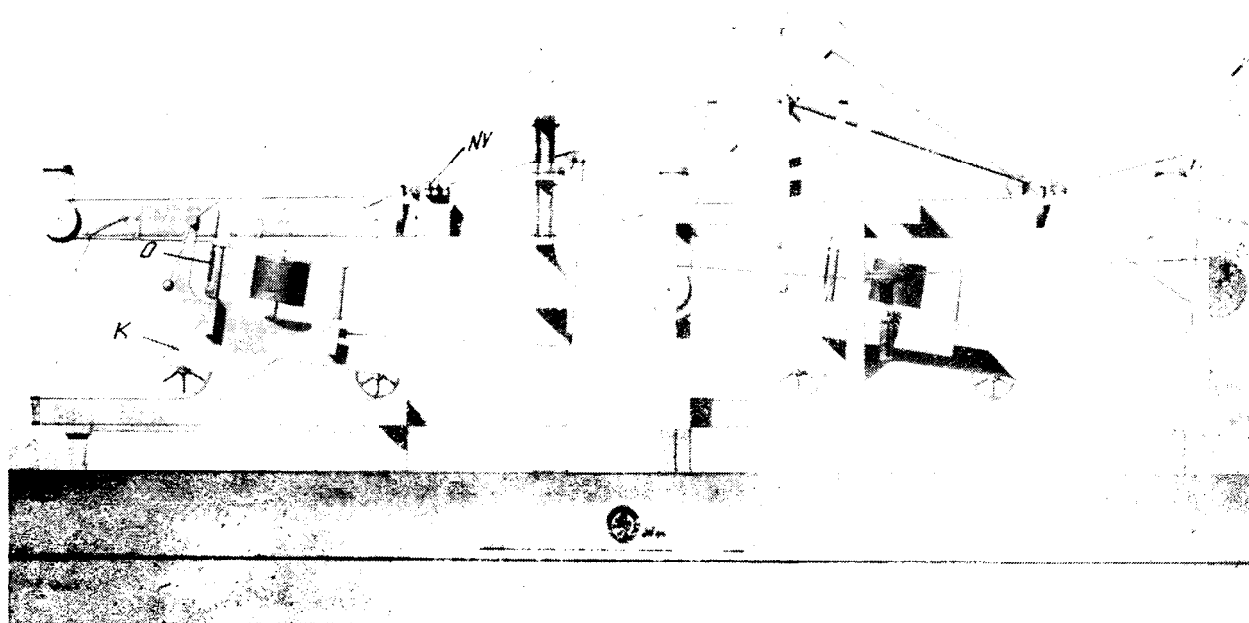
XIII. TÁBLA

1. Arkwright második kártológépének ábrázolása egy 1780-beli francia munkából

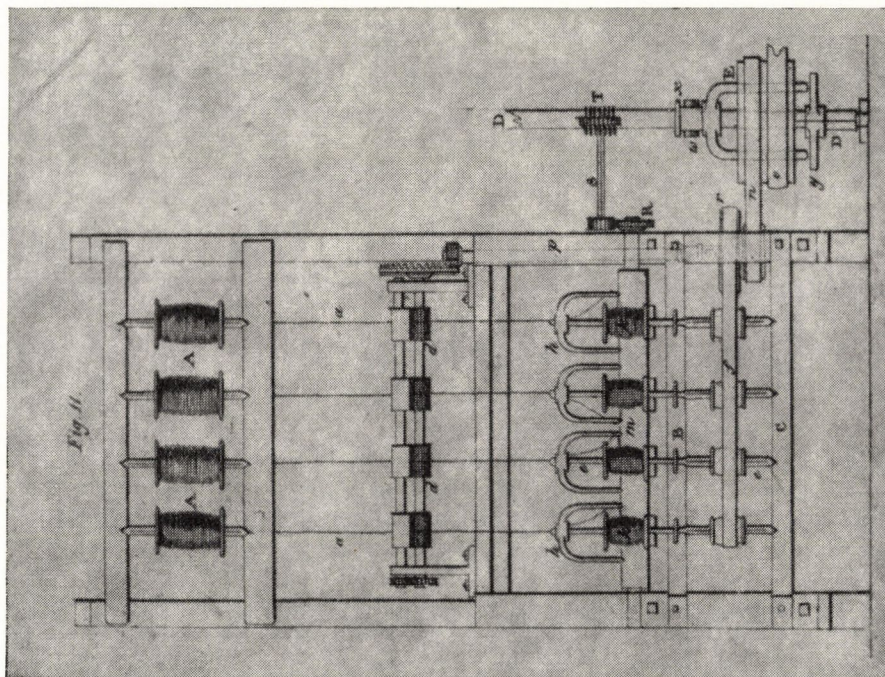
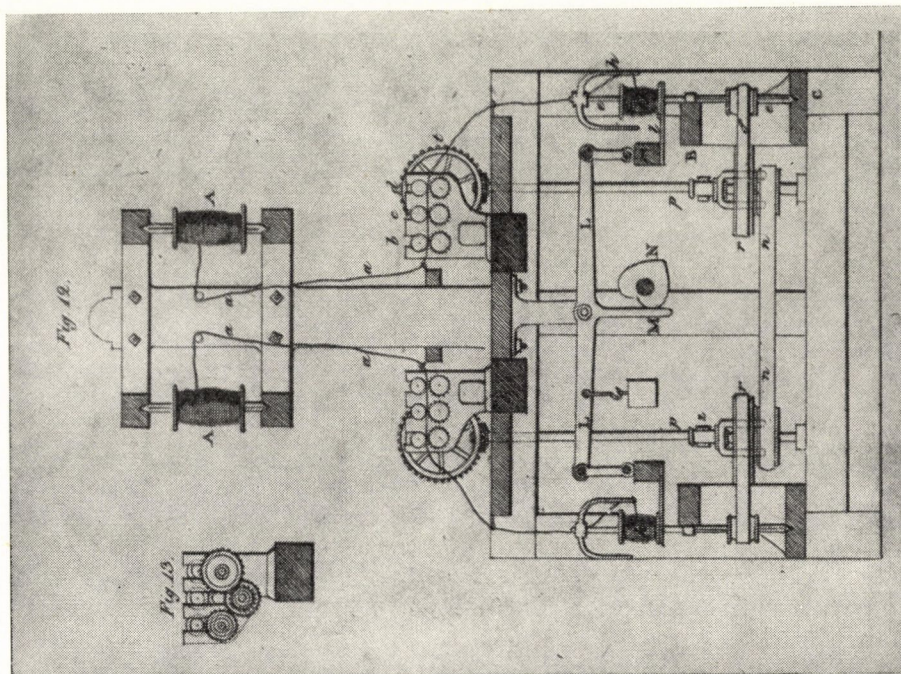

2. Rubini jenny-fonógépének középső része, mely jól mutatja a fonalprésként működő lécpárt (A—B). Szabadalmi rajz az Orsz. Levéltárban, M. Kir. Kanc. 1788/11.171

Korabeli csehországi mule-fonógép rajza (1817). K = koesi; O = orsók; Ny = nyújtómű. A Cseh Politechnikai Intézet rajztárából (Praha)

A water-gép rajza az első Magyarországon megjelent textilszakkönyvből (Pécsi, 1818)

24. §. Repesztőport *csak töltény alakjában* szabad használni. A *töltény készítéséhez jól enyvezett papíros* vagy olyan anyag alkalmazandó, mely nem parázsodik.
25. §. Fojtásul csak agyagszikók használhatók vagy lágy kőzetek, melyek szikrát nem vetnek.
26. §. A vashól való *hézagtű és vasfojtó* használata el van tiltva. A *réztű* havonta megizzítandó.
27. §. Ha több fűrtlyuk töltetik meg, a csak később elsütendő lyukaknál a tű hézagja fapecekkel biztosítandó, mely agyaggal bekenetik. Ahol pedig gyújtózsineg használtatik, ott annak kiálló vége szintén agyaggal leszorítandó.³⁶

Mint a szabályzatokból látjuk, az 1880-as években, de még az azt követő hosszú éveken át a robbantás az eredeti, 1627-ben használt fekete löporral történt, mely 1865-ig, a dinamit megjelenéséig a bányásznak kizárólagos robbantóanyaga volt. Időközben azonban újabb találmányok jelennek meg, melyek rövidesen megdöntik a löpor egyeduralmát, mint ahogy a robbantás munkaeszközei is tökéletesednek.

A robbantóanyagok fejlődése 1846-ban az olasz *Ascanio Sobrero* (1812—1888) találmányával, a nitroglicerinnel veszi kezdetét, miután azt megelőzően egy évvel *Christian Friedrich Schönbein* (1799—1868) fölfedezte a lögyapotnak nevezett nitrocellulózét.

Hosszú éveknek kellett azonban eltelni még addig, amíg a két anyagot sikerült robbantásra alkalmassá tenni. Az első nitrocellulóze gyárak ugyanis egymásután levegőbe röpültek, úgyhogy annak gyártását rövidesen beszüntették.

A nitroglicerint — a dinamitféleségek alapanyagát — azután, mint tudjuk, a svéd *Nobel Alfréd* (1833—1896) állította a robbantótechnika szolgálatába, amikor sikerült neki a folyékony halmazállapotú nitroglicerint kováfölddel fölitatni, s a könnyen kezelhető, plasztikus, 75% nitroglicerint tartalmazó dinamitot előállítani, melynek gyártását 1865-ben kezdte meg.

Ezzel kapcsolatban fel kell jegyeznünk azt is, hogy idevonatkozó első kísérleteit 1867-ben kezdte, s 1864-ben elkészítette már első, löporral töltött gyutacsát is, hogy a dinamitot biztosan robbantásra tudja iniciálni. Tudjuk azt is, hogy első gyutacsait rövidesen tökéletesítette oly módon, hogy rézhüvelyes gyutacsait 1876-tól kezdődően durranó higannyal töltötte.

Nem kívánom a robbanóanyagok ezt követő gyors fejlődését tovább részletezni, mint ahogy nem szólok napjaink idevonatkozó hatalmas vívmányairól sem. Annyit tartok csak szükségesnek megjegyezni, hogy 1884-ben megjelennek már a biztonsági robbanóanyagok. Mind ezek, mind a dinamitféleségek elrobbantása természetesen a gyutacsokkal történt, gyújtózsinnal, melyet az angol *William Bickford* talált föl s használt először 1831. szeptember 6-án a cornwalli Tuckingmill bányában. Mindezek föltartóztatlanul szorították ki a löport a bányászatból.

A robbanóanyagok tökéletesedésével párhuzamosan fejlődött a fűrtlyukak megfűrásának technológiája is, mely napjainkra úgyszólván teljesen

³⁶ Ld. *Litschauer Lajos*: A magyar bányászati viszonyokat teljesen felölelő magyar bányamíveléstan. Selmechánya 1890—1891. II. köt. 1002. l.

kiküszöbölte a lassú és fárasztó emberi munkát. Sűrített levegővel működő fúrókalapácsot Amerikában, illetve azzal egyidőben Angliában használtak először bányában s az első, ugyancsak sűrített levegővel működtetett fúrógépet kontinensünkön *G. Sommeiller* indította útjára 1860-ban az 1857—1870 közt épített Mont Cenis alagút hajtásánál.

Akkori bányászatunkban, kísérleti célból Péch Antal alkalmazott először gépi fúrást a selmecbányai II. József altáró kihajtásának befejező munkálatainál, 1873-ban. A fúrógép egy *Sachs*-féle, *Steinfort* állványos, sűrített levegővel működő közetfúrógép volt, aminőt a St. Gotthard alagút hajtásánál (1871—1880) használtak akkor. Egy évvel később, 1874-ben megszületett már az első magyar fúrógép is, melyet *Richter Gusztáv* bányamérnök készített a selmeci közetviszonyok szem előtt tartásával. Ugyanez éyben készült el *Brosszmann Jenő* bányamérnök fúrógépe és állványkocsija is *Kachelmann Károly* vihneyi gépgyáros műhelyében. Befejezésül följegyezhetjük még, hogy akkori bányászatunkban a villamos robbantást is Selmecbányán alkalmazták először 1876-ban, az említett II. József altáró kihajtásánál.³⁷

JENŐ FALLER

DATEN ZUR ENTWICKLUNGSGESCHICHTE DES SPRENGENS IN BERGWERKEN

Zusammenfassung

Am 8. Februar 1627 wurde im oberen Biberstollen in Schemnitz (Banská Štiavnica), richtig in Szélakna (Štiavnické Baňa) zum erstenmal probeweise eine Sprengung vorgenommen. Dies war eine revolutionäre Neuerung und hatte einen so guten Erfolg, daß die neuzeitliche Geschichte des Bergbaus von diesem Tage an gerechnet wird.

Der Bergbau wurde nämlich bis dahin — Jahrtausende hindurch — mit primitiven technischen Kniffen und Arbeitsgeräten betrieben. Diese bestanden im wesentlichen im Spalten durch Feuer und dem Eintreiben von Keilen mittels Hammers. Die Primitivität dieser Arbeitsweisen zeigen Aufzeichnungen, aus denen hervorgeht, daß vor dem Einführen des Sprengens ein Vorbau jährlich höchstens um 8—10 Meter vorwärtsgetrieben wurde.

Von kulturgeschichtlichem Gesichtspunkt kann erwähnt werden, daß unsere Bergleute bereits ein Jahrhundert vor dem Schemnitzer Versuch die mechanische Wirkung des Sprengens gekannt hatten, seine Anwendung im Bergbau erfolgte jedoch erst später.

In der Kriegstechnik wurden bei Belagerungen von Festungen Bergleute in Anspruch genommen. Und es ist wohl kein Zufall, daß gerade der Miteigentümer der Schemnitzer Gruben, Jeremias Montecuccoli, ein naher Verwandter des Generals Raymund Montecuccoli, bahnbrechend wirkte; er kannte aus den Feldzügen die Wirkung des Schießpulvers und wendete dasselbe nun auch im Bergbau an. Die Einführung des Sprengens wurde übrigens durch die Verhältnisse in den Schemnitzer Gruben bedingt, denn in diesen konnte zu Beginn des XVII. Jahrhunderts das Spalten durch Feuer nicht mehr angewendet werden.

In Schemnitz zeigte sich zum erstenmal gebieterisch die Notwendigkeit, den bisherigen Methoden gegenüber eine neuere, wirksamere Abbaumethode zu suchen. Es ist das Verdienst Montecuccolis, die Notwendigkeit und die Möglichkeit der Einführung des Sprengens erkannt zu haben. Er war es, der den Tiroler Häuer Kaspar Weindl nach Schemnitz berief, der dann am 8. Februar 1627 im oberen Biberstollen die Sprengung vornahm, wie wir in der diesbezüglichen Aufzeichnung im Protokoll des Berggerichts lesen können.

³⁷ Ld., bővebben *Faller Jenő*: Nyolcvan évvel ezelőtt alkalmaztak először közetfúrógépet Selmecbányán. Bány. Lapok. VIII. (LXXXVI. 1953.) évf. 606—609. l.

Das Sprengen verbreitete sich verhältnismäßig rasch auch im Ausland. So wissen wir, daß diese Methode noch im selben Jahre von Schemnitz nach Böhmen und von dort nach Deutschland gelangte. Um 1650 wurde auch in den westfälischen Gruben schon gesprengt. Deutsche Bergleute verpflanzten diese Methode 1670 nach England und 1724 nach Schweden.

Als Sprengmittel wurde schwarzes Schießpulver verwendet, dessen Erzeugung nach der Probesprengung des Jahres 1627 bei unseren Bergstädten sogleich begonnen wurde. Der Grundstoff hierzu, der Salpeter wurde auf dem Gebiet der Alkaliböden des Nyírség, im Hotter der „Salpeterdörfer“ gewonnen.

Die Sprengarbeit erforderte natürlich neue Arbeitsgeräte. Diese waren anfangs plump und von großem Ausmaß, wie ja auch die Bohrlöcher einen großen Durchmesser hatten. Kleinere Bohrlöcher wurden erst seit 1717 angewendet. Der erste Spiralbohrer gelangte im Jahre 1746 aus dem Harzgebirge zu uns.

ENDREI WALTER

Textilipari szabadalmak Magyarországon a nyugat-európai ipari forradalom idején

A találmányi szabadalom fogalmának kikristályosodása, más privilégium-típusoktól való különválása már az ipari forradalom előtt megtörtént, s először ott ment végbe, ahol a polgárság legkorábban erősödött meg: Angliában és az olasz városállamokban. Az első igazi szabadalmi törvény, mely a többieknek mintául szolgált, az angol 1624-beli „Statute of Monopolies”.¹ Alapelve az volt, hogy az „első és igazi feltaláló” kaphatja csak meg a gyártás privilégiumát, meghatározott időre, azzal a feltétellel, hogy találmányának lényegét közrebocsátja.² A szabadalmi időszak lejártával a szellemi tulajdon megszűnik. A közzététel elve egyébként átfogó jogszabállyal nem rendelkező államokban is korán érvényesült. A francia akadémia 1729-ben 477 különböző gépet és találmányt publikált azzal a tudatos céllal, „qu'on puisse les entendre et même les faire exécuter s'il étaient nécessaire”.³

Az angol szabadalmi rendszer kimagasló szerepét az ipari forradalom kibontakozása terén nem kell méltatni. Ez a kortársaknak is annyira szembezőkö volt, hogy hatására minden iparilag fejlett állam megalkotta a maga jogszabályát: elsőként az Egyesült Államok (1790), a forradalmi Franciaország (1791), majd többek között a Habsburg-Monarchia (1794, ill. 1798).⁴

Noha az ipari forradalom hatására valósággal felszökik a szabadalmak száma, azt túlbecsülnünk nem szabad, mert a bejelentéssel kapcsolatos illetékek rendkívül magasak voltak. Pl. Angliában 20 £ költséget és 1 £ 10 s bélyegilletéket követelt a szabadalmi bürokrácia a bejelentőtől 1804-ben, amikor is az egész esztendőben csak 60 okiratot állítottak ki.⁵ Az ipari forradalom első évtizedeiben meg éppen csak 30—40 szabadalmat bocsátottak ki évenként. Hasonlóképpen Franciaországban 1791—1804 között átlagosan csak évi 19 szabadalmat adtak ki, ami 1804—1815 között emelkedett 71-re.⁶ Nem meglepő tehát, hogy hazánkban még 1817—20 között is csak átlagosan évi 6 szabadalmat bocsátottak ki, mely szám 1821-ben 31-re, majd 100 fölé emelkedett.

¹ Egyesek szerint a velencei 1474-es dekrétum alapvető pontjaiban megelőzi az angol törvényt.

² Az angol törvény változatlanul érvényben volt 1624—1852 között, egyes cikkei ma is szözerint hatályosak. Részletes történetét adja *Gomme: Patents of Invention*. London, 1948.

³ *Brevets d'invention français 1791—1902*. Paris, 1958. 16. l.

⁴ Az 1794. dec. 24. keltezésű rendelet a szabadalmazható ujdonság tárgyának meghatározását adja, általános jogszabályt csak 1810-ben szentesítettek.

⁵ *Gomme*: i. m. 19., 44—45. l.

⁶ *Brevets d'invention* ... 23. l.

A vezető ipari országokkal egy feudális szerkezetű, gyarmati sorban senyvedő tartományt állítunk szembe. A jellemző különbséget mégsem a kibocsátott szabadalmak száma fejezi ki, hanem megvalósulásuk mértéke. A nyugat-európai találmányok jelentős része alkalmazást nyert és átalakította az ipar arculatát; a magyar szabadalmak sorsa viszont beszédesen bizonyítja az ország gazdasági elesettségét. Látni fogjuk a textilipari szabadalmak példáján, miképpen pusztul el a rideg klímában a termékeny mag vagy a belőle kikelt zsenge palánta is.

1. Az angol ipari forradalom textilipari szabadalmi

Az angol posztóipar a XVI—XVII. század során végérvényesen legyűrte hajdani vetélytársait, a flamand és olasz posztóipart. A XVII. század végén és a XVIII. század első évtizedeiben pamut- és selyemipar keletkezett Angliában, nem is szólva a kötő-, nyomó- és szalagszövő kézműiparban végbement hatalmas átalakulásról. Sokszor és igen jól leírták már e korszak textilipari találmányainak történetét,⁷ kiemelve a feltalálók szomorú sorsát, újításuk robbanásszerű gyorsasággal történő elterjedését a kedvező gazdasági légkörben, a gépesítés hatását a termelékenységre és az ebből adódó társadalmi következményeket. Elegendő lesz tehát röviden emlékeztetni azokra a műszaki alkotásokra, melyeknek magyarországi hatásával foglalkozunk. Az előzmények részben a XVI. század végéig követhetők.

Az első fontosabb gépesítést a kötszövés folyamatában leljük. William Lee 1589 körül feltalált harisnyakötőgépe még igen kedvezőtlen viszonyok között keletkezett, és jöllehet tökéletesebb megoldásnak nevezhető a későbbi fonó- és szövőtálmányoknál, nehezen terjedt el. Lee lábhajtására tervezte, de kézzel üzemeltetve is 10—15-ször termelékenyebb volt a kézikötésnél. Gépe a XVII. század közepe óta terjedt el Franciaországból, mert Angliában megtagadták szabadalmaztatását, a kézikötőcéhek panaszára. Ezzel szemben szabadalmat nyertek 1718-ban a Lombe testvérek 25 000 orsós selyemmalmukra, noha annak elve és legtöbb részlete olasz filatóriumok pusztá lemásolása volt. Ennek a létesítménynek jelentősége nem újdonságában, hanem gyári méreteiben és a pamutfonás gépesítésére tett hatásában áll.⁸

Az ipari forradalom első átütő hatású szabadalmát John Kay nyerte el repülő- (helytelenül: gyors-) vetelőjére, melyet eredetileg a kétszemélyes, széles posztószövőszék egyszemélyes kiszolgálása érdekében tervezett meg.⁹ Közismert, hogy Kay sem ebből, sem egyéb nagyjelentőségű szabadalmaiból semilyen előnyt nem élvezett. A repülő vetelő a század közepén általánossá vált a lancashirei pamutiparban; hatására megduplázódott a szövés termelékenysége és tartós fonallhiány lépett fel. Ennek felszámolására keletkeztek Lewis Paul és John Wyatt,¹⁰ James Taylor¹¹ találmányai, betetőzésül pedig James

⁷ P. Mantoux: *The Industrial Revolution in the Eighteenth Century*. London, 1948; Ashton: *The Industrial Revolution 1760—1830*. Oxford, 1949; Singer—Holm—Hall: *A History of Technology* IV. k. 277—327. l. stb.

⁸ E kérdésről részletesen írtam máshelyütt: *Az óbudai selyemfilatórium*. MTA Műszaki Osztályközlemények XXII (1958).

⁹ Az 542 sz. angol szabadalom (1733. máj. 26.) „... shuttle for the better and more exact weaving of broad cloths...”. 80 cm-nél szélesebb árut általában ketten szöttek ebben az időben.

¹⁰ 562. sz. (1738) és 724 sz. (1758) szabadalom.

¹¹ 693 sz. (1754) szabadalom.

Hargreaves jennyje.¹² Szempontunkból csak utóbbi bír jelentőséggel; 8, később 16, végül 80 orsós szakaszos fonógépe a fonókerék kezdetleges gépesítése, mely tökéletesítések révén csaknem 100 esztendeig élt Európa-szerte.¹³ Termelékenysége már kezdetben a kézi fonásnak legalább 8—10-szerese volt. A folyamatos fonás gépesítését 1769-ben Richard Arkwright water-gépe oldotta meg.¹⁴ Ez és későbbi (1775-beli) változata a rokka sokorsós kivitele volt, melyhez a feltaláló skrupulus nélkül átvette Paul első szabadalmának nyújtóművét. Mind a jenny-, mind a water-gép számos származéka közül kiemelkedik Samuel Crompton 1780-ban alkotott mule-jennyje, melynek szabadalmi bejelentésére a feltaláló képtelen volt a pénzt összegyűjteni, de kilátástalannak is látta, hogy a korábbi szabadalmakban már előforduló elemek új kombinációjára védelmet nyerhessen. Ez a szakaszos működésű gép a jenny- és a water-fonógép kereszteződése, a korunkban elavuló szelfaktor közvetlen előde. Arkwright másik erősen vitatott fonószabadalma a nagyjelentőségű kártológép¹⁵ és az ún. „laternás” előfonógép.¹⁶

Az előző, lényegében Bourne találmányából származtatható,¹⁷ a másik a vád szerint Highs és Butleré volt.¹⁸ Mégis — miként a water-gép esetében is — az ő általa kidolgozott változatok terjedtek el, mert megoldotta sorozatos gyártásukat.

A fonás gépesítése fokozatosan terjedt át a pamutiparból a gyapjú- és leniparra. Legfontosabb találmányai a gyapjú fésülőgép¹⁹ és Ph. Girard híres lenfonógépe²⁰ volt. Azonban a 80-as évek döntő lépéseit továbbra is a pamutipar tette meg. Elsőként a nyomóiparban történt fordulat. Számos előzmény után Th. Bell 1783-ban megalkotja a máig is használatos hengernyomógép őst, amely Angliában igen gyorsan elterjedt.²¹ Körülbelül egyidejűleg találja fel Cartwright a fonógéptalálmányok miatt előállt szélsőséges szövőhiány hatására — Anglia akkor már pamutfonalat exportál²² — szövőgépét. Szabadalmait²³ csak megalapozzák a fejlődést, a gyakorlatban is bevált gépek Austin (1789) és Horrocks (1802) nevéhez fűződnek.

Jellemző a takácsok kétségbeesett ellenállására, hogy az 1791-ben épült első 400 székes gyárat üzembeállítása előtt felgyújtják és csak 10 évvel később akad vállalkozó kedvű egyén, aki a kísérletet megismétli.

Végül utalni kell néhány francia találmányra is, hiszen a forradalom után Franciaország ipari fejlődésben felvette a versenyt Angliával. Közismert

¹² Hargreaves szabadalmát 962 sz. (1770) később törölték, mert megadásának időpontjában már szélteben használták Lancashireben.

¹³ Előzményeit és keletkezését „A szakaszos fonás gépesítésének kezdetei” c. cikkben kíséreltem meg helyes megvilágításban bemutatni. Magyar Textiltechnika 1955. 6. sz.

¹⁴ 931. sz. (1769) szab. Közismert, hogy mind ezt, mind későbbi szabadalmait egy évekig tartó perben megsemmisítették, elsősorban mert Arkwright szerzősége iránt komoly kételyek támadtak.

¹⁵ 1111 sz. (1775).

¹⁶ Uo. Arkwright egyidejűleg etető gépet és lentörőt is szabadalmaztatott.

¹⁷ 628 sz. (1748).

¹⁸ *Mantoux*: i. m. 237. l.

¹⁹ Az első, be nem vált megoldás E. Cartwrighté volt (1789).

²⁰ Brevets d'invention... 91. l.

²¹ *Endrei Walter*: A textilnyomás fejlődési szakaszai. Történelmi Szemle. 1960/1. 1. l.

²² *Mantoux*: i. m. 244. l.

²³ 1470 sz. (1785), 1565 (1786), 1616 (1787), 1676 (1788).

Jacquard óriási jelentősége; 1805-ben nyilvánosságra hozott damasztzövő szerkezete korszakot nyit. Kevésbé ismertek a kikészítőipar nagy feltalálói: Berthollet a kémiai (klóros) fehérítése (1785),²⁴ a nyírógépe pedig tisztázatlan.²⁵ Girard egyébként fentiek közt az egyetlen, aki személyesen szerzett szabadalmat Magyarországon is.

A lancashirei pamutiparban lezajlott eseményeknek a gyapjúiparra, majd leniparra tett hatásának bő irodalma van. Kevésbé részletes és őszinte azon folyamatok leírása, melyek révén a találmányok világszerte elterjedtek. Ez annál is inkább érthető, mert az ipari forradalomnak a szárazföldön és Amerikában történt megfogánása kevésbé épületes eseményekhez: ipari kémkedéshez, lopáshoz, csempészéshez fűződik. „At this period cotton mills were closed against all strangers and no one was admitted. They were kept with great jealousy against all intruders; the outer doors being always locked” — írja Robert Owen. 1774 és 1825 között Angliában igen szigorú büntetőrendelkezők tiltották a textilipari gépek és alkatrészek kivitelét, rajzaik, terveik kicsempészését, szakemberek kivándorlását. Mint annyiszor a történelem során — hiába. Találmányok elterjedését késleltetni lehet, megakadályozni nem. Ebben az esetben azonban a szokottnál is gyorsabban kerültek a gyártási titkok birtokába az egyetlen ipari nagyhatalom feltörekvő ellenfelei.

Már 1754-ben történt, hogy John Holker (1719—1786) élete kockáztatásával 24 munkást, 1 mérnököt, minden szükséges gépet átcempésztett Franciaországba, ahol ezzel megalapította a pamutbársony ipart. Jellemző, hogy a francia király már 1755-ben kinevezte a „külföldi gépekkel dolgozó manu-faktúrák főfelügyelőjévé”. Fia 1773-ban magával hozta az első jenny-fonógépet, melyet Sens-ben közszemlére tettek, majd lemásoltak és terjesztettek.

Samuel Slater (1768—1835) Arkwright gyárainak egyikében kezdte pályafutását. Őt a pennsylvániai kormányzóság kártológép szerkesztésére irányuló pályadíja csábította tengerentúlra. Már 1789-ben Amerikába szökik, emlékezetből 1790-ben felállítja első kártoló- és 24 orsós water-gépét. Ezzel indul meg a New England-i pamutipar fejlődése.

Lieven Bouwenst (1769—1822) apja a cserzés elsajátítására küldi Gent-ből Angliába. Ehelyett fonó- és nyomógépeket hoz magával, megalapítja a belga pamutipart.

Vég nélkül folytathatnók a felsorolást. Az első jennyk Szászországban 1785 előtt tűnnek fel, 1790-ben már 57 db működik! Poroszországban 1791-ben, Oroszországban 1793-ban állítják fel az első fonógépet.

Igen részletesnek mondható tájékozottságunk Európa második legfontosabb pamutipargyártó állama, Svájc fonógépűjításainak bevezetéséről. 1788-ból és 1790-ből származnak az első hírek többorsós fonóeszközökről, azonban csak 1794 óta van konkrét tudomásunk egy, a kecskerokkánál 2—3-szor termelékenyebb gépről, amely egy kis 8—10 orsós jenny Zürichbe tévedt változata lehetett. Feltalálóját, Bronner szerzetest kigúnyolták. Később a Hess és Escher jómódú kereskedőcsaládok fiatal sarjai Szászországban, Párizsban, Északnyugat-Franciaországban tanulmányozták a használatban álló jennyket és water-gépeket, de mire 1804-ben egy angol mechanikus segítségével gyárukat felállították, már működött egy másik, ugyancsak angol szakembe-

²⁴ Brevets d'invention.

²⁵ Sokan Collier-t tartják feltalálónak, holott a helikoidális nyírókés elve amerikai eredetű.

rek által berendezett üzem St. Gallenben. Mule-ok utánzását is megkísérelték, de eredmény nélkül. Még 1808-ban is panaszkodik Escher, hogy a Rouenban másolt mule-okon nem tud angol 80—100-as fonalat fonni, pedig azt keresik. Az első igazi mule csak 1830-ban jutott Svájcba.²⁶

2. A magyarországi fonógépszabadalmak (1785—1825)

Ehhez képest igen korán, az általános áramlatnak megfelelően jut el a fonás gépesítésének eszméje a Habsburg-bírodalomba is. Állítólag már 1776-ban egy francia — feltehetően a Holker-féle lopott gép egy lemásolója —, Jean Baptiste de le Brun udvari mechanikus 10 évre szóló szabadalmat kapott fonógépére, melyet az időszak lejártával 6 évre meghosszabbítottak.²⁷ Ennek ellentmond a Magyar Kancelláriánál elfekvő anyag, mely szerint a privilégium 1783. aug. 18-án kelt és kötelezi a feltalálót, hogy gépét „binnen Jahr und Tag in ein oder anderem der Erblanden” megvalósítsa.²⁸

A Magyarországra érvényes privilégiumot 1786-ban Rubini von Walterstein gróf szerzi meg, a Le Brun und Comp. egyik tagja.²⁹ Spiesz ismerteti a társaság kebelében dülő perpatvart,³⁰ amely ugyancsak megnehezíti a gép bevezetését. Mégis ez vezet gyors alkalmazásra: vetélytársai a dévényi Törökvörös fonalgyárban még ugyanabban az évben felállítanak néhányat és elérik, hogy közben a számára Bécsben készülő fonógépeket lefoglalják.³¹ Félév telik el, mire kimagyarázza magát és II. József az alkatrészek kiadását elrendeli.³²

A Rubini-féle szabadalom ügye nemcsak első a maga nemében, de jól tükrözi a kor felfogását a privilegium exclusivum megadásáról. A kérelmezőnek esze ágában sincs arra hivatkozni, hogy a szóbanforgó újítás saját szellemi terméke. Érvelésében a már felmerült költségeire, korábbi ipari gyakorlatára, manufaktúratulajdonos voltára hivatkozik és arra, hogy gépével 8 éves gyermekek — akik egyébként a család terhei — jól foglalkoztathatók, és hogy a köznép ily módon könnyebben tud adót fizetni.³³ Jellemző II. József higgadt-ságára, hogy — talán az akkortájt nagy port felverő Arkwright-per hatására — a gép pontos leírását követeli, nehogy a privilegium később bármilyen fonógép szabadalmaztatását, ill. gyakorlatbavételét megakadályozza.³⁴ Ennek köszönheti végső fokon Vay Miklós alábbiakban ismertetett szabadalmát. De jellemző a Törökvörös-fonalgyár és Rubini között folyó vita eldöntésének módja is: a magyar szabadalomjog történetében első ízben alkalmazták az előhasználati

²⁶ L. Weisz: Die Anfänge der mechanischen Spinnerei in der Schweiz. Neue Züricher Zeitung 1957. aug. 1. számának melléklete.

²⁷ Kees: Darstellung des Fabriks- und Gewerbswesens im österreichischen Kaiserstaate. Wien, 1819—24. I/2. 83. l.

²⁸ OL. M. Kir. kam. 1786/7002. A korábbi keltezés mellett szól viszont, hogy egy Turiet nevű franciának már 1781-ben működött Bécsben egy „szászrendszerű” fonógépe (Kees: i. m. 83. l.).

²⁹ OL. M. Kir. Kanc. 1786/6284.

³⁰ Historický Časopis SAV. 1954. 4. 539—552. l.

³¹ OL. M. Kir. Kanc. 1786/9135.

³² Uo. 12999, 13386, 13991.

³³ Uo. 6284. Érdekes, hogy Rubini később elpanaszolja: purkersdorfi gyárának bevételeit itt, Magyarországon költi el a fonógépekre. Uo. 1788/8144.

³⁴ Ho. 10.249. „... jedoch ist in dem Privilegio die neu erfundene Maschine wohl zu bestimmen, damit solches nicht auf andere Maschinen ausgedöhnt werden möge. Joseph mp.” — Uo. 1787/13295, 1788/11171.

jog elvét. A dévényi gyár megtarthatja és használhatja a gépeit, de újabbakat nem állíthat fel, Rubini szabadalma egyébként csorbitatlan.

Ilyenformán az ugyanazon munkások által előállított gépek üzemeltetésére sor is kerül, bár aligha hihető, hogy a dévényi 25 és a pozsonyi (Rubini-féle) 50 gép 7650 orsót képviselt volna 1790-ben, ahogyan azt Spiesz állítja.³⁵ Legalábbis a vizsgálóbizottság előtt működő első 6 gépnek 10—10 és nem 102 orsója van.³⁶ A fonógép rajzán viszont 100 orsó látható, a két szélén levő magányos tárcsa a meghajtó zsinórt vezette csupán.

A sűrlődások egyébként folytatódtak³⁷ és Rubini nem volt képes gyárhelyiséghez jutni. Sem a wimpassingi volt minoritakolostort, sem a pozsonyi kórházat, sem a tallósi Eszterházy-kastély azon részét, melyben női fegyház volt, nem kapta meg.³⁸ II. József még egyszer belenyúlt az ügybe,³⁹ de Rubini végül is visszaköltözött Bécsbe. A dévényi gyár 1792-ben ment tönkre, gépeit elárverezték és nem Magyarországon kerültek felállításra.

A másik, valamivel későbbi, de szintén nyilvánvalóan angol forrásból származó találmány báró Vay Miklós fonógépe. A mérnökszázados londoni tartózkodása idején számos műszaki újítással ismerkedett meg, talán fel is vették a Society of Arts-a saját felfedezésű távcsöve miatt.⁴⁰ Valószínűleg még 1788-ban jelentette be közösen meghajtott kártoló-, előfonó- és végfonógépére szabadalmát, nyíltan elismerve, hogy az nem saját szellemi terméke. Az 1789 május 14-én kiadott privilégium erre rá is mutat.⁴¹ Sorsáról nincs értesülésünk. de a privilégium szövege talán magyarázatot ad rá, miért maradt következmény nélkül: „... im Falle ... binnen 2 Jahren ... keine derley ... Spinnemaschine errichten würde, er dadurch ... dieses ihm erteilten Ausschliessungsrechts verlustig sein soll.”

³⁵ Spiesz: Prvé strojové pradiarne, Historické Študie SAV II. 1956. 42—47. l.

³⁶ OL. M. Kir. Kanc. 1788/8144.

³⁷ Uo. 1788/13207 a hazai ipari kémkedés egy korai példájára derít fényt, 11 171 alatt pedig Rubini feljelentése található a dévényi törökvörösfonal mosásállóságának rossz minősége miatt.

³⁸ Uo. 1790/786, 3247, 4256, 4611 stb.

³⁹ Uo. 4256. A kancellária hajlandó az üresen álló kolostorok listáját bekérni, hogy Rubini(né!) választhasson, József ráírja az ügyiratra: „Der Antrag der Kanzley führt zu Weitschichtigkeiten, welche diese Leute nicht aushalten können; es muss ihnen also gleich geholfen ... werden, und so lange als Züchtlinge in Tallós sind thut es der Eszterházyischen Familie nichts, dass diese auf Maschinen arbeiten.” Ebből is látható, hogy József nem fojtott el következetesen minden magyarországi ipari kezdeményezést, amint azt állítani szokás; legkevésbé, ha ezzel egy magyar mágnásnak kellemetlenkedhetett (1789. okt. 17.).

⁴⁰ Az egykorú tudósítás legalábbis ezt sejteti: „Az Anglus Böltsék is bévevék társaságokba nagy érdemű Hazánkfiát Báró Vay Miklós Ingenieur Kapitány Urat, azon alkalmatossággal, midőn a látás segítségére, magától talált két eszközök iránt, azoknak egyenes ítéletteket kikérte volna. Ezen Hazánk diszére született Úr, valamint az Anglusokkal magát, s magában kedves Nemzetünket megtiszteltette: úgy sem fáradságának, sem költségének semmit nem kedvezett, tsakhogy szülőtte földjére való visszatérésével, az Anglusok boldogságában kedves nemzetét, s azzal egygyőtt esmérő népeket némiképen részeltethesse, és arra a tökéletességre, mellyel e fáradhatatlan Anglus nemzet bír, valamely részben által formálhassa. E végre hozott ki magával külömb-külobbféle mesterséges, ujjonon talált, vagy legalább még nálunk soha nem látott eszközöket, melyeknek látására, lehetetlen, hogy ne világosodjanak a már valamit látó, de még sokkal többet látni kívánó szemek.” Hadi és más nevezetes történetek I. 143. l. 1789.

⁴¹ „... es habe Nikolas Baron Way ... das Model einer Baumwollstreich und Spinnmaschine oder Mühle von ganz neuer, hier noch unbekannter Art aus der Fremde hierher gebracht ...” OL. Helytartótanács: Dep. Comm. 1789. fons 234. pos 1.

Nem érdektelen tisztázni ezekután, milyen angol szabadalmakon nyugszik az első két magyar fonógépszabadalom. Rendkívüli jelentőségük miatt ezeket kissé behatóbban taglalom.

A Rubini-féle kártoló a négy munkahengeres Arkwright-féle kártológép ismeretéről tesz tanúságot. Jóval fejlettebb az 1775-ös szabadaloménál, mely még állólécés megoldást használt, de ugyanakkor lényeges elemek hiányoznak róla, mint pl. a folyamatos kártszalagbevonat és a rezgőfésű.⁴² Jól látható a képen, hogy kisméretű kártpapok helyezték el a dob és a henger felületén, ami a keletkező fátyol minőségét alaposan elrontotta. Meghajtása viszont fogaskerekekkel történt, nem pedig bonyolult zsinórrendszerrel, mint a Hess—Escher-féle változatnál, ami még az első, 1775-ös Arkwright-típusra emlékeztet. Persze a rajz alapvető hibája, hogy a hengerkerületekkel azonos méretben tervezett fogaskerekek miatt valamennyi munkaszerv felületi sebessége állandó kellett, hogy legyen: ilyenformán sem fésülési munka, sem a fátyol átvétele a leszedődob által nem mehetett végbe. Valószínű, hogy Rubini megtévesztésül rajzoltatta így szabadalomlevelének mellékletét, hiszen ha valaki a rajz szerint reprodukálta gépét, az teljesen haszontalannak bizonyult volna.

Hasonlóképpen megtévesztőnek, de legalábbis a reprodukálást megnehezítő rajznak kell mondani a fonógépét. Orsóiból ítélve csak szakaszos gép lehet, de a kocsiszerkezetre nem utal semmi. Kétségtelenül jenny-nek kell lennie, hiszen nyújtómű — Crompton mule-jának jellegzetes gépeleme — nincsen. Viszont kezdetleges jenny sem lehet, mert annál az előfonalsévék a gép aljában, Rubini ábráján pedig annak tetején, három sorban nyernek elhelyezést. Lehetségesnek látszik a rajz alapján olyan jenny-típus feltételezése, melynél az előfonalsévék mozogtak kocsin és a prés egy helyben állott, hasonlóképpen ahogyan azt Coniah Wood 1772-ben feltalált billy-jéről állítják.⁴³ Ez jól illik mind az időponthoz, melyben Rubini jogelőde szabadalmát nyerte (Le Brun 1776), mind pedig Kees enigmatikus soraihoz, melyekben a szász és angol rendszerű fonógépek megkülönböztetését fogalmazza meg: „... während bey den englischen der Faden durch das Vorwärtsgehen des Wagens sich ausdehnt, geht bey den teutschen Maschinen der Wagen den Spulen zu und hat dennoch die entgegengesetzte Richtung.”⁴⁴ Fennáll tehát annak lehetősége, hogy billy-t ábrázol a rajz; mule semmiképpen sem lehet, mert a fonalprés túl precízen van ábrázolva. Ennek bizonyítására egy korai oldalnézetben rajzolt mule-t közlünk, amelyen a kocsihoz szerelt orsók elhelyezése és meghajtása, s a nyújtómű jól kivehető.

Kétségtelenné ezen állításomat a dévényi (Neuhaus-féle) gépekről származó fonal vizsgálata teszi.⁴⁵ Ez a török eredetű, Nm 11—19,4 közötti mintákhoz képest is igen durva: Nm 6,8, tehát olyan durva, hogy pamutszövet céljaira ma már régen nem is fonnak ilyet.⁴⁶ Már pedig a jenny volt az a gép,

⁴² Képe: Történelmi Szemle 1960. 1. sz. Arkwright géperől: *Martindale*: Carding. The Journal of the Textile Institute, 40 évf. (1949) 2. P. 73. 1.

⁴³ *Johannsen*: Geschichte der Textilindustrie. Leipzig, 1932. 138. l. A Billy-nél a fonóorsókat szerelték kocsira.

⁴⁴ I. m. II. 84. l.

⁴⁵ A fonalminták megtalálhatók OL. M. Kir. Kanc. Acta gen. 1787/12235 alatt.

⁴⁶ Ehhez tudni kell, hogy a XVIII—XIX. század egyébként mai követelményeinket jóval meghaladó finomságú pamutfonalakat keresett. A korai XIX. századi pamutgyárak mind készítettek Nm 160—300 fonalszámot, ma Nm 130 fölé sem fonunk. Metrikus fonalszámon (Nm) a fonal finomságának olyan meghatározását értjük, melynél az 1 g-ot nyomó méterek számát adjuk meg. Pl. Nm 11 olyan fonal, melynek 11 m hosszú darabja 1 g súlyú.

amely kezdetről fogva csak durva vetülék fonására bizonyult alkalmasnak. A mule-t még évtizedekkel később is, megkülönböztetésül a jenny-től és a water-géptől, finomfonógépnek nevezték. Érdekes viszont rámutatni arra, hogy e korai fonalminta egyenletesség dolgában tútesz az egykorú fonókeréken készült fonalon.⁴⁷

Rubini szabadalma tehát Arkwright kártológépének és Hargreaves vagy Wood végfonójának 1780 körül talán Franciaországban kialakult változatára szolgált.

Ezzel szemben Vay Miklós gépei közvetlen angol tapasztalaton nyugszanak. Rajzok híján a leírást kell elemezni. A gépszortiment — mondanók ma — három egységből állt. Az első kártológép volt, amely folyamatos szalagot szálított. Ennek kihangsúlyozása — „in die Gestalt eines Bandes und nicht wie die bekannten hierigen Maschinen in ein sogenantes Wutzel⁴⁸ auslaufet . . .” — tényt derit az alig fél éve ugyanazon hatóságnál Magyarországra kiterjesztett Rubini-féle kártolóra is. Nem kétséges, hogy itt a legutolsó Arkwright-féle kártolóval állunk szemben, amelynek pontos alakja a Vay londoni tartózkodása alatti nagy perben juthatott teljes nyilvánosságra. (Érdekes, hogy Arkwright maga azzal indokolta a feljebbviteli eljárás során szabadalmi leírásainak homályos voltát, „to prevent foreigners from profiting by such an inexhaustible source of wealth”.⁴⁹) Különösen nyilvánvaló, hogy Vay a per révén ismerte meg a gépet, ha az előfonót tekintjük. Erről a leírás ezeket mondja:

a) „... die zweyte [Maschine] diese Bandförmige Baumwolle vermittelst 2 Paar walzen, grob in Gestalt eines dünnen Luntens vorspinnen . . .”

b) „... vermittelst zweyer walzen in einer Flasche der Vorgesponst bereitet . . .”

Ebből a két töredékből is tisztán kiviláglik, hogy nem nyújtógépről van szó — Arkwright a nyújtás arányában egyesített előfonalat és soha az egyengetés során nem finomított⁵⁰ — hanem előfonógépről. A palack említése pedig a híres laternás előfonót idézi fel, mely ugyancsak két hengerpárral nyújtott. Kis kannáját nyugodtan lehet palacknak tekinteni, hiszen „lámpásnak” is csak azért nevezték, mert alakja kissé emlékeztetett az akkor szokásos típusra. A gép a per során sokat szerepelt, mert Arkwright a nyújtóhenger megoldását Highstől, a kannát (ott „conical box”) Benjamin Butlertől vette át, aki már 1759 óta használta.⁵¹

E leírás jó példa a szabadalmi szövegek pontatlanságára is. Eltekintve a nyelvtani hibáktól („der Lunte — helyesen *die* — der Vorgesponst — helyesen *das*), a második helyen 2 hengerről esik szó. Ha az első helyen nem olvasnánk két hengerpárról, a leírás értelmetlen volna.

Végül a fonógépre térve megállapítható, hogy első ízben hallunk Magyarországon folyamatos fonásról. A leírás tökéletesen ráillik Arkwright water-framejére: „... auf der dritten Maschine durch 2 auf 3 Walzen von ungleicher

⁴⁷ Egyenlőtlensége 11,6%, szemben a többi négy minta 14,8—23,8%-ával.

⁴⁸ A kézi kártolásra is jellemző fűrt vagy marok.

⁴⁹ *Mantoux*: i. m. 233. l. Másodfokon perét meg is nyerte. Maga Watt jelentette ki védelmében, hogy a leírás alapján vállalja a gép elkészítését. Harmadfokon plágium-érvekkel győzték le ellenfelei.

⁵⁰ *Johannsen*: i. m. 212. l.

⁵¹ *Uo.* 216—217. l.

Geschwindigkeit durchgezogen und nach Willkühr verdünnt, oder verfeinert, auch zu gleicher zeit als die Fäden sich drähen, aufgespult wird." Mind a nyújtómű (itt is Walzenpaare értendő), mind pedig a sodrással egyidejű felcsévézés Arkwright gépét idézi, melyet ezidőben nem védett semmilyen szabadalom.

A berendezés nagyszabású, gyári termelés koncepcióját az bizonyítja, hogy a három gép egy vízikerek általi meghajtásával 2—3000 fonal készül egyidejűleg: „Diese Spinnmühle unterscheidet sich überhaupt von allen bisher in Unseren Erbländern bekannten Spinnmaschinen darin, dass in solcher alle obgenannten drey Maschinen durch ein einziges Trieb-Rad in Bewegung gesetzt werden, so, dass zwey bis drey tausend Fäden durch dieses nämliche Trieb-Rad auf einmal gesponnen werden können.” Ez a leírás is a berendezés Arkwright-i jellegére bizonyíték, hiszen jenny-t egyáltalán nem, mule-t pedig először William Kelly hajtott 1790-ben vízzel, akkor is csak 3—400 orsót.⁵²

Semmiképpen sem szabad hinnünk, hogy az előző két szabadalom feledésbemerülése miatt nem állítottak fel Magyarországon fonógépeket. Sztudinka szerint már 1792-ben Gácsott beszereztek fonójennyket.⁵³ Teljes biztonsággal ugyan csak az 1810 utáni időkben tudjuk lokalizálni fonógépek konkrét létesítését az országban,⁵⁴ de számos adatból lehet korábbi előfordulásukra következtetni. Ilyen pl. két angol gépgyártó letelepedése 1807-ben. Royce és Tyler privilegizált gyára Barendorfban (Moson m.) nem lehetett túl sikeres, mert 1808-ban panaszkodnak, hogy jöllehet mindenütt ajánlgatják fonógépeiket, eddig csak egy vízemelőgépre kaptak rendelést, azt is Ausztriából.⁵⁵ Végülis meg kellett valahogyan élniök, mert Kees 1820-ban William Tylert a fonógépgyárosok sorában elsőként említi,⁵⁶ tehát néhány jenny-t vagy mule-t eladhattak. Nagyon valószínű, hogy a Mérei által a szomszédos Rajkán említett Scultéti-féle gyapjúmanufaktúra fonógépei tőlük származtak (1816).⁵⁷ Emellett köztudomású, hogy Bécs környékén 1815-ben már igen sok fonómanufaktúra működött; a sasvári bérlő, Puthon báró pl. 108 mule-lal és 22 water-géppel dolgozott.⁵⁸ Valószínű azonban, hogy Royce és Tyler átköltözött Ausztriába.

Miért ne működtek volna egyébként fonógépek Nyugat-Magyarországon jórészt osztrák tőkések kezén levő üzemekben is?⁵⁹ A sokkal nehezebben terjedő gyapjúfonógépekről 1824-ben írja Kees, hogy „schon in mehreren Provinzen verbreitet, selbst in Siebenbürgen . . .”⁶⁰ Bizonyos, hogy a levéltári kutatás nyomán igazolható lesz majd pamutfonógépek alkalmazása a XIX. század első két évtizedében is. A pamutfonógépek létezésére utal végül a rájuk kapott

⁵² *Mantoux* : i. m. 243. l.

⁵³ *Sztudinka* : A gácsi posztógyár története. Bpest, 1906. 26. l.

⁵⁴ Pl. Wechtl brucki üzeméből ld. *Mérei*: Magyar iparfejlődés 1790—1848. 125. l. Itt 1823 után 22 kártológép, 2 előfonógép, 2 végfonógép stb. működött.

⁵⁵ OL. Arch. Pol. Politica 391 1807/18. Egy szortiment pamutfonógép ára 1800 Ft volt.

⁵⁶ *Kees* : i. m. II. 95. l.

⁵⁷ *Mérei* : i. m. 121. l.

⁵⁸ *Kees* : i. m. II. 86. l.

⁵⁹ A tönkrement magyaróvári gyapjúmanufaktúra gépeit 1812-ben József főherceg a Nemzeti Múzeum technológiai osztályának ajándékozta: alighanem fonógépek is voltak közöttük. Vereingte Ofner-Pester Zeitung 1812. 61. és 151. l.

⁶⁰ *Kees* : i. m. Anhang (1824) 28—29. l.

szabadalmak egész sora is. A svájci Wakerlig-testvérek szabadalma 10,⁶¹ a bécsi F. Girardony gyártulajdonosé öté,⁶² az angol J. Thorntoné 10 évre⁶³ szólt. (Mindhárom 1822.) Később egyre nagyobb számban szerepelnek bécsi és cseh gyárosok,⁶⁴ de magyarokról nem hallunk.

A pamutfonó szabadalmak következményeként foghatjuk fel azt az általános törekvést is, hogy a honi nyersanyagokat a gyapothoz hasonló tulajdonságúvá alakítsák át és annak megfelelően dolgozzák fel. 1766-ból származik az első kendernemesítési eljárásra vonatkozó leírás; egy rajnamelléki gyáros ajánlotta fel szolgálatait Mária Teréziának.⁶⁵ Tudomásunk szerint nem kapott privilégiumot. 1777 óta osztrák feltalálók több ízben nyerne szabadalmat magyar lennek pamutszerűvé való — jórészt vegyi úton történő — lágyítására.⁶⁶ II. József idején a tullni kolostorban gyár működött növényi rostoknak „pamuttá történő átalakítására”.⁶⁷ Ez a folyamat korán átesapott a nyersanyagbázist jelentő gyarmatra, Magyarországra.

Még II. József idejében a pesti egyetem természetrajztanára, L. Mitterpacher európai színvonalú könyvecskét adott ki a len és kender műveléséről és feldolgozásáról,⁶⁸ melyben a finomítás és fonás legkorszerűbb angol, ír, svéd, olasz, francia eljárásait taglalja. Ugyanebben az évben Szakmáry és Haag vállalkozók privilégium exclusivumot kérnek Szempcezen létesítendő „lengyapijú” (Flachswoll) gyárra, melyben saját kártoló, tépő és egyéb gépeiket állítanak fel.⁶⁹ Az ilyen tépőgéppel felszerelt lengyárak nem voltak ritkák a forradalmi háborúk és a kontinentális zárlat idején. Privilégiummal rendelkező Zechmeister József is, akinek 1807-ben Dobravodán (Nyitra m.), Erdődy gróf birtokán állt a gyára.⁷⁰ 1793-ban a Helytartótanács egy Pirosini nevű olasztól megvásárolja a kenderfinomítás titkát.⁷¹ A legnagyobb jelentősége azonban mégis Legrad J. 1789-es osztrák, Magyarországra 1796-ban kiterjesztett szabadalmának van.⁷² Szerkezete a szabadalomlevélből nem derül ugyan ki, de Keestől tudjuk, hogy vízzel hajtott törő- és tilolóberendezés volt. A finomítás állítólag oly hatásos volt, hogy 1 font lenből 6 rőf vásznat lehetett szőni, ami kereken 100 g/m² súlynak felel meg, tehát egy finom pamutszövet benyomását keltette.⁷³ A feltaláló magyarországi jogait eladta, és azokat 1798-ban 1804-ig meghosszabbították. Ugyanakkor Sedlmayer Josepha — a kétsorsós fonórokka apostola — pamut és len kevert fonására nyert szabadalmat.⁷⁴

⁶¹ OL. H. t. t. Dep. comm. 1822. fons 50, pos. 106.

⁶² Uo. 1823 fons 50, pos. 16.

⁶³ Uo. fons 50 pos. 44.

⁶⁴ K. Brevillier és J. Zillig a schwadorfi pamutfonógyárból (1823 ill. 1824) a Gradner testvérek Oberwoltersdorfból, J. Mohr Fischamendből (1824), M. Deutsch Iglauból (1825).

⁶⁵ Ciba Rundschau „Hanf” füzet közli Kilián J. javaslatának ábráit is (2290. l.).

⁶⁶ Kees: i. m. I./1 93. l.

⁶⁷ Uo. 98. l.

⁶⁸ Németül: Abhandlung von Leinbau (Ofen 1788). Magyarul: A len- és kender műveléséről való oktatás a' mezei embernek hasznára (Buda 1789). A két kötet megtalálható: OL. M. Kir. Kanc. Acta gen. 1789/4429.

⁶⁹ Uo. 1789/1183, 2549.

⁷⁰ OL. Arch. Regnicol. Náadori levéltár. Acta fabr. 1807/08 391 fasc. 120. l.

⁷¹ OL. H. t. t. Dep. comm. 1793 fons 44: „... Geheimnis den Hanf weiss wie Seiden und zur feinsten Spinnerey zuzurichten.”

⁷² OL. H. t. t. Dep. comme. 1796 fons 50 pos. 1.

⁷³ Kees: i. m. I./1 90. l.

⁷⁴ Uo. 94. l.

1800-ból származik Székely Mihály folyamodványa, az azóta számtalanszor szabadalmaztatott krépin (*Asclepias siriaca*) feldolgozására.⁷⁵

A napoleoni háborúk után a rostoknak pamut pótlására való felhasználása helyett a gépesítés problematikája körül csoportosulnak a szabadalmak. Figyelemreméltó, hogy — noha a *lenfonás gépesítésére* az osztrák tartományokban már 1787-ben (Petrowitz) és 1810-ben (Veit) kiadtak szabadalmat — a végleges megoldást hozó Philipp Girard, akit 1815-ben Bécsbe szöktettek, az első, aki Magyarországra is érvényes privilégiumot kért.⁷⁶ Sorsa közismert, fél Európát bejárta, hogy találalmányából hasznot lásson, s végül Lengyelországban kötött ki.⁷⁷ Kevésbé ismert körülmény, hogy Napoleon híres pályázati felhívását, amely 1 millió frank jutalmat tűzött ki a lenfonás gépesítésére, itt Magyarországon is kihirdették.⁷⁸ A többi len- és kenderfonó szabadalom tulajdonosa is idegen volt: Cattinetti milánói kereskedő áztatás nélküli törésre,⁷⁹ Wiedemann és Pausinger osztrák kereskedők és Wurm mechanikus kender-tisztító és kőcfonógépre,⁸⁰ Cabassa veronai földbirtokos pozdorja eltávolítására⁸¹ és a francia Ponchin-testvérek hasonló eljárásra⁸² vonatkozó szabadalmi építkező kevéssé valósultak meg, mint Girardé.

Bizonyára hatásosabb volt a *gyapjúfonógépek* szabadalmaztatása. Az osztrák tartományokban már II. József alatt, majd 1791-ben Massinger és Nemez által nyert privilégiumok⁸³ sorsáról nincs ugyan tudomásunk, de mint már említettem, valószínű, hogy Gácson 1792 óta, Magyaróváron pedig 1812 előtt működtek ilyenek. Ezek jenny-k vagy mule-ok lehettek, melyeket bécsi angol és holland fonógépgyártók,⁸⁴ esetleg a Royce és Tyler cég gyártott. 1822-ig nem is létezett privilégium, amely magyarországi felállításukat korlátozta volna.

Az első ilyen szabadalmat ismét angol, Th. Busby londoni gépgyáros kapta.⁸⁵ Szerencsére ennek viszonylag részletes leírása is fennmaradt. Eszerint öt gépből áll a berendezés. Az első alighanem kártológép volt („ut prima lanem elaborat”), mert a második világosan nyújtógépnek van feltüntetve („drawing frame”). Innen előfonógépre kerül a szalag; ez nem lehet laternás, hanem igazi flyer, mert „spindle roving frame” a jelölése. Ez a körülmény megint csak közvetlen angol kölcsönzésre utal, ha a szabadalomtulajdonos személye önmagában nem is volna bizonyíték. A flyer feltalálója J. Raynor, sheffieldi fonó 1813-ban kapott gépre szabadalmat⁸⁶ és — bár szárnyas előfonó orsók koráb-

⁷⁵ OL. M. Kir. Kanc. 1800/1237, 2506, 46921, 4972 stb.

⁷⁶ OL. H. t. t. Dep. comm. 1818 fons 145 pos. 1.

⁷⁷ *Rousseau*: Histoire des techniques et des inventions, Paris, 1958. 189—190. l. — Girard egyébként még több ízben kapott hazánkban privilégiumot. Így gőzgép-regulátorra és len morzsoló-, tiloló- és fészülőgépre. Ekkor már a hirtenbergi gyár tulajdonosa. OL. H. t. t. Dep. comm. 1826 fons 50 pos. 92 és 186.

⁷⁸ Erre a körülményre Bogdán István hívta fel figyelmemet. OL. Erdélyi gubernium lt. 1810/9184.

⁷⁹ OL. H. t. t. Dep. comm. fons 50 pos. 233.

⁸⁰ Uo. 1824 fons 50 pos. 131 és 196.

⁸¹ Uo. pos. 287.

⁸² Uo. 1826 fons 50 pos. 411.

⁸³ *Kees*: i. m. Anhang 28. l.

⁸⁴ *Kees*: i. m. II. 119. l. említ 6 nevet, melyek közül 3 angol és 3 holland. Megjegyzni: „Vormahls war man genötigt die Spinnmaschinen aus England kommen zu lassen, und noch gegenwärtig (werden dieselben) vorgezogen...” (1820).

⁸⁵ OL. H. t. t. Dep. comm. 1822. fons 50 pos. 41.

⁸⁶ *Johannsen*: i. m. 220. l.

ban is használatban voltak — az időpontok egyezése miatt ennek átvételére gondolhatunk. A negyedik és ötödik gép nagy fejlődést jelent a hazai gyapjúfonás terén: a lánc („Aufzug”) és vetülék („Einschlag”) külön egységen történt. Az előző mule lehetett, mert Busby angol 100-as (Nm 170) finomság elérésével hivatkozódik, a másikat egyértelműen „throstle”-nak nevezi, ami a waterframe szinonimája.⁸⁷ Ismerjük Busby egy későbbi szabadalmát is, melylyel a kártológépen végez átalakítást.⁸⁸ Ekkor már a hécsújhelyi fésűsfonógyár részvényese; 1826-ban pedig nyújtó- és kártológépre nyer szabadalmat, de ezúttal a teesdorfi cs. és k. fonógyár felügyelőjeként szerepel.⁸⁹ A többi gyapjúfonóipari találmány jelentősége elhanyagolható.⁹⁰

A *selyemfonásra* vonatkozó privilégiumok száma rendkívül nagy. Azonban ezek aligha sorolhatók az ipari forradalom találmányai közé, hiszen a selyemfilatórium és a gombolyítási technika régtől fogva mechanizált volt.⁹¹ Magyarországon mégis van bizonyos iparfejlődési szerepük, mert a selyemtermelés nem sorvadt el teljesen a jozefinus fellendülés után sem. Érdekes, hogy a korai selyemfonó privilégiumtulajdonosok Passardy-tól⁹² Fachini-ig engedményesek és nem szabadalmasok. Azonban a későbbi újítók, mint Bazzellini⁹³ vagy Tomasi⁹⁴ sem kértek privilégiumot, és Mazzucatto, akinek feltalálói tevékenységéhez kétség sem fér, bőséges díjazást kap, de szabadalma nincs.⁹⁵ A selyemiparnak 1790 után történt visszaesése következtében csak 1821-től fordulnak elő ismét ugyancsak olaszok által bejelentett kisebb javítások a gombolyítás és fonás gépein, amiért — bizonyára soha fel nem használt — kizárólagosságot kaptak. A tulajdonosok jórészt az olaszországi osztrák tartományokból kerültek ki,⁹⁶ de akadtak mások is.⁹⁷

3. Egyéb textilipari szabadalmak (1785—1825)

A fonószabadalmakhoz képest kevésbé viharosan zajlott le nyugaton is a szövő és kikészítő eljárások gépesítése. Ennek oka részben az, hogy távolról sem jelentett a folyamatok gépesítése nagy termelékenységi ugrást, amint erre a szövéssel kapcsolatban Pilisi,⁹⁸ a nyomással kapcsolatban egy régebbi dolgozatom⁹⁹ utalt. Nem jártak e találmányok az üzemforma oly mélyreható átalakulásával sem, melynek során a legtipikusabb háziipari „bedolgozó” iparág, a fonás, a sokemeletes gyártípus első képviselője lett.¹⁰⁰ Végül e találmányok

⁸⁷ A gépeket alig olajozták: a fa és vas alkatrészek súrlódása, a rossz illesztések következtében a water frame állítólag rigóhoz (throstle) hasonlóan fűtyörésztett üzem közben.

⁸⁸ OL. H. t. t. Dep. comm. 1824 fons 50 pos. 196.

⁸⁹ Uo. 1826 fons 50 pos. 327.

⁹⁰ Pl. Pogatschnik (uo. 1822. fons 50, pos. 179) és a Gradner testvérek (uo. 1824. fons 50, pos. 305) szabadalmait.

⁹¹ Endrei Walter: Az óbudai selyemfilatórium... 254. l.

⁹² OL. M. Kir. Kanc. concept. exped. 1709 ex. Jun. No 10. (idézi Bittó).

⁹³ OL. H. t. t. Serica cult. 1785/734.

⁹⁴ Uo. 1785/1100.

⁹⁵ Blaskovits—Grellmann: Manufakturzustand stb. 1793. 268. l.

⁹⁶ OL. H. t. t. dep. comm. 1821 fons 50 pos. 44 és 98, 1822 fons 50 pos. 84.

⁹⁷ Uo. pos. 120.

⁹⁸ L'évolution d'une technique: le tissage. Industrie Textile 1951. évf. 438—443. l.

⁹⁹ Az európai textilnyomás fejlődési szakaszai. I. m. 6. l.

¹⁰⁰ Endrei: A többemeletes gyár keletkezése. Magyar Textiltechnika. 1957. 5—6. sz.

nem oldották meg a gépesítést iparáguk egész területén; pl. nem sikerült bevezetni a szövőgépet a széles szövőszék pótlására a XIX. század közepéig, a hengernyomógépet az indigórezerva nyomás terén stb. Legfeljebb Jacquard és Berthelot találmányának hatása hasonlítható a fonógépekéhez.

A Kay-féle gyors- (helyesebben repülő-) vetelő elterjedése rendkívül vonzatottan haladt, hazánkba voltaképpen csak a tárgyalt időszak után vezették be. Az irodalomban gyakran előforduló „Schnellschütze” sokszor nem is a hagyományos találmányt jelzi, hanem valamiféle rugós megoldást, ami angol eredetre utal.¹⁰¹

Egy kétpályás taft szövőberendezés osztrák szabadalmaztatása kapcsán hallunk először magyar szövőszék találmányról.¹⁰² Az általam talált legkorábbi szabadalom Roscogni pesti selyemgyáros bársonyszékeié.¹⁰³ Ez viszont nem gép, csak a réginél könnyebb, gyorsabb alkotmány, valószínű, hogy a két egyszerre szőhető plüsspálya találmányával állunk szemben.¹⁰⁴ Valamiféle gyorsvetelő lehetett Och György kismartoni pamutszövő üzemvezető szabadalmának is a lényege,¹⁰⁵ mert arról ír, hogy 30 emberrel 60 ember munkáját látja el és 5 „gépen” (mechanica textorea) évi 11 040 rőf helyett 14 880 rőföt gyárt általa. Tudni kell, hogy ez időben minden 70—80 cm-nél szélesebb árut (tehát pl. a sokat emlegetett zeugot is) két ember kényszerült szőni.

Az első igazi szövőgépszabadalmat Chr. G. Hornbostel bécsi selyemszövőgyáros nyerte.¹⁰⁶ Kees szerint az osztrák szabadalmak között ez a legfontosabb, meg is valósult. Horrocks diadalmas gépe csak 1821-ben jutott Ausztriába.¹⁰⁷ Még néhány szabadalmi bejelentés vonatkozik szövőszékre, így Kneccaurek bécsi,¹⁰⁸ F. Zagitschek cseh takácsé,¹⁰⁹ a híressé vált Haas Fülöpé,¹¹⁰ a párizsi Emile Magnané pedig kifejezetten mechanikus pamutszövőgépet véd, de a szövés gépesítése nem valósult meg.¹¹¹ Emlékezetes, hogy még a század 40-es éveiben is egy belga tökéletesített szövőszékszabadalom megvétele ügyében vitatkozik Kossuth és Széchenyi.¹¹² Ez a De Poorter-szék javított manuális szerkezet volt, a gépesítés bevezetését éppen úgy hátráltatta, mint pl. a híres perrotine a hengernyomógépet.

Említettem, hogy a kézisövőszékre tervezett *Jacquard szerkezet* fokozottabban terjedt el hazánkban. Állítólag már II. József idejében hozott Lyonból egy B. Fabre nevű feltaláló egy a damaszthúzószék mechanizálására irányuló javaslatot — talán Vaucanson híres gépét —, de nem vezették be.¹¹³

¹⁰¹ Kees: i. m. II. 181. l. 1797-ben Angliából behozott újításról ír. Világosan rúgós vetést, széles árut, váltófiókot említ, tehát gypjúipari alkalmazását sejteti. Utána viszont megjegyzi, hogy ez a „Schnellschütze seitdem sehr allgemein” lett. Itt meg már nyilván a közönséges gyorsvetelőre céloz.

¹⁰² Uo. 285. l.

¹⁰³ OL. M. Kir. Kanc. 1812/105. Az ügy 1810-ig visszakövethető.

¹⁰⁴ Erre Kees megjegyzéséből kell következtetni (i. m. II. 290. l.).

¹⁰⁵ OL. M. Kir. Kanc. 1814/5177.

¹⁰⁶ OL. H. t. t. Dep. comm. 1818. fons 90, pos. 1.

¹⁰⁷ Kees: i. m. II. 284. és Anhang 39—40. l.

¹⁰⁸ OL. H. t. t. Dep. comm. 1823. fons 50, pos. 4.

¹⁰⁹ Uo. pos. 203 (varrásnélküli zsákok szövése).

¹¹⁰ Uo. 1824. fons 50, pos. 16.

¹¹¹ Uo. 1827. fons 50, pos. 81.

¹¹² Endrei: Egy ismeretlen Kossuth-levél textilipari vonatkozása. Magyar Textiltechnika 1958. 3. sz. A szövőszék gyártása Sopronban tudomásom szerint megvalósult.

¹¹³ Kees: i. m. II. 288. l.

A Jacquard-féle találmány szédületes iramban terjedt. A napoleoni háborúk ellenére Olaszországban és Németországban használatbavették a selyemszövőket, 1820 előtt Bécsben már nagyban gyártják, 300 bécsi forint az ára.¹¹⁴ Az első magyarországi bejelentés a milánói Richardtól ered és „Jacquard-szerű” gépre vonatkozik,¹¹⁵ akárcsak az ugyancsak milánói, de francia eredetű selyemszövőgyártó cég, Roux et Comp. „tetszőleges mintának beszövésére” vonatkozó szabadalma.¹¹⁶ Valmivel korábbi (1821. ápr. 22.), de 1824-es kútfőben található a bécsi J. Bausemer „Felszerelés Jacquard gépekhez” c. szabadalma.¹¹⁷ Ugyancsak a Jacquard szerkezetet fejlesztik, ill. alkalmazzák A. Karge¹¹⁸ és J. Rosa¹¹⁹ szabadalmai. Igen valószínű, hogy a pesti selyemszövőgyárosok korán alkalmaztak Jacquard-berendezést, de bizonyosságunk csak Valero gyárára van 1845-től kezdve.¹²⁰

Jellemző általában a szóbanforgó időszak szövőtechnikájának visszamaradására az a körülmény is, hogy szövéselőkészítésre (csévélésre, felvetésre, írezésre) vonatkozó szabadalmat 1830-ig egyetlenegy sikertelenül csak találni. Ez a sasvári bérilők, a Puthon-testvérek csévéelőgépet védő privilégiuma.¹²¹ Az írezésre például szép számmal akad a XIX. század elején osztrák szabadalom, de egyiket sem terjesztették ki hazánkra.¹²²

Egy fokkal kedvezőbb képet ad a kikészítési technikák szabadalmi irodalma. Jóllehet Berthelot *kémiai fehéritésre* vonatkozó eljárását már 1785-ben a nagyvilág elé tárta és állítólag már a 80-as évek elején Born báró Ausztriában felfedezte s 1786-ban Allmeyer néven szabadalmat nyert rá: II. József a cseh gyepfehérités bevezetését szorgalmazta a Szepességben.¹²³ Az első gyári fehéritőüzemet Lőcsén Czisch András állította fel 1794-ben egy Porosz-, Szász-, Csehországban és Ausztriában végzett kémkedési körutazás nyomán. Az első privilégiumot J. A. Allmayer kapja már 1791-ben „különféle vászonneműek fehéritésére zárt tartályokban”.¹²⁴ A leírás szövegében a „sogenannte dephlogistisierte Salzsäure” és a „gaz muritique oxygené” kifejezések világosan Berthelot eljárására utalnak. Allmeyer azt igéri, hogy módszere „in Zeit von wenig Tagen” megfehériti a vásznat. Hogy megvalósult-e bárhol is, nem tudjuk. Ellene szól, hogy Gergelyffy András Technológiája (1809) még új találmánynak nevezi. J. Ries orvosnak a fehérités során alkalmazott sók felhasználására vonatkozó szabadalma¹²⁵ csak utal arra, hogy kémiai fehérités már folyik. K. Galvani találmánya¹²⁶ csak papírgyári rongyfehéritésre vonatkozik. A bécsi A. Strausz szabadalma viszont világosan vászon- és pamutárak fehéritéséről beszél.¹²⁷

¹¹⁴ Uo. II. 290. l.

¹¹⁵ OL. H. t. t. Dep. comm. 1823. fons 50, pos. 125.

¹¹⁶ Uo. pos. 233.

¹¹⁷ Uo. 1824. fons 50, pos. 16.

¹¹⁸ Uo. pos. 60.

¹¹⁹ Uo. 1825. fons 50, pos. 182.

¹²⁰ *Bud Melitta*: A Valero selyemgyár. Bpest. 1941. 57. l.

¹²¹ OL. 1824. fons 50, pos. 279.

¹²² *Kees*: i. m. II. 180. és Anhang 34. l.

¹²³ A. Spiesz szíves közlése. Lőcsei Ltár Zs. 2923/1788.

¹²⁴ OL. H. t. t. Dep. comm. 1791. fons 152, pos. 1. Az aktához kivételesen megvan a leírás a pecsétes borítékkal egyetemben a M. Kir. Kanc. lt. 1790/10513 alatt.

¹²⁵ OL. H. t. t. Dep. comm. 1821. fons 50, pos. 53.

¹²⁶ Uo. 1824. fons 50, pos. 87.

¹²⁷ Uo. pos. 279.

Sorra véve a többi kikészítőműveletet, feltűnő a *nyírószabadalmak* viszonylagosan nagy száma. Az Amerikából származó helikoidális nyírókés elvét a francia Cochelet-lovag védte meg elsőként három szabadalommal.¹²⁸ A folyamatos nyírás különböző kezdetleges formáinak hazai megvalósulására néhány múzeumi géppéldány szerencsés fennmaradása is bizonyíték. Közülük a kőszegi darab archaikus jellege kétségtől a század első negyedére utal. Korai időszakban még előfordul egy-egy nyíróollóra vonatkozó privilégium, pl. Vagner József pozsonyi gépész élesítő módszere,¹²⁹ de később már csak nyírógépekről esik szó.

A legjelentősebb E. Magnan párizsi nagykereskedő nyírógép szabadalma.¹³⁰ Az osztrák Offermann-féle nyírógép magyarországi (1820 körüli) bevezetéséről Kees tudósít.¹³¹

A *gauffrage*, azaz a textildombornyomás, a kalanderezés egy válfaja ezidőben vált divatossá és a papíripart is megtermékenyítette. A Journal des Luxus 1787-es évfolyamában olvashatjuk, hogy a „gauffrage ismét divatos”, ami a talán Vaucansonnak tulajdonítható új kalandertípusnak köszönhető. Fejlődéstörténetét egy korábbi dolgozatban vázoltam,¹³² de akkor nem tudtam még, hogy korai hazai szabadalmak védik. Elsője P. Giancelli tulajdona volt,¹³³ a második J. Hoffmanné, mely kifejezetten gros de tours szalagok dombornyomására vonatkozott.¹³⁴

A *bolyhozást* a cseh A. Hoffmann¹³⁵ és a morva A. Kube¹³⁶ posztónyíró, ill. köszőrüs szabadalmi képviselik, egyéb szárazkikészítő műveleteket a rácmarosi Kräuterer Károly mángorlója,¹³⁷ a bécsi Ziegler testvérek feszítőgépe¹³⁸ és sok más.¹³⁹

A nedves kikészítési folyamatok között a *kallózásnak* van a legnagyobb szerepe. Ez a régóta gépesített folyamat aligha kaphatott szabadalmat, hiszen pl. Thummler Henrik budai „Maschinenkunstbauer”, több szabadalom birtokosa új rendszerű hajómalomkallójára pénzt kér, de privilégiumot nem;¹⁴⁰ nyilván általánosan ismert elvről volt szó, melyet védeni nem lehetett. Egyetlen, igen késői kallószabadalomról tudunk, amelyet a nemi esti állami finomposztógyár jelentett be Magyarországon.¹⁴¹ Ehhez leírás nincs.

Vízhatlan appretúrát véd a velencei viaszosvásongyáros, Rocchi Rocco¹⁴² és a morva J. Reithofer¹⁴³ szabadalma. Az első vászon, a második posztó

¹²⁸ Uo. 1818. fons 145, pos. 1: uo. 1821. fons 50, pos. 69.

¹²⁹ OL. Kanc. 1817/4308. Érdekes, hogy a szabadalom hangsúlyozza: belföldi acélból készült pengéket tesz alkalmassá a nyírásra.

¹³⁰ OL. H. t. t. Dep. Comm. 1823. fons 50, pos. 52.

¹³¹ Kees: i. m. II. 246. l.

¹³² Endrei: Mángorló — kalander — moiré. Magyar Textiltechnika. 1958. 10. 306—308. l.

¹³³ OL. H. t. t. Dep. comm. 1823. fons 50, pos. 1313.

¹³⁴ Uo. 1824. fons 50, pos. 305.

¹³⁵ Uo. 1823. fons 50, pos. 205.

¹³⁶ Uo. 1825. fons 50, pos. 250.

¹³⁷ Uo. 1822. fons 50, pos. 8.

¹³⁸ Uo. 1823. fons 50, pos. 209.

¹³⁹ Uo. pos. 253; 1825. fons 50, pos. 25 és pos. 342. stb.

¹⁴⁰ OL. Kamarai Ltár. Oecon. 1785/553.

¹⁴¹ OL. H. t. t. Dep. comm. 1825. fons 50, pos. 319.

¹⁴² Uo. 1823. fons 50, pos. 86.

¹⁴³ Uo. 1825. fons 50, pos. 135.

impregnálására vonatkozott. *Molymentesítést* vindikált magának két morva-oroszági kereskedő, H. Abeles és S. Kohn szabadalma, bizonyára nem sok sikerrel, hiszen ez a probléma máig sincs megnyugtatóan megoldva.¹⁴⁴ A dolog könnyebbik végét fogta meg honfitársuk, M. Trebitsch, aki csak rőfös *len*árura vállalta a molymentesítést, mivel e kártevők csak akkor rágnak meg cellulózt, ha úgy jutnak gyapjúhoz; eljárása bizonyára hatásos volt, ha ugyan igénybe vette valaki.¹⁴⁵ Végül újfajta kalandert sejtet egy negyedik nikolsburgi kereskedő, M. Spitzer „Eljárás len- és pamutszöveteknek bizonyos folyadékokkal oly kikészítésére, hogy azok hengerekkel simítva szilárdabbakká és csinosabbakká váljanak” című szabadalma. Az óbudai Goldinger Ferenc appretáló-gépére, mely 1824 előtt napi 4000 rőf gyártására volt alkalmas, úgy látszik nem kért privilégiumot.¹⁴⁶

Végezetül a *festés és nyomás* területére kell áttérni, ahol már igen korán tudunk privilégiumokról. Végő soron már De Monte Gratiae Daniel Erasmus 1703-beli szabadalma is különleges festési eljárások védelméről szól.¹⁴⁷ Az indigó pótlására irányuló kísérleteit a késmárki Pfeiffer dr. kísérte meg először megvédeni.¹⁴⁸ A közte és vetélytársai, pl. Aiguebelle lovag között 1784—85-ben folyó értékelési vita évekig folyt és nem állapítható meg, kiadtak-e egyáltalán ilyen tárgyú szabadalmat.¹⁴⁹ Meglepő, de nem találtam egyetlen festésre vonatkozó hazai szabadalmat sem, egészen 1822-ig, F. Hönig bécsi festőnek kékfának fekete színezésre való alkalmazásáról szóló privilégiumáig.¹⁵⁰ Említést érdemel még Chr. Prziza csávaszinezési eljárása.¹⁵¹

Sokkal nagyobb hatást tettek a nyugati *nyomótálmányok* a hazai iparra. Az angol és francia nyomógépek hatására a cseh J. Leitenberger 1818-ban szakaszos nyomógépet talált fel, amely a perrotin felléptéig bizonyos szerepet vitt a Habsburg-birodalomban. Ezt nálunk is bejelentette, nyíltan elismerve, hogy angol példakép lebegett előtte: „Vízzel mozgatható és az angol Singleplatte géphez hasonló gép pamut és több eféle áru benyomtatására.” Erre 10 évi privilegium exclusivumot kapott.¹⁵² Gépét leitenbergine-nek is nevezték, Utána egy osztrák katonatiszt, M. Trentsensky,¹⁵³ F. Gersch („szövetek gyors benyomtatása angol és indiai módra”),¹⁵⁴ egy angol mérnök, J. Salthouse és M. Ringhofer,¹⁵⁵ és Spöhrin & Rahn tapétagyárosok szabadalma¹⁵⁶ következik. Az általunk vizsgált időszak után sem csökken a nyomással kapcsolatos találmányok száma. A hengervésésre vonatkozó első szabadalom E. Leitenbergertől származik (talán fenti fia) 1825-ből¹⁵⁷, röviddel későbbi Vaucher

¹⁴⁴ Uo. 1826. fons 50, pos. 7.

¹⁴⁵ Uo. 1824. fons 50, pos. 239.

¹⁴⁶ Kees: i. m. Anhang 41. l. Lehetséges, hogy Goldberger F.-ről van szó?

¹⁴⁷ OL. M. Kir. Kanc. Concept. exped. 1703 N° 16.

¹⁴⁸ Hermann: Abriss der physikalischen Beschaffenheit der österr. Staaten h. h. 1782 már ismerteti munkásságát, de javaslatának elutasítására csak három év múlva kerül sor.

¹⁴⁹ OL. M. Kir. Kanc. 1784/1392, 7873, 9834—1785/3608, 4439, 6583, 8642 stb.

¹⁵⁰ OL. H. t. t. Dep. Comm. 1822. fons 50, pos. 92.

¹⁵¹ Uo. 1825. fons 50, pos. 232.

¹⁵² Uo. 1819. fons 108, pos. 1.

¹⁵³ Uo. 1824. fons 50, pos. 140.

¹⁵⁴ Uo. pos. 209.

¹⁵⁵ Uo. pos. 219.

¹⁵⁶ Uo. pos. 233.

¹⁵⁷ Uo. 1826. fons 50, pos. 82.

Pasquier és tsa bejelentése „vésőszéket”, azaz nyomóhenger megmunkáló szerszámot illetően.¹⁵⁸

*

Anélkül, hogy az 1780—1825 közti szabadalmak fenti felsorolását teljesnek tartanám — különösen az 1800—1817 közötti hézag szorul kiegészítésre —, az alábbi gondolatmenet vonható le ismeretükből.

A nyugat-európai ipari forradalom szele eljutott a gyarmat sorában tengődő feudális Magyarországra. A fonószabadalmak azonossága az angol találmányokkal, a külföldi engedményesek nagy száma, Napoleon pályázati kiírása a lenfonás gépesítésére elegendő bizonyíték erre. Ha azonban e mozgalom hatásait vizsgáljuk, nem látjuk nyomában a textilipar felvirágzását, gépesítését. Sőt, egy átmeneti — a forradalmi és napoleoni háborúk, a kontinentális zárlat következményeként jelentkező — konjunktúra után teljes visszaesést tapasztalunk. A fennmaradó tőkeerősebb üzemek zöme is manufaktúra marad. Egyedül a gácsi posztógyárról és a határmenti Bruckban levő osztrák Wechtl-féle pamutfonodáról tudjuk, hogy fonógépeit víz hajtotta. Valeronak nem voltak szövőgépei, Goldbergernek sem volt hengernyomógépe 1825 táján. Elfogadható tehát a textilipar esetében is, hogy az ipari forradalom anyagi feltételei nálunk a XIX. század második felében érték meg és a gyári nagyipar meg-alapozása annak két utolsó évtizedében következett be.¹⁵⁹

Ha felidézzük az ipari forradalom menetét, a textilipari találmányok úttörő szerepe ötlük eszünkbe. Ezeket követték az erőgépek, fémmegmunkálás, közlekedés stb. találmányai és az időközben megoldott textilgépek szerepe háttérbe szorult. Érdekes analógiát nyújt erre a vizsgált időszak honi szabadalmainak elemzése. Ha Bittó Béla kitűnő könyvének¹⁶⁰ lajstromából indulunk ki — az 1821 utáni szabadalmakban fentiekben teljesen az ő adataira támaszkodtam —, a textiltechnikai szabadalmak arányának fokozatos csökkenése jól megfigyelhető:

	Adományozott szabadalmak száma	Textilipari szabadalom	%
XVIII. század	10	4	40
1800—1820	24	8	33
1821	31	7	22,5
1822	103	15	14,5
1823	118	21	18
1824	212	40	19
1825	222	30	13,5

A szabadalmak abszolút számának rohamos növekedésével párhuzamosan a feltalálóknak a textilipari technikára irányuló érdeklődése fokozatosan csökken és az iparágat megillető szerényebb keretek közé szorul.

Érdekes, hogy a szabadalomtulajdonosok társadalmi összetételében végbemenő változás hogyan tükrözi a társadalmi fejlődést. Az első szabadal-

¹⁵⁸ Uo. 1827. fons 50, pos. 59.

¹⁵⁹ Sándor Vilmos: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900. Bpest, 1954.

¹⁶⁰ Szabadalmi intézményünk történeti előzményei. Bpest, 1942.

masok arisztokraták (Rubini, Vay), a későbbiek szinte kizárólag polgárok, sőt jobbra kiskereskedők, kisiparosok.

Megdöbbször végül a magyar származású szabadalmasok jelentéktelen száma. Bittó adatai szerint alig 14%-uk magyarországi illetékességű, a magyar nevének száma ennek is töredéke.

Az ipari forradalom idején kiadott textilipari szabadalmak sorsa jól példázza az anyagi kultúra fejlődésének egyenlőtlenségét. Hiába ismerik fel nyíltfejű emberek egyes találmányok fontosságát, hiába áldoznak rá pénzt, hiába hív létre az állam egy viszonylag korszerű szabadalmi jogvédelmi rendszert, a gazdasági szerkezet fejletlensége, a gyarmati kizsákmányolást célzó vámrendszer, a tőkekoncentráció elégtelen volta megakadályozza a műszaki fejlődés kibontakozását.

W. ENDREI

HUNGARIAN PATENTS FOR THE TEXTILE INDUSTRY IN THE TIME OF THE EUROPEAN INDUSTRIAL REVOLUTION

Summary

The paper investigates the effects of the English industrial revolution on the patents granted in Hungary during the period ranging from 1780 to 1825. After shortly reviewing the history of the English and other West-European textile patents, the circumstances of their spreading is described. In that time, the proving of novelty was prescribed by the Hungarian patent law only in home relation. Consequently, the ideas and technical solutions of the great inventors such as Hargreaves, Arkwright, Crompton, Horrocks, Girard, Berthelot etc. appear obliquely or frankly in the contemporary privileges. In certain cases the method and time of taking over of the ideas can be reconstructed, and this fact can be followed even in details by the aid of the patents granted for the spinning industry. About 1800 a number of English technicians reached Hungary, and two of them (Royce and Tyler) established a plant for producing spinning machines. The fundamental inventions appear in Hungary within a short time, sometimes within a few years. The spreading over of the industrial revolution to Hungary is hindered, however, by the economical situation of the country and the colonial exploitation through the Austrian regime; the works foundations fail to be successful and the machines installed in the works are transported to Austria.

HEGEDŰS ZOLTÁN

A diósgyőri Központi Kohászati Múzeum és a soproni Liszt Ferenc Múzeum vasbucáinak kohásztörténeti vonatkozásai

A diósgyőri Központi Kohászati Múzeum érdekességei között kiemelkedő helyet foglal el a kiállított három vasbucá. Vasbucának (vasbucinak, vascipónak) nevezik az ókori—középkori vasolvasztókemence végtermékét, a cipóalakú, erősen salakos, részben szivacsos fémvasat. Ezek meglehetősen ritkák és a kohásztörténet kutatás szempontjából nagyon becses leletek. Különösen ritkák és műszakilag alig vizsgáltak még a nagyobb méretű behasított bucák, amelyekhez a vizsgálat tárgyát képező darabok is tartoznak. E bucákat Sopron környékén, a hévízi tóban és a Baranya megyei Szalacsán találták. Ezeken kívül megvizsgáltuk még a Soproni Liszt Ferenc múzeumban látható teljes bucát és egy kis bucatörédéket, mely Pilisszentkereszt környékéről került elő.

A vasbucák kohásztörténeti értékét az adja meg, hogy közvetlen vizsgálatuk révén fontos és megbízható adatokat kaphatunk régmúlt korszakok technikai fejlettségéről és kohászati eljárásairól. A Kohászati Történeti Bizottság ezért elhatározta e ritka leletek részletes vizsgálatát, aminek eredményeiről a következőkben számolunk be.

A vizsgálatok részletes ismertetése előtt szükséges rövid áttekintést adni az ókori és a középkori vaskohászat eljárásairól.

Európában a vas i. e. 1000 körül jelenik meg. Hogy a vas kohósítását Közép-Európába Kisásziából hozták-e, vagy attól függetlenül fedezték-e fel, ma még nincs eldöntve.

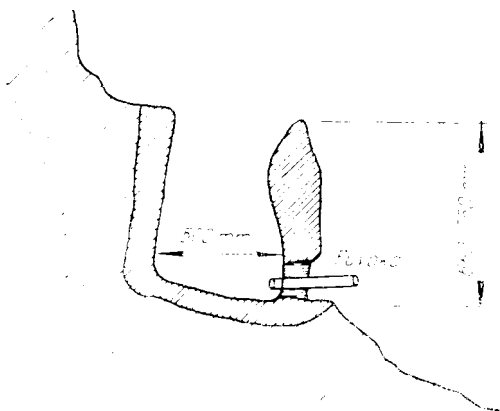
A kohósítás kezdeti időszakában is a vaskinyerés alapelve ugyanaz volt, mint ma; az ércet faszénnel tűzben redukálták. Az idők folyamán csak a kohósítás kivitele, a használatos berendezések változtak és módosultak, a kezdeti 6—7 kg-os bucáktól a mai 100—400 tonnás adagokig.

A legrégebbi időkben a faszénnel kevert ércet kis gödrökben redukálták. A berendezés nagyon egyszerű volt. A földbe kb. 0,5—0,8 m mély gödröt ástak, ezt belülről kövekkel, agyaggal kifalazták és kész is volt a kohó.¹ Elég korán észrevették, hogy nem minden kemencében sikerül vasat kapni. A vas kohósítására csak alsó nyílással, szélesatornával ellátott gödrök, kemencék váltak be. Azt is észrevették, hogy a szűk völgyek meredek lejtőin telepített kemencék üzeme sokkal biztonságosabb. Ezeknél, tisztán tapasztalat útján, az őskohászok szolgálatukba állították a lejtőmenti felszálló légáramlatokat.

¹ R. Schaur : Streiflichter auf die Entwicklungsgeschichte der Hochöfen in Steiermark. Stahl-Eisen 1928. (48) H. 15. 489. l.: J. W. Gilles : Der Stammbaum des Hochofens. Archiv für das Eisenhüttenwesen 1952. H. 11—12. 407. l.: L. Beck : Geschichte des Eisens. Braunschweig, 1891. II.

Ez nagyon fontos felfedezés volt, mert ily módon sikerült javítani a kemence huzatát és ezzel növelni a tűztér hőfokát, ami pedig a sikeres vasredukció egyik alapvető és abban az időben nehezen teljesíthető követelménye volt.

Közben azt is észrevették, hogy azokban a kemencékben, melyeknek szélcsatornája az uralkodó szél irányába került, biztosabb volt az üzem, kevesebb volt a sikertelen olvasztás és rövidebb idő alatt kapták a vasat. A sikertelen olvasztások a primitív kohóknál gyakoriak lehettek. E. J. Wynne—R. F. Tylecote² újjáépített ókori olvasztó gödrökben végzett modern kísérlete

1. ábra. Kelta olvasztógödör vázlata

során például 10 kohósítási kísérlet közül 2 esetben kaptak csak vasat. Egy i. e. 400 körüli olvasztógödör vázlatát az 1. ábra mutatja. A kohósításhoz szükséges faszenet a kiterjedt erdők szolgáltatták. A vasércet a közvetlen környékről szerezték be. Elsősorban mocsári gyepvasércet és az agyagokban levő vasérc (limonit) gumókat kohósították. Ezen ércfélések laza, porózus szerkezete tette lehetővé a vas kohósítását az olvasztó gödrök kis hőmérsékletén.

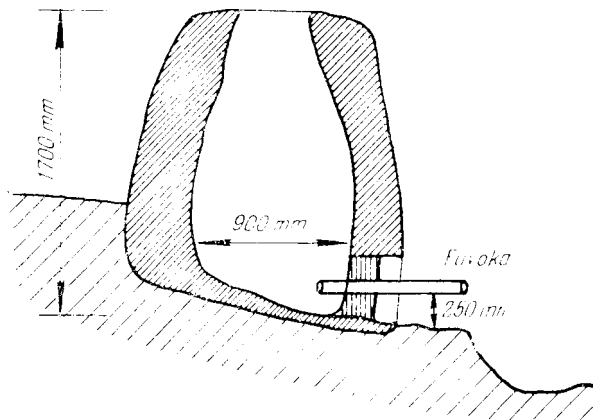
A kohósítás végterméke pépes-nyúlós salaktömegbe ágyazott vasszivacs és vaszárvány volt. Ezt nevezzük vasbucának. A salakos fémet melegen kovácsolták, amikor a salak nagy része kinyomódott és visszamaradt a végtermék, a többé-kevésbé jól alakítható vas rúd. A vasbucák súlya 0,1—0,2 kg-tól 8—12 kg-ig változott. A vízkerékfűttatásos olvasztó gödröknél (olvasztó teknőknél) 20—30—50 kg-os tömör, megolvadt bucákat is kaptak.

Az olvasztógödör mellett már i. e. 500 körül megjelenik a kis aknás bucakemence is. Hogy milyen módon jött rá erre az ősember, ma még biztosan nem tudjuk. Ezeknél a kb. 200—400 mm Ø és ugyanolyan magasságú olvasztótérhez 300—600 mm-es, kb. 120—200 mm Ø akna (kürtő) csatlakozott a jobb huzat biztosítására (2. ábra). Ez a kemence is követte az olvasztógödörnél leírt fejlődést; a kemencéket szűk völgyek lejtőire telepítették, lehetőleg oly módon, hogy a légesatorna az uralkodó szélfúvás irányában helyezkedjék el.

² E. J. Wynne—R. F. Tylecote: Journal of Iron and Steel Institute 1958. Nr. 4. 339. l.

A bucakemence terméke is pépes salakba ágyazott vasszivacs volt, csak az erősebb huzat nagyobb hőmérsékletet biztosított, és ily módon rövidebb ideig tartott a kohósítás és kevesebb volt a sikertelen olvasztás is.³

A további fejlődés iránya az erősebb huzat biztosítására irányult. A kemencék szélszatórnájába egy vagy két, kifelé kürtöyszerűen kiszélesedő, befelé erősen szűkülő véggel ellátott agyagesővet helyeztek el. Majd hosszabb-rövidebb idő után bekövetkezik egy nagyjelentőségű felfedezés, a mesterséges

2. ábra. Római aknas kemence vázlata

fújtatás. Ez különböző, bőrből és agyageserépből, fából készült kézi és lábfújtatókkal történt.

A fújtatók nagyobb kemencehőmérsékletet biztosítottak, a pépes salak gyakran megolvadt és eltömte a fújtató nyílásokat. Ezt külön salaklecsapoló nyílások, csövek használatával szüntették meg.

Körülbelül ez volt a helyzet i. e. 100 körül a vaskohászat területén. A vasolvasztó gödör és az aknas kemence egymás mellett párhuzamosan megmaradt a használatban és tovább fejlődött egész a késő középkorig. A vasolvasztó gödör kb. 1600 után lassan megszűnik.

A rómaiak korában fejlődést csak az aknas kemencénél látunk. Egyes aknas kemencéken megjelenik a buca kiemelésére szolgáló nyílás.⁴ Olvasztáskor a nyílást agyaggal betömtek és a vékony agyagfalon vezették keresztül a fújtató és salakbekapcsoló csöveket. Az olvasztás végén kihúzták a fújtatókat, áttörték az agyagfalat és kiemelték a bucát. Amíg a régi aknas kemencéket a buca kiemelésekor legtöbbször széttrükközték, ezek a kemencék több egymás utáni olvasztásra is felhasználhatók voltak.⁵

A népvándorlás korában a vaskohászatban nem következik be fejlődés, de lényeges visszaesést sem tapasztalunk.

³ E. Schürmann : Die Reduktion des Eisens im Rennfeuer. Stahl-Eisen 1958 (78). H. 19. 1297. l.

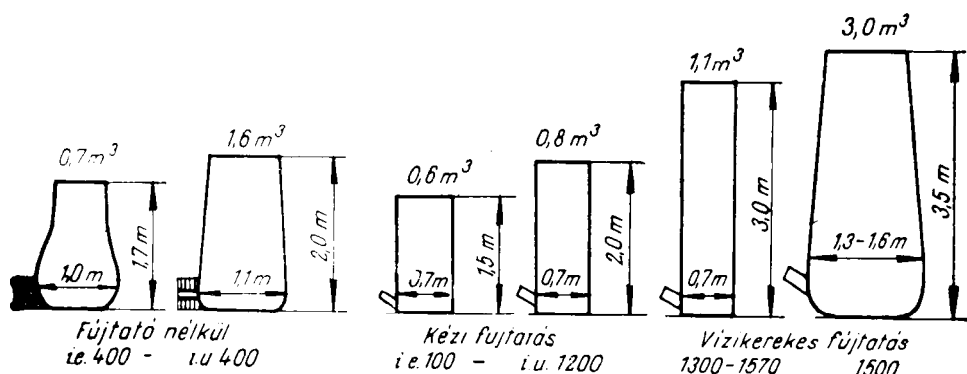
⁴ A. Voigt : Eisengewinnung und -verarbeitung zur Römerzeit im Gebiet der Erzprovinz um das Hohe Venn. Stahl-Eisen 1959 (79). H. 19. 1359. l.

⁵ R. Pleiner : Die Ergebnisse neuer Ausgrabungen an vor- und frühgeschichtlichen Eisenhüttenplätzen in Böhmen und Mähren. Stahl-Eisen 1958 (78). H. 23. 1748. l.

A X—XI. évszázadban erősen nő a vasszükséglet. Ezt részben sok kisebb kemencéből álló battériák építésével,⁶ részben nagyobb, 2—3 m magas aknás kemencékkel próbálták kielégíteni. A magasabb kemence nagyobb hőmérsékletet, gyorsabb redukiót biztosított, de erősebb huzatot kívánt. A kézi és lábfűjtató teljesítménye már túl kicsinynek bizonyul, ezek mellett megjelenik a nagyobb teljesítményű taposókerekes, majd 1230 körül a vízkerekes fűjtató.⁷

A nagyteljesítményű vízkerekes fűjtató rohamos fejlődést indít meg. Az erős huzat nagy hőfokot biztosít a kemencében, a salak teljes egészében

3. ábra. Aknás vasolvasztó kemence fejlődése az ókortól 1600-ig (Gilles után)

megolvad, a vas jelentősebb mennyiségű szenet vesz fel és részben vagy egészben szintén megolvad. A jól kovácsolható lágy vas mellett keményacél és egyáltalában nem alakítható öntöttvas is keletkezik. Ugyanakkor a nagy hőfok megindítja a vas feldolgozása szempontjából káros szennyezők redukióját az ércből és salakból.

A rosszul alakítható vasat és az egyáltalában nem alakítható öntöttvasat többször visszarakják a tűzbe és közben észreveszik, hogy a többszöri izzítás hatására javul a vas alakíthatósága, és ily módon az egyáltalában nem képlékeny öntöttvas is kovácsolhatóvá válik. Ez végül a XIII—XIV. században a frissítő eljárás felfedezéséhez vezet.⁸

Az aknás kemence a XV—XVI. században nagy fejlődésen megy keresztül és végül a mai nagyolvasztó őséhez vezet (3. ábra). A vízkerekes fűjtás azonban lehetővé teszi, hogy a primitív olvasztógödörből kialakult olvasztóteknőben is teljes tömegében megolvadt vasat kapjanak.⁹

A fűjtás erősödésével és a kemence méretének növekedésével nő a termelt buca súlya is. Amíg i. e. 300 körüli kelta olvasztógödörökben 2 nap alatt kb. 6—8 kg vasat kaptak, addig a kisaknás kemencék ugyanennyi idő alatt 12—18 kg-os bucákat szolgáltatottak. A buca súlya a XII—XIII. századig alig változik. A XIV. században már 30—80 kg-os bucát nyernek 16—18 óra alatt, míg a XVI. században naponként 300—400 kg vasat termel egy-egy kohó.¹⁰

⁶ Uo. 1751. l.

⁷ Gilles, Beck : i. m.

⁸ Beck : i. m.

⁹ Gilles : i. m.

¹⁰ Schaur : i. m.

A vaskohászat fejlődésének ismertetését a XVI. századon túl nem folytatjuk, vizsgálataink szempontjából ui. a későbbi korszakok jelentősége csekély. A következőkben röviden ismertetjük a régi bucák vizsgálatánál alkalmazott módszereket.

Első a kémiai összetétel meghatározása. A régi kemencék- és olvasztógödrökben elérhető kis hőmérsékletnek a vasredukció szempontjából sok hátránya volt, de voltak előnyei is. Ugyanis a kis hőmérsékleten nem tudtak redukálódni a vasérc káros szennyezői, a foszfor, valamint a kén és a feldolgozást megnehezítő mangán. Mai acéljainkba a kén a kohósításhoz használt kokszból kerül, a faszén kénmentes, ezért az ókori és középkori bucákra jellemző a kis kén-, mangán- és a régebbieknél a kis foszfortartalom is.

Lehet a vasban más szennyező is, réz, nikkel, króm. Ezek jelenlétéből következtetni lehet az érc, illetve a vas lelő- és kohósítási helyére.

Nagyon fontos a buca átlagos széntartalmának ismerete is. A kohó hőfokának növekedésével, továbbá a kohófenék kiképzésének változtatásával ui. párhuzamosan növekedik a kapott acél széntartalma, és ily módon közvetve lehetőség nyílik a vaskohósítás körülményeinek tisztázására.

A kémiai vizsgálatnál fontosabb adatokat nyújt a vashucák mikroszkópi, azaz metallográfiai vizsgálata. Nézzük meg, hogyan is történik a metallográfiai vizsgálat. Először a vashól tükrőfényesre polírozott felületű próbát, csiszolatot kell készíteni. Ezt különböző (többnyire erősen hígított) savas oldatokkal megmaratva látható lesz a vas szövetszerkezete, kristályszerkezete. A vas szövetszerkezete nagymértékben függ a kémiai összetétel változásaitól; a különböző meleg és hideg alakítás, hőkezelés is maradandó változást idéznek elő benne.

A szövetszerkezet ezen változásai, különösen acélokban nagyon bonyolultak, és ezek vizsgálatával külön tudományág, a metallográfia foglalkozik.¹¹ Anélkül, hogy e nagy kohászati és fizikai (fémfizikai) ismereteket igénylő tudomány részleteibe belebocsátkoznánk, röviden ismertetjük a bucákban előforduló szövetszerkezeti elemeket.

Az ókori és a középkori vaskohászat termékei gyakorlatilag változó széntartalmú vasötvözetek. A vas—szén ötvözetekre pedig jellemző, hogy szobahőfokon a szén nagy része már nem oldódik a vasban és külön szövetelemként jelentkezik. 0,83%-kal kisebb széntartalomnál a maratott csiszolaton megjelenik a fehér, szögletes kristályféleség, a ferrit. Ez maximálisan 0,08% C-t tartalmaz, és gyakorlatilag színavasnak tekinthetjük. Ugyanakkor a széntartalomtól függően több-kevesebb sötétebb folt is észlelhető. Ezek két szövetelem finom keverékéből állnak. Az alaprészt a már ismert ferrit, benne pedig lemezes vagy gömbalakú Fe_3C -vegyület alkotta szemcsék, cementit kiválások találhatók. Ez a finom szövetelem egy más kristály szétesése folytán keletkezik szilárd állapotban, 723 °C-on. Az átalakulási terméket perlitnek nevezzük. 0,83% feletti széntartalomnál a szövet perlitből és több-kevesebb tú- vagy hálólalakú cementit (Fe_3C) kiválásból áll. Ez utóbbi 6,7% C-t tartalmazó vegyület.

A ferrit lágy, hidegen jól alakítható, a perlit már lényegesen keményebb, de még mindig jól alakítható, a cementit rideg, kemény, nem alakítható. 723 °C felett a perlit, ferrit és a cementit egy része is melegen jól alakítható

¹¹ Szabó Ödön : A vas- és acélipar gyakorlati metallográfiája. Bpest . 1954.

szövétté alakul át. Ezt ausztenitnek nevezzük, mely lehűléskor visszaalakul ferritté, perlitté és az oldott cementit is kiválik belőle.

E rövid kohászati és metallográfiai bevezető után rátérünk a kiállított bucák vizsgálati eredményeinek ismertetésére. (A vizsgálatok során készült fényképfelvételek reprodukcióit ld. a XVI—XXI. táblákon.)

A) Szalacscai vasbuca

A buca maximális méretei: $290 \times 220 \times 126$ mm, súlya 26 kg. Felületén durvább kovácsolás nyomait viseli, alakja elő- és oldalnézetben a XVI. 1. és 2. képen látható. A kovácsolással legömbölyített buca felületén jól felismerhető a kettéhasítás egykori síkja.

Kémiai összetétel:

$C = 0,22\%$, $Si < 0,10\%$, $Mn < 0,10\%$, $S = 0,029\%$, $P = 0,025\%$, $Cu = 0,10\%$, $Ni = \emptyset$, $Cr = \emptyset$, $V = \emptyset$.

Kis C-, S-, P-tartalmú vas; összetétele megegyezik az irodalomban található középkori vasak összetételi adataival.

A mikroszkópi vizsgálat a buca egyik sarkából készült. Ezen a helyen kevés széttöredezett, nyújtott szilikátsalakzárványt, valamint teljesen össze nem nyomott hólyagmaradványokat találtunk. Szövege inhomogén, a finom szemcsés ferrit perlites alapon nagyobb C-tartalmú perlites vagy perlit-cementites sávok helyezkednek el (XVI. 3. és XVII. 1. kép). A két különböző szövetszerkezetű rész átmenete egyenlőtlenül eldurvult, túlhevített (Widmannstättenes) szerkezet (XVII. 2. kép).

A szövetszerkezet azt mutatja, hogy a vizsgált mélységig a bucát átkovácsolták. Külön figyelmet érdemelnek a helyenként előforduló nagyobb C-tartalmú sávok. Keletkezésüket J. W. Gilles¹² újjáépített keltakori kemencékben végzett kísérleti olvasztásokkal igazolta. Szerinte ezek helyi túlhevítés hatására bekövetkező kisebb-nagyobb szénfelvétel (karbonizáció) eredményei. A bucában levő nagyobb C-tartalmú szigetekből kovácsoláskor elnyúlt sávok keletkeznek, és ezek megtalálhatók a bucából készült fegyverekben és használati eszközökben is.¹³

A szalacscai buca nagy C-tartalmú zónái mentén elhelyezkedő salakzárványok és a helyi túlhevítés esetleg arra is utal, hogy ezek a buca eredeti felületén levő karbonizálódott kisebb-nagyobb kiemelkedésekből származnak, melyek a kovácsolás során átlapolódtak.

A vizsgálat azt mutatja, hogy az egy kettéhasított buca egyik fele és az eredeti mérete kb. $290 \times 450 \times 130$ mm, míg súlya kb. 50 kg lehetett.

B) Hévízi-buca

A buca méretei $430 \times 310 \times 250$ mm, súlya 47,5 kg. A hévízi tóból halászták ki. A bucát különböző nézetekből a XVIII. 1—3. képek mutatják. Felüle-

¹² J. W. Gilles: Versuchsschmelze in einem vorgeschichtlichen Rennofen. Stahl-Eisen 1958 (78). H. 23. 1690. l.

¹³ Hegedűs Z.: Honfoglaláskori vastárgyak és salakok metallográfiai vizsgálatának tanulságai. Történelmi Szemle, 1959. 3—4. sz.

tén kovácsolás nyomai nem ismerhetők fel. A korongalakú buca középrészén ékalakú bevágás található. Felületei homorúak.

Kémiai összetétel:

$C = 1,26\%$, $Si < 0,04\%$, $Mn < 0,10\%$, $S = 0,013\%$, $P = 0,022\%$, $Cu = 0,10\%$. Nagyobb C-tartalmú, kénben és foszforban szegény, tiszta vas. (Az elemzés a buca kisebb C-tartalmú, cementitben szegény részéből készült.)

A mikroszkópi vizsgálat a buca szélén levő egyik kiemelkedésből történt. Itt az acél kevés salakot és sok pórust, gázüreget tartalmaz. A gázüregek mentén többnyire erős korrózió indult meg a víz hosszú behatására. Szövege nagyon egyenlőtlen, perlites alapon sok cementit tűkristály, néhol cementitháló, más-
hol cementit mentes (XVII. 3. kép).

A bucán kovácsolás nyomai nem ismerhetők fel.

C) Diósgyőri Központi Kohászati Múzeum soproni vashüvelye

A Központi Kohászati Múzeum, valamint a Liszt Ferenc Múzeum vashüvelyeit a Sopron melletti Kányaszurdok völgyben találták a múlt század végén és meteorvasnak nézték azokat. 1960-ban Nováki Gyula próbaáztatást végzett a Kányaszurdokban, és vashüvelyt, valamint fűvókadarabot talált. A Kohászati Történelmi Bizottság 1961-re tervezi az áztatást a Kányaszurdok völgyben.

A buca maximális méretei: $440 \times 390 \times 250$ mm. Súlya 50 kg. A hüvely különböző nézetekből a XIX. 1—3. számú képek mutatják. A buca széléin kovácsolás nyomai ismerhetők fel, középen ékalakú, kissé elhajló bevágás található.

Kémiai összetétel:

$C = 1,58\%$, $Si = 0,15\%$, $Mn < 0,10\%$, $S = 0,021\%$, $P = 0,55\%$, $Cu = 0,10\%$. Nagy C- és P-tartalmú vas.

A mikroszkópi vizsgálat a buca egyik sarkából készült. Szövege perlites alapon egyenletesen eloszlott cementit tűkristályok, helyenkint cementit háló. A szöveten kb. 20 mm mélységig kovácsolás nyomai ismerhetők fel. Az üregek össze vannak nyomva, a cementit részben széttöredezett, a perliten gyűrődések figyelhetők meg (XX. 1. és XXI. 1. kép).

D) Soproni Liszt Ferenc Múzeum vashüvelye

Alakja szívhez hasonló, középen a keresztmetszet négyötöd részéig behatoló ékalakú bevágással. A hüvelyt hát- és felülnézetben a XXI. 2—3. számú felvételek mutatják. Az alsó felülete sima és követi a kemencefenék görbületét. Felső felülete nagyon egyenlőtlen, nagyobb dudorok, kiemelkedések, illetve 50 mm mélységig terjedő üregek észlelhetők. Az egyenlőtlen, üreges felületen rátapadt salak nem észlelhető. A buca felületén kovácsolás nyomait nem lehet felismerni. A hasítás felülete sima, egyenes.

Kémiai összetétel:

$C = 1,00\%$, $Si = 0,26\%$, $Mn = 0,17\%$, $P = 0,10\%$.

Mikroszkópi vizsgálat:

A buca erősen mikroporozus. A pórusok mentén többé-kevésbé erős korrozó indult meg. Szövege finom perlit, szekundér cementithálóval. Egyes nagyobb pórusok mentén kevés tűs cementit is előfordul, máshol kisebb ferri-tes szigetek is vannak. A szöveten alakításra utaló elválkozás nem látható.

E) Pilisszentkeresztii vasbucá töredék

Jung Béla főmérnök, kohászati történeti bizottsági tag 1956-ban Pilisszentkereszt mellett kb. $50 \times 35 \times 15$ mm-es 300—400 g súlyú vasbucatöredéket talált. A darab felülete erősen be volt rozsdásodva, a rozsdaréteg alatt nagyobb faszéndarabot találtunk a vasba beágyazva. (A bucadarab időközben egy kis darab kivételével elveszett.)

Kémiai összetétel:

$C = 2,08\%$, $Si = 0,10\%$, $Mn < 0,10\%$, $S = 0,010\%$, $P = 0,026\%$. Nagy C-, kis Si- és Mn-tartalmú vas. Összetétele a hévízi és soproni bucákéhoz hasonló.

Mikroszkópi vizsgálat:

Szövege: perlités alaphán cementit tű és cementitháló, helyenkint több kisebb üreg és pórus (XX. 2. kép). Kovácsolás nyomai a szöveten nem ismerhetők fel.

*

Mint a vizsgálatokból láthattuk — az egy bucatöredéket leszámítva — valamennyi vizsgált buca külső megjelenése azonos, sőt még a méreteik és súlyuk is nagyjából megegyező. Szövet szempontjából csak a szalacscai és a Soproni Liszt Ferenc múzeumi buca mutat eltérést, a többi buca szövetszerkezete azonos. Valamennyi buca közös vonása, hogy kormeghatározásra alkalmas lelet nem került velük elő. Ezért kormeghatározásuk csak a végzett vizsgálatok alapján történhetik meg. Ez azonban meglehetősen bizonytalan és csak közelítő lehet.

A soproni bucákat A. Baarb és Romwalter¹⁴ munkáira támaszkodva kelta korúnak minősítették.¹⁵ De a fenti vizsgálati eredményeket a kelta vaskohá-

¹⁴ A. Baarb: Spuren alter Eisengewinnung im heutigen Burgenland. Wiener Prähistorische Zeitschrift 1937. 113—157. l.; Romwalter A.: Értekezés a Hallstatt- és la Tène-kori vastermelésről Sopron vidékén. A m. kir. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Bánya- és Kohómérnöki Osztályának Közleményei 1938. X.

¹⁵ Sodró L.: A Sopron környéki őskori vaskohászatra vonatkozó eddigi kutatásokról. Soproni Szemle 1956 (V). 4. sz. 335—344. l.

szatra vonatkozó elég bőséges irodalmi adattal összevetve, kelta eredetük kétségszű. Feltevéseinket a következő adatok támasztják alá.

1. A bucák nagy súlya és mérete. A kelta bucák súlya lényegesen kisebb. J. W. Gilles 3—4 kg-os kelta bucákat ír le.¹⁶ Későbbi újjáépített keltakori kemencékben végzett olvasztási kísérletei során egy betétből csak 17 kg teljesen meg nem olvadt vasat kapott.¹⁷

B. Osann szerint¹⁸ a kelták 100 kg átlagosan 36%-os Fe-tartalmú ércből csak 8,3 kg-os bucákat kaptak.

O. Johannsen szerint¹⁹ Steiermarkban 1300 előtt csak kb. 15 kg-os bucákat tudtak kovácsolni. Romwalter számításai szerint a kelta kemencékben maximálisan csak 15—20 kg-os bucákat lehetett olvasztani. W. Schmidt szerint²⁰ a kelta kemencékben csak 7—8 kg-os bucákat kaptak, és ezt újjáépített kemencékben végzett kísérletekkel igazolta. Az Erdélyben talált rómaiakori kemencékben is csak 3—5 kg-os buca volt.²¹

2. A bucák nagy C-tartalma. Az irodalomban ismertetett kelta bucák C-tartalma 0,02—0,76% között változik.²² Carpenter és Robertson a kelta bucákat zsugorodott (meg nem olvadt) vashalmazoknak tekintik, melyek sok salak- és faszénzárványt tartalmaznak.²³ A kelta kemencék kis mérete, gyenge huzata nem tette lehetővé a vas erős karbonizációját, a foszfor nagyfokú redukcióját és a vas teljes megolvadását. J. W. Gilles a már említett kísérleteinél csak helyileg mért olyan hőfokot, ami lehetővé teszi a vas karbonizációját. A szénfelvétel folytán a vas kis része megolvadt, és ez többnyire a salakkal együtt eltávozott. Későbbi Karoling-korabeli salakok vizsgálatánál megemlíti a kemence fenekén és a salakgödörökben összegyűlt kevés nagy C-tartalmú olvadt vasat.

3. A soproni, pilisszentkereszti és hévízi bucák egész tömegében megolvadt vasból állanak. Az erősen kovácsolt szalacska buca is valószínűleg teljes tömegében meg volt olvadva, de erre csak következtetni lehet.

Az elmondottak alapján könnyű belátni, hogy a bucák nem kelta korúak, hanem azoknál fiatalabbak. Római koriak sem lehetnek, mert a rómaiak kohó- és vashucaméretei a keltákétól alig különböznek, ezért későbbi korra kell azokat datálnunk.

A következőkben vizsgáljuk meg a bucákon látható bevágást, részben műszaki, részben kormeghatározás szempontjából. Kelta korabeli vashucákon bevágást még nem találtak, de a kelták vasmegmunkáló szerszámai nem is voltak alkalmasak a vizsgált bucákon látható hatalmas bevágások készítésére. Téglás Gábor szerint a bucák behasítását a rómaiak terjesztik el.²⁴ „A termelt

¹⁶ J. W. Gilles : Untersuchung chattischer Eisenfunde. Stahl-Eisen 1938 (58) H. 30. 61. l.

¹⁷ Ld. a 12. sz. jegyzetet.

¹⁸ B. Osann : Alte Kirchtürme aus Rennschlacken-Stein. Stahl-Eisen 1936. (56). H. 32. 907. l.

¹⁹ O. Johannsen : Geschichte des Eisens. 1954.

²⁰ W. Schmidt : Beiträge zur Geschichte des österreichischen Eisenwesens. Stahl-Eisen 1932 (52). H. 16. 403. l.

²¹ Papp K. : A Magyar Birodalom vasérc- és köszénkészlete. Bpest. 1915.

²² K. Deves : Untersuchung alter Eisenteile vom Kölner Dom. Stahl-Eisen 1940 (60). H. 12. 245. l. O. Krása : Vorgeschichtliche Eisenschmelzen im Siegerland. Stahl-Eisen 1931 (51). H. 42. 1287. l.

²³ W. Kieffer — W. Hotop : Sinteresen und Sinterstahl. 1948.

²⁴ Téglás G. : Praehistorikus vasolvastó Besenyőn (Háromszék megye). Archaeologiai Értesítő 1887 (VII). 2. sz. 153. l.

vastömbök belső minőségét a vásárlóra nézve egy behasítással tették szemléltethetővé. Ez a gyakorlat a rómaiaktól megszállva tartott vasbányáknál szélén alkalmazva volt.” O. Johannsen a XI. századból ír le behasított bucát.²⁵ Ez nagyon hasonlít a Liszt Ferenc Múzeum bucájához. Szerinte a behasítás részben a vas jóságának megállapítására, részben a lóháton való szállítás megkönnyítésére és a frissítésre való előkészítésre szolgált. Igaz viszont, hogy az O. Johannsen által bemutatott buca 8–20 kg-os csak, szemben a múzeumainkban levő 50 kg-os bucákkal.

A hatalmas bevágás elkészítése igen nehéz feladat lehetett a kemény cementites szövettű acélban és csak melegen történhetett. A hidegvágáshoz aligha rendelkeztek megfelelő szerszámmal, ugyanis a vizsgálatokhoz szüksé-

4. ábra. Buca darabolásra alkalmas vízajtású pöröly Agricola: De Re Metallica c. könyvéből

ges próbavételnél kiderült, hogy a mai modern acél fűrészlapokkal is csak nehezen sikerült a darabot elvágni.

A bevágások készülhettek kézi vagy gépi úton. O. Johannsen 1732-ből svéd parasztkemence képét közli, melynek szélén egy kohász kézivágóval (baltaszerű szerszámmal) darabolja a bucát. Ugyanakkor a szövegben megemlíti, hogy a bucák súlya 13–17 kg között volt. Teljesség kedvéért meg kell jegyezni, hogy ugyanezt a képet Beck is közli, de arról hiányzik a bucát daraboló ember.

A bucák nagy vastagsága, súlya és szilárdsága miatt kénytelenek vagyunk feltételezni azt, hogy a bevágást gépi úton végezték. Agricola De Re Metallica

²⁵ I. m. 127. l.

c. könyvében részletesen leírja a bucák és fémtömbök darabolására szolgáló vízkerék-hajtású gépet (4. ábra). A hasítási felület egyenletességéből és simaságából pedig egyértelműen gépi vágásra lehet következtetni. Ez pedig közelebbi kormeghatározást tesz lehetővé, ugyanis ezek a nagy lapátkerékes vágók és zúzók a XIV. században kezdenek csak elterjedni.

A következőkben vizsgáljuk meg a bucák olvasztására használt kemencét.

A hévizi és soproni bucák alakja és görbülete felvilágosítást nyújt a kemencefenék kiképzéséről és méretéről. A nagyobb C-tartalom erős huzatra

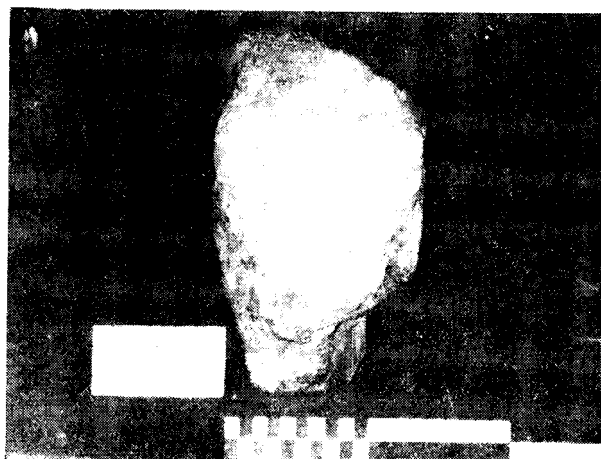
5. ábra. Olvasztógödör üzem közben Agricola: De Re Metallica c. könyvéből

utal. Beck szerint a lapos olvasztóteknőben erős huzat, gyors redukció és jóminőségű érc alkalmazásakor nagy C-tartalmú olvadt vasat nyertek.

A kohászok a frissítő eljárás kezdeti korszakában is többnyire kovácsolható vas olvasztására törekedtek. Ekkor már tudták, hogy a vas kovácsolhatósága, valamint a buca súlya is nagymértékben függ a huzaton kívül az érc és faszén minőségétől is, amint ezt Biringuccio, Agricola, Monardo, Jeremias Gessner 1500–1600 között írott műveiben olvashatjuk. Peder Mänsön 1500 körül már megkülönböztet kemény és lágy acélt adó ércet.²⁶

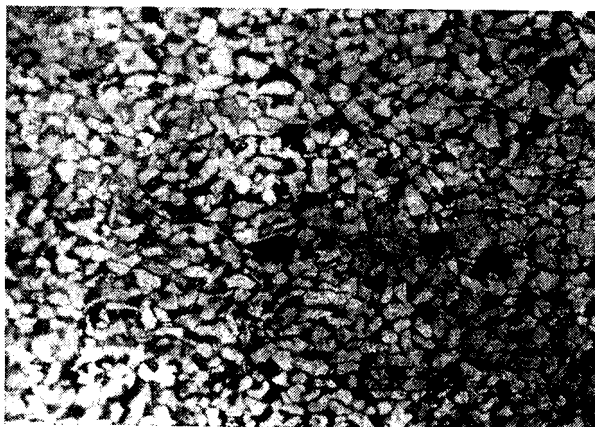
²⁶ O. Johannsen: Peder Mänsöns Schriften über technische Chemie und Hüttenwesen, 1941.

1. Szalacsikai kovácsolt
bucva előlnézetben. Jobb
oldalon jól látható a
kettéhasítás síkja

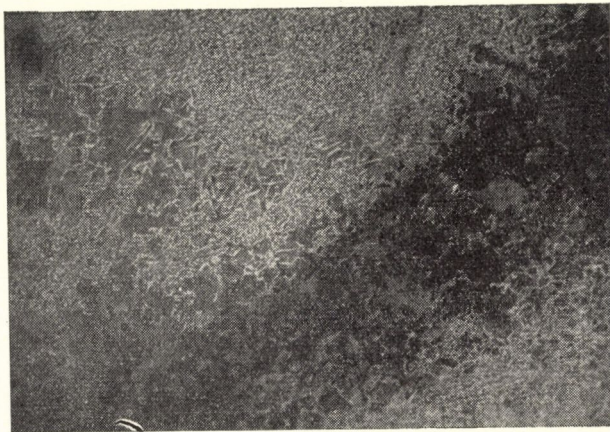
2. Szalacsikai kovácsolt
bucvas oldalnézetben
a vágási sík felől nézve

3. Szalacsikai kovácsolt
bucvas alapszövege:
finom egyenletes szem-
csenagyságú ferrit, kevés
perlittel. $N = 150 \times$ -es.
Maratás: 3%-os alkoholo-
los salétomsav

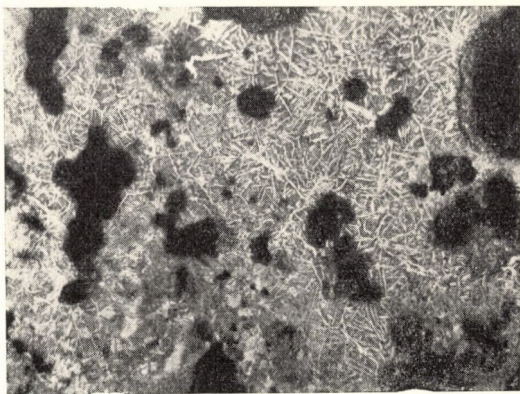
XVII. TÁBLA

1. Nagy C-tartalmú
perlites sávok a szalacs-
kai bucavasban.
N = 30 ×-os. Maratás:
3%-os alkoholos
salétromsav

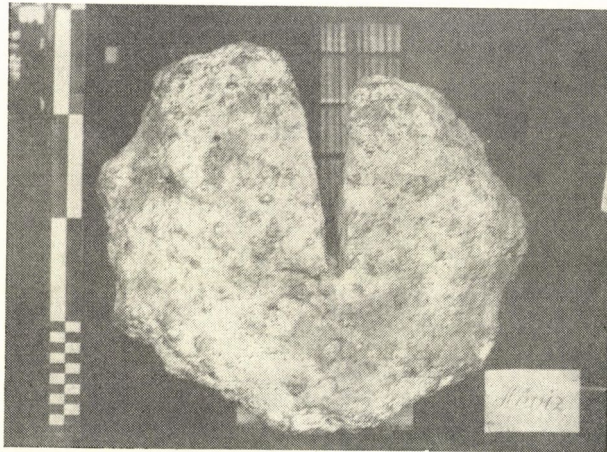
2. Durva, egyenlőtlen,
részben widmannstätt-
enes szövet, a kis és
nagy C-tartalmú sávok
átmenetében. N = 150
×-es. Maratás: 3%-os
alkoholos salétromsav

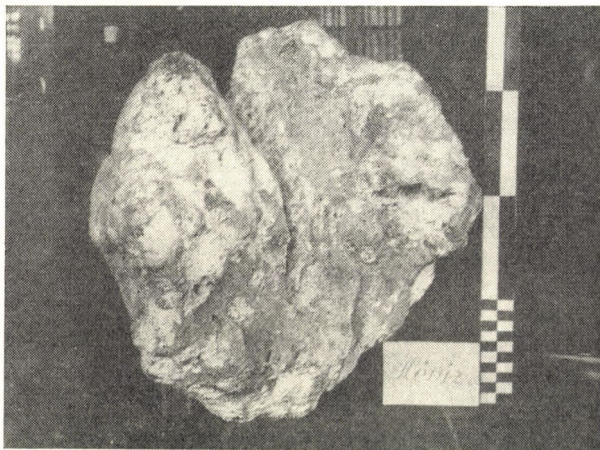
3. Hévízi buca szöve: perlites
alapban cementit tűkristályok, sok
üreg és pórus, néhol cementit men-
tes szigetek. N = 10 ×-es. Maratás:
3%-os alkoholos salétromsav

1. Hévízi buca előlnézet-
ben, középen az ékalakú
bevágással

2. Hévízi buca hátnézet-
ben. A buca felületén jól
ki lehet venni az olvasz-
tógödör egykori felület
kiképzését

3. Hévizibuca oldalné-
zetben

XIX. TÁBLA

1. Soproni kelta buca elől-
nézetben, középen az ék-
alakú bevágással

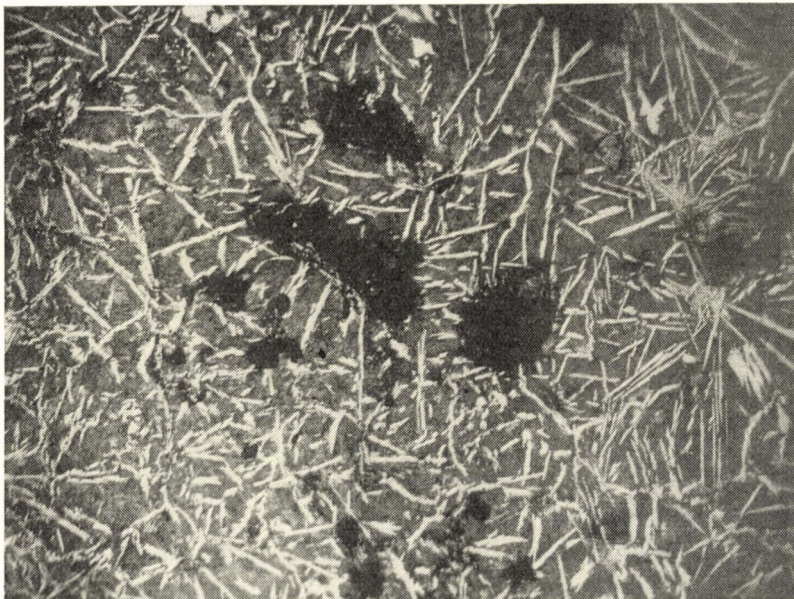

2. Soproni kelta buca
hátnézetben

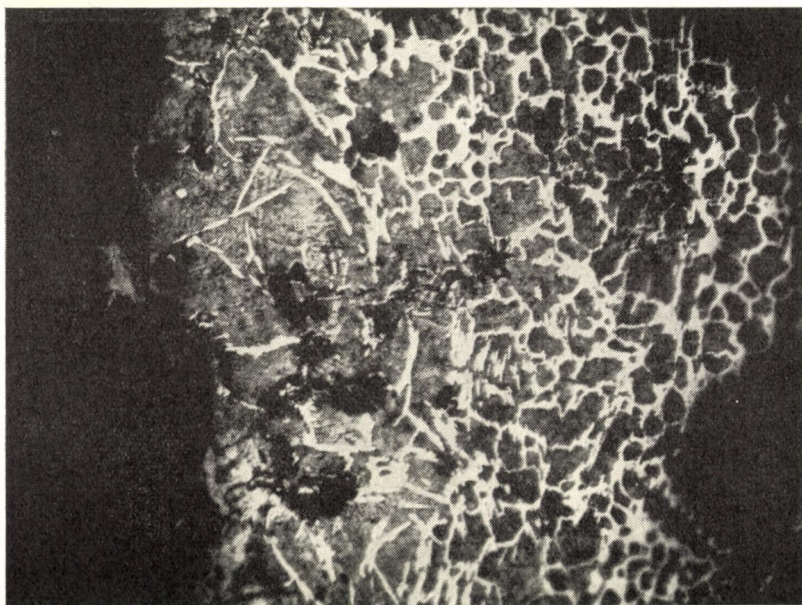

3. Soproni kelta buca
oldalnézetben

1. Soproni buca szövete: perlites alapon cementit tűkristályok. A felvétel az öntött kovácsolt szövet átmenetét mutatja. A kovácsolás nagyrészt összenyomta az üregeket, a cementit tűkristályok részben széttöredeztek illetve összegyűrődtek. $N = 20 \times$. Maratás: 3%-os alkoholos salétromsav

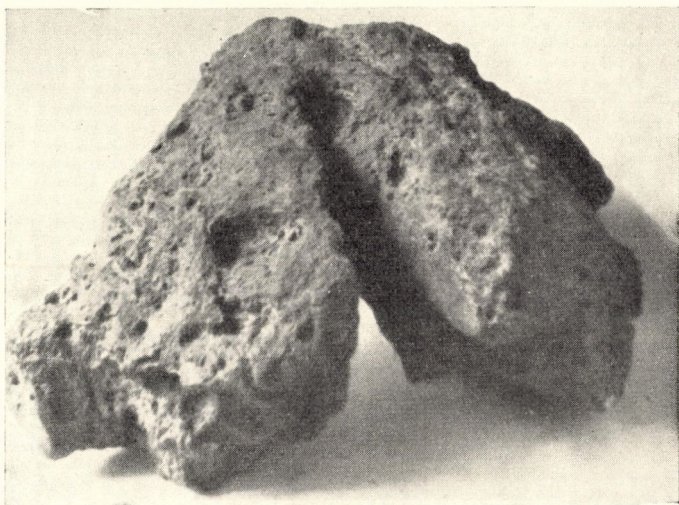
2. Pilisszentkereszti buca szövete: perlites alapon cementitháló és cementit tűkristályok. $N = 20 \times$ -os. Maratás: 3%-os alkoholos salétromsav

XXI. TÁBLA

1. Kovácsolás hatására széttört cementit tűkristályok. $N = 150 \times$ -es. Maratás: 3%-os alkoholos salétromsav

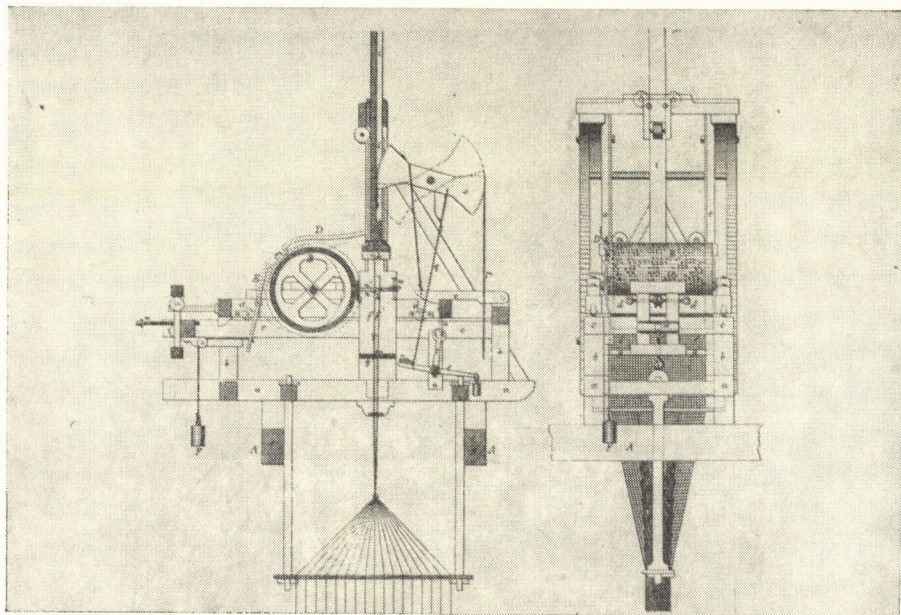

2. Soproni Liszt Ferenc Múzeum bucája előlnézetben

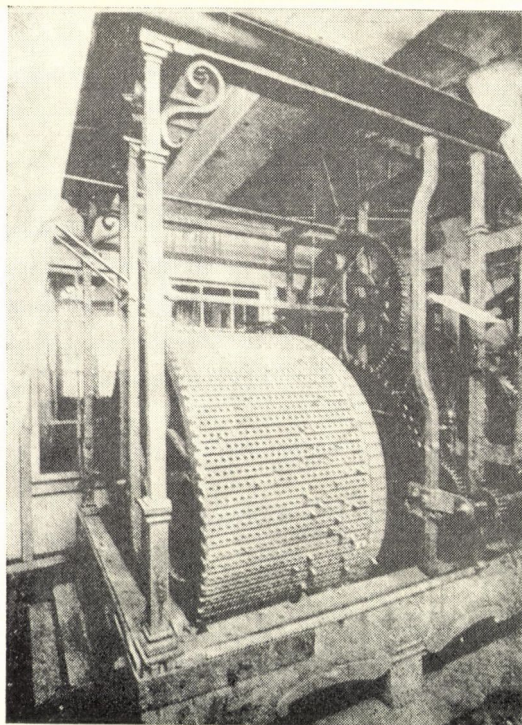

3. Soproni Liszt Ferenc Múzeum bucája felülnézetben

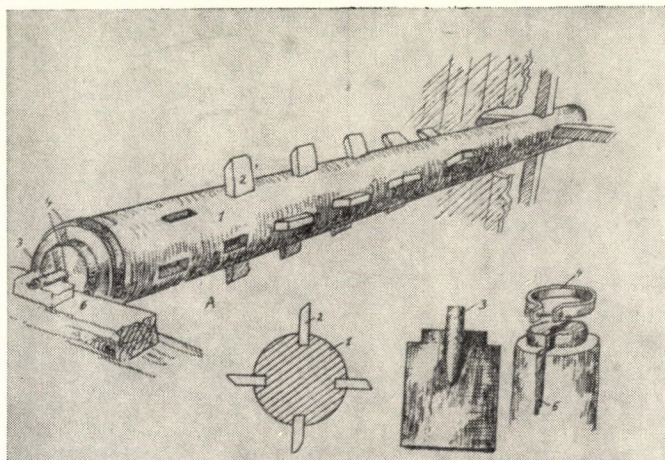
1. Vaucanson mintázógépe (1745)

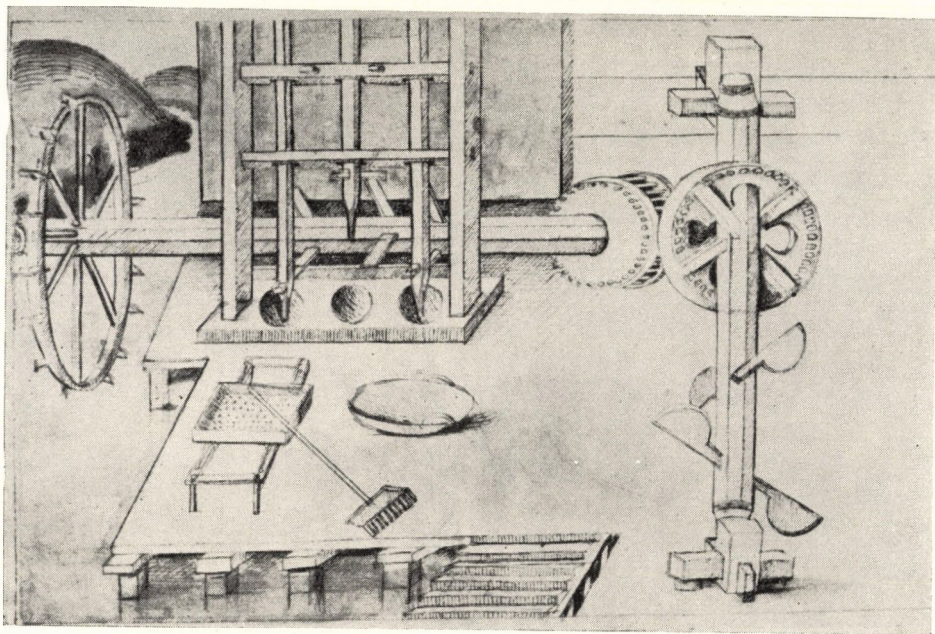
2. A Dürer-i templom harangjátékának bütökös dobja (1564)

XXIII. TÁBLA

1. Erdélyi kallómalom tengelye 6 kalapács működtetésére

2. Háromkölyűs érczúzómalom (Waldburg-Wolfegg Hausbuch, 1480 körül)

A megvizsgált kb. 50 kg-os teljesen megolvadt bucákat csak erős huzatú, taposókerekkes vagy vízajtású fújtatóval ellátott kemencékben lehetett olvasztani. Ezeket részletesen Agricola írta le. Az olvasztógödör kb. 450 mm Ø, 300 mm magas fallal körülvett lapos üreg, amely fújtatóval és salakcsapolónyílással van ellátva, ezt működés közben az 5. ábra mutatja. „A” az olvasztógödör. A vízkerékkel meghajtott fújtató a védőfal mögött van (ez az ábrán nem látható). A huzat erősségét a kohász a balkezeiben levő rúddal szabályozza és ily módon az ő szaktudásától és ügyességétől függött, hogy kis C-tartalmú, jól kovácsolható vasat nyertek-e vagy sem. „C” a kifolyó salak, „D” a kiemelt

6. ábra. Aknás vasolvasztókemence Agricola: De Re Metallica c. könyvéből

lapos buca, melyről fakalapáccsal leütik a rátapadt salakot, „G” a ház falához támasztott vágóvas, mely a bucák darabolására szolgált. Ez utóbbinak alakja és mérete sokkal jobban kivehető az aknás vaskohót bemutató képen (6. ábra).

A szóbanforgó bucák méretei jó egyezést mutatnak Agricola kohóméretadataival.

Agricoláról tudni kell, hogy a vasolvasztást illetően messze elmarad kora színvonalától, és pl. az 1400-as évek óta működő nagyolvasztókról nem is tesz említést könyveiben. Ezért feltehető, hogy az általa leírt vízkerekkes vasolvasztó

tók már az 1300—1400-as években működtek Magyarországon, jóval előbb, mintsem az első oklevélbeli említés (1435) történik.²⁷

Kovácsolás nyomait a szalacscai félbucán kívül csak a Diósgyőrben levő soproni bucán találtunk. A kovácsolással sikertelenül megpróbálkoztak s félbehagyták azt. Valószínű, hogy a bevágás alapján nem tudták eldönteni a buca minőségét, és megpróbálkoztak a frissítés nélküli, közvetlen kovácsolással.

A szalacscai és a Soproni Liszt Ferenc múzeumi lelet kivételével valamennyi bucát a kohósítás féltermékének vagy fel nem dolgozható selejtes terméknek kell tekinteni. Hasonlatosságuk alapján egykorúaknak tekinthetők.

Végő következtetésként a bucák korát a XIV—XV. századra vagy ennél későbbi időpontra kell tennünk. A pontosabb kormeghatározást tisztán alak, súly és kémiai összetétel alapján elvégezni már nem lehet, mert a vizsgált bucákhoz hasonló súlyú és méretű vasbucát parasztkemencékben szórványosan az 1700-as évek végéig gyártottak még. E téren előrehaladást csak a levéltári kutatások hozhatnak.

ЗОЛЬТАН ХЕГЕДЮШ:

КРИЦЫ В ЦЕНТРАЛЬНОМ МУЗЕЕ МЕТАЛЛУРГИИ В Г. ДИОШДЬЕР И В МУЗЕЕ ИМ. ФЕРЕНЦА ЛИСТ В Г. ШОПРОН В СВЕТЕ ИСТОРИИ МЕТАЛДУРГИИ

Резюме

Относительно сохранных в двух музеях четырех криц в научной литературе до сих пор считалось, что они кельтского происхождения. Металлографическое исследование показало, что из числа исследованных криц находка из с. Салачка представляет собой сталь с ферритом и перлитом и с малым содержанием угля, а крицы из Хевиза, Пилишсенткереста и Шопрона можно считать браком или полуфабрикатом с перлитом и цементитом и с крупным содержанием угля. На одной шопронской крице видны следыковки. Крицы производились по всей вероятности в доменной печи, снаряженной с водным колесным раздувальным мехом. Крупные прорезки на крицах были сделаны при помощи молотов, движимых водным колесом. Поэтому можно сомневаться в кельтском происхождении криц и отнести время их производства к периоду после 1300—1400-х годов.

²⁷ Papp K.: i. m.

ENDREI WALTER

Az automatagépek programvezérlésének eredete

A lyukkártya keletkezéséhez

Az önműködő gépek vagy automaták igen ősi szerkezetek. Végső fokon minden csapda, a tibeti imalom, Heron és Philon számos játékos megoldása megérdemli e nevet. Automata az a bámulatos, 120 hangból álló bambuszharangjáték is, amelyet a vietnami szedangtörzsek szerkesztenek a rizsföldjeiket dézsmáló állatok elriasztására.¹ Ezek a gépek azonban egy közös tulajdonsággal rendelkeznek: egyetlen, szerkesztőjük által előre elhatározott műveletet vagy műveletsorozatot hajtanak végre. A munkát kiváltó impulzus és a végeredmény között merev, nem alakítható mechanikai láncolat rejlik.

Mai termelőautomatáink ezzel szemben jobbára sokféle, bár egymással rokon műveletet képesek végrehajtani, attól függően, milyen programfeladatot tűzünk ki számukra. Az impulzus és a termelő automatizmust kiváltó első szerkezeti elem közé leolvasó berendezés került; ez vezérli voltaképpen az egész gépezetet. A leolvasószerkezet lelke pedig a cserélhető lyukkártya vagy annak valamilyen származéka. Erre a lyukkártyára kerül siffrírozott formában a műveletterv és így „adagolják be” a gép programját.²

A lyukkártya tehát döntő változást hozott: rugalmassá tette az automatizmust, megnyitotta az utat a sokeélú önműködő munkagép és a válogató és elhatározó számológép felé. Az egyik a testi munka felszámolására, a másik hosszadalmas szellemi munka lerövidítésére irányul. Feltalálása tehát nagy jelentőségű tett, amelynek horderejét sem kortársai, sem mai hasznélvezői nem méltányolják eléggé.

A lyukkártya első alkalmazása a közhiedelem szerint Jacquard nevéhez fűződik. A mintás szöveteket készítő takács munkája csakugyan a legaprólékosabb, kis termelékenységgű munka volt, amellyel végső soron mégis tömegcikket állított elő. Vetésenként kellett új helyzetbe hozni a láncfonalakat; így dolgoznak máig is a fesi damasztaszövők.³ Az aranyműves vagy fafaragó munkája esetleg hasonlóan lassú, de terméke egyedi mű, míg a szövet mintája állandóan ismétlődik. A mintaelemnek (rapport) a szövet szélességében és hosszában való folytonos ismétlődése teszi kézenfekvővé az emberi figyelőmunka mechanizálásának gondolatát. A Jacquard-féle lyukkártya éppen ezért az auto-

¹ Leírását, sok jó képpel l. Sciences et Avenir, 1959. aug. 402—405. l.

² Nem kívánunk itt foglalkozni az automaták egy másik csoportjával, amely a másolás elvén alapszik. A digitális és analógias számológépek e két típus szélsőséges képviselői, a két alapelem pedig a lyukkártya és az excenter. Nem technikus számára talán egy hasonlat teszi érzékelhetővé az alapvető különbséget: az első a kintorna, a másik a gramofon elvét képviseli.

³ L. Golvin : Le métier à la tire etc. Hesperis 37. (1950) 21—52. l.

maták e gépelemének korai nagyhatású példája, de — mint látni fogjuk — távolról sem az első.

Vizsgáljuk meg a Jacquard-gép kártyájának működését. Három lényeges elemből áll a leolvasószervezet:⁴ egy négyzetes keresztmetszetű hasáb sűrűn elhelyezett furatokkal, az arra pontosan illeszkedő lyukkártya és a tűk.

A hasáb minden vetésnél elfordul és a tűk nekinyomódnak furatainak. Minden tű egy, a szövetben eltérő módon haladó láncfonalat vezérel karok és emelők közvetítésével. A hasábra illeszkedő kártya lyukazása megakadályozza a tűk egy részének a furatokba való behatolását, és így előidéz a láncfonalak vetésenkénti önműködő kiválasztását. A tűk a tapintószervezet, a kártya a programelírás szerepét töltik be.

Köztudomású, hogy Jacquard híres gépét 1805-ben fejezte be, amikor a Conservatoire des Arts et Métiers alkalmazottjaként megismerhette Vaucanson ott elfekvő, elemeire bontott gépét (XXII. 1. kép). Ez a túlbonyolult mintázószervezet is ellátta a kitűzött feladatot, azonban drágasága, lassúsága miatt sohasem vették gyakorlatba. Jacquard a 60 éve porosodó alkotmányból a mozgatószervezet elvét, a több-tűsoros rendszert átvette, a furatos hasáb azonban saját ötlete volt, lyukkártyát pedig Vaucanson nem is használt.

A mintát Vaucanson furatos dobra vitte fel és az egész dobot szorította neki a tapintó tűknek. Ez bizony nem sokkal célszerűbb számos egykorú találmánynál, amelyeknél hevederre,⁵ dobra⁶ erősített bütykök emelgették a szád-képzőszervezet karjait. Ami azonban Vaucanson és kortársainak találmányát kitüntette elődeikével szemben, az az volt, hogy a dob, ill. hevedert a gép maga forgatta, s így feleslegessé vált a korábban nélkülözhetetlen kisas, aki a zsinórokat huzogatta.

Mert a papírkártya ezektől az elődöktől származik. Bouchon 1725. évi és Falcon 1728. évi találmánya egyaránt papírkártyán alapszik, de náluk forgó hasáb vagy dob nincsen: a kártya továbbítását kisas végzi.⁷ Az előbbi hosszú papírtekercsen rögzítette a mintát, utóbbi már kartonlemezláncot használt.

A lyukkártya történetét 1725-ön túl egyelőre nem tudjuk követni. Azonban láttuk, hogy elvét 1728 és 1805 között, amikor Jacquard a feledésből ismét napfényre hozta, olyan bütykös dobok és hevederek érvényesítették, amelyek hatásukban nem különböztek tőle. Volt egy előnyük is. A minta elavulása esetén a papírkártya használhatatlanná válik — a furatos fadob bütykei azonban új minta képzésére áthelyezhetők. A szerkezet mozgatásának nehézsége viszont a papírkártya javára döntötte el a küzdelmet. De nem kétséges, hogy a dob elvileg éppen olyan szerepet tölt be a munkagép programjának tárolásában, mint a kártya. A furataiban vagy hornyaiban rögzített dugók épp oly szelektív munkát látnak el, mint a papírkártya. Honnan származik hát a bütykös dob?

⁴ A teljes Jacquard-gép ismertetése, tehát a kések, platinák és zsinórszerkezet ehelyütt nem bír jelentőséggel, hiszen a lyukkártya szerepét elemezzük.

⁵ Az ún. vászongépet *Johannsen*: Die Geschichte der Textilindustrie (Leipzig, 1932) c. munkájában ismerteti Wagenknecht, 305—306. l.

⁶ A dobgep (1735) és Waldhör gépe (1799) (uo. 304 l.). Jó egykorú leírás egy ismeretlen, 1770 körüli automatáról *Jacobsson*: Schauplatz der Zeugmanufakturen in Deutschland, IV. (Berlin, 1776. 246—253. l.)

⁷ Mind e két szövészék, mind a korábban említettek működő makettjét őrzí a Musée des Arts et Métiers (Paris).

Abban a korban, amelyben az önműködő mintás szövőgép kialakult, a mechanikus materializmus ulti diadalát. Ekkor írta Laplace az „Application du calcul des probabilités aux sciences morales” c. tanulmányát, melyben a társadalmi berendezés változtatásait követelte a valószínűségszámítás módszereinek felhasználásával; ekkor publikálta Lamettrie „L’homme machine”-ját, ekkor teszi bolonddá a világot Kempelen Farkas sakkautomatájával.⁸ A világ jelenségeinek könnyű megismerése és reprodukciója nemcsak a felvilágosodás vezető elméit tartotta lázban, hanem a köznépet is. A mutatványos bódében ezidőtájt válik az automatafigura közönségessé. A sakk-„automata” is csak úgy válik érthetővé, ha az író, rajzoló, zenélő figurák, a mozgalmass utca, műhely és csata képét megelevenítő automata sorában szemléljük.⁹ Ne feledjük, hogy Vaucanson többek közt szövőautomatát is szerkesztett, és amikor a kenyerüket feltő takácsok emiatt közáporral fogadták, a szövőszéknél ülő alakot számárformára mintázta. Az óraműre járó gépmakett egyébként is érdekes módon megelőzte az önműködő gépet; sok nyugati céh emblémaként használta legjellegzetesebb termelőeszközüének automata mását. A genti céhek fáklyatartóin már a XVIII. század elején ilyen önműködő játékok ékeskedtek.¹⁰

A XVIII. század automatáinak egy része már változtatható programmal működött. Jacquet—Droz és Maillardet író, rajzoló automatáinak, a zenegépek zömének kis bütykös vagy tús dob volt vezérlőeleme, bár olykor excentersorozatokkal kombinálták azt.¹¹ A Vaucanson és társai által javasolt damaszt-szék vezérlési módszer ebből a környezetből táplálkozik. Azonban a bütykös dob jóval korábbi.

Eredete a zenélőszervezetekben található meg. Végeláthatatlan a száma a XVII—XVIII. századból ránkmaradt tubákos szelencékben, füttyülő madárkákban, órákban működő, cserélhető hengerrel felszerelt zenegépeknek.¹² A dallam ezekben rendszerint oly módon keletkezik, hogy a dob palástján elhelyezett bütykök kétkarú emelőkből álló sorozat egyes tagjait mozgatják úgy, hogy a hosszabb kar csengőt üt vagy egy orgonasíp szelepét nyitja meg. A zenélőszervezetek e típusa azonban még korábbi automataberendezésekből vette át a bütykös dobát. Ezek a középkori templomi harangjátékok.

Alig van nyugat-európai város, melynek óráját a XIV. század után önműködő harangjátékkal el ne látták volna. A legkorábbi bizonyosságunk a strassburgi székesegyházé (1352) és az olomouci óraműé (1419/20), a XV—XVI. században pedig már 1000 feletti lyukhellyel rendelkező, tehát bonyolult dallamokat játszó dobautomaták működtek. Egyik legépebben fennmaradt példá-

⁸ „L’ambition intellectuelle ne mesure pas ses moyens techniques et l’on discrédite finalement la mathématique en lui faisant porter la responsabilité d’opinions pas très fondées” — írja e korszakról találóan Guilbaud (Pilotes, Stratèges et Joueurs. Structure et Évolution des Techniques 5 (1953) 35—36 sz. 39. l. Ugyanez áll a fizikára és ezen belül a mechanikára is.

⁹ *Chapuis-Droz*: Automata. A historical and technological study. Neuchâtel, 1958. 408. l.

¹⁰ Érdekes lenne megvizsgálni, milyen hatást tett ez az elterjedt barkácsoló törekvés az ipari forradalomra. A „gépesíthetőség” eszméjét mindenképpen támogatta. A XVIII. század mesterembere nem szkeptikusan fogadja a gépet, hanem ellenségesen.

¹¹ Zemanek mutat rá, hogy az első analóg-digitális vezérlésű automata Knaus 1760 körüli „mindent író csodagépe”. (Vor 200 Jahren: Ein Schreibautomat mit kombinierter Analog-Digitalsteuerung, VDI-Nachrichten 1959. márc. 28.)

¹² Jó leírásukat adja *Chapuis-Droz*: i. m. 265—288. l.

nyuk a düreni harangjáték, amely félóránként egy egyházi himnuszt, óránként egy világi dallamot játszik (XXII. 2. kép).¹³ Nem bizonyítható ezzel szemben, hogy a nagyszámú korai olasz templomi óraművek (Milano 1336, Padova 1344, Orvieto 1345) tetszés szerinti melódia beállítására lettek volna alkalmasak.¹⁴ Minden jel arra mutat inkább, hogy a szerkezet eredete Hollandiában kerekendő. Emellett nemcsak az szól, hogy ma is ott van a legtöbb régi ilyen típusú harangjáték, hanem az is, hogy a németországiak nagy részét hollandi mesterek készítették.¹⁵ Azonban az automatát vezérlő szerkezet származása pontosabban nem határozható meg.

Ha a bütökös dobót egyszerű gépelemnek tekintjük, melynél tehát a szelektív munka, a bütökök cserélhetősége nem jut szerephez, akkor még egy érdekes összefüggésre lehet rámutatni. Éppen a középkor derekán, a XIII–XIV. században terjednek el a különböző célt szolgáló ütő-törő malomfajták.¹⁶ A papírmalomban a rongyot foszlatja, a hámorban az ércet zúzza, a kallóban a posztót „döröcköli” (ahogyan még a XVIII. században is mondták) a bennük vizkerék révén mozgatott kölyű vagy kalapácssorozat. Közös gépelemük a főtengely, amelyre egymáshoz képest eltérő szögben erősített emelőkarok vagy bütökök sorakoznak. Ezek különböző időpontokban megemelik a kölyüket, hogy azok rázuhanhassanak az aprítandó vagy alakítandó nyersanyagra. A bütökös tengely lényegében nem különbözik a harangjáték bütökös dobjától, csak más célszerűség hívta létre. A bütököknek dobpaláston való elhelyezését a megnövekedett forgatónyomaték megmagyarázza.

A vízkerék teljesítménye egyenletes, a kalapács és kölyű munkája szakaszos. A kalapács megemelése után a vízkerék üresjáratát úgy lehetett a legjobban megszüntetni, ha több hasonlót szereltek fel a tengely hosszában egyenletesen elosztva oly módon, hogy a kerék által közvetített vízierőt a fordulat minden pillanatában egyenletesen használják fel. Ez nemcsak energia- és időtakarékossgot jelentett,¹⁷ hanem a gépezet rázkódásmentesebb működését is maga után vonta. A bütökös tengelyt azután olajütőkön, kendertörőkön, farkkalapácsokon és egy sereg más gépen látjuk viszont.

A bütök- vagy szegsorozattal felszerelt tengely keletkezése egyszerű mechanikai tökéletesítéssel magyarázható. Eredetileg egy fordulatra egy kölyűemelés esett; több kölyű vagy kalapács kellett több kereket állítottak fel. Az első tökéletesítés a munka gyorsítása volt: 2–3 bütököt helyeztek el 180, ill. 120°-os szögben, ami a teljesítmény jelentős növelésével járt. Ennél több ütést nem lehetett elérni, mert a zúzóelem lezuhanása is időt igényelt (XXIII. 1. kép).

Időközben azonban — a közönséges őrlőmalmok példája nyomán — megkezdődött a kerékteljesítmény fokozása. Az átmérő és szélesség, valamint a lapátméret növekedése nemcsak a szolgáltatott energiamennyiség fokozását jelentette, hanem a fordulatszám csökkenését is eredményezte. Így lehetővé vált a munkahelyek szaporítása és a bütökök számának 4–5-re való emelése. A tengely hosszában olykor 15–20 munkaelemet (kölyút, kalapácsot) helyez-

¹³ Feldhaus Lexikonának „Glockenspiel” fejezete.

¹⁴ *Chapuis-Droz*: i. m. 50. l.

¹⁵ *Feldhaus*: Uo.

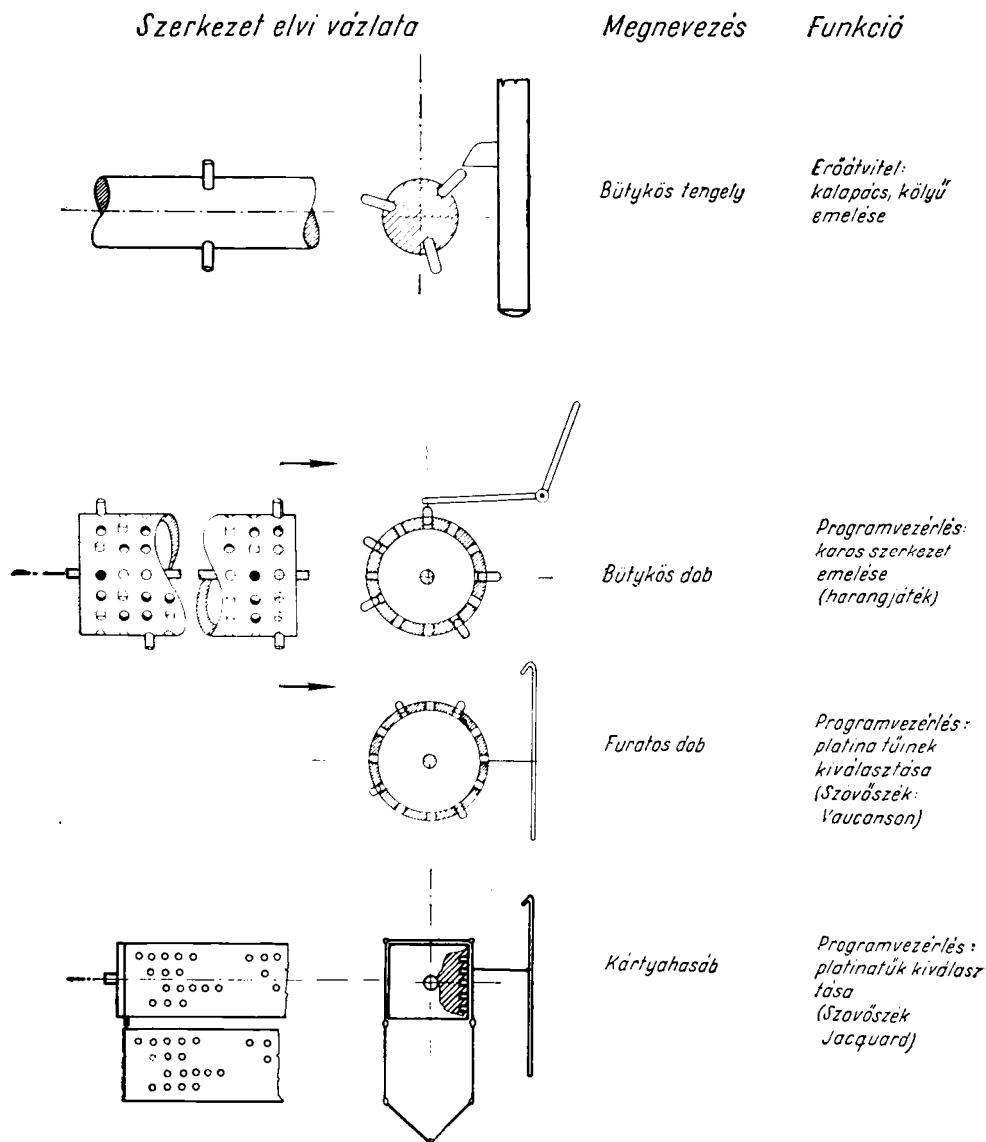
¹⁶ *Feldhaus*: *Die Maschine im Leben der Völker*. Basel, 1954. 184. és 215–216. l. J. Pazdur (Warszawa) szíves közlése szerint az első lengyel kölyűs malom a XII. század első felében igazolható. Keletkezésüket tehát legkésőbb a XI. század végére tehetjük.

¹⁷ 8–12 kölyűs puskapormalmokat ismerünk a XVI–XVII. században.

tek el, s így előállt a 80—100 szeggel vagy bütökkel dolgozó tengely (XXIII. 2. kép).

*

Egy gépelem, ill. szerkezeti elv fejlődésének ily módon való nyomonkövetése érdekes tanulságokkal járhat. A szerkezeti elv nem szenvedett változást: egy vízszintes tengely forgását a többé-kevésbé bonyolult berendezés egyenesvonalú mozgássá alakítja át. A lényeges változás a gépelem alkalmazásának módjában állapítható meg.

Mint minden fontos új technológiai módszeré, ennek eredete is a természetben keresendő. Az egyszerű, vízzel hajtott kölyű vagy kalapács a kézzel (mozsártörés) vagy lábbal (kallózás) végzett nehéz testi munka pótlására születt. Az a mennyiségi változás, amely a kölyűsorozatot eredményezte, önként következik a megnövekedett szükségletből. Az első minőségi változást a bütökös dob jelenti. Nem a dobpalástra helyezett bütökök miatt — ezt a lépést szilárdsági követelmények indokolják —, hanem a felhasználás célkitűzése miatt. Bonyolult szellemi munka egyszeri reprodukálását tette lehetővé a primitív harangjáték, s ezzel a gépelem megtermékenyítette a szellemi kultúra egy területét.

A következő lépés a modern termelőautomaták programvezérlése szempontjából döntő, mégis a gépzene területén zajlott le. Az új dallamok összeállításának szándéka a szegecsek cserélhetővé tétele révén a furatos dobot eredményezte a XVI. század óta bizonyítható nagy harangjátékoknál, és ez maga után vonta a játékos cselekvő automaták szerkesztésének divatját (író, rajzoló figurák). De a cserélhetőség érdekében készített furatok a dobpalástban egyidejűleg a lyukkártya koncepcióját rejtik magukban.

A negyedik változás a szerkezetnek a termelésbe való visszatérésével jellemezhető. A mintás szövés területén történt a bütökös dobnak papírkártyás hasábbá való átalakulása is. A szelekció módszere lényegbeli változást nem jelent, de kifinomodása utat nyitott valamennyi iparágban való felhasználására.

A formai és tartalmi változások e szekvenciája nem elszigetelt jelenség: a nyelvészettől a biológiáig újból és újból találkozunk vele. Úgy tűnik, egyetemes fejlődéstani törvényszerűség egy megnyilatkozásával állunk szemben, amely a mechanika történetének természettudományos szemlélettel végzett feltárása közben számos hasonló példával fog még szolgálni.

WALTER ENDREI

DER URSPRUNG DER PROGRAMMSTEUERUNG MODERNER AUTOMATEN

Zusammenfassung

Das wichtigste Element eines modernen Produktions- oder Rechenautomaten ist die Lochkarte mit der Abtastvorrichtung. Dieselbe kann ohne weiteres auf die Jacquardmaschine (1805) zurückgeführt werden, aber ihr eigentlicher Ursprung liegt viel weiter zurück.

Die Papierkarte war an Webstühlen am Anfang des XVIII. Jahrhunderts entstanden. Die Speicherung des vorgelochten Programms ist aber über die gelochte Trommel Vaucansons aus den Stiftwalzen der Glockenspiele und Uhrwerke abzuleiten, und diese gehen letzten Endes auf die Nockenwelle der frühen Stampf- und Walkmühlen zurück. Dieser Mühlentypus wandelt die Kreisbewegung des Rades in die diskontinuierliche geradlinige Bewegung der Keule um und ist eine Erfindung der frühmittelalterlichen „industriellen Revolution“ des XI–XII. Jahrhunderts.

Der zweifache Funktionswechsel der Entwicklung dieses Maschinenelements wird erläutert.

BARTA ISTVÁN

Adatok a gácsi posztógyár reformkori történetéhez

Az 1767-ben létesült és 1800 óta részvénytársasági alapon működött gácsi posztógyár egyike volt a legrégebb és legjelentősebb ipari létesítményeknek Magyarországon a tőkés iparfejlődés kezdeti szakaszában. Vázlatos történetét 1849-ig megírta Sztudinka Ferenc (A gácsi posztógyár története, Budapest, 1906); kis monográfiája azonban inkább csak a részvénytársaság létrejöttéről közöl érdemleges adatokat, a gyár működéséről és termeléséről csak röviden és felületesen szól, jobbára az egykorú sajtóban és országismertető irodalomban megjelent leírások alapján. Pedig nem kétséges, hogy a polgári átalakulás gazdasági-társadalmi előfeltételeit létrehozó hazai iparfejlődés menetének minél alaposabb, minél tényszerűbb feltárása nélkül a történetkutatás nem nyújthat tiszta, világos képet a kapitalizmusba való átmenet magyarországi folyamatának egészéről sem.

Közleményünk az alábbiakban néhány adalékot szolgáltat a gácsi posztógyár történetéhez abból az időszakból, amikor a gyár 1849 előtti fennállásának legvirágzóbb szakaszát élte, s a nagy lendülettel előrehaladó magyarországi iparfejlődés egyik fontos tényezője volt. A hazai és külföldi levéltárak jelentős mennyiségű még feltáratlan anyagot tartalmaznak a korai ipari létesítményekre, így a gácsi posztógyárra vonatkozólag is. Az alább közölt két irat abból az iratesomóból való, amely az Országos Levéltárban van, a Szilassy-család iratai között. (27. csomó, C II. köteg.) Az iratesomó üzleti leveleket, körleveleket, számlákat, részvényeket, ülési jegyzőkönyveket, termelési kimutatásokat stb. tartalmaz 1818-tól kezdődőleg 1849-ig, különös gazdagsággal az 1840-es évekre. Az idősebb és ifjabb Szilassy József — az előző (1755—1836) a királyi, majd a hétszemélyes tábla bírása, tornai főispán és koronaőr, az utóbbi (1792—1854) helytartósági tanácsos — 1800-tól, illetve 1836-tól a részvénytársaság elnöke volt, így kerültek az iratok a család levéltárába. A kiválasztott két irat látszik a legértékesebbnek az iratesomó tartalmából. Mindkettő jelentős adatokat tartalmaz a gyár felszerelésére, termelésére, árukészletére, áruforgalmára, munkáslétszámára, vezetésére, a falusi bedolgozók foglalkoztatására stb., s különösen a második, az 1846 végéről a gyár valamelyik vezetőjétől származó történeti vázlatban jelentős a vállalat 1818—1846 közötti évenkénti hasznának közlése, a vállalat munkásaira vonatkozó kimutatás, de a Védőgyűlés hatását értékelő tőkés vélemény is. Az említett iratesomóban több hasonló jellegű irat — jegyzőkönyv, termelési kimutatás stb. — is található.

I

A GÁCSI POSZTÓGYÁR 1837. JÚNIUS 20-I RÉSZVÉNYTÁRSASÁGI
KÖZGYÜLÉSÉNEK JEGYZŐKÖNYVE

Sessions-Protocoll

der an 20-ten Juny 1837 in Gács abgehaltenen Zusammentretung der Actien Gesellschaft von der Kaiserlich Königlichen privilegierten Gácser Wollenzeug und Fein Tuch Fabrique.

Unter dem Vorsitz des Herrn königlichen Statthalterey Rathes und neu erwählten Praeses, Joseph von Szilassy, zugleich als Bevollmächtigter Seiner Kaiserlich Königlichen Hoheit des durchlauchtigsten Herrn Erzherzog von Oesterreich und Palatins von Ungarn Anton Josephs, und im Nahmen seiner Herrn Brüder Franz und Georg, so wie für den Herrn Doctor Michael von Kováts;

Ferner, unter der Leitung des Herrn Anton von Festetics Hochwohlgeboren, Kaiserlich Königlichen Kaemmerer, zugleich für seine Herren Söhne, und im Beyseyn des Herrn Grafen Anton Forgács Kaiserlich Königlichen Kämmerer, zugleich für die gnädige Frau Gräfin Szécsény-Forgács, des Herrn Gabriel von Zmeskal, in seinem und der Herren Paul und Stephan von Mariassy's Nahmen

des Herrn Stephan von Szalay

des Herrn Benedict Buchler

des Herrn J. S. Friedrich Liedemann, in seinem, und seiner Brüder:

Leopold, Franz, Wilhelm, so wie seiner Schwester Marie verheirathete Professor Fabiny Nahmen.

Der Herr Repraesentant stellten der Gesellschaft den neu erwählten Herrn Praeses in der Person Seiner Hochwohlgeborenen Königlichen Stadthalterey Rath Joseph von Szilassy vor, und empfahlen ihm das Wohl der Fabrique; hierauf drückte der Herr Praeses für das Vertrauen, welches ihm die Actien Gesellschaft hiedurch beweiset, und hofft dasselbe als Nachfolger seines würdigen verdienstvollen Herrn Vaters, zu rechtfertigen, bey welcher Gelegenheit derselbe zugleich die erwünschte Veranlassung nimmt, im Nahmen der Actien Gesellschaft, Seiner Hochwohlgeborenen unseren verehrten Herrn Repraesentanten Anton von Festetics Kaiserlich Königlichen Kaemmerer, für die Opfer, die er der Gesellschaft, durch sein rastloses Eingreifen, für das Gedeihen unserer Fabrique bringt, den aufrichtigsten Dank auszusprechen, zugleich auch den Herrn Local Director B. Buchler für seinen Eifer, der Anerkennung von Seite der Gesellschaft zu versichern.

Sämmtliche anwesenden Herrn Mitglieder stimmten mit dem aufrichtigsten Gesinnungen, den Anerkennungen des Herrn Praeses bey.

Der Herr Repraesentant äusserte sein Bedauern darüber, dass so wenige der Herrn Actionairs bey dieser Versammlung erschienen, wodurch die folgenden Versammlungen durch die jetzt abwesenden Herrn Actionärs, fortwährend so sehr erschwert bleiben dürften, was für die Sache selbst sehr zu bedauern sey. Die anwesenden Herrn Actionairs verfügten sich dann sämmtlich zur Besichtigung der Dampfmaschine, und der Dampfmaschinen Fabriques Gebäude: wo ihnen

durch der eben anwesenden Machinisten Knutzen, der dieselbe aufstellte, nicht nur die Einrichtung derselben genau auseinandergesetzt, sondern auch gezeigt wurde, wie dieselbe sogleich zum Stehen und Gehen gebracht werden kann, wie selbe, vereint mit dem Wasser-Rade, wie allein durch den Dampf, die im Trieb jetzt befundenen 57 verschiedenn Maschinen, als:

- 3 Walcken
- 2 Waschmaschinen
- 4 Raummachinen
- 1 Operiermaschine
- 10 Schrobblmaschinen
- 2 Tuchscheeren Schleifsteine
- 29 Scheertische
- 1 Zustreichmaschine

1 Eisendrehbank

3 Wölfe

1 Lewis

auf eine imposante, ruhige Weise treibe; und wie bey dem Dampfkessel zugleich eine Vorrichtung besteht, die Gelbgiesser — Maschinen — Bestandtheile, die früher auf kostspieligen Wege bezogen werden mussten, selbst zu giessen.

Nach erfolgter Zurückkunft, fand sich der Herr Domherr von Liptak, an der Spitze von dem Richter und Rathe des Städtchen Gács ein, um der Actien Gesellschaft, für den Beytrag von F. 3000 WW der nun vollendeten Kirche zu danken, bey welcher Gelegenheit der Herr Domherr, über den Stand und die Einrichtung des Gácsers Spitals befragt wurde; nachdem aber die Auskunft darüber noch nicht so befriedigend war, um sich von Seite der Actien Gesellschaft, sogleich für den dazu beabsichtigten Unterstützungs-Beytrag bestimmen zu können, so wurde beschlossen,

dass der Herr Local Director sich genau über Alles zu unterrichten habe, den Herrn Repraesentanten darüber zu berichten, dessen Anordnungen zu vollziehen habe, und der Herr Repraesentant der nächsten Versammlung, Angeordnetes zur Kenntniss zu bringen ersucht werde.

Es wurde hierauf den anwesenden Herrn Actionnairs, die Inventur, Billanz und Erzeugungs Tabellen, sowie die Relation des Herrn Friedrich Liedemann, über die abgehaltene Revision der Inventur vorgelegt, aus welcher hervorgeht, dass derselbe Alles in bester Ordnung vorfand, dass die Fabrique in den Jahren 1835 und 1836

2483 Ellen	8/4 mf. Tuch	} auf 23 Stühlen
10991 Ellen	8/4 mf. Do.	
16771 Ellen	7/4 mf. Do.	
990 Stück	8/4 Tücheln	} auf 8 Stühlen
3198 Stück	5/4 detto	
554 Stück	10/4 detto	
384 Stück	Westen	
574 Stück	Couverdecken .	
14473 Ellen	Sattinet, Casimir	
	Flanell, Struck und	
	Jagd und Deckenzeug	
5863 Pfund Harrasgarn	No. 2.	
24437 detto	No. 3.	
425 detto	No. 4.	

30725 detto Harrasgarn im Ganzen, erzeugt habe;
dass die Inventur

F. 56328,20	am Wolle Conto
47079, 7	am Fabrications Conto
27795, 9	am Harass Conto
48452,	am Waaren Lager
11993,56	am Facrberey Conto
1874,32	am Baumaterial Conto
11923,33	am Materialien Conto
56586,29	am Utensilien Conto
25,	am Lehrjungen Conto
883,30	am Feldbau Conto
5854,15	am Pferde Conto

F. 268795,51 in Summa ausweise,

dass sich durch den glücklichen Gang des Geschäftes, trotz den Abschreibungen in der Inventur, für unvorhergesehene Unfälle von F. 4000 am Fabrications Conto, und von F. 5383,32 als 10 percentiger Abschlag am fertigen Waarenlager wegen möglichen Verlusten, durch die bereits be-

stehende Woll-Krisis, ein reiner Gewinn von F. 74137,48 ergab, dass nach Abschreibung der Kosten, für die Dampfmaschine, von F. 49145,45, sowie für die Podreosaner Walck und Tugharer Papier Mühle, wodurch unser Haus Conto nur für F. 20000 — aufgeführt bleibt, unser Gewinn und Verlust Conto mit einer Summa von F. 203,884,32 prangt: dass der Absatz sämtlicher Erzeugnisse

F. 234,282,53 im Jahre 1835

228,834,47 im Jahre 1836 betrug, voraus
der richtige Beschluss gefasst wird,

dass die Actien Gesellschaft ohne ihren Darzuthun Alles der Einwirkung unseres Herrn Repraesentanten, und dem Eifer des Herrn Local Directors zu verdanken habe.

Bey dieser Gelegenheit bringt der Herr Repraesentant, der Versammlung seine Zufriedenheit mit den Leistungen des Herrn Local Directors Benedict Buchler, des Herrn Buchhalters Joseph Buchler, und des Herrn Färbers Simon Buchler zur Kenntniss und beantragt, zum Beweise der Anerkennung ihrer Leistungen ein Geschenk von

F. 2500 für den Herrn Director Buchler von

F. 1250 für den Herrn Buchhalter Buchler

F. 1250 für den Herrn Färber Buchler,

welche nicht nur gut geheissen, sondern der Herr Director, auch zur Vergütung beauftragt wurde.

Der Herr Repraesentant bringt in Anregung, dass bey einem Fabriques Unternehmen, das sich auf die Höhe geschwungen habe, wie diess bereits bey unserer Fabrique der Fall sey, in seinem Fabriques Personale nicht nur züchmässig bestellt, sondern dasselbe auch so bezahlt seyn müsse, dass es für seinen Bedarf einerseits gedeckt, andererseits aber für die Erziehung ihrer Kinder das Nöthige verwenden, und für ihr Alter etwas ersparen könne, weswegen der Herr Repraesentant hiemit beantragt, den Herrn Joseph Buchler bisherigen Buchhalter zum Vice-Director, mit einem Gehalte von F. 1500 — WW. und 3 sage drey Procent vom reinen Nutzen, und den Herrn Joseph Lublich an dessen Stelle zum Buchhalter mit einem Gehalte von F. 1200 WW. und 2 sage zwey Procent vom reinen Nutzen zu ernennen, den Herrn Färber Simon Buchler als solchen einen Gehalt von F. 1250 — festzusetzen, zugleich aber für seine bisherigen Leistungen zum Inspector der Dampfmaschine und Dampfmaschinen-Werkstätte, mit einem Gehalt von F. 250 — WW. und 2 sage zwey Procent vom reinen Nutzen, zu ernennen, ihm aber gleichzeitig einen Gehülfen in der Färberey anzuordnen.

Nachdem die Herren Actionairs ganz damit einverstanden waren, wurde der Herr Director zur Ausführung beauftragt.

Der Herr Repraesentant beantragt in folge der früher vorgelangten Ausweise des jetzigen Standes der Fabrique jeder Actie am Ende des Jahres ausser den Interessen von 6% eine Dividende von F. 100 — WW pro Actie zu vergüten,

womit die Herren Actionairs einverstanden, und der Herr Director seiner Zeit zur Auszahlung beauftragt wird.

Es wurde eine Instanz des Herrn Domherrn von Lyptak, als Gácsér Pfarren vorlesen, in welcher er sein Bedauern erklärt, gerade von der ärmsten Klasse der Fabriques Arbeiter die doppelte Stola abnehmen zu müssen,

worauf der Herr Local Director Buchler beauftragt wurde, für alle jene Armen und Waisen, welche diese doppelte Stola betrifft, und effective im Fabriques-Dienst stehen, die doppelte Stola von Seiten der Fabrique zu bezahlen.

Der Herr Repraesentant schlägt for, dem Tuchmacher Altgesellen Franz Podhradszky, welcher in der Fabrique seit 42 Jahren dient, und Joseph Liptsay sowie Anton Dittmager, welche seit 34 Jahren in der Fabrique arbeiten, ersterem einen jährlichen Beytrag von F. 100 WW, den beyden etzteren aber, einem jeden jährliche F. 50 — WW. zu bewilligen, so wie

sämmtliche zu versichern, dass wenn sie einst durch ihr Alter untauglich würden ihr Brod zu verdienen, das von Seiten der Fabrique für sie gesorgt werden würde,

welcher Vorschlag um so mehr gutgeheissen wurde, als dadurch ein An-eiferung bey den übrigen Arbeitern geweckt werden dürfe, gleich diesen ihre Pflichten treu zu erfüllen, und der Herr Director wird gleichzeitig beauftragt, diesen Beschluss in Ausführung zu bringen.

Der Herr Repraesentant schlägt vor, den früheren Manipulanten Herrn Franz Podsametzky der dann Verschleisser in der Pester Niederlage wurde, dann aber in die Niederlage nach Losoncz versetzt wurde, wo er sich auch dermahlen befindet, für seine doppelte Übersiedelung ein Geschenk von F. 500 WW. zu verabfolgen, und ihm für die Folge, nachdem er in Pest F. 1500 Salair hatte

F. 1000 — Salair als Losonczzer Verschleisser

F. 500 — aber, für seine langen treuen Diensten, als Personal Zulage zu bestimmen,

womit die Herrn Actionairs sich einverstanden erklärten, und Der Herr Local Director zur Darnachrichtung und Ausführung beauftragten.

Hierauf wurde das Protocoll der letzten General Versammlung de dato 16-ten März 1834 verlesen,

und bezüglich des darin vorkommenden Punktes, in Folge dessen sich der Herr von Marzibányi vorbehält eine Reise nach Gács zu machen, und für die verfertigte Büste des Herrn Repraesentanten von Festetics den Ort der Aufstellung zu bestimmen, und Geschenkes in der nächsten Versammlung zu referieren beschlossen, dass nachdem Herr von Marzibany nicht nur seine zu Protocoll gegebene, beabsichtigte Reise in die Fabrique nicht in Ausführung brachte, sondern man mit Bedauern seine Gegenwart in der gegenwärtigen Sitzung vermisste, bey welcher er Gelegenheit gehabt hätte, sich über die Fabrique eine genaue Kenntniss zu verschaffen; die erwähnte Büste in eine Nische, ober dem Haupt Eingang der Dampfmaschinen-Werkstätte aufzustellen als den passendsten Ort, für den Gründer derselben. Ferner wurde bezüglich auf letztes Protocoll, in Bezug der blos in Pest abzuhaltenden Versammlungen beschlossen, dass diese nach Umständen, wo es für zweckmässig erachtet werden wird, abgehalten werden können.

Derr Herr Local Director Benedict Buchler legt die perennellen Contracte, über das erkaufte Machinen Haus und Papiermühle, so wie den Pfandbrief über die Papiermühl-Wiesengrund vor, bey welcher Gelegenheit der Repraesentant wiederholt, dass deren Beträge abgeschrieben, und alle unsere Localitäten, für den Betrag von F. 20000 am Haus Conto innbegriffen stehen,

womit die Gesellschaft sich ebenfalls wiederholt einverstanden erklärt.

Der Herr Repraesentant schlägt vor, wegen Anwesenheit der Herren Actionairs in Gács der Tuchmacherlade ein Geschenk von F. 300 — WW. zu machen;

dem beygepflichtet, und der Herr Local Director zur Veranfolgung beauftragt wurde.

Der Herr Repraesentant bringt in Anregung, dass Sicherheits halber ein zweyter Dampfkessel nothwendig werden dürfte, oder villeicht auch manches Andere, was sich jetzt im Voraus nicht bestimmen liesse,

worauf die Gesellschaft ihn bittet, in der Folge, wie bis jetzt, nach seiner besten Einsicht zum Wohl der Gesellschaft zu verfügen.

Der Herr Local Director bittet um sein gewöhnliches Absolutorium,

welches ihm auszufertigen, ohne Weiteres Beschlossen wird, und zwar: für die Jahre 1834, 1835 und 1836.

Der Herr Praeses bringt zum Schlusse in seinem und der ganzen Actien Gesellschaft Nahmen, wiederholt den Danek für unsere verehrten Herrn Re-

praesentanten, nicht nur für die Opfer, welche er der Gesellschaft für das Gedeihen der Fabrique selbst, bis jetzt so vielfältig brachte, als besonders auch für das Opfer der jetzigen Reise nach Gács bey seinem hohen Alter, mit dem Wunsche, dass uns das Glück noch viele, viele Jahre zu Theil werden möge, uns seiner Leitung erfreuen zu dürfen, worauf der Herr Repraesentant den Herrn Local Director B. Buchler, mit seinem Herrn Brüdern Joseph Büchler als jetziger Vice Director, und Simon Buchler als Färber und Dampfmaschinen Inspector in Anerkennung ihrer Verdienste in seinen und der Gesellschaft Nahmen danckt, gleichzeitig auch den Herrn I. S. Friedrich Liedemann für seine Bemühungen um die Fabrique, Anerkennung wiederfahren zu lassen nicht unterlässt.

Gács, am 20-ten Juny 1837.

2

A GÁCSI POSZTÓGYÁR FEJLŐDÉSÉNEK VÁZLATA 1846-IG

Skizzen

Das Urbeginnen der Gácsrer Fabrique als industrielles Institut war im Jahre 1767, und war privat Eigenthum der Gräflich Forgácsschen Grundherrschaft. Nicht lohnte sich diese hochherzige Ausführung, denn viel und grosse Summen verwendete der Hochgeborne nun verewigte Graf Anton Forgács in einem Zeitraume von 33 Jahren bis anno 1800, wo sich eine Actien Gesellschaft bildete, und er sie derselben käuflich übergeben.

Doch entsprach diese Tendenz in so weit, dass sich viele deutsche Professionisten — mit grossen Kosten herbeigeschafft — heimisch machten, denn zu jener Zeit wusste man noch sehr wenig in dieser Gegend etwas von Industrie.

Die Gründung als Actien Gesellschaft datirt sich daher schon anno 1800 laut Urkunden.

Die Actien waren im Werthe von F. 500 Banko Zetteln, und deren Zahl auf 200 angenommen; von diesen bekam erwähnter Herr Graf als Abtretungs Summe 100 Actien für die sämtlichen Gebäude, und 25 für den vorgefundenen Fundus Instructus, ferner noch baares Geld F. 5000.

Auf 12 Jahre schloss diese Gesellschaft einen Contract.

Es bildete sich ein Fond von F. 100 000

Das Geschäft leiteten 3 Directores:

- 1-ter Excellenz Peter von Balogh im Politischen,
- 2-ter als Inspicient und Censor Graf Anton Forgács,
- 3-ter J. Samuel Liedemann Kaufmann als Rechnungs Censor.

In diesem Jahre 1800 starb dieser hochadle Graf Anton Forgács.

Die Urkunden des Kauf-Vertrags und gänzliche Entsagung für ewige Zeiten, worin alle Nachfolger und Erben dieses gräflichen Hauses mit einverstanden, ist beim Loeblichen Nograder Comitatz eingeschrieben, und niedergelegt worden.

Der *Fundus instructus* war beiläufig in runden Zahlen angenommen

an Requis und Utensilien	F. 7500.—
An Wolle	6500.—
an Garn	1100.—
an Waaren	6000.—
an Farbmateriellen	1000.—
an übernommenen Debit	7000.—
an die Bonificationen	900.—

F. 30000.—

Erzeugt wurden die dazumal gangbaren Schafwollen Zeuge, Rasch etc. etc.

Diese 12 Jahre weisen auch mehr Verlust als Gewinn ein, denn es kam dazu, dass die Actien mussten arrosirt werden.

Vieles trug dazu bei, vorzüglich die 1811 eingetretene Devaluation der Banko Zetteln in Einlösungscheine.

Capitölien mussten immer aufgenommen werden gegen hohe Interessen; daher die Herren Actionaire nicht nur keine Dividende genossen, sondern selbst die Interessen ihrer eingeleigten Capitals mussten sie opfern.

Insofern erzielten diese edlen Gründer doch ihren Zweck, dass sich das Geschäft vergrösserte, durch welchen in der Umgebung viele Menschen Nahrung genossen.

Nach Beendigung dieses 12 jährigen Contractes, bildete sich ein 2-ter auf 6 Jahre — diesem erging es auch nicht viel besser; einestheils trug die Schuld, die unzulänglichen Geldkräfte, andernteils traf auch diese Societaet die grosse Theurung der beiden Jahre 1816 und 1817.

Es bildete sich daher anno 1818 die jetzt bestehende 3-ter Loebliche Societaet, unter der Firma: *Kaiserlich Königliche privilegierte Wollenzeug und Fein Tuch Fabrique*, in welcher der Herr Oberlandesrichter Joseph von Szilassy die Stelle als Praces einnahm, und Seine Hochwohlgeborene Herrschaft H. Anton von Festetics übernahm die oberste Leitung, als Repraesentant der Fabrique mit der seltensten Energie und Patriotismus; unterstützte bei Bedarf fortwährend das Geschäft mit Cassa, um nur dieses endlich auf die Füsse zu helfen.

Die Statuten dieser 3-ten Löblichen Societaet sind abermahl beim Löblichen Neograder Comitatz, so wie neuerdings das gänzliche perennelle Eigenthum der Societaet gehörig immatriculirt worden.

Die locale Leitung ist dem Herrn Director Benedict Buchler anvertraut worden.

Von da angefangen hörte die getheilte Direction im Geschäfte auf, und die Folge lehrte dann wirklich, dass ein solches Geschäft, guten leitenden Händen anvertraut, sich günstig gestatten könne.

Bei Übernahme der 3-ten Societaets Gesellschaft wies der Gewinn und Verlust Conto ein Passive Saldo aus, mit

F. 3101 58 xr. in WW.

Bei Gründung dieser Gesellschaft wurden die Actien auf F. 1000.— in WW. arrosirt, und mit 6% Verinteressierung, nebst entfallender Dividende festgesetzt.

Es fing dieses Geschäft auch wirklich gleich im 1-ten Jahre an sich zu bessern, denn schon wies dies nächste Jahr der Saldo dieses Conto nur schon ein Passive von F. 723.— WW. Im Jahr 1820 wies der Gewinn und Verlust Conto schon einen Activ

Gewinst aus von	WW.F.	12753,—
anno 1821 stand dieser Saldo nur wieder		9232,51
1822 durch Supporti, und Verlust an alten Maschinen schmälerte sich der Gewinn auf		5148,18
1823 vermehrt auf		12890,35
1824 verringerte er sich, wegen schlechten Absatz und Interessen Last auf		9724,08
1825 vermehrte sich dieser Saldo auf		25457,44
1826 vermehrte sich dieser Saldo auf		35524,16
1827 wurden abgeschrieben die Gebäude, welche seit 7 Jahren erbaut worden, es blieb daher der Gewinn Saldo		22052,38
1828/9 war der Gewinn Saldo		46573,02
In diesem Jahre 1829 hatten wir das grosse Glück, mit dem Hohen Besuch Seiner Kaiserlich Königlichen Hoheit Reichspalatin bei seiner Durchresse nach Szilacs ins Baad, beehrt zu werden.		
1830 stand das Gewinn und Verlust Saldo		88040,38
1831 stand das Gewinn und Verlust Saldo		121811,42
In diesem Jahre wurden die uneinbringbaren ominösen Forderungen an Kaufleute mit F. 16703,09 abgeschrieben, und zwar:		
bei Ignatz Wellitz	F.	647,09
Gebrüder Panajott		2168,15
Stephan Capdebo		4263,—
Johann Nako Stankovits		1020,—
Ladislaus Leffter		1477,—
Isak Peter Mäsvilägi		1771,10
Matheus Fischer		945,46
Jakob Settlegel		531,—

Paul Sikos	861,32
Proki und Trojan	681,05
Leszkofszky und Popovits	1282,22
Johann Haubel	1053,50
	<hr/>
	F. 16703,09
und es verblieb ein Saldo von.....	105108,33
1832 vermehrt sich auf	143903,52
1833 desgleichen	174534,54
bis hierher wurden 6% Interessen denen Herren Actionair's ausbezahlt, von diesem Jahrgange an schon 8% ferner zum Gácsér Kirchen Aufbau ein Geschenk von F. 3000.— gemacht, auf	
1834 verblieb dennoch ein reiner Gewinn Saldo	F. 209191,13
in diesem Jahr wurden pro Actie F. 100.— Dividende ausbe- zahlt mit F. 14900.— und dennoch verblieb der Gewinn Saldo auf	
1835/36 mit	219048,42
In diesem letzteren Jahre ist die Dampfmaschine von 24 Pferdekraft mit	F. 49145,45
und das hiezu aufgebaute Maschienehaus mit	15440,33
ferner andererartige Gebaulichkeiten und Gründe Aquisitionen mit	13845,44
für das Walk Local in Podhrecsány, auf Aufbau derselben	3366,33
ferner noch im Thugarer Thahl die aquirirte Papirmühle im Betrag von	5319,28
im Gesamtbetrag von	F. 87118,03
Diese Aquisitionen wurden dem Gewinn und Verlust Conto abge- schreiben, und es verblieb demnach nur ein Saldo für das Jahr	
1837 mit	F. 203884,32
1838 vermehrte sich derselbe und stand	213212,26
1839/40 vermehrte sich derselbe und stand	253773,05
1841 vermehrte sich derselbe und stand	302658,09
Bis hierher wurden die Bücher in WW. geführt, von nun an in Con- ventions Müntze, und in diesen 2 Jahren sind auch mehrere Actien eingelöst worden. Ferner erfolgte im verflossenen Jahre in Folge anhaltender Kränklichkeit der Austritt des Herrn Local Directors Benedict Buchler. Seine Leistungen erkennt die Löbliche Gesellschaft noch heute mit vielem Danck; und hoch stehen sie in den Annalen der Gácsér Tuch Fabrique angeschrieben. Dieser leitende Posten ist nun in der Person seines Herrn Bruders Joseph Buchler, welcher auch 15 Jahre als Buchhalter schon dem Geschäfte vorgestanden, besetzt worden.	
1842 verringerte sich dieser Gewinnst Conto durch Abschreibungen der eingelösten Actien, und erscheint auch schon in Conventions Müntze reduziert mit	F. 119864,56
Da sich dieser Gewinn Conto so ungemein günstig progressiv in die- sen wenigen Jahren trotz den vielen Abschreibungen gestal- tete, so konnte man doch noch auch den Beschluss fassen, die ursprünglich mit einem Nennwerth von F. 1000.— in WW. gültigen Actien, nun auf F. 1000.— in Conventions Müntze zu erhöhen; es erhielt daher jede einzelne Actie ohne Arro- sierung einen Werth von F. 1000.— Conventions Müntze nicht nur fingirt, sondern schon wurden einige, welche ihre Actien der Gesellschaft verkauften, mit diesem Betrage ausbezahlt.	
In ununterbrochenen Reihe von Jahren pünktlich die Interessen, und öftern Dividende, dann sogar noch um F. 1500.— WW. jede einzelne Actie sich zu verwerthen, dies ist wahrlich nur Gottes Seegen zuzuschreiben.	

Bei diesem Beschluss der Umschreibung auf Conventions Münze wurde jedoch auf 2 Jahre festgesetzt, nur 4% in Conventions Mütze die Interessen zu zahlen, um das Geschäft nicht auf einmal zu sehr zu schwächen; nach 2 Jahren aber sind schon seit der Zeit fortwährend 5% Interessen gezahlt worden.

1843 verblieb mithin der Gewinn nach dieser Umschreibung nur schon F.	47318,34
1844 hob er sich wieder und stand mit	61100,34
1845 desgleichen	74002,21
1846 desgleichen	89578,27

Mit Schluss dieses Jahres wuchs er an laut beigeschlossenen Ausweises auf 94769,34

Es werden alljährlich die Bücher geschlossen, eine genaue strenge Inventur abgehalten, und so nach Beendigung derselben schon durch 24 Jahre ununterbrochen vom verdienstvollen verehrten Herrn Actionair J. S. Friedrich Liedemann Handelsmann in Pest die Revision vollzogen.

Der Gebäude Conto, welcher mit F. 20000.— auf denen Büchern figurirt, und der aufgenommene Utensilien Conto, — worüber sich ein alljähriges Inventarium pünktlich ausweist, welcher das verflossene Jahr ..... F. 52915,51

betrug, wird beim Abschluss der Bilanz mit 6% verinterressirt, und dernach der Gewinn ersichtlich gemacht.

Noch fortwährend bis zum letzten vorjährigen Abschluss unserer Bilanz zeigt sich ein progressiv steigender Gewinn Ausweis; nur zu glücklich können wir uns preisen, solche Resultate erzielt zu haben, abermahls ist ersichtlich, dass wie dies nebst der gütigen Vorsehung, auch der weisen Leitung der Direction zu verdanken haben.

So wenig dies zu verkennen ist, dass nur bei günstigen Conjunkturen dieses Glück sich so äussern kann, so wenig darf wohl vergessen werden, dass auch ungünstige Epochen eintreten können. Und mit bangem Kummer glauben wir dies laufende Jahr 1846 — auf 1847 als nicht glänzend prognostizieren zu können, da unser Verschleiss in Folge der enorm theuren Lebensmitteln immer stockender sich zeigt; belebt sich der gänzliche Handel und Wandel nicht in Bälde, so geht die betäubende Prophezeiung unvermeidlich in Erfüllung.

Nebst dieser ausserordentlichen Noth und Theurung fällt auch einige Schuld des geringeren Waaren Absatzes, dass wir uns in Comptant Geschäften arbeiten, wie schon über 25 Jahren her beschlossen worden, wo doch die ganze Handels Welt auch mit Credit sich begnügen muss.

Die Actien Zahl, welche auf 150 festgestellt worden, verminderte sich auf 133, da diese 17 die Fabrique selbst einlöste.

Der anno 1844 ins Leben gerufene Industrie Verein war wohl unbestreitbar eine günstige Epoche für uns auch — jedoch nur momentan; die Reaction desselben verursachte uns mehr Nach- als Vortheil.

Zu viele Beweise hatten wir, dass ihn die Honi Industriellen missbrauchten; keinen langen Bestand konnte dieser vielversprechende auflodernde Verein, diese so einträgliche Schnitzzeit für sie haben, zubald musste das Publikum einsehen, dass es damit nichts erziele, und nur das schlechteste Erzeugniss von diesen übermüthigen Handwerkern um ein enorm theures Geld erkaufen müsse. Es war nichts weniger als ein Hebel die Industrie zu fördern, die Erzeugnisse zu vervollkommen.

Diesem zu Folge ging auch das Vertrauen auf das wirklich gute Fabricat, welches sich die Industriellen mit grosser Mühe und Beschwerden hier zu Lande erwerben, grösstentheils verloren, man wendete sich gänzlich nun wieder an alles ausländische.

Es ist demnach denen soliden und reellen Fabrikanten garnicht zu verargen, wenn sie sich diese Epoche nicht mehr zurückwünschen.

Wie wohlthätig überhaupt in dieser Gegend diese Anstalt erscheint, lässt sich aus denen Summen schliessen, diese unsere Extracte ausweisen. Nehmen wir nur einen Zeitraum von zehn Jahren, zum Beispiel vom Jahre 1826—1836. Da stehen die Ausgaben mit F. 1,858,677 7 xr., und die letzteren 10 Jahre noch höher.

Loosungen in Waaren stehen vom Jahre 1826—1836 mit F. 2,138,720 19, die letzteren 10 Jahre ist ebenfalls die Summe noch grösser.

Im Jahre 1826 betrug der Personenstand 152 und Landspinner ..... 526, welche jedoch nur im Winter Verdienst haben.

Im Jahre 1836 vermehrte sich das Personal durch die 10 Jahre, und war 252

Landspinner 450

Im Jahre 1846 vermehrte sich es um sehr wenig, da sich die Fabri-	
que viele der neuesten Maschinen angeschafft, es waren	
nur	258
und Landspinner	336
Letztere nehmen ab, in Folge der Abnahme ungarischer Kleidertragens, da von	
denen Landspinnern das gesponnene Garn, Harasse erzeugt werden.	

Maschinen und Vorrichtungen, die gegenwärtig im Betriebe stehen, sind:

- 1 Dampfmaschine
- 2 Druck Walken
- 3 Schnell Walken
- 2 Waschmaschinen
- 4 Rauhmashinen
- 1 Rauhmashine doppelte
- 13 Schrobelmashinen
- 1 Schobel Schleifmaschine
- 1 Kardenputz maschine
- 6 Scheer maschinen Levis
- 1 detto Longitudinac
- 2 amerikanische Spinn maschinen à 240 Spindeln
- 14 englische Feinspinn maschinen à 60 Spindeln
- 6 Garnhaspeln
- 2 Vorspinn maschinen
- 2 Reiss Wölfe
- 1 Schmelz Wolf
- 1 Drousette
- 1 Operir maschine
- 1 Degatier Dampfkessel
- 2 Zustreich maschinen
- 34 Weekstühle breite
- 14 detto schmale
- 4 Handscheertische
- 1 Farbholz Schneid maschine
- 3 Spindel Pressen
- 10 Farbkesseln
- 11 Kämmöfen
- 1 grosses Wasserrad
- 5 Zwirn Maschinen.

A feudáliskori magyarországi vaskohászat historiográfiája

A feudáliskori magyarországi vaskohászat történetének kutatása úgyszólván egyidős a magyarországi kapitalizmussal. A vaskohászat története, mint a történeti studiumoknak csak bizonyos mértékig önállósult ága, részben a bányászattörténetből, részben a leíró gazdasági statisztikából különült el. Művelői nagyrészt kohómérnökök, esetleg más műszaki tudományággal foglalkozó szakemberek, s csak nagyritkán történészek. Ez a helyzet eleve megszabta a vaskohászattörténeti irodalom arculatát. A feldolgozások — kevés kivétellel — a gazdaságtörténeti, sőt az ipartörténeti fejlődés általános menetéből kiszakítva, elszigetelten tárgyalják vaskohászatunk történetét, forrásközelésük és forráskritikájuk — különösen a XVIII. század közepe előtti időkre vonatkozólag — gyalog. Minthogy a szerzők általában csak saját koruk vaskohászati technikájában jártasak, a vaskohászat technológiájának történetét az európai szakirodalom sablonjainak mechanikus átvételével ábrázolják, az átmeneti formákra, a technológia apró változásaira nem fordítanak kellő figyelmet, pedig ezek tanulmányozása nélkül nem lehet bemutatni a termelőerők fejlődésének a feudalizmus korában igen lassú folyamatát. Végül, mivel a vaskohászattörténet művelése javarészt az egyes üzemek vagy bányavidékek vasművességéhez kapcsolódik, az első világháború után — Erdélynek Romániához, a Szepesi-gömöri Érchegységnek Csehszlovákiához kerülésével — a feldolgozások sora megszakad, s a feudáliskori magyarországi vaskohászat történetének kutatása csak az 1950-es években, nagyobb lendülettel csak a legutóbbi két-három esztendőben indult meg újra. Így a most vizsgálat alá vett irodalom rendkívül erős, több évtizedes cezúrával határozottan két részre oszlik: a legnagyobb részt a dualizmus korában megjelent polgári és a legutóbbi években napvilágot látott marxista szemléletű munkákra.

A polgári korszak irodalmának legfeltűnőbb vonása a provincializmus, amely egyrészt a nemzetközi távlatok elhanyagolásában, másrészt a külföldi irodalomtól való szoros függésben nyilvánul meg. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az a körülmény, hogy míg irodalmunk a XVI—XIX. századi magyarországi vaskohászat történetét tárgyalva fel sem veti a vaskohászat fejlettségi fokának összehasonlítását a Habsburg-birodalom többi országaival, ugyanakkor problematikájának fejlődése csak a német szakirodalom ismeretében válik megmagyarázhatóvá. Ha ugyanis periodizálni akarjuk a vaskohászat történetével foglalkozó dualizmuskori irodalmunkat, a periódushatárt az 1880-as évek vége felé kell megvonnunk, amikor a hazai szakkörökben ismeretessé vált Ludwig Beck hatalmas terjedelmű, alapvető munkája a vas történetéről.¹ Polgári vaskohászattörténeti irodalmunk első szakaszában a szerzők nem ismerik, többnyire nem is ismerhetik még Beck munkáját, a második szakasz szerzői viszont már egyenesen, esetleg csak másodkézből, órá építenek, és beérik vele akkor is, amikor jelentős újabb publikációk túlhaladták tették Beck számos megállapítását. Nincs nyoma polgári irodalmunkban annak, hogy kutatóink megismerkedtek volna az osztrák Ludwig Bittner és Alphons Müllner, vagy a német Konrad Wutke munkásságával,² holott az általuk vizsgált terü-

¹ *Ludwig Beck*: Die Geschichte des Eisens in technischer und kulturgeschichtlicher Beziehung, 5 köt. Braunschweig, 1884—1903. Az első kötet (Von der ältesten Zeit bis um das Jahr 1500 n. Chr.) 1891-ben második kiadásban is megjelent, de már első kiadását ismertette *Téglás Gábor*: Századok 1886. 614—625. l. és *Archaeologiai Értesítő* 1887. 274—275. l. Hatása először *Edvi Illés Aladár* 1889-ben közzétett, a 13. jegyzetben idézett tanulmányaiban mutatható ki.

² *Ludwig Bittner*: Das Eisenwesen in Innerberg-Eisenerz bis zur Gründung der Innerberger Hauptgewerkschaft im Jahre 1625. Archiv für österreichische Geschichte 89/1901. köt. 451—646. l. — *Alphons Müllner*: Geschichte des Eisens in Inner-Österreich von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrhunderts. Erste Abteilung: Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien ... Wien—Leipzig, 1909. — *Konrad Wutke*: Schlesiens Bergbau und Hüttenwesen. 2 köt. Breslau, 1900. (Cod. Dipl. Sil. XX—XXI.)

letek vaskohászata szoros és közvetlen kapcsolatban állt Magyarország vaskohászatával a történelem folyamán.

A feudális kor vaskohászatának történetével foglalkozó irodalmunk Hermann Ignaz Bidermann és Johann Kachelmann munkásságával kezdődött, az 1850-es években.

H. I. Bidermann, a nemzetgazdászati magántanára a pesti tudományegyetemen, cikksorozatban ismertette a magyarországi vaskohászati üzemeket, leírta technológiai állapotukat, kereskedelmi összeköttetéseiket és megvizsgálta fejlődési perspektívájukat; a legtöbb üzemnek megjelölte keletkezési idejét, s ha az adatok rendelkezésére állottak, röviden összefoglalta történetét. Célja a magyarországi vaskohászat helyzetének, termelési kapacitásának és jövőjének felmérése volt.³ Csak sajnálhatjuk, hogy a cikksorozat félbeszakadt, s a felvidéki üzemek ismertetése után a bánáti és az erdélyi üzemekre már nem került sor. Bár önálló levéltári kutatásokat nem folytatott és történeti anyagát irodalmi forrásokból, valamint az egyes üzemek igazgatóságától nyert értesülések alapján állította össze, adatai így is egész utána következő vaskohászat-történeti irodalmunknak alapvetésül szolgáltak. Főleg a reformkorban és az abszolutizmus első éveiben végbenem fejlődést regisztrálta, de a rhóniai, jászói, munkácsi és dobsinai üzemek történetét nyomon követte XVI–XVII. századi kezdeteikig. Azt is felismerte, hogy saját korának szepességi üzemei általában olyan helyeken állanak, ahol az elmúlt századokban bucakemencékről s vashámorokról tudósítanak a források. Munkájának történetírásunkra gyakorolt hatása nagyobb lehetett volna, ha történeti megállapításait nem üzemenként szétszórva, hanem összefüggő fejlődésrajzban tette volna meg.

Bidermann szolid és még ma is forrásértékű munkájával szemben J. Kachelmann művei⁴ már csak tudománytörténeti kuriózumok. A vihneyi gépgyáros hatalmas szorgalommal és elképesztő dilettantizmussal hordta össze a magyarországi, elsősorban a selmecbányai bányászat és kohászat történetére vonatkozó vagy vonatkoztatható adatokat. Bőven merített az ókori latin és görög auktorokból, hogy „kimutathassa” szülővárosának germán kontinuitását időszámításunk kezdete óta. Véleménye szerint ugyanis Selmezbánya Vannius kvád király székvárosa volt, eredeti germán Vania neve a szlávok ajkán Baňa alakban élt tovább, míg azután a magyarok Selmezbányának nevezték. Munkájának nagyrésze ehhez hasonló etimológiák történeti „értékesítéséből” áll. Kutatott azonban Selmezbánya levéltárában is, és a városi iratokból vett kivonatai másutt közzé nem tett adatokat is tartalmaznak.

A magyar történetírás fejlődésében kedvező fordulatot hozott az 1867. évi kiegyezés. Megalakult a Magyar Történelmi Társulat, megindult a Századok, általában megjavultak a publikációs lehetőségek.⁵ Fejlődésnek indult a bányászat- és kohászat-történet művelése is, kevésbé a történészek, inkább a műszaki szakemberek részéről. Publikációs lehetőséget — főleg az utóbbiak számára — elsősorban a Bányászati és Kohászati Lapok (1868-tól), illetve a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye (1867-től) nyújtott. Az itt megjelent történeti vonatkozású cikkek és közlemények nagyrészt számbavételre csupán egy teljességre törekvő szakbibliográfia hivatott. Ismertetésükre és kritikai értékelésükre nem térek ki, mert egyszerű felsorolás is szétfeszítené e historiográfiai áttekintés szűk kereteit, s a cikkek viszonylag nagy száma fordítottan arányos történeti értékükkel. Általában másodkézből veszik adataikat, forrásait nem jelölik meg, tárgyválasztásuk pedig vagy túl általános, vagy nagyon is körülhatárolt. Van azonban közöttük néhány jelentős, vagy legalább historiográfiai szempontból jellemző tanulmány is, s ezekkel a maguk helyén foglalkozni kívánok.

A kiegyezés utáni években a legkiválóbb, történeti érzékkel és érdeklődéssel is rendelkező műszakiak legsürgősebb feladata a fennálló vaskohászati üzemek számbavétele, technikai kapacitásának felmérése és fejlesztésük perspektívájának kidolgozása volt. E munkálatok eredményei — Kerpely Antal⁶ és Péch Antal⁷ jelentései — a vizsgálat alá vett üzemek történetére csak kivételesen térnek ki, de már elárulják szerzőik történeti felkészültségét. Utóbb mindketten maradandó értékű történeti összefoglalás-

³ Pester Lloyd 1857, és az utolsó két cikk (184. és 176. sz., ebben a sorrendben!) kivételével külön is: Hermann Ignaz Bidermann: Das Eisenhütten-Gewerbe in Ungarn, und dessen früheren Annexen. Ein Beitrag zur Statistik und Geschichte der volkswirtschaftlichen Verhältnisse Ungarns. I. Pest, 1857. 94 l. (A könyv szövege a 91. l.-től kezdve eltér a Pester Lloydban megjelent szövegtől. Úgy látszik, hogy ez utóbbi a javított változat.)

⁴ Johann Kachelmann: Geschichten der ungrischen Bergstädte und ihrer Umgebung. 3 kötet. Selmezbánya, 1853–1867 és utó: Das Alter und die Schicksale des ungarischen, zunächst Schemnitzer Bergbaues, nebst einer Erklärung der Eigennamen des Landes. Pozsony, 1870.

⁵ R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. Bpest, 1961 (sajtó alatt).

⁶ Anton Kerpely: Das Eisenhüttenwesen in Ungarn, sein Zustand und seine Zukunft. Selmezbánya, 1872.

⁷ Péch Antal: Jelentés a selmeczi és diósgyőri kerületben és Rézbánya vidékén létező állami bányák és kohók állapotáról. Budapest, 1873.

sal gyarapították a magyarországi bányászat- és kohászat-történet irodalmát. Egyelőre azonban a vasiparral rendelkező vármegvék különböző időben készült monográfiái voltak a vaskohászat-történeti adatok gyűjtőhelyei. E monográfiák munkatársai legtöbbször kellő iskolázottság és szakismeretek nélkül, csak a régebbi irodalomból kiemelt helytörténeti adatokat variáltak, s ritka kivételt köztük Orbán Balázs, aki új források feltárásával írta meg Torockó történetét, vagy Lehoczky Tivadar, aki kiadatlan levéltári anyag alapján foglalkozott a munkácsi vashámor keletkezésével,⁸ vagy Volny József, aki technikátörténeti szempontból jelentős leírást adott a Gömör megyei tótkemencéről.⁹

Az 1880-as években azután három különböző jellegű bányászat-történeti monográfia látott napvilágot, s mindhárom standard munka volt a maga nemében, összefoglalta s egyben hatalmas új tényanyag feltárásával hatalmas lépéssel vitte előbbre ismereteinket. Wenzel Gusztáv az egész ország, Péch Antal a legnagyobb multú bányavidék, Mikulík József egy jelentős bányaváros bányászatának történetét dolgozta fel.¹⁰ Nemcsak munkájuk értékét, hanem még inkább bányászat- és kohászat-történetünk elhanyagolt-ságát tanúsítja, hogy az általuk feldolgozott kérdésekről még ma sem áll jobb, modernebb szemléletű munka a kutatók rendelkezésére.

Wenzel „Magyarország bányászatának kritikai története” c. monográfiája 1880-ban jelent meg. E nagymultú és sokoldalú történetírónk nem volt újone a bányászat történetének területén sem. Régebbi tanulmányaiban¹¹ a kérdés jogtörténeti oldalával foglalkozott, így nem meglepő, hogy a „kritikai történet” is messzemenően jogi szemléletű. Periódushatárai az 1523. évi bányatörvény és Mária Terézia bányarendeletei. Jogtörténetírásunk akkori állapotából következett, hogy míg az első, 1523-ig terjedő szakasz 180 oldalon tárgyalta, a bányaszabadság törvénybeiktatásától Mária Terézia uralkodásáig eltelt több mint két évszázadnak csak 65, s az utolsó 140 esztendőnek már csupán 21 oldal jutott. Wenzel monográfiája a bányászat valamennyi ágát áttekinti (a kő és mészkivételével), s a dolog természeténél fogva sokkal nagyobb figyelmet szentel az arany-, ezüst- és rézbányászatnak, mint a vasnak. Ráadásul éppen abban a szakaszban, amelyet részletesebben tárgyal, 1523 előtt, a vashányászat és vaskohászat forrásanyaga különösen szegényes, gazdasági jelentősége pedig messze elmarad a nemesfémeké, a rézé és a sóé mögött. E szempontokat figyelembevéve is aránytalanul kevésnek tűnik az a 4–5 lap, amely a vashányászattal és vaskohászattal foglalkozik. Annál meglepőbb viszont, hogy milyen sokat mond e néhány lapon. Adatai és az okmányi függelékben — nagyrészt a Kamarai Levéltár Neoregistrata Acta-sorozatából válogatva — közölt vashányászatra vonatkozó iratok megadják a későbbi összefoglaló feldolgozások számára a legfontosabb középkori tényanyagot. Historiográfiai jelentőségüket még emeli, hogy a „kritikai történet” megjelenése előtt nagyrészt ismeretlenek voltak.

Péch Antal, a selmeci bányakerület főigazgatója, a Garam menti hét szabad királyi és bányaváros bányászatának történetére vonatkozó gazdag és sokoldalú anyaggyűjtését tette a kutatás közkincsévé az „Alsó-Magyarország bányamívelésének története” két elkészült kötetében. A tárgyalt vidék adottságaiból következett, hogy munkájának középpontjában a körmői arany-, a selmeci ezüst- és a beszercei rézbányászat állott, a vaskohászatnak pedig csak néhány lap jutott. Ez az arány megfelelt az alsó-magyarországi vashányászat és vaskohászat gazdasági jelentőségének, hiszen a breznicskai, vihnyei és rhóniai vashámor feladata csak az volt, hogy az arany-, ezüst- és rézbányászathoz, valamint a pénzveréshez szükséges vasszerszámokat előállítsa; de ezt a feladatukat az említett hámorok nem töltötték be, s a bányavárosok állandó vasbehozatalra szorultak. A Felső-Garam völgyében a XVIII. század derekától kezdve kibontakozó nagyarányú vaskohászat ismertetéséig Péch már nem jutott el: munkája 1650-nél félbeszakadt.

Míg Wenzel és Péch munkájában a vaskohászat ismertetése — tárgyválasztásuk következtében — csak alárendelt szerepet kapott, Mikulík József feudális kori vasiparunk egyik centrumának, Dobsinának vasművességét dolgozta fel a város levéltárának anyaga alapján. „A bányá- és vasipar története Dobsinán” c. munkájában ennek következtében

⁸ Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. V. köt. Pest, 1871. 199–213. l. — Lehoczky Tivadar: Bereg vármegye monográfiája. Ungvár, 1881. II. köt. 401. l.

⁹ Hunfalvy János szerk.: Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása. Pest, 1867. 268–270. l.

¹⁰ Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Budapest, 1880. — Péch Antal: Alsó-Magyarország bányamívelésének története. 2 köt. Bpest, 1884–1887. — Mikulík József: A bányá- és vasipar története Dobsinán. Történelmi Tár 1880–1881 és különny.: Bpest, 1881.

¹¹ Uebersicht der Berggesetzgebung des österreichischen Kaiserstaates. Zeitschrift für österreichische Rechtsgelehrsamkeit 1844–1846. — A magyar és erdélyi bányajog rendszere. Buda, 1866 és 2. kiadásban: A magyar bányajog rendszere. 2. füzet. Bpest, 1872–1879. — Ezenkívül számos kisebb tanulmány különböző osztrák folyóiratokban.

a vas bányászatának és kohászatának kérdései állnak a középpontban. Mikulik legfőbb érdeme, hogy adatgyűjtésében nagy figyelmet fordít a technológiai problémákra és részletesen leírja a Dobsinán a XVI.—XVIII. században használatban volt kohó- és hamortípusokat. A termelés problémáin túl a termelők helyzete és munkaszervezete is érdekelt, ezért ismertette és függelékben publikálta is a dobsinai vashámoros-céh 1683-i szabályzatát.

A vaskohászat feudális kori történetével foglalkozó hazai polgári irodalom első szakaszát Terény János csupán historiográfiai értékkel bíró rövid összefoglalása zárja le, „A magyar vasipar vázlatos története a legrégibb időkől a nagyolvasztók korszakáig”.¹² Ez volt az első munka irodalmunkban, amely nem a bányászat-történet keretében, s nem is a jelenkori üzemek ismertetésének kiegészítéseként, hanem önálló előadásban kívánta adni feudális kori vasiparunk történetét. Nem a célkitűzésen és nem az előmunkálatok hiányán múlt, hogy a kísérlet nem sikerült. Terény önálló kutatómunkát nem végzett, s a régebbi irodalom beható tanulmányozását sem tekintette feladatának. Wenzel „kritikai történet”-ét kivonatolta felületesen, s a gyakran hibásan másolt adatokra Kachelmann szellemében tette fel a koronát, megállapítván, hogy az ősmagyarok fejlett vaskohászatának bizonyítéka Attila hun király mondása: „en, ego malleus orbis!”

Az 1880-as évek vége előtti vaskohászat-történeti irodalmunkra ezek szerint egyrészt a jogi (Wenzel) vagy közgazdasági-statisztikai (Bidermann) szemlélet, a szorgalmas, sokoldalú adatgyűjtés és az adatok szemponttalan közlése (Mikulik, Péch), másrészt a dilettantizmus (Kachelmann, Terény és sokan mások) jellemző. Ehhez képest igen nagy színvonal-cmelkedést jelentett Beck munkájának megismerése és követése.

Beck rendkívül terjedelmes, sőt terjengős munkájában részletesen foglalkozik az őskori és ókori nemesfém-, réz- és vashányászattal, behatóan tárgyalja az indiai és afrikai vaskohászatot, és mivel bizonyítani kívánja, hogy az emberiség a vas feldolgozását a bronz feltalálása előtt is ismerte már, külön fejezetet szentel az — egyébként nem létező — ősi amerikai vasművességnek. Könyvének már címében is hangsúlyozza a vas kultúrtörténeti szerepét, szövegében pedig bőven foglalkozik a technológiai problémák mellett a fegyverekkel, számszámokkal, használati tárgyakkal. Anyaggyűjtésének körébe az írott — javarészt nyomtatásban megjelent — forrásokon kívül bevonta a régészeti leleteket, tárgyi és művészeti emlékeket, sőt a néprajzi-etnológiai anyagot is. Ezeket a szempontokat mind megtaláljuk a következő évtizedek magyar szakirodalmában, mint ahogy megtaláljuk Beck periodizációját is, amely technológiai alapon indokolja meg a polgári történettudomány ókor-középkor-újkor-legújabbkor beosztásának alkalmazhatóságát a vasiparban.

Beck hibái ellenére is klasszikus értékű munkájának első és legszínvonalasabb hazai hasznónélvezője Edvi Illés Aladár technológiai majd műegyetemi tanár volt. Edvi Illés 1889-ben két terjedelmes tanulmányban¹³ ismertette meg Beck koncepcióját és első kötetének főbb eredményeit a magyar olvasóközönséggel, majd az Iparosok Olvasótárának füzeteiben tekintette át a vasművesség európai fejlődését.¹⁴ E nagyjelentőségű ismeretterjesztő tevékenységénél is értékesebb azonban a magyarországi vaskohászat történetének feltárására irányuló kutatómunkája. Alapos tanulmányban dolgozta fel bányai vasiparunk történetét 1717-től 1772-ig,¹⁵ majd a magyarországi vaskohászat történetének összefoglalását vette tervbe.

Edvi Illés összefoglalásának elkészültét nagymértékben megkönnyítette az állami vasgyárak központi igazgatójának, Kerpely Antalnak történetírói munkássága. Kerpely évtizedek óta gyűjtött történeti adatait először a Matlekovits Sándor-szerkesztette milleniumi gyűjteményes munka általa írt fejezetének¹⁶ lábjegyzeteiben, üzeneként csoportosítva tette közzé, majd pedig kerek történeti előadásban, „Adatok a vas történetéhez Magyarországon a XIX. század elejéig” címen.¹⁷ Ez utóbbi volt az első ered-

¹² Bányászati és Kohászati Lapok 1887. 180—182, 185—187 és 195—196. l., 1888. 3—5. l.

¹³ Edvi Illés Aladár: A vas története Közép- és Észak-Európában a népvándorlásig. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 1889. 399—416, 458—472 és 549—552. l., és A vas az ó- és középkorban. Természettudományi Közöny 1889. 241—258. l.

¹⁴ Az ós- és ókor vasművészete. Bpest, 1898. (Sorozatban kívül.) — A középkor vasművészete. I. rész: Római stílus. Bpest, 1896. (Iparosok Olvasótára. II. 2.) — A középkor vasművészete. II. rész: Csúcsíves (góth) stílus. Bpest, 1896. (Uo. II. 7.) — A reneszánsz korszakának vasművészete. Bpest, 1897. (Uo. III. 8.) — A XVII—XVIII—XIX. század vasművészete. Bpest, 1898. (Uo. IV. 2—3.)

¹⁵ Edvi Illés Aladár: Délmagyarország első vasgyárai. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 1893. 358—360, 383—390 és 416—423. l.

¹⁶ Kerpely Antal: Vashányászat és vaskohászat. (Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. Bpest, 1898. VII. köt. 163—237. l.)

¹⁷ Kerpely Antal: Adatok a vas történetéhez Magyarországon a XIX. század elejéig. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 1898 és különny.: Bpest, 1899.

ményes vállalkozás vaskohászatunk történetének összefüggő bemutatására az őskori kezdetektől a modern vaskohászati eljárások meghonosításáig. Kerpely adatkezelése a régebbi irodalomban való tájékozottságát és a források önálló megszólaltatására való képességet tanúsítja. Történeti koncepcióját Becktől kölcsönözte, s mintaképéhez akkor is ragaszkodott, amikor saját adatai ennek ellenemondottak. Így, miután megállapította, hogy a vízierőt a magyarországi vaskohászatban már a XV. század első felében felhasználták, észébe sem jutott kétségbevonni Becknek azt a tételét, hogy ez a nagyjelentőségű újítás csak a XV. század közepén tűnt volna fel Európa akkor legfejlettebb vasipari centrumában, Stájerországban; inkább jóleső nacionalista büszkeséggel mondotta ki, hogy a XV. században a vaskohászat területén Magyarország járt a technikai fejlődés élén Európában.

Három esztendővel Kerpely munkája után, 1901-ben jelent meg Edvi Illés összefoglalása.¹⁸ Előadása a XIX. század végéig terjed, a század elejéig nagyjában Kerpelyt követi, s az ezután következő részben is bőven merít Kerpely adataiból. Ez mindmáig a leghasználhatóbb munka a magyarországi vasipar történetéről. Némi kritikával hasznosítja a régebbi feldolgozások eredményeit, felhasználja a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle különböző évfolyamaiban frissen megjelent történeti forrásközléseket; a régebbi koroknak a kutatás állapotából következő elnagyoltságaért bizonyos mértékig kárpótlást nyújt a kapitalista fejlődés adatainak regisztrálásával. A magyarországi vaskohászat történetének gazdaságtörténeti megalapozására azonban Edvi Illés sem volt képes. Utolsó történeti munkájában, a Műegyetemen 1914/15-ben tartott előadásainak jegyzetében¹⁹ ugyan a bányászat és ipar ezeréves fejlődésének összefoglalását tűzte célul, de amit nyújtani tudott, az csupán egy hosszú életen át gyűjtött adatok felsorolása volt.

A historiográfus aligha tudja eldönteni, mennyivel járult hozzá Kerpely, s mennyivel Edvi Illés ahhoz a tárgyi ismeretanyaghoz, amely összefoglalásaik révén a későbbi kutatók közkinésé lett. Kerpely prioritása, s Edvi Illésnek bizonyos mértékig Kerpely előadásától való függése kétségtelen, de az is vitathatatlan, hogy Edvi Illés irodalmi hatása nagyobb volt, mint az előző nemzedékhez tartozó Kerpelyé. A történeti ábrázolásban egyikük sem érte el a korabeli magyar történettudomány színvonalát, és bár eredményeik kiemelkednek koruk hazai ipartörténeti szakstúdiumai közül, a fejlettebb vasiparral rendelkező külföldi országok vaskohászat-történeti kutatásaihoz képest is némiképp le voltak maradva. A további fejlődés szempontjából nem ez a — bizonyos mértékig természetesen tekinthető — lemaradás, hanem az a körülmény járt máig kiható súlyos következményekkel, hogy míg a XIX. század második felében vaskohászat-történeti szakirodalmunk színvonala Bidermantól Wenzelen, Mikulikon, Péch Antalón át Kerpelyig és Edvi Illésig állandóan emelkedett, ez utóbbi két szerzőnek a maga korában sem első vonalbeli munkásságával a következő fél évszázadban túl nem haladtott eszcsra jutott. Az ő összefoglalásaikon alapult, de eredményeiket nem fejlesztette tovább az 1914-ig terjedő évek rendkívül változatos értékű magyarországi bányavidék- és üzem-történeti vaskohászati irodalma.

E helytörténeti jellegű munkák sorát Edvi Illés már említett, a XVIII. századi dél-magyarországi (bánáti) vasgyártással foglalkozó tanulmánya mellett Jankó János nyitotta meg 1893-ban a torockói vashányászat és kohászat feldolgozásával egy nagyobb néprajzi monográfia keretében.²⁰ Jankó leírása úgy rögzíti a Mohács előtti idők kövületeként fennmaradt, s a XIX. század végére kipusztuló torockói bányászat és kohászat technológiájának sajátos vonásait, mint egy halotti maszk. Tárgyválasztásának különleges volta csak elmélyíti azt az egyébként nagyon is megalapozott benyomást, hogy az ezután említendő helytörténeti vaskohászati munkák messze elmaradnak az ő tudományos színvonala mögött. Gömör megyére vonatkozólag például Zsemley Oszkár hangzatos című füzetkéje²¹ tulajdonképpen csak egymás után lenyomtatott iratregeszták sora, Eisele Gusztáv pedig vaskos monográfiájában²² néhány újabbkori kiadatlan levéltári adat mellett újra lenyomtatta a régi irodalom délibábos állításait. Az erdélyi vasipar

¹⁸ A magyar korona országainak gyáripára az 1898. évben. Bpest, 1901 c. gyűjteményes munka 2. füzet: Vas- és fémipar. I.: Vasgyártás. — Ennek erősen rövidített változata: *Edvi Illés Aladár*: A magyar vaskohányászat és vaskohászat ismertetése, különös tekintettel az 1900. évi Párizsi Nemzetközi Kiállításon résztvevő vállalatokra. Bpest, 1900. 5—24. l.

¹⁹ *Edvi Illés Aladár*: A magyar birodalom bányászatának és iparának ezeréves fejlődése. (Kézirat gyanánt.) Bpest, 1915.

²⁰ *Jankó János*: Torda, Aranyosszék, Torockói magyar (székely) népe. Földrajzi Közlemények 1893. 8—10. füzet és különk.: Bpest, 1893. Az V. rész 4. fejezete (A torockói vashányászat és kohászat) ezenkívül megjelent a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 1893. 1—4. füzetben és innen különnyomatban is.

²¹ *Zsemley Oszkár*: A tiszolczi kincstári vasmű és fűskálítás monográfiája 1611—1903. Rimaszombat, 1904.

²² *Eisele Gusztáv*: Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének bányászati monográfiája. Selmecbánya, 1907. (Gömör és Borsod vármegyei bányászati és kohászati monográfiája. I.)

történetével viszont magasabb színvonalú, sok új adatot feltáró tanulmányok is foglalkoznak,²³ anélkül, hogy lényegében gazdagítanák eddigi ismereteinket. A Bányászati és Kohászati Lapok is majd minden évfolyamában közöl kisebb vaskohászáttörténeti cikkeket. Elvileg újat azonban Kerpely és Edvi Illés összefoglalásaihoz, helyesebben Beck nagy monográfiájához képest hiába keresünk ezekben a munkákban.²⁴

A XX. század elején mennyiségileg megnövekedett vaskohászáttörténeti irodalom az első világháború éveiben szinte teljesen megszűnik, s az 1950-es évekig nem is indul meg újra. E sajtósági szünetelésnek több oka van. Első pillanatra szembetűnik, hogy a vaskohászáttörténet régi művelői megöregedtek, elhaltak, utánpótlás pedig nem mutatkozott. Az utánpótlás jelentkezését kétségkívül gátolta az a körülmény, hogy Magyarország történelmi múltú vaskohászati vidékei az új országhatárokon kívül maradván, megszűnt vagy legalább is nagyon lehangyatlott mind a történetük iránti érdeklődés, mind pedig az üzemi irattárak és levéltárak feldolgozásának lehetősége. A helytörténeti jellegű monográfiák szerzői ugyanis legtöbbször a szóbanforgó üzemek és vállalatok tisztviselői, főmérnökei voltak. A vaskohászáttörténet művelésére — egy-két magyarországi üzem (Diósgyőr, Ózd stb.) kivételével — már csak magasabb szinten, az Országos Levéltárban és egyes nagy családi levéltárakban levő forrásanyag feltárása útján lett volna mód. Ezt követelte a vaskohászáttörténet művelésének általános helyzete, fejlesztésének szükségessége is. Hogy ez az országos szinten, új források megmozgatásával végrehajtandó kutatás nem indult meg 1920 után, annak végső soron a Magyarországon 25 évre uralomra jutott ellenforradalmi rendszer, közvetlenül pedig e rendszeri tudománypolitikája volt az oka. Az ellenforradalmi korszak történetírásának egészén belül háttérbe szorult a gazdaságtörténet művelése, s különösen elhanyagolták az ipartörténet problémáit. Sem a tudomány akkori irányító szervei, sem a történeti kutatások problematikájának önmagából kibontakozó belső fejlődése nem ösztönözték a kutatókat a vaskohászat történetével való foglalkozásra, mert történettudományunk akkori helyzetében nem ismerték, s megfelelő elméleti felkészültség híján nem is ismerhették fel e látszólag nagyon is speciális tudományág művelésének széles társadalomtörténeti távlatait.

Döntő fordulatot e téren az a változás eredményezett, amely történészeink tudatát a felszabadulás utáni években alapvetően átalakította, érdeklődésüket egyre inkább a gazdaságtörténeti problémákra, az alap, a termelőerők fejlődésének régebben elhanyagolt kérdéseire irányította. A kutatómunkában ez az új tendencia a történelmi materializmussal való megismerkedésünk eredményeként jelent meg, s a marxista módszer egyre mélyülő elsajátításával arányosan erősödött. Jellemző módon az első munka, amely a hosszú szünet után újra felvetette feudális kori vaskohászatunk problémáját,²⁵ rögtön a kérdés legfontosabb részét, a kapitalista termelési viszonyok kialakulásának folyamatát állította előtérbe, s a témát nem elszigetelten, hanem a polgári forradalom előtti egész magyarországi iparfejlődés keretei között, összefüggéseiben vizsgálta. Egyidejűleg a műszaki képzettségű kutatók érdeklődése is feléledt, s természetszerűen technológiatörténeti kérdések feldolgozásában nyilatkozott meg.²⁶

Az utolsó néhány esztendő vaskohászáttörténeti kutatásaira már a szervezethez és tervszerűséghez, új vizsgálati módszerek és új kutatási szempontok érvényesülése jellemzőek. A szervezeti kereteket a kutatók számára a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében 1958-ban megindult feudális kori bányászat- és ipartörténeti munkálatok, valamint az 1959-ben megalakult Kohászati Történeti Bizottság adták meg, s a magyarországi vaskohászat történetének feldolgozása ennek következtében

²³ *Latinák Gyula*: A vajdahunyadi m. kir. vasgyár és tartozékai. Bányászati és Kohászati Lapok 1906. II. köt. 2—48, 73—99, 137—172 és 203—242. l. — *Veress Endre*: Hunyadmegye bányászatának múltja. A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve 1901. 121—157. l. — *Orbán Balázs*nak a 8. jegyzetben idézett műve alapján dolgozott *Erdélyi Viktor*: Tanulmányok az erdélyi bányászat történetéből. (Torockó és környékének bányatörténete.) Bányászati és Kohászati Lapok 1912. I. köt. 268—280, 483—488. l., II. köt. 510—519. l.

²⁴ E cikkek néha nemcsak elvileg, de adataikban sem adnak semmi újat Beckhez képest. Így *Rákóczy Sámuel*: A bányászat múltja a magyar birodalom földjén (Bányászati és Kohászati Lapok 1910. I. köt. 535—576, 596—632, 657—728 és 748—803. l.) c. terjedelmes írása a X—XI. századdal foglalkozó és Wenzeltől átvett befejező szakaszról eltekintve teljes egészében Beck szolgái kivonata; még az ókori egyiptomiak fémbányászatát bemutató ábrákat is átvesszi! És ezen senki nem ütközött meg, mint ahogy úgy látszik azt is természetesnek vették a Lapok olvasói, hogy *Hajnal Mihály* ugyancsak Beck könyvéből készített kivonatát adta közre „A XVI. századbeli nagyolvasztó” (Bányászati és Kohászati Lapok 1906. II. köt. 180—184. l.) és „Biringuccio Vanuccio” (uo. 453—458. l.) c. cikkeiben.

²⁵ *Mérei Gyula*: Magyar iparfejlődés 1790—1848. Bpest. 1951.

²⁶ *Schleicher Aladár*: Beiträge zur Geschichte des Hüttenwesens in Ungarn. I. Die Geschichte des Metallhüttenwesens auf dem Gebiete des Mátra-Gebirges. Acta Technica. Tom. II (1951). fasc. 1. pag. 3—42. — *Üő*: Az 1813. évben épült és 1952-ben újjáépített ujmassai nagyolvasztó. A MTA Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei. 12 (1954). köt. 403—411. l. — *Üő*: A kislódi vashámor története. Nyersvastermelés bauxitos elegyből a XVIII. században. Uo. 21 (1957). köt. 395—411. l. — *Vastagh Gábor*: A szokolajhutai vasgyártás története. Uo. 25 (1960). köt. 145—175. l. és különny.: Kohászati Történeti Bizottság Közleményei. 1. sz.

belekerült a magyar tudomány 15 éves távlati tervének első szakaszába. Sor került végre nálunk is a középkori vaskohászati emlékek régészeti feltárására és metallográfiai vizsgálatára. Kibontakozóban van a kohászati szakemberek, régészek és történészek együttműködése a komplex kutatások lebonyolítására. Az új források feltárása lehetővé teszi olyan, eddig fel sem vetett problémák megoldását, mint a honfoglaló magyarok vasművességének eredete és a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyzete, a XVIII. századi magyarországi vaskohászat termelési volumene, vagy a kapitalista termelési viszonyok fokozatos kibontakozása a vasiparban a feudalizmus késői századaiban. E kérdések irodalmának historiográfiai áttekintése azonban ma még nem lehetséges. Folyamatban levő munkákról, nagyobb vállalkozások publikált részleteiről, sőt gyakran még publikálatlan eredményeiről van ugyanis szó, s a nyomtatásban megjelent cikkek számbavétele egyrészt eltorzítaná a kutatások egyes ágai közötti arányokat, másrészt rövid hetek vagy hónapok alatt elavulna újabb közlemények megjelenése következtében. A historiográfusnak tehát egyelőre be kell fejeznie munkáját, s át kell adnia helyét a monográfia-írónak, mert a vaskohászat-történeti kutatások mai fellendülése már nemcsak kívánatos, hanem lehetséges is teszi a feudalizmus-kori magyarországi vaskohászat történetének megírását a legmodernebb technológiai vizsgálati eljárások és a legmodernebb történeti kutató módszer segítségével az elkövetkezendő négy-öt év alatt.

Heckenast Gusztáv

A tudomány- és technikatörténet a stockholmi történetéskongresszuson

A stockholmi történetéskongresszus „módszertani” szekciójában egy vitanapot szenteltek a tudomány és a technika történetének is. Ismeretes, hogy az utóbbi években ennek a tudományágnak a polgári történészek körében is igen sok művelője jelentkezett, s monografikus feldolgozások mellett több szintetikus igényű mű is kiadásra került, többek közt Singer—Holmyard—Hall: A History of Technology c. 5 kötetes gyűjteményes munkája. A stockholmi vitáulésre R. J. Forbes amsterdami professzor, az antik technika ismert szakértője készítette a főreferátumot. Megállapítja ebben, hogy a tudomány- és technikatörténet már kezd a gyermekcipőkből kinőni, de még távolról sem általánosan bevett tudományág: sok európai egyetemen nem kapott szerepet a tantervben, sőt még a tudományok hierarchiájában elfoglalt helye sem alakult ki. Ezért bőséges teret szentel annak a kérdésnek, hogy a tudomány- és technikatörténet a „science” vagy a „history”, azaz a „természeti” vagy „emberi” tudományok közé sorolandó-e, s arra az óvatos végkövetkeztetésre jut, hogy a kettő közti határesetről s egyúttal összekötő kapocsról van szó. Ezzel az elvileg nem kellőképpen tisztázott meghatározással Forbes professzornak láthatólag az volt a célja, hogy meggyőzze a történészeket a tudomány- és technikatörténet hasznáról, ami — ismerve a polgári történetírásban uralkodó szellem-történeti beállítottságot és túlnyomóan politikai történeti érdeklődést — nem mondható nyitott kapuk döntésének. Joggal állapítja meg, hogy a tudománynak és a technikának a modern életben játszott döntő szerepe alig tükröződik a történetírásban, pedig „ha a történettudománynak az a célja, hogy megértse, hogyan lett a világ olyanná, amilyen, s megvizsgálja a legfontosabb tényezőket, melyek ilyenné tették, akkor az a történet, amelyből a tudomány és a technika története kimarad, szükségszerűen durva valótlanulág lesz.” Ezért tekinti Forbes professzor a legsürgősebb feladatnak a tudomány- és technikatörténet eredményeinek az általános történetírásba való beépítését, ill. a tudomány és technika fejlődésének az általános történeti háttérbe való szerves beillesztését. A referátum azonban megmarad e kíváncsalom hangsúlyozásánál s megvalósítására csak annyit tesz, hogy egy olyan nemzetközi információs központ felállítását javasolja, mely a történészek számára hozzáférhetővé teszi a tudomány- és technikatörténeti kutatások eredményeit. Hogy miért nem lépett ennél tovább, s miért nem adott elméleti-módszertani útbaigazítást a referátum szerzője, azt maga elárulja egy utalásszerűen odavetett mondatával: „a tudomány és a technika történetében a történész a tudás állagának fokról fokra való növekedését látja, ami éles ellentétben áll a filozófiai iskolák, a vallások, s a politikai, gazdasági és társadalmi rendszerek történetében megszokott keletkezés és bukás váltakozásával”. Ez a szemlelet, mely — a polgári történetírás szubjektívista felfogásának megfelelően — elszakítja a termelőerők fejlődését a termelési viszonyok és

a felépítmény fejlődésétől, valóban nem alkalmas arra, hogy a tudomány- és technikatörténet eredményeinek az általános történeti folyamathoz való szerves beillesztéséhez módszertani alapokat nyújtson. Ebből következett azután, hogy Forbes professzornak a kutatás jelenlegi állásáról és legsürgősebb feladatairól adott — egyenként helyes és hasznos — megjegyzései nem állanak össze egységes tudományos programmá. Azzal, hogy felhívja a figyelmet a keleti, a középkori és az 1850 utáni technikatörténeti kutatások hiányosságára, valamint a szerszámok és azok standardizálódásának a modern automatizálás előzményei szempontjából oly fontos történetére, valóban a legfontosabb kérdéseket tűzi ki kutatási feladatul, de nem mondja meg, hogy ezeknek a feladatoknak megoldása milyen általános történeti problémák megoldását segítené elő, s azt sem, hogy milyen általános történeti fejlődési koncepcióba kell e kutatásokat beilleszteni.

A referátum elvi bizonytalansága, ill. tartózkodása rányomta bélyegét a vitára is, melynek irányításában Forbes professzor, kényszerű távolléte miatt, nem vehetett részt. Az előre bejelentett korreferátumok közül L. Bulferetti genovai professzor jó irányba látszott terelni a vitát, amennyiben a tudomány és a technika történetét a társadalomtörténet alapjának mondotta, hivatkozva A. Labriola történetírói iskolájára, mely kutatásainak középpontjába a munkát helyezi, „nemcsak mint a termelés tényezőjét, hanem mint a gyakorlat egységét”, s feudális előítéletnek bélyegezve a történészek megvetését a technika iránt. A továbbiakban azonban a hozzászólók többnyire azt fejtették, hogy milyen szakmai nehézségeket kell legyőznie a történésznek a tudomány- és technikatörténet problémáinak megértésében, s hogyan lehetne ezeket a nehézségeket az egyetemi oktatás megreformálásával, a „humán” műveltség egyoldalúságainak kiküszöbölésével megoldani. Ilyenformán a tudományág módszerei és tartalmi kérdéseiről viszonylag kevés szó eshetett. E kevésből tartalmilag említést érdemelnek A. Timm hamburgi történésznek az építkezés, s ezen belül a famegmunkálási technika XV. századi mélyreható átalakulásáról szóló adatai, módszerileg viszont Sz. L. Tichvinszkij szovjet, és T. Yamamoto japáni tudósok fejtegetései arról, hogy a fejlett technika behatolása hogyan alakítja át az elmaradott népek társadalmát. Makkai László arról beszélt, hogy egy adott társadalmon belül, adott időpontban a különböző technikák hogyan ötvöződnek össze egységes, de nem ellentmondások nélküli „technikai kultúrába”. Ugyanerre a problémára hívta fel a figyelmet zárószavában az elnöklő P. Léon francia professzor, mikor a technikatörténeti kutatás középpontjába az „ensembles techniques” kielemezését állította. Ő is hangsúlyozta a középkori technikatörténet, valamint a szerszámkészletek tanulmányozásának fontosságát, s felhívta a figyelmet a technikai eljárások terjedési folyamatának szövevényes voltára. Végül E. Fueter svájci történész a tudomány- és technikatörténet historiográfiája elkészítésének, a korábbi szakirodalom alapos kritikájának sürgető szükségéről szólott.

Egészében véve tehát a tudomány- és technikatörténet vitája, mint általában a stockholmi történészkongresszus vitái, nem tekinthető iránytmutatónak, inkább a kutatások jelenlegi állását, a kutatók érdeklődési körét világította meg. A legfontosabb teendők (keleti, középkori, XIX. századi technika; szerszámkészletek fejlődésének vizsgálata) azonban megmutatkoztak, főként pedig nyilvánvalóvá vált a szüksége az egységes szemlélet és módszer kidolgozásának, amiben a marxista történetírásra vár a legtöbb feladat.

Makkai László

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Т. Дзеконский</i> : Metallurgie der Kupfer in Polen in der Epoche des Neolith und ihre Beziehungen zur Mittel- und Westeuropa	1
<i>Л. Зольнай</i> : Mittelalterliche Wasserwerke in Buda (Ofen)	16
<i>Й. Фаллер</i> : Materialien zur Entwicklungsgeschichte des Sprengens in Bergwerken	56
<i>В. Эндреи</i> : Textilindustrielle Patente in Ungarn zur Zeit der industriellen Revolution in Westeuropa	76

СООБЩЕНИЯ

<i>Э. Хегедюш</i> : Hüttengeschichtliche Beziehungen der Eisenluppen im Zentralen Hüttenmuseum von Diósgyőr und im Franz Liszt-Museum von Sopron	94
<i>В. Эндреи</i> : Der Ursprung der Programmsteuerung moderner Automaten	107
<i>И. Барта</i> : Daten zur Geschichte der Gácsi Tuchfabrik im Reformzeitalter	113

ОБЗОР

<i>Г. Хекенаст</i> : Die Historiographie des Eisenhüttenwesens in Ungarn im Zeitalter des Feudalismus	123
<i>Л. Маккаи</i> : Die technikgeschichtliche Diskussion am Stockholmer Historikerkongreß	129

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>T. Dziekoński</i> : Die polnische eneolithische Kupferverhüttung und deren mittel-europäische Beziehungen	1
<i>L. Zolnay</i> : Mittelalterliche Wasserwerke in Buda (Ofen)	16
<i>J. Faller</i> : Daten zur Entwicklungsgeschichte des Sprengens in Bergwerken	56
<i>W. Endrei</i> : Textilindustrielle Patente in Ungarn zur Zeit der industriellen Revolution in Westeuropa	76

BEITRÄGE

<i>Z. Hegedüs</i> : Hüttengeschichtliche Beziehungen der Eisenluppen im Zentralen Hüttenmuseum von Diósgyőr und im Franz Liszt-Museum von Sopron	94
<i>W. Endrei</i> : Der Ursprung der Programmsteuerung moderner Automaten	107
<i>I. Barta</i> : Daten zur Geschichte der Gácsi Tuchfabrik im Reformzeitalter	113

RUNDSCHAU

<i>G. Heckenast</i> : Die Historiographie des Eisenhüttenwesens in Ungarn im Zeitalter des Feudalismus	123
<i>L. Makкаи</i> : Die technikgeschichtliche Diskussion am Stockholmer Historikerkongreß	129

SOMMAIRE

ETUDES

<i>T. Dziekoński</i> : Cuivrierie en Pologne à l'âge encolithique et ses relations avec l'Europe centrale à l'âge primitif	1
<i>L. Zolnay</i> : L'usine des eaux à Buda au moyen âge	16
<i>J. Faller</i> : Données concernant l'histoire du tir	56
<i>W. Endrei</i> : Brevets d'invention dans l'industrie textile en Hongrie à l'époque de la révolution industrielle en Europe occidentale	76

COMMUNICATIONS

<i>Z. Hegedüs</i> : Les loupes de fer conservés au Musée Central de Métallurgie de Diósgyőr et au Musée Ferenc Liszt de Sopron et leurs rapports à l'histoire de la métallurgie	94
<i>W. Endrei</i> : L'origine du programme de commande des machines automatiques ...	107
<i>I. Barta</i> : Documents concernant la fabrique de draps de Gács dans la première moitié du XIX ^e siècle	113

REVUE

<i>G. Heckenast</i> : L'historiographie de la métallurgie en Hongrie à l'époque féodale ...	123
<i>L. Makkai</i> : L'histoire des sciences et des techniques au XI ^e Congrès International des Sciences Historiques à Stockholm	129

CONTENTS

STUDIES

<i>T. Dziekoński</i> : Encolithic copper-metallurgy in Poland and his Central-European connections	1
<i>L. Zolnay</i> : Waterworks at Buda in the middle ages	16
<i>J. Faller</i> : Data to the history of sprinkling in mines	56
<i>W. Endrei</i> : Hungarian Patents for the Textile Industry in the Time of the European Industrial Revolution	76

COMMUNICATIONS

<i>Z. Hegedüs</i> : Metallurgical-historical bearings of Central Metallurgical Museum at Diósgyőr and that of Sopron-Ferenc Liszt Museum's iron blocks	94
<i>W. Endrei</i> : The origin of automatic machines' programme control	107
<i>I. Barta</i> : Data to the history of the cloth factory at Gács	113

REVIEW

<i>G. Heckenast</i> : Historiography of iron metallurgy in Hungarian feudalism	123
<i>L. Makkai</i> : Debate on the history of technology at the Stockholm Historical Congress	129

A kiadásért felelős: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Pataki Ferenc

A kézirat beérkezett 1960. XII. 14 — Példányszám: 60

Terjedelem: 11.50 (A/5) ív + 1 oldal évi tartalomjegyzék + 24 oldal melléklet

52635/61 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ára: 12,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

55676

1847

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1961

IV. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Főszerkesztő:

MOLNÁR ERIK

Szerkesztik

az Intézet Igazgatóságának megbízásából

BARTHA ANTAL, LACKÓ MIKLÓS és R. VÁRKONYI ÁGNES

Szerkesztőség: Budapest, I. Úri u. 51-53. — Telefon: 160-108

Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

<i>Bartha Antal</i> : A honfoglaláskori kovácsmesterség társadalmi hátterének kérdéséhez	133
<i>Benczédi László</i> : Bányavidéki várorségek folyamodványai Esterházy Pálhoz 1668—1681	155
<i>Sándor Pál</i> : Újabb adatok a paraszti földbirtoklás kérdéséhez a XIX. század első felében	180
<i>Kerekes Lajos</i> : Olaszország, Magyarország és az osztrák Heimwehr-mozgalom (1920—1930)	199

SZEMLE

Ankét „A Szovjetunió Kommunista Pártja története” új kiadásáról	217
Az Árpád-kori Sopron topográfiájának kérdéséhez (<i>Surányi B.</i>)	220

HÍREK	223
-------	-----

HATÁRAINKON TÚL

Új adatok Marx Károly és Engels Frigyes együttműködéséről (<i>L. I. Golman</i>)	226
A korafeudáliskori kutatás néhány kérdése a Szovjetunióban (<i>Bartha Antal</i>)	229

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA	233
---	-----

Előfizethető a Posta Központi Hirlap Irodánál (Budapest V., József Nádor tér 1. és bármely postahivatalnál. Csekkszámla szám: egyéni előfizetésnél: 61.257, közületi 61.066 (vagy átutalás az MNB 8. számú folyószámlára.)

BARTHA ANTAL

A honfoglaláskori magyar kovácmesterség társadalmi háttérének kérdéséhez

Honfoglaláskori kovácmesterségünkéről írott dolgozatunkban¹ megkíséreltük megadni a magyarázatát annak, hogy a X. századi kelet-európai színvonalat elért magyar vasművesség miért hagyományozott ránk szláv eredetű terminológiát. Igazat kell adnunk annak az észrevételnek,² mely magyarázatunkat problematikusnak tartja, mert a feltételezhető eredeti magyar vasműves terminológia kikopásához vezető társadalmi folyamatot mélyrehatóbban kell megvizsgálni.

Marxista történetírásunk kimutatta, hogy a magyarság X. századi történetének alapvető gazdasági és társadalmi ténye az a nagy megrázkódtatásokat okozó folyamat, amely a feudális társadalom kialakulásához vezetett. Ennek a folyamatnak egyes fejlődési mozzanatait tekintetében azonban a nézetek eltérőek. Van olyan nézet, amelyik a nemzetségi-törzsi szervezet területi szervezetté való átalakulását³ emeli ki, mint olyan fejleményt, amelyik a feudális osztálytársadalom és az annak megfelelő államszervezet kialakulásához vezetett, és döntő jelentőséget tulajdonít a fegyveres kíséret társadalmi funkciójának.⁴ A másik nézet a feudális földtulajdon monopóliuma kialakulását tekinti lényegesnek és e monopólium kialakulásán keresztül közelíti meg a területi, politikai szervezeti formák kialakulását.⁵ Az előbbi álláspont érnyee, hogy keresi azt a kiindulópontot, amihez viszonyítva a X–XI. század fordulata gyökeres, forradalmi átalakulást jelentett és ezzel igen értékes adatokat szolgáltat a nemzetségi-törzsi társadalom utolsó, bomlási szakaszában az osztálycsírák kimutatásához. Ugyanakkor azonban a fegyveres kíséret tagadhatatlan fontos szerepének túlzott érvényesítésével ez az álláspont lényegében összemosódik a polgári felfogással, mely a feudális átalakulás legfontosabb mozzanatának tartja a fegyveres kíséret kialakulását.⁶ Ez a nézet a feudális rendnek mint gazdasági-társadalmi rendnek a tagadásához vezet, amennyiben a törzsi rend keretei közt kialakult fegyveres kíséret jellegének megítélésében nem jutnak szóhoz az intézmény létrejöttének konkrét gazdasági körülményei.⁷

¹ Bartha Antal: Honfoglaláskori kovácmesterségünkéről. Történelmi Szemle 1958. 315. l.

² Hegedűs Zoltán: Honfoglaláskori vastárgyak és salakok metallográfiai vizsgálatának tapasztalatai. Történelmi Szemle 1960. 120. l.

³ Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bpest, 1959. 35. skk. l.

⁴ Györffy György: I. m. 30–31, 85–92. l.

⁵ Léderer Emma: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bpest, 1959. 15–24, 173–174. l.

⁶ Feudalism in History, Ed. by Rushton Coulborn. Princeton, New Jersey, 1956, 1–6. l.

⁷ Uo.

Az utóbbi nézet, a marxista szemlélet következetes érvényesítésére törekedve, bemutatja a feudális társadalom kialakulásának gazdasági hátterét, de a nemzeti-törzsi intézmények átalakulási folyamata mögött nem keresi a törzsi arisztokrácia tulajdonformáinak feudális tulajdonformákká való átfejlődését, mellőzve a dialektikus módszer egyik fontos követelményét, annak kimutatását, hogy a társadalmon belül végbemenő lassú, fokozatos változások vezetnek forradalmi átalakuláshoz, amelyek szétrombolják a régi kereteket.

Az előbbi nézetből elfogadjuk a fegyveres kíséretnek, mint a feudális erőszakszervezet magvának kétségkívül fontos szerepét a feudális állam létrejöttében, fenntartva ugyanakkor azt a nézetünket, hogy elsődleges mégiscsak a gazdasági változás volt, bár ugyanakkor a fegyveres kíséret, mint felépítmény, rendkívül nagy szerepet játszott az új gazdasági viszonyok megerősítésében. A gazdasági átalakulás és a kíséret kialakulása ugyanazon társadalmi folyamat két elválaszthatatlan, dialektikus egységben levő oldala. A másik nézetből elfogadjuk annak helyes, követésre méltó szemléletmódját, de továbbmenve megkíséröljük elemezni azokat a gazdasági és szociális változásokat, melyek a nemzeti-törzsi társadalomban előkészítették az új feudális rend csiráit. Nem hagyható figyelmen kívül ugyanis az, hogy a magyarság társadalmi és gazdasági átrétegződési folyamata, noha mintegy száz évig még a nemzeti-törzsi keretek között folytatódott, már a IX. század folyamán előrehaladott stádiumban volt.⁸ Ennek eredményeként a X. századi magyar társadalom szerkezetében a régi formák végleg elkorhadtak és bekövetkezett az új osztályrend létrejöttének megkoronázása, megszületett a korafeudális magyar állam.⁹

A nemzeti társadalom méhében létrejött új viszonyok, melyek a szociális ellentéteket kiélezték, eredetükben azoknak az állapotoknak a hatására nyertek ösztönzést, amelyek a Kazár Kaganátust jellemezték.¹⁰

A magyarság X. századi történetének előzményei területileg a dél-orosz steppevidéken, a Kazár Kaganátus politikai keretei közt, különböző népek és birodalmak érdekszférájának ütközőpontjában mentek végbe. A IX. század kelet-európai steppe világának megismeréséhez új adatokat nyújtanak a legújabb, még le nem zárt szovjet kutatások. Sarkel és környékének régészeti feltárása arra a felismerésre vezetett, hogy a Kazár Kaganátus területén végbement az a folyamat, amely a nomád társadalom szociális-gazdasági átrétegződése következtében a feudális-patriarchális viszonyok kialakulásához vezetett. Ennek az átalakulásnak a gazdasági hátterét a nomád népek kezdődő letelepedése és a földművelésre való áttérése képezte.¹¹ Az erdőborította folyó-völgyek mentén létrejött települések régészeti maradványai viszonylag sűrű lakosságra vallanak. Az V–VI. században már kezdtek kialakulni állandó települések a nomád társadalmak körében, nemcsak a kazárok területén, hanem keletebbre is, pl. a Csuj folyó völgyében.¹² Ezek az újabb megfigyelések elősegíthetik, hogy megszabaduljunk a polgári tudomány által ránk hagyományozott — annak idején hasznos — általános fogalmaktól a nomád élet-

⁸ Molnár Erik: A magyar nép őstörténete. Bpest, 1954. 148—170. 1.

⁹ Molnár Erik: I. m. 170. 1.

¹⁰ Váczy Péter: A korai magyar történet néhány kérdéséről. Századok, 1958, 296. 1.

¹¹ Артамонов, М. И.: Саркел — Белая Вежа. МИА 62. Москва—Ленинград, 1958. 29—30. 1.

¹² Кожемяко, П. Н.: Раннесредневековые города и поселения Чуйской Долины. Фрунзе, 1959. 169. 1.

mód és a földművelés kölcsönös viszonya tekintetében.¹³ A marxista történettudomány a nomád állattenyésztés és a földművelés közötti átmeneti típusok külsőséges vizsgálata helyett azokra a gazdasági és társadalmi folyamatokra fordítja a figyelmet, melyek a nomád népeknél az osztályviszonyok és az elnyomó szervezet kialakulásához vezettek.¹⁴ A kazár fejlődés megértéséhez hozzásegít néhány olyan nép történetének tanulmányozása, amelyek különböző okok folytán fejlődésükben megrekedtek, s társadalmi és gazdasági életükben még sokáig megőrizték a kezdeti feudalizálódás számos jellegzetes vonását. A jakut és a burját-mongol társadalom esetében a szovjet történettudomány a patriarchális-félfeudális elnevezést alkalmazza az ilyen társadalmakra,¹⁵ s ezt a meghatározást ki lehet terjeszteni a többi nomád társadalomra is.¹⁶ A XVIII. században Tigin jakut törzsfőnök igyekezett egyesíteni hatalma alatt valamennyi jakut nemzetséget és törzset. A Tigin által létrehozott politikai szervezeti forma jellegében patriarchális-nemzetségi, méreteiben pedig törzsek-közi volt, ami azt jelenti, hogy a nemzetség és az állam közti sajátos képződmény jött létre.¹⁷ A burját-mongol társadalmat is azért nevezik patriarchális-félfeudális típusúnak, mert a társadalom alapegységei még a nemzetségek és a törzsek voltak, s ennek megfelelően a politikai hatalom is nemzetségi-törzsi elvek szerint épült fel.¹⁸

A „patriarchális-félfeudális” terminológia akkor keletkezett, amikor a Szovjetunióban a szibériai népek a szocialista forradalom eredményeként egy olyan állammak lettek a társnépei, amelyik céljával tűzte ki, hogy a kizsákmányolást és a dolgozók mindenféle elnyomását megszüntesse. Ez a kifejezés tehát a konkrét politikai teendők tudományos meghatározása volt, azaz figyelembe vette a társadalomnak dolgozóinak nemzetségi előítéletei mögött a lényegében feudális kizsákmányolást.¹⁹ A szibériai és közép-ázsiai népek társadalmi és gazdasági berendezkedését nagy egészében az idézett formula helyesen jellemzi, különösen, ha az 1920-as évek állapotát vesszük figyelembe, amikor a szovjet tudomány még csak meglehetősen gyér ismeretekkel rendelkezett a volt cári birodalom nemzetiségeiről.²⁰

E népek társadalmi berendezkedése valóban egy sajátos átmeneti állapotot mutatott a nemzetségi állapotoktól a feudalizmus felé. Nemzetségi-törzsi és feudális jellegű intézmények sajátos keveredése mutatja, hogy miképpen alakul át a nemzetségi-törzsi kollektív tulajdon feudális magántulajdonná, és hogy ez a tulajdon hogyan válik a kizsákmányolás feltételévé. *A nemzetségi-törzsi tulajdonforma tehát természetes történeti előzményét képezi*

¹³ Váczy Péter: I. m. 291, 295—296. 1.

¹⁴ Якубовский, А. Ю.: Из истории изучения монголов периода XI—XII вв. Очерки по истории русского востоковедения. Москва, 1953. 5, 90—92. 1.

¹⁵ Окладников, А. П.: История Якутской АССР. том I., Якутск, 1955. 400. 1. — История Бурят-Монгольской АССР, том II. Улан-Удэ, 1954. 150. 1.

¹⁶ История Бурят-Монгольской АССР, том II. ио.

¹⁷ Окладников, А. П.: I. m. 419-422. 1.

¹⁸ История Бурят-Монгольской АССР, том II. 72. 1.

¹⁹ Az SzKP kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági plenumainak határozatai. I. rész. Bpest, 1954. 651. 1. (Az OK(b)P. X. kongresszusa, 1921. március 8—16.) A kérdéses hely a következőképpen hangzik: „... amelynek gazdasága többnyire még mindig az állattenyésztésen alapul, és amely megőrizte a patriarchális-nemzetségi életmódot (Kirgizia, Baskiria, Észak-Kaukázus) vagy nem jutott túl teljesen a félig patriarchális, félig feudális életmód formáin (Azerbajdzsán, Krim stb.)...”

²⁰ Долгих, Б. О.: Родовой и племенной состав народов Сибири в XVII веке. Труды Института Этнографии LV. Москва, 1960. 3—6. 1.

a *feudális tulajdonformának*.²¹ Ez pedig azt jelenti, hogy ahol a feudalizmus a törzsi állapotok bomlásának eredményeként születik meg, ott a feudális tulajdonforma létrejötté szorosan összefügg a törzsi arisztokrácia kezében felhalmozódott, a nemzeti kereteket szétziláló magántulajdonnal.²² És hogy ez általános történeti folyamat, azt mi sem látszik jobban bizonyítani, mint az, hogy a keleti szláv fejlődésben — mely a földművelő anyagi kultúra bázisán ment végbe — a nemzeti faluközösség erősített lakótelepe alakult át a IX—X. század folyamán feudális várrá, a feudális tulajdonforma és kizsákmányolás kifejezőjévé.²³ Ez a körülmény azért sem érdektelen, mert egyrészt földművelő népről van szó, másrészt olyan földművelő népről, melynek gazdasági és társadalmi berendezkedése legalább annyira fontos²⁴ a IX. századi magyarságra nézve, mint a kazároké.

Jelentős tényezője a nomád népek feudalizálódási folyamatának a kézműves ipar állapota és társadalmi funkciója. Jelen dolgozatunkban e mellékkörülménynek látszó gazdasági és társadalmi jelenséget kívánjuk megvizsgálni, amely minden vonatkozásában szoros összefüggésben van a társadalom egészét érintő folyamatokkal.

A sarkeli ásatásokból kiderül, hogy a város rohamos fejlődése során már a kazár periódusban (a X. század közepéig) két alapvető kézműves tevékenység: a fazekas- és a kovácmesterség a társadalmi termelésnek eladásra, cserére termelő kikülönült ágazataivá váltak.²⁵ Mi sem bizonyítja jobban a kovásművesség fejlettségét, mint a csoroszlás nehéz ekék gyártása, amelyek tipologailag zárt csoportot alkotnak és méreteikben jelentéktelen ingadozásoktól eltekintve egységesek.²⁶ Noha a későbbi szláv periódushoz viszonyítva a kazár korszak vastermelése szegényesnek mondható, legalábbis ami a szerszámkészlet gazdagságát, a szerszámok differenciáltságát illeti,²⁷ egyes vaskészítményei szélesen elterjedtek, pl. a kazár harci fejszék egyik típusa a tambovi területen, a Don vidékén, a Káma mentén, a Kaukázusban, Magyarországon és Szlovákiában is előfordul.²⁸

A marxista történettudomány egyre fokozottabb követelményt állít fel a tekintetben, hogy a történeti tények teljes skáláját szólaltassa meg a kutatás. Az átmenet, amely az ősközösségi, osztálynélküli társadalomból az osztálytársadalomba vezetett, gigantikus ugrás volt az emberiség egyetemes történetében.²⁹ Ezt az átmenetet elkeseredett, éles szociális harc kísérte, forradalmi átalakulás volt, amely nem ismert irgalmat az átalakulással szembe helyezkedő nemzeti-törzsi intézményekkel és azok képviselőivel szemben. A feudális formáció létrejötté megnyitotta a perspektívát a földművelés és a

²¹ Marx K.: A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Bpest, 1953. 28. l.

²² Якубовский, А. Ю.: I. m. 62—63. l.

²³ Шушарин, В. П.: О сущности и формах современного норманизма. Вопросы Истории, 1960. 8., 82—84. l.

²⁴ Перени, Й.: Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами. Studia Slavica 1956 t. II. fasc. 1—4. 28. skk. l.

²⁵ Артамонов, М. И.: I. m. 40—43. l.

²⁶ Артамонов, М. И.: I. m. 37. l. — Ляпушкин, И. И.: Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. МИА 62. Москва—Ленинград, 1958. 117. l.

²⁷ Артамонов, М. И.: I. m. 68—72. l. — Сорокин, С. С.: Железные изделия Саркела—Белой Вежи. МИА 75. Москва—Ленинград, 1959. 194—195. l.

²⁸ Сорокин, С. С.: I. m. 143—146. l.

²⁹ Жуков, Е. М.: О периодизации всемирной истории. Вопросы Истории, 1950. 8., 25—26. l.

kézművesség fejlődése számára.³⁰ Ismeretes az az általános megállapítás, hogy valamely nép termelőeri fejlettségét igen szembetűnően mutatja a társadalmi munkamegosztás fejlettségi foka.

Egyetemes történeti vonatkozásban az első nagy társadalmi munkamegosztás az állattenyésztő törzsek kiválása volt az összes többi törzsek közül. Ez azonban még közösségek közti munkamegosztás volt. A soron következő társadalmi munkamegosztás már az egyes közösségeken, a nemzetségeken, a törzseken belül történt meg, s lényege a kézműves tevékenységnek, mint a társadalmi termelés önállósult ágazatának az elkülönülése volt. Különböző társadalmakban más-más ipari tevékenység játszott vezető szerepet abban az elkülönülési folyamatban, mely megkongatta a halálharangot a primitív nemzetségi társadalom felett.³¹ E folyamatnak a lényege nem csupán abban áll, hogy a közösség egy bizonyos csoportja csak ipari tevékenységgel kezdett foglalkozni, hanem elsősorban abban, hogy termelési eszközöket kezdtek nagy mennyiségben készíteni.

A kovácsmesterségnek egy feudalizálódó nomád társadalomban vitt szerepét jól megvilágítja a jakut példa. A kovácsok elégitették ki a társadalom szükségletét fegyverekben, munkaeszközökben; tevékenységük a mindennapok eseménye volt.³² Ennek ellenére az egész jakut társadalom tisztelete övezte őket, akár csak a bátor harcosokat, noha a kovácsok nem személyesen, hanem csak az általuk készített fegyverek és páncélok vettek részt a harcias fegyveres kíséret kalandjaiban. A régészetileg feltárt régi jakut településeken felszínre kerültek a jakut kovácsok termelőtevékenységének tárgyi bizonyítékai.³³ A XVIII–XIX. században a tojonok gazdaságában a többi mesterember között megtalálható a kovács is, aki a téli szálláson készítette a vaseszközöket.³⁴ A jakut kovácsok tisztelete visszanyúlik a nemzetségi-törzsi állapotok virágkoráig,³⁵ a jakut nép eredetmondájában is nagy szerep jut a kovácsoknak. E hétköznapi termelő tevékenység megszemélyesítője nagyobb hatalommal rendelkezett, mint a sámán. A nemzetségi viszonyokban gyökerező kovácsisztelet tovább élt abban a jakut társadalomban, amelyben már voltak olyan gazdagok, akik nem ismerték méneiseik számát, voltak, akik csak egy-két tehenet bírtak és sok volt az olyan, aki kutyán kívül semmiféle vagyonnal nem rendelkezett, a rabszolgákat pedig uruk halála esetén urukkal együtt élve eltemették.³⁶ A jakut társadalom a „kovács” jelentésű „tarhan-darhan” kifejezést részben különböző istenségek, részben társadalmi funkció, tisztség jelölésére használta.³⁷ Ami leginkább figyelemre méltó: a jakutoknál a kovácsművesség volt az egyetlen kézműves iparág, amely elkülönült a többi termelési ágtól.³⁸

A burját-mongol társadalomban hasonló állapotokkal találkozunk. A vasművesség elkülönült ipari tevékenység volt, a kovács-nemzetségek szigo-

³⁰ Уо.

³¹ Бахта, В. М.: К вопросу о структуре первобытного производства. Вопросы Истории, 1950. 7., 62–63. 1.

³² Окладников, А. П.: I. м. 374–375. 1.

³³ Уо.

³⁴ Башарин, Г. П.: О патриархально-феодальных отношениях в Якутии конца XVIII — первой половины XIX века. Вопросы Истории, 1955: 3. 93. 1.

³⁵ Окладников, А. П.: I. м. 265–266, 374–375. 1.

³⁶ Уо. 381–385. 1.

³⁷ Уо. 390–391. 1.

³⁸ История Якутской АССР., том II. Москва, 1957. 16–17. 1.

rúan zárt területet képeztek. A kovácsok és maga a vas is, a vallásos hiedelmeknek megfelelően különös tisztelet tárgyai voltak.³⁹ A burját-mongol társadalomban is megindult a feudalizálódás folyamata, megjelent a „nuker” intézmény, a gazdag törzsi arisztokráciától függő viszonyban levő fegyveres kíséret.⁴⁰ A gazdagság fontos kritériuma, az állatállomány magántulajdonban volt, míg a legelő és általában a föld nemzetségi közösségi tulajdont képezett, de a XVIII. század végére kialakult a feudális földtulajdon intézménye is.⁴¹ A társadalom differenciáltságát jellemzik a következő adatok: volt gazdag burját, aki 4000 lóval, 3000 szarvasmarhával, 1000 tevével és 8000 birkával, ezenkívül 4000 rubel orosz és kínai ezüsttel, a XVIII. század viszonyai között igen nagy összeggel rendelkezett; az úgynevezett tehetős burjátok állatállománya 20–50 főt tett ki, míg a szegények nemcsak hogy állatokkal nem bírtak, de még csak jurtájuk sem volt.⁴² A szokásjog szerint a meggyilkolt szabadért 66 marhát kellett fizetni, míg a szolga élete egy felszerszámozott lovat ért, vagy vételárát kellett megfizetni. Egy vagyonos életéért viszont, két szolgát, két tevét, három vértet, három üstöt, tíz jó lovat, tíz legnagyobb bikát, 300 nagy marhát, ezenkívül még birkát is⁴³ kellett fizetni. Világos, hogy az ilyen erős vagyoni különbségekkel terhelt társadalomban igen erős volt a törekvés a nemzetségi arisztokrácia részéről, hogy a gazdagodás másik fontos feltételét is biztosítsa a maga számára, azaz a nemzetségi földek felett is megszerezze a rendelkezés jogát. Formálisan megőrizték a nemzetségi földtulajdont, amennyiben a nemzetségi legelők lélekszám szerinti egyenlő elosztása megmaradt, de a nemzetség tagjai „önként” lemondtak a rájuk eső részről a gazdag nemzetségi rokon javára.⁴⁴ Az önkéntes lemondás az adott társadalmi viszonyok között természetesen nem jelentett tényleges önkéntességet, a kényszert azonban elleplezte a nemzetségi szokások, intézmények tisztelete. Mivel az adott esetben a gazdag nemzetségfők akarata képviselte a nemzetségi érdekeket, érthető, hogy a törzsi arisztokrácia egy része kiállt a nemzetségi intézmények védelmében, hiszen ezek az intézmények a ténylegesen létrejött gazdasági differenciáció következtében felhasználhatókká váltak a kizsákmányolás rendszeresítésére.⁴⁵ A fejlődésnek ez a vonala igen szemléltetően mutatja azt, hogy a pásztornépeknél, ha közvetve is, de megjelenik a földtulajdon.⁴⁶ Ez a földtulajdon kezdetben közösségi formában jelentkezik, majd a vagyoni és ennek megfelelő társadalmi differenciálódás eredményeként az átmeneti korban létrejön a föld-magántulajdon. Ez az átmeneti állapot, amikor formálisan még él a nemzetségi tulajdon, de már kikezdte azt a föld magántulajdona, jellemzi nemcsak a burjátokat, hanem a halha mongolokat is.⁴⁷ A jakutoknál a XVII. században a legelő és általában a gazdaságilag hasznosítható területek közösségi tulajdonban voltak, ugyanakkor a nemzetségi, törzsi arisztokrácia

³⁹ История Бурят-Монгольской АССР. том I. Улан-Удэ, 1954. 62–63, 115–116, 128 l.

⁴⁰ Уо. 45. l.

⁴¹ Уо. 68, 70, 153, 213. l.

⁴² Уо. 150–151. l.

⁴³ Уо. 72. l.

⁴⁴ Уо. 153–154. l.

⁴⁵ Юсупов, Ш.: Из истории перехода кочевого казахского населения к оседлости. Вопросы Истории, 1960. 3, 37. l.

⁴⁶ Marx K.: I. m. 26. l.

⁴⁷ История Монгольской Народной Республики. Москва, 1954. 86. l.

részéről már jelentkezett az a törekvés, hogy tulajdonukba vegyék a legelőt.⁴⁸ Ez a törekvésük nem is maradt teljesen eredménytelen, mert a kaszálók és a halászóhelyek felett a XVII. század folyamán sikerült tulajdonjogukat biztosítani, erről tanúskodnak a magántulajdonban levő kaszálókról elorzott széna miatt keletkező „szénaperek” is.⁴⁹

A mongol és jakut fejlődés bizonyos tekintetben példázzák azt az átmeneti állapotot, mely jellemezte a kazár birodalom társadalmát is. A kazár társadalmi fejlődés azonban számos vonatkozásban túlmutat azokon az állapotokon, melyek jellemezték a fentebb említett társadalmakat. Elsősorban említésre méltó a kazár földművelés magas színvonala, az ipari és kereskedelmi tevékenység intenzívebb foka. Sem a jakut, sem a burját-mongol társadalom nem ismerte a földművelésnek, az ipari-kereskedelmi tevékenységnek azt az intenzitását, mellyel a kazárok esetében találkozunk, s ennek megfelelően a kazárok politikai szervezete is inkább integráló volt.

Összefoglalva az elmondottakat, nemzetségi társadalomból a feudális osztálytársadalomba való átmenet korát jellemző vagyoni és társadalmi eltolódások kísérő jelensége mindig valamilyen ipari tevékenységnek a kiválása a társadalmi termelés többi ágazatából. Az adott esetben a kovácsművesség vitte a vezető szerepet a társadalmi munkamegosztás új folyamatában. De ugyanakkor, amikor ez a szétválási folyamat már lényegében befejeződött, még tovább élnek az adott ipari tevékenységhez kapcsolódó naív vallási hiedelmek. Ezek eredetükben a nemzetségi társadalom virágkorára nyúlnak vissza, amikor a vas „verése” még inkább rítus volt, semmint a társadalmi termelésnek az az ágazata, amely a későbbiekben megásta annak a társadalmi szervezetnek a sírját, amely szent remegéssel és tisztelettel vette körül a kovácsot.

Figyelmet érdemel a kovácsmítoszzal kapcsolatos „tarhan-darhan” terminológia, amely a szóbanforgó társadalmaknál a társadalmi fejlődéssel párhuzamosan alakult át és társadalmi réteget kezdett jelölni. Megjegyzendő, hogy az említett kifejezés egy privilegizált társadalmi helyzetű réteget jelölt, melynek valóságos társadalmi funkciója azonban meglehetősen homályos.⁵⁰ Ismeretes viszont, hogy ez a társadalmi réteg az osztályrétegződés legkorábbi szakaszában alakult ki, tehát akkor, amikor még igen erősek voltak a nemzet-ségi-törzsi szervezeti formák, ami pedig privilegizált helyzetüket illeti, megjegyzendő, hogy adót nem fizettek és bizonyos büntetésfajták alól mentesek voltak.⁵¹ Az Arany Horda társadalmában a „tarhan” cím mind a letelepedett, földműveléssel foglalkozó réteget, mind a nomadizáló állattenyésztő réteget egyaránt megillette, s az adóktól és a feudális szolgáltatásoktól való teljes mentességét jelentette mind a káni udvar, mind a feudális urak részéről.⁵²

Felmerül a kérdés, hogy a fentiek mennyiben vonatkoznak a X. századi magyarságra, jellemzi-e általában a IX–X. század viszonyait az a folyamat, melyet a feudális osztálycsírák létrejötte és az ipari munkamegosztás párhuzamos fejlődése jellemez. A sarkeli kutatások eredményeinek alapján indokoltnak látszik a feltett kérdés pozitív értelemben való megválaszolása,

⁴⁸ История Якутской АССР. том II. Москва, 24. I.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo. 126. I.

⁵¹ Uo.

⁵² Греков, Б. Д., Якубовский, А. Ю.: Золотая Орда и ее падение. Москва—Ленинград, 1950. 113. I.

hiszen a kazár szomszédság hatása nem lehetett közömbös a magyarság termelőerőinek fejlődésére. Bár a magyarságnak a X. század folyamán a szláv-bizánci-kazár kereskedelmi forgalomban vitt közvetítő szerepére,⁵³ amint azt a polgári történettudomány feltételezi, nincs konkrét bizonyító anyag, mégsem tűnik kétségesnek, hogy ennek a kereskedelemnek a hatása érvényesült a magyar törzsek életében is. A kazár környezet azonban nem az egyetlen tényező volt, amely meghatározta a magyarság társadalmi fejlődését. Még kevésbé állítható, hogy a kazár fejlődési vonal lett volna a kelet-európai feudális fejlődés meghatározója. A kazár birodalom pusztulását az a csapás tetézte be, amely a kievi fejedelemség részéről érte a kazárokat. Milyen erők vezettek a szláv fejlődésben oda, hogy a kazár fejlődést túlhaladó, a kazárok által összefogott társadalmakénál fejlettebb, előrehaladottabb feudális viszonyok jöjjenek létre? A IX–X. századi keleti szláv társadalmi fejlődésben az átalakulást előkészítő folyamat a gyorsütemű kézműipari fejlődés volt.⁵⁴ E fejlődésben pedig a kovásművességnek, a vas eszközök termelésének jutott a döntő szerep. Ténylegesen sem a földművelés, sem a többi kézműves iparágak nem fejlődhettek volna a termelés eszközeit gyártó vassfeldolgozás nélkül. De Szvjatoszláv druzsinája sem rendelkezhetett volna fejlett fegyvergyártás nélkül azokkal a fegyverekkel, melyekkel rémületben tudta tartani Európa keleti és délkeleti részét. Éppen ezért a szovjet kutatás a rendelkezésre álló tények alapján a vassfeldolgozás fejlődését, a társadalmi munkamegosztásnak ezt a fontos mozzanatát tartja egyik lényeges tényezőnek a feudalizmus kialakulásában.⁵⁵ A fejlett kievi kereskedelem alapját nyilván az képezte, hogy a városban a X. századra hatvanféle hivatásos kézműves tevékenység alakult ki.⁵⁶ Ezek után nyilvánvaló, a kazárok vereségének magyarázata nem merülhet ki katonai tényezőkben, sem a kaganátus tarka etnikai összetételében. A döntő csapást közvetve az ó-orosz kézművesek és földművesek mérték a kaganátusra. A szláv telepések megjelenése a Don alsó folyásának vidékén, s magában Sarkelben az anyagi termelés fellendülésével járt,⁵⁷ s ez már előrevetítette a kazár fejlődés pusztulásának árnyékát. A kazár periódusnak a szláv periódushoz viszonyított szegényesebb ipari tevékenységével azonban aligha lehet magyarázni azt a feltűnő etnikai tarkaságot és elkülönülést, ami jellemzi a kazár fejlődési szakaszt,⁵⁸ amint azt egyes szovjet régészek feltételezik. Noha kétségtelen, hogy a korai középkor folyamán is nem kis szerepet játszott a kézműves és kereskedelmi tevékenység az etnikai nivellálódás folyamatában. A fejlett kézműves iparágak meglétével, a feudalizálódás egyik fontos komponensének létrejöttével egyidejűleg még a keleti szlávok vasművességét is mitológia övezte, és a mesterség úzóje a társadalom megkülönböztetett tiszteletét élvezte, mint egy mítosznak a hordozója.⁵⁹ A keleti szlávok esetében is megfigyelhető tehát a nemzetségi és a születő osztályintézmények sajátos összefonódása a feudális társadalom kialakulásának korában. E folya-

⁵³ *Fettich Nándor*: A honfoglaló magyarság féművessége. Bpest, 1935. 26, 44. 1.

⁵⁴ *Рыбаков, Б. А.*: Проблемы истории древней Руси в свете новейших археологических исследований. Вестник Академии Наук СССР., 1960. 8., 28–29. 1.

⁵⁵ *Уо.*

⁵⁶ *Уо.*

⁵⁷ *Белицкий, В. Д.*: Жилища Саркела—Белой Вежи. МИА 75. Москва—Ленинград, 1959. 129–130, 134. 1. — *Сорокин, С. С.*: 1. м. 199. 1. — *Артамонов, М. И.*: 1. т. 61–62. 1.

⁵⁸ *Белицкий, В. Д.*: 1. м. 132. 1.

⁵⁹ *Рыбаков, Б. А.*: Ремесло древней Руси. Москва, 1948. 483–496. 1.

matban az evolúciós és az ugrásszerű, forradalmi fejlődés dialektikus egységét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a nemzetségi faluközösségek erősített központjai a feudális osztályuralom fészkeivé alakultak át.

A feudális átalakulás tekintetében érdekes tanulságokat kínál a lett-litván és porosz társadalom X. századi állapota. A IX. század végétől a porosz társadalomban már igen előrehaladott stádiumban volt a társadalmi átrétegződés; a törzsfőnökök, gazdag nemzetségfők körül már kialakult a fegyveres kíséret, melynek tagjai főnökük halála esetén a vagyon jelentős részét örökölték, noha az elhalt vagyonának egy része még a nemzetség közös tulajdonába ment át.⁶⁰ A társadalom többségét a szegény szabadok alkották, akik szolgáltatásokkal tartoztak a feudalizálódó nemzetségi arisztokráciának.⁶¹ A nemzetségi földek allodiummá alakulása megkezdődött, az előkelők birtokai azonban nem lépték át a törzsi határokat, a magántulajdonba került földeken keletkezett nagybirtokok tehát az egyes törzsi területek határain belül maradtak.⁶² Az ekés földművelés már a IX. század folyamán elterjedt, s a munkamegosztás során önállósult vasfeldolgozó kézművesség biztosította a többféle típusú vas ekepapucsot.⁶³ Hogy az egyes eketípusok nem egyforma termelékenyséűek voltak, azt bizonyítani látszik az a körülmény, hogy a szolgáltatásokat az egyes eketípusokra differenciálva állapították meg.⁶⁴ Ezekkel a feudális átrétegződésre mutató intézményekkel párhuzamosan még élt a nemzetségi rend számos jellegzetessége, többek között a kovács-mitosz. A poroszok kovácsistensége az emberi ismeretek összességének volt a teremője, akit különös tiszteletben részesített a porosz társadalom.⁶⁵ Ez a hiedelem szorosan összefügg a porosz társadalom feudális átalakulásának befejezetlenségével, és a nemzetségi intézmények még elevenen ható funkciójára mutat.⁶⁶ Hasonló viszonyokat talált a kutatás a litván-lett társadalomban is, melynek története azért is tanulságos, mert e népeknél a feudális viszonyok valamennyi európai népnél későbbben alakultak ki.⁶⁷

A felsorolt adatok világosan mutatják, hogy a feudális társadalom Belső-Ázsiában és Európa keletén — tehát ahol nem alakult ki a rabszolgatartó társadalom mint formáció — a nemzetségi törzsi rend bomlása eredményeként jött létre, függetlenül attól, hogy az illető társadalomban az osztályrétegződés megindulásának történeti pillanatában az ekés földművelés avagy pedig nomád állattenyésztés képezte a termelés alapját.⁶⁸ Mind a két nagy

⁶⁰ Пауто, В. Т.: Помезания. Москва, 1954. 9—11. l.

⁶¹ Уо. 9, 15, 47—48. l.

⁶² Уо. 15. l. — Пауто, В. Т.: Христбургский (Книшпоркский) договор 1249 г., как исторический источник. Проблемы Историографии, том VII. Москва, 1959. 357—358, 359. l.

⁶³ Пауто, В. Т.: Помезания. 15. l.

⁶⁴ Уо.

⁶⁵ Пауто, В. Т.: Христбургский (Книшпоркский) договор как исторический источник. 379. l.

⁶⁶ Перцев, В. Н.: Культура и религия древних пруссов. Ученные Записки Белорусского Государственного университета, Вып. 16. Серия историческая. Минск, 1953. 377. l.

⁶⁷ Пауто, В. Т.: Против некоторых буржуазных концепций образования литовского государства. Вопросы Истории, 1958. 8. (40) 55. l.

⁶⁸ Мейман, М. Н., Скажин, С. Д.: К вопросу о непосредственном переходе к феодализму на основе разложения первобытно-общинного способа производства. Вопросы Истории, 1960. l. 75—76, 84, 94. l.

csoportnál megfigyelhető, hogy az átrétegződés fontos tényezője a társadalmon belüli munkamegosztás létrejötté, melynek eredményeként a tárgyalta társadalmak esetében elsősorban a vasművesség vált önálló kézműves iparággá. Az is világos azonban, hogy a földművelés, illetőleg a földművelésen alapuló feudális földtulajdon létrejötté stabilabb bázist adott a feudális átalakulás számára. Különösen szemléltetően mutatja ezt a kazár fejlődés, melyben a nomád népek feudalizálódása a földművelés igen gyors elterjedésével párosult. Hasonló jelenség figyelhető meg történetileg későbbi időpontban az Arany Horda társadalmának esetében. Itt a folyók mentén és a krími félszigeten bizonyos belső ellenállás leküzdése árán letelepedett a lakosság, és kialakultak a feudális függőségben levő paraszti települések és a feudális nagybirtokok.⁶⁹

A történelem azonban ismer olyan társadalmat, amelyik látszólag közömbösen viszonyult a földműveléshez és a földművelés bázisán kialakuló feudális földtulajdonhoz, s ennek ellenére, ha nem is haladó, de mégis kiemelkedő szerepet játszott Eurázsia történetében. A mongol társadalom gazdasági tevékenysége valóban elsősorban a nomád állattenyésztésen alapult. Ugyanakkor azonban téves az a feltételezés, hogy a mongol fejlődés előzményeiben nem játszott szerepet a földművelő anyagi kultúra, és a föld magántulajdon.⁷⁰ A dzsingiszi államszervezet kialakulásában világosan megmutatkozik a legelők feudális földtulajdona és a nomád pásztor arátok földhöz kötése.⁷¹

Noha ezúttal csak néhány eurázsiai társadalom feudális fejlődésének vonatkozásában vizsgáltuk az ipari tevékenység társadalmi funkciójának szerepét, nem tűnik feleslegesnek utalni arra, hogy általános történeti jelenségről van szó, amikor a társadalmilag specializált ipari tevékenységnek a nemzeti elveken felépülő társadalmat romboló hatásáról beszélünk. Általánosan megfigyelt tény, hogy az ipari tevékenység elkülönülése az első repedést hozza létre a nemzeti társadalom rendszerében.⁷² A nemzeti társadalom normái szerint az egyénileg elkészített tárgy vagy eszköz a készítő személyes tulajdonát képezi.⁷³ A nemzeti rendnek ebből a normájából fakad a nemzeti társadalmi rend felbomlása is, ugyanis addig, amíg ez az elv az esetlegesen elkészült tárgyakra vonatkozik, nem történik semmi baj, de amikor az ipari tevékenységre specializált nemzeti tagok olyan eszközöket gyártanak, amelyek nem maradnak a személyes használat szűk korlátai között, hanem mások tulajdonába kerülnek, mint a társadalmi termelés munkaeszközei, akkor szükségképpen kialakul a közösségen belüli csere. Ez már a magántulajdon intézményét erősíti a közösségi tulajdonnal szemben, és ellentmondást szül a nemzeti társadalmon belül.⁷⁴ A nemzeti elvek változatlanok maradnak, „csupán” annyi történik, hogy a társadalom termelő erőinek fejlődése következtében olyan funkció jelenik meg az ősközösségi társadalmon belül, amely saját ellentétévé teszi a nemzeti elvet és az elvet képviselő társadal-

⁶⁹ Греков, Б. Д., Якубовский, А. Ю.: I. m. 104, 109–110, 111, 115. I.

⁷⁰ История Монгольской Народной Республики. 71–73. I.

⁷¹ I. m. 86–87. I. — Златкин, И. Я.: О сущности патриархально-феодальных отношений у кочевых народов. Вопросы Истории, 1955. 4. 76–77. I. — Зиманов, С. З.: О патриархально-феодальных отношениях у кочевников-скотоводов. Вопросы Истории, 1955. 12, 63. I.

⁷² Вутинов, Н. А.: Разделение труда в первобытном обществе. Труды Института Этнографии, том. LIV. Москва—Ленинград, 1960. 147. I.

⁷³ Уо.

⁷⁴ Уо.

mat is. Ez a folyamat azonban magán a nemzetségi társadalmon belül zajlik le, noha egyes primitív társadalmak esetében a kézművesek zárt testületet alkotnak a nemzetség keretei között.⁷⁵ *Az osztálytársadalom alapvető képződményei tehát még a nemzetségi rend keretei között csíráznak ki. Éppen ezért, és csak ezért beszélhet a történettudomány a nemzetségi-törzsi társadalom felbomlásáról.*

Az ipari tevékenységnek a feudalizmus kialakulásának folyamatában játszott társadalmi szerepe természetesen csak akkor érvényesül, ha nem esetleges ipari tevékenységről van szó. Lehetséges ugyanis olyan kézműves termelés, amely közvetlenül nem rombolja a nemzetségi rendet. Vonatkozik ez a fémművességre is. Az a körülmény, hogy valamilyen közösségben bizonyos készítményeket képesek akár fémből is előállítani, önmagában még nem hajtóereje az illető társadalom magasabb fejlődési fokra való terelésének. Nem kizárt — amint arra van is példa —, hogy a matriarchátus vagy a patriarchátus társadalmá is képes akár vasból készült tárgyak, eszközök előállítására.⁷⁶ A kérdés lényege tehát nem egyes készítmények egyéni előállítási képességében rejlik, hanem a vaskészítményeknek a társadalmi termelésben való alkalmazásában, azaz a vas feldolgozásának társadalmilag széles és általános elterjedtségében. Ez a termelőerők olyan általános fejlettségi fokát tételezi fel, mely a maga összességében napirendre tűzi egy magasabb társadalmi képződmény létrejöttét. Helytelen volna tehát a kézművesség meglétét valamely társadalom esetében az adott társadalom termelőerői összességének általános színvonalától elszakítva vizsgálni. Ez a nézőpont hamis eredményre vezetne az osztálytársadalom — a mi esetünkben a feudális osztálytársadalom — kialakulása feltételeinek vizsgálatában.⁷⁷

A vas eszközöknek a gyártása, méghozzá olyan mennyiségben, amint azt a X. századi magyarság termelése bizonyítja, nem azoknak a társadalmi feltételeknek az érettségéről tanúskodik-e, amelyek már a IX. században a dél-orsz sikságon éreztették hatásukat; vajon figyelmen kívül hagyható-e, hogy a X. századi magyarság társadalmi berendezkedése már nem egyértelműen nemzetségi-törzsi volt, hiszen a kutatás éppen ezt a körülményt emeli ki?⁷⁸ Ezek a fejlemények végső soron a magyarországi feudalizmus kialakulásának egyik fontos komponensévé váltak. Mert vitathatatlan, hogy a magyarság magával hozott társadalmi szerkezete az itt élt szláv népek által képviselt szociális struktúrával szintézisre lépve, ha igen lényeges, de a hazai feudalizmus kialakulásának egészét tekintve mégis csak komponens volt. E körülménynek az elhanyagolása, bármilyen formában is jelentkezzék az, elmossa a nacionalizmussal vívott harc ideológiai frontját, már pedig a marxista történettudomány nem vállalhatja a frontoknak ezt az összeolvadását.

A X. századi magyarság esetében is beszélhetünk a társadalmi munkamegosztás második fázisának beköszöntéről. Az újabb kutatások lehetővé tették bizonyos területi határok megvonását, melyeken belül a vaskészítmények tipológiailag egységesek, ami azt a feltételezést engedi meg, hogy bizonyos magyar törzseket egy bizonyos kovácsműhely-csoport látott el

⁷⁵ Mead M. : The Samoans. Cooperation and competition among primitive peoples. New York and London, 1937. 297. l.

⁷⁶ Косвен, М. О. : К вопросу о военной демократии. Труды Института Этнографии, том LIV. Москва — Ленинград, 1960. 249. l.

⁷⁷ Uo. 245. l.

⁷⁸ Molnár Erik: I. m. — Györffy György: I. m. 139. skk. l.

készítményeivel.⁷⁹ A kérdésnek erre a vonatkozására már előző közleményünkben is rámutattunk.⁸⁰ Ugyancsak történt — bár futólagos — utalás a kovácsmesterséggel és mítosszal kapcsolatos méltóság meglétére is. Felmerül a kérdés, hogy a X. századi magyarság feudális fejlődése az ismertek közül melyik vonalat követte. Ennek a kérdésnek a felvetése azért is indokolt, mert a régészeti anyag újabb klasszifikációja szerint is a feudalizálódás folyamata a X. században igen gyorsütemű volt.⁸¹ A magyar törzsek feudális irányú fejlődése mind a termelési bázis, mind pedig a társadalmi-politikai funkciók, méltóságok kialakulása tekintetében a kazár kaganátus társadalmának fejlődéséhez áll közel.⁸² A X. századi magyar társadalom azt a fejlődési vonalat képviselte, amely a nomád állattenyésztésről a letelepedett életformára áttérő társadalmakra jellemző. Ahol a gazdasági tevékenység vezető ágazata még az állattenyésztés, a nomadizáló életmód volt, s ez konzerválta a nemzetségi szervezeti formákat.⁸³ Ugyanakkor a meglevő nemzetségi intézmények saját ellentétükbe csaptak át és lényegében a kizsákmányolás eszközeivé váltak.⁸⁴ Azonban nemcsak ez történt, hanem merőben új intézmények is jöttek létre, amelyek már keresztették a nemzetségi szokásokat és szervezeti formákat.⁸⁵ Ezek az új intézmények, méltóságok keletkezésükben szorosan kapcsolódnak a nemzetségi intézmények adta lehetőségekhez. Ez kiderül a kende méltóság behatóbb vizsgálatából.⁸⁶

Ismeretes, hogy a kende méltóság szoros kapcsolatban volt a kovácsmítosszal.⁸⁷ Tehát a X. századi magyarságra is jellemző a kovácsművesség megléte mint a társadalmi termelés egyik kézműves ága, amely jelentős mértékben befolyásolta a nemzetségi kötelékek bomlását. Ugyanakkor az illető mesterséget még mítosz és a velejáró vallásos rítus övezte. Ezek a tények utalnak a X. századi fejlődés sajátos kettősségére. A társadalom egyik arcával még a múltba, másik arcával már a jövőbe nézett. Ezt a körülményt még inkább kiemeli az, hogy a kende népe nem csak nemzetségi hovatartozása, hanem társadalmi funkciója alapján is elkülönült a többi nemzetségtől.⁸⁸ Egy olyan társadalmat, amelyben az emberek egy csoportját nemcsak nemzetségi hovatartozásuk, hanem funkciójuk alapján ítélik meg, nem lehet egyértelműen nemzetségi-törzsi társadalomnak tartani. A kende méltóság és a kende

⁷⁹ Эрдеи, И.: Венгры в Лебедии. Материальная культура венгров IX—X вв. (Автореферат). Ленинград, 1959. 5—6. l.

⁸⁰ Bartha Antal: I. m. 321—322. l.

⁸¹ Эрдеи, И.: I. m. 5. l.

⁸² Györffy György: I. m. 139—141. l.

⁸³ Зиманов, С. З.: I. m. 64. l. — Толыбеков, С. Е.: О патриархально-феодалных отношениях у кочевых народов. Вопросы Истории, 1955. 1. 78—79. l. Tolibekov tanulmánya egész sor kérdésben komoly tárgyi és szemléleti hibában szenved. Pl.: helytelenül ítéli meg a nomád népek feudalizálódási folyamatában a feudális földtulajdon kialakulásának kérdését, illetve tagadja azt. Megfeleldeznek arról a kazah közmondásról, hogy: «Кимин жерин жерлессн, сонын жырын жырлайсын.» (Kinek legelőjén legeltetsz, annak nótáját fűjd.) Ennek ellenére úgy véljük, egy sor más kérdésben helyes álláspontot képvisel, pl. nagyon helyesen felhívja a figyelmet a nemzetségi intézmények makacs továbbélésére a nomád népek fejlődésében. Kiváltképp helyes az a megállapítása, hogy a nomád népek egyetlen lehetséges fejlődési útja: megszabadulni a nemzetségi intézmények szorításából a letelepedett földműves életmódra való áttérés útján.

⁸⁴ Зиманов, С. З.: I. m. 64. l.

⁸⁵ Uo. — Györffy György: I. m. 153—155. l.

⁸⁶ Györffy György: I. m. 154—155. l.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Uo. 155. l.

körül kialakult kíséret már hatalmi csomópont volt a X. századi magyar társadalomban, ezt bizonyítani látszik az a körülmény is, hogy Árpád és népe — a koraközépkori magyar társadalomban létrejött másik hatalmi csomópont — harcot kezdett a kende és népe ellen.⁸⁹ A kende méltóság és a vele kapcsolatos intézmény felszámolását a kutatás azoknak a dinasztikus harcoknak a kezdeti szakaszával hozza összefüggésbe, melyeket I. István király fejezett be.⁹⁰ Általában véve a dinasztikus jellegű harcok nem ismeretlenek az osztálytársadalom kialakulásának korában.⁹¹ Felmerül azonban a kérdés, miért okozott zavarokat egy olyan intézménynek a megléte, amely önmagában is a szociális átrétegződés eredményeként jött létre abban a X. századi magyar társadalomban, amely a fejlődésnek a nomád népekre jellemző vonalát képviselte. A „tarhan-darhan” méltóság nem zavarta a mongol fejlődés vonalát, sőt az Arany Horda társadalmában bontakozott ki teljes egészében ez az intézmény. A kérdést tehát így lehetne megfogalmazni: milyen társadalmi folyamatok húzódnak meg a dinasztikus harcok mögött a X. századi magyar történetben?

Erre a kérdésre egyedül a magyar fejlődés alapján nem lehet válaszolni: analógiához kell folyamodni.

A VIII–IX. századi bolgár politikai történet lényeges elemét alkotják azok a dinasztikus harcok, amelyek a protobolgár és a szláv nemzetségi-törzsi szervezeti forma felbomlása következtében végbement gazdasági és szociális differenciáció bázisán keletkeztek.⁹² A protobolgár nomád állattenyésztő társadalom törzsi arisztokráciája a szláv földek feletti uralmát tarhánok⁹³ kiküldése útján érvényesítette. A tarhánok kiküldése azonban csak esetről esetre történt, egyébként a törzsfőkből fejedelmekké vált szláv arisztokraták meglehetősen önállóan intézték a szláv lakosság ügyeit.⁹⁴ Eközben végbement a protobolgár nemzetségek felbomlása, az elszegényedő nemzetségi tagok függőségbe kerülése és letelepedése, a nemzetségi arisztokrácia pedig egyre inkább nagy földtulajdonnal rendelkező kizsákmányoló réteggé vált. A szláv falu- és földközösségek bomlásának eredményeként megjelent a földtulajdon mobilizálhatósága, elzalogosítása, megjelent a féltermésért idegen földet megművelő nincstelenek rétege, az országutakat pedig ellepték azok az elszegényedett faluközösségi tagok, akik faluközösségen belül már nem találhatták meg megélhetésük elemi feltételeit sem. A faluközösségek ugyanis nem tudtak mit kezdeni a nincstelenek lázongó tömegeivel.⁹⁵ E folyamat eredményeként a szláv faluközösségekből kiemelkedett tehetős réteg gazdasági hatalma mellé politikai hatalmat is szerzett, és beolvadt a szláv nemzetségi arisztokráciából kialakult vezető rétegbe.⁹⁶ A feudalizálódás folyamata tehát erősen megbontotta a VIII–IX. századi bolgár társadalmat. A nemzetségi intézmények már csak roncsaikban maradtak meg, akadályaiává válva a feudális konszolidációnak. A feudális konszolidációt erősen akadályozta az a körülmény, hogy a protobolgár nemzetségi arisztokrácia egy része kiállt a nemzet-

⁸⁹ Уо. 151. l.

⁹⁰ Уо.

⁹¹ История южных и западных славян. Москва, 1957. 20. l. — История Болгарии том I. Москва 1954. 62–70. l.

⁹² История южных и западных славян. 20. l.

⁹³ Уо. 19. l.

⁹⁴ Уо.

⁹⁵ История Болгарии том I. 51–52, 61–63. l.

⁹⁶ Уо. 62. l.

ségi intézmények védelmében.⁹⁷ Ez az arisztokrácia éppen a nemzetségi intézmények bizonyos maradványai révén biztosította maga számára a szolgáltatásokat. A fentiekben már utaltunk arra, hogyan alakulhat ki ilyen helyzet. A protobolgár arisztokrata vezető réteg másik része a szolgáltatások rendszerítésének legjobb eszközét a földművelésre való áttérésben, az egykor szabad faluközösségi földművesek és protobolgár állattenyésztők szolgáltatásokra kötelezésében látta. Az utóbbi réteg volt az, amelyik az adott körülmények közt az egyetlen lehetséges megoldást képviselte, mert a nemzetségi tradíciókon felépülő protobolgár társadalmi szervezet és szláv földközösségek nem tudtak mit kezdeni az utakat ellepő rabló, fosztogató elszegényedett réteggel. Ennek a „felesleges” rétegnek a termeléshez való visszatérítését csak a feudális társadalom oldhatta meg. Az csak a koraközépkori Bulgária konkrét etnikai és gazdasági viszonyaiból következett, hogy az új viszonyok meghonosításáért harcoló arisztokrácia jelentős része szlávokból tevődött össze. A kibontakozó dinasztikus harc lényegét nem az etnikai különbség adta, hiszen az utóbbi rétegben is szép számmal voltak képviselve protobolgár származású arisztokraták, sőt a fejedelmi dinasztia is kisebb-nagyobb ingadozások után a földművelő anyagi kultúrán kialakult kizsákmányolási rendszer mellett foglalt állást.⁹⁸ Ami pedig egyébiránt is illuzórikussá tette e nemzetségi tradíciókhoz ragaszkodó protobolgár nemzetségi arisztokrácia politikai erőfeszítéseit, az a kézműves ipari tevékenység rohamos fejlődése és a városiasodás megindulása volt.⁹⁹ Noha a korai bolgár városok még túlnyomóan agrár jellegűek voltak, a bolgár földön már létrejöttek a belső piac kialakulásának minimális feltételei az elkülönült ipari tevékenység bázisán.¹⁰⁰ Ez a fejlődési irány reménytelenné tette a nemzetségi arisztokrácia „konzervatív” részének helyzetét, és vagy fel számolódtott a dinasztikus harcokban, vagy kénytelen volt belenyugodni a megváltozott körülményekbe és beolvadni a formálódó feudális uralkodó osztályba.

A bolgár fejlődés, amely számos vonatkozásában erősen emlékeztet a magyar fejlődésre, ugyancsak arra mutat, hogy a korafeudális osztálytársadalom a nemzetségi viszonyok bomlásának eredményeként jött létre. A szláv falu- és földközösségeken belül végbement vagyoni eltolódások egy erősen katonai jellegű uralkodó réteg létrejöttét eredményezték. A hódító protobolgár nemzetségeken belüli szociális eltolódások szintén egy vezető, uralkodó réteg létrejöttéhez vezettek, amely vezető réteg a hódító jogán a nemzetségi intézmények bizonyos elemeinek felhasználásával kísérelte meg a hatalom kézbe tartását, míg végül is az egységes területi hatalom megszerzésére törekvő bolgár fejedelmi dinasztia a stabilabb gazdasági és politikai fejlődést képviselő, többségében szláv uralkodó réteg mellé állt, és ezzel megkezdődött a korai bolgár feudális uralkodó rétegnek a kialakulása. E folyamatot nyilván az határozta meg, hogy a földműveléssel párosult állattenyésztés a politikai hatalom számára szilárdabb bázist nyújtott, mint a nomád állattenyésztés és az esetleges földművelés. Talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy a földművelés bázisának biztonságossága részben a termelési ciklus tempójában rejlik. Nem hagyható ugyanis figyelmen kívül az a körülmény, hogy a nomád állattenyésztés termelési ciklusa hosszabb és bizonytalanabb kimenetelű, mint a

⁹⁷ Уо. 68. 1. — История южных и западных славян. 20. 1.

⁹⁸ История Болгарии том I. 70. 1. — История южных и западных славян. 22. 1.

⁹⁹ История южных и западных славян. 21. 1.

¹⁰⁰ История Болгарии. том I. 76—80. 1.

földműveléssel párosult állattenyésztése. Még a legkönnyebben szaporítható birka-állomány növelése is legalább három évet vesz igénybe, amíg a szaporulat gazdaságilag hasznosíthatóvá válik, a földművelés esetében viszont a gazdasági ciklus nem tesz ki egy évet sem.¹⁰¹ Amennyiben a földművelés a feudalizmus kialakulásának korában tipikusan ekés földművelésként jelentkezik, el sem képzelhető számottevő állattenyésztés nélkül. Ilymódon a termelésben esetleg fellépő — különböző okokra visszavezethető — eredménytelenség nem vezet olyan súlyos tragédiákra, mint a nomád állattenyésztő népeknél, mert az állati eredetű jövedelem segítségével az ideiglenes nehézségek áthidalhatók. Természetesen előfordulhatnak olyan természeti csapások, amelyek egyaránt sújtják a növénytermesztést és az állattenyésztést. Ezek az esetek azonban, bármennyire is emlékeztetéseket, mégsem tipikusak. Márpedig a gazdasági fejlődés szempontjából a tipikus esetek az irányadók. A bolgár fejlődés bizonyítani látszik, hogy olyan területen, ahol az ekés földművelésnek tradíciói vannak, a földműves anyagi kultúra bázisán kialakult szociális átrétegződés döntő módon meghatározza a feudális társadalmi és politikai szervezet keletkezését.

A bolgár fejlődésnek, mint már említettük, számos olyan vonatkozása van, amely a magyarság X. századi fejlődésére emlékeztet. De hogy a két fejlődési vonal még sem azonos, azt bizonyítja a bolgáriai és magyarországi etnikai fejlődésnek, azaz a protobolgár-szláv, illetve a magyar-szláv etnikai összeötvöződésnek az eredménye is. E két különböző eredménynek a létrejötte nem magyarázható csupán a magyarság kedvezőbb számarányával, annál kevésbé, mivel nem ismerjük pontosan a pannoniai szlávság honfoglaláskori számarányát. Ismeretes, hogy a protobolgárok jóval a magyarok előtt jelentek meg a Duna alsó folyása vidékén és hódították meg a szláv „hét törzs” szövetségének területét.¹⁰² Ez azt is jelenti, hogy a protobolgárok akkor kerültek el a nagy kelet-európai steppevidékről, amikor még csak kezdetén volt az a folyamat, amely eltolódáshoz vezetett a nomád népek gazdasági szervezetében a földművelés és a letelepedés irányában. A magyarság viszont ezen a steppevidéken élt még akkor is, amikor ezek a gazdasági-társadalmi folyamatok a zenitjüket érték el. E folyamatok politikai vetülete éppen a VIII–IX. században kezdett jelentkezni, hogy aztán a X. században a steppevidékről már kiszakadt magyarság számára is döntő jelentőségű politikai eseményeket érleljenek meg. Szvajotoszláv kievi nagyfejedelem katonai-politikai tevékenysége ugyanis nem csak a kazár birodalomra, hanem az abból már kiszakadt magyarságra nézve is fontos gazdasági-társadalmi következményekkel járt. E kérdésnek a részletekbe menő vizsgálata azonban túlhaladja e közlemény kereteit. Itt csupán utalni kívántunk arra, hogy a felületes bolgár analógia veszélyeket rejt magában.

A bolgár fejlődés is igazolja azt az általános jelenséget, hogy a kézműves mesterségek önálló termelési ágazattá válása rendkívül fontos eleme a feudalizmus kialakulási folyamatának, s azt is, hogy e folyamatnak a gyökerei visszanyúlnak a nemzeti társadalom bomlási korának utolsó szakaszára. Végso soron az evolúciós változások, melyek a nemzeti társadalom méhében kezdődtek, nemcsak gazdaságilag és társadalmilag alakították át a nemzeti intézményeket saját ellentétükké — a szabadság szerveiből a szociális igazságtalanság, az uralom szerveivé —, hanem politikában is ke-

¹⁰¹ Толыбеков, С. Е.: I. m. 78—79. l.

¹⁰² История Болгарии. том. I. 57. l.

nyértörésre vezettek. Ez a politikai kenyértörés valóban dinasztikus harc-ként jelentkezett

A kende és Árpád népe között kitört viszály is szervesen beleilleszkedik azokba a feszültségekbe, amelyek a területi elveken felépült központi fejedelmi hatalom létrejöttéért vívott harcokba torkoltak, s amelyeknek társadalmi hátterét a magyar és a vele együttélő szláv társadalomban végbement gazdasági-társadalmi folyamatok alkották.

A nemzetségi szervezeti forma is valójában mindig kapcsolódik egy bizonyos területhez, amennyiben minden nemzetség egy bizonyos területen él.¹⁰³ De a nemzetségi életforma virágkorában a társadalom politikai szervezetét mégsem a terület, hanem a nemzetségi hovatartozás határozta meg. Amikor azonban a nemzetségi szervezet már nem tudja féken tartani a létrejött új gazdasági szervezet csiráit, amikor a nemzetségek már jelentős mennyiségű idegen elemet voltak kénytelenek maguk közt megtűrni, ez a szervezeti forma csődbe jutott. Kétségtelen, hogy politikailag a legnyughatatlanabb elemet az idegen nemzetségből, sőt idegen törzsből jött fegyveresek csoportja, a katonai kíséret alkotta.¹⁰⁴

Nem kétséges, hogy a magyarság X. századi fejlődésében is hasonló társadalmi eltolódásokról van szó, melyek már Levédiában megkezdődtek. A kende népének veresége előrevetette nemcsak általában véve a nemzetségi szervezet, hanem elsősorban a nomád állattenyésztésre alapozott feudális fejlődési vonal vereségének az árnyékát. A honfoglaló magyarok még nemzetségek szerint telepedtek meg.¹⁰⁵ Ugyanakkor azonban hamarosan bekövetkezett egy új integrálódási folyamat,¹⁰⁶ melyre az újabb kutatások felhívták ugyan a figyelmet, de az új folyamat mögött meghúzódó alapvető gazdasági változás nézőponton kívül maradt.

A nemzetségi szervezet területi szervezetté való átalakulását jól jellemzi az a körülmény, hogy az orosz őskronika 944 után nem használ törzsi elnevezést, hanem áttér a területi terminológiára.¹⁰⁷ Figyelemre méltó, hogy ez a terminológiai változás éppen a X. század közepén következik be.

A fegyveres kíséret és a területi szervezeti forma kialakulása azonban alárendelt történeti szerepet játszott az alapvető gazdasági folyamathoz viszonyítva, még akkor is, ha időben lényegében elválaszthatatlan folyamatokról is van szó. Ezért nem válthat ki együttérzést a fegyveres kíséret szerepének előtérbe állítása a feudalizmus kialakulási folyamatában.

Kurszánnak 904-ben¹⁰⁸ bekövetkezett halála népének, a kendeeknek széttelepítéséhez vezetett. Felmerül a kérdés, mutatnak-e ezek az események párhuzamot a bolgár eseményekkel.

Amint láttuk, a bolgár dinasztikus harcokban jelentős szerepet játszottak azok a szláv arisztokraták, akik a rendszeresebb kizsákmányolást biztosító, területi szervezetségű földművelő anyagi kultúrát képviselték. A X. század első évtizedében beköszöntött magyar politikai és társadalmi események megítélésében azonban a bolgár fejleményekre emlékeztető elképzelést javasolni teljesen terméketlen gondolat lenne. A bolgár események ugyanis egy huza-

¹⁰³ Долгих, Б. О.: I. m. 3, 10. 1.

¹⁰⁴ Györffy György: I. m. 30. 1.

¹⁰⁵ Uo. 9, 16—17. 1.

¹⁰⁶ Uo.

¹⁰⁷ Повесть Временных Лет. (Под ред. Лихачева, Д. С.). том II. Москва, 240—244. 1.

¹⁰⁸ Györffy György: I. m. 84, 143. 1.

mosabb protobolgár-szláv együttélés után következtek be, amikor már nyilvánvalóvá vált a protobolgár nemzetségek tehetetlensége egy területi szervezeti forma kialakításában és kormányzásában, amikor a szláv-protobolgár gazdasági szervezet nivellálódásának bázisán bizonyos fokig már megtörtént a protobolgár nemzetségi arisztokrácia és a szláv faluközösségből kivált arisztokrácia gazdasági és politikai összeolvadása. A X. század első évtizedében egy ilyen előrehaladott magyar-szláv összeolvadásról még aligha lehet beszélni. Igaz, újabb kutatások feltételezik, hogy a közmagyarság és a köznépi szlávság összetelepedése már igen korán megindult.¹⁰⁹ Ez az elképzelés két forrásból táplálkozik. Egyrészt a halimba-cseresi soros temetőben talált nyugati pénzekből és tárgyakból arra lehet következtetni, hogy a helyi szláv-avar lakosság is résztvett a kalandozásokban,¹¹⁰ másrészt a meghódított szláv köznép és a magyar nemzetségek köznépe szociális szempontból hasonló sorsa az etnikai ötvöződés előmozdítója lehetett.¹¹¹ Nem kétséges, hogy ezek a szempontok számos értékes tanulságot kínálnak a X. századi történet megismeréséhez. De ennek elismerése mellett bizonyos fenntartással kell kezelni ezt az elképzelést. Az a körülmény, hogy a halimba-cseresi lakosság résztvett a kalandozó hadjáratokban, még nem bizonyítja a korai magyar-szláv összetelepedést. A katonai hadjáratokban való részvétel még távolról sem jelenti a meghódított etnikum összeolvadását a hódítóval. Éppen megfordítva, a katonai segédnépek szerepe alárendelést, szolgáltatások teljesítését jelenti.¹¹² Az viszont bizonyos, hogy a meghódított helyi lakosság résztvett a katonai akciókban, s erről a régészet adatszolgáltatásán kívül rendelkezünk más tudósításokkal is.¹¹³ A katonai szolgáltatásokra kötelezett egyéb nem szláv segédnépek etnikai beolvadása, a magyarok szállásterületére való betelepülése minden jel szerint csak a X. század második felében kezdődött el s a század utolsó harmadában vált általánossá.¹¹⁴ Világos tehát, hogy az intenzív etnikai összeolvadás feltételei még a magyarsághoz hasonló szervezetszerű csatlakozott népek esetében sem értek még meg a X. század első évtizedeiben. Sokkal kevésbé beszélhetünk tehát a szlávssággal való korai etnikai összeolvadásról.

S az is igen jellemző, hogy csakúgy mint a keleti szláv fejlődésben, az etnikai összeolvadást elősegítő területi szervezeti forma csak a X. század második felében alakult ki a magyarság esetében is. Ami pedig a közmagyarság és közszlávság hasonló szociális állapotát illeti, nem vitás, hogy mind a két csoport lényegében már szolgáltatásokra kötelezett, a feudális alávetettség felé haladó réteg volt. A magyarság nemzetségi szervezete azonban ekkor még nem tette lehetővé az összeolvadást. Hogy az etnikai összeötvöződés végbe menjen, ahhoz szükséges volt egy minimálisan konszolidált gazdasági kölcsönviszony kialakulása, ez pedig még hiányzott; csak feltételei érlelődtek a magyar és a szláv társadalmon belül. Figyelembe veendő még az a körülmény is, hogy a magyarság mint hódító jelent meg ezen a területen, s a nomadizmusban gyökerező X. század eleji magyar politikai szervezet nem alakította ki még az

¹⁰⁹ *Török Gyula* : Die Bewohner von Halimba-Cseres nach der Landnahme. Leipzig, 1959. 13—14. l.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ Uo.

¹¹² *Györffy György* : I. m. 83, 93. l. — *Бернштам, А.* : Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрков VI—VIII веков. Москва—Ленинград, 1946. 126—128. l.

¹¹³ MHK 323—328. l.

¹¹⁴ *Györffy György* : I. m. 93. skk. l.

etnikai összeolvadásnak a politikai szervezeteit, ami következett a magyarság még nem konszolidált gazdasági társadalmi szerkezetéből. A nomád népek ugyanis egy-egy nagyobb katonai vállalkozásra egyesíteni tudják erőiket, de a közvetlen cél elérése után az erők szétforgácsolása következik be.¹¹⁵ Hogy a X. századi magyarság esetében is hasonló jelenséggel kell számolni, azt a kutatás világosan kimutatta.¹¹⁶ Ezen túlmenően azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni a nemzeti intézmények meglétével együttjáró gazdasági feltételeket sem. Amíg az egyszerű nemzeti tag saját vagyonnal rendelkezik, amíg vagyoni leromlása esetében számára a nemzeti bizonyos fokú védelmet jelent, addig nem kerül abba a helyzetbe, hogy idegen etnikum közé legyen kénytelen letelepedni.¹¹⁷ E tekintetben elegendő hivatkozni a közismerten nemzeti tradíciókat tükröző honfoglaláskori temetőkre.

Világos tehát, hogy egy olyan forradalmi átalakulásnak az etnikai oldalát kronológiailag előrehozni, melyet hosszú evolúciós fejlődés előzött meg, nem helytálló. Ugyanakkor a pannonszlávok katonai szolgáltatása valóban magában rejtje az etnikai összeolvadás lehetőségének egyik komponensét. A katonai akciókban való részvétel, mint terhes kötelezettség, kiváló eszköze volt a közvetlen termelő elszigetelésének a termelés alapvető feltételeitől, a földtől és az állatállománytól. Ilyenformán mind a közrendű magyar, mind az egyéb segédnépek és a szlávok számára is a katonáskodás nem a meggazdagodás forrása, hanem az anyagi romlás előmozdítója volt. Így a közös katonai szolgáltatás valóban szolgálta az etnikai közeledést is. Az etnikai közeledésen nem esetleges összeházasodás értendő, ilyen jelenség nyilván aránylag korán jelentkezhetett. Az etnikai összeolvadás az az elsősorban gazdasági-társadalmi folyamat értendő, amely megteremtette a hazai feudalizmus etnikai kereteit, azaz a feudális kor magyar népét.

S e vonatkozásban nem lehetett közömbös a tágabb értelemben vett pannóniai szlávok gazdasági és társadalmi szervezete.

A X. századi hazai szlávok vonatkozásában ismereteink hiányosak. Bizonyos azonban, hogy a magyar földműves anyagi kultúrára és a feudális állami életre vonatkozó magyar terminológia jelentős része szláv eredetű.¹¹⁸ A pannóniai szlávok fejlődésének megítélésakor nem hagyható figyelmen kívül Pribina és fia, Kocel fejedelemsége, amely igen tekintélyes központja volt a szláv anyagi és szellemi kultúrájának. A zalavári fejedelemség területén az ekés földművelés már ismert volt. Az ekés földművelés általában jellemezte a szláv területek gazdasági állapotát.¹¹⁹ A szláv kalendárium hónapjainak elnevezései is szoros kapcsolatot mutatnak a földművelő gazdasági tevékenység egyes ciklusaival.¹²⁰ A déli, délnyugati szlávok földműves anyagi kultúrájának történeti előzményeire utalnak a VI. századi bizánci tudósítások a mezőgazdasági termelvények szlávoknál tapasztalt bőségéről.¹²¹ A dunántúli szlovén

¹¹⁵ Окладников, А. Л.: I. m. 421—422. l.

¹¹⁶ Györffy György: I. m. 6—9. l.

¹¹⁷ Окладников, А. Л.: I. m. 399. l.

¹¹⁸ Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai, Bpest, 1955. I. 1. r. 81, 540, 560, 486, 541. l.

¹¹⁹ Беранова, М.: К проблематике латенских традиций, провинциально римских влияний и германских влияний на древнеславянское земледелие. — Vznik a počátky slovanů III. Praha, 1960. 169. skk. l.

¹²⁰ Bogo Grafenauer: Ustolečivanje Koroskih vojvodov in Država Karantenskih Slovencev. Ljubljana, 1952. 440—441. l.

¹²¹ Uo. 443—444. l.

szlávok érdeme, hogy az égetéses földművelés meghonosításával gazdaságilag addig használhatatlan területeket civilizáltak.

A hazai szlávság történeti szerepére és jelentőségére utal az a körülmény, hogy Pribina és Kocel fejedelemségének központja a Dunántúlon, Zalavár környékén alakult ki. A szlovén korafeudális központ kialakulása szoros összefüggésben van a szláv-avar erőviszonyok szlávok javára kialakult megváltozásával. Az erőviszonyoknak ez az eltolódása kapcsolatban van a szláv földműves anyagi kultúra alapján végbement feudális fejlődéssel.¹²² Az erőviszonyok tehát nemcsak a szlávok és avarok közt tolódtak el; magán a délszláv társadalmon belül is átszoptosultak a szociális erők, minek eredményeként a periodikusan felosztott szabad nemzetségi-törzsi földek feudális kisajátításra kerültek, ez a folyamat Pannóniában 860 körül már előrehaladott állapotban volt.¹²³

A gazdasági és szociális átrétegződés befejezetlenségére utalnak azonban a szláv fejedelmek beiktatásában, hatalmi ténykedésében még élő nemzetségi-törzsi tradíciók, melyek kapcsolatba hozhatók a feudális viszonyok kialakulásának konkrét történeti feltételeivel, azzal, hogy ezek az új társadalmi viszonyok a nemzetségi viszonyok felbomlása eredményeként jöttek létre.¹²⁴

Nehéz azonban kitapintani a Zalavár körül kialakult szláv központ viszonyát a honfoglaló magyarsághoz. Különösen megnehezíti e kapcsolatokat kitapintását az a körülmény, hogy Dunántúlnak ez a része a honfoglaló magyarok által legkevésbé megszállt terület volt. A kapcsolatok kialakulására csak a zalavári ásatások anyagának részletekbe menő feldolgozása deríthet majd fényt.

A hazai szláv probléma értékeléséhez hasznos támpontot nyújtanak azok az eredmények, melyek a morva birodalom belső viszonyaira, különösen a termelőerők fejlettségi fokára engednek következtetni.

A morva birodalom déli részén már az V. századtól állandó települések alakultak ki.¹²⁵ E települések még nemzetségi jellegűek voltak. Az egyes nemzetségek teljes önkormányzattal rendelkeztek, de a törzsi hatalom növekedését mutatja a törzsi központok, „grad”-ok kialakulása. Ugyanakkor e törzsi területek legfelsőbb hatalmi tényezője még a törzsi gyűlés, a „veča” volt.¹²⁶ A VIII–IX. században a szociális átrétegződés intenzív fejlődést mutat, ami a régi erődített nemzetségi települések eltűnéséhez és fejedelmi központok kialakulásához vezetett.¹²⁷ A feudális formáció kialakulása irányába mutató fejlődést a nemzetségen belüli munkamegosztás kísérte, elkülönült az ipari tevékenység, s ebben különösen nagy szerep jutott a vasművességnek.¹²⁸ A vas termelési eszközök gyártása, azok cseréje és termelési szerepe itt is a gazdasági és társadalmi átrétegződés további erősödésének irányába hatottak.¹²⁹

Ami a szláv uralkodó réteg kormányzati, termelési központjai kialakulásának politikai feltételeit illeti, ezek aligha magyarázhatók az avarságnak a szlávokra gyakorolt katonai nyomásával. Éppen megfordítva, a szlávság

¹²² Uo. 540, 448. l.

¹²³ Uo. 448–449. l.

¹²⁴ Uo. 459. l.

¹²⁵ Jozef Poulík : Jižní Morava země dávných Slovanů. Brno, 1948–1950. 127. l.

¹²⁶ Bogo Grafenauer : I. m. 233. l.

¹²⁷ Jozef Poulík : I. m. 129. l.

¹²⁸ Uo. 127. l.

¹²⁹ Uo.

avarokra gyakorolt fokozódó nyomása a szlávság gazdasági és társadalmi fejlődésének volt a következménye.

Egyidejűleg ezekkel a változásokkal egészen a VIII. század végéig intenzíven éltek a pogány hiedelmek, és csak a térítések következtében bekövetkező temetkezési rítusváltozás, és templomépítkezés alapján lehet következtetni a társadalmi tudat változására.¹³⁰

Magyar vonatkozásban nem hagyható figyelem nélkül a morva államnak a pannóniai ügyekben való szüntelen érdekeltsége.¹³¹ Ezen túlmenően fontos az a kulturális hatás is, melyet a morvaföld gyakorolt a pannóniai szlávásra. Ez a hatás beilleszkedik abba a történeti szerepbe, melyet a szlávság töltött be a közép-európai feudális viszonyok kialakításában.¹³²

A szláváságnak a magyarokra gyakorolt hatása a fentiekből következően a feudális viszonyok, az ekés földművelés megismosodásában jelentkezett. Az együttélés kezdeti időszakában, a X. század első évtizedeiben ez a gazdasági és társadalmi hatás még nem jelentkezhetett a magyarság társadalmi szerkezetében. Ugyanis ebben a periódusban a magyar törzsek számára a kontaktust még a szlávok szolgáltatásokra való kényszerítése jelentette.

Az a dolgok természetéből következik; mint ahogy a szlávoknak az avarokra gyakorolt nyomása nem maradhatott társadalmi következmények nélkül a szlávokra nézve, éppúgy a szlávok magyarok általi szolgáltatásokra kényszerítése nem mulasztotta el a későbbiekben éreztetni hatását a magyar társadalom fejlődésében. A más népre gyakorolt nyomás mind a két történeti esetben a hódítók társadalmán belüli szociális erőeltolódáshoz vezetett.

Az elmondottak alátámasztani látszanak azt a nézetet, hogy a kendék félreállítása egyedül a magyar nemzetségi-törzsi társadalom méhében végbement változásoknak volt a következménye. Ezek a változások odavezettek, hogy az átalakulás útjából eltűnt a primitív kettős fejedelemség intézménye és bekövetkezett egy egész nemzetségnek a széttelepítése, ami eddig csak a meghódítottak osztályrészeül juthatott ki. A törzsi szervezet az első olyan csapást mérte saját magára, amely már nemcsak a területi elven felépülő fejedelmi hatalom érvényesülése számára nyitotta meg az utat, hanem azon túlmenően a társadalmi termelés egyik ágát, a vasművességet is megfosztotta misztikus helyzetétől. Ezzel a pogány magyar kovácskultusz súlyos csapást kapott magától a pogány magyarságtól. A mesterség megszabadult azoktól a korlátoktól, amelyek már amúgyis csak a hiedelmek kategóriájába tartoztak. A társadalmi szükségletet kielégítő kézműves ipar ezzel prózaivá vált, és megnyílt a lehetőség, hogy ennek a mesterségnek létrejőjenek korafeudális szervezeti formái, egy-egy nagyobb feudális központ szolgáltatásokra kötelezett termelési ágazatává válva. Természetesen ez nem jelentette a kovács-kultusz azonnali eltűnését. A magyar kovács-mítosz még sokáig élt, nyomai még a késői középkorban is felismerhetők.¹³³ A kendei szétszórása csak azt jelentette, hogy megszűnt a kovács-kultusz nemzetségi intézménye. Az a körülmény, hogy egy pogány mitológia körébe tartozó intézmény még lényegében a törzsi szervezet keretei között végbement gazdasági-társadalmi folyamat eredménye-

¹³⁰ Jozef Poulik: The Latest Archaeological Discoveries from the Period of the Great Moravian Empire. Historica I. Praha, 1959. 69. l.

¹³¹ Uo. 9. skt. 1.

¹³² Uo. 13. 69. l.

¹³³ Szabó György: A falusi kovács a XV—XVI. században. Folia Archaeologica, Új Folyam 6. 1954. 123—146. l.

ként számolódott fel, jól illusztrálja azt, hogy az új osztályviszonyok kialakulásának nem volt előfeltétele a kereszténység,¹³⁴ sőt a pogány hiedelmek, melyek a nemzeti szervezetre gazdasági rendjében gyökereztek, az első csapást attól a társadalomtól kapták, amely még egyébiránt megőrizte a pogány szer-tartásokat és hiedelmeket.¹³⁵

Egy olyan társadalomban, amely megrekedt a nemzeti társadalom bomlási folyamatának kezdetein, tehát ahol még túlsúlyban van a nemzeti tagok kollektív tulajdona, elképzelhetetlen egy ilyen fontos intézmény, mint a szakrális fejedelem eltávolítása — noha kézenfekvő, hogy maga ez az intézmény is végső soron már a bomló nemzeti rend termékeként született meg —, hiszen ismereteink szerint a szakrális fejedelemség a kazár fejlődést is végigkísérte. A X. századi magyarság szakított ezzel a szervezeti formával, ami jelzi, hogy a magyarság már kezdett túljutni a kazár kaganátus által képviselt fejlődési fokon.

Ezek szerint a feudális átalakulás útjára lépett magyarság életében is rendkívül fontos szerepet játszott a társadalmi munkamegosztás második, egyetemes történeti jelentőségű fázisa, amikor a nemzetségen belül a kézműves iparnak a termelés egyéb ágazataiból való kiválása megtörtént. A vasművesség önálló iparrá válása különösen nagy jelentőséggel bírt a termelőerők további fejlődése szempontjából. Ez a folyamat a lazuló nemzeti törzsi szervezeti forma keretei között kezdődött el; az új viszonyok lassú, evolúciós fejlődése során vezettek az egész társadalom forradalmi átalakulásához. A kovácsmesterség már társadalmi igényeket kielégítő termelési ágazat volt, de szervezetenként még a pogány hitvilág burkában szunnyadt, egészében addig, amíg a kettős fejedelemség intézményéhez tapadó egyéb társadalmi és politikai intézményeket el nem söpörte az átalakulás, s ezzel szétpattant a kovácsművesség — a vasverés — kultikus burka is.

Az a X. századi magyar társadalom tehát, amelyet minden vonatkozásban a feudális átalakulás korának kettőssége jellemezett, a társadalmi termelés egyik fontos ágazatában, a vasművességben is átmeneti állapotokat hordozott magában. A kovácsmesterség, mint iparág a társadalom mindennapos szükségletét elégítette ki, ugyanakkor azonban a már bomló, de intézményeiben még ható nemzeti szervezeti formához kapcsolódott. Nem véletlen az sem, hogy a X. századi magyarság vasművessége éppen a szakrális fejedelmi intézményhez kapcsolódott. Ez a körülmény utal azokra az időkre, amikor a magyar törzsek életében a vas készítése még inkább vallásos rituállal övezett csoda volt, semmint a társadalom életének elengedhetetlen feltétele. Mikor aztán a

¹³⁴ Пацуто, В. Т.: Христбургский (Кишпоркский) договор 1249 г. как исторический источник. 387. l.

¹³⁵ Egyébként az a körülmény, hogy egy pogány intézmény a „pogány szervezettől” kapott végzetes csapást, más megvilágításba helyezi a kereszténység nemzeti intézmények eltávolításában és a feudális intézmények létrehozásában vitt szerepét. Úgy gondoljuk, marxista történetírásunknak fokozottabb kritikával szükséges értékelni a keresztény ideológia társadalomszervező szerepét a feudalizmus kialakulásának korában.

Nem arról van szó, mintha tagadnók ennek a hatalmas gazdasági és politikai szervezettel rendelkező ideológiának jelentőségét a feudális intézmények kialakításában, csupán arról — s ezt a X. század első évtizedében elkezdődött dinasztikus harcok jól bizonyítják —, hogy egy olyan társadalom, amely még zömében idegenül áll szemben a keresztény ideológiával, belső társadalmi fejlődése eredményeként szembehelyezkedik a fejlődést gátló nemzeti intézményekkel, sőt kezét is emel rájuk.

tabut megtestesítő intézmény eltűnt a társadalmi élet színpadáról, többé nem volt akadály, hogy akár nem magyar eredetű terminológia jelentkezze a mindennapi termelőtevékenység egyik kézműves ágazatában, a vasverésben.

A. BARTHA:

К ВОПРОСУ О СОЦИАЛЬНОМ ФОНЕ ВЕНГЕРСКОГО КУЗНЕЧНОГО ДЕЛА X В.

Р е з ю м е

Исследователи истории венгерского народа IX—X вв. доказали, что род главного князя «Кенде» Курсана был первоначально родом кузнецов, окруженным обычным и для других народов мифическим уважением. В начале X в. второй по званию князь «Дьюла» Арпад ликвидировал двойное княжение и расселил род «Кенде» по всей стране. Объясняя эти события, автор на примере других народов (хазаров, монголов, протоболгар, якутов, славян) доказывает, что в ходе разложения родо-племенных отношений зарождаются зачатки феодализма, скрытые, однако, продолжительное время родо-племенной организацией и идеологией первобытного общества. Ремесла, прежде всего кузнечное ремесло, играют большую роль в разложении родо-племенных отношений. Однако, кузнечное дело, хотя оно уже выделилось из сельского хозяйства и стало самостоятельной отраслью производства, еще долго окружается «кузнечным» мифом первобытного общества. Этот миф как родо-племенной институт ликвидируется развитием нового феодального экономического уклада. Ликвидация института двойного княжения в Венгрии, помимо прочих общественных и экономических последствий этого исторического события, привела к зарождению феодальных форм организации и ремесленного производства. Таким образом в Венгрии в начале X в., был завершен второй этап общественного разделения труда.

A. BARTHA:

CONTRIBUTIONS A LA QUESTION DE L'ARRIÈRE-PLAN SOCIAL
DE LA FORGERIE HONGROISE A L'ÉPOQUE DE LA CONQUÊTE
ARPADIENNE

R é s u m é

Les spécialistes qui se penchent sur l'étude de l'histoire hongroise à l'époque de la Conquête (IXe—Xe siècles) ont démontré que le clan de «kende» de l'archiduc Koursan fut d'origine un clan-forgeron et fut entouré d'un culte mythique habituel chez les différents peuples. Au début du Xe siècle le duc Arpad, «gyula», deuxième en rang, supprima la dyarchie et dispersa dans le pays le clan de «kende». En procédant à l'explication de ces événements l'auteur démontre à la faveur des exemples trouvés chez d'autres peuples (Khazars, Mongols, Protobulgares, Yakoutes, Slaves, etc.) que les germes du féodalisme se forment au cours de l'évolution sociale intérieure des peuples, germes qui se trouvent encore longtemps dissimulés par l'idéologie et les institutions clanaires-tribales de la communauté primitive. L'industrie, et avant tout la forgerie, ont un rôle important à jouer dans la formation des sociétés de classe. Mais la forgerie, bien qu'elle se soit détachée de l'agriculture et devint une branche industrielle indépendante, fut encore longtemps entourée d'un culte mythique ayant été en vigueur dans la communauté primitive. Le fait que le duc Arpad supprima la dyarchie, outre les conséquences sociales et politiques, avait encore comme résultat que la forgerie, elle, perdit son caractère mythique dans la dernière étape d'évolution de la communauté primitive en témoignage de ce qu'à l'intérieur de la société la deuxième division de travail vient de s'effectuer et la stratification des classes, elle, progressa.

BENCZÉDI LÁSZLÓ

Bányavidéki várőrségek folyamodványai Esterházy Pálhoz 1668—1681

A magyar történelem egyik legmozgalmasabb korszaka az az évtized, amely a Wesselényi-féle főúri összeesküvés felszámolását és Habsburg-császári megtorlását követte. Többszöri meghiúsult kísérlet után a bécsi udvar ekkor, az 1670-es években látta elérkezettnek az időt, hogy régi tervét, az abszolút rendszernek Magyarországra való kiterjesztését, csehországi mintára, megvalósítsa. Kihasnálva az erdélyi fejedelemség hatalmának összeomlását és a török által sújtott ország kiszolgáltatott helyzetét — mint ismeretes — a bécsi udvar 1670-től császári katonasággal árasztotta el az ország maradék területeit, kíméletlen üldözésnek vetette alá a Habsburg-kormányzattal szembenálló erőket, tűzzel-vassal hozzálátott a protestantizmus felszámolásához, s felfüggesztette az ország önállóságát kifejező rendi alkotmányt. A bécsi udvar felelős tényezői mindezt olyan történelmi helyzetben tették, amikor az 1663. évi török hadjárat újabb foglalásai következtében Magyarországon a legnagyobb területi kiterjedését érte el az ozmán uralom.

A Habsburg-abszolutizmus Magyarországgal kapcsolatos tervei és törekvései különös élességgel mutatkoztak meg a bécsi udvar hadügyi politikájában. A magyar rendi önállóság felszámolására irányuló intézkedések sorában — a török veszély semmibevételével, illetve a török elleni védelem ügyének a beolvasztási törekvések alá való rendelésével — Lipót 1671. december 11-én adta ki hírhedt rendeletét, amelynek értelmében a végvárakban királyi zsoldon szolgáló 11 ezer főnyi magyar katonaságból néhány hónap leforgása alatt 8 ezer főt elbocsátottak. Ezzel egyidőben jelentősen leszállították a szolgálatban megtartott magyar katonák zsoldját, s — bár a rabló török portyák a békeidőszak ellenére is állandóan apasztották a várőrségek létszámát — szigorúan megtiltották, hogy a harcban elesett katonák helyére a várkapitányok újakat fogadjanak fel. A megüresedett magyarországi várak jelentős részébe — főként a kelet-magyarországiakba — az udvari haditanács német csapatokat vezényelt, de ezek rendeltetése nem annyira a török elleni védelem erősítése, mint inkább a forrongásban levő ország lecsendesítése volt.¹

A török elleni védelem érdekei persze az 1670-es években sem szorultak ki teljesen a lipóti abszolutizmus hadügyi politikájából. E szempontokat azonban a bécsi kormánykörök csak ott vették figyelembe, ahol az osztrák, cseh és morva tartományok *közvetlen* védelméről volt szó. Az 1663-ban elvesztett Érsekújvár pótlására, illetve a Vág és a Kárpátok közötti „előtér”

¹ Minderre vonatkozólag ld. *Takáts Sándor*: Kísérletek a magyar haderő feloszlására, 1671—1702 c. tanulmányát (Századok, 1904; illetve Magyar küzdelmek, Bpest, é. n.).

védelmére ezekben az években építették fel roppant költséggel, a legújabb harcászati követelményeknek megfelelően, Lipótvárat,² szerelték fel új védőművekkel a Kárpátok átjáróit biztosító Trencsént, s gondoskodtak a Bécs irányát fedező győri vár további erősítéséről.³ Biztonság kedvéért ezeket a várakat — továbbá Pozsonyt, Illavát és más határmenti erősítéseket — a magyar főkapitányi szervezet kapcsolásával, részben már korábban is, közvetlenül a bécsi udvari haditanácsnak rendelték alá.

Az örökös tartományok előterében levő erősítésektől és váraktól eltérően egészen más volt a Vágtól Fülekgig húzódó ún. bányavidéki végvárak helyzete. Ez az összesen mintegy 150 kilométer hosszú végvár vonal az ország maradvék területeinek védelme szempontjából elsőrendűen fontos hivatást teljesített. Az 1663/64. évi török háborúban Érsekújváron kívül török kézre került Nógrád, Palánk, Hollókő, Buják és Szécsény vára is; ezzel a hódoltság északi irányban jelentősen kiterjedt, s az újabb ellenséges foglalások — vagy akár a békeidőszakban is napirenden levő török beütések — már-már az ország területi egységét veszélyeztették. A bányavidéki végvárak tehát ezekben az években nemcsak a kulcsfontosságú bányavárosokat biztosították, de a Garam és a Vág völgyének fedezésével egyben a nyugati és keleti országrészek közötti érintkezés utolsó lehetőségét is. E rendeltetésüknek azonban úgy kellett megfelelniök, hogy Fülekg, Léva és Nyitra kivételével, túlnyomó részük — így Sellye, Sempte, Korpona, Kékkő, Szádvár, Hajnácskő és Murány — a korabeli várharcászat legelemibb követelményeinek sem tettek eleget. A jól felszerelt, hatalmas török végvárakkal (Ersekújvárral, Hatvannal, Szécsénnyel és Egerrel) szemben magyar részről — egy korabeli hivatalos jelentés szavait idézve — nagyobbbrészt csak „hitvány viskók” álltak.⁴

Közleményünk — a Habsburg beolvasztási kísérletek legkíméletlenebb korszakából — ezekről a bányavidéki végházakról tartalmaz eddig kiadatlan forrásokat. Az Országos Levéltárban őrzött Esterházy-levéltárból néhány végvári folyamodványt teszünk közzé, amelyeket az itteni várőrségek intéztek kerületi főkapitányukhoz, gróf Esterházy Pál tábornokhoz. E folyamodványokból a bécsi szervek nemtörődömségének, a várak elhanyagolásának, a katonaság megfogyatkozásának, fizetetlenségének és nyomorának széles körképe bontakozik ki. Forrásanyagunk e tekintetben korjellemző erővel bír: sajátos nézőpontból és új adatokkal egészíti ki a lipóti abszolutizmus magyarországi hatásáról szóló ismereteinket.

A bemutatásra kerülő forrásanyag értékét elsősorban mégsem abban látjuk, hogy a magyarországi végvár vonal egy fontos szakaszán új szempontból világítja meg a Habsburgok hadügyi politikájának súlyos következményeit. A végvári őrségek folyamodványai emellett számos olyan sérelmet és panaszt tartalmaznak, amelyek — a Bécsből jövő intézkedések kihatásain túl — a végvárak XVII. századvégi helyzetére általában is jellemzőek, amennyiben a végvári katonaság létfenntartására, a korabeli magyar rendi társadalom különböző osztályaival és tényezőivel fennálló ellentéteire, ezek

² Ld. Történelmi Tár (továbbiakban TT) 1884. 401—411. l.

³ Vö. *Károlyi János*: A trencsényi vár. Trencsén, 1910, 105. l. — *Villányi Szaniszló*: Győr-vár és város helyrajza, erősítése, háztelke- és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században. Győr, 1882, 56. l.

⁴ A bányavidéki végvárak stratégiai fontosságára és leromlott állapotára vonatkozólag ld. Esterházy Pál relatioját 1674-ből. Kiadta *Rakovszky István*, TT. 1891, 257—266. l. Esterházy Pál a vágsellyei végház jellemzésére használja a „vilissimum habitaculum” kifejezést.

gazdasági és hatalmi okaira utalnak. A panaszlevelek legfőbb hasznát a további kutatások számára éppen abban látjuk, hogy betekintést engednek a századvégi *végvári társadalom* eddig nagyrészt ismeretlen területére.⁵

A végvárakkal kapcsolatos kérdéseket korábbi történetírásunk hosszú időn át főként eseménytörténeti, hadművészeti és államigazgatási keretek között tárgyalta, de a végvári katonaság mindennapos életét, összetételét, gazdasági-társadalmi helyzetét — s ezen alapuló politikai tudatát — nem vizsgálta behatóan. A végvári katonaság gazdasági-társadalmi elemzésének igénye csak az utóbbi években jelentkezett, amikor a marxista történettudomány már jelentős eredményeket ért el a XVI—XVII. századi magyar társadalomtörténet kutatásában, s vizsgálódásai során elkerülhetetlenül beleütközött a magyarországi örökös jobbágyság rendszerén átmenetileg kívülálló szabad és félszabad paraszti és katonai rétegek problémájába. A történeti kutatás azóta főként a hajdúkérdésben ért el jelentős eredményeket. A keletmagyarországi hajdútelepítésekkel foglalkozó tanulmányok⁶ mellett különös figyelmet érdemel ebben a vonatkozásban *Zimányi Vera* nemrégiben megjelent közleménye, amely a Zrínyiek és Batthyányak magánföldesúri hajdútelepítéseit mutatja be, a hajdúkérdés vizsgálatát ezzel a nyugati országrészekre is kiterjesztve.⁷

A királyi szolgálatban álló végvári katonaság helyzete persze sok szempontból más volt, mint a telepített földesúri katonaságé, de kétségtelen — s erre *Zimányi Vera* is utalt tanulmányában —, hogy a különböző szolgálatú katonáskodó rétegek problematikája ugyanakkor számos ponton érintkezik is egymással. Mindkét katonai elem abból a nehezen körülhatárolható társadalmi rétegből származott, amely sajátos terméke volt a XVI—XVII. századi magyarországi viszonyoknak: török hódoltságnak, Habsburg-megszállásnak, az árutermelő nagybirtok fojtogató uralmának. Mind a földesúri, mind a királyi katonaság sorai azokból a rétegekből egészültek ki, amelyek e viszonyok következtében váltak nincstelenné, s hagyományos életformájukból erőszakal kiszakítva — vagy önként kiválva — a megélhetés és emelkedés új lehetőségeit keresték a katonáskodásban. Kérdés mármost, hogy a XVI—XVII. századi magyar társadalom e katonáskodó elemei hol és milyen körülmények

⁵ Végvári irodalmunknak szembevetendő aránytalansága, hogy a végvári élet hőskorának, a végvárrendszer XVI. századi kiépülésének és védelmének rendkívül gazdag dokumentálásával és feldolgozásával szemben a végvári katonaság XVII. századi élete és századvégi hanyatlása viszonylag elhanyagolt kutatási terület maradt. *Takáts Sándor* említett alapvető tanulmánya a bécsi központi levéltárak anyaga alapján tisztázta azokat a politikai motívumokat és intézkedéseket, amelyek a bécsi udvar magatartását a XVII. század utolsó harmadában a végvárak magyar katonaságával szemben meghatározták, illetve jellemezték. *Szabó István* „Ellenreformáció a végvárakban, 1670—1681” című cikke (Károlyi-émlékkönyv, Bpest, 1933, 457—470. l.) a lipóti abszolútizmus rekatolizációs politikáját mutatja be a végvárakban, amelyek a reformáció elterjedése óta — mint ismeretes — valóságos fellegrárai voltak a magyarországi protestantizmusnak. E két tanulmányon kívül a végvári katonaság XVII. század végi helyzetének sem részletfeldolgozása, sem átfogó ábrázolása nincs történetírásunkban.

⁶ Gondolunk elsősorban *Dankó Imre*, *Rácz István* és *Szendrey István* ilyen irányú munkásságára.

⁷ *Zimányi Vera*: Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez. Századok, 1960, 286—302. l. — A Nádasdy-család XVII. század végi kapuvári hajdútelepítését röviden tárgyalja *Vörös Károly*: Az 1826. évi kapuvári parasztmozgalom című tanulmánya (Soproni Szemle, 1955/3—4. sz., 81—82. l.).

között — földesúri vagy királyi szolgálatban — találták meg inkább számításait.

Ezen a ponton vetődik fel a különböző katonai elemek létfenntartásának, gazdasági és társadalmi helyzetének a kérdése. A magánföldesúri és a végvári katonaság életmódjának összehasonlítása különösen a XVII. század viszonylatában válik szükségessé, mert részben a háborús pusztítások és az országot elárasztó idegen zsoldosseregek, részben a robotgazdálkodás XVII. század második felében beköszöntő válsága és a fokozódó pénzügyi zavarok okozta állandó fizetetlenség következtében ekkorra jutott csődbe az az élelmezési rendszer, amely korábban — a törökkor első évtizedeiben — a világi, egyházi és kamarai nagybirtok árutermelésén, illetve az ellátás kamarai adminisztrációján alapult. Összefoglaló történeti munkáink — behatóbb kutatások hiányában — eddig általában azzal intézték el a kérdést, hogy a fizetetlen katonaság erőszakos rekvirálásaira, fosztogatásaira utaltak. E megállapításban persze sok igazság van, mégsem fedí a teljes történeti valóságot. Nehéz is elképzelni, hogy egy nagyszámú társadalmi réteg évtizedeken át a környező lakosságon való élőködéssel tartotta volna fenn magát. A végvári katonaság létfenntartásának van ugyanis egy másik — és jelentősebb — oldala. A XVI. és a XVII. század fordulója táján megjelent, majd egyre tömegesebbé vált a paraszttelken gazdálkodó — és a végvárrá átalakított városokban, illetve a váralji településeken polgári házhellyel rendelkező — végvári katona típusa.

A végvári katonák paraszttelken való gazdálkodásának kérdését az elmúlt években *Makkai László* vetette fel jelentőségének megfelelő hangsúllyal.⁸ Korabeli dézsmajegyzékek és megyei jegyzőkönyvek vizsgálata alapján mutatta ki, hogy a miskolci és diósgyőri végvári katonák már az 1610-es és 20-as években jelentős árutermelést folytattak. Ennek alapján arra a következtetésre jutott, hogy a szabad hajdúvárosi és a magánföldesúri hajdúk mellett erre az időre kialakult a hajdúság harmadik kategóriája is, ti. a végvári hajdúk csoportja. A végvári katonaság földfoglalásainak és rendszeres termelőmunkájának egyébként már a századeleji országgyűlési határozatokban is nyoma van. Az 1609: 56. tc. például a végvárak körül fekvő birtokok felosztásától nemcsak a várkapitányokat, de a szolgáló katonákat is tilalmazta, illetve a kiszakított szántóföldek dézsmakötelezettség nélküli felszántását a földesurak engedélyétől tette függővé. Az 1613: 4. tc. viszont a paraszttelken ülő végvári katonák feltétlen dézsmakötelezettségét mondta ki.

A végvári katonaság jobbágytelki gazdálkodásának kérdését történetírásunk mindeztáig nem tisztázta. Az erre utaló adatokat szétszórta adatközlésekből és egyes helytörténeti feldolgozásokból lehet összegyűjteni. Tudunk például arról, hogy a kállói vár királyi katonasága — minthogy fizetését hosszú időn át nem kapta kézhez — 1631-ben a szomszéd nemesek földjét szántotta, s a termés után kilencedet fizetett.⁹ A század derekán, hasonló okok miatt, a győri magyar őrség is arra kényszerült, hogy a város határában parlagon heverő földeket művelés alá vegye, ami miatt éles összeütközésbe került a birtokosokkal, mindenekelőtt a győri káptalannal.¹⁰ Nyitrán Kollonits Lipót hasított ki — nyitrai püspök és főkapitány korában, 1669-ben — a püspökség birtokaiból telekrészeket, amelyeket az elmaradt zsold fejében, tized- és

⁸ *Makkai László* : A kuruc nemzeti összefogás előzményei. Bpest, 1956, 49—50. 1.

⁹ Kálló és Szathmár őrségének panaszai 1631-ben. Közli *Merényi Lajos*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1894, 636. 1.

¹⁰ *Villányi Szaniszló* : I. m. 102. 1.

kilencedfizetési kötelezettségtől mentesen, a várkatonáknak adott át megművelésre.¹¹ Fülekről Koháry István panaszkodott Esterházy Pálnak 1680-ban, hogy a nemesek közül „a szabad földet némellyek csak magok hatalmával befoglalják, a vitézlő rendre osztott szántóföldeket is sokan eltulajdonították”,¹² stb.

Ismereteink mai fokán nem vállalkozhatunk arra, hogy a végvári katonaság „majorkodásának” kérdésével részletesen foglalkozzunk. A kérdés olyan jelentőségű, hogy a továbbiakban beható levéltári kutatásokat és monografikus feldolgozást igényel. A jelen keretek között csupán arra kívánjuk a figyelmet felhívni, hogy a közölt folyamodványok maguk is adalékokat szolgáltatnak a végvári katonaság termelőmunkájának kérdéséhez. Az instanciázó katonák gyakori panaszai — „itt penigh sem rétünk, sem egyéb örökségünk nincsen, amellyből magunkat és lovainkot tarthatnók”¹³; „sok nem is tudna mikint élni, ha mindennapi munkájával nem keresné életit”¹⁴; „szanto földeink hol legienek . . ., tudni kívanniuk, az mint bekeseges udöbenegjeb veghazbelieknek rendeltetet”¹⁵; „az nagyságod jobbagýnal tekergünk, semmi maiorsagoczkát nem tarthatunk”¹⁶, stb. — éppen negatív formájukban mutatják a végvári katonaság telki gazdálkodásának elterjedt gyakorlatát, mint amelynek hiányát vagy megszüntét magukra nézve sérelmesnek és rendkívülinek tartják. A további kutatások hivatottak eldönteni, hogy a művelés alá vett földek esetenként milyen eredetűek, járt-e utánuk — s milyen szolgáltatások alól — mentesség. Valószínűnek látszik, hogy a művelés alá fogott földek után a végvári katonaság szolgáltatásainak, illetve mentességének mértéke harci kérdés volt: külső tényezők (háborús helyzet, egy-egy kiemelkedő feudális birtokos belátása stb.) mellett elsősorban a mindenkori erőviszonyoktól

¹¹ Kollonits 10 évi szolgálat után nemességet is ígért a katonáknak. Javaslata, hogy az általa bevezetett rendszert másutt is alkalmazzák, elsüllyedt a császári bürokrácia tengerében. Vö. *Takáts Sándor* : i. m., Magyar küzdelmek, 212, 214—215. l. — A nyitrai telepítésre vonatkozólag egyébként az Esterházy-levéltár anyagában is találhatunk részben közvetlen, részben közvetett utalásokat. A 8. sz. folyamodványban említett Dvorniky Márton például arról értesítette 1670. jún. 4-én Esterházyt, hogy a Nyitrától egy fertály mérföldnyire portyázó törökök egy katonát fogtak el, aki a határban két lóval szántott, s „nem ismirtik rá ugian hogy katona volna, mert ivankaynak mondotta maghat”. Ugyanebben a levelében Dvorniky arról is tudósít, hogy „Kollonics uram eö nagha mutatott volt pusztá heleket szeghén katonáknak, akik ideghenek, hogy hazokat épitezik”, de „a varosiak ellenzik” (OL. Esterházy-levéltár, Pál nádor iratai, 657/1902). — Ugyancsak a Kollonits-féle telepítésre utal Dvorniky egy másik, 1670. júl. 6-án kelt levele: „Kollonicz puspok ur eö nagha, hogy Nittra varat és várossát birta, egynihanyszor admonealta, hogy kinek az also varosban pusztá helye vagion, szalia megh, mert egy atalliban annak agia, aki megh akarya szalani, ipit raita, mivel hogy reghi pusztak voltak, megh haboru elut is senki nem gondolt vilek. Az szeghén katonak, haidők alkalnasint ipitettek, most imar megh ipitvén, sokaknak ura talalkozik, az szeghén katonakot, haidőkat ki akarnak tudni az hazakból varosbeliek” (uo. 657/1915). — A nyitrai sereg egy 1674. szept. 21-én kelt folyamodványa azt a darab földet kéri művelésre az akkori nyitrai püspöktől, Pálffy Tamástól, melyet még Kollonits „mutatott ki” a katonaság számára, de amelyet akkor — „hegien lévén és köves feöldből alvan a varas vigin” — elfogadni nem akarták (uo. 669/5325). A viszonyok rosszabbodása, úgy látszik, rákényszerítette a sereget, hogy 1674-ben már ezt a földdarabot is elfogadják.

¹² TT. 1903, 237. l.

¹³ Ld. a 3. sz. folyamodványt (Kékkő, 1675). Egy másik, keltezetlen folyamodványában a kékkői őrség amiatt panaszkodik, hogy „a vitézlő rend fizetetlen, szegény éhel holt, mert se szántóföldgye, se réttye nincsen” (OL. Esterházy-levéltár, Pál nádor iratai, 671/5925).

¹⁴ Ld. az 5. sz. folyamodványt (Nyitra, 1678).

¹⁵ Ld. a 9. sz. folyamodványt (Sellye, kelet nélkül).

¹⁶ Ld. a 10. sz. folyamodványt (Sempte, kelet nélkül).

függött.¹⁷ Csak ennek ismeretében dönthető majd el, hogy a végvári hajdúság — mint a magyarországi hajdúelemek harmadik nagy csoportja — milyen mértékben és súllyal járult hozzá a szabadparaszti árutermelő tendenciák erősítéséhez.

A végvári katonák létfenntartási körülményeivel összefüggésben a folyamodványok sokrétű képet adnak azokról az érdekütközésekről és -ellentétekről is, amelyek a várőrségek helyét a korabeli magyar rendi társadalom különböző osztályai, rétegei és csoportjai között meghatározták. Kékkőn gróf Balassa Bálint kapitányi, főispáni és földesúri hatalmaskodása, Korponán a szabad királyi város polgárságának szembenállása, Füleken a török hódoltság területéről menekült nemesek és vármegyék rendi elkülönülése, valamint a katonai kiszállások által sanyargatott parasztság felháborodása, Sellyén a jezsuiták földesurasága volt az a korlát, melybe a végvári őrségek érdekei — hol a megélhetés alapját képező szántó, veteményes és kaszáló birtoklása, hol a kvártélyul szolgáló ház igénybevétele, hol a jól jövedelmező földesúri haszonvételek gyakorlása miatt — nap mint nap beleütköztek.¹⁸ Éppen az ilyen jellegű érdekütközéseknek az ismerete adhat a további vizsgálódások során lehetőséget arra, hogy bizonyos következtetésekre jussunk a végvári katonák között élő törekvésekre, társadalmi-politikai tudatukra vonatkozóan. Mindennek különös jelentősége van a XVII. század utolsó harmadában, amikor a végvári vitézek tömeges elbocsátása, majd a végvárrendszer végleges felszámolása következtében ezek estek ki megszokott, esetleg nemzedékeken át öröklött életformájukból, s vált további sorsuk, elhelyezkedésük az egész magyar társadalom korabeli feszültségeinek, mozgalmainak egyik fontos kiváltójává. A Thököly-felkelésre és a századvégi népi kurucságra vonatkozó kutatások, meggyőződésünk szerint, egyik jelentős ágon éppen a folyamodványokban jelzett problémaanyagba, a végvári társadalom kérdéskörébe torkollnak.

Ennyiben kívántuk röviden vázolni a bemutatásra kerülő instanciák főbb tartalmi vonásait. Ami mármost a folyamodványok *keletkezését és elintézésük módját* illeti, arra bizonyos tartalmi szempontok és formai jegyek alapján csupán következtetni tudunk. A panaszlevelek erőteljes, szép nyelvezete és a latin szavak gyakori használata valószínűvé teszi, hogy megfogalmazásuk és kivitelezésük a korabeli műveltség színvonalán álló, tanult emberek — deákok, prédikátorok — munkája lehet. Erre mutat a folyamodványok bizonyos tompított hangvétele is, amellyel a formába öntők a szokásos alázatosági formulákon túl is, érezhetőleg megszűrték a felgyülemlett indulatokat. Különösen szembetűnő ez az 1677-ből közölt lévai folyamodványnál (4. sz.), melynek hangsúlyozott lojalitása viszont valószínűleg a német katonaság odavezénylése és büntetőakciója miatti megfélemlítettséggel is összefügg.

Az elintézés módjáról maguk a folyamodványok nem adnak tájékoztatást. Hogy a címzett Esterházy Pálnak, kerületi főkapitányi tisztségében, milyen szűk keretek közé szorított intézkedési köre volt — nemesak az udvari haditanácshoz, de még a szomszédos komáromi vár német parancsnokához képest is —, azt folyamodványaink közül a két Léván kelt (4. és 7. sz.) mutatja,

¹⁷ Ugyanez vonatkozik a földesúri haszonvételekre, a kocsma-, mészárszék- és malomtartásra, melynek a várőrségek általi gyakorlására ugyancsak több utalás található a folyamodványokban.

¹⁸ Ld. az 1, 2, 3, 6. és 9. sz. folyamodványokat.

de más forrásokból is megállapítható.¹⁹ A lipóti abszolútizmus névlegesen meghagyta ugyan Esterházyt a rendi jellegű főkapitányi tisztségben, de gyakorlatilag csaknem minden hatalmat kivett a kezéből. Bécsben még benne sem bíztak eléggé, pedig kevesen voltak a magyar nagybirtokosok között, akik egész addigi tevékenységükkel annyira rászolgáltak az udvar bizalmára, mint éppen ő. Valószínűnek kell tartanunk, hogy Esterházy — még ha akart volna is — nem igen tudott a bajokon segíteni, s az instanciákban említett sérelmek, mint a végvári őrségek panaszai általában, orvoslás nélkül maradtak. Erre mutat egyébként az is, hogy a panaszok éveken át, gyakran szinte szó szerint, ismétlődtek.

A folyamodványokat *betűhíven* közöljük, annyi *változtatással*, hogy — amint ez egyre általánosabbá váló gyakorlat XVII. századi forrásaink kiadásánál — a kezdő kis- és nagybetűk használatában, valamint a szavak egybe-, illetve különírásában a mai helyesírást követjük. A szövegközi írásjelek kitételénél a szöveg értelmére voltunk tekintettel; a rövidítéseket kurzív szedéssel jelezzük. — A közlés sorrendjében a keletkezett folyamodványoknál az időrendet vettük alapul, a kelet nélküli folyamodványokat pedig — tekintet nélkül arra, hogy a nyitrai instancia (8. sz.) keletkezésének időpontja közelebbről is meg volt határozható — egységesen, a keletzetek után, a raktári elhelyezés sorrendjében csoportosítottuk.

A folyamodványok időbeli meghatározásával kapcsolatban megjegyezzük még, hogy Esterházy Pál 1668 decemberétől viselte a bányavidéki várőrségek főkapitányi tisztségét, s megtartotta azt nádorrá történt 1681 júniusi megválasztása után is. Mint-hogy az 1681 júniusa után kelt folyamodványok címzése vagy szövege általában a főkapitányi rangnál magasabb nádori méltóságot is feltüntet, csaknem teljes biztonsággal megállapíthatunk a keletkezés nélküli folyamodványokról is, hogy 1681 júniusa előtt vagy után íródtak. Közleményünkbe olyan folyamodványokat vettünk fel, amelyek a jelzett időpont előtt, tehát 1668 decembere és 1681 júniusa között keletkeztek.

A folyamodványok levéltári lelőhelye: *Országos Levéltár, Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, Pál nádor iratai.*

1

669. csomó — 5299. sz.

Kékkői lovas és gyalog sereg, 1670. jan. 3.

Kegyelmes urunk.

Nagysághodnak holtigh való alázatos szolgálatunkat ajánlyuk.

Akaránk nagysághodat kegyelmes urunk ezen busító supplicatiókkal nagy alázatossan másodsor is meg találunk, s tudtára adnunk nagysághodnak, miben vagon állapotunk. Lehetetlenség kegyelmes urunk, hogy mi groff Balassa Bálint ó nagyságha¹ miatt tovább

¹⁹ Maga Esterházy panaszolta 1674-es jelentésében, hogy a kapitányságához tartozó várőrségek német katonasága csak Lipótvárról hajlandó parancsokat elfogadni, de az ő utasításainak nem engedelmeskedik. Jellemző, hogy az Esterházy főkapitányi székhelyéül szolgáló — és eredetileg Esterházy-birtokot képező — semptei vár épületei felett sem ő, hanem Ritt császári ezredes gyakorolt felügyeletet. TT. 1891, 257. l.

¹ Balassa Bálint gróf — a környék leghatalmasabb földesura — 1664 szeptembere óta Hont megye főispánja, 1667 októbere óta pedig Korpona főkapitánya volt. A kékkői őrséggel mindkét minőségében többszöri összeütközésbe került. Életrajzi adataira vonatkozólag ld. *Matunák Mihály*: Korpona várkapitányai (Korpona, 1901) c. tanulmányát.

ez helyben meg-marad hassunk (tartanánk örömet a *nagysághotok*, úgy mint supremus magistratusunk paranczolattyához magunkat), de ő *nagyságha* megh említett groff sem uri paroláját megh nem állván, sem a *nagysághotok* atyáskodó szép intésivel nem gondolvan, szállásinkból, kerteczkéinkből, salvo honore, istáloinkból ki tudott, s naponkint ki tud, ugyanyéra *kegyelmes* urunk, megh nem maradhatvan a sok külömb külömbféle persecutio végett, sokaknak közölünk az török igája alá kellett menni, s bé kellett hódolni. Fellyül megh említett groff szolgálai az ő felséghe szolgálait ölik, s kergetik, és hogy már magunkat nem engedgyük, hanem mi is oltalmazzuk, a nemes vármegye törvényére citaltatott vice-kapitányunkal együtt, s fő kapitány tekintetes és *nagysághos* Gyarmathi Balassa Ádám urunkot ő *nagysághát*,² hogy az ő felséghe iratos³ hajduit, mellyeket maga groff Balassa Bálint kapitányságában iratott bé,⁴ nem statualta, akkor a veghház szükséges dolgaiban fáradozván Béczben, a minthogy recognoscalhattya méltóságos Monthe-cucolli urunk ő *nagyságha*,⁵ s mind penigh méltóságos groff Forgách Ádám urunk ő *nagyságha*,⁶ ki akkor a nemes vármegyére paranczolatot is adott, hogy ne procedállyának fő kapitányunk ellen, extra regnum lévén akkor ő *nagyságha*, mégis ezer két száz forintokon convincaltatott fellyül megh említett fő kapitány urunk ő *nagyságha*. Sok volna *kegyelmes* urunk a sok írással busitanunk *nagysághodat*, hanem alázatossan kérvén könyörgünk *nagysághodnak*, méltoztassék hitelt adni ittvaló vice-kapitány nemes vitézlő Soos Ambrus urunk ő *kegyelme* szavainak, s pártunkat is fogni, és az hová illik, az Hada-kozó Tanácznak és szintén ő felségének is ezen keserves panaszunkat mennél hamarabb megh jelenteni, és tudtára adni (mert *kegyelmes* urunk, oltalmazzon az Ur Isten, se *kegyelmes* királyunkat, se *nagysághotok*at valami módon hogy csak itt hagynánk) hanem groff Balassa Bálint sok prohibítoi, admonítoi, protestatioi s törvénykezési miatt ezen vég-házat pusztán hagyni kinszerítettünk, és ugyan ő felséghe szárnyai alá más veghházakban menni, hiszem *kegyelmes* urunk, ha mi fő és vice-kapitány urainkal ő *nagysághával* s ő *kegyelmével* kinek mit vétettünk, *nagysághod* a mi magistratusunk, törvény fér hozzánk *nagysághod* méltóságos személye előtt, de hogy *kegyelmes* királyunkhoz az hívséget igazán megh tartjuk, s *nagysághotok* *kegyelmes* paranczolattyához accomodallyuk magunkat, azért a nemes vármegye törvényére megh említett groff Balassa Bálint minket nem attrahalhatna. Mind ezekre *kegyelmes* urunk kívánatos választ várván *nagysághodtól*, az méltóságos Hadakozó Tanácztól és szintén ő felségétől is, kívánnjuk sok szerencsés új esztendő napokat adgyon Isten *nagysághodnak* érkezni jó egészségben. Datum in praesidio Kékkő, die 3. januarii anno 1670. *Nagysághodnak* *kegyelmes* urunk méltatlan szolgálai, az kekkői lovas és gyalogh renden lévő seregh m⁷.

² Balassa Ádám báró — Balassa Bálint mostohaöccse — Kékkő (később Korpona) főkapitányi tisztét viselte. Közte és bátyja között éles családi-hatalmi ellentétek álltak fenn. Életrajzi adatai uo.

³ Ti. zsoldjegyzékbe vett, reguláris.

⁴ Vagyis: akiket Balassa Bálint a maga kapitányságába iratott be. Balassa Bálint, úgy látszik, a kekkői őrség rovására akarta az ugyancsak megfogyatkozott korponai várőrséget (ld. 2. sz. folyamodvány) kiegészíteni.

⁵ Montecuccoli Raymund gróf — az 1661—64. évi török háború császári hadvezére — ez időben a bécsi udvari haditanács élén állt.

⁶ Forgách Ádám gróf a török háború idején az érsekújvári vár kapitánya volt, akit a vár elvesztéséért Lipót haditörvényszék elé állíttatott, majd szabadlábra helyeztetett. A kérvény keletkezésének időpontjában az országbírói tisztet viselte.

⁷ Az itt közölt folyamodvány háttére részben Balassa Ádám 1669. febr. 10-én, részben Balassa Bálint 1669. máj. 14-én Esterházy Pálhoz írt levele alapján válik világossá (OL. Esterházy-levéltár, Pál nádor iratai 653/1022, 653/1049). A két levélből kiderül, hogy Lipót csak az 1663—64. évi török háború után — miután ti. Kékkő, a török elleni védelem első vonalába kerülve, Balassa Bálint magánföldesúri várából végvárrá lett —

Illustrissimo comiti ac domino domino Paulo Eszterhazi de Galántha, perpetuo in Frakno, equiti aurato, supremo ac perpetuo comiti comitatus Soproniensis, sacrae caesareae regiaeque maiestatis consiliario, camerario, confiniumque antemontanorum supremo generali etc. domino domino nobis gratiosissimo.^{7a}

Eredeti, 3 viaszpecsét

2

669. csomó — 5303. sz.

Korponai lovas és gyalog sereg, 1673. jún. 18.

Szolgálatunkat ajanlyuk *nagyságodnak* mint kegyelmes urunknak. *Isten* szerencsés sok jokkall és hoszszu étellel aldgya meg *nagyságodat*, szivből kivannyuk.

Az *nagyságod* nekünk irott levelét és kegyelmes parantsolatlyat nagy betsülettel vettük kegyelmes urunk. Fogyatozasunk kegyelmes urunk anni vagyon, hogy az *nagyságod* generalisaga alat levő végházakban sintsen több fogyatozasok, mint minékünk. Első az, minthogy végházunk nintsen, az minthogy lehetetlen is ezt minékünk meglaknunk, ha tsak szintén más végházban nem viszik az eő fölsége praesidiumjat, mert oka ez, hogy egy adofo fizető jobbagyi vagyunk mi, az eő fölsége szolgai az varosiaknak, az minthogy semmi úttal hazaban nem tartya az varosi ember az eő fölséghe szolgajat bér és fizetes nélkül. Más az, kegyelmes urunk, fizetetlenek is lévén az eő fölsége szolgai, azontúl kegyelmes urunk, sok az ki kintelenségből nem tud honnét fizetni szállásátúl, csak fel szedi magát, cselédét és elmegyen lakojúl más végházban, s ha igr lészen, mink is, az kik itt nyomorgunk, kintelenek lészünk azt követni és elmenni, ha *nagyságod* ezen dolgot meg nem orvosollya és jó rendben nem hozza, lehetetlen is meglaknunk ilyen kiralyi városban, s ben lenni az praesidiumnak. Harmadszor itt eő fölségének semminémő muni-

nevezte ki Balassa Ádámot az itteni királyi zsoldon levő őrség parancsnokává. Ez a kettőség — Balassa Bálint földesurasága, illetve mostohafivére várkapitánysága — éveken át tartó viszálykodás magvát hintette el közöttük, melyben a legrövidebbet persze a katonaság húzta. Balassa Ádám, hivatkozva kinevezési rendeletére, a várhoz tartozó földesúri haszonvételeket, a kocsmá- és mészárszéktartás jogát is magának követelte, amiről Balassa Bálint természetesen hallani sem akart. Ez utóbbi viszont amiatt panaszkodott Esterháznak, hogy a katonák „...kerteimet, reteimet, erdeimet mind birni, pustitany akaryak s most is hatalmaskodnak benne”. Ami az őrség elszállásolását illeti, ez ügyben Balassa Bálint — mint leveléből kiderül — eredetileg Esterházy helyettesével, Bercsényi Miklós vicegenerálissal tárgyalt, s olyan egyezséget kötött, hogy a vár bizonyos épületrészeit, istállóit állandó lakás céljára az őrség rendelkezésére bocsátja. Most azonban, hogy — mint írja — „ok nélkül tamodast tettek s most is conspiratioban vannak”, felteszi a kérdést: „...tartozik é valaki ellenseget szobaiban tartany”, s arra a következtetésre jut, hogy „...nekem oltalmaznom kell a magamét, vim vi repellere licet”. A Bercsényivel kötött megállapodást végül e szavakkal mondja fel: „a vitizló rendel... ha mi jo akaratot tettem ad beneplacitum, azzal in perpetuum et ad debitum nem kötettem magamot”.

^{7a} Esterházy Pált Sopron megye főispánjává 1652. szept. 14-i, a bányavidéki (Dunán inneni) végházak főkapitányává pedig 1668. dec. 14-i kelettel nevezte ki III. Ferdinánd, illetve I. Lipót. Életrajzi adatait ld. *Bubics Zsigmond—Merényi Lajos: Herczeg Esterházy Pál nádor, 1635—1713* (Bpest, 1895) c. könyvében.

tioja, se pora nintsen, hanem tellyeségessen tsak varosé.⁸ Negyedszer, kegyelmes urunk, az lovas rendről egy zaszlotartonk sintsen, ugymint Buday Gergelyt és Vereby Istvant az török le vágta, az gyalog részről is az egyik zaszlotartot az török le vágta, hasonloképpen kegyelmes urunk egy fő gyalog vajdánk meg halván, ugy mint Dobsony Istvan, annak heliben sintsen. Istrasa mesterünk is, ugy mint Thury Mihály meg holt, annak heliben sintsen senki is. Azonkivől kegyelmes urunk, contra urunk senkit bé nem ir az eo fölséghe lajstromaban, sem katonat, sem hajdut, valamelly döggell meghall avagy le vagnak közölök, mivel avall menti magat, hogy onnét felől vagyon parancsolattya eo néki az Bellicumtól, hogy senkit be ne irjon, és ha ez így lészen, kegyelmes urunk, esztendeigh itten senki nem marad, mind el fogyunk, ha mást nem lészen szabad be írnya az eo fölsége lajstromaban, azok helett az kiket le vagnak, avagy döggell meghal, így pusztan fog maradni az eo fölsége véghaza,⁹ az porkolabunk is sem kin sem ben nintsen nyovolyas, mivel ha valamit fizetnek is, fizetetlen marad. Utollyara kegyelmes urunk, ha valamelly mester ember vagyon az eo fölsége szolgálai között és igaz mesterségével akar élni, azt is ellenzik az varosi emberek, mink is penig nem lehetünk kegyelmes urunk mester ember nélkül, az mint az előtt is az eo fölsége véghazaiban szabad volt mester embereknek dolgozni. Ezek utan kivannyuk, Isten sokaigh kegyelmes urunk éltesse szerencsésen nagyságodat. Datum Carponae die 18 junij anno 1673.

Nagyságodnak alazatos szolgálai,

eo fölsége korponay praesidiumjaban
lévő lovas és gyalog serege.¹⁰

Illustrissimo comiti ac domino domino Paulo Eszterhazy de Galantha perpetuo in Frakno, sacri romani imperij curiae magistro, inelyti comitatus Soproniensis supremo ac perpetuo comiti, sacrae caesareae regiaeque maiestatis consiliario, camerario, ac praesidiorum ante-

⁸ Korpona — 1640 óta a század végéig Hont megye székhelye — szinte az egész XVII. század folyamán a várórség és a polgárság közötti viszályok színhelye volt. Erre vonatkozó szórványos adatokat ld. Matunák M.i.m.-ben. — „Ezen városbéliék semmi uttal szallast nem adnak, se fizetésünkert, se az nadsagtok parancsolattjára . . . rajtunk az tel, ki pajtakban, ki kun njomorog közülünk” — panaszkolta a korponai sereg pl. 1670. dec. 13-án (OL. Esterházy-levéltár. Pál nádor iratai 669/5302). A jelen folyamodványból kibontakozó képet egyébként teljes mértékben alátámasztja Esterházy Pál 1674. évi jelentése is. Ebben így jellemzi többek között a korponai őrség helyzetét: „Civitas Carponensis libera et regia cum sit, militibus majestatis vestrae sacratissimae confinariis hospitium nulla dat, sicque coguntur dieti milites, tamquam in diversorio vivere, et tamen solutionem cum reliquis quasi nullam percipiunt. Omnia tormenta et munitiones praemanibus civium sunt, et non supremi aut vice capitanei majestatis vestrae sacratissimae . . .” TT. 1891. 260—261. l.

⁹ Merényi Lajos forrásközlése szerint (Hadtörténelmi Közlemények, 1895, 402. és 404. l.), míg a bécsi udvar által 1671. dec. 11-én kibocsátott ismeretes redukiós rendelet előtt a korponai várórség 200 huszárból és 200 hajdúból állt; a redukió végrehajtása után Korponán összesen 100 huszár maradt. Esterházy Pál 1674-es jelentése 60 lovast és 62 gyalogost említ, azzal a megjegyzéssel, hogy ezek „. . . sane ad locum tam vastum defendendum pauci nimis sunt”.

¹⁰ Megjegyzendő, hogy jelen folyamodvány keletkezésével egy napon Szelepcsényi György esztergomi érsek amiatt panaszkodott a haditanácsnak, hogy a korponai nem-katolikusok az ottani katonasággal szemben erőszakosságokat követnek el (vö. Szabó István: Protestáns egyháztörténeti adatok az 1670—1681. évekből a bécsi hadilevéltárból. Egyháztörténet, 1959, 302. l.). Más helyen Szelepcsényi a Collalto-féle ezredből odavezényelt katolikus horvát és német katonaság sérelmeiről beszél. Valószínűnek kell tartanunk, hogy a bécsi hadilevéltár idézett anyaga és az itt közölt folyamodvány között, az időbeli egyezésen kívül, nincs más összefüggés, mert kérvényünk a korponai vár állandó magyar őrségétől származik, s felekezeti kérdésekről nem szól. Az ügy kibogozását itt nem tekintjük feladatunknak.

montanorum supremo generali nec non praesidy et arcis Czobanez supremo ac perpetuo capitaneo¹¹ etc. domino domino gratiosissimo.

Eredeti, 1 viaszpecsét

3

671. csomó — 5924. sz.

Kékkői lovas és gyalog sereg, 1675. jan. 24.

Kegyelmes urunk.

Minémő inségben és nyomorúságban legyünk ezen végházban, már ennek előtte nagyságodnak supplicáionkban meg-irtuk, mellyet nagyságod előtt itt való fő kapitány urunk ő nagyságha¹² bővebben meg mondhat. Azonban kegyelmes urunk, mivel már Isten engedelmeiből szaporodván ezen végházban, mindenek előtt és minden vármegyékben bősületünk vagyon, hanem az egy Honth vármegyei fő ispán gróff Balassa Bálint urunk ő nagysága vicéjével parancsollyák erőssen az parasztságnak, hogy azon meg-irt vármegyében csak egy éjjeli hálást se engedgyenek minekünk. Kihez képest kérjük alázatosan nagyságodat, mint kegyelmes urunkat, fogja pártunkat, és ha ezen hely végház, s mi is ő felséghe szolgainak tartatunk, parancsollyá megh, hogy ez ilyen dolgokat ne kövessék el, hanem az hová fordulunk, a réghi bé vött szokás szerint szabad quártélyunk lehessen, mert ha az Ipoly felé megyünk, oda a török torkában megyünk, itt penigh sem rétünk, sem egyéb örökségünk nincsen, a' mellyből magunkat és lovainkot tarthatnok.¹³ Bizonyos választ várván nagyságodtul, mint kegyelmes urunktól, kívánnjuk Isten nagyságodat eltesse sokkáigh jó egésségben. Kékkő die 24. januarii anno 1675.

Nagyságodnak alázatos szolgai

mind kicsinytől fogvást nagyigh, a kékkői lovas és gyalogh renden levő seregh mp.

Nagyságodhoz, mint kegyelmes urunkhoz alázatos supplicatiónk.

Eredeti

4

669. csomó — 5308. sz.

Lévai sereg fő és vice tisztviselői, 1677. aug. 21.

Nagyságodnak mint kegyelmes urunknak ajánlyuk kötelességgel való alázatos szolgatunkot. Hogy az Ur Isten minden üdvösséges jókkal megh áldgya nagyságodat, szüiből kívánnjuk.

¹¹ Esterházy Pált 1669 májusában nevezte ki a király Csobánc várának főkapitányává.

¹² Balassa Ádám.

¹³ Esterházy Pál idézett jelentésében a kékkői vár állapotát „kimondhatatlanul romos”-nak jellemzi, s javaslatot tesz a kékkői őrség áthelyezésére Sztregovára. Az őrség szállásviszonyairól ezt írja: „Milites porro confinarii neque locum habitandi nullum habent, sicque coguntur in vilissimis quibusque tuguriolis delitescere.” (TT. 891, 261. l.)

Az *nagyságod* nekünk irt levelét el vettük nagy beczülettel az *eő felsége* includált paranczolattyának pariaival egygyüt, az melyben mit irjon *nagyságod*, és *eő felsége* is *kegyelmessen* mit paranczollyon, megh értettük. Az mi azon *eő felsége* és az Hadakozó Tanács előtt tett informatiót illeti, *kegyelmes* urunk, hogy az midőn az *eő felsége* németh vitézi ide be érkeztenek, és feő kapitány urunk *eő nagysága*¹⁴ az kapukra strásák állatástól tilalmazta, avagy ellenzette volna, valakitől eset azon informatio, de nem igazán informálta *eő felségét*, sem az Hadakozó Tanácsot, mivel az ellen sem feő kapitány urunk *eő nagysága*, sem az tisztek közül senki, és csak legh kisebb is, hogy az *eő felsége* kapuira németh silbak ne állitassék, egy szót sem szóllot, és még csak emlekezetben sem vólt, hogy valaki azt ellenzette volna. Sőt *kegyelmes* urunk, mihelyt az *eő felsége* németh vitézi ide érkeztenek,¹⁵ az piaczon megh álván, az quartélyokra házonkint sem osztották eőköt, hanem ugyan onnan minden felé az *eő felsége* kapuira, az magok szokások szerint, el vitték és ki rendelték az silbaktokat, senki abban ellent nem tartot s hozzá sem szóllot. Az mi penigh az mi *kegyelmes* urunk *eő felsége* paranczolattyát nézi, hogy ennek utánna magyar haidú ne állya az kapukot, hanem csak az németh vitézek, *Isten* ne adgya hogy az *eő felsége* paranczolattyának ne obtemperálnánk, igenis mindenekben az *eő felsége* paranczolattyától függünk, halgatunk, és valamiben *eő felsége* és az Hadakozó Tanács paranczol *kegyelmessen*, a tévők lészünk. Az midőn be érkeztenek vólt ide az *eő felsége* németh vitézi és minden felé az silbaktokat az kapukra ki állitották, jól lehet akkor is az németh officerek üzenték ugyan azt mi nekünk közönségesen, nem szükség, hogy az magyar haidúk állják az kapukot, hanem csak az németh vitézek. Arra mi így replicáltunk, hogy igenis szükséges, mivel azok is *eő felsége* hites szolgái, az *eő felsége* kapujához és az praesidiumhoz hitesek; azonban közel van itt az ellenség hozzánk, Ujvár és Esztergom nem messze lévén, az töröknek híré az falukon lévő parasztságh gyakran tartozása szerint be szokta hozni, az paraszt ember penigh, kíváltképpen az Garam mellyéki, sem németh sem thótt nyelvet nem tudván, és ha az hír hozással az kapura jőne, s az kaput csak németh vitézek állanak, az mit az kapun beszéllene, abban semmit sem érténének, az mely az végháznak fogyatkozására következhetnék; az haidú penigh tudván már az szokást, azonnal megh értvén az hirt, vitten viszi fel az kapitányoknak, egygyüt az parasztemberekkel, ez az egygyik oka *kegyelmes* urunk, hogy az haidunak is szükséges az kaput állani. Más az *kegyelmes* urunk, az németh vitézek itt ösméretlenek lévén, ha csak eők állának az kapukot, az ellenség szándékját az ember nem tudgya, az ellenség is haidú vagy paraszt ember képeben be lophattya magát az kapun s kárt tehet, de ha magyar haidú is állya az kapukot, azok jobban eszekben vehetik, tudván már az dolgot. Nitrán, Corponán is, lám *kegyelmes* uram, mind németh magyar egyaránt állják az kapukot, s ugyan megh egygyezésben vadnak; ezek is hasonlóképpen lehetnek, holot az németh vitézeknek is külön való vártá házok czináltatot, s az haidúknak is külön vagyon. Mind ezeket az méltó okokat megh értvén az officérek, az után csak abban maradot. Hofkuher uram *eő nagysága*¹⁶ is jól lehet irt volt feő kapitány urunknak *eő nagyságának*, hogy csak az németh vitézek állának az kapukot, de viszont feő kapitány urunk *eő nagysága* megh irván ezen okokat *eő nagyságának*, annak utánna semmit sem irt felőle, talám *eő nagyságának* is úgy tetset, hogy egyaránt vigyázzonak mind kapukon, vártákon.

Nagyságodot mint *kegyelmes* urunkot alázatosan kérjük, *nagyságod* lévén nekünk

¹⁴ Csáky Pál gróf. — Léva korabeli történetére vonatkozólag ld. *Haiczl Kálmán*: Léva története a XVII. században. Léva, 1933.

¹⁵ Hoffkirchen komáromi várparancsnok — a haditanács jóváhagyásával — 1677 júliusában 200 német katonát vezényelt Lévára, az oda visszatért prédikátor által szított nyugtalanság lecsendesítésére. Erről és az ügy részleteiről ld. *Szabó István* idézett közleményét, *Egyháztörténet*, 1959, 349, 351—352. l.

¹⁶ Gróf Hoffkirchen Lajos komáromi várparancsnok.

fejünk, az *nagyságod* *protectioia* alatt maradhasunk megh, ezaránt *nagyságod* légyen mellettünk, mind ezekről méltóztassék *eő felségét* és az Hadakozó Tanácsot megh találni (mivel mi ezen dologról *eő felségét* és az Hadakozó Tanácsot megh nem találtuk, *nagyságodban* lévén bizodalmunk) maradhassunk megh abban, hogy az *eő felsége* magyar vitézi is állhassák az kapukot. Holot penigh az mi *kegyelmes* urunknak *eő felségének* és az Hadakozó Tanácsnak is ugyanczak a' tetsik, hogy csak az németh vitézek állják, mi az *eő felsége* paranczolattyának obtemperarunk alázatossan, légyen az szerint az mint *eő felsége* akarja. Erről is akaránk *nagyságodat* mint *kegyelmes* urunkot informálnunk, az itt lévő *eő felsége* németh vitézi, kik házonkint quartélyra osztattanak, felettéb valót követnek az gazdákon, sóra, fára, gyertyára és jó ágyra erőltetik *eőköt*, hogy mind azokból *eők* gazdálkodgyonak nékiek, az mely lehetetlen, mivel magok is, kiváltképpen az vitézlő rend, éhel halók, semmiiek ninczén, magokat sem táplálhatták. Alázatossan kérjük azon is *nagyságodat*, méltóztassék ezen kívánságokról is *eő felségét* és az Hadakozó Tanácsot megh találni, méltóztatnának egy paranczolatot adni, hogy afféle felettéb való gazdálkodásra ne erőltetnék *eőköt*. Mind ezekről alázatossan választ várván *nagyságodtól* mint *kegyelmes* urunktól, kívánnyuk *Isten* jó egészségben sokáigh tarcza megh *nagyságodat* hazánk oltalmára. Datum in praesidio Levensi, die 21 augusti anno 1677.

Nagyságodnak mint *kegyelmes* urunknak éltigh való alázatos szolgái, *eő felsége* *lévai* *feő* és *vice* tisztviselői, lovas és gyalogh rendü serege, mind közönségessen.

P. S. *Kegyelmes* urunk, itt az tisztviselőknél is németek vadnak szállásra, *eő felsége* és az Hadakozó Tanács előtt kérjük azon is *nagyságodat*, méltóztassék arról is intercedalni, az tisztviselőkről vitettenessenek el másová, tartassék fen az a kis szabadságok az tiszteknek. Az *feő* tisztviselőjöknek rendeltetet vólt beczülletes szállása, de az sem elégedvén azzal, hanem *vice* kapitány uram házához szállot, de annak mind az elébbi varbéli itt való németh kapitány az auctora.

Illustrissimo domino comiti Paulo Eszterházi de Galántha, perpetuo in Frakno, sacri romani imperij equiti, supremo comiti comitatus Soproniensis, sacrae caesareae regiaeque maiestatis consiliario, partium regni Hungariae eis Danubianarum, confiniumque antemontanorum supremo generali capitaneo, et per Vagum, curiae regiae magistro, necnon arcis Csobánsz supremo haereditario capitaneo. Domino patrono nobis gratiosissimo.

Eredeti, 2 viaszpecsét

5

669. csomó — 5326. sz.

Nyitrai lovas és gyalog sereg, 1678. okt. 5.

Alázatos szolgálhatunkat ajánliuk
nagyságodnak mint *kegyelmes* urunknak.

Isten *eő* szent fölséghe sokaigh éltesse *nagyságodat*. Az *nagyságod* paranczolatit nemzetes es vitézlő *vice* kapitani urunk *eő* *kegyelme* publicalvan előttünk, hogy *eő* *kegyelme* mind a lovas ugj a gyalogh sereggel, másodigh levelit vévén *nagyságodnak*,

indúlhasson oda az hova kivantatik,¹⁷ mi minjaian készek vagjunk emlitet kapitaniunkkal *kegyelmes urunkat* eő fölsigit szolgálunk virunk huilatassával is, eddigh is ejel nappal valo szünetlen szolgálatunkot megh nem untuk, de *kegyelmes urunk*, tudgia azt *nagyságod*, mi menni idegen nemzet közöt lakunk, házainkot keves jóságunkat mikint hadgiuk itten azoknak, rightől fogh vást füzetetlenek lévén,¹⁸ annira elni morottunk, soknak lova ninczen, anni embersighe ninczen, hogj a lovát megh patkoltassa, fegjvere ros, a czismabol soknak kin vannak a lába uiai, sok nem is tudna mikint élni, ha mindennapi munkájával *nem* keresné életit, hiszem mi sem vagunk alab valok azoknal, a kiknek eő fölséghe naprol napra, horol hora megh füzet.¹⁹ *Nagyságodat* alazatossan kérjük, méltoztassek csak egj esztendőre valo fizetissünköt is ki szerözni, hogj megh füzetvén ű feölséghe, lehessen rendeseb indulasunk eő fölséghe szolgálattira es ki ki felesighinek gjermekinek hathasson ithon valami keves kötsiget. Isten eő szent fölséghe éltesse *nagyságodat* sokaigh szerencsesen hazank szolgálattira. Nittriae 5 8 bris 1678

Nagyságodnak

alazatos holtigh valo szolgai
nittrai lovas es gialogh seregh.

Excellentissimo domino comiti, domino Paulo Eszterhazi de Galantha, perpetuo in Frakno, sacri romani imperij comiti, sacrae caesariae regiaeque maiestatis consiliario et partium regni Hungariae Cis Danubianarum confiniorumque antemontanorum supremo generali etc. domino domino nobis gratiosissimo.

Eredeti, 1 viaszpecsét

6

671. csomó — 5919. sz.

Füleki sereg, kelet nélkül

Nagyságodnak mint generálunknak ajanlyuk holtigh valo engedelmes szolgálatunkot, kivanván hogj Isten *nagyságodat* sok szerencses uy esztendőkbek hozza romlot országunkban valo fogyatkozot állapotunknak latogatasára es azoknak fel uitasára.

Nilván vagyon előttünk *nagyságos urunk*, az eő fölsege *kegyelmes atyai gondviselése* es eő fölsege után feö general urunk eő *nagysága* patrociniujja, kit mi előttünk *nagyságod* oretenus elege declarált, a honnan megh ismértük, hogj eő fölsegétül es *nagyságtok* tul favor, medela es gratia minden fogyatkozot es romlot állapotunkra, az kit nagy kivanságal vár vala ez a mi romlot helyünk lakosival egygyüt, hogj azért megh mutassuk *nagyságodnak* orvoslásra melto sebeinket, s hol legyen szükseges a favor, medela es gratia, rendszerint panasz kepen igy detegályuk.

¹⁷ Esterházy Pál Thököly Imre ellen gyűjtött hadat, aki 1678 szeptemberében kuruc seregeivel győztesen nyomult előre Trencsénig, majd okt. 3-án Zólyomot vette ostrom alá.

¹⁸ A nyitrai sereg már 1674. szept. 21-én is fizetetlenége miatt panaszkodott. Ekkor ezt írták többek között: „Tiz egés esztendeöktől fogvast eő feölsége a mi *kegyelmes urunk* teöb füzetésit nem lattuk, hanem tizenkilencz hora valot... a teöbbi megh mind hatra vagyon, holot mind eieli és nappali és vérünk ontásával valo eő fölséghe szolgálattira megh nem szünik raitunk” (OL. Esterházy-levéltár. Pál nádor iratai, 669/5325).

¹⁹ Utalás a nyitrai német katonaságra, melyről Esterházy idézett 1674-es jelentése ezt írja: „Miles vero germanicus pedestris ordinis itidem commendam totam sibi vendicat, nec a me, aut officialibus meis, verum Leopoldopoli suam habet dependentiam...” (TT., 1891, 259—260. l.).

Primo.

Az regi atyainkrul reank szallot szep szabadsagunk, kit legh aláb csak Eger megh veteletül fogvást²⁰ emletunk is, im megh hanyatlot es el fordult allapotta változot, kit bár magunk bő szoval ne jelencsünk is, mégis az regi atyaink hagyományabul megh teczik, hogy az vitézlő rendnek illendő böcsületi, a mellet quártélyá es szabad igaz járása s kelése volt. Ennek bizonyására senkit ne, csak az Istenben el nyugot regi tekintetes es nagyságos Redei Ferencz es Bosnyák Tamas urainkot²¹ elől alithatnank, nilván tudnák megh feiteni; mi volt akkor az vitezlő rend, es ahoz az regi allapathoz kepest, mi legyen most, ezen leve-lünkbul nagy fennyen ki teczik s meg is ismerheti nagyságod.

Secundo.

Nagy keservessen es egyenlő megh érzet faidalomval érezük az itt es masut valo nemessegnek reank valo haragiát, s miért, nem tudgyuk, im minden allapatokban visz-szát vonyván eő *kegyelme*nek, minden nemű szolgálatot csak az mi nyakunkban haritotta-nak, minthogy az szomszed veghazakban ez most is fent vagyon es eöröke is megh marad, hogy valamint az nemes, ugy az nemtelen szolgalyon ez arant es vigyazon, peldanak okaort mezőben köz helyen vagyon negy vagy eőt vitez ember, nemtelen bár nemes is, mégis szokot vigyazasokot megh tartják, menivel inkább ilyen vegházban ne kellenék az vigya-zást megh tartanunk. De bár ezel talalnanak kedvet, nem gondolnánk vele, de nem eleg, hogy vartalyuk, czirkallyuk es az veghaznak regi be vőt szokása szerint vigyazuk, hanem az felyül emlitet regi szabadsagunk is nem maradhat kezünk között, quartelyunkot megh gatolták es még csak hogy emlekezetben lenne is, nem engedik, az mikor történetből talalunk fordulni, hogy már quartelyozunk, varmegyek tamadnak reank, kit fognak s kit lőnek s kergetnek közöttünk.²² Eszt pedig sohul annira nem effectualyak, mint nemes Gömör varmegyeben, az hol az parasztsagh minden igaz okokon kívül fel tamad, es min-den valogatás nélkül lovast, gyalogot, urat szolgastul fogva s kötözve viszi, az kit csak mostanibann is veghez vittének, es fel van ez teve, hogy Gömör varmegyeben senkit is quartelyozni nem engednek, melj miat sokunknak szükségese utya is megh sanczoltattanak, nem mereszelve csak valamenire is ki menni az magunk dolgainak latasara is.

Holot nagyságos urunk s generalunk, a mi helyünkben az vitezlő rend megh soka-sodot, szük hatarunk levén, Isten s emberek iteletire tamasztyuk, hogy abban el elnünk nem lehet, hanem a mint ennek előtte az fileki lovas es gyalogh rendnek az Gomör var-

²⁰ Ti. Eger török kézre kerülésétől (1596 okt.) fogva.

²¹ Rhédey Ferenc — Bocskai és Bethlen későbbi hadvezére — a XVI—XVII. század fordulóján, 1601-ig, Bosnyák Tamás a XVII. század első évtizedeiben, 1634 decem-berében bekövetkezett haláláig volt füleki főkapitány.

²² Fülek — ahol a XVII. században három vármegye (Nógrád, Pest és Heves) székelt, s a török hódoltság területéről elköltözött nemesek tömegesen találtak menedéket — évtizedeken át valóságos csomópontja volt a végvári katonaság és a nemesség közötti ellentéteknek. Erre vonatkozó kiadott anyag: a füleki nemesek 1612-ből származó panasza a várórság ellen (Hadtörténelmi Közlemények, 1894, 380—389. l.), továbbá — az ellentétek okát a másik oldalról megvilágítva — a füleki várórság panaszai 1669-ből. (Hadtörténelmi Közlemények, 1897, 635—639. l. — Közli Merényi Lajos.) A nemesség és a füleki várórság közötti viszályokra figyelemre méltó adatokat szolgáltatnak továbbá Koháry István Esterházy Pálhoz írott levelei. (Közli Merényi Lajos, TT. 1903, 67—82. és 232—252. l.) — A nemesi és vitézi rend közötti ellentétekről egyébként a jelen folya-modványon kívül forráscsoportunk is tartalmaz további adatokat. Egy kelet nélküli, de szintén az 1670-es évekből származó folyamodványban pl. a füleki nemesség amiatt panaszkodott Esterházyknak, hogy Koháry István főkapitány megsérti régi nemesi sza-badságukat: arra való meghatkozással, hogy a Füleken lakó nemesek nem akarnak sem cirkálni, sem vártálni, megakadályozza a nemesség bornérését (OL. Esterházy-levéltár, Pál nádor iratai, 671/5917).

megye, Rima, Saio, Balog ket fele es Medves allya volt szokot quartelya, most is az szerint kellene secundálni az dolgot, mert hogy mi praesidiariusok vagyunk, bár egyebet gratuito ne praestálnának, hanem az egy quártelyt, mely continue nem durálna, hanem csak ideigh, vagy fordulasban történék.

Tertio.

Fő es vice capitany uraink protectionalis leveleit ki vevén, hogy azoknak ereiek mellet az elő nagysága és elő kegyelme tekintetiért bizvast bocsassanak es bocsatassanak bennünköt illendő gazdalkodással, semminek alityak, sőt becstelen szokal illetik az elő nagysága és elő kegyelme levelét, a honnan következik, hogy ha fő es vice capitany urainkot nem böcsüllik, anival inkább magunkot hogy böcsülnek, noha edictumul ki adatot az Gömör varmegyeben, hogy az kinel capitanyok levele nincsen, fogattassek. De nagyságos urunk, anni ha vagyon, mint ha nincs, mert ha vagyon, semminek alityak s nem böcsüllik, s ha nincsen is, megh fogiak.²³

Quarto.

Nem csak szokás, hanem ugyan privilegiumul allot fen ez az vitezlo rend között, hogy jobban veghazunkot oltalmazhassuk es az felelmes időkben az reank útő es allatomban jaro martalocz törökök ellen obstalhassunk, az környül valo falukot füvellőjül, kinek mint eset, el osztották pünkösdtül fogvást Szent Iván napigh, melyet már most, nagyságos urunk, mint torkunk verve el vont portionkot keservessen ohaytva szemlélünk, s innet is vagyon, hogy olykor kár esik veghazunk körül, mert az vitezlo rendnek nem szabad közel füvelleni es ha füvellenenk vagy füvelleni akarnak is, üldöztet es kergetést szenvedünk. Mind ezek nagyságos uram honnan törtennek, hanem az varmegyeektül, a varmegye avagy az varmegyének elei pedig ál az nemes uraimkebul.

Quinto.

Mindezeket es ehez hasonló nemes es paraszt varmegyeektül szenvedet injuriankot ugy vagyon nehezen szenvedjük, de megis az egy rendbelieknek eleiket vehetnenk, vagy obstaculumval, vagy amicabiliter remedealvan, noha az is kárunkra fordulna. De eszünkben nem vehettyük, s feiünkben sem fér, miért az török, valahol talál, uz es vagh bennün-

²³ A környező falvak lakosságával szemben erőszakoskodó végvári katonák elleni fellépés és a felettük való bíráskodás kérdése a megyei és katonai hatóságok közötti mindenkor erőviszonyok függvénye volt, s állandó vita tárgyát képezte a XVII. század folyamán. Az eltérő magyarázatokra maguk az országgyűlési törvények is alkalmat adtak, amikor — egymásnak is ellentmondva — hol a vétséget elkövetők várkapitányának vagy földesurának, hol a megye tisztikarának adományozták a bíráskodás jogát. Jellemző, hogy míg az 1659 : 15. tc. csak arra az esetre állapítja meg a megyei hatóság büntető hatalmát, ha a vétséget elkövetők büntetését a várkapitány, illetve földesúr elmulasztaná, az 1659 : 16. tc. kifejezetten leszögezi, hogy a kihágások elkövetőit „nem a földesurak és kapitányok, hanem a fő- és alispánok kezéhez” kell szolgáltatni. A haditanács persze a végvári kapitányok büntető hatalmának igyekezett érvényt szerezni (ld. a haditanács 1669. febr. 11-én kelt átiratát a magyar kancelláriához, — OL. Magyar kancellária levéltára, Insinuata Consilii Bellici, No. 317) — vajmi kevés eredménnyel. A megyék viszont — természetesen az 1659 : 16. tc.-re hivatkozva — magukat tartották a vétséget elkövető végvári katonák feletti ítélkezésre jogosultnak. Ilyen értelemben adta ki statutumait — más megyékhez, pl. Abaújhoz hasonlóan — Gömör megye is (ld. *Kolosvári—Óvári: Corpus Statutorum* II/1 254—259, 266. stb. 1.). A kapitányok passusaira, illetve protectionalis leveleire egyébként — úgy látszik — másutt sem voltak tekintettel. Az 1659 : 15. tc. pl. nem tesz különbséget a falukat „levelekkel vagy anélkül megszálló” katonák között. Abaúj megye 1670-ben kiadott statútuma szintén egyöntetű eljárást ír elő a „levél mellett avagy levél nélkül kvártélyozó, szegénységen élő” lovas és gyalog vagabundusokkal szemben. Gömör megye 1670. jún. 4-én kiadott rendelete pedig csak abban az esetben ismeri el marhahajtó katonák „fő- és vicegenerális uraktól” származó pátenseinek érvényét, ha az ilyen marhahajtók a viceispántól is salvus passust szereznek (ld. uo.).

köt, holot szent bekessegh volna most, a mint közöttünk is tudva vagyon, de mind ezeket az török nem gondolván, igazat, jambort, hadnagyot, fő es közrendet indifferenter vág, sőt hatarul vetette az Matra tulso felet, hogy valakit azontul kaphat, le vagia. De bar csak innét ne bantana *nagyságos* uram, el hagynánk az tulso felét, es ha mi talalyuk eőköt, bár eők adgyonak okot is az csatára, nem szabad bantanunk, melyet ugyan terhessen latta-tunk viselni az nyakunkon, mert vitez hadnagyok s jo legenyeek el esesevel fölötte nagy csorbát szenvedunk vegházunkon, kik az frigynek bizván vesztenek el.²⁴

Sexto.

Nem utolso *nagyságos* urunk mind ezek közül az mi fizetetlensegunk. Tamasztyuk ezt az *nagyságod* bölcis iteltire s discernallya *nagyságod*, mert az regi szabadsagunk a mint jelentyük s nemely *accidentiaink* is megh kisesebitettenek, az jo hasznu csaták megh szun-tenek, s az eők fölsege fizetese is illy ritkán a mint most teczenek, mihez fogiuk magunkot, az huzást vonast nem szoktuk, es ennek előtte az kit igaz szablyankal kerestünk, el fogyatkozot es el költöttük.

Septimo.

Jarul hozza még az is, mind enni sok kintelensegh allat is ez is fen van, hogy az sok rendetlen kisirtesre, akarmi ala valo dologh veget katonanak vagy gyalognak felelmes utakon kel faradozni, ki rekesztyük ugyan az kapitany urunk *discretioiaban* alo kesertest, vagy utat, de aszonyunk eők *nagysága* is mindenkor az mikor kívannya, azt akarja, hogy kisirjük. Tudgya pedig *nagyságod*, az szegeni legennek dragaban al az lova, s ha az sok kisertesben el rontya, hol vegyek masikat, ez aránt is konnyebitest várunk *nagyságod*tul.

Octavo.

Lathattya *nagyságod*, mely nagy helyet foglaló hazak vadnak itt Fileken, az kiktől vigyazással kel minekünk szolgálunk, az szegeny legennek pedig nincs szállasa, hanem falukon kellett lakni es onnan is a vegházban be kel iarni szolgálni, s bár csak az ollyan nagy hazakban adnak az ollyanoknak szállást, kiknek az urai hodult helyeken laknak, s megis házat tart itt, az mi szolgálatunknak megh szaporodasara. Ezek az mi sebeink, itt kellett az favor es medela, kit jo remensegel varunk *nagyságod*tul,

Nagyságodnak alazatos szolgálja

az fileki seregh.

Eredeti

²⁴ A füleki sereg folyamodványának ez a pontja jól mutatja azt az egyoldalú és lehetetlen helyzetet, melybe a végvárak katonasága a bécsi udvar passzív török politikája, illetve a császári hatóságoktól sorozatosan érkező tiltó rendeletek hatására került. Erde-mes e helyen bővebben idéznünk Esterházy Pálnak egy 1674. júl. 15-én, Koháry István füleki főkapitányhoz írt levelét, melyből kiderül, hogy a füleki őrség gyakori török-harcaival különösen magára vonta az udvar haragját: „Kegyelmes urunk eők fölsege ugy informaltatott, hogy az Dunantul valo végházbeliek még sem szűnnek az törökkel valo csatazastul, kihez képest sub gravi animadversione iterato megh parancsolta eők fölsege, hogy tilcsam megh, nagy büntetés alatt tartoztassak ben az végházakban a katonasagot az kapitanyok. A mint Montecucoli uramtul értettem penigh, az töb kapitany uramék közöt *kegyelmedre* vagyon legh nagioib neheztelles, hogy *kegyelmed* nem tugia az alatta valoít megh zabolazni es disciplinaban tartani, a minthogy ki is fogia adni az neheztellessek punctumit. . . . Even annak okaert *kegyelmed* ez leveletem. . . . semmikeppen megh ne enge-gie az csatazast, hanem inkab az végházban ben tartoztassa nagy büntetés alatt eőköt.” (Státny archív v Radvani, Koháry-család levéltára, Gräfllich Kohárysche Familien-Correspondenz, IV/1517). A bécsi udvar passzív török-politikája és a magyar rendiség megtörésére irányuló törekvések közötti összefüggésre utal *Purjesz István*: „A török hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében” c. tanulmánya (Levéltári Közlemények, 1958, 173—200. l.).

671. csomó — 5930. sz.

Románfalvay Farkas György lévai vicekapitány, Szily György lévai főhadnagy és Czór György lévai seregbíró, kelet nélkül

Kegyelmes urunk

Az Ur Isten *nagysághod*at minden kívánta jockal szerenczessen aldgya megh, szivünk szerint kivannyuk.

Hogy *nagysághod*at kentelenítettünk ezarant mostani terhes és nem keves faradozásával vegben vit uttyairul valo megh térésében busitanunk, *nagysághod*túl mint *kegyelmes* urunktul nagy alazatosan varunk bocsanatot. Ugy tudgyuk *kegyelmes* urunk bővseghessen által láthatta *nagyságod* mint it leteleben, mind penigh annak előtte erthette ennek a mi utolso ruinaban forgho levai veghhazunknak fogatkozásait es némely szükségzeit is, mely szükségheink megh orvoslást a mi *kegyelmes* urunk eő fölsége előt, hogy *nagyságod* alázatosan fogia impetralni, az arant *kegyelmessen* ayanlotta magát. Im azért némely szükségünket papirosra teven megh küldöttük *nagod*nak.

Elsőben is, mint hogy azon tiszteknek, akiket kinek kinek magha *nagysághod* *kegyelmessen* conferált, ugymint: Gombos János uramnak porkolabsághára, Czór György uramnak seregh birosaghara, Rácz Andrásnak lovas vice hadnagysághára, Balla Matyásnak lovas zaszlo tartóságára és Ovári Györgynek gyalog zaszlo tartóságára, semminémű fizetést nem adtanak az commissarius urak, kivanvan, hogy az Bellicumtul valo decretumokat mutassak megh. *Naghodat* az aránt alazatosan kerjük, *Isten* *naghodat* Béczben vivén, a mi *kegyelmes* urunktul eő fölségheitül, avagy az tekintetes Bellicumtul obtineallyon olyan generale decretumot *nagyságod* maghanak, legyen az *naghodnak* *authoritasaban*: ha olyan alacson tiszteket valamely arra melto böczülletes embernek *nagod* conferál, az legyen helyes, es az fizetesnek idejen az fizető mesterek az olyan tiszteknek fizessenek, kinek kinek a mint szokot járn fizetése.²⁵ Az mely tiszteknek penigh most utobban nem fizettek: mint hogy az fizető mester is ayanlotta magát assistentiával lenni, *nagyságod*at mint *kegyelmes* urunkat keriük, azoknak fizetesek ki szerzesében is mutassa minden *kegyelmességhet* *nagod*.

Masodszor, mint hogy mind az lovas, mind az gyalogh zaszlok alat valo nep, ki az poghany fegyveri miat valo el essessell, ki az halál által valo ki mulással ighen megh kevesesedet, a mint maga is *nagyságod* jól láthatta, mely kevesken szorultunk, vannak szabad leghenyek alkalmasint az vegházban, az kik be irattathatnának mind lovas, mind gyalogh zaszlok ala. De seregh deák uram semmi let uttal az Bellicum hire nélkül nem meri be írnya ököit. *Nagysághod*at mint *kegyelmes* urunkat keriük az arant is, obtineallyon az Bellicumtul seregh deák uramra oly paranczolatot, valakiket az tiszttviselők iavallanak az zaszlok alá be írnya, iria be eő *kegyelme* személy valogatás kívül, a kik alkalmatossak az eő fölséghe szolgálattyára.

²⁵ A bécsi udvar abszolutisztikus, a magyar rendi önállóság megszüntetésére irányuló törekvéseit mutatja, hogy a haditanács még a legalacsonyabb tisztségek betöltésénél sem ismerte el a bányavidéki főkapitány kinevezési jogát. Így állt elő az a helyzet, hogy a várőrségek küldöttségeinek nem egyszer akár egy tizedesi tisztség betöltése ügyében is Bécsbe kellett felmenniök. 1674-es jelentésében ezt Esterházy is szóvá tette a királynak: „Officiales minores, uti sunt decuriones, vexiliferi, centuriones, haetenus semper a generalibus constituebantur, iam vero similes officiales vector facere, sic plurima vacant officia, cum non habent sumptus Wiennam eundi milites, ad solicitanda similia officia... Igitur requiritur, ut minora officia ego eis, quos idoneos video, conferre possim, notificando nihilominus omnia inclito maiestatis vestrae sacratissimae consilio bellico.” (TT. 1891, 264—265. l.)

Harmadszor, vannak feleslen mind lovas, mind gyalogh rend közzül valok, a kik a thabortul el szöktenek, es mivel megh fogásokrul valo paranczolat van *nagyságod*tul, be nem mernek az vegházban jönni, hanem kin tekereghnek. *Nagyság*hodat mint *kegyelmes* urunkat kerüik, meltoztassek ökö *kegyelmes* gratiaiaban venni, jöhessenek be az vegházban, mert az eö kin tekergesek az szeghényseghnek sem kevés kárára van, mivel eýel nappal rajtok elődnek. Tartunk attul is, ha valami motusok találnak lenni, es be nem merven jönni az vegházban, az más félhez ne allýanak, es mint azok, ök is nagy veszedelmet magunkra és a vegházra ne hozzanak.²⁶

Negyedszer, mint hogy nemes Thurocz és Arva vármegyek, edgyüt nemes Bars varmegyevevell, az nemes orszaghtul az articulus szerint Léva épületire rendeltettenek,²⁷ egesz 1663 esztendőktől fogva semminemü penzt Thurocz es Arva varmegyekbül nem praestaltanak, sőt az előtti esztendőkbeli gratuitus laborra valo penz is megh alkalmasint van hatra, hanem ha ki szedtek is, mire fordították, avagy hova tettek, ök tudgyak.

*Nagyság*hodat alázatossan kerüik, meltoztassek külön külön valo paranczolatokat azon nemes varmegyekre obtinealni eö fölséghetül, es maga is *nagyság*od paranczolatot adni, a minemü penzel mind az alat az esztendők alat ide az gratuitus laborert tartoztanak es most is tartoznak, adgyak megh, s ha szinten valamire fordítottak, avagy valakinek kezében adtak volna, vegyenek számot azoktul, a kik percipialtak es kinek adták azok, s adgyák oly ember kezében, ki az epiteshez szorgalmatossan hozza láthasson. Mindezekre *nagyság*odtul mint *kegyelmes* urunktul alázatos valaszt varunk. Kivannyuk Isten *nagysá*god eletet terýeszze szerenczes boldogh esztendőkre sokaigh.

*Nagyság*hodnak mint *kegyelmes* urunknak meltatlan alázatos szolgái

P. S. *Kegyelmes* urunk, naghodnak ez aránt is
akarunk irnunk, az előtti strasa mester mind
*nagyság*od it leteleben, mind annak előtte bucsuzot,
s az utan is, ki nem akarvan tovább is maradni,
valasztottunk mast helyeben, Péchy György nevüt,
ki bizony alkalmas azon tisztre. *Nagyság*od annak
is hogy decretumot meltoztassek adni, mint
kegyelmes urunkat *nagyság*odtat alázatossan kerjük.

Levay vicecapitanj
Romanfalvaj Farkas Györgj

Lévay fő hadnagy
Szily György mp.

Lévay seregh bíró
Czór György mp.

Hacce supplicatio recommendatur gratýs excellentiae vestrae, per me servitorem devotissimum excellentiae vestrae: comitem Paulum Chiáky, supremum capitaneum praesidii Levensis mpia.

Ad excellentissimum comitem dominum, dominum Paulum Eszterhazy de Galantha, perpetuum in Frakno, comitatus Soproniensis supremum comitem, judicatus curiae regiae magistrum, sacrae caesariae regiaeque maiestatis intimum consiliarium, camerarium, partium regni Ungariae Cis Danubianarum et confinium antemontanorum supremum generalem et arcis Czobancz supremum ac hereditarium capitaneum, dominum, dominum nostrum gratiosissimum

humillima supplicatio introscriptorum.

Eredeti, 3 viaszpecsét

²⁶ Éppen ez a nagyon is reális félelem — hogy ti. az ellátatlan, császári szolgálatba fel nem fogadott, „tekergő” katonaság csoportosan a „más félhez”, azaz a kurucokhoz csatlakozik — ébresztette rá a bécsi udvart a redukción politika tarthatatlanságára. I. Lipót — mint ismeretes — végül 1682. júl. 9-én rendelte el a végvári katonaság 1671 előtti státusának visszaállítását. *Takáts Sándor*: Kísérletek a magyar haderő feloszlására 1671—1702, Magyar küzdelmek, 253. l.

²⁷ Bars, Turóc és Arva megyéket még az 1647 : 153. tc. rendelte a lévai vár javítására.

671. csomó — 5935. sz.

Nyitrai lovas és gyalog sereg, kelet nélkül

Kegyelmes urunk.

Ertettük bizonyos emberektől, hogy Suskovits János kegyelmes királyunktól eő fölségitől szinte valoba solicitálna a nitray vice kapitanságot, kit ha megh nyerne, a kit mink nem remellyünk, készek vagyunk *nagyságod* által az eő fölsége szolgálatyátul el bucsuznunk kicsintől fogva nagyigh, mert Suskovits János soha vitez nem vólt, kardal soha sem szólgált hazánknak, ha lóra akar is ülni, más tolyya föl. Kis Tapolcsány kapitány vólt ugyan egy kis korigh, de gyalazatossan köllöt ki menni,²⁸ sok rosz excessusiért a nemes Bars vármegyétől proscibáltatot, hasomló képpen Nittra vármegye is vigyáztatot, valahun kaphattyak, minden remora nélkül megh ragadgyák. Suskovits apja varga volt, eő maga is azon mesterséget megh tanulván, legénnye volt az apjának, azután borbély mesterségre álván, ott is legényöl szólgált, nem kardal, hanem görbe varga késsel, kaptával, sertés fannállal és borotvával vitezkedet, többet tud ahoz, mint a katonasághoz, hire neve aval terjedet, hogj egjütt is másutt is csak a nagy telhetetlen paraznasághba és faitalan életbe töltötte mind eddigh ideit, s életinek megh jobbétására legh kisebb czikel sem találkozik, s más-képpenn is infamis, sohasemmi istenes cselekedetbe nem foglalta életit, seőt csak a nagy istentelenséghe ment el. A nemes vármegyét, pap urakot és magánal nagyob embereket is semminek tart, gyaláz, csufol, ha azokal ugy mer bány, annál inkább mink mit remélhetünk, nem egyebet, hanem vagy lesz oka, vagy nem, tömlöczny fogh, huzny vonny, s az által igyekezik a mienkből gazdagodny. Nittra vármegyebe penigh se háza, se jószága, hanem csak hátan háza. Azokáért kerjük alázatossan *nagyságodat* mint kegyelmes urunkat, méltotassék modot találny, hogy amovealtassék Suskovits János. Hanem azon könyörgünk alázatossan *nagyságodnak* mint kegyelmes urunknak, az minémü érdemes, böcsületes feő embert, a ki tökélletes, jámbor, istenfélő vitez ember, száz Suskovitsnál vitezeb, méltóságos és *nagyság*hos feő kapitány urunk²⁹ substitualta Dvorniky Márton uramot, méltotassék kegyelmessen promovealny dolgát, hogy azon tisztbten confirmaltassék.^{29a} Suskovitsot mi absolute nem akarjuk kapitanyunknak ösmerny, seőt inkább

²⁸ A kistapolcsányi lakosság 1665 nyarán emelt panaszt Suskovits János kapitány ellen, mert az „alatta valo vitizleő rend — mint Báthory Zsófiának írják — az hazainkat elfoglalta, magunkat kivertik és minden kevis iavainkban nagj karossan, szabadon disponálnak”. Katonái elviszik és kicsépelik a gabonát — panaszolják —, huszan-harmincan összeverődve leszedik az éretlen szőlőt és gyümölcsöt (OL. NRA. 869/61). Miután 1665 őszén a kistapolcsányi hajdúk — kapitányuk vezetésével — Rákóczi László árváinak kastélyát is kifosztották, a garamszentbenedeki konvent vizsgálatot rendelt el, de Suskovits maga az ítélet előtt megszökött. (*Haiczl Kálmán* : i. m. 85—86. l.) Ezután tűnhetett fel Nyitrában.

²⁹ Kollonits Lipót, aki 1668. ápr. 30-tól 1670. máj. 19-ig volt nyitrai püspök és főkapitány (*Joseph Maurer*: Cardinal Leopold Graf Kollonitsch, Primas von Ungarn, Innsbruck, 1887, 32, 39. l.).

^{29a} Dvorniky Márton 1669. febr. 14-én folyamodott ugyanebben az ügyben Esterházyhoz, tehát az itt közölt folyamodvány is ez idő tájban keletkezhetett. Dvorniky egyébként azt írta magáról folyamodványában, hogy korábban Barkóczy István seregében szólgált: „eő *nagyság*ha alat zasló tarto voltam, azutan mezey kapitány, magham kezemmel Veli biket foghtam, és haboruban [ti. az 1663—64. évi török háborúban] medik ream bizta vala érsek uram [ti. Lippay György esztergomi érsek] Nittrat, megh tudtam anni ezerek ellen oltalmazni...” (OL. Esterházy-levéltár, Pál nádor iratai 657/1894). Hogy a papokat és a vármegyét „csúfoló”, Nyitra megyében birtoktalan Suskovits-csal szemben Dvorniky Kollonits bizalmi embere és pártfogoltja volt, az Maurer életrajzából is kiderül (*Maurer*: i. m. 38. l.). Valószínűnek látszik, hogy a nyitrai őrség e folyamodványa is a püspök-főkapitány sugalmazására keletkezett. Dvorniky Márton kinevezéséhez egyébként a haditanács hozzájárult, így az 1670-es évek elején ő volt a nyitrai várőrség vicekapitánya.

egjöl egyigh el bucsuzunk. Jo és *kegyelmes* valaszt várván *nagyság*odtul, Isten tarcsa és éltesse *nagyság*odat sok esztendeigh jo egésségben hazánk oltalmára.
*Nagyság*odnak holtigh valo

alazatos szolgay

nittray lovas és gyalogh
 magyar renden léveő seregh

Az mi *kegyelmes* urunknak, meltossagos groff Esterhasz Pal urunknak, Magyar orszagy Dunan innen levő veghazainak feő generalissanak, eő *nagyság*ának adassek.

Cito citissime

Eredeti, 3 viaszpecsét

9

671. csomó — 5941. sz.

Sellyei sereg, kelet nélkül

Alazatos szolgulatunkot aianliuk *nagyság*odnak mint *kegyelmes* urunknak, Isten *nagyság*odat minden szerenczes és üdvösseges jókkal aldgia megh, szivből kivanniuk.

Kegyelmes urunk, minemő rövidsegink es fogiatkozásink legienek ezen eő fölsege selliei veghazaban, *nagyság*odnak ennihani punctumban declaralni akartuk.

1 mo.

Az pogani török ellensegnek közel valo lakasa hozzank, meli miat meli erőtlen veghazban lakiunk, *kegyelmes* urunk *nagyság*od megh tapasztalhattia és lathattia, melinek megh czinalasat és erősitetet kivanniuk, hagi batorsagossabban lakhassunk benne, es ő fölseget is az mi *kegyelmes* urunkot szivesseben szolgálhassuk.³⁰

2 do.

Ezen veghazban nagi fogiatkozásunkra vagion, anni szabadsagunk nem leven, hagi csak egi vetemenies kerteczket epithessünk, ha epiteni akarunk, az pater jesuitak semmi uttal megh nem akariak engedni, fizetist kivanvan tőle, maar egi darab kertünköt, rea iőven, le is rontak.³¹

3 tio.

Mivel itt az körül valo erdők nagiob reszre az *pater* jesuitake es Szent Martoni apatur urunke, megh csak tüzre valo faat sem engednek az katonasagnak hordani, meli nélkül szükségesskeppen nem lehetünk, annira el tiltottak az erdőktől.

4 to.

Füvellőnk, kaszalo reteink es szanto földeink hol legienek, *kegyelmes* urunk, tudni kivanniuk, az mint bekeseget udőben egjeb veghazbelieknek rendeltetet.

³⁰ A vágsellyei végházról Esterházy Pál 1674-ben a következő jellemzést adta: „Confinium hocce imprimis penitus nihil valet, estque non confinium, sed unum vilissimum habitaculum dicendum, quod portis, munitiōibus, propugnaculis, militibus ac in summa omnibus necessariis caret.” (TT. 1891, 258. l.)

³¹ Vágsellye 1586-ban már a jezsuiták birtokában volt, ahonnet Bocskai elűzte őket, majd ismét visszatelepettek (Magyarország vármegyéi és városai, Nyitra vármegye, 1898, 156. l.).

5 to.

Belső veghazbeli fogiatkozásunk is az, hagi megh porkolabunk sinczen, az ki az kapukot be tegie, az vigiazast es vartat kiczelekedgie, mint egieb veghazakban az kapukot es az vartat haidusagh allia.

6 to.

Az falukrol hol mi eletre valot az szegenisegh el adni be hozvan, az nemet semmi uttal be nem erezti veghazunkban, hanem csak az ki neki nem szükséges, azt is maga akarattia szerent olli igen dragan adgia, nem leven arra valo vasarbirank, az ki rea vigiazna. *Kegyelmes* urunk, mivel mas veghazakban minden szaz lovasnak hadnadgia vagion, az mi veghazunkbann is kivantatnek *nagyságod* *kegyelmes* teczese raita.

7 mo.

Mivel az veghazhoz fölötteb szükséges az malom, minthogi az katonasagh örteni meszi nem mindenkor mehet, lenne szabad veghazunkhoz közel malinot tartani.

8 tavo.

Egieb veghazakban az seregnek korczomaia es meszaros szekie szokot bizonyios ideigh lenni, noha fő kapitani urunktol eő *kegyelmetől* maar megh vagion engedve, az mint maas veghazaknak keves iövedelmek szokot lenni.³²

9 no.

Mivel az igassagh közönseges, kivantatik itt is, mikor annak ideie, hagi az törvenies állapotok follianak.

10 mo.

Bekeseges udőkben az minemő szokas az veghazakban volt, mivel az vitezlő rend az falusi es varasi emberekből szaporodot, ha valameli falusi ember az veghazban az eő fölsege szolgaltatiara advan magat az vegh hazban be iün, hagi maradasa lehessen, ki nem adatvan.³³

11 mo.

Az kik az eő fölsege szolgaltatiara adtak magokat, föl veven az fizetest es mind eddig is küivel laknak, kivantatik hagi be iüienek az veghazban.

12 mo.

Ha valameli szegeni katona valami vetekben talal esni, nem leven veghazunkban semminemő büntető heli, akar mi aprolekisert (!) is mindgiart az nemetek keziben adattat, baar csak egi oraigh vagi egi nap ott lett is, ha el boczatottak az nemetek, mindgiart egi forintot köllöt adni, az szokas megh eddigh mind igi volt.

³² Az Esterházy Pálhoz írt várőrségi folyamodványok egész sora mutatja, milyen jelentős tétele volt a végvári katonaság megélhetésének a kocsma- és mészárszéktartás joga. A lévai sereg tisztviselői írták Esterházynak 1675. márc. 6-án: „Nilván vagy on az... hogy mindenüt az eő felsége végházaiban az seregh számára mészár székek vadnak” — és amiatt panaszkodtak, hogy bár főkapitányuknak „lévén magánossan mészár széke, az kiben esztendő által húst és az mi kívántatik, maga számára vágattat”, mégis az ő mészárszékiüktől is húst követel rovásra. (OL. Esterházy-levéltár, Pál nádor iratai 669/5306.)

³³ Az 1635 : 51. és az 1655 : 41. tc. 300 forint büntetés terhe alatt kötelezi a várkapitányokat a szőkevény vagy elhurcolt jobbágyok visszaadására földesuraiknak.

Kegyelmes urunk, mind ezekről az *nagyságod* *kegyelmes* teczeset es rendeleset kivanniuk. *Isten nagyságodat* sok esztendőkh eltesse es szerenczeltesse hazank megh maradasara kedves io egessegben.

Nagyságodnak alazatos szolgálai

selliei seregh mp.

Nagyságodhoz mint *kegyelmes* urunkhoz, *nagyságod* alazatos szolgaitol alazatos supplicationk, melire *kegyelmes* valast is varunk *nagyságodtol*.

Eredeti

10

671. csomó — 5943. sz.

Semptei végházbeliek, kelet nélkül

Kegyelmes urunk

Nagyságodtul mint *kegyelmes* urunktól nagy alázatossággal bocsanatot kérünk, hogy illy országos gondgyai között kényszerítettünk ez alazatos könyörgésünkkel busittanunk, de az mindennapi szükség és ellenségtől való mind magunknak, hazunk népének s kevés iavainknak félelme kényszerit, hogy *nagyságodnak* mint *kegyelmes* generalisunknak nyavalyainkat detegallyuk és annak megh orvoslasara nagy alázatossággal kériük.

Elsőben.

Nylván vagyón *nagyságod* előtt, hogy sok üdőtül fogvast semmi fizetésünk nem livén, annyra ell nyomorodtunk, hogy az kenyerbe is alégh ehettünk, csak nem küldulasra iutot igyünk, nemellyek penigh ugyan kényszerítettünk emberséges emberek segetségekhez ezarant folyamodnunk, maskeppen sem taplalhatván nyavalias cseledünket.³⁴

Masodszor.

Azt is *nagyságod* szemeivel látta, kiről nem szükség informálnunk, hogy itt az végh hazban, mint egy faluban, minden keretés és kapuk nélkül lakunk, ugy annyra, hogy nyaron, a midőn az Vág csak terdigh ér, s telen penigh, az mikor be fagy, mint most is, csak eýel, nappal réank varhattuk az pogantul való veszedelmet, hanem illyen rettenetes hidegh télen egész eýeli istrasakkal seregestől köly, nyomorult ruhatalanok livén, magunkat, feleséginket, gyermekinket oltalmaznunk, az is penigh *kegyelmes* urunk, ha nagy erő jün, megh maradásunkra semmit sem fogh hasznalny.

Harmadszor.

Kegyelmes urunk, magunknak semmi hazaink nem lévén, hanem más embereknel, az *nagyságod* jobbágýnal tekergünk (azoknak is nem kevés injuriaiokkal) semmi maiorsagoczkat nem tarthatunk, hanem még magunknak is egész télen sokan az hidegh kamarakban és istallokban köly nyomorganunk.

³⁴ Egy 1679. jún. 29-én kelt másik folyamodványában a semptei sereg szintén fizetlensége miatt panaszkodott (OL. Esterházy-levéltár, Pál nádor iratai 669/5335).

Negyedszer.

Mivel már *nagyság*otok, úgy mint kegyelmes generalis uraink residentiaiaival tétetet ez a veg haz,³⁵ és igen kevesen liven, úgy hogy csak egy első és vigyazo vég hazban is az előtt töb vitezlő rend szokot vala lenni, az *nagyság*otok méltóságához képest anny minden napi szolgálat vagyon raytunk, hol sohol az egész vég-hazakban nincsen, sőt magyar gyalogh nem liven ez vég hazban, annak hivatallyat is mind magunknak köly végbe vinnünk.

Mind ezeket kegyelmes urunk (az ell kerülhetetlen és ell titkolhatatlan szükségstül viseltetven - kénszerítettven) kellytetet *nagyság*odnak alazatossan detegalnunk és kérénnünk, hogy *nagyság*od meltoztassek olly modot föl talalny, hogy mind ezek remedealtassanak és vég hazunk allettassék fizetésunkel egiüt³⁶ szokas szerént jó rendbe, avagy kegyelmes urunktol eő fölségetől életünknek mas moddal valo keresesere ablicentialtatny: meöly *nagyság*od kegyelmes gratiaiat utolso csöb vérünk ki ontasaigh keszek vagyunk alazatossan megh szolgálny. Varván kegyelmes valaszt *nagyság*odtol,

*nagyság*odnak

alazatos szegeny szolgálj

semptej veg-haz beliek mind feienként

Tekéntetes és meltosagos Fraknoy groff Esterhas Pall fő generalis kegyelmes urunkhoz eő *nagyság*ához alazatos könyörgésünk. Semptei vegbelieké.

Eredeti

Л. БЕНЦЕДИ

ХОДАТАЙСТВА КРЕПОСТНЫХ ОХРАН ГОРНОГО ОКРУГА ВЕНГРИИ К ПАЛЮ ЭСТЕРХАЗИ В 1669—1681 ГГ.

Резюме

Сообщение содержит 10 солдатских ходатайств из 70-х годов XVII в. из материала семьи Эстерхази, хранящегося в Национальном архиве. В этих ходатайствах крепостные охраны т. наз. горного округа, стоящие в первой линии антитурецкой обороны, поставленные в защиту горных городов окрестностей р. Гарам (Грон) раскрывают свои жалобы своему начальнику, главнокомандующему горным округом Палю Эстерхази. Сообщаемый материал источников содержит по двум точкам зрения достойные внимания моменты по истории венгерского общества конца XVII в. С одной стороны он показывает из новой точки зрения, т. е. со стороны страдающих воинов пограничных крепостей тяжелые последствия современной политики центральных ведомств Габсбургов по военным делам, приведшие к упадку линии пограничных крепостей в Венгрии, построенной против турок. С другой стороны он содержит в большом числе жалобы, которые показывают экономические и политические причины противоречий между охранами пограничных крепостей и между различными классами и факторами сословного общества Венгрии — магнатами,

³⁵ Esterházy Pál dunáninneni főkapitánnyá történt kinevezése után eredetileg Nyitrát választotta székhelyéül, de e választása Kollonits Lipót nyitrai püspök élénk ellenzésébe ütközött. Így tette azután — jobb híján — főkapitányi székhelyét Semptére, miután a haditanács testvéröccsével, Esterházy Ferencsel — aki a családi osztozkodáskor Semptét megkapta — ez ügyben külön egyezséget kötött (*Bubics—Merényi* : i. m. 195. l.). Annak, hogy Semptét Esterházy később is alkalmatlannak tartotta főkapitányi székhelyének, 1673 októberéből van nyoma (*Szabó István* : i. m., Egyháztörténet, 1959, 306. l.). 1674-es jelentésében a vár leromlott állapotáról és az őrség gyengeségéről Esterházy ismét hosszasan panaszkodott. A semptei várról adott leírása pontról pontra igazolja a folyamodványban előadottak hitelet.

³⁶ A semptei őrség Esterházy jelentése szerint 15 évre visszamenően összesen 17 hónapra kapott fizetést (TT. 1891, 258. l.).

дворянами, комитатами, городами — вернее характер этих противоречий. В этом отношении сообщение пополнит новыми материалами известную в основном картину классовых отношений Венгрии конца XVII в.

В кратком введении к документам автор обращает внимание исследователей эпохи на эти точки зрения.

L. BENCZÉDI

REQUÊTES DES GUETS DES RÉGIONS MINIÈRES ADRESSÉES
A PÁL ESZTERHÁZY, 1668—1681

R é s u m é

La présente communication renferme dix requêtes écrites par des soldats dans les années de 1670, requêtes faisant partie des archives de la famille Esterházy conservées aux Archives Nationales de Budapest. Dans ces requêtes les guets des régions minières — appelés à défendre les villes minières situées au bord du Garam — soumettent leurs plaintes à leur commandant, Pál Esterházy, capitaine suprême de cette même région. Le matériel de sources y communiqué contient des incidents qui méritent d'être retenus à deux points de vue par ceux qui se penchent sur l'étude de l'histoire sociale du XVIIe siècle. D'une part il met en lumière sous un nouvel aspect — du côté des soldats infortunés des confins militaires — les graves conséquences de la politique de guerre pratiquée par les organes gouvernementaux centraux des Habsbourg, politique qui conduisit à l'affaiblissement en Hongrie de la ligne des confins militaires créée contre les attaques des Turcs. Il comporte d'autre part nombre de plaintes qui renvoient aux antagonismes que les guets des confins militaires avaient avec les différents classes et facteurs de la société féodale de Hongrie — aristocratie, noblesse, comitats, villes — respectivement à la nature, aux raisons économique et de pouvoir de ces antagonismes. Sous ce rapport la communication apporte de nouvelles contributions à l'aspect que nous nous avons formé des rapports de classe ayant été en vigueur à la fin du XVIIe siècle.

La brève introduction préparée au recueil soumet ces points de vue aux spécialistes de cette époque.

SÁNDOR PÁL

Újabb adatok a paraszti földbirtoklás kérdéséhez a XIX. század első felében

Alsózsíd parasztságának földbirtokstatisztikája: 1789—1853

A zalamegyei Rezi község földbirtokstatisztikájáról írott munkánkban¹ — bár egyetlen község adataira támaszkodtunk — mégis igyekeztünk a hazai jobbágysági földbirtoklás olyan általános jellegű, megoldatlan problémáit is felvetni, amelyek az 1848-i agrárkérdés és ezen túlmenően, az egész kapitalista fejlődés szempontjából fontos jelentőségűek. Vizsgálataink során kimutattuk, hogy a község paraszti lakossága *jelentősen több* földet birtokolt annál a mennyiségnél, mint amennyit, csupán az állandó adóalapot — azt sem pontosan — felmérő, közel egykorú adóösszeírások feltüntettek. Tekintettel pedig arra, hogy az úrbéres állományt sem pontosan feltüntető adóösszeírásokból kihagyott különböző eredetű — de állandó adóalapot nem képező — többletföldek paraszti birtoklásának ténye közismerten általános jelenség volt, éppen ezért a konkrét eredmények megállapítása általános következtetések felvetésére is módot nyújtott. E következtetések lényegét annak a nézetünknek valószínűsítésében jelöltük meg, hogy korszakunk parasztságának földbirtoklása *jelentékenyebb*, földhasználata *kiterjedtebb* kellett hogy legyen annál, mint ezt eddig az egykorú, csupán a feudális adózás szempontjainak megfelelő — eléggé pontatlan — adóösszeírások, majd Fényes Elek egykorú statisztikái² és az ő számításai nyomán — adatait félreértve átvett — szakirodalmunk mind a mai napig bemutatta. Hogy ennek a — nézetünk szerint reális — következtetésünknek milyen jelentős konzekvenciái lehetnek az egykorú paraszti birtokviszonyok — a termelés- és életszint — valamint általában a megszülető kapitalista korszak földbirtokviszonyainak az eddiginél valóságosabb felmérése szempontjából, azt — úgy gondoljuk — már a kérdés pusztán elvi felvetése is sejtetni engedi. Nem kevesebbről lehet ugyanis szó, mint a XIX. századi birtokviszonyok eddig ismert — és némileg félreismert — arányai és az egyoldalú ismereteken alapuló eddigi következtetéseink kiigazításának szükségességéről, amelynek lényeges tanulságai lehetnek, mind — szűkebb értelemben — a 48-ki agrárkérdés, mind — általánosabb érvénnyel — az egész kapitalista fejlődés kibontakozásának történetére nézve.

Jelenleg azonban még csak reálisnak látszó *lehetőségekről*, következtetéseink *valószínűségéről* beszélhetünk, anélkül, hogy fent röviden summázott véleményünket teljes bizonyossággal jelentenők ki. Bizonyosat majd csak

¹ Rezi község földbirtokstatisztikája a kataszteri felvételek tükrében: 1789—1853. (Történeti Statisztikai Évkönyv. Bpest, 1960, 59—85. l.).

² Elsősorban: Magyarország leírása Pesten 1847. 19, 45—46, 50. l., valamint az először Ember Győző által publikált, 1849-ből való és a három év előtti adatoktól lényegében nem különböző, részletesebb kimutatása (Magyar parasztnemzetségek 1848-ban, Forradalom és szabadságharc 1848—49-ben. Bpest, 1948, 198. l.).

akkor mondhatunk, ha az alapozó részletkutatások ezt indokolni fogják. Ehhez a célhoz — mint hangsúlyoztuk — pusztán újraértékeléssel nem fogunk eljutni, mivel ezúttal is csak a hosszabb lejárátú, részletvizsgálatok vezethetnek a kívánt eredményre. Ezért a főfeladatot most abban látjuk, hogy mind *több* helysége — vidékre nézve dolgozzuk fel a *tényleges* paraszti földbirtoklás statisztikai forrásait. Ennek a feladatnak a jegyében próbáljuk most Rezi után egy másik, a szomszédos Alsó-Zsid község jobbágyi földbirtokviszonyait szemügyre venni. Vajon ez esetben is *több* földet birtokolt-e a helység parasztsága az adóösszeírásokban feltüntetett mennyiséghez képest? Vajon az állandó adóalappal bíró földeket ezúttal is kiegészítették-e egyéb paraszti használatú földek? Vajon fentebb hangoztatott nézetünk újabb igazolásra talál-e jelen vizsgálataink alapján? Kérdéseinkre a konkrét anyag elemzése adja majd meg a választ. Vizsgálataink módszerét — tekintettel a kérdésfelvetés és tárgyalás azonos voltára — említett dolgozatunk példájának mintájára alakítottuk ki.

*

1. A falu birtokviszonyai a XVIII. század végén

Alsózsíd — akárcsak Rezi — a keszthelyvidék ősi települései közé tartozik. Zsigmond uralkodásának kezdetén még koronabirtok, de már 1409-ben — Keszthely, Rezi, Kestel-Tomaj és Falud környező helységekkel — zálog- majd örökbirtokként kerül a zágrábi püspök kezére. A XV. század harmincas éveinek elején, miután Zsigmond más javakkal elégit ki a püspököt, visszaveszi tőle a birtokot és a személye iránt tanúsított hű szolgálatok fejében, gersei Pethő János fiainak, Lászlónak és Péternek adományozza.³ A gersei Pethőktől csak az 1730-as évek végén szerzi meg — vásárlás útján — a Festeticsek nagy birtokszerzője, Kristóf.⁴ Ez időtől azután Alsózsíd is, mint Rezi, a Festeticsek keszthelyi uradalmának úrbéres községe marad, egészen a jobbágyi rendet megszüntető győzelmes forradalomig.

A falu Keszthelytől északkeletre települt. Keletről Istvándi, délről Vállus, nyugatról Rezi és a vállusi puszták, északról ikerfalva, Felsőzsíd határai veszik körül.⁵ Lakóiról a XVIII. század végén csupán azt jegyezte fel Korabinsky, hogy rk. vallású magyarok.⁶ A parasztcsaládok belső telkei, amelyeken a házak itt is utcába sorakoztak, jobbágytelkek esetében többnyire 6—800 □ öl, zsellérhelyenként pedig leginkább 100—200 □ öl nagyságúak voltak. A házak száma a józsefi kataszteri felvételek idején (1789-ben) 75 volt. A belsőséghez szántó, rét és szőlőföldek tartoztak.⁷ A legelőt a községlakók a felsőzsídiekkel közösen használták a vállusi határban s az 1780-as évek elejéig — mint egy feljegyzés tanúsítja — szolgálatmentesen. „Azon Pascuumot — szól a feljegyzés — csupán jobb Subsistentiájokra nézvest adta nekik a' Mlgos Urasagh”⁸ — ekkor már Festetics György. A község erdeje mintegy 678¹/₂ katasztális hold, szintén közös használatban volt a szomszédlakókkal.

³ Vö. Bontz József: Keszthely város monográfiája. Keszthely, 1896, 82—83, 175. l.

⁴ Szabó Dezső: A herceg Festetics-család története. Bpest, 1923, 109—111. l.

⁵ OL. F. cs. k. lt. Községi Iratok 1377. Conscriptio Possessionis Alsózsíd.

⁶ Johann Matthias Korabinsky: Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Pressburg, 1786. 857. l.

⁷ OL. F. cs. k. lt. József-kori összeírások 1323—1324 (Fassiós könyv).

⁸ K. I. 1377. Conscriptio... (keltezetlen irat).

Alsózsidi földjeit a Mária Terézia-féle úrbérrendezés idején a második osztályba sorolták. Ennek alapján 1 egész jobbágytelekhez, 2 pozsonyi mérő területű belsőségen kívül, 20 (1200 □-öles) hold szántó, 8 szekérre való szénáttermő rét tartozott.⁹ A jobbágyföldek mellett, mint a továbbiakban látni fogjuk, az uraságnak is volt szántója és rétje.

Vizsgáljuk most meg a parasztszaládok anyagi erejét elsősorban jellemző igaerő- majd pedig *birtokmegoszlás* adatait. Az egyes jobbágykategóriákon belül, az egy háztartásra eső átlagos igaerő megoszlását, a községről 1787-ben készített dicalis összeírás adatai alapján, a következő táblázatba foglaltuk.¹⁰

I. TÁBLÁZAT

Egy háztartásra jutó átlagos állatállomány 1787-ben

Az adózó népesség megoszlása		Jármos ökrök	Tehén	2 és 3 évnél idősebb tinó	Borjú	Ló	Sertés	Összesen
Egész	telkes	3,6	1,5	1,5	0,5	—	1,3	8,5
Három-negyed		4,0	1,0	—	—	—	1,0	6,0
Fél		1,7	0,6	0,4	0,0	0,1	0,4	3,5
Negyed		1,3	0,6	0,0	0,0	0,0	1,0	3,0
Zsellérek		0,0	0,4	0,0	0,1	0,6	0,2	1,5

Táblázatunk szerint az egész telkes gazdaságoknál átlagosan több mint 3½ igaerő jut egy háztartásra s a telekkategóriák csökkenésével párhuzamosan — de nem arányosan — az átlagszámok csökkenő irányúak. Az átlagos állatszámot jelző számsorok mindenütt ezt a tendenciát mutatják, kivéve az egy gazdaságra átlagosan jutó lóerő esetében; itt az átlagszámok, a kategóriák csökkenésével ellentétesen, növekvő sort adnak. Ez arra mutat, hogy a zsellérgazdaságokban a jármos ökrök hiányát — a tehenek mellett — a lovak pótolták. A számok egyben jól mutatják az átlagosan birtokolt állatvagyon kategóriánkénti különbségeit is.

Ha most a fő termelési eszköznek — a földbirtoknak — jobbágykategóriánkénti átlagos megoszlását vizsgáljuk meg, a következő adatokat nyerjük.¹¹

⁹ OL. Helytartótanács, Departamentum Urbariale, Tabellae Urbariales 1768 Zala Alsó-Zsid (1 pozsonyi mérő = kb. 600 □ öl, 1 szekér = kb. 1200 □ öl).

¹⁰ Zalaegerszegi Állami Levéltár (Z. Á. L.) Dicalis Conscriptio (D. C.) Alsózsidi 1787.

¹¹ Z. Á. L. D. C. Alsózsidi 1787. Átlagszámításainkhoz ez esetben is a *háztartások* számát vettük alapul. Az adóösszeírásban a község szántóit részben az első, részben a második, illetve a harmadik és a negyedik, rétjeit pedig az első és második osztályba sorolták. A szántókat holdakban (1100—1400 □ öllel), a réteket kaszásban (kb. 1100—1200 □ öllel), a szőlőket pedig kapásokban (200 □ ölével) adták meg. Ezek figyelembevételével számoltunk itt és a továbbiakban is. Az adóösszeírások felhasználását ezúttal is dr. Degré Alajos levéltárvezető volt szíves lehetővé tenni.

Számításainkat, a későbbi összehasonlításokat elősegítendő, ezúttal is az osztrák felvételek mértéke szerint, *katasztrális* holdakra átszámolva közöljük.

II. TÁBLÁZAT

Ezek szerint: egy háztartásra jutó átlagos földterület az 1787. évi megyei adóösszeírás alapján

Az adózó népesség megoszlása		Családfők	Háztartások	Szántó	Rét	Szőlő
		száma		katasztrális holdban		
Egész	telkes	5	6	14,9	5,7	0,8
Háromnegyed		1	1	11,5	6,0	—
Fél		31	33	7,2	2,9	0,5
Negyed		3	3	3,6	2,5	0,1
Zsellér		30	34	0,0	0,0	0,3
Összesen		70	77	4,6	1,8	0,4

Az 1787. évi községi adóösszeírás adatai szerint tehát Alsózsiden 5 egész telkes jobbágycsaládfőt (illetve 6 egész telkes háztartást), 1 háromnegyedtelkes gazdát (háztartást), 31 félhelyeset (illetve 33 háztartást), 3 negyedhelyeset (háztartást) és 30 zsellércsaládfőt (illetve 34 zsellérháztartást) számoltak össze. Az egész helyes jobbágháztartáshoz pedig átlag majdnem 15 kat. hold szántó, kb. 5,7 kat. hold rét és kb. 1300 □ öl szőlő tartozott.

Ilymódon körülbelül megállapítottuk az egyes jobbágháztartások igás erejének és birtoknagyságának átlagos mértékét községünkben. Számításaink alapján ugyanis 1 egész helyes jobbágháztartásnak átlagosan volt:

Úrbéres szántója	Úrbéres rétje	Állandó szőlője	J. ökre	Tehene	Tinója	Borja	Sertése
kat. hold			darab				
14,9	5,7	0,8	3,6	1,5	1,5	0,5	1,3

Hogy az egyes kategóriákra az összeírásban számbavett adóföldeknek hány százaléka jutott, azt a következő számok mutatják meg:

III. TÁBLÁZAT

Az adóföldek százalékos megoszlása az adózó népesség kategóriái szerint 1787-ben

Az adózó népesség megoszlása		Háztartások száma	Szántó	Rét	Szőlő
Egész	telkes	6	25,3	23,9	14,2
Háromnegyed		1	3,2	4,2	0,0
Fél		33	68,2	66,2	50,1
Negyed		3	3,1	5,2	1,2
Zsellérhely		34	0,2	0,5	34,5
Összesen		77	100,0	100,0	100,0

Az összes háztartások mintegy 7,7%-át adó egész telkesek számarányuknál több mint háromszor nagyobb területmű szántót, majdnem háromszor akkora rétet, viszont nem egészen kétszer annyi szőlőt birtokoltak. A 42,8%-os számarányt képviselő féltelkes gazdaságokra, számarányukhoz képest már csak másfélszer alig nagyobb szántó, körülbelül másfélszer több rét, és az állandó adó alatt levő szőlők 50%-a jutott. Szembetűnő, hogy a zsellérgazdaságok — az összes gazdaságok számának több, mint 44%-a —, a kevéske kert-rét és szántóföld mellett, milyen jelentős arányú szőlőterületet birtokolt, ami itt még inkább — mint a megvizsgált Rezi esetében — arra utal, hogy helységünk szegénysége elsősorban szőlőművelésből tartotta fenn magát.

Az alábbi szám adatok a helység úrbéres lakói által megművelt össze terület nagyságát mutatják meg, művelési áganként:

IV. TÁBLÁZAT

Az adózó népesség által művelt földterület nagysága az 1785. évi adóösszeírás szerint

Művelési ág	Hold	□ öl	Az összes adóföldekből %-ban
Szántó	353	50	65,1
Rét	144	400	26,7
Szőlő	44	1200	8,2
Összesen	542	50	100,0

Az Alsózsidi paraszti lakossága által megművelt s az adóösszeírásban kimutatott *úrbéres* földek terjedelme tehát 1787-ben $542 \frac{50}{1600}$ holdra terjedt, amelyből a szántó képviselte — abszolút túlsúllyal — a legnagyobb arányt.

Fenti statisztikáink áttekintő képet adnak községünk XVIII. századvégi agrárviszonyainak főbb vonásairól. Ezek alapján megállapíthatjuk a község úrbéres lakosságának társadalom-gazdasági rétegződését; az egyes kategóriákon belül az egy háztartásra eső átlagos igaerő nagyságát és a művelési ágankénti átlagos birtoknagyságot; az egyes kategóriákra eső művelési ágak arányát, a megművelt s az összeírásban jelzett állandó adóalapot képező földek összes terjedelmét és megoszlását, művelési áganként. Adataink szerint ugyanis az úrbéres parasztság anyagi rétegződése már meglehetősen előrehaladott viszonyokat tükröz: a 77 úrbéres háztartás közül a zsellérhelyek az összes háztartások 44,2%-át adják. A jobbágyháztartások — az összes háztartások 55,8%-a — közül pedig a *féltelkes* kategória van — 42,8%-os aránnyal — túlsúlyban. Az úrbéres lakosság differenciálódásának folyamata jól lemérhető, ha az 1787. évi adatokat az 1768. évi állapotokkal vetjük össze. 1768-ban ugyanis az egészhelyes háztartások számaránya 40% volt, ami 1787-re 7,7%-ra fogyott, ellenben a csupán 6,6%-os arányt képviselő hajdani féltelkeseké 42,8%-ra ugrott.¹² 1787-ben ezek a féltelkes háztartások foglalták el az úrbéres szántóknak több mint 68%-át, a réteknek több mint 66%-át és az úrbéres szőlőterület felét.

¹² OL. Htt. Dep. Urb. Tabellae... Alsózsidi. 1768.

Községünk XVIII. századvégi agrárviszonyait — különböző oldalakról tükröző — mutatószámok közlésével, közelebbi célunkat — a községterület nagyságának, a művelt terület megoszlásának, valamint a lakosság anyagi rétegződésének megállapítását — tulajdonképpen el is értük volna, ha nem vetődnek fel ezúttal is a kérdés: megfelel-e az adóösszeírásban kimutatott úrbéres földterület az úrbéres földek *tényleges* nagyságának; *van-e az úrbéres területen kívül* is földhasználata a parasztságnak; *van-e az úrbéres lakosságon túl, szomszédlakosú, de helyi földhasználattal rendelkező hányada is a parasztságnak?* E kérdéseket minden egyes — tehát az adott esetben is — fel kell vetnünk, és meg kell vizsgálnunk, ha valamennyire is pontos képet akarunk nyerni a hazai paraszti földbirtoklás, jelenleg pedig községünk paraszti birtokviszonyainak arányairól. Hogy e vizsgálat Alsózsíd esetében is mennyire indokolt, azt forrásaink ezúttal is kétségtelenül igazolják.

A községünkéről szóló egyik, az 1780-as évek elejéről származó összeírásban ugyanis — egyebek mellett — a következőket olvashatjuk: a parasztság szántói és rétjei „nem reducaltattak valóságos egész, vagy félhelyesekre, hanem amint tempore Urbarialis Conscriptiois találtattak, úgy most is megmaradtak”.¹³ Vagyis: *helységünk parasztsága az úrbérileg meghatározott földmennyiségén túl többletföldekkel is rendelkezett. Ez a többlet a tényleg használt és az úrbérileg megállapított földmennyiség különbségéből keletkezve, maradványföld formájában volt a parasztság használatában.* Ez a kétségtelen körülmény már egymagában is jelzi: Alsózsíd parasztságának földhasználata túlnőtt a *csupán úrbérileg megvont földek határain*. Tovább vizsgálva feljegyzésünket azonban azt is megtudjuk, hogy a kilenceddel, illetve a veszprémi püspöknek adandó tizeddel terhelt szőlőföldek mellett a parasztok *még egyéb szőlőket* is birtokoltak, amelyek után részben hegyvámot, részben pedig — miután azok „ide való Lakosoknak . . . minden Esztendőben kiadattatnak” — censust fizettek az uraságnak.¹⁴ Vagyis: az állandóan használt szőlők mellett községünk parasztsága — úgy látszik — jelentős mennyiségben használt még egyéb szőlőket is. Újabb körülmény, amely figyelmeztethet: az adóösszeírás alapján közölt adatok nem felelnek meg a paraszti földhasználat *tényleges* nagyságának. Mindezt pedig kiegészíti a következő feljegyzés: „vannak Rétek, melyek szolgálatért ki adattatnak az Lakosoknak”.

Úgymint: „A Csorda berkén alul cir. 4 Szekérre való, melyet Kozma János kaszál . . . Csetényben . . . cir. 1 Szekérre való, melyet is hasonló képpen Kozma János kaszál és ezen két réttől 18 napi számot szolgál. Csetényben az ut mellett cir. 3 Szekérre való, melyet Kurdi Imre kaszál napi szám szolgálatért. Csetényben az ut mellett cir. 3 Szekérre való, melyet is Szentgyörgyi László 30 . . -ban bir . . Szántói ut mellett cir. 4 Szekérre való, melyet Kozma György 50 . . -ban bir.” Vannak azután irtásrétek is paraszti használatban. Így Pintér János, Kurdi Péter, Szili Márton, Szili Ferenc, Tóth György ilyen rétföldeket használt. Ezenkívül még Pál Istók, Végh József, Torma Ferenc neveit említi az összeírás, akik a rétek használatáért, főleg „kaszás napi számot”, részben pénzbért fizetnek.¹⁵

Vagyis: a maradványföldek, valamint az időszakosan bérelt szőlőföldek paraszti használatát allodiális rétföldek paraszti bérletei is tetézték.

¹³ K. i. 1377. Conscriptio . . .

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

Mindez világosan megmondja: az adóösszeírás közölt adatai ezúttal sem tükrözik a község paraszti földhasználatának *tényleges* nagyságát, mivel most is — mint Rezi esetében — az úrbéres állományon kívüli többletföldek használatával van dolgunk, s e földeket az említett adóösszeírás nem közli. Ez a körülmény újabb konkrét bizonyítéka annak a már hangsúlyozott forráskritikai megállapításunknak, hogy az adóösszeírások, legfeljebb az állandó adó tárgyát képező földekről adnak, azokról sem mindig kielégítő, tájékoztató, *de semmiesetre sem használhatók az ezen kívüli paraszti használatú földek mennyiségének, vagyis az osszparaszti földbirtoklás nagyságának megállapításához* egy adott időszakban. A megoldás eszköze most is a józsefi kataszteri felmérések községi adatainak feldolgozása, mivel — mint korábbi cikkünkben rámutatunk — e felmérések, az úrbéres telek nagyságának megállapításán túl, a telki állományon kívüli jobbágyhasználatú földeket (maradvány-irtás-szőlőföldek) is számbavették.¹⁶ Az V. táblázat részletesen közli a birtokmegoszlásra vonatkozó feldolgozott adatokat. A két eltérő alapú, de — két év különbségétől eltekintve — egykorú összeírás tételeinek összehasonlítása céljából az adóösszeírás megfelelő adatait is közöljük.

A számoszlopok eredményei ezúttal is megfelelnek várakozásunknak: a két összeírás azonos tételei és végeredménye között megint lényeges különbség állapítható meg. A végeredmények eltéréseit — a könnyebb áttekinthetőség kedvéért — a VI. táblázatba foglaltuk:

VI. TÁBLÁZAT

Az úrbéres népesség által művelt földterület összeírás szerinti nagysága és a község művelt határa a kataszteri felvétel szerint

Művelési ágak	Az 1787. évi adóösszeírás szerint		Az 1789. évi kataszteri felmérés szerint		Többlet		
	hold	□ öl	hold	□ öl	abszolút		relatív
					hold	□ öl	
Szántó	353	50	464	1142	111	1092	31,6
Rét	144	400	260	724	116	324	80,5
Szőlő	44	1200	201	686	156	1086	354,5
Összesen	542	50	926	952	384	902	70,9

Ezek szerint az 1789. évi községi kataszteri felmérés végeredményének összege, szükségszerűen, nagyobb művelés alatt álló földterületről ad számot, mint az 1787. évi adóösszeírásnak, csupán az állandó adóalapra vonatkozó számadatai. Ismét láthatjuk, hogy a községhatárokról, az egyes művelési ágak nagyságáról, az adóösszeírás egyáltalán nem világosít fel kellően.

Állapítsuk most meg, miből származik a fentebb kimutatott 70,9%-os többlet.

¹⁶ Hivatkozom itt *Dávid Zoltán*: Magyarország első kataszteri felmérése (1786—1789) című — dolgozatunk elkészülte után publikált — forrástanulmányára, amelyben a szerző — elsőnek ismertette a józsefi kataszteri felvételek gazdaságtörténeti jelentőségét — hasonló megállapításra jutott (Történeti Statisztikai Évkönyv. Bpest, 1960. 35. 48. 1.).

V. TÁBLÁZAT

A birtokos neve és lakhelye, házaának száma 1789-ben		Az 1787. évi adóösszeírás szerint														Az 1789. évi kataszter szerint					
		Állandó adó alatti illetéke														a tényleg használt földterület					
		telkes				szelér		szántó		rét		szőlő		szántó		rét		szőlő			
		egész	3/4	fél	negyed	házas	háza- lan	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl		
Szánti György	Alsószid	50	—	—	—	1	—	—	1200	—	1200	—	200	—	1421	—	60	—	—	—	
Ifj. Szennai János	"	49	—	—	—	1	—	—	3	950	1	800	—	200	8	528	2	1189	—	241	
Végh András	"	54	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1290	—	1285	—	—	1	—	304	
Toth Ádám	"	48	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	766	—	40	—	—	—	
Szente László	"	47	—	—	—	1	—	—	3	950	3	—	—	—	8	235	4	584	—	1213	
Szánti Mihály	"	46	—	—	—	1	—	—	3	950	3	—	—	400	8	638	2	1010	—	1245	
Szente György	"	45	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	600	—	300	—	350	—	1015	
Németh János	"	44	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	200	—	798	—	340	—	917	
Sándor László és József	"	43	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	600	—	333 312	—	—	—	1075 1102	
Németh Mihály	"	42	—	—	1	—	—	—	7	300	3	—	—	800	8	779	2	858	1	366	
Kónita Ferenc	"	41	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	600	—	209	—	—	1	845	
Szabó József	"	40	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	800	—	—	—	—	1	1555	
Tóth István Ádám	"	39	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	600	—	86	—	404	—	1137	
Szennai József	"	38	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	400	—	—	—	—	1	43	
Bózsás János	"	37	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Ifj. Kozma György	"	36	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	200	—	1198	—	—	—	—	
Szűcs János	"	33	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	200	—	1073	—	—	—	—	
Trombitás Mihály	"	34	—	—	1	—	—	—	7	300	3	—	—	1200	7	488	2	903	—	1493	
Szennai Józsefné	"	33	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	800	—	1040	—	—	—	1044	
Kurdi János	"	32	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	600	—	—	—	—	—	1026	
Ugrócai József	"	32	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1000	—	95	—	614	—	1568	
Ifj. Szennai István	"	31	—	—	1	—	—	—	7	300	3	—	—	600	8	1515	3	1189	—	1532	
Kis Kozma Ferenc	"	30	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	800	—	—	—	—	—	1428	
Torma László	"	30	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	400	3	680	—	203	—	380	
Németh Mihály hajdú	"	29	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	600	—	70	—	—	—	876	
Toth Ferencné	"	28	—	—	—	—	—	—	7	300	3	—	—	1000	8	250	3	741	1	153	
Öreg Kozma Ferenc	"	27	—	—	1	—	—	—	7	300	3	—	—	600	10	191	4	938	1	821	
Varga Lászlóné	"	26	—	—	—	—	—	—	7	300	3	—	—	600	8	756	2	1168	1	183	
Varga János	"	25	—	—	1	—	—	—	7	300	3	—	—	1200	7	812	2	1454	—	975	
Varga György	"	24	—	—	1	—	—	—	7	300	3	—	1	200	9	855	2	822	1	1010	
Öreg Kozma György	"	23	1	—	—	—	—	—	14	600	5	1200	1	200	20	1482	5	1229	2	635	
Szili László	"	22	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	600	—	35	—	266	—	560	
Végh György	"	21	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1091	—	—	3	218	
Végh Pál	"	20	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	400	—	—	—	—	—	—	
Varga József	"	20	—	—	1	—	—	—	7	500	3	—	—	1200	7	138	3	—	—	1413	
Szánti Ferenc	"	19	—	—	1	—	—	—	7	500	3	—	—	600	8	530	3	399	1	905	
Kurdy Imre	"	18	—	—	1	—	—	—	7	400	3	—	—	1400	8	1337	3	889	1	121	
Kurly István	"	17	—	—	1	—	—	—	7	300	3	—	—	800	8	994	4	299	—	802	
Pintér István	"	16	—	1	—	—	—	—	11	800	6	—	—	—	16	481	6	400	—	254	
Pál István	"	15	—	—	1	—	—	—	7	400	3	—	—	—	8	42	5	482	—	—	
Kovács József	"	14	—	—	1	—	—	—	7	300	3	—	—	400	7	932	2	1022	1	152	
Csalánszék Ferencné	"	13	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	800	—	45	—	651	1	214	
Pintér Ferenc	"	11	—	—	1	—	—	—	7	400	—	—	—	800	9	812	5	25	1	653	
Komondi Mihály	"	10	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	400	—	1578	—	—	1	—	1484	
Id. Tóth István	"	9	—	—	1	—	—	—	7	500	3	—	—	400	9	477	2	894	—	1376	
Kozma István	"	8	—	—	—	—	—	—	7	500	3	—	—	600	9	1213	4	111	—	1331	
Borda Ferencné — Györggyel	"	7	—	—	1	—	—	—	8	900	3	—	—	1200	9	283	4	728	1	131	
Kovács Márton	"	6	—	—	1	—	—	—	7	400	3	—	—	1200	6	1155	2	759	1	227	
Szarka László	"	5	1	—	—	—	—	—	14	600	5	1200	—	1000	14	274	5	551	2	174	
Kis Kozma Márton	"	4	—	—	1	—	—	—	7	300	2	1400	—	800	9	1486	4	1343	—	1549	
Torma Ferenc birkás 1787-ben F. né	"	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	400	2	663	—	—	—	—	
Monsúr István	"	3	—	—	1	—	—	—	7	700	3	—	—	1000	8	41	3	2225	1	1033	
Pintér György	"	2	—	—	1	—	—	—	7	400	3	—	—	800	9	160	3	54	—	711	
Pintér János	"	1	—	—	1	—	—	—	7	400	3	—	—	600	8	620					

Először is az *uraság kezén* levő földterületből. Ez a mennyiség statisztikánk szerint viszonylag kevés; valamivel több mint $10\frac{1}{2}$ kat. hold szántó, a művelés alatt álló szántóterület $2,2\%$ -a, és közel 47 kat. hold rét, a használt rétföldek 18% -a. Mivel pedig ez a tétel csak a józsefi felmérésekben szerepelt, az adóösszeírásokban — szükség szerint — nem, érthető, hogy egyike volt azoknak, amelyek a megállapított különbséget okozták.

A többlet másodszor a *községi rét* tételéből származik. Ez a mennyiség — kereken 23 kat. hold — szintén nem szerepelt az adóösszeírásban.

Harmadszor figyelembe kell venni olyan, az adóösszeírásból szintén hiányzó tételeket is, mint az iskolamester, a plébános és a keszthelyi ferencesek kezén levő földterület tételei, amelyek együttesen mintegy 16 kat. hold $1407 \square$ ölet tettek ki. Ebből a szántó 9 hold $1077 \square$ öl, az összes szántó 2% -a, a rét 7 hold $330 \square$ öl, az összes rét $2,7\%$ -a.

Ha az így megállapított többletből a fenti három tétel összegét levonjuk, megkapjuk az összes — beleértve az extrancus — parasztság kezén levő tényleges földmennyiség összegét. Az így nyert végeredmény még mindig *jelölősen több annál, amennyit az 1787. évi adóösszeírás adatai mutattak*. Az eltérés nagyságát a VII. táblázat szemlélteti:

VII. TÁBLÁZAT

Az összes parasztság tényleges használatában levő földterület nagysága, művelési áganként

Művelési ág	1789-ben		Az adóösszeírás adataihoz viszonyított többlet		
	hold	$\square$ öl	hold	$\square$ öl	százalék
Szántó	444	668	91	618	25,9
Rét	183	515	39	115	27,1
Szőlő	201	686	156	1086	354,5
Összesen	829	269	287	219	52,9

Számadataink szerint: a parasztság tényleges használatában nem 353 hold $50 \square$ öl, hanem 444 hold $668 \square$ öl, *közel 26% -kal több szántó*; nem 144 hold $400 \square$ öl, hanem 183 hold $515 \square$ öl, *$27,1\%$ -kal több rét*; nem 44 hold $1200 \square$ öl, hanem 201 hold $686 \square$ öl, *$354,5\%$ -kal több szőlő*; nem 542 hold $50 \square$ öl, hanem 829 hold $269 \square$ öl, *53% -kal több megművelt összterület volt*.

Mi okozta ezt az 53% -os többletet?

Mindenekelőtt — mint Rezi esetében — ezúttal is számításba kell vennünk az adóösszeírásban kimutatott és a mérnöki felmérések során megállapított *tényleges* úrbéres állomány közti *különbözetet*. Nem lehet kétséges, hogy Alsózsíd esetében is *nagyobb* úrbéres földterület volt a lakosság kezén, mint amennyit a becsléseken, bementásokon alapuló pontatlan adóösszeírások kimutattak. A földtöbblet egyik forrása tehát a jobbágy által önrdekből kisebbnek feltüntetett, és a szakszerű mérnöki felmérések során megállapított *úrbéres földterület különözete*.

Szem előtt kell tartani továbbá azon parasztbirtokosok földhasználatából eredő többletet is, akik az adóösszeírásban egyáltalán nem is szerepeltek, de a kataszteri felvételekben földhasználatuk pontos kimutatást nyert. Ezek közé soroljuk az adóösszeírás által igen hiányosan feltüntetett *extraneusok nagy*

részt, mely rétegnek községünk esetében jelentékeny szerepe volt: a szántóterület 3%-át, a rétek és kertek 7,6%-át, a szőlőföldeknek viszont nem kevesebb, mint 52,9%-át birtokolta. Ez azt mutatja, hogy a községünk szomszédságában lakók — csekély szántó és rétföldek használata mellett — elsősorban szőlőműveléssel foglalkoztak. Azt hisszük, hogy zömmel e rétegekből kerültek ki azok a lakosok, akik a szőlőket hegyvám, illetőleg census szolgáltatása ellenében bérelték.

Ki kell emelnünk az úrbéres telken *kívüli* földbirtoklás jelentőségét is, amely Alsózsíd esetében a maradványföldek, bérelt szőlők, valamint — az uradalmi feljegyzés tanúsága szerint — allodiális kert- és rétföldek jobbágyi használatából állott. Az adóösszeírás adatai mindezt nem mutatták és nem is mutathatták ki, s így teljesen hamis képet festettek községünk paraszti földhasználatának *tényleges* nagyságáról. Az adóösszeírás nyomán nyert kép, mint látjuk, nem kis mértékben módosul a kataszteri felvétel fényénél, mégpedig ez esetben is a *paraszti* földhasználat javára.

További vizsgálatainkat korlátozzuk kizárólag az *adóösszeírásban* szereplő parasztság birtokviszonyaira. Vajon ez esetben mekkora földtöbbletet észlelünk?

Kérdésünkre a választ a VIII. táblázat adja meg.

VIII. TÁBLÁZAT

Az úrbéres parasztság tényleges használatában levő földterület nagysága, művelési áganként

Művelési ág	1789-ben		Az adóösszeírás adataihoz viszonyított többlet		
	hold	□ öl	hold	□ öl	százalék
Szántó	431	61	78	11	22,0
Rét	169	1052	25	652	17,6
Szőlő	94	1051	49	1451	111,4
Összesen	715	347	173	297	28,4

Tehát még így is van földtöbblet és nem is csekély mértékű; kerekén 28%-os! Ez a kétségtelen tény ismételten igazolja: *a jobbágyosság rétegződésének arányai nemcsak az állandó adóalapot képező, hanem az ettől független, nem úrbéri jellegű paraszti kézzben levő földek mennyiségétől is függ.* Hogy ezek az arányok — a kataszteri felvételtől, a tényleges paraszti földbirtoklást pontosabban megközelítő földhasználat figyelembevételével — községünk esetében milyen mértékben módosulnak, s milyen mértékben *növelik* a jobbágyi földhasználatot, azt a IX. táblázat számadatai mutatják meg.

*

Táblázatunk, mint felhívtuk rá a figyelmet, nem tartalmazza a *községen kívüli* úrbéres lakosság számát, illetve a ráeső területhányadot. Pontos számszerűséggel mutatja azonban most is: *mennyire helytelen és félrevezető az a szokványos megoldás, amely csupán az adóösszeírásban feltüntetett állami adófizetés alapját képező, változatlanul tekintett úrbéres föld mennyisége alapján vonja meg a határokat a jobbágyosság egyes rétegei között.* A különbségek az összeírásban jelzett úrbéres és az összparaszti földhasználat terjedelme között

IX. TÁBLÁZAT

A helyi illetőségű úrbéres lakosok földbirtoklása az 1789. évi kataszteri felmérés szerint, összevetve az 1787. évi megyei összeírás adataival

1787-ben										1789-ben						1789-ben			Átlag jut kategóriánként egy háztartásra katasztrális holdban							
Az egyes kategóriák összesen	osa- lád- fők	ház- tar- tá- sok	az adóföldek nagysága katasztrális holdban							a ténylegesen használt földek nagysága katasztrális holdban							százalékos többlet			szántó		rét		szőlő		
			szántó			rét		szőlő		szántó		rét		szőlő			szántó	rét	szőlő	1787	1789	1787	1789	1787	1789	
			száma	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl									
Egész	teljes	5	6	89	1000	34	800	5	—	97	488	37	377	14	593	9,6	7,2	190,0	14,9	16,2	5,7	6,2	0,8	2,4		
Három- negyed		1	1	11	800	6	—	—	—	16	481	6	400	—	254	40,1	0,4	—	11,5	16,3	6,0	6,2	—	0,13		
Fél		31	33	240	600	95	800	17	1200	276	1380	109	858	34	1253	15,2	14,6	96,0	7,2	8,3	2,9	3,3	0,5	1,0		
Negyed		3	3	10	1250	7	800	—	600	24	1391	9	1184	1	1099	130,8	30,6	344,6	3,6	8,3	2,5	3,1	0,1	0,5		
Zsellér		30	34	—	1200	—	1200	12	400	10	1226	6	1433	24	1162	1335,5	819,4	102,4	0,0	0,3	0,0	0,2	0,3	0,7		
Összesen		70	77	353	50	144	400	35	600	426	166	169	1052	75	1161	20,7	17,5	113,8	4,6	5,6	1,8	2,1	0,4	0,9		

bár ezúttal kisebbek, mint az említett Rezi esetében voltak, mégis figyelemre-méltóak. A 6 egész telkes jobbágyháztartásra ugyanis *közel 10%-kal több* szántó, *több mint 7%-kal nagyobb* terjedelmű rét és *főleg 190%-kal több* szőlő-terület esett, mint amennyit az általuk úrbérileg kimutatott adóföldek képeztek. Ennek következtében az egyes családokra jutó átlagholdak is *nagyobbak* lettek: csupán az adóföldek alapján alig 15 hold szántót mutattunk ki, a valóságban azonban a használt szántóföldek nagysága 16,2 kat. hold volt. Az 5,7 kat. hold rét helyett 6,2 kat. hold rét és a kb. 1 magyar hold szőlő helyett nem kevesebb, mint 2,4 kat. hold *a ténylegesen* birtokolt mennyiség. Ezek pedig olyan különbségek, amelyek feltétlenül figyelembeveendőek községünk parasztsága földviszonyainak reális megállapításánál, annyiival is inkább, mivel az adóösszeírásban kimutatott úrbéri földek birtoklásához viszonyított többlet-földbirtoklás ténye szükségszerűen kihat a parasztság anyagi helyzetére, élet-színvonalának alakulására és módosítja azt a képet, amelyet csupán az összeírásban levő úrbéres illetőség nagyságának ismerete alapján rajzolnánk községünk egésztelkeseiről. A jelzett úrbéres és az összparaszti földhasználat különbségei különösen szembeszökőek a negyedtelkeseknél. A 3 negyedtelkes háztartásra ugyanis közel *131%-kal több* szántó, *több mint 30%-kal nagyobb* rét- és *főleg 344%-kal több* szőlőföldterület jutott, az úrbériség címén kimutatott megfelelő földnagysághoz képest. Ennek alapján az egyes családokra jutó átlagholdak is, különösen ami a szántót és a szőlőt illeti, *jelentősen nagyobbak* az adóösszeírásban feltüntetett terjedelemhez képest: az úrbéres szántó családonként 3,6 kat. hold, az *összesen birtokolt* szántó átlagos nagysága viszont 8,3 kat. hold volt; a 2,5 kat. hold rét, ha a birtoklás *tényleges* terjedelmét vesszük alapul, 3,1 kat. holdra nő, s ugyanígy a szőlők nagysága is 0,1-ről $\frac{1}{2}$ kat. holdra tágul. A legjelentősebb eltérések azonban *viszonylag a zsellérkategóriáknál* észlelhetők. A táblázatból kitűnik, hogy a szántók és rétek jóformán teljesen, a szőlőknek pedig több mint 102%-a úrbéres viszonyon kívül eső, *feudális bérletek* alapján volt a szegénység használatában. Tábláztunk egyúttal a bérleti szőlők *túlsúlyát* is jól kidomborítja.

Ezek azok a konkrét számszerűséggel leírt tények, amelyek jelen esetben is figyelmeztetnek: csupán az adóösszeírás alapján megállapított úrbéres földek alapján határozni meg a jobbágyság földbirtokviszonyait, a földdel való ellátottság vagy attól való megfosztottság mértékét, hiányos, s épp ezért elégtelen módszer. Nem volna ugyanis megnyugtató megoldás azokat a zsellércsaládokat, amelyek az állami adó alatti földjeikből ugyan csak átlag 500 □ öl szőlőt, *tényleg* azonban kb. 300 □ öl rét és kb. 500 □ öl szántóföld mellett, 1100—1200 □ öl szőlőt használtak, földjeiktől megfosztott, nincsteleneknek tekinteni, mint ahogy ilyen értékelésre, csak az összeírásban szereplő adóföldek birtoklásának ismeretében, esetleg hajlamosak lennénk.

2. Földbirtokviszonyok a XIX. század derekán

Birtokstatisztikai vizsgálatainkat folytatva, községünk parasztságának rétegződését és földhasználatát a forradalomhoz közelítő 1840-es évek adatai alapján vesszük a továbbiak során szemügyre. Ezt az eljárásunkat részben a dolog célszerűsége, részben forráshasználati lehetőségeink indokolják. Célnk ugyanis az, hogy a feudális rendszer végpontján állapítsuk meg a köz-ségi parasztság rétegződésének mértékét, az általa használt úrbéres földterület nagyságát. Vajon milyen változások figyelhetők meg e tekintetben, több mint

öt és fél évtized leforgása után? Milyen anyagi színvonalon, mekkora földhasználattal rendelkezve, jutott el Alsózsidi úrbéres lakossága a számára szabaddulást hozó forradalom: a kapitalista kor küszöbére? E kérdéseinkre adandó válasz után kell majd felelnünk arra is, vajon az így nyert eredmények megfelelnek-e a való helyzetnek; vajon megfelelt-e az állandó adó alatti földek nagysága a paraszti földhasználat *tényleges terjedelmének*? Miután pedig ennek megállapításához, ez időre nézve, csupán az 1850-es évek elején meginduló osztrák földadó kataszteri felmérések községi adatai^{16a} nyújtanak bizonyos támpontot, az úrbéres területnagyságra vonatkozó adóösszeírás adatait e kataszteri felvételek adataival kell majd egybevetnünk. A két eltérő alapú statisztika adatai közt lemérendő különbségek fogják majd valamelyest érzékeltetni az úrbéres és az összparaszti földhasználat eltéréseit. Vegyük tehát szemügyre először az *úrbéres* földviszonyokat.

Forrássanyag hiányában ezúttal sincs módunkban a forradalom évéből állapítani meg Alsózsidi úrbéres parasztságának rétegződését, úrbéres földjének terjedelmét, mivel ez esztendőből nem maradt fenn a község dicális adóíve. Csupán az 1842/43 évi dicaanyagból¹⁷ ismerhetjük meg a differenciálódás előrehaladásának, valamint az állandó adót képező földek több mint félszázados változásának mértékét. A parasztság rétegződésében beállott változásokat a X. táblázat adatai szemléltetik:¹⁸

X. TÁBLÁZAT

A rétegződésben beállott változások az úrbéres háztartásoknál

Az úrbéres népesség	száma				A növekedés százalékban
	abszolút		relatív		
	1787	1842/43	1787	1842/43	
Jobbágyok	43	50	55,8	44,7	16,2
Zsellérek	34	62	44,2	55,3	82,3
Összes háztartás	77	112	100,0	100,0	46,7

A számadatok a XIX. század első felében országosan¹⁹ is végbemenő típusos változás képét: a zselléresedés előrehaladását mutatják. A XVIII. század 80-as éveinek végén a már mélyen differenciálódott alsózsidi parasztság *nagyobb* része, 55,8%-a még jobbágyi szinten élt; a zsellérek ekkor még 44,2%-os arányt képviseltek. 1842/43-ra a súlypontátfordulás tipikus jelensége már tükröződik: a zsellérek aránya *abszolút túlsúlyra* — 55,3%-ra — *növekedett*, miközben a jobbágyoké 44,7%-ra süllyedt. Községünk úrbéres lakossága tehát

^{16a} Már az 1849. évi császári nyílt parancs intézkedik a kataszteri felmérésekről. Az ideiglenes felmérések 1850-től, a részletes munkálatok azonban csak 1856-tól indulnak meg. A községi felmérések adataira: O. L. F. cs. k. lt. K. i. 1346. „A keszthelyi uradalomban a birtokok tiszta jövedelmének kiírása 1853-ban.”

¹⁷ Z. Á. L. D. C. 1842/43. Zala, Alsózsidi.

¹⁸ A számok megállapításánál a háztartások számát vettük alapul.

¹⁹ Történeti irodalmunk, elsősorban Fényes Elek idevágó statisztikáira, valamint az 1828. évi összeírás eredményeire hivatkozva, már régen megállapította az *úrbéres* jobbágyok zselléresedésének ez időszakra jellemző folyamatát. (Vö. például: Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok a 48—49-es magyar forradalomban [é. n.] 40. l. Újabbán: Spira György: A magyar forradalom 1848—49-ben. Bpest, 1959. 9—10. l.)

— miként ekkor az egész ország úrbéres parasztsága — *zselléresedik*, szegényedik, tördelőző parcelláin mind szűkebb darab földre szorul, s végül egy része egészen elveszti *úrbéres* illetőségét. A zselléresedés ez ismert folyamatát jól mutatja az is, hogy az összes háztartások 46,7%-os növekedésén belül a telkesek csupán 16,2%-ot, a zsellérek viszont 82,3%-ot képviseltek. Mindezek alapján kétségtelennek látszik Alsózsidi úrbéreseinek *földfogyatkozása*. Kérdés azonban, *milyen körülmények* folytán, *milyen mozgatóerőktől* indítatva következett be ez a folyamat. Ennek magyarázatához nem elégedhetünk meg a rétegződés-változás kissé szokványos statisztikai illusztrálásával, egy gazdaság-társadalmi átalakulás eredményének pusztá rögzítésével, hanem — a lehetőségekhez mérten — ez átalakulás *okát* is meg kell keresnünk. A végső eredmények összegezése, a következtetések levonása szempontjából ugyanis a közrejátszó okok nem lehetnek mellékesek.

Földelvonások, úrbéres telekcsontkítások okozták-e Alsózsidi telkeseinek szegényedését, zselléresedését? — tehetjük fel a szokványos, de az adatok első áttekintésére kétségtelenül jogosnak látszó kérdésünket. Régebben magunk^{19a} is megoldottnak véltük a problémát e reális *lehetőség döntő tényként* való elfogadásával, anélkül, hogy a kérdést differenciáltabb vizsgálat alá vettük volna. A zselléresedés azonban nem okvetlenül és nem szükségképpen, de nem is elsősorban kell, hogy úrbéres telekelvonásoknak legyen a következménye. Az eldöntő kérdés mindig az, hogy *csökken-e egyidőben az úrbéres állomány, az úrbéres föld terjedelme is*. Ha igen, úgy a telekcsontkítás logikusnak látszó hipotézise reális tény. Ha nem, úgy célt tévesztett hipotézis marad. Nos vizsgáljuk meg e megfontolás alapján községünk úrbéres földviszonyait. Az összehasonlítás kedvéért táblázatba foglaltuk az 1787. évi megfelelő adatokat is (XI. táblázat).

XI. TÁBLÁZAT

Az állandó adót képező úrbéres földterjedelem 1787—1842/43 között így módosult²⁰

Művelési ág	1787		1842/43		Többlet		
	hold	□öl	hold	□öl	abszolút		relatív
					hold	□öl	
Szántó	353	50	377	100	24	50	6,8
Rét	144	400	147	1400	3	1000	2,4
Szőlő	35	600	45	350	9	1350	27,7
(szomszédok szőlőivel együtt)	(44)	(1200)	(78)	(150)	(33)	(550)	(74,0)
Összesen (a helyi lakosok által)	532	1050	570	250	37	800	7,0

Kérdésünkre a számadatok egyértelmű választ adnak: az úrbéres földterület terjedelme 1787—1842/3 között nem lett kisebb, ha változott — épp ellenkezőleg — *7%-kal bővült*. Ez pedig azt jelenti, hogy földcsontkításról *vég-eredményben* nem lehet szó! Akkor pedig mi okozta a zselléresedést? Ezúttal is

^{19a} A jobbágykérdés az 1832/36-os országgyűlésen. Bpest, 1948. 22—28. l.

²⁰ Jelen esetben, a pontosabb vizsgálatok kedvéért, csupán a *helyi* lakosok úrbéres földviszonyait mértük le. A szomszédok helyi illetőségét (szőlőit) jelző számokat zárójelbe tettük.

az az alapvető körülmény; hogy a területbővülésnél *lényegesen nagyobb* volt a lakosság számának növekedése: a csupán 7%-kal táguló úrbéres földterületen 46,7%-kal emelkedett az úrbéres háztartások számaránya. Alig nagyobb földterületen öt és fél évtized leforgása alatt *jóval több úrbéres* lakosság szorongott. A természetes szaporodás az adott keretek között így elkerülhetetlenül zselléresedéshez kellett, hogy vezessen.

Miután megpróbáltuk kimutatni, hogy jelen esetben is az úrbéres terület- és lakosságszám egyenlőtlen fejlődése a zselléresedés döntő okozója, megkísérelhetjük a kérdéskomplexum további részének megoldását is! Vajon megfelelt-e az így kimutatott úrbéres földek nagysága a paraszti földhasználat tényleges terjedelmének? A kimutatott úrbéres földhasználaton túl nem maradt-e jelen esetben is többletföldhasználat a község parasztságának? Mert ha igen, úgy a földviszonyokról s ezzel együtt a zselléresedésről eddig megállapított eredményeink kiegészítésre, módosításra szorulnak.

A községi adatokat vizsgálva támpontjaink vannak annak igazolására, hogy községünk úrbérései, mint a múltban, úgy a XIX. század első felének évtizedei során is használtak *úrbéren kívüli* földeket. Így például — az 1840-es éveknél maradva — tudjuk, hogy 1842-ben több községi lakos használt kert-, rét- és szántóföldeket, censusfizetés (amelyet ezúttal is munkajáradékkal váltottak meg) ellenében. Így Szabó József 1 (1200 □ öles) hold 184 □ öl, Toma János 1 hold 948 □ öl, Horváth Mihály 3 hold 380 □ öl, Kozma József és Györgyné 2 hold 130 □ öl szántót, Végh József 2 hold 1066 □ öl, Pap Takács András 1 hold 432 □ öl rétet.²¹

1846-ban a paraszti bérletben tartott alsózsidi „censusföldek” összterjedelme kereken 83 kat. holdra rúgott.²² Tudjuk azt is, hogy a forradalmat közvetlenül követően a községben levő maradványföldek terjedelme 261 $\frac{30}{1090}$ hold volt.²³ Ez a földmennyiség, mint úrbéren *kívüli* földállomány, a parasztság *tényleges* használatában volt, bár ezt az adóösszeírás adatai, amelyek csupán a fix adóalapot vették több-kevesebb pontossággal számba, nem jelezték. Ez pedig annyit jelent, hogy fentebb közölt birtokstatisztikai adataink és a hozzájuk fűzött megjegyzések kiegészítendőek: *községünk* parasztsága ugyanis *a kimutatott úrbéri földmennyiségnél ezúttal is több földet tartott tényleges kezelésében*. Ez a többlet a forradalom leveretését közvetlenül követő ötvenes évek kezdetén végrehajtott osztrák ideiglenes kataszteri felmérések adataiból is visszatükröződik. 1853-ban ugyanis Alsózsidi parasztságának kezén ismét *több* földet találunk, mint amennyit az 1842/3. évi adóösszeírás kimutatott. Vegyük szemügyre az ezt bizonyító számadatokat.²⁴

²¹ O. L. F. cs. k. lt. K. i. 1346. T. Keszthelyi uradalom villusi és alsózsidi helységek határaitban fekvő Conventionatus és Census Szántóföldek Kertek, Rétek összeírása 26. május 842.

²² O. L. F. cs. k. lt. Összeírások 1311. Allodiális különféle birtokok határonkinti összeírása, 1846. Ugyanitt összesített adatok az egész uradalomra vonatkozóan is.

²³ O. L., uo. Úrbéri iratok 1393-D-V-a-1862 V. 12.

²⁴ Számításaink ezúttal nem annyira pontosak, mint a XVIII. század végi felvételek esetében voltak. Nehézségekbe ütközik a paraszti állományon kívüli földek felmérése, mivel az ideiglenes kataszteri felvételek *birtokosok* szerint nem kategorizáltak. Emiatt olyan kisebb tételek megállapítására — mint amilyeneket 1789-ben a plébános, keszthelyi ferencesek kezén levő földnagyság, valamint a helységen kívüliek földhasználatát jelentett — jelen esetben nem volt módunk. Az úri föld terjedelmét is egy 1856-ból való kimutatás alapján számítottuk ki, illetőleg vontuk le a községi összegből. (O. L. F. cs. k. lt. K. i. 1346. A keszthelyi uradalomban a birtokok tiszta jövedelmének kiírása 1853-ban és K. i. 1377. 1856.)

XII. TÁBLÁZAT

Az osszparaszság kezén levő földmennyiség az 1853. évi ideiglenes kat. felvételek alapján

Művelési ágak	Hold	□ öl	Többség az 1842/3. évi összeírásához képest		
			hold	□ öl	%-ban
Szántó	420	204	43	104	11,4
Rét	217	524	69	724	47,0
Szőlő	107	780	62	430	50,4
Összesen	744	1508	174	1258	26,8

Adataink tehát azt mutatják, hogy 1853-ban nem elhanyagolható mennyiségű — 26,8%-kal több — föld van községünk parasztságának használatában, mint amennyit 1842/3-ban az állandó adót képező földek alapján lemérni módunkban volt. Ez pedig most is csak úgy lehetett, ha községünk paraszti lakossága nemcsak egyszerűen nagyobb úrbéres földdel rendelkezett, mint amennyit az 1842/3. évi adóösszeírás feltüntetett, hanem — tulajdonába jutott, volt úrbéri földjein kívül — egyéb földeket is használt.

3. Általános megjegyzések

Alsózsida paraszti földbirtokviszonyairól készített áttekintésünk lehetővé tesz néhány általánosabb érvényű következtetést.

Mindenekelőtt ismételtén igazolást nyert, hogy az adóösszeírás *nem elégséges* forrás a tényleges paraszti földhasználat lemeréséhez. Községünk esetében ugyanis megállapítottuk, hogy a XVIII. század végén az *összes* parasztság által birtokolt földterület 52,9%-kal, csak a *helyi* illetőségű *úrbéres* parasztság földje 26%-kal volt *nagyobb*, mint az adóösszeírás által kimutatott állandó adót képező földek terjedelme. A való helyzetet leginkább megközelíteni ezúttal is csak a józsefi kataszter községi felmérései alapján volt lehetséges. Ez az alapanyag olyan feltáratlan s az egykorú paraszti (és nem-paraszti) földbirtokviszonyokra vonatkozó értékes adatokat tartalmaz, amelyekre ismételtén fel kell hívunk a figyelmet. Hiszen, nézetünk szerint, valószínű, hogy a megmaradt kataszteri felvételek módszeres és rendszeres feltárása sok tekintetben egészen új képet adhat a XVIII. századvégi hazai földbirtokviszonyokról. Ne feledjük el ugyanis, hogy az adómentes nemesi földbirtok nagyságát még vidékenként vagy helységenként sem ismerjük; hogy a Fényes-féle 1846. évi számadatok²⁵ e tekintetben félrevezetőek és tarthatatlanok;²⁶ hogy a jobbágybirtok nagyságát is csak az állami adóköteles földek terjedelmét — több-kevesebb pontossággal — felmérő adóösszeírásokból, vagy az 1828. évi még pontatlanabb, országos összeírás anyagából ismerhetjük meg. Ezek a források azonban — mint többször hangsúlyoztuk — nem adnak lehetőséget az *összparaszti* — sokszor még a tényleges úrbéres — földhasználat megállapítására sem, s így nem alkal-

²⁵ *Fényes Elek* : Magyarország leírása. Pesten 1847. I. 19, 45—46, 50. l.

²⁶ Erre vonatkozó nézetünket már Rezi birtokstatisztikájáról írott cikkünkben kifejtettük.

masak, különösen Fényes adatai nem, a parasztság földbirtokviszonyainak — a *tényleges arányokat* leginkább megközelítő — leméréséhez.

Megfigyelhettük továbbá községünk lakóinak zselléresedését, mint az országos fejlődésre jellemző alaptendenciát. Csakhogy ezt a folyamatot *nem* kísérte az úrbéres földállomány csökkenése; az évtizedek haladtával — abszolút értelemben — nem kevesebb, hanem *több* úrbéres föld volt községünk parasztságának kezén. De miután maga a lakosság gyorsabban szaporodott, mint ahogyan a kezén levő úrbéres állomány tágult, ennek az egyenlőtlen fejlődésnek elkerülhetetlenül zselléresedéshez kellett vezetnie. Ennek a mozzanatnak a hangsúlyozása, a parasztság földfogyatkozása, az eredeti tőkefelhalmozás alapproblémájának a vizsgálata szempontjából, nem lehet mellékes.

Sőt, mint Reziről szóló történetstatistikai dolgozatunkban rámutatunk, — ebből a szempontból — az úrbéri állományon kívüli jobbágyhasználatú földek fajtáit is differenciáltabb vizsgálat alá kell vennünk. Mert könnyen lehet — és ezt most Alsózsidi birtokstatistikai vizsgálata is igazolhatja —, hogy az úrbéri föld fogyatkozása során proletársor felé közelítő zsellér mégsem válik bér munkára utalt nincstelenné; tudniillik akkor nem, ha úrbéri állományon kívüli földhasználattal *is* rendelkezik, amely őt továbbra is *földhöz köti*. Ebből a szempontból közömbös, hogy *milyen*, államilag szabályozott úrbéri, vagy a földesúrral kötött magánszerződés formái fixálják-e a bérelő, illetőleg a birtokos paraszt földhasználatát. A lényeg az, hogy *van* földhasználat, hogy *nem* vált még attól „szabaddá”. Az úrbéres telekosztódás alapfolyamatával tehát együttjár egy olyan — alapjában véve a tőkefelhalmozás elégtelenségéből származó — folyamat is, amely feudális bérletek, illetőleg telken kívüli földek járadék ellenében történő használatát teszi lehetővé a parasztság számára. Ennek következtében az a paraszt, akit úrbéres földjének elszűkülése s elvesztése folytán már „kisajátított” nincstelenné tekintethetnénk, úrbéren kívüli földhasználatára alapján még feudális értelemben vett birtokos vagy bérelő paraszt marad, aki — munkaerején kívül — földhasználattal *is* rendelkezik.

Ez a feudális eredetű földbirtoklás — a legtöbb szőlő és irtásföld, továbbá maradványföldek, vagy különféle allodiális földek járadékok ellenében történő használata formájában — nőtt át a kapitalista fejlődés kezdetét jelentő abszolutizmus korszakába és vált a „szabad” munkaerő realizálási nehézségeinek — eddig alig hangsúlyozott — egyik okozójává. A több mint 913 ezer zsellércsalád²⁷ közül bizonyára sokan voltak az országban — községünk zselléreinek példájára — olyanok, akik, a különféle feudális eredetű bérleti földek használata miatt, mégsem jelentették a klasszikus értelemben vett „szabad” munkaerőt a kibontakozó agrárkapitalista fejlődés számára.

Másfelől pedig — ami a telken kívüli jobbágyföldek alapvető problematikáját illeti — jórészt éppen ezek paraszti tulajdonbavétele, illetőleg úri tulajdonban tartása körül lángoltak fela váltakozó erejű harcok az 1848-ki forradalom és szabadságharc idején, melyek az elbukást követő szomorú esztendőök folyamán sem enyésztek el, hanem a változott viszonyok között is fel-fellillantak. Mi lett e volt úrbéri állományon kívüli jobbágyföldek sorsa a kapitalizmusban; *milyen mértékben* sikerült a volt nemességnek az egykori urbárium sokféle fogyatékoságát most újból — annyi évtized elmúltával is —

²⁷ *Ember Győző*: Magyar parasztmozgalmak 1848-ban (Forradalom és szabadságharc 1848—1849. Bpest, 1948. 198. l.).

kihasználni a maga javára, s az abszolutizmus agrárpolitikájára támaszkodva kiforgatni e földek birtoklásából a volt jobbágytömegeket; milyen anyagi áldozatok árán kísérelte meg a föld népe, hogy legalább részben tulajdonává tegye évtizedek óta birtokolt földdarabjait; hogyan hatottak ki e különböző előjelű törekvések és műveletek a feudalizmus bilincseit magáról lerázó parasztság birtokviszonyainak alakulására a kapitalista kor kezdetén? Olyan kérdések ezek, mikről ha szereztünk is némi ismereteket, még sok konkrét tényanyagot²⁸ kell feltárni a most még csak körvonalaiban felvázolható képsor részletes kimunkálásához.

Ami községünk dolgát illeti, megállapítottuk: a maradványföldeket Alsózsíd parasztsága 1862-ben — 4833 Ft. váltásdíj lefizetése ellenében — vette tulajdonába.²⁹

*

Mindezek után módunkban van munkánk elején felvetett kérdéseinkre válaszolni. Rezi példája után most Alsózsíd esetében is bebizonyítottuk az úrbéri állományon kívüli paraszti földbirtoklás fontos — a parasztság föld-birtokviszonyait módosító — jelentőségét. E többletföldek részben allodiális eredetű bérletekből, részben jobbágyi kezelésben hagyott maradványföldek — járadékfizetés fejében történő — paraszti használatából tevődtek össze. Ezzel a paraszti össz földhasználatról fentiekben kifejtett nézetünk újabb igazolást nyert.

П. ШАНДОР

НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ К ВОПРОСУ О ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИИ КРЕСТЬЯН В
ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.

Р е з ю м е

Предлагаемая статья рассматривает земельные отношения с. Альшожид, одного из урбарияльных сел бывшего кестхельского поместья, с особым взглядом на оформление земельных отношений крепостных крестьян, с конца XVIII в. до половины XIX в. В целях анализа статистических данных о земельных отношениях автор использовал сперва т. наз. традиционные источники, главным образом материалы налоговых списков комитатов и на их основе установил важные из точки зрения аграрной истории численные данные относительно села и населения на конце XVIII в. Этот методологический подход, однако — по примеру прежней статьи автора на приблизительно ту же тему — теперь тоже послужил той цели, чтобы подчеркнуть проблематичность результатов, установленных на основе материала традиционных источников, а более того, чтобы показать условную стоимость списков как источников с одной стороны, а с другой односторонний взгляд, на основе которого до сих пор начерталась обманчивая картина о прошлом крестьянской земли перед 1848 г.: о том, как лишались крестьяне земли. Автор и в этой очередной статье показывает: налоговые списки или всегосударственная перепись 1828 г. точно так, как и статистики земельных отношений статистика Элека Феньеш относительно 1844—1846 гг. не измерили количества фактически использованной крепостным крестьянином земли, а установили только — с большей или меньшей точностью — размер подлежащей налоговому обложению государством т. наз. урбарияльной земли. Между тем известно, что кроме урбарияльной земли крестьянство пользовалось и всякого рода другими землями взамен предоставления разных феодальных рент. И так как эти земли

²⁸ Újabbban hasznos adalékokkal szolgál e tárgyban *Simonffy Emil*: Úrbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után c. munkája (Agrártörténeti tanulmányok. Szerkesztette Szabó István. Bpest, 1960. 339—400. l.).

²⁹ O. L. F. cs. lt. Úrbéri iratok 1393-D-V-a-1862, V. 12.

не представили предмет постоянного налога, в общем и не измерялись в налоговых списках, следовательно и факт их пользования крестьянами остался скрытым. Поэтому эти списки, не точные даже из точки зрения установления размера урбарильной земли нельзя использовать к установлению *фактического* (и не только урбарильного) землепользования крестьян, а из этого следует, что и выводы, сделанные на основе этих источников нуждаются в основательных поправках.

В данной статье автор делает новую попытку на примере с. Альшожид исследовать нарисованную выше кратко проблему всегогосударственного масштаба на основе разработанного уже ранее метода сравнения источников. Он установил, что в 1789 г., во время кадастровых измерений Иосифа II крестьянство села пользовалось почти на 26% больше запашками, на 27% больше лугами и на 350% больше виноградниками в сравнении с тем количеством земли, которое показали могущие считаться современными, но измеряющие только урбарильную землю налоговые списки. Автор исследовал также один за другим факторы, причинившие эту прибавку в землепользовании, показывая на значение использования оставшихся после урегулирования крестьянских повинностей т. наз. реманенциальных сельских земель. Он установил и то, что находящаяся только в фактическом пользовании *урбарильных* крестьян земля была на 28% больше, чем количество земли, назначенное в налоговых списках. На основе этого например на хозяйство крепостного с полным участком надало в среднем не 15, а 16,2 кадастровых хольда запашки, не 5,7, а 6,2 кадастровых хольда луга, не 0,8, а 2,4 кадастровых хольда виноградника. В случае семей бобылей также получилось то, что количество использованной ими в среднем земли не составило 500 квадратных сажень, а — наряду с держанием 500 квадратных сажень запашки и 500 квадратных сажень луга — также 1100—1200 квадратных сажень виноградника.

В дальнейшей части статистического исследования земельных отношений автор показывает, что тот факт, что в первой половине XIX в. крестьяне в крупных масштабах становятся бобылями, является последствием не лишения земли, а того обстоятельства, что на *урбарильной* земле, вряд ли расширяющейся с течением десятилетий теснилось гораздо большее число населения, что в силу необходимости приводило к раздроблению участков.

Исследования потом распространяются на первую половину последовавших за революцией 1850-х годов. В этом отношении — продолжая в прежнем методе сравнения источников — получается, что население, кроме бывшей урбарильной земли, продолжало пользоваться и другими землями частью во форме найма земли аллодиального происхождения, частью во форме получения выше названных реманенциальных земель в собственность путем выкупа. Согласно временным кадастровым измерениям 1853 г. население пользовалось на 23% больше землей по сравнению с размером количества земли, назначенного в налоговом списке 1842/43 гг.

На основе всего этого можно сделать вывод, что перед 1848 г. основному процессу раздробления урбарильных участков сопутствовал другой — вытекающий в основном из ограниченности накопления капитала — процесс, который сделал возможным для крепостных крестьян пользование частью феодальной арендой, частью не урбарильной землей взамен феодальной ренты. В результате этого крестьянин, которого вследствие сужения его урбарильной земли или ее потери можно было бы считать уже «экспропрированным» нищим, на основе пользования не урбарильной землей остался еще во феодальном смысле слова крестьянином — держателем, который — кроме своей рабочей силы — располагал и *землепользованием*.

P. SÁNDOR

NOUVEAUX DOCUMENTS CONCERNANT L'EMPLOI DES TERRES PAR LA PAYSANNERIE DANS LA PREMIÈRE MOITIÉ DU XIXe SIÈCLE

R é s u m é

L'étude soumet à l'analyse la situation des propriétés foncières de Alsószid, une des communes censières du domaine de Keszthely et met l'accent sur la formation des rapports de propriété foncière serve à partir de la fin du XVIIIe jusqu'au milieu du XIXe siècles. En procédant à l'examen des données statistiques relatives aux propriétés foncières l'auteur a recours d'abord aux sources traditionnelles et, en premier lieu, au matériel fourni par les relevés d'impôt dressés par les comitats; ce faisant il précise les données

numériques de la commune et de la population, données importantes au point de vue de l'histoire agricole de la fin du XVIIIe siècle. Cette méthode cependant, à l'exemple d'une étude de semblable sujet et composée antérieurement, se propose d'accentuer les résultats problématiques obtenus à la faveur des sources traditionnelles, voire de démontrer d'une part la valeur relative des sources de ces mêmes relevés et de souligner d'autre part leur conception unilatérale, ce qui contribuait jusqu'à présent à se faire une idée fautive sur le passé des propriétés paysannes d'avant 1848: sur la saisine des terres paysannes. L'auteur ne manque pas de signaler dans cette même étude que les relevés d'impôt ou le relevé national dressé en 1848, aussi bien que les données statistiques touchant les propriétés foncières des années 1844-46, données recueillies par le statisticien Elek Fényes, sont loin de cadastrer les quantités de terres employées *effectivement* par les serfs et n'ont établi, avec plus ou moins d'exactitude, que l'étendue des censives prises en considération au point de vue de la fiscalité. On n'est pas pourtant sans savoir qu'outre les censives la paysannerie employait plusieurs sortes de terres contre de différentes redevances seigneuriales. Vu que ces terres ne furent pas assujetties à un impôt permanent ne figuraient pas dans les relevés d'impôt et en conséquence le fait qu'elles étaient dans l'usage des paysans resta également dissimulé. Les relevés qui sont loin d'être exacts même au point de vue des redevances seigneuriales, ne peuvent, donc, être utilisés pour préciser l'emploi *effectif* des terres (non seulement celui des censives) par la paysannerie, d'où s'en suit que les enseignements basés sur ces sources nécessitent de sérieuses rectifications.

Se servant de la méthode comparée des sources élaborées antérieurement l'auteur de l'étude se met à examiner une nouvelle fois et sur l'exemple de la commune de Alsózsíd le problème d'envergure nationale indiqué brièvement ci-dessus. Il vient de constater que la paysannerie de cette même commune employait en 1786, date des relevés dressés sous le règne de Joseph II, de 26% plus de labours, de 27% plus de prairies et de 35% plus de vignes vis-à-vis des quantités de terres cadastrées par les relevés d'impôt pouvant être considérés comme contemporains mais ne s'étendant qu'aux censives. L'auteur examine tour à tour les facteurs qui se trouvent à l'origine de ce surplus de terre et souligne l'importance de l'emploi de ces terres communales. Il constate également que les territoires n'employés *effectivement* que par la paysannerie *censière* étaient de 28% plus étendus que ceux qui figuraient dans les relevés d'impôt. Se fondant sur ces documents il arrive à constater qu'à un ménage serf possédant une entière tenure échurent au lieu de 15 16,2 arpents cadastraux de labours, au lieu de 5,7 6,2 arpents cadastraux de prairies et au lieu de 0,8 2,4 arpents cadastraux de vignes. Quant aux familles de colon, celles-ci n'employaient pas seulement 500 toises carrées, mais en dehors de l'emploi de 300 toises carrées de prairies et de 500 toises carrées de labours elles bénéficiaient encore de 1100 à 1200 toises carrées de vignes.

Les parties suivantes de l'études démontrent que l'accroissement considérable du nombre des colons survenu dans la première moitié du XIXe siècle n'est point dû à la *saisine des terres* mais bien à cette circonstance que sur les territoires censiers à peine agrandis au cours des décennies la population devint très dense ce qui conduisit inévitablement à la division des tenures.

Les examens touchent également la première moitié des années 1850. En y appliquant la même méthode comparée des sources il en ressort que la population, en dehors des censives, avait à son usage d'autres terres encore qu'elle employait d'une part à titre de baux d'origine allodiale et qu'elle possédait d'autre part à la suite du rachat des surplus de terres mentionnés plus haut. Sur la foi des levés provisoires du cadastre dressés en 1853 la population avait à son usage de 23% plus de territoires qu'elle ne l'avait selon le témoignage des relevés d'impôt faits dans les années 1842-43.

Ces données nous permettent de conclure qu'avant 1848 le processus fondamental de la division des tenures allait de pair avec un processus découlant, en principe, de l'insuffisance de l'accumulation des capitaux, processus qui permit d'une part aux serfs l'emploi des baux féodaux et d'autre part celui des terres hors tenure contre des rentes féodales. En conséquence le paysan qui à la suite de la diminution et de la perte de sa tenure était à considérer déjà comme un pauvre «exproprié», à titre de l'emploi des terres hors tenure resta encore propriétaire foncier féodal qui en dehors de sa *capacité de travail* disposait encore de *l'emploi des terres*.

KEREKES LAJOS

Olaszország, Magyarország és az osztrák Heimwehr-mozgalom (1920—1930)*

1928. április 2—6-ig titkos tanácskozás folyt le Milánóban Mussolini és gróf Bethlen István magyar miniszterelnök között. A két kormányelnök behatóan foglalkozott az osztrák belpolitikai helyzet fejlődésének kilátásaival és igen fontos szóbeli megállapodásokat kötöttek az Ausztriával szemben folytatandó közös külpolitikára vonatkozóan. Bethlen a magyar kormány Ausztriával kapcsolatos célkitűzéseit így fogalmazta meg: „Az egyik cél az kellene, hogy legyen, hogy Ausztriában egy jobboldali kormány vegye át a hatalmat a Heimwehr segítségével a jelenlegi kormánytól, amelynek céljai a miénkkel nem egészen kongruensek és amely ennek folytán különösen Csehszázggal szemben általában kezd a magyar kormányra nézve kellemetlenül barátságos politikát folytatni . . . Egy jobboldali rezsim, amely Olaszország és Magyarország segítségével kerülne hatalomra és ezzel a két országra támaszkodnék, Olaszországra azt az előnyt nyújtaná, hogy a tirolai kérdést kevésbé bolygatná, de még az Anschlusst is elodázná. Magyarországra viszont azzal az előnnyel járna, hogy Olaszország és Magyarország között a forgalom lebonyolítása és a fegyverek behozatala biztosítva lenne.”¹ Bethlen miniszterelnök osztrák jobboldali politikusoktól nyert értesüléseire hivatkozva alkalmasnak ítélte a körülményeket a Heimwehrek vezetésével történő jobboldali fordulat kierőszakolására, mert a Heimwehr katonai szervezetének kiépítése befejezéshez közeledett s továbbá, mert a Heimwehr és az osztrák rendőrség, valamint a hadsereg (Bundesheer) vezetői között hallgatólagos együttműködés jött létre, aminek alapján számítani lehetett arra, hogy a Heimwehr-akció megindítása esetén a döntő erőt képviselő fegyveres faktorok jóindulatú semlegességet tanúsítsanak, de még valószínűbb, hogy a Heimwehr oldalán avatkoznak az eseményekbe. „Értesülésem szerint — folytatta Bethlen — 300 000 schillingre volna szükség ezen organizációjuk teljes kiépítésére és némi támogatásra fegyverek által. Én érintkezésben vagyok velük és azt az értesítést kaptam, hogy támogatás ellenében adott esetben készek volnának akcióba lépni. Azt a proposíciót tették nekem, hogy vállalam a közvetítés szerepét. Propozícióm az volna, hogy a kért támogatást Olaszország adja meg és a továbbiakra nézve támaszkodják az én

* Két részben megjelenő közleményünk nem vállalkozik Ausztria 1918—1934 közötti történetének rendszeres feldolgozására, hanem csupán adalékokat kíván adni az osztrák fasizmus létrejöttének bel- és külpolitikai vonatkozásaihoz, különös figyelemmel a magyar uralkodó köröknek a Heimwehr-mozgalommal fennálló kapcsolataira. Jelen közleményünk az 1920—1930-ig terjedő időszakot tárgyalja. A gazdasági világválság ausztriai hatásáról, az 1934. február 12-i bécsi munkásfelkelésről és a Dollfuss-féle fasizista rendszer létrejöttének körülményeiről második közleményünkben adunk képet.

¹ Országos Levéltár (O. L.) Küm. res. pol. 1928—23—265.

közvetítésemre.”² A négynapos tanácskozás utolsó napján, április 6-án Mussolini közölte Bethlennel: „Hajlandó vagyok az osztrák jobboldali szervezeteknek 1 millió lírát egyszerre, vagy rátáiban a Maga útján rendelkezésükre bocsátani, nekik a szükséges fegyvereket a határon átadni, ha és amennyiben kötelezettséget vállalnak, hogy belátható időn belül a hatalmat átveszik, sőt ha ez bekövetkezik, hajlandó vagyok egy ily kormányval tárgyalni a dél-tiroli német kisebbség helyzetének megjavítása végett.”³

Mussolini és Bethlen megállapodása értelmében 1928-tól kezdődően az olasz kormány rendszeres anyagi támogatásban részesítette a Heimwehr-mozgalmat, a magyar kormány pedig — főként gróf Bethlen miniszterelnök személyes közvetítése formájában — közvetlenül résztvett a Heimwehr-mozgalom politikai irányításában.

Az olasz és magyar kormányok közötti szerepek ilyen megosztása abból a megfontolásból fakadt, hogy a magyar kormánykörök 1919 óta állandóan kapcsolatban állottak az osztrák szélsőjobboldali elemekkel, s ennél fogva személyes összeköttetések révén eredményesebben befolyásolhatták az osztrák belpolitikai események alakulását, mint az olaszok.

Mielőtt behatóbb elemzés tárgyává tennénk, hogy az olasz és magyar kormányoknak milyen kül- és belpolitikai érdekei fűződtek a Heimwehr vezetésével, vagy legalább is a Heimwehr segítségével végrehajtandó jobboldali fordulathoz, vázlatosan tekintsük át a Heimwehr-mozgalom keletkezésének, 1928-ig játszott szerepének, valamint a magyar és osztrák ellenforradalmi politikusok kapcsolatainak történetét.

*

Az Osztrák-Magyar Monarchia 1918 őszén bekövetkezett összeomlását Ausztriában is polgári demokratikus forradalom követte. 1918. november 11-én a forradalmi tömegek nyomására IV. Károly császári manifesztumban közölte Ausztria népével, hogy visszavonul az államügyek vezetésétől és átadja a hatalmat a nép választott képviselőinek. Másnap, november 12-én kikiáltották a köztársaságot. 1919. február 16-án tartották meg az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokat, melyek a baloldal jelentős előretörését eredményezték. Az osztrák szociáldemokrata párt 41%-os választási győzelmet aratott. A választások eredményei alapján Karl Renner vezetésével szociáldemokrata kormány vette át a hatalmat.

Az osztrák nagybirtokos és nagytőkés osztály, a monarchia idején korlátlan politikai és szellemi befolyást élvező katolikus klérus, a tábornoki és tisztikar, a régi államapparátus tagjai kezdettől fogva ellenségesen nézték a szociáldemokrata kormányzat tevékenységét. Pedig a „vörösök uralma” nem zúzta szét gazdasági és politikai uralmuk alapjait, intézkedéseivel nem veszélyeztette a tőkés rendszer fennmaradását. Célkitűzéseinek végső határát a polgári demokratikus forradalom feladatainak megoldásában látta. Igaz, hogy e téren olyan intézkedéseket vitt keresztül, amelyek korlátozták a volt uralkodó osztályok hatalmát. 1920-ban elkészült a köztársaság új alkotmánya, amely modern polgári liberális alapokra helyezte Ausztria politikai életét. A forradalmi néptömegek előrelendítő kényszerétől hajtva, munkásvédelmi és szociális törvényeket hoztak, amelyek megjavították a munkásság gazdasági

² Uo.

³ Uo.

és jogi helyzetét. Megalakult az osztrák kommunista párt; egyelőre nem is számbeli súlyával, hanem az általa képviselt eszmék és követelések népszerűségével rémitette meg a volt uralkodó osztályokat. A bajor és magyar tanácsköztársaság megdöntése után ezrével emigráltak a baloldali képviselői Ausztriába, hogy az ottani polgári demokratikus lehetőségeket kihasználva, tovább irányítsák az ellenforradalom elleni illegális harcot. Mindezek után érthető, hogy a haladás legkisebb megnyilvánulásával is szembenálló régi reakciós körök gyűlölettel nézték a „bolsevista Bécs” uralmát, s minden lehetséges eszközt felhasználtak a szociáldemokrata kormány megbuktatása érdekében. Az általános forradalmi fellendülés szakaszában kevés reményük lehetett arra, hogy uralmukat a néptömegek politikai visszahódításán keresztül állítsák helyre. A világháborús összeomlás sokkal jobban megtépázta a volt uralkodó osztályok befolyását, a demokratikus és szocialista eszmék viszont sokkal népszerűbbek voltak, semhogy számolhattak volna a „legális” út sikerével. Éppen ezért erőszakos módszerekkel kísérleteztek. A huszas évek kezdetén szinte általános európai jelenség a tisztikülönítmények, a nagybirtokos és nagytőkés osztály által pénzelt ellenforradalmi pretoriánus gárdák garázdálkodása.

Az osztrák Heimwehr (Heimatschutz) 1920-ban Tirolban jött létre. Soraiba gyűjtötte az általános lefegyverzés következtében beosztás nélkül maradt katonatiszteket, a reakciós szervezkedéstől jövedelmező állásokat remélő kalandorokat és a háború következtében tönkrement egyes kispolgári elemeket, tehát mindazokat, akiket osztályhelyzetüknél és személyes érdekeiknél fogva felhasználhattak a köztársaság elleni szervezkedés céljaira. A huszas évek elején azonban a Heimwehr csak egy volt a számos ellenforradalmi szervezet közül és befolyási köre alig terjedt túl Tirol határain. A Heimwehr mellett jelentősebb szerepet játszott még az Ostmärkische Sturmscharen (amelyben a huszas évek második felében Schuschnigg is tevékenykedett) és a keresztényszocialisták irányítása alatt működő Freiheitsbund. Ezekben a fél-militarista szervezetekben a kispolgári erők képviselői játszották a hangadó szerepet, de háttérből a nagybirtokos és nagytőkés osztály politikusai irányították és pénzelték őket.⁴ Megalakulásuk idején elsősorban azt a célt szolgálták, hogy egy-egy tartományban megakadályozzák a szocialista befolyás megnövekedését és szükség esetén fegyveresen aláátamasszák az uralkodó osztály szeparatistikus törekvéseit.

A magyar ellenforradalmi rendszernek fontos bel- és külpolitikai érdekei fűződtek az osztrák szociáldemokrata kormány megdöntéséhez. Horthyék ezért élénk figyelemmel kísérték az ausztriai eseményeket és kezdettől fogva kapcsolatban álltak a különféle osztrák jobboldali csoportokkal. Néhány hónappal Horthyék hatalomra jutása után Gratz Gusztáv bécsi magyar követ tárgyalásokat kezdett gr. Leopold Hartiggal, a „Bund für Ordnung und Recht” elnevezésű ellenforradalmi szervezet vezetőjével a Renner-kormány eltávolításának lehetőségeiről.⁵ 1920 januárjától kezdve a magyar kormány több millió korona segélyt utalt ki Hartignak, Liechtenstein hercegnek és a szervezkedés más vezetőinek, ezenkívül a tervezett kormány-ellenes lázadás sikeres végrehajtása esetére nagyobb mennyiségű élelmiszer szállítását helyezte kilátásba. A lázadás előkészítésében a magyar kormány olyan formában is

⁴ *Schuschnigg*: Dreimal Österreich. Wien, 1938. 143. l.

⁵ O. L. Kün. res. pol. 1920—20—3608.

résztvett, hogy a Magyarország területén szervezkedő osztrák légió kiképzésének és ellátásának költségeit fedezte.⁶

Az osztrák jobboldali fordulat előkészítésének szálai elvezettek a bajor Kahr-kormányhoz is, amely egy Ausztriát is magában foglaló önálló katolikus délnémet állam létrehozását tervezte. A bajor ellenforradalmi körök kapcsolatot kerestek Horthyékkel, s kérdést intéztek a magyar kormányhoz, hogy hajlandó lenne-e élelmiszerral segíteni a vállalkozás sikerét. Horthy beleegyező válaszát 1920. július 16-án Woracziczki gróf vitte Münchenbe, aki azzal a meggyőződéssel tért haza, hogy a Kapp-puccs leverése után Bajorország magának szeretné biztosítani az össznémet ellenforradalmi szervezkedés vezetését; a bajor uralkodó körök szívesen látnák Bajorország és Magyarország szoros politikai és gazdasági együttműködését, de ennek előfeltétele az osztrák Renner-kormány megdöntése lenne.⁷ 1920 augusztusában a magyar kormány megbízottjaként br. Perényi Zsigmond tárgyalásokat folytatott Kahr miniszterelnökkel Münchenben, s a magyar kormány nevében megígérte az élelmiszer szállításokat, sőt a Renner-kormány elleni katonai akció céljaira felajánlotta Nyugat-Magyarország területét is.⁸ 1920 őszén a magyar kormány Münchenbe küldte Jánky Béla vezérkari ezredest, akit azzal a feladattal bíztak meg, hogy kapcsolatba lépjen a bajor ellenforradalmi szervezetekkel.⁹ Jánky közvetítésével a magyar kormány szoros együttműködést hozott létre az Ernst Pöhner müncheni rendőrfőnök vezetésével álló ún. „Einwohnerwehr” nevű szervezettel, továbbá Georg Escherich szervezetével, az ún. „Orgesch”-sel. Az ausztriai puccs előkészítése érdekében titokban fegyvereket szállítottak Tirolba a Heimwehr számára s ezekből a fegyverekből Jánky közbenjárására Magyarországnak is juttattak.¹⁰ 1920. augusztus 30-án Budapesten folyt le az osztrák és bajor ellenforradalmi csoportok vezetőinek megbeszélése a Renner-kormány elleni katonai beavatkozás előkészítéséről. Egy titkos leirat az alábbiakban tájékoztatja Denghy müncheni magyar konzult a megbeszélés eredményeiről: „Ügy Kanzlerék, mint az osztrák urak, valamint mi is megegyeztünk abban, hogy a Renner kormány lehetőleg eltávolítandó és ennek helyére egy polgári köztársasági kormány helyzendő. Ausztriának Németországhoz való csatlakozása, valamint a monarchikus restauráció kérdése egyelőre kikapcsoltatik, miután ezen kérdések mindnyájunkat az entente-el, Magyarországot pedig elsősorban a kisentente-el hoznák ellentétbe... A katonai kérdésekről az itteni katonai körök kiküldöttje, Jánky ezredes tájékozva van, kérem őt a politikai kérdésekbe beavatni és közte, valamint a bajor organizációk között az összeköttetést közvetíteni.”¹¹ A budapesti és az azt követő megbeszéléseken elhatározták, hogy a bajor és osztrák fegyveres csoportok meglepetésszerűen támadást indítanak Bécs ellen (Erhardt-akció). A vállalkozásra azonban nem került sor, mert az osztrák keresztényszocialisták kétségesnek ítélték a katonai beavatkozás sikerét, de szerepet játszott a ter-

⁶ Az osztrák-magyar hadsereg volt magasrangú tisztjeinek részvételével 1920-ban létrejött a többszáz főt egyesítő osztrák légió, amelyet előbb Zalaegerszegen, majd Csóthon helyeztek el. A légió feladata az lett volna, hogy megfelelő kiképzés után zavargásokat robbantson ki Ausztriában. A légiót 1921-ben feloszlatták, visszamaradt részlege átmenetileg Tápiószőlőn nyert elhelyezést (Küm. res. pol. 1921—20—266).

⁷ O. L. Küm. res. pol. 1920—20—207.

⁸ Uo.

⁹ O. L. Küm. res. pol. 1920—20—488.

¹⁰ Hoegner: Die verratene Republik. München, 1958. 105. l.

¹¹ O. L. Küm. res. pol. 1920—20—309.

vek elejtésében az is, hogy a győztes nagyhatalmak követelték a német kormánytól a fegyveres szabadcsapatok feloszlátását. „... most csak arra fogunk szorítkozni — írta Denghy Zsolt müncheni magyar konzul —, hogy Ausztriában a fennálló organizációk fenntartásához, melyeknek irányítása teljesen az Orgesch kezébe ment át, továbbra is hozzájáruljunk. Egyelőre Gratz követ úr havi 2 000 000 koronát fog erre a célra kiutalhatni.”¹²

A bajor vonal kikapcsolódása után a magyar kormány önálló lépéseket tett Ausztriában. 1921. március 13-án az osztrák keresztényszocialista párt egyik vezetője (későbbi osztrák kancellár), Ignaz Seipel Bécsben tárgyalásokat folytatott Gratz Gusztávval és Masirevich Szilárdval egy erős jobboldali kormány létrehozásának lehetőségeiről. Seipel hangsúlyozta, hogy a keresztényszocialista párt sürgős feladatnak tekinti a kormányhatalom megszerzését, de ehhez megfelelő fegyveres hátvédre lenne szüksége. A Heimwehr politikailag megfelelne ennek a célnak, de fegyverzete hiányos és emiatt nem vállalkozhatik a baloldal elleni fellépésre. Seipel a Heimwehr felfegyverzésére 50 millió osztrák korona kiutalását kérte a magyar kormánytól. Gratz és Masirevich két feltételhez kötötték a kért összeg kiutalását: a jobboldali fordulatnak rövid időn belül be kell következnie, továbbá, hogy a hatalomra kerülő keresztényszocialista kormány Burgenland kérdését Magyarországgal egyetértésben oldja meg. Seipel mind a két feltételt elfogadta.¹³ A megbeszélések értelmében a Heimwehr megkapta az összeg egy részét, de ezenkívül a tartományonként szétaprózott Heimwehr-szervezetek egyesítésére Metzger altábornagy, majd utóda, Ehrenfels is kapott a magyar követségtől anyagi támogatást.¹⁴

A Heimwehr erőszakos fellépésére azonban nem került sor, mert a szociáldemokrata párt különösebb ellenállás nélkül átadta a hatalmat a keresztényszocialistáknak. Néhány átmeneti kormány után 1922-ben Seipel kancellárságával megszűnt a koalíciós időszak, a keresztényszocialisták kezébe került a teljes hatalom. Seipel a békeszersződés által megszabott keretek között átmenetileg konszolidálta az osztrák nagytőke és nagybirtok uralmát. 1922-ben az osztrák kormány aláírta a genfi jegyzőkönyvet, amelyben a pénzügyi stabilizációhoz szükséges nemzetközi kölcsön érdekében lemondott korábbi Anschluss-törekvéseiről.

A bekövetkezett kormányváltozás folytán a Heimwehr feladatköre és jelentősége megváltozott. Miután az uralkodó osztály újra birtokba vette az államhatalmat, egy ideig azt hitte, hogy nincs többé szüksége az önkéntes fegyveres alakulatok segítségére. Ezért a Heimwehr jelentősége átmenetileg

¹² O. L. Küm. res. pol. 1920—20—337.

¹³ Burgenlandra vonatkozóan Seipel a következő írásbeli nyilatkozatot adta: „Österreichischerseits wird erklärt, daß: in der west-ungarischen Frage besteht die Bereitwilligkeit, auf die von Ungarn gewünschte Lösung einzugehen. Da jedoch ein förmlicher Verzicht Österreichs auf Westungarn derzeit Schwierigkeiten begegnet, müsse die Frage dilatorisch behandelt werden. Österreichischerseits wird die Verpflichtung übernommen, daß diese Frage nur im Einvernehmen mit Ungarn und mit der freien Zustimmung Ungarns gelöst werden wird und Westungarn bis dahin bei Ungarn belassen wird. Die Verhandlungen werden daher auch nach dem Inkrafttreten des Friedensvertrages von Trianon fortzusetzen sein, ohne daß eine Räumung des Gebietes verlangt würde und es werden auch österreichischerseits keine Schritte unternommen werden, damit die Räumung seitens der Entente gefordert, beziehungsweise beschleunigt werde. Die Verhandlungen werden dann in entsprechenden Intervallen so lange fortgeführt werden, bis entweder eine Einigung oder ein freiwilliger Verzicht Österreichs auf Westungarn möglich wird.” (O. L. Küm. res. pol. 1921—20—147.)

¹⁴ O. L. Küm. res. pol. 1921—20—307.

csökkent, de rövidesen újra megjelent a belpolitikai harcok színterén s igazi hivatását csak később töltötte be. A magyar kormány 1921 végén átmenetileg beszüntette a Heimwehr anyagi támogatását, ami a Burgenland miatt ki-robbant osztrák—magyar ellentétekkel is magyarázható. Ebben az időszak-ban azokat a burgenlandi szakadár szervezeteket pénzelte, amelyek az ön-álló Burgenland kikiáltására törekedtek.¹⁵

*

Az osztrák uralkodó körök 1921-ben azt remélték, hogy a kormány-hatalom birtokában sikerülni fog kiszorítaniok a szociáldemokratákat a politi-kai életből. Ezt a célt azonban nem tudták elérni. Az ellenzékbe vonult szo-ciáldemokrata párt az 1923. október 21-i parlamenti választásokon 1 311 870 szavazatot kapott (többet mint 1919-ben), s ennek következtében a keresztény-szocialisták uralma csak igen lényegtelen és bizonytalan többségen alapult. Ez a helyzet nemcsak azért volt nyugtalanító az uralkodó osztály számára, mert magában hordta a kormányválság állandó veszélyét, hanem azért is, mert akadályokat állított a tőkés érdekeknek a törvényhozásban való kizáró-lagos érvényesítése elé. Jellemző példa erre, hogy a háztulajdonosok érdekeit szolgáló lakbér-törvény javaslatot a szociáldemokrata képviselők ellenzéki szavazatai miatt hosszú éveken át nem tudták megvalósítani. Az osztrák szociáldemokrata párt lényegében reformista párt volt, amelynek vezetői csupán a „törvényes” és „legális” politikai harci eszközöket ismerték el, de a tömegek megtartása érdekében kénytelenek voltak szembehelyezkedni a mun-kásság által elért egyes vívmányok (munkanélküli segély, 8 órás munkanap, kollektív szerződés stb.) korlátozására törekvő polgári pártokkal, s ez állandó-sította a feszültséget az osztrák parlamentben. Emellett a bécsi Landtag-választásokon a szociáldemokraták mindig majdnem $\frac{3}{4}$ -es többséget értek el, aminek következtében a főváros közigazgatása 1919—1934-ig változatlanul a szociáldemokrata párt kezében maradt. A hadseregben szintén jelentős befolyást élvezett a baloldal. A keresztényszocialista Carl Vaugoin hadügy-miniszter mindent elkövetett a hadsereg „megtisztítása” érdekében, de a „vörösök” befolyását teljesen megtörni nem tudta. A hadsereg-bizalmiak 1923-as választásán 14 215 katona szavazott a szociáldemokratákra és csak 1054 a keresztényszocialistákra.¹⁶ Egyedül a nagynémet irányzatú Schober vezetése alatt álló rendőrség jelentett megbízható támaszt a keresztény-szocialista kormány számára.

A politikai erőviszonyok ilyen megoszlásából következett, hogy az ural-kodó osztály mindinkább a parlamenten kívül szervezkedő jobboldali erőkhöz fordult és ezek segítségével igyekezett politikai hatalmát alátámasztani. Újra előtérbe került a Heimwehr, mint a hatalom biztosítását szolgáló eszköz. Be-folyása abban a mértékben növekedett, ahogyan a polgári pártok egyes vezetői-ben az alkotmányos kormányzás válság-jeleinek hatására erősödött a fasiszta kormányforma megteremtésére irányuló elhatározás.

A Heimwehr vezetői (Steidle, Pfriemer, Pabst stb.) tudták, hogy alkot-mányos úton képtelenek a baloldalt felszámolni, ezért minden erőfeszítésüket

¹⁵ A burgenlandi jobboldali elemek Liechtenstein herceg és Traun gróf vezetésével szervezetet alapítottak, amelynek az volt a célja, hogy Burgenlandból kiindulva más tartományokban is eltávolítsák a szociáldemokratákat. A szervezet vezetői kapcsolatban álltak Gömbössel és Héjjas Ivánnal. (O. L. Küm. res. pol. 1922—20—313.)

¹⁶ *Hannak*: Im Sturm eines Jahrhunderts. Wien, 1952. 309. l.

arra összpontosították, hogy a szociáldemokrata pártot lezorítsák a legális útról, fegyveres összetűzést provokáljanak, ami kedvező alkalmat nyújthat arra, hogy a Heimwehr a „rend védelmezőjének” szerepében döntő csapást mérjen a szociáldemokrata pártra. A huszas években politikai gyilkosságokkal igyekeztek ezt a célt elérni. 1923 februárjában „ismeretlen tettesek” megölték Birnecker szociáldemokrata üzemi tanácstagot, 1923 májusában Still vasúti szervezett munkást, 1923 szeptemberében Kovarikot, a szociáldemokrata védőrség (Republikanischer Schutzbund) tagját, majd 1925 májusában Müller szociáldemokrata kerületi tanácsos esett a fegyveres bandák áldozatául. Az állami szervek a tettesek elleni eljárásban feltűnő nemtörődömséget tanúsítottak, s ha a tömegfelháborodás miatt esetenként lefartóztatták is a gyilkosokat, gondoskodtak, hogy a bíróságok alacsony ítéleteket szabjanak ki.

Ilyen előzmények után került sor 1927. január 30-án a burgenlandi Schattendorf községben a jobboldal újabb terrorcselekményére: a Frontkämpfer szervezet tagjai orvul tüzet nyitottak a szociáldemokrata párt békés gyűlésére, és meggyilkolták Cmarits munkanélküli hadirokkantat és Josef Grössing nyolcéves kisfiút.¹⁷ Határtalan felháborodás hulláma árasztotta el Ausztriát, amit csak fokozott az a körülmény, hogy a kormánysajtó szemérmetlenül a gyilkosok oldalára állt.

A schattendorfi merényletet követő tömegfelháborodás tovább erősítette a szociáldemokrata párt amúgy is növekvő tömegbefolyását, s ez számszerűen is kifejezésre jutott az 1927. április 24-i választások alkalmával. A leadott 3 641 526 szavazat közül 1 539 635 szavazatot a szociáldemokrata jelöltek nyertek el.¹⁸ A szociáldemokrata párt 42%-os eredményével a parlament leg-erősebb pártja lett. A keresztényszocialista és nagynémet párt egységlistája mindössze 7%-kal kapott több szavazatot; a kormány csak erre az elenyésző többségre támaszkodhatott. A választás után a reformista szociáldemokrata vezetők kijelentették: „még 300 000 szavazat és Ausztriában parlamenti úton győz a szocializmus”.

A választás kimenetele elmélyítette a parlamenten belül lappangó válságot. Egyetlen zavaró körülmény elegendő volt már ahhoz, hogy a bizonytalan parlamenti egyensúlyt megbontsa és kormányválságot idézzon elő. Ez az alkalom 1927. július 15-én bekövetkezett. Július 14-én a legfelsőbb bíróság ítéletet hirdetett a schattendorfi gyilkosok ügyében. A vádlottakat felmentették. A jogtiprásnak és a gyilkosokkal való cimboraságnak ez a felháborítóan leplezetlen megnyilvánulása Ausztria történetének egyik legsúlyosabb politikai válságát robbantotta ki. Július 15-én az osztrák munkásság általános sztrájkba lépett. Megállt a közlekedés, megszűnt az áram- és gázszolgáltatás, Bécs utcáin százezres tömeg tüntetett és követelte a kormány azonnali lemondását. A szociáldemokrata pártvezetés súlyos elhatározások előtt állt. A pillanat alkalmas lett volna arra, hogy az általános forradalmi hangulatot kihasználva magának követelje a kormányhatalom átadását, s a megszerzett hatalommal véget vessen a jobboldali bandák véres garázdálkodásának. A szociáldemokrata párt az áprilisi választási győzelem után ennek a követelésnek érvényt tudott volna szerezni. Minden attól függött, hogy a párt vezetése harcba veti-e azokat a hatalmi eszközöket, amelyek felett rendelkezett. Miután a kormány az első órák kétségbeesett kapkodása után azt látta, hogy a szociáldemokrata párt

¹⁷ Uo. 334. l.

¹⁸ Uo. 337. l.

tétlen marad, és a Republikanischer Schutzbund lábhoz tett fegyverrel nézi az események alakulását, maga lépett ellenakcióba. A szociáldemokrata vezetők később azzal mentgették tétlenségüket, hogy el akarták kerülni a polgárháborút, meg akarták akadályozni a testvér-vérontást. A hatalom biztosítása érdekében a kormány könnyen túltette magát az ilyen szentimentális meggondolásokon. Schober parancsot adott a bécsi rendőrségnek, hogy tüzet nyisson a tüntető tömegre. A rendőrségi sortűz 85 ember életét oltotta ki és közel 1000 sebesült maradt a véres leszámolás színterén.

Az 1927. július 15-i események jelentősen megnövelték a Heimwehr befolyását, mert a rendőrség és a hadsereg mellett a Heimwehr-alakulatok is résztvettek a sztrájkmozgalom letörésében és a rend helyreállításában. Tulajdonképpen ettől az időponttól számíthatjuk a Heimwehr-mozgalom általános elterjedésének és lényegesebb politikai szereplésének kezdetét.

A júliusi összecsapásból az osztrák uralkodó osztály egyes csoportjai különböző tanulságokat vontak le. A keresztényszocialista párt legjelentősebb képviselői, Seipel és Kunschak arra a meggyőződésre jutottak, hogy a szociáldemokrata párt nem veszélyezteti komolyan az uralkodó osztály érdekeit, éppen ezért — bizonyos alkotmánymódosítás mellett — képesek a korábbi módszerekkel is megtartani a hatalmat. A Heimwehr-mozgalomban hasznos szövetségest láttak, katonai és politikai megszervezéséhez jelentős összegekkel hozzá is járultak, de elutasították a Heimwehr-vezérek „Marsch auf Wien”-féle terveit. Nagyjából hasonló álláspontot képviseltek Schober és Vaugoin is. Az uralkodó osztály másik, főként parlamenten kívül álló csoportja a júliusi eseményekből azt a következtetést vonta le, hogy a hatalom szilárd birtoklása érdekében erőszakos úton le kell számolni a szociáldemokrata párttal.

*

A Heimwehr-mozgalom történetének vázlatos áttekintése után elérkezünk a tanulmány elején említett 1928-as Mussolini — Bethlen-féle tárgyalásokhoz, s ezzel kapcsolatban felvetődik a kérdés, hogy Olaszországnak milyen külpolitikai érdekei fűződtek a Heimwehr-mozgalomhoz, s egyáltalában mi jellemezte Olaszország osztrák politikáját a tárgyalat időszakban.

A húszas évek második felében, a fasizmus belpolitikai megszilárdulása után Olaszország aktívabb külpolitikába kezdett, nagyhatalmi igényekkel jelentkezett a Balkánon és a Duna-medencében. Olaszország törekvései arra irányultak, hogy a francia befolyást fokozatosan visszaszorítva, megvesse a lábát ezeken a területeken. Ennek az általános törekvésnek a keretébe esett az olasz — albán szerződés megkötése 1926. november 27-én, az 1927. április 5-én megkötött olasz — magyar barátsági és döntőbírósi egyezmény, továbbá az 1928. szeptember 23-án aláírt olasz — görög barátsági szerződés. Olaszország közép-európai céljai közül a legfontosabb Jugoszlávia bekerítése volt, amit a kisantant megbontásán keresztül szeretett volna elérni. 1926. szeptember 16-án az olasz kormány barátsági szerződést kötött Romániával, elismerte Besszarábia bekebelezését, s ezáltal Romániát szembe akarta fordítani kisantant szövetségeseivel. A kisantantnak a magyar revíziós törekvések elleni érdekközössége azonban erősebbnek bizonyult, mint Olaszország kétes értékű barátsága, s ezért a kisantant felbomlasztása, illetve a francia befolyás kikapcsolása egyelőre nem járhatott eredménnyel.

A közép-európai olasz befolyás megteremtése szempontjából elsőrendű fontosságú kérdés volt Ausztria eltávolítása a francia — csehszlovák orientáció-

tól és bekapcsolása a kialakuló olasz szövetségi rendszerbe. Ausztria belpolitikai viszonyai azonban kevés reményt nyújtottak az olasz tervek megvalósulása számára, mert az osztrák baloldal világnézeti okokból is elutasította a fasiszta Olaszországhoz való közeledés gondolatát. A dél-tiroli kérdés következtében még az osztrák uralkodó osztály egy része is idegenkedett Olaszországtól. Miután hivatalos diplomáciai úton Olaszország egyelőre nem érhetett el eredményeket, az osztrák belpolitikai viszonyoknak számára kedvező átalakítását igyekezett elérni. Ebben az összefüggésben merült fel a Heimwehr vezetése alatt végrehajtandó jobboldali átalakulás terve, amelyhez Magyarország azonnal csatlakozott, mert szintén fontos külpolitikai érdekei fűződtek ahhoz, hogy Ausztriát is bekapcsolják az olasz blokkba. Ausztria megnyerése kettős hasznot rejtett Magyarország számára: egyrészt így remélt kiszabadulni a status quo fenntartásában érdekelt államok gyűrűjéből, másrészt pedig Ausztrián keresztül szorosabb kapcsolatba kerülhetett Olaszországgal.

A magyar kormány Jánky Béla tábornokot követségi tanácsosi beosztásban megbízta a Heimwehr-szervezet ügyeinek titkos képviselőjével, aki a bajor és osztrák jobboldali csoportokkal már a húszas évek elején kapcsolatban állt. Az ő közvetítésével került sor Bethlen miniszterelnök és Steidle Heimwehr-vezér budapesti találkozására 1928 június elején.

„Steidle — így szól a tárgyalásról készült feljegyzés — a miniszterelnök úr előtt részletesen ismertette a Heimwehr szervezetét, elmondta Vaugoin hadügyminiszterrel fennálló kapcsolataikat is. A szervezet kiépítése szépen halad előre, bár egyes helyeken, mint pl. St. Pöltenben és Wiener-Neustadtban még teljesen vörös a helyzet, s ott alapjában kell kezdeni a szervezkedést. Hozzátette, hogy az aktív fellépést úgy tervezik, hogy embereiket két részre osztanák: az egyik rész visszamaradna a rend fenntartására, a másik pedig a tulajdonképpeni akciót bonyolítaná le.”¹⁹ Steidle részletes emlékiratot adott át Bethlennek, amelyben vázolta a Heimwehr-szervezet erőviszonyait és a hatalomátvétel előkészítése érdekében tervezett intézkedéseiket. A Heimwehr-mozgalom 150 000 embert számlál, akik bármely pillanatban készen állnak a cselekvésre, csupán felfegyverzésükről kell gondoskodni. A polgári pártok vezetői azonban nem látják világosan a szervezet jelentőségét, „pórázon tartott ebként csak veszély esetén, mint 1927. július 15-én, engedik önállóan cselekedni”. Steidle kijelentette, hogy a Heimwehr nem elégszik meg azzal a szereppel, hogy csupán fenyegető eszköz legyen a kormány kezében. Ebben az emlékiratban többek között azt is közölte, hogy esetleg már az 1928. október 7-re tervezett bécsi Heimwehr-nap megfelelő alkalmat fog nyújtani a baloldallal való leszámolásra. Bethlen a római magyar követ útján eljuttatta Mussolinihez Steidle memorandumát. „M. nagy érdeklődéssel hallgatta végig a közléseket — jelenti Hory — és S. memorandumát előttem gondosan átolvasta, tartalmát helyeslőleg vette tudomásul. Azonnal megjegyezte, hogy itt is hasonló volt a helyzet, a polgári pártok, a liberálisok és a többiek tapsoltak ugyan a fascizmus egyes, nevezetesen a kommunisták elleni akcióihoz, de félték túlságos megerősödésétől. Addig, míg a fasciók csak a szélsőséges elemek ellen léptek fel, meg voltak elégedve, de az új irány hatalomrakerülését már nem akarták.

Tanácsolja az illetőknek, hogy állapítsanak meg előre részletes politikai programot. Szükséges ez nemcsak a belföld, de a külföld szempontjából is,

¹⁹ O. L. Küm. res. pol. 1928—20—369.

mert Európának, amely az ottani vörös regime-t egyáltalán nem jó szemmel nézi, már az akció megindulásakor tudnia kell a kitűzött célt. 'En elsőnek fogom az új regime-t elismerni' jelentette ki.

A szükséges összegeket Durini²⁰ útján rendelkezésre fogja bocsátani. Ami a fegyvereket illeti, tudnia kell, hogy mely pontokon lesz az átvétel. Ez szintén Durini útján közlendő."²¹

Néhány nappal később Grandi olasz külügyminiszter közölte a magyar követtel, hogy az olasz kormány egyetért a Heimwehr politikai célkitűzéseivel, s ezért a szervezéshez kért összegeket is hajlandó kiutalni, de „ragaszkodik ahhoz, hogy az akció vezetői, tehát nemcsak Steidle, egy írásbeli deklarációban kötelezzék magukat, hogy hatalomrajutásuk esetén az olasz — osztrák viszonylatban a déltiroli kérdést nemlétezőnek fogják tekinteni”.²² A magyar kormány vállalta, hogy a Heimwehr vezetőitől ezt a nyilatkozatot megszerzi. Előzetesen Hory átnyújtott Mussolininek egy szöveg-javaslatot, amelyet Bethlen miniszterelnök fogalmazott. Hory a kihallgatás után távirati úton jelentette, hogy „1. Mussolini szószerint elfogadta a levélben foglalt nyilatkozat szövegét, amelyet S.-nek kell aláírnia és amely titkos lesz. 2. A szükségelt összeg első részletét Durini di Monza kezéhez juttatta. 3. A hadügyminiszter utasítást kapott a fegyverek összeállítására. Átvételi helyek ezután lesznek megállapítandók”.²³ A magyar külügyminiszter állandó helyettese 1928. július 19-én közölte Horyval, hogy „vonatkozással VII. 13-án kelt chiffré jelentésre: Légy szíves Grandival közölni, hogy a ME az illető urral közelebb találkozni fog és akkor a kérdéses nyilatkozatot kiveszi tőle. Ugyanakkor meg fog vele állapodni a 2. és 3. pontokban foglaltakra szólóan és megbeszéli a legközelebbi teendőket. Erről a találkozás után Grandi, illetőleg Mussolinivel való közlés céljából értesítést fogsz kapni.”²⁴

Bethlen és Steidle találkozására 1928. július 28-án Fonyód-Bélatelepen került sor. Ez alkalommal Bethlen aláírás végett átnyújtotta Steidle-nek a Mussolini által jóváhagyott nyilatkozat szövegét. Steidle azt válaszolta, hogy katonai parancsnokával, Pichler altábornaggyal való megbeszélés után aláírva visszajuttatja Bethlennek a nyilatkozatot. Steidle kérte Bethlen közbenjárását, hogy a tőzsde-pánik elkerülése érdekében Olaszország az akció végrehajtása után azonnal ismerje el az új kormányt. Közölte továbbá, hogy a fegyvereket S. Karinthien keresztül kívánják Olaszországból Ausztriába csempészni és hogy a fegyverszállítás szervezési ügyeivel Diakow főhadnagyot, a Heimwehr vezérkari főnökét bizzák meg. Bethlen kérte Steidlet, hogy a bécsi magyar külképviselet tagjai közül egyedül Jánky Bélához forduljon teljes bizalommal, aki a jövőben az olasz pénzküldemények továbbítására is felhatalmazást kapott.²⁵

Steidle augusztus 1-én Budapestre küldte az aláírt nyilatkozatot, amelyet Apor Gábor De Astis budapesti olasz követségi tanácsos útján továbbított Mussolinihez.²⁶ Két héttel később Apor feljegyezte: „De Astis megjelent nálam

²⁰ Durini, di Monza Encole, budapesti olasz követ.

²¹ O. L. Küm. res. pol. 1928—20—405.

²² O. L. Küm. res. pol. 1928—20—417.

²³ O. L. Küm. res. pol. 1928—20—441.

²⁴ O. L. Küm. res. pol. 1928—20— iktatás nélküli távirat.

²⁵ O. L. Küm. res. pol. 1928—20. Iktatás nélküli feljegyzés Bethlen—Steidle tárgyalásáról.

²⁶ Az aláírt nyilatkozat szövege nincsen birtokunkban, de megtaláltuk a Steidle kézírásával készült kísérőlevelet, amely fontos adatokat tartalmaz a nyilatkozatra és

és átadott két csekket a Bance d'Italia-tól a Kümre címezve, az egyik 500 000 líráról, a másik 1 120 000 líráról. Ezeket átvettem és nyugtát adtam. De A. kért, hogy S.-tól nyugtát kérjünk és azt juttassuk el hozzá. A csekket beváltás végett átadtam Miklós főkonzul úrnak.”²⁷ Eközben a magyar diplomáciai kar beavatott tagjai Bécsben és Rómában lépéseket tettek a fegyverszállítás zavartalan lebonyolítása érdekében. Jánky Béla augusztus 25-i levelében felterjesztette Bécsből a Heimwehr fegyverszükségletéről szóló kimutatást, Wodianer Andor római magyar követségi tanácsos pedig az olasz hatóságokkal megtárgyalta a szállítások időpontját. Diakow főhadnagy 1928. szeptember 22-én „Kasimir Müller” álnéven jelentkezett a római magyar követségen és a továbbiakban Wodianer közvetítésével folytatta tárgyalásait a fegyverszállítások ügyében.

Az osztrák kormány előtt természetesen nem volt titok a Heimwehr törekvése, amit a bécsi magyar követ egy augusztusi jelentése is bizonyít: „Seipel kancellár magához kérte Steidle-t és három vezető társát és hosszabb beszélgetést folytatott velük. Pichler altábornagy ez alkalommal megkérdezte a kancellárt, hogy hajlandó-e együttműködni velük a jelenlegi szocialista regime megbuktatására irányuló törekvésükben. Seipel igennel felelt. A fajvédők további kérdése az volt, hogy hajlandó-e a kormány a Heimwehrek f. évi október 7-re tervezett Wiener-Neustadt-i gyűlését engedélyezni. Seipel erre is igennel felelt. Pichler erre azt kérdezte, hogy hajlandó-e a kormány összeütközés esetén a Heimwehreket a szocialistákkal szemben karhatalmi (rendőrség, katonaság) támogatásban részesíteni és komoly összeütközés esetén nyíltan a Heimwehrek mellé állni. Seipel erre szintén igennel válaszolt, csak arra kérte a fajvédőket, hogy ne ők provokálják az összetűzést, mert ez az osztrák közvéleményre rossz hatással volna.”²⁸ Seipel fenti álláspontja azt

Bethlen miniszterelnök közvetítő szerepére vonatkozóan:

„Euer Exzellenz !

Nach meiner Rückkehr in die Heimat beehre ich mich, Eurer Exzellenz die mir übergebene Erklärung unterfertigt zu übersenden, nachdem ich mir die Angelegenheit reiflich überlegt habe. Die Erwägung, daß ich meinem Vaterlande in seiner Not nicht durch Stimmungspolitik, welche von Augenblicksregungen diktiert wird, sondern nur durch Realpolitik auf weitere Sicht unter nüchterner Betrachtung der gegebenen Verhältnisse am besten diene, hat mich bewogen, diesen Schritt zu tun. Ausschlaggebend war hierbei der Umstand, daß mir Euer Exzellenz ausdrücklich die Versicherung namens der Stelle, an welche meine Erklärung gerichtet ist, wiederholten: im Falle des Gelingens der geplanten Aktion würden den deutschen Südtirolern auf kulturellem Gebiete (Schulen) Erleichterungen bezw. Entgegenkommen geboten werden.

Den zweiten Satz der Erklärung habe ich in seinem letzten Teile sinngemäß nach der Fassung des ersten Satzes umstilisiert.

Ich bitte nunmehr Euer Exzellenz, für die rascheste Durchführung der mir in Aussicht gestellten ersten Sendung auf dem besprochenen Wege Sorge tragen zu wollen, da unter Umständen, wie ich Euer Exzellenz darzulegen die Ehre hatte, eine Entscheidung schon im Oktober fallen kann, für welche die nötigen Vorarbeiten mit aller Energie schon jetzt begonnen werden müssen.

Genehmigen Euer Exzellenz meinen verbindlichsten Dank für Ihre freundlichen Bemühungen nebst dem Ausdrucke meiner besonderen Hochachtung, mit der ich zeichne als Euer Exzellenz ergebenster

Steidle”

(O. L. Küm. res. pol. 1929—20—417.) Eredeti tisztázat.

²⁷ O. L. Küm. res. pol. 1928—20—535. Miklós Tibor főkonzul, a Külügyminisztérium rendelkezési alapjának kezelésével megbízva.

²⁸ O. L. Küm. res. pol. 1929—20— iktatás nélküli jelentés.

igazolja, hogy a kormány a „wir werden sehen” szemszögéből hallgatólagosan egyetértett a Heimwehr fellépésével, de miután a sikerben nem volt teljesen biztos, óvatosságra intette a Heimwehr vezetőit.

Az 1928. október 7-i Heimwehr-nap nem váltotta be az osztrák reakciós körök reményeit. Wiener-Neustadtban nem sikerült fegyveres összeütközést kirobbantani. A Heimwehr felvonulása csak korlátozott tömegsikert tudott elérni, noha az osztrák gyáriparosok szövetsége jelentős pénzüsszegeket áldozott a megfelelő közönség felvonultatása érdekében. Steidle és a többi Heimwehr-vezér antimarxista szólamai nem találtak a remélt visszhangra. Az október 7-i sikertelenség átmenetileg lehangolást okozott a Heimwehr soraiban, de rövidesen újra és újra ismétlődtek a baloldal elleni felvonulások, amelyeknek az volt a céljuk, hogy birtokba vegyék az utcát és a közvéleményt.

A szociáldemokrata párt vezetősége nem volt képes felismerni a Heimwehr oldaláról fenyegető veszélyt. Ahelyett, hogy a munkásságot ellentámadásba vezette volna, a demokráciára és az alkotmányosságra hivatkozva passzivitásra kényszerítette a Republikanischer Schutzbund alakulatait. Igen jelentős politikai és gazdasági befolyása ellenére eltűrte, hogy az urakodó körök megszervezzék és felfegyverezzék a polgári demokrácia megdöntésére szervezkedő Heimwehrt. A szociáldemokrata vezetők kizárólag arra összpontosították erőfeszítéseiket, hogy a párt elkerülje a provokációt, s ezért mindent elkövettek, hogy kitérjenek a Heimwehrrel való nyílt összeütközés elől.

A szociáldemokrata vezetők defenzív álláspontjával szemben az osztrák kommunista párt igyekezett harcba vinni a munkásságot a fasiszta puccs-tervek megvalósulása ellen. A III. Internacionálé Nyugateurópai Irodája 1929. szeptember 17—18-án tartott konstanzi ülésén az osztrák fasiszmus elleni nemzetközi harc megszervezésének kérdéseivel foglalkozott. A kiadott felhívás hangsúlyozta, hogy a fasiszta rendszer megteremtése Ausztriában nemcsak az osztrák munkásság elnyomásának és kizsákmányolásának fokozódását eredményezné, hanem elősegítené a fasiszta törekvések érvényesülését Németországban, Csehszlovákiában és más országokban, s ezzel tovább erősödnek a Szovjetunió köré vont reakciós gyűrű. Az osztrák kommunista párt rámutatott arra is, hogy a szociáldemokrata párt helytelen úton jár, amikor hozzájárul az alkotmány jobboldali revíziójához, mert ezzel elősegíti a reakciós körök megerősödését. A szociáldemokrata vezetők politikájának bírálataán túl a kommunista párt antifasiszta tömegtüntetéseket szervezett, amelyeken felhívta az osztrák nép figyelmét a növekvő veszélyre.

Az olasz kormány a magyar politikusok közbenjárásával 1929-ben is folytatta a Heimwehr pénzügyi és politikai támogatását és egy ideig változatlanul a Heimwehr vezetésével megvalósuló hatalomátvitelre építette elgondolásait.²⁹ 1929 szeptemberében a Schober-kormány megalakulásával azonban új

²⁹ Wodianer római magyar követségi tanácsos 1928. október 10-i jelentéséből kiderül, hogy az olasz kormányt lehangolta az október 7-i Heimwehr-nap sikertelensége: „Grandinál tett mai látogatásom alkalmával természetesen szóba kerültek a wienernerneustadti események is. Grandi láthatóan lehangolt volt azok zavartalan lefolyása miatt és párhuzamot vonva a Marcia su Roma és a vasárnapi manifesztációk között, a Heimwehrek vezetőségéről lekiáncsinylőleg nyilatkozott. Hogy az államtitkár kapkodó politikáját némileg ellensúlyozzam, két körülményre hívtam fel figyelmét, először is arra, hogy a komoly akció megindítása csak őszre volt tervezve és most csupán az ősz elején állunk. Ezenkívül több más helyen is vannak a közeljövőre Heimwehr-manifesztációk kilátásba véve és nincs kizárva, hogy azok egyikén fog a dolog kirobbanni. Továbbá utaltam St.-nek azon ismert álláspontjára, hogy támadásba lehetőleg csak akkor fognak átmenni, ha erre egy

helyzet jött létre, ami megváltoztatta Olaszországnak az osztrák belpolitikai viszonyok átalakítására vonatkozó terveit. Schober már korábban együttműködött a Heimwehrrel, s mint belügyminiszter ismételtén ígéretet tett arra, hogy a rendőrség fegyveresen támogatni fogja a baloldali szétverését. Schober személye és politikai álláspontja felvetette azt a lehetőséget, hogy a jobboldali fordulatot maga a kormány hajtsa végre, s a Heimwehr — a korábbi önálló puccsterveket feladva — támogassa a kormányt ebben a törekvésében. A Schober-kormány 1929. szeptember 27-i bemutatkozó kormánynyilatkozata meleg hangon emlékezett meg a Heimwehr-mozgalom érdemeiről, megvédte azokkal a „vádakkal” szemben, hogy a fennálló politikai viszonyok erőszakos megváltoztatására törekszik, hangsúlyozta, hogy az alkotmány keretei között továbbra is igénybe kívánja venni a Heimwehr szolgálatait. Schober ugyanakkor világosan felismerte azt is, hogy a jobboldali átalakulás érdekében csak lépésről lépésre haladhat előre, s hogy a Heimwehr komolytalan puccstervei többet ártanak, mint használnak az uralkodó osztály érdekeinek. Szoros együttműködést kívánt fenntartani a Heimwehrrel, de ezt ahhoz a feltételhez kötötte, hogy a Heimwehr alkalmazkodjék a kormány politikai vonalához, nem pedig megfordítva. Az olasz kormány egyetértett Schober terveivel, és ennek megfelelően Auriti bécsi olasz követ október 24-én türelemre intette Steidle-t a kormánnyal szemben. Az olasz állásponttal szemben Bethlen nem ismerte fel azonnal az új helyzetet, ezt bizonyítja szeptember 27-én Steidlenek küldött üzenete, amelyben az alkotmányreformmal kapcsolatos viták helyett tetteket sürget: „A miniszterelnök nagyon aggódik, hogy a pártvezérekkel való tárgyalások következtében ellaposodik a mozgalom és annak eredménye füstbe fog menni. A miniszterelnök azt üzeni, hogy a megijedt ellenfelet fejbe kell vágni, mert ha tárgyal vele az ember, felocsúdik és újra erőre kap.”³⁰ A Schober-kormány politikájával szembeni elégedetlenség fejeződik ki Ambrózy bécsi magyar követ 1929. november 15-i jelentéséből, aki azt írta: „Azt a mi szempontunkból rokonszenves gondolatot, hogy Schober legyen az, aki a hadsereg, a rendőrség, a csendőrség és a Heimwehrekre támaszkodva puccsszerűleg törje le a szociáldemokrata párt ellentállását, a jövő kombinációiból sajnos eliminálni kell.”³¹ Az osztrák uralkodó osztály egy része is kitartott a Heimwehr-puccs gondolata mellett. Louis Rothschild br. 1929. november 18-án biztosította Steidlet arról, hogy a tervezett Heimwehr-hatalomátvitel gyors és kevés véráldozattal járó végrehajtása esetén a Rothschild-bankház és testvér-intézményei garantálni tudják a schilling stabilitását és a gazdasági élet zavartalanágát.³²

szocialista részről jövő provokáció alkalmat ad. Teljesen indokolatlan offenzív fellépést az osztrák közvélemény nem értene meg. Ebben a tekintetben a helyzet más Ausztriában, mint volt annak idején a fascizmus előtt Olaszországban. Míg ugyanis a liberális kormányok itten határozottan gyengéknek mutatkoztak a kommunista propaganda megfékezésére, minél fogva a fascisták akciója szinte az egész polgári társadalom helyeslésével találkozott, addig Seipel úgy ahogy eddig gátak közé tudta szorítani a baloldali megmozdulásokat. Ezért bizonyos fokig érthető, hogy St., ha csak lehet provokáltatni akarja magát. Grandi urat ugyan teljesen meggyőzni nem tudtam, azonban némileg mégis igazat adott nekem. A beszélgetést azzal fejezte be, hogy jelenleg nem lehet mást csinálni, mint remélni, hogy a dolog legközelebb jobban fog sikerülni.” (O. L. Küm. res. pol. 1929—20—581.)

³⁰ O. L. Küm. res. pol. 1929—20—635.

³¹ O. L. Küm. res. pol. 1929—20—822.

³² O. L. Küm. res. pol. 1929—20—847.

Schober maga is kívánta a baloldal felszámolását, de tudatában volt annak, hogy ezt a célt bel- és külpolitikai akadályok miatt nem lehet puccszerűen elérni. Az osztrák uralkodó osztály három fő politikai csoportja (keresztényszocialisták, nagynémetek és a Landbund) között egyelőre hiányzott az egységes politikai platform. A Heimwehrnek a baloldal elleni tervei mindhárom csoportban helyesléssel találkoztak ugyan, de annál nagyobb viták folytak arról, hogy mi történjék a szociáldemokraták kiszorítása után. Olaszország példájára fasiszta diktatúrát hozzanak-e létre, vagy pedig megőrizték a polgári demokrácia bizonyos intézményeit? A Habsburg-ház restaurációját hajtsák-e végre, csatlakozzanak-e Anschluss formájában Németországhoz, vagy pedig fenntartsák Ausztria önállóságát? Ezekre és számos egyéb kérdésre a Heimwehr nem tudott olyan válaszokat adni, amelyek az uralkodó osztály többségét egy táborba egyesítették volna. Ennélfogva a Heimwehr nem játszhatott önálló politikai szerepet. 1929. január 27-én pl. Kunschak, a keresztényszocialista párt elnöke azt fejtette, hogy a „Freiheitsbund” csak addig hajlandó együtt menni a Heimwehrrel, amíg az nem veszélyezteti az alkotmányt, s továbbá, hogy a keresztényszocialista párt elutasítja a Heimwehr nagynémet, Anschluss-barát elgondolásait. A Landbund 1929. augusztus 25-i határozata kimondta, hogy készek együttműködni a Heimwehrrel az alkotmány módosítása és a szociáldemokraták háttérbe szorítása érdekében, de csak az alkotmány által megengedett legális kereteken belül. Az uralkodó osztály viszonylag széles rétege nemcsak azért vonakodott a Heimwehr-akció támogatásától, mert a távolabbi jövő kilátásai tisztázatlanok voltak, s mert egyelőre elég erősnek érezte magát a hatalom megtartására, hanem azért is, mert Ausztria gazdaságilag és pénzügyileg erősen függött Angliától és Franciaországtól. Ezek az országok pedig attól tartottak, hogy a Heimwehr erőszakos fellépése megzavarhatja a közép-európai helyzetet, sőt esetleg veszélyeztetheti a status quo fennmaradását is. Ezenkívül az angol, de főleg a francia kormány nem nézte jó szemmel Olaszország befolyásának növekedését Ausztriában. 1929. november 18-án Lord Chilton budapesti angol követ közölte Walkó Lajos külügyminiszterrel: az angol kormány tudomására jutott, hogy egyes szomszédállamok rejtett utakon fegyvereket szállítanak Ausztriába. A követ felhívta a külügyminiszter figyelmét, hogy a fegyvercsempészet kellemetlen következményeket vonhat maga után. Walkó kijelentette a követnek, hogy Magyarországtól távol áll az a szándék, hogy beavatkozzék az osztrák belügyekbe, de annál intenzívebben törekszik erre a csehszlovák kormány, amely a Soko I-szervezet közvetítésével állandóan csempészi a fegyvereket az osztrák Republikanischer Schutzbund számára.

Az elmondottakból következik, hogy Schober a bel- és külpolitikai viszonyok reális mérlegelése alapján tért ki a Heimwehr diktatórikus törekvései elől s inkább az alkotmányreform útján igyekezett az uralkodó osztály hatalmát megerősíteni. Emellett külpolitikailag is fokozatosan közeledett Olaszországhoz. 1930. február 6-án olasz-osztrák döntőbíróági egyezményt írtak alá, amely csökkentette a Dél-Tirol miatt fennállott nézeteltéréseket. 1930. július 8-án Schober Budapestre látogatott, és ez alkalommal az 1923-as osztrák-magyar választott bíróági megállapodást barátsági egyezménnyé bővítették ki. A Schober-kormány tevékenysége kedvező fogadtatásra talált Olaszországban, s annak ellenére, hogy a Heimwehr-vezérek árulónak és megalkuvónak tekintették Schobert, Olaszország leintette kormányellenes terveiket.

1930. április 11—12-én Rómában tárgyalások folytak Mussolini és Bethlen között. A megbeszéléseken részletesen megtárgyalták az osztrák belpolitikai helyzetet és leszögezték a Heimwehrral kapcsolatos új álláspontjukat: „Ausztíriára vonatkozólag Mussolini kijelentette, hogy Schober igen jó benyomást tett rá, becsületes és őszinte. Midőn a miniszterelnök úr (Bethlen) szóba hozta a Heimwehreket, Mussolini elmondta, hogy Schobert ő nyomtatékosan figyelmeztette, hogy ne fegyverezze le a Heimwehreket, mielőtt mindent elért, főleg Bécsét kifüstölte, mert különben azonnal vége lesz az ő hatalmának. Schober Mussolinitól nagyobb mennyiségű fegyvert kért, mire Mussolini egyelőre 20 000 puskát, 500 gépfegyvert küldött csak neki, mert egyrészt nem akart egyszerre mindent adni érthető okokból, azonkívül fél, hogy kipattan az ügy. Így reméli, hogy étvágyat kap Schober és így jobban megmarad a kívánt irányban. A két miniszterelnök abban állapodott meg, hogy a Heimwehreknek megüzenjük, hogy rokonszenvvvel vagyunk irányukban, kívánjuk fejlődésüket, de jelen helyzetben Schober ellen nincs okunk eljárni és akarata ellenére intrikát csinálni. Azonban adott esetben készek vagyunk őket hathatósan támogatni.”³³

Az új taktika nem talált osztatlan helyeslésre a Heimwehr vezetői között. A Steidle—Pabst-féle csoport továbbra is idegenkedett attól a gondolattól, hogy a Heimwehr csak eszköz legyen a kormány kezében. Emiatt egyre súlyosabb ellentétek jelentkeztek a kormány és a Heimwehr-vezetők között; az ellentét különösen kiéleződött, amikor a kormány Pabst őrnagyot, Steidle vezérkari főnökét kiutasította az országból. Nem éréktelen megemlíteni, hogy Pabst első útja Budapestre vezetett. A Heimwehr-vezetőség és a kormánykörök közötti ellentétek azonban nemcsak politikai kérdések miatt éleződtek ki, hanem azért is, mert a vizsgálat kiderítette, hogy a Steidle-csoport „pénzkezelése” teljesen megbízhatatlan volt; több mint 1 millió schillinggel nem tudtak elszámolni. Persze a legfontosabb mégis az volt, hogy a Heimwehr politikai vonala került ellentétbe a kormány érdekeivel. A kormánykörök az adott helyzetben azért is elleneztek a Heimwehr fasiszta puccsterveit, mert a növekvő válság miatt az osztrák uralkodó osztálynak égetően szüksége volt külföldi kölcsönre, s ennek megszerzését kétségessé tette volna a Heimwehr által mesterségesen felszított belpolitikai nyugtalanság.³⁴ Az osztrák nagypárosok szövetsége ezért úgy döntött, hogy a Steidle—Pabst-csoporttól megvonja az anyagi támogatást, ezzel szemben egy 3 tagú bizottság pénzügyi ellenőrzése mellett a további juttatásokat annak a Starhemberg³⁵—Pfriemer vezető csoportnak folyósítja, amely hajlandó volt alkalmazkodni az uralkodó körök érdekeihez. A pénzforrások kiapadása után Steidle nem tudta többé a vezetést megtartani. A Heimwehr 1930. szeptember 2-án Schladmingban rendezett vezér-tanácsulése Starhemberg herceget választotta meg a szervezet szövetségi fővezérévé.

Mussolini már előzőleg, július közepén Rómába hívta Starhemberget, és megtárgyalta vele a Heimwehr előtt álló feladatokat: „Mindenekelőtt tapasz-

³³ O. L. Küm. res. pol. 1930—23—234.

³⁴ Az angol parlament megbízásából 1930 nyarán Bécsben tartózkodott Patrick Hannon, hogy helyszínen győződjék meg arról, hogy az osztrák belpolitikai viszonyok garanciát nyújtanak-e a kért kölcsön folyósítására.

³⁵ Starhemberg, Ernst Rüdiger von herceg, 1923-ban Ludendorf oldalán részt vett a Hitler-puccsban, majd Ausztriában a Heimwehr egyik szervezője. Magánvagyonának nagy részét a Heimwehr felfegyverzésére fordította. Ennek következtében eladósodott, de a Rothschild bankház átvette lejárt váltóit, s így megmentette az anyagi összeomlástól.

szák be a Heimwehr repedéseit és teremtsék meg újra az egységet, azután az összes jobboldali pártokkal összefogva létesítsenek a Heimwehr vezetése alatt egy erős blokkot és ennek segítségével szorítsák le a választásoknál a szociáldemokratákat a lehető minimumra, továbbá törekedjenek Schober úrral kooperálni, mert a kormánnyal és a szociáldemokratákkal egyszerre amúgy sem vehetik fel a harcot.”³⁶ Starhemberg követte Mussolini tanácsait, s ennek tulajdonítható, hogy a puccstervek elejtése után a Heimwehr, mint használható politikai szövetséges, helyet kapott Vaugoin 1930. szeptember 30-án alakult kormányában. Starhemberg a belügyminiszter, a Heimwehrhez tartozó dr. Franz Hueber pedig igazságügyminiszter lett. A Heimwehr-mozgalom fennállása óta ez volt az első alkalom, amikor a keresztényszocialista párt a Heimwehrt politikai szervezetként elismerte és bevonta a kormányba. Starhemberg ezekután elhatározta, hogy a Heimwehr politikai bázisának kiszélesítése és kormánypozícióinak megszilárdítása érdekében Heimatblock néven résztvesznek az 1930. november 9-i parlamenti választásokon. Erre a lépésre ösztönzést adott a német náci párt 1930. szeptember 14-i választási sikere is. (Az NSDAP 6 401 210 szavazatot kapott, szemben az 1928-ban elért 809 771 szavazattal.) Starhemberg nem remélt ilyen arányú előretörést, de bízott abban, hogy a választások lényegesen meg fogják erősíteni a Heimwehr befolyását.

Olaszország és Magyarország pénzügyileg és politikailag minden támogatást megadtak Starhembergnek a Heimatblock választási sikere érdekében. Jellemzően bizonyítja ezt a római magyar követ 1930. október 22-i jelentése, amelyben Grandival folytatott beszélgetéséről számolt be: „Mussolini úr óhaját is tolmácsolván, nagyon kíváncsúnak jelezte, hogy a miniszterelnök úr közvetlen nexusait és nagy személyi súlyát latba vetve az osztrák helyzetre a továbbiakban irányítólag folyjon bele. Válaszomban előadtam, hogy a miniszterelnök úr ma is intenzív összeköttetést tart fenn az ausztriai vezetőkkel s közöltem Grandi úrral a Starhemberg herceg részére küldött üzenetét, illetve speciálisan a választási campagne előkészítése és lefolytatása, valamint a puccsoktól való tartózkodásra vonatkozólag adott tanácsait. Egyúttal a miniszterelnök úr utasításához képest, figyelmébe ajánlottam osztrák választások materiális eszközökkel leendő befolyásolásának szükségét. Grandi úr erre közölte velem, hogy a választások céljaira máris folyósított egy bizonyos összeget, de ha a Heimwehr még rendelkezik a korábban küldött összegek egy része felett, jó volna, ha azt is a választásokra használnák fel. Az osztrákokkal ők is kontaktusban állnak, a helyzetet a legéberebb figyelemmel kísérik, azonban annak dacára, hogy ők a maguk részéről minden lehetőt megtesznek, Mussolini úr igen nagy súlyt helyez arra, hogy Bethlen gróf, aki a viszonyokat és a személyeket a legjobban ismeri, az osztrákokat kézben tartsa és taktikailag irányítsa.”³⁷

A választások nagy csalódást hoztak a Heimwehr-vezérek számára. A Heimatblock mindössze 228 229 szavazatot ért el, míg a szociáldemokrata párt ez alkalommal is másfél millió szavazatot kapott. A választások számadataiból világosan kitűnik, hogy az osztrák nép széles tömegei elutasították a Heimwehrt a demokrácia megszüntetését és a fasiszta állam megteremtését célzó programját. A beszervezett Heimwehr-tagok mellett csak igen jelentéktelen réteg szavazott a Heimatblockra, amelynek választási szereplése vég-

³⁶ O. L. Küm. res. pol. 1930—23—474.

³⁷ O. L. Küm. res. pol. 1930—20—712.

eredményben a polgári blokkot gyengítette, mert a Heimatblockra leadott szavazatok arányában csökkent a Schober-lista eredménye. A Heimwehr 8 képviselői mandátumot kapott, s ez természetesen kevés volt ahhoz, hogy koalíciós partnerként továbbra is résztvehessen a kormányban. Az 1930. december 4-én alakult Ender-kormány újra a keresztényszocialisták és a Schober-blokk tagjaiból jött létre, az új kormányból már kimaradtak a Heimwehr képviselői.

A legális politikai küzdőtéren elszenvedett kudarc újra felidézte a Heimwehr alig megoldott válságát. Starhemberg miniszteri püNKöSDi királysága után a puccstaktika hívei igazolva látták álláspontjukat, hogy a Heimwehrnek a demokrácia megfojtására kell törekednie, nem pedig arra, hogy a parlamenti demokrácia útvesztőjében keresse politikai érvényesülését. Steidle és Pabst újra maguknak követelték a vezetést. A Heimwehr válsága az olasz és magyar kormányokat azzal a veszéllyel fenyegette, hogy több éves munkájuk eredménye és a Heimwehr-mozgalomra fordított milliók veszendőbe mennek, s ezért azonnal akcióba léptek a válság megoldása érdekében. 1930. december 19-én Bethlen elnökletével tárgyalások folytak Budapesten a Heimwehr-válság megoldásának lehetőségeiről. A tárgyaláson a bécsi és budapesti olasz követek mellett Apor Gábor és Khuen-Héderváry Sándor vettek részt. Bethlen a leg-sürgősebb feladatnak jelölte meg az osztrák polgári vezetők (Schober, Vaugoin, Seipel stb.) összebékítését Starhemberg-gel. Ezenkívül arra kell törekedni, hogy a Heimwehr-vezetők (Starhemberg, Steidle, Pfriemer, Pabst, Fey stb.) újra összefogjanak és helyreállítsák a mozgalom szervezeti egységét. Ennek érdekében Bethlen kilátásba helyezte, hogy különmegbízottat küld Innsbruckba azzal a feladattal, hogy elsimítsa Steidle pénzügyi nehézségeit.

*

A Heimwehr-mozgalom 1930—1934-ig egyre fontosabb szerepre emelkedett, míg végül 1934. február 12-én eljutott kitűzött céljának megvalósulásához: az osztrák kormány fegyveres harcot robbantott ki a munkásság ellen. Több napig tartó kegyetlen harcok után a Heimwehr és a hadsereg csapatai leverték a hősiesen védekező bécsi munkásság ellenállását. 1934. május 1-én új alkotmányt léptettek életbe, amely Dollfuss vezetése alatt fasiszta diktatúrát teremtett Ausztriában. Az olasz és magyar kormányok 1930 után még nagyobb súlyt helyeztek a Heimwehr támogatására, ami azzal is magyarázható, hogy a német nemzetiszocializmus egyre veszélyesebb versenytársként jelentkezett Ausztriában. A Heimwehr történetének ez az időszaka egy következő közlemény tárgya lesz.

Л. КЕРЕКЕШ

ИТАЛИЯ, ВЕНГРИЯ И ДВИЖЕНИЕ ГЕЙМВЕРА В АВСТРИИ (1920—1930 ГГ.)

Резюме

Движение Геймвера в Австрии возникло в 1919 г. против республики и социал-демократического правительства Реннера. Венгерский господствующий класс еще с начала поддерживал в материальном и политическом отношениях организацию австрийской правой, потому что он был заинтересован во внешнеполитическом отношении в ликвидации в Австрии буржуазно-демократических прав. Венгерское правительство имело связи с организацией Лихтенштейна и Гартига, а также с руководителями контрреволюционных сепаратистских движений в Баварии. Статья приводит заявление Сейделя венгерскому посланнику в Вене в марте 1921 г., в котором он взамен обещанной венгерским

правительством материальной помощи взял на себя обязанность, что после захвата власти христианскими социалистами вопрос о Бургенланде будет разрешен в согласии с Венгрией. Весной 1928 г. Муссолини и венгерский премьер Бетлен договорились в том, что изо всех сил будут поддерживать захват власти Геймвером, вернее стремления австрийской правой к диктатуре. Статья подробно излагает связи Геймвера с Италией и Венгрией до 1928—1930 гг. и сообщает архивные документы относительно финансовой поддержки и политического руководства Геймвером.

L. KERÉKES

L'ITALIE, LA HONGRIE ET LE MOUVEMENT AUTRICHIEN DE HEIMWEHR
(1920—1930)

R é s u m é

Le mouvement Heimwehr organisé en 1919 fut dirigé contre la République et le gouvernement social-démocrate Renner. Les classes dominantes hongroises appuyaient, dès le début, tant matériellement que sur le terrain politique, l'organisation de la droite autrichienne, vu que de notables intérêts de politique extérieure se rattachaient de leur part à la liquidation en Autriche des droits de liberté bourgeois. Le gouvernement hongrois entretenait des relations avec l'organisation de Liechtenstein et de Hartig, aussi bien qu'avec les chefs des mouvements séparatistes contre-révolutionnaires de Bavière. La présente étude communique la déclaration donnée par Seipel en mars 1921 à l'envoyé hongrois à Vienne, dans laquelle il a offert, contre un secours matériel, des garanties pour résoudre, après l'avènement au pouvoir des chrétiens-socialistes, la question de Burgenland d'accord avec la Hongrie. Au printemps de 1928 Mussolini et István Bethlen, chef du gouvernement hongrois, tombèrent d'accord de soutenir énergiquement l'arrivée au pouvoir de la Heimwehr et protéger les aspirations à la dictature de la droite autrichienne. L'étude expose par le détail les rapports que la Heimwehr avait avec l'Italie et la Hongrie jusqu'en 1928—1930 et communique des documents d'archive qui se réfèrent à l'assistance financière et politique de ce même mouvement.

Ankét

„A Szovjetunió Kommunista Pártja története” új kiadásáról

1961. január 6-án a Történettudományi Intézet munkatársai — a legújabbkori történeti osztály és a pártszervezet rendezésében — megbeszélést tartottak az új, 1960-ban magyar fordításban is megjelent „SzKP Története” c. műről.

Az ankét bevezető előadását *Lackó Miklós* kandidátus tartotta. Előadásában mindenekelőtt azokra az elméleti és módszertani szempontokra hívta fel a figyelmet, amelyek az új SzKP történetében iránymutatóak általában a marxista történészek, közülük is elsősorban az új- és legújabbkori történészek számára. A párttörténet iránymutató jellege a forradalmi párt — jelen esetben a legnagyobb, legtapasztaltabb kommunista párt — sajátos történelmi szerepéből következik. A forradalmi párt olyan aktív történelemformáló erő, amelyhez fogható a régebbi történeti korszakokban, a munkásosztály megjelenése előtt teljesen elképzelhetetlen. A forradalmi munkáspárt által képviselt munkásosztály érdekei és céljai egybeesnek a társadalom fejlődésének objektív irányával, éppen ezért a történelemformálás összehasonlíthatatlanul hatékonyabb lehet minden régebbi vagy más politikai irányzat, szervezet és eszmeáramlat hatóerejénél. A kommunista pártnak — más politikai mozgalmakkal szemben — nincs szüksége hamis ideológiai burokra, illúziókra stb. saját történelmi hivatásának igazolására. Ellenkezőleg: helyes tevékenységének a legmesszebbmenő tudatosság, a társadalmi erők mozgásának helyes, tudományos felmérése a feltétele. A párt nagy történelemformáló ereje, valamint tevékenységének a tudományossággal való kapcsolata — ez az a két fő vonás, ami az olvasót az SzKP története tanulmányozása közben megragadja. A párt ugyanakkor maga is történeti eleme a társadalom fejlődésének; eszköz a munkásosztály kezében az új, kommunista társadalomért folyó harcban. Maga is alá van vetve a fejlődés törvényszerűségeinek, élő, eleven mozgalom és szervezet, beágyazva az osztály és az egész társadalom porusaiba. Így a pártnak is megvan a maga *fejlődéstörténete*. Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy a párttörténetírás a modern kor történetkutatásán belül az egyik legfontosabb tudományos feladat: a legnagyobb történelemformáló erő *önismeretének* az eszköze.

A régebbi években a történészek viszonya a párttörténethez meglehetősen egyoldalú volt. Tételeit, megállapításait megismerték, s azután azok minden kérdésben irányelvül szolgáltak. Ez a viszony — a dogmatikus, doktrinér hibák kiküszöbölése eredményeként — azóta sokoldalúbb és a történészek részéről is sokkal aktívabb lett. Az új SzKP története világosan tükrözi az új- és legújabbkori szovjet történészek széles táborának tudományos eredményeit.

Az előadó a továbbiakban emlékeztetett arra, hogy az SzKP története újbóli megírásának fontosságát az SzKP emlékezetes XX. Kongresszusa vetette fel, mégpedig három okból: egyrészt mert az 1938-ban elkészült „Rövid tanfolyam” számos dogmatikus és szubjektivistá hibát tartalmazott; másrészt mert az azóta eltelt közel két évtized a párttörténeti ismereteket nagymértékben kibővítette; végül azért, mert a „Rövid tanfolyam” megjelenése óta lezajlott nagyjelentőségű korszak — a második világháború alatti és a háború utáni évek — összefoglaló, egységes, helyes szempontú ábrázolása mindeddig hiányzott a párttörténetből s az oktatásból is. Ezeket a célkitűzéseket az új párttörténet messzemenően valóra is váltotta.

Ami a „Rövid tanfolyam” hibáinak kiküszöbölését illeti, az előadó utalt az új párttörténet nagyobb terjedelmére. Az új kötetben az 1938-ig terjedő rész is mintegy a duplája a réginek. Ez nemcsak formai kérdés: az új párttörténet szakított a rövid, tömör — és nemegyszer ezért a bonyolultabb kérdéseket leegyszerűsítő — tételelességgel, ehelyett sokkal inkább leíró, elbeszélő és elemző módszerrel készült. Ez a módszer egyben lehetővé teszi szélesebb nemzetközi és belső történeti háttér felvázolását. Külön-

sen kidomborodnak ezek az erények a párttörténet egyes, legjobban sikerült fejezeteiben. Lackó Miklós ezzel kapcsolatban példának hozta fel az első fejezetet, amelyben plasztikus, finoman árnyalt képet kapunk a marxizmus Oroszországba való behatolásának folyamatáról, a különböző irányzatokról, ezek belső ellentmondásainak felszínre kerüléséről stb. A hetedik fejezet kiemelkedik a tömegek helyzetéről és mozgalmairól adott sokoldalú rajzával. A szovjethatalom országos megteremtését, a szovjetállam kiépítésére irányuló bonyolult munkát külön fejezet elemzi. Itt — a VIII. fejezetben — és másutt is, az új SzKP története előnyösen különbözik a régítől abban, hogy részletesen foglalkozik a nemzetiségi vidékek s az ottani pártmunka fejlődésével.

Az új munka helyreállítja a történelmi materialista módszer és szemlélet követelményeit az osztály, a párt és a vezető történeti személyiségek egymáshoz való viszonyának ábrázolásában. Mélyen beágyazza a párt tevékenységét az össznemzeti s az egyetemes történeti fejlődésbe.

A munkásosztály, a dolgozó tömegek alkotó szerepe, s a törekvés ennek megmutatására vörös fonalként húzódik végig a munkán. Maga a párt is mint fejlődő, eleven szervezet, a tömegekkel való kapcsolatának kölcsönhatásában jelentkezik. Nemcsak egy-két vezetőt látunk, hanem a párt egész kollektívájának, a helyi pártszervezeteknek, az egyszerű párttagoknak a tevékenységét is. Módszertanilag ezzel összefügg, hogy a párt célkitűzéseit, helyzetelemzéseit mindenekelőtt a *párthatározatokon* keresztül mutatja meg. Az új feldolgozás igen nagy helyet szentel Lenin elméleti és gyakorlati munkásságának, igyekszik feltárni Lenin elméleti tevékenységének egész kincsétárát. Érdeme az is, hogy a problémákról, nehézségekről és hibákról is részletesen beszél, megmutatja azok leküzdésének — gyakran bonyolult — útját. A kötet eszmei meggyőző erejét növeli, hogy nem elégszik meg azzal, hogy a helytelen nézeteket, elhajlásokat s azok képviselőit néhány elmarasztaló jelzővel illesse: ismerteti és kimerítően bírálja ezeket a nézeteket.

Mindezen túl, a munkát nagyjelentőségűvé teszi a magyar történészek számára az is, hogy először ad átfogó, összefoglaló képet a második világháború korszakáról, valamint a háborút követő időszakról, egészen 1958-ig. Ezzel kapcsolatban az előadó kiemelte az SzKP XX. és XXI. Kongresszusa munkájának, az SzKP mai politikájának sokoldalú, meggyőző elvi és gyakorlati indokolását.

Ismeretes — mondotta Lackó Miklós —, hogy a Szovjetunióban már folyik egy többkötetes, nagy tudományos apparátussal bíró párttörténet előkészítése. A most vita alatt levő egykötetes munka meglehetősen rövid idő alatt készült. Bizonyára ennek tudható be, hogy e munkának — túlnyomó pozitívumai mellett — gyengébben megoldott részei és egyes hiányosságai is vannak. Közülük az előadó kettőt emelt ki: A szovjet korszakkal foglalkozó fejezetek kevésbé kidolgozottak (e részeknél a kötet túl sokat foglalkozik a párt belső kérdéseivel, ugyanakkor a szocialista társadalom fejlődésének objektív folyamatait, a gazdasági és osztályviszonyok változásait nem ábrázolja és elemzi kellően); a második világháború utáni korszakról adott kép meglehetősen elnagyolt s nem eléggé történeti. Ezeket és más kisebb-nagyobb hiányosságokat a nagy, többkötetes párttörténeti kézikönyv nyilván ki fogja küszöbölni. Ezt a munkát nagymértékben segítik majd elő a szovjet korszak történetének feltárása terén várható további eredmények.

A bevezető előadást vita követte. *L. Nagy Zsuzsa* azokkal a tanulságokkal foglalkozott, amelyeket az új SzKP története az 1918—19-es magyar forradalmakkal foglalkozó történészek számára nyújt. Felhívta a figyelmet olyan fontos kérdések behatóbb tanulmányozására, mint pl. a kettős hatalom, az államkapitalizmus lenini elemzése, vagy a kispolgári ösztönösség gátló szerepe. Véleménye szerint hazai munkáinkban is nagyobb helyet kellene szentelni a pártstratégia, általában a párt elméleti tevékenységének ábrázolására. *Ránki György* kandidátus, az intézet tudományos titkára az új SzKP történetben érvényesülő marxista módszertan kérdéseit elemezte. A munka — mondotta többek között — nem egyszerűsíti le a kommunista mozgalom és a munkásosztály viszonyát, hanem feltárja e kapcsolat egész dialektikáját. Régebben gyakran megtörtént, hogy az osztályt és a forradalmi mozgalmat szinte azonosítottuk; ami a tudatos kommunista mozgalom kívül állt, azt lebecsültük, vagy általánosítva elmarasztaltuk. A mű plasztikusan bizonyítja, hogy az osztály hat a tudatos mozgalomra és fordítva. Mindezek alapján a történeti ábrázolásban nagyobb súlyt kell fektetnünk olyan problémákra, mint pl. a munkásosztály fejlettsége s ennek hatása a munkásmozgalomra. Az új munka jobban megvilágítja a nem marxista vagy nem következetesen marxista irányzatok társadalmi hátterét, negatív vagy bizonyos pozitív szerepüket az adott korszak viszonyaiból magyarázza; ugyanígy elvileg következetesen, de reálisan értékeli a marxizmushoz el nem jutó, de kisebb-nagyobb pozitív szerepet is betöltő áramlatokat (lásd pl. a kispolgári pártokkal való szövetség kérdését az 1906—1912-es időszakban). *Ránki György* ezután a periodizáció kérdésével foglalkozott. Tanulság lehet számunkra is — mondotta —, hogy az SzKP

története nem követi mereven a nemzeti történet periodizációját; a párttörténetnek — miközben a legszorosabb kapcsolatban áll a nemzetközi és nemzeti történet fordulói-val — bizonyos keretek között megvan a maga — belső fejlődéséből fakadó — önállósága is. Nagyjelentőségű elvi-módszertani tanulság számunkra az is, hogy a könyv a marxizmust nem valami lezárt elméletnek tekinti, mint amelynek megvolt, de már lényegében befejeződött a fejlődéstörténete; hangsúlyozza, hogy az új fejlődési szakaszok szintelenül felvetik a marxizmus továbbfejlesztésének igényét és szükségességét. Ránki György végül a második világháborúról szóló fejezettel foglalkozott. Kiemelte az 1939 nyári események helyes ábrázolását, valamint a háború alatti belső viszonyokról adott izgalmas történeti képet, ugyanakkor rámutatott arra, hogy véleménye szerint az 1941 tavaszi helyzet leírása nem eléggé kidolgozott és alapos.

Szamuely Tibor kandidátus a második világháborút megelőző és a háború alatti időszak ábrázolásának nagy elvi-politikai jelentőségét hangsúlyozta. Ő is úgy látja, hogy a háború első szakaszának értékelése a munkában sokoldalúbb és realisabb, mint ahogyan az egyes, a közelmúltban lezajlott vitákon kifejezést nyert. A kérdés megoldása azonban még most sem tekinthető véglegesnek. Ellentmondás áll fenn ti. aközött, hogy a könyv a háború első szakaszát Anglia és Franciaország részéről is imperialista háborúnak tekinti, másrészt bírálja Angliát és Franciaországot azért, mert ezt a háborút nem folytatták komolyan és következetesen. Véleménye szerint 1939-ben a fő probléma nem az volt, hogy Anglia és Franciaország háborút folytattak a fasiszta Németország ellen, hanem hogy *nem akartak* tényleges háborút folytatni; hogy mégis erre kényszerültek, ez viszont nem tekinthető negatív mozzanatnak. Szamuely Tibor végül az igazságos és igazságtalan háborúról szóló marxista tanításokkal való beható foglalkozás fontosságára hívta fel a figyelmet.

Gonda Imre kandidátus a munka politikai jelentőségéről beszélt. Meggyőzően értékeli a könyv egy, a személyi kultusból származó hibákkal is terhes szakasz történetét; de mélyreható magyarázatát adja a személyi kultusz történeti okainak is. *Spira György* kandidátus a történelmi személyiségek helyes bemutatását emelte ki felszólalásában. Szépen oldja meg ezt a könyv az olyan bonyolult esetekben is, amikor nem egyértelműen vagy egyenesenvalúan pozitív szereplőről van szó, hanem olyan személyről, akinek tevékenységében a pozitív és negatív elemek keveredtek. Így kerül közelebb az olvasóhoz pl. Plechanov; pozitív oldalainak melegebb ábrázolása egyáltalában nem gátolja a szerzőket abban, hogy működésének negatív vonásait határozott bírálattal illessék. A párton belüli ellenzék egyes képviselői vagy csoportjai mögött megismerjük azokat a társadalmi csoportokat is, amelyeket képviseltek, azokat a rétegeket, amelyeknek pillanatnyi álláspontját, megingását tükrözték ideológiai síkon. Így válik érthetővé, miért jelentett tevékenységük olyan nagy veszélyt, s hogy miért volt oly bonyolult az ellenük való küzdelem. A továbbiakban *Spira György* a nagy forradalmár személyiségek ábrázolásának pozitívumairól szólott, hozzátéve, hogy helyes lett volna egyes kiemelkedő pártmunkások portréját részletesebben kidolgozni (pl. Szverdlov, Kalinin). A munka szerkezetileg előnyösen különbözik a régi „Rövid tanfolyam”-tól abban is, hogy az összefüggő problémákat nem tagolja szét mesterségesen (így pl. a szocialista iparosítás és a mezőgazdaság kollektivizálásának kérdéseit).

Niederhauser Emil kandidátus rámutatott arra, hogy az 1957-ben megjelent szovjet egyetemi tankönyv nagy részletességgel tárgyalja a szovjet korszak történetét; ebben az értelemben a párttörténetet mintegy kiegészíti. Az egyetemi tankönyv a társadalmi struktúra változásaira is nagy gondot fordít. *Mayer Mária*, a bibliográfiai csoport munkatársa elmondotta, hogy a szovjet párttörténészek maguk is tudatában vannak annak, hogy a könyv szovjet korszakról szóló fejezetei még több kívánnivalót hagynak hátra. Ezt a problémát a Kommunizmusz egyik utóbbi cikke is felveti.

Orbán Sándor tudományos munkatárs a munkának az agrárkérdésre vonatkozó fejezeteiről szólott. Az új párttörténet — mondotta — nagy gondot fordít az objektív társadalmi folyamatok ábrázolására. A gazdaságpolitikai párt- és állami határozatokat beágyazza az objektív helyzetbe; így jut több kérdésben a régi párttörténetnél határozottabb értékelésekhez. A felszólaló példának hozta fel erre az 1930 körül körül szükségessé vált kolhoz-mintaalapszabályzat elkészítésének elmaradását, s a könyv ezzel kapcsolatos bírált értékelését. Az objektív gazdasági-társadalmi viszonyok elemzése különösen a Nagy Októberi Forradalom előtti korszakban érvényesül. Meggyőző kép alakul ki arról is, miért volt a Szovjetunióban a kollektivizálás idején olyan központi probléma a kulákkérdés. Van egy-két olyan probléma, amelyek megoldása még nem eléggé meggyőző. Így pl. nem bizonyítja be konkrét adatokkal azt a megállapítást, hogy a kollektivizálás előtt a parasztgazdaságok elérték fejlődési lehetőségeik határát. *Orbán Sándor* a továbbiakban a magyar mezőgazdaság fejlődésének kérdéseire tért ki. Megállapította, hogy a Szovjetunióban a kolhozmozgalom több szempontból kedvezőbb körülmények között indult meg,

mint minálunk. S itt nemcsak a föld-magántulajdon megszüntetéséről van szó, hanem arról is, hogy az SzKP rögtön 1917 után irányt vett a paraszti szövetkezetek alacsony formáinak a kifejlesztésére. A földreform után nálunk ez nem történt meg, ami gátlóan hatott a szövetkezeti mozgalom kibontakozására. *Györffy György* kandidátusa — az ankét utolsó hozzászólója — a párttörténet világos szerkezetét dicsérte; kiemelte az egyes fejezetek tömör összefoglalóit.

Az érdekes és tartalmas ankét *Lackó Miklós* zárszavával ért véget.

Az Árpád-kori Sopron topográfiájának kérdéséhez*

Sopron várossá fejlődésének problematikájából az utóbbi években jelentős hipotetikus eredmények születtek: elég itt csak *Mollay Károlynak* a megyei műemlékmonográfiában megjelent rövid vázlatára, valamint a Soproni Szemle 1955-ben indult új folyamában megjelent cikkekre utalni.¹ A soproni topográfiai vita minden résztvevője elfogadta azt a megoldást, hogy a későbbi, ill. mai egységes város több, egymástól részben függő, részben független települési magból származik. Bár az így kimutatott magokat (az ispáni várat, a heiligenkreuzi cisztercita apátság, ill. a sópiac környékét, a johanniták telepét, a Kovácsszert, a Halász utcát, az udvarnokok földjét, Lövvőstb.)² és létrejöttük, ill. mibenlétük magyarázatát reálisnak kell tartani, ezek a magok az eddigi interpretációkban nem tükrözik kellőképpen azt a szerves gazdasági, társadalmi, politikai és jogi fejlődést, amely valójában a város kialakulásához vezetett. Az érdemi vita ugyanis az ispáni vár kérdésére koncentrálódott — minthogy a német helynév eredetének kérdéséből indult ki —, ez pedig a hospesek jelenlétének és a vásárok fontosságának hangsúlyozása mellett is a probléma bizonyos torzításához vezet.

A fenti településmagok közül az ispáni várat (eltekintve most attól a kérdéstől, hogy hová lokalizáljuk), az Udvarnokok földjét és Lövvőt feltétlenül XI. századnak kell tartanunk. (A Kovácsszert és a Halász utca ugyan végső soron lehet XI. századi eredetű, de minthogy létük eleve az ispáni várhoz kapcsolódik, nem jelentenek önálló problémát.) A XI. századi feltételezhető topográfiai egységek sora ezzel azonban nem tekinthető lezártnak. A XI. századi királyi szervezet rekonstruálása ma is a legvitatottabb kérdések közé tartozik. S Sopron esetében mind a „comitatus”, illetve „parrochia” fogalom értelmezésének kérdése,³ mind a várszervezet—udvarszervezet problémája⁴ felvethető, s egyes megoldások esetén ezek a topográfiai elképzelésekre is kihatnak. Így annak alapján, hogy a mai Sopron területén a várnepek és az udvarnokok földjei a későbbiekben külön foltokat képeztek (pl. Zovány a várnepeké volt,⁵ a meghatározott területet jelentő Udvarnok pedig az udvarnokoké⁶), nem teljesen alaptalan az az elképzelés, hogy az udvarszervezetnek is lehetett bizonyos hozzátartozó népeket összegyűjtő települési csomópontja: egy soproni curia. A soproni főesperesség kérdése is felvethet XI. századi topográfiai problémákat. A soproni archidiaconátus, amelynek első említése 1238-ból ismeretes,⁷ már a tényleges területi székhelytől elszakadt kanonok címét jelöli,⁸ a XI. században azonban az erősen valószínű előzményét jelentő archipresbyteri intézmény⁹ egy e korbéli soproni főesperesi plébánia létét mutatja. E főesperesi plébánia lokalizálása, s a későbbi város egyéb temp-

* E cikk mondandója hozzászólás formájában elhangzott *Mollay Károly* 1960. jún. 21-iki kandidátusi vitáján.

¹ Az ún. Ödenburg-vitát *Mollaynak* a „Sopron és környéke műemlékei” (Bpest, 1953,¹ 1956²) c. kötetben megjelent „Sopron vármegye vázlatos története” c. bevezetése váltotta ki. Hozzászólások: *Major J.*: Hozzászólás a „Sopron és környékének műemlék-topográfiájára” c. műhöz. (Településtudományi Közlemények [T. Közl.] 1953). *Major J.*: Az Ödenburg név keletkezésének háttere (Soproni Szemle [S. Szle.] IX. 1955. 1—2. sz.). *Mollay K.*: Az „Ödenburg” név keletkezéséhez (S. Szle. IX. 1955. 3—4. sz.). *Major J.*: A XVIII (sic!) század végi Sopron topográfiájának néhány kérdése (S. Szle. X. 1956. 2. sz.). *Verbőnyi L.*: Néhány megjegyzés az Ödenburg-vitához (S. Szle. X. 1956. 2. sz.). E vitán kívül a legkorábbi soproni topográfia vizsgálatához értékes segítség: *Házi J.*: Az 1379. évi soproni telekkönyv (S. Szle. XII. 1958. 2. sz.).

² Vö. pl. *Major*: i. m. (S. Szle. X. 1956. 139. l.).

³ Míg 1156-ban (Sopron vármegye története. Oklevéltár [Sopr. Vm. Okl.] I. Sopron 1889. 1. l.), 1212-ben (Sopr. Vm. Okl. I. 8. l.) egy-egy területet „in comitatu Supruniensi”, ill. „in comitatu castri Supruniensi” megjelöléssel, addig 1199-ben (Hazai Okmánytár [Haz. Okm.] II. Győr 1865. 1. l.), „terram in parrochia Supruniensi juxta ferteu a nostris utuarnicis exentam” említenek.

⁴ A két kérdésről legutóbb *Lederer E.*: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bpest, 1959. 107—174. l.

⁵ *Mollay*: Sopron vármegye vázlatos története. 1956² 50. l.

⁶ Uo.

⁷ *Házi J.*: Sopron középkori egyháztörténete. Sopron, 1939. 3. l.

⁸ Az archidiaconátus kérdésére ld. *Fügedi E.*: Középkori települési és egyházi szervezet az egykori nyugati Felvidéken (Regnum. 1944—46.) 126—129. és 137—138. l.

⁹ Vö. *Mezey L.*: Az Árpádok eredet-mondája és a csuti alapítás (Filológiai Közöny 1957. 427. 1); *Györffy Gy.*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bpest, 1959. 19—20. 1.

lomaival való egyházjogi kapcsolatának vizsgálata fontos feladata az eljövendő kutatómunkának. Ezek a problémák azonban — mint alább látni fogjuk — csak a kérdés felvetésével adhatnak segítséget a régészeti munkának, az esetleges lokalizálást — a források oldaláról való megfoghatatlansága miatt — éppen az ásatásoktól várjuk. Legfeljebb a XI. századi megyeközpontok plébániái patrocíniumainak rendszeres feldolgozása nyújthat támpontot abban a kérdésben, hogy vajon a Szt. Mihály templomot vagy a Boldogasszony templomot kell-e a főesperesi plébániaként feltételezni, de még az ilyen eredmény topográfiai felhasználhatósága is kérdéses.

A XI. századot követő időszakban az eddigi irodalomból is kivehető egy új, jelentős településmag felismerése: a váron kívül elhelyezkedő, faluszerű település. Ennek eredetéről, mibenlétéről és helyéről a vélemények erősen megoszlanak. *Mollay*¹⁰ az oklevelekben szereplő „villa Suprun”-ról mint a vár melletti, faluból mezővárossá fejlődő hospes településről ír, s elemzi e „maior villae”-vel, majd „villicus”-szal bíró település szerepét a későbbi város gazdasági kialakulásában. Ez a helytálló fejlődésrajz azonban nem fordít különösebb gondot a villa területi elhelyezésére, hallgatólagosan a mai Belváros szomszédságába helyezi azt.¹¹ Azok a kutatók, akik nem fogadják el *Mollay*-nak az ispáni vár áthelyezésével kapcsolatos koncepcióját, a Szt. Mihály templom plébánia voltának magyarázata során a templom környékén kénytelenek valamelyes, tőlük közelebből meghatározni nem tudott faluszerű települést feltételezni,¹² de figyelmüket a vár-kérdésre koncentrálván, ennek különösebb jelentőséget nem tulajdonítanak. Úgy véljük, hogy ezen a ponton van lehetőség a továbblépésre s újabb hipotézis felvetésére.

Az ispáni vár helyének kérdésében *Mollay* egyedül áll a vitában azzal az elképzelésével, hogy a XI. században az a Szt. Mihály templom környékén volt, s csak a XII. század elején helyezték át a későbbi Belvárosba, a mai Beloianisz tér környékére. Elképzelését elsősorban két tényezőre alapítja: a templom környékére vonatkozó, középkori eredetű „Erdburger” dülönévre, valamint a kezdettől fogva *Sopron*-i plébániatemplomnak tartott Szt. Mihály templom helyére. Az első érvel szemben *Major* kimutatta, hogy az „Erdburger” dülönév nem feltétlenül utal XI. századi földvárra, hanem akár az e területen fennmaradt római amphitéátrumra is vonatkozhat.¹³ A második érvet *Makkai* igyekezett cáfolni, kétségbe vonva azt, hogy a Szt. Mihály templom volt az eredeti plébániatemplom, nem pedig a várárok menti Boldogasszony templom.¹⁴ *Major* ellenvetésének jogosultságát *Mollay* is elismerte, *Makkai*-val szemben azonban a két templomnak a plébániajogért folytatott harca kimenetelének egyházjogi magyarázatára és a templom ismert legkorábbi részének építési időpontjára támaszkodva fenntartotta azt az eddig senki más által kétségre nem vont megállapítást, hogy a Szt. Mihály az eredeti plébániatemplom. A *Mollay*-val ellentétben nézeteket vallók a vár-kérdésben elképzelésüket erős érvekkel tudják alátámasztani: a XII. században már egyértelműen a későbbi Belváros északkeleti sarkán levő vár helye egyben Scarabantia forumának területe is, amelyet római kőfalak tehettek alkalmassá várépítésre — s ugyanakkor vár-áthelyezésnek semmiféle nyoma, maradványa nincs. A Szt. Mihály templom plébánia voltát illető magyarázatuk azonban gyenge. Így tehát ez a vita kulcskérdése, s ezért nincs igaza *Verbényinek*, aki szerint e probléma szerepét eltűzolták.¹⁵

Úgy véljük, hogy a Szt. Mihály templom kérdése nem önmagában jelent problémát. Hiszen semmi sem zárja ki azt, hogy a XI. században a soproni ispán és a soproni főesperes a római-kori település e két földrajzilag legmagasabb pontját választotta ki egymástól független, mellérendelt központnak. Ezt még külön erősítheti az is, hogy míg az ispáni vár helyén előzményként a római erősség állt, addig egyes vélemények szerint a kérdéses templom helyén pedig római-kori temető volt,¹⁶ amelynek keresztény folytatása is lehetett, s ez a templom helyválasztását indokolná. A problémát azonban éppen a Boldogasszony templom okozza. E templom régi volta nem kétséges: szintén római-kori temető helyén állt, lefontásakor római feliratos köveket láttak benne, a várfalak kiépítésekor azokon kívül került — hogy csak néhány közismert érvet említsünk.¹⁷ Papjának plébánosi címéből — a XIV. század végi „Pharrer” adat¹⁸ jelentőségét nincs ok kétségbe vonni — *Mollay* is arra következtet, hogy eredetileg vártemplom volt. Ha azonban a

¹⁰ I. m. 41, 43. és 48—49. l.

¹¹ Vö. az 1199-i oklevél interpretálását i. m. 43. l.

¹² Pl. *Major*: T. Közl. 1953. 108. l., *Verbényi*: i. m. 145. l., *Házi*: i. m. 4. l.

¹³ *Major*: i. m. 106. l.

¹⁴ *Makkai László* opponensi véleménye *Mollay Károly* 1960. jún. 21-iki kandidátusi vitáján.

¹⁵ I. h.

¹⁶ *Radnóti A.*: Sopron és környéke régészeti emlékei. Sopron és környéke műemlékei. Bpest, 1956* 26. l.

¹⁷ *Mollay*: i. m. 43. l.

¹⁸ *Házi J.*: Sopron szabad királyi város története I./1. Sopron. 1921. 225. l.

várnak a régebbi, nagyobb jogokkal rendelkező plébánia mellett ilyen valamelyest önálló saját temploma volt, akkor az az elképzelés adódna, hogy a Szt. Mihály templom a Boldogasszony templom felépülése után a többi soproni lakos, a „villa Suprun”-i hospesek, s talán az udvarnokok stb. plébániája lehetett.

A „villa Suprun” megjelölés értelmezése is felvet bizonyos problémákat. A XIII. században ugyanis a városokra vonatkozó terminológia még nem vált egységesé: a várost a „civitas” néven kívül említik „castrum”-ként és „villa”-ként, a polgárokat is egyaránt jelölhetik „civis”-ként és „hospes”-ként. E kategóriák ugyanakkor még a XIII. században sem csak a fenti fogalmakat jelölik, hanem eredeti értelmükben is használatosak. A XII. században a szóhasználat még áttekinthetetlenebb, s még a leg gondosabban készített középletin szótár birtokában sem lehetne az egyes előfordulásokat egyértelműen értelmezni. Így a soproni oklevelek „villa”, illetve „castrum” szóhasználatánál is óvatosság szükséges. Mégis a városról kialakult eddigi kép vitathatlanná teszi azt, hogy a XII. század közepe táján Sopronban a királyi szervezet népein kívül hospesek is éltek, ahogy rétegnek gazdasági, társadalmi, jogi helyzete történeti irodalmunkban általában tisztázott.¹⁹ S ugyanekkor jelentkeznek forrásainkban a „villa Suprun” megjelölés is. Így tehát ezen a *Mollay* által is jellemzett, az ispántól, ill. a várnagytól bizonyos mértékig független, választott „maior villag”-vel, majd „villicus”-szal rendelkező falut, majd mezővárost kell érteni. Mint már említettük, e „villa” topográfiai problémája kellő súllyal nem vetődött fel, noha a bizonyos jogi függetlenség feltételezhetően együttjárhatott bizonyos területi függetlenséggel. Ezt szem előtt tartva, próbáljuk a „villa”-ra vonatkozó okleveles adatokat interpretálni.

A két XII. századi „villa”-t említő adat közül az 1156-i²⁰ nem értelmezhető. Nem lehet elképzelni ugyanis, hogy ennek a hospes-villának oly távol földje legyen, mint ahogy az az oklevélből következne. Az ugyanezzel az adománnyal foglalkozó 1171-i oklevél²¹ nem is említi a villát. Minthogy az 1156-i oklevél átiratban maradt fenn, további vizsgálat is aligha vezet magyarázatra, mert az elírás lehetőségét nem lehet kiküszöbölni. Az 1199-i villa-adat²² azonban jól magyarázható. Az ismert határjárásban említett Ravaszdórló „villa Suprun”-ba vezető út azonosítására az irodalomban két egymástól eltérő megoldás ismeretes, de mindkettő végül egyaránt a Belvárosba torkollatja az utat.²³ Nem tulajdonítanak jelentőséget annak, hogy az út az oklevél szerint nem a castrumba, hanem a villába vezet, mert ezeket településileg lényegében azonosnak veszik. A kérdéses oklevél ezt mondja a Pakha-i határ e részéről: „... vadit... ad villam Rouht et inde vadit superius per unam viam, per quam itur ad villam Suprun...” Feltűnő, hogy itt egyrészt az „unam viam” említés arra mutat, hogy azonosításánál talán mégsem a környék legfeltűnőbb, legszélesebb útjára kell gondolnunk, másrészt pedig, hogy a határ itt „superius” megy, talán arra mutat, hogy magaslatra menő útról van szó. S lehet is ilyen utat találni: a mai Ravaszdó utcát — elfogadva *Házi Jenő*nek az utca elnevezése alapjául szolgáló elképzelését —, mely egyenesen a Szt. Mihály templomhoz vezet. Ebből arra lehetne következtetni, hogy a hospes-község itt terült el, s adódna az a megoldás, hogy a Szt. Mihály templom — esetleges XI. századi funkciójának kérdésétől függetlenül — a XII. században, valamint a XIII. században a város egységének létrejöttéig a villa, a hospes-község temploma volt. Ezek a hospesek eszerint csak a tatárjárás körül, illetőleg az azt követő időben költöztek be a Belvárosba, s onnan a közsímet ellentétek miatt hamarosan visszaköltöztek saját, nemrég elhagyott településükre, az egyik legjelentősebb középkori soproni szőlőterület tőszomszédságába, s éltek ezután „in rure”.²⁴ Úgy véljük, sokkal kézenfekvőbb magyarázata ez a XIII. század végi kitelepülés problémájának, mint *Mollay* elképzelése, amely a több mint 180 évvel ez időpont előtt feltételezett vár-áttelepítéssel hozza a kérdést kapcsolatba.

Azt, hogy a Szt. Mihály templom miért vált Sopron város plébániájává, ezek szerint kétféleképpen is magyarázhatjuk: vagy elfogadjuk, hogy ez volt a XI. századi főesperesi templom, s csak a település későbbi megosztódása következtében vált a soproni villa templomává, s jött létre a vártelepülésen egy kisebb jogú, de valamelyest önálló plébánia; vagy pedig eldöntetlenül hagyva a XI. század problémáját, amely századból mai ismereteink szerint e templomokból tárgyi emlék nem maradt fenn, a Szt. Mihály templom dominálását az egységesé vált városban azzal magyarázzuk, hogy ez volt a két plébánia-templom közül az ispántól független „polgár-templom”. Feltűnő, hogy a város 1277-i

¹⁹ Vö. Magyarország története I./1. Egyetemi Tankönyv. Bpest, 1957. 102. l.

²⁰ Soproni Vm. Okl. I. 1. l.

²¹ Soproni Vm. Okl. I. 3. l.

²² Haz. Okm. II. 1. l.

²³ *Mollay*: I. m. 43. l. és 21. sz. jegyzet, melyben *Veszélka* (Verbényi) álláspontját közli.

²⁴ *Wenzel G.*: Árpád-kori Új Okmánytár. IV. 254. l.

privilegiuma²⁵ sem tartalmaz plébánosválasztási szabadságot, bár ez a privilegium megerősítő jellege miatt nem zárja ki e jog e korbeli meglétét. Am a plébánosválasztás megkötöttsége magyarázható lenne a feltételezhető eredeti főesperesi jellegből is.

Ilyen módon az ispáni várat kezdettől a Belváros északi pontjára kell tenni. Valószínű azonban, hogy a hozzátartozó legkorábbi település középpontja nem a mai Beloiannis tér volt, hanem a szintén római kori temető helyén épült Boldogasszony templom: a település még nem húzódott el az úttól, hanem körülfogta azt. E templom körül volt a későbbiek során is az egyik piachely, amelynek korábban nyilván nagyobb szerepe lehetett. (Az említett 1277-i privilegium vásárjog-adományozásában az ispáni jogkör hangsúlyozott korlátozása arra mutat, hogy korábban a vásár valóban nem a villával, hanem a vártemplommal volt kapcsolatban.) S ezt a vártelepülést vették körül — akárcsak más városoknál — a kovácsok, halászházak, s talán még mások települései is. Ezt látszik támoogatni *Mollaynak* az az előszóban közölt megállapítása, mely szerint a mai Lenin körútnak a Belvárossal ellentétes oldalán levő házai helyével kapcsolatban tűnik fel a *die innere Stadt* kifejezés, ugyanis a vár körüli eredeti központ emlékét olvashatjuk ki ebből az adatból. Ennek értékét azonban csökkenti a párhuzamos *die innere Vorstadt* alak, amely közvetlen evidenciájával kérdésessé teszi az elnevezés régiségét és bizonyító voltát az eredeti városközpont kérdésében. Ugyanebből a szempontból vet fel érdekes problémát a *Mollaytól* kimutatott, de azóta visszavont „nider statt” olvasat.²⁶ Mivel ez az 1379-i adat a Várkerület külső háziorra is lokalizálható, a *Major* által felvetett, szintén így olvasható „in der vorstat” adat²⁷ pedig egyértelműen erre a háziorra vonatkozik, így módon megtalálánk a belvárosi Obere Gasse alacsonyabb térszinten fekvő, nagyjából vele párhuzamos ellentétpárját. Minthogy ez az ilyen módon feltételezett „niedere Stadt” (= niedere Gasse?) éppen a legrégebbinek tűnő településrészen van, kár lenne a kutatás jelen szakaszában teljesen elejteni ezt a lehetőséget, amely egyszerre magyarázná az Obere Gasse nevét, s az „in der statt” olvasatnál egyértelműbben mutatná ugyanakkor azt, hogy a várhoz tartozó eredeti települési központ, magával a várral ellentétben nem vágott egybe a későbbi Belvárossal. A kifejezés latin megfelelői alapján azonban természetesen *Mollay* újabb olvasata a valószínűbb.

A fenti elképzelések, problémafelvetések és megjegyzések azt a célt kívánták szolgálni, hogy egyrészt összeegyeztessenek olyan vitaálláspontokat, amelyeknél ezt maguk a szerzők bizonyos kérdésekben előzőleg elfoglalt álláspontjukhoz való ragaszkodásuk miatt nem tették meg, bár a lehetőség adva van, másrészt, hogy néhány újabb megoldási kísérlettel gazdagítsák a probléma irodalmát.

Surányi Bálint

HIREK

Zsigmond László, kandidátus, intézetünk igazgatóhelyettese 1960 őszén — egyetemi tanszékvezető tanárrá történt kinevezése miatt — megvált funkciójától. Ezzel egyidőben a Magyar Tudományos Akadémia Ránki György kandidátust az Intézet tudományos titkárává nevezte ki. Intézetünk tagsága és pártszervezete meleg hangon búcsúzott Zsigmond Lászlótól, akinek tudományos felkészültsége, politikai és emberi magatartása nagy mértékben hozzájárult területünkön az 1956-os ellenforradalom utáni gyors konszolidációhoz, az Intézet marxista kollektívájának összeforrásához.

*

Intézetünk 1960 őszén újjászervezett Tudományos Tanácsa az elmúlt hónapokban megvitatta és kisebb módosításokkal

jóváhagyta az Intézet 1960. évi munkájáról szóló jelentést és 1961. évi tervét, valamint megtárgyalta az egyetemes történeti kutatás mai állását és az Intézet feladatait e kutatások fellendítése érdekében.

*

1960 novemberében Lackó Miklós, „Ipari munkásságunk eredetéről és társadalmi forrásáról (1867—1949)” című, decemberben Gonda Imre „Bismarck és az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés” című, 1961 áprilisában Benda Kálmán „A magyar jakobinusok története” című kandidátusi disszertációját vitatták meg. Disszertációjukat mindhárman sikeresen megvédtek.

*

1961 januárjában — a Párttörténeti Intézet és a Történettudományi Intézet

²⁵ Fejér Gy.: Cod. dipl. V. 2. 397. l.

²⁶ I. m. 54. l. A visszavonás előszóban történt az 1960 májusi soproni történeti konferencia alkalmából.

²⁷ Major: S. Szle. X. 1956. 2. sz. 139. l.

kezdeményezésére — megalakult a népi-demokratikus korszak történetével foglalkozó munkaközösség, amely a különböző történész-intézmények azon kutatóit egyesíti, akik a felszabadulás utáni korszak történetével foglalkoznak. A munkaközösség vezetője *Orbán László*, a MSzMP KB. Tudományos és Kulturális Osztályának vezetője; titkára *Borus József*, a Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa. Az alakuló ülésen megvitatták a népi demokratikus korszak kutatási tematikáját s a munkaközösség ezévi programját. 1961 májusában a népi demokratikus korszak kutatásának eddigi eredményeit és problémáit vitatják meg.

*

Intézetünk pártszervezete 1961 februárjában megvitatta a Kommunista és Munkáspártok 1960 novemberi Nyilatkozatát. A bevezető referátumot *Zsigmond László* kandidátus tartotta.

*

1961. március 25—29. között Milánóban nemzetközi történész-konferencia zajlott le, amelyen 22 európai ország történészei „Az európai ellenállás és a szövetségesek” c. témát vitatták meg. A magyar történeteseket *Szántó György* kandidátus, a Pártfőiskola tanszékvezető tanára vezetésével hattagú küldöttség képviselte. A konferenciára a magyar történészek három referátumot készítettek. *Pintér István*, a Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa „A kommunizmus szerepe a magyar ellenállási mozgalomban”, *Mucs Ferenc* hadtörténész „Az antifasiszta katonai ellenállás néhány kérdése Magyarországon” és *Lackó Miklós* kandidátus, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa „A szovjet-ellenesség — a fasizmus elleni harc fő akadályozója” címmel írt tanulmányt. *Pintér* tanulmánya a konferencián is előadásra került. A konferencia ismertetésére folyóiratunk következő számában visszatérünk.

*

Ránki György kandidátus, Intézetünk tudományos titkára — *Berend T. Iván* kandidátussal együtt — gazdaságtörténeti munkásságának elismerésül 1961. március 15-én *Kossuth-díjban* részesült. Az Intézet kollektívája bensőséges ünnepségen köszöntötte új, fiatal Kossuth-díjasunkat; kitüntetésre a marxista történetírás megbecsülését is jelenti.

*

A Magyar Történelmi Társulat, a Művelődési Minisztérium, a Központi Peda-

gógus Továbbképző Intézet, a Pécsi m. Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága és a Baranya megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága rendezésében május 4-én és 5-én tartották meg az 1961. évi Pécsi Történésznapokat, számos budapesti és vidéki történész, történelemtanár részvételével. A vándorgyűlésen az Intézet munkatársai is szép számmal képviseltették magukat. Első nap *Pamlényi Ervin* tartott előadást „Nacionalizmus és szellemtörténet” címmel. Előadását hozzászólások követték. Második nap a tanári szekció ülése zajlott le, melyen a dolgozók középfokú történelemoktatásának módszertani kérdéseit vitatták meg. Az előadások után közös kirándulást szerveztek Siklós várába és Harkányfürdőre.

*

Intézetünk munkatársai közül az elmúlt hónapokban *Varga János* a Román Népköztársaságban volt tanulmányúton 1960. november 13-tól december 23-ig. Ott-tartózkodása során a parasztság 1848—49-es magyar forradalom és szabadságharc alatti helyzetére, problémáira, mozgalmaira kutatott. Bukarestben a Román Tudományos Akadémia kéziratárának magyar, illetve erdélyi vonatkozású dokumentumait nézte át s az 1954. évi kutatóútja óta szerzett anyagban több új, kutatási körébe vágó iratot talált. Kolozsvárott, a Történeti Levéltár vonatkozó anyagának átnézése során és az Állami Levéltárban számtalan parasztonatkozású dokumentumra bukkant. Kutatásait Temesvár, Lugos, Arad levéltáraiban folytatta, majd visszatért Kolozsvárra és tanulmányútja befejeztéig az ott megkezdett munkával foglalkozott. Az értékes anyag egy részéről készült, mintegy 2200 felvétel az Intézet filmarchívumában nyert elhelyezést.

Lévai Jánosné ugyancsak 1960. november 24-től december 23-ig tartózkodott a Román Népköztársaságban, s tanulmányútja során a bukaresti és kolozsvári Történettudományi Intézet kutatóival konzultált, valamint anyagot gyűjtött a Román Tudományos Akadémia kolozsvári Történeti Levéltárában a XIX. század végi, XX. század eleji általános politika történetére, ezen belül elsősorban *Beksics Gusztáv* képviselői munkásságára és az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyletben játszott szerepére.

Bartha Antal 1960. november 17-től december 30-ig tartó szovjetunióbeli tanulmányútja alkalmával koraközépkori kutatásokat folytatott Moszkvában, Leningrádban és Kiebben. Tanulmányozta a kievi fejedelemség és a kazár kaganátus

történetét, ezenkívül számos tudományos intézményt látogatott meg. Tapasztalatairól jelen számunk Határainkon túl rovatában számol be „A korafeudáliskori kutatás néhány kérdése a Szovjetunióban” címmel.

Sándor Vilmos 1961 áprilisában utazott Lengyelországba, a Lengyel Tudományos Akadémia egyetemi tankönyvvitája magyar delegátusaként. Az Akadémia jabolonai alkotóházában április 20–21-én tartott vitán mintegy százan vettek részt; a Szovjetunió 3, Csehszlovákia 2, az NDK 2, Magyarország 1 küldöttel képviseltette magát. Megvitatásra került a Lengyelország története 1864–1900 c. egyetemi tankönyv maketje. Sándor Vilmos a nemzetközi helyzet ismertetéséhez és néhány, a tőkés fejlődéssel kapcsolatos problémához szólt hozzá. A lengyel történészek

hozzászólásaikkal elsősorban a munka tényanyagát egészítették ki; elvi vitakérdésként a nacionalizmus és a patriotizmus viszonyának kérdése merült fel.

*

Az Intézet munkatársainak nagyobb munkái közül az 1961. év folyamán a következők jelentek meg:

Balázs Béla : Népmozgalom és nemzeti bizottságok 1945–1946;

Kossuth Lajos : Országgyűlési Tudósítások, V. kötet. Sajtó alá rendezte Barta István;

L. Nagy Zsuzsa : Forradalom és ellenforradalom a Dunántúlon;

R. Várkonyi Ágnes : Thaly Kálmán történetírása.

Határainkon túl

L. I. GOLMAN

Új adatok Marx Károly és Engels Frigyes együttműködéséről*

(Novaja i Novejszaja Isztorija, 1960. 6. sz. 15—19. l.)

Marx és Engels szakadatlan alkotó együttműködése állandó vonása volt elméleti és gyakorlati tevékenységüknek példa nélkül álló barátságuk kezdetétől fogva. Ez az együttműködés a legsokoldalúbbá és legtermékenyebbé vált a történelem fordulópontot képező időszakában, amikor különösen gondosan kellett mérlegelni minden körülményt a proletariátus számára létfontosságú elméleti és gyakorlati kérdésekben. Ekkor még intenzívebbé váltak eszmecsereik, még alaposabban vitatták meg a rendkívül fontos problémákat és még gyakrabban dolgoztak közösen egyes dokumentumok és művek megírásán.

Ilyen időszak volt az 1870—1871-es francia—porosz háború periódusa. A nemzetközi proletariátus — elsősorban a német és francia munkások — taktikáját a bonyolult háborús viszonyok között Marx a francia—porosz háborúról a Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsához intézett két felhívásában (1870. július 23. és szeptember 9.) tűzte ki és indokolta meg.¹ Amikor Marx ezeket a felhívásokat fogalmazta, összeállításukba szokása szerint bevonta Engelst is, aki akkor még Manchesterben lakott (1870. szeptember 20-án költözött át Londonba). A Főtanácshoz intézett második, szeptember 9-i felhívás megkövetelésében Marx felhasználta az Engelstől küldött anyagot is, amelyben Engels azt bizonyította, hogy tarthatatlan kísérlet, katonai-stratégiai elgondolásokkal igazolni a porosz junkereknek és a német burzsoáziának Elzászra és Lotaringiára támasztott igényeit.

A francia—porosz háború idejéből való legfontosabb dokumentumok közé tartozik az a levél, amelyet Marx a Szociáldemokrata Munkáspárt braunschweigi bizottságának tagjaihoz intézett. Ezt a levelet még a Főtanácshoz intézett második felhívás előtt, a francia—porosz háború első szakaszának befejezésekor írta, tehát akkor, amikor a háború — Poroszország provokációs szerepe ellenére — még védelmi jellegű volt a német államok részéről. Ekkorra azonban már világosan megmutatkoztak annak jelei, hogy a háború Poroszország uralkodó köreinek hódító politikája és a diadalittas német burzsoázia annexiós igényei következtében hódító háborúvá változik át. A bonapartista második császárság több szörnyű veresége után a sedani katasztrófa és a végleges összeomlás küszöbén állt, úgyhogy nem lehetett már akadály a Németország egyesítésének. Közeledett az a megfelelő pillanat, amikor még mindkét fél számára tisztes békét köthettek volna. De Bismarck porosz kormánya, a német militarista, sovinszta körök arra sóvárogtak, hogy a német hadak győzelmét Franciaország kirablására használják fel és „a végsőkig tartó háborút” kürtölték, követelték Elzász és Lotaringia Németországhoz való csatolását, hadisarcot stb.

A háború váltakozó jellege mellett nem volt könnyű a német munkáosztály taktikáját helyesen meghatározni. A fiatal eisenachi pártnak — az 1869-ben megalakított német Szociáldemokrata Munkáspártnak — a katonai és sovinszta handabandázás bonyolult helyzetében, melynek felszításában a lassalleánus Általános Német Munkásszövetség vezetői is részt vettek, okosan párosítaniuk kellett volna a Németország egyesítésének megakadályozására irányuló bonapartista támadások elleni harcot a német junkerség és burzsoázia hódító terveinek leplezésével, a német és francia proletariátus egységes osztályérdekei internacionalista eszméjének védelmével. A párt vezetői és a német munkáosztály élenjáró tagjai — ellentétben a lassalleánusok poroszbarát és nacionalista hangulattól elragadott vezetőivel — igazi internacionalista és antimilitarista érzékről tettek tanúságot.

De az elméleti érettség bizonyos hiánya a német munkásmozgalomnak még olyan

* A közelmúltban ünnepeltük Engels Frigyes születésének 140. évfordulóját. Ebből az alkalomból közöljük a Novaja i Novejszaja Isztorija c. folyóirat Engels emlékének szentelt száma egyik figyelemre méltó cikkét.

¹ Ld. Marx—Engels művei, 17. köt. 1—6, 274—282. l. (oroszul).

kimagasló egyéniségét is, mint Wilhelm Liebknecht, megakadályozta abban, hogy teljes mértékben kiismerje magát a változó helyzet minden sajátosságában és az egész háború tartama alatt elég rugalmas és állhatatos taktikát folytasson. Sem Wilhelm Liebknecht, sem a „Volksstaat” szerkesztőségének többi tagjai nem értették meg, hogy a háború első szakaszában Németország részéről védelmi jellegű. A dél-német kispolgári partikularista hangulat hatására Liebknecht nem látott semmi haladót Németország egyesítésében, ha ellenforradalmi úton, felülről került is sor rá. Mivel a „Volksstaat” nem ismerte el a háború védelmi jellegét kezdeti szakaszában, a lap szerkesztősége és a braunschweigi bizottság (W. Bracke, L. Bonhorst, S. Spier, K. Kühn és G. Gralle) között nézeteltérés merült fel, mert az utóbbiak nem tartották helyesnek figyelmen kívül hagyni Németország feladatait a háborúban.² De a braunschweigi bizottság tagjai sem tudtak elég pontos határvonalat vonni Németország nemzeti érdekei és Poroszország uralkodó köreinek politikája között, nem ismerték ki magukat az Elzász és Lotaringia annektálására irányuló követelések titkos indítórugóiban. Az eisenachi pártnak ezért Marx és Engels segítségére volt szüksége a helyes taktikai irányvonal kidolgozásában, és ez a segítség hamarosan meg is érkezett.

A braunschweigi bizottság tagjai 1870 augusztusában tanácsért fordultak Marxhoz, és erre Marx a fentemlített levelet küldte Braunschweigba.³ A levélben Marx világosan jellemezte a helyzetet és — még Sedan előtt — kifejtette előre, hogy milyen az események várható menetének iránya, és mély intuícióval megmondta, hogy milyen politikai következményekkel járna mind Németországra, mind egész Európára Elzász és Lotaringia annektálása és rabló feltételek rákényszerítése Franciaországra. Marx levelében pontosan arra irányította a német munkásosztályt és pártját, hogy harcoljanak a hódító politika és a militarizmus ellen, a Franciaországgal kötendő tisztes békéért, az elért nemzeti egységnek a proletariátus tömörítésére és osztálycéljaik megvalósítására való felhasználásáért. Ez a levél arra tanította a német szociáldemokrácia vezetőit, hogyan kell értékelni a munkásosztály álláspontjából a nemzetközi eseményeket, hogyan kell helyesen összekapcsolni a proletariátus internacionalista és nemzeti feladatait, és hogyan kell szembeállítani a német nép nemzeti érdekeit a népeellenes porosz dinasztikus érdekekkel.

E pontos taktikai útmutatások alapján sikerült felszámolni a Szociáldemokrata Munkáspárt vezetői közti véleménykülönbségeket. Az útmutatások szellemében Bracke és társai összeállítottak egy kiáltványt „Az összes német munkásokhoz”, belefoglalva Marx levelének jelentős részét. A kiáltvány szövegét tartalmazó röpiratot 1870. szeptember 5-én adták ki és szeptember 11-én már újra lenyomtatva megjelent a „Volkstaat”-ban. Két nappal azelőtt, hogy a kiáltvány a lapban megjelent, a porosz hatóságok letartóztatták a braunschweigi bizottság tagjait, és bilincsbe verve a kelet-porosz lötzeni erődbe szállították őket. Marxnak — hogy e durva rendőri önkény bűnöseit leleplezze — 1870. szeptember 15-én sikerült a londoni Pall Mall Gazette-ben egy híradást közölnie a német szociáldemokrácia vezetőinek letartóztatásáról.⁴

A braunschweigi bizottsághoz intézett levél teljes szövege sajnos nem maradt ránk, pusztán az említett kiáltványba belefoglalt kivonatos részletek állnak rendelkezésünkre. Eddig a levél szerzőjének Marxot tartották, és a levelet 1870. szeptember 1-re datálták. A szerzőség megállapításához és a datáláshoz az alapot Marx Engelshez intézett, 1870. szeptember 2-i levele szolgáltatta, amelyben Marx a braunschweigi bizottsághoz intézett részletes válasza hivatkozik.⁵ L. Bonhorst, a braunschweigi bizottság tagja, Wilhelm Liebknechthez intézett 1870. szeptember 3-i levelében ehonodja, hogy Marxtól Londonból levelet kaptak, amelyet a bizottság által összeállított kiáltvány alapjául vettek.⁶ Magában a kiáltványban is említés történik arról, hogy a belefoglalt részleteket „egyik legrégebb, érdemes elvtársunk írta Londonból”.⁷ Mindez arról tanúskodik, hogy a levél Marx aláírásával érkezett Németországra. Ez teljesen természetes is, mert Marx volt az Internacionálé Főtanácsának németországi levelezőtítkára, és ezért a Főtanács minden Németországba küldött iratát rendszerint ő írta alá. Azonkívül pedig a levél a braunschweigi bizottság által Marxhoz intézett kérdésre volt a válasz.

² Erről részletesen I. H. Heike: Die deutsche Arbeiterbewegung und der Krieg von 1870/1871. Berlin, 1957.

³ Ld. Marx—Engels művei, 17. köt. 271—273. l. (oroszul).

⁴ Hogy ez a híradás Marx tollából származik, kimutatta N. N. Ivanov, az SzKP KB Marxizmus—leninizmus Intézetének tudományos munkatársa. A híradás megjelent Marx—Engels műveinek 17. kötetében (283. l.).

⁵ Marx—Engels művei, XXIV. köt. 390. l. (oroszul).

⁶ W. Bracke: Der Braunschweiger Ausschuß der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei in Lötzen und vor dem Gericht. Braunschweig, 1872. 86. l.

⁷ „Manifest des Ausschusses der Sozial-demokratischen Arbeiterpartei. An alle deutsche Arbeiter.” Braunschweig, 1870. 1. l.

Az SzKP KB Marxizmus—leninizmus Intézetébe Marx unokája, Edgar Longe levéltárából nemrég került anyag, valamint Engelsnek Paul és Laura Lafargue-gal folytatott és Franciaországban publikált levelezése további fényt derítenek e jelentős levél létrejöttének történetére. A dokumentumok között fennmaradt a braunschweigi bizottság manifestumát tartalmazó röpirat egy példánya, melynek margójára és szövegébe Engels sajátkezűleg néhány megjegyzést írt. Ezt a példányt küldte Engels — mint Laura Lafargue-hoz intézett 1892. október 14-i leveléből kiviláglik⁸ — Paul Lafargue-nak anyagként a revansizmus elleni sajtóakciójához.

Engels a röpirat margóján a braunschweigi bizottsághoz intézett levélből idézett részlet mellé a következő megjegyzést írta: „Ezt a levelet Marx és én írtuk; Marx ebben az időben Manchesterben járt... (a példány széle le van szakadva, és néhány szót nem lehet elolvasni — a cikkirő megjegyzése); együtt szerkesztettük; nem emlékszem, hogy közülünk ki...; lehet, hogy mindketten; az írásmód és stílus az enyém.”⁹

Laura Lafargue-hoz intézett 1892. október 14-i levelében Engels azt is megjegyzi, hogy a braunschweigi bizottságnak adott választ Marx és ő közösen írták. Engels megjegyzi, hogy a levelet nyilván Marx írta alá, de egyben kéri, hogy Paul Lafargue a dokumentum szerzőjeként egyedül Marxtól tüntesse fel.¹⁰

Az Engels részéről a braunschweigi bizottság kiáltványát tartalmazó röpirat példányán tett többi megjegyzés szintén arról tanúskodik, hogy ő maga nagyon jól — mintegy szerzőként — ismerte a levél szövegét. Így a röpirat szövegében szereplő pontok helyére beírta a kihagyott szavakat. A levél két helyén csak kezdőbetűvel (Sch. u. N.) jelzett szavakat ő egészítette ki (Schuffe und Narren = csibészek és bolondok). Kipótolta a „teuton” szó előtt kihagyott jelzőt is (enragierteste = legdühödtebb). Annak a bekezdésnek a margójára, amely a német munkásosztály történelmi felelősségéről szól, a következő megjegyzést írta: „Ez kétségtelenül Marxtól származik.”¹¹

Engelsnek a röpirat szövegéhez írt megjegyzései, valamint Laura Lafargue-hoz intézett fenti levele tehát azt bizonyítják, hogy a braunschweigi bizottsághoz intézett válaszevelet Marx és Engels közös művének kell tartanunk (amint ezt jelzik is a Művek második kiadásának nemrég megjelent 17. kötetében a levél közlésénél).

Már korábban ismert anyagból tudtuk, hogy Marx — a német elvtársaknak adandó válasz átgondolása során — több öt érdeklő kérdésben kicserélte véleményét Engelsszel. „Ilyen fontos ügyben... nem akartam Veled való előzetes megbeszélés nélkül eljárni” — írta Marx Engelsnek 1870. augusztus 15-én, rámutatva arra, hogy az adott esetben olyan irányelvek megadásáról van szó, amelyek a német munkások magatartásának irányvonalát fogják meghatározni.¹² Engels már 1870. augusztus 15-i, Marxhoz intézett levelében kifejtette véleményét a háború első szakaszának jellegéről, valamint elgondolásait a német szociáldemokrácia taktikájának kérdésében, hangsúlyozva különösképpen, hogy harcolni kell Elzász és Lotaringia annektálása ellen.¹³ Az Engels által megfogalmazott tételek közül több azután valamilyen formában belekerült a braunschweigi bizottsághoz intézett válasza és az Internacionálé Főtanácsának a háborúról közzétett második kiáltványába.

Mint most az új adatok mutatják, Marx, aki nagy jelentőséget tulajdonított a német proletariátus által követendő taktikai irányvonal kidolgozásának, és aki nagyra értékelte barátja véleményét, nem elégedett meg azzal, hogy levélben vitassák meg a kérdéseket, hanem szükségesnek tartotta, hogy személyesen is találkozzék Engelsszel, hogy összeegyeztessék véleményüket és közösen állítsák össze a választ a braunschweigi bizottságnak. Engels megjegyzései a röpirat említett példányának margóján és Laura Lafargue-hoz intézett levele írásos bizonyítékai a két barát e találkozásának, mely azelőtt nem volt ismeretes és nem is szerepelt életrajzi krónikájukban. Sajnos Engels nem jelöli meg pontosabban az időpontot, hogy mikor jött Marx Manchesterbe. Más adatokból következik, hogy ez a találkozás csak 1870. augusztus 22. és 30. között mehetett végbe. Augusztus 9-től kezdve Marx családjával Ramsgate-ben pihent, ill. gyógykúrára volt — amint ezt Jenny Marx augusztus 10-én Engelsnek írt leveléből tudjuk. Mikor Marx reumatikus fájdalmai fokozódtak, kénytelen volt augusztus 20-án rövid időre Londonba menni, hogy orvosokkal konzultáljon. Ezután augusztus 22-én ismét Ramsgatebe ment, és ott maradt

⁸ „Friedrich Engels, Paul et Laura Lafargue Correspondance” (a továbbiakban: „Correspondance”). III. köt. Párizs, 1959. 217. l.

⁹ Az SzKP KB Marxizmus—leninizmus Intézete (a továbbiakban: MLI) Központi Pártarchívuma, f. l., op. 1., 5600. 6r. sz. egys.

¹⁰ „Correspondance” III. köt. 217. l.

¹¹ MLI Közp. Pártarch. f. l., op. 1., 5600. 6r. sz. egys.

¹² Marx—Engels vál. lev. Bpest, 1950. 287. l.

¹³ Uo. 285. l.

1870. augusztus 30-ig.¹⁴ Úgy látszik, Marx éppen ezekben az augusztusi napokban volt átutazóban Manchesterben. Itt állították össze Marx és Engels a braunschweigi bizottságnak írt levél alapszövegét, és Marx magától értetődőleg ezt küldhette Németországba aláírásával ellátva már Londonból, miután 1870. szeptember 1-én oda visszatért.

Érdekes a másik dokumentum is, amely szintén Marx és Engels ekkori közös szerzői munkájának korábban ismeretlen tényéről tanúskodik, és amely szintén valószínűleg ezen említett manchesteri találkozással kapcsolatos. A Karl Blind elleni cikk fogalmazványáról van szó. Karl Blind német vulgáris demokrata volt, aki száználmas szerepet játszott a rágalmozó Vogt ügyében 1859—1860-ban, és 1870-ben meg a következő években durva sovíniszta propagandát folytatott a német és angol sajtó hasábjain. A német munkássajtó később több ízben leleplezte a „demokrata” Blindet mint sovíniszta és a francia nép dühödő rágalmozóját, Elzász és Lotaringia annektálásának ádáz előharcosát.¹⁵

Marx 1870. augusztus 15-i levelében írta Engelsnek, hogy sakra kell szállni Blind ellen.¹⁶ A Blind ellen írt cikk ragyogóan és éleselméjűen kigúnyolja Bismarcknak ezt a száználmas „demokratikus” fullajtárját, aki saját személyét és az 1848/1849-es forradalom-ban betöltött „történelmi szerepét” reklámozta. A cikk kéziratából látható, hogy a cikket Engels írta, de Marx sok szerkesztői javítást tett rajta.¹⁷ Néhány bekezdést teljesen Marx írt. Ezt a kéziratot még nehéz datálni, mert eddig nem sikerült megtalálni Blindnek azt a cikkét, amelyre Marx és Engels válaszcikkét írta. Csak annyit tudunk, hogy Blind cikke valamelyik angol vasárnapi szemlében jelent meg (Marx és Engels is angolul írta a választ), és hogy címében a „prince Napoleon” szavak szerepeltek. Mindenesetre van bizonyos, ha nem is kétségtelen alap annak a feltevésére, hogy ezt a közös munkát is 1870 augusztusának végén, Marx manchesteri látogatása alkalmával írta Marx és Engels. Először is szó van benne a francia—porosz háború kezdeti időszakáról; másodszer pedig Louis Napoleont Franciaország uralkodójaként említi (Sedan — 1870. szeptember 2. — után a császár már fogságban volt); végül pedig úgy beszél Rómának az olasz csapatok részéről való elfoglalásáról, mint ami várható, nem pedig bekövetkezett esemény (Rómát Viktor Emanuel csapatai 1870. szeptember 20-án foglalták el).

Ennek a kéziratnak a datálása természetesen még precizizálásra szorul. De ha a megírási feltételezett dátuma igazolódik, akkor ez a dokumentum újabb bizonyítéka annak az eddig ismeretlen ténynek, hogy Marx és Engels 1870 augusztus második felében találkoztak Manchesterben, és ennek segítségével újabb lapot rekonstrálhatunk az emberiség két hatalmas lángelméjének alkotó együttműködése és nagyszerű barátsága történetéből.

A korafeudáliskori kutatás néhány kérdése a Szovjetunióban

Nem okoz nagyobb nehézséget annak megállapítása, hogy a szovjet középkori kutatás a politikai történet feldolgozásával párhuzamosan igen nagy figyelmet szentel a feudalizmus gazdaságtörténetének. S ha a kutatások súlypontját kívánnók megjelölni, talán nem esünk túlzásba, ha a gazdaságtörténeti kutatások elsődlegességére mutatunk rá. E kutatások fő célja a termelőerők fejlődésének konkrét, sokrétű vizsgálata a feudális formáció létrejöttében vitt szerepük szempontjából.

A szovjet középkori kutatások gazdaságtörténeti érdeklődésének és tematikájának számos vonatkozása van, melynek kimerítő ismertetését aligha teszi lehetővé a szemle rovat adta keret. Így tehát csak két kronológiai és tematikailag többé-kevésbé összefüggő mozzanatra kívánok rámutatni.

Évek óta a szovjet történészek figyelmének középpontjában van a kelet-európai feudalizmus kialakulásának kérdése és a nomád állattenyésztő népek feudális fejlődésének problematikája. Az előbbi kérdés kutatásakor kettős feladatot kíván megoldani a szovjet kutatás: vizsgálja a nemzeti-görzsi társadalom fejlődését a feudális viszonyok kialakulása irányában azoknál a népeknél, amelyek fejlődésükben nem a rabszolgatartó formáció útján jutottak el a feudalizmushoz. Másrészt vizsgálja azt a fejlődési vonalat, amelyik Bizánc középkori történetében konkretizálódik, ahol egyrészt a rabszolgatartó

¹⁴ Ld. Marx—Engels művei, XXIV. köt. 376, 388—389. 1. (oroszul).

¹⁵ Ld. pl. „Volksstaat”, 1871. X. 4.; 1872. V. 18, valamint „Crimmitschauer Bürger- und Bauernfreund” 1871. X. 1.

¹⁶ Marx—Engels művei, XXIV. köt. 380. 1. (oroszul).

¹⁷ Ld. MLI Közp. Pártarch. f. I., op. I., 2810. őrz. egys. Oroszul a „Karl Blindről” írt cikk először Marx—Engels művei 2. kiadásának 17. kötetében jelent meg (269—270. l.).

formáció felbomlása, másrészt ezt a fejlődést nem ismerő szláv népek felbomló nemzeti viszonyai alapján alakult ki a Bizánci Birodalom európai területeinek feudalizmusa.

Mind a két részprobléma kutatása során a szovjet történészek éles eszmei, módszertani vitát folytatnak a nyugati, polgári történeti felfogással. S ez utóbbi mozzanat nem utolsó szempont a szovjet középkori gazdaságtörténeti kutatásokban, ugyanis igen fontos feladat kimutatni a polgári történetírás ferdítéseit a kelet-európai feudális fejlődés megítélésében. E ferdítések vagy a szláv népek körében a IX—X. században kialakult feudális viszonyok tagadását jelentik, vagy idegen hódítás eredményeként tüntetik azt fel, s e tekintetben is csak az államszervezet létrejöttének politikai történeti körülményeire szorítkoznak. Ha pedig érintenek is gazdaságtörténeti kérdéseket, aránytalanul kihangsúlyozzák a varég kereskedő elemek szerepét a keleti szláv állam létrehozásában, ami nem más, mint a hirhedt „varég elmélet” felmelegítése a skandináv kereskedelmi kapcsolatok mértéktelenül eltúrozott jelentőségének tüzenél.

A Bizánci Birodalom gazdasági-társadalmi rendje feudális jellegének tagadása a nyugati történetírás részéről szintén komoly eszmei-módszertani harc színterét képezi. A szovjet bizantinológia elismerve ugyan a bizánci feudalizmus sajátos vonásait, a feudális nagybirtok klasszikus formájának hiányát, a bizánci parasztság kizsákmányolásának sajátosságait, rámutat arra, hogy a bizánci feudalizmus minden egyedi, sajátos képe ellenére az alapvető osztálytagozódásokat a feudális földtulajdon és a hűbéri függőségbe került parasztok kizsákmányolása határozta meg.

Ami a nomád, állattenyésztő népek feudális fejlődését illeti, a Szovjetunió egyes népei történeti fejlődésében igen jelentős ez a probléma. Ez a kérdéscsoport etnikailag annyira szerteágazó, hogy még a többé-kevésbé teljességre törekvő felsorolás is oldalakat venne igénybe. Ezért csak a probléma kelet-európai feudális fejlődést érintő vonatkozására szeretnék röviden kitérni. Már csak azért is, mert az előbbieken felvázolt kérdéskör éppen e vonatkozásban kapcsolódik egymásba.

Ismert tény, hogy a keleti szlávok feudális fejlődésében nem elhanyagolható a dél-orosz steppéket a korai középkor folyamán uraló különböző nomád és félnomád népek története. A IX. század végétől, amikor a poljánok által egyesített keleti szláv törzsek feudális fejlődésükben a kievi nagyfejedelmek jogára alatt eljutottak a korai feudális állam megalapításáig, különösen szembetűnő az a harc, mely a Kazár Kaganátus által egyesített szaltovo-majácki kultúra népeivel folyt. Valóban a rendelkezésre álló írásos emlékek e két hatalom közötti harcot emelik ki, ami nem véletlen, hiszen a kelet-európai feudális fejlődésre döntő hatást gyakorló Kievi Oroszország krónikásai másként nem is ábrázolhatták a két vetélkedő hatalom közti viszonyt. Ma már azonban számos vonatkozásban sokoldalúbban, bonyolultabban áll előttünk a kazár és a kievi kapcsolatok problémája, noha még távol vagyunk attól, hogy minden gazdasági és politikai szempontot az akkori reális történeti valóságnak megfelelően tudjunk elhelyezni. Sok még az egységes történeti kép megalkotásakor alig hasznosítható fragmentum. A Kievi Fejedelemség déli és délkeleti szomszédait általában nomád népeknek nevezi a történetírás. A besenyők és kunok esetében ez a meghatározás helytálló. De távolról sem fedi a valóságot ez a meghatározás, ha az előbbieken szaltovo-majácki kultúra népeiként említett történeti képződmény egészére is kiterjesztjük a nomád meghatározást. Ugyanis a legújabb szovjet — elsősorban régészeti — kutatások eredményeként módosítani kell az egységes nomád környezet fogalmát.

A Don, a Donyec és a Volga folyók mentén a korai középkor századaiban kisarjadt földműves anyagi kultúra, a további évszázadok folyamán is igen nagy szerepet töltött be a különböző, a kelet-európai steppén áthullámzó nomád népek gazdaságának ekés földműves átalakításában. Az eddigi kutatások vitathatatlaná tették, hogy a keleti szlávok nemzeti-törzsi történeti korszakának utolsó szakaszában (VII—IX. század) a nehéz csoroszlyás ekés földművelés az előbbieken említett nem szláv területen már létezett. Kiderült a szláv és a szaltovo-majácki törzsek közti korai kapcsolatok jellege is, s megállapítható, távolról sem voltak jellemzők a csupán katonai, harcias jellegű viszonyok a két nagy etnikai kultúrtömb kapcsolataiban. Éppen ellenkezőleg, elsősorban a békés gazdasági kapcsolatok domináltak, különösen a technikai-termelési vívmányok kölcsönös elterjedésében anélkül azonban, hogy ezt észrevehető etnikai összeolvadás kísérte volna. Számos esetben bizonyított a szláv faluközösségek betelepődése szaltovo-majácki területre és viszont. A nagyobb, jelentősebb szaltovoi települések is aránylag korán megjelentek a szláv telepések, s a VIII—IX. századot illetően ez a békés kapcsolat igen jól megfigyelhető. Nem tekinthető aplanáknak az a nézet, amely a kapcsolatok mögött piaci, kereskedelmi kapcsolatokat lát, ugyanis a feudális viszonyok kialakulásának egyik valóban fontos feltételének látszik a nemzeti-törzsi izoláltság feloldása a mégoly kezdetleges, területileg igen korlátozott, esetleges kereskedelmi-piaci kapcsolatok révén. Tény-

leg felületesnek tűnik az a nézet, amely a nemzeti-törzsi izoláltság felbomlása mögött csak az egyes főnökök hatalmi érvényesülési vágyát látja, s e mögött nem veszi észre az említett átmeneti korban megjelent kezdetleges pénz—áru viszonyokat.

A kazár fennhatóság alatt élő szaltovo-majácki lakosság ekés földműves anyagi kultúrája alapján kialakuló feudális társadalmi és gazdasági rendje számára a történelem igen nehéz és erejét szinte felülmúló feladatot rótt ki. A Kazár Kaganátus földművelő népeinek állandóan küzdeniök kellett a nomád népek szakadatlan hullámaival, azok gazdasági rendjét meg kellett kísérelniük beoltani a földműves anyagi kultúrába, s ezt a kísérletet a VIII—IX. század vonatkozásában nem lehet teljesen sikertelennek tartani, amint arra a szovjet történészek rámutatnak.

A szovjet történettudományban jelentkezett olyan nézet, amely szerint a nomád népek gazdasági és társadalmi berendezkedése a IX. századtól lényegében a XVIII. század elejéig azonos képet mutat. E nézet azt tartotta, hogy a nomád népek körében aránylag korán jelentkező gazdasági és társadalmi differenciáció lényegében feudális viszonyok kialakulásához vezetett. A feudális társadalmi viszonyok kialakulásában döntő szerep jutott az állatállomány mint a nomád népek fő gazdasági forrása felhalmozódásának egyesek kezében, amely természetszerűen maga után vonta a szociális függőség és uralom megjelenését is. A nomád népek feudális fejlődésére rendkívül jellemző a nemzeti, törzsi viszonyok, intézmények továbbélése, a kézművesség fejletlensége, az állandó jellegű nagyobb települések és a kereskedelem hiánya.

E nézettel szemben az utóbbi időkben egy újabb vélemény jelent meg a szovjet történettudományban. E nézet szerint nem az állatállomány felhalmozódása vezetett a nomád népek feudális viszonyainak kialakulásához, hanem náluk is elsősorban a földtulajdon öltött feudális jelleget, és a nemzetségek kezéből kicsúszott legelők a feudalizáló nemzeti és törzsi arisztokrácia kezébe kerültek, a megmaradt nemzeti viszonyok pedig csak a feudális tulajdon és függőségi formákat leplezik. A nomád állattenyésztés a föld hasznosításának egyik történetileg létrejött formája. Az állatállomány a nomád népek termelésének csak egyik feltétele, amely azonban a föld, a legelő nélkül — a termelés másik feltétele nélkül — elképzelhetetlen, s ezért a termelés eme legfontosabb feltételének birtoklása nélkül nem képzelhető el a feudális viszonyok kialakulása. A kutatások azt bizonyították, hogy az állatállomány nagymértékű koncentrációja egyesek kezében nem kizárólagos bizonyítéka a nomád társadalmon belül létrejött szociális egyenlőtlenségnek. Természetesen az állatállomány koncentrációja egyesek kezében utal ezek társadalmi rangjára, de ugyanakkor megfigyelt tény több nomád nép esetében, hogy egyes főemberek kezében kevesebb állatállomány volt, mind a tőlük függőségben, nekik szolgáltatásokat teljesítő jobbágy pásztorok kezében. A nomád népek feudális állapota nem volt mozdulatlan, ha igen lassan is, de új elemek jelentek meg a nomád népek gazdasági és társadalmi szerkezetében.

Ha az új jelenségek jellegét kívánjuk összefoglalni, először rá kell mutatni a nemzeti intézmények makacs továbbélésének néhány okára. A nomád állattenyésztés mint a föld termőerejének igen extenzív hasznosítása el sem képzelhető az emberi munkaerő kollektív szervezetsége nélkül. A nomád pásztor állatállománya rendkívül ki van téve a természet szeszélyeinek, ezért rá van szorulva a közösség támogatására. A nemzeti intézményeknek a nomád gazdasági szervezet lényegéből fakadó továbbélése sok félreértés és torzítás forrásává vált, különösen a polgári történetírásban; pl. a kazah „aul” jellegének megítélésében. Többen hajlottak az „aul” idealizálására, melyet mint a kollektív segítőkészség, a rokoni közösségek kizsákmányolást nem ismerő szociális alapegységét tartottak nyilván. Holott az „aul” mint a kollektív termelési folyamat kényszerű eszköze nem a rokonsági elv szerint, hanem valamely feudális főnöktől függő, annak legelőjén legeltető, szolgáltatásokra kötelezett termelési és gazdasági egység jött létre, a valóban nemzeti intézmények bomlása eredményeként. Az „aul” önmagán belül sem volt az egyenrangúak közössége, mert ha az „aul” függött az úrtól, akkor e szervezeten belül az egyes családok között is volt szociális és vagyoni egyenlőtlenség, amely kifejezésre jutott a szolgáltatások teljesítésének elosztásában. Tehát a nomád népek termelési folyamata a feudalizmus viszonyai között is kollektív maradt — ellentétben a feudális földműves faluközösségek termelési folyamatával —, és megteremtette a maga számára legalkalmasabb társadalmi alapegységet, amely már a szociális egyenlőtlenség és nem pedig a szociális harmónia szerve volt. Az új jelenségek sorába tartozott a földművelés elterjedése a nomád népek körében. S e vonatkozásban fontos feladatot teljesített a szaltovo-majácki kultúra földműves anyagi kultúrája. Ugyanis a tények tanúsága szerint a Kazár Kaganátus területén megkezdődött a különböző etnikumú nomád népek gazdaságának átalakulása a földművelés irányába. Egyébként a nomád népek viszonya a földműveléshez nem határozható meg egységes séma alapján. Mindenesetre úgy tűnik — többek között a burját-

mongol jangut nemzetség gazdaságtörténeti tanulmányozása alapján —, hogy a szarvasmarhatenyésztés fokozódása jelentős szerepet töltött be a letelepedés, a készletgazdálkodás s végső soron a földművelés kialakításában és a földmagántulajdon intézményének megszilárdulásában. Ismert tény, hogy a koraközépkori belső-ázsiai nomád törkök mezőgazdasági szerszámokat, többek között több ezer ekét kértek a kínaiaktól. Mindenesetre, a nomád állattenyésztő népek gazdaságának ekés földművelés gazdasággá való átalakulásának autochton fejlődési vonalával foglalkozva, óvakodni kell az egységes sémák felállításától.

A Kazár Kaganátus méhében megindult folyamat nem fejeződhetett be több okból sem. Többek között azért sem, mert a gazdaságilag és etnikailag egységes, politikailag megerősödött Kievi korafeudális szláv állam szétzúzta a Kaganátust, amely sem gazdaságilag, sem társadalmilag, s ezért politikailag sem tudta megemészteni a ráháruló történeti feladatokat. Ennek ellenére ezt a fejlődési vonalat úgy kell számontartani, mint a kelet-európai feudalizmus kialakulásának egyik vonalát, amely pusztulásával is bizonyítja, hogy szilárd, fejlett feudális viszonyok csakis az ekés földművelés alapján alakulhatnak ki. S hogy ez így van, azt bizonyítja a Kazár (Kipszak) Steppe további sorsa is.

A XIV. században, amikor az említett területet a mongol Arany Horda bírta, s a mongol hadak féltelen terrorja már-már a pusztulás szélére juttatta magát a mongol hadszervezetet, amikor az állandó dinasztikus harcok következtében mind az állattenyésztő, mind a földművelő területeken a teljes elnéptelenedés, a termelőerők teljes pusztulásának a veszélye forgott fenn, a kazár korból öröklődött eke áttörte magát a mongol hadak terrorján és ismét formálódó erővel szólt bele a nomád népek sorsába. A Kazár (más néven Kipszak) Steppe a mongol dinasztikus harcokban igen előkelő szerepet töltött be. Az Arany Horda központja, Berke Szaráj körüli steppe a hatalmi vetélkedésekben kulcspozíciót töltött be. Aki az Arany Horda nyugati területeit bírta, annak tekintélye volt az egész birodalomban.

Gazan kán reformjának alapja — Rasid-ed-Din költői kifejezésével élve — a mongol harcosok „szenvedélyes óhaja” volt, földet birtokolni és azt megművelni. A mongol hadak eltartása a „berát” rendszer alapján teljesen reménytelen vállalkozás volt. Helyére az ún. „ikta” rendszer lépett, melynek értelmében a hadak téli és nyári szállásait összekötő utak mentén a földek az ezredek, századok, tizedek s a tizedek egyes harcosai birtokába mentek át, a mongol katonák pedig földműveléssel és állattenyésztéssel kezdtek foglalkozni. Az „ikta” földdel rendelkező mongol harcos köteles volt a káni udvar számára megállapított adókat és szolgáltatásokat fizetni. Az „ikta” földek elidegeníthetetlenek voltak, és a birtokló halála után vagy annak fia, vagy nemzetségének valamely férfitagja került az „ikta” lajstromba. Az a körülmény, hogy az „ikta” rendszer a volt kazár területen kezdett meghonosodni, jogossá teszi a szovjet történetírásnak azt a feltételezését, hogy az említett területen, ha elnyomva, a mongol terror által megnyomorítva is, de megmaradt a földművelés. Ezt a feltételezést valószínűsítik azok a perzsa és arab útleírások is, melyek a mongol uralom alatt élő Kazár Steppén hol virágzó, hol tengődő földműves településekről írnak, aszerint, hogyan hullámozott a belharcokat folytató mongol fejedelmek hadi szerencséje.

Íme a földműves anyagi kultúra VII—X. században kisarjadt és megerősödött hajtásai nem veszttek kárba, kiállták a zord történelmi megpróbáltatásokat, s az Arany Horda feudális fejlődésében a kezdetben jelentéktelen s csak a rablás szempontjából számbajöhető területe a mongol részbirodalom további fejlődését meghatározó tényezővé vált.

Úgy vélem, a szovjet középkori gazdaságtörténeti kutatások nem jelentéktelen módszertani és tárgyi történeti tanulságot kínálnak nemcsak általános szempontból, hanem a magyar feudalizmus kialakulása kutatásának vonatkozásában is. Nem árt óvakodni az elsiegett következtetésektől, ugyanis ma még nem látható egész világosan a magyar törzsek kazár földön betöltött szerepe. Nem egészen világos, milyen mély volt a szaltovo-majácki fejlődés hatása a magyar törzsek gazdasági tevékenységére. Egy bizonyos, a magyar és az említett kultúra etnikuma közti viszony történeti jelentőségét nem lehet kimeríteni csak a motívumkincs átvételének és analógiáinak művészettörténeti fejtegetéseivel. Ez csak egy komponens, amely a kelet-európai feudális fejlődés egyik bölcsőjéhez vezet ugyan, de nem ad magyarázatot a kapcsolatok lényegére vonatkozóan. E kapcsolatok lényegét a Kazár Kaganátus területén végbement gazdasági és társadalmi történeti folyamatok alkotják. E folyamatok figyelmes tanulmányozása nem kis mértékben elősegítheti a magyar feudalizmus kialakulásának megértését.

Bartha Antal

Külföldi történeti folyóiratok repertóriuma

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK. 1958. II. RÉSZ*

A repertórium beosztása

I. Marxizmus—Leninizmus

Elvi tanulmányok
Egyetemes történet
Albánia
Anglia
Ausztria
Belgium
Bulgária
Csehszlovákia
Finnország
Franciaország
Görögország
Hollandia
Írország
Jugoszlávia
Lengyelország
Magyarország

II. Németország

Olaszország
Románia
Skandináv országok
Spanyolország, Portugália
Szovjetunió
Törökország
Közel-Kelet
Közép-Kelet
Kína
Korea
Japán
Amerikai Egyesült Államok
Amerika egyéb országai
Afrika

Németország

- A szocialista német történettudomány erősítéséért. ZG 1958. 3. sz. 457—467.
Engelberg E.: Politika és történetírás. A történettudomány történeti helyzete és feladata a Német Demokratikus Köztársaságban. ZG 1958. 3. sz. 468—495.
Heitzer H.: Állásfoglalásunk a nyugatnémet polgári történetsekkel szemben. ZG 1958. 4. sz. 870—873.
Krüger H.: A marxista-leninista jogtudomány fejlődésének néhány kérdése és feladatai a szocializmus építésében a Német Demokratikus Köztársaságban. Ein 1958. 5. sz. 639—654.
Rudolph R.: A Német Történettársulat alakuló konferenciája. ZG 1958. 3. sz. 590—594.
Jerusalimskij A.: A Szovjetunió és a Német Demokratikus Köztársaság történeteinek alkotó együttműködése. Kom 1958. 4. sz. 121—127.
Tartakovszkij B. G.: A Szovjetunió és az NDK történeteinek első tudományos ülészaka Lipcsében, 1957. nov. 25—30. NNI 1958. 2. sz. 170—185.
Anderle A., Mammuch K., Bartel, H., Herbst, W.: A Német Demokratikus Köztársaság és a Szovjetunió történetészbizottságának 1957. nov. 25—30-i ülése. ZG 1958. 2. sz. 362—380; 3. sz. 504—617. [Ism. Ránki György felszólalását: 608—609.]
Doernberg St.: A német—szovjet történetészbizottság első konferenciája. Ein 1958. 1. sz. 76—86.

- Kulbakin V. D.*: Az 1918-as német forradalom problémáinak megvitatása a Szovjetunió és az NDK történetészeinek első ülésén, Lipcsében. VI. 1958. 5. sz. 103—119.
Hesselbarth H.: Külpolitikai problémák a német—szovjet történetészkonferencián. DAp 1958. 1. sz. 74—77.
Doernberg St.: Az NDK és a Szovjetunió történetészbizottságának első munkakonferenciája. ZG 1958. 2. sz. 390.
Tartakovszkij B. G.: A Szovjetunió és a Német Demokratikus Köztársaság történetészbizottságának III. ülése, 1958. máj. 16—22. VI 1958. 8. sz. 195—197.
A német—szovjet történetészbizottság III. munkakonferenciája Moszkvában, 1958. máj. 16—22. ZG 1958. 4. sz. 878—881.
Schulfert G.: A német—lengyel történetészbizottság III. ülése. ZG 1958. 2. sz. 393—394.
Scheel H.: A német—lengyel történetészbizottság IV. ülése, 1958. máj. 9—11. ZG 1958. 4. sz. 882.
Gierowski J.: A lengyel—német történetészbizottság IV. konferenciája Krakkóban, 1958. máj. 9—11. KH 1958. 4. sz. 1299—1300.
Lötze H.: A Német Demokratikus Köztársaság és a Csehszlovák Népköztársaság történetészbizottságának három éve. Am 1958. 3. sz. 95—96.
Anderle A.: A német—csehszlovák történetészbizottság VI. ülése. ZG 1958. 2. sz. 391—392.
Naumann H.: A „Német—szláv névtudományi és tele-

* A cikkek sorrendje az egyes országokon belül időrendben, az „Elvi tanulmányok” rovathan ábécé rendben.

- püldéstörténeti kutatások" munkacsoportjának IV. évi ülészaka. ZG 1958. 6. sz. 1352—1354. [1958. május 23.]
- Történeti intézmények és intézmények a Német Szövetségi Köztársaságban. KH 1958. 1. sz. 326—328.
- Markov W.: Az új- és legújabb kori történelem kérdéseinek kidolgozása a lipcei egyetemen. NNI 1958. 4. sz. 199—201.
- Irmacher J.: Berlin és a bizantinológia. BS 1958. 1. sz. 12—25.
- Redlich Fr.: Újabb fejlődés a német gazdaságtörténetben. JEH 1958. 4. sz. 516—536.
- Gentzen F. H., Kalisch J., Voigt G., Wolfram E.: Az Ostforschung a német imperializmus szolgálatában. ZG 1958. 6. sz. 1181—1220.
- Ribakov V. A., Gorjanov B. T.: A szlávok történetének néhány problémája a nyugatnémet történetírás megvilágításában. VI 1958. 4. sz. 146—152.
- Rhode G.: Nekrológ Friedrich Swart történetéről (1883—1957). ZfO 1958. 1. sz. 40—44.
- Kronasser H.: Nekrológ Paul Kretschmerről (1866—1956.). SoF 1958. 2. sz. 409—412.
- Glauer G.: Nekrológ Otto Maul földrajztudósáról (1887—1957.). SoF 1958. 2. sz. 412—416.
- Falk G.: A Német Demokratikus Köztársaság tudományos levéltárosaiknak 2. munkakonferenciája. Am 1958. 2. sz. 59—60.
- Lötke H.: A Német Levéltárosok Egyesületének 36. konferenciája Konstanzban. Am 1958. 4. sz. 124—125. [1958. szept. 8—12.]
- Hönel K.: A levéltárügy fejlődése a Német Demokratikus Köztársaságban. IA 1958. 4. sz. 166—171.
- Beck Fr.: A brandenburgi tartományi levéltár — a mai potsdami Országos Főlevéltár — történetéhez. Am 1958. 1. sz. 2—14.
- Lötke H.: A levéltárosok munkája és feladatai a szocialista levéltárügy fejlesztésében. Am 1958. 4. sz. 101—103.
- Neuss E.: Az üzemgazdasági iratanyag levéltári jelentősége. Am 1958. 2. sz. 38—43.
- Waldmann H.: Technikatörténeti források a Német Központi Levéltár merseburgi részlegében. Am 1958. 4. sz. 104—107.
- Schmid L., Dohme G., Knaack R., Enders L.: A brandenburgi Országos Főlevéltár I., II., III. osztálya. Am 1958. 1. sz. 14—27.
- Hamann M.: Rendezési munkálatok a mecklenburgi belügyminisztérium állagaiban. Am 1958. 2. sz. 43—46.
- Schreckenbach H. J.: A berlini százsz követség levéltára Am 1958. 2. sz. 50—58.
- Wiegel K.: A munkásmozgalmi múzeum és emlékhelyek Lipcében. NNI 1958. 1. sz. 115—122.
- Geissler R.: A történettudás céljának és módszerének problematikája. GWU 1958. 3. sz. 129—134.
- Weymar E.: Az „európai történeti kép” német történelmi tankönyvekben. GWU 1958. 3. sz. 134—161.
- Meyer E.: A történeti tankönyvek tartalmáról tervezett német—lengyel vita problémái. GWU 1958. 1. sz. 13—22.; 2. sz. 90—105.
- Aubin H.: Kiegészítés E. Meyer „A történeti tankönyvek tartalmáról tervezett német—lengyel vita problémái” c. írásához. GWU 1958. 7. sz. 429—430.
- Van Norden G.: A weimari köztársaság történetének tanítása alsó osztályokban a politikai nevelés szempontjából. GWU 1958. 1. sz. 22—35.
- Rüttenauer I.: Megjegyzések „Anna Frank naplójához” a történelmi és a németnyelvi oktatásban. GWU 1958. 1. sz. 35—38.
- Wiewióra B.: A nyugatnémet történetírás az Odera—Neisse határól E. Wiskemann: Germany's Eastern Neighbours (London—New York—Toronto, 1956), c. könyvének megvitatása fényénél. KH 1958. 3. sz. 995—1001.
- Brachman W.: A gyógyszerérték-ügy történeti fejlődése Széllőzában. ZfO 1958. 2. sz. 241—254.
- Mortensen H.: A középkori német kultúráj és viszonya a jelenkorhoz. SW 1958. 1. sz. 17—36.
- Berner U.: A kelet-német erdei méhtenyésztés szláv vagy nyugat-európai eredetű-e? ZfO 1958. 1. sz. 80—84.
- Irmacher J.: A bizánci—német kapcsolatok mint kutatás feladat. BS 1958. 2. sz. 231—243.
- Nyusuzsich A. I.: A szabad és jobbágy-parasztság történetének fő problémái Németországban a 9—11. században. (Tanulmányozásuk legfontosabb feladataival kapcsolatban.) SzV XIII. (1958.) 5—20.
- Stern-Taubler S.: Adalékok a németországi zsidók középkori jog- és társadalomtörténetéhez. SW 1958 3. sz. 389—397.
- Blaas R.: A császári auditoriátus a Sacra Rota Románánál. MÖS 11. k. (1958) 37—152.
- Pasuto V. T.: A porosz nép harca a függetlenségért (a 13. század végéig). ISzSzSzR 1958. 6. sz. 54—81.
- Beszszmertnij Ju. L.: A jobbágytelek struktúrája és adózási rendszere a lotharingiai nagybirtokokon a 13. században. NDVSIN 1958. 1. sz. 108—130.
- Koller H.: Vita II. Frigyes birodalmi törvényeiről. MÖG LXVI. k. (1958) 1—2. sz. 29—51.
- Keyser E.: A középkori Poroszország városi lakosságának származása. ZfO 1957. 4. sz. 539—557.
- Hempel E.: Észrevételek a 13—14. századi porosz pfenniggel kapcsolatban. ZfO 1958. 2. sz. 231—241.
- Hühns E.: Hanza történeti konferencia Stendalban, 1957. okt. 16—18. ZG 1958. 2. sz. 394—399.
- Ruffmann K. H.: Angolok és skótok Kelet- és Nyugat-Poroszország tengerparti városaiiban. ZfO 1958. 1. sz. 17—39. [A 14. századtól kezdve.]
- Kalliszlavov N. M.: Harc a német erőszak ellen és a parasztháború Csehországban. PIS 1958. 3. sz. 41—48.
- Jasztrebickaja A. L.: A tőkés viszonyok fejlődése a könyvnyomtató iparban a 15—16. századi német városokban. VMU 1958. 3. sz. 141—158.
- Weise E.: A porosz lovagrendi állami alkotmánytörténetének fejlődési szakaszai a 15. században. ZfO 1958. 1. sz. 1—17.
- Egy 15. sz. eleji Hanza-kereskedő kereskedelmi könyve. Publikálja: M. P. Lesznyikov. IA 1958. 2. sz. 134—153.
- Cornaert E.: Franciaország kereskedelme Németországgal és az észak-európai országokkal a 16. században. KH 1958. 1. sz. 3—15.
- Grigorjan Ju. M.: A németországi gazdasági élet színvonaláról, a reformáció és a parasztháború jellegéről. VI 1958. 1. sz. 123—139.
- Macek J.: A németországi reformáció és a parasztháború jellegéről folytatott vitához. VI 1958. 3. sz. 114—121.
- Sztam Sz. M.: Mi volt a valóságban a reformáció Németországban. VI 1958. 4. sz. 100—113.
- Zeeden E. W.: A felekezeti hitvallás kialakulásának alapjai és útjai Németországban a vallásháborúk korában. HZ 186/2. (1958) 249—299.
- Husa V.: Az anabaptizmus kezdetei és Müntzer csehországi látogatása. ČCH 1958. 3. sz. 501—506.
- Veber B. G.: A nagy német parasztháború M. N. Petrov megvilágításában. SzV XIII. (1958) 79—88.
- Szmurin M. M.: Névtelen politikai röprát a nagy parasztháború korából. VMU 1958. 3. sz. 127—139.
- Hühn E.: „Nemzeti” propaganda a schmalkaldeni háborúban. ZG 1958. 5. sz. 1027—1048.
- Mindrik J.: Adalékok a németországi szlovák exulánsok történetéhez. HS IV. (1958) 161—180.
- Blaas R.: A kardinálisok védnöksége a német és osztrák nemzet felett a 18. és 19. században. MÖS 10. k. (1957) 148—185.
- Taube A.: A rendi szabadságjogoktól a nemzeti önállósodáshoz. Johann Reinhold von Patkul a balti-német történetiszemléletben (1707—1957). ZfO 1957. 4. sz. 481—510.
- Gause Fr.: Régi és új gazdasági gondolkodás Königsbergben a rendi állam és az abszolutizmus között. ZfO 1958. 3. sz. 392—401.
- Krämer Chr.: A jénai egyetem kelet-európai származású rektorairól és diákjairól. ZfO 1958. 3. sz. 402—419.
- Gibbs G. C.: Britannia és a hannoveri szerződés, 1725. ápr. —1726 febr. EHR LXXIV. 288. sz. (1958. júl.) 404—430.
- Zontar, J.: Christian Wilhelm Heil diplomata, tervkészítő és nemzetgazdasági teoretikus, 18. század. SoF 1958. 2. sz. 376—406.
- Krauss K.: A porosz vezérkar létrejötte, lényege és tevékenysége. GWU 1958. 4. sz. 199—217.; 5. sz. 257—276.
- Baza J.: Adam Müller és Brockhaus. MÖS 1. k. (1958) 399—411.
- Heimpel H.: Jacob Burckhardt és Göttinga. HZ 186/1. (1958) 87—88.

- Silberner E.*: Az ifjú Moses Hess eddig feltáratlan források tükrében; II. 1835—1840. IRSH 1958. 2. sz. 239—268.
- Conze W.*: Állam és társadalom Németország korai forradalmi korszakában. HZ 186/1. (1958) 1—34. [1848 előtt.]
- Friman M. I.*: A berlini fémipari munkások összetétele az 1848. évi forradalom előtt. IIRK 663—680.
- Rohlfes J.*: Állam, nemzet és evangélikus egyház a német egyesülés korszakában, 1848—1871. GWU 1958. 10. sz. 594—616.
- Bleiber H.*: Wilhelm Wolff Breslauban 1848 tavaszán. ZG 1958. 6. sz. 1310—1326.
- Kirillov G. I.*: A német forradalmi emigránsok részvétele 1849. évi délnémet felkelésben. NNI 1958. 1. sz. 96—104.
- Kan Sz. B.*: A Rheinische Zeitung betiltásának okairól. IIRK 648—662.
- Friedrich Lessner* börtönaplójából, 1853—56. NNI 1958. 2. sz. 129—147. [A Kommunista Szövetségnek tagja.]
- „Dokumentumok és anyagok a német munkásmozgalom történetéhez.” (A Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottsága mellett működő Marxizmus—Leninizmus-Intézet munkájából.) ZG 1958. 6. sz. 1343—1352.
- Schlechte H.*: A német munkásmozgalom korai történetének forrásai francia levéltárakban. Am 1958. 3. sz. 76—81.
- Vosske H.*: A helyi munkásmozgalom történetét kutató bizottságok munkájának néhány kérdése. ZG 1958. 5. sz. 1117—1124.
- Jakobczyk W.*: Porosz-Lengyelország története (1864—1918) W. Pogó-Malinowski koncepciójában. KH 1958. 4. sz. 1146—1148.
- Sterne M.*: Frankfurt szabad városi helyzetének vége. JMII 1958. 3. sz. 203—214.
- Weinzierl-Fischer E.*: Bismarck magatartása a vatikáni zsinat határozataival szemben és a kultúrhar kezdete berlini osztrák diplomata-jelentések alapján 1869—1871. MÖS 10. k. (1957) 302—321.
- Eyck E.*: Bismarck, I. Vilmos és a spanyol trónjelölés. DR 1958. 8. sz. 723—734.
- Rollott*: A sedani csata. A II. hadsereg visszavonulása. RHDM 1958. okt. 26—37.
- Choury M.*: Thiers és Bismarck a kommun ellen. CC 1958. 5. sz. 823—830.
- Wittram R.*: Bismarck Oroszországgal kapcsolatos politikája a birodalom alapítása után. HZ 186/2. (1958) 261—284.
- Bartel H.*: Dokumentumok a német szociáldemokrácia politikájához és a bismarcki szociálszociálszociális, valamint a jobboldali opportunizmus elleni harcához 1881—1884-ben. ZG 1958. 5. sz. 1089—1106.
- Rutkowski R.*: Szövetségi tárgyalások Törökország, Ausztria-Magyarország és Németország között 1881—1882-ben. MÖS 10. k. (1957) 357—386.
- Emery H. W.*: A német manőverek Metznél 1893-ban és következmények a francia—olasz viszony szempontjából. RHD 1958. júl.—szept. 193—209.
- Vagts A.*: M. M. Warburg et Co. Egy bankház a német világpolitikában 1905—1933. SW 1958. 3. sz. 389—397.
- Geyer D.*: Az orosz pártszakadás a német szociáldemokrácia megítélésében, 1903—1905. IRSH 1958. 2. sz. 195—219; 3. sz. 418—444.
- Brachmann B.*: Orosz szociáldemokraták Berlinben 1905—1907. ZG 1958. 4. sz. 775—796.
- Fellner Fr.*: Elhúgás II. Vilmos és VII. Eduárd között 1905 nvarán. MÖS 11. k. (1958) 501—511.
- Zeigmond L.*: Németország hatalmi törekvéseinek összefüggése és gazdasági meghatározottsága az imperializmus korszakában. Történettud. Int. Értesítője, 1956. — Ismerteti: K. R. ÖCH 1958. 399—400.
- Fricke D.*: A militarizmus belső szerepe Németországban az első világháború előtt. ZG 1958. 6. sz. 1298—1310.
- Nipperdey Th.*: A polgári pártok szervezete Németországban 1918 előtt. HZ 185/3. (1958) 550—602.
- Lindau R.*: Munkásosztály és szociáldemokrata vezetés az első világháború kitérőkor. Ein 1958. 3. sz. 381—396.
- Meusel A.*: Az első világháború kitérője és a német szociáldemokrácia. Kritikai megjegyzések J. Kuczynski (1957-ben megjelent azonos című) könyvéhez. ZG 1958. 5. sz. 1049—1068.
- Winkler E., Flieger H.*: J. Kuczynski módszere „Az első világháború kitérője és a német szociáldemokrácia” c. könyvéhez. ZG 1958. 3. sz. 578—589.
- Dorneman L.*: A proletár nőmozgalom Németországban az első világháború és a novemberi forradalom idején. Ein 1958. 11. sz. 1670—1683.
- Eidermann W.*: Az ifjúmunkás-mozgalom Németországban az első világháború és a novemberi forradalom idején. Ein 1958. 11. sz. 1656—1669.
- Német és holland szociáldemokraták levelei K. Liebknechthez, 1914—1916. NNI 1958. 5. sz. 93—110.
- Sztrazsasz A. S.*: A német imperialisták gyarmati uralma Litvániában az első világháború éveiben. VI 1958. 12. sz. 67—85.
- Danyilov A. I.*: „Liberalis irányzathoz” tartozó német burzsoá történészek az első világháború és az 1918—19. évi forradalom idején. NNI 1958. 5. sz. 111—124.
- Schumann E., Langrock W., Heimbürger A.*: Az 1916. évi jénai ifjúsági konferencia határozata. A szocialista ifjúmunkások első világháború alatti illegális harcának fontos dokumentuma. ZG 1958. 4. sz. 818—821.
- Nissen W.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatását dokumentáló anyag az NDK levéltáraiban. NNI 1958. 3. sz. 206—208.
- A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a németországi forradalmi mozgalom 1917—1923-ban. NNI 1958. 1. sz. 189—192. [Az 1951—1957-ben a Szovjetunióban és az NDK-ban megjelent művek bibliográfiája.]
- Wachowiak B.*: Az Októberi Forradalom hatása a nyugat-pomorzei munkásmozgalomra. KH 1958. 2. sz. 645—646. [Konferencia.]
- Kolbe H., Laboor E.*: Helytörténeti kutatások a német—szovjet kapcsolatok történetéhez. ZG 1958. 4. sz. 858—870.
- Klara Zetkin levelei, 1918—1927. Publikálja: Je. I. Gribova. IA 1958. 5. sz. 123—128.
- Griebel A.*: Az 1918-as év új kiadványok tükrében. VFZg 1958. 4. sz. 361—379.
- Kobljakov I. K.*: A szovjet állam harca a béke fenntartásáért Németországgal a breszti békeszerződés hatályának időszakában, 1918. márc.—nov. ISZSZSZB 1958. 4. sz. 3—26.
- Batowski H.*: Az 1918. szept. 3-án Németországhoz intézett szovjet jegyzék. SM 1958. 9. sz. 3—15.
- Nimt W.*: A Spartacus-csoport októberi konferenciájának jelentősége. Ein 1958. 9. sz. 1327—1339.
- Nissen W.*: Az 1918-as novemberi forradalom történetének levéltári forrásanyaga. Am 1958. 3. sz. 69—76.
- Az 1918-as novemberi forradalom Németországban. (A Központi Bizottság tézisei a novemberi forradalom 40. évfordulójára.) Ein 1958. 10. sz. 1377—1403.
- Az 1918 novemberi forradalom Németországban. (Tézisek a forradalom 40. évfordulójára.) VI 1958. 11. sz. 3—23.
- A novemberi forradalom problémáinak megvitatása. NNI 1958. 5. sz. 177—178. [A SZTA Történettudományi Intézetében.]
- Az 1918. évi németországi novemberi forradalom jellegéről és sajátosságairól folytatott vita eredményéhez. VI 1958. 12. sz. 96—115.
- Badia G.*: Az 1918 novemberi német forradalom és problémái. Pensée 80. (1958. júl.—aug.) 121—127.
- Bült W. I.*: Még egyszer az 1918—1919-es német forradalom sajátosságairól és jellegéről. Ein 1958. 7. sz. 1015—1025.
- Cservjakov V. A.*: A németországinovemberi forradalom 40. évfordulójára. IA 1958. 6. sz. 192—194. [A szovjet vörös-katonák üdvözlétei.]
- Haager K.*: Az 1918 novemberi forradalom Németországban. Kom 1958. 16. sz. 103—119.
- Koenen B.*: A novemberi forradalom tanulságai. DAP 1958. 11. sz. 1027—1032.
- Kozjucsenko V. A.*: Az 1918—1919-es forradalom Németországban. PIS 1958. 3. sz. 9—21.
- Matern H.*: Az 1918-as németországi forradalom — a német munkásosztály egyik legnagyobb forradalmi tömegmozdulása. Ein 1958. 10. sz. 1428—1441.
- Nimt W.*: Az 1918/19. németországi novemberi forradalom jellege. ZG 1958. 3. sz. 687—715.

- Norden A.:** Az 1918 novemberi forradalom és a német imperializmus újramegerősödése. Ein 1958. 10. sz. 1442—1464.
- Ulbricht W.:** A novemberi forradalom jellegéről. ZG 1958. 4. sz. 717—729.
- Ulbricht W.:** A novemberi forradalom jellegéről. VI 1958. 8. sz. 63—71.
- Zsoldak A. I.:** Az 1918 novemberi németországi forradalom jellegéről és néhány sajátosságáról. VI 1958. 2. sz. 120—138.
- A munkásmozgalom veteránjainak emlékezései a németországi novemberi forradalomról. NNI 1958. 6. sz. 113—126.
- Novak K.:** A tanácsok szerepe a régi államapparátus szétzúzásában az 1918 novemberi németországi forradalomban. CzPH 1958. 2. sz. 249—290.
- Drabkin J. Sz.:** Berlin munkás- és katonatanácsa 1918. november—decemberében. NNI 1958. 6. sz. 27—48.
- Mitev D., Hrisztov A.:** A németországi novemberi forradalom és visszhangja Bulgáriában. NV 1958. 11. sz. 69—82.
- Petrova D. V.:** A szűkelvű szocialisták (tesznyákok) és az 1918 novemberi németországi forradalom. IP 1958. 5. sz. 63—72.
- Kowalski W.:** Az antant-imperialisták részvétele a németországi novemberi forradalom leverésében. DAp 1958. 11. sz. 1042—1052.
- Vinogradov V. I.:** A reakciók rajnai szeparatizmus történetéhez, 1918. nov.—1919. jún. NDVSIN 1958. 4. sz. 158—174.
- Kulbakin V. D.:** Németország a két világháború közötti időszakban, 1918—1939. PIS 1958. 2. sz. 35—49.
- Pikart E.:** Porosz hivatalnokpolitika 1918—1933. Vf Zg 1958. 2. sz. 119—137.
- Hertzman L.:** A Deutsche Nationale Volkspartei megalapítása, 1918. nov.—1919. jan. JMH 1958. 1. sz. 24—36.
- Kolbe H.:** Németország Kommunista Pártja alakuló ülésének külpolitikai programja. DAp 1958. 11. sz. 1033—1041. [1918.]
- Brügel J. W.:** A versaillesi szerződés büntető rendelkezéseinek sorsa. VfZg 1958. 3. sz. 263—270.
- Kulnyics J. M., Kosik M. M.:** A Spartakus német kommunista csoport forradalmi tevékenysége Ukrajnában 1919-ben. (A „Weltkommune” és „Völkerfreihait” lapok anyaga alapján.) UIZs 1958. 1. sz. 108—117.
- Oertzen P.:** A Ruhr-vidéki bányászok nagy sztrájkjai 1919 tavaszán. VfZg 1958. 3. sz. 231—262.
- Gatzke H. W.:** Orosz-német együttműködés a weimari köztársaság idején. AHR LXIII/3. (1958. ápr.) 565—597.
- Dautry J.:** A német általános sztrájk a Kapp-puccs ellen, 1920. márc. CI 1958. szept.—okt. 64—76; nov. 59—76.
- Ersil W.:** A birodalmi kormány által a jobboldali szocialista és polgári szakszervezeti vezetőknek nyújtott pénzügyi támogatás 1923-ban Németországban. ZG 1958. 6. sz. 1221—1248.
- Phelps R. H.:** Dokumentumok az NSDAP „harci korszakából” — 1923. DR 1958. 5. sz. 459—468; 11. sz. 1034—1044.
- Watt D. C.:** Bajor törekvések Hitler kiutasítására 1924-ben. VfZg 1958. 3. sz. 270—280.
- Gasiowski Z. J.:** Az orosz előjáték Németország számára 1924. decemberében. JMH 1958. 2. sz. 90—117.
- Galkina A. D.:** A németországi mezőgazdasági munkások sztrájkharcra 1929—1932-ben és a Német Kommunista Párt taktikája. NDVSIN 1958. 2. sz. 157—174.
- Vogelsang Th.:** Schleicher politikája az NSDAP-vel szemben, 1932-ben. VfZg 1958. 1. sz. 86—118.
- Gossweiler K.:** K. D. Bracher „A weimari köztársaság felbomlása” (Stuttgart—Düsseldorf, 2. kiad. 1957.) c. könyvéről. ZG 1958. 3. sz. 508—557.
- Stern P.:** Adenauer és a weimari demokrácia válsága. PSQ 1958. 1. sz. 1—27.
- Usakov V. B.:** A weimari köztársaság bukása és a fasiszta diktatúra felállítása Németországban a nyugatnémet burzsoá történetírás ábrázolásában. NNI 1958. 2. sz. 148—153.
- Kontheimer K.:** Thomas Mann, mint politikai író. VfZg 1958. 1. sz. 1—44.
- Thomas Mann Hitler hatalomrajutása előtt írt kevésbé ismert levele. VfZg 1958. 2. sz. 172—175.
- Prütt D. N.:** A Reichstag égésének pere. LM 1958. 12. sz. 548—556. [A 25. évfordulóra.]
- Georgiev D.:** A lipcsei per és jelentősége a nemzetközi munkásmozgalom számára. NV 1958. 12. sz. 13—20.
- Broszat M.:** A „népi” ideológia és a náciizmus. DR. 1958. 1. sz. 53—68.
- Broszat M.:** A büntetőbíráskodás elfajulása a harmadik birodalomban. (Dokumentumok.) VfZg 1958. 4. sz. 390—443.
- Fomin V. T.:** A fasiszta Németország diplomatáinak rehabilitálási kísérletei. VI 1958. 9. sz. 58—71.
- Hale O. J.:** Egy kiadatlan levél náci pártügyben. JMH 1958. 4. sz. 358—362.
- Berthold W.:** Gerhard Ritternek, a német burzsoázia vezető ideológusának politikai-ideológiai útja. ZG 1958. 5. sz. 959—989.
- Czarnecki B.:** Amikor Németország Lengyelországgal békét keresett. Az 1934. január 26-i lengyel-német megállapodás létrejöttéről. SM 1958. 12. sz. 69—82.
- Osztója-Ovszjanij I. D.:** Az 1936—1937. évi francia-német tárgyalások történetéből. VI 1958. 1. sz. 102—122.
- 1938—1958. Dokumentumok Ausztria annektálásáról. WZ 1958. 3. sz. 214—218.
- Boratynski St.:** Az Anschluss és a Népszövetség. SM 1958. 9. sz. 41—62.
- Chudek J.:** Az 1938. aug. 24-i Göring—Lipski találkozó kiadatlan dokumentumai. SM 1958. 3. sz. 80—86.
- Bodensteck H.:** A népcsoportok joga és a náci külpolitika az 1938-as müncheni egyezmény után. ZFO 1958. 4. sz. 502—518.
- Czarnecki B.:** Münchenből az 1939. áprilisi válságig. A német agressziós készülődések történetéből. SM 1958. 11. sz. 55—69.
- Treue W.:** Hitler beszéde a német sajtó képviselői előtt 1938. november 10-én. VfZg 1958. 2. sz. 175—191.
- Fomin V. T.:** Schacht szerepe a második világháború Németország által való előkészítésében. NNI 1958. 4. sz. 79—97.
- Lemin I.:** Angol-német kapcsolatok a második világháború előestéjén új dokumentumok fényénél. MEMO 1958. 4. sz. 78—88.
- Meyer-Hermann E.:** Göring és az angol hadüzenet, 1939. szept. 3. GWU 1958. 6. sz. 375—376.
- Wetzel Dr.:** Hitlerék „általános keleti terve”. VfZg 1958. 3. sz. 281—324.
- Scherer A.:** A „szabad kéz keleten” problémája a második világháborúban. RHDGM 1958. okt. 1—25.
- Stamat C. Gr.:** Hitler „keleti” minisztériumának „kulturpolitikája”. VfZg 1958. 1. sz. 78—85.
- Graf R.:** A nyugatnémet történészek és publicisták véleménye a Lengyelországban a második világháború idején folytatott Hitler-féle politikáról. KH 1958. 4. sz. 1336—1341.
- Karcev A. A.:** „Isabella-Felix” — a német-spanyol terv Észak-Afrika elfoglalására 1940—41-ben. KSZIV XXXIV. (1958) 3—10.
- Telepin F. N.:** A nyugatnémet reakciós történetírás történelemhamisítása a Szovjetunió elleni fasiszta agresszió előkészítéséről. NNI 1958. 6. sz. 127—136.
- Korfes O.:** A nyugatnémet történetírás a sztálinvárad csata katonai tervezéséről és politikai kihatásáról. ZG 1958. 3. sz. 496—507.
- Bartel W.:** A németországi antifasiszta ellenállási harc problémái. ZG 1958. 5. sz. 999—1016.
- Barthel K.:** A német ellenállási mozgalom éthoszáról. GWU 1958. 11. sz. 665—685; 12. sz. 737—754.
- Korfes O.:** A „Szabad Németország” nemzeti bizottság történetéhez. ZG 1958. 6. sz. 1284—1298. [1943 júliusban alakult Krasznogorszk-ban a német hadifoglyok körében.]
- Anvaer S.:** Anyagok a szovjet polgárok antifasiszta harcáról a német-fasiszta fogságban. ZG 1958. 5. sz. 1017—1019.
- Kjung M.:** A buchenwaldi koncentrációs tábor antifasiszta ellenállási harcából. ZG 1958. 5. sz. 1020—1026.
- Bartel W.:** A német és szovjet ellenállási harcok közös harca Buchenwaldban. NNI 1958. 3. sz. 139—154.
- Dora W. L.:** Vita Németország amerikai megszállási politikájáról, 1944—45. VfZg 1958. 1. sz. 60—77.

- Stulz P.*: Az angol–amerikai külön-fegyverszüneti tárgyalások a Hitler-fasisztákkal 1945 márciusában. DAp 1958. 4. sz. 393–401.
- Lejbengrub P. Sz.*: A hitleri Németország katonai szétzúzásának befejezése. PIS 1958. 1. sz. 36–44.
- Melnikov D. J.*: A fasiszta Németország katonai veregésének okai és a nyugatnémet történelemhamisítók. VI 1958. 3. sz. 152–163.
- Brather H. St.*: Német hatóságok által végrehajtott iratmegsemmisítések a faszizmus összeomlása idején. Am 1958. 4. sz. 115–117.
- Höppner J.*: A német lakosság átköltözése a lengyel-nyugati vidékről a neofasiszta történelemhamisítás fényében. ZG 1958. 2. sz. 338–345.
- Mikuszki K.*: Az ipar igazgatásának tökéletesítése a Német Demokratikus Köztársaságban. VE 1958. 7. sz. 147–153.
- Handke G.*: A Német Demokratikus Köztársaság történeti jelentősége és nemzetközi tekintélye. DAp 1958. 10. sz. 927–935.
- Florin P.*: A Német Demokratikus Köztársaság nemzetközi helyzete és külpolitikája. Ein 1958. 7. sz. 925–942.
- Grossmann A.*: Az NDK kapcsolatai a skandináv országokkal. DAp 1958. 6. sz. 539–549.
- Lohr G.*: Két Németország és a háború veszélye. PA 1958. 7. sz. 32–39.
- Agartz V.*: A kapitalizmus tendenciái Nyugat-Németországban. EP 1958. jun. 35–43.
- Tőkeakkumuláció, munkaintenzitás és tőkék pusztulása a nyugatnémet gazdaságban. BDW 1958. 23. sz. 1–19.
- Bönisch A., Müller H. H.*: A nyugatnémet kartellpolitika. Ww 1958. 6. sz. 818–833.
- Sonnenmann R.*: Védvámpolitika és monopóliumok alakulása a német vasiparban. Ww 1958. 3. sz. 344–356.
- A konszernnek atomgazdálkodása Nyugat-Németországban. BDW 1958. 20. sz. 7–12.
- Szokolnyikov G.*: A Krupp-konzern a második világháború után. MEMO 1958. 6. sz. 131–133.
- Richter H. J.*: Kurt Zieschangnak a monopolista államkapitalizmusról vallott nézeteihez. Ww 1958. 2. sz. 270–281.
- Gazdasági válság és állammonopolista export-támogatás. BDW 1958. 21. sz. 1–16.
- A nyugatnémet ásványolajgazdaság. BDW 1958. 7. sz. 2–20.
- A háború utáni konjunktúra végén. BDW 1958. 1. sz. 1–24.
- A pamut a válságban. BDW 1958. 24. sz. 7–12.
- Herdegen J.*: A nyugatnémet felfegyverkezés gazdasági következményei bel- és külföldön. DAp 1958. 6. sz. 568–578.
- A nyugatnémet gazdaság 1957-ben. BDW 1958. 3. sz. 1–16.
- A nyugatnémet gazdaság 1958 első felében. BDW 1958. 13. sz. 1–16.
- A dolgozó nők fokozódó kizsákmányolása Nyugat-Németországban. BDW 1958. 6. sz. 7–9.
- A fiatalok munkavédelme Nyugat-Németországban. BDW 1958. 4. sz. 11–14.
- A nyugatnémet kézműipar helyzete. BDW 1958. 10. sz. 12–15.
- A nyugatnémet mezőgazdaság helyzetéről. BDW 1958. 4. sz. 7–10.
- A nyugatnémet tengerhajózás. BDW 1958. 15. sz. 1–16.
- A nyugatnémet külkereskedelem a válság árnyékában. BDW 1958. 5. sz. 2–20.
- A nyugatnémet külkereskedelmi expanzió angol érdektérleteken. BDW 1958. 10. sz. 16–18.
- Potapovszkij B. I.*: A nyugat-német monopóliumok expanziója Közép- és Közép-Keleten. SzVosz 1958. 4. sz. 61–60.
- Mazica V.*: Nyugat-Németország behatolása a Közép- és Közép-Keletre. MEMO 1958. 3. sz. 120–126.
- A német monopóliumok expanziója Afrikában. BDW 1958. 18. sz. 10–18.
- A nyugatnémet pénzügyi politika négyéves ritmusáról. BDW 1958. 8. sz. 1–5.
- A nyugatnémet biztosítási konszernnek. BDW 1958. 11. sz. 2–20.
- A jövedelmi tagozódás Nyugat-Németországban. BDW 1958. 9. sz. 1–20.
- Pross H.*: A társadalmi rétegződés a Német Szövetségi Köztársaságban. DR 1958. 10. sz. 916–926.
- Az értelmiség helyzete Nyugat-Németországban. BDW 1958. 19. sz. 2–16.
- Varain H. J.*: Vita az evangélikus egyházon belül a német újrالفegyverzés miatt. GWU 1958. 7. sz. 411–425. [1945-től napjainkig]
- A harmadik Adenauer-kormány. BDW 1958. 2. sz. 1–10.
- Barth H.*: A német imperializmus agresszív külpolitikai céljai. DAp 1958. 9. sz. 824–835.
- Hagemann I.*: A középkori német keleti expanzió és az adenaueri külpolitika. ZG 1958. 4. sz. 797–816.
- Urban L.*: A nyugatnémet imperializmus elleni harcról. NM 1958. 3. sz. 259–270.
- Fricke D.*: Friedrich Stampfer és a „demokratikus szocializmus”. ZG 1958. 4. sz. 749–774. [Friedrich Stampfer: Erfahrungen und Erkenntnisse. Aufzeichnungen aus meinem Leben, (Köln 1957) c. könyvről.]
- Kymín G.*: Nyugat-Németország iskolapolitikai fejlődéséhez. Ein 1958. 9. sz. 1305–1313.
- Winter K., Hering W.*: Az orvostudomány és az egészségügy néhány kérdése a Német Demokratikus Köztársaságban. Ein 1958. 12. sz. 1808–1825.
- Couve M.*: Németország és Franciaország 1945 óta. DR 1958. 6. sz. 521–530.

Olaszország

- Pignatoli A.*: Nekrológ Gaetano de Sanctisről, 1870–1957. RH 1958. jul.-szept. 229–231.
- Čolak N.*: A „Rassegna degli Archivi di Stati” 1955–57. évfolyamáról és az olasz levéltárügyről. AV I. (1958) 555–566.
- A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetében működő Olaszország történetével foglalkozó csoport ülése. NNI 1958. 5. sz. 185–186.
- Udalova Z. V.*: A bizánci kormány politikája a meghódított Itáliában és a bizánci hódítás következményei. VMU 1958. 3. sz. 21–57.
- Szamarin V. V.*: A nyílt mezők rendszere a páduai körzetben a 12. században. VMU 1958. 3. sz. 59–73.
- Bragina L. M.*: A közösségi birtokok Északkelet-Itáliában a 13–14. században. SzV XII. (1958) 31–50.
- Batkin L. M.*: A világonarchia utópiája Dantenél. (Dante társadalmi-politikai nézeteihez.) SzV XI. (1958) 76–105.
- Rutjenburg V. J.*: A bérmunkások Itáliában a 14–15. században. IIRK 547–558.
- Tucci U.*: A velencei hajózási gyakorlat a 15. században. Ann 1958. 1. sz. 72–86.
- Medaković D.*: A 15. század végi velencei grafika és utóhangja a szerb könyvnyomtatásban. SoF 1958. 1. sz. 101–109.
- Lopez R. S.*: A genovai kereskedő a középkorban. Ann. 1958. 3. sz. 501–515.
- Bernadskaja Je. V.*: A 15–16. századi olasz parasztság történetéből. SzV XI. (1958) 109–114.
- Bondarsuk V. Sz.*: Az olasz reneszánsz problémái. A Gramsci elméleti műveiben. NNI 1958. 6. sz. 137–150.
- Kellenbenz H.*: Az olasz nagykereskedő és a reneszánsz. SW 1958. 2. sz. 145–167.
- Andreas W.*: Machiavelli apja. HZ 186/2. (1958) 328–333.
- Stanojević G.*: Vasilij Petrovics archimandrita útja Vencébe 1744-ben. IZCG XIV/1–2. (1958) 272–284.
- Godechot J.*: Az olasz jakobinusok és Robespierre. AHRF 152. sz. 65–81.
- Hill H. B.*: Az 1798. évi liguriai alkotmány előzményei. AHRF 153. (1958. júl.-szept.) 51–57.
- Filipuzzi A.*: A restauráció Olaszországban az újabb történetírás fényénél. MIÖG LXVI/1–2. (1958) 81–92. [1815–1870.]
- Coë R. N. C.*: A Morelly-féle elmélet és a Babeuf-féle gyakorlat. AHRF 150. (1958. jan.-márc.) 38–50.
- Bernstein S.*: Philippe Buonarrotti babouvizmusának klasszikus története, 1828. Pensée 79. (1958. máj.-jún.) 103–107.
- Boyer F.*: A Franciaország és Piemont közötti kapcsolatok Jules Bastide első miniszteriuma idején, 1848. máj. 11–jún. 28. RHMC 1958. ápr.-jún. 129–136.

- Dethan G.*: III. Napóleon és a francia közvélemény az olasz kérdéstről (1860–1870). RHD 1958. ápr.—jún. 118–134.
- Angrand P.*: Olasz dolgozók a párizsi kommunében. CI 1958. ápr. 54–62.
- Dollet R.*: Romain Rolland a Farnese palotában, 1880–1891. Részletek a római diplomáciai életből. RHD 1958. jan.—márc. 50–72.
- Emery H. V.*: A német manőverek Metznél 1893-ban és következményeik a francia–olasz viszony szempontjából. RHD 1958. júl.—sept. 193–209.
- Rossi-Doria M.*: A törpebirtok és birtokos-osztály kialakulása Dél-Olaszországban. AHR LXIV/1. (1958. okt.) 46–53.
- Sereni E.*: Az olasz falusi dolgozó tömegek szocialista öntudatának és osztályszervezeteinek kialakulása. VI 1958. 11. sz. 90–106.
- Kornysjev A. Sz.*: Tárgyalások Olaszország és az antant között 1914 augusztusában. NDVSIN 1958. 1. sz. 152–171.
- Kirova K. E.*: A zimmerwaldi mozgalom Olaszországban, 1915–18. NNI 1958. 3. sz. 84–105.
- Dollet R.*: Roma-Quirinalis. RHD 1958. okt.—dec. 370–374. [F. Charles-Roux olaszországi francia követ emlékiratai, 1916–1924.]
- Hallet F.*: Antonio Gramsci. PA 1958. 4. sz. 55–59. Kongresszus Olaszországban Gramsci hagyatékának tanulmányozására. VI 1958. 3. sz. 210.
- A Gramsci munkásságával foglalkozó elméleti konferencia. NNI 1958. 3. sz. 212–214. [Rómában, 1958. jan.]
- Desanti J.*: Antonio Gramsci, harcos és filozófus. CI 93. (1958. febr.) 39–46.
- Desanti J. T.*: Gramsci, „az emberiség funkcionáriusa”. Pensée 78. (1958. márc.—ápr.) 85–90.
- Zelt J.*: A nemzetközi munkásosztály harca Sacco és Vanzetti védelmében 1927-ben. VI 1958. 3. sz. 64–79.
- Lonyo L.*: Az állami költségvetés és a monopolizáció Olaszországban. MEMO 1958. 2. sz. 42–54.
- Vokrouhlický Z.*: A Francia és Olasz Kommunista Párt a szocializmusért folytatott harcban. NM 1958. 3. sz. 246–258.
- Amendola G.*: Munkásosztály és párt Olaszországban. PA 1958. 6. sz. 27–37.
- Basso L.*: A szocialisták a klerikalizmus ellen Olaszországban. CI 96. (1958. márc.) 67–76.
- Ermacora F.*: Dél-Tirol autonómiaja az olasz jogrend fényénél. DDR 1958. 2. sz. 74–96.
- Románia**
- Alkalmazzuk következetesen a marxista–leninista elméletet a történeti kutatásban. S 1958. 6. sz. 5–20. Románia történetisének eredményei és jövőendő feladatai. SBBH IV/2. (1958) 7–13.
- A Román Népköztársaság története kézikönyvének munkálatai. (A III. köt. munkatársainak megbeszélése.) S 1958. 6. sz. 205–206.
- I. A.*: Külföldi kiadványok a Román Népköztársaság történetisének tevékenységéről. S 1958. 4. sz. 139–142.
- Constantinescu-Iași P.*: A román és szovjet történetisék konferenciája, București 1958. jún. 9–12. ISZSZSZR 1958. 5. sz. 241–244.
- A román és szovjet történetisék közös ülése, 1958. jún. 9–12. S 1958. 3. sz. 126–129.
- Nekrológ Mihail Rollerről 1908–1958. S 1958. 3. sz. 157.
- Nekrológ Mihail Rollerről 1908–1958. VI 1958. 9. sz. 222.
- Dufu Al.*: A dokumentáció és a források problémája a történeti kutatás terén. A legújabb történeti bibliográfiák. S 1958. 5. sz. 173–183.
- Timaru C.*: A Román Népköztársaság levéltárügyének jelenlegi állapota. RA 1958. 1. sz. 7–12.
- Regleanu M.*: A Román Központi Levéltárban őrzött kéziratok rövid áttekintése, a régi jelzéseket feltüntető táblázattal. RA 1958. 1. sz. 195–216.
- Mănescu M.*: A gazdasági statisztikai levéltárak szervezésének fontossága. RA 1958. 1. sz. 13–21.
- Ioády P.*: A volt Máramaros-megyei levéltár rövid ismertetése. RA 1958. 2. sz. 265–271.
- Fănescu M.*: Az állami levéltárak kiadványai 1947 és 1958 között. RA 1958. 1. sz. 310–314.
- Paraschiv I.*: Románia történetére vonatkozó iratok a Szovjetunió állami levéltáraiban. RA 1958. 2. sz. 160–176.
- Andronic Al.*: A moszkvai Központi Állami Levéltár Voroncov fondjában a román fejedelemségekre vonatkozó iratok. RA 1958. 1. sz. 227–233.
- Paraschiv I.*, stb.: A román levéltáros-delegáció tapasztalatai Moszkvában és Leningrádban, 1957. nov.—dec. RA 1958. 1. sz. 291–307.
- Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár 1957. — Ismerteti: I. Arvay. RA 1958. 1. sz. 336–338.
- Ferenczi G., Ferenczi I.*: Régészeti-helyrajzi kutatások a Nagy-Küküllő (Tirnava Mare) völgyének felső részében 1955–1956-ban. SBBH IV/2. (1958) 15–33.
- Jakó Zs.*: Újabb adatok Dés város legrégibb kiváltság-leveleinek kritikájához. SBBH IV/2. (1958) 35–53. [1236, 1261, 1310–23 között készült hamis oklevelek.]
- Schwarz E.*: Die Herkunft der Siebenbürger und Zipser Sachsen. Siebenbürger und Zipser Sachsen, Ostmitteleuropäische, Rheinländer im Spiegel der Mundarten. München 1957. — Ismerteti: R. Bruch. Sof 1958. 2. sz. 430–438.
- Ștefănescu Șt.*: A feudális tulajdon fejlődése Havasalföldön a 17. századig. S 1958. 1. sz. 53–66.
- Ilieș A.*: Adatok a havasalföldi sóbányászatra a 18. századig. SMIM I. (1956) 155–197.
- Iltescu O.*: A feudális kori román pénzek „Corpusa”-hoz. SMIM I. (1956) 285–323.
- Eliaș A.*: A bizánci–román kapcsolatok fő szakaszai és jellemző vonásai. BS 1958. 2. sz. 212–225.
- Mohov A. N., Szvetlov P. V.*: Románia 14–18. századi történetének tárgyalása a „Studii” hasábjain. VI 1958. 5. sz. 206–215.
- Costăchel V.*: Közös terminológia a Russzkaja Pravdában és a középkori román kancelláriai iratokban. RS I. (1958) 73–87.
- Panaiteșcu P. P.*: A paraszti költözési joga a román fejedelemségekben a 17. század derekáig. SMIM I. (1956) 63–122.
- Panaiteșcu P. P., Cihodaru C.*: Néhány megjegyzés „A feudális élet Havasalföldön és Moldvában a 14–17. században” (Buc. 1957) c. könyvről a SCSI VIII (1957) évfolyamában (251–264) megjelent recenzióra. SCSI 1958. 1–2. sz. 159–177.
- Florescu G. G.*: Az ottomán khatt-i-serif jogi tartalma. Adalékok az oszmán birodalom és a román fejedelemségek közötti kapcsolatok tanulmányozásához. SAO I. (1958) 121–147. [14. századtól.]
- Mioc D.*: Az adóikvetés és behajtás módja Havasalföldön 1632-ig. SMIM II. (1957) 49–116.
- Holdban M.*: Adalékok a Havasalföld és az Anjou-kori Magyarország közötti kapcsolatokhoz. (Himfy Benedek szerepe a vidini kérdésben.) SMIM I. (1956) 7–62.
- Pataki J.*: Havasalföld kapcsolatai Magyarországgal a 14. század végén. SMIM II. (1957) 421–429.
- Olteanu Șt.*: Egy sírfelirat a Suceava környéki Iațco kolostorból. SMIM I. (1958) 367–370.
- Cărăbuș V.*: A földbirtokok átruházása néhány faluban a Jaleș völgyében a 15–19. században. S 1958. 5. sz. 159–167.
- Berza M.*: A harács Moldvában és Havasalföldön a 15–19. században. SMIM II. (1957) 7–48.
- Panaiteșcu P. P.*: Moldvai–lengyel kapcsolatok a 15. században és Kilia problémája. RS III. (1958) 95–115.
- Panaiteșcu P. P.*: A 15. századi moldvai szláv krónikák. RS I. (1958) 140–168.
- Bogdan D. P.*: Egy régi román pecsétnyomó. SMIM I. (1956) 245–265. [Alexandru cel Bun pecsétje, 1400–1432.]
- Năsturel P. Ș.*: Mircea vajda győzelme a törökön Szilisztriánál, 1407–1408. SAO I. (1958) 239–247.
- Pataki József*: Az 1437-es felkelés kiirányításának történetéhez. SBBH IV/2. (1958) 55–66.
- Diaconu Gh.*: Suceava városának nyomai a 15. századi nagy török és lengyel ostromok idejéből. SMIM I. (1956) 267–283.
- Gonța Al. I.*: A történeti földrajz egy kérdése. A Ștefan cel Mare és Petru Aron közti csata színhelye. S 1958. 6. sz. 189–201.
- Guboglu M.*: F. Babinger „II. Mohammed, a hódító és

- kora (1432–1482) c. monográfiájának margójára. S 1958. 2. sz. 195–212.
- Halevy M. A.*: Ștefan cel Mare és Uzun Haszan harca II. Mohammed ellen Elie Capsali, "Török krónika"-ja szerint, 1523. SAO I. (1958) 189–198.
- Berza M.*: Havasalföld oszmán porta általi kizsákmányolásának különböző formái a 16–18. században. S 1958. 2. sz. 59–71.
- Goldenberg S.*: A „hallerek”. Fejezet a 16. századi erdélyi kereskedelem és kereskedelmi tőke történetéből. S 1958. 5. sz. 89–115.
- Pupacostea Ș.*: Moldva a reformáció idején. Adalék a 16. századi moldvai társadalom történetéhez. S 1958. 4. sz. 55–78.
- Ștefănescu Șt.*: A craiovai bánság kezdete. (Egy nemrég kiadott dokumentum margójára.) SMIM I. (1956) 325–332. [16. század eleje]
- Manolescu R.*: Az áruforgalom Havasalföld és Brassó között a 16. század első felében. SMIM II. (1957) 117–204.
- Guboglu M.*: Török felirat Benderben Nagy Szolimán 1538. évi moldvai hadjárataról. SAO I. (1958) 175–187.
- Duzinčievici Gh.*: Egy régi levéltárjegyzék, 1546. RA 1958. 1. sz. 257–262. [Írta: Chr. Pomarius-Baumgarten Szebenben.]
- Jakó Zs.*: Az erdélyi intézmények levéltáira vonatkozó utasítások, 1575–1841. Az erdélyi levéltárak újjászervezése. RA 1958. 1. sz. 34–81.
- Pall F.*: Kereskedelmi kapcsolatok Brassó és Ragusa között. (Kiadatlan dokumentumok a gyapjúkereskedelemtől, 1578.) RA 1958. 1. sz. 93–120.
- Pascu Șt.*: Parasztmozgalmak Mihai Viteazul erdélyi betörése kapcsán. SMIM I. (1956) 123–154.
- Dan M.*: Ukrán krónikák a román fejedelemségek történetéről. SMIM II. (1957) 205–288.
- Cronț Ch.*: A bizánci jog a dunai fejedelemségekben. Az 1646. évi moldvai törvénykönyv. S 1958. 5. sz. 33–59.
- Enea C.*: Román–orosz gazdasági kapcsolatok a 17. század derekán. Az 1656. évi kereskedelmi kiváltság-levél. SBBH IV/2. (1958) 67–82.
- Surdu B.*: A fogarasi uradalom urbáriumja. RA 1958. 2. sz. 233–247. [1680–1809]
- Lintz E.*: Miron Costin két kiadatlan levele, 1684, 1685. S 1958. 5. sz. 79–88.
- Ungureanu Gh.*: Adalékok a tűzoltóság történetéhez. (A tűzoltóság megalakítása és szervezése Moldvában.) RA 1958. 2. sz. 51–69. [17. sz. vége – 19. sz. első fele.]
- Chircă H.*: A kincstári bevételek Constantin Brincoveanu idején. SMIM I. (1956) 213–232.
- Szemenova L. Je.*: A román–orosz kapcsolatok a 17. század végén és a 18. század elején. (A havasalföldi román fejedelemség külpolitikai kapcsolatai az orosz állammal.) VMU 1958. 3. sz. 159–180.
- Panailescu P. P.*: Kulturális kapcsolatok a román föld és Oroszország között I. Péter reformjai idején. Új adalékok. RS II. (1958) 235–248.
- Șerban C.*: A Prut-menti hadművelet egy epizódja: Braila elfoglalása, 1711. SMIM II. (1957) 449–456.
- Mănescu M.*: Az orosz statisztika hatása a román fejedelemségek statisztikájának fejlődésére a 18–19. században. RA 1958. 2. sz. 9–31.
- Eliaș A.*: Görög sírfeliratok a fanarióta korszakból. SMIM I. (1956) 333–341.
- Neamțu Al.*: Az erdélyi bányalevélárak anyagában visszatükröződő néhány történelmi probléma. RA 1958. 1. sz. 150–158. [18–19. század.]
- Moldovan L.*: Az egyházi anyakönyvezés Erdélyben. RA 1958. 1. sz. 159–185.
- Dumitrescu D.*: Mihail Ștefan tipográfiai tevékenysége Grúziában. S 1958. 4. sz. 135–138. [18. század elején.]
- Juhász K.*: Jezsuiták a Bánátaban (1718–1773). Adalék a temesvári bánság kultúrtörténetéhez. MÖS 11. k. (1958) 153–220.
- Boșdan D. P.*: Lupu Anastasă szerdár kapcsolatai az oroszokkal, 1721–1751. SMIM II. (1957) 345–389.
- Mehmet M.*: Fejedelmi leveleskönyv a 18. század második feléből (török nyelven, Havasalföldre vonatkozó adatokkal). RA 1958. 2. sz. 248–260.
- Bozai I.*: A gyermekmunka kizsákmányolása az erdélyi bányákban a 18. század második felében. S 1958. 3. sz. 93–110.
- Vianu Al.*: Az orosz közigazgatás tevékenységének jellege a román fejedelemségekben, 1769–1774. SMIM I. (1956) 233–244.
- Ionașcu I.*: Népszámlálás a putnai körzetben 1773–1774-ben. RA 1958. 1. sz. 121–130.
- Alexandrescu-Dersca M. M.*: A khatt-i-serifek által adott privilégiumok szerepe a román fejedelemségeknek az ottomán portával szembeni kötelezettségei korlátozásában, 1774–1802. S 1958. 6. sz. 101–121.
- Cioran-Camariano A.*: II. Katalin ukázának görög és román fordítása. S 1958. 2. sz. 123–132.
- Șerban C.*: A Román környéki úvegipar a 18. század végén. SMIM I. (1956) 353–366.
- Simonescu D.*: A Románia területén nyomtatott első újság. SMIM I. (1956) 343–351. [Courier de Moldavie. Jassy, 1790.]
- Constantinescu A.*: Vita „kirdz-alik” kérdéséről. S 1958. 4. sz. 145–149.
- Imreh I.*: A bereckiek moldvai kapcsolatairól a 19. század első felében. SBBH IV/2. (1958) 83–93.
- Andronic A., Ungureanu G.*: A mezőgazdasági oktatás Moldvában a 19. század első felében. SCSII 1958. 1–2. sz. 99–124.
- Bardos G.*: Néhány dokumentum az olteniai társadalmi mozgalmak történetéről a 19. század elejéről. RA 1958. 2. sz. 211–220.
- Negruti E.*: A moldvai városok és körzetek igazgatása a 19. század első évtizedeiben. SCSII 1958. 1–2. sz. 125–132.
- Cioran-Camariano A.*: „Trimbăța rominească” c. törökellenes hazafias versről. SMIM II. (1957) 457–464. [19. század eleje.]
- Șerban C.*: Adalékok az N. G. Pangal parancsnoksága alatt álló osztág történetéhez (1807–1808). S 1958. 2. sz. 151–154.
- Ofetea A.*: I. P. Liprandi emlékiratainak forrásértéke. S 1958. 3. sz. 77–92. [1821]
- Vianu Al., Iancovici S.*: Egy kiadatlan mű az 1821-ben a román fejedelemségekben lefolyt forradalmi mozgalmakról. S 1958. 1. sz. 67–92.
- Guboglu M.*: Néhány török irat a Havasalföldön 1821 körül történt eseményekről. RA 1958. 1. sz. 234–256.
- Neacșu I.*: Az olteniai falvak lakóinak részvétele az 1821. évi felkelésben. S 1958. 2. sz. 91–114.
- Virtoșu E.*: Egy moldvai verses szatíra 1821-ből. SMIM II. (1957) 465–540.
- Ciubotaru I.*: Az 1828. márc. 10.-i rendelet a moldvai parasztok és földesurak viszonyáról. SCSII 1958. 1–2. sz. 132–142.
- Velichi C.*: Román–orosz segítség az 1828–29-ben a román fejedelemségekbe emigrált bolgároknak. RS II. (1958) 261–272.
- Columbeanu S.*: A jobbágyság helyzete Havasalföldön a Szervezeti Statutum kiadását megelőző években 1829–1831. S 1958. 6. sz. 147–166.
- Ungureanu Gh.*: Az anyakönyvezés Moldvában a Szervezeti Statutum kiadása előtt. RA 1958. 1. sz. 82–92.
- Pruteanu P.*: A moldvai protomedikusok kronológiája. S 1958. 2. sz. 133–143. [1830–1860.]
- Mihordea V.*: A várnok és sóbányák bérlete a Havasalföldön 1830-ban. S 1958. 2. sz. 145–149.
- Velichi C.*: A havasalföldi bolgár telepek 1830. évi statútuma. RS III. (1958) 117–136.
- Istrati C.*: Újabb adatok a moldvai kismesek állásfoglalásáról a Szervezeti Statutummal szemben. SCSII 1958. 1–2. sz. 142–149.
- Gonciariu C., Untaru Gh.*: A Putna-vidéki parasztság helyzete a Szervezeti Statutum idején. S 1958. 5. sz. 117–146.
- Boicu L.*: Néhány megjegyzés az 1834–1844-ben Moldvában épített utakról és hidakról szóló adatokkal kapcsolatban. SCSII 1958. 1–2. sz. 150–152.
- Netea V.*: Timotei Cipariu és George Barițiu utazása Havasalföldön 1830-ban. S 1958. 1. sz. 117–132.
- Virtoșu E.*: Egy havasalföldi kéziratos diplomatárium, 1841. RA 1958. 1. sz. 131–149; 2. sz. 70–116.
- Velichi C.*: Bolgárok, görögök és románok az 1841-i brailai forradalmi mozgalomban. RS I. (1958) 237–256.
- Popovici V.*: Dokumentum a moldvai papíripár megindulásáról, 1842. RA 1958. 1. sz. 227–233.
- Ungureanu Ch.*: Társadalmi-politikai mozgólódás az 1848-as moldvai forradalmi mozgalom előtt. S 1958. 3. sz. 51–76.

- Negruti E.*: A paraszti szolgáltatások jegyzéke a Ghicák Comănești-i birtokán, 1846. RA 1958. 2. sz. 221—232.
- Popovici V.*: A lengyel emigránsok tevékenysége Moldvában 1846—1848-ban. SCSÍ 1958. 1—2. sz. 75—98.
- Cheresteșu V.*: Az 1848-as forradalom Erdélyben. LC 1958. 5. sz. 34—49.
- Regleanu M.*: Aaron Florian, az 1848-as romániai forradalom résztvevője. RA 1958. 2. sz. 32—50.
- Berindei D.*: Osztályellentétek az 1848-as munteniai forradalom idején. S 1958. 3. sz. 27—50.
- Pascu Șt.*: Adalékok az 1848. évi moldvai forradalmi mozgalom tanulmányozásához. SBBH IV/2. (1958) 95—112.
- Turecu C.*: Értesülések Iași városában az 1848-as forradalomról. RA 1958. 2. sz. 193—194.
- Antohe I., Andronic Al.*: Egy falusi iskola az 1848-as forradalom idején. (Adalék a moldvai falusi iskolák történetéhez.) RA 1958. 2. sz. 195—200.
- Rosca-Rosen M., Pațica A.*: Parasztfelkelések 1848-ban Havasalföldön. SBBH IV/2. (1958) 113—124.
- Sperî C.*: A forradalmi tevékenység elfojtása Argeș és Vâlcea megyékben 1848. szept. 13. után (1848. szept.—1849. szept.). S 1958. 5. sz. 147—158.
- Gălbăn C.*: A segédek harca Erdélyben a céhek reakciós vezetése ellen az osztrák abszolutizmus idején, 1849—1860. S 1958. 4. sz. 121—134.
- Mureșan A.*: Egy Bem tábornok tiszteletére emelt emlékmű maradványai. S 1958. 4. sz. 151—152.
- Angelescu C.*: Mihail Kogălniceanu belügyminisztériumi igazgató Moldvában 1851—1852-ben. SCSÍ 1958. 1—2. sz. 55—74.
- Burtoiu I. Gh.*: Adalék a román köolaj történetéhez. RA 1958. 2. sz. 207—210. [1856—1870]
- Berindei D.*: Az agrárkérdés a havasalföldi ideiglenes államtanács és törvényhozó gyűlés előtt, 1857—1861. S 1958. 1. sz. 29—52.
- Berindei D.*: Új adatok Ion Roatáról. SCSÍ 1958. 1—2. sz. 152—158. [A parasztko küldötte a moldvai divánba 1857-ben.]
- Ioanid M.*: Vasile Conta a 19. századi materializmus képviselője. VF 1958. 4. sz. 122—131.
- Ungureanu Gh.*: Néhány kiadatlan dokumentum a román fejedelemségek egyesülésének korából. RA 1958. 2. sz. 188—192.
- Corișan N.*: Két kiadatlan irat a párizsi külügyminisztérium levéltárában a román fejedelemségek egyesülésének korából. RA 1958. 2. sz. 177—187.
- Corișan N.*: A külföldi diplomaták levelezése és Cuza megválasztása Havasalföldön. SCSÍ 1958. 1—2. sz. 47—54.
- Mihorțea V.*: Parasztmozgalmak az agrárreform végrehajtása után. Felkelések Mizilben, Corbiiban és Vinetorii Mariban 1866 és 1867-ben. S 1958. 1. sz. 107—116.
- Zaliskin M. M.*: Új levéltári anyag a román—orosz forradalmi kapcsolatokról, 1875—78. VI 1958. 12. sz. 170—176.
- Ofetea A.*: A román nép hozzájárulása az 1875—1878-as orosz—török háborúhoz. IP 1958. 2. sz. 26—33.
- Bodea C. C.*: Dokumentumok az 1888. évi parasztfelkelésekről. S 1958. 2. sz. 155—194.
- Matei Gh., Mioc D.*: Az agrárkérdés Romániában a 19. század végén. S 1958. 5. sz. 5—31.
- Vinogradov V. N., Tomsin Ju. K., Jazkova A. A.*: A román munkásmozgalom történetének néhány kérdése az „Analele institutului de istorie a partidului de pe lingă CC al PMR.” c. folyóiratban. NNI 1958. 1. sz. 152—165.
- Adăniloie N., Potino C.*: A parasztság harcának különböző formái az 1907-es felkelésben. S 1958. 2. sz. 45—57.
- Costin S.*: Adalékok a romániai ifjúság-szervezetek történetéhez, 1908—1912. S 1958. 3. sz. 111—124.
- Moldovan L.*: Egy régi szabályzat az iratok szelekciójára, Maros-Torda, 1913. RA 1958. 2. sz. 275—276.
- Copoiu N.*: A román szociáldemokrata párt az első világháború előestéjén. S 1958. 4. sz. 35—54.
- Toacă I.*: A burzsoá-földesúri rezsim hadseregében szolgáló katonák néhány forradalmi akciójáról, 1917—1921. S 1958. 6. sz. 123—145.
- Kovács J.*: Az erdélyi parasztság támadása a tőkés-földesúri hatalom helyi szervei ellen 1918 novemberének első felében. SBBH IV/2. (1958) 125—144.
- Daicoviciu C., Bányai L., Cheresteșu V., Liveanu V.*: A néptömegek forradalmi harca — Erdély és Románia egyesülésének döntő tényezője. S 1958. 6. sz. 21—56.
- Liveanu V.*: Az 1918. dec. 26(13)-i eseményekről. S 1958. 1. sz. 97—106.
- Cușnir-Mihalovici C.*: Az 1918. december 13-i események. S 1958. 6. sz. 57—75.
- Birdeanu N.*: Román tengerészek felkelési kísérlete 1919-ben. S 1958. 5. sz. 61—78.
- Burtan F., Costache M.*: A romániai munkásosztály elnyomódása a két világháború között. LC 1958. 2. sz. 57—67.
- Grămadă I.*: Az 1921. évi agrárreform végrehajtása az egykori iasi körzetben. SCSÍ 1958. 1—2. sz. 1—46.
- Moș G., Ștefănescu V.*: A forradalmi ifjúság harca a Román Kommunista Párt vezetése alatt a kapitalizmus viszonylagos stabilizálódásának időszakában, 1923—1928. S 1958. 6. sz. 167—188.
- Constantinescu-Iași P.*: Amnesztia bizottság — a Román Kommunista Párt legális szervezete, 1928—1929. S 1958. 4. sz. 9—33.
- Apostol M.*: Dokumentumok a prahovai köolajipari munkások harcáról, 1931—1935. RA 1958. 2. sz. 201—206.
- Pațica A., Bogosavlievici I.*: A mezőgazdasági adósságok konverziójáról hozott törvény (1932 április) tanulmányozásához. SBBH IV/2. (1958) 145—160.
- Petrovici N., Lupu N.*: A vasúti és köolajipari munkások hősi forradalmi harcának 25. évfordulójára. LC 1958. 2. sz. 16—32. [1933. jan.—febr.]
- Matei P.*: Az 1933. évi romániai sztrájkok történelmi jelentősége. S 1958. 1. sz. 9—28.
- Murgescu C.*: A Hohenzollern-Sigmaringen dinasztia haradások jellege. A volt királyi ház néhány devizügylete 1935—1940-ben. S 1958. 4. sz. 95—119.
- Batowski H.*: Beck romániai útja 1938 októberében. KH 1958. 2. sz. 423—439.
- Bălțeanu B.*: Az USA kormányának kapcsolatai a romániai fasizta rezsimmel, 1940. szept.—1942. jún. S 1958. 6. sz. 77—99.
- A Párt harca az 1944. aug. 23-i fegyveres felkelés előkészítéséért. Dokumentumok. S 1958. 4. sz. 5—8.
- Szemirjagu M. I.*: Az 1944. augusztus 23-i romániai fegyveres népi felkelés győzelme. NNI 1958. 4. sz. 98—116.
- Bălțeanu B.*: A román nép harca a népi demokratikus rend létrehozásáért (1944. aug.—1945. márc.). IIRK 777—793.
- Atanasie V.*: Az I. Román Hadsereg harcai az anti-hitlerista fronton (1944. aug. 24.—1945. jan. 18.) S 1958. 2. sz. 9—25.
- Bălțeanu B.*: A demokratikus kormány tevékenységének kezdete (1945. márc. 6.—máj. 9.). S 1958. 3. sz. 5—26.
- Románia felszabadulásának 14. évfordulójára. LC 1958. 8. sz. 3—13.
- Argint M.*: A mezőgazdasági termelősövetkezetek gazdasági fejlődésük útján. LC 1958. 3. sz. 51—63.
- Prisacaru C.*: A Román Népköztársaság fejlődésének aktuális kérdései. ND 1958. 4. sz. 113—117.
- Vinogradov V. N.*: A Román Népköztársaság tudományos sajtója a revizionizmus ellen. VI 1958. 12. sz. 177—184.

Skandináv országok

- Gurevics A. Ju.*: A norvég faluközösség a korai középkorban. SzV XI. (1958) 5—27.
- Gurevics A. Ju.*: A régi norvég vezrla. (Adalék a kora-feudális állam kialakulásának történetéhez Norvégiában.) NDVSIN 1958. 3. sz. 141—160. [9—10. században a király kíséretének ellátása.]
- Nyikiforov L. A.*: Franciaország közvetítése Oroszország és Svédország között az Északi háború végén. ISZSZSR 1958. 6. sz. 124—140.
- Wolkonsky G.*: Napóleon és Svédország, 1810—1813. RHD 1958. okt.—dec. 304—312.
- Höjer T.*: A svéd semlegesség eredete. Svédország külpolitikája a 19. században. HZ 186/1. (1958) 65—79.
- Oroszország 1905-ben elismeri a független norvég államot. Dokumentumok. NNI 1958. 4. sz. 130—141.
- Burkhardt H.*: Svédország és az atomkérdés. DAP 1958. 7. sz. 667—672.

Spanyolország, Portugália

- Piscuina I. Sz.*: A középkori Spanyolország tanulmányozása a szovjet történetírásban. SzV XIII. (1958) 69—78.
- Maravall J. A.*: A politikai gondolkodás Spanyolországban, 400—1300. CHM IV/4. (1958) 818—832.
- Frijazinov Sz. V.*: A feudális birtokviszonyok fejlődése Asturiában és Leoneban a 9—10. században. NDVSIN 1958. 2. sz. 122—142.
- Vives J. V., Regla J., Nadal J.*: Spanyolország a 16—17. században az osztrák uralkodók idején. (A spanyolországi történeti kutatás tendenciái, problémái és munkaperspektívái.) RHI 1958. júl.—szept. 1—42.
- Frankl V.*: Gonzalo Jiméñez de Quesada „Antiojio”-ja mint eszmétörténeti probléma. (Paolo Giovio V. Károly korát tárgyaló írása ellen készült röpirat.) MÜG LXVI (3—4. (1958) 344—363.
- Budura B.*: A 17. századi spanyol abszolút és „egyetemes” monarchia problémájához. CMM 1958. 3—4. sz. 375—382.
- Vilar P.*: Mezőgazdasági fejlődés és a gazdasági háttér Katalóniában a 18. században. ECHR XI/1. (1958. aug.) 113—120.
- Majszkij I. M.*: A spanyol nép felszabadító harca 1808—1814-ben. NNI 1958. 5. sz. 23—32.
- Koszorov N. N.*: Rafael Riego — a spanyol nép hőse. NNI 1958. 6. sz. 49—65. [Az 1820—1823. évi forradalom hőse.]
- Ayache G.*: A pénzügyi válság Marokkóban az 1860. évi spanyol expedíció után. RII 1958. okt.—dec. 271—310.
- Eyck E.*: Bismarck, I. Vilmos és a spanyol trónjelölés. DR 1958. 8. sz. 723—734.
- Bartlett C. J.*: Nagy Britannia és a spanyol politika megváltozása Marokkó irányában 1878 júniusában. BIHR 84. (1958. nov.) 168—185.
- Brodskij R. M.*: Az 1898. évi spanyol—amerikai háború hatása az amerikai—orosz kapcsolatokra. PZI VIII. (1957) 5—27.
- Ponomareva L. V.*: Társadalmi-gazdasági viszonyok a katalóniai falvakban és a katalán parasztok harca 1931—34-ben. NNI 1958. 2. sz. 83—101.
- Juarez Cl.*: Most 22 éve... Hogyan árulták el a tábornokok a spanyol köztársaságot. CI 1958. szept.—okt. 53—63.
- Majdanik K. L.*: A Spanyol Kommunista Párt harca a szocialistákkal való egységet 1936—1937-ben. NNI 1958. 1. sz. 55—73.
- Karcev A. A.*: „Isabella-Felix” — a német—spanyol terv Észak-Afrika elfoglalására 1940—1941-ben. KSZIV XXXIV. (1958) 3—10.
- Buchholz W.*: Portugália 25 évi Salazar-regime után. DAP 1958. 9. sz. 869—876.

Szovjetunió

- Najgonov V.*: A szovjet tudomány és a kapitalista világ. NV 1958. 2. sz. 33—42.
- Stefanescu S.*: A szovjet történettudomány az utóbbi években. S 1958. 6. sz. 206—211.
- Sekera I. M.*: Az ukrán történettudomány távlati terének megvitatása. UIZs 1958. 4. sz. 162—164.
- Kac R. Sz., Selihova N. M.*: A történeti bibliográfia állapota Ukrajnában. UIZs 1958. 5. sz. 159—166.
- Novoselszkij A. A., Kondratyev V. A.*: A történeti források kiadása a Szovjetunióban 40 év alatt. ISZSZSR 1958. 3. sz. 204—219.
- Sunkov V. I.*: A történeti források kiadása a Szovjetunióban 1957-ben. IA 1958. 3. sz. 177—184.
- Tyhomirov M. N.*: V. O. Kijucsevszkij művel első három kötetének megjelenéséhez. VI 1958. 8. sz. 154—159.
- Gjinyerstein I. Sz.*: „A diplomácia története” második kiadásáról. VI 1958. 8. sz. 218—220.
- 1955—1957-ben megvédett történettudományi kandidátusi disszertációk jegyzéke. VI 1958. 1. sz. 203—213., 4. sz. 201—208.
- Az 1956—1957-ben megvédett disszertációk az új és legújabb kor történetéből NNI 1958. 1. sz. 198—195.
- Az 1957-ben szovjet folyóiratokban és cikkgyűjteményekben az új és legújabb kor történetéről megjelent

- cikkek és dokumentum-publikációk bibliográfiája NNI 1958. 5. sz. 165—172.
- Az „Egyetemes történet” VII. köt. maketjének megvitatása. NNI 1958. 5. sz. 181—182.
- Daszkiewicz W.*: A második világháború nemzetközi problematikája a szovjet történetírásban. SM 1958. 12. sz. 110—127.
- Boltyn Je. A.*: A második világháború kutatásának helyzete és néhány problémája a Szovjetunióban. ZG 1958. 5. sz. 990—998.
- Buchmann I.*: A háború utáni történelem problémáinak tanulmányozása. NNI 1958. 5. sz. 186—189.
- Grancsak I. M., Kovalenko L. A., Marcsenko G. V.*: Az európai szocialista országok történetének tanulmányozása a főiskolákban. VI 1958. 6. sz. 221—222.
- Kovalenko L. A.*: A magyar történelem kérdéseinek kidolgozása az uzsgorodi egyetemen. VI 1958. 8. sz. 216—218.
- Dadikin P. R.*: A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének munkája 1957-ben. VI 1958. 3. sz. 199—204.
- Az SZTA Történettudományi Intézete 1957-ben. NNI 1958. 1. sz. 203—204.
- Altman V. V.*: A történezmunka új formája. A Történettudományi Intézetben működő kutatócsoportokról. VAN 1958. 4. sz. 90—95.
- Jermakov V. T.*: A történészek munkája a Szovjetunió Tudományos Akadémiája fililáléiban 1957-ben. VI 1958. 5. sz. 191—196.
- B. G.*: A Moldvai SzSZK történészeinek tevékenységéről. S 1958. 4. sz. 142—144.
- A szovjet történészek Nemzeti Bizottságának plénuma, 1957. dec. 11—13. Moszkvában. NNI 1958. 1. sz. 204—205.
- Constantinescu-Iasi P.*: A kisinyevi történészek tudományos ülésszaka, 1958. nov. 27—29. S 1958. 6. sz. 203—205.
- Nyikityin Sz. A.*: Tudományos ülésszak Voronyezsben a szláv országok történetéről, 1957. ápr. 8—10. KSZISZ 24. (1958) 108—109.
- A kaukázusi népek történetének meghamisítása ellen. VMU 1958. 3. sz. 232—236.
- Stankiewicz Z.*: Történészkonferencia a lengyel—orosz kapcsolatokról. KH 1958. 3. sz. 963—965.
- Papacostea T.*: A lengyel—orosz kapcsolatokkal foglalkozó tudományos konferencia. S 1958. 6. sz. 212.
- Constantinescu-Iasi P.*: A román és szovjet történészek konferenciája, Bucuresti 1958. jún. 9—12. ISZSZSR 1958. 5. sz. 241—244.
- A román és szovjet történészek közös ülése, 1958. jún. 9—12. S 1958. 3. sz. 126—129.
- Jerusalimszkij A.*: A Szovjetunió és a Német Demokratikus Köztársaság történészeinek alkotó együttműködése. Kom 1958. 4. sz. 121—127.
- Tartakovszkij B. G.*: A Szovjetunió és az NDK történészeinek első tudományos ülésszaka Lipcsében, 1957. nov. 25—30. NNI 1958. 2. sz. 170—185.
- Az NDK és a Szovjetunió történészbizottságának tudományos ülésszaka Lipcsében, 1957. november 25—30. ZG 1958. 2. sz. 362—380; 3. sz. 594—617. [Nemes Dező felszólalásáról: p. 365.]
- Hesselbarth H.*: Külpolitikai problémák a német—szovjet történészkonferencián. DAP 1958. 1. sz. 74—77.
- Doernberg St.*: Az NDK és a Szovjetunió történészbizottságának első konferenciája. ZG 1958. 2. sz. 390.
- Doernberg St.*: A német—szovjet történészbizottság első konferenciája. Ein 1958. 1. sz. 76—86.
- Tartakovszkij B. G.*: A Szovjetunió és az NDK történészbizottságának III. ülése, 1958. máj. 16—22. VI 1958. 8. sz. 195—197.
- A német—magyar történészbizottság III. munkakonferenciája Moszkvában, 1958. máj. 16—22. ZG 1958. 4. sz. 878—881.
- Dalín V.*: Robespierre születése 200. évfordulójának megünneplése a Szovjetunióban. AHRF 152. sz. (1958) 4—5.
- Az SZTA Történettudományi Intézetében működő, Olaszország történetével foglalkozó csoport ülése. NNI 1958. 5. sz. 185—186.
- A marxizmus elterjedése Amerikában. (Konferencia az SZTA Történettudományi Intézetében.) NNI 1958. 5. sz. 182—183.
- I. Sz. Galkin professzor ünneplése 60. születésnapja alkalmából. NNI 1958. 6. sz. 185—186.

- Nekrológ Sz. I. Arhangelszkijről, 1882—1958. VI 1958. 12. sz. 215. [Középkorász.]
- Nekrológ Sz. I. Arhangelszkijről, 1882—1958. SzV XIII. (1958) 183—184.
- Koroljuk V. D.: Nekrológ B. R. Brezsgöről, 1887—1957. KSZISZ 24. (1958) 3—4. [Leti archeológus és történész.]
- Nekrológ Sz. K. Busujevől, 1906—1958. VMU 1958. 3. sz. 209—210. [A moszkvai egyetem tanára.]
- Nekrológ J. J. Citovics történészről, 1901—1958. NNI 1958. 2. sz. 190.
- B. D. Grekov halálának 5. évfordulójára. VAN 1958. 12. sz. 104—105.
- Tyhomirov N. I.: B. D. Grekov halálának 5. évfordulójára. ISZSZSZR 1958. 5. sz. 51—58.
- Nekrológ G. V. Hacsapuriđeről, 1892—1957. ISZSZSZR 1958. 1. sz. 245—246. [Grúzia újkori történetének specialistája.]
- Nekrológ B. P. Kozminról, 1883—1958. VI 1958. 9. sz. 221. [Történész, irodalomtörténész.]
- Nekrológ B. P. Kozminról. ISZSZSZR 1958. 5. sz. 251—252.
- Nekrológ M. V. Muratovról, 1892—1957. ISZSZSZR 1958. 1. sz. 246—247. [Orosz kultúra és etnográfia tört.]
- Nekrológ F. I. Notovicsról, 1890—1958. VI 1958. 4. sz. 222. [A történettud. doktora.]
- Nekrológ F. I. Notovics professzoráról, 1890—1958. NNI 1958. 2. sz. 190.
- Anna Mihajlovna Pankratova. IIRK 7—40. [Munkásságáról.]
- Emlékezősek A. M. Pankratováról. IIRK 41—52.
- A. M. Pankratova műveinek bibliográfiája. IIRK 53—72.
- Szolovov A. V.: A. L. Pogogyin halálának 10. évfordulójára. KSZISZ 23. (1958) 57—59. [1872—1948, jugoszláviai orosz szlavista történész.]
- Nekrológ I. M. Rejszner történészprofesszoráról, 1890—1958. VI 1958. 4. sz. 221—222.
- Balk Sz. N.: B. A. Romanov alkotó útja, 1889—1957. IZ 62. (1958) 269—282.
- Ananyics B. V., Panyejah V. M.: A B. A. Romanov emlékének szentelt írás. IZ 62. (1958) 283—289.
- Panyejah V. M., Ganyelin R. S.: B. A. Romanov műveinek jegyzéke. IZ 62. (1958) 290—295.
- Nekrológ A. D. Udalcovról, 1883—1958. SzV XIII. (1958) 181—182.
- Nekrológ M. K. Vetoskinról, 1884—1958. VI 1958. 5. sz. 221—222.
- Bjelov G. A.: A levéltárgy fejlesztésének fő eredményei és perspektívái a Szovjetunióban. IA 1958. 3. sz. 161—166.
- Rösler I.: A szovjet levéltárgy központosításának 40. évfordulója. Am 1958. 2. sz. 47—50.
- Rösler I.: A levéltárgy elmélete és gyakorlata a Szovjetunióban. (Egy új szovjet levéltári kézikönyv ismertetése.) Am 1958. 4. sz. 107—115.
- Krivoscin L. K.: A Szovjetunió levéltárgyének 40. évfordulójára rendezett ülések. IA 1958. 5. sz. 237—238.
- Grebennyikov M. V., stb.: A pártlevéltári dolgozók öszszövetségi tanácskozásáról. IA 1958. 6. sz. 210—215.
- Krivoscin L. N.: Ukrajna, Belorusszia és Moldva levéltársainak konferenciája Harkovban, 1957. jun. IA 1958. 1. sz. 240—244.
- Jukovlev L. I.: A levéltári intézmények tudományos kiadási tevékenysége 1957/58-ban. IA 1958. 3. sz. 223—237.
- Altsuiler R. Je., Voronyin Je. P.: A Közp. Áll. Hadtörténeti Levéltár tudományos kiadói munkájának tapasztalatából. IA 1958. 2. sz. 191—201.
- Anyikejev V. V., Lavrov R. A.: A helyi pártlevéltárak 1957-ben. IA 1958. 4. sz. 191—195.
- Sztrucskov A. A.: A pártlevéltárak és szerepük az SZKP történetének kidolgozásában. IA 1958. 6. sz. 162—170.
- Jelpatyevszkij A. V.: A szovjet állami intézmények dokumentumanyaga értékbécselésének néhány kérdéséről. IA 1958. 2. sz. 170—180.
- Goldenberg L. A.: A kartográfiai anyag osztályozásának elvei az állami történeti levéltárakban. IA 1958. 1. sz. 202—211.
- Malceva N. A.: A kereskedelem- és iparügyi minisztérium dokumentumanyagának áttekintése. IA 1958. 2. sz. 202—209.
- Kolankovszkij Z.: A leningrádi Történeti Archivum és lengyel anyaga. KH 1958. 3. sz. 1014—1019.
- Konjusaja R. P.: Marx és Engels Oroszország történet fejlődéséről. ISZSZSZR 1958. 3. sz. 9—37.
- Kuznyecov M. I., Pirumova N. M.: Marx Oroszországról és az orosz kultúráról. VIMK 1958. 3. sz. 62—77.
- Hrozičik I.: A Szlovák Tudományos Akadémia bratislavai Csehszlovák—Szovjet Intézetének munkájáról. KSZISZ 24. (1958) 105—108.
- Coquin F. X.: A Szovjetunió történetének problémái a római nemzetközi történészkongresszuson. RHMC 1958. jan.-márc. 71—73.
- Szidorov M. I.: V. I. Lenin az orosz társadalmi gondolkodásban levő materialista hagyományokról. VF 1958. 4. sz. 64—77.
- Konjuhov G. A.: A szovjet Baltikum népeinek történeti irodalma 1956-ban. ISZSZSZR 1958. 2. sz. 147—155.
- Szimonyenko I. F.: A Kárpát-Ukrajna történeti etnográfiai körzetéről. SzE 1958. 4. sz. 38—52.
- Orlik I. I., Szpiakovszkij Je. I.: Oroszország és Magyarország népeinek történeti kapcsolatai. ISZSZSZR 1958. 4. sz. 166—181. [A Magyarországon 1955/57-ben megjelent irodalom alapján.]
- Firsov F. I.: Csehszlovákia és a Szovjetunió népeinek forradalmi kapcsolatai. (A csehszlovák történészek legújabb munkáinak áttekintése.) ISZSZSZR 1958. 6. sz. 186—203.
- Az SZTA Történettudományi Intézetében a Szovjetunió feudális kori történetével foglalkozó osztály tudományos ülései. ISZSZSZR 1958. 3. sz. 257—263.
- Nyecsikina M. V.: A feudális formáció „felfelémenő” és „lefelémenő” szakaszáról. VI 1958. 7. sz. 86—108.
- Szökl G.: Az orosz történet a kievi állam létrejöttétől a zavarok befejeződéséig (862—1613). JGO 6/2. (1958) 201—254; 6/4. 468—488. [Beszámoló az irodalomról.]
- Tretjakov P. N.: A Volga és az Oka toponimikája és a Volgamelléki finn-ugor népek etnogenezisének néhány kérdése. SzE 1958. 4. sz. 9—17.
- Ochmański J.: Konferencia az orosz állam létrejöttének problematikájáról, Poznańban. KH 1958. 2. sz. 622—632.
- Bardach J.: A normannok szerepe a keleti szlávok területén a korai középkorban. KH 1958. 2. sz. 368—402.
- Szarabjanov D. V.: A bizánci és a régi orosz művészet kapcsolatáról. BS 1958. 1. sz. 96—106.
- Ribakov B. A.: Rusz és „Andaluz” országa a 9—10. században. SzVosz 1958. 4. sz. 116—119.
- Nyefedova N. K.: Hová hajóztak a régi oroszok, Andaluiába, vagy Anatóliába? SzVosz 1958. 4. sz. 113—115.
- Oljanec D.: A jelszimbólika Nagy Vlagyimir és utódainak pénzén. JGO 6/4. (1958) 409—435. [10—11. század.]
- Costăchel V.: Közös terminológia a Ruszkaja Pravdában és a középkori román cancelláriai iratokban. RS I. (1958) 73—87.
- Lazarev V.: Új feltárások a kievi Szt. Szofija székesegyházban. BS 1958. 1. sz. 85—95.
- Mongujt A. L.: Az orosz-balti kapcsolatok a 9—13. században. VI 1958. 6. sz. 120—128.
- Gafurov B. G.: A Szamanidák fellemelkedésének és bukásának okairól. SzVosz 1958. 1. sz. 51—55. [874—999.]
- Kropotkin V. V.: A középkori Krim történetéből (Csufut-Kale és Fulla város lokalizálása). SZA XXVIII. (1958) 198—218.
- Kirpicsnyikov A. N.: Az orosz sisakok a 10—13. században. SZA 1958. 4. sz. 47—69.
- Sanidze A.: Adalékok a grúz—bolgár kulturális kapcsolatok történetéhez. IP 1958. 4. sz. 98—104. [11—13. század.]
- Rabinovics M. G.: Moszkva történetének kezdeti időszakáról. SZA 1958. 3. sz. 61—64.
- Passuto V. T.: A litván állam kialakulásával foglalkozó egyes burszó koncepciók. VI 1958. 8. sz. 40—62.
- Otamanovszkij V. D.: A városi szervezet fejlődése Ukrajnában a 14—18. században és a magdeburgi jog. VI 1958. 3. sz. 122—135.
- Horoskevics A. L.: A külföldi szövetekkel folytatott kereskedelem Novgorodban a 14—15. században. IZ 63. (1958) 206—243.
- Lütfeld F.: A 14. és 15. századi Athos-hegyi hesychasmus a korabeli orosz források megvilágításában. JGO 6/4. (1958) 436—448.

- Backus O. P.*: A litvániai bojárok jogállása, 1387—1506. JGO 6/1. (1958) 1—32.
- Malowist M.*: Lengyelország, Oroszország és a nyugati kereskedelem a 15—16. században. PP 1958. ápr. 26—41.
- Egy 15. század-eleji Hanza-kereskedő kereskedelmi könyve. Publikálta: M. P. Lesznikov. IA 1958. 2. sz. 134—153.
- Klejnberg I. E.*: A novgorodiak haditengerészeti akciói 1443—1448-ban a német lovagrend támadásainak elhárítására. ISZSZSR 1958. 4. sz. 114—123.
- Goraskij A. D.*: A közvetlen termelők kizsákmányolásának fokozódása Oroszországban a 15. század második felében és a 10. század elején. NDVSIN 1958. 1. sz. 17—23.
- Csernov V. M.*: A Litván Statutum hatása a Szobornoje Ulozsenjere. KSZISZ 24. (1958) 83—89.
- Klibanov A. I.*: Fekete Iván könyvei. (A novgorodi-moszkvai eretnekek világnézetének jellemzéséhez.) IZ 62. (1958) 198—244. [15. század vége.]
- Csernyin L. V.*: A társadalmi-politikai harc a pszkovi feudális köztársaságban a 15. század 70—80-as éveiben. (A központosított orosz állam létrejöttének történetéből.) ISZSZSR 1958. 3. sz. 145—171.
- Zimin A. A.*: Az orosz állam udvari intézményeinek összetétele a 15. sz. végén és a 16. században. IZ 63. (1958) 180—205.
- Sulgin V. Sz.*: A jaroszlavi fejedelemség az orosz központosított állam rendszerében a 15. század végén és a 16. század első felében. NDVSIN 1958. 4. sz. 3—15.
- Csernov A. V.*: A 16—17. századi központi állami intézmények osztályozásáról. IA 1958. 1. sz. 195—201.
- Tyihomirov M. N.*: A rendi-képviselői intézmények (zemszkij szobor) Oroszországban a 16. században. VI 1958. 5. sz. 9—22.
- Kobrin V. B.*: Az orosz állam gazdasági és politikai helyzete a 16. század 40—50-es éveiben. PIS 1958. 5. sz. 20—38.
- Zimin A. A.*: Az 1555/56-os ukáz és a „táplálási rendszer” felszámolása az orosz államban. ISZSZSR 1958. 1. sz. 178—182.
- A birtokpolitika az opricsnyina éveiben. A dokumentumokat publikálta: V. B. Kobrin. IA 1958. 3. sz. 152—160.
- Tazbir J.*: Ellenreformációs propaganda a livlandi parasztok között 1582—1621-ben. KH 1958. 3. sz. 720—741.
- Rubinsztajn N. L.*: A területi munkamegosztás és az oroszországi piac fejlődése. IIRK 88—100. [17—18. század.]
- Portal R.*: Az oroszok Szibériában a 17. században. RHMC 1958. jan.—márc. 1—38.
- Mihajlovicszova Z. I.*: A feudális-jobbágytartó gazdaság fejlődése Oroszországban a 17. században. PIS 1958. 4. sz. 32—43.
- Ogrizko Z. A.*: A kolostori felesbérlok gazdálkodásának történetéből a 17. században. NDVSIN 1958. 4. sz. 16—23.
- Portal R.*: A só történetéből. RH 1958. ápr.—jun. 322—327. [Usztjugov N. V.: A szolikamszki sóbányászat a 17. században. (M. 1957) c. könyvéről.]
- Kolesznikov P. A.*: A társadalmi-gazdasági viszonyok a totymai poszadban a 17. században. ISZSZSR 1958. 2. sz. 131—143.
- Vilkov O. N.*: Kínai árúk a tobolszki piacon a 17. században. ISZSZSR 1958. 1. sz. 105—124.
- Constantin G. I.*: Kína felé vezető Bajkálon túli utak. Nicolae Milescu (Spathary) mint felfedező és elődei (1675-ig). SAO I. (1958) 83—119.
- Kukanova N. G.*: Az orosz—iráni kereskedelmi kapcsolatok a 17. században. KSZIV XXVI. (1958) 41—53.
- Dan M.*: Ukrán krónikák a román fejedelemségek történetéről. SMIM II. (1957) 205—288.
- Tyic A. A.*: Az arányítási módszer az orosz polgári építészeten a 17. században. NDVSIN 1958. 3. sz. 3—19.
- Zimin A. A.*: A 17. század eleji oroszországi parasztháború történetének néhány kérdése. VI 1958. 3. sz. 97—113.
- Szmirnov I. I.*: A 17. század eleji oroszországi osztályharc történetének néhány kérdéséről. VI 1958. 12. sz. 116—131.
- A 17. század eleji oroszországi osztályharc történetének néhány vitás kérdéséhez. VI 1958. 12. sz. 204—208. [Vita.]
- Lurje Sz. Sz.*: A Hlopko felkelés kérdéséhez. ISZSZSR 1958. 4. sz. 131—132. [1604]
- Brezsgo B.*: Feudális megrohanások Latgáliában 1646—1785-ben. KSZISZ 23. (1958) 44—56.
- Kaszimenko A. K.*: Az 1648—1654-es felszabadító háború története további tudományos kidolgozásának néhány kérdése. UIZs 1958. 5. sz. 110—121.
- Lizlov G. M.*: A lengyel-orosz viszony az ukrán nép 1648—54. évi felszabadító háborújának kezdeti időszakában (a zborovi békéig). KSZISZ 24. (1958) 58—82.
- Malcev A. N.*: A paraszttömegmozgalom és a cári kormány politikája Belorussziában a 17. század derekán. IA 1958. 2. sz. 215—219.
- Obrazcov G. N.*: Az 1649. évi statutum és az antonyievo-sziszki kolostor uradalmának parasztjai. IZ 63. (1958) 269—282.
- Az 1650. évi zemszkij szobor (országgyűlés) dokumentumai. Publikálta: M. N. Tyihomirov. IA 1958. 4. sz. 141—156., 5. sz. 129—145., 6. sz. 139—154.
- Nyaszterenko A. A.*: Az eredeti tőkefelhalmozás Ukrajnában. VI 1958. 11. sz. 142—152. [A 17. század második felétől.]
- Roginszkij Z. I.*: Az angol—orosz kapcsolatok a Cromwell-protektorátus idején. NNI 1958. 5. sz. 71—78.
- Enea C.*: Román—orosz gazdasági kapcsolatok a 17. század derekán. Az 1656. évi kereskedelmi kiváltságlevél. SBBH IV/2. (1958) 67—82.
- J. Krizsanyics kézirati hagyatékából, 1663—66.* Publikálta: L. M. Morduhovics. IA 1958. 1. sz. 154—189.
- Morduhovics L. M.*: Jurij Krizsanyics antifeudális koncepciója KSZISZ 26. (1958) 25—49.
- Sztjecjuk K. I.*: Az 1666. évi perejaszlavi felkelés. UIZs 1958. 4. sz. 85.
- Szemjonova L. Je.*: A román—orosz kapcsolatok a 17. század végén és a 18. század elején. (A havasalföldi román fejedelemség külpolitikai kapcsolata az orosz állammal.) YMU 1958. 3. sz. 159—180.
- Iljin M. A.*: Az orosz képzítészet történetéhez. (A moszkvai Pjotr-metropolita templom, 1690). NDVSIN 1958. 2. sz. 3—6.
- Usztjugov N. V.*: Az állami parasztok harca az ipari üzemekbe való besorolás ellen. IIRK 73—80. [A 17—18. század fordulóján.]
- Loewenson L.*: Az első megbeszélések I. Péter és III. Vilmos közt 1697-ben: figyelmen kívül hagyott angol anyag. SEER 87. (1958. jun.) 308—316.
- Pavlenko N. I.*: A 18. században Oroszország vasiparának befektetett tőkék eredetéről. IZ 62. (1958) 170—197.
- Szviridov N. Sz.*: A kereskedelmi (árú-hitel) Oroszországban a jobbágyrendszer korszakában. NDVSIN 1958. 1. sz. 40—51. [18. század — 19. század első fele.]
- Konsztantyinov V. M.*: Japánok a 18. századi Oroszországról. SzVosz 1958. 2. sz. 76—81.
- Taube A.*: A rendi szabadságjogoktól a nemzeti önállósodáshoz. Johann Reinhold von Patkul a baltiném történetisémlétben (1707—1957). ZFO 1957. 4. sz. 481—510.
- Fagygyev A. V.*: A kaukázusi hegyilakók társadalmi rendszere a 18—19. században a szovjet történészek új műveiben. VI 1958. 5. sz. 130—137.
- Ibragimov Sz. K.*: A kazahok 18. századi külkereskedelmi kapcsolatainak történetéből. UZIV XIX. (1958) 39—54.
- Preobrazszkij A. A.*: Az első magánüzemek az Uralban a 18. század elején. IZ 63. (1958) 156—179.
- Panaitecu P. P.*: Kulturális kapcsolatok a román föld és Oroszország között I. Péter reformjai idején. Új adalek. RS II. (1958) 235—248.
- Dumitrescu D.*: Mihail Stefan tipográfiai tevékenysége Grúziában, 8 1958. 4. sz. 135—138. [A 18. század eleje.]
- Nyikiforov L. A.*: A nystadti kongresszus előkészítése. NDVSIN 1958. 2. sz. 7—24. [1718]
- Nyikiforov L. A.*: Franciaország, közvetítése Oroszország és Svédország között az Északi háború végén. ISZSZSR 1958. 6. sz. 124—140.
- Bogdan D. P.*: Lupu Anastasá szerdár kapcsolatai az oroszokkal, 1721—1751. SMIM II. (1957) 345—389.
- Leitch W.*: Az osztrák politika változásai Oroszország-

- gal kapcsolatban 1724—1726-ban. JGO 6/1. (1958) 33—91.
- Kostić M.*: Nagy Péter kultusza az oroszoknál, szerbeknél és horvátoknál a 18. században. IC VIII. (1958) 83—106.
- Dorosenko A. P.*: A munkaerő Moszkva környéiparában 1730—1760-ban. ISZSZSZR 1958. 5. sz. 144—167.
- Nedeljković Lj.*: Erzsébet cárnő emlékére az oroszországi „Új Szerbia” szerb katonai telep megalakulása alkalmából. IC VIII. (1958) 157—159.
- Troickij Sz. M.*: Az állami pénzügyek megszilárdítására irányuló nemesi tervek Oroszországban a 18. század derekán. VI 1958. 2. sz. 60—75.
- Beljavszkij M. T.*: A felvilágosodás kezdetei Oroszországban. NDVSIN 1958. 3. sz. 27—46. [A 18. század derekán.]
- Szivkov A. V.*: Fontos szakasz a feudális földbirtoklásról a burzsoá földbirtoklásra való áttérésben Oroszországban. VI 1958. 3. sz. 24—43. [A nemesség földmonopóliumának fokozatos háttérbe szorulása, 18. század második—19. század első fele.]
- Jucunskij V. K.*: A kapitalizmus keletkezésének fő szakasza Oroszországban. ISZSZSZR 1958. 5. sz. 59—91.
- Rubinstein Je. I.*: A munkaerő a Goncsarov-féle poszeszionális manufaktúrában a 18. sz. második felében. ISZSZSZR 1958. 1. sz. 160—176.
- Pavlenko N. I.*: A kényszermunka és a bér munka Oroszország vasiparában a 18. század második felében. IIRK 101—112.
- Pavlenko N. I.*: A bér munka az oroszországi kohóiparban a 18. század második felében. VI 1958. 6. sz. 41—58.
- Gordjevskij M. A.*: Jekatyerinburg lakosságának társadalmi összetétele a 18. század második felében. IIRK 113—121.
- Sulga I. G.*: Az orosz-oroszországi piac kialakulása a 18. század második felében. VI 1958. 10. sz. 35—45.
- Poljakova U. M.*: V. V. Kresztinyin és a társadalmi harc az arhangelszki poszadban a 18. század 60—90-es éveiben. ISZSZSZR 1958. 2. sz. 78—102.
- Hans N.*: François Pierre Pictet, II. Katalin titkára. SEER 80. (1958. jun.) 481—490.
- Gankovskij Ju. V.*: Bogdan Aszlanov 1764. évi afganisztáni küldetése. SzVosz 1958. 2. sz. 82—87.
- Vjannu Al.*: Az orosz közigazgatás tevékenységének jellege a román fejedelemségekben, 1769—1774. SMIM I. (1956) 233—244.
- Sulga I. H.*: A parasztek helyzete Kárpát-Ukrajnában a 18. század 70—80-as éveiben. NZUDU XXXVI. (1958) 3—18.
- Muravljeva T. N.*: Oroszország és Ukrajna néptömegeinek közös harca a jobbágyi elnyomás ellen a 18. század hetvenes éveiben. UIZs 1958. 5. sz. 149—158.
- Roznyer I. G.*: A jajiki kozakáság az 1773-75-ös parasztháború előestéjén. VI 1958. 10. sz. 97—112.
- Goldenberg L. A., Ovesinnikov R. V.*: A 18. sz. hetvenes éveinek kartográfiái anyaga mint a Pugacsov-féle parasztháború történetének új forrása. VI 1958. 4. sz. 193—197.
- Vilenszkaja E. Sz.*: A Pugacsov-felkelés és az urali üzemi „parasztek”. IIRK 81—87.
- Mavrogjin V. V.*: A Pugacsov-felkelés visszhangja Pétervárott. NDVSIN 1958. 2. sz. 25—29.
- Markova O. P.*: Az ún. „görög tervezet” eredetéről. (A 18. század 80-as éveit.) ISZSZSZR 1958. 4. sz. 52—78.
- Cioran-Camariano A.*: II. Katalin egy ukázának görög és román fordítása. S 1958. 2. sz. 123—132.
- Anderson M. S.*: A nagyhatalmak és a Krim félsziget bekebelezése Oroszország részéről, 1783-84. SEER 88. (1958. dec.) 17—41.
- Ars G. L.*: Az orosz—albán kapcsolatok az 1787—1791. évi orosz—török háború idején. IZ 63. (1958) 259—268.
- Nyegyedlin A. I.*: Szevasztopol alapítása. ISZSZSZR 1958. 5. sz. 168—172. [A 18. század vége.]
- Rabinovics M. D.*: Adalék az oroszországi felvilágosodás történetéhez a 18. század végén. IA 1958. 1. sz. 230—232.
- Nyekraszova Je. A.*: Az orosz politikai karrikatura kezdeteinél. NDVSIN 1958. 3. sz. 21—26. [A 18. század vége.]
- Pokrovskij M. V.*: Az orosz cárizmus politikája az adigai feudális nemességgel szemben a 18. sz. végén és a 19. sz. első felében. ISZSZSZR 1958. 1. sz. 139—159.
- Buchholz E.*: Adalékok az orosz erdő- és fagazdálkodás történetéhez a 19. század kezdetétől az első világháborúig. JGO 6/3. (1958) 305—333.
- Fagyjev A. V.*: A cári Oroszország külpolitikájának néhány vonása a jobbágyrendszer bomlásának időszakában. VI 1958. 1. sz. 45—61.
- Szolovjov O. F.*: A cári Oroszország és India kapcsolata a 19. században és a 20. század elején. VI 1958. 6. sz. 96—109.
- Karcev A. A.*: Az orosz—egyiptomi kulturális kapcsolatok történetéből. KSZIV XXXII. (1958) 23—29. [19. század]
- Poljanskaja L. I.*: Dokumentumok az oroszországi felsoktatás történetéből. IA 1958. 1. sz. 222—227. [19. század]
- Majszejeva K. M.*: A jobbágyrendszer gátoló hatása a parasztság rétegződésére. (A Golcin hercegek családi levéltárának anyaga alapján.) NDVSIN 1958. 1. sz. 35—39.
- Rozov Je. K.*: A „vegyes” kizsákmányolási rendszer a tveri kormányzóságban az 1861. évi reform előtt. NDVSIN 1958. 1. sz. 24—34.
- Druzsinyn N. M.*: Az állami parasztek bér munkája 1861 előtt. IIRK 163—179.
- Gurzij I. A.*: Az Ukrajna mezőgazdaságában uralkodó feudális-jobbágytartó rendszer felbomlásáról (19. század első fele) szóló források szemléje. UIZs 1958. 5. sz. 190—195.
- Kozsuhov Ju. V.*: Kelet-Szibéria paraszttelepítése és a cárizmus áttelepítési politikája a 19. század első felében. NDVSIN 1958. 3. sz. 52—67.
- Virginszky V. Sz.*: A francia jakobinus tudósok technikai tapasztalatainak tanulmányozása az Uralban a 19. század elején. VIMK 1958. 1. sz. 102—111.
- Ulascik N. N.*: Megjegyzések Beloruszlia vasiparáról a 19. század elején. IIRK 122—133.
- A munkásmozgalom története marxista-leninista tanulmányozásának feladatai. NXI 1958. 3. sz. 14—23.
- Ivanov L. M.*: Az oroszországi ipari proletáriátus kialakulásának kérdéséhez. ISZSZSZR 1958. 4. sz. 27—51.
- Rogacsenskaja L. Sz.*: A szovjet munkásosztály történetével foglalkozó csoport értekezlete. VI 1958. 8. sz. 209—213.
- Sztyeckevics M. Ja.*: Az ipari proletáriátus kádereinek kialakulása a Moszkva-környéki bányavidéken, 1820—1860. IIRK 134—141.
- Borovoj Sz. Ja.*: Odessza munkásosztályának helyzete a 19. században és a 20. század elején. (Forrástörténeti megjegyzések.) IIRK 308—318.
- Rutman R. Je.*: A munkásmozgalom az urali gyárvidéken a jobbság eltorlósága előtt. IIRK 211—223.
- Gyemihovszkij K. K.*: Az üzemi dolgozók megmozdulásai a 19. század 20—50-es éveiben, az Oka-vidéki bányavidéken. IIRK 142—162.
- Szemjonov L. Sz.*: Orosz—perzsa gazdasági kapcsolatok a 19. század első harmadában. NDVSIN 1958. 1. sz. 52—65.
- Scheibert P.*: Szélgjegyzetek egy új Szperanszkij-életrajzhoz. JGO 6/4. (1958) 449—467. [Raeff M.: Michael Speransky, Statesman of Imperial Russia, 1772—1839. Hague 1957. c. munkájáról.]
- Kapidič H.*: Montenegróiak kivándorlása Oroszországba 1817-ben. IZCG XIV/1-2. (1958) 324—327.
- Polevoj Ju.*: V. I. Lenin az oroszországi forradalmi mozgalom marxizmus-előtti időszakáról. Kom 1958. 6. sz. 57—69.
- Jasztrebov F. A.*: Lenin az oroszországi felszabadító mozgalom szakaszairól. UIZs 1958. 2. sz. 71—81.
- Scheibert P.*: Az utópia az orosz forradalomban. GWU 1958. 5. sz. 276—286.
- Schwarz-Sochor J.*: P. I. Pesztel. A jakobinus gondolkodás kezdetei Oroszországban. IIRH 1958. 1. sz. 71—96.
- Bogdanova M. M.*: Új levéltári adatok a P. F. Duncov-Vigodovszkij dekabrista parasztról. ISZSZSZR 1958. 6. sz. 143—144.
- Kogan L. A.*: Fjodor Podsilvalov a jobbágy szabadgondolkodó. VF 1958. 10. sz. 119—125. [A 19. század első fele.]
- Curtiss J. Sh.*: I. Miklós cár hadseregének szerepe és jellege. AHR LXIII. 4. sz. (1958. jul.) 880—889.
- Hvorostyn Sz. K.*: A parasztek válasza a kincstári falvak ügyében kiadott Kankrin-féle reformra (Zen-

- dülés a pszkovi kormányzóság Troice-hlavicki kerületében 1826-27-ben. IZ 62. (1958) 253—268.
- Fih B. I.*: P. Ja. Csaadajev Bresztben, 1826. ISZSZSZR 1958. 1. sz. 177.
- Schönebaum H.*: Pestalozzi jelentősége Oroszországban 1827 óta. JGO 6/2. (1958) 177—200.
- Velichi C.*: Román-orosz segítség az 1828—29-ben a román fejedelemségekbe emigrált bolgároknak. RS II. (1958) 261—272.
- Bukspan P. Ja.*: Az oroszországi selyemszövőipar a 19. század 30—50-es éveiben. VI 1958. 9. sz. 72—86.
- Halfin N. A.*: A brit expanzió Belső Ázsiában a 19. század 30—40-es éveiben és Richmond Shakespeare küldetése. ISZSZSZR 1958. 2. sz. 103—112.
- Kinyapina N. Sz.*: Az 1833. évi unkarj-iszkeleszi orosz—török szerződés. NDVSIN 1958. 2. sz. 30—49.
- Szmirnov A. F.*: A felszabadító mozgalom Belorussziában és Litvániában 1840—1860-ban. IIRK 240—252.
- Rindzjunszkij P. G.*: Kézműipari céhek Rigában a 19. század negyvenes éveiben. IIRK 180—192.
- Lefkina-Szvirskaja V. R.*: A raznocsnycse-értelmiség kialakulása Oroszországban a 19. század negyvenes éveiben. ISZSZSZR 1958. 1. sz. 83—104.
- Kulesov V. I.*: Az Otyecsesztvennie Zapiski az 1840-es években és a nyugati sajtó. VMU 1958. 1. sz. 49—62.
- Tyihonov B. V.*: A répacukor-ipar fejlődése a 19. század negyvenes éveinek második felében és az ötvenes években. (Az ipari forradalom kezdetének történetéhez.) IZ 62. (1958) 126—169.
- Heller A.*: A hegeli történefilozófia és az orosz forradalmi demokraták. SF 1958. 1. sz. 113—142.
- Martinoszkaja V.*: A 19. század negyvenes éveinek orosz utópikus szocializmusa. VE 1958. 8. sz. 81—89.
- Frumenkov G. G.*: A lengyel kérdés a petrasvisták nézeteiben. NDVSIN 1958. 3. sz. 47—51.
- Sztyekov K. V.*: A kaukázusi háború befejezésének tervei a 19. század közepén. ISZSZSZR 1958. 3. sz. 191—196.
- Hajdarov G. H.*: A belső-ázsiai népek Oroszországhoz való csatolásának jelentősége. PIS 1958. 5. sz. 39—48.
- Perényi J.*: A Kárpát-ukrán történetéből, 1849—1914. (oroszul). Bp. 1957. — Ismertetéi: V. I. Nyetocsajev, V. I. Ilko. UIZs 1958. 2. sz. 136—139.
- Ilko V. I.*: Parasztfelkelések Kárpát-Ukrajnában a 19. század második felében. NZUDU XXXVI. (1958) 19—29.
- Altman V. V.*: A 19. század 50—60-as éveiben Oroszországban kibontakozott forradalmi mozgalom történetének kutatására alakult kutatócsoport. VI 1958. 4. sz. 198—201.
- Mervaud M.*: Herzen és Franciaország 1850-ben. Pensée 82. (1958. nov.—dec.) 85—87.
- A. Herzen levelei Olaszországból, 1850-52.* Pensée 82. (1958. nov.—dec.) 87—94.
- Klooskov V. M.*: N. G. Csernisevskij a keleti népekről. VF 1958. 7. sz. 86—88.
- Miszlavszkij I. Sz.*: Az északi orosz Tengeremlék védelme az angol-francia intervenciótól a krími háború idején. VI 1958. 6. sz. 110—119.
- Rozental V. N.*: Az orosz liberálisok első nyílt fellépése 1855—56-ban. ISZSZSZR 1958. 2. sz. 113—130.
- Baraboj A. Z.*: Az 1855-ben a kievi kormányzóságban megindult parasztmozgalom jellegéről. IZ 62. (1958) 245—252.
- Rizsova R. I.*: Az orosz—montenegrói kapcsolatok történetéből. (Az 1857—58-ban Montenegró függetlensége körül folytatott diplomáciai harc.) IZ 63. (1958) 124—155.
- Az 1858. évi parasztmozgalom Észtországbán. A dokumentumokat publikálja: O. Ja. Varesz, Ju. Ju. Kahk, stb. IA 1958. 4. sz. 122—140.
- Kahk Ju. Ju.*: Az 1858-as észtországi parasztfelkelések. ISZSZSZR 1958. 3. sz. 129—144.
- Ionova G. I.*: A munkásmozgalom Oroszországban az 1859—1861-es forradalmi helyzet idején. IIRK 193—210.
- Marx jegyzetei az 1861-es reformot előkészítő adóügyi bizottság aktaiból. ISZSZSZR 1958. 3. sz. 1—8.
- Lesencsko N. N.*: A parasztmozgalom Ukrajnában az 1861. febr. 19-i kiáltvány és rendelet kihirdetésével kapcsolatban. UIZs 1958. 2. sz. 39—52.
- Litvak B. G.*: A moszkvai kormányzóságbeli szerződés-levelek kutatásának eredményei. (A paraszti telekről szóló adatok.) ISZSZSZR 1958. 6. sz. 145—158.
- Lazutka A. Sz.*: A feudális gazdaság újratermeléséről és a parasztkok tönkremenéséről Litvániában az 1863—64-es felkelés előestéjén. VI 1958. 8. sz. 114—125.
- Szovjet-lengyel közös kiadvány az 1863-64. évi felkelés történetének forrásairól. NNI 1958. 5. sz. 178—181.
- Bogutyikova G. I.*: Az 1863. június 26-i reform a cári család birtokában levő falvakban. IZ 63. (1958) 82—123.
- Zajoncskovszkij P. A.*: Az állami parasztkokról szóló 1866. nov. 24-i törvény előkészítése és elfogadása. ISZSZSZR 1958. 4. sz. 103—113.
- Paraszuniko O. A.*: A munkásosztály helyzete Ukrajnában a 19. század második felében. (Munkafeltételek és ipari megbetegedések.) UIZs 1958. 6. sz. 59—77.
- Mazsanov E.*: A kazahok kézműiparának történetéből. (A 19. század második fele—20. század eleje). SzE 1958. 5. sz. 31—49.
- Pach Zs. P.*: A magyarországi és oroszországi porosz-utas agrárfejlődés hasonlósága és különbségei a 19. század második felében. IIRK 681—693.
- Favszov G. A.*: Oroszország központi feketeföldi övezetének parasztagadásai a jobbágyreform utáni időszakban. VI 1958. 8. sz. 126—138.
- Szumbatade A. Sz.*: A piacra termelő földművelés növekedése Azerbajdzsánban a 19. sz. második felében. VI 1958. 4. sz. 114—126.
- P. A. Valujev javaslatai és tervezetei a belpolitika kérdéseiről. Publikálja: V. V. Garmiza. IA 1958. 1. sz. 138—153.
- Sztrazgyiny K. Ja.*: Az ifjú-létt mozgalom a 19. század 60—70-es éveiben. VI 1958. 10. sz. 113—122.
- Linkov Ja. I.*: A „Zemlja i volja” (Föld és Szabadság) forradalmi társaság történetének fő szakaszai az 1860-as években. VI 1958. 9. sz. 33—57.
- Szelesuk V. V.*: A munkáskérdés Oroszországban a 19. század hatvanas éveinek publicisztikájában. IIRK 224—239.
- Kraszavcsenko N. P.*: A textilipar fejlődése a vlagyimiri kormányzóságban a jobbágyreform után. NDVSIN 1958. 2. sz. 50—68. [A 19. század utolsó harmada.]
- Wittram R.*: Bismarck Oroszországgal kapcsolatos politikája a birodalom alapítása után. HZ 186/2. (1958) 261—284.
- Lukomazkaja I. M.*: Az ipari proletariátus kialakulása a Donyec medencében a 19. század hetvenes éveiben és a nyolcvanas évek elején. IIRK 290—307.
- Szokolov O. D.*: Forradalmi propaganda Oroszország vasútvonalain a 19. század hetvenes éveiben. ISZSZSZR 1958. 6. sz. 115—123.
- Szeleznyev K. L.*: Orosz nevek Marx címjegyzékében. IA 1958. 2. sz. 181—184.
- Budjak A. Sz., Ugarov I. F., stb.*: Marx műveinek kiadása és terjesztése Oroszországban. ISZSZSZR 1958. 3. sz. 197—201.
- Ityenberg B. Sz.*: Az első orosz munkás-forradalmárok forradalmi nézeteinek kialakulásáról. VI 1958. 10. sz. 48—60.
- Martinović N. S.*: Baltazar Bogišić és Csehszlovákia. IZCG XIV/1-2. (1958) 143—152. [A szláv jogtörténet professzora Odesszában és igazságügyminiszter Montenegróban, 1834—1908.]
- Kurbatova I. N.*: Oroszország és a lengyel királyság forradalmi kapcsolatai a 19. század utolsó negyedében. NDVSIN 1958. 4. sz. 125—142.
- Zalitskin M. M.*: Új levéltári anyag a román—orosz forradalmi kapcsolatokról, 1875-78. VI 1958. 12. sz. 170—176.
- Ojler A.*: A román nép hozzájárulása az 1875—1878. évi orosz—török háborúhoz. IP 1958. 2. sz. 26—33.
- Kuzmin-Taraszov A. A.*: A nyugati tőkés hatalmak ellenséges cselekedetei az 1877—1878-as orosz—török háborúban. IP 1958. 2. sz. 34—44.
- Nyikityin A. Sz.*: Az orosz társadalom és Bulgária felszabadulása. IP 1958. 2. sz. 13—25.
- Todorov G. D.*: A bolgár közvélemény és az 1877—78. évi orosz—török háború. (Bulgária török iga alóli felszabadulásának 80. évfordulójára.) NNI 1958. 2. sz. 49—61.
- Prenant M., Gacon J., Caveing M.*: Plehanov G., a

- nagy marxista gondolkodó. Pensée 79. (1958. máj.—jun.) 29—51.
- Dautry J.**: Plehanov és a történelemelmélet. Pensée 77. (1958. jan.—febr.) 89—95.
- Polotov Sz. I.**: Az ukrániai bányászati és kohászati ipar monopolizálásának kezdete a 19. század végén. UIZs 1958. 1. sz. 21—38.
- Pusztula Z.**: A monopoliumpok a Lengyel Királyság vasiparában és részvételük a „Prodmetben”. IZ 62. (1958) 84—125. [A 19. század vége—20. század eleje.]
- Vlaszenko T. Sz., stb.**: A proletariátus kialakulása Oroszországban a 19. század végén és a 20. század elején. IIRK 277—289.
- Gübert M. I.**: A munkabérek változásai a 19. század végén. IIRK 319—332.
- Losz F. E.**: A munkásosztály forradalmi tudatának fejlődése a 19. század végén és a 20. század elején. UIZs 1958. 5. sz. 98—109.
- Anfimov A. M.**: A magán-erdőgazdaságok Oroszországban a 19. század végén és a 20. század elején. IZ 63. (1958) 244—258.
- Loboda I. Sz.**: Mezőgazdasági túlnépesedés a Balparti-Ukrajnában a 19. század végén (a poltavai és csernyigovi kormányzóságok adatai alapján). ISZSZSZR 1958. 5. sz. 137—143.
- Nyetcsajev V. I.**: A magyar burzsoá kormány gyarmati politikája Kárpát-Ukrajnában a 19. század végén és a 20. század elején. NZUDU XXXVI. (1958) 30—54.
- Laran M.**: Az orosz forradalom ideológiai eredetéről: Az ellenzéki áramlatok Oroszországban a 19. század végétől 1905-ig. RH 1958. jul.—sept. 95—110.
- Szkrobot Sz. Sz.**: A pétervári munkások sztrájkharca 1891—1895-ben. ISZSZSZR 1958. 6. sz. 105—114.
- Rozskova M. K.**: A Trjohgornaja manufaktúra munkásainak bére 1892—1913. IIRK 333—341. [Anyag-közlés.]
- Kulagin N.**: V. I. Lenin műveinek teljes kiadásához. VE 1958. 4. sz. 32—37.
- V. I. Lenin** két új kézirata. Okmánypublikáció. IA 1958. 2. sz. 3—4.
- Hanyin L. G., Butsev I. G., Belmasz A. V.**: Emlékezők Leninre. IA 1958. 2. sz. 154—163.
- Martjensz L. K.**: Emlékezők V. I. Leninről. IA 1958. 5. sz. 146—150.
- Sztrongin L. I.**: Emlékezők V. I. Leninről. IA 1958. 4. sz. 157—159.
- Belik A. P.**: N. G. Csernisevszkij munkáinak hatása Lenin forradalmi nézeteinek kialakulására. VF 1958. 7. sz. 73—76.
- Bergner D.**: Lenin filozófiai öröksége — a forradalmi dialektika kézikönyve. Ein 1958. 6. sz. 787—798.
- Okulov A. F.**: Lenin harca a revizionizmus ellen, a tiszta marxista elméletért. VF 1958. 7. sz. 20—29.
- Puls P.**: Lenin harca az opportunizmus ellen szervezési kérdésekben. (V. I. Lenin Művei hetedik kötetének németnyelvű kiadásához.) Ein 1958. 4. sz. 460—470.
- Kraszín Ju. A.**: V. I. Lenin a forradalmi helyzetről. VF 1958. 4. sz. 40—51.
- V. I. Lenin** a pártosságról a történeti irodalomban. VI 1958. 4. sz. 3—22.
- N. K. Krupszkaja** megjegyzései a V. I. Leninről készített művészeti alkotásokról. Publikálja: K. F. Bogdanova, V. Sz. Dridzo. IA 1958. 4. sz. 67—84.
- Korolcsuk E. A.**: Lenin harca az ökonomizmus ellen keletkezésének időszakában, 1894—1897. IIRK 282—276.
- Szuszlova F. M.**: V. I. Lenin álláspontja a pártkongresszus összehívása kérdésében a 19. század kilencvenes éveinek derekán. VI 1958. 4. sz. 218—220.
- A. „Nancsoje Obozrenyje”** (Tudományos Szemle) c. folyóirat történetéhez, 1894—1903. Az anyagot publikálja: N. I. Filippova. IA 1958. 6. sz. 107—138.
- Adalékok I. N.** Uljanov életrajzához. Az iratokat publikálja: B. V. Fedorenko. IA 1958. 2. sz. 24—35.
- M. A. Uljanova** levelei, 1898—1915. Az iratokat publikálja: Ju. Ja. Mahina. IA 1958. 2. sz. 5—23.
- Nyevzorova-Kraszsanovszkaja Z. P., Gzenbum A.**: Visszaemlékezések M. A. Uljanováról. IA 1958. 2. sz. 164—165.
- Brodskij R. M.**: Az 1898. évi spanyol—amerikai háború hatása az amerikai—országi kapcsolatokra. PZI VIII. (1957) 5—27.
- Sebalgyin Ju. N.**: „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom történeti előfeltételei. (Oroszország az imperializmus korában)” c. munkával kapcsolatos Feljegyzés megvitatása. VI 1958. 3. sz. 205—208.
- Volobujev P.**: Az oroszországi monopolkapitalizmus rothadásának sajátosságairól. VE 1958. 2. sz. 60—70.
- Sacillo K. F.**: A finantőke és az oroszországi tengeri hajóépítőipar az első világháború előtt. NDVSIN 1958. 3. sz. 83—96.
- Kovalenko D., stb.**: Emeljük magasabbra a Szovjetunió Kommunista Pártja története tudományos kidolgozásának színvonalát. Kom 1958. 13. sz. 110—120.
- Rotyenberg R. Sz.**: Oroszország munkásosztályának harca az állami társadalombiztosításért, 1900—1914. VI 1958. 11. sz. 126—141.
- Iszajev I. Ju.**: A bakui marxista-leninista szervezet létrejöttének és kialakulásának történetéhez. VI 1958. 8. sz. 97—113.
- Fischer Fr.**: Az USA Oroszországhoz való viszonya a századfordulótól 1945-ig. HZ 185/2. (1958) 300—347.
- Popov I. P., Fulin Ju. V.**: Oroszország kultúrája az imperializmus időszakában. PIS 1958. 4. sz. 44—54.
- Begyin V. V.**: A poltavai kormányzóság parasztsága az 1902. évi mozgalom előtt. NDVSIN 1958. 3. sz. 68—82.
- Geyer D.**: Az orosz pártszakadás a német szociáldemokrácia megítélésében, 1903—1905. IRSH 1958. 2. sz. 195—219; 3. sz. 418—444.
- Bekmahanov Je.**: A munkásmozgalom Kazahsztanban az első orosz forradalom idején. IIRK 342—353.
- Brachmann B.**: Orosz szociáldemokraták Berlinben 1905—1907. ZG 1958. 4. sz. 775—796.
- Sejmann M. M.**: Az 1905—1907. évi forradalom és a Vatikán segítségével a cárizmusnak. IIRK 398—404.
- Puskareva I. M.**: Az oroszországi vasutak — az 1905. évi októberi politikai sztrájk aktív résztvevői. VI 1958. 12. sz. 152—169.
- Snitman A. M.**: N. D. Mihajlov (1887—1916) forradalmi tevékenysége Ögyesszában. IP 1958. 5. sz. 73—83.
- Oroszország 1905-ben** elismerte a független norvég államot. Okmánypublikáció. NNI 1958. 4. sz. 130—141.
- Grigorjevics Sz. Sz.**: Az orosz Távol-Keleten lakó koreaiak részvétele a japánellenes nemzeti felszabadító harcban 1906—1916-ban. VI 1958. 10. sz. 139—151.
- Gyerenkoeszkij G. M.**: Az OSZDMP délnyugati vasútvonalai csomóponti irodája 1906—1908-ban. IIRK 371—397.
- Rozentul E. M.**: A francia diplomácia és az angol—országi közlekedés 1906—1907-ben. (Oroszország bekapcsolódása az antantba.) ISZSZSZR 1958. 5. sz. 123—136.
- Ivanov L. M.**: A Donyec medencei bányamunkások tömegmozgalmaának fellendülése 1906 nyarán. IIRK 354—370.
- Smorgun P. M.**: Kiev vidékének bolsevikjei a sztolipini reakció éveiben (1907—1910). UIZs 1958. 4. sz. 20—34.
- Avreh A. Ja.**: Az agrárkérdés a III. dumában. IZ 62. (1958) 26—83.
- Szimonova M. Sz.**: A sztolipini agrárpolitika gazdasági eredményei a központi feketeföldi kormányzóságokban. IZ 63. (1958) 31—81.
- Sztkjarov L. F.**: A sztolipini birtokrendezés Szibériában. NDVSIN 1958. 4. sz. 24—37.
- Osztalceva A. F.**: Imperialista ellentétek Anglia és Oroszország között az 1907. évi megállapodás megkötésekor. NDVSIN 1958. 4. sz. 143—157.
- Alekszandrov F. L., Salaginova L. M.**: Január 9-e Oroszországban 1908—1917-ben. IA 1958. 1. sz. 212—221.
- Bovikin V. I.**: Monopolista szerződések az orosz hadiiparban (a szenátori revíziói alapján, 1908—1911). ISZSZSZR 1958. 1. sz. 125—129.
- Mityin M.**: Nagy eszmei fegyver a világ megismeréséhez és átalakításához. (Lenin „Materializmus és empiriokritikizmus” c. műve megírásának 50. évfordulójára.) Kom 1958. 14. sz. 19—32.
- Tyukarkin V. G.**: „Új rend” az áttelepítési politikában Kelet-Szibériában, 1911—1914. NDVSIN 1958. 4. sz. 38—54.
- Alekszandrov F. L., Olhovszkij M. Z.**: A bolsevikok pártja az oroszországi proletariátus élen a nyolcórás

- munkaidőért való harcban, 1912—1917. VI 1958. 6. sz. 3—21.
- Gorovszkij F. Ja.*: A bolsevikok és az ukrán nemzeti kérdés a IV. állami dumában. UIZs 1958. 2. sz. 3—20.
- Az OSzDMP prágai konferenciájának előkészítése. A dokumentumanyagot publikálja: L. I. Zsarov, N. I. Kuznyecov. IA 1958. 5. sz. 3—22.
- Bovikin V. I.*: Adalék a külföldi tőke behatolásához Oroszországban. (A permi fegyvergyár ügye.) NDVSIN 1958. 1. sz. 66—73. [1913/1914]
- Arutjunov G. A.*: A bakui kőolajipari munkások sztrájkharca 1913. július—augusztusában. IIRK 405—415.
- A csatári munkások sztrájkja 1913-ban. Az iratokat publikálja: G. A. Arutjunov. IA 1958. 1. sz. 119—137.
- A bolsevik párt kongresszusának előkészítése 1914-ben. Az anyagot publikálja: A. M. Volodarszkaja. IA 1958. 6. sz. 3—35.
- Grube B. B.*: Az ipar militarizálása és az orosz proletariátus az első világháború éveiben. IIRK 416—430.
- Lavericev V. Ja.*: A textilipar állami szabályozása Oroszországban az első világháború éveiben. NDVSIN 1958. 2. sz. 69—89.
- Pogrebinszkij A. P.*: „Prodamet” szindikátus az első világháború éveiben, 1914—1917. VI 1958. 10. sz. 22—34.
- Haritonov V. L.*: A bolsevikok harca Ukrajnában a hadipari bizottságok bojkottjáért. NDVSIN 1958. 4. sz. 55—67.
- Gricenko A. P.*: Parasztmozgalom a dnyeczi iparvidéken az első imperialista háború éveiben (1914. júl.—1917. jan.). UIZs 1958. 4. sz. 75—85.
- Pietschmann A.*: Lenin harca az imperialista háború ellen, a békért és a szocializmusért. Ein 1958. 6. sz. 1148—1159.
- A lettországi bolsevikok röplapjai az első világháború éveiben. Publikálja: I. M. Dazsina. IA 1958. 4. sz. 39—66.
- Sztrazasz A. S.*: A német imperialisták gyarmati rezsimje Litvániában az első világháború éveiben. VI 1958. 12. sz. 67—85.
- Lavericev V. J.*: Az oroszországi lenexport 1916—1917-ben. ISZSZSZR 1958. 1. sz. 130—138.
- Jefimov Sz. F.*: Lenin „Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelső foka” c. művének logikai felépítése. VF 1958. 4. sz. 52—63.
- Szeleckij V. K.*: Az orosz ipar válsága a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előestéjén. PIS 1958. 5. sz. 49—53.
- A Szovjetunió Kommunista Pártjának történetéből. Kom 1958. 14. sz. 46—101. [Az új párttörténet VII. fejezete: A párt — a Nagy Októberi Szocialista Forradalom lelkesítője és szervezője 1917. márc.—okt.]
- Kovalenko D. A., Oznobisin D. V.*: A munkástömegek forradalmi alkotómunkája az önkényuralom megdöntése után Oroszországban. VI 1958. 1. sz. 22—44.
- Figueres L.*: A bolsevikok 1917 októberének előestéjén kifejtett tevékenységének néhány tanulsága — Lenin műveinek 25. kötetével kapcsolatban. CC 1958. 1. sz. 35—55.
- Sztyepanyin V. A.*: A jenyiszeji kormányzósági földbizottságok a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előkészítésének időszakában. NDVSIN 1958. 2. sz. 81—90.
- Frejdlin B. M.*: A proletártömegek forradalmi alkotómunkája 1917 március—áprilisban. IIRK 431—449.
- Fofanora M. V.*: V. I. Lenin Finnországból 1917-ben Petrográdra való visszatérésének dátumáról. IA 1958. 2. sz. 166—169.
- Anaskin I., Varzso I.*: A Nagy Október éltető lehellete. Kom 1958. 5. sz. 101—110.
- Sztyepanyan C. A.*: Az Októberi Forradalom és a kommunista formáció létrejötte. VF 1958. 10. sz. 19—36.
- Az 1957—1958-ban kiadott dokumentumkötetek és szemlék a Nagy Októberi Szocialista Forradalom történetéről. ISZSZSZR 1958. 5. sz. 197—204.
- Parlov M. N., Poletajev V. Je.*: Az Októberi Forradalom 40. évfordulójával kapcsolatos tudományos kiadói tevékenység eredményeinek megvitatása. VI 1958. 7. sz. 190—203.
- Az Ukrán, Kirgiz, Tadzsik és Türkmen SzSZK-ok történetészeinek munkái a Nagy Október 40. évfordulójára. ISZSZSZR 1958. 1. sz. 241—244.
- A szocialista országokban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójára kiadott cikkek. ISZSZSZR 1958. 4. sz. 198—202. [Bibliográfia.]
- A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójára rendezett tudományos ülésszakok. ISZSZSZR 1958. 1. sz. 233—240.
- A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójára rendezett tudományos ülésszakok és ülések. NNI 1958. 1. sz. 196—203.
- A Szovjetunió Tudományos Akadémiája történettudományi osztálya tanácsának ülésszaka „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom története” problémájáról. ISZSZSZR 1958. 4. sz. 203—208. [1958. ápr. 15—18.]
- Prokofjeva D. Sz.*: A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szlavisztikai Intézetének tudományos ülésszaka az Októberi Forradalom 40. évfordulójára. KSZISZ 26. (1958) 125—127.
- Todorov G. D.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójának tiszteletére rendezett tudományos ülésszakok Bulgáriában. VI 1958. 2. sz. 217—219.
- Godlewskaja R., Krzywoblocka B.*: A Lengyel Párttörténeti Intézet tudományos ülésszaka az Októberi Forradalom 40. évfordulóján. KH 1958. 1. sz. 246—248.
- Molenda J.*: Az Októberi Forradalom 40. évfordulóján rendezett tudományos ülésszak. KH 1958. 1. sz. 244—246.
- Mazurek Z., Orłowski R.*: A lublini egyetem tudományos ülésszaka az Októberi Forradalom 40. évfordulóján. KSZISZ 26. (1958) 128—129.
- Willmaune J.*: Tudományos ülésszak Lublinban az Októberi Forradalom 40. évfordulóján. KH 1958. 1. sz. 254—255.
- Arlanowski K.*: Tudományos konferencia Przemysl-ben az Októberi Forradalom 40. évfordulóján. KH 1958. 1. sz. 251—253.
- Rothstein A.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójára Londonban rendezett kiállítás. VI 1958. 2. sz. 220—221.
- Golovanov D. D., Ljubinszkij M. Sz., Fekselman M. I.*: Dokumentum-kiállítások Október történetéből. IA 1958. 1. sz. 245—247.
- Miljujev K. G.*: Az Októberi Forradalom Moszkvában és a moszkvai kormányzóságban. Dokumentumok szemléje. IA 1958. 6. sz. 206—208.
- Anaskin I. D., Rubin I. A., Tulcsinszkij L. I.*: Az Októberi Forradalom az OSzSZSZK nemzeti körzeteiben. Dokumentumgyűjtemények szemléje. IA 1958. 6. sz. 199—206.
- Arutjunov G. A. stb.*: Dokumentumok az Októberi Forradalomról a nemzeti körzetekben. VI 1958. 7. sz. 120—137.
- Szoboljev P. N.*: A munkás-paraszt szövetség kérdése az Októberi Forradalomról szóló irodalomban. VI 1958. 9. sz. 107—118.
- Voronovics A. A., Tolstih D. A.*: A Petrográdon és Moszkvában lezajlott proletárforradalom megvilágítása a szovjet hatalom 40. évfordulójára megjelent irodalomban. VI 1958. 11. sz. 153—160.
- Vasilecsukov T. G.*: A munkásifjúság szocialista szövetségének harca az Októberi Forradalom győzelméért Ukrajnában. UIZs 1958. 1. sz. 17—30.
- Fegyveres felkelés Vinnycában 1917. okt. 28—29-én. A dokumentumokat publikálja: P. P. Gudzenko. UIZs 1958. 5. sz. 175—189.
- Cercvadze M. V.*: A szovjet hatalomért folyó harc történetéhez Gruziában, 1917. okt.—dec. ISZSZSZR 1958. 1. sz. 32—51.
- Caernyarszkij G. I.*: Új adatok a Nagy Októberi Szocialista Forradalomról és a bulgáriai forradalmi mozgalomra gyakorolt hatásáról. ISZSZSZR 1958. 6. sz. 208—211.
- Melnikova I. N.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és Csehszlovákia. (Az 1957-ben megjelent csehszlovák könyvekről.) UIZs 1958. 4. sz. 129—137.
- Steckiewicz S. M.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása Lengyelországra. (A népi demokratikus Lengyelországban 1950—1957-ben megjelent irodalom és dokumentumpublikációk szemléje.) NNI 1958. 3. sz. 155—169.
- Nissen W.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatását dokumentáló anyag az NDK levéltáraiban. NNI 1958. 3. sz. 206—208.

- „A Szovjetunió története. A szocializmus kora.” c. tankönyv megvitatása. VI 1958. 8. sz. 197—202.
- Koordinációs értekezlet a szovjet társadalom történetéről. VI 1958. 2. sz. 199—201.
- Bromlej J. V.: A Szovjetunió szocializmuskori története kérdéseinek megvitatása az Akadémia történeti osztályának koordinációs értekezletén. VAN 1958. 3. sz. 115—116. [1957. dec.]
- Pankov Ju. V.: A pártlevéltárakban az SZKP és a szovjet társadalom történetéről folyó kutatómunka. VI 1958. 10. sz. 213—214.
- Seraunov A. D., Szegegov A. V.: A szocialista építés ellentmondásainak sajátosságai a Szovjetunióban. VF 1958. 11. sz. 32—43.
- Kuznyecova Sz. I.: A Szovjetunió szocializmuskori története néhány kérdésének megvilágítása az angol és amerikai irodalomban. VI 1958. 4. sz. 153—169.
- Gladkov I.: A békés szocialista építés lenini terve. VE 1958. 4. sz. 9—21.
- Szeleznyev M. Sz.: A szovjet társadalom történetéről szóló dokumentumanyag publikálásáról. VI 1958. 6. sz. 88—95.
- Ardayev G. B.: Harc az Osztrák Szocialista Párt programtervezete körül és a szovjet társadalom történetének kérdései. ISZSZSZR 1958. 6. sz. 203—207.
- Danyilov V. P.: A földbírtokviszonyok a szovjet falun a kolhozrendszer előtt. ISZSZSZR 1958. 3. sz. 90—128.
- Zauzolkov F.: A szocialista értelmiség kialakulása és növekedése a Szovjetunióban. Kom 1958. 10. sz. 52—65.
- V. I. Lenin a szovjet intézmények munkaszervezéséről. Az iratokat publikálja: M. Sz. Veszelnina, M. V. Grebennyykov. IA 1958. 4. sz. 18—24.
- Szukomlin V.: A szovjet igazságszolgáltatás negyven éve. (A szocialista törvényesség fejlődése és meg erősödése). CI 96. (1958. máj.) 18—32; 97. (jún.) 19—34.
- F. E. Dzerzsinszkij a forradalmi törvényességről. Az iratokat publikálja: A. K. Goncsarov, I. A. Dorosenko. IA 1958. 1. sz. 3—25.
- Fokina G. K.: Új könyvek a Szovjetunió külpolitikájának és nemzetközi kapcsolatainak történetéről. NXI 1958. 4. sz. 197—198.
- Razzakov I.: A lenini nemzetiségi politika és a népek barátsága. Kom 1958. 13. sz. 37—48.
- Gafurov B.: Az SZKP nemzetiségi politikájának sikerei és az internacionalista nevelés néhány kérdése. Kom 1958. 11. sz. 10—24.
- Rigault J.: Az Ukrán SzSzK 40 éve. CC 1958. 2. sz. 224—235.
- Lipovcsenko N.: A harc és győzelmek 40 esztendő útja. Az Ukrán Kommunista Párt megalakulásának 40. évfordulójára. ND 1958. 9. sz. 92—102.
- Anyag az Ukrán Kommunista Párt történetéhez. A Központi Bizottság kongresszusai, konferenciái és plénumainak rövid krónikája. Összeállította: P. I. Gyenyiszenko, P. I. Pavljuk és D. I. Scedrina. UIZS 1958. 3. sz. 121—134.
- Gorogyeckij Je. N.: A hadsereg demobilizálása 1917—1918-ban. ISZSZSZR 1958. 1. sz. 3—31.
- Klevanszkij A. H.: Az oroszországi csehszlovák forradalmi szervezetek (1917—1921) történetének néhány kérdése a csehszlovák történészek legújabb munkáiban. ISZSZSZR 1958. 5. sz. 216—223.
- Alahverdov G. G.: Hogyan hamisítják meg az amerikai burzsoá történészek az 1917—1920-ban a Szovjetunió ellen végrehajtott amerikai intervenció történetét. VI 1958. 11. sz. 177—189.
- Golub P. A.: A lengyel forradalmi csapatok Oroszországban 1917—1920-ban. VI 1958. 3. sz. 44—63.
- Szapronov Sz. G.: A tengerészek harca Rosztovért és Krimért, 1917/18. IA 1958. 6. sz. 155—161.
- Kommunista röplapok és felhívások az antant katonáihoz. Publikálja: Sz. M. Kljackin, A. F. Gorlenko. IA 1958. 1. sz. 41—75.
- Gersberg Sz. R.: V. I. Lenin és a Népgazdasági Főtanács (VszNH) megalakítása. VI 1958. 7. sz. 3—24. [1917 dec.]
- Bayramjan I.: Dicső hadi pályafutás. A szovjet fegyveres erők 40. évfordulójára. Kom. 1958. 2. sz. 34—48.
- A szovjet fegyveres erők történetének alkotó tanulmányozásáért. VI 1958. 2. sz. 3—19.
- Boltyn J. A.: A szovjet történészek megtisztelő és felelősségteljes feladata. (A szovjet fegyveres erők 40. évfordulójára.) VAN 1958. 2. sz. 3—12.
- Rjadnyina U. I.: Az Ukrán Kommunista Párt első kongresszusának történelmi jelentősége. (A 40. évfordulóra.) UIZS 1958. 3. sz. 3—14.
- Gema V. J., Szkljarenko Je. M.: A külföldi dolgozók részvétele az orosz és ukrán népnek az 1918. évi osztrák—német agresszió elleni harcában. UIZS 1958. 1. sz. 71—83.
- Matvejev A. M.: Iráni emigránsok Turkesztánban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után, 1918—1921. SzVosz 1958. 5. sz. 120—123.
- Kuzmin N. F.: V. I. Lenin a parancsnoki és politikai káderek létrehozásáról a szovjet fegyveres erőkben, 1918—1920. VI 1958. 4. sz. 23—44.
- Az SZKP a külföldi katonai intervenció és a polgárháború időszakában. Kom 1958. 15. sz. 56—86. [Az új párttörténeti tankönyv IX. fejezete.]
- V. K. Blücher a polgárháború frontján. Az iratokat publikálja: V. V. Dusenynkin. IA 1958. 1. sz. 76—88; 5. sz. 77—98.
- A. M. Gorkij a „Vszemirnaja literatúra” kiadó szervezője, 1918—1921. IA 1958. 2. sz. 67—95.
- Hejfee A. M.: A Kínai Keleti Vasútvonalon orosz és kínai munkásainak közös harca az intervenciók és fehér-gárdisták ellen, 1918—1920. VI 1958. 4. sz. 127—145.
- Adams A. E.: A bolsevikok és az ukrán front 1918—1919-ben. SEER 80. (1958. jún.) 396—417.
- Zak L. M.: Odessa illegális bolsevik szervezete az antant intervenciója idején, 1918—1919. IIRK 462—477.
- Vajtkevicszusz B. Ju.: Szocialista átalakulás Litvániában 1918—1919-ben. ISZSZSZR 1958. 3. sz. 38—62.
- Szipolusz V. Ja.: A külföldi intervenció Lettországon 1918—1919-ben. ISZSZSZR 1958. 6. sz. 30—53.
- V. V. Kujbisev katonai és politikai tevékenysége a keleti fronton 1918—1919-ben. A dokumentumokat publikálja: A. P. Kladt., V. F. Kutjev. IA 1958. 4. sz. 85—121.
- Szelezov D. K.: A partizánmozgalom keletkezése és fejlődése az Altájban 1918—1919-ben. NDVSIN 1958. 3. sz. 97—114.
- Pirogov V. K.: Harc a szocialista építés megindításának lenini térvért a brjanszki gépgyárban, 1918. NDVSIN 1958. 2. sz. 91—104.
- Szelvinszkaja V. M.: A munkásosztály vezető szerepe a szocialista forradalomban falun 1918-ban. VI 1958. 3. sz. 3—23.
- A pszkovi komszomol szervezet megalakításának történetéhez. Az iratokat publikálja: F. I. Bunyina, M. V. Kleckina. IA 1958. 5. sz. 63—76.
- Krasztyn Ja. P.: A lett nép harca 1918-ban Szovjet-Lettországért. IIRK 450—461.
- Kobljakov I. K.: A szovjet állam harca a béke fenn-tartásáért Németországgal a breszti békeszerződés hatályának időszakában, 1918. márc.—nov. ISZSZSZR 1958. 4. sz. 3—26.
- A „Prodamet” szindikátus visszaállítási kísérletei 1918-ban Ukrajnában. A dokumentumokat publikálja: A. L. Cukernyik. IA 1958. 3. sz. 144—151.
- A bolsevik szervezetek az OK/b/P VII. kongresszusa előtt. A dokumentumokat publikálja: V. V. Anyikejev, R. A. Lavrov. IA 1958. 3. sz. 17—31; 4. sz. 25—38.
- Kovalenko D. A.: Adalék az ipar evakuálásának történetéhez a fegyveres intervenció és a polgárháború kezdeti időszakában. NDVSIN 1958. 2. sz. 105—121.
- Csebajevcszkij F. V.: A helyi szovjetek megerősítése 1918 nyarán és őszén. VI 1958. 8. sz. 22—39.
- Batovszki H.: Az 1918. szept. 3-án Németországhoz intézett szovjet jegyzek. SM 1958. 9. sz. 3—15.
- Adalék V. I. Lenin „Kis kép nagy kérdések megvilágítására” c. cikkének megírásához. Publikálja: A. F. Besszonova, V. D. Csernisov. IA 1958. 4. sz. 3—17. [1918 vége — 1919 eleje.]
- Galtze H. W.: Orosz—német együttműködés a weimari köztársaság idején. AHR LXIII. 3. (1958. ápr.) 565—597.
- M. V. Frunze és V. I. Lenin levelezéséből, 1919—1920. Publikálja: N. G. Kornijenko, D. V. Oznobisin. IA 1958. 3. sz. 32—40.
- Ponomarenko P. M.: A munkásosztály szövetsége a középparasztsággal Ukrajnában 1919—1920-ban. VI 1958. 12. sz. 50—66.
- Daskevics Ja. R.: A kommunista és szovjet sajtó Nyugat-

- Ukrajnában 1919—1920-ban. UIZs 1958. 1. sz. 117—124.
- Adamija V. I.*: Grúzia kérdése a párizsi békekonferencián, 1919—1920. NDVSIN 1958. 4. sz. 68—81.
- Bazijanc A. P.*: Az USA rabló politikája Azerbajdzsánban, 1919—1920. UZIV XIX. (1958) 22—38.
- Csubukov Ja. A.*: A polgárháború Kirgizában 1919—1920-ban. NZUDU XXXVI. (1958) 152—179.
- Szaszenjuk Sz. N.*: Az orosz és ukrán nép együttműködése a szovjetek megalakításában Ukrajnában 1919-ben. UIZs 1958. 5. sz. 137—148.
- Kulinyics J. M., Kosik M. M.*: A Spartakus német kommunista csoport forradalmi tevékenysége Ukrajnában 1919-ben (A „Weltkommune” és „Völkerfreiheit” c. lapok anyaga alapján.) UIZs 1958. 1. sz. 108—117.
- Trojan M. V.*: A munkáshatalom létrehozása Kárpát-Ukrajnában és a megerősítéséért folytatott harc 1919-ben. NZUDU XXXVI. (1958) 55—70.
- I. I. Vacetisz jelentései V. I. Leninnek, 1919. febr.—máj.* Publikálja: B. V. Fedorenko. IA 1958. 2. sz. 36—50.
- Tatária bolsevikjainak harca Koleszár szétzúzásaért. Az anyagot publikálja: A. I. Lebegyeva, S. Ju. Juszupov. IA 1958. 5. sz. 99—122.
- Radusz-Zenkovics V. A.*: A szaratoivi kormányzósági végrehajtó bizottság munkája 1919 nyarán. IA 1958. 5. sz. 151—158.
- Csigirik V. V.*: Az Ukrán Kommunista (bolsevik) Párt harca az agrárviszonyok forradalmi átalakításáért (1919. dec.—1921. márc.) UIZs 1958. 4. sz. 3—19.
- Hlanta O. V.*: A cseh burzsoázia gyarmati politikája Kárpát-Ukrajnában a 20. század 20-as éveiben. NZUDU XXXVI. (1958) 90—104.
- Liszovik P. M.*: A „Karpatska Pravda” harca az ukrán burzsoáz nacionalizmus ellen. NZUDU XXXIII. (1958) 3—20. [Megjelent Ungváron, 1920—1938.]
- A tomszki kormányzóság komszomol-szervezetének történetéből, 1920—26. Az anyagot publikálja: M. I. Csugunov. IA 1958. 6. sz. 54—72.
- Csernomorszkij M. N.*: Az ipari üzemek megoszlása társadalmi szektorok szerint a NEP első éveiben (az 1920. és 1923. évi ipari összeírások adatai alapján). ISZSZSZR 1958. 6. sz. 95—104.
- A szovjet hatalom felállításáa Örményországban. Az anyagot publikálja: Sz. V. Harmandarjan. IA 1958. 6. sz. 91—106.
- Kerimov M. A.*: A kaukázusontúli szovjet köztársaságok és Törökország, 1920—1922. UZIV XIX. (1958) 3—21.
- Bünger S.*: Az „El a kezekkel Oroszországtól” mozgalom Angliában, 1920. ZG 1958. 6. sz. 1249—1283.
- Kuzmin N.*: Az antant harmadik hadjáratainak szétzúzása. ISZSZSZR 1958. 2. sz. 13—49.
- Hooker J. R.*: Lord Curzon és a Curzon-vonal. JMH 1958. 2. sz. 137—138.
- Genkina E. B.*: A termelési értekezletek létrejötte a helyreállítási időszak éveiben, 1921—1925. ISZSZSZR 1958. 3. sz. 63—89.
- Szolzovjov P. V.*: Hibin és az apatitipar megteremtése a Szovjetunióban. VI 1958. 2. sz. 45—59. [1921—]
- Genkina E. B.*: A Szovjetunió munkásosztályának nemzetközi kapcsolatai a helyreállítási időszakban, 1921—1925. IIRK 478—497.
- Mathanova Je. I.*: A munkás-paraszt levelezők mozgalomának keletkezése és fejlődése a Szovjetunióban, 1921—1925. VI 1958. 9. sz. 19—32.
- Trofimov K. Sz.*: V. I. Lenin szerepe a munkásmozgalom egységes akciófrontja elveinek kidolgozásában, 1921—1922. VI 1958. 4. sz. 45—56.
- Fridman Ju. A.*: A nemzetközi proletariátus mozgalma Szovjet-Oroszország megsegítésére 1921—1922-ben. VI 1958. 1. sz. 85—101.
- Szaszavszkij D. N.*: Az USA politikája az „orosz kérdésben” a washingtoni konferencián, 1921—1922. UIZs 1958. 4. sz. 63—75.
- Csmiga A. F.*: Az árucsera szervezése Szovjet-Oroszországban 1921-ben. NDVSIN 1958. 1. sz. 74—84.
- Zalavszkij A. D.*: A X. Pártkongresszus élelmiszer-ádról hozott határozatainak végrehajtása Ukrajnában, 1921. UIZs 1958. 1. sz. 3—16.
- A vörös professzorátus intézetének történetéhez, 1921. Az anyagot publikálja: Sz. M. Dubrovskij. D. V. Romanovskij. IA 1958. 6. sz. 73—90.
- Samszudinov A. M.*: Az 1921. március 16-i szovjet—török barátsági szerződés. KSZIV XXVI. (1958) 72—83.
- A Donyec-medence helyreállításának történetéből, 1922—24. Az anyagot publikálja: P. I. Gvanyiszenko, I. I. Zonyenberg. IA 1958. 3. sz. 97—122.
- Kerimov M. A.*: A gazdasági kapcsolatok a kaukázusontúli szovjet köztársaságok és Törökország között 1922—1923-ban. Az 1922. évi kaukázusontúli—török gazdasági konferencia. KSZIV XXVI. (1958) 84—91.
- Bazsenova N. P.*: A forradalmi felszabadító harc Kárpát-Ukrajnában 1922-ben. NZUDU XXXVI. (1958) 71—85.
- Arutjunjan Ju. V.*: A szocialista mezőgazdaság munkáskáderei kialakulásának kérdéséhez. (Az első gépállomások). IIRK 536—546.
- Najda Sz. F., Ribakov M. V.*: A. M. Gorkij szerepe „A polgárháború története a Szovjetunióban” c. kiadvány megszervezésében. VI 1958. 8. sz. 72—83.
- Kiszteleva M. V.*: A termelési értekezletek Leningrád gyáraiban 1924—25-ben. IA 1958. 4. sz. 234—236.
- Az urali termelési értekezletek történetéből, 1924—25. Az anyagot publikálja: V. M. Gotlober, L. I. Novoszelov. IA 1958. 2. sz. 51—66.
- Berhin I. B.*: A pártpolitikai szervek megerősítése és a politikai pártmunka megújítása a Vörös Hadseregben 1924—25-ben. VI 1958. 2. sz. 23—44.
- Karpenko A. Je.*: A Nyugat-ukrajnai Kommunista Párt történetének néhány kérdése, 1924—25. UIZs 1958. 3. sz. 83—95.
- Szipiac B. I.*: A kárpát-ukrajnai kommunisták képviselőjének felszólalása a Komintern V. kongresszusán. NZUDU XXXVI. (1958) 86—89.
- Poljakov Ju. A.*: Az 1924. évi aszály és a következményei elleni harc. ISZSZSZR 1958. 1. sz. 52—82.
- Altman V. V.*: A Szovjetunió harca a békéért. (A montreux-i konferencián.) IIRK 498—523.
- Gqsiorowski Z. J.*: Az orosz előjáték Németország számára 1924 decemberében. JMH 1958. 2. sz. 99—117.
- A csehszlovák „Intergelpo” ipari szövetség történetéhez. A dokumentumokat publikálja: D. M. Budjanskij, N. A. Velicsko. IA 1958. 3. sz. 123—143. [Az eredetileg Csehszlovákiában alakult ipari szövetséget 1925-ben áttelepült Kirgizába. Alapítói voltak: csehek, szlovákok, magyarok.]
- V. V. Kujbisev és a Szovjetunió szocialista iparosítása. A dokumentumokat publikálja: L. K. Vinogradov, Je. P. Podvigina. IA 1958. 3. sz. 41—74.
- Zozulja I. A.*: Az Ukrán Kommunista Párt harca a köztársaság szocialista iparosításáért. UIZs 1958. 3. sz. 15—31.
- Osztapenko I. P., Voszkreszenszkij Ju. V.*: A termelési értekezletek a Szovjetunió iparában, 1926—1932. VI 1958. 6. sz. 22—40.
- Sesztjuk F. Je.*: Hogyan leplezte le és zúzta szét az Ukrán Kommunista Párt a nacionalista elhajlást 1926—28-ban. UIZs 1958. 3. sz. 73—82.
- Rasin A. G.*: A Szovjetunió munkásosztályának száma és összetétele 1928—1955-ben. IIRK 524—535.
- Fathullin M. F.*: A Kommunista Párt munkatapasztalata a nehézipari szakmunkáskáderek kiképzésében, 1928—1932. NDVSIN 1958. 3. sz. 115—126.
- Ozerov L. Sz.*: A Komszomol a háború előtti öt éves tervek új építkezése. VI 1958. 12. sz. 132—151.
- Zujkov V. N., Nyuszetrojev Sz. P.*: Az ipari káderek kiképzése Ukrajnában az első öt éves terv éveiben. IA 1958. 4. sz. 232—234.
- Lelcsuk V. Sz.*: A Szovjetunió vegyiparának építése az első öt éves terv idején. VI 1958. 10. sz. 3—21.
- Lelcsuk V. Sz.*: A népgazdaság vegyszerekkel való ellátásával foglalkozó bizottság tevékenysége a Szovjetunióban, 1928—1934. ISZSZSZR 1958. 3. sz. 201—203.
- Kuzmancev V. A.*: Kulturális tömegképzés az írástudatlanság felszámolására a szovjet falvakban, 1928—1932. ISZSZSZR 1958. 5. sz. 92—110.
- Osztapenko I. P.*: A termelési értekezletek össz-szovjetségi szemléje 1928—1929-ben. ISZSZSZR 1958. 3. sz. 180—190.
- Boszij Sz. V.*: A kulákság elleni harc az ukrajnai falusi szovjetek választásai idején 1928—29-ben. UIZs 1958. 2. sz. 82—93.
- Mikajeva O. I.*: A kulturális-nevelő munka falun a

- első ötvenes terv éveiben, 1928—1932. ISZSZSZR 1958. 5. sz. 111—122.
- Az első komszomol-rohanbrigádok a leningrádi gyárakban, 1928—1929. Az anyagot publikálja: I. I. Blinova, stb. IA 1958. 6. sz. 36—53.
- A moszkvai komszomol harca az ország iparosításáért, 1929—1933. Az anyagot publikálja: M. I. Popkova, G. V. Jugyin. IA 1958. 5. sz. 50—62.
- Kraszilnyikov A. N.: Anglia uralkodó körei szovjetellenes politikájának történetéből, 1929—1932. VI 1958. 4. sz. 78—99.
- Pruncija Sz. Ju.: Az ipar hanyatlása és a munkások helyzetének romlása Kárpát-Ukrajnában a világ-gazdasági válság éveiben, 1929—1933. NZUDU XXXVI. (1958) 105—112.
- Antipova I. V., Skolnyik M. I.: A magnitogorszki vaskohászati kombinát létrejöttének történetéből, 1929—1931. ISZSZSZR 1958. 5. sz. 25—30.
- Pogugyin V. I.: A kollektivizálás történetírásának néhány kérdése a Szovjetunióban. VI 1958. 9. sz. 119—134.
- Medvegyev F. K.: A kulákság felszámolása az alsó-volgai körzetben. ISZSZSZR 1958. 6. sz. 9—29.
- Dzsamalov O. B.: Az üzbekisztáni mezőgazdaság kollektivizálásának történetéből. VI 1958. 11. sz. 45—61.
- Szokolova A. I.: A körzeti és falusi szovjetek megerősítése 1930-ban. ISZSZSZR 1958. 6. sz. 82—94.
- Arutyunjan Ju. V.: A gépállomások gépkezelő kádereinek kialakulása 1930—1940-ben. IZ 63. (1958) 3—30.
- Vilcan M. A.: A kolhoztermelés fellendülése a második ötvenes terv idején, 1933—1937. VI 1958. 9. sz. 3—18.
- Zelenyin I. Je.: A Don és az Észak-Kaukázus gabonaszovhozai a második ötvenes terv éveiben, 1933—1937. ISZSZSZR 1958. 2. sz. 50—77.
- Levkin K. G.: A kolhozok káderek képzése a második ötvenes terv idején. NDVSIN 1958. 1. sz. 85—96.
- Dzizul A. A.: Lettország antifasiszta népfrentjának harca a Kommunista Párt vezetésével a fasiszta diktatúra ellen. VI 1958. 11. sz. 62—89.
- Szjartova G. P.: A dolgozók kizsákmányolása Kárpát-Ukrajnában a fasiszta leigázók által 1939—1944-ben. NZUDU XXXVI. (1958) 113—122.
- Scherer A.: A „szabad kéz” Keleten problémája a második világháborúban. RHDGM 1958. okt. 1—25.
- Telgin F. N.: A nyugat-német reakciós történetírás történelmhamisítása a Szovjetunió elleni fasiszta agresszió előkészítéséről. NNI 1958. 6. sz. 127—136.
- Petrov Ju. P.: A Kommunista Párt — a partizánmozgalom szervezője és vezetője a Nagy Honvédő Háború éveiben. VI 1958. 5. sz. 23—42.
- Adalékok a szibériai katonai egységek történetéhez a Nagy Honvédő Háború éveiben. A dokumentumokat publikálja: J. P. Jeliszejev. IA 1958. 1. sz. 89—118.
- Tronyko P. T.: Az ukrán komszomol harca a hitlerista területekről ellen a Nagy Honvédő Háború éveiben. UZs 1958. 5. sz. 82—97.
- Danyiljuk M. Z., stb.: A Nagy Honvédő Háború éveiben Ukrajnában kibontakozott földalatti és partizánmozgalomról szóló disszertációk szemléje. UZs 1958. 6. sz. 103—109.
- Zalasszkij A. I.: A kolhozok Belorusszia-partizánkörzeteiben. ISZSZSZR 1958. 4. sz. 79—90.
- Arutyunjan Ju. V.: A gépállomások a Nagy Honvédő Háború időszakában, 1941—45. VI 1958. 8. sz. 84—96.
- Szavickij I. V.: A hadsereg pártszervezeteinek megerősítése a Nagy Honvédő Háború éveiben. VI 1958. 8. sz. 3—21.
- Morehina G. G.: Adalékok a Szovjetunió iparának átszervezéséhez a Nagy Honvédő Háború első időszakában 1941—1942. VI 1958. 12. sz. 27—49.
- Tjelpuhovszkij V. B.: Az ipar ellátása munkáskáderekkel a Nagy Honvédő Háború első időszakában. VI 1958. 11. sz. 24—44.
- Bartel W.: A német és szovjet ellenállási harcosok közös harca Buchenwaldban. NNI 1958. 3. sz. 129—154.
- Anvaer S.: Anyagok a szovjet állampolgárok antifasiszta harcáról a német-fasiszta fogságban. ZG 1958. 5. sz. 1017—1019.
- Kijackin Sz. M.: A leningrádi partizánkörzet történetéből, 1941. aug.—1942. szept. VI 1958. 7. sz. 25—44.
- Loginov A. P.: A bányászok hősi munkája a Moszkva-környéki szénvüdek helyreállítására 1942-ben. IZ 62. (1958) 3—25.
- A komszomolisták a Kaukázusért folyó harcban, 1942. aug.—1943. okt. A dokumentumanyagot publikálja: V. N. Gaponov, stb. IA 1958. 5. sz. 23—49.
- Jerjomenko A.: A sztálingrádi történelmi győzelem. Kom 1958. 1. sz. 26—40.
- A sztálingrádi csata történetéből. A dokumentumokat publikálja: Sz. V. Roginszkij, G. P. Tyihonov, stb. IA 1958. 3. sz. 75—96.
- Korfes O.: A nyugat-német történetírás a sztálingrádi csata katonai tervezéséről és politikai kihatásáról. ZG 1958. 3. sz. 496—507.
- Szinyko I. I.: Partizán portya Kiev alatt, 1943. UZs 1958. 4. sz. 52—63.
- Korfes O.: A „Szabad Németország” nemzeti bizottsága történetéhez. ZG 1958. 6. sz. 1284—1298. [1943 júliusban alakult meg Krasznogorszkban a német hadifoglyok körében.]
- Kotlyk V.: A csehszlovák—szovjet szerződés létrejöttének történetéhez. NM 1958. 12. sz. 1087—1101. [1943]
- Hranecsk I. M.: A partizánmozgalom Kárpát-Ukrajnában 1943—1944-ben. NZUDU XXXVI. (1958) 123—144.
- Jezsov V. A.: A Donyec-medence bányászainak szocialista munkaversenye 1943—1944-ben. (A sztálini és vorosilovgrádi területek anyaga alapján.) NDVSIN 1958. 4. sz. 82—94.
- Mazilo V. M.: A Kárpát-ukrajnai Kommunista Párt történetéből, 1944—1946. UZs 1958. 3. sz. 96—108.
- Vasziljev Ju. B.: Tudományos ülésszak a kommunizmus építésének elméleti problémáiról a Szovjetunióban. VI 1958. 9. sz. 176—195.
- Levandovics Z.: Változások a Szovjetunió gazdasági életében. ND 1958. 6. sz. 64—73.
- Triomphe J.: A mezőgazdaság új szervezete a Szovjetunióban. EP 1958. jún. 53—70.
- Dobrohotov A. F.: A Kommunista Párt harca a szűz és parlagfölkék megmunkálásáért. (Az altáji és kazahsztani pártszervezetek anyaga alapján.) NDVSIN 1958. 4. sz. 95—103.
- Bokalders J. A.: Lettország mezőgazdaságának struktúráváltása. ZFO 1957. 4. sz. 512—524; 1958. 1. sz. 45—60. [Napjainkban.]
- Zyznevskij S. J.: A szovjet külkereskedelmi politika PSQ 1958. 2. sz. 206—233.
- Glezerman G.: A társadalmi viszonyok megváltozása a kommunizmus fokozott építésének időszakában. Kom 1958. 18. sz. 11—22.
- Popov I. R.: A kultúra fellendülése a Szovjetunióban a háború utáni években. PIS 1958. 1. sz. 45—56.
- Arutyunjan Ju. V.: A kolhozok munkájának képesítését végző káderek kialakulása a háború utáni időszakban, 1946—1957. ISZSZSZR 1958. 5. sz. 3—24.
- Illuszov M. I.: A gluhovoi „Lenin” pamutipari kombinát munkáskáderei 1946—50-ben. ISZSZSZR 1958. 4. sz. 91—102.
- Kiricsenko M. G.: A Szovjetunió alkotmányának fejlődése a XX. kongresszus után. PIS 1958. 6. sz. 9—15.
- Bolgov A.: A munkás-paraszti szövetség megerősítésének politikája új szakasz a kolhozrendszer fejlődésében. VE 1958. 8. sz. 16—25. [Az SZKP KB plénumának 1958. febr. határozata.]
- Gribkov A. G.: A lenini Komszomol és a szovjet ifjúság a XX. kongresszus határozatainak végrehajtásáért. PIS 1958. 5. sz. 11—18.
- A kommunizmus építésének új szakaszában. VF 1958. 12. sz. 3—13.
- Varga J.: A Szovjetunió hétéves népgazdasági fejlesztési terve és a tőkés országok dolgozói. Kom 1958. 18. sz. 53—62.
- Burlackij F.: A szocialista demokrácia fejlődése a kommunista építés jelenlegi szakaszában. Kom 1958. 13. sz. 22—36.

Törökország

- Mutafcsieva V. P.: A feudális járadék az oszmán birodalomban. KSZISZ 24. (1958) 90—99.
- Rodkey F. S.: Az oszmán birodalom érdekei és nyugati gazdasági behatolás a Levantebe. JMH 1958. 4. sz. 348—353.

- Florescu G. G.**: Az ottomán khatt-i-serif jogi tartalma. Adalékok az oszmán birodalom és a román fejedelemségek közötti kapcsolatok tanulmányozásához. SAO I. (1958) 121—147. [A 14. száadtól.]
- Mulajcsieva V. P.**: A csiflikiek kérdése az oszmán birodalomban a 14—17. században. IP 1958. 1. sz. 31—57.
- Cvetkova B.**: Új adatok keresztény birtokosokról a Balkán félszigeten a török uralom idején. VV XIII. (1958) 184—197.
- Fekete I.**: Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Bp. 1955. — Ismerteti: P. Ratkó. HC 1958. 4. sz. 622—623.
- Tverityinona A. Sz.**: Törvényrendeletek az oszmán birodalom tartományairól a 15—16. században. KSZIV XXVI. (1958) 92—108.
- Vasíć M.**: A Bakici család birtoka a török uralom alatt. GIDBIH IX. (1958) 221—239. [15—16. század.]
- Násturel P. Š.**: Mircea vajda győzelme a törökökön Szilisztríánál, 1407—1408. SAO I. (1958) 239—247.
- Šabanović H.**: „Bosansko kralještvo” boszniai vilájet. GIDBIH IX. (1958) 177—220. [Egy 1455-ös török kataszteri felmérés alapján.]
- Guboglu M.**: F. Babinger „II. Mohammed, a hódító és kora 1432—1482” c. monográfiájának margójára. S 1958. 2. sz. 195—212.
- Babinger Fr.**: Dáwúd-Celebi, egy oszmán trónkövetelő a 15. században. SoF 1957/2. 297—311.
- Berza M.**: Havasalföld oszmán porta általi kizsákmányolásának különböző formái a 16—18. században. S 1958. 2. sz. 59—71.
- Haljev M. A.**: Štefan cel Mare és Üzun Haszan harca II. Mohammed ellen Elie Capsali „Török króniká”-ja szerint, 1523. SAO I. (1958) 189—198.
- Djurđević B.**: „Templomok és kolostorok eladása” II. Szelim uralkodása idején. GIDBIH IX. (1958) 241—247. [A szerémi szandzsákban, 16. század.]
- Guboglu M.**: Török felirat Benderben Nagy Szolimán 1538. évi moldvai hadjáratáról. SAO I. (1958) 175—187.
- Vinaver V.**: A török pénzválság, 1575—1650. IG 1958. 3—4. sz. 113—154.
- Dimitrov Sz. A.**: A Russze-vidéki csiflikiek (majorságok) történetéhez. IP 1958. 4. sz. 84—98. [17—18. sz.]
- Vinaver V.**: Milić Vujadinović és Mihai Tomić. GIDBIH IX. (1958) 249—256. [A török elleni albán hajdúfelkelés vezetői, 1642 k.]
- Alexandrescu-Dersca M. M.**: Konstantinápoly gabonaellátása a 18. században. SAO I. (1958) 13—37.
- Alexandrescu-Dersca M. M.**: A khatt-i serifek által adott privilégiumok szerepe a román fejedelemségeknek az ottomán portával szembeni kötelezettségei korlátozásában, 1774—1802. S 1958. 6. sz. 101—121.
- Luce E.**: Két év Franciaország konstantinápolyi követ-ségén M. de Choiseul-Gouffier-vel, 1784—1786. RHID 1958. ápr.—jún. 135—144.; júl.—szept. 210—230.; okt.—dec. 313—323. [Le Hoc diplomáciai karrierjének megindulása.]
- Milović Dj. D.**: Mahmut pasa akciója és a Portától való elszakadás néhány, eddig ismeretlen velencei okmány megvilágításában. IZCG XIV/1—2. (1958) 285—295. [1787]
- Ars G. L.**: Az orosz—albán kapcsolatok az 1787—1791. évi orosz—török háború idején. IZ 63. (1958) 259—268.
- Constantinescu A.**: Vita a „kirdzsalik” kérdéséről. S 1958. 4. sz. 145—149.
- Rozalijev Ju. I.**: A kispári termelők és otthoni dolgozók helyzete Törökországban (Denizli vilájet textilipari termelése alapján). KSZIV XXVI. (1958) 109—120.
- Ars G. L.**: Janinai Ali pasa gazdaságpolitikájának kérdéséről. NNI 1958. 6. sz. 103—112. [1787—1822-ben európai Törökország kormányzója.]
- Stojanović Vl.**: Krajina és a főkenézek az első szerb felkelés óta Kelet-Szerbia felszabadulásáig, 1833. IG 1958. 3—4. sz. 75—104.
- Cioran-Camariano A.**: „A Trlmbita romínească” c. törökellenes hazafias versről. SMIMII. (1957) 457—464. [A 19. század eleje.]
- Kinyapina N. Sz.**: Az 1833. évi ukrajn-iszkeleszi orosz—török szerződés. NDVSIN 1958. 2. sz. 30—49.
- Stojanović Vl.**: A bosznia—hercegovinai viszonyok D. Atanacković osztrák konzul 1844. évi jelentései szerint. IO VIII. (1958) 135—155.
- Lainović A.**: Egy montenegrói—török határincidens, 1858. IZCG XIV/1—2. (1958) 354—359.
- Ekmečić M.**: Kiscérletek felkelés szervezésére Bosznia-ban 1860—1862-ben. GIDBIH IX. (1958) 73—107.
- Ljubibratić S., Kruševac T.**: Adalékok az 1875—1878-as hercegovinai felkelés tanulmányozásához. (Mica Ljubibratić vajda levéltárából.) GIDBIH IX. (1958) 257—276.
- Ofetea A.**: A román nép hozzájárulása az 1875—1878-as orosz—török háborúhoz. IP 1958. 2. sz. 26—33.
- Radovanović Lj.**: Békétárgyalások Szerbia és Törökország között és a szerb kérdés megoldása az 1876/77. évi konstantinápolyi konferencián. Grignan jelentései szerint. IO VIII. (1958) 167—171.
- Todorov G. D.**: A bolgár közvélemény és az 1877—78. évi orosz—török háború. (Bulgária török iga alól felszabadulásának 80. évfordulójára.) NNI 1958. 2. sz. 49—61.
- Kuzmin-Tarasov A. A.**: A nyugati tőkés hatalmak ellenséges cselekedetei az 1877—1878-as orosz—török háborúban. IP 1958. 2. sz. 34—44.
- Novotny A.**: Ausztria—Magyarország és Törökország a berlini kongresszus idején, az 1879. április 21-i megegyezés megkötéséig. MÖS 10. k. (1957) 341—350.
- Rukowski R.**: A szövetségi tárgyalások Törökország, Ausztria—Magyarország és Németország között 1881—1882-ben. MÖS 10. k. (1957) 357—386.
- Karal E. Z.**: Törökország átalakulása keleti birodalom-ból modern nemzeti állammá. CHM 1958. 2. sz. 426—448.
- Bojev Ju. A.**: Az ifjútörök forradalom és a nagyhatalmak politikája. UIZs 1958. 5. sz. 122—136.
- Szenkevics I. G.**: Az 1908. évi ifjútörök forradalom és az albán nemzeti mozgalom. SzVosz 1958. 1. sz. 31—41.
- Lazarev M. Sz.**: Az antant imperialista politikája Törökország arab birtokain 1914—1918-ban. NNI 1958. 6. sz. 66—87.
- Kerimov M. A.**: A kaukázusontúli szovjet köztársaságok és Törökország, 1920—1922. UZIV XIX. (1958) 72—83.
- Samazudinov A. M.**: Az 1921. március 16-i szovjet—török barátsági szerződés. KSZIV XXVI. (1958) 72—83.
- Kerimov M. A.**: A kaukázusontúli szovjet köztársaságok és Törökország közötti gazdasági kapcsolatok történetéből. KSZIV XXVI. (1958) 84—91. [Az 1922. év i kaukázusontúli—török gazdasági konferencián.]
- Mojszejev P. P.**: Törökország ipara a második világ-háború éveiben, 1939—1945. KSZIV XXVI. (1958) 28—40.

Közel-Kelet

- Pigulevszkaja N.**: A feudális viszonyok létrejötte Közel-Keleten. UZIV XVI. (1958) 5—30.
- Petrusevszkij I. P.**: A falusi lakosság és a faluközösség történetéhez Iránban a 13—15. században. UZIV XVI. (1958) 31—51.
- Kukanova N. G.**: Orosz—iráni kereskedelmi kapcsolatok a 17. században. KSZIV XXVI. (1958) 41—53.
- Levin Z. I.**: A 19. századi arab felvilágosodás jellemzéséhez. VF 1958. 6. sz. 91—99.
- Szemjonov L. Sz.**: Orosz—perzsa gazdasági kapcsolatok a 19. század első harmadában. NDVSIN 1958. 1. sz. 52—65.
- Levin Z. I.**: Néhány kulturális társaság tevékenysége Szíriában a 19. század második felében. KSZIV XXVI. (1958) 15—27.
- Beglov I. I.**: Az amerikai olajmonopóliumok szerepe az angol—iráni konfliktus kifejlődésében 1951—54-ben. NNI 1958. 3. sz. 106—126.
- Gdanskij M.**: A közelkeleti események háttere. ND 1958. 8. sz. 87—103.
- Mirszkij G.**: Az amerikai imperializmus a Közel-Keleten. MEMO 1958. 1. sz. 90—100.
- Mazsics V.**: Nyugat-Németország behatolása Közel- és Közép-Keletre. MEMO 1958. 3. sz. 120—126.
- Polapovszkij B. I.**: A nyugat-német monopóliumok expanziója Közel- és Közép-Keleten. SzVosz 1958. 4. sz. 51—60.
- Nyikityina G. Sz.**: Izrael és az amerikai imperializmus. SzVosz 1958. 5. sz. 71—79.

Közép-Kelet

- Brzszostovszkaja N. V., Makszakov V. V.*: Az indiai levéltárak és az indiai történeti levéltári bizottság tevékenysége. IA 1958. 5. sz. 166—174.
- Szemeka Je.*: A buddhizmus történetének problémái az indiai jubileumi irodalomban. VIMK 1958. 6. sz. 122—134.
- Maszics V.*: Nyugat-Németország behatolása Közép- és Közép-Keletre. MEMO 1958. 3. sz. 120—126.
- Potapovszkij B. I.*: A nyugat-német monopóliumok expanziója a Közép- és Közép-Keleten. SzVosz 1958. 4. sz. 51—60.
- Ruben V.*: India és az emberiség története. VIMK 1958. 4. sz. 3—33.
- Vidjalkanar Sz.*: A kasztrendszer keletkezése Indiában. VIMK 1958. 2. sz. 64—77; 3. sz. 98—113.
- Gankovszkij Ju. V.*: Északnyugat-India a Durrani sáhok uralma alatt. KSzIV XXVIII. (1958) 60—74. [A 18. sz. második fele.]
- Markov W.*: A trieszti osztrák Kelet-Indiai Társaság problematikájához, 1775—1785. IC VIII. (1958) 69—82.
- Antonova K. A.*: A kapitalizmus létrejötte Indiában. SzVosz 1957. 6. sz. 54—64.
- Szolovjev O. F.*: A cári Oroszország és India kapcsolata a 19. században és a 20. század elején. VI 1958. 6. sz. 96—108.
- Rasztyanyikov V. G.*: A piacra termelő veteményes és kertgazdaság fejlődése Pandzsabban a gyarmati időszakban. KSzIV XXVIII. (1958) 9—24.
- Sirokov G. K.*: Az ültetvényes munkások abszolút elnyomorodása Asszamban és Bengáliában a gyarmati Indiában. KSzIV XXVIII. (1958) 25—35.
- Pocock D. F.*: Az angol és indiai gondolkodás kölcsönhatása a 19. században. CHM IV/4. (1958) 833—848.
- Kuzmin Sz. A.*: A részes gazdálkodás Szindben a 19. század második felében. KSzIV XXVIII. (1958) 36—47.
- Rejsznyer L. I.*: Az indiai Egyesült Tartományok fő gyáripari ágazatainak fejlődése 1918—39-ben. KSzIV XXVIII. (1958) 48—59.
- Gordon L. A.*: A munkásosztály kizsákmányolásának néhány sajátossága a gyarmati Indiában. SzVosz 1958. 1. sz. 18—30. [Az 1920—1930-as évek.]
- Melnikov A. M.*: A népek politikai és gazdasági elnyomása az indiai Orissza fejedelemségekben a második világháború előtt. KSzIV XXVIII. (1958) 94—104.
- Mamrikín G. I.*: A volt Brit-India és az indiai fejedelemségek egyesítéséről 1947-ben. KSzIV XXVIII. (1958) 81—93. [Menon V. P.: The story of the integration of the Indian states, Bombay, 1956. c. könyvéről.]
- Bhattaradszija Sz., Csitta Múra*: A bér munka alkalmazásának szerepe és jelentősége India mezőgazdasági termelésében. KSzIV XXVIII. (1958) 3—8.
- Kondratyev V.*: Milyen jelentőségű India és a szocialista tábor országainak gazdasági együttműködése nemzeti gazdaságának fejlődése szempontjából. VE 1958. 11. sz. 70—78.
- Uljanovszkij R. A.*: Az Egyesült Államok és India iparosítása. SzVosz 1958. 4. sz. 35—50.
- Gankovszkij Ju. V.*: Bogdan Aszlanov küldetése 1764-ben Afganisztánba. SzVosz 1958. 2. sz. 82—87.
- Qureshi I. H.*: Pakisztán fejlődése. CHM IV/4. (1958) 1009—1030.
- Kuzmin Sz. A.*: Az imperialista ellentétek Pakisztánban. SzVosz 1958. 3. sz. 74—82.
- Uzjanov A. N.*: Burma függetlenségének 10 éve. SzVosz 1958. 1. sz. 10—17.
- Kaufman A. Sz.*: Az ipari proletariátus létrejötte és fejlődése Burmában a függetlenség kialakítása előtt. VI 1958. 3. sz. 80—96.
- Berzin E. O.*: Thaiföld kultúrájának kialakulásáról. VIMK 1958. 5. sz. 82—94.
- Caqueray, de G.*: Az 1893. évi francia—szíami konfliktus. RHD 1958. jan.—márc. 28—49.
- Min Csan*: A Vietnámi Demokratikus Köztársaság történészeinek munkájáról. VI 1958. 2. sz. 205—206.
- Gyepők D. V.*: Az állam létrejötte Vietnámban. SzVosz 1958. 4. sz. 83—89.
- Gyementyev Ju. P., Maj Thuk Loan*: Dél-Vietnam elfoglalásának történetéről. SzVosz 1958. 6. sz. 33—42.

- Szirkov D.*: A Francia Kommunista Párt és az indokínai háború, 1946—1954. IP 1958. 3. sz. 45—67.
- Tran T. X.*: A gazdasági helyzet Vietnám két zónájában. CI 1958. szept.—okt. 90—96.
- Lamač L.*: A Vietnámi Demokratikus Köztársaság mai politikai és gazdasági helyzete. NM 1958. 2. sz. 159—172.
- Mhitarjan Sz. A.*: A munkásosztály Vietnám népi demokratikus államában. SzVosz 1958. 5. sz. 44—52.
- Az indonéz nép nemzeti felszabadító harcának történetéből, a 19. sz. 20—70-es évei. A dokumentumokat publikálja: O. F. Szolovjev. IA 1958. 2. sz. 96—119.
- Mehden v. d. F. R.*: Marxizmus és korai indonéz iszlám nacionalizmus. PSQ 1958. 3. sz. 335—351.
- Szotnyikov Ju. A.*: A gyarmati örökség Indonézia agrárrendszerében. SzVosz 1958. 4. sz. 74—82.
- Woddis J.*: Az igazság Indonéziáról. LM 1958. 2. sz. 76—81.
- Makosch U.*: Új szakasz az indonéz szabadságharcban. DAP 1958. 8. sz. 772—778.
- Dmitrijev P. V., Rudnyev V. Sz.*: A mezőgazdasági viszonyok Malajában. SzVosz 1958. 3. sz. 66—73.

Kína

- Kjujszadzan L. Sz.*: A burzsoá jobboldali elemek elleni harc a Kínai Népköztársaság történettudományában. VI 1958. 7. sz. 138—150.
- Panfilov G. V.*: A Han-kori Kína kulturális és kereskedelmi kapcsolatai Belső-Ázsia népeivel. VIMK 1958. 5. sz. 35—53.
- Jabuuchi K.*: A tudományok fejlődése Kínában a 4. századtól a 12. század végéig. CHM 1958. 2. sz. 330—347.
- Vilkov O. N.*: Kínai árúk a tobojszki piacon a 17. században. ISZSZSZR 1958. 1. sz. 105—124.
- Swisher E.*: A kínai értelmiség nyugati befolyás alatt, 1838—1900. CSSH I/1. (1958. okt.) 26—37.
- Sztuzsina E. P.*: A kapitalista viszonyok létrejötte Kínában a mai kínai történeteszek munkáiban. SzV XII. (1958) 132—137.
- Tyhivinszkij Sz. L.*: A haladó kínai publicisztika a 19. század végén. VI 1958. 8. sz. 160—171.
- Livsic Sz. G.*: Az angol politika Kínában 1900—1901-ben. (Az angol—japán szövetség előtörténetéhez.) KSZIV XXXIV. (1958) 16—27.
- Hejfec A. N.*: A Kínai Keleti Vasútvonal orosz és kínai munkásainak közös harca az intervenciók és a fehérharcisták ellen, 1918—1920. VI 1958. 4. sz. 127—145.
- Iljin V. P.*: Az 1919. május 4-i népi mozgalom. Az újdemokratikus forradalom kezdete Kínában. VI 1958. 10. sz. 123—138.
- Szevosztjanov G. N.*: Az imperialista ellentétek kieledzése a Távol-Keleten a háromhatalmi paktum megkötése után, 1940. szept.—1941. április. VI 1958. 5. sz. 83—102.
- Nihamin V. P.*: Kína a második világháború után, 1945—1957. PIS 1958. 2. sz. 63—77.
- Korobov N. D.*: A demokratikus mozgalom a Kuomintang Kínában 1945 végén és 1946 elején. NDVSIN 1958. 2. sz. 175—189.
- Donald F. L.*: Az amerikai Formoza-politika 1950 óta. VIZK 1958. 2. sz. 151—164.
- Szidihtmenov V.*: A Kínai Népköztársaság kilenc éve. Kom 1958. 13. sz. 11—21.
- Hszü Mu-csiao*: A Kínai Népköztársaság dolgozóinak sikerei és a szocialista építés feladatai. SzVosz 1958. 5. sz. 39—43.
- Denis H.*: A kínai gazdaság átalakulásának néhány oldala. EP 52. (1958. nov.) 13—18.
- Warren S.*: A kínai gazdaság. PA 1958. 3. sz. 58—62.
- Korkunov I. N.*: A Kínai Kommunista Párt harca a mezőgazdaság szövetkeztetéséért a helyreállítási időszakban, 1949—1952. VI 1958. 4. sz. 57—77.
- Jun Lung-kuei*: A Kínai Népköztársaság első öt éves tervének nagy eredményei. ND 1958. 9. sz. 88—91.
- Trifonov V.*: A Kínai Népköztársaság ipari fejlesztésének kérdései az első öt éves terv éveiben. VE 1958. 7. sz. 82—93.
- Dominique V., Couret B.*: A népi Kína a második öt éves terv küszöbén. EP 1958. máj. 55—65.

- Trifonov V.*: A Kínai Kommunista Párt nemzeti politikájának sikerei. Kom 1958. 2. sz. 64—75.
Urwil I.: A kínai népművelés forradalma. PA 1958. 12. sz. 19—21.
Jan Hin-sung: Az ideológiai harc a Kínai Népköztársaságban. VF 1958. 6. sz. 17—28.
Zsuravljev Ju. I.: A politikai, gazdasági és kulturális építés jelenlegi szakasza Tibetben. SZE 1958. 4. sz. 62—73.

Korea

- Popov M. V.*: A történettudomány fejlődése a Korea Népi Demokratikus Köztársaságban. VI 1958. 2. sz. 211—217.
Pak M. N.: A koreai feudalizmus problémáiról folyó viták. SzVosz 1958. 2. sz. 121—129.
Ristelhuber R.: Egy harcias diplomata hadüzenete Koreának 1866-ban. RHD 1958. ápr.—jún. 111—117. [H. de Bellonet pekingi francia konzul.]
Vasziljevskaja I. I.: Korea gazdasági leigázása és kirablása a japán imperializmus által a protektorátus éveiben, 1905—1910. KSZIV XXXIV. (1958) 28—34.
Grigorjevics Sz. Sz.: Az orosz Távol-Keleten lakó koreaiak részvétele a japánellenes nemzeti felszabadító harcban 1906—1916-ban. VI 1958. 10. sz. 139—151.
Pak M. N.: Az Októberi Forradalom és a nemzeti felszabadító mozgalom Koreában. NDVSIN 1958. 1. sz. 172—182.
Gordenker L.: Az Egyesült Nemzetek, az USA megszálása és az 1948. évi választás Koreában. PSQ 1958. 3. sz. 426—450.
Beljajev Ju.: A szocialista ipar felépítése a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságban. VE 1958. 9. sz. 60—70.
Grijaznov G. V., Kazakevics I. Sz.: A Koreai Népi Demokratikus Köztársaság a szocializmus felé vezető úton. SzVosz 1958. 5. sz. 55—59.

Japán

- Haguenauer Ch.*: Az 1955—56-ban megjelent japán történeti munkák Japán történetéről. RH 1958. okt.—dec. 324—353.
Bednyak I. Ja.: A Japán Történetkutató Társulat évi kongresszusai 1956 és 1957-ben. KSZIV XXXIV. (1958) 48—51.
Suematsu Y.: Japán kapcsolata az ázsiai kontinenssel és a koreai félszigettel (950 előtt). CHM IV/3. (1958) 671—687.
Izskenderov I. P.: Japán városainak fejlődése a 16. században. SzVosz 1958. 1. sz. 42—50.
Konsztantyinov V. M.: Japánok a 18. századi Oroszországról. SzVosz 1958. 2. sz. 76—81.
Topeha P. P.: A Mejdzsi-iszin gazdasági előfeltételeinek kérdéséhez. KSZIV XXXIV. (1958) 10—15.
Vasziljevskaja I. I.: Korea gazdasági leigázása és kirablása a japán imperializmus által a protektorátus éveiben, 1905—1910. KSZIV XXXIV. (1958) 28—34.
Livsic Sz. G.: Az angol politika Kínában 1900—1901-ben (az angol—japán szövetség előtörténetéhez). KSZIV XXXIV. (1958) 16—27.
Rodov B. V.: A japán kommunisták harca a fasizmus és a támadó háború ellen az 1930-as években és az 1940-es évek elején. SzVosz 1958. 2. sz. 46—53.
Renondeau G.: Japán a második világháborúban. RHDGM 1958. okt. 38—55.
Gyinkevics A. I.: A defláció Japánban, 1953—1955. KSZIV XXXIV. (1958) 35—47.
Pevnyer Ja.: Az állami monopolkapitalizmus Japánban. MEMO 1958. 3. sz. 87—100.
Arhipov V.: Japán külföldi beruházásai. MEMO 1958. 6. sz. 125—128.
Gribeleva L. D.: A kultúra kérdései a Japán Kommunista Párt háború utáni dokumentumaiban. KSZIV XXXIV. (1958) 64—71.

Amerikai Egyesült Államok

- Beszámoló az angol—amerikai történészkonferenciáról, 1957. júl. 8—13. BIHR XXXI. No. 83. (1958. május) 1—40.
Szokolova M. N.: A „Speculum” amerikai történeti

- folyóirat 1955—1957-es évfolyamairól. SzV XIII. (1958) 140—150.
Kuznyecova Sz. I.: A Szovjetunió szocializmuskori történetének néhány kérdése az angol és amerikai irodalomban. VI 1958. 4. sz. 153—169.
Hoffmann G. W.: A Kelet- és Délkelet-Európa-kutatás az Egyesült Államokban. SoF 1958/2. 417—427.
Boiteux L. A.: Turgot egy profetikus memorandumja az amerikai forradalomról, 1776. RHD 1958. júl.—szept. 231—239.
Gonesarov L. N.: Politikai harc az USA-ban a Bill of Rights-ért 1789—1791-ben. NDVSIN 1958. 3. sz. 161—176.
Wade R. C.: Városi élet Nyugat-Amerikában, 1790—1830. AHR LXIV/1. (1958. okt.) 14—30.
Gonyionszkij Sz. A.: Az USA területi expanziója a 19. század elején. NNI 1958. 5. sz. 33—50.
Alperovics M. Sz.: A Mexico és az USA közti viszony a háború utáni mexicói történetírásban. VI 1958. 3. sz. 171—182.
Detweiler Ph. F.: Kongresszusi vita a rabszolgaságról és a függetlenségi nyilatkozat, 1819—1821. AHR LXIII/3. 598—616.
Bohovitjov N. N.: A Monroe-doktrína keletkezéséről és jellegéről, 1823. NDVSIN 1958. 4. sz. 104—124.
Young M. E.: Az indiánok visszaszorítása és földosztás: a civilizált törzsek és a Jackson-féle igazságszolgáltatás. AHR LXIV/1. (1958. okt.) 31—45.
Van Deusen G. G.: Whig gondolkodás és elmélet néhány tényezője a Jackson-érában. AHR LXIII/2. (1958. jan.) 305—322. [A 19. század 2. negyed.]
Warburton Cl.: A gazdaság és a bankok fejlődésének változásai az Egyesült Államokban 1835—1885 között. JEH 1958. 3. sz. 283—297.
A marxizmus elterjedése Amerikában. (Konferencia a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetében). NNI 1958. 3. sz. 182—183.
Cserkasov I. I.: A marxizmus terjedése az USA-ban, 1848—1856. NNI 1958. 3. sz. 24—42.
Sanford Ch. L.: Az amerikai ipar intellektuális eredete és újjávilágítása. JEH 1958. 1. sz. 1—16.
Kuropjatnyik G. P.: A kapitalizmus fejlődésének útja az USA mezőgazdaságában a monopólium-korszak előtti időkben. NNI 1958. 4. sz. 38—56.
Klebaner B. J.: Az állami és a helyi bevándorlási szabályok az Egyesült Államokban 1882 előtt. IRSH 1958. 2. sz. 269—295.
Jackson J. E.: A fő adatok az amerikai négekről. PA 1958. 10. sz. 59—65.
Rogge H.: Az amerikai négerkérdés a múltban és jelenben. GWU 1958. 9. sz. 561—575. 10. sz. 631—649.
Taylor P. A. M., Arrington L. J.: Vallás és tervezés messzi nyugaton: a mormonok első nemzedékei Utahban. EeHR XI/1. (1958. aug.) 71—80.
Gyementyev I. P.: Az 1861—65-ös polgárháború amerikai burzsoa történetírásának fejlődése. VI 1958. 9. sz. 135—151.
Ivanov R. F.: A négerek harca a földért az USA déli részén a polgárháború befejezése után (1865—1870). VI 1958. 6. sz. 68—85.
Ivanov R. F.: A néger szervezetek harca az ültetvényesek reakciója ellen a Dél helyreállításának időszakában az USA-ban. NNI 1958. 1. sz. 3—20.
Grob G. N.: A „Munka Lovagjai” szervezet és a szakszervezetek Amerikában, 1878—1886. JEH 1958. 2. sz. 176—192.
Zubok L. I.: A munkások tömegmozgalma az USA-ban a 19. század nyolcvanas éveiben. IIRK 694—712.
Campbell A. E.: Nagy-Britannia és az Egyesült Államok a Távol-Keleten, 1895—1903. THJ 1958. 2. sz. 154—175.
Brodskij R. M.: Az 1898. évi spanyol—amerikai háború hatása az amerikai—orosz kapcsolatokra. PZI VIII. (1957) 5—27.
Seed G.: Az angol visszahatás az amerikai imperializmusra a folyóiratok tükrében, 1898—1900. PSQ 1958. 2. sz. 254—272.
Fischer Fr.: Az USA Oroszországhoz való viszonya a századfordulótól 1945-ig. HZ 185/2. (1958) 300—347.
Livermore S. W.: Az amerikai flotta mint világpolitikai tényező, 1903—1913. AHR LXIII/4. (1958. júl.) 863—879.
Ioffe A. Je.: E. Root missziója Oroszországba 1917-ben. VI 1958. 9. sz. 87—100.

- Alahverdov G. G.*: Hogyan hamisítják meg az amerikai burzsoá történészek a Szovjetunió elleni 1917—1920-as amerikai intervenció történetét. VI 1958. 11. sz. 177—189.
- Szomin N. I.*: Az USA az első és második világháború között. PIS 1958. 2. sz. 23—34.
- Landau Zh.*: Az 1918—1920. évi lengyel—amerikai kapcsolatok néhány vitás kérdése. KH 1958. 4. sz. 1093—1109.
- Bazijanc A. P.*: Az USA rabló politikája Azerbajdzsánban, 1919—1920. UZIV XIX. (1958) 22—38.
- Sztaszevszkij D. N.*: Az USA politikája az „orosz-kérdésben” a washingtoni konferencián, 1921—1922. UIZs 1958. 4. sz. 63—75.
- Szoloncov Z. M.*: Az USA harca a tengeri uralomért. (Az 1927. évi genfi konferencia anyaga alapján.) NNI 1958. 2. sz. 62—82.
- Yenkataramani M. S.*: Az élet és a politika néhány mozgáspontja az Egyesült Államokban 1932-ben. IRSH 1958. 3. sz. 361—384.
- Fine S.*: Az „United Automobile Workers” szakszervezet létrejötte, 1933—35. JEH 1958. 3. sz. 249—282.
- Shenton J. P.*: A Coughlin-mozgalom és a New Deal, 1936. PSQ 1958. 3. sz. 352—373.
- Koval V. Sz.*: Az USA imperialista tervei a második világháborúban. UIZs 1958. 2. sz. 53—70.
- Karcev A. A.*: Az USA és Darlan, „északafrikai kormánya” (Az USA imperialista körei és az észak-afrikai fasiszta erők közötti együttműködés a második világháború idején.) KSzIV XXVI. (1958) 54—71.
- Bdlteanu B.*: Az USA kormányának kapcsolatai a romániai fasiszta rezsimmel, 1940. szept.—1942. jún. S 1958. 6. sz. 77—99.
- Majszkij I. M.*: A második front problémája az angol—amerikai történetírásban. VI 1958. 1. sz. 62—84.
- Bjeluszov M. M.*: Az USA Nyugat-Európa felé irányuló expanziónak előkészítése a második világháború zárószakaszában. UIZs 1958. 1. sz. 91—100.
- Dorn W. L.*: Vita Németország amerikai megszállási politikájáról 1944—45. VFZg 1958. 1. sz. 60—77.
- Stulz P.*: Az angol—amerikai külön fegyverszüneti tárgyalások a Hitler-fasisztákkal 1945 márciusában. DAP 1958. 4. sz. 393—401.
- Wheeler G.*: A gazdasági ciklus az USA-ban és a békés egymás mellett élés. DAP 1958. 5. sz. 447—456.
- Lumer H.*: A gazdasági helyzet a mai Amerikában. PA 1958. 3. sz. 10—25.
- Kosztjugin D.*: Az USA gazdasági helyzete. MEMO 1958. 3. sz. 140—145.
- Gromov Je.*: A szénipar és a fűtőanyagipac problémái az USA-ban. MEMO 1958. 2. sz. 79—94.
- Siskind G.*: A „népi kapitalizmus” az Egyesült Államokban. Ww 1958. 5. sz. 712—727.
- Iromusin G.*: A „jövendelmek forradalma” elmélete az USA-ban és a mai revizionizmus. VE 1958. 7. sz. 106—114.
- Claude H.*: A harmadik „hossz” az USA-ban a háború után. EP 42. (1958. jan.) 50—55.
- Bejazov Cs.*: A gazdaság militarizálása és új válságjelenségek az USA-ban. NV 1958. 5. sz. 42—54.
- Wheeler C. S.*: A mezőgazdaság fejlődése az Egyesült Államokban. EP 42. (1958. jan.) 37—48.
- Walker H.*: Az Egyesült Államok háború utáni kereskedelmi szerződési programja. PSQ 1958. 1. sz. 57—81.
- Zahmatov M.*: A magántőke-export az USA-ból a második világháború után. MEMO 1958. 6. sz. 115—124.
- Gukaszan L. G.*: Az USA-ban levő válság hatása Ázsia és Afrika gazdaságilag gyengén fejlett országaira. SzVosz 1958. 4. sz. 27—34.
- Inozemcev N.*: Az USA atomdiplomáciája: tervek és valóság. MEMO 1958. 3. sz. 29—43.
- Mallatieu W. C.*: A Marshall terv eredete: tanulmány a politika alakulásáról és a nemzeti vezetésről. PSQ 1958. 4. sz. 481—504.
- Graber D. A.*: A Truman és az Eisenhower doktrína a benemavatkozás doktrínájának fényénél. PSQ 1958. 3. sz. 321—334.
- Mirszkij G.*: Az amerikai imperializmus a Közel-Keleten. MEMO 1958. 1. sz. 90—100.
- Nyikityina G. Sz.*: Izrael és az amerikai imperializmus. SzVosz 1958. 5. sz. 71—79.
- Beglov I. I.*: Az amerikai olajmonopóliumok szerepe az angol—iráni konfliktus kifejlődésében 1951—1954-ben. NNI 1958. 3. sz. 106—126.
- Uljanovszkij R. A.*: Az Egyesült Államok és India iparosítása. SzVosz 1958. 4. sz. 35—50.
- Donald F. L.*: Az amerikai Formosa-politika 1950 óta. VFZg 1958. 2. sz. 151—164.
- Gordenker L.*: Az Egyesült Nemzetek, az USA megszállás és az 1948. évi választás Koreában. PSQ 1958. 3. sz. 426—450.
- Szavetjev N.*: A nemzeti tőke harca az amerikai monopóliumok ellen a Fülöp-szigeteken. MEMO 1958. 5. sz. 118—124.
- Jones C.*: Az amerikai imperializmus és Brit Nyugat-India. PA 1958. 4. sz. 9—18.
- Pittman J.*: Afrika és az Egyesült Államok. PA 1958. 2. sz. 48—52.
- Tyemkov B.*: A latin-amerikai népek harca az észak-amerikai imperializmus ellen. IP 1958. 3. sz. 74—82.
- Beloff M.*: Politikai vezetés az amerikai demokráciában. H XLIII. No. 148. (1958. jún.) 110—117.
- Sommervölle J.*: A forradalom fogalma és a demokratikus hagyomány az Egyesült Államokban. VF 1958. 11. sz. 81—88.
- Legújabb politikai fejlődés Texasban. PA 1958. 11. sz. 28—43.
- Robler A. F.*: A legfelső bíróság és a demokrácia. PA 1958. 11. sz. 1—14.
- Apheker H.*: Amerikai nézetek a Szovjetunióról. PA 1958. 11. sz. 15—27.
- Bittelman A.*: Az Amerikai Kommunista Párt programjának kulcskérdései. PA 1958. 2. sz. 36—44.
- Allen J. S.*: Az amerikai út a szocializmushoz. PA 1958. 9. sz. 1—7.
- Kudrin A.*: Az USA Kommunista Pártjának harca a revizionizmus ellen. NNI 1958. 5. sz. 3—22.
- Cserkasov I. I.*: Az USA Kommunista Pártjának harca a mai revizionizmus ellen. VI 1958. 10. sz. 61—78.
- Foster W. Z.*: A Párt válsága és a kiút. PA 1958. 1. sz. 49—65.
- Foster W. Z.*: Az Egyesült Államok Kommunista Pártjának válsága és a kilábalás módja. CC 1958. 2. sz. 207—223. 3. sz. 420—437.
- Foster W.*: Az USA Kommunista Pártjának válsága és a válság leküzdése. Kom 1958. 4. sz. 74—91.
- Cserkasov I. I.*: Az amerikai revizionizmus néhány filozófiai forrásáról. VF 1958. 9. sz. 183—186.
- Perry P.*: Az Amerikai Kommunista Párt és a négeriek. PA 1958. 2. sz. 20—25.

Egyéb amerikai országok

- Tyemkov B.*: A latin-amerikai népek harca az észak-amerikai imperializmus ellen. IP 1958. 3. sz. 74—82.
- Garcia J.*: A történelem tanulmányozása Uruguayban. NNI 1958. 3. sz. 210—212.
- Hazanov A. M.*: Palmeiras braziliai néger állam kérdéséhez. NNI 1958. 2. sz. 13—31.
- Koval B. I.*: Az osztályharc Braziliában az 1929—1933. évi gazdasági világválság idején. NNI 1958. 1. sz. 35—54.
- Alperovics M. Sz.*: A Mexico és az USA közötti viszony a háború után mexioi történetírásban. VI 1958. 3. sz. 171—182.
- Pletcher D. M.*: Az ezüst áresése Mexicóban 1870—1910-ben és ennek hatása az amerikai befektetésekre. JEH 1958. 1. sz. 33—55.

Afrika

- Potjehin I.*: A gyarmati rendszer széthullása Afrikában. Kom 1958. 17. sz. 99—112.
- Surat-Canale J.*: A francia—afrikai gazdasági kapcsolatok és a függetlenség problémája. EP 1958. szept.—okt. 58—69.
- Mury G.*: A Vatikán és Európa. CI 92. sz. (1958. jan.) 65—76.
- Spiri A. Ju.*: Afrika gazdaságának fejlődése a második világháború alatt. SzVosz 1958. 2. sz. 54—66.
- Pittman J.*: Afrika és az Egyesült Államok. PA 1958. 2. sz. 48—52.
- Karcev A. A.*: „Isabella-Felix” — a német—spanyol

- terv Észak-Afrika elfoglalására 1940–41-ben. KSZIV XXXIV. (1958) 3–10.
- Gluharev L.: Magrib országai társadalmi-gazdasági fejlődésének néhány problémája. MEMO 1958. 3. sz. 44–55. [Tunisz, Algír, Marokkó.]
- Ayache A.: A marokkói nemzet kialakulása. SzVosz 1958. 6. sz. 10–19.
- Ayache A.: A marokkói nemzet kialakulása. CI 1958. júl.—aug. 65–74.
- Reyners G.: Francia-marokkói tárgyalások az isly-i csata előestéjén, 1844. Kiadatlan dokumentumok. RH 1958. jan.—márc. 75–96.
- Ayache G.: A pénzügyi válság Marokkóban az 1860. évi spanyol expedíció után. RH 1958. okt.—dec. 271–310.
- Bartlett C. J.: Nagy-Britannia és a spanyol politika megváltozása Marokkó irányában 1878 júniusában. BIHR 84. (1958. nov.) 168–185.
- Nouschi A.: A gazdasági és pénzügyi válság 1875-ben Algériában és Constantine vidékén. RHES 1958. 4. sz. 412–431.
- Landa R. G.: Az algéri nép harcra nemzeti függetlenségért. SzVosz 1957. 6. sz. 26–38.
- Mignot E.: De Gaulle és Algéria. CC 1958. 7. sz. 1022–1032.
- Thevenin G.: Egyetlen megoldás Algériában; tárgyalás. CC 1958. 11. sz. 1544–1553.
- Ivanov N. A.: A feudális földbirtoklás Tuniszban a 19. század hetvenes éveiben és fő formái. KSZIV XXVI. (1958) 3–14.
- Boccara P.: A Rouston-per, avagy Tunisz meghódításának kezdetei. CI 97. (1958. jún.) 59–82. [A 19. század vége.]
- Cvetkova B. A.: A történettudomány Egyiptomban. IP 1958. 5. sz. 135.
- Szemjonova L. A.: A feudális földbirtok fejlődésének fő irányai a 15. századi Egyiptomban. SzVosz 1958. 3. sz. 83–90.
- Szemjonova L. A.: A parasztság a mameluk államban, 15. század. KSZIV XXXII. (1958) 11–19.
- Filstyinszkij I. M.: Az 1798–1800. évi kairói felkelések és leírásuk Abd-ar-Rahman al-Dzsabarti krónikájában. SzVosz 1958. 3. sz. 46–56.
- Karcev A. A.: Az orosz–egyiptomi kulturális kapcsolatok történetéből. KSZIV XXXII. (1958) 23–29. [19. század.]
- Anis A. A.: Az Egyesült Arab Köztársaság. DAP 1958. 5. sz. 474–476.
- Balandier G.: Fekete-Afrika tegnap és ma. Ann 1958. 1. sz. 47–66.
- Parsons P. V.: Az Északnyugat-Afrika Társaság és az angol kormány, 1875–1895. THJ 1958. 2. sz. 136–153.
- Montaigu G.: Fekete-Afrika fejlődésének elmaradottsága. CI 96. (1958. máj.) 47–66.
- Thevenin G.: Fekete-Afrika a kolonializmus ellen. CC 1958. 3. sz. 357–375.
- Pritt D. N.: Az angol gyarmati bíraskodás Kenyában. NNI 1958. 4. sz. 117–122.
- Pribludovskij L. N.: Nigeria a függetlenség előestéjén. SzVosz 1958. 6. sz. 20–32.

A FELDOLGOZOTT FOLYÓIRATOK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE

AHR	= The American Historical Review (Richmond—New York—London)	IIRK	= Iz isztorii rabocsevo klassza i revolucionnovo dvizsenija (Pankratova Emlékkönyv) (M)
AHRF	= Annales Historiques de la Revolution Française (Paris)	IP	= Isztorieszki Pregled (Szófia)
Am	= Archivmitteilungen (Berlin, DDR)	IRSH	= International Review of Social History (Amsterdam)
Ann	= Annales (Economies, société, civilisation) (Paris)	ISZSZSZR	= Isztorija SzSzSzR (M)
AV	= Arhivski Vjesnik (Zagreb)	IZ	= Isztorieszskije Zapiszki (M)
BDW	= Berichte, Deutsches Wirtschaftsinstitut (Berlin, DDR)	IZCG	= Istoriski Zapisi Istoriskog Instituta NR Crne Gore (Cetinje)
BIHR	= Bulletin of the Institute of Historical Research (London)	JEH	= The Journal of Economic History (New York)
BS	= Byzantinoslavica (Prala)	JGO	= Jahrbuch für Geschichte Osteuropas (München)
CC	= Cahiers du Communisme (Paris)	JMH	= The Journal of Modern History (Chicago)
ČCH	= Československý Časopis Historický (Prah)	KH	= Kwartalnik Historyczny (Warszawa)
CHM	= Cahiers d'Histoire Mondiale (Paris)	Kom	= Kommunizist (M)
CI	= Cahiers Internationaux (Paris)	KSzISz	= Kratkije Szooobszenija Insztituta Szlavjanovegyenyija (M)
ČMM	= Časopis Matice Moravské (Brno)	KSzIV	= Kratkije Szooobszenija Insztituta Vosztokegyenyija (M)
CzPII	= Czasopismo Prawno-Historyczne (Poznań)	LC	= Lupta de Clasă (Bucuresti)
CSSH	= Comparative Studies in Society and History (Hague)	LM	= Labour Monthly (London)
DAP	= Deutsche Außenpolitik (Berlin, DDR)	MEMO	= Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenija (M)
DDR	= Der Donauraum (Wien)	MIÖG	= Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Innsbruck)
DR	= Deutsche Rundschau (Baden Baden)	MÖS	= Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (Wien)
EcHR	= The Economic History Review (London—New York)	ND	= Nowe Drogi (Warszawa)
EHR	= The English Historical Review (London)	NDVSN	= Naucsnije Dokladi Vizszej Skoli Isztorieszskije Nauki (M)
Ein	= Einheit (Berlin, DDR)	NM	= Nová Mysl (Prah)
EP	= Economie et Politique (Paris)	NNI	= Novaja i Novejsaja Isztorija (M)
GIDBIH	= Godišnjak Istoriskog Društva Bosne i Hercegovine (Sarajevo)	NV	= Novo Vreme (Szófia)
GNS	= Godišnjak Filozofskog Fakulteta u Novom Sadu (Novi Sad)	NZUDU	= Naukovi Zapiszki, Uzgorodszkij Gyerz. Unyiv. (Uzgorod)
GWU	= Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Stuttgart)	PA	= Political Affairs (New York)
H	= History (London)	Pensée	= La Pensée (Paris)
HČ	= Historický Časopis (Bratislava)	PH	= Przegląd Historyczny (Warszawa)
HJ	= Historisches Jahrbuch (München—Freiburg)	PIS	= Prepodavanyije Isztorii v Skole (M)
HŠ	= Historické Štúdie (Bratislava)	PP	= Past and Present (London)
HZ	= Historische Zeitschrift (München)	PSQ	= Political Science Quarterly (New York)
IA	= Isztorieszskij Arhiv (M)	PZI	= Pitanyije Zagalnoj Isztorii (Lvov)
IO	= Istoriski Časopis (Beograd)	RA	= Revista Arhivelor (București)
IG	= Istoriski Glasnik (Beograd)		

RH	= Revue Historique (Paris)	SzE	= Szovjetszkaja Etnografija (M)
RHD	= Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)	SzV	= Szrednyije Veka (M)
RHDGM	= Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale (Paris)	SzVosz	= Szovjetszkoje Vosztokovegyenyije (M)
RHES	= Revue d'Histoire Economique et Sociale (Paris)	THJ	= The Historical Journal (Cambridge)
RHMC	= Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine (Paris)	UIZs	= Ukrainszkij Isztoriesnyij Zsurnal (Kijev)
RS	= Romanoslavica (Bucureşti)	UZISz	= Ucsonie Zapiszki Insztityuta Szlavjanovegyenyija (M)
S	= Studii, Revistă de Istorie (Bucureşti)	UZIV	= Ucsonie Zapiszki Insztityuta Vosztokovegyenyija (M)
SAO	= Studia et Acta Orientalia (Bucureşti)	VAN	= Vesztnyik Akagyemii Nauk SzSzSzR (M)
SBBH	= Studia Universitatum V. Babeş et Bolyay, Historia (Cluj — Kolozsvár)	VDI	= Vesztnyik Drevnyej Isztorii (M)
SCSI	= Studii şi Cercetări Ştiinţifice, Istorie (Iaşi)	VE	= Voproszi Ekonomiki (M)
SEER	= The Slavonic and East European Review (London)	VF	= Voproszi Filosofii (M)
SF	= Studia Filozoficzne (Warszawa)	VfZg	= Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (Stuttgart)
SFFH	= Sbornik Filozofickéj Fakulty Univ. Komenského, Historia (Bratislava)	VI	= Voproszi Isztorii (M)
SM	= Sprawy Międzynarodowe (Warszawa)	VIMK	= Vesztnyik Isztorii Mirovoj Kulturi (M)
SMIM	= Studii şi Materiale de Istorie Medie (Bucureşti)	VMU	= Vesztnyik Moszkovszkovo Unyiverszietyeta (M)
SoF	= Südostforschungen (München)	VV	= Vizantijjszkii Vremennyik (M)
SS	= Slezský Sborník (Opava)	Ww	= Wirtschaftswissenschaft (Berlin, DDR)
SW	= Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden)	WZ	= Weg und Ziel (Wien)
zA	= Szovjetszkaja Arheologia (M)	ZfO	= Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a. d. Lahn)
		ZDN	= Zbornik za Društvene Nauke (Novi Sad)
		ZG	= Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin, DDR)

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ И СООБЩЕНИЯ

- А. Барта*: К вопросу о социальном фоне венгерского кузнечного дела X в. 133
- Л. Бенцеди*: Ходатайства крепостных охран горного округа Венгрии к Палю Эстер-
хази в 1668—1681 гг. 155
- П. Шандор*: Новые материалы к вопросу о землепользовании крестьян в первой поло-
вине XIX в. 180
- Л. Керекеш*: Италия, Венгрия и движение Геймвера в Австрии (1920—1930 гг.) ... 199

ОБЗОР

- Анкета о новом издании Истории Коммунистической Партии Советского Союза 217
- К вопросу о топографии г. Шопрон во время Арпадов (*Б. Шураньи*) 220
- ИЗВЕСТИЯ..... 223

ЗА НАШИМИ ГРАНИЦАМИ

- Новые факты сотрудничества К. Маркса и Ф. Энгельса (*Л. И. Гольман*) 226
- Некоторые вопросы исследования эпохи раннего феодализма в Советском Союзе
(*А. Барта*) 229
- РЕПЕРТОРИЙ ИНОСТРАННЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ЖУРНАЛОВ 233

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN, BEITRÄGE

<i>A. Bartha</i> : Zur Frage des gesellschaftlichen Hintergrundes des Schmiedehandwerks zur Zeit der Landnahme	133
<i>L. Benczédi</i> : Gesuche von Festungsbesatzungen des Bergwerkdistrikts an Pál Esterházy in den Jahren 1668—1681	155
<i>P. Sándor</i> : Neuere Daten zur Frage des bäuerlichen Bodenbesitzes in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts	180
<i>L. Kerekes</i> : Italien, Ungarn und die österreichische Heimwehrbewegung (1920—1930)	199

RUNDSCHAU

Enquete über die neue Ausgabe der Geschichte der Kommunistischen Partei der Sowjetunion	217
Zur Frage der Topographie Ödenburgs zur Zeit der Arpaden (<i>B. Surányi</i>)	220
NACHRICHTEN	223

JENSEITS UNSERER GRENZEN

Neue Daten über die Zusammenarbeit von Karl Marx und Friedrich Engels (<i>L. I. Golman</i>)	226
Einige Fragen der Erforschung des frühen Feudalismus in der Sowjetunion (<i>A. Bartha</i>)	229

REPERTORIUM AUSLÄNDISCHER GESCHICHTSWISSENSCHAFTLICHER ZEITSCHRIFTEN	233
--	-----

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES. COMMUNICATIONS

<i>A. Bartha</i> : Contributions à la question de l'arrière-plan social de la forgerie hongroise à l'époque de la Conquête arpadienne	113
<i>L. Benczédi</i> : Requêtes des guets des régions minières adressés à Pál Esterházy, 1668—1681	155
<i>P. Sándor</i> : Nouveaux documents concernant l'emploi des terres par la paysannerie dans la première moitié du XIX ^e siècle	180
<i>L. Kerekes</i> : L'Italie, la Hongrie et le mouvement autrichien de Heimwehr	199

REVUE

Enquête sur la nouvelle édition du manuel intitulé «L'histoire du Parti Communiste de l'Union Soviétique»	217
Contribution à la question topographique de la ville de Sopron à l'époque des Arpad (<i>B. Surányi</i>)	220

NOUVELLES	223
-----------------	-----

AU DELÀ DE NOS FRONTIÈRES

Nouveaux documents relatifs à la coopération de Karl Marx et de Friedrich Engels (par <i>L. I. Golman</i>)	226
Quelques problèmes concernant les recherches poursuivies en Union Soviétique en connexion avec le haut féodalisme (par <i>A. Bartha</i>)	229

RÉPERTOIRE DES REVUES HISTORIQUES ÉTRANGÈRES	233
--	-----

CONTENTS

ARTICLES, COMMUNICATIONS

<i>A. Bartha</i> : On the Problem of the Social Background of Smithery at the Time of the Hungarian Conquest in the 9th Century	133
<i>L. Benczédi</i> : Applications of the Mining District Garrisons to Paul Esterházy, 1668—1681	155
<i>P. Sándor</i> : New Data to the Problem of Peasant Holdings in the first half of the 19th Century	180
<i>L. Kerekes</i> : Italy, Hungary and the Austrian Heimwehr Movement, 1920—1930	199

NOTES AND DOCUMENTS

Conference on the New Edition of the History of the Soviet Communist Party	217
To the Problem of the Topography of the Town Sopron in the Arpadian Age (<i>B. Surányi</i>)	220
HISTORICAL NEWS	223

BEYOND OUR FRONTIERS

New Data about C. Marx' and F. Engels' Cooperation (<i>L. I. Golman</i>)	226
Some Problems in the Soviet Union on the Researches concerning to the Early Feudal Ages (<i>A. Bartha</i>)	229

REPERTORY OF FOREIGN HISTORICAL JOURNALS	233
--	-----

Ára: 12,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

55676

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

H: 1-2, 4

Történelmi Szemle

1961

IV. ÉVFOLYAM 3. SZÁM

ajándék

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Főszerkesztő:

MOLNÁR ERIK

Szerkesztik

az Intézet Igazgatóságának megbízásából

BARTHA ANTAL, LACKÓ MIKLÓS és R. VÁRKONYI ÁGNES

Szerkesztő-ég: Budapest, I. Úri u. 51-53. — Telefon: 160-098

Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

- Molnár Erik* : Ideológiai kérdések a feudalizmusban. — A nemzeti kérdéshez. A „haza” fogalma a feudalizmus korszakában 261
- Varga János* : A nemzeti nyelv szerepe a polgári fejlődésben Magyarországon... 284
- Sándor Vilmos* : A technika fejlődése Magyarországon a kapitalizmus korában... 305
- Mayer Mária* : A XIX. századvégi kárpátukrán agrárnépesség társadalmi szerkezetének statisztikai ábrázolása 330
- Zsúrák András* : Az OK(b)P magyar csoportjának szerepe a Vörös Hadsereg internacionalista egységeinek szervezésében (1918—1919) 347

SZEMLE

- A népi demokratikus korszak kutatásának állásáról (Vita a népi demokrácia történetével foglalkozó munkaközösségben) 361
- Vita a jobbagyháztartások vizsgálatának módszertani kérdéseiről (*R. Péter Katalin*) 364
- A Magyar Tanácsköztársaság történetének forrásai a magyar állami levéltárakban (*L. Nagy Zsuzsa*) 369

HÍREK 371

HATÁRAINKON TÚL

- A német—magyar viszony az utolsó háborús évben és az európai biztonság. Megjegyzések Andreas Hillgruber tanulmányához (*Ránki György*) 373
- A. I. Danyilov* : A történettudomány elméleti-módszertani problémái további tanulmányozásának néhány kérdéséről..... 378
- Külföldi vendégeink 380

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA 381

Előfizethető a Posta Központi Hirlap Irodánál (Budapest V., József Nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekkszámla szám: egyéni előfizetésnél: 61.257, közületi 61.066 (vagy átutalás az MNB 8. számú folyószámlára.)

MOLNÁR ERIK

Ideológiai kérdések a feudalizmusban

A nemzeti kérdéshez

A zavarnak, amely a nemzeti kérdésben uralkodik, egyik fő oka az ideológiai kérdéseknek, az ideológia történeti fejlődésének elhanyagolása történetírásunkban. Ez összefügg azzal, hogy úgyszólván minden figyelmet a történeti fejlődés alapvető oldalaira, a gazdasági viszonyokra, az ezekből kifejlődő osztályharcra és politikai harcokra fordítottunk. Ez a tárgyválasztás önmagában véve természetesen nem volt hiba, hiszen a marxista módszer alapvető követelményein alapult. Ezeknek a vizsgálódásoknak köszönheti a marxista történetírás legjobb eredményeit, amelyeket méltán állíthat szembe a polgári történetírás torzításaival. De túlhajtva, bizonyos egyoldalúságra, többek között éppen az ideológiai kérdések elhanyagolására vezetett. Pedig az ideológia története a legszorosabban beletartozik a történelembe. Minden, ami az embereket mozgatja, a gazdasági érdek, az osztályérdek az emberek fején meggy keresztül, a fejben eszméi, ideológiai alakot ölt, s az ideológia viszonylagos önállóságra is szert tehet. Az ideológiai fejlődés ismerete nélkül tehát a történeti fejlődést nem lehet teljesen megérteni, a maga teljességében átfogni.

Minden társadalmi rendnek, a feudalizmusnak, a kapitalizmusnak, a szocializmusnak, megvan a maga különleges uralkodó ideológiája, amely az uralkodó osztály ideológiája. Ezek az ideológiák, a feudális, a burzsoá ideológia, a munkásosztály ideológiája alapvetően különböznek egymástól, ahogyan alapvető módon különbözik egymástól a feudális, a burzsoá, a szocialista termelési mód. A nemzet és a haza fogalma szerepet játszhatik mind a három ideológiában, de tartalmuk, osztálytartalmuk gyökeresen különbözik egymástól a feudalizmusban, a kapitalizmusban és a szocializmusban — a látszólag azonos forma teljesen ellentétes tartalmat takar. Ha azonban az ideológiának, az ideológia osztálytartalmának vizsgálatát elhanyagoljuk, úgy könnyen abba a hibába eshetünk, hogy a látszólag azonos forma mögött azonos tartalmat tételezünk fel.

Ez történt nálunk a nemzet és a haza szorosan összefüggő fogalmával. Ezek, mint fogalmak, eszmék, különösen a haza eszméje, mint az emberek cselekedetét közvetlenül meghatározó motívum, a magyar történetben már az Árpádkorban szerepet játszottak. Minthogy azonban a haza fogalmát osztálytartalmára nézve nem vizsgálták, az eredmény az lett, hogy azonosították a feudális, a polgári, sőt a szocialista haza eszméjét. Így létrejött az osztályok feletti haza gondolata, mint az osztályok valamiféle állandó érdekközösségének a kifejezése. Mondani sem kell, hogy a marxizmus szerint az osztályok viszonyát az osztálytársadalmakban nem az állandó érdekközösség, hanem az állandó érdekellentét jellemzi.

Az osztályok feletti haza fogalma a szocialista társadalomban a valóságos viszonyokat tükrözi vissza, mert a szocializmusban az osztályokat, ameddig

ilyenekről beszélni lehet, valóban állandó érdekközösség fűzi össze. Ezt a fogalmat azonban visszavetítették a polgári és a feudális viszonyok közé, vagyis a történetet ahisztórikus, történetlen szemlélettel modernizálták. Ez az álláspont csak annyiban különbözött a burzsoá vagy feudális szellemű történetírás álláspontjától, amelyek szintén az osztályfeletti haza gondolatából indultak ki, hogy a magyar történetet egészen a XVIII. század végéig úgy mutatta be, mint amelynek során a feudális nemesség szakadatlanul elárulta az osztályfeletti közös haza ügyét, amelyet híven és kitartással csak a feudális parasztság védelmezett. A modernizálás marxista történetírásunk első lépéseit különben is jellemezte. Az eredeti tőkefelhalmozás, a polgári fejlődés, a polgári gyarmatosítás fogalmait ugyancsak visszavetítették a XVI. századba. Ezeket a hibákat történetírásunk azóta már kiküszöbölte, de a nemzet, a haza, a patriotizmus kérdéseivel kapcsolatban ezt korántsem lehet még elmondani.

A marxizmus a nemzetet — s következésképpen a hazát is — a polgári fejlődés sajátos termékének tekinti. Sztálin meghatározása a nemzetről közismert: „A nemzet az emberek történelmileg kialakult közössége, mely a nyelvnek, a területnek, gazdasági életnek és a kultúra közösségében megnyilvánuló lelki alkatnak alapján keletkezett.” A gazdasági élet közösségén azt kell érteni, hogy a nemzetet egybekapcsolja a munkamegosztáson és árutermelésen alapuló közös piac. A területtel összefüggésben két eset lehetséges. Az egyik, amit Lenin tipikusnak, normálisnak nevezett, az az eset, amikor a területi közösséget a szóban forgó nemzetre korlátozott állami közösség, a nemzeti állam egészíti ki. A másik a többnemzetiségű állam, amikor több nemzet külön-külön lakóterületét egységbe foglalja a közös államszervezet. Ebben az esetben a közös piac rendszerint a közös államszervezet keretében valósul meg, az egyik nemzet vezetése alatt, amelyik elnyomja a többit. Következésképpen a nemzet gazdasági ismérve hiányzik, miértis helyesebb nemzetek helyett nemzetiségekről, uralkodó nemzetiségekről és elnyomott nemzetiségekről beszélni.

Ez a három jegy, a nyelvnek, az államnak és a gazdasági életnek közössége — a polgári nemzet objektív ismérvei. A meghatározás negyedik jegyét, a lelki alkat közösségét vagy a nemzeti jellemet Sztálin is önmagában megfoghatatlannak és a politikában hasznavehetetlennek tekintette. Ennél azonban tovább kell menni, és ezt a jegyet teljesen el kell ejteni. A nemzeti jellem fogalma a marxizmustól idegen, s a politikában nemcsak hasznavehetetlen, hanem egyenesen a burzsoázia érdekét szolgálja, a burzsoá nacionalizmus ideológiai fegyvertárába tartozik.

Itt persze nem arról van szó, hogy léteznek-e olyan nemzeti, vagy pontosabban szólva, etnikai sajátosságok, amelyek megkülönböztetik az egyik nép történeti fejlődését a másiktól. A marxizmus ezt sohasem vonta kétségbe. Minden nép más természeti feltételek alapján, más külső történeti befolyások és még számtalan más különleges körülmény hatása alatt fejlődik. Ennélfogva ugyanaz a gazdasági alap és ennek fejlődése a különböző népeknél más-más változatban jelenik meg. Ennek következtében más-más változatban jelennek meg a felépítmény egyes elemei, és más-más változatban megy végbe ezek fejlődése is. A marxista történetírás éppen azt tartja feladatának, hogy leírja és megmagyarázza azokat a *sajátos formákat*, amelyekben az egyes népeknek *általánosan törvényszerű* történeti fejlődése végbement.

A marxizmus tehát egyáltalában nem vonja kétségbe, hogy a kultúra, a művészetek, a szokások és az erkölcsök és ezek fejlődése Magyarországon sajátos magyar vonásokkal is rendelkezik. S ahogyan a marxizmus nem vonja

kétségbe, hogy léteznek nemzeti vagy etnikai sajátosságok, úgy azt sem tagadja, hogy ezek létrehozásánál szerepet játszanak meghatározott pszichikai sajátosságok is. Csak azt tagadja, hogy az utóbbiak egy adott etnikum osztályfeletti sajátosságai, valamiféle nemzeti jellem megnyilvánulásai volnának. (Minden kísérlet, amely arra irányult, hogy valamely nép vagy nemzet osztályfeletti jellemét a tudomány eszközeivel megállapítsa, kudarcba fulladt.) Azok a pszichikai sajátosságok, amelyek a nemzeti vagy etnikai sajátosságok létrehozásánál szerepet játszanak: az adott etnikumot alkotó osztályok *egymástól különböző* pszichikai sajátosságai.

Marx a következőket írta: „A tulajdon különböző formáin, a társadalmi létfeltételeken különböző és sajátosan alakult érzések, illúziók, gondolkodásmódok és életfelfogások egész felépítménye emelkedik. Az egész osztály teremti meg és alakítja ki ezeket anyagi alapjaiból és a megfelelő társadalmi viszonyokból.” A tulajdon — és a nem-tulajdon — különböző formáinak, a társadalmi létfeltételeknek alapján létrejön az osztályok eltérő pszichológiája és ideológiája. A kapitalisták pszichológiáját „A tőké”-ben Marx részletesen is leírta. Az osztályok pszichológiája és ideológiája az adott társadalmi rend (feudalizmus, kapitalizmus stb.) mellett az etnikumra való tekintet nélkül fő vonásaiban azonos és az ellentétes osztályoknál ellentétes, mert a tulajdon és a nem-tulajdon formái is, amelyeken alapulnak, fő vonásaikban azonosak és ellentétesek. Ez annyit jelent, hogy a magyar, a francia, az orosz feudális parasztok pszichológiája fő vonásaiban azonos és ellentétes a magyar, a francia, az orosz feudális nemesek pszichológiájával, amely fő vonásaiban viszont szintén azonos. A magyar feudális paraszt pszichológiája tehát igen közel áll a francia és az orosz feudális paraszt pszichológiájához és igen távol áll a magyar feudális nemes pszichológiájától. Engels megállapította, hogy „az angol munkásosztály az idők folyamán egészen más néppé lett, mint az angol burzsoázia”, s hogy „a munkások más dialektust beszélnek, más eszméik és képzeteik, más, erkölceik és erkölcsi elveik, más vallásuk és politikájuk van, mint a burzsoáziának”. Ismeretes Lenin tétele is, amely szerint a kapitalizmusban két kultúra létezik, burzsoá és proletár kultúra, s hogy a nemzeti kultúra jelszava a kapitalizmusban nacionalista jelszó.

Az osztályok pszichológiája és ideológiája azonban, meghatározott társadalmi rendet nézve, etnikumra való tekintet nélkül csak fő vonásaiban azonos, mert a különböző etnikumú népeknél a tulajdon és a nem-tulajdon formái, a társadalmi létfeltételek is csak fő vonásaikban azonosak. A gazdasági alap, a tulajdon formái, a társadalmi létfeltételek fő vonásaik azonossága mellett is minden népnél és minden társadalomban más-más változatban valósulnak meg, s ennek következtében a fő vonásaiban azonos osztálypszichológiának más-más sajátos változatát hozzák létre, mind az uralkodó, mind az elnyomott osztálynál. Az osztálypszichológiának ezek a sajátos változatai, amelyek különböznek és ellentétesek az uralkodó és az elnyomott osztálynál, magyarázzák azután *közvetlenül* az egyes népek történeti — erkölcsi, politikai, kulturális, művészeti stb. — fejlődésének az általános törvényszerűség érvényesülése mellett is sajátos formáit, amelyek mint etnikai vagy nemzeti sajátosságok jelennek meg.

Annyit jelent ez, hogy az osztályokat átfogó közös etnikai vagy nemzeti sajátosságokról nem lehet beszélni? A legkevésbé sem. Nem lehet beszélni az osztályokat átfogó *közös lelkialkatról*. Az azonban teljesen lehetséges, hogy a társadalmi élet meghatározott területein, a díszítményektől a kultúrán át a

szokásokig és az erkölcsökig, az egész társadalomra jellemző etnikai sajátosságok alakuljanak ki. A marxizmus szerint: „Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok.” Az uralkodó osztály társadalmi életének meghatározott sajátos vonásai, amelyek közvetlenül sajátos pszichológiájában gyökereznek, átáramlanak az elnyomott osztályhoz, és ennek következtében mint osztályközi etnikai sajátosságok jelennek meg. Az etnográfus vagy a történész azután, aki nem sajátította el kellőképpen a marxista gondolkodást, és így nem a társadalom osztályszerkezetéből indul ki, az ilyen sajátosságokat a burzsoá ideológia maradványainak hatása alatt a nép vagy nemzet közös lelki alkatára fogja visszavezetni.

A nép közös lelki alkatát, a nemzeti jellemet tehát, amely nem tudományos, hanem nacionalista fogalom, el kell ejteni. Helyette a polgári nemzet meghatározásába a nemzeti öntudat ideológiai ismervét célszerű bevonni. Nemzeti öntudaton vagy nemzeti eszmén az erkölcsi-politikai tudatnak azt a formáját értem, amely a nemzet minden tagja egyéni érdekét feltétlenül alárendeli a nemzeti összérdeknek. Ez a nemzet fogalmának a szubjektív jegye, az az ideológiai vagy tudatforma, amelyben visszatükröződnek a nemzet fogalmának objektív jegyei, a nyelvnek, az államnak és a gazdasági életnek a közössége.

A nemzeti öntudatot vagy nemzeti eszmét a polgári társadalomban az uralkodó burzsoázia dolgozza ki, s a nemzeti eszme itt a burzsoázia érdekeit szolgálja. A nemzeti eszme a polgári társadalomban az elnyomott és kiszákmányolt dolgozó tömegek ideológiai félrevezetésének eszköze. A burzsoázia a saját osztályérdekét a nemzeti érdek leplébe burkolja, a haza szolgálatának tünteti fel, s ennek segítségével a munkásosztályt és a dolgozó tömegeket saját politikai céljai, saját osztálycéljai szolgálatába igyekszik állítani. Erre elegendő példa az első világháború, amelyben a magyar burzsoázia a saját imperialista rabló céljait nemzeti érdeknek tüntette fel — a két világháború közötti nacionalista revizionizmus, amely azt állította, hogy a magyar nép minden nyomorúságának oka a trianoni szerződés — és a második világháború, amikor az uralkodó osztály a magyar dolgozókat a Don mellé küldötte a hazát védeni és a burzsoázia érdekében nyomorúságosan elpusztulni. A Kommunista Kiáltvány ezt a megtévesztést, amelyet a burzsoázia a nemzeti eszmével űz, leplezte le, amikor kimondotta, hogy a polgári társadalomban „a munkásoknak nincs hazájuk”.

Vannak történeti helyzetek, amelyekben a nemzeti eszme a polgárosuló vagy polgári társadalmakban nem ölti még fel, vagy pedig elveszíti ezt a negatív jellegét. Amikor egy ország polgári, kapitalista fejlődését a nemzeti elnyomás akadályozza, a nemzeti függetlenség kivívása előfeltétele a burzsoázia és a proletariátus közötti osztályharc szabad kibontakozásának. Addig, ameddig az ország függetlenségét el nem nyeri, a munkásokat elvonja a nemzeti felszabadulási harc a saját burzsoáziájuk elleni osztályharcától. A felszabadulási harc ilyenkor a nemzeti eszme jegyében folyik, s a polgári nemzet eszméje ebben a stádiumban pozitív szerepet játszik. A magyar történeti fejlődésnek ez a szakasza a XVIII. század végétől 1867-ig tartott. Engels véleménye szerint az 1867-es kiegyezés Magyarország nemzeti függetlenségét elegendő mértékben biztosította ahhoz, hogy a belső osztályharc útja szabadabbá váljék. A polgári nemzeti eszme hasonlóképpen pozitív szerepet töltött be azokban az ázsiai és afrikai országokban, amelyek a második világháború után vívták ki függetlenségüket. Ezekben az országokban a polgári nemzeti eszme pozitív jelentőségét

a függetlenség kiküzdése után is megtartja, amennyiben azokban polgári-demokratikus rendszerek alakulnak ki, amelyek továbbra is harcolnak az imperializmus ellen.

A másik eset, amikor a polgári nemzet eszméje elveszíti negatív jellegét, a fejlett, független kapitalista országokban fordul elő. Itt megtörténik — és mind gyakrabban történik meg —, hogy a burzsoázia alárendeli nemzeti függetlenségét, saját nemzeti érdekeit egy más, erősebb kapitalista ország monopolkapitalista burzsoáziája érdekeinek, hogy cserébe elnyerje ennek támogatását a saját proletariátusával szemben, s így megakadályozza országában a társadalmi haladást. Ilyenkor a burzsoázia által elejtett nemzeti függetlenség megvédelmezése vagy kivívása a társadalmi haladás feltételévé s ezzel nemcsak a munkásosztály, hanem, a burzsoázia uralkodó csoportján kívül, az egész társadalom érdekévé válik. Ez annyit jelent, hogy a nemzeti eszme összeforr a haladás gondolatával, s ezáltal újból pozitív jelentőségre tesz szert. Ez volt a helyzet Magyarországon a második világháború előtt és alatt, amikor a magyar uralkodó osztály alárendelte nemzeti érdekeit a német fasiszta monopoltőke érdekeinek, s amikor éppen ezért a társadalmi haladás érdeke megkövetelte, hogy nemzeti egységfront vagy függetlenségi front jöjjön létre a munkásosztály vezetése alatt. Ez a helyzet ma pl. Olaszországban, ahol az olasz monopoltőke alárendeli nemzeti érdekeit az amerikai imperialista monopoltőke érdekeinek.

A polgári nemzeti ideológiáról térjünk át most a feudális közösségi ideológiára, ahogyan az Magyarországon kialakult és fejlődött. Már volt arról szó, hogy a polgári nemzeti ideológia a polgári társadalom objektív tényeinek visszatükröződése. A feudális közösségi ideológia a feudális társadalom objektív tényeinek a visszatükröződése, s minthogy ezek a tények gyökeresen különböznek a polgári társadalom alaptényeitől, a feudális közösségi ideológia is gyökeresen különbözik a polgári nemzeti ideológiától, mégha a nemzet vagy a haza fogalmára támaszkodik is.

A profitszerzéstől, a burzsoáziát mozgató alapotívumtól, elválaszthatatlan az árutermelés. A munkásokból kisajtolt értéktöbbletet a kapitalistának a piacon kell realizálnia, az értéktöbbletet magában foglaló áruérték pénzzé való átváltoztatása útján. Ebből következik a burzsoázia szükségyszerű törekvése arra, hogy országa piacát a maga részére biztosítsa, először a külföldi kapitalisták versenyével szemben, másodszor — ha az országban több nemzetiiség él — a nemzetiségi burzsoáziák esetleges versenyével szemben, és harmadszor olyképpen, hogy piacát nemzeti nyelvközössége egész területére kiterjeszti. Ebből viszont következik a burzsoázia igénye a nemzeti függetlenségre, a nemzeti szuverénításra, mert ezek nélkülözhetetlen eszközei a gazdasági függetlenségnek, a külföldi kapitalista verseny távoltartásának. Következik továbbá a nemzetiségek nyelvi, politikai, gazdasági, kulturális elnyomása, nehogy konkurrens burzsoáziát fejlesszenek ki. Következik végül az ország politikai egységének az egész nyelvközösség területére való kiterjesztése. Ami itt előttünk áll, az a polgárosuló magyar nemesség nemzeti programja az 1840-es években: a nemzeti függetlenség, a nemzetiségek asszimilálása, tehát elnyomása, s az Erdéllyel való unió. Ennek a programnak ideológiai alapja a kifejlődött nemzeti öntudat, amelyet szükségképpen a magyar nyelv és irodalom fejlődése kísért. A nemzeti öntudat vagy nemzeti eszme szempontjából hazaáruló volt mindenki, aki hajlandó volt a nemzeti függetlenségről, a nemzetiségek fölötti szupremáciáról és az állami egység épségéről lemondani.

A feudalizmusban egészen más viszonyokkal találkozunk. A feudális földesúr eredetileg és alapjában nem árutermelő. A jobbágyaiból kisajtott terméktöbbséget eredetileg és lényegében közvetlenül maga fogyasztja el. Nem áll versenyben a belföldi piacért se külföldi termelőkkel, se belföldi, akár magyar nyelvű, akár idegen nyelvű földesurakkal. Közömbös számára, hogy az államhatalom területileg nem egységes. *Alapvető* érdekei tehát nem követelik meg se az állami függetlenséget, se a nemzetiségeknek mint ilyeneknek elnyomását, se az államhatalom területi egységesítését. Alapvető érdekei mindössze azt kívánják, hogy jobbágyságukat kizsákmányolhassa, s hogy legyen egy államhatalom, mégha ez idegen is, amely a kizsákmányolás szabadságát biztosítja. A magyar földesúr a XVI. századtól kezdve kezdett ugyan lassan áttérni az árutermelésre. Az áruexporthoz fűződő érdekeit nem egyszer zavarta a Habsburg-államhatalom, amely az összbirodalom érdekeit tartotta szem előtt. Sértették rendi szabadságait — melyeknek lényege a jobbágyság szabad kizsákmányolása volt — a Habsburg-államhatalom centralizációs törekvései is. De mindezeket a sérelmeket alárendelte az ahhoz fűződő legfőbb érdeknek, hogy a Habsburg-államhatalom alapjában mégis biztosította jobbágyságukat kizsákmányolását, mind magukkal a jobbágyságokkal, mind a török hódítóval szemben. Ez a legfőbb érdek volt a mértéke az egyéni magatartás erkölcsi-politikai értékelésének is. Nem azt tekintették árulónak, aki az állam függetlenségét a Habsburgokkal szemben elalkudta, mint a katolikus főurak, vagy akár a törökkel paktált, mint Bocskay és Bethlen. Az áruló az volt, aki, mint ama Székely György, az osztályellenség, a jobbágyság oldalára állott, vagy a jobbágyság, aki az úri hatalom ellen felkelt.

Ezekhez hozzá kell még fűzni, hogy a kizsákmányolás megjelenési formája szempontjából lényeges különbség van a feudalizmus és a kapitalizmus között. A feudalizmusban a kizsákmányolás teljesen nyílt és leplezetlen. A jobbágyság nagyon jól tudja, hogy saját munkáját és a munkája által előállított terméktöbbséget kénytelen átengedni a földesúrnak robot és adó alakjában. Ha ellenszegül, a földesúr bírói hatalmával, végső fokon a feudális állam hatalmával kerül szembe. Ez az, amit gazdaságunkívüli kényszernek neveznek. A kapitalizmusban ezzel szemben a kizsákmányolás leplezett. A törvény előtt kapitalista és munkás egyenlő, a munkás szabad szerződéssel adja el munkaerejét, s a polgári demokrácia intézményei mellett a munkás formailag ugyanazokat a politikai jogokat gyakorolja, mint a kapitalista. A jobbágyság láncát semmiféle képzelt virág nem díszíti, mint a munkásét. Ezért az elnyomott paraszttömegekben mérhetetlen gyűlölet halmozódik fel uraikkal szemben. („Az földesúrnak az pórán nagyobb ellensége nincsen” — mondotta Eszterházy Miklós nádor.) A feudális uralkodó osztály nagyon nehezen képes ezt a gyűlöletet ideológiai eszközökkel, bármiféle megtévesztő közösségi ideológiával ellensúlyozni.

A magyar feudalizmus ideológiájának első formájával, a keresztény vallási ideológiával részletesebben nem foglalkozom. Elegendő itt annyit megemlíteni, hogy ez az ideológia a jobbágyság feltétlen engedelmisségét követelte meg az isten által rendelt földesúri és állami hatalommal szemben. Megkövetelte nemcsak azt, hogy a jobbágyság az urának dolgozzon, hanem azt is, hogy a jobbágyság megvédje a földesurakat idegen támadók ellen. A jobbágyság elfogadta a keresztény ideológiát, de, mint az eretnek mozgalmak Magyarországon is mutatják, az úri osztály ellen fordította. A vallási ideológia korszakának vizsgálata helyett áttérek a XVII. század elejétől a XVIII. század

elejéig, Bocskaitól Rákócziig lezajlott mozgalmakra, amelyeket némelyek függetlenségi vagy szabadságharcoknak, mások rendi mozgalmaknak minősítenek, ismét mások a mozgalmakban a parasztság akcióit emelik ki.

A XVII. században a kizsákmányolt osztály helyzetét általánosan az jellemezte, hogy mértéktelenül megnőtték a parasztság földesúri terhei, s ugyanakkor ezeket megtették a centralizálódó Habsburg-államhatalom által kirótt adók és a Habsburg-hatalom szolgálatában álló zsoldosok sanyargatásai. A lényeg itt nem az, hogy idegen államhatalom adói és zsoldosai képviselték az újabb terhet. A parasztok már Mátyás király adószedői és zsoldoscsapatai elől is szétfutottak, és a XVII. század zsoldosai közül szép számmal akadtak magyarok is. Básta császári tábornok magyar hajdúkból és székely katonákból álló seregével dúlta fel Erdélyországot. A lényeg itt az, hogy a folyton emelkedő földesúri terhek mellett az állami adók és a zsoldosok sanyargatásai a parasztok helyzetét elviselhetetlenné tették. Ebben a helyzetben elegendő volt a parasztokra nehezedő hatalmi rendszer bármiféle megingása ahhoz, hogy a parasztok fegyvert fogjanak. Ady Endre sokkal jobban meglátta és kifejezte ezt a helyzetet, mint akárhány történész, amikor ezt írta: „Rákóczi, akárki, — Jőjjön valahára — Kígyóinknak, Esze komám, — Lépünk a nyakára.”

A szóban forgó korszak mozgalmainak leegyszerűsített menete vagy osztálymechanizmusa a következő. Egy-egy nagyúr, mint Bocskai vagy Rákóczi, akit a bécsi udvar ostobasága vagy erőszakossága kényszerít erre, vagy egy-egy erdélyi fejedelem, mint Bethlen, akit hatalmi ambíciók töltenek el, fegyvert fog a Habsburg-államhatalom ellen. Sikerre csak akkor számíthatnak, ha megnyerik maguknak a nemességet, s ezért közvetlen célnak a veszélyeztetett rendi szabadságok helyreállítását tűzik ki. A parasztság, amelynek az állami adóteher csökkentését és a zsoldosoktól elszenvedett sanyargatások megszüntetését ígérik, nemzetiességi különbség nélkül felkel mellettük, parasztlázadás tüze fut végig az országrészen, ahol megjelennek, s a parasztok dühe nemcsak a császári zsoldosok, hanem a magyar földesurak ellen is fordul, kiknek birtokait Bethlen vagy Rákóczi csapataival együtt dúlják, fosztogatják. A nemesség menekül, várakba zárkózik, oltalmát a német katonaságtól várja. Végül azonban, hogy birtokait a dúlástól, fosztogatástól megmentse, a felkelés oldalára áll. Ezek a felkelések — a Rákóczi-felkelés utolsó szakaszának kivételével — soha és sehol nem tűzték ki célnak a Habsburgoktól való elszakadást, tehát az állami függetlenséget. A nemesség nagyon jól tudta, hogy a parasztsággal folytatott osztályharcában és a török invázió veszélyével szemben rá van utalva a Habsburg-államhatalom védelmére. Még kevésbé volt az állami függetlenség a parasztság ügye. A parasztság terhei csökkentését kívánta, s az államhatalom jellegével, a lényegét nézve, nem törődött. A felkelések kompromisszumokkal végződtek, amelyek révén a Habsburg-államhatalom a rendi szabadságokat többé-kevésbé biztosította. A parasztokat minden esetben kijátszották, az ő terheik minden felkelés után tovább növekedtek.

Hogyan alakult a magyar feudalizmus ideológiája ebben a korszakban, a Habsburg-ellenes felkelések korszakában? Ebben az időben előtérbe nyomult már, a vallásos ideológia mellett, a haza gondolata. Sokat emlegetik szegény hazánkat, édes nemzetünket, amely két hatalmas császárság között küzd fennmaradásáért. Ez a haza azonban a nemcek hazája, Werbőczy szavaival a nemes Magyarország, Rákóczi szavaival a nemes magyar nemzet (gens), a nemes vármegyék foglalata, amelynek ugyan vitatlan vezetője a magyar

etnikumú nemesség, de amelybe a nemesi kiváltságok birtokosai nemzeti-ségi különbség nélkül beletartoznak. Rendi államközösségről van itten szó, amely a rendi kiváltságokat, a rendi szabadságokat védelmezi mind a központi államszervezet, mind a parasztság támadásaival szemben. Ehhez az államszervezethez Erdély nem tartozik hozzá, Erdély külön feudális államszervezet, ezért más haza, mint Magyarország. Mikor Rákóczi Erdélyt megszállja, Erdély államjogilag nem csatlakozik Magyarországhoz, hanem fennmarad, mint magyar vezetés alatt álló külön fejedelemség.

A nemesi haza gondolata mellett kialakult a *Hungarica natio* fogalma. A *Hungarica natio* a magyar állami közösség, leginkább a külföld felé vetített képében. Ebbe már mindenki beletartozik, s ebben az értelemben magyar, *Hungarus*, aki az államközösség tagja, rendi és nemzeti-ségi különbség nélkül, a szlovák jobbágy éppúgy, mint a német polgár, vagy a horvát úr. Ez lényegében a mai állampolgárság feudális formája.

A mozgalmak idején a helyzet megváltozik. A vezetőknek és a nemességnek is, amikor kénytelen-kelletlen felkel, szükségük van a parasztság támogatására. Ekkor már a magyar nemzethez, nemzetséghez, mint etnikai alakulathoz fordulnak, amely urat, nemest és közrendűt egyaránt magában foglal. Most már arról van szó, hogy a német elnyomással szemben mivel tartozik, Bocskai-val szólva, „minden magyar keresztyén ember, s aki igaz magyar, hazájának és nemzetének”. Hasonlóképpen a breznani pátenzben Rákóczi is az édes országunk szabadságát óhajtó „nemes és nemtelen . . . igaz magyarokhoz” fordul.

A fegyvertfogó parasztság, kurucság tudomásul is veszi, hogy ő is tagja „édes nemzetünknek”, de ebből azt a következtetést vonja le, hogy valamilyen formában részesednie is kellene a nemzet szabadságában. Ezt fejezi ki a szegénylegények éneke: „Igen kedveltük a kurucságot . . . Nyerünk, gondoltuk, oly szabadságot”, ha „oltalmazzuk s szabadítjuk szegény hazánkot.”

Mindebből azonban, ha Bocskai kiváltságolt hajdúit nem számítjuk, semmi sem lett. S a szegénylegény éneke most már megállapítja, hogy: „Mely dolog bizony meg is lett volna, — Magyarországot megnyertük volna. — Ha sok fondorkodó urak nem lettek volna.” Itt tehát az uraktól átvett haza gondolata osztályharcos élt kap, a „romlásért, kárvallásért” a fondorkodó urakat teszik felelőssé.

Amikor Rákóczi mozgalma összeomlott, a magyar parasztok egyideig még emlegették a haza szabadságát, az édes nemzetet. Éltek azzal az ideológiával, amely, úri eredete ellenére is, saját törekvéseik kifejezésévé vált, és visszavárták a legendás alakká nőtt Rákóczit. De a politikai viszonyok megszilárdulásával a haza újból visszaváltozott a nemesek hazájává, és a XVIII. század második felében a magyar parasztok nagy elnyomatásukban segítséget már csak a bécsi császártól vártak.

Tegyük fel ezután azt a kérdést, hogy mikortól lehet magyar nemzetről beszélni a szó tudományos értelmében, tehát mikor keletkezett a polgári magyar nemzet. Ezt megelőzően meg kell azonban jegyezni, hogy a polgári nemzet nem fokozatosan jön létre, nem úgy, hogyha létrejött a nyelvi és az állami közösség, akkor a polgári nemzet felerészben már megvalósult. A polgári nemzet elemei *együttesen* teszik ki a polgári nemzetet. Ha a feudális korban egyikük-másikuk megvalósul, a feudális társadalmi közösség elemévé válik, amely egészen más természetű, mint a polgári nemzet, mégha ideológiájában a haza és a nemzet fogalmai szerepet is játszanak.

Magyarországon a polgári forradalmat tudvalevőleg a nemesség hajtotta végre. A forradalom bukása után az 1867-es kiegyezés a polgári nemzet nemesi programját valósította meg, a függetlenség tekintetében kompromisszumos alapon. Így azonban Magyarországon a polgári nemzet klasszikus, francia formájával szemben ennek csak torz alakja jött létre. A magyar polgári nemzet azért volt torz alakulat, s azért maradt torz alakulat egész fennállása alatt, mert nem a burzsoázia teremtette meg a feudálisok forradalmi megsemmisítésével, mint a francia polgári nemzetet, hanem maguk a feudálisok hozták létre, akik befogadták a feudális nemzetbe, „az alkotmány sáncába” a parasztokat és a polgárokat. A magyar polgári nemzet politikai vezető osztálya, a nagybirtok és a nagytőke uralmának politikai képviselője, a dualizmus egész korszakában, sőt azon túl is a kapitalizmus viszonyaihoz a maga módján alkalmazkodó feudális osztály volt, amely, ha fel is hígult különféle elemekkel, változatlanul mint „történeti osztály” igényelte magának ezt a szerepet. Ez a polgári Magyarország nem ismerte a törvény előtti egyenlőség polgári intézményét, ha a munkások, különösen a mezőgazdasági munkások jogai forogtak szóban. Még kevésbé ismerte a polgári demokrácia politikai intézményeit, a nemzet tagjainak azt a legalább formális jogát, hogy résztvegyenek a közügyek intézésében. Ilyen körülmények között a polgári nemzeti ideológia, a hazafias érzésre való polgári hivatkozás, amely 1848-ig, illetve 1867-ig — ha a nemzetiségi kérdést nem tekintjük — a haladást mozdította elő, 1867 után a félf feudális kapitalista osztályuralom leplezésének, a nyers osztályérdek nemzeti köntösbe rejtésének olyan eszközévé változott, melynek megtévesztő szerepe átlátszóbb volt, mint a teljesen kialakult polgári nemzet életében.

A nemzet, mint történetileg létrejött reális közösség, nem enyészett el, amikor a munkásosztály a politikai hatalmat a kezébe vette. A nemzet, mint nyelvi, állami és gazdasági közösség továbbra is fennmaradt, és a szocializmus építésének közvetlen keretétül szolgált. De a munkásosztály hatalomra jutásával a nemzeti közösség szociális tartalma gyökeresen megváltozott. A nemzet most már nem a kizsákmányolók és a kizsákmányoltak közössége, hanem a dolgozók közössége, a munkásosztály vezetése alatt, egy olyan társadalomban, amely a kizsákmányolás minden formáját megszünteti. Ezzel a nemzet szocialista nemzetté és a nemzeti öntudat szocialista nemzeti öntudattá változott. Magyarországon, ahol a polgári alakulat torz alakulat volt, a szocialista nemzet egyben a nemzeti közösségnek első, történetileg teljesen kifejlődött formája.

A „haza” fogalma a feudalizmus korszakában

Eddigi történetírásunknak egyik gyengéje, hogy elhanyagolta az ideológiai tényezők vizsgálatát. Így többek között fel sem vetette azt a kérdést, hogy az osztályok feletti közös haza eszméje, amely megjelent már a magyar történet feudális korszakában, a feudális társadalom osztályainak objektíven, valóságosan fennálló érdekközösségét fejezte-e ki. Vagy nem volt-e inkább hamis, fordított formában való ideológiai visszatükrözése a feudális társadalom objektív alaptényének, a feudális osztályok, a nemesek és a jobbágyok kiegyenlíthetetlen érdekellentétének? Pedig elég ezt a kérdést feltenni ahhoz, hogy a marxizmus szellemében megadhassuk a választ. A feudális társadalomban semmiféle objektív érdekközösség nem áll — és nem is állhat — fenn az osztályok között. A feudális társadalomban a kizsákmányolt jobbágyokat objektí-

ven a legélesebb ellentét választja el az elnyomó nemesektől. A feudális társadalom politikai szerve, a feudális állam objektív működésében osztályállam, amely nem szolgálja a kizsákmányoló és a kizsákmányolt osztály közös érdekét, hanem a nemesség kollektív erőszakszerve a jobbágysággal szemben. Következésképp a közös haza eszméje a feudális társadalomban nem fejezhető ki az osztályok objektíven fennálló érdekközösségét, hanem csupán az osztályok kiegyenlíthetetlen érdekellentétének szubjektív, hamis ideológiai tükröképe lehet.

Ez a marxizmus alaptételéből, az osztályharc törvényéből folyik. Ismeretes, hogy a Kommunista Kiáltvány hangsúlyozta, hogy a polgári társadalomban „a munkásoknak nincs hazájuk”. Ezzel a Kommunista Kiáltvány arra az álláspontra helyezkedett, hogy az osztályok érdekellentétén alapuló polgári társadalomban a haza eszméje nem fejezhető ki a polgárok és munkások objektív érdekközösségét, mert ilyen érdekközösség nem létezik, hanem a hamis, az osztálymegtévesztést szolgáló ideológiai alakzatok közé tartozik. Magától értetődik, hogy, mutandis mutatis, a marxizmus álláspontja ugyanez a feudális társadalommal kapcsolatban is, amely nem kevésbé alapul az osztályok érdekellentétén, mint a polgári társadalom.

Ezt az elvont tételt azonban konkrétan is ki kell fejteni. Konkrétan be kell mutatni a magyar történetben a feudális ideológiát változásában, fejlődésében és függésében az objektív társadalmi viszonyoktól, addig a pontig, amelynél általánosan elterjedt az osztályok feletti közös haza, majd az osztályokat átfogó nemzet eszméje is. Utaltam már arra, hogy eddigi történetírásunk az ideológia történetét elhanyagolta. Azt azonban az eddig összegyűjtött anyag is lehetővé teszi, hogy legalább fővonalaiban áttekinthessük a fejlődést, ha számolni is kell azzal, hogy az így nyert képet a későbbi történeti kutatás egyes részleteiben helyesbíteni fogja.

Mindenekelőtt a feudális társadalom objektív viszonyait kell helyesen felfogni. A feudális társadalom alapjában véve a kizsákmányoló nemesek és a kizsákmányolt jobbágyok osztályainak közössége, amelyeknek objektív érdekei gyökeresen ellentétesek. De a feudális társadalom az osztályok érdekellentétei mellett is objektíven fennálló közösség, objektíven fennálló egység, a dialektika nyelvén ellentétek egysége. Mit jelent a dialektikában az ellentétek egysége? Azt jelenti, hogy egymást kizáró ellentétek elválaszthatatlanul összefüggének egymással. A feudális társadalom abban az értelemben ellentétek egysége, hogy a feudális társadalomban a nemesi osztály és a jobbágyosztály egymást kölcsönösen kizárják és ugyanakkor elválaszthatatlanul összefüggnek egymással. Egymást kölcsönösen kizárják, egymással összeférhetetlenek, mert érdekeik gyökeresen ellentétesek. Ez az objektív érdekellentét a feudális társadalom fejlődésének fő hajtóereje és meghaladásának alapvető oka. Ugyanakkor a nemesi osztály és a jobbágyosztály a feudalizmus egész történeti korszaka alatt elválaszthatatlanul összefüggnek egymással, egymáshoz tartoznak, kölcsönösen feltételezik egymást. A nemesség nem lehet meg a jobbágyság nélkül, amelynek munkaerejét azért zsákmányolja ki, hogy önmagát fenntartsa, és a jobbágyság nem lehet meg a nemesek tulajdonában levő föld nélkül, amelynek használata létfenntartását biztosítja.

A feudális ideológia legfontosabb része éppen a feudális társadalomra, mint ellentétek egységére vonatkozik, nem az egységben adott abszolút ellentétre, amelyet elleplez, hanem az ellentétet összefoglaló relatív egységre, amelyet kiemel. A feudális ideológiát az uralkodó osztály alkotja meg és terjeszti

el az elnyomott osztályban is, aminek következtében a feudális osztály ideológiája az egész társadalom ideológiájává válik. Ezt az ideológia-történet szempontjából rendkívül fontos tételt Marx a Német Ideológiában fogalmazta meg általános alakban, ahol ezt írta: „Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok.” Ahhoz, hogy a nemesség osztályuralmát fenntarthassa, nem elégséges a nyers erőszak, az ún. gazdaságon kívüli kényszer. Szüksége van arra, hogy a kizsákmányolt jobbágytömegeket ideológiailag is befolyásolja. A jobbágytömegekben olyan nézeteket, olyan illúziókat kell elterjesztenie, amelyek a feudális társadalmat igazolják és visszatartják a tömegeket a feudális társadalom ellen való fellépéstől. Ez azonban csak bizonyos mértékben sikerül. A fejlődés meghatározott fokán a jobbágytömegek forradalmi értelemben magyarázzák az uralkodó osztálytól átvett ideológiát, és ezt a feudális társadalom ellen fordítják.

A jobbágyok objektív érdekei nemcsak a földesúri kizsákmányolás elleni küzdelmet követelik meg. A nemesek elleni osztályharc ugyan mindig alapvető marad, de időnként kiegészülhet más objektív érdekkellentétekkel. A jobbágyok objektív érdekeibe beleütközik a központi hatalom megerősödése is az által, hogy nemcsak védelmezi a földesúri kizsákmányolást, hanem meg is tetézi ezt az adókizsákmányolással és a jobbágyokat sanyargató zsoldoscsapataival. Az objektív helyzet itt ugyanaz, akár a hagyományos központi hatalom, akár idegen központi hatalom lép fel igényeivel a jobbágyokkal szemben. A jobbágy-ságot objektív érdekei idegen hatalmak háborús támadásával szemben is védekezésre kényszeríthetik. Az ellenséges hadseregek a falvakat felgyújtják, a jobbágyok jószágait elhajtják, megfosztják a jobbágyokat utolsó életlehetőségüktől is, amelyet a feudális kizsákmányolás még meghagyott, sőt a jobbágyokat, asszonyaikat és gyermekeiket rabságba hurcolják.

Az idegen hódítás fenyegeti a nemesek kizsákmányoló uralmát is saját jobbágyaikon. A központi hatalom erősödése pedig, akár a hagyományos, akár idegen központi hatalomról van szó, korlátozza a nemesek uralmát jobbágyaikon. Az ilyen helyzet ugyan átmenetileg sem létesít objektív érdekközösséget a nemesek és jobbágyok között. Az ellenség közös, de a nemeseknek és a jobbágyoknak más-más objektív érdekeit fenyegeti. Azonban annak következtében, hogy az ellenséges erő egyszerre fenyegeti a nemesek és a jobbágyok bár különböző érdekeit, a két ellentétes érdekű osztály között átmeneti együttműködés jöhet létre a közös ellenség ellen.

A történeti körülményektől, a társadalom ideológiai viszonyaitól függ azután, hogy az objektív érdekharc, amelyet a jobbágyok az őket kizsákmányoló nemesek ellen vívnak, vagy a jobbágyok és a nemesek együttes harca a közös ellenség ellen, milyen ideológiai formába öltözik, miféle eszmei harc alakjában jelenik meg.

Amikor a soknemzetiségű magyar feudális társadalom kialakult, a XI—XII. században, a haza eszméje későbbi értelmében még teljesen ismeretlen volt. A szót — patria — használták, de csupán lakóhelyet jelentett, mint ez I. László egyik törvényéből kitűnik. Ismeretes volt a nemzet — natio — fogalma is, de ez sem fejezett ki valamilyen politikai vagy érdekközösséget, csupán a nyelvi vagy etnikai közösség kifejezésére szolgált. Kálmán király egyik törvényében pl. „bármilyen nyelvű vagy nemzetbeli szolgáról” van szó. A szolgákat a soknemzetiségű magyar társadalomban megkülönböztették nyelvük szerint, amint különbséget tettek közöttük pl. munkabírásuk vagy munkaügyességük szempontjából. A haza és nemzet fogalma ekkor még

valóságosan létező, objektív viszonyokat fejezett ki. A lakóhely vagy szülőföld, és a nemzet etnikai közössége a valóságban is fennálló, objektív viszony.

A XI—XII. században tehát a magyar feudális társadalom ideológiájában nem találni se nemzeti, se hazafias elemeket a későbbi értelemben. A társadalom ideológiája ebben az időben kizárólagosan a keresztény vallási hiten alapult. A keresztény hitet az állam alapításakor a kialakuló feudális uralkodó osztály kényszerítette rá a szó szoros értelmében a társadalomra. A keresztény vallási ideológia azt hirdette, hogy a feudális társadalmi rend isten akaratán nyugszik. Anonymusnál azt olvassuk, hogy az országot vagy államot (regnum) a királyok és a nemesek isten kegyelméből bírják. A keresztény ideológia szerint a jobbágyok feltétlen hűséggel és engedelmességgel tartoznak uraiknak. Ebből következik, hogy a jobbágyok kötelesek uraikat, a feudális államban megszervezett egész nemességet és magát a feudális államot mindenféle ellenséges támadással szemben megvédelmezni.

A jobbágyság magáévá tette a rákényszerített vallásos ideológiát, de ezt csakhamar a nemesség ellen fordította. Antifeudális osztályharcának igazolását a vallás tanításaiban kereste és találta meg. Ez volt a helyzet még az 1514. évi nagy paraszttorradalom idejében is. Semmi nyoma sincs annak, hogy a felkelt jobbágyok a haza vagy a nemzet érdekeire hivatkoztak volna. Viszont minden adat arra mutat, hogy a parasztok háborújukat alapján a vallásos ideológia jegyében vívták meg. A jobbágyok azért fogtak fegyvert, azért vették fel a keresztet, hogy a keresztény hit védelmében szembeszálljanak a hitetlen törökökkel. Amikor pedig a törökök ellen indult hadjárat a nemesek elleni háborúvá változott, ennek jelszavait és igazolását újból a keresztény vallásból merítették. Dózsa azt hangoztatta, hogy isten előtt nincs különbség az emberek között, saját seregét a keresztiesek áldott népének, szent gyülekezetnek nevezte, a nemeseket kiátkozással és örök büntetéssel fenyegette és hitetleneknek bélyegezte meg őket.

Pedig időközben a haza fogalma új, politikai tartalmat kapott, amely a nagy parasztháború idején már a jobbágyokra is kiterjedt. (Emellett fennmaradt a hazának lakóhely, szülőföld értelme is.) Ez a fejlődés a XIII. század második felében indult meg. Társadalmi alapja az volt, hogy a nemesség, amelynek tagjait korábban csak a személyes hűség köteleke fűzte egymáshoz és a királyhoz, a vármegyék és az országgyűlés útján közösséggé, „a nemesség egyetemévé” szerveződött. A nemesi közösség azután a haza fogalmát saját eszmei jelképévé alakította át. A nemesi osztályközösség objektív valósága eszmei vetületként a haza alakjában jelent meg, amelynek szabadságát — mint ezt a XIII. század második feléből eredő okiratok tanúsítják — a nemeseknek nemcsak kötelessége, de dicsősége is megvédeni.

A haza ekkor még csak a nemesek hazáját jelentette, éppúgy, ahogy az országot vagy államot a nemesek birtokának tekintették. Emellett az ország területén több hazát is megkülönböztettek. Werbőczy Hármaskönyvében külön haza a szorosabb értelemben vett Magyarország, Horvátország, Szlavonia és Erdély. Erdélyt még a XVII. században is a magyartól különböző hazának tekintették. De a jobbágyokat kötelező hűségből az következett, hogy kötelesek a nemesi hazát is megvédelmezni. Amikor azután a török támadások a nemesi hazát veszélybe sodorták, az uralkodó osztály kiterjesztette a haza fogalmát a jobbágyokra is, hogy hathatósabban szoríthassa őket a feudális állam védelmére. Ekkor jelent meg a nemesek és a jobbágyok közös hazájának, az osztályfeletti közös hazának a gondolata, amelynek védelmében

— most már tehát nemcsak uraik érdekében — a jobbágyok kötelesek a legmesszebbmenő áldozatokat is meghozni. Ez a gondolat már eltorzította az objektív valóságot, az objektíven fennálló feudális társadalmat, amelynek lényege az, hogy *ellentétes* érdekű osztályok egysége, ellentétek nélküli egységnek, az osztályok állandó érdekközösségének tüntette fel.

A közös haza, amely rendi és nemzeti különbség nélkül kiterjedt Magyarország minden lakosára — Hungaria, amelynek lakosai a Hungari — Hunyadi János kancellárjának, Vitéz Jánosnak a pápához intézett egyik levelében, a XV. század közepén, tűnik fel először. (Emellett szintén fennmaradt és még a Rákóczi-korban is előtérben volt a nemesek hazájának, a „nemes hazának” a gondolata.) Tudjuk, hogy Hunyadi János valóban arra törekedett, hogy a jobbágyokat harcra mozgósítsa a törökök ellen. Bonfini idézi is Hunyadi egyik beszédét, amelyben ez — egyesítve a vallásos és a hazafias ideológiát — a jobbágyokat arra buzdítja, hogy „hazájuk üdvéért és örök boldogságukért” álljanak helyt a törökök ellen. De akár hivatkozott a hazára Hunyadi, akár nem, buzdító beszédében a fősúlyt Bonfini szerint is a jobbágyok objektív érdekeire vetette. Főleg azt hangsúlyozta, hogy a török győzelem következménye a jobbágyok vagyonának romlása, gyermekeik szolgasága, asszonyaik meggyalázása, házaik felgyújtása lenne. Hunyadi tisztában volt azzal, hogy elsősorban a jobbágyok objektív érdekeire kell hivatkozni, ha az uralkodó osztály harcba akarja őket vinni a külső ellenség ellen. Az volt a nézete, hogy a jobbágyságot elsősorban a Délvidéken kell toborozni, amelynek népe tapasztalatból tudja már, hogy mennyi csapást zúdít rá a török támadás.

Az 1514. évi parasztháború ideológiai története azt mutatja, hogy a jobbágyság nem tette magáévá a közös haza eszméjét. A kizsákmányoló feudális társadalmi rendet, amelynek súlya alatt egyoldalúan szenvedett, nem tudta a közös haza úri gondolatával összeegyeztetni. De a közös haza eszméje a bosszúálló nemesség ideológiájában is háttérbe szorult és előtérbe került a nemesi haza objektív valósága. Az akkori humanisták, Bekényi Benedek és Ilagymássy Bálint, Szapolyait és jobbágygyilkos társait azért ünnepelték, mert megmentették a hazát és a szabadságot, vagyis a nemesek hazáját és a nemesek szabadságát a jobbágyok kizsákmányolására. 1540-ben azonban, már a török hódítás idején, Szapolyai újból azon panaszkodott, hogy a pórnép „örökké csak a maga hasznát keresvén, hazáját, ha kell, el is tagadja”. Végeredményben az ideológiai fejlődésnek ebben a szakaszában a nemességnek nem sikerült bevinni a közös haza eszméjét a jobbágyság tudatába.

Meg kell jegyezni, hogy igaz ügyért hamis ideológia zászlaja alatt is lehet küzdeni. Ilyenkor a hamis ideológia a társadalmi haladást szolgálja. Dózsa parasztforradalmi haladó jellegű volt, bár a forradalmat hamis vallási ideológia vezette. Éppúgy a Hunyadi János irányította török-ellenes harcokban, a vallási ideológia mellett, a közös haza hamis ideológiája is haladó szerepet töltött be, mert a török hódítás az egész magyar társadalom haladásának lehetőségeit elfojtotta volna.

A XIII. század második felétől kezdve, a haza fogalmának átalakulásával párhuzamosan és az ezt előidéző okok hatása alatt, a nemzet fogalma is kibővült. Fennmaradt a nemzetfogalom eredeti értelme, az etnikai vagy nyelvközösség is. Werbőczy a Hármaskönyvben a magyar, német, szláv stb. jobbágyokat említve, ezeket nemzeteknek (nationes) nevezi. Rákóczi Ferenc pátenseiben szintén magyar, oláh, rác nemzetéről beszél. De a nemzet — natio vagy gens — fogalma más jelentésre is szert tett. (A gens szónak is több értelme

volt; a nemesség mellett a népet is jelentette.) Új, politikai értelmében már csak a nemességet foglalta magában. Ebben az értelemben olvasunk a XIII. század második feléből eredő oklevelekben a magyar nemzet becsületéről, dicsőségéről, hírnevéről, vagy később, a XIV. század derekán, a magyar nemzet államáról.

A nemzetnek ez az új fogalma közvetlenül a magyar etnikumú nemességre vonatkozott, amely a nemesség etnikai szempontból uralkodó rétegét alkotta. Ez már Kézai krónikájából megállapítható, aki, a magyar nemesség hun származását fejtegetve, a magyar etnikumú nemesség eredetét vezette vissza a hunokra. A nemzet fogalmába azonban bevonták a más nemzetiségű nemeseiket is. Ebben a szellemben beszélt az 1606. évi bécsi béke a magyar nemesekről és a hozzájuk tartozó nemzetbeliekről, vagy a horvát származású Zrínyi a Scitiából kijött vitéz magyar eleinkről, vagy az ugyancsak horvát eredetű Janus Pannonius a maga hunságáról.

A XV. század ebben a tekintetben nem hozott változást. A huszita hatás csak abban nyilvánult meg, hogy a magyar (nemesi) nemzet fogalmában külön hangsúlyozták a magyar nyelv jegyét. Így pl. Hunyadi Mátyás III. Frigyes német császárt „a magyar nemzet (gens) és a magyar nyelv ellenségének” mondotta. Azonban a husziták forradalmi nézetével ellentétben, amely szerint a nemzet a dolgozó népből áll, a magyar nemesi felfogás kirekesztette a jobbagyságot a nemzet politikai fogalmából. A nemzetnek ezt a politikai fogalmát a történettudományban feudális nemzetnek nevezik. Ez a fogalom még mindig az objektív valóságot, a nemesi osztály valóságos érdekközösségét fejezte ki.

A fejlődés eredményeképpen bevonult tehát a társadalmi ideológiába a vallásos elemek mellé a nemesi nemzet objektív kategóriája, s a haza szubjektív, hamis fogalma, amelynek az osztályfelettségét azonban ebben az időben a nemességnek még nem sikerült elismertetnie. Hunyadi Mátyás a pápához intézett egyik levelében ennek megfelelően beszélt arról, hogy „hitünkért és hazánkért” minden körülmények között helyt fog állani.

A nemességnek ez a kettős, egyrészt vallásos, másrészt hazafias-nemzeti ideológiája már a XIII. században kialakult. A humanizmus a XV. században és a reformáció a XVI. században semmi lényegeset sem tett hozzá, a huszitizmus is — a nyelvi elemet hangsúlyozva — csak formailag módosította. A XV. században mindössze a közös haza gondolatával gyarapodott, anélkül azonban, hogy a jobbagyság ezt a gondolatot elfogadta volna.

A nemzeti-hazafias ideológia a XVII. században fejlődött tovább és a XVIII. század elejére alárendelte magának a vallásos ideológiát is. Mi volt ennek a fejlődésnek az objektív alapja? A XVII. század folyamán az árutermelésre áttérő nemesség a maradék-Magyarországon végleg maga alá tiporta a jobbagyságot. A könyörtelenül kizsákmányolt jobbagyságban mérhetetlen gyűlölet halmozódott fel uraival szemben. Ezt minden egykorú forrás tanúsítja. Az 1630-as évek elején Eszterházy Miklós nádor azt mondotta, hogy „az földesúrnak az pórnál nagyobb ellensége nincsen”. S a XVIII. század elején Rákóczi Ferenc arról beszélt, hogy „a parasztokat bensőséges gyűlölet” vezeti uraik ellen. Azonban a földesúri elnyomás csak egyik, bár alapvető oka volt a jobbagyok nyomorúságának. A földesúri terheket megtette a Habsburgok kezén levő központi államhatalom, adóival és azzal, hogy rászabadította garázda zsoldoscsapatait — vallonokat, németeket vagy magyar hajdúkat, egyre megy — a jobbagyságra. Ennek következtében a jobbagyok helyzete egyre elviselhetetlenebbé vált. Magára hagyva azonban a jobbagyságnak nem volt

ereje, hogy a siker reményében megkísérelhesse a ránehezedő iga lerázását. Viszont nyomban csatlakozott bármiféle úri szervezkedéshez, amely fegyvert fogott a fennálló rend ellen. Lényegében az egész százéves korszak alatt olyan volt a helyzet, amilyennek Du Heron varsói francia követ 1702-ben jellemezte: „A nép csak vezérre vár, hogy fellázadjon.” Ilyen vezér volt a korszak elején Bocskai és a korszak végén Rákóczi Ferenc. Mihelyt Bocskai vagy Rákóczi, a Habsburg-hatalom által érdekeikben sértett feudális nagyurak fegyvert fogtak, a jobbágyok felkeltek és rátörték a gyűlölt nemesekre meg az őket sanyargató zsoldosokra. A Bocskai- és Rákóczi-felkelés egyaránt parasztlázadással kezdődött. Bocskairól az egykori forrás így ír: „... a föld népe, azok, akiket vagy a Tisztviselők, Urok vagy a Németség valaha megsarczoltak vala, bosszúságuknak kitöltésére mind hozzá mennek vala”. A Rákóczi-felkelés kezdetéről pedig azt mondja az egykorú forrás: „Támadá paraszthad, akik az uraknak és a főrendeknek mindenféle marhájokat eldulák, prédálák, udvarházokat elpusztíták, prédálták, vesztegették s kimondhatatlan károkat töltek.”

A nemesek a felkelt jobbágyok elől a várakba menekültek, fegyverkeztek ellenük, de legfőbb bizalmukat a német katonaságba, vagyis a Habsburg-államhatalom erejébe vetették. Ez éppúgy jellemezte a Bocskai-felkelés elejét, mint a Rákóczi-felkelés kezdetét. A felkeléshez csak akkor csatlakoztak, amikor belátták, hogy ez az egyetlen mód arra, hogy megmentseik birtokaikat a további dúlástól, fosztogatástól. A Bocskai-felkelés idején a Trencsén és Nyitra megyei nemesek meg is írták Mátyás főhercegnek, hogy életük és birtokaik megmentése végett kénytelenek a felkelőkhöz állani.

A Habsburg-ellenes felkelések és általában az egész korszak ideológiája ilyen körülmények között alakult ki. A felkelések vezetői feudális nagyurak voltak, s programjuk a nemesi érdekeket fejezte ki. Bocskai „hitünk és törvényeink, megromlott szabadságunkért” fogott fegyvert. A protestáns hit szabadságának biztosítása ekkor még nagy szerepet játszott. A felkelés jel-szava is pro patria et fide volt. De azt már az egykorúak is felismerték, hogy a vallásszabadság követelése csak ideológiai leple volt a nemesség politikai, hatalmi törekvéseinek a központi Habsburg-államszervezettel szemben, amint az ellenreformáció ideológiája a Habsburg-állam központosító törekvéseit leplezte. Religióról beszélnek, de a rögörről (az országról, államról) van szó, mondták. A nemesség politikai követeléseit a szabadság helyreállításában foglalták össze. Szabadságon a nemesi szabadságok foglalatát értették és a szabadságjogok között legfontosabbnak a jobbágyokon való uralmuk szabadságát tekintették. Amikor az 1605. évi szerencsi országgyűlés kiáltványt intézett a külföld összes nemzetéhez, ebben a magyar királyság legfontosabb szabadságjogai közé sorozta, hogy „bármelyik úr és nemes szabadon uralkodjék birtokain”. Itt tehát az ország szabadsága világosan a nemesek szabadságát, ez pedig a jobbágyok szolgátságát jelenti. Ezt a szabadságjogot sértette meg a központi államhatalom, amikor önkényesen bánt a nemesek birtokjogaival, adókkal és zsoldosokkal sanyargatta a jobbágyokat és így elvonta munkateljesítményüknek, többletmunkájuknak egy részét, amelynek egészére, a jobbágyi munkaerő kizárólagos kizsákmányolására a nemesi földesurak tartottak igényt.

Nyilvánvaló, hogy egyedül ezzel a programmal a felkelt jobbágyokat se leszerelni, se a Habsburg-hatalom ellen fordítani nem lehetett. Új ideológiára volt szükség, amely a nemesi osztályérdeket a nemesség és a jobbágyság közös érdekének tüntethette fel. Az ideológia megújítása abban állott, hogy a

magyar nemzet etnikai, az objektív valóságot kifejező fogalmát kitágították a magyar etnikumú nemesség és jobbágyság állandó politikai érdekközösségének hamis fogalmává. Ehhez az objektív alapot az nyújtotta, hogy a központi Habsburg-államhatalom adóival és zsoldosaival egyszerre sértette a nemesek és a jobbágyok érdekeit. Így azután a közös haza korábbi hamis eszméjét kiegészítette az etnikai magyar nemzet osztályfeletti politikai közösségének nemkevésbé hamis gondolata. (Ez sem szorította ki a nemesi nemzet korábbi fogalmát. Rákóczi kiáltványában a keresztény világhoz pl. a „dicsőséges magyar nemzet” — gens — az utóbbi értelemben szerepel.)

Bocskai már arról beszélt, hogy mivel tartozik „minden magyar keresztény ember s aki *igaz magyar*, hazájának és *nemzetének*”. Magyar nyelvű gönci kiáltványában „*minden* nemzete és hazája szerető vitéz emberhez” fordult, ha ki is emelte ezek közül a nemes urakat. S amikor a nemesek a hajdúknak írnak, „véreinknek” tisztelik meg őket. Hogy itt valóban az etnikai értelemben vett magyar nemzetről van szó, kitűnik már abból is, hogy amikor a felkelés vezetői az országban élő más nemzetekhez fordulnak, a nemzetre, a nemzeti érdekekre való hivatkozás elmarad, s ahelyett a közös haza régebbi jelszava szerepel. Így, amikor a hajdúkapitányok latin nyelvű felhívással fordulnak a német-szlovák bányavárosokhoz, a felhívásban csak „édes hazánk, Magyarország”-ról, a Hungarusok hazájáról van szó. A megkülönböztetés természetes oka az, hogy a zömében etnikailag magyar nemességnek csak a magyar nyelvű jobbágyokkal szemben lehetett az etnikai közösség érzésére hivatkozni.

A felkelés sikere megmutatta a mozgalom úri értelmét. A győzelem után az országgyűlés a nemesi megyék hatáskörébe utalta a jobbágyköltözés kérdését. Ezzel ezt a jobbágyok helyzetére sorsdöntő kérdést kivonta a központi államhatalom befolyása alól. A nemes most már valóban állami beavatkozástól mentesen, „szabadon uralkodhatott birtokain”.

A magyar jobbágyság egyelőre nem fogadta el az új nemzeti ideológiát. De török és német garázdálkodásoktól éppúgy sújtva, mint a nemesek, most már magáévá tette a közös haza régebbi gondolatát, amelynek jegyében a jobbágyok nemzeti különbség nélkül összefoghattak a nemesek ellen. Az 1631. évi Császár Péter-féle felkelés idejében, amely közvetlenül a magyar zsoldosok sanyargatásai miatt tört ki, a magyar jobbágyok „szegény hazánkról” beszélnek és, összefogva a szlovák és ruszin jobbágyokkal, „az ország fölkölt földnépe” nevében emelnek szót. A fegyveressé vált osztályharcban azután a nemesek most már a jobbágyoknak is nyíltan megmondották, hogy mit kell azon a szabadságon érteni, amelynek védelmében Bocskai idejében harcba hívták őket. Bosnyák Tamás füleki várkapitány ezt írta a parasztkapitányoknak: „Hazánk szabadsága azt tartja . . . ki-ki csak földesurának keresse kedvét.” Eszterházy Miklós nádor pedig arra intette a nemességet, hogy „nyúljon hozzá maga is szabadsága oltalmához”.

A Császár Péter vezette felkeléssel kapcsolatban ugyanazt látjuk, mint Dózsa nagy parasztháborújában. A jobbágyság ugyan elfogadta az úri ideológiát, de, amint Dózsa korában a vallásos ideológiát, most a közös haza eszméjét fordította a feudális osztályrend ellen. A szegény haza nevében „az szegény jobbágyságnak szolgálatjáról való könnyebbségeket” követelte, és azt kívánta, hogy az idegen zsoldos népet távolítsák el az országból.

A századvégi császári abszolútizmus azután, amely az idegen, német nemzet hatalmaskodásainak mezébe öltözve jelent meg, és egyaránt sújtotta a magyar nemeseket és jobbágyokat, arra indította a magyar jobbágyságot,

hogy magáévá tegye a nemzeti érdekközösség úri ideológiáját is. Rákóczi hadbahívó breznani kiáltványa ugyan a felkelés valódi célját, az ország dicsőséges vagy nemesi szabadságának helyreállítását, nyíltan megjeleltelte. Ugyanakkor azonban „az szegénységnek teljes nyomorúságának megváltását” is ígérte. És — ha nem is a kiáltványban — Rákóczi megígérte a felkelő jobbágyoknak a földesúri hatalom alól való szabadságot is. Így tehát a felkelés programjában a szabadságnak osztálytartalmára nézve ellentmondó, kettős fogalma szerepelt: a nemesek szabadsága, amely kizárta a jobbágyok szabadságát, és a jobbágyok szabadsága, amely kizárta a nemesek szabadságát. A hazáért és a kétértelmű szabadságért — pro patria et libertate — hívta hadba Rákóczi, a vallásos ideológia motívumait teljesen mellőzve, mindazokat a nemes és nemteleneket, akik édes hazájuk és dicsőséges nemzetük szabadságát óhajtják.

Kétségtelen, hogy itt a magyar nemzet új, etnikai-politikai fogalmáról van szó. Kitűnik ez a Rákóczi-korszak nagyszámú dokumentumából. A vetési pátenis hiteles magyarázata például az „igaz magyarságát” mutató, fegyverével országunkat, a nemes hazát oltalmazó kuruc” jobbágyokról beszél. Vagy Rákóczi szembeállítja „édes nemzetünket” a rác és az oláh nemzettel. Bercesényi pedig „igaz magyarai vérségéből int mindeneket, valakik . . . személyválogatás nélkül nemzetünk fiai”. Amikor viszont a felkelés vezetői az országban élő más népekhez fordulnak, nincs többé szó nemzetről, hanem legfeljebb a közös hazáról. Rákóczi a szerbekkel szemben „édes magyar hazánkra” hivatkozik, Bercesényi pedig, a szlovák szegénységhez szólva, még a haza fogalmát is mellőzi, és csak a prédálás szabadságát, a szabad — a szlovák szövegben a magyar szó szerepel — „nyeresygh”-et ígéri. Arra is számos adat van, hogy a magyar jobbágyság az ígéretek hatása alatt elfogadta a nemzeti ideológiát. Esze Tamás például „édes hazánkról” és „édes nemzetünkről” ír Rákóczinak, és „igaz hazafiúságát megbizonyítani kívánja”. Egyik hadnagya pedig, a debreceni Szabó Tamás arról beszélt, hogy „az igaz magyar vér benne is felbuzdult”.

Közismert, hogy az ígéretekből semmi sem lett, a jobbágyságot félrevetették, rászedték. A szatmári béke csak a nemesi szabadságot, a nemesek kizsákmányoló hatalmát és elnyomó uralmát biztosította a jobbágyokkal szemben. Ezért már a felkelés alatt azt látjuk, hogy a jobbágyok, a szegénylegények az uraktól átvett és eredetileg az úri osztályérdeket szolgáló hazafias-nemzeti ideológiának osztályharcos tartalmat adnak és ezt az úri osztály ellen fordítják. A „Szegénylegények éneké”-ben megszólal előbb a becsapottság érzése. „Igen kedveltük a kurucságot, — Oly igen kaptuk, mint egy újságot. — Nyerünk, gondoltuk, oly szabadságot: — Oltalmazzuk — S szabadítjuk — Szegény hazánkat.” A „Szegénylegények éneké”-nek egy másik verssora már az urakat teszi felelőssé a kárvallásért: „Mely dolog bizony meg is lett volna, — Magyarországot megnyertük volna — Ha sok fondorkodó urak nem lettek volna.” Végül pedig a jobbágyok a „Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése”-ben az urakkal szemben magukat nyilvánítják az igaz magyaroknak: „Nem olyan az ördög, amint őtet írják! — Nem is mind magyarok kik magukat vallják — Idővel dolgai kinyilatkoztatnak — Ki volt igaz híve az Magyarországnak.” Betetőzi azután ezt az ideológiai fejlődést a szatmári béke után kelt Rákóczi kesergője, ahol az urak mint a magyar ügy árulóí jelennek meg: „Megfizeti még az árát az árulásnak — Kipótolja maradéka Esze Tamásnak — Ha nem másnak.”

A Rákóczi-felkelés után még évtizedekig fentmaradt az osztályharcos hazafiságnak és nemzeti érzésnek ez az ideológiai hagyománya. A magyar jobbágynép körében visszaemlékeztek a hazáért, a haza szabadságáért vívott harcokra, emlegették az édes magyar nemzetet és szidalmazták az urakat, akik „tulajdon véreket” adják idegen járomba. De a XVIII. század második felében ez az ideológia majdnem nyomtalanul eltűnt. Az átméleti együttműködéssel elenyészett annak ideológiája is. Leplezetlenül kibontakozott újra az osztályharc. Ekkor a magyar jobbágyság már csak a bécsi császártól várt — és kapott is — segítséget urai elleni osztályharcában, s eszébe se jutott, hogy a bécsi kormánynál a magyar haza és nemzet érdekeire hivatkozzék. Az Urbéri rendelet kiadása idejében a haza, a nemzet és a szabadság ideológiája már csak a nemesség objektív osztályérdekének nyílt kifejezése volt. A központi kormány által kezdetben elnézett dunántúli jobbágymozgalmak idején Festetich Kristóf gróf azon riadozott, hogy „már az Uristen irgalma legyen szegény hazánkkal, ha a parasztságra hagyaték országunk vezérleése, boldogítása és gyarapítása”. A nemesi megyék pedig azzal vádolták a császárnőt, hogy az Urbéri rendelettel „túllépi királyi hatalmát és a nemzet szabadságát nem tartja tiszteletben”. A társadalmi ideológiában a haza, a nemzet, a szabadság eszméje visszahúzódott a nemesi osztályérdek objektív alapjára. Új korszaknak, a polgári reformkorszaknak kellett eljönnie ahhoz, hogy ezek az eszmék új, magasabbrendű — bár még mindig hamis — tartalommal telítődjenek. És a szocializmus korszakának kellett elérkeznie, hogy a haza, a nemzet és a szabadság eszméi az objektív társadalmi viszonyok valósághű kifejezésévé váljanak.

Э. МОЛЬНАР

ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ В ЭПОХУ ФЕОДАЛИЗМА

К Национальному Вопросу

Резюме

Статья рассматривает различное классовое содержание понятия нации в эпоху феодализма, капитализма и социализма. Неправильной оказалась практика историографии, которая опрокинула существующее только в социалистическом строе понятие надклассовой родины во время капитализма и феодализма и показала венгерскую историю до XVIII в. в таком виде, как будто дворянство постоянно изменило делу надклассовой родины, а крепостное крестьянство постоянно защищало его.

Нация — как это определяется марксизмом — является специальным продуктом буржуазного развития, его объективные признаки сводятся к общности языка, государства (территории) и экономической жизни. Определенный Сталиным четвертый признак нации, относящийся к общему психическому складу, является, однако, не только непостижимым, а на деле даже не существует. Понятие национального характера принадлежит к идеологическому арсеналу буржуазного национализма. Марксизм признает, что существуют национальные этнические особенности, в создании которых играют роль и определенные психические особенности, но он отрицает, будто эти представляли собой надклассовые особенности данной народности. Маркс, Энгельс, Ленин показывают, что у отдельных наций психология, мораль, культура эксплуатирующих и эксплуатируемых классов совсем различны и тождественны в главных чертах с психологией и с идеологией соответствующего класса других наций. У отдельных наций специальные варианты экономического базиса, форм собственности создают также особенные варианты классовой психологии и они появляются в историческом развитии отдельных народов как этнические или национальные особенности, но их не возможно вывести из общего, душевного склада народа или нации, хотя определенные черты распространяются с одного класса на другой.

Вместо ненаучного, националистического понятия общего душевного склада народа более правильно применение понятия национального самосознания. Это то морально — политическое сознание, в смысле которого индивидуум подчиняет свои личные интересы общему национальному интересу и та форма идеологического сознания, в котором отражаются объективные признаки понятия нации.

В буржуазном обществе национальная идея находится на службе буржуазии (например первая мировая война, националистический ревизионизм и вторая мировая война). Национальная идея играет, однако, положительную роль тогда, когда внешняя угнетательская сила препятствует буржуазному капиталистическому развитию страны (например история Венгрии с конца XVIII в. до 1867 г.). Или когда в развитых капиталистических странах буржуазия, исходя из классовых интересов, подчиняет интересы нации буржуазии другой страны и обеспечивающая общественное развитие национальная независимость является интересом рабочего класса и всего общества (например положение Венгрии во время второй мировой войны).

Феодалная идеология коренным образом различна от буржуазной национальной идеологии. Феодалный помещик не товаропроизводитель, его основные интересы не требуют ни государственной независимости, ни угнетения национальностей как таковых, ни единства государственной организации. Хотя в ходе XVII в. интересы переходящего на товаропроизводство венгерского дворянства задевались стремлением государства Габсбургов к централизации, дворянство все же подчиняло такое ущемление своих интересов своему основному интересу — обеспечению эксплуатации своих крепостных. Дворянство было принуждено и идеологическими средствами противодействовать ненависти к господам, особенно резкой в рядах крепостного крестьянства вследствие открытой эксплуатации феодализма. На такой основе статья рассматривает движения против Габсбургов в XVII — начале XVIII в. В XVII в. государственные и помещичьи бремена сделали положение крепостных настолько непосильным, что они воспользовались всяким возможным случаем для восстания. Восстания — классовый механизм которых является в общем тождественным — за исключением последнего периода освободительной войны Ракоци не поставили себе целью отложение от Габсбургов, национальную независимость, которые не оказались основным интересом ни дворян, ни крепостных. Восстания приводили к компромиссам и во всех случаях имели результатом укрепление дворянских привилегий, увеличение повинностей крепостных. В этот период в идеологии феодализма выдвигается на первый план понятие родины, нации. Эта родина — сословный государственный союз дворянства, защищающий его привилегии против центральной государственной организации и против крепостного крестьянства. Наряду с этим образуется также понятие венгерской нации (*Hungarica natio*), которое — главным образом в отношении заграницы — объединяет всех жителей страны без сословных и национальных различий. Во время восстаний в целях завоевания крестьянства дворянство обращается к венгерской нации как этнической формации. Взятые за оружие крестьянство в силу этой теории хочет участвовать в свободе нации, как это выражается песнями куруцев «Песнь куруцев — бедняков» и «Разговор двух куруцев — бедняков».

Буржуазная нация создавалась не постепенно, а в ходе буржуазной революции. В Венгрии буржуазная нация — так как буржуазная революция была осуществлена дворянством могла — образоваться только в уродливой форме. Буржуазная национальная идеология до 1867 г. способствовала прогрессу, после 1867 г. послужила для прикрытия полуфеодалного капиталистического классового господства.

После захвата власти рабочим классом, социальное содержание национальной общности изменилось коренным образом и в Венгрии социалистическая нация является вместе с тем первой, исторически вполне развитой формой национальной общности.

Понятие „родины” в эпоху феодализма

Из основного положения марксизма следует, что идея общей родины может быть в феодальном обществе только субъективным, ложным идеологическим отражением непримиримого противоречия интересов классов. Венгерская марксистская историография пренебрегала исследование идеологических вопросов; однако, на основе собранного до сих пор материала можно проследить изменения понятия родины, связанного с феодальным классом, вплоть до распространения понятия общей надклассовой родины.

При феодальном строе классы дворян и крепостных крестьян взаимно исключают друг друга и в то же время они неразделимо связаны между собой. Феодальная идеология

выдвигает относительное единство, объединяющее противоречия, и так как она создается и распространяется господствующим классом, она становится идеологией всего общества, при помощи которой также стремятся остановить антифеодальную борьбу крепостных масс. Наряду с борьбой против помещичьей эксплуатации объективные интересы крепостного крестьянства требуют и борьбы против грабительского и разбойнического иностранного захватчика и против центральной власти, облагающей население налогом. Это обстоятельство может иметь результатом возникновение переходного сотрудничества с дворянством. Идеологическая форма совместной борьбы определяется историческими условиями и идеологическими отношениями общества.

В XI—XII вв. в феодальном обществе многонациональной Венгрии понятие родины (*patria*) выражало место населения, а понятие нации (*natio*) языковую этническую общность и они отражали существующие в действительности объективные отношения. Идеология общества основывалась в это время на христианской религиозной вере. Крепостное крестьянство, однако, обратило навязанную ему религиозную идеологию против дворянства, как например в 1514 г.

К этому времени понятие родины наполнилось уже таким политическим содержанием, которое распространилось и на крепостных. Его развитие начинается с половины XIII в., когда дворянская классовая общность появилась, как идейное отображение объективной действительности во форме родины. Господствующий класс распространил понятие дворянской родины на крепостных крестьян во время появления турецких нашествий, чтобы таким образом уговорить крепостных нести самые далеко идущие жертвы. (Хуньяди.) Это уже искажало объективную действительность, но 1514 г. доказывает, что крепостное крестьянство не освоило идеи общей родины, которая отодвигается на задний план и у мстительного дворянства. Но даже под флагом ложной идеологии возможно было бороться за правое дело, как это показывается крестьянской революцией 1514 г.

Понятие нации расширилось с половины XIII в. Первоначальный смысл понятия нации — этническая, языковая общность, новый концепт которой — как это можно установить на основе хроники Кезаи — относилось к дворянству венгерской народности. В это втягивались и дворяне других народностей. Под влиянием гуситизма подчеркивалась языковая общность и в этом отношении реформация не принесла существенного изменения. Эта феодальная нация, которая исключила крепостное крестьянство из понятия нации, выражает объективную действительность.

Национально — патриотическая идеология продолжала развиваться в XVII в. и к началу XVIII в. подчинила себе уже и религиозную идеологию. Исторической основой развития послужила ненависть крепостного крестьянства к товаропроизводящему дворянству и к государственной власти Габсбургов. Крепостное крестьянство воспользовалось всеми дворянскими выступлениями, чтобы попытаться свергнуть его. Восстания Бочкаи и Ракоци ровным образом характеризовались первоначальным мятежом крепостных и неприятельским в их отношении, надеющимся на иностранное войско поведение дворянства. Программа восстаний против Габсбургов выражает дворянские интересы, под свободой они подразумевали совокупность дворянских свобод. Наряду с этим была необходима и новая идеология, мобилизующая крепостных крестьян, и поэтому возникло ложное понятие венгерской нации, как постоянной общности политических интересов дворянства и крепостного крестьянства венгерской народности. Результат восстания Бочкаи заключился в укреплении власти дворянства над крепостными. Крепостные крестьяне, однако, к этому времени уже признавали прежнюю мысль общей родины и во время восстания Пете́ра Ча́сар обратили понятие общей родины против господствующего класса. В конце XVII в. напротив абсолютизма Габсбургов крепостные крестьяне освоили и дворянскую идеологию национальной общности интересов. Ракоци одинаково обещал свободу дворянам и крепостным, хотя совместная свобода этих двух классов исключают друг друга. В освободительной войне Ракоци речь идет о новом этническом понятии венгерской нации. Из обещания ничего не вышло и солдаты — крепостные придают патриотической национальной идеологии воинствующее классовое содержание и обращают ее против дворянского класса. (Куруцкие песни «Песнь куруцев — бедняков» и «Разговор двух куруцев — бедняков».) Эта идеология крепостного крестьянства сохраняется после Сатмарского мира, обеспечившего только свободу дворян, но во второй половине XVIII в. она исчезает. Во время урегулирования крестьянских повинностей идеология родины, нации, свободы оказалась открытым выражением классовых интересов дворянства.

Для того, чтобы идеи родины, нации, свободы становились верными выразителями объективных общественных условий, закономерно должна была наступить эпоха социализма.

E. MOLNÁR

PROBLÈMES IDÉOLOGIQUES AU FÉODALISME

Résumé

Contribution à l'analyse de l'idée nationale

L'étude soumet à l'analyse les différents aspects que l'essence de classe de l'idée de la nation présente aux époques du féodalisme, du capitalisme et du socialisme. La pratique des historiens projetant en arrière la notion de la patrie sans classe, qui n'existe que dans le régime socialiste, au régime féodal et capitaliste, et représentant l'histoire de la Hongrie jusqu'au XVIIIe siècle comme une série d'événements au cours desquels la noblesse ne fit que trahir, les serfs, eux, par contre, que défendre toujours la cause de la patrie sans classe, s'avéra nettement erronée.

La nation — telle qu'elle est définie par le marxisme — est le produit essentiel de l'évolution bourgeoise dont les critères objectifs sont la communauté de la langue, de l'État (du territoire) et de la vie économique. Le quatrième critère défini par Staline: le caractère national marquant une structure morale commune, est non seulement insaisissable, mais non existant en réalité. L'idée du caractère national appartient à l'arsenal idéologique du nationalisme bourgeois. Tout en admettant l'existence des caractéristiques nationales ethniques, dont la formation est due à certaines caractéristiques psychiques, le marxisme se refuse à accepter qu'elles soient les attributs hors classe d'une ethnie donnée. Marx, Engels et Lénine ont accentué qu'au sein des différentes nations la psychologie des classes exploiteuses et exploitées, leur morale et leur culture diffèrent nettement des unes aux autres et quant à leurs principales caractéristiques, celles-ci se révèlent analogues à la psychologie et idéologie des classes sociales des autres nations. La base économique, les variétés spéciales des formes de propriété donnèrent naissance, chez les différentes nations, à la variété spéciale de la psychologie de classe ce qui se présente dans l'évolution historique de certaines nations comme des particularités ethniques ou nationales, mais ce qui ne saurait être ramené à la structure morale commune du peuple ou de la nation, bien que certaines caractéristiques souvent s'étendent d'une classe à l'autre.

Au lieu de se servir de la notion antiscientifique et nationaliste de la structure morale commune du peuple, il serait plus juste d'appliquer la notion de la conscience nationale. C'est précisément cette conscience morale-politique en vertu de laquelle l'individu subordonnera ses intérêts aux intérêts communs de la nation, cette forme de conscience idéologique qui reflète les critères objectifs de l'idée de la nation.

Dans la société bourgeoise l'idée nationale se trouve au service des intérêts de la bourgeoisie (telle la première guerre mondiale, ou bien le révisionisme nationaliste et la seconde guerre mondiale). L'idée nationale a un rôle positif à jouer, par contre, lorsque l'évolution bourgeoise capitaliste du pays se voit entravée par une force étrangère oppresseuse (p. e. l'histoire de la Hongrie à partir de la fin du XVIIIe siècle jusqu'à 1867), ou bien lorsque, dans les états capitalistes évolués la bourgeoisie subordonne, par intérêt de classe, les intérêts de la nation aux bourgeoisies des pays étrangers et la conquête de l'indépendance nationale qui assure l'évolution sociale devient l'intérêt de la classe ouvrière ainsi que de toute la société (pour voir la situation de la Hongrie au cours de la deuxième guerre mondiale).

L'idéologie féodale diffère nettement de l'idéologie bourgeoise nationale. Le seigneur féodal n'est point producteur de marchandises, ses intérêts fondamentaux ne se trouvent pas attachés ni à l'indépendance de l'État ni à l'oppression des minorités nationales comme telles ni à l'unité du corps d'État. Bien qu'au cours du XVIIe siècle la noblesse hongroise, passant à la production marchande, se trouvât violée dans ses droits par les aspirations à la centralisation des Habsbourg, elle subordonna ses griefs à son intérêt principal: le maintien de l'exploitation de ses serfs. La haine éprouvée par les serfs à l'égard des seigneurs en raison de l'exploitation ouverte était à contrebalancer par la noblesse à l'aide des moyens idéologiques aussi. C'est dans ce sens que l'étude soumet à l'examen les mouvements anti-Habsbourg déclenchés au XVIIe et au début du XVIIIe siècles. Au cours du XVIIe siècle, en raison des redevances dues à l'État et aux seigneurs, la situation des serfs devint insupportable à tel point qu'ils ne manquaient pas de saisir toute occasion qui pourrait conduire au soulèvement. Ces soulèvements — dont le mécanisme de classe est en général analogue — ne se proposaient pas le détachement des Habsbourg, ni la conquête de l'indépendance nationale, idées n'entrant pas dans l'intérêt fondamental des nobles, ni dans celui des serfs. Les soulève-

ments aboutirent aux compromis et avaient toujours pour résultat le renforcement des privilèges de la noblesse et l'accroissement des charges des serfs. A cette époque-là la notion de la patrie, l'idée de la nation s'avancèrent au premier plan de l'idéologie féodale. Cette patrie signifiait l'organisation étatique fédérale de la noblesse qui défendait ses privilèges contre l'organisme d'État central et contre les serfs. L'idée de la *natio Hungarica* vient de se former elle aussi, idée qui — en premier lieu vis-à-vis des pays étrangers — réunit tous les habitants du pays sans égard à l'ordre et à la nationalité. A l'époque des soulèvements, dans le but de se gagner la paysannerie, la noblesse s'adressa à la nation hongroise comme groupement. C'est en vertu de cette théorie que la paysannerie armée entend participer à la liberté de la nation, tendance qui se trouve exprimée par les chansons kouroutz «Chant des vagabonds» et «Dialogue de deux vagabonds».

L'évolution bourgeoise en Europe n'accusait pas un essor graduel, elle se formait au cours des révolutions bourgeoises. En Hongrie la nation bourgeoise — étant donné que la révolution bourgeoise fut dirigée par la noblesse — ne connut qu'une forme défigurée. L'idéologie bourgeoise nationale facilitait jusqu'en 1867 le progrès, tandis qu'après cette date elle servait à masquer le pouvoir des classes semi-féodales capitalistes.

Après l'avènement au pouvoir de la classe ouvrière l'essence sociale de la communauté nationale se vit nettement transformée. La nation socialiste, elle, est en Hongrie la première forme entièrement développée au cours de son histoire de la communauté nationale.

La notion de la «patrie» à l'époque du féodalisme

Du principe du marxisme il s'ensuit que l'idée de la patrie commune dans la société féodale ne saurait être que le reflet subjectif idéologiquement faux de l'opposition d'intérêts implacable qui existe entre les classes. L'historiographie hongroise marxiste négligea longtemps l'examen des problèmes idéologiques, toutefois à la base des investigations effectuées jusqu'à présent on est en mesure de suivre le changement que l'idée de la patrie liée aux classes féodales connut jusqu'à la diffusion de la notion de la patrie étant en vigueur dans la société sans classe.

Dans le régime féodal la classe des nobles et celle des serfs s'excluent mutuellement et en même temps elles s'entrelaçaient inséparablement. L'idéologie féodale accentuée l'unité relative réunissant les antagonismes, idéologie qui, créée et répandue par les classes dominantes, devint l'idéologie de toute la société et à l'aide de laquelle celle-ci entendait réprimer la lutte antiféodale. Les intérêts objectifs des serfs réclament, en présence de la lutte dirigée contre l'exploitation seigneuriale, en même temps le combat à mener contre l'envahisseur étranger pillard et maraudeur et contre le pouvoir central qui les met à contribution, ce qui peut amener une coopération transitoire avec la noblesse. La forme idéologique de cette lutte commune est définie par les circonstances historiques et par les rapports idéologiques de la société.

Aux XIe—XIIe siècles l'idée de la patrie exprimait dans la société féodale de la Hongrie multinationale le lieu d'habitation, tandis que la notion de la nation, elle, la communauté ethnique, en reflétant les rapports objectifs qui existaient dans la réalité. L'idéologie sociale à cette époque était basée sur la foi religieuse. Cependant les serfs retournèrent l'idéologie religieuse leur imposée contre la noblesse, comme c'était le cas en 1514.

C'était la période, où l'idée de la patrie finit de s'imprégner d'un contenu social s'étendant sur les serfs aussi. Cette évolution s'engagea au milieu du XIIIe siècle, quand la réalité objective de la communauté des classes nobiliaires se traduisit comme projection idéologique sous l'aspect de la patrie. Lors du commencement des attaques turques la classe dominante étendit l'idée de la patrie nobiliaire sur les serfs dans le but de les amener à ne pas reculer devant aucun sacrifice (Hunyadi), ce qui défigura, en effet, la réalité objective, mais l'exemple de 1514 atteste que les serfs n'acceptaient pas l'idée de la patrie commune qui chez la noblesse vengeresse fut aussi reléguée à l'arrière-plan. Cependant la fausse idéologie n'exclut point la lutte pour une cause juste comme l'avait prouvé le soulèvement paysan de 1514.

L'idée de la nation prit un sens plus élargi à partir du milieu du XIIIe siècle. Le sens originel de l'idée de la nation est la communauté ethnique et linguistique dont la nouvelle notion — sur le témoignage de la chronique de Kézai — se rapportait à la noblesse ethniquement hongroise, notion que l'on étendit bientôt à la noblesse des populations allogènes. Sous l'influence hussite la communauté de la langue s'est accentuée, la réformation n'amenant aucun changement essentiel sous ce rapport. Cette nation féodale qui exclut les serfs de l'idée de la nation exprime la réalité objective.

L'idéologie nationale patriotique se développait au cours du XVIIe et au début du XVIIIe siècles et mit sous sa coupe l'idéologie religieuse aussi. La base historique de l'évolution consistait dans la haine que les serfs nourrissaient à l'égard de la noblesse, productrice de marchandises, et à l'égard du pouvoir des Habsbourg. Les serfs profitaient de toute organisation nobiliaire pour essayer de secouer le joug. Les soulèvements dirigés par Bocskai et François II Rákóczi se caractérisaient au début également par l'insurrection des serfs et par l'attitude hostile que la noblesse, faisant confiance aux soldats étrangers, témoignait à son égard. Le programme des soulèvements anti-Habsbourg exprimait les intérêts de la noblesse, «liberté» signifiant la liberté de la noblesse. Le soulèvement nécessitait en même temps une idéologie appelée à mobiliser les serfs, ce qui donna naissance à la fausse idéologie de la nation hongroise exprimant la communauté d'intérêts politiques entre la noblesse et les serfs hongrois sous le rapport ethnique. Le soulèvement de Bocskai avait pour résultat le renforcement du pouvoir de la noblesse sur les serfs. Les serfs à leur tour admirent maintenant l'ancienne idée de la patrie commune et à l'époque du soulèvement dirigé par Péter Császár ils la retournèrent contre la classe dominante. A la fin du XVIIe siècle, s'opposant à l'absolutisme des Habsbourg, les serfs adoptèrent l'idéologie seigneuriale de la communauté des intérêts nationaux. Rákóczi promit la liberté tant à la noblesse qu'aux serfs, bien que la liberté commune des deux classes s'exclue mutuellement. Pendant le soulèvement de Rákóczi il s'agissait d'une nouvelle idée ethnique de la nation hongroise. La promesse ne se réalisa pas et les soldats serfs prêtèrent une essence militante à l'idéologie nationale patriotique qu'ils retournèrent contre la classe des seigneurs. (Chansons kouroutz: «Chant des vagabonds», «Dialogue de deux vagabonds».) Cette idéologie des serfs subsistait après la paix de Szatmár qui n'assurait la liberté qu'aux nobles, mais elle disparut dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle. Lors de l'émission de la patente relative aux censives, l'idéologie de la patrie, de la nation et de la liberté exprima ouvertement les intérêts de classe de la noblesse. Pour que la liberté devienne l'expression fidèle des rapports sociaux objectifs, il fallait attendre l'avènement du socialisme.

VARGA JÁNOS

A nemzeti nyelv szerepe a polgári fejlődésben Magyarországon

Közismert, hogy a nyelv az emberek érintkezésének, gondolataik kicserélésének, a különféle természetű társadalmi kapcsolatoknak olyan eszköze, amely az egymást váltó gazdasági alapokat és a rajtuk emelkedő felépítménykategóriákat egyképp kiszolgálja. Ez azért lehetséges, mert az egyes társadalmi-gazdasági formációk változása nem vonja maga után a nyelvnek *alapvető*, tehát szerkezetét és belső törvényszerűségeit illető változását. Ugyanakkor az is tagadhatatlan, hogy az alap és felépítmény átalakulása nemcsak a nyelv egyik fontos alkatrészének: a szókincsnek gyarapodását eredményezi, hanem különböző, elsősorban *mesterséges* tényezők befolyására a szerkezethez tartozó részelemek egyike-másikának, ha nem is változásával, de kibővülésével, az ugyanazon típusú elemek fajtáinak gazdagodásával járhat együtt. (Elég a magyar nyelvújító mozgalom során felbukkanó, addig azonban ismeretlen főnév- és melléknévképzőkre utalni.) A fentiek mellett az sem tévesztendő szem elől, hogy a nyelv az embereket nemcsak összefűzheti, de szét is választhatja, azaz valamely embercsoport számára egy másik csoporttól való elkülönözés eszköze, annak ismertetőjele is lehet.

A nyelv szókészlete általában oly mértékben bővül, amilyen mértékben gazdagodik a társadalom anyagi és szellemi élete, tehát amilyen mértékben fejlődik a civilizáció és a kultúra. Az utóbbiak fejlődése viszont — közvetlenül vagy közvetve — összefüggésben áll a termelőerők gyarapodásával. Természetes tehát, hogy a nyelv gazdagodása, pontosabban a szókincs cserélődése állandóan tartó folyamat. A termelőerők meghatározott mennyiségi fokon minőségi változásba csapnak át, a nyelv azonban a civilizáció és kultúra gyors előrehaladása esetén sem megy keresztül minőségi átalakuláson, sőt ilyenkor az a helyzet állhat elő, hogy a tömegesen születő fogalmak és tartalmak mennyisége kezdi túlhaladni, majd a továbbiakban túl is szárnyalja a természetes, állandóan tartó nyelvfejlődés méreteit. Az új civilizáció és kultúra bizonyos elemeit az egyes társadalmak más társadalmaktól függetlenül önmaguk teremtik meg, másokat viszont a fejlődésben előbbre járó társadalmaktól vesznek át. Az átvétel csak azért lehetséges, mert annak már az átvevő társadalmában is kezdenek kialakulni az objektív — gazdasági és egyéb — feltételei. E feltételek készítetik a társadalmat, pontosabban annak műveltebb rétegeit arra, hogy megismerkedve más társadalom, illetőleg nyelv-közösség fejlettebb társadalmi, gazdasági, tudományos és művészeti eszmekörével, előbb ösztönszerűen, majd tudatosan törekedjenek kezdetben az új elemek elsajátítására, majd később azoknak saját társadalmuk többi tagjaival való közlésére. Ha azonban a haladás irama túl gyors volt, vagy ha nagy a különbség az átadó és átvevő társadalmak fejlettségi foka között, akkor a

vállalt feladat elvégzéséhez a rendelkezésre álló szókészlet elégtelennek bizonyul: *a civilizáció és kultúra új elemei oly tömegben jelentkeznek, hogy meghatározásuk, névvel való felruházásuk a szókincsnek természetes fejlődés útján létrejött készletével nem oldható meg.* Ilyen esetben lép fel a nyelv megújítására, új fogalmak és elemek megjelölését célzó bővítésére irányuló tudatos törekvés, amely a nyelvújítást programmá emeli és tömegessé teszi.

I

Az emberiségnek, ezen belül pedig az egyes társadalmaknak egyik legfontosabb korszaka a feudalizmus bomlásának és a kapitalizmus kialakulásának periódusa, amely a civilizáció, az anyagi — és természetesen a rajta felépülő szellemi — kultúra rohamos gazdagodásával jár együtt. Az emberiség egész előző történetéhez képest ebben a történeti szakaszban megy végbe legrövidebb idő alatt a leggyorsabb fejlődés: *a felnövő burzsoázia a profit sokszorozása érdekében a termelés kiterjesztésére tör, maximális mértékben kívánja e cél szolgálatába állítani a tudományt, a technikát, és fejleszteni azokat.* Ennek következtében a feudalizmus bomlásának és a kapitalizmus születésének idején minden társadalom történetében a nyelvújításnak egy olyan fontos szakasza következik, amely alatt a nyelv szókészlete (esetleg más elemei is) alkalmassá válik a kapitalista fejlődéssel együttjáró új fogalmak meghatározására, kifejezésére. A történelem azt mutatja, hogy az európai nemzeteknél a polgári átalakulást vagy mindenütt megelőzte a nyelv megtisztítása és felfrissítése, vagy a kettő legalábbis párhuzamosan és egymással szoros kölcsönhatásban zajlott le. (Gondoljunk csak a XVI—XVII. század Angliájára, a XVII—XVIII. század Franciaországára.) Tény az is, hogy minél később lépett egy-egy nép a polgárosodás útjára, a nyelvújítás annál tömegesebb méretet öltött, mert annál nagyobb mennyiségű olyan fogalom számára kellett szavakat átvenni vagy alkotni, amelyek ismeretéhez és megjelöléséhez más, előbbre járó népek előbb, de hosszabb idő alatt juthattak el. E körülmény adja az egyik — de csak az egyik és nem is legfontosabb! — magyarázatát annak, hogy Közép- és Kelet-Európa országaiiban a nyelvújító mozgalmak sokkal nagyobb intenzitással folytak, mint például Nyugat-Európában.

Magyarországon — ismert és ismeretlen történelmi tényezők folytán — a polgári civilizáció és kultúra egyre sokasodó elemei nem mindjárt akkor jelentek meg, illetőleg nem azonnal terjedtek el, amikor másutt kialakultak, hanem bizonyos, egyes országokhoz viszonyítva százados időbeli eltolódással, vagyis abban a periódusban, amikor érlelődni kezdtek hazai meghonosodásuk feltételei, azaz a magyarországi társadalom kapitalista termelőerői. Az utóbbi folyamat — az előző emberöltők alatt történő nekiindulások és visszaesések után — a XVIII. század második felétől izmosodik meg annyira, hogy egyenes vonalban készítheti elő a termelési viszonyok megváltozását. A jelenségeknek nem lehet véletlen egybeesése, hogy ekkortól kap mind sűrűbben és mind több tollforgatótól hangot az az igény is, hogy az új, polgári műveltségi elemeket át kell venni és hazai, azaz magyar nyelven kell kifejezni.

Az ezirányú törekvés képviselőinek hosszú sorát Bessenyei nyitja meg. „Hol vagyon az — teszi fel a kérdést —, aki minden tudományokban, kézi mesterségekben, hivatalokban, életnek minden nemeiben oly jártas és gyakorlott légyen, hogy mindent a maga nevében tudjon nevezni és mindenről úgy szóljon, mint az, aki azt a mesterséget legtekélyesebben érti? Ezen kívül

hány tudomány vagy, amely magyar nyelven nem taníttatik? Pedig ha nem is volna meg nálunk ez vagy amaz mesterség, akkor is kell róla tudni, ehhez pedig szók kellenek, ha szinte magunkra természeti vagy polgári okokra nézve nem lehetne is reménységünk, hogy valaha azoknak a dolgoknak gyakorlására kiterjeszkedhessünk." E kíváncsiom jogos, hiszen „az emberi életnek szükségei . . . mindenkor újabb újabb találmányokat szültek, amelyeknek azelőtt se hírek, se nyomok nem volt. Mindezeknek az új dolgoknak új eszközöket, új hivatalokat, új rendtartásokat és ezeknek ismét új neveket kellett szükségképpen találni." Vagyis rohamosan nő nagyra a tudomány, amely az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze, mert „mentől közönségesebb a lakosok között — vallja Bessenyei —, az ország is annál boldogabb". „A tudománynak kulcsa a nyelv (kiemelés tőlem. — V. J.), mégpedig a számosabb részre nézve minden országnak a maga született nyelve", azért, mert „a nyelv előmenetelével együtt a tudomány is az országnak minden rendű lakosaira kiterjed", és így „a legegységűbb rendű és sorsú emberek is a magok elmebeli tehetségeket" az emberi társadalom javára fordíthatnák. A szegénység és tudatlanság egy húron pendül. Márpedig tudatlannak és következőképp szegénynek kell lennie annak a népnek, amely a „maga tulajdon nyelven a maga boldogságára tartozó dolgokat nem tanulhatja". Amelyik nemzet tehát „a maga lakosai között a tudományokat terjeszteni s ezek által azoknak boldogságokat munkálkodni kívánja, annak legelső dolgának kell lenni a nyelvnek tekeletességre való vitele". A történelem rá a bizonyosság, hogy „soha a földnek golyóbisán egy nemzet sem tehetette addig magáévá a bölcsességet, mélységet, valameddig a tudományokat a maga anyanyelvébe bé nem húzta. Minden nemzet a maga nyelven lett tudós, de idegenen sohasem." A magyar nyelv azonban jelen állapotában „a tudományoknak sem előadására, sem bevitelére nem alkalmas", ezért aki „a magyar nemzetet tudós nemzeté akarja tenni, legelőször is annak született nyelvének kiszélesítésén és pallérozásán igyekezzék".

Bessenyei következtéseit azután a gondolkodó fők egész gárdája fogalmazza újra. *Decsy Sámuel* orvos a társadalom célját abban látja, hogy „természeti és polgári állapotunkra nézve boldogok legyünk", ennek azonban feltétele a nyelv kiművelése, mert enélkül „a tudományok nem virágozhatnak" és nem válhatnak a magyar hazában „közönségessé". *Vedres István* mérnök a latin nyelv fontosságának elismerése mellett is hirdeti, hogy Athént, Rómát anyanyelvük virágzása tette naggyá, az angolok, franciák is azért tudták megszerezni a szabadságot, mert „a józan tudományokat és mestersegeket anyanyelveken írják", tehát az anyanyelv használata Magyarországon is a tudományok, ipar, kereskedelem és művelődés elősegítője. Egy névtelen megállapítja, hogy a fejlődésre „nem ildomos" latin nyelven szinte lehetetlen a tanulókhöz közel vinni a tudomány új eredményeit, a kellőképp kicsiszolt hazai nyelven viszont „minden ismereteknek birtoklásába" juthatunk, és így minden bizonnyal „számosan lesznek az országlakosok közül kereskedők és fabrikások". Ha a nyugati álladalmaktól nem akarunk oktanul messze maradni — hangoztatja egy másik névtelen —, akkor első feladatunk: „mi magunk nyelven csalogatni bé hozzánk a civilis világ áldassait".

Kármán József szerint a magyar a „durva nemzetek rangjába" jutott, mert „az animalis élet, mely a mezei étellel összepárosodott, elállja a tudományok sugárinak behatását", a társadalom azért küszködik annyi bajjal, „mivel tudományink nem gyarapodnak". A megoldás csak a tudományok

és mesterségek fejlesztése lehet: „Akit keskeny telekje nem táplál, vagy alig táplál véres verítéke után, ne engedje, hogy számos gyermekei ugyan azon emlékre támaszkodjanak, melyet ő már maga megapasztott. A tudományok nemcsak gyönyörködtetnek, hanem táplálnak is. Nyitva áll a becsület útja a merésznek, nyitva a kereskedés, a nemes mesterségek műhelyei.” Ehhez azonban elengedhetetlen „a megfontolt, megkérdőzt új és hasznos igazságok” terjesztése, hiszen „a meggyőződés és gyökeres tudományok” csak ily módon válhatnak közkeletűvé. Az ismeretek közlése azonban csak olyan nyelven történhetik, amelyet sokan értenek, épp ezért noha „a nyelv nem tudomány, a szó, beszéd nem bölcsesség”, de „kulcsa a tudományoknak, út, mód, eszköz a bölcselkedésre”.

Teljesen azonos elveket fejteget leveleiben, majd propagál összejöveteleken a magyar nyelvújítás legnagyobb alakja: *Kazinczy Ferenc*: „Ha a Deák nyelvet vesszük elő: úgy örökösen bészárjuk a Tudományok elterjedése előtt az utat ... ha a magyar nyelv hozattatik be, szemlátomást fogunk előmennni a tanulásban ... a Mesterségekben és Tudományokban oly szerentsés virágzásra lépünk, mint amilyenre Német Ország lépett, minekutána a kiholt Római és az idegen Frantzia nyelvtől elállott s tulajdon nyelvén kezdte írni könyveit ... még húsz esztendő s a miveletlen, de szép, de gazdag örök nem miáltalunk, hanem azok által, a kiket példánk fog ide szítani, más alakot veszen magára, s eljő a nap, bizony eljő, midőn szomszédink nem mondják többé, hogy bennünket nem ismernek.”

Gróf Teleki László, a felvilágosult állami tisztviselő ugyancsak hitet tesz amellett, hogy kultúra csupán virágzó nemzeti nyelven teremthető. *Guzmics Izidor* apát meggyőződéssel vallja, hogy a tudományok művelését és ezzel hazánk senyvedő állapotának megjavítását csak saját nyelvünkön eszközölhetjük, ezért erőinket mindenekelőtt a magyar nyelv kiművelésére és terjesztésére kell mozgásba hozni. *Pápay Sámuel* tanár-író a közboldogság elengedhetetlen feltételének tekinti az ismeretek magyarnyelvű oktatását mindazon intézetekben, „hol katonák, gazdák, bányászok, énekesek, muzsikások, építők, rajzolók, metszők, képirók” nevelkednek. *Bátya József* pedig így indokolja a magyar nyelv használatának szükségességét: „Véteknek tartom, ha valamely nép önléte árán szerez műveltséget, midőn a műveltség a nemzetiséggel nincs ellentétben, sőt ha az a nemzetiségben nem alapozik, nem is valódi, hanem ál műveltség lesz és marad.”

A tudományok magyar nyelvű oktatásáért és terjesztéséért szót emelők tábora — amint a fenti kiragadott példák igazolják — egyre népesedik. Tanúság ez arra, hogy *Bessenyei programja*, amely a magyarországi társadalom előrehaladását a magyar nyelven terjedő tudományoktól és mesterségektől várja, nem elvont okoskodás, hanem a továbbjutás tényleges követelményeinek szükségszerű jelentkezése. Nem téveszthet meg bennünket, hogy a fenti eszme képviselőit mindenekelőtt az értelmiség adja. Széleskörű műveltsége az értelmiséget képesíti arra, hogy fel tudja mérni a szakadékokat, amely a polgári államok meg a feudális Magyarország viszonyai közt húzódik. Arra pedig Lenin is több ízben utalt, hogy az értelmiség — akár igenlő, akár elítélő módon, de — általában elsőnek és legnagyobb visszhanggal reagál a gazdasági alaphoz végbemenő változásokra. Nincs tehát különös abban, ha a feudalizmus bomlása idején Magyarországon is az értelmiség egy része dőbben rá, hogy hazája mily messze maradt a polgárosult nemzetek mögött, és kezdi kutatni a javítás módjait. E kiűt-keresők legtöbbje persze nem sejtí, hogy jobbitást

szolgáló tanácsai a társadalmi formáció megváltozása felé mutatnak. De *a társadalmi haladás és a tudományok elválaszthatatlanságát felfedezi*, és e felismerés készteti, hogy síkra szálljon a tudomány, a technika vívmányainak felhasználásáért a gazdasági és társadalmi élet minden ágában és minden területén.

A tudományok meghonosítása és alkalmazása eszköz egy célnak: a polgárosult vagy polgárosodó társadalmak anyagi és szellemi szintjének eléréséhez. E célt az új ismeretek terjesztésének szószólói „közboldogság”-nak, „teljes szabadság”-nak stb. nevezik, tehát saját törekvéseiket majdnem ugyanazon fogalmakkal fejezik ki, amelyeknek kifejtésével és programmá formálásával a minket megelőzött nemzetek ideológusai saját társadalmuk burzsoá átalakulásának útját egyengették. *A tudományok átvételének és fejlesztésének sürgetése* ily módon kimondatlanul is *polgári célokat szolgál*, alkalmazásuk pedig a kapitalista termelőerők fejlődését segíti elő.

A hazai tudományok felvirágzásáért küzdők nem csupán arra törekednek, hogy ők maguk elsajátítsák az új műveltségi elemeket, hanem azokat tudatosan akarják terjesztetni vagy terjesztetni a társadalom különböző rendű és rangú tagjai között. Szinte valamennyien hangoztatják, hogy a tudományok ismeretének „közönséges”-nek, azaz általánosnak kellene lennie az országlakosok körében, mert — amint ezt Bessenyei kiemelte — csak így volna remélhető, hogy „az egész nemzetnek serénysege, industria felébredne, mindenki megmutathatná elméleti képességeit és a sok heverő jó elmék mind találhnának magoknak dolgot”. A tudományokat tehát nem tekintik valamely kaszt kizárólagos privilégiumának, hanem annál gyümölcsözőbbnek tartják őket, minél több ember veszi birtokába és használja fel a saját munkaterületén azokat. Az effajta megnyilatkozásokból kétségtávol a polgárivá alakuló értelmiség hangja szól. Nemcsak azért, mert a tudományokat polgári célok — nem egyszer ki is mondják: többek közt az ipar, kereskedelem stb. fellendítése — érdekében óhajtják hazánkban meggyökereztetni. *Polgári jellegű kíváncsiság a tudományok, az új ismeretek „közönséges” tételének vágya is: a burzsoáziának és az őt képviselő osztályoknak egyik jellemző vonása épp az, hogy — félretéve a születési megkülönböztetés feudális elvét — a társadalom alsóbb osztályait is bevonni törekednek a burzsoá érdekek megvalósításának munkájába.* A tudományok korlátatlan terjesztésének elmélete tehát végső soron egyúttal a tömegek felzárkóztatását is szolgálja a polgári törekvések mögé, a jövő szöveteségeinek súlyának és erejének sokszorozását is célozza, azaz különféle áttételeken keresztül a polgári átalakulás megkönnyítője lehet.

A tudományok, az adott időben a polgári fejlődést meggyorsító ismeretek általános elterjesztése megfelelő eszközöket igényel. A legkézenfekvőbb eszköz az emberi érintkezés elsődleges formája: a nyelv, de csak az a nyelv, amelyet a közvetítő és a közvetítést felfogó egyaránt megért. Magyarországon azonban a hivatalos latin, az állam és az élet egyes területein használt német nyelvet csak egy viszonylag szűk réteg beszéli. A tudományok terjesztését vállaló osztálynak vagy rétegnek az ismeretek továbbítását a társadalom nagy része által használt nyelven kell végeznie. „A kevesebb rész — mondja Kármán — az idegen nyelvnek tanulásával is teheti magát tekéletessé, ha szintén az ő született nyelve művelten is. De azt nem lehet közönséges és mindenekre kiterjedő haszonnak mondani. Mert csakugyan a számosabb résszel, amelynek az idegen nyelvek tanulásában módja nincs, a maga tudományát nem közölheti.” A tanítókat és tanítottakat összekötő nyelv minden nemzetnek csak

saját nyelve, a magyar értelmiség antifeudális irányba tapogatózva elinduló részének szemében tehát természetszerűleg csak a *magyar* lehet. Íme a nyelvnek első, távolról sem legfontosabb, de *minden nemzetnek — a magyar nemzetnek is — kifejlődésében megfigyelhető szerepe* a kapitalista társadalom előkészítésében.

A tudományok magyar nyelvű terjesztése azonban nem egyszerű feladat. Mindenekelőtt magát a nyelvet kell alkalmassá képezni az anyagi és szellemi kultúra új elemeinek kifejezésére. Továbbá azon osztályok és erők ellenében, amelyeknek nem, vagy nem különösebben érdekük az anyagi és kulturális fejlődés meggyorsulása, sőt ellenségesen szemlélik azt, ki kell küzdeni a nyelv művelésének és terjesztésének feltételeit. Végül az előbbiekkal párhuzamosan, a társadalom közkincsévé kell tenni a megújított, egységessé csiszolt nyelv új elemeit. Bessenyei, Révai és mások még a javasolt Magyar Tudományos Akadémia útján képzelték el e hármas feladat megoldását. Mivel azonban e terv Magyarország XIX. századi ismert politikai viszonyai folytán hosszú ideig kudarcra volt ítélve, a munka magánosokra várt. Így indult meg a Kazinczy vezette nyelvújító mozgalom, amely maradandó eredményeivel 1848-ra betetőzte a valamennyi nyelvjárás számára egyképp érthető, egységes irodalmi nyelv kialakulásának folyamatát, és ezzel párhuzamosan, a különböző tudományágak szókészletének megmagyarosításával, lerakta — nem utolsósorban a polgári jellegű tudományágakban — a tudományos *magyar* műnyelv alapját. Nemcsak a jogi és közigazgatási magyar nyelv szótárát készítették el Kisfaludy Sándor és Pápay Sámuel, nemcsak a fejlettebb mezőgazdasági technika új fogalmait ültette át magyarra Pethe Ferenc, hanem a polgárság európai előretörésével nekilendülő vagy megszülető tudományágak szókészlete is a többévtizedes nyelvújítás ajándéka. Gondoljunk csak a matematikában Maróthy György, Dugonics András és a két Bolyai, a természetrajzban Dioszeghy Sámuel, a fizikában Jedlik, az orvostudományban Bugáth Pál, a gyógyszerészetben Schuster János, a közgazdaságtanban pedig akár Széchenyi vagy Kossuth nyelvújító tevékenységére. Az ő és társaik munkájának gyümölcse, hogy a magyar nyelvért folytatott harcok idején olyan szavak és kifejezések hosszú sora nyert életet, amelyek nélkül polgári társadalom, sőt tudományos munka is nehezen képzelhető el (szög, délkör, egyenlet, gömb, köb, henger, kör, különbség, adat, hányados, tizedes szám, eszmény, ipar, irodalom, jutányos, kamat, tőzsde, általány, biztosítás, értelmiség, gyár, igény, járadék, kedvezmény, tőkésít, törleszt, kisajátít, kötelezvény, szabatos, szelvény, nyugtató, stb.).

Az elmondottak igazolják a nemzeti nyelv elválaszthatatlan kapcsolatát a tudományokkal és részben rajtuk keresztül, a polgári fejlődéssel, kétségtelenné teszik, hogy *a hazai nyelvújítás a kapitalista termelőerők gyarapodásának jele és egyúttal következménye volt*, de azt is sejtetik, hogy *a nyelvművelés és nyelvjavítás nem lekecsmérendő mértékben könnyítette meg a polgári eszmék és polgári gondolkodás térhódítását* Magyarországon.

A nyelv, nyelvjavítás és a polgári fejlődés kölcsönhatása az egykorú gazdasági-társadalmi és kulturális reformerek gondolatrendszerében mind erősebben tudatosult. Már a nyelvújítás vitájában leszögezte a Kazinczyék ún. neológus irányával szembenálló egyik ortológus, hogy nézeteltérés csupán az újítás mikéntjére és terjedelmére vonatkozóan volt köztük, hiszen „új szók csinálása tudományokra és mesterségekre nézve általok is javalltatott”.

Maga *Kossuth* súlyos bajnak tartotta, hogy „a technikai tudományok a gyakorlatos iparágakkal minálunk életadó viszonyban éppen nem, vagy csak gyér kivételként állanak”, és orvoslást „a magyar nyelven tanított matematiká”-ban keresett. *Wesselényi* pedig nyíltan kimondta, hogy a nemzeti érzésnek, amely a társadalom tagjait leginkább a *nyelv* által csatolja egymáshoz és teszi rokonokká, „hatalmas szellemé” növekvése és ezzel együtt az érzés kifejezését szolgáló nemzeti nyelv felkarolása „korántsem bizonyos theoriák, valami új tanok, vagy valami ingerült vágyak vagy lázas állapot következtése”, hanem „egyedüli oka az említett érzeteknek s vágyaknak a terjedt és terjedő civilizatio”.

II

A „terjedt és terjedő civilizatio”, azaz a polgárosodás alapelemeinek megjelenése országunkban, a kapitalizmus külföldi eredményeinek megismerése őseink által, hazánkat a nyugati államokétól eltérő helyzetben találta. Lenin fejtette ki, hogy a kapitalizmus, kialakulásától kezdve, kettős tendenciát mutat. Az egyik: a nemzeti élet, a nemzeti mozgalmak ébredése, harc mindenfajta feudális és nemzeti elnyomás ellen, a feudális széttagoltság megszüntetése és a nemzeti államok megteremtése. A másik: a nemzeti válaszfalak lerombolása, a gazdasági élet nemzetközi egységének létrehozása. A kapitalizmussal egyidejűleg megszülető nemzetek tehát egyrészt szabadulni akarnak egy másik nemzet vagy állam elnyomása alól, másrészt ugyanakkor más nemzetek kizsákmányolására törnek.

Magyarország a XVIII. század második felétől gyorsuló ütemben haladt a kapitalizmushoz vezető úton. E XVIII. századi Magyarország azonban Ausztria, a Habsburg-kormányzat elnyomását nyögte, területét pedig különböző nyelveket beszélő, soknemzetiségű társadalom lakta. Ennek megfelelően az az osztály — a középnemesség —, amely az önálló magyar polgári államért előbb öntudatlanul, majd tudatosan vívott küzdelmet irányított, kétfelé hadakozott. Ausztria ellenében az ország függőségét igyekezett lépésről lépésre lazítani, saját, „nemzeti” uralma érdekében pedig visszaszorítani törekedett a nemzetiségek mozgalmait, amelyek végső soron, csakúgy mint a magyar, szintén az önálló nemzeti államok megteremtésén munkálkodtak. A magyar nemzeti mozgalom részesei tehát mindenekelőtt saját országuk határain belül fáradoztak mozgalmuk kettős tendenciájának érvényesülésén: küzdöttek saját népük nemzeti önállóságáért és harcoltak a magyarországi nemzetiségek felett gyakorolt uralmuk megtartásáért. Nem is lehetett tisztán *patrióta jellegű annak a polgárosodó magyar középbirtokosságnak nemzeti mozgalmá, amely a polgári átalakulást saját osztályuralmának fennmaradása mellett igényelte, sőt e változástól az államhatárokon belül hatalmának maradéktalan érvényesülését remélte.* A Habsburg-iga eltávolítását szolgáló, alapvetően progresszív magyar nemzeti mozgalomban — a nemzetiségeket elnyomó igény formájában — kezdettől jelentkezett az a retrográd vonás, amely a polgári átalakulás után túlsúlyra kerülve kíméletlen nacionalizmussá nőtt, oly nacionalizmussá, amelyről joggal állapította meg egyik ellenfele: „nem szerethet, a nélkül, hogy nem gyűlölné, nem áldhat a nélkül, hogy nem átkozna, nem gazdálkodhatik a nélkül, hogy mást nem fosztana, nem haladhat a nélkül, hogy útjában mindent le ne tiporna”, mert előtte „semmi szent, mi nem célja”. A magyar nemzettéválásnak e kettős harc közben lezajlott folya-

matában a nyelvnek olyan szerepek is jutottak, amelyek az önálló és egy-nemzetiségű államokban nem, vagy módosult alakban tapasztalhatók, és amelyek a nyelvújító, valamint a magyar nyelv érdekében vívott küzdelmeket jelentőssé és ennek következtében különösen hevesekké tették.

A

II. József germanizáló törekvései siettették annak felismerését, hogy egy nemzet elnyomásának milyen fontos eszköze lehet az idegen, önállóságának pedig mennyire lényeges biztosítéka a nemzeti nyelv. A józsefi kísérletek összeomlása után számos röpirat és nem egy szónok arról beszélt, hogy a császár hosszú időn át azért hajszolhatta keresztül akarátát, mert magyarul nem tudók, idegen nyelvet beszélők alkotják a birodalom államapparátusát. Mivel egy nép lelki alkata, karaktere *nyelvében* mutatkozik meg — így folytatódik a fentiek gondolatmenete —, az idegen kormányzati hivatalnokok meg sem érthetik a magyar „alkotmányt”, nem várható tehát tőlük, hogy örököljenek az „ország” évszázados jogain. Ezért az „ősi szabadság” megőrzése az idegen hivatalnokok eltávolítását vagy legalábbis hatáskörük szűkebbre szorítását és magyarok alkalmazását követeli.

De mi az, ami valakit magyarrá tesz? A magyar nemzetiség és érzület elsődleges kritériumát sokan hosszú időn át, sőt még a XIX. század negyvenes éveiben is, egyedül a magyar nyelv-ben látták. Nemcsak Decsy hánytorgatta fel, hogy „az anyanyelvtől eltávolodott magyarok” nyújtottak a törvénytípró kormányzáshoz az udvarnak segédkezet, de Vedres is ebben jelölte meg a bajok egyik forrását, és vallotta, hogy „soha egy kapu sem zárhattya el jobban az idegeneknek hazánkban a tisztségekre való alkalmaztatásokat, mint a nemzeti magyar nyelvnek közönséges bévetele”. Nemcsak Guzmics hirdette, hogy „nem vérség, nevelés, életmód teszi a nemzetet nemzetté, hanem egyedül a nyelv”, hanem Bajza is azt hangsúlyozta, hogy „az egyes nyelv az egyes nép szellemeinek hangja és nyilatkozása. A nyelv tükre azon népnek, mely beszéli. Belőle megláthatom, mit akar, hová törekszik, szóval miben van sajátképi élete és vágya.” Ezért fogadta 1842-ben óriási vihar *Széchenyi* híres akadémiai beszédének azt a kitételét is, amely az erőszakos magyarosító törekvéseket bírálva ki merte mondanı, hogy a nyelv még korántsem szív, a beszéd még távolról sem érzés.

A XVIII. század végének és a XIX. század elejének Magyarországa a nyelvet tehát egy adott nemzet sajátos akarata kifejezőjének, alkotmányában megnyilvánuló vágyai és törekvései biztosítékának tartotta, és egyúttal a más nemzetektől való elkülönülés eszközének tekintette. „Ez az a palladium — írta Kármán —, mely fenntartja alkotmányunkot, az a végvár, amely az idegent, míg idegen, eltilt határainkról, vagy hazafivá által változtat; az a mód, amely nemzetünket lételeben megtartja, az a jegy, amely megóv, hogy a többek között el ne olvadjunk.” „Szabadságunk és önállóságunk paizsa, amely mögött a magyar tűzhelyének nem kell félnie a pusztulástól” — vallotta *Péczeley*. A magyar önállóság úttörői őszintén hitték, hogy „nyelvében él a nemzet”. A magyar nyelvnek, mint a magyar alkotmány biztosítékának jelszava azonban — főként kezdetben — nem egyetlen tendenciát takart: benne a polgári fejlődést gátló idegen uralom visszaszorításának vágya a régi feudális intézmények restaurálásának vágyával keveredett. Mégis az előbbi tendencia volt benne a lényegesebb. A valóságra tapintott rá a bécsi államtanács

egyik tagja, aki ironikusan jegyezte meg, hogy a magyarok a régi alkotmányt akarják nyelvi követeléseikkel megvédeni, és éppen annak megdöntését érik el vele. A Habsburg-kormányzat által védett latin nyelv fokozatos kiiktatása és a magyar nyelv jogkörének állandó szélesítése ugyanis a latin nyelvvel fémjelzett feudalizmustól is eltávolodást jelentett. *A nyelvi felszabadulás igénye egy külső hatalom előírásai alól ugyancsak polgári törekvés,* mert az idegenektől való tudatos elkülönülés mindig velejárója a kapitalizmusnak.

Magyarországon a nyelvi megújhódásért végig küzdött irodalmi, valamint a nyelv önállósodásáért és elismertetéséért indított politikai harcok páratlan élességgel zajlottak le. Noha a Habsburg-kormányzattól való elkülönülésnek, függetlenülésnek — Martinovicsék tragédiája, a gazdasági kezdeményezéseket tartalmazó diéta munkálatok sorsa, a minden haladó gondolatot kudarca ítélt abszolutizmus működése ezt igazolja — nyelvi téren volt viszonylag legnagyobb esélye a sikerre, a magyar polgári erők a külső központi hatalom és szövetségeseinek szívós ellenállása miatt a nyelvi önállósulást is szakadatlan küzdelemmel kényszerültek megteremteni. Bécs nem minden alap nélkül tartott attól, hogy „a magyarok nyelvi terrorizmusa Magyarország elvadását készíti elő”, ezért vetett gáncsot minden olyan törekvésnek, amely a magyar nyelv jogainak bővítését célozta. A polgári társadalom előhírnökeinek egy ideig be kellett érniük azzal, hogy az új világot egyenlőre csupán az irodalomban építsék fel. De ez se mehetett végbe anélkül, hogy a nyelvet, mint az irodalom egyik legfontosabb elemét alkalmassá tegyék a polgári világ kategóriáinak kifejezésére. A közvetlen politikai akciót a nyelvújítás irodalmi csatái hosszú időn át kényszerből helyettesítették. Ugyanakkor a nemesség polgárosodni kezdő tagjainak, akik számtalan szállal kötődtek a feudalizmushoz, a helyzet arra is módot adott, hogy a nyílt anti-feudális akciók elől e kényszer ürügyén húzódhassanak vissza a nyelvharek viszonylag semlegesebb területeire. Mégis: *a nyelvi újjászületés a politikai cselekvésnek valóban előfeltétele volt.* Előfeltétele volt, mert *a nyelv telítődése a polgári világ terminológiáival* és ezek révén e világ tükröződése az irodalomban, az új eszmék és törekvések elterjedését könnyítette meg, vagy tette lehetővé.

A nyelvi törekvések tehát, minthogy mögöttük a birodalmi kormányzattól való megkülönböztetés tendenciája húzódik, tulajdonképpen a független Magyarországért induló küzdelem első állomásai. Emellett azonban előkészítői a feudális rend elleni támadásnak is. Az a körülmény, hogy egy ideig a központi hatalom germanizáló kísérleteinek kivédésén volt a hangsúly, kezdetben *eltakarta a nyelvmozgalom antifeudális tartalmát.* Ennek következménye volt, hogy a harcban a kevésbé polgári erők egy része is a magyar nyelv jogainak kiterjesztéséért hadakozók oldalán foglalt helyet, tehát akaratlanul is az antifeudális irányzatnak tett szolgálatot. Az évtizedeken át meg-megújuló összecsapásokból a magyar nyelv végül is győztesen került ki, elvégezte a nemzeti szellem új életre ébresztéséből rá háruló feladatát, és hatékony fegyvert jelentett a polgári reformokat sürgetők kezében akkor, amikor a polgári fejlődés más, közvetlenebb problémái kerültek napirendre.

B

Az egykorú nyelvreformátorok, a nyelv politikai jogaiért síkraszállók tábora előtt nem maradt rejtve a nyelv funkciójának egy másik, a magyarországi viszonyok közt fontosságra emelkedett oldala sem. A magyar nyelv

kiművelésétől és terjesztésétől már *Bessenyei* azt a hasznót várta, hogy a nyelvi szempontok figyelembevételével „mindenféle hivatalokra ki lehetne logalkalmasabb személyeket mindenkor választani”. *Decsy* még pontosabban fogalmaz, mikor a hivatalokba az idegenek helyére magyarokat kíván ültetni, mert „mi végre tanultunk mi, mi végre bujdosunk külső országokon”, ha az állásokat másnyelvűek töltik be. *Kazinczy* először áldozatnak nevezi, ha magyar értelmiségiek nemzetiségi területeken vállalnak hivatalt, pár évvel később viszont már azzal indokolja a magyar nyelv hivatalossá emelésének szükségét, hogy így könnyebben kenyérhez jutnának azok, akik számára az ősi föld csak bozótot és csalánt terem, vagy akiknek atyjuk csak „jellevélet” tud biztosítani bőven termő birtok helyett. *Horváth István* tanúsága szerint a század elején mindinkább szokássá vált, hogy „akármí ifjak, ha könnyű élésre egyéb módot nem találnak, magyar tanítószékért esedeznek”. Különösen a napoleoni háborúk megszűnte után fájlalta számtalan megnyilatkozás, hogy „szép tehetségű ifjú emberek épen csak áttengik napjaikat, minekutána a kevés hivatalt is számos idegenek ülik. Bezzeg, ha hazai nyelvünkön folynának minden dolgok, hány mostan szükséggel bajódó jellevélesnek nyitattnék élelem keresetre mód.” Maga Kossuth is utalt arra, hogy ha az állami élet minden ága és mindenütt magyar lenne, a magyarul nem, vagy rosszul tudók átadnák hivatalaikat már-már nyomorúságba esett „hazánkfiaiinak”.

Történetírásunk kimutatta a magyarországi feudális rendnek a XVIII. század végétől jelentkező és mélyülő válságát. A válság tünetei közt tartja számon azt a tényt is, hogy az adósodó, széthulló nemesi birtok nem, vagy egyre nehezebben tudja tulajdonosainak a régi, megszokott életformát biztosítani. Részben e körülmény vezet az értelmiségi — főleg az ügyvédi — pályák gyors felduzzadásához. A feudalizmus minimális hivatalszervezete és katonai apparátusa azonban viszonylag csak kisszámú ember foglalkoztatását biztosíthatja és azok sem mind a magyarok közül kerülnek ki. E földről és hivatalokból egyképp kiszoruló, deklasszálódó réteg ahhoz még túlsok szállal kötődik a feudalizmushoz, hogy annak megdöntése árán kívánja a sokkal szélesebb értelmiségi köröknek megélhetést nyújtó burzsoá államgépezetet, ipari, kereskedelmi és hivatalszervezetet kiépíteni. Azonkívül a Habsburg-állam és a hazai konzervatív erők ellenében társadalmi súlya sem elégséges az uralkodó viszonyok átalakításához. A kerülő utat választja tehát: harcba kezd azért, hogy a közhivatali ügyek intézése magyarul történjék, a hivatalok betöltésének feltétele a magyarul tudás legyen. E törekvés, amely az országgyűléseken is mind élesebb hangot kap, ez esetben már nem egyszerűen a Habsburg-ellenemiséget kiszolgáló idegenek ellen irányul, hanem azoknak az osztályoknak, illetőleg mindenekelőtt a nemesi származású, de világszemléletükben polgárvá formálódó értelmiségi csoportoknak — nagyon is materiális — érdekeit takarja, amelyek kiutat a polgárosodás irányában igyekeznek keresni. A magyar nyelv hivatali uralmának jelszava ilyen vonatkozásban is jele a feudalizmus bomlásának és a kapitalista tendenciák érlelődésének, térhódítása pedig gyorsítja annak a polgári értelmiségnek kialakulási folyamatát, amely a továbbiakban az egyéb polgári követeléseknek egyik elszánt harcosa lesz. Mivel pedig e polgári értelmiség léte elválaszthatatlanul egybekapcsolódik a másajkúaktól őt elválasztó magyar nyelvvel, az is szükségszerű, hogy a nyelvi nacionalizmus legmakacsabb képviselői ugyancsak ennek az értelmiségnek soraiból kerülnek ki.

Amikor ugyanis a magyar nyelvmozgalom a hivatalok magyarrá tételért lép fel, azonnal elevenébe vág a többi magyarországi nemzetiség érdekeinek, hiszen a magyar nyelv egyeduralma őket meg épp a hivatalokból való kiszorulással fenyegeti. 1812-ben, mikor a magyar országgyűlés a földesurakat kizárólag magyar gazdatisztek tartására akarta kötelezni, nyíltan elhangzott a kívánság, hogy a bevándoroltak vagy idegen nemzetiségűek vagy tanulják meg a magyar nyelvet, vagy ne legyenek hivatalnokok. Érthető, hogy a horvátok már 1793-ban tiltakoztak a magyar nyelvnek a katonaságnál tervezett részleges használata miatt azon indoklással, hogy e rendszabály bezárná a tisztí pályákat a horvátok előtt.

A magyar mozgalom részeseinek mindig egy volt az ilyszerű óvásokra adott válaszuk: tanuljanak meg magyarul, akkor előttük is nyitva lesz az út az összes hivatalok felé. Valahányszor szót emeltek Magyarország másajkú népeinek képviselői, azonnal arcukba vágták: „Akinek kedvesebb a nemzeti nyelvénél, ruhánál, szokásnál az idegen, hogy kívánhatja az a magyar kenyeret enni, magyar bort inni?” Nemcsak Bessenyei akarta a szlovákokat és németeket magyarosítani azon indoklással, hogy „megérdemli azt ez az áldott haza az idegen nemzetektől, melyeket a maga keblében táplál, hogy annak nyelvét és szokásait bévegyék, valamint annak javaival és szabadságával élni nem iszonyodnak”. Kazinczy is kimondja, mikor a szerbek, románok és szlovákok magyarul tanítását sürgeti, hogy a másajkú „vagy Magyarrá lesz köztünk vagy élhel hal el”.

Kossuth a magyarság természetes jogának tekintette, hogy Magyarországon „a közigazgatás, akár polgári, akár egyházi legyen az, úgy a törvényhozás, mint a törvényvégrehajtás, kormányzás, igazságszolgáltatás, közbátorság, rendőrség, egyenes és mellékes adók s közgazdaság körében magyar legyen”, és „akik kormány hivatalát akarnak, magyarul tudjanak”. Mikor pedig a nem-magyarok e törekvés ellenében felhozzák, hogy a közigazgatás a nemzetiségek-lakta vidékeken megsínyli a magyar nyelv uralmát, Kossuth válaszából már kibukkan a nyelvmozgalom nacionalista, magyarosító vonása: „Nem szenved biz az — ti. a közigazgatás (V. J.) —, mert hivatalviselési érdek leendő hozzá csatolva s a magyarul még jól nem tudók, de hivatalt viselni vagy közdolgokba befolyni akarók úgy lesznek vele, mint az ember az ifjúkorral: oly hiány az, mely naponta kisebbedik.” Még a viszonylag mértéktartó Wesselényi is „a nemzetiség öregbítésére” elkerülhetetlennek tekinti a magyar nyelv terjesztését, és mivel e nyelv a „tudomány és mestersegek mezején is naponként szükségesebbé váló”, „valódi kegyetlenség lenne” azt a nemzetiségeknek nem tanítani.

A magyar nyelv, mint a magyar nemzeti érzés hordozója Ausztriával szemben a magyar függetlenség egyik fontos jegyének a szerepét játszotta. Mivel azonban azok, akik kizárólagos uralmát kiverkedték — a magyar polgári erők — a hivatali versenytársak kiküszöbölésére, illetőleg azok körének szűkítésére is felhasználták, már e ponton a magyarországi nemzetiségeket háttérbe szorító magyar nacionalizmusnak is nagyjelentőségű eszköze lett. A magyarizmus vezéreinek nem jogtalanul lobbantotta szemükre egyik ellenfelük: „Míg a latin nyelv uralkodott, a többi honi nyelvek testvéreileg állottak, egyik a másik mellett s most egyszerre, midőn az öreg úr kimúltával a testvérek egyike örököse lőn, egyesek azt hiszik, hogy testvérei az előtt birt jogot elvesztették, hogy csak övé az ország, a hatalom, a dicsőség.”

C

Noha a magyar államnyelv hívei a hivatalok *megmagyarosításával* tulajdonképpen a hivatalok kizárólagos *birtoklására* törnek, a magyar nyelv hivatali uralmát egyszersmind a másajkúak magyarosítására kívánják felhasználni. E látszólagos ellentmondás arra figyelmeztet, hogy *a magyar nyelv mint a magyarok számára a tisztsegek elnyerésének, a más nemzetiségűek szempontjából pedig e tisztsegekből való kizárásának eszköze, csak Magyarország ismertett speciális viszonyai miatt emelkedett komoly jelentőségre*. Igazolja, hogy azok a rétegek, amelyek a magyar nyelv politikai uralmától elsődlegesen a hivatszszerzés lehetőségeinek kitágulását várták, a magyar nemzeti mozgalom erőinek csak egyik csoportját alkották. A másik rész magyarizáló elképzelései és törekvései szintén polgári osztályérdeket, de az előbbtől eltérő formában jelentkező osztályérdeket fedtek.

Minden egyes nép nemzetetválásának időszakában fellépő jelenség a másajkú országlakosok asszimilálásának vágya, sőt kísérlete. Ennek okát a feltörekvő német burzsoázia ideológusa: Fichte — a polgárság érdekeinek megfelelően — azzal magyarázta, hogy „Isten maga alkotta úgy az embert, hogy minden egyes nemzet lehetőleg terjesztene akarja a benne rejlő értékeket”. A marxizmus azonban kimutatta, hogy a fenti vágy nagyonis földi eredetű és végső soron képviselőinek gazdasági érdekeiből fakad: valójában nem más, mint *a burzsoázia azon törekvése, hogy a vele azonos nyelvet beszélők számának gyarapításával szélesítse az uralma alatt álló, vagy meghódítani tervezett piacokat*. 2

Az árutermelés előrehaladásával abba a körforgásba, amelyet az adás-vevés alkot, termelőként vagy fogyasztóként fokozatosan bekapcsolódnak egyrészt a különböző osztályok és rétegek, másrészt a forgalomtól eladig távolabb fekvő területek. A piaci kapcsolatok kiépülésének emberöltőkön át tartó folyamata az országlakosok többségének egészére végérvényesen a kapitalizmus születésének időszakában terjed ki. Mikor azután a lakosság nagy többsége: a parasztság állandó jelleggel válik az árutermelés és ezzel együtt a kereskedelem áramkörének szerves részévé, a piaci kapcsolatok felhasználásával megkezdődik a burzsoázia uralmának kiépítése a parasztság és a többi dolgozó osztályok felett. Ezt az uralmat a polgárság részben a volt feudális uralkodó osztállyal, részben pedig más társadalmak polgárságával vívott harc közben szerzi meg. A piaci kapcsolatok kiterjesztése a parasztságra és munkásságra az ezen osztályok felett gyakorolt uralom előfeltétele és részben biztosítója.

Magyarországon a sajátos kelet-európai fejlődés, valamint a Habsburg-kormányzattól való évszázados függés következményeként a gyenge burzsoázia helyett a középnemesség árutermelő része lett a polgári reformok kezdeményezője és vezető ereje. Összefüggött ez azzal a ténnyel, hogy a feudalizmus válsága nem utolsó sorban az árutermelő mezőgazdaság értékesítési válságaként jelentkezett. Sajátságos helyzet alakult ki: magának a nemességnek polgárosodó rétegeit hajtották gazdasági érdekei arra, hogy a jobbágyokra nehezűdő feudális uralmukat — a termelési viszonyok reformjának, majd átalakításának útján — piaci kapcsolatokon alapuló uralommal cseréljék fel. *Polgári haladást szolgáló harcaikat nem egy merűben más osztálynak kizárólagos hatalmáért, hanem — sok más mellett — saját, de polgárvá alakuló osztályuk régi uralmi formáinak új formákkal történő felváltásáért vívták*.

A körülmények, amelyekkel harcukban számolniuk kellett, és amelyek e cél elérésének feltételeit is megszabták, nehezeknek bizonyultak. Nem pusztán a nagybirtokosságnak és a nemesség másik, a feudalizmust támogató részének ellenállásával kellett megbirkóznuk. A magyarországi nyersanyag-szolgáltató és iparcikkpiacokat nagyrészt az az osztrák burzsoázia tartotta kézben, amely a piaci keresletet az örökös tartományok mindenkor kívánalmának megfelelően igyekezett szabályozni. Az amúgyis szűk réteget alkotó magyarországi burzsoázia többségében német, görög-makedon, szerb és zsidó származású volt. A német réteg szoros összeköttetésben állt az osztrák burzsoáziával, és e körülmény azt a veszélyt rejtette magában, hogy annak magyarországi exponensévé váljék. A többi nemzetiségek lassan születő burzsoá elemei pedig — legalábbis a nemzetiségi vidékeken — ugyancsak maguknak igényelték a piaci uralmat. A magyarországi árutermelő nemességnek így sokrétű feladatot kellett vállalnia, ha nem akarta, hogy feudális uralmának megsemmisülése, a kapitalizmusra való áttérés egyszersmind összes hatalmi pozícióinak végleges elvesztését hozza magával.

A megoldás, amely a feudális termelési módból fakadt értékesítési válság leküzdését is jelentette, többek közt a magyarországi fogyasztópiacok fejlesztését, a magyar mezőgazdaság számára történő meghódítását és kiaknázását követelte meg. A piacok birtoklásától és bővítésétől függött a mezőgazdasági árutermelés jövője, hanyatlása vagy előretörése. *A mezőgazdasági tőkés árutermelés azonban csak egyik része a burzsoá tevékenységnek, és önmagában, a tőkés ipari és kereskedő-tevékenység nélkül, nem lehet a piaci uralom biztosításának alapja.* Így a nemesség kapitalizálódást sóvárgó erőinek szívkön kellett viselniük más polgári rétegek érdekeit, küzdeniük kellett a rétegek gyors fejlesztéséért, vagy megteremtődéséért, sőt eleve meg kellett velük osztaniuk óhajtott piaci uralmukat is.

E támogatásra azonban a Magyarországon jelenlevő vagy bontakozó burzsoá csoportok közül csak azok számíthattak, amelyek gyengeségük vagy egyéb okok folytán rá voltak utalva a polgárosodó birtokosok szövetségére, amelyek így reményt nyújthattak arra, hogy a többi csoport kiiktatása fejében hajlandók az árutermelő nemesség segélyével szerzett piaci uralomban magával a polgárosodó nemességgel osztozkodni. Az ausztriai burzsoázia teljes hatalmat igényelt a magyarországi piacokon, azaz érdekei és törekvései ellentétben álltak a magyar liberálisok céljaival, amelyek ilyenformán e burzsoázia eltávolítását írták elő. A hazai polgári elemekkel kapcsolatos bánásmódot az szabta meg, hogy elfogadják-e a liberálisok felkínálta szövetséget, vagy pedig a magyar földbirtokos osztály legyűrésére, hatalmi pozíciói elragadására aspirálnak. A nemzetiségek polgárosodó erőinek jórészt az utóbbi szándékok fűtötték: az országnak bizonyos, legalábbis saját népük lakta területein ők maguk kívántak a piac urai lenni. A német, görög-makedon és zsidó rétegek mögött azonban nem állt ott saját népük területileg egytömbű hátvédje, és így a piacok biztosításának versenyében e hiányt csak a magyar liberálisoktól élvezett támogatás helyettesíthette. A polgári reformok nemesi tábora előtt az a feladat állt, hogy ha lehetséges, akkor *szövetségébe vonja, ha pedig nem megy, akkor háttérbe szorítsa a Magyarországon tevékenykedő sokfajta nemzetiségű burzsoáziát, de mindenképpen magyar polgári osztály létrejöttét segítse elő. E követelmény megvalósításának egyik fontos útja a meglévő másnyelvű polgárság elmagyarosítása volt.* Mivel pedig a nyelvet változtatlanul a nemzeti hovatartozás elsődleges ismérvének tekintették, a nyelvben látták

a magyar burzsoázia megteremtésének és vele párhuzamosan azon polgári erők eltávolításának főszközét is, amelyek elutasították az árutermelő nemes-ség célkitűzéseit.

Decsy Sámuel a XVIII. században az ország „kolonális” állapotát „az idegen országokkal lehető kereskedelem kútfejének megfojtását”-val magyarázta és a külkereskedelem kiépítésétől azt várta, hogy a távoli országokban letelepült kereskedők majd terjeszteni fogják a magyar nyelvet. Igaz, hogy a fejletlenebb viszonyok tükrözésének folyományaként ő még a nyelv térhódítását remélte a kereskedelem szélesedésétől, mégis, ha okot s okozatot felcserélve is, de rátapintott a piac és nyelv közt fennálló összefüggésre. Alig pár évtized múltán azonban a polgári fejlődés harcosainak szemléletében már megfelelő világításba került nyelv és piac kapcsolata, és a lehetőségeket kihasználva munkálkodtak a belőle levont következtetések életbeléptetésén.

„Az ipartól nagy ok van féltetni nemzetiségünket, az idegen szellem és vele az idegen uralom ezúton könnyen beszivárog hazánkba — hirdette Hunfalvy Pál —, órködnünk kell, nehogy más országoknak még inkább gyarmatává süllyedjünk, mint ahol jelenleg áll statusunk. Országunk gazdaságát el kell különböztetnünk tőlük, elsőbbség is a nyelv által. Sajátítsák el hazai kézműveseink és kereskedőink ősi magyar nyelvünket, ezzel előnyt szerzenek a hazai nyelven szólókat bizalommal fogadó lakosság körében.” Bajza József hasonló értelemben beszélt: „A külfölddel, kivált a nekünk legveszélyesebb némettel, utaink, gőzhajóink által naponként nagyobb összeköttetésbe jövünk, mindig több német elem vegyül közénk. A gőzhajó-társasággal egy egész megkövesült német gyarmat települt közénk, mely mereven, inkább török, semmint nemzetiségünkhöz simuljon. Éppen ily gyarmatosítás történik, ha nem vigyázunk, a vaspályai társulatok által. A gyárak szaporodása, a kereskedelem emelkedése s általában az ipar mind annyi idegen elem csatornái lesznek közöttünk, melynek özöne csalhatatlanul elborítand, ha ébren nem leszünk.” „Ha arra célozunk — írja másutt, hogy hazánkat gazdasági tekintetben ne idegenek vezessék — és ennek útjába gátat kell vetni, mert különben a politika is mihamar kezükbe kerülend — úgy a hazai idegeneket magyarítva társainkká tenni, a külföldi kereskedőinek rajait pedig, áruikkal egyenlőre nem tudhatván szembe szállani, a magyar nyelvvel megtörni és hazánktól elriasztani szükséges.”

Kossuth, a polgári átalakulás legnagyobb hatású ideológusa, azzal utasítja el a német vámszövetséghez, tehát a lényegében német gazdasági egységhez csatlakozás gondolatát, hogy „a német vámszövetség Németországot a germanizmusnak meghódította s ezen hódításnak gravitationalis erejében fekszik, hogy minden tartományt meg fog hódítani, mely vámszövetségének részesévé lesz.” „Nem attól félek én” — magyarázza meg még pontosabban, — „hogy a magyar nemes németté lesz, ha gyapjút valamely német gyárnoknak adja el, hanem azért, mert honunk kifejlése csak egy tisztességes középrend minél hamarábbi keletkezésével lehetséges. E középrendet csak a sz. kir. városok lakóiból nyerhetjük. De ezek németek, pedig e középrendnek magyarnak kell lenni, másnak lennie nem szabad, márpedig a német vámszövetség következtében német műiparunk, német kereskedésünk magyarrá soha sem lenne, sőt egy magyar középrend keletkezése akadályozhatná.” És nagyon jellemző, hogy Kossuth, mikor feladatul tűzi ki a városi lakosság elmagyarosítását, amelyet egyébként polgári jogokkal való felruházásának feltételül jelöl meg, vele párhuzamosan adja ki

nemzete számára a másik jelszót is: siessen, siessen meghódítani a hazai piacot, amíg nem késő!

Ha tekintetbe vesszük, hogy a polgárosodó nemesség közfelfogása szerint a nyelv a nemzeti hovatartozás fő ismertetőjele, a nemzeti érzés kifejezője, nem különös, hogy *a magyar polgári átalakulás vezetői a magyar nyelv legfontosabb szerepét a hazai burzsoázia megmagyarosításában, az egységes magyar gazdasági terület és e terület, mint piac felett gyakorolt magyar uralom megteremtésének elősegítésében látták. A nyelv politikai jogaiért folytatott* — és eredményes — harcok, továbbá az erősödő magyarosítási kísérletek fenti vonatkozásaival tisztában voltak az ellenfelek is, akiknek eltávolítását a nyelvmozgalom tervbevette. Az ausztriai kereskedők például kárhóztatták, hogy a magyarok „nemcsak a törvényhozás segítségét akarják igénybe venni abból a célból, hogy az egyensúlyt megbontsák Magyarország és Felsőleges urunk egyéb tartományainak kereskedelme között, de nyelvük erőszakos terjesztését is arra irányozzák, hogy előnyben részesítsék azokat a magyarországi kereskedőembereket, akik az ő barbár nyelvükhöz hajolni csak azért hajlandók, hogy a vevők körét saját silány áruik vásárlására ösztönözzék és az ausztriai ipart az országból kiküszöböljék”.

A mondottak nem hagynak kétséget afelől, hogy a magyar nyelv jelentős eszköze lett az országos gazdasági egység kialakításának és nem lebecsülendő része volt a külföldi piac hegemoniájának kisebbitésében, valamint a hazai másnyelvű versenytársak visszaszorításában, illetőleg elmagyarosításában. Mert *a polgári jogok megszerzésének vágya mellett az erősebb külföldi konkurrensok eltávolításának reménye a polgárosodó nemesség szövetségébe csábította a hazai burzsoáziának viszonylag tekintélyes csoportjait*, főként azokat, amelyek nem rendelkeztek az önálló nemzeti piac kiépítéséhez szükséges feltételekkel, többek közt kellő népi, velük azonos nyelvet beszélő honi tömegbázissal, amelyekre igényeik bizonygatásánál hivatkozhattak volna (görög-makedonok, németek, zsidók), de egy részét azoknak is, amelyek pedig nem kisszámú népeket tudhattak maguk mögött (szerbek, románok, szlovákok). Ezek azután a várt előnyök fejében jórészt önként odahagyták nemzetiségüket, a magyarosodás útjára léptek, felhasználták a nemesi reformerek segítségét piaci befolyásuk kiterjesztésére, ellenszolgáltatásként pedig elfogadták — gyengeségük miatt el is kellett fogadniuk —, hogy ez a nemesség a polgári állam megszületésével kialakuló új uralmi formáknak is részbirtokosa legyen. *A nemzetiségi polgárság másik része viszont nem volt hajlandó lemondani az önálló nemzeti piac kialakításáról, és a magyar törekvések ellenében saját népét hívta segítségül.* Vele szemben a magyar nemzeti mozgalom az erőszak eszközéhez nyúlt és visszaszorítására nem utolsó sorban épp a magyar nyelvet használta fel.

D

Az előbbiekkal azonban még mindig nem merül ki a nyelvnek a nemzetérválásban betöltött funkciója. Közismert, hogy a feltörekvő burzsoáziának, vagy más, polgári szerepet játszó osztálynak elégtelen az ereje ahhoz, hogy egymagában gyűrhesse le a kapitalizálódás útjában álló erőket. Segítségre lévén szüksége, támogatásért az alsó osztályokhoz fordul, és azokkal egységszrontba tömörülve tesz kísérletet a retrográd osztályok uralmának megdöntésére. Az antifeudális harc mind a polgári osztálynak, mind pedig a feu-

dalizmus többi elnyomott osztályának érdeke, sőt a kapitalizmus kialakulásának szakaszában a polgári célkitűzések közt is számos olyan található, amely egyúttal az alsó osztályok haladását is szolgálja. Más kérdésekben viszont már ekkor is összeütközésben vannak egymással az előbbi osztályok érdekei. Különösen élesek az ellentétek akkor, ha a burzsoá fejlődésnek olyan osztály a szószólója, amely egyúttal kizsákmányolója más, a polgári átalakulás csatájában szövetségesül kiszemelt osztályoknak. Természetes, hogy az előbbi az utóbbiak maga mögé sorakoztatása végett az összefűző momentumokat hangsúlyozni, a szétválasztókat pedig tompítani igyekszik, és felhasznál minden olyan mozzanatot, amely összekötő kapocs kettejük között. Ezek közé számít a nyelvazonosság is. A burzsoázia vagy képviselői tehát a tömegeket nem pusztán azon gazdasági és politikai kérdések hangoztatásával igyekeznek megnyerni, amelyekben azonosak az érdekeik, hanem a nyelvet is előtérbe helyezik, és többek közt annak közösségére hivatkozva törekednek célkitűzéseiknek és az alsó osztályok érdekeinek azonosságát bizonyítani. *A közös nyelv valójában soha és semmilyen osztályok közt nem lehet az érdekazonosság jele, még kevésbé annak bizonyítéka, de igenis felhasználható a tényleges osztályviszonyok elkenődzésére.* Ennek következtében a nyelvközösség hangoztatása, amikor a burzsoázia és a tömegek közvetlen, alapvető érdekei már nem esnek egybe, a burzsoá osztályelnyomás leplezésének eszközéül szolgál. A kapitalizmus kialakulása idején a legfontosabb feladat a feudalizmus megdöntése, és *e vonatkozásban* a bontakozó burzsoázia törekvése a lényegét illetően nem ellentétes az alávett tömegek érdekeivel. *Ezért tölthetnek be progresszív szerepet mindazon eszközök, tehát a nyelv is, amelyek segítségével az antifeudális erők az alapvetően haladó cél megközelítésére mozgósíthatók.*

Különösen érvényes ez az olyan társadalmakra, amelyekben a feudális osztályok és a nép közt nyelvileg is válaszfal emelkedett. A feudális Magyarország urai többek közt a latin nyelv hivatalos használatával különböztették meg magukat a dolgozók tömegeitől. A régi viszonyok konzerválásának hívei e gátat épségben óhajtották hagyni, a polgári átalakulásért harcba szállók táborára viszont a néppel nyelvileg is egyesülni akart, előkészítve ezzel azt, hogy összefoghasson majd vele a politikai harcban is.

Már Bessenyei kárhozatosnak tartotta, hogy a lakosság „nagyobb része nem tudja, micsoda törvények által igazíttatik és hogy az ő jószágának és világi javának dolga idegen nyelven foly, amelyet ő nem esmér, és amely miatt maga is a törvényes igazság előtte gyanús . . . idegen nyelven írjuk a törvényt, mintha ugyan szándékkal azon volnánk, hogy azt az ország javára tartozó dolgot titkoljuk, hogy mentől kevesebb ember juthasson esméretére”. Amikor a főrendek különféle ürügyekkel hátráltatták a magyar nyelv jogainak törvényes bővítését, Kölcsey a szemükbe vágta, hogy nem kívánnak egyebet, „mint a latin nyelvből oly szent nyelvet csinálni, mely őket a sokaságtól elkülönözzé”, és nyíltan feltette a kérdést: „Talán a Demokratiától félnek, ha az anyai nyelv felemeltetik?” Kossuth a maga érdek-egyesítő programjában az első lépcsőfokot a néppel való összefogáshoz a *nyelvi* egyesülésben jelölte meg. Amikor annak a honorációr-rétégnek szavazatjágért szállt síkra, amelynek léte elválaszthatatlanul összefonódott a magyar nyelv uralmával, indoklásul — egyebek mellett — azt emelte ki, hogy a magyar nyelv kiteljesedése a honoráciorokat végképp a nemzethez kapcsolja, és ezért voksaikat a polgári reformokra fogják adni. Másutt pedig azt világítja meg, hogy a nyelv politikai uralmáért vitt harcokat nem más

indította el, mint „a századok óta ily erőben soha nem látott nemzeti törekvés: a kifejlesztett nemzetiséget egyesíteni. Mert — mondja Kossuth — politikai egység a nemzeti egységgel tőzsomszéd.” Wesselényi pedig kimondja, hogy a nyelvben kifejeződő és általa erősített nemzeti érzés nem fő cél ugyan, de „a fő célnak, t. i. a szellemi és anyagi jólét többekre kiterjesztésének alárendelt cél s arra fő eszköz”, mert a nemzetiségnek „hatalmassá vált érzete az; miben az erők leginkább pontosulhatnak s edződhetnek jobb polgári lét kivívására”.

A fentiekből világos a kép: a polgári átalakulás képviselői — egyebek mellett — a magyar nyelv segítségével kívánják a velük egy nyelvet beszélő antifeudális erőket politikai céljaik támogatására tömöríteni, a nyelvet ez utóbbihoz nem ugyan legfontosabb, de elengedhetetlen eszköznnek tekintik. De míg a nyelvazonosságot az osztályszempontok meghatározó szerepét elmosva, idealista módon olyan tényezőnek vélik és hirdetik, amely feltétele, sőt félig-meddig már biztosítója a polgári törekvések helyeslésének, ugyanakkor bizalmatlanok a nem-magyar nyelvközösségek tagjaival szemben, és fenntartás nélkül csak akkor fogadják őket táborukba, ha a polgárosodást szolgáló reformok mellett a magyar nemzetiséget és annak kifejezőjét: a magyar nyelvet is vállalják. Még Wesselényi is azt vallotta, hogy törekedni kell a másajkúakat „magyar nyelvünk által új, kivívandó érdekeinkhez kapcsolni”. Nagy Károly, noha jól látta, hogy a „jusok, melyek szabadítanak, következésképen humanisálnak”, fűzik az embert „elszakíthatatlan kötelekkel ... valamely országhoz s ennek institutiójához”, noha felismerte, hogy a nemzetiség lényegét nem pusztán a nyelv teszi, mégis hangoztatta: „Eszközölni kell, hogy a töredékek belépjenek a nemzet sorába, s hogy azon országot, melyben laknak, mint valóságos kedves hazájokat szeressék.” Evégből oly intézmények felállítását sürgette, melyek „a különböző néptöredékek és nyelvek egybeolvasztását — természetesen magyarrá olvasztását (V. J.) — egyenes úton eszközlik”.

A magyarosításnak fenti programja a polgári törekvések valamennyi hordozójának gondolatrendszerében helyet kapott, és megvalósításának kísérleteiben a *magyar nyelvnek* előkelő szerep jutott. A polgári reformok nemesi gárdája túltette magát azon a következetlenségen, amely e program, valamint saját és előhírnökei eszméinek másik tétele közt állt fenn: *egyfelől változatlanul hirdette, hogy minden nemzet csak saját nyelvén lehet naggyá és boldoggá, másfelől a nemzetiségekre vonatkozóan a magyarosítással a gyakorlatban tagadta e tétel érvényességét*, azaz vitatta el azok jogát az önálló nemzeti fejlődésre, vonta kétségbe — ezt a polgári reformok harcosai nem egyszer hangsúlyozták — a nemzetiségeknek, mint önálló nemzeteknek a létezését. A tömeges magyarosítás igénye túlzóbbnál túlzóbb rendszabályokat szült és terveket vetett fel: csak magyarul tudókkal akarták egyes megyék a tanítói, mások a papi állásokat betölteni; az egyik helyen a földesurakat utasítani készültek, hogy kizárólag magyar gazdatiszteket alkalmazzanak, másutt a céhek kapuit csak a magyarul is beszélő kézművesek előtt kívánták megnyitni, és volt hatóság, amely az egyházakban magyar nyelvű liturgiát sürgetett. A nemzeti-ségi néptömegekkel szemben azonban e kísérletek kudarcot szenvedtek, mert eredményességükhöz hiányoztak a kellő gazdasági-társadalmi, történelmi és területi feltételek.

Pedig a magyarosítás nemcsak a polgári rétegeket vette célba, hanem egyúttal az alsó osztályokat is. A magyar köznéppel való nyelvi egyesülésben

a polgári erők tömegbázist akartak szerezni. A nemzetiségi köznép magyarrá tétele — a tömegbázis szélesítése mellett — kimondatlanul is az ellenfelek: a nemzetiségek polgári rétegeit fosztotta volna meg népi hátvédjétől. Az eljövendő *polgári* hatalomra igényt tartó magyar erők pedig országos uralmuk „jogosságának” igazolására hozhatták volna fel azt a tényt, hogy a lakosság döntő többsége az övékével azonos nyelvet beszél. A magyar nyelvnek az a haladó szerepe, amelyet a reformerek a magyar köznép felzárkóztatásában szántak neki, összefonódott azzal a retrográd szereppel, amelyet a magyarizáló polgári erők eszközöként a nemzetiségek önálló nemzetté fejlődésének lassításában játszott. Terjesztésének kísérletei a nemzetiségek polgári erőit — legalábbis részlegesen — védekezésre kényszerítették, és a terjesztők szándékával ellentétben, ugyanúgy fokozták azok nemzeti mozgalmának intenzitását, mint annak idején a magyarét II. József germanizáló próbálkozásai.

*

A magyar nyelv fontosságának felismerése tehát a feudalizmus válságának tünete volt, fejlesztése, terjesztése és politikai jogainak biztosítása részét képezte annak a nemzeti mozgalomnak, amelyet a magyar árutermelő nemesség — más polgárosodó erőkkel szövetségben — egyfelől az Ausztriától nem függő, magyar polgári állam és társadalom megteremtéséért, másfelől pedig azért vezetett, hogy a hazai nemzetiségek felett bírt hatalmát változott formában a polgári keretek közt is fenntarthassa. A magyar nyelv — még ha szerepe döntően előremutató volt is — mint e mozgalom eszköze, egyszerre lett e mozgalom progresszív és retrográd vonásainak hordozója, egyidőben töltötte be az akkor haladó polgári hazafiság és a nemzetiségeket elnyomó nacionalizmus kardjának szerepét.

IRODALOM

- Bajza József*: Ellenőr, Politicai zsebkönyv. H. n. 1847.
Bessenyei György: Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék. Bpest. é. n.
Decsy Sámuel: Pannóniai Féniksz, avagy hamvából feltámadott magyar nyelv. Bécs. 1790.
Deme László: A XIX. század első felének harcai a nemzeti nyelvért. Nyelvünk a reformkorban. Bpest. 1955.
Guzmics Izidor: A nyelvnek hármass befolyása az ember emberiségére... Tudományos Gyűjtemény, 1822. VIII.
Kármán József összes művei. Bpest. 1879–1880.
Kazinczy Ferenc levelezése I–XII. Bpest. 1890–1927.
Kossuth Lajos hírlapi cikkei I–II. (Összes munkái XII–XIII.) Bpest. 1906 és 1911.
Nagy Károly: Daguerrotyp. Pozsony. 1841.
Pápay Sámuel: Észrevételek a magyar nyelvnek a polgári igazgatásra alkalmaztatásáról... Veszprém. 1807.
Révai József: Kölcsey Ferenc. Marxizmus, népiesség, magyarság. Bpest. 1949.
Székfi Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. Bpest. 1926.
Sztálin: Marxizmus és nyelvtudomány. Bpest. 1950.
Gr. Teleki László: A magyar nyelv elemozdításáról buzgó csdeklései. Pest. 1806.
Tolnay Vilmos: A nyelvújítás. Bpest. 1929.
Vedres István: A magyar nyelvnek a magyar hazában szükséges voltát tárgyazó hazafeltámasztása... Szeged. 1806.
Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. Lipesc. 1843.

Я. ВАРГА

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОГО ЯЗЫКА В БУРЖУАЗНОМ РАЗВИТИИ В ВЕНГРИИ

Резюме

Параллельно обогащению материальной и духовной жизни общества расширяется *в общем* и запас слов языка. В период качественного преобразования производительных сил, однако, элементы цивилизации и культуры появляются такой массой, что их обозначение именами не можно разрешить при помощи данного запаса слов. В такие периоды появляется сознательное стремление, поставляющее себе целью обновление языка, ставшее настоящим расширением запаса слов.

В период перехода от феодализма к капитализму наступает в сравнительно краткий промежуток времени бурное развитие производительных сил. В этом заключается одна из причин того факта, что движение за обновление языка появилось и в Венгрии в период буржуазного преобразования, в качестве сопутствующего ему явления. Предвестники буржуазного преобразования открыли во-первых неразделимость общественного прогресса и наук. Они настаивали на насаждении и практическом применении наук, таким образом они на деле выступали за развитие капиталистических производительных сил. Они желали, чтобы знание наук стало общим и распространенным в кругах народа; а это желание являлось какой-то попыткой мобилизовать низшие классы на стороне представителей буржуазных интересов. Национальному — т. е. венгерскому — языку предназначалась роль стать средством распространения научных знаний среди населения страны. Не случайно, что обновление языка почти во всех научных дисциплинах положило основу научного профессионального языка, а это обстоятельство облегчило распространение буржуазных идей и буржуазной мысли в Венгрии.

Стоящее во главе буржуазного развития и представляющее его среднее дворянство с одной стороны надеялось на то, что путем буржуазного преобразования оно освободится от австрийской зависимости, а с другой стороны оно стремилось к тому, чтобы после завоевания национальной самостоятельности тоже сохранить господство над невенгерскими народами Венгрии. Таким образом в прогрессивном в основном венгерском национальном движении еще с начала появилось и ретроградное стремление угнетения других народов.

В первой половине XIX в. поборники венгерского буржуазного преобразования считали венгерский язык выразителем воли венгерской «нации», залогом ее стремлений а также средством обособления от других наций. На их глазах официальный латинский язык являлся символом и средством феодализма и Габсбургского гнета; а борьба против него, за расширение круга политических прав венгерского языка скрывала тенденцию, показывающую в направлении буржуазного общества и в этом случае независимой Венгрии. Особенное значение придавалось вначале тому, чтобы отбить попытки германизации со стороны центрального правительства; это обстоятельство скрывало на известное время антифеодальное содержание языкового движения и сделало возможным, чтобы по этому вопросу даже часть феодального лагеря приняла позицию на стороне буржуазных сил.

В Венгрии в последнюю фазу феодализма значительные слои дворянства находились уже на краю банкротства, они были вынуждены избрать карьеру интеллигенции. Но неразвитая организация ведомств феодализма сумела обеспечить должности только ограниченному числу интеллигентов. Прежде всего этот деклассирующийся, вытесненный из ведомств слой провозглашал, чтобы условием несения общественных должностей было знание венгерского языка. Этим они в основном стремились закрыть путь в ведомства конкурентам, лицам невенгерской родной речи, что, конечно, касалось жизненных интересов национальностей Венгрии. Товаропроизводящие слои среднего дворянства ожидали от буржуазного преобразования между прочим и то, что они сумеют заменить феодальные формы своего господства основанными на рыночных связях формами. Это казалось возможным только в том случае, если они еще сначала разделяют власть с другими буржуазными слоями, не занимающимися исключительно производством сельскохозяйственных товаров. Так как австрийская буржуазия требовала *полной* власти над рынками Венгрии, против нее обуржуазивающиеся венгерские силы могли избрать только путь борьбы. Таким образом всего только отечественные буржуазные силы могли входить в расчет с той точки зрения, что они поддерживают борьбу либерального среднего дворянства за независимые венгерские рынки, а взамен этого получают участие во власти над рынками. Доказательством поддержки либералы считали мадьяризацию, ассимиляцию в языковом отношении. А так как часть буржуазии Венгрии вследствие своей

слабости приняла условия либералов и стала венгерской, венгерский язык приобрел важную роль и в образовании единого национального рынка.

В борьбе за отмену феодального строя представители буржуазного преобразования стремились находить чем более широкий базис в кругах низших классов, чтобы с одной стороны они могли показать силу напротив неприятеля, а с другой чтобы при обосновании своих стремлений они сумели сослаться на число этих союзников. А так как между товаропроизводящим, обуржуазивающимся дворянством и низшими классами имелись классовые противоречия, дворянство энергически подчеркивало всякие моменты, связывающие его несмотря на все противоречия с народными массами. Кроме временной общности экономических и политических интересов в этих целях использовалась и общность языка, хотя она ни в каких условиях не является доказательством общности интересов. В данном положении все же можно было использовать общность языка в целях сплочения антифеодальных сил, а в то же время она сумела также представить юридическое основание буржуазной эксплуатации говорящих на том же языке. Трудясь над ослаблением массовой силы невенгерских буржуазных конкурентов и над расширением круга эксплуатированных под предлогом принадлежности к той же нации, обуржуазивающиеся венгерские слои доходили до практического применения мысли насильственной мадьяризации. В этом отношении венгерский язык играл одновременно роль средства, объединяющего венгерские антифеодальные силы и замедляющего национальное развитие невенгерских народов страны.

J. VARGA

LE RÔLE DE LA LANGUE NATIONALE DANS L'ÉVOLUTION BOURGEOISE EN HONGRIE

Résumé

L'évolution qu'accuse la vie matérielle et intellectuelle de la société va *en général* de pair avec le développement du vocabulaire de la langue. Cependant dans la période, où se déroule le processus de la transformation qualitative des forces productives tout un bloc d'éléments nouveaux peuvent se produire dans le domaine de la civilisation et de la culture, éléments dont la dénomination ne saurait être résolue à l'aide du vocabulaire hérité. C'est la période, où les efforts se portent au renouvellement de la langue, à l'enrichissement urgent de son vocabulaire.

Dans l'étape, où s'opère le passage du féodalisme au capitalisme les forces productives connaissent sous un intervalle de temps relativement court un développement rapide qui est une des raisons se trouvant à l'origine de la réforme de la langue faisant son apparition en Hongrie précisément dans la période de la transformation bourgeoise comme phénomène concomitant de cette même transformation. Les précurseurs de la transformation bourgeoise constatèrent, tout d'abord, l'inséparabilité qui existe entre le progrès social et les sciences. Ils insistèrent sur l'introduction des sciences et sur leur application pratique, c'est à dire ils se prononcèrent, en réalité, pour le développement des forces productives capitalistes. Ils réclamaient la généralisation et la vulgarisation des sciences parmi le peuple; ce désir toutefois marquait une certaine tentative visant à mobiliser les masses à la suite des représentants des intérêts bourgeois. La langue nationale — la langue hongroise — était appelée à servir de moyen pour la vulgarisation des sciences parmi les populations du pays. Ce n'était point un hasard que la réforme de la langue jeta, dans presque toutes les disciplines les fondements de la langue scientifique, ce qui facilita en Hongrie le progrès de l'idéologie bourgeoise.

La noblesse moyenne se trouvant à la tête de l'évolution bourgeoise et étant son représentant espérait d'une part sa libération de sous la dépendance autrichienne et s'efforçait d'autre part à maintenir — après avoir conquis l'indépendance nationale — son pouvoir sur les peuples non-magyars de la Hongrie. De ce fait le mouvement national, progressif dans son essence, connu dès ses débuts une tendance rétrograde visant à opprimer les populations allogènes.

L'avant-garde de l'embourgeoisement survenu en Hongrie dans la première moitié du XIXe siècle considérait la langue hongroise comme un moyen servant à exprimer la volonté de la «nation» hongroise, à garantir ses aspirations et à la distinguer des autres nations. La langue latine officielle devint pour eux le symbole, l'instrument de l'oppression féodale et habsbourgeoise; la lutte dirigée contre son emploi et le combat mené pour l'élargissement de la sphère des droits politiques de la langue hongroise recélérent une

tendance indiquant la voie vers l'évolution bourgeoise et l'indépendance de la Hongrie. Les efforts se portaient, au début, à repousser les aspirations de germanisation témoignées par le gouvernement central, ce qui dissimulait pour un certain temps la substance anti-féodale du mouvement en faveur de la langue hongroise et permit à une partie du camp féodal de prendre, à cet égard, le parti des forces bourgeoises.

En Hongrie dans la dernière étape du régime féodal d'importantes couches de la noblesse se trouvaient menacées de la déconfiture, et se virent contraints à embrasser les professions libres. L'administration arriérée caractéristique pour le régime féodal n'assurait des postes qu'à un nombre bien restreint des intellectuels. C'est cette couche déclassée et refusée par les bureaux qui insista à ce que l'exercice des fonctions officielles se rattachât à la connaissance de la langue hongroise. Elle entendait par cela barrer la route à ses rivaux: aux minorités de langues étrangères, ce qui touchait au vif des nationalités vivant dans le pays.

Les couches de la noblesse, productrice des marchandises, espéraient que la transformation bourgeoise leur permettrait, entre autres, de remplacer les formes féodales de leur régime par celles à créer aux marchés, ce qui ne pouvait être réalisé qu'à condition de partager le pouvoir avec les couches bourgeoises ne pratiquant pas uniquement la production marchande agricole. Étant donné que la bourgeoisie autrichienne se réclama le pouvoir *absolu* aux marchés de la Hongrie les forces embourgeoisées hongroises n'avaient plus le choix que de s'engager dans la voie du combat. Quant à l'appui de la lutte menée par la noblesse libérale pour un débouché indépendant hongrois ce ne sont que les forces bourgeoises *du pays* qui y entrèrent en ligne de compte, forces qui en échange auront leur part, au pouvoir à exercer sur le marché. La magyarisation, l'assimilation dans le domaine de la langue s'avérèrent pour les libéraux garantes de cet appui. Vu qu'une partie de la bourgeoisie du pays, en raison de sa faiblesse, accepta les conditions des libéraux et se magyarisa, la langue hongroise, elle, a obtenu un rôle important dans le développement du marché national unitaire.

Au cours de leurs luttes menées pour la liquidation du régime féodal les représentants de la transformation bourgeoise s'efforçaient de se gagner les larges masses des classes inférieures, afin de témoigner d'une part leur force devant l'ennemi et d'autre part pour pouvoir, de cette manière, justifier leurs aspirations faisant appel au nombre de leurs alliés. Étant donné que la noblesse, productrice de marchandises, en voie d'embourgeoisement, et les classes inférieures se trouvaient séparées par les antagonismes de classe, la première ne manquait point d'accentuer tout motif qui, en présence de ces antagonismes, la rallia quand même aux masses populaires. Outre les intérêts communs qui se présentèrent temps en temps sur le plan économique et politique, l'identité de la langue n'en resta pas un argument moins important, bien qu'elle ne témoignât jamais de la communauté des intérêts. L'identité de la langue était, pourtant, au cas donné, à utiliser en vue du rassemblement des forces antiféodales tout en servant de titre à l'exploitation des populations de la même langue de la part de la bourgeoisie. Les couches embourgeoisées hongroises visant à réduire les forces massives de leurs concurrents bourgeois non-magyars et à élargir le cercle des exploités sous le prétexte de l'appartenance à la nation hongroise, aboutirent à l'application pratique de l'idée de la magyarisation forcée. Dans ce sens la langue hongroise remplit à la fois le rôle de l'instrument servant à rassembler les forces antiféodales et à mettre obstacle à l'évolution nationale des peuples non-hongrois du pays.

SÁNDOR VILMOS

A technika fejlődése Magyarországon a kapitalizmus korában

Történetírásunk csak az utóbbi években jutott el a kapitalizmuskori hazai technika-történet jelentőségének kellő méltánylásához. Igaz, addig sem tévesztette teljesen szem elől a társadalmi fejlődés e legdinamikusabb elemei, a termelőeszközök módosulásának történettudományi jelentőségét. Mégis a technika-történeti utalások csak periférikusan, esetlegesen, s mindenképp az átfogó összefüggések kellő kimunkálása nélkül bukkantak fel egyes — főleg gazdaságtörténeti — munkákban. Része volt ebben a megfelelő kutatások és az elegendő tényanyag hiányának. De a rendelkezésre álló néhány műszaki-szakmai történet felhasználása is elmaradt a lehetőségek mögött, azaz alapján véve az ügyszóhoz való hozzáállásban kereshetjük az okot, amiért a termelés technikájának története nem tudta elfoglalni az őt megillető helyet történetírásunkban.

A technika-történet önálló művelésének követelménye csak akkor merült fel kellő nyomatékkal, amikor a társadalomtörténeti kutatások elindítása napirendre került. A társadalomtörténet és a technikatörténet iránti igény egyidejű fellépése nyilvánvalóan következett a technikai és társadalmi fejlődés közötti dialektikus egységből is.

Mindkét történettudományi ág a politikai és gazdaságtörténet objektív alapjait munkálja, s ezzel elsőrendű tudományos feladatot teljesít. A technikatörténet művelése iránt támasztott igénynek igazi életadója mégsem a tudományos szempont volt, hanem az a törekvés, hogy történetírásunk a tömegek múltbeli mindennapi termelőmunkájának körülményeit, a természettel és a kizsákmányoló osztályokkal vívott harcát a ma közelségébe hozza.

Mindennapos tapasztalat, hogy kevés történeti témakör érdekli annyira a ma dolgozó emberét, mint a technikatörténet. Ösztönösen felfogja, hogy a történelem tanulságai közül ez közvetlenül hozzá szól. Az új technikáért a tőkés rendszer visszaszálló körülményei között a múltban folyt harcban a magáéhoz hasonló és az attól mégis különböző küzdelmet ismeri fel; a múltban a tőkéért, ma önmagáért és a szocialista társadalomért folytatott harcot az órák, a percek csökkentéséért, az idővel való gazdálkodásért, a társadalmi haladás e döntő feltételének megvalósításáért.*

A kapitalizmuskori hazai technikatörténet feldolgozása ezért is fontos és aligha halasztható feladat.

Megoldását azon kellene kezdeni, hogy az összes lényeges elvi és tárgyi-módszerbeli problémáira választ keressünk. A forrásproblémák mellett a tema-

* *Karl Marx* : Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. Berlin. Dietz-Verlag, 1953. 89. l.

tikai keret kidolgozása, a határok megvonása a tudomány-, a gazdaság-, a társadalom-, az egyetemes és a nemzeti történettel közös területeken, a fejlődés egyes mozzanatainak helyes rangsorolása, technika és technológia pontos elválasztása stb. azonban mind olyan problémák, melyeket csak a tényanyag alapján lehet a jó eredmény reményével — ha nem is véglegesen megoldani — de legalább megoldásukat megalapozni. A problémák előzetes elemző tisztázása helyett ezért a gyakorlati kísérlet útjára esett a választás; annál is inkább, mert az adott körülmények között reménytelen vállalkozás lenne akár a véglegességre, akár a teljességre törekedni. Így e munka vázlatnak készül — a problémák megoldási kísérletét, illetőleg kísérleti megoldását kívánja nyújtani.

A tervezett vázlatnak ez alkalommal csak a bevezető része kerül közlésre, ezért szükségesnek látszik néhány alapvető elvi szempontot és a munka egészének vezérfonalát, a hazai technika-történet periodizációs problémája kapcsán ismertetni. Azért e módon, mert a fontos elvi és tárgyi-tematikai problémák a periodizáció csomópontjaiban futnak össze.

Mivel a termelési viszonyokban „... a termelés és a szállítás egész technikája benn foglaltatik — állapítja meg Engels —, ez a technika meghatározza ... a csere módját is, továbbá a termékek elosztását és ezzel ... az osztályokra tagozódást is, ezzel az uralmi és szolgasági viszonyokat, ezzel az államot, politikát, a jogot stb.”* Marx megállapítása szerint a gazdasági korszakot nem az különbözteti meg, hogy mit, hanem hogy hogyan, milyen munkaeszközökkel termelnek. Így tehát a technika-történet periodizációjának kérdése — a termelőeszközök fejlődése és a termelési viszonyok alakulása között fennálló dialektikus egység következtében — leginkább a társadalmi formációk és a termelési viszonyok periodizációs kérdéséhez áll közel.

A technika fejlődése és a termelési viszonyok alakulása között bizonyos párhuzam is fennáll. Amint az adott termelő módon belül az uralkodó termelési viszonyoknak alárendelten korábbi termelési viszonyok is tovább élnek, úgy az ezeknek megfelelő régebbi technika is egy ideig fennmarad. E párhuzamos jelenség mellett azonban a technikai fejlődés szakaszai el is térnek a termelési viszonyok alakulásának szakaszaitól. Amíg ugyanis a termelési viszony feltétlenül közgazdasági kategória, addig a termelőeszköz önmagában nem közgazdasági kategória, sem az alaphoz, sem a felépítményhez nem tartozik. Marx egyik levelében ezt a következőképpen jellemzi: „... a gép éppúgy nem közgazdasági kategória, mint az ekét húzó ökör. A gépek jelenlegi alkalmazása — folytatja — egyike jelenlegi gazdasági rendszerünk viszonyainak, a gépek kiaknázási módja ellenben egészen más dolog mint maguk a gépek.”** Más példaként felhozhatjuk, hogy a vasút a feudális, a tőkés és a szocialista társadalomban — önmagában — ugyanaz a vasút, s mind a három társadalmat szolgálja. Még fokozottabban vonatkozik ez az ugyanazon termelő módon belül, időben egymást követően kialakuló, de egymás mellett tovább létező termelési viszonyok vonatkozásában. A kapitalizmuson belül a szabadverseny, monopóliumok előtti és monopolkapitalista termelési viszonyok között az új és a még újabb technika nem szorítja ki egészen a korábbi, hanem a

* Engels levele Starkenburghoz 1894. I. 25. *Marx—Engels : Levelek a Tőkérről.* Szikra. 1956. 324. 1.

** Marx Károly levele Anenkovhoz 1846. XII. 28. *Marx—Engels : Levelek a Tőkérről.* 19. 1.

fejlettség szempontjából különböző fokon álló technika mintegy egymásra rétegződik. A legújabb elsősorban az uralkodó termelési viszonyokat szolgálja, de a korábbi termelőeszközök egy jelentős része is a legfejlettebb termelési viszony szolgálatába szegődik. A termelési viszonyok pedig nemcsak a termelőeszközök minőségi módosulása — hanem mennyiségi növekedése nyomán is megváltoznak. Így például a gőzgép, hazai viszonylatban a monopóliumok előtti kapitalizmusnak központi jelentőségű gépe, de a gőzgép a korábbinál lényegesen nagyobb méretekben s nagyobb teljesítőképességgel a monopolkapitalizmusnak és a szocialista társadalomnak is termelőeszköze. E példából is látható, hogy a technika-történet periodizációja bonyolultabb kérdés a termelési viszonyok periodizációjánál.

És ezt még fokozza, hogy bár a termelőeszköz önmagában nem közgazdasági kategória, mégis meghatározott fejlettségi fokán csak fejlettségének *megfelelő* termelési viszonyok között kerülhet alkalmazásra, illetőleg bontakozhat ki. A termelőeszközök gépezetté fejlődése a tőkés viszonyok között nem véletlen, hanem az öröklött, hagyományos termelőeszköznek a tőke számára megfelelő (adäquat) történelmi átalakulása.*

Végül, egy adott ország technika-történeti szakaszainak kialakulásába — a szállítás és közlekedés technikájának gépi színvonala mellett — a világpiacon munkamegosztás is belejátszik. Amíg a termelés technikájának módosulása a termelési viszonyok módosulását vonja maga után és viszont, addig az országok, nemzetek és területek közötti munkamegosztást, a termelési viszonyokat, alapvetően a technikai színvonaluk fejlettsége közötti arányok határozzák meg.

A technika-történet egyes szakaszainak határa általában csak évtizedekkel jelölhető és csak kivételesen köthető egy bizonyos évszámhoz. A technika-történetben általában nem lépnek fel olyan éles fordulatok, mint a köztörténetben, ahol béke és háború, válság és konjunktúra, forradalom és ellenforradalom, monarchia és köztársaság stb. meghatározott időponthoz köthető eseményei váltják egymást.

Az eddig elmondottakat figyelembe véve a technika hazai fejlődésében, a kapitalizmus idején két főszakasz különböztethető meg: 1. az ipari forradalom kibontakozásának ideje 1849-től kb. 1890-ig; 2. a monopolkapitalizmus termelési technikájának kialakulása az 1880-as évek elejétől.

Az ipari forradalom szakaszában a kézi szerszámokat és a manufaktúra rendszert a munkagépek és a gyárrendszer váltja fel. Központi jelentőségű erőgépe a gőzgép. Alapvető nyersanyaga a szén és a vas. A vasgyártásban a kaválás módszere uralkodik. A termelőeszközök átalakulásának középpontjában az ipari termelés áll, de az átalakulás kiterjed a mezőgazdaságra és a szállításra, valamint a közlekedésre is. A technikai fejlődés e szakaszának Magyarországon a kapitalizmus monopóliumok előtti szakasza felel meg. Jellemző vállalati formája a részvénytársaság. A társadalomban megkezdődik a kapitalizmus alapvető osztályainak kialakulása és a folyamat eljut az osztályviszonyok tisztázódásáig.

A monopolkapitalizmus szakaszában a gépi termelőeszközöknek az előző szakaszban kialakult méretei megsokszorozódnak. A gőzgép mellett megjelennek és elterjednek az új erőgépek: a vízturbina, a gőzturbina, a rob-

* *Karl Marx* : Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. 586. 1.

banómotor és az elektromotor. Az elektromos energia a termelés, a szállítás és közlekedés majd minden területén vezető szerephez jut. A kőszén és a vas mellett az ásványolaj, az alumínium, a gumi és a szintetikus anyagok a korszak fő nyersanyagai. A vasgyártásban a kavarást Martin és Bessemer eljárásai szorítják ki. A szállításban az automobil és a repülőgép, a közlekedésben a telefon, a rádió, a film és a képátvitel jut uralomra. A technikai fejlődés e szakaszának Magyarországon *részben* a monopolkapitalizmus felel meg. Jellemző vállalati formája az egyes termelési ágak részvénytársaságaiból a bankok uralma alatt kialakuló finánciókés-monopolista szervezet. Az alapvető osztályok közötti összeütközés kieleződik; nemzetközi viszonylatban az imperialista gyarmatszerző háborúk és világháborúk korszaka.

A monopolkapitalizmus alapját képező technika fejlődése számára, már keletkezése idején a tőkés termelési viszonyok elvesztették megfelelőségüket, s utat tör magának az új termelőmód, a szocializmus. Elsősorban a fejlődésben elmaradottabb országokban, ahol éppen az elmaradottság következményeként a demokratikus forradalom későn lép fel és a munkásosztály átfejlészi szocialista forradalomba. Ugyanakkor a termelőeszközök fejlődésében is új technika tör magának utat. Megkezdődik a munkagépek felváltása a kibernetikai alapon vezérelt automata rendszerrel, előrehalad az atomenergia felhasználása, kísérleti stádiumba érkezik az űrhajózás, uralomra jutnak a műanyagok: bontakozik a kommunista társadalmat megalapozó technika.

I. Az ipari forradalom technikájának történeti kialakulása és gazdasági-társadalmi következményei

Angliában — mint ismeretes — már a XVII. század végétől tőkés termelési viszonyok uralkodtak, az ipari termelés azonban még a XVIII. század közepén is a kézműves és a manufaktúra technikával folyt. Ekkor azonban már a munka termelékenysége mindinkább elmaradt a társadalom növekvő szükségletei mögött. Többek között igen jelentős volt a termelési technika elmaradottsága a ruháztkodáshoz szükséges anyagok előállítására terén.

1. Az ipari forradalom kiindulása: a pamutipari gépek feltalálása

A fonás és a szövés technikája nagyjában és egészében a középkor óta nem változott. Különösen akadályozta a termelés növelését a fonó és szövő munka termelékenysége közötti nagy aránytalanság, ti. az, hogy egy szövő ellátásához több fonó munkájára volt szükség. 1733-ban *John Kay* (1704—1764, angol) a „repülő vetélő” feltalálásával¹ megjavította a kézi szövés műveletét. Azelőtt a vetélőt a takács egyik kezéből a másikba dobta át a láncfonalak hálózatan keresztül. Most a repülő vetélőt az egyik kezében tartott zsineggel igazgatta, ezáltal másik keze szabadon maradt más teendők számára, azaz a repülő vetélő a szövő teljesítményét a kétszeresére emelte. A fonás és szövés termelékenysége között amúgyis meglévő aránytalanság²

¹ *Pierre Rousseau* : Histoire des techniques. Paris. 1958. 185. l.

² *S. Lölley* : A történelem, az ember és a gépek. Bpest. 91. l.

ezáltal annyira megnövekedett, hogy most már 8—12 fonó munkájára volt szükség egy szövő fonállal való ellátásához.

Ebben az időben Anglia volt a pamutipari manufaktúrák hazája, s ezért érthető, hogy a pamutárúk iránti növekvő kereslet éppen itt indította el az új gépek feltalálásának sorát.³ Az egyszer elindult folyamat pedig nem állt meg a pamutipari gépeknél, hanem az ipari munkaeszközök gyors és gyökeres átalakulásának folyamává duzzadt, s áradása nyomán a kézi munkaeszközök, a kézi szerszámok helyébe a munkagépek kerültek. Az új gépi termelőeszközök megjelenésével pedig megindult a termelőmódot átalakító ipari forradalom.⁴

Az ipari munkaeszközök forradalmi átalakulása a XVIII. század közepe táján kezdődött,⁵ ezt megelőzően 1733-ban *John Wyatt* (1700—1766) Angliában elkészítette az első fonógépet, majd a német származású L. Paul-lal közösen 1738-ban (1741) ennek javított változatát. Wyatt gépe azonban, mivel még nem felelt meg a követelményeknek, nem vált közismertté.⁶ A fonás és a szövés termelékenysége közötti feszültség akkor vált tarthatatlanná, amikor a repülő vetélő általánosan elterjedt és meggyorsította a fejlődést.

1768-ban sikerült *James Hargreaves* ácsmesterből lett fonónak († 1778, angol) a fonás technikáját a lányáról elnevezett „spinning Jenny”-jével (Magyarországon „szelfaktor” néven ismerik) igen jelentős mértékben megjavítani. A szpinning dzsennin egy gépkezelő eleinte 8, később 80 vagy még több orsót kezelt.⁷ Mivel a „spinning dzsennyi”-től az angol munkások kenyerüket féltették, nem akartak munkát vállalni a gépnél; a feltaláló tönkrement, eladta gyárát és a szegényházban keresett menedéket.⁸ Egy másik feltaláló, *Thomas Highs* fonalfestő gyáros 1768-ban elkészítette a „water-frame”-nak nevezett fonógépet, amelyet vízikerekekkel hajtott meg. E gépet megismerve támadt *Samuel Crompton* kézifonónak (1753—1827) az a szerencsés ötlete, hogy *Hargreaves* és *Highs* gépeinek legjobb tulajdonságait egyesítse. A két gép keresztezéséből 1774-ben keletkezett „mule jenny”, az „öszvér” olyan finom és tartós fonalat készített, hogy lehetővé vált a tiszta gyapotszövet gyártása. A gép előnyei annyira nyilvánvalóak voltak, hogy annak elterjedését nem akadályozhatta semmi. A találmány gyümölcseit azonban nem *Crompton*, hanem egy borbélyból lett tőzsdealkusz, *Sir Richard Arkwright* (1732—1792) aratta le. Felismerve a „water frame” és a „mule jenny” jelentőségét, 1779-ben saját találmányaként szabadalmaztatta, s egy-

³ „Ungefähr um die Mitte des letzten Jahrhunderts war England der Hauptsitz der Baumwollmanufaktur, und deshalb war es natürlich, daß bei der wachsenden Nachfrage nach Baumwollwaren gerade hier die Maschinen erfunden wurden, die mit Hilfe der Dampfkraft erst die Baumwollverarbeitung und nach und nach die ganze übrige Textilindustrie revolutionierten.” *Friedrich Engels*: Artikel aus „The Labour Standard”. London. 1881. Dietz Verlag. 1951. 21—22. l.

⁴ „A termelőmód forradalmasítása a manufaktúrában a munkacrónél, a nagyiparban a munkaeszközénél kezdődik.” *Marx Károly*: A tőke. I. köt. Szikra. 1943. 399. l.

⁵ Az ipari forradalom angliai kezdő időpontjának pontos meghatározása körül hosszú vita folyik a polgári irodalomban. Témánk szempontjából e kérdést nem tartjuk lényegessnek.

⁶ Hivatkozott forrásaink Wyatt szerepének ismertetésében nem egyeznek teljesen. P. Rousscau előadását vettük át.

⁷ *S. Lilley*: i. m. 92—93. l. P. Rosseau szerint a feltalálás éve 1767. A gépterve már 1764-ben elkészült.

⁸ *P. Rousseau*: uo.

másután alapította a gyárakat.⁹ A fonás technikája ekkorra már annyira feljavult, hogy most már a szövés maradt el mögötte¹⁰. Néhány évvel később, 1785-ben azonban már készen volt *dr. Edmond Cartwright* lelkész (1743—1823) mechanikai szövőszéke, amelyet az évek során annyira tökéletesítettek, hogy a fonás és a szövés közötti aránytalanság a XIX. század elejére (1810 körül) kiegyenlítőddött. A gépi erővel hajtott szövőszékek száma Angliában 1813-ban csak 2400 volt, 1820-ban már 12 150, 1829-ig 45 550-re és 1833-ig 85 000-re emelkedett.¹¹ Ugyanebben az időben a textilipari termelés segédfokozatait is, mint a gerebenezést, a gyapotpréselést, a posztónyírást, a gyapjűfésülést gépesítették. Cartwright gépe csak egyszínű anyagot tudott szőni. Josef Maria Jacquard lyoni selyemszövő (1752—1834) 1801-ben készítette el a mai napig is a nevét viselő tarkán szövő gép modelljét.¹²

A szövetek tarkázásának másik módszerét, a festést már korábban ismerték. Ennek technikája Indiából származott. Európában az első ilyen üzemek Brémában és Hamburgban, majd 1690 körül már Angliában és Svájcban is működtek. 1740-től a nyomtatáshoz hasonló technikára tértek át, s 1783-tól — megelőzve a nyomtatás fejlődését — már hengerre vésték a mintákat.¹³

A majd egy századnyi időt igénybe vevő átalakulás után az angol pamutiparban korábban szinte kizárólag kézzel végzett munka gépi munkává alakult át, most már az emberi kéz munkáját gépek végezték. Megmaradt viszont még egy ideig a munkásnak a hajtóerőt szolgáltató pusztán mechanikus szerepe.¹⁴

A pamutiparban lezajlott átalakulással (amely egyébként egyidejűleg a gyapjúiparra is áterjedt) egyben lezárult az ipari termelőeszközök gépi átalakulásának történelmileg első szakasza, amely lényegében Anglia pamutiparára korlátozódott, s *az ipari forradalom kiindulópontját* képezte. Ez azonban még nem volt maga az ipari forradalom. Ennek kibontakozását, ami a munkagépek növekedésétől, az egyidejűleg működő szerszámok számának szaporításától függött, az emberi erőnél hatalmasabb, egyenletesebb, folyamatosabb és megbízhatóbb hajtóerő hiánya akadályozta.

2. A gőzgépnek, az ipari forradalom univerzális gépének bevonulása a termelésbe

A fonó- és szövőgépek feltalálásával egyidőben a találmányok és kísérletek sora készítette elő az ipari forradalom alapvető jelentőségű gépének, a gőzgépnek a kialakulását. „Abban a formájában, ahogy a XVIII. század végén a manufaktúra korszak alatt feltalálták és amilyenek a XVIII. század

⁹ *P. Rousseau*: i. m. 186. l. — *S. Lilley* Arkwrightnek tulajdonítja a „water-frame” feltalálását, s szerinte Crompton, Hargreaves és Arkwright gépeit „keresztelte” egymással. 93. l.

¹⁰ „1761-ben a manchesteri pamutipar olyan jelentéktelen volt, hogy a város fő iparágait reprezentáló felvonulásban a pamutipari munkások nem is vettek részt. 1774-ben már 30 000 munkás dolgozott ebben az iparágban Manchesterben és környékén.” *S. Lilley*: i. m. 94. l.

¹¹ *S. Lilley*: i. m. 94—95. l.

¹² *P. Rousseau*: i. m.: 188—189. l. *S. Lilley* szerint 1804 körül.

¹³ *P. Rousseau*: i. m. 190. l.

¹⁴ *Vö. Marx Károly*: A tőke I. köt. 403. l.

80-as éveinek elejéig megmaradt, ipari forradalmat nem idézett elő.”¹⁵ A gőzgép iparilag felhasználható, úgynevezett „kettősen ható” — a tengelyt mindkét irányban gőzzel mozgató — konstrukcióját *James Watt* órás (1736—1819, angol) 1782-ben szabadalmaztatta. Az addigi himbámozgást lendítőkerék alkalmazásával 1784. évi szabadalma alapján forgó mozgássá alakította át és 1787-ben szabadalmaztatta a centrifugális szabályozót.¹⁶

A Watt-féle géppel lezáródott a gőzgép történetének Papin 1690. évi ismertetésével kezdődő, Savery 1698-ban szabadalmaztatott „bányász barátjával”, Smeaton, Newcomen és mások munkájával folytatódó első száz esztendeje.¹⁷ Megszületett az az erőgép, amely az ipari termelőeszközöknek a pamutipari munkagépek feltalálásával megkezdődött forradalmi átalakulását a termelő módot tulajdonképpen átalakító ipari forradalom alapjává avatta. A gőzgép nemcsak a pamutipar területén tette lehetővé az ipari termelési technika átalakulási folyamatának teljessé válását, hanem az ipari termelés túlnyomó része számára is megteremtette ugyanezt a lehetőséget,¹⁸ forradalmasította a szállítást és a közlekedést, s átalakította a mezőgazdaság termelési technikáját is. E jelentősége révén a XIX. század ipari forradalmának univerzális és döntő technikai alapjává lett. Már maga Watt is a gőzgépet nem egyes meghatározott célokra szolgáló találmánynak tekintette, hanem szabadalmi leírásában a nagyipar általános tényezőjének állította be, bár felhasználhatóságát mégis korlátozottabbnak vélte, mint amilyennek az később bizonyult.¹⁹

1800-ban az angliai szénbányákban 30, a rézbányákban 22 Watt-féle gőzgép volt üzemben. 1785-ben gabonamalom hajtására, 1787-ben első ízben pamutfonógéphez alkalmazták. 1800-ban már 84 Watt-gép működött a pamutgyárakban, 1850-ben pedig 71 000 gőzgép-lóerővel dolgoztak. 1802-ben megjelent az első gőzzel hajtott cséplőgép, 1811-ben alkalmazták először a könyvnyomtatásban.²⁰

Az ipari termelőeszközök további fejlődése során a munkagépek és a gőzgép között kölcsönhatás alakult ki. A pamutipari munkagépek feltalálása szükségszerűen vonta maga után a gőzgép fejlődését, — a gőzgép használhatóságának fokozódása pedig mindég több és több iparág területén tette lehetővé a kézimunka helyettesítését munkagépekkel és ugyanakkor az emberi izomerő és az állati erő pótlását. A méreteikben növekedő és működé-

¹⁵ *Marx K.*: i. m. 404—405. l. — „A magyar művelődés történet” Új Magyarország című kötetében *Szabó Gusztáv*: „A természet és technika tudománya” c. tanulmányában a Watt által korábban, 1769-ben készített, de iparilag még fel nem használható gőzgépet említi. Ez az úgynevezett „egyszerűen ható” gőzgép is már nagy haladást jelentett, mégis ebben a formájában kizárólag víz magasba emelésére szolgált.

¹⁶ *A history of technology. Volume IV. The Industrial Revolution 1750—1850.* Oxford. 1958. 184—186. l.

¹⁷ Savery 1695-ben konstruálta a „Miner Friend”-nek nevezett gőzgépet, amely a folytonos kazánrobbanások következtében a „bányász barátja”-ból a bányász ellenségesévé lett. Newcomen 1712-ben találta fel az atmoszférikus gőzgépet.

¹⁸ „A gépek segítségével történő gépgyártás leglényegesebb termelési feltétele az olyan meghajtógép volt, amely tetszés szerinti erőt fejthetett ki, s amelyet mégis tökéletesen ellenőrizni lehetett. Ily gép a gőzgépben már rendelkezésre állt.” *Marx K.*: A tőke. I. k. 414. l.

¹⁹ Watt a gőzgépnek a tengeri hajózás céljára való felhasználhatóságában kételkedett. Utóda, a Boulton és Watt cég az 1851. évi londoni kiállításon hatalmas gőzgépet állított ki oceánjáró gőzösök számára. *Marx K.*: i. m. 414. l.

²⁰ *Vö. S. Lilley*: i. m. 101—102. l.

sükben szakadatlanul differenciálódó munkagépek által igényelt mind nagyobb hajtóerő viszont a gőzgép méreteinek és teljesítményének fokozására, hatásokának és a működés biztonságának szakadatlan javítására ösztönözte a gépszerkesztőket.²¹

A gőzgép bevonulásával az ipari termelésbe az ipari termelőeszközök forradalmi átalakulása történelmileg második szakaszába érkezett. Ekkor már lehetővé vált az ipari forradalom teljes kibontakozása mindazokban az országokban, ahol az ipari termelésben a fonó- és szövőipar volt túlsúlyban.

A XIX. század közepéig az ipari forradalom gyors és Anglián kívülre terjedő széles kibontakozása előtt azonban a termelési viszonyok elmaradottságában rejlő akadályok mellett még technikai akadályok is tornyosultak. Ugyanis a fémek, elsősorban a vas megmunkálásához alkalmas és szükséges szerszámgépek és nagyméretű gőzgépek, amelyek lehetővé tették volna az addig manufaktúra módra üzött gépgyártás helyett a munkagépeknek, ezek szerszámainak, valamint a gőzgépeknek és maguknak a szerszámgépeknek gyári úton, gépekkel történő előállítását, fokozatosan csak a század közepére alakultak ki.²²

Mindaddig a gépi munkaeszközök gyártását és különösen a már alkalmazásba vett bonyolult mechanikai készülékek termelését a gépkészítő kézműves műhely, „a manufaktúra egyik legtökéletesebb képződménye” látta el. „A manufaktúra jellegű munkamegosztásnak ez a hajtása viszont gépeket termelt”, s ezzel a kézműves tevékenységnek, mint a manufaktúra-korszak társadalmi termelését szabályozó elvnek a megszüntetését maga a manufaktúra készítette elő.²³

A XIX. század elején a nagyipar fejlődésének azon a fokán állott, amikor „a kézműves és manufaktúra jellegű alapépítményével műszakilag is összeütközésbe került... — írja Marx; — olyan gépeket, mint például a modern nyomdagép, a modern gőz szövőszék, a modern fésülő gép, a manufaktúra nem tudott előállítani... A szörnyű vastömegek kovácsolásához, hegesztéséhez, vágásához, fúrásához és formázásához most óriási erejű gépekre volt szükség, s ezek megalkotásánál a manufaktúra jellegű gépgyártás csődöt mindott.” — „A nagyiparnak tehát hatalmába kellett kerítenie jellegzetes termelőeszközét, magát a gépet, és a *gépeket gépekkel kellett termelnie*. Csak ily módon teremthette meg megfelelő műszaki alapját, s csak így állhatott a saját lábára.²⁴

3. A befejező szakasz az ipari forradalom technikájának kialakulásában: a gépek gyártása gépekkel

A gépek segítségével történő gépgyártás leglényegesebb termelési feltetele: a tetszés szerinti erőt kifejteni képes s mégis tökéletesen ellenőrizhető meghajtógép, a gőzgépben már rendelkezésre állott. A nagyipari gépgyártás

²¹ „A munkagépek terjedelmének és egyidejűleg működésben levő szerszámaik számának megnövekedése nagyobb mozgatószerkezetet, ez a szerkezet pedig saját belső ellenállásának legyőzésére az emberi erőnél hatalmasabb hajtóerőt tesz szükségessé.” Marx K.: i. m. 404. l.

²² „Az erőgépek gyártásához használt óriási gépeket azonban csak a legutóbbi években hívta életre a hatalmas vasútépítkezés és az oceánjáró gőzhajók elterjedése.” Uo. 413. l.

²³ Uo. 398. l.

²⁴ Uo. 412–413. l.

egyik további feltételét: a gépalkatrészekhez szükségelt mértani formák gép-szerű termelésének feladatát *Wilkinson* (1728—1808) 1775-ben a fűrőgép,²⁵ majd a menetvágó, *Henry Maudsley* (1772—1831) a XIX. század elején, az önműködő eszterga-szán feltalálásával megoldotta.²⁶ Az eszterga-szán elvét aztán a fémek más jellegű megmunkálásánál szintén alkalmazták,²⁷ s *Nasmith* az 1830-as években a fémek gyalulását és marását oldotta meg. E fontos feltételek kialakulása mellett is az erőgépek gyártásához használt óriás-gépeket csak a XIX. század közepe táján hívta életre a hatalmas vasút-építkezés és az óceánjáró gőzhajók elterjedése. Mielőtt gyártásuk megvalósulhatott, előbb a vaskohászatnak és a vasgyártásnak is alkalmazkodnia kellett a vas iránt támasztott növekvő mennyiségi, majd — éppen a gépgyártás által igényelt — új minőségi szükségletéhez.

Bár a vasgyártás átalakulása szintén a XVIII. század első felében és Angliában indult útjára, a gépi termelés követelményeit valóban kielégítő találmányok és megoldások csak a XIX. század második felében láttak napvilágot és gyakorlati felhasználásuk már a monopolkapitalizmus megjelenésével nőtt össze.

Kezdetben — a XVIII. század első felében — még nem a gépek megjelenése, hanem Anglia erdeinek megfogyatkozása, a fa hiánya váltotta ki az első technikai újításokat: a szén felhasználását a vas kohósításához és a vaskohászat univerzális tüzelőanyagának, a koksznak a feltalálását (*Abraham Darby* [1710—1762] 1735-ben és *John Kokson* 1740).

A vasgyártás XVIII. századi történetében a legfontosabb találmány, amely a kőszén felhasználásával a vas előállításának termelékenységét lényegesen megnövelte, az 1773—1774-ben az angol *Henry Cort* által kidolgozott *kavaró eljárás* volt.²⁸ Ez hamarosan kiszorította (Angliában) a kovácstűzszerű ősi „frisselés”-t, s több mint fél századon át a tömeges vasgyártás egyetlen alkalmas módszereként világsszerte uralkodott. Már néhány évvel korábban, 1768-ban *John Smeaton* (1724—1792) felállította üzemében az első hengerfűvőgépet, amely azonban csak a kokszolvasztás elterjedésével és *Watt* gőzgépének alkalmazásával vált igen fontossá a kohászatban.²⁹ Ezen a ponton kapcsolódott be egyébként a vaskohászat közvetlenül a XIX. század technikai forradalmának a gőzgép-fejlődéssel összefüggő folyamatába.

A „kavaró” eljárás sem oldotta meg a modern gépek gyártásához szükséges nagyterjedelmű kovácsvas-darabok előállítását, s a kézi erővel

²⁵ John Wilkinson fűrőgépével készültek a Watt-féle gépek hengerei. *S. Lilley*: i. m. 101. l.

²⁶ Az esztergapad, melynek sok különböző formája van, a legfontosabb szerszám-gép, s a XIX. század legtöbb technikai vívmánya szoros kapcsolatban van azzal, hogy rendkívül precíz géppé fejlesztették. A XVI. század közepe előtt csak egyféle esztergapadot ismertek, amelynél a munkadarab két szilárd középpont között forgott. A hajtóerőt magára a munkadarabra alkalmazták, s azt a munkadarab köré tekert zsineggel közvetítették, melyet alul egy pedálhoz, felül pedig egy hajlékony rúdhoz erősítettek. 1568-ban jelent meg az első ismert rajz, amelynél a munkadarabot tokmánnal fogták fel és a forgatóerőt erre alkalmazták. Menetvágásra szolgáló vezérorsós esztergapadok a XVII. század vége előtt tűntek fel.

Maudsley 1800-ban készített esztergapadja jelent új korszakot. Tökéletesítette a csúszó-vezetést, az egész gépet fémből készítette és kidolgozta a vezetőorsó pontos vágásának technikáját. *S. Lilley*: i. m. 159. l.

²⁷ *Marx K.*: i. m. 414. l.

²⁸ Magyarország gyáripára 1898-ban I. füz. 53. l.

²⁹ Technikai fejlődésünk története. Bpest. 1927. 460. l.

végzett művelet — az izzó vastömeg kavarása — hovatovább a fejlődést komoly mértékben akadályozta, nem tudván lépést tartani a növekvő szükséglettel sem. Az összes kohászati munkák közül a kavarási vette igénybe leginkább a munkás szervezetét. A kemencéből áradó hőségben a pokoli meleget sugárzó izzó vastömeget a munkás nehéz vashorgával mozgatta, miközben szakadt róla a verejték, a melle, arca állandóan tűzpiros volt.

A nagy darabok gyártásához csak egyetlen, körülményes módszer állt a kohászok rendelkezésére: a kavarási kemencéből kikerülő, helyesebben a tézstaszaggyatáshoz hasonlóan kiszaggyatott kisebb darabok tömörítése és egybehegesztése a kupol-kemencékben és lángpestekben.

Időközben a nyersvas tömörítésének megjavítására James Nasmyth (1808—1890, angol) 1839-ben megszerkesztette az első gőzkalapácsot,³⁰ melyet a creusot-i Schneider-gyár készített el 1842-ben.

A XIX. század elején felállították Angliában a John Wilkinson (1782—1808) által kidolgozott első általános vashengerlő művet; 1818-ban Creusot-ban, 1823-ban Couillet-ben (Belgium), 1824-ben Németországban épülnek az első hengerművek.³¹

A vasgyártás munkatermelékenységének növelését és ugyanakkor a nagyméretű kovácsvasdarabok gyártását *Henry Bessemer* (1813—1898, francia) találmánya oldotta meg. 1857-ben sikerült az olvadt nyersvason át fűvott levegővel jó minőségű acélt és folytvasat készítenie. Ehhez járult néhány év múlva *Pierre Emile Martin* (1824—1915, francia) eljárása, amelyhez a Siemens testvérek — William és Friedrich (1823—1853, 1826—1904) — által 1856—1857-ben szabadalmaztatott gáztüzelés teremtette meg az alapot. A Siemens-féle regeneratív tüzelési eljárás tette lehetővé a korábban olvasthatatlannak tekintett kovácsvas megolvasztását. A Martin kohóban a szénben gazdag nyersvasat szénben szegény kovácsvassal vagy vashulladékkal ömlesztik össze és az adagolás aránya szerint kovácsvasat — folytvasat — vagy acélt nyernek. Amíg a kavarási kemencében egyszerre 500 kg-nál több vasat nemigen lehetett elhelyezni, a Martinban már kezdetben 10—12 000 kg-mal indultak, s hamarosan eljutottak a napi 80 000 kg teljesítményhez. Amellett, hogy a Martin-eljárás jelentősen lecsökkentette a vastermelés természetű folyamatának idejét, lehetővé tette tetszőleges nagyságú kovácsolt minőségű vas- vagy acéldarabok elkészítését, s ezzel a gépek géppel történő előállításának utolsó akadályát is elhárult. A folytvasgyártás gyakorlati alkalmazása azonban csak az ipari forradalom lezajlása után bontakozott ki, s valójában a következő technikai korszak vasgyártását jellemzi.

A gép géppel történő termelésének idejére, az ipari forradalom műszaki alapjának a harmadik és egyben befejező történelmi szakaszában létrejött — s ezt a manufaktúra készítette elő — az ipari forradalom saját technikai bázisa, s nem volt többé ráutalva arra a manufaktúra technikára, amelynek túlhaladása tulajdonképpen szerepe betöltésének és akadálytalan kibontakozásának egyik nélkülözhetetlen feltételét alkotta.

³⁰ 1782-ben John Wilkinson először használt gőzgépet egy 7 tonnás gőzkalapács működtetésére.

³¹ Technikai fejlődésünk története. 460. l.

*4. A technika forradalmi átalakulásának
gazdasági-társadalmi következményei Angliában
Az ipari forradalom kezdeti kibontakozásának körülményei
az európai kontinensen*

Az ipari termelőeszközök forradalmi átalakulása képezte a gyárüzem a gyárrendszer kibontakozásának alapjait, s tette lehetővé az áttérést a házi iparról, a kézművességről, a manufaktúráról a gyárrendszeren belüli gép termelésre. A gépi termelőeszközök létrejötté alapján végbemenő ipari forradalom idején, a tőkés termelő mód manufaktúra korszakából átlépett a gépi nagyipari korszakába. Az ipari forradalom „minden civilizált országban az egész termelőmódot, először az iparét, azután a mezőgazdaságét totálisan átalakította”.³²

Az ipari forradalom tehát az a történelmi folyamat, amelynek során egy adott ország ipari termelésében az emberi munka mellett a gépi munka kerül túlsúlyba, a kézi szerszámokat felváltják a munka- és a szerszámgépek, — a kisáru- és manufaktúrális termelés formáit felváltja a gépi nagyipar, s a termékek mind nagyobb részét az ipar minden ágában gépi erővel állítják elő. A kézzel vagy kézi szerszámmal dolgozó munkások közötti munkamegosztás helyébe a munkások által kezelt, gépi erővel meghajtott munkagépek közötti munkamegosztás lép. A manufaktúra munkamegosztásának szubjektív elvét, a részmunkások kombinációját, a termelés kialakult anyagi feltételei által meghatározott munkamegosztás objektív elve váltja fel.

Ugyanakkor a termelőeszközök technikai átalakulását a termelési viszonyok átalakulása követi: kialakul vagy megerősödik a tőkés termelési rend. A munkamegosztás hatalmas arányú fejlődésnek indul, s miközben megfosztja termelőeszközeitől az ipari és mezőgazdasági kisárutermelőket, kialakul, megerősödik és politikai tényezővé nő a kapitalizmus alapvető osztálya, az ipari proletariátus, s a burzsoázián belül a nagyipari burzsoázia döntő politikai és társadalmi tényezővé válik. Az ipari forradalom ideje: a munkásosztály szervezett osztályharcának kialakulási ideje is.

Az ipari termelőeszközök forradalmi átalakulásának a XVIII. század közepén kezdődő és a XIX. század második felébe átnyúló, az eddigiekben vázolt három történelmi szakasza a földkerekség egyetlen országában sem esett időben vagy az egyes szakaszok elkülönülő egymásutánjának sorrendjében az ipari forradalom angliai lefolyásával teljesen egybe. Angliában, ahol az ipari termelőeszközök forradalmi átalakulása időrendben először és történelmi tagoltságának lehető teljességében ment végbe, az ipari forradalom 1825 körül, tehát még mielőtt a gyárrendszer saját technikai alapja létrejött volna — befejeződött. 1825 volt az első általános túltermelési válság fellépésének időpontja, ameddig „... a gépek fejlődése szükségszerű következménye volt a piac szükségleteinek”,³³ — s a válság középpontja Anglia.

Bár Angliában a termelőeszközök gépi átalakulása, eltérően a kontinens legtöbb országától, ugyanazon termelőmódon belül, tehát a tulajdonviszo-

³² *Friedrich Engels: Die preußische Militärfrage und die deutsche Arbeiterpartei. Marx—Engels—Lenin—Stalin zur deutschen Geschichte. Bd. II. Berlin, Dietz-Verlag. 1954. 827. l.*

³³ *Marx K.: A filozófia nyomora. Szikra 1952. 29. l.*

nyok alapvető jellegének — a termelőeszközök magántulajdonának — változatlansága mellett ment végbe, a termelőeszközök rohamos fejlődése a fennálló tulajdonviszonyokban mégis alapos rombolást végzett. A manufaktúra korszak ipari társadalmának legnagyobb rétegét, a saját termelőeszközökkel rendelkező falusi-kispolgári árutermelő réteg zömét — amelynek termelőeszköz-tulajdonosi létét a manufaktúra korszak még alig kezdte ki — az ipari forradalom termelőeszközeitől fokozatosan megfosztotta és proletárrá változtatta.³⁴ Amíg a manufaktúra cikkek árai rohamosan estek, a kereskedelem és az ipar felvirágzott, Anglia a külső piacok zömét meghódította, és a tőkések száma, valamint a nemzet gazdagsága gyorsan növekedett, addig a proletariátus száma még gyorsabban nőtt, a kistulajdon széthullott, a dolgozó osztályok keresetének biztonsága megszűnt, demoralizáció, elnyomorodás lett úrrá és politikai mozgalmak lángoltak fel.

Az ipari forradalom teljessé válásának időpontja Angliában egyben a proletariátus szervezett osztályharcának a kezdete is. Az angol munkásosztály osztállyá szerveződését az ipar nagyfokú üzemi és területi koncentrációja segítette elő. Az egykorú ismertetések szerint az angol textilgyárak munkáslétszámának átlaga a XIX. század elején 200 körül mozgott, és egyedül Lancashire-ben hat gyár munkáslétszáma haladta meg az 1000 főt. Ehhez hasonlóan, s vele összefüggésben jelentősen növekedett a területi koncentráció is, mert, szemben a manufaktúra vidéki jellegével, a nagyipar városi jellegű volt. „Csak miután a vizierőt a gőz erejével helyettesítették, tömörültek a gyárak városokba, és olyan helyekre, ahol a gőz ellátásához szükséges szén és víz elegendő mennyiségben fordultak elő. A gőzgép az ipari városok szülőanya.”³⁵

Lyonban 1831-ben lezajlott az első munkásfelkelés. Angliában az ipari forradalom teljessé válása nyomán a XIX. század harmincas éveitől létrejöttek a szervezett osztályharc objektív feltételei, s 1838—1842 között már csúcspontját érte el az első nemzeti méretű munkásmozgalom, a chartisták mozgalma. A proletariátus és a burzsoázia közötti osztályharc olyan mértékben lépett Európa leghaladottabb országai történelmének előterébe, amilyenben ott egyrészt a nagyipar, másrészt a burzsoázia újabban kivívott politikai uralma kifejlődött.³⁶

Angliában a fonás és a szövés gépesítése nyomán a pamutfogyasztás az 1871. évi 2½ millió kilogrammról 1818-ig 75 millióra, 1831-ig 125 millióra, tehát egy fél évszázad leforgása alatt az ötvenszeresére növekedett. A gyapotárúk, gyapjúfonalak stb. kivitelének értéke az 1780. évi 355 100 angol fontról 1820-ig 20 509 000 angol fontra, majd 1870-ig 71 416.345 fontra emelkedett.³⁷ E méretek mellett a gyapjúfogyasztás önmagában véve óriási növekedése — bár a gépi termelés erre is kiterjedt — eltörpült: 1781-től 1810-ig 25 millió kilogrammról 40 millióra emelkedett. A gőzerő bevezetése, a gépi eszközök iránti kereslet rohamos növekedése Nagybritannia vasiparának növekedését is előrelendítette, amit nemcsak a találmányok könnyítettek meg, hanem az is, hogy értelepei és a szénelőfordulások egymással közvetlen szomszédságban voltak.

³⁴ Vö. *Engels F.*: A munkásosztály helyzete Angliában. Szikra. 1954. 54. l.

³⁵ *Marx K.*: A tőke I. köt. 406. l.

³⁶ *F. Engels*: Anti Dühring. 27. l.

³⁷ *S. Lilley*: i. m. 96. l.

A pamut- s általában a textilipar és a vasipar mellett a gőzgép használata és a munkagépek beállítása fokozatosan áttért más iparágakra is. Így többek között az Angliában élő Friedrich König (1774—1832, német) megkonstruálta az első, még tökéletlen, de gőzgéppel hajtható gyorsajtót, amellyel 1814-ben nyomtattak először újságot, a Times-t. A Boulton és Watt cég birminghami üzemében 1800-ig 325 gőzgép készült el. A fa felváltása a vassal, a vas- és fémipari üzemek munkakörének óriási kiterjedésével járt együtt, mert a vas nemcsak a gépgyártásból szorította ki a fát és a követ, hanem más területekről is. Így például 1779-ben Angliában már felépült az első vashíd.

A termelés kiterjedése annak a következménye volt, hogy a termelékenység a gőzgép és a munkagépek mind szélesebb körű felhasználása révén óriási mértékben fokozódott. „Az angol társadalomban — írja Marx — 70 év alatt a munkanap 2700%-os termelékenységi többletet eredményezett, azaz 1840-ben huszonhét-szer többet termelt, mint 1770-ben.”³⁸

Amikor 1815-ben a napoleoni háborúk befejeztével a béke ismét helyreállt, Anglia a gőzerővel meghajtott gyáraival képes volt arra, hogy az egész világot ellássa iparcikkokkal, míg a többi országban a gőzgépet még alig ismerték. Így Anglia az ipari termelésben valamennyi más országgal szemben óriási előnyre tett szert.³⁹

Ha az európai kontinens országainak e lemaradásában a napoleoni háborúknak és egyéb tényezőknek is — mint például a földrajzi-természeti adottságoknak, vagy a történelmi előzményeknek — fontos szerepük volt, a lemaradás alapvető okát az Angliában és a kontinens országaiban uralkodó termelési viszonyok különbözőségében kell keresnünk. Angliában a manufaktúráról a gépi nagyiparra való átmenet a nagyipari termelés akkori színvonalának megfelelő tőkés viszonyok között indult meg és ment végbe. Ezzel szemben az ipari forradalom angliai kezdetekor az európai szárazföldön még mindenütt a feudális termelési viszonyok uralkodtak, s Franciaország kivételével 1848-ig lényegében mindenütt fenn is maradtak.

Amíg az európai kontinens országaiban az angliainál későbbben induló ipari forradalom gyors kibontakozását is egy ideig általában hátráltatta a nagyipari fejlődésnek megfelelő termelési viszonyok hiánya, addig a technikai fejlődés bizonyos mértékig az angliainál kedvezőbb feltételek mellett indulhatott és mehetett végbe, annak ellenére, hogy e feltételek akadályozó mozzanatoktól nem voltak mentesek.

Kedvező volt a kontinentális fejlődés számára, hogy itt a gépi nagyiparra való áttérés kezdetei időben egybeestek a szállítás és a közlekedés gépi átalakulásával. A manufaktúra korszakból származó közlekedési és szállítóeszközök, az evezős, lóvontatású és vitorlás hajók, a szekér és a postakocsi, valamint a rossz úthálózat elviselhetetlen kerékkötőivé váltak az ipari termelés forradalmi átalakulásának, a nagyipar és a mezőgazdaság fejlődésének. A közlekedés és szállítás alkalmazkodása a nagyipar termelési feltételeihez⁴⁰ viszont arra az időre esett, amikor az ipari forradalom Angliában

³⁸ Marx K.: A filozófia nyomora. 104. l.

³⁹ F. Engels: Artikel aus „The Labour Standard”. London. 1881. Berlin. Dietz-Verlag. 1951. 22. l.

⁴⁰ Vö. Marx K. levelét Danielsonhoz 1879. ápr. 10. Marx—Engels: „Levelek a Tőkéről”. 226. l.

már teljessé vált, a kontinens országaiban pedig még a kezdeteinél, vagy még ott sem tartott. Ezért a kontinensen a gépi nagyiparra való áttérés e tekintetben az angliainál kedvezőbb feltételek között, a nagyipar termelési feltételeihez idomuló közlekedés és szállítás mellett, a gőzhajó, a gőzvasút és a távíró elterjedésének idején mehetett végbe.

A modern közlekedés és különösen a vasutak elterjedése az elmaradottabb országokban előmozdította a társadalmi és politikai bomlást, és ezzel meggyorsította a tőkés termelési viszonyok kialakulását.⁴¹

A szállítás gépi átalakulása legkorábban a folyami hajózásban játszódtott le. Számos előkészítő találmány és munkát után az ír származású amerikai festőművész *Robert Foulton* (1765—1815) 1803-ban a Szajrán vízrebocsátott gőzhajója már gyakorlatilag használható alkotás volt. Mivel a rendszeres gőzhajójárat megindítását Párizsban nem remélhette, visszatért Amerikába. 1807-ben indult gőzhajója, a „Clermont” először útra a Hudson folyón New York és Albany között, s 1811-ben már négy hajó bonyolította le a rendszeres járatot a Hudson folyón. 1818-ban indult rendszeres járat Anglia és Írország között; 1819-ben kelt át az amerikai Savannah 25 nap alatt az Óceánon, de az első rendszeres járat a Great Western nevű gőzössel csak húsz évvel később, 1838-ban kezdi meg útját Bristol és New York között. Időközben a rabszolgakereskedelem szolgálatában is amerikai mérnökök kialakítják a karcsú formájú és hatalmas vitorlázattal ellátott clipper típusú vitorlás hajót, melynek sebességét a gőzhajó csak 1885-ben éri utól. 1850-ben még 10 millió tonna gőzhajóval szemben 75 millió a vitorlások tonnája; húsz évvel később még mindig ötször nagyobb a vitorlások tonnatartalma, s csak 1885-ben lesz az arányuk és sebességük is 1 : 1. Tehát az óceánon a gőzhajó győzelme a vitorlással szemben az 1880-as években következett be.⁴²

A gőzhajónak a vitorlások feletti győzelmében, a gőzgépek méreteinek és teljesítményének óriási arányú növekedése mellett, a propellernek is része volt. A propeller feltalálására számos ország igényt tart, s ezért inkább az első gyakorlati felhasználójának Johan Ericson (1803—1889) svéd mérnöknek a nevét szokták említeni. Ericson 1837-ben készítette el az első csavargőzöst. Az óceánközi forgalomban az 1840-ben vízrebocsátott 500 lóerős Britannia volt az első csavargőzös. A hajógőzgépek teljesítménye 1886-ig 14 000 lóerőre növekedett.⁴³

Gyorsabban alakult ki a szárazföldi közlekedés gépesítése: a gőzvasút. Gorges Stephenson (1781—1848) 1814—1817 között oldotta meg a bányacsillék lokomotív-vontatását. Nagyobb, 39 kilométer távolságú szakaszon 1825-ben indult el az első szénvonal, a „Rocket”, amely már utasokat is vitt magával. A vonat sebessége még nagyon kicsi volt. 1829-ben alkalmazta először Stephenson a „Fusée” nevű mozdonyon a fekvő és csöves kazánt, miáltal a sebesség megtízszereződött. 1830-ban nyílt meg Liverpool és Manchester között az első rendszeres járat. 1859-ben fia, Robert Stephenson (1802—1859) már 600 lóerős gőzmozdonnyal 20 kilométeres sebességet ért el. A mozdony 1829. évi sikere után Angliában gyorsan növekedett a vasútvonalak hossza, s néhány évvel később már az európai kontinens több országában épült vasút.

⁴¹ Marx K.: A filozófia nyomora. 248—249. l.

⁴² P. Rousseau: i. m. 312—315. l.

⁴³ Ma 160—200 000 lóerős hajók bonyolítják le az Európa és Amerika közötti forgalmat.

A kontinens ipari forradalmának kibontakozása számára nemcsak a modern szállítás és közlekedés későbbi kialakulásából adódott kedvezőbb feltétel, hanem azáltal is, hogy a kontinens országai Angliától készen kaphatták — anyagi vagy eszmei formában — a munka- és a szerszámgépek egy részét, valamint a gőzgépet⁴⁴ —, hogy az ipari forradalom kiindulásának nem kellett feltétlenül a pamutipari gépekre esnie, nem kellett általában a textiliparral kezdődnie, hanem a gőzgép felhasználásával, amelyet az angol ipartól be lehetett szerezni⁴⁵ s a már kialakult munkagépek hasonló alkalmazása révén az *bármely iparág nagyipari átalakulásával kezdetét vehette*. Ehhez járult azután az ipari forradalom előrehaladásával növekvő számban keletkező egészen új termelési ágak kihasználása, melyek közül a répacukoripar bizonyult igen jelentősnek.⁴⁶ A korábbi angliai fejlődés egyben megteremtette a gépi nagyipar kisebb költségekkel járó, szerveesebb és főleg gyorsabb ütemű kialakulásának technikai feltételeit is a kontinens országai számára.⁴⁷

További előny származott a kontinens országai számára abból, hogy a gépek és a gépi szállítási eszközök egyidejű bevezetése révén — a gépek használata által — hatalmas fejlődésnek induló ipari munkamegosztás előtt az országhatárok és a távolságok sem képeztek akadályt. Lehetővé vált, hogy az egyik országban font fonalat távoleső másik országban szőjék szövetté, hogy ugyanannak a gépnek egyes alkatrészeit más-más országban állítsák elő, stb. A gépi és a gépi közlekedési eszközök egyidejű alkalmazása lecsökkentette a földrajzi-természeti adottságok jelentőségét az iparfejlődés számára. „A gépek feltalálása előtt egy ország ipara főként azokat a nyersanyagokat dolgozta fel, amelyet saját földje termelt, például Angliában a gyapjút, Németországban a lent, Franciaországban a selymet és a lent, Indiában és a Levantében a gyapotot, stb. A gépek és a gőz alkalmazása következtében a munkamegosztás olyan méreteket öltött, hogy a nemzeti talajtól elszakadt nagyipar egyedül a világkereskedelemtől, a nemzetközi cserétől, a nemzetközi munkamegosztástól függött.”⁴⁸

Az ipari forradalom korábbi lezajlása Angliában döntő befolyással volt más országok ipari forradalmának alakulására, s egyben ki is zárta annak a lehetőségét, hogy az angliai „klasszikus” menet, különösen ami a termelőeszközök átalakulásának eredeti történeti szakaszait illeti, de annak más vonatkozásai is, bárhol megismétlődjenek.⁴⁹ Ez azonban egyáltalán nem

⁴⁴ Nem változtat ezen az sem, hogy Anglia a textilipari gépek kivitelét megtiltotta, mert e tilalmat számtalan módon kijátszották. — A gépek átvétele megkímélte a kontinens országait az első elkészítés nagy költségeitől, amelyek lényegesen nagyobbak az újratermelés költségeinél.

⁴⁵ Az Egysült Államok 1871-ben, Németország 1785-ben, Franciaország 1778-ban vásárolták az első gőzgépet a Boulton és Watt cégnél. Angol mérnök készítette 1787-ben a creusot-i gyár számára az első kavarázó pestet és nagyolvasztót, s angol volt, aki Németországban az első nagyolvasztót építette. De a Habsburg-monarchia és Magyarország technikai fejlődésében is alapvető jelentőségű volt az angliai fejlődés eredményeinek átvétele, amiről a továbbiakban még részletesen lesz szó.

⁴⁶ Vö. Marx K.: A tőke. I. köt. 482. l.

⁴⁷ A gépek új bevezetésének első időszakában, amikor ezek még nem jutottak el az érettség bizonyos fokára, nagyarányú az avulás. Vö. Marx K.: A tőke. III. köt. 145. l.

⁴⁸ Marx K.: A filozófia nyomora. 138. l.

⁴⁹ Ezt a gondolatot fejezi ki Hilferding Németországgal kapcsolatban: „Als dann in Deutschland... die Bahn für den Kapitalismus frei war, da konnte natürlich die

jelentette azt, hogy az angliai nagyipar korábbi kialakulásából kizárólag előnyök származtak volna az európai szárazföld ipari és társadalmi fejlődése számára.

Az angol és a kontinentális iparfejlődés között a XIX. század első felében létrejött fázis-eltolódás következményeként egy időre Anglia lett „a világ műhelye”. Az angol gyáripár termékeinek elterjedése és versenye nemcsak az európai kontinens ipari forradalmának és társadalmi átalakulásának egyik rugójaként, hanem ugyanakkor ennek egyik korlátjaként is hatott. Elősegítette a tisztára vagy túlnyomóan mezőgazdasági jellegű országokban a gépi nagyipar megteremtését, mert el tudta látni szükségletüket gépi termelőeszközökben, de ugyanakkor „a túlerejű angol verseny akadályozta vagy késleltette is ipari fejlődésüket. Először a kezdeti nehézségeket kellett legyűrni, úrrá kellett lenni az akadályokon, a tanult munkások, művezetők és mérnökök hiányán, ki kellett egyenlíteni a technikai elmaradottságot, megteremteni a kereskedelmi szervezetet, előmozdítani a hitel fejlődését, meggyorsítani a kézművesek lekonkurálásával és a régi parasztgazdaságok felbomlasztásával a proletarizálódást, röviden: mindent be kellett pótolni, amin az angol előny alapult.”⁵⁰ Volt azonban a termelésnek néhány ágazata, ahol az angol verseny, mivel egyáltalán nem, vagy alig volt fejlődésbeli előnye, nem tudott érvényesülni: az ipari forradalom által életrehívott új termelési ágakban.

Az angol ipar versenye a belső tőkefelhalmozást is fékezte. Az ipar, a szállítás és közlekedés egyidejű forradalma a kontinensen — az „egyszerre fellépés” — azzal a következménnyel járt, hogy egyidőben kellett a gépi nagyipar és a gépi szállítás megteremtését, valamint az agrártermelés gépesítését finanszírozni, míg Angliában 1830-ig csak a gépi nagyipar befektetései voltak soron. A tőkés fejlődés útjára későbbben lépő országok, különösen kezdetben, a gépi technika átvételét belső tőkefelhalmozásuk mellett jelentős részben az Anglia és Franciaország által nyújtott kölcsönökből fedezték. A fázis-eltolódás következményeként Anglia — ahol a hitelintézmény még a gépek feltalálása előtt, a XVIII. század elején kifejlődött — és Franciaország „a világ bankárai”-vá lettek, s velük szemben a legtöbb tőkés ország pénzügyileg és gazdaságilag többé vagy kevésbé függő helyzetbe került.

Anglia ipari monopóliumhelyzetének⁵¹ kialakulását meggyorsította és fenntartását egy időre megszilárdította a szállítás és közlekedés gépi átalakulása, mert a gőzvasút és a gőzhajózás „fegyverül szolgál idegen piacok meghódítására”.⁵² A fáziseltolódás következményeként „a gépi üzem székhelyeinek megfelelő új munkamegosztás alakul ki, amely a föld egyrészét túlnyomórészt mezőgazdasági területté változtatja, a másik, túlnyomórészt ipari terület számára. Ez a forradalom összefügg a mezőgazdaság átalakulásával...”⁵³

Kapitalistische Entwicklung nicht nachträglich die englische durchlaufen...” — *Rudolf Hilferding*: Das Finanzkapital. Dietz-Verlag. 1947. 449. l.

Mindezek tisztázása azért is szükséges, mert van olyan nézet, amely az ipari forradalmat valamely országban csak abban az esetben ismeri el, ha annak menete teljesen megfelel az angliai menetnek, beleértve, hogy az ipari forradalom kizárólag a pamutiparban mehet végbe. — Vö. J. Kuczynski: Zum Problem der Industriellen Revolution. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1956. 3. Heft. 500 s k. l.

⁵⁰ Hilferding: i. m. 449. l.

⁵¹ Marx K.: A tőke III. köt. 542., 555. l.

⁵² Marx K.: A tőke I. köt. 420. l.

⁵³ Uo. 488. l.

A XIX. század közepe táján, amikor Európa számos országán átvonult a polgári forradalom vihára, az akkori világpiacnak Anglia volt a gépi-üzemi székhelye.⁵⁴ De már ebben az időben a kontinens több országában kialakulóban voltak a határaikon túl ható ipari központok, s az egyes országokon belül is megkezdődött a gépi nagyipar és a mezőgazdaság között a területi polarizáció. Maga a tengerzár is, amikor egyrésztől megszilárdította Anglia ipari monopóliumát, másrésztől hozzájárult ahhoz, hogy az iparcikkekben előálló ki nem elégített szükséglet, az ipari önellátás nemzeti jelentőségét előtérbe állítsa, és erőfeszítéseket váltson ki bizonyos iparcikkek gépi termelésének önálló megoldására. De a tengerzár egyes országok kereskedő burzsoáziája számára a bőséges profitok ideje volt, s az így felhalmozódó tőkék is utat törtek maguknak gyáripari befektetésekhez.

5. A tőkés fejlődés másodlagos útjai

A francia forradalom és az angliai ipari forradalom együttes hatása már a XVIII. század végén, a XIX. század elején kiváltotta az európai szárazföld egyes országaiban a haladó burzsoá elemek küzdelmét, a termelőerők fejlődését elősegítő új termelési viszonyok megteremtéséért, a fennálló feudális tulajdonviszonyok és a politikai rendszer megváltoztatásáért, az önálló nemzeti fejlődés akadályainak megszüntetéséért.

„Az 1648. és 1789. évek forradalmi — írják Marx és Engels — nem angol és francia forradalmak, hanem európai jelentőségű forradalmak voltak. Nem egy meghatározott társadalmi osztály győzelme volt a régi politikai rendszer felett, hanem az új európai társadalom politikai rendszerének meghirdetése. E forradalmakban a polgárság győzött; de akkor a polgárság győzelme új társadalmi rend győzelmét jelentette.”⁵⁵

A haladó burzsoázia küzdelmének erejét az ipari forradalom eredményeinek megismerése lényegesen megnövelte, s attól kezdve, hogy Angliában a gépi nagyipar kibontakozott és a szállítás és közlekedés gépi átalakulása is megkezdődött, rendkívül felfokozódott a kapitalizmusnak a most már valósággá váló világpiaci munkamegosztás⁵⁶ útján tovaterjedő propagatív ereje. Amíg Angliában a termelőerők rohamos fejlődését eleinte a szükségletek növekedése váltotta ki és hajtotta előre, majd 1825 után a gépi termelőeszközök fejlődését az osztályharc gyorsította meg, addig az európai szárazföldön elsősorban az angol ipar versenye a belső és külső piacokon, készítette az egyes országokat a gépi termelés átvételére és meghonosítására,⁵⁷ míg az Egyesült Államokban ehhez hozzájárult a munkáskezek hiánya is. Ezekben az országokban azonban a tőkés rend kialakulásának klasszikus menete nem ismétlődött meg, mert az angliai ipari forradalom eredményei a kapitalizmust időrendben később elfogadó országok számára ezt nem tették lehetővé. Mivel

⁵⁴ „Ez a világpiac akkor még csak néhány, főleg vagy kizárólag földművelő országból állt, melyek egy nagy ipari központ: Anglia körül csoportosultak. Anglia fogyasztotta felesleges nyerstelemek legnagyobb részét és ennek fejében jórészt Anglia fedezte iparcikk-szükségletüket.” Engels F.: A munkásosztály helyzete Angliában. 23. l.

⁵⁵ Marx — Engels: Die Bourgeoisie und die Konterrevolution. Marx — Engels — Lenin — Stalin über die deutsche Geschichte. I/II. Band. 300. l.

⁵⁶ Engels, F.: A munkásosztály helyzete Angliában 23. l.

⁵⁷ Marx K.: A filozófia nyomora 29. l.

az új tőkés országok az avult tulajdonviszonyokat szétromboló gépi termelőeszközöket a világtörzsi munkamegosztás keretében az angol ipartól — közvetlenül vagy közvetve — készen kaphatták, ez elősegítette tőkés felődésüket, de ugyanakkor a régi tulajdonviszonyoknak gyökeresebb lerombolását — ott, ahol ilyenek voltak — akadályozta. Ilyen körülmények között 1848-ig a kontinens országaiban szervezett nagyipari proletariátus, amely a burzsoáziát a polgári forradalom befejezésére kényszeríthette volna, sehol sem alakult ki, viszont egyes országokban már elég jelentős volt ahhoz, hogy a burzsoázia a proletariátus osztályharca ellen engedmények árán is a feudális osztályok szövetségét keresse.

Mivel a kapitalizmus klasszikus — *elsődleges* — léte mellett azokban az országokban, ahol a tőkés termelési viszonyok későbbben váltak uralkodóvá, a kapitalizmus kezdeti fejlődése a klasszikus úton addig elért eredmények átvételével és segítségével ment végbe, a fejlődés útjai ezekben az országokban a kapitalista fejlődés másodlagos útjaiként jellemezhetők,⁵⁸ amint Marx és Engels a tőkés termelési viszonyok uralmát Németországban megteremtő, 1848 márciusi porosz forradalmat „sekundér jelenség”-nek tekintették. Az angol és a francia forradalom „az új társadalmi rend győzelmét jelentette, a polgári tulajdon győzelmét a feudális tulajdon felett... a szabadverseny győzelmét a céh felett, a föld felosztását a nagybirtok helyett, ... a felvilágosodás győzelmét a babona felett, az ipar győzelmét a heroikus lustaság felett, a polgári jog győzelmét a kiváltságok felett. De a porosz márciusi forradalomban mindebből semmi sem volt. Távol állván attól, hogy *európai forradalom* legyen... már eleve *sekundér jelenség volt.*”⁵⁹

II. A technikai fejlődés Magyarországon az ipari forradalom szakaszában

Magyarországon a kapitalizmus uralmát kezdeményező polgári forradalom és nemzeti szabadságharc a porosz forradalomhoz hasonlóan szintén „sekundér jelenség” volt. S a kapitalizmus is túlnyomóan a klasszikus fejlődés által a termelési technika területén elért eredmények átvételével és segítségével, a fejlődés másodlagos útján indult el 1848 után Magyarországon.

Az ipari termelés gépesítésének első fecskéi ugyan már jóval 1848 előtt megjelentek, de a feudális termelési viszonyok és az Ausztriával szembeni alárendelt függőség korlátai között az ipari forradalom nem tudott megindulni. A társadalmi munkamegosztás színvonala és ezzel szoros összefüggésben a manufaktúra ipar kis elterjedtsége,⁶⁰ a társadalom ipari szükségleteinek növekedésével nem állt ugyan arányban, mert feszítőerejét jó részben az ausztriai ipar és kereskedelem vezette le, mégis pontosan jelezte a magyarországi burzsoázia gyengeségét. A jobbágy-rendszer uralma, a

⁵⁸ Marx a „Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie” c. munkájában (29. l.) kidolgozandó problémaként említi: „3. Secundäres und Tertiäres, überhaupt abgeleitete, übertragene, nicht ursprüngliche Produktionsverhältnisse. Einspielen hier internationale Verhältnisse.”

⁵⁹ Marx—Engels: Die Bourgeoisie und die Konterrevolution, I. 55. jegyzet.

⁶⁰ 1841-ben Ausztriában (Lombardia és Velence nélkül) 4441 manufaktúrát tartottak nyilván, míg ugyanakkor Magyarországon (Horvát-Szlavonországgal együtt) 875-öt. Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. 1841. Wien 1846. Industrie. Fabriken und Manufakturen. I. ív, I. l., 5. ív 2—3. l.

nemesség rendi kiváltságai, a céhek privilégiumai, a feudális jellegű jogszolgáltatás mindmennyi akadály volt a társadalmi haladás hordozójának, a harmadik rendnek megerősödése és az ipari tőke kialakulása előtt. Az ország történetének alakulása és adott helyzete — többek között az állami önállóság nagyfokú korlátozottsága, a belső vámvonalnak és az osztrák vámrendszernek az ausztriai tőkefelhalmozást és iparfejlődést Magyarország rovására előmozdító szerepe, és a Nyugattal szembeni elszigeteltsége is, — a polgári fejlődés akadályaként hatottak.

A burzsoázia hiányát a magyar nagybirtokos arisztokrácia és a középbirtokos nemesség — ha elszórtan tett is kísérletet, hogy a burzsoázia gazdasági szerepét átvállalja — valójában nem pótolta, mert tőkés szerepében is döntően a mezőgazdasági termelés keretén belül működött és távol maradt a manufaktúraipartól. Az a néhány jelentősebb ipari vállalkozás, amelyeket egyes nem gabonatermelő magyar nagy- és középnemesi birtokosok kezdeményeztek és sikerrel űztek, bizonyítékai a lehetőségeknek, amelyek kihasználását a zöm meg sem kísérte.

Ettől egészen eltérő volt az arisztokrácia viszonya az iparhoz a Habsburg-monarchia másik felében. Nemcsak az alsóausztriai pamutfonóipar XIX. század eleji gyors kialakulásában vállalt jelentős részt az osztrák nagybirtokos arisztokrácia, hanem kezdeményezte az első ausztriai gyáripari érdekképviselőt (1817—1827) létrehozását, és vállalta a vezetését. De hasonló volt a helyzet a cseh területen is, ahol az 1829-ben alakult „Verein zur Ermunterung des Gewerbegeistes in Böhmen” név alatt működő gyáros-egyesületnek 1842-ig kizárólag arisztokrata tagjai voltak.⁶¹ Az arisztokrácia honosította meg a XVIII—XIX. század fordulóján Alsó-Ausztriában a pamutfonóipart — a kormány hathatós anyagi támogatása mellett. 1801-ben a Leihbank segítségével alapították a Garnmanufaktur-Gesellschaftot, amelynek üzemét egy Thornton nevű angol rendezte be Pottendorfban. Ez a vállalat foglalkozott Ausztriában először pamutfonal eladással. 1811-ben 38 800 orsóval és 1800 munkással az európai kontinens legnagyobb ilyenmű. vállalkozása volt. E kezdet után 1828-ig 30 pamutfonó létesült Alsó-Ausztriában, míg Csehországban ugyanekkor 69 pamutfonó dolgozott, kizárólag angol gépekkel (water frames, mule jenny).⁶²

*1. A technika fejlődése az ipari forradalom magyarországi kezdetéig**

Az egykorú statisztikai feldolgozások alapján⁶³ a gőzgép elterjedését véve a technikai fejlődés főmércejének — de mellette a technikai fejlődés más fontos jelenségeit is mérlegelve — a hazai ipari forradalom kezdetéig

⁶¹ *Johann Štokar*: Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I. Wien. 1914. 212—213. l.

⁶² Uo. 280. l.

* A részletesen kidolgozott kérdésnek rövid összefoglalása.

⁶³ A gőzgépek magyarországi kezdeti elterjedéséről három gőzgépstatisztika áll rendelkezésünkre: az 1841., az 1851. és az 1863. évi. — Az 1841. évi összeállítás nem tényleges felvétel útján készült, hanem azoknak az ausztriai üzemeknek utólagos bemondata alapján, amelyek Magyarországra gőzgépet szállítottak, amint ezt a vonatkozó ismertetés határozottan leszögezi. Ebből az összeállításból tehát clevekimaradtak a Monarchián kívül készült s Magyarországon felállított külföldi eredetű gőzgépek, többek között

két fejlődési szakaszt különböztethetünk meg. Az első, 1831-től 1839-ig terjedő szakaszban a gőzgépek felállítása időrendben nem folyamatos, iparági szempontból szétszórt, mennyiségileg elenyészően kevés. A technikai fejlődés szempontjából döntő jelentőségű gépgyártás még hiányzik, a vasgyártás egész terjedelmében elavult módszerekkel folyik, a finomításhoz a frisselési eljárást alkalmazzák. A polgárosodásért és a nemzeti megújulásért küzdő reformmozgalom a gazdasági fejlődést közvetlenül alig érinti, harcának színtere elsősorban a nyelv, az irodalom, a jog és a politika. Eredményei a következő, 1840-től 1848-ig terjedő időszakban érlelődnek meg a gazdasági életben. Az ipari forradalom előjátékának e második szakaszában a gőzgépek üzembe

A Habsburg-monarchia gőzgépállományának megoszlása az egyes országok, tartományok között

	1830		1840		1849		1830	1840	1849
	db	lóerő	db	lóerő	db	lóerő	lóerő %		
Magyarország.....	1	8	9	82	61	967	3,3	4,7	12,4
Galícia.....	1	16	3	30	14	199	6,7	1,7	2,5
Cseh tartományok.....	11	194	78	1057	325	4923	81,5	60,7	63,2
Oszták tartományok....	2	20	32	572	133	1705	8,5	32,9	21,9
Összesen.....	15	238	122	1741	533	7794	100,0	100,0	100,0

állítására folyamatossá válik, iparági szempontból három iparágra — a vas-, a malom- és a cukoriparra — koncentrálódik,⁶⁴ mennyiségileg megközelíti az 1000 lóerőt. A vasiparba 1839-től bevonul a kaválás, a malomiparba 1835-ben a magasórlési eljárás, a cukoriparba pedig 1840-től a répa gépi feldolgozása. A gépgyártás és ezen belül az ipari forradalom előrehaladása szempontjából rendkívül fontos gőzgépgyártás — manufaktúra módszerekkel — 1842-től növekedőben van. Néhány iparágban — papír, textil, fa — új munkagépeket állítanak fel, anélkül, hogy ez a gőzgépállomány növekedésé-

az 1804-ben Kismartonban üzembehelyezett, s feltehetően Angliából származó gőzgép is. (Így tehát nem a statisztika pontatlanságának következménye, amint ezt *Mérei Gyula* „Magyar iparfejlődés 1790—1849” c. munkája 264. lapján állítja, hogy egyes gőzgépek e felállításban nem szerepelnek.) — Az 1851. évi gőzgépstatiztika már tényleges felvétel eredménye, s az 1851-re megállapított gőzgépállomány — a minden hasonló jellegű felvételnél feltételezhető kis arányú hiány erejéig — teljesnek és pontosnak tekinthető. Az állomány megállapítása mellett az összeírásnál többek között a gép felállításának, illetőleg üzembehelyezésének időpontját is tudakolták. Az erre adott válaszok alapján készített feldolgozással szemben, a rész-adatok pontosságát illetően, nagy követelmény nem támasztható, viszont a gőzgépek elterjedési ütemének megállapítására így is alkalmas még akkor is, ha tekintetbe vesszük, hogy az üzembehelyezés időpontjának retrospektív módszerű megállapításából következően a megszűnt vállalkozások gépei nem szerepelhetnek a feldolgozásban. Hasonló — a dolgok természetéből eredő — nehézség forrása, hogy egyes gépek teljesítménye átalakítás, vagy eredeti túlméretezésen alapuló bátrabb kihasználás révén, az idők folyamán megváltozott, miáltal azonosításuk az irodalmi, levéltári, vagy más statisztikai források alapján sok esetben nem lehetséges. (Vö. *Marx Károly*: A tőke. I. k. 447. l.) — Az 1851. évekhez hasonló módszerrel készült az 1863. évi statisztika is. Ennek visszatekintő adatai azonban, mivel csak tíz évre terjednek, közelebb állnak a valósághoz, mint az 1851. évi statisztikáé.

⁶⁴ 1851-ben a vasiparra 483, a malom- és cukoriparra 551 lóerő esett az iparban összesen alkalmazott 1246 lóerőből.

Az évenként felállított gőzgépek száma és lőereje

Év	Alsó- és Felső Ausztriában		A többi osztrák tartományban		Osztrák tartományokban összesen		Cseh tartományokban		Magyarországon Horvát-Szlavonországgal együtt		Galíciában		Monarchiában összesen	
	db	lőerő	db	lőerő	db	lőerő	db	lőerő	db	lőerő	db	lőerő	db	lőerő
1804									1	8			1	8
1816											1	16	1	16
1818							1	8					1	8
1819							1	15					1	15
1822							1	4					1	4
1823							3	60					3	60
1824	1	4			1	4							1	4
1829							1	24					1	24
1830	1	16			1	16	4	83					5	99
1831							2	10	1	4			3	14
1832			1	3	1	3	3	44					4	47
1833			1	8	1	8	3	26					4	34
1834	3	66	1	8	4	74	3	38	1	2			8	114
1835	1	10			1	10	4	93	1	20	1	6	7	129
1836	5	71			5	71	10	178	1	8			16	257
1837	5	66			5	66	9	85					14	151
1838	2	26	2	44	4	70	7	61	3	30			14	161
1839	3	124	2	72	5	196	10	120					15	316
1840	3	44	1	10	4	54	16	208	1	10	1	8	22	280
1841	10	194			10	194	20	290	2	46			32	530
1842	4	28			4	28	15	164	1	10	1	30	21	232
1843	10	74			10	74	17	277	1	6	2	14	30	371
1844	3	33	4	74	7	107	24	320	5	106	1	36	37	569
1845	16	156	2	22	18	178	29	363	7	66	3	28	57	635
1846	9	96	3	29	12	125	32	434	8	184			52	743
1847	9	41	9	145	18	186	47	879	18	279			83	1344
1848	10	59	3	42	13	101	34	656	4	140	1	35	52	932
1849	7	130	2	10	9	140	29	483 ¹	6	48	3	26	47	697 ¹
1850	22	173	4	40	26	213	66	743 ¹	17	258 ¹	3	22	112	1 236 ¹
1851	28	320	13	246,5	41	566,5	87	1 232 ³	20	208 ⁴	1	12	149	2 018,5
Ismertelen			1	6	1	6	20	150	3	28	1	5	25	189
Összesen	152	1 731	49	759,5	201	2 490,5	498	7 048 ³ ₄	101	1 461 ¹ ₂	19	238	819	11 238,5
1851*	91	1 202	21	370	112	1 572	422	7 076	45	761	18	296	597	9 705
1852	19	200	28	739	47	939	92	1 574	13	208	3	49	155	2 770
1853	16	166	8	116	24	282	57	567	21	256	7	80	109	1 185
1854	17	212	19	358	36	570	95	1 549	32	323	8	92	171	2 534
1855	13	238	8	354	21	592	82	952	34	468	8	141	145	2 153
1856	22	301	16	440	38	741	138	1 872	50	623	5	53	231	3 289
1857	21	264	29	540	50	804	135	2 014	43	617	16	336	244	3 771
1858	41	773	25	398	66	1 171	204	3 766	73	1 243	9	247	352	6 427
1859	29	455	35	879	64	1 334	144	2 135	54	802	7	183	269	4 454
1860	28	328	28	343	56	671	124	2 464	92	1 012	11	295	283	4 442
1861	33	542	33	709	66	1 251	133	2 378	104	1 962	6	98	309	5 689
1862	52	696	30	467	82	1 163	224	3 065	101	1 159	12	120	419	5 507
1863	49	691	29	721	78	1 412	162	2 666	71	991	19	426	330	5 495
Összesen	431	6 068	309	6 434	740	12 502	2012	32 078	733	10 425	129	2416	3615	57421

* Az 1851-ig felállított gőzgépekből 1863-ig üzemben maradtak adatai.

*A frisstűzek és a kavarók számának alakulása Magyarországon*⁶⁵

Év	1841	1858	1868	1885	1898	1906	1910
Frisztűz.....	308	94	124	—	18	7	6
Kavarókemence.....	10	45	135	89	52	38	23

ben kifejezésre jutna. A szállítás és közlekedés gépi átalakulása a folyami hajózásban 1831-ben megindul, 1849-ig (52 gőzhajó) jelentős színvonalig jut. Megkezdődik a vasútépítés (178 km) és a távíró bevezetése. Mindehhez járul még döntő tényezőként a feudális termelési viszonyokat felváltó kapitalizmus uralomra jutása. E változások együttese megalapozza az ipari forradalom kibontakozásának lehetőségét, ezért az ipari forradalom kezdő időpontját Magyarországon 1849-cel jelölhetjük meg. A megelőző két évtized folyamán, két szakaszban végbemenő technikai fejlődés, beleértve a gőzgépek kezdődő elterjedését is, a magyarországi ipari forradalom előjátékának tekinthető.

Magyarország 1849 előtti technikai fejlődése a Habsburg-monarchia egyes országai mögött nagy mértékben lemaradt. Az osztrák tartományok gőzgépállománya 1844-ben, a cseh tartományoké 1840-ben volt megközelítőleg annyi, mint Magyarországé 1849-ben. Ha a lakosság számához arányítjuk az adatokat, e lemaradás még sokkal nagyobb méretű. Hozzávetőleges számítás szerint, amíg 1851-ben Magyarországon 10 000 lakosra 1,3 lóerő esett a felállított gőzgépekből, addig az osztrák tartományokban 5,0, a cseh tartományokban 11,2, Galíciában 0,5. A fejlődés óramutatójának ilyenén járása összefüggött a Habsburg-monarchián belüli egyes országok gazdasági-társadalmi szerkezetének és tulajdonviszonyainak különbözőségével és az egyes nemzetek uralkodó osztályainak gazdaságpolitikájával. De a Habsburg-monarchia egésze is több évtizeddel maradt el nemcsak Anglia, hanem más országok technikai fejlődése mögött. Így pl. 1852-ben Poroszország négyszer,⁶⁶ 1847-ben Franciaország kilenceszer nagyobb gőzgép állománnyal rendelkezett.⁶⁷ A Monarchia részesedése a világ gőzgép-állományában 1840-ben 0,5%-ra, 1850-ben 1,3%-ra és 1860-ban 2,3%-ra ment. S Magyarországot? Egy magának Berlin városának gőzgépállománya 1850-ig nagyobb volt mint egész Magyarországé.⁶⁸

⁶⁵ Tafeln zur Statistik 1841; Magyarország gyáripára 1898-ban. II. füz. 67—68. 147. l.; Magyarország gyáripára 1906-ban I. rész, Vasipar. Bpest. 1911. 137—139. l. 1910-ben frisskemence már csak Felsőretemén (4) és Nadrágon (2) volt.

⁶⁶ J. Kuczynski: Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland. Berlin. 1848. Band. 3. 94. l.

⁶⁷ Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik. IV. Heft, Wien. 1865. Verhandlungen der Statistischen Centralkommission im Jahre 1864. 47. l.

⁶⁸ Otto Wiedfeldt: Statistische Studien zur Entwicklungsgeschichte der Berliner Industrie von 1720 bis 1890. Leipzig. 1898. 98. l.

В. ШАНДОР:

РАЗВИТИЕ ТЕХНИКИ В ВЕНГРИИ ВО ВРЕМЯ АБСОЛЮТИЗМА

Резюме

Выдвинутые со стороны венгерской исторической науки требования, а в еще большей мере общественный интерес к предистории, возбужденный решающей ролью технического развития в социалистическом строительстве, настоятельно требуют разработки истории техники Венгрии времен капитализма и принципиального и методологического обоснования этой специальной области исторической науки. Этой цели стремится послужить предлагаемая статья, которая является составной частью подготовляемого очерка истории техники, избрав вместо предварительного теоретического выяснения проблем путь практического опыта, обоснованного на фактическом материале.

Введением статья выдвигает некоторые черты диалектической связи технического развития и производственных отношений, в дальнейшем она устанавливает признаки и периодизацию двух стадий развития истории отечественной техники, периода промышленного переворота и монополистического капитализма.

В дальнейшем, излагая фактический материал, статья устанавливает, что в *классическом ходе* промышленного переворота в Англии преобразование техники промышленного производства произошло исторически в трех этапах. В первом этапе распространение механизированного прядения и ткачества в хлопкопрядении поставило на место раньше почти исключительно ручного труда механизированный труд. Этим техническим преобразованием закончился исторически первый этап революции промышленной техники, представлявший собой исходный пункт промышленного переворота. — Второй этап характеризуется *внедрением паровой машины в промышленное производство*. Паровая машина, универсальная машина промышленного переворота, подняла начавшееся с изобретения хлопкопрядильных машин преобразование промышленной техники на ступень общего промышленного переворота, распространившегося и на технику связи и транспорта, а также сельского хозяйства, преобразовавшего в сущности способ производства. *Третий и вместе с тем заключительный этап* образования технического базиса промышленного переворота в середине XIX в. заключился в области черной металлургии в распространении puddling-ования и в производстве машины машиной. В этом этапе образовался собственный технический базис промышленного переворота.

Эти три исторических этапа революционного преобразования средств производства в промышленности, во всей возможной их полноте расчленения, обнаруживаются только в промышленном перевороте в Англии. Но в Англии промышленный переворот стал полным уже около 1825 г., т. е. еще до возникновения собственного технического базиса фабрично — заводской системы. В самых развитых странах европейского континента, однако, кульминационный пункт промышленного переворота совпал с третьим этапом.

Раньше происходящий промышленный переворот в Англии оказал решающее влияние на ход образования промышленного переворота в других странах и вместе с тем исключил также возможность повторения где бы то ни было «классического» английского хода, в частности по отношению первоначальных исторических этапов преобразования средств производства. Вдобавок революционное преобразование транспорта и связи совпадало тоже с тем временем, после 1825 г., когда в Англии промышленный переворот стал уже полным, а на континенте он находился еще в первоначальной стадии.

Вследствие хронологического различия в ходе промышленного переворота в Англии и на континенте, Англия временно стала «мастерской мира» и вместе с Францией банкиром мира. Это обстоятельство с одной стороны способствовало разрыванию промышленного переворота на европейском континенте, а с другой стороны, — в частности с точки зрения финансирования технического преобразования промышленности — задержало его.

Однако это хронологическое различие оказало известное влияние и на складывание производственных отношений на континенте. Успехи промышленного переворота в Англии ускорили возникновение капиталистических производственных отношений на континенте. Но так как новые капиталистические страны получили разрушающие устаревшие отношения собственности механизированные средства производства от английской промышленности в готовом виде, это не способствовало коренной ликвидации старых отношений собственности и таким образом наряду с наличием классического — *первичного* — вида капитализма в других странах капиталистическое развитие произошло по *вторичным* путям.

Таково было положение и в Венгрии, где первые признаки промышленного переворота показались еще в 30-х годах XIX в. До буржуазной революции 1848—1849 гг.

в Венгрии можно говорить только о прологе промышленного переворота. Первоначальная механизация, происшедшая хронологически в двух фазах (1831—1839, 1840—1848 гг.), распространилась, наряду с возникновением основ машиностроения, на железнодорожную, мукомольную и сахарную промышленность. Промышленный переворот же начался в Венгрии с 1849 г.

V. SÁNDOR

L'ÉVOLUTION DE LA TECHNIQUE EN HONGRIE A L'ÉPOQUE DE L'ABSOLUTISME

R é s u m é

Les exigences qui se sont présentées de la part de la science historique hongroise, plus encore l'intérêt général qui portait sur les prémisses de l'évolution technique ayant eu un rôle décisif à jouer dans l'édification du socialisme, réclament la mise au point de l'histoire de la technique de l'ère du capitalisme en Hongrie et le fondement théorique et méthodologique de ce domaine spécial de la science historique. Le présent article, faisant partie d'un précis d'histoire technique en préparation, sans en mettre au point les problèmes de principe, mais choisissant la voie de l'expérience pratique basée sur les données de fait, se propose de contribuer à la réalisation de cet objectif.

En guise de préambule l'article souligne certaines caractéristiques des rapports dialectiques qui existent entre l'évolution de la technique et les conditions de la production, et ensuite précise les caractères et les limites chronologiques des deux étapes d'évolution de la technique du pays, à savoir l'étape de la révolution industrielle et celle de la période technique du capitalisme monopoleur.

Dans ce qui suit, tout en exposant les données de fait, l'article expose que *le processus classique* que la révolution industrielle connut en Angleterre, la transformation de la technique de la production industrielle, se déroula historiquement en trois étapes. Dans la première, à la suite de l'expansion de la filature et de la tissure automatiques dans l'industrie cotonnière, le travail manuel céda sa place au travail mécanique. Par cette transformation technique s'acheva, en effet, la première étape de la révolution de la technique industrielle, étape initiale de la révolution industrielle. La seconde étape se caractérise par *l'introduction des machines à vapeur dans la production industrielle*. Ce sont les machines à vapeur, machines universelles de l'évolution industrielle, qui élevèrent la transformation de la technique industrielle, commencée grâce à l'invention des machines de l'industrie cotonnière, au rang de la révolution industrielle générale s'étendant sur la technique des communications, des transports et de l'agriculture, révolution qui transforma, au fond, le mode de production. L'expansion du procédé de puddlage dans la fonderie et la fabrication mécanique des machines constituèrent la base technique de la troisième et dernière étape de la révolution industrielle déroulée au milieu du XIXe siècle. A cette période-là se développa la base technique, à elle, de la révolution industrielle.

Ces trois étapes historiques dans lesquelles avait lieu la transformation révolutionnaire des instruments de production industriels ne se distinguèrent nettement qu'au cours du développement que la révolution industrielle connut en Angleterre. Cependant en Angleterre la révolution industrielle était en plein développement déjà vers 1825, dès avant la formation de la base technique du système industriel. Dans les pays les plus évolués du continent européen, par contre, la révolution industrielle n'atteignit son apogée que dans la troisième étape d'évolution.

La révolution industrielle qui s'est déroulée antérieurement en Angleterre avait une influence décisive sur la formation de la révolution industrielle déclenchée dans d'autres pays, révolution qui exclut à la fois la possibilité d'une répétition, quelque part que ce soit, — surtout en ce qui concerne les étapes historiques originelles de la transformation des forces productives — du processus «classique» de l'Angleterre. Ajoutons que la transformation révolutionnaire des transports et du trafic s'effectua dans la même période succédant à l'année 1825, date où la révolution industrielle était au comble en Angleterre, alors que sur le Continent elle n'était encore qu'à ses débuts.

En conséquence du déplacement de phase qui survint entre les révolutions industrielles déroulées en Angleterre et sur le Continent au début du XIXe siècle, l'Angleterre devint pour un certain temps «l'atelier du monde» et — avec la France — le banquier du monde. Cette circonstance facilita d'une part le développement de la révolution industrielle sur

le Continent et d'autre part lui mit obstacle, et cela en première ligne au point de vue du financement de la transformation technique de l'industrie.

Ce déplacement de phase avait, lui, un effet à exercer sur la formation des rapports de production sur le Continent. Les résultats que la révolution industrielle acquit en Angleterre ont accéléré l'évolution des rapports de production capitalistes sur le Continent. Vu que les nouveaux pays capitalistes empruntèrent quasi en état achevé à l'industrie anglaise les instruments de production mécaniques désagrégeant les rapports de propriété périmés, tout cela ne facilita point la liquidation radicale des anciens rapports de propriété et en conséquence — en présence du capitalisme classique, *primaire*, — dans les autres pays l'évolution capitaliste s'engagea dans une voie *secondaire*.

C'était également le cas en Hongrie, où les premiers indices de la révolution industrielle firent leur apparition dans les années 1830. Jusqu'au déclenchement de la révolution bourgeoise de 1848—1849 il ne s'agissait là que de ses préludes. La mécanisation initiale s'étant effectuée dans l'ordre chronologique en deux étapes (1831—1839, 1840—1848) s'étendit en dehors des bases de la fabrication des machines, sur la sidérurgie et sur les industries minotière et sucrière. La révolution industrielle ne prit un essor en Hongrie qu'à partir de 1849.

MAYER MÁRIA

A XIX. századvégi kárpátukrán agrárnépesség társadalmi szerkezetének statisztikai ábrázolása

A mezőgazdasági jellegű kapitalista Magyarország politikai és gazdasági életében jelentős szerepet játszó agrárkérdés, az agrárnépesség helyzetének és mozgalmainak vizsgálata mai történetírásunk egyik alapvető feladata.

A dualista monarchia Magyarországa a legkülönbözőbb földrajzi és nemzetiségi tájak, de egymástól eltérő történeti múlttal is bíró országrészek összessége volt. A történeti fejlődés sokévszázados hasonló tendenciája természetesen a közös vonások sokaságával ruházta fel a XIX. század végei ország gazdasági és politikai életét. Általános érvényűekké váltak olyan jelzők, mint pl. „gazdasági és politikai téren elmaradott”, „feudális maradványokkal terhes ország” stb. jelzők. Ennek ellenére azonban a századvégi Magyarországon az egyes tájak egymástól eltérő, sajátos vonásokkal is rendelkeztek, melyek tükröződtek a politikai élet és a társadalmi mozgalmak területén, de amelyek világosan jelentkeztek a gazdasági rend és a társadalmi struktúra alakulásában is.*

A találón Viharsaroknak nevezett Békés, Csanád, Csongrád megyék híressé vált agrárproletár-mozgalmai például érdekes, sajátos vonásokat sejtetnek e táj gazdasági rendjében, társadalmi struktúrájában is. S valóban, a rendelkezésre álló statisztikai adatok felhasználásával végzett megyei összehasonlító számítások nyomán érthetőbbé válik, miért éppen e táj társadalmi mozgalmi bővelkednek a szegényparaszti és agrárproletár-megmozdulásokban. Az 1900. évi kereső mezőgazdasági népesség megyénkénti, hirtokkategóriák szerinti elemzése során ugyanis kiderül, hogy országos viszonylatban — a szintén speciális vonásokkal rendelkező Fejér és Szabolcs megyékkel karöltve — a kereső mezőgazdasági népességen belül itt volt a legmagasabb a nincstelen

* Utalunk Marx megállapítására az általános társadalmi törvények különös megjelenési formáiról, amelyet Molnár Erik idéz és magyaráz „A történelmi materializmus filozófiai alapp problémái.” c. második átdolgozott és bővített kiadás. Kézirat. 1961. munkájában. (112. l.). A Marx Tőkéjéből vett idézet így hangzik: „Ugyanaz a gazdasági alap — az azonosságot a fő feltételek szerint véve — a számtalan különböző empirikus állapot, a természeti feltételek, a faji viszonyok, a kívülről ható történeti befolyások stb. következtében megjelenésében végtelen sok változatot és fokozatot mutathat, amelyeket csak az empirikusan adott körülmények elemzése útján lehet megérteni.” (Marx: Tőke. 1. k. 663. l.)

Az idézet elsősorban az egyes kapitalista országok közötti különbségekre vonatkozik, azonban — úgy véljük — lényegében vonatkoztatható az egy országon belüli, egymástól eltérő jellegű tájakra is.

Az idézettel kapcsolatosan Molnár Erik még megjegyzi, hogy „a faji viszonyok az antropológia mai álláspontja szerint nem játszanak szerepet” (ld. uo.), amely megállapítással jelen tanulmányunk esetében is teljesen egyetérthetünk.

agrárproletárok aránya, átlagosan 55—65%, míg ugyanakkor az országnak voltak olyan tájai, pl. Liptó, Sáros, valamint Csik, Maros-Torda, Beszterce-Naszód, Nagyküküllő, Szeben, Hunyad s Bihar megyék, ahol az agrárproletariátus aránya alig 15—25% körül mozgott.¹

Az egyes magyarországi megyék, ill. helyesebben az egyes magyarországi tájak társadalmi szerkezetének statisztikai elemzése tehát igen érdekes — a politikai és a társadalmi mozgalmak megértését is elősegítő — eredményeket ígér, melyen belül — Magyarország agrárország lévén — elsősorban az agrártörténeti ill. az agrárnépeesség viszonyait tükröző elemzések elvégzése tűnik elsőrendű fontossággal bírónak.

A táji sajátosságok elemzése különösen érdekesnek ígérkezik a kapitalista Magyarország nemzetiségi peremvidékeinek agrárviszonyaira vonatkozóan, mivel országos viszonylatban itt találjuk a lakosság megoszlása szempontjából a leginkább agrárjellegű társadalmakat, ugyanakkor viszont ezen agrártársadalmak és gazdálkodási módjuk síkvidékitől eltérő alakulását jelentős mértékben befolyásolhatta

a) a politikai és gazdasági téren egyaránt jelentkező nemzetiségi elnyomás,

b) a geográfiai környezet elsősorban iparfejlesztést igénylő, s az ország központi területeitől távolosó jellege is.²

A polgári magyar történetírás általában nem fektetett súlyt a nemzetiségi társadalmak helyzetének vizsgálatára, a nemzetiségi társadalmak sajátos s nem ritkán a rendszert vádoló jelenségeinek feltárására.

Az egyes nemzetiségekre vonatkozóan általában a kormány adott napi-politikai irányzatát szolgáló, meglehetősen felszínes népszerű jellegű kiadványok láttak napvilágot. A mélyenszántó kutatás fehér holló számba ment.³

Történetírásunk pótolni kívánja e mulasztást, midőn célul tűzi ki a magyarországi népek történetének alapos és sokoldalú megismerését. E nagy közös erőfeszítéshez kíván szerényen hozzájárulni a jelen tanulmány, amelyben a századvégi statisztikai kiadványok adatai alapján megkíséreljük megtenni az első lépéseket a kárpátaljai, ill. a kárpátukrán társadalmi szerkezet terén mutatkozó sajátos vonások statisztikai eszközökkel történő kimutatása terén, annál is inkább, mivel írásbeli forrásaink szerint a kárpátukránok a gazdasági és társadalmi fejlődés terén az országnak egyik legelmaradottabb nemzetiségét képezték.

Jelen esetben tehát a századvégi kárpátukrán társadalmi struktúra terén mutatkozó sajátos vonásokat kívánjuk megvizsgálni. Meg kívánjuk azonban jegyezni, hogy egy-egy, nagyjából azonos társadalmi-gazdasági jegyeket viselő magyarországi „táj” határai nem mindig esnek egybe az egyazon nemzetiség által lakott terület határaival, azaz a „geográfiai-történeti-gazdasági tájak”

¹ Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 1900. 15.

² Sándor Vilmos: Magyarország függőségének jellege a dualizmus korában. Történelmi Szemle. 1958. 1—2. sz.

³ A kárpátukránok újkori viszonyaira vonatkozóan eléggé rövidlégzetű, de tárgyilagosságra törekvő, hasznos mű Bonkáló Sándor: A rutének c. Budapestén é. n. megjelent könyve. Igen érdekesek Zsathovics Kálmán néprajzi leírásai a kárpátukrán nép életéről, szokásairól. Marxista igényű feldolgozás magyar történész tollából: Perényi József: Iz isztorii zakarpatszkih ukraincev. 1849—1914. Studia Historica, 1957. 14. 1. (oroszul). Az ukrán történészek vonatkozó, kisebb részt tanulmányait ld. az ungvári egyetem Naukovi Zapiszki c. folyóiratában.

kialakításánál helytelen lenne csupán az ott élő lakosság nemzetiségi hovatartozásának szempontjából kiindulni.

Természetesen lehetséges az egyazon nemzetiség által lakott, s esetenként igen különböző földrajzi és gazdálkodási adottságú tájakat magukban foglaló nemzetiségi országrészek viszonyainak együttes vizsgálata is, s az így nyert összefoglaló átlagadatok haszonnal vethetők egybe az egyéb nemzetiségekre vonatkozó számításokkal.

Az 1900. évi népszámlálás adatai alapján, a legalább 75%-ban egyazon nemzetiség által lakott megyékből kialakított nemzetiségi tájegységek kereső mezőgazdasági népességének strukturális megoszlásával kapcsolatban végzett számításaink például igen érdekes „átlagos” differenciákat mutatnak az egyes nemzetiségi tájak között. Ezek oka azonban természetesen — mint említettük — nem a nemzetiségi hovatartozásban, hanem a geográfiai, történeti stb. tényezőkben keresendő.

A kereső mezőgazdasági népességben belül az egyes kategóriák aránya a legalább 75%-ban egyazon nemzetiség által lakott tájakon belül, 1900-ban, %-ban⁴

	Felsődunántúli magyar	Duna—Tisza közti magyar	szlovák	délerdélyi román
	A	B	C	D
Agrárproletár	46,55%	47,31%	23,98%	21,43%
0—5 holdas*	10,67%	10,63%	20,53%	19,76%
5—50 holdas*	32,84%	37,64%	54,61%	57,02%

A nemzetiségi tájegységenkénti kiragadott példák nagyjából és egészében helyesen tükrözik a társadalmi struktúrákban mutatkozó eltérést. A legmagasabb pl. az agrárproletárok aránya a mezőgazdaság kapitalizálódása terén legelőrehaladottabb magyar vidékeken. Hasonló jellegű példákból még többet is lehetne említeni, azonban jelen tanulmányunknak ez nem feladata. Ismételten hangsúlyozni kívánjuk, hogy a csupán nemzetiségi elv alapján kialakított vidékek egymástól eltérő földrajzi gazdasági tájakat foglalhatnak magukban.

Tanulmányunkban a századvégi kárpátukrán társadalmi struktúra átlageredményekben mutatkozó elemzését szeretnénk elvégezni. (A kárpátukrán-lakta tájon belüli, a társadalmi struktúrában, a gazdálkodás módjában stb. mutatkozó eltérések vizsgálata az elkövetkező munkálatok feladata lesz.) A vizsgálandó területi egység kialakításánál így a nemzetiségi hovatartozás elvét vettük figyelembe. A kárpátukrán vidék területi meghatározásánál természetesen nem lehetett irányelvül kitűzni a lakosságon belüli 75%-os, vagy akár a minimális abszolút többséget jelentő ukrán arányt, mivel az 1900-ban kivétel nélkül az 50% alatt van. Fentiek következtében a kárpátukránok zömét felölelő négy kárpátaljai megyét (Bereg, Ung, Máramaros, Ugocsa)

⁴ Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat. 1900. 15.: A) Győr, Komárom, Esztergom, Veszprém, Fejér megyék, B) Pest-Pilis-Solt-Kiskun m., C) Árva, Trencsén, Liptó, Zólyom m., D) Hunyad, Alsó-Fehér, Szeben, Fogaras m.

* A 0—50 holdas birtokosok arányában benne foglaltatnak a segítő családtagok is. A tényleges birtokosok aránya a közöltnek kb. a fele, másik felét pedig a segítő családtagok teszik. Az agrárproletárok aránya segítő családtagok nélkül értendő.

vettük kárpátukrán-lakta vidéknek, noha az ukránok aránya 1900-ban ezekben a megyékben is átlagosan csak 43,3%.

Az út, amelyen elindulunk, meglehetősen járatlan. Igaz ugyan, hogy a századvégi statisztikai kiadványok (1895. évi mezőgazdasági statisztika, valamint az 1900. évi népszámlálás) köteteinek országos átlageredményei közismertek, azonban a társadalmi struktúrában és a gazdálkodás módjában rejlő nemzetiségi, táji sajátosságok statisztikai ábrázolására való felhasználhatóságuk mind ez ideig kiderítetlen maradt.⁵

A századvégi statisztikai adatoknak a kárpátukrán társadalmi struktúra, a gazdasági rend és a gazdálkodási mód ábrázolására történő felhasználását igen nagy mértékben megnehezíti az a körülmény, hogy ezek nem tartalmaznak közvetlen adatokat a lakosság törvényhatóságonkénti, nemzetiségenkénti társadalmi tagolódásáról, ill. gazdasági viszonyairól, hanem csupán nemzetiségi részletezés nélküli, megyei eredményeket közölnek. A kárpátaljai területi adatok viszont nem tekinthetők kizárólag ukrán vonatkozásúaknak, mivel a négy kárpátaljai megye⁶ összlakosságának csak 43,3%-át teszik az 1900. évi összeírás szerint a kárpátukránok,⁷ s a további rész megoszlik a magyarok, románok, szlovákok és a németek között.

A területi adatoknak az ukránokra vonatkozó hozzávetőlegességét meghatározza számos más tényező is. Többek között pl. a birtokstatisztikai adatoknál a birtokosok nemzetiségi hovatartozásának feltüntetése nélkül szerepelnek a különböző fekvésű és talajú, tehát különböző értékű birtokok, holott kárpátaljai viszonylatban az ukránok e tekintetben általában sokkal rosszabb helyzetben voltak, mint az ottani magyarok zöme.

A nemzetiségi szempontból meglehetősen homogén tizenöt ukrán ill. magyar-lakta járás közül (a négy román és egy szlovák járást nem számolva) a tíz ukránból nyolc és fél a mezőgazdálkodás szempontjából teljesen vagy nagy mértékben kedvezőtlen havasi felvidékre, az ún. Verchovinára, ill. a még kedvezőtlenebb, terméketlen ún. középvidékre esett⁸, s alig másfél járásnyi az Alföld felé lefutó, kedvezőbb dombosvidékre. Ugyanakkor az öt magyar járás

⁵ Egy szerző kísérelt meg eddig az 1895. évi mezőgazdasági statisztika adatai alapján végzett országrészenkénti (Duna bal-jobbpart, Tisza bal-jobbpart, Duna—Tisza-köz, Erdély) összehasonlítások nyomán bizonyos táji sajátosságok megállapítására jutni. Ld.: *Puskás J.*: A magyarországi mezőgazdaság tőkés fejlődésének vizsgálata az 1895. évi üzemmstatisztika adatai alapján. Történelmi Szemle. 1960. 4. sz.

⁶ Bereg, Ung, Máramaros és Ugocsa megyék, amelyekben meglehetősen zárt tömbben, magas arányban élnek ukránok. A négy megye nemzetiségi megoszlása a következő 1900-ban %-ban.

	<i>magyar</i>	<i>német</i>	<i>szlovák</i>	<i>román</i>	<i>ukrán</i>
Bereg	44,7	8,9	0,5	0,0	45,7
Ung	30,2	4,6	28,0	0,1	36,4
Máramaros	13,7	15,3	0,2	24,2	46,4
Ugocsa	42,9	6,6	0,0	11,1	39,3

⁷ A négy megye lakossága 1900-ban:

Bereg vm.....	208 589	ebből ukrán:	95 308
Ung vm.....	153 266	„ „	55 742
Máramaros vm.....	309 598	„ „	143 621
Ugocsa vm.....	83 316	„ „	32 721

Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 1900. I.

⁸ A verchovina, a közép- és síkvidék meghatározására ld.: *Bonkáló*: i. m., *Zsátkovics Kálmán*: Vázlatok a magyarországi oroszok életéből. I—II. Budapesti Szemle, 1895, 220—221. kötet.

közül csupán az egyiknek egy kicsiny része nyúlt bele a középzónába, s a többi mind a termékeny síkvidéken volt.

Igen kedvező volna tehát, ha a kárpátukránok viszonyait kimutatni igyekvő számításainkat a nemzetiségi szempontból nagyjából homogén járások adatai alapján tudnánk végezni. Ez azonban csak egyes esetekben lehetséges, mivel járási bontásban csak birtokkategóriák nélküli, összközségi adatokat tartalmaznak a kiadványok, s így az egyes birtokcsoportok viszonyainak megismerését közvetlenül nem teszik lehetővé. Használhatatlan ilyen tekintetben a 100 holdon felüli birtokosok jegyzékét magába foglaló 1895. évi gazdácímtár is, amelyben csupán a nevek alapján lehet esetleg következtetni az egyes birtokosok nemzetiségi hovatartozására.

Úgy tűnik tehát, hogy mivel nemzetiségi adatok nélküli, törvényhatóságokénti adatok állnak rendelkezésre, a XIX. század végei kárpátukrán társadalmi struktúra, gazdasági rend és a gazdálkodási mód sajátos vonásai statisztikai adatok tükrében nem ábrázolhatók.

Ezzel szemben a megyei ill. a járási adatoknak hozzávetőleges ukrán vonatkozásúakkénti felhasználhatósága mellett számos körülmény szól. Így pl. elsősorban említendő az, hogy a századvégi összkárpátaljai viszonyoknak nemzetiségre való tekintet nélkül igen sok a közös vonása. Ezek a közös vonások a hosszú évtizedes közös társadalmi-gazdasági fejlődésben gyökeredznek, de következményei a korabeli magyar kormány ipar-, közlekedés- és hitel-szervezet fejlesztéssel kapcsolatos nemzetiségi gazdaságpolitikájának is. Ilyen politika ugyanis volt, noha nyilvánosan közzétett vonatkozó törvényekkel és rendeletekkel nem találkozunk. A kormány nemzetiségi gazdaságpolitikája az adott esetben nem csupán a kárpátaljai ukránokat érintette, hanem a táj egésze tekintetében érvényesült, számos következményével egyaránt sújtva a táj valamennyi lakóját, nemzetiségre való tekintet nélkül. A számottevő munkaalkalmat nyújtó gyáripar kiépítésének elmaradását pl. egyaránt nyögte ukrán, román, de magyar is. Ezt bizonyítja az is, hogy például a különösen a XX. század első éveiben rendkívül erőssé váló helyi szegényparaszti mozgalomban, de a későbbi megmozdulásokban is, ukránok, szlovákok, románok és magyarok nevei, a kormány nem kis bosszúságára együtt szerepelnek.⁹ Tehát a túlnyomó többségében nemzetiségeklakta kárpátaljai megyei adatoknak az ukránokra vonatkozó hozzávetőlegességét meghatározó tényezők mellett van olyan mozzanat is — a századforduló idején az egész Kárpátaljára jellemző közgazdasági átlagszint —, amely lehetővé teszi a megyei és járási adatok hozzávetőleges ukrán vonatkozású alkalmazását.

Mindezek ellenére úgy véljük, igen tanulságos volna, ha közelebbi adatokat is szerezhetnénk a kárpátukránok viszonyaira vonatkozóan, azaz pl. feltehető lenne a századfordulói kárpátukrán mezőgazdasági népesség struktúrája, s az egyes ukrán kategóriáknak egymáshoz s a helyi lakossághoz való aránya.

Ilyen jellegű közvetlen adatokat — mint említettük — nem tartalmaznak az 1895. évi, ill. az 1900-as statisztikák. Az egyedüli megközelítő lehetőséget a fentiek hozzávetőleges megállapításához a Magyar Statisztikai Közlöny új sorozatának 1910. évi 64. kötetében található országos összefoglaló táblázat nyújtja, amely 1900-ra vonatkozóan százalékos megoszlásban közli a kereső

⁹ Igen érdekes levéltári anyag van erre vonatkozóan birtokunkban, amelyet a közeljövőben kívánunk feldolgozni.

mezőgazdasági népesség nemzetiség- és birtokkategória szerinti tagolódását. (A birtokosok, részes földművesek, majorosok és az önálló kertészek kategóriái magukban foglalják a segítő családtagokat is. Az agrárproletár, ill. mezőgazdasági és erdészeti tisztviselők aránya a családtagok nélkül értendő.)

Ugyanakkor a Magyar Statisztikai Közlemények új sorozatának 1900. évi 15. kötete — az előbb említettel teljesen azonos csoportosításban — abszolút számokban tartalmazza a mezőgazdasági kereső népesség 1900. évi megyenkénti és országos létszámát.

E két, országos jellegű végeredményeket tartalmazó forrás felhasználásával kíséreltünk meg bizonyos eredményre jutni, mégpedig úgy, hogy vettük a Magyar Statisztikai Közlemények új sorozatának 15. kötetében található, s a magyarországi mezőgazdasági keresők (ill. helyenként keresők valamint segítő családtagjaik) számát abszolút számokban kimutató adatokat, s elosztottuk a Magyar Statisztikai Közlemények új sorozatának 64. kötetében található nemzetiségi-, ill. birtokkategóriánkénti százalékos kimutatás szerint. A számítások eredményeképpen megkaptuk a magyarországi kereső mezőgazdasági népesség 1900. évi nemzetiség- és birtokkategória szerinti, abszolút számokban jelentkező megoszlását. A kapott eredményt ellenőrzésképpen egybevetettük az 1910. évi népszámlálás részletes nemzetiségi adataival,¹⁰ s meggyőződünk arról, hogy az 1900. évre vonatkozóan kapott táblázatunk lényegében helyes, mivel nagyjából és egészében az egyes nemzetiségi társadalmaknál az 1910 évihez hasonló tendenciákat tükröz.

A kutatás szempontjából természetesen sokkal kedvezőbb volna, ha nemzetiségenként nem csupán a keresők, sőt a felsorolt egyes kategóriáknál a keresőknek a segítő családtagok bizonytalan számával bővített adata állna rendelkezésre, hanem lehetséges volna a keresők és eltartottak kategóriánkénti együttes kimutatása is, mert az egyes osztályok és rétegek aránya, a társadalomban elfoglalt súlya így mutatkoznék csak meg a maga teljes valóságában.

Sajnos azonban, amint mondtuk, a korabeli statisztikai felvételek ill. adatközlések ebben megakadályoznak, s ezért az alább következő számításainkban csupán a keresők, ill. a birtokosok, részes földművesek, majorosok és kertészek esetében a keresők és segítő családtagjaik egybevont, meglehetősen bizonytalan, s a korabeli valóságnak csak a töredékét tükröző adatait tudjuk vizsgálni. A keresők és segítő családtagjaik létszámának egybevont kimutatása egyébként főleg a 0—50 holdas kategóriánál méltó különös figyelemre, tekintve, hogy ezek a kategóriák a legnépesebbek, a ugyanakkor itt van legnagyobb szerepe a családtagok segítő tevékenységének is. A 100 holdon felüli közép- és nagybirtok esetében a családtagok aktív bevonása a mindennapi termelő munkába már sokkal kevésbé bírt jelentőséggel, sőt egyáltalán nem volt szokásos.

A kutatást rendkívül érdeklő paraszti kategóriák esetében így csak hozzávetőlegesen állapítható meg a keresők nemzetiségi és foglalkozás szerinti

¹⁰ Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 56. közli az 1910. évre vonatkozó adatokat. Az általunk végzett számítások alapján a 337. oldalon közölt táblázattal kapcsolatban meg kívánjuk jegyezni, hogy az egyes nemzetiségeknek a kategóriánkénti százalékarányok szerint kiszámított, abszolút számokban jelentkező végeredménye, százalékra visszaszámítva nem egyezik a statisztikai közleményekben található százalékvégeredménnyel, bár az eltérés minimális. Egyedüli jelentősebb differencia (3—5000 fő) a délszlávok esetében mutatkozik, ahol a számuk több, ill. a magyarországi kereső mezőgazdasági népességen belüli arányuk valamivel magasabb, mint azt a hivatalos statisztikai végeredmény kimutatja.

száma, azonban — más lehetőség hiányában — kénytelenek vagyunk e megközelítő eredményekkel is megelégedni. Mentségül elfogadhatjuk azt, hogy bár a birtokos (s nyilvánvalóan elsősorban a paraszti) kategóriáknál a keresők és segítő családtagjaik együtt szerepelve a tényleges birtokoslétszámnál magasabb arányszámot mutatnak a kereső mezőgazdasági népességen belül, azonban mivel minden egyes nemzetiség esetében egyformán érvényesül ez az elv, s a segítő családtagok számában általában nemzetiségenként rendkívül nagy eltérés nem lehet, ezért a tényleges arányokra lényegében következtetni lehet.

A kereső mezőgazdasági népesség nemzetiség és birtokkategória szerinti megoszlása Magyarországon 1900-ban százaléokban

	Magyar	Német	Szlovák	Román	Ukrán	Horvát	Szerb	Egyéb
Nagybirtokos	89,7	7,7	0,2	0,8	0,0	0,0	0,6	1,0
Középbirtokos	71,8	12,4	4,5	5,0	0,5	0,2	4,3	1,3
Nagybérlet	78,5	15,7	2,6	1,6	0,2	0,0	0,2	1,2
Birtokos és bérlet 50—100 ..	54,9	18,5	7,7	10,1	0,7	0,6	5,7	1,8
Birtokos és bérlet 5—50 ..	37,7	11,6	13,6	26,8	3,0	1,8	3,6	1,9
Birtokos és bérlet 0—5 ..	32,9	7,2	16,7	32,8	5,8	1,6	1,5	1,5
Részes földműves	56,2	6,5	2,0	26,4	2,5	0,9	4,5	1,0
Gazdasági cseléd	60,1	5,9	13,1	14,9	1,5	0,9	2,2	1,4
Mezőgazdasági munkás ..	52,5	8,6	11,1	19,3	2,5	0,9	3,2	1,9
Erdészeti segédmunkás ..	22,7	8,3	23,0	23,9	17,5	1,6	0,3	2,7
Majoros juht.	51,9	8,8	1,9	31,7	0,3	0,0	4,8	0,6
Önálló kertész	59,9	20,5	5,3	1,8	0,0	0,1	7,3	5,1
Egyéb	46,0	30,4	3,6	8,1	0,5	1,4	7,9	2,1
Gazd. tisztv.	83,6	11,1	2,2	0,9	0,0	0,1	0,7	1,4
Erdész	68,8	20,7	4,3	2,4	0,0	0,2	0,1	3,5

A kapott eredmény, úgy véljük, rendkívül hasznos, mivel annak alapján első ízben áll módunkban az egyes nemzetiségek kereső mezőgazdasági népességének 1900. évi tagolódását vizsgálni.

Ukrán vonatkozásban mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy eredményeink megerősítik írásbeli forrásaink zömét, amelyek szerint a századforduló idején az ukrán birtokosság kategóriánkénti tagolódása meglehetősen egyoldalú volt, amennyiben az ukránok zöme a 0—50 holdasok csoportjában helyezkedett el, ukrán nagybirtokos egyáltalán nincs, s középbirtokos is kevés. Az adatokból arra is fény derül, hogy ez nem speciális ukrán jelenség, hanem kisebb vagy nagyobb mértékben, de általában jellemző a volt magyarországi elnyomott nemzetiségek társadalmi struktúrájára, mivel egyikük sem részesedett a magyarországi összlélekszámon ill. a mezőgazdasági népességen belüli arányának megfelelően a birtokosság két felső kategóriájából, hanem az szinte teljes mértékben a magyarok, ill. az Osztrák-Magyar Monarchia rendjében szintén uralkodó szerepet játszó németek soraiból került ki.¹¹

Egyidejűleg azt is megállapíthatjuk, hogy az egyes nemzetiségek kereső mezőgazdasági népességén belül kisebb-nagyobb eltéréssel, de minden esetben

¹¹ Az egyes nemzetiségek aránya 1900-ban az összlakosságon belül:
magyar ..... 51,4%   ukrán 2,5%
német ..... 11,9%   horvát 1,1%
szlovák ..... 11,9%   szerb 2,6%
román ..... 16,6%   egyéb 2,0%

Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 1900. I.

A mezőgazdasági kereső népesség megoszlása nemzetiség és birtokkategória szerint Magyarországon 1900-ban, abszolút számokban és %-ban

	Magyar	%	Német	%	Szlovák	%	Román	%
Nagybirtok.....	1 571	0,07	135	0,03	3	0,00	14	0,00
Középbirtok	13 020	0,60	2 249	0,48	816	0,13	906	0,08
Nagybérő.....	4 114	0,19	823	0,17	136	0,02	84	0,01
Birtokos és bérő 50—100 ..	22 997	1,05	7 750	1,63	3 226	0,50	42 31	0,36
Birtokos és bérő 5—50 ..	827 283	37,91	254 549	53,60	298 436	46,00	5880 95	49,50
Birtokos és bérő 0—5 ...	227 909	10,44	49 877	10,50	115 686	17,83	2272 16	19,13
Részes földműves	29 995	1,38	3 469	0,73	1 067	0,16	140 90	1,19
Gazdasági cseléd	302 735	13,87	29 720	6,26	65 987	10,17	750 54	6,32
Mezőgazdasági munkás ..	727 568	33,33	119 183	25,09	153 829	23,71	2674 68	22,51
Erdészeti segédmunkás ..	8 727	0,40	3 190	0,67	8 842	1,36	91 88	0,77
Majoros	1 942	0,09	329	0,07	71	0,01	11 86	0,09
Önálló kertész	3 162	0,14	1 082	0,23	280	0,04	95	0,01
Egyéb	1 422	0,07	940	0,20	111	0,02	250	0,02
Gazd. tisztv.	8 293	0,38	1 101	0,23	218	0,03	89	0,01
Erdész „	1 805	0,08	543	0,11	113	0,02	63	0,00
Összes	2 182 543	100,00	474 940	100,00	648 821	100,00	1 188 029	100,00
	Ukrán	%	Horvát	%	Szerb	%	Egyéb	%
Nagybirtok.....	—	—	—	—	10	—	18	0,02
Középbirtok	91	0,06	36	0,05	780	0,52	236	0,27
Nagybérő.....	10	0,01	—	0,00	11	0,00	63	0,07
Birtokos és bérő 50—100 ..	293	0,19	251	0,36	2 388	1,58	754	0,85
Birtokos és bérő 5—50 ..	65 832	42,02	39 499	57,22	78 998	52,18	41 693	47,00
Birtokos és bérő 0—5 ...	40 179	25,64	11 084	16,06	10 391	6,86	10 391	11,72
Részes földműves	1 334	0,85	480	0,70	2 402	1,59	534	0,60
Gazdasági cseléd	7 556	4,82	4 533	6,57	11 082	7,32	7 052	7,95
Mezőgazdasági munkás ..	34 646	22,11	12 472	18,07	44 347	29,29	26 331	29,69
Erdészeti segédmunkás ..	6 728	4,29	615	0,89	115	0,08	1 038	1,17
Majoros	11	0,00	—	0,00	180	0,12	22	0,03
Kertész	—	0,00	5	0,01	386	0,25	269	0,30
Egyéb	16	0,01	44	0,06	244	0,16	65	0,07
Gazdasági tisztv.	—	0,00	10	0,01	70	0,05	139	0,16
Erdész tisztv.	—	0,00	5	0,00	3	0,00	92	0,10
Összesen	156 696	100,00	69 034	100,00	151 407	100,00	88 697	100,00

kb. hasonló arányban csekélyebb az agrárproletárok és magasabb birtokkal rendelkezők aránya, mint a magyarok soraiban. (E tekintetben nem kivétel a magyarországi németiség sem, azonban helyzetük sok tekintetben speciális, ezért külön vizsgálatot érdemel.)

E jelenségen nem változtat az az előbb már említett körülmény sem, hogy a birtokos kategóriáknál érvényesül a segítő családtagok számának hozzáadása a birtokosok tényleges számához, az agrárproletariátusnál pedig nem, hiszen feltehetően a magyaroknál éppen úgy megtörtént ez, mint az egyéb nemzeti-ségeknél. Legfeljebb, ha a keresők, azaz a tényleges birtokosok létszámát inkább megközelítő adatokat szeretnénk kapni, akkor birtokosonként átlagosan egy segítő családtagot számítva, a táblázatunkban szereplő arányok felét viszonyítjuk egymáshoz birtokosokként. A segítő családtagok nélküli birtokosok (a törpebirtokostól a nagybirtokosig bezárólag) nemzetiségi aránya orszá-

A birtokkal rendelkező keresők, valamint segítő családtagjaik száma a kereső mezőgazdasági népességen belül 1900-ban¹²

Nemzetiség	Összes kereső mezőgazdasági népesség	Ebből birtokos kereső + segítő családtagja	%
Magyar	2 182 543	1 096 894	50,2
Német	474 940	315 383	66,4
Szlovák	648 821	418 303	64,4
Román	1 188 029	820 546	69,0
Ukrán	156 696	106 405	67,9
Horvát	69 034	50 870	73,6
Szerb	151 407	92 578	61,1
Egyéb	88 697	53 155	59,9
Összes	4 960 167	2 954 134	59,5

gosan a következőképpen alakul 1900-ban, a kereső mezőgazdasági népességen belül:

magyar	25,1%	ukrán	33,9%
német	33,2%	horvát	36,8%
szlovák	32,2%	szerb	30,5%
román	34,5%	egyéb	29,9%

Mindenesetre átlagosan egy főnél többre tenni a birtokosonkénti segítő családok számát helytelen lenne. Ezt megerősítik a korabeli statisztikai közlések is, mivel az egyik 1900-ra vonatkozó foglalkozási statisztika szerint Magyarországon az önálló birtokosok, haszonbérlok és részes földművesek száma 1 530 926 fő, segítő családtagjaik száma pedig összesen 1 476 579 személy, azaz az arány lényegében 1:1, amint azt fentebb is javasoltuk.¹³

A birtokkal rendelkezőknek a nemzetiségeknél észlelhető magasabb arányára utalt már annak idején az 1910. évi népszámlálás egyik kötetének előszava is, azt az egyes nemzetiségeknek a magyarokkal szembeni „kedvezőbb” társadalmi alakulása jeleként könyvelve el. Állítását azzal támasztotta alá, hogy a kereső mezőgazdasági cselédek és a mezőgazdasági munkások aránya is jóval alacsonyabb az egyes nemzetiségeknél, mint a magyarok körében.¹⁴

Adatainkból kitűnik, hogy a kereső mezőgazdasági népességen belül a nemzetiségi birtokosok aránya valóban magasabb, s a gazdasági cselédek és munkások aránya valóban alacsonyabb, mint a magyarok körében. Ennek ellenére a fenti következtetéssel mégsem érthetünk egyet, már csak azért sem, mert úgy véljük, helytelen csupán a gazdasági cselédek és a mezőgazdasági munkások arányát vizsgálni agrárproletárként az egyes nemzetiségi kereső mezőgazdasági népességen belül. Ugyanis az adott nemzetiségi tájnak az orszá-

¹² Az összes kereső mezőgazdasági népességre vonatkozóan ld.: Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 2. és 15. Nemzetiségi bontás szerint saját eredményünk.

¹³ Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 1900. 27. 209. l.

¹⁴ A Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 64. kötetének előszava a 183.* oldalon a következőket tartalmazza: „A gazdasági munkásoknak 55,7%-a, a gazdasági cselédeknek pedig éppen 69,1%-a a magyar anyanyelvű, (ami) ... igen nagy szociális aránytalanságra mutat rá. Bizonyítja ugyanis azt, hogy a magyar mezőgazdasági népességben sokkal kevesebb a birtokos és sokkal több a birtoktalan proletárelem, mint akármelyik más nemzetiség parasztságában.”

gos egészbe illeszkedő, de mégis különböző (geográfiai, társadalmi stb.) tényezők révén sajátos jegyeket is viselő fejlődésmenete dönti el, hogy az agrárproletariátus gazdasági cselédségként, mezőgazdasági munkásként, pl. aratóként, vagy pedig pl. erdészeti segédmunkásként jelentkezik-e elsősorban. Helyesebb tehát szerintünk e három kategóriát egybevonni s agrárproletárként együttesen arányítani a kereső mezőgazdasági össznépességhez.

A kereső agrárproletárok aránya nemzetiségenként Magyarországon 1900-ban a kereső mezőgazdasági népességben belül

	Magyar	Német	Szlovák	Román	Ukrán	Horvát	Szerb	Egyéb
Gazdasági cseléd	13,87	6,26	10,17	6,32	4,82	6,57	7,32	7,95
Mezőgazdasági munkás ..	33,33	25,09	23,71	22,51	22,11	18,07	29,29	29,69
Erdészeti segédmunkás ..	0,40	0,67	1,36	0,77	4,29	0,89	0,08	1,17
Összes	47,60	32,02	35,24	29,60	31,22	25,53	36,69	38,81

Egyébként a három nincstelen kategória összevonása után is alacsonyabb a mezőgazdasági proletárok aránya az egyes nemzetiségeknél, mint a magyarok körében. Ennek oka azonban nem társadalmuk „kedvezőbb” alakulásában keresendő, hanem gazdasági életüknek az Osztrák-Magyar Monarchiában az elnyomott nemzetiségekkel szemben mégiscsak uralkodó szerepet játszó magyarokéval szembeni elmaradottabb kapitalista fejlődésében rejlik. S bár az agrárproletariátus arányának alakulásában számtalan tényező játszhat szerepet,¹⁵ a jelen esetben nyugodtan állíthatjuk, hogy az agrárproletariátus alacsony aránya a nemzetiségi parasztság gyengébb differenciálódásának, azaz végső fokon a kapitalista viszonyok kezdetlegesebb fokának a jele.

Ugyanezt támasztja alá egyébként a nemzetiségi paraszti birtokosok magas arányszáma is.

A paraszti birtokosok (+ segítő családtagjaik) aránya a kereső mezőgazdasági népességben belül, nemzetiségenként, 1900-ban %-ban

	Magyar	Német	Szlovák	Román	Ukrán	Horvát	Szerb	Egyéb
0—5 holdas	10,44	10,50	17,83	19,13	25,64	16,06	6,86	11,72
5—50 holdas	37,91	53,60	46,00	49,50	42,02	57,22	52,18	47,00
Összes:	48,35	64,10	63,83	68,63	67,66	73,28	59,04	58,72

Ila egy-egy nemzetiségben belül kívánjuk összehasonlítani a kereső agrárproletárok és a paraszti birtokosok arányát, akkor — figyelembe véve, hogy a paraszti birtokosokra vonatkozó adataink a segítő családtagokat is magukban foglalják, s ha azok számát birtokosonként átlagosan egy főre becsüljük — az agrárproletariátusra vonatkozó, fentebb idézett arányokat a paraszti birtokosokénak körülbelül a felével összehasonlítva nyerünk a valóságot többé-kevésbé megközelítő eredményt.

¹⁵ Ld.: Kolossa Tibor tanulmányát a Történelmi Szemle 1959. 1—2. számában „Adatok az agrárproletariátus arányaihoz és összetételéhez az Osztrák-Magyar Monarchiában. 1900”.

A kereső családtagok nélküli birtokosok és a kereső agrárproletárok arányának összevetése nemzetiségenként 1900-ban %-ban

	Magyar	Német	Szlovák	Román	Ukrán	Horvát	Szerb	Egyéb
0—50 holdas	24,17	32,05	31,61	34,31	33,83	36,24	29,52	29,36
agrárproletár	47,60	32,02	35,24	29,60	31,22	25,53	36,69	38,81

Táblázatunkból igen érdekesen tárul elénk az a differencia, amely az egyes nemzetiségek struktúrájánál, a kapitalista viszonyok erősebb vagy gyengébb térhódítása következtében e tekintetben mutatkozik. A kapitalista fejlődésben előrehaladottabb magyar, szlovák, szerb nemzetiségen belül például magasabb az agrárproletárok aránya, mint a paraszti birtokosoké (a speciális német viszonyokkal itt nem kívánunk foglalkozni), viszont a meglehetősen elmaradott kapitalista viszonyokkal bíró ukránoknál, románoknál ez az arány fordított. Itt a paraszti birtokosok aránya meghaladja az agrárproletárokét.

Mindezek előrebocsátása után kívánjuk megjegyezni, hogy a fentebb idézett ukrán vonatkozású adatok országos jellegűek, azaz nem csupán a Kárpátalján élő ukránokat foglalják magukban, hanem felölelik a zömükben szlováklakta Sáros, Szepes és Zemplén megyék, továbbá a Délvidék (Horvát-Szlavonország nélküli) ukránjait is.¹⁶

¹⁶ E három megyében az ukránok aránya meglehetősen alacsony: Sáros vm-ben 1900-ban: 19,5%, Szepes vm-ben: 8,3%, Zemplén vm-ben: 10,6%.

Ezenkívül főleg Bács-Bodrog, valamint egy-egy Tisza—marosszögi és Királyhágón túli megyében találhatók elenyészően kis arányban ukránok 1900-ban. Az ukránok aránya az összlakosságon belül:

Bács-Bodrog vm.	1,6%
Krassó-Szőrény vm.	0,2%
Csanád vm.	0,1%
Beszterce-Naszód vm.	0,1%
Hunyad vm.	0,2%

A magyarországi ukránok elhelyezkedésére vonatkozóan:

Bereg vm.	95 308 fő	22,44%
Ung „	55 742 „	13,12%
Máramaros „	143 621 „	33,81%
Ugocsa „	32 721 „	7,70%
Sáros „	33 988 „	8,00%
Szepes „	14 333 „	3,37%
Zemplén „	34 831 „	8,20%
Duna balp.	164	0,04%
Duna jobb.	62	0,02%
Duna-Tisza köz.	10 319 „	2,43%
Tisza jobb. (Bereg, Sáros, Szepes, Ung, Zemplén nélkül)	601 „	0,14%
Tisza balp. (Máramaros és Ugocsa nélkül)	625 „	0,15%
Tisza—Maros szög	1 192 „	0,28%
Királyhágón túl	1 267 „	0,30%
Összes :	424 774 „	100 %

Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 1900. I.

Figyelembe véve, hogy a magyarországi ukránoknak 77%-a (424 774 főből 327 392 fő) élt a századforduló idején Kárpátalján, úgy véljük, hogy a fenti összmagyarországi ukrán mezőgazdasági kereső összlélekszámnak 77%-át, azaz hozzávetőlegesen 120 656 főt lehet kárpátukránnak tekinteni. Ugyanakkor hangsúlyozni szeretnénk, hogy e számítást csupán azért tartjuk megengedhetőnek, mivel eddigi kutatásaink szerint a magyarországi összukrán társadalmi struktúrára lényegében az abszolút többséget alkotó kárpátukránok ütik rá bélyegüket, ill. a zömében a szomszédos területeken élő (s jelen tanulmányunkban részletesen nem érintett) ukránok társadalmi struktúrája és anyagi viszonyai nagy vonalakban, lényegében megegyeznek az általunk tárgyalt kárpátukránokéval, tehát az országos jellegű arányok általános érvényű magyarországi ukrán vonatkozású átlageredményeknek tekinthetők.

Az így nyert kárpátukrán mezőgazdasági kereső létszám meglehetősen reális is, mivel az 1910. évi népszámlálási adatok szerint a kárpátaljai ukrán mezőgazdasági főfoglalkozású keresők száma 119 539 fő, s ugyanakkor tudjuk, hogy a mezőgazdaságból élő kárpátukrán keresők aránya 10 év alatt lényegében azonos maradt.¹⁷

Megjegyzendő, hogy e felfogással szemben felmerült az a vélemény, ill. javaslat is, hogy a kárpátaljai ukrán mezőgazdasági kereső népesség létszámának alapjául ne e bizonyos 77% szolgáljon, hanem a kárpátaljai megyei eredményekből kiindulva az ukrán lakosságnak a helyi, kárpátaljai összlakosságon belüli arányát, azaz a 43,3%-t vonatkoztassuk az ukránoknak az egyes helyi társadalmi osztályokon belüli térfoglalására. E módszer azonban túlzottan mechanikus, mivel lényegében az összkárpátaljai viszonyokat vonatkoztatná az ukránokra, azaz ahelyett, hogy hozzásegítene az általános törvényszerű helyi fejlődésen belül az ukrán sajátosságok feltárásához, eleve elmossa azokat, lehetetlenné téve így megismerésüket is. E meggondolás alapján tehát elvetettük e javaslatot, annál is inkább, mivel a munka során már kialakult részeredmények is az általunk választott út helyességét bizonyították.

A felhasználásra kerülő bizonyos 77% természetesen csupán hozzávetőleges kárpátukrán adat, lényegében azonban helyes, és éppen ezért úgy véljük, megengedhető, hogy segítségével megkíséreljünk kissé mélyebbre hatolni a kárpátukrán társadalom struktúrájának megismerése terén.

Elöljáróban megállapíthatjuk az ukránoknak a kárpátaljai mezőgazdasági kereső népességen belüli hozzávetőleges arányát.

Az ukránok aránya a kereső mezőgazdasági népességen belül Kárpátalján 1900-ban¹⁸

	Kereső mezőgazdasági népesség összesen	ebből ukrán	
		fő	%
Bereg.....	63 200	120 656	
Ung.....	45 812		
Máramaros.....	94 522		
Ugoesa.....	26 315		
	229 849	120 656	52,4

¹⁷ Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 1910. 56.

¹⁸ Uo. 1900. 2. és 15.

Ez ahhoz képest, hogy az ukrán nemzetiség a helyi összlakosságnak csak 43,3%-át képezte, meglehetősen magas az ukránoknak átlagon felüli mezőgazdasági jellegű foglalkozására utal, alátámasztva a korabeli népszámlálási statisztika azon adatát, amely szerint az ukránok körében a mezőgazdaságból élők aránya országos viszonylatban egyike a legmagasabbaknak.¹⁹

A századfordulói kárpátukrán társadalom fokozottan mezőgazdasági jellege nyer kifejezést abban a tényben is, hogy míg a helyi összlakosságnak (ukránok nélkül) 13,0%-a rendelkezett birtokkal, addig az ukránok közül 25,0%.

A kereső birtokosok és segítő családtagjaik aránya a kárpátaljai összlakosságon belül 1900-ban²⁰

	Összlakosság	Birtokos és segítő családtagja	%
Ukránok nélkül	427 377	59 647	13,0
Ukrán	327 392	81 932	25,0
Összesen:	754 769	141 579	18,7

A fentiekből következőleg a segítő családtagokkal együtt számított helyi öszsbirtokosságnak hozzávetőlegesen 57,8%-a ukrán a századforduló idején. Természetesen ez a magas arány erősen módosul az egyes birtokkategóriák tekintetében, s mind országos, mind helyi viszonylatban is meglehetősen alacsony a 100 holdon felüli kárpátukrán birtokosok és bérlők aránya, viszont a kárpátaljai paraszti gazdaságok (0—50 hold) sorában az ukránok az egyéb nemzetiségekkel szemben abszolút többséget alkotnak.

Az ukránok aránya a kárpátaljai kereső birtokosságon belül, kategóriánként 1900-ban²⁰

	Kereső birtokosság + segítő családtagjaik					Ebből ukrán	
	Bereg	Ung	Máramaros	Ugocsa	Összes	fő	%
	m e g y é b e n						
Nagybirtok.....	16	10	35	12	73	—	0,0
Középbirtok	173	102	370	111	756	70	9,2
Nagybérlő	74	43	3	36	156	7	4,4
Birtokos és bérlő							
50—100.....	260	215	817	165	1 457	226	15,5
Birtokos és bérlő							
5—50.....	25 551	19 205	31 368	9 376	85 500	50 691	59,3
Birtokos és bérlő							
0—5.....	12 644	11 010	24 187	5 796	53 637	30 938	57,0
					141 579	81 932	57,8

¹⁹ A mezőgazdaságból élők aránya az egyes nemzetiségek körében 1900-ban:

magyar	60,3%	ukrán	88,8%
német	51,9%	horvát	82,0%
szlovák	72,4%	szerb	86,3%
román	87,4%	egyéb	54,6%

Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 1910. 64. 188* l.

²⁰ Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 1900. 15.

Hangsúlyozzuk, hogy a kárpátukrán vonatkozású részletek és végeredmény — bár lényegében helyes — mégis csupán hozzávetőlegesnek tekinthető. Éppen ezért a valószínűség hitelesebbé tétele érdekében egybevetettük fenti táblázatunkat az 1910. évi népszámlálás részletes adataival. A két táblázat természetesen nem lehet azonos, mivel 10 esztendő alatt jelentős eltolódások mentek végbe országos, kárpátaljai s kárpátukrán viszonylatban is az egyes kategóriák között. (Ebben az időszakban következett be a kárpátukrán parasztság jelentős differenciálódása, melynek következtében megnőtt a szélső kategóriák [0—5 holdas és 50—100 holdas] aránya, viszont jelentősen csökkent a legnépesebb 5—50 holdas csoport.) A két táblázat összevetése azonban feltétlenül alkalmas arra, hogy megbizonyosodjunk az adott társadalmi struktúra lényegében való hasonlóságáról.

Az ukránok aránya a kárpátaljai kereső birtokos népességben belül 1910-ben²¹

	Kárpátaljai összes	%	Ebből ukrán	%
Nagybirtokos	53	0,04	1	1,8
Középbirtokos	709	0,48	58	8,1
Nagybérelő	124	0,08	—	0,0
Birtokos és bérelő 50—100 ...	1 969	1,33	393	19,9
Birtokos és bérelő 5—50 ...	87 119	58,65	43 084	49,4
Birtokos és bérelő 0—5	58 556	39,42	38 574	65,8
Összes	148 530	100%	82 110	55,2%

Az 1910. évi táblázat láttán már teljes biztonsággal állíthatjuk, hogy 1900. évi vonatkozású, számszerű és arányokat kifejező adataink bár lehet, hogy minimálisan eltérnek a korabeli valóságtól, a belőlük levont következtetések azoban vitathatatlanul helyesek, mivel a segítségükkel felvázolt tendenciákat az 1910. évi eredmények is igazolják.

Eredményeink — úgy véljük — tanulságosak és hasznosak, mivel hozzásegítenek az egyes magyarországi nemzetiségeknek az 1900. évi népszámlálási adatfelvételek, ill. adatközlések során figyelmen kívül hagyott társadalmi-gazdasági viszonyaik megismeréséhez. Kárpátukrán viszonylatban számításaink a statisztikai adatok erejével támasztják alá a századvégi kárpátukrán társadalom strukturális felépítésének sajátos vonásairól a különböző forrásokban tett említéseket, ill. megkönnyítik a levéltári és egyéb forrásokban fellelhető adatok értékelését.

Mindezek ellenére az 1900. évi kereső mezőgazdasági népesség nemzeti-ségenkénti társadalmi struktúrájára vonatkozó számításaink jelentőségét e pillanatban csupán módszertani szempontból kívánjuk hangsúlyozni, a további munkálatok szempontjából kiemelve azt, hogy amennyiben 1900-ban a paraszti birtokosok sorában a kárpátukránok abszolút többséget alkottak Kárpátalján, rendkívüli mértékben nő a paraszti gazdaságok helyzetére vonatkozó 1895. évi mezőgazdasági statisztika kárpátaljai megyei átlagadatainak ukrán vonatkozása is, helyesebben: az 1895. évi mezőgazdasági statisztikának

²¹ Uo. 1910. 56.

A kárpátukrán kereső mezőgazdasági népesség struktúrája a XIX. század végén, abszolút számokban és %-ban, egybevetve a kárpátaljai, ukránok nélküli eredményekkel²²

	Összes kárpátaljai mezőgazdasági kereső, az ukrá- nok nélkül	%	Kárpátukrán mezőgazdasági kereső	%
Nagybirtok.....	73	0,07	—	0,0
Középbirtok	686	0,63	70	0,06
Nagybérelő.....	149	0,14	7	0,01
Birtokos és bérelő 50—100	1 231	1,13	226	0,19
Birtokos és bérelő 5—50	34 809	31,88	50 691	42,01
Birtokos és bérelő 0—5	22 699	20,79	30 938	25,64
Gazdasági cseléd	7 326	6,71	5 818	4,82
Mezőgazdasági munkás	36 469	33,39	26 677	22,11
Erdészeti segédmunkás	4 133	3,79	5 181	4,29
Gazdasági tisztviselő	212	0,19	—	0,00
Erdészeti tisztviselő	199	0,18	—	0,00
Részes földműves	1 207	1,10	1 027	0,87
Majoros			9	
Önálló kertész			—	
Egyéb			12	
	109 193	100,00	120 656	100,00

a kárpátaljai paraszti gazdaságok viszonyaira vonatkozó megyei átlagadatai elsősorban kárpátukrán vonatkozásúaknak tekinthetők.

*

Befejezésül még kíváncsotnak tartjuk felhívni a figyelmet arra, hogy a mezőgazdasági foglalkozású keresők nemzetiség és társadalmi struktúra szerinti megoszlására vonatkozó, fentebb közölt statisztikai összefoglaló táblázatunk összmagyarországi átlageredménynek tekintendő, s a nemzetiségenként egymástól eltérő társadalmi struktúrákat tükröző százalékarányokat helytelen lenne minden egyes — az adott nemzetiség által lakott — megyére szigorúan vonatkoztatni, mivel a földrajzi környezet, a történeti múlt s számos egyéb tényező következtében egymástól eléggé eltérően alakulhat az egyazon nemzetiség által lakott vidékek különböző tájainak gazdasági rendje, társadalmi struktúrája és gazdálkodási módja.

Igen szemléltető adatokat nyújt erre vonatkozóan a századfordulói soknemzetiségű Magyarország megyéinek összehasonlítása, amelynek során az egy-egy nemzetiség által lakott vidékeken belül pl. a társadalmi struktúra alakulásának egész skáláját találjuk. Bizonyításul szeretnénk kiragadni két-két magyar, szlovák, ill. dél-erdélyi román megye példáját.

²² Uo. 1900. 15.

A táblázat végén egybevont négy kategória adatait sajnos kárpátaljai viszonylatban nem tudjuk részleteiben közölni, mivel a 15. kötet azokra a megyei részletezésnél nem tér ki. A M. St. Közl. Új sor. 2. k. ugyan tartalmaz e hiányzó kategóriákra vonatkozóan is adatokat, azonban azok sajnos nem illeszthetők táblázatunkba, mivel a közlés alapelve más. A 15. kötet ugyanis egybevonva adja kategóriánként a kereső családfőket és segítő családtagjaikat, a 2. kötetnél viszont megvénként egybevonták a kereső segítő családtagokat s az egyes kategóriáknál csak a családfők szerepelnek, ami lényegesen kevesebb a ténylegesen ahhoz a kategóriához tartozók számánál. Emiatt a néhány — meglehetősen csekély létszámú — csoportot táblázatunkban összevonva szerepeltetjük.

*A paraszti birtokosok + segítő családtagjaik, valamint az agrárproletárok aránya a kereső mezőgazdasági népességben belül 1900-ban százalékban*²³

	0—5 holdas	5—50 holdas	agrárproletár
<i>magyar</i>			
Szabolcs	6,46	21,40	65,11
Somogy	9,21	48,96	39,69
<i>szlovák</i>			
Árva	14,82	75,31	8,9
Zólyom	18,10	49,02	31,7
<i>román</i>			
Hunyad	23,35	57,95	17,8
Alsó-Fehér	17,46	44,01	34,7

Táblázatunkból világosan kitűnik az egyes megyepárokban belüli különbség. A magyarokta megyék sorából kiemelt Szabolcs megyében például — országos viszonylatban — feltűnően alacsony az 5—50 holdas parasztbirtokosok és segítő családtagjaik aránya, ugyanakkor Somogy megye sokkal inkább kispolgári, paraszti jellegű, mert a mezőgazdasági keresőknek majd a fele az 5—50 holdasok csoportjához tartozik. S míg Szabolcsban alig van törpebirtokos félproletár (0—5 holdas), mivel a mezőgazdaság kapitalista fejlődése zömüket már a teljesen nincstelenek sorába sodorta (65,11% agrárproletár), addig Somogyban az agrárproletariátus csekélyebb aránya világosan tükrözi a kapitalista fejlődés lassúbb ütemét.

Reméljük, e kiragadott kis példa meggyőzően bizonyítja a fentebb mondtak helyességét és ismételten felhívja a figyelmet arra, hogy lehetséges, sőt a kutatások kezdetén feltétlenül szükséges a századfordulói soknemzetiségű Magyarország egyes nemzetiségek által lakott vidékeinek átfogó, együttes vizsgálata, azonban igen érdekes eredményeket ígér az egyes nemzetiségi vidékeken belüli sajátos gazdálkodási, gazdasági, strukturális táji viszonyok elemzése is.

М. МАЙЕР:

К МЕТОДОЛОГИЧЕСКИМ ВОПРОСАМ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ ЗАКАРПАТ-СКО-УКРАИНСКОГО КРЕСТЬЯНСТВА КОНЦА XIX В.

Резюме

Исследование аграрного вопроса венгерского народа и невенгерских народов, игравшего значительную роль в политической и экономической жизни многонациональной капиталистической Венгрии сельскохозяйственного характера является одной из основных задач венгерской историографии наших дней.

Предлагаемая статья стремится способствовать достижению этой назначенной цели. Путем комбинации различных данных переписи населения 1900 г. автору впервые

²³ Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 1900. 15.

удалось составить таблицу, которая с приблизительной точностью отражает национальный и классовый состав современного сельскохозяйственного населения Венгрии, имевшего заработок.

Данные в силу конкретных численностей показывают особенную аграрную структуру отдельных национальностей, неравномерное развитие капитализма. После этого в центр статьи ставится классовый состав закарпатско-украинского сельскохозяйственного населения Венгрии, в связи с которым автор между прочим устанавливает, что вследствие чрезвычайно высокой доли закарпатско-украинских крестьянских собственников с землей в размере 0—50 хольдов, общие данные по комитатам сельскохозяйственной статистики 1895 г., изображающие отношения крестьянских хозяйств в Закарпатской Украине, можно считать в первую очередь имеющими отношение к украинцам.

В заключение автор обращает внимание на то обстоятельство, что хотя в аграрном строе современной Венгрии безусловно можно показать особенные характеристические, более или менее различные черты отдельных национальностей, было бы все же неправильным во всех случаях строго отождествить сферы распространения этих особенностей, показывающихся в общественном строе с границами территорий, населенных отдельными национальностями, вернее требовать наличия этих особенностей, показывающихся у отдельных национальностей во всегосударственном масштабе в случае каждого села или комитата, населенного данной национальностью; ведь при помощи конкретных примеров можно показать, что общее развитие в течение многих десятилетий, вернее столетий, отдельных типов краев, обособленных в географическом, климатическом, экономическом и историческом отношениях, налагает на край печать этих признаков, появляющихся и в оформлении общественного строя, независимо от родного языка населения.

M. MAYER

CONTRIBUTIONS AUX PROBLÈMES MÉTHODOLOGIQUES RELATIFS AUX RECHERCHES POURSUIVIES EN CONNEXION AVEC L'ÉTUDE DE L'HISTOIRE DE LA PAYSANNERIE SUBCARPATHIQUE A LA FIN DU XIXe SIÈCLE

Résumé

L'étude de la question agraire hongroise et nationalitaire, de grande importance dans la vie politique et économique de la Hongrie multinationale de caractère agricole, s'impose à l'historiographie de nos jours comme une tâche urgente à résoudre.

La présente étude se propose donc de contribuer à la réalisation de cet objectif, étude dont l'auteur est le premier à réussir, à la faveur de la combinaison des différentes données de recensement relatives à l'année 1900, à dresser un tableau qui, avec une exactitude approximative, reflète la stratification selon les nationalités et les classes de la population active de la Hongrie.

A la lumière des nombres concrets les données représentent les particularités de la structure agrarienne des nationalités, aussi bien que l'évolution inégale du capitalisme.

Pour continuer l'auteur de l'étude centre les problèmes autour de la question de la stratification de la paysannerie agricole subcarpathique en Hongrie et établit, entre autres, qu'en raison de la proportion extraordinairement élevée des propriétés paysannes de 0 à 50 arpents cadastraux, les données globales des comitats représentant les conditions des exploitations paysannes subcarpathiques se réfèrent, en première ligne, aux Ukrainiens.

Pour terminer l'auteur attire l'attention à ce qu'il serait erroné — bien que dans la structure agrarienne de la Hongrie de l'époque les caractéristiques plus ou moins différentes se révélant dans l'évolution des différentes nationalités soient nécessairement démontrables — de limiter strictement les zones de l'expansion de ces caractéristiques se présentant dans la structure sociale, aux frontières des territoires habités par ces mêmes nationalités, ou bien d'exiger rigidement la présence des caractéristiques se révélant chez les différentes nationalités vivant sur le territoire de la Hongrie, en chaque commune ou comitat habités par telle ou telle nationalité. Des exemples positifs attestent, en effet, que l'évolution commune que les unités régionales connurent au cours de plusieurs décennies et siècles au point de vue géographique, climatologique, économique et historique marque la région de son empreinte, qui se révèle indépendamment de la langue maternelle des habitants dans la formation de la structure sociale.

ZSILÁK ANDRÁS

Az OK(b)P magyar csoportjának szerepe a Vörös Hadsereg internacionalista egységeinek szervezésében (1918—1919)

Mint ismeretes, a polgárháború éveiben Oroszországban mintegy 70—80 ezer volt magyar hadifogoly szolgált a Vörös Hadsereg soraiban. Kétségtelen, hogy a magyarok ilyen nagyszámú részvételének magyarázata elsősorban abban van, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom a magyar nép számára is olyan életbevágó problémák megoldására mutatott utat, mint a béke, a föld, a nemzeti kérdés stb. Tény azonban, hogy az oroszországi forradalom nemzetközi jellege és a Magyarországon megoldásra váró társadalmi problémák Oroszországgal nagyméretű azonossága csak az alapját és a feltételeit képezték annak, hogy a volt magyar hadifoglyok magukénak érezzék az orosz forradalmat, és ilyen nagy számban köteleességüknek tartsák vívmányainak védelmét.

Igaz ugyan, hogy a magyar hadifoglyok egy része már a forradalom napjaiban fegyvert fogott, és Petrográdon, Moszkvában, Szerpuhovóban, Ivanovo-Vozneszenszkben, Tomszkban, Habarovszkban, Kievben, Poltavában, Jekatyerinoszlávban, Irkutszkban, Kosztromában, Tverben, tehát szinte Oroszország valamennyi jelentős városában az orosz munkásokkal vállvetve harcoltak a forradalom győzelméért.¹ E harcokban azonban a magyar hadifoglyoknak csupán az a kisebbsége vett részt, akik már itthon is tagjai voltak a munkásmozgalomnak, sőt annak baloldalához tartoztak. A hadifoglyok tízezrei viszont, noha örömmel fogadták a forradalom győzelmét, jóval később, csak a forradalmi hadifogoly szervezetek és az 1918 márciusában alakult magyar kommunista csoport² tevékenysége révén értették meg azt, ami Oroszországban végbement, és kezdtek tömegesen csatlakozni a forradalmi mozgalomhoz, illetve a hadifoglyokból alakult fegyveres csoportokhoz.

A hadifoglyok fegyveres csoportjainak szisztematikus szervezése a szovjet kormánynak azzal a határozatával kezdődött, mely szerint a hadifoglyokat felszabadítja a munkakényszer és más korlátozások alól.³ A szovjet kormánynak e rendelkezésével kapcsolatban a hadifogolytáborok életének irányítására, a táborokban való rend fenntartására, a hadifoglyok ellátásának megszervezésére önkormányzati szervek alakultak. E feladatokat végrehajtása, különösen a táborok többségében ellenforradalmi tevékenységet folytató reakciós tiszti csoportok megfékezése céljából, az önkormányzati szervek mellett

¹ A Szovjet Hadsereg Központi Állami Levéltára 28361. fond, 2. leltár, 36. ügyirat, 12. lap.

² A kommunista csoportok megalakulásáról és tevékenységéről lásd bővebben: *Művei György*: „A hadifoglyok kommunista szervezeteinek kialakulása és tevékenysége Szovjet-Oroszországban (1917—1918).” — Magyar—Orosz Történelmi Kapcsolatok. Budapest, Művelt Nép. 1956.

³ Pravda, 1917. nov. 27.

forradalmi szellemű hadifoglyokból vörösgárdista csoportokat szerveztek. Ezek a vörösgárdista csoportok képezték később a Vörös Hadsereg internacionalista egységeinek gerincét.

A vörösgárdista csoportokat a hadifoglyok forradalmi szervezetei alakították meg, és e szervezetek, illetve az 1918 márciusában létrejött kommunista csoportok közvetlen irányítása és ellenőrzése alatt állottak. Bár e csoportok alapvető feladata a táborok őrzése és a hadifoglyok közötti rend fenntartása volt, azokon a helyeken, ahol az ellenforradalmi erők felkelést robbantottak ki a szovjet hatalom ellen, résztvettek e felkelések elfojtásában is. Így pl. 1918 februárjában számos magyar hadifogoly vett részt a Turkesztánban „kokandi önrendelkezés” elnevezéssel kirobbantott ellenforradalmi felkelés leverésében. Márciusban az ún. „első buharai ellenforradalmi felkelés” ellen harcoltak vállalva az orosz munkásokkal.⁴ Ezenkívül Moszkvában, Jaroszlávban, Tverben, Asztrahányban, Szamarában, Szarátovban és más városokban, összesen 32 helyen a volt hadifoglyokból alakult vörösgárdista csoportok résztvettek az ellenforradalmi felkelések elfojtásában.⁵

Ily módon az Októberi Forradalom győzelme után létrejött hadifogoly forradalmi szervezetek tevékenysége kezdettől fogva szorosan egybe volt kötve a szovjet hatalom védelmére irányuló katonai tevékenységgel. Igaz, hogy ez a tevékenység 1918 tavaszáig helyi jelentőségű volt csupán, mint ahogyan a hadifogoly forradalmi szervezetek — bár a mozgalom az egész országra kiterjedt — központi irányítás és a szervezetek közti rendszeres kapcsolat hiányában ugyancsak helyi jelentőséggel bírtak.

A hadifoglyok vörösgárdista csoportjainak helyi jelentőségű fellépését elsősorban azok az objektív körülmények szabták meg, amelyek abban az időben jellemezték Oroszországot. Először is a forradalom, mint ismeretes, nem egy időben zajlott le az ország minden területén. Másodszor a Vörös Hadseregnek a szervezése is csak 1918 tavaszán indult meg. Harmadszor maguk az ellenforradalmi erők is abban az időben még egymástól elszigetelten, csupán helyi jellegű felkeléseket tudtak kirobbantani és csak az első lépéseket tették erők egyesítésére.

Azokon a helyeken azonban, ahol az ellenforradalmi erők már 1918 februárjában frontális támadást indítottak a szovjet hatalom ellen s a szovjet kormány az orosz munkások tömegeit mozgósította a veszély elhárítására, a hadifogoly szervezetek is erőteljesebben láttak hozzá nagyszámú fegyveres alakulatok megszervezéséhez és a frontra való irányításához. Már 1918 februárjában a fegyverszüneti egyezményeket semmibevevő német parancsnokság által indított támadás visszaverésére mozgósított szovjet munkások soraiban Narva, Pszkov, Orsa, Szmolenszk, Vityebszk, Rosztov, Taganrog és Botajszk térségeiben hadifogoly vörösgárdista csoportok vettek részt a német seregek támadásának visszaverésében.

1918 februárjában Csita és Blagoveszenszk körzetében megkezdődött az imperialista hatalmak által támogatott belső ellenforradalmi erők első frontális támadása a szovjet köztársaság ellen. A Szibéria területén működő hadifogoly forradalmi szervezetek a bolsevik szervezetek példájára riadóztatták a forradalmi érzelmű hadifoglyokat. Az omszki szervezet lapjában felhívás jelent meg, amely arra kérte a hadifoglyokat, teremtsék meg a magyar

⁴ A Szovjet Hadsereg Központi Áll. Levéltára 28361. fond, 2. lelt. 162. üi. 2. l.

⁵ A Szovjet Hadsereg Központi Áll. Levéltára 28361. fond, 2. lelt. 51. üi. 23. l.

forradalmi hadsereget, segítsenek a szovjet fegyveres erőknek megállítani útjukon az ellenforradalmárok rablóbandáját. „Az orosz szabadság — írta az omszki szervezet kiváló vezetője, Ligeti Károly — a népek felszabadításának első hírnöke, az első tavaszthírdető fecskemadár”, s felszólította a hadifoglyokat, hogy teljesítsék proletár kötelességüket, védjék meg a népek felszabadításának első hírnökét, az orosz forradalmat.⁶

Március 10-én az omszki forradalmi szervezet elbúcsúztatta a frontra induló első 300 főből álló internacionalista egységet. Frontra menet az egység érintette Dauriat és Szretyenszket, ahol létszáma több mint 800 főre emelkedett. „Ti vagytok az elsők — írta elindulásuk napján Ligeti. — Ti vagytok a munkásbeccület hősei, a proletár szolidaritás mindenkit tanító példaképei és nem vagytok egyedül. Veletek vannak a munkásmilliók az egész földön s találkozni fogtok velük a nagy közös csatában.”⁷

Az elsőket újabb és újabb egységek követték a frontra. Március 18-án az omszki forradalmi szervezet már a második egységet indította el a frontra. Tomszk, Irkutszk, Krasznójarszk és más szibériai városok forradalmi szervezetei is mozgósították a hadifoglyokat és rövid időn belül jelentős létszámú erőket irányítottak a frontra.

Az internacionalista egységek részvétele a német imperializmus és a belső ellenforradalom katonai erői ellen folyó harcban, habár csak kezdete volt a hadifoglyok tömeges csatlakozásának a Vörös Hadsereghez, már ebben az időben is igazolta Leninnek még 1918. január 14-én mondott szavait: „Már ébrednek a népek, már hallják forradalmunk hívó szavát és rövidesen nem leszünk egyedül, hadseregünkbe özönlenni fognak más országok proletár erői”.⁸ Alig egy hónappal Lenin idézett szavainak elhangzása után a német seregek támadásának idején vészharang hangjaként járta be az országot a Népbiztosok Tanácsának felhívása: „Veszélyben a szocialista haza!” A felhívást megértették azok a proletár erők, akikről Lenin beszélt, fegyvert fogtak és vállvetve az orosz munkásokkal harcoltak a veszély elhárításáért.

1918 tavaszán az amerikai, az angol, a francia és a japán imperialisták első katonai alakulatai partraszálltak a Szovjet Köztársaság területén. Ugyanabban az időben a korábban helyenként és egymástól elszigetelten fellépő ellenforradalmi erők is megkezdték egybeolvadásukat. Május végén fellázadt a szovjet hatalom ellen a csehszlovák hadtest, s ezzel Oroszországban megkezdődött a több mint három évig tartó külföldi katonai intervenció és polgárháború. Az OK(b)P Központi Bizottsága szem előtt tartva az ország rendkívül súlyos katonai helyzetét, a Párt főfeladatául a Vörös Hadsereg szervezését tűzte ki.

Az OK(b)P Központi Bizottsága határozata értelmében a hadifoglyok szervezetei is kiszélesítették a fegyveres csoportok szervezésére irányuló tevékenységüket. Ez a munka azonban a hadifogly tömegek tudatlanságára építő reakciós tisztesoportok tevékenysége és a mozgalomban keletkezett nézeteltérések miatt nem folyt minden nehézség nélkül.

A hadifogly mozgalomban 1918 tavaszán két fő irányzat uralkodott. Az egyik irányzat képviselői a mozgalom olyan jellege mellett foglaltak állást, amely szerint a szervezetek kizárólagos feladata a hadifoglyok politikai fel-

⁶ Forradalom (Omszk), 1918. márc. 3.

⁷ Uo. 1918. márc. 10.

⁸ Lenin Összes Művei. 26. köt. 436. l.

világosítása, valamint érdekeik védelme, többek között hazaszállításuk sürgetése és megszervezése. Ezen álláspont szerint a hadifoglyokat távol kellett tartani minden olyan tevékenységtől, amely az oroszországi forradalomba való beavatkozást jelentette. A másik irányzat képviselői a mozgalom határozott politikai jellege mellett szálltak síkra, szorgalmazva a kommunista csoportok megszervezését, amelyek feladata mozgósítani a hadifoglyok tömegeit a forradalmi harcban való közvetlen és aktív részvételre.

A különböző nemzetiségű hadifogly szocialisták képviselőinek 1918. március 14-i konferenciájának határozata értelmében összehívandó hadifogly kongresszus előkészítése során, valamint a szibériai szervezetek 1918. március 10-i kanszki konferenciáján kiderült, hogy a két irányzat az egész mozgalomban érvényesül, és köztük a harc komoly méreteket öltött. „A készülő országos hadifogly kongresszus viharosnak ígérkezett — írta később a kongresszus előkészítéséről Kun Béla. — Kezdték kialakulni a frontok: Ott a hadifogly képviselői szervek hívei... itt a kommunista forradalmi csoportok. A harc kilátásai ránkénzve nem voltak túlságosan kedvezőek. Nagy volt a békevágy a hadifoglyok körében, de még nagyobb volt a békeillúziók tömege.”⁹

Az április közepén ülésező hadifogly kongresszus ugyan nem vetett véget a két irányzat közötti harcnak, de eldöntötte az erőviszonyokat annak az irányzatnak a javára, amely a mozgalom határozott politikai jellege és a hadifoglyoknak a forradalomban való részvétele mellett szállt síkra. Igaz, hogy a kommunista csoportok szervezésével kapcsolatos napirendi pontot a kongresszus, mint e kérdés megvitatására illetéktelen fórum¹⁰ levette a napirendről, ugyanakkor azonban a kommunista csoportok szervezésének szükségessége ellen sem lépett fel, sőt határozatilag hangsúlyozta, hogy a Kommunista Párt az emigránsok egy csoportját fogja képviselni, akik hivatva lesznek elvileg vezetni a szocialista forradalmat.¹¹ Ezzel a kongresszus a kommunista csoportok szervezésének nemcsak a szükségességét ismerte el, hanem a hadifogly szervezetek nevében elismerte a mozgalomban betöltött vezető szerepüket is. Emellett a kongresszus a hadifogly szervezetek egyik legfontosabb feladatául a Vörös Hadsereg internacionalista egységeinek szervezését tűzte ki, és a kongresszuson megválasztott Központi Végrehajtó Bizottságot megbízta, hogy e munka irányítására albizottságot létesítsen.

Hasonló módon zajlott le a szibériai hadifoglyok ugyancsak 1918 április közepére összehívott irkutszki kongresszusa. A küldöttek többsége ezen a kongresszuson is elutasította azokat a nézeteket, melyek szerint elég, ha a hadifoglyok együttéreznek az orosz munkásokkal és nem avatkoznak be az orosz forradalomba. Az irkutszki kongresszus is határozatban mondta ki, hogy a szervezetek politikai és szervező munkája elsősorban a Vörös Hadsereg internacionalista csoportjainak létrehozására kell irányuljon. „A szervezet tagja csak az az elvtárs lehet — szölte a határozat —, aki kész haladéktalanul a vörösgárdisták soraiba lépni és fegyverrel a kézben védelmezni a forradalmat.”¹²

1918 májusában a különböző nemzetiségű hadifoglyok kommunista csoportjai föderatív szövetségben egyesültek, s a föderáció elnöksége mellett

⁹ Szamuely Tibor: Riadó. Bpest. Kossuth Kiadó. 1957. 18—19. l.

¹⁰ A kongresszuson nem pártjellegű, hanem szélesebb hadifogly szervezetek képviselői vettek részt.

¹¹ Forradalom (Omszk), 1918. máj. 1.

¹² A Szovjet Hadsereg Közp. Áll. Levéltára 28361. fond, 2. lelt. 18. üi. 5. l.

az internacionalista egységek szervezésének irányítására és ellenőrzésére katonai osztályt szerveztek, amely osztály munkájában fontos szerepet játszott a magyar kommunista csoport egyik megalapítója, Szamuely Tibor.

A két kongresszus után az egész országban felélenkült és kiszélesedett a kommunista csoportok vezette agitációs és propaganda munka, amely hivatva volt megteremteni a hadifoglyok tömeges mozgósításának politikai feltételeit. A magyar kommunista csoport a hadifoglyokhoz intézett felhívásában hangsúlyozta, hogy a „kezdeményező, bizonytalanságban tapogatózó hadifogollyszervezkedések kora lejárt”, a mozgalom eljutott a valóban „forradalmi tettek idejéhez”. „Lépjetek be az orosz proletárok Vörös Hadseregébe! — hangzott a felhívás —, hogy ne csak szavakkal, de fegyverrel is harcolhassatok a világ minden proletárjainak kibékíthetetlen, örök ellensége, a világ imperialista hatalma és válogatás nélkül a világ minden ellenforradalma ellen.”¹³ A Szovjet Köztársaság hadügyi Népbiztosságának lapja hasonló felhívással fordult a volt hadifoglyokhoz, hangsúlyozva, hogy Oroszországnak „nincsen szüksége szavakra és pusztá jókívánságokra. Oroszországnak munkára, fegyelemre, szervezett-ségre és rettenthetetlen harcosokra van szüksége.”¹⁴

A helyi szervezetek, megvitatva a két kongresszus döntéseit, elhatározták, hogy tevékenységük középpontjába az internacionalista egységek szervezését és haladéktalan frontra küldését állítják, s e célból a szervezetek vezetőségei mellett katonai bizottságokat állítottak fel, amelyek kizárólagos feladata a toborzó munka irányítása volt. A kommunista csoportok pedig úgy döntöttek, hogy tagjaik szükség esetén kötelesek fegyverrel védelmezni a forradalom vívmányait.

A moszkvai hadifogly szervezet a föderáció katonai osztályának segítségével már 1918 májusában 314 fős internacionalista csoportot szervezett meg, amely Wienermann Lajos parancsnoksága alatt még ebben a hónapban az urali frontra indult. Az OK(b)P külföldi csoportjainak föderációja 1918. július 12-i ülésén határozatot fogadtak el, mely szerint minden erővel azon kell munkálkodni, hogy meggyőződéses proletárokból új, kommunista szellemű harci egységet hozzanak létre. A július 29-én Moszkvában összehívott hadifogly gyűlés támogatta a föderáció határozatát, kijelentve, hogy a nemzetközi Szovjet Köztársaság alapja az Orosz Szocialista Föderatív Szovjet Köztársaság, s ennek védelme minden proletárnak szent kötelessége.¹⁵ A határozatnak megfelelően augusztusban a kazáni frontra irányították a második moszkvai internacionalista csoportot,¹⁶ szeptemberben pedig 360 fővel már a harmadik internacionalista csoport távozott el Moszkvából a jekatyerinburgi frontszakaszra.¹⁷

Hasonló ütemben folyt az internacionalista egységek szervezése a nagy vidéki városokban elhelyezett táborokban is. A helyi kommunista csoportok egyre inkább leküzdötték azokat a korlátokat, amelyeket a reakciós tiszti csoportok igyekeztek felállítani a toborzó munka megakadályozására. Troickban a tisztek által kiprovokált tömegverekedés ellenére rövid idő alatt 800 fős csoportot szerveztek. Kazánban, ahol a hadifoglyok egy része, amikor a szer-

¹³ Szociális Forradalom (Moszkva), 1918. máj. 22.

¹⁴ Izvesztija Narodnovo Komisszariata po vojennim gyelam 1918. ápr. 26.

¹⁵ Bojevoje szodruzsesztvo trudjascsihszja zarubezsnihsz sztran c narodami Szovetszkoi Rosszii, Moszkva. 1957. 104. l.

¹⁶ SzKP Marxizmus—Leninizmus Intézete Közép. Pártarchívuma 17. fond, 1. lelt. 86. üi, 1. l.

¹⁷ Szociális Forradalom (Moszkva), 1918. szept. 21.

vezet vezetésére először szólította fegyverbe őket, fütttykoncerttel válaszolt, és a vezetőket „hazaáruló” jelzővel illette, a csehszlovák lázadás kirobbanásakor a szovjet egységek oldalán már mintegy 140 főnyi magyar csoport is részt vett a lázadók elleni harcban.¹⁸ Ez a csoport rövid idő alatt ezredévé növekedett. Orenburgban a „semlegesség” képviselői elleni éles harcban szervezték meg 800 fővel az internacionalista egységet, amely rövid idő alatt 4000 fős ezredévé lett.¹⁹ Nagylétszámú csoportokat hoztak létre többek között Szarátovban, Asztrahányban, Permben, Taskentben és más helyeken.

1918 májusában a kommunista csoportok munkájának támogatására a Szovjetek Központi Végrehajtóbizottsága mellett bizottságot hoztak létre, amely kidolgozta az internacionalista egységek szervezésének és a Vörös Hadsereg egységeihez való irányításának tervvezetét. A Bizottság tagjai rendszeresen járták a front mögötti területeket, ahol megszervezték a Bizottság helyi szekcióit, megteremtették a szekciók és a kommunista csoportok közötti kapcsolatot, segítettek gyűlések megszervezésében, az internacionalisták nyilvántartásának lefektetésében és a megalakított csoportoknak a különböző frontparancsnokságokhoz való irányításában. A Bizottság munkája rendkívül jelentős volt elsősorban abból a szempontból, hogy szervezettséget és tervszerűséget vitt az egymástól területileg távol működő s ezért gyenge kapcsolatokkal rendelkező, általában kislétszámú helyi csoportok munkájába.

A hadifogoly szervezetek, illetve kommunista csoportok munkája így 1918 nyarára komoly eredményeket hozott. Ebben az időben már minden fontosabb fronton több ezer internacionalista harcolt a Vörös Hadsereg soraiban. A nyizsnye-ugyinszki-bajkáli fronton mintegy tízezer,²⁰ a kaspi-kaukázusi fronton mintegy 12 ezer,²¹ a turkesztáni (fergánai, ashabádi, buharai stb.) frontokon ugyancsak mintegy tízezer internacionalista harcolt.²² 1918 végén a Vörös Hadsereg internacionalista egységei — nem számítva a partizán osztagokat és azokat az internacionalistákat, akik a Vörös Hadsereg orosz egységeiben szolgáltak — összesen mintegy 50 ezer főt számláltak.²³

1918 júliusában az OK(b)P külföldi csoportjainak föderációja, hogy megszüntesse az internacionalista harci csoportok szétaprózottságát, határozatot hozott nagyobb létszámú (zászlóalj, ezred) egységek szervezésére, illetve a meglevő csoportok ilyen egységekbe való egybevonására, s ezért megtiltotta az internacionalista csoportok nemzetiségi elvek szerinti szervezését. Igaz, hogy az alacsonyabb egységek ezen túl is lényegében megtartották nemzetiségi állományukat, de ezeket egységes parancsnokság alatt, nagyobb létszámú, több nemzetiséget magába foglaló csapatrészekbe vonták össze. Mindez nem teszi lehetővé, hogy az 1918 végén létező internacionalista egységek nemzetiségi megoszlását számokban viszonylag pontosan meg lehessen határozni. A magyar kommunista csoport egyik jelentése szerint az 1918 végén harcbaállók mintegy 50 ezer internacionalista 60—70 százaléka magyar volt.²⁴

¹⁸ *Pető Sándor* : Kazáni október, Sarló és Kalapács, 1931. 2. sz. 41—44. l.

¹⁹ A polgárháború története a Szovjetunióban. III. köt. 223. l.

²⁰ Szovjet Hadsereg Közp. Áll. Levéltára 28361. fond, 3. lelt. 450. üi. 36. l.

²¹ Uo. 10/11. fond, 1. lelt. 20. üi, 59. l.

²² *Sziklai Sándor* : A kommunista párt működése a turkesztáni fronton. — Sarló és Kalapács, 1932. 4. sz. 57—58. l.

²³ SzKP Marxizmus—Leninizmus Intézetének Közp. Arch. 17. fond, 4. lelt, 57. üi, 14. l.

²⁴ Uo. 35. üi. 21. l.

A magyar internacionalisták bátorságukkal és katonai tudásukkal kezdetől fogva kitüntették magukat a harcokban. Parancsnokaik szerették őket, és magasra értékelték tapasztaltságukat, állhatatosságukat és bátorságukat. „Jól harcolnak a nemzetköziek — mondotta róluk a Bajkálon túli Vörös Hadsereg parancsnoka, Szergej Lazo. — Túlnyomó többségük magyar (80—85%)... Mindannyian mint volt katonák harci tapasztalatokkal rendelkeznek. A harcban lelkesek, lendületesen küzdenek. Hűek a forradalomhoz.”²⁵ Hasonló módon nyilatkoztak az internacionalista egységek harci készségéről és a forradalomhoz való hűségükről a többi parancsnokok is. A Szamara irányában operáló internacionalista ezred parancsnoka, Murasevszki például kijelentette, hogy ezredének nemzetközi összetétele semmiben sem csökkentette a katonák harci készségét, inkább fordítva. „A Chvalinszk alatti harcokban megedződött ezred — mondotta — egyike volt a Szamara ellen operáló hadsereg legfegyelmesebb egységeinek.”²⁶ Az internacionalista egységek katonái életüket nem kímélve harcoltak az ellenség feletti győzelem kivívásáért, s amikor a Vörös Hadsereg az ellenség túlereje elől kénytelen volt visszavonulni, utolsóként hagyták ott posztjaikat, biztosítva a szervezett visszavonulás feltételeit.

A volt hadifoglyok önkéntesen léptek a Vörös Hadsereg soraiba, és nem kétséges, hogy többségük a kommunista csoportok és a hadifogoly szervezetek munkája eredményeként politikai meggyőződésből tette ezt. Tény azonban az is, hogy egy részük, ha önként is, de nem meggyőződésből, hanem számos más tényező hatása alatt lett vöröskatona. Ilyen tényezők közé lehet sorolni többek közt a forradalmi lelkesedést, amely számos volt hadifoglyot magával ragadott anélkül, hogy megértették volna azt, ami szemük láttára végbe ment. Sokan egyszerűen azért léptek a Vörös Hadsereg soraiba, hogy életüket mentse a magyar hadifoglyokat halomra lövő nacionalista csészlovák ellenforradalmi csapatokkal szemben. Az internacionalisták e része nem mindig értette meg a katonai fegyelem betartásának s a parancsok maradéktalan teljesítésének fontosságát.

Az internacionalisták egy részének anarchizmusba hajló magatartása azt bizonyította, hogy a kommunista csoportok az egységek megszervezésének feltételeit ugyan széles munkával teremtették meg, de nem fektettek kellő gondot arra, hogy a frontra indított katonák között pártsejtek feállításával biztosítsák a politikai munka folytonosságát. Igaz ugyan, hogy a szervezetek elsősorban saját tagjaikat mozgósították, s ezért az internacionalisták között szép számmal voltak kommunisták is. Ezek munkája azonban felelős politikai vezetőségárda és szervezeti fegyelem hiányában nem lehetett eléggé eredményes. Ezt tükrözték az egyes ezredek, hadosztályok, sőt hadseregek parancsnokságainak nyilatkozatai is, amelyekben az internacionalisták hősiességének elismerése mellett gyakran lehet találkozni olyan megjegyzésekkel, melyek szerint az internacionalisták között gyenge a politikai munka. Szergej Lazo például amellett, hogy hangsúlyozta az internacionalisták hősiességét, kijelentette, hogy a magyarok politikai felkészültsége alacsony, ami elsősorban azokban az egységekben volt tapasztalható, amelyek élén nem bolsevik parancsnokok állottak. A káspi-kaukázusi front Forradalmi Katonatanácsa Politikai Osztályának egyik parancsa az első internacionalista ezred parancsnokságától szigorú katonai

²⁵ „Szergej Lazo”, Moszkva, 1938. 33. l.

²⁶ Bojevoje szodruzsesztvo . . . . 125. .

rend és fegyelem bevezetését és a vöröskatonák közötti széleskörű politikai felvilágosítás megszervezését követelte.²⁷

Az OK(b)P Központi Bizottsága kezdeményezésére 1918 második felében a Vörös Hadsereg valamennyi egységében fellendült a pártpolitikai munka. A parancsnokságok mellett politikai osztályok létesültek, melyek munkájában jó felkészültségű, tapasztalt bolsevikok vettek részt. A politikai osztályok segítségével az internacionalista egységekben pártsejteket szerveztek, könyvtárakat létesítettek, irodalommal látták el őket, előadásokat és beszélgetéseket szerveztek az internacionalisták részére. A föderáció is különböző nyelvű újságokat, röplapokat és más sajtótermékeket küldött rendszeresen a pártsejtek számára, a helyi csoportokat pedig figyelmeztette, hogy csak öntudatos elvtársakat vegyenek fel a Vörös Hadsereg kötelékébe, olyanokat, akik hűségesek és meggyőződéssel kívánják szolgálni a munkások és parasztok felszabadításának ügyét.²⁸ Az internacionalista egységekben lelkes gyűlések zajlottak le, ahol a többség elítélte a fegyelmeztelenkedőket, kijelentve, hogy gyáva emberek és azok, akik nem ismerik el a forradalmi fegyelmet, ne lépjenek soraikba.²⁹

A politikai munka fellendítésére tett különböző intézkedések, elsősorban a pártsejtek munkája eredményeként, hamarosan felszámolták a fegyelmeztelenséget s ezzel együtt növelték az internacionalista egységek harci készségét. Erről tanúskodik többek között a kaspi-kaukázusi front Forradalmi Katonatanácsa Politikai Osztályának egyik jelentése is, amely szerint az első internacionalista ezredben 34 taggal 6 tagjelölttel és sok szimpatizánssal megszervezték a pártsejtet, aminek eredményeként az ezredben javult a fegyelem.³⁰

A Vörös Hadsereg internacionalista egységeiben megszervezett kommunista sejtek munkájának eredményei tehát azonnal és elsősorban abban jutottak kifejezésre, hogy javult a katonai fegyelem és növekedett az internacionalisták harci készsége. A kommunista sejtek jelentősége azonban akkor lett igazán nyilvánvaló, amikor 1918 végén és 1919 elején a magyarországi forradalmi események hatására az internacionalisták jelentős része, arra hivatkozva, hogy Magyarországon forradalom van, s ott szükség van rájuk, csoportosan hagyták ott a frontokat, hogy nyugat felé haladva, Magyarországra jussanak.

A kommunista csoportok korábban, amikor fegyverbe szólították a volt hadifoglyokat, azt hirdették, hogy amíg Magyarországon nem alakul ki forradalmi helyzet, a hadifoglyok vegyék ki részüket Oroszországban a forradalmi harcokból, viszont ha Magyarországon megkezdődik a forradalom, haladéktalanul hazamennek, hogy segítsék a forradalmat Magyarországon. 1918 végén és 1919 első hónapjaiban azonban tekintettel a Szovjet Köztársaság rendkívül nehéz helyzetére, az OK(b)P külföldi csoportjainak föderációja úgy látta, hogy az internacionalista egységek távozása meggyengítené a frontokat, utat nyitna az ellenforradalomnak, amivel veszélyeztetné a forradalom általános érdekeit, tehát a magyar forradalom érdekeit is. Ezért a föderáció 1919. január 2-i ülésén hozott határozata kimondotta, hogy az internacionalisták időlegesen kötelesek a helyükön maradni.³¹

²⁷ Szovjet Hadsereg Közp. Áll. Levéltára 100. fond, 2. lelt, 110. üi, 103. l.

²⁸ SZKP Marxizmus—Leninizmus Intézetének Közp. Arch. 17. fond, 9. lelt., 8. üi., 109. l.

²⁹ Uo.

³⁰ Szovjet Hadsereg Közp. Áll. Levéltára 100. fond, 2. lelt., 110., üi., 14. l.

³¹ SZKP Marxizmus—Leninizmus Int. Közp. Arch. 17. fond, 1. lelt., 1. üi. 6. l.

A föderációval egyetértésben a Vörös Hadsereg parancsnoksága nem adott engedélyt az internacionalista egységek távozására, aminek következtében számos internacionalista önkényesen elhagyta őrhelyét és elindult nyugat felé. Meg kell jegyezni, hogy ezeknek az önkényesen távozóknak túlnyomó többsége nem azért hagyta el helyét, mert megelégtelte a harcot és most okot talált a távozásra, hanem mert fegyverét otthon a hazai burzsoázia ellen akarta fordítani. Erről tanúskodik az is, hogy többségük, amikor Ukrajnába érkezve megtudta, hogy hazatérése a nyugati front miatt lehetetlen, ismét belépett a Vörös Hadseregbe.

1918 végén, az új helyzetben az új internacionalista egységek szervezése szinte teljesen leállt, s a kommunista csoportok minden figyelmüket arra fordították, hogy az internacionalistákkal megértessék, hogy az oroszországi polgárháború frontjain küzdve a magyarországi forradalom ügyét is szolgálják, s éppen ezért kötelességük a helyükön maradni. Figyelembe véve azt, hogy az OK(b)P magyar csoportjának a legkiválóbb vezetői november közepén Magyarországra távoztak, ezzel a magyar csoport s egyben a föderáció is jelentősen meggyengült — az internacionalista egységekben megszervezett kommunista sejtek ebben a munkában különösen nagy szerepet játszottak. A meggyengült föderáció e sejtek nélkül aligha tudott volna ezzel a feladattal megbírkózni, nem tudta volna az internacionalisták nyugatra özönlését megállítani.

A kommunista sejtek munkája eredményeként az internacionalisták nagy többsége megértette, hogy egyelőre a világforradalom oroszországi frontján tudnak a legtöbbet tenni a munkásosztály ügyéért. A keleti front internacionalistái például kijelentették, hogy „internationalista kötelességük ott maradni, ahova a forradalom állította őket. Forradalom Magyarországon — írták — az oroszországi forradalom győzelme nélkül lehetetlen.”³² A Szamarában tartózkodó internacionalisták gyűlésükön határozatot hoztak, amely szerint mindaddig nem hagyják ott a keleti frontot, amíg az ellenség meg nem semmisül s a keleti front helyzete véglegesen meg nem szilárdul.³³

1919 március végén a Szovjet Köztársaság Katonai-törvényhozó Tanácsa rendeletet bocsátott ki, hogy a volt hadifoglyokból nemzetközi Vörös Hadseregnek kell szervezni, s e célból Szlavojár Csasztek cseh internacionalista parancsnoksága alatt vezető szervet hozott létre, az OSzFSzK Nemzetközi Vörös-hadseregét szervező Parancsnokságot. A Katonai Törvényhozó Tanács rendeletének megfelelően 1919 áprilisában a köztársaság Forradalmi Katonatanácsa parancsot adott ki a nemzetközi Vörös Hadsereg szervezésének rendjéről.³⁴ A köztársaság Forradalmi Katonatanácsa megszüntettnak nyilvánított minden, az internacionalista egységek szervezésével korábban megbízott intézményt, ezek személyi állományát, anyagi eszközeit a Vörös Hadsereg szervezésére létrehozott vezető szerv rendelkezésére bocsátotta és megtiltotta, hogy e vezető szerv tudomása nélkül internacionalista egységeket szervezzenek. A Forradalmi Katonatanács parancsa szerint e vezető szerv feladata az volt, hogy a hátszágban elhelyezett internacionalista egységek összehívásával három lövészezredből, két lovasosztályból és egy könnyű tüzérosztályból álló dandárt hozzon létre, amelynek feladata: áttörve a nyugati frontot, egyesülni a Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregével. A különböző frontokon harcoló inter-

³² Szovjet Hadsereg Közp. Áll. Levéltára 101. fond, 3. lett., 59. üi., 10. l.

³³ Szovjet Hadsereg Közp. Áll. Levéltára 28361. fond, 2. lett, 343. üi., 2. l.

³⁴ Uo. 10/11. fond, 1. lett., 15. üi., 80. lap. MMTVD. VI/B. 570. l.

nacionalista egységeknek a dandárba való bevonásához a köztársaság Forradalmi Katonatanácsa tábori parancsnokságának engedélye volt szükséges.

Május 8-án a Magyar Tanácsköztársaság Forradalmi Kormányzótanácsa mozgósítási parancsot juttatott el a Kommunisták Magyarországi Pártja Moszkvában székelő Külföldi Irodájához, amelyben felhívta az Oroszország területén élő minden 18—45 éves magyart, lépjen be a Vörös Hadseregbe s fegyverrel a kézben törjön utat az imperialista seregektől fojtogatott Magyarország felé.³⁵

A Szovjet Köztársaság Forradalmi Katonatanácsa, valamint a Magyar Tanácsköztársaság Forradalmi Kormányzótanácsa parancsainak végrehajtása érdekében a kommunista csoportok előtt tehát kettős feladat állott: először is meg kellett teremteni a már meglevő internacionalista csoportok koncentrálásához szükséges politikai feltételeket, másszóval gondoskodniuk kellett arról, hogy e csoportok koncentrálása szervezetten menjen végbe. Ugyanakkor fel kellett készülni arra, hogy megelőzzék az esetleges elégedetlenséget azokban az egységekben, amelyek a fronton küzdöttek s bevonásuk a dandárba a front helyzete miatt nem volt lehetséges. Másodszor a forradalmi Kormányzótanács parancsa értelmében új kampányt kellett indítani azoknak a volt hadifoglyoknak a mozgósítására, akik addig a táborokban éltek vagy akiket valamilyen munkára alkalmaztak.

A kommunista csoportok minden erejükkel hozzáfogtak e feladat megvalósításához. Az OK(b)P külföldi csoportjainak föderációja felhívással fordult a hadifoglyokhoz, amelyben hangsúlyozta, hogy valamennyi magyar hadifogoly számára forradalmi parancs fegyverrel a kézben elindulni Magyarország felé. A föderáció legjobb erőit küldte azokra a helyekre, amelyeket a mozgósítás központjaivá jelöltek ki. 1919 májusában Nyizsnij-Novgorodba küldték Feldmann Béla, Papp József, Varga István és Kovács Imre elvtársakat. Szeidl, Dömök, Csuta, Sáfrány és Mondok elvtársakat Kiebbe irányították. Harkovba Berger Rudolf vezetésével 20 főnyi csoport utazott, hogy segítsen a fenti feladatok megoldásában.³⁶ Papp Józsefet a létesítendő nemzetközi dandár politikai biztosává nevezték ki.³⁷ A munka irányításának megkönnyítésére májusban az OK(b)P külföldi csoportjainak föderációja Moszkvából Kiebbe tette át székhelyét.

Tudomást szerezve a Forradalmi Kormányzótanács parancsáról, a turkesztáni kommunista szervezet is elhatározta, hogy tagjainak 25 százalékát, mintegy 1000—1500 embert mozgósítja, annak ellenére, hogy Turkesztán el volt vágva Oroszország központi területétől, s ezért a turkesztáni kommunista csoport nem küldhetett nyugatra internacionalista egységeket. A volt hadifoglyok turkesztáni kommunista szervezete felhívta az internacionalistákat, hogy továbbra is olyan hősiessen harcoljanak, mint ahogyan addig harcoltak.

A Turkesztán területének egy részét megszálló angol imperialisták Malleson tábornokkal az élen repülőgépekről röplapokat szórtak az internacionalisták közé, amelyekben felszólították őket, fegyveresen álljanak át hozzájuk s ők maguk fogják biztosítani, hogy az átálltakat két héten belül Magyarországra szállítják. Bár a turkesztáni frontokon küzdő magyar vöröskatonákban is élt a vágy, hogy minél előbb hazatérhessenek és résztvehesse-

³⁵ MSZMP P. I. Arch. 271/4—1. 7. l. MMTVD VI/B. 575. l.

³⁶ Uo.

³⁷ Szovjet Hadsereg Közp. Áll. Levéltára 28361. fond., 3. lett., 343. üi., 2. l.

nek a magyarországi forradalmi harcban, az angol imperialistáknak nem sikerült árulásra bírni őket.

1919 tavaszán a Szovjet Köztársaság körül szoros ellenforradalmi gyűrű alakult ki. Az antant hatalmak intervenciós seregeinek támadásával egyidőben Kolesak tábornok ellenforradalmi seregei is támadásba lendültek, s átszakítva a frontot, a Volgához közeledtek. Ugyanakkor az ellenforradalmi erők délen, északon és nyugaton is támadásba lendültek. Az OK(b)P Központi Bizottsága felhívta a Szovjet Köztársaság valamennyi dolgozóját, feszítsék meg minden erejüket, s verjék szét a Köztársaság köré vont ellenséges gyűrűt. Természetes, hogy ilyen helyzetben, amikor a Szovjet Köztársaságot halálos veszély fenyegette, az internacionalisták kivonása a frontokról a forradalom elárulásával lett volna egyenlő. A föderáció, ill. a kommunista csoportok megfeszített munkája ellenére is a nemzetközi dandár szervezése nehézségekbe ütközött és lassan haladt. Ennek dacára Nyizsnij-Novgorodban s később Harkovban egyre több internacionalista csoportosult, ahol egységekbe szervezték őket, és ezeket az egységeket haladéktalanul Kievbe irányították. 1919 nyarán a nemzetközi Vörös Hadsereg létszáma már többezer főt számlált.³⁸ A terv megvalósítását azonban a Magyar Tanácsköztársaság megfojtása lehetetlenné tette, s a nemzetközi dandárt Petljura és Gyenikin ellenforradalmi seregei ellen vetették be.

Az OK(b)P magyar csoportjának eredményes tevékenységét nemcsak az internacionalista egységek magyar tagjainak nagy száma, hanem a harcokban tanúsított hősi magatartásuk is bizonyítja. A dokumentumok egész sora mutatja, hogy a magyar internacionalisták hűek maradtak a forradalomhoz. A forradalmi öntudat ragyogó példáját adta az a 80 magyar internacionalista, akik az ellenforradalom túlereje ellen Petrovszk városát védelmezve a fehérgárdisták fogságába kerültek. Ezek a magyar internacionalisták visszautasították a fehérek által felkínált amnesztiát, kijelentve, hogy inkább meghalnak, de nem árulják el az orosz és a magyar Tanácsköztársaság ügyét.³⁹ A fehérek dühödt bosszújukban valamennyiüket lemészárolták. „Diszóság és tisztelet nektek, drága elvtársak! — e szavakkal búcsúztak tőlük orosz bajtársaik a Vörös Harcos (Krasznij Vojin) című lap 1918. október 1-i számában. — A munkások és parasztok Oroszországa hálával emlékezik meg hősiek önfeláldozásokról. A III. Internacionálé — írták — feltámasztja neveteket és aranybetűkkel írja a legjobbak sorába hősi harcokat és halálotokat, amellyel a szocializmust és a szabadságot szolgáltátok.”⁴⁰

Szibériában, ahol 1918 nyarán és őszén a Vörös Hadsereg egységei nagy területeket voltak kénytelenek ideiglenesen átengedni a fehérgárdista túlerőnek, az internacionalisták egy része partizán csoportokba szerveződve folytatta a megszállók elleni harcot. Mások pedig elszéledtek a falvakban, és amikor az orosz munkások fegyveresen felkeltek a fehérgárdista megszállók ellen, hogy visszaállítsák a szovjet hatalmat, a falvakban és erdőségekben bujkáló magyar internacionalisták ezrei is ismét fegyvert fogtak. Egyedül a blagoveszenszki körzetben több mint tízezer volt magyar hadi-

³⁸ SzKP Marxizmus—Leninizmus Int. Közp. Arch. 17. fond, 4. lelt., 57. üi., 20. l.

³⁹ Sarló és Kalapács, 1929. 1—2. sz.

⁴⁰ Bojovoje szodruzsesztvo... 126. l.

fogoly vett részt a felkelő orosz munkások oldalán a Blagovescsenszk felszabadításáért folyó harcokban.⁴¹

Ezeknek a bujkáló volt hadifoglyoknak csatlakozása a felkelőkhöz természetesen nem véletlenszerűen, hanem a fehérgárdisták által megszállt területeken illegálisan működő kommunista csoportok munkájának eredményeként következett be. A nagyobb városokban működő illegális kommunista csoportok egész kormányzóságokra kiterjedő munkát végeztek, készítették elő politikailag és katonailag is az internacionalista hadifoglyokat a felkelésre. Kolesak tábornok vezérkara elhárító szerveinek jelentéseiből világosan kitűnik, hogy e csoportok létezése és tevékenysége komoly gondot okozott az ellenforradalmi megszállóknak. E jelentések szerint Omszkban például 270 fővel szigorúan konspirált és széleskörű tevékenységet folytató illegális csoport működött. Az egyik jelentés szerint Omszkban „külföldi proletárok légioja” elnevezéssel különleges bolsevik szervezet működött, melynek legerősebb, legkonspiratívabb tagja a magyar csoport volt. „Ez a csoport — szolt a jelentés — felkelés idején instruktori szerepet van hivatva játszani, minthogy tagjai a katonai ügyeket elméletileg és gyakorlatilag is ismerik.”⁴² A szervezet élén Somogyi József és Radó Ödön állottak. Radó egyben az omszki felkelés vezérkarának is tagja volt.

Omszk városában egy év alatt három felkelés robbant ki a fehérek uralma ellen. Kettő közülük sikertelenül végződött. A harmadik felkelés már arra az időre esett (1919 november), amikor a Vörös Hadsereg sikeres támadásai révén megközelítette a várost és megkezdte a felszabadítására irányuló hadműveleteket. Mindhárom felkelésben jelentős számú magyar hadifogoly is részt vett.

Hasonló illegális szervezet működött Krasznnojarszkban is, amelynek vezetőit az 1919. július 31-i sikertelen felkelésben való részvétel miatt a fehérgárdisták kivégezték.⁴³

Az októberi forradalom hatására, az orosz munkások hősi magatartásának példája nyomán, de nem utolsó sorban a kommunista csoportok munkája eredményeként nemcsak a kezdetben öntudatlanul harcba sodródott volt hadifoglyok váltak bátor harcosaivá a forradalomnak, hanem olyan elemek is, akik az első időben idegenül szemlélték az eseményeket. Világosan példázza ezt az osztrák-magyar hadsereg egy Liszkai nevezetű volt tisztjének hősi magatartása is. Liszkai az internacionalistákat kezdetben saját bevallása szerint „rablók bandájának” tekintette. Amikor azonban egy véletlen folytán megismerkedett velük, megismerte nézeteiket és azokat az okokat, amik miatt fegyvert fogtak a szovjet hatalom védelmében, közülük állt, és egyik egységük parancsnokaként maga is hőiesen harcolt mindaddig, amíg a fehérgárdisták fogságába nem került. Liszkait a fehérek vérbírósága halálra ítélte. Kivégzése előtt a bírósághoz írt levelében nem kért kegyelmet, mert mint írta, életében most először ténylegesen tudta, miért harcol, és a hadsereg, amelynek soraiban küzdött, az utolsó emberig szintén tudta, miért harcol. Liszkai nem sajnálta, hogy életét a forradalomhoz kötötte, egyet sajnált csupán, hogy oly keveset tett a burzsoázia

⁴¹ Uo. 186. l.

⁴² Az Októberi Forradalom és a szocializmus építésének Közp. Állami Archívuma. fond. 1. lct., 20. üi., 266. l.

⁴³ Vörös Újság (Omszk) 1922. aug. 1.

zsoldosainak elpusztításáért, amelyért pedig „tíz életét is odaadná, ha az lehetséges volna”.⁴⁴

A Magyar Tanácsköztársaság bukásának hírért az internacionalisták természetesen nagy elkeseredéssel vették tudomásul. De csakhamar újabb és újabb magyar hadifoglyok, akik korábban távolmaradtak a haretől, kérték felvételüket a Vörös Hadseregbe. Cseljabinszk városában a volt magyar, német, csehszlovák, román és lengyel hadifoglyok 1919. augusztus 28-án közös gyűlést tartottak, ahol kijelentették, hogy a Magyar és a Bajor Tanácsköztársaság megfojtása után az Oroszországi Szovjet Szocialista Köztársaság az egyetlen „oázis” a világon, melynek eleste a világforradalom ügyére mérhető legnagyobb csapás lenne. Elhatározták, hogy ők is fegyvert fognak azzal a meggyőződéssel, hogy a Szovjet Köztársaságot védelmezve adnak mindennél nagyobb segítséget a burzsoázia véres diktatúrája ellen küzdő testvéreiknek.⁴⁵

A kommunista csoportok alig egy éves működése és a széles hadifogoly tömegekre kiterjedt politikai munkája tükröződött abban, hogy a magyar munkások, parasztok és haladó értelmiségiek tízezres tömegei, megértve a proletár internacionalizmus eszméjét, távol hazájuktól oly odaadóan küzdöttek a szovjetek hatalmának s ezzel a forradalom általános érdekeinek a védelméért. Igaz, hogy ezek a kommunista csoportok még nem rendelkeztek elég tapasztalattal s munkájukban gyakran mutatkoztak hiányosságok, azonban egész tevékenységük és annak eredményei azt bizonyítják, hogy mindig úrrá tudtak lenni azokon a gyakran komoly nehézségeken, amelyekkel munkájuk során találkoztak és híven teljesítették a proletár szolidaritás által diktált hivatásukat.

А. ЖИЛАК

РОЛЬ ВЕНГЕРСКОЙ ГРУППЫ ВКП(б) В ОРГАНИЗАЦИИ ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНЫХ ОТРЯДОВ КРАСНОЙ АРМИИ (1918—1919 гг.)

Резюме

В годы гражданской войны приблизительно 70—80 тысяч бывших венгерских военнопленных служили в Красной Армии Советской России. Меньшая часть венгерских военнопленных — те, которые еще на родине находились в связи с революционным движением — уже в первые дни революции взялись за оружие. Однако, широкий лагерь военнопленных присоединился к революционному движению, вернее к организовавшимся из военнопленных вооруженным отрядам только позже, под влиянием деятельности революционных организаций военнопленных и созданной в марте 1918 г. венгерской коммунистической группы.

Весной 1918 г. в движении военнопленных боролись два основных направления: представители одного из них приняли позицию за такой характер движения, согласно которому задача организаций сводится исключительно к политическому просвещению и защите интересов военнопленных; представители другого направления выступили за решительно революционный, политический характер движения, за непосредственное участие масс военнопленных в революционных боях. На съезде военнопленных, заседавшем в апреле 1918 г. последнее революционное направление завоевало поддержку подавляющего большинства военнопленных. Под влиянием этого оживилась и расширилась работа по агитации и организации под руководством коммунистов. Началась организация интернациональных военных отрядов. Согласно отчету с конца 1918 г., 60—70%

⁴⁴ Szovjet Hadsereg Közp. Áll. Levéltára 28361. fond, 3. lelt., 450. üi., 219—222. l.

⁴⁵ Bojevoje szodruzesztvo... 192—193. l.

боровшихся тогда приблизительно 50 тысяч интернационалистов были венграми. Создать эти группы, сохранить их состав, сделать их способными к решению военных задач положило очень трудную и сложную задачу на коммунистов, особенно после того, что и в Венгрии образовалась революционная ситуация и часть военнопленных отправилась домой.

В мае 1919 г. Революционный Правительствующий Совет Венгерской Советской Республики обратился к венгерским военнопленным с воззванием прорвать себе дорогу с оружием в руках в направлении Венгрии, удушенной империалистическими армиями. В интересах решения этой задачи были сделаны первые шаги; однако ухудшение военной ситуации Советской России сняло успешное решение задачи с порядка дня.

Интернациональные отряды героическим образом приняли участие в защите молодого советского государства до самого конца.

A. ZSILÁK

LE RÔLE DU GROUPE HONGROIS DU PARTI DES COMMUNISTES (BOLCHÉVIQUES) DE RUSSIE DANS L'ORGANISATION DES UNITÉS INTERNATIONALES DE L'ARMÉE ROUGE (1918—1919)

Résumé

Au cours des années de la guerre civile environ 70—80,000 anciens prisonniers de guerre hongrois faisaient service dans l'Armée Rouge de la Russie Soviétique. Une moindre partie des prisonniers de guerre hongrois — qui avaient déjà en Hongrie des relations avec le mouvement révolutionnaire — prit des armes dans les journées de la révolution. Cependant la grande majorité des prisonniers de guerre ne se rallia au mouvement révolutionnaire et au groupe armé recruté parmi les rangs des prisonniers de guerre que plus tard, sous l'empire de l'activité des organisations révolutionnaires des prisonniers de guerre et de celle du groupe hongrois communiste formé en mars 1918.

Quant au mouvement des prisonniers de guerre deux principales tendances s'opposèrent au printemps de 1918: les représentants de l'une se prononcèrent pour un mouvement, où les organisations auront pour tâches l'information politique et la protection des intérêts des prisonniers de guerre; les représentants de l'autre tendance, par contre, entrèrent en lice pour le caractère nettement révolutionnaire et politique du mouvement, pour la participation directe des masses des prisonniers de guerre à la lutte révolutionnaire. Au congrès des prisonniers de guerre en avril 1918 c'est cette dernière tendance révolutionnaire qui se gagna l'appui de la majorité des prisonniers de guerre. Sous son action le travail de propagande et d'organisation dirigé par les communistes prit un nouvel essor et s'élargit considérablement. L'organisation des groupes militaires internationalistes a pris son commencement. Sur le témoignage d'un rapport provenant de la fin de 1918 des 50.000 internationalistes luttant à cette époque 60 à 70% étaient des soldats hongrois. Organiser les groupes, maintenir leur solidarité, les préparer aux combats, étaient autant de tâches complexes et difficiles qui s'imposaient aux communistes, vu qu'en même temps une situation révolutionnaire se forma en Hongrie aussi et une partie des prisonniers de guerre se mit à rentrer au pays.

En mai 1919 le Conseil gouvernemental révolutionnaire de la République Hongroise des Conseils s'adressa aux prisonniers de guerre en les sollicitant de frayer, armes en mains, la voie vers la Hongrie menacée par les troupes impérialistes. Les premiers pas ont été fait à cet égard; mais en raison de l'aggravation de la situation militaire dans la Russie Soviétique la réalisation de cet objectif disparut de l'ordre du jour.

A népi demokratikus korszak kutatásának állásáról

(Vita a népi demokrácia történetével foglalkozó munkaközösségben)

A népi demokrácia történetének feldolgozásával foglalkozó munkaközösség — amelynek megalakulásáról első számunkban már hírt adtunk — 1961 júniusában vitatást tartott. A vita alapanyagát Orbán Sándornak, a Történettudományi Intézet munkatársának referátuma alkotta: „A népi demokrácia korszakának ábrázolása történetírásunkban”.

Orbán Sándor referátumában hangsúlyozta, hogy a népi demokratikus korszak történetének tanulmányozása történettudományunk egyik legfontosabb, egyszersmind legfelelősségteljesebb feladata. Ennek ellenére a népi demokráciával foglalkozó történeti irodalom nem nyert még teljes „polgárjogot” a történetírásban. Egyes kiadványok csupán a „politikai vonalasság” látszatáért, vagy az évfordulókon foglalkoznak ilyen témákkal. Mások még e látszatra sem pályáznak. A Kultúra Világa elnevezésű sorozat vasos 5. kötete pl. egyáltalán nem tekinti a történeti kultúra részének 1945 utáni történelmünket. Hír szerint az Agrártörténeti Szemle is úgy határozott, hogy az 1945 utáni agrártörténet kérdéseivel nem kíván foglalkozni. A felszabadulás utáni korszak történeti kérdéseivel igen keveset foglalkozik a rádió s az ismeretterjesztés más fóruma is. De az eddig megvédett kandidátusi disszertációk között sem találunk olyant, amely témáját kifejezetten a népi demokrácia történetéből merítette volna.

Orbán Sándor hangsúlyozta, hogy mindebben jelentős szerepe van az olyan nézeteknek, amelyek a történeti folyamatokat két csoportra, befejezettekre és nem befejezettekre osztják s amelyek azt állítják, hogy az előbbiekről lehet, az utóbbiakról viszont nem lehet történelmet írni. Bár e nézet rámutat bizonyos tényleges problémákra, a fő baj ott kezdődik, hogy maga ez a csoportosítás is sokszor önkényes, s kritériumait gyakran a „kényes” és „nem kényes” kérdések nagyon is szubjektív kategóriái határozzák meg. Az ilyen állásfoglalások mögött azután nem egyszer bizonyos szektás-dogmatikus vagy jobboldali nézetek maradványai húzódnak meg.

A referátum a továbbiakban a népi demokráciáról szóló történeti irodalmat négy időszakra osztva tárgyalta. Az 1945-től 1951—52-ig terjedő időszakot „bizonyos túlzással a kezdeti káosz időszakának tekinthetjük a korszakunk történeti feldolgozására vonatkozó kísérleteket illetően”. Ez a helyzet mintegy megfelelője volt a koalíciós időszaknak. Emellett a népi demokratikus korszak történeti feldolgozása előzményekre sem támaszkodhatott. Ezért ezekben az első években, a kommunista párt vezetőinek és különösen Révai Józsefnek az elvi jelentőségű tanulmányain kívül, kifejezetten szaktörténeti munkákkal nem találkozunk. Ugyanakkor a demokratikus újjászületés, a földreform, az építés pátosza igen sok szerzőt késztetett arra, hogy megörökítse a történeteket és képet adjon az új viszonyokról. Ezek a túlnyomórészt folyóiratokban megjelenő tanulmányok később folytatás nélkül maradtak.

Az 1952—1956-ig tartó időszakban a népi demokratikus korszak helyet hódított a történettudományban, s feldolgozása a szaktörténetírás rangjára emelkedett. A nagy frontátörést különösen a felszabadulás tizedik évfordulójával kapcsolatos előkészületek és munkák mutatják. Ez az eredmény elsősorban néhány vezető marxista történész és több fiatal, kezdő történész érdeme, akik vállalták az úttörés nehézségeit. Orbán Sándor e korszak történeti munkáit elemezve, a pozitívumok mellett részletesen elemezte a személyi kultuszból, a vele kapcsolatos dogmatizmusból és szubjektívizmusból fakadó hibákat. E hibákkal szorosan összefüggött az a történészek körében elterjedt, bár ki nem mondott vélemény, hogy a legkönnyebb történészi feladat a népi demokratikus korszak művelői előtt áll.

Az 1956-os ellenforradalom körüli időszakban a kezdeti lendület megtört, s a korábbi kritikátlan ábrázolás helyébe bevonult a kritika igénye. A kibontakozó kritikai

kampányt nem lehet egységes áramlatként tekinteni, mert benne megtalálhatók az elvű marxistáktól kezdve a revizionista áramlat képviselői is. Ez utóbbi áramlat álláspontját ugyanakkor inkább a viták és nem kifejezetten történeti feldolgozások őrzik. Az ellenforradalom okozta eszmei zűrzavarban egyesek ahhoz a helytelen és abszurd követelményhez lyukadtak ki, hogy a politikai gyakorlatnak a történetírás legyen a „próbakőve”. Mások olyan következtetésre jutottak, hogy a továbbiakban csak a kívülállók „objektív” kritikus szerepét vállalják. Ezeknek a helytelen nézeteknek nem kis részük volt abban, hogy a népi demokráciával foglalkozó kutatók száma átmenetileg megcsappant. „Volt azonban, s ide tartozott a derékhad — hangsúlyozta Orbán Sándor — sok olyan művelője e korszaknak, akiben a történetek éppen a fokozott tudományos felelősséget ébresztették fel.” A referátum ezzel kapcsolatban külön hangsúlyozta az időközben elhunyt marxista történész, Balázs Béla érdemeit és sok szempontból úttörő tevékenységét.

Az ellenforradalom utáni konszolidáció egészséges, kedvező irányú fejlődésnek vált az alapjává. A népi demokráciával foglalkozó történészgárda megedződött tapasztalatokban. A kutatási tematika kiszélesedett. A történészek sikeresen küzdik le nemcsak az illusztratív történetírást, de az egyoldalú kritika hibás szemléletét is. A marxizmus helyes alkalmazására való törekvés számos új, konstruktív gondolat kifejtését eredményezte. Tematikailag az utóbbi évek munkái különösen két kérdéscsoport körül jegecsedtek ki: az egyik népi demokratikus átalakulásunk jellegének és sajátos menetének a problémája, a másik az 1956-os ellenforradalom.

A referátum rámutatott arra, hogy e tematikai megoszlás következtében bizonyos vákuum keletkezett a népi demokrácia győzelme és az ellenforradalom időszaka között. Pedig az ötvenes évek első felére volt a legtöbb mondanivalójuk a statisztikai és közgazdasági cikkeknek, adatközléseknek.

A továbbiakban Orbán Sándor referátuma néhány fontos eszmei és módszertani problémát elemzett, amelyek tisztázása fontos a kutatómunka további fellendítése szempontjából. Hangsúlyozta, hogy e korszak történészeinek felelősségét különösképpen megnöveli az a tény, hogy „a feltáró munka eredményeinek elhatározó szerep jut a politika, az építés tudományos megalapozásában ugyanúgy, mint a széles tömegek nevelésében”. A korszak kutatásának a jeleltőségét még fokozza, hogy országunk fejlődésében is új állomáshoz érkezett; alapvetően lezajlott a szocialista átalakulás városon és falun egyaránt. „Jogos tehát a kezdeti esetleges ötletszorúságok... helyett a teljes és részletes, egyszersmind árnyalt történeti felmérés igényével fellépni”, s a történeti eseményeket nagy átalakulásunk egészében a helyére tenni.

Ami a marx-lenini tudományosság követelményét illeti, a referátum két, még gyakran előforduló hiányosságra mutatott rá. Az egyik a történeti folyamatok objektív tényezőinek bizonyos háttérbe szorítása, a másik egyes történeti tények mellőzése vagy nem teljesen helyes ábrázolása. (Ez utóbbiak közül Orbán Sándor a felszabadulás s a békeszerződés nem elég sokoldalú elemzésére utalt.)

Külön alapos tanulmányozást igényelne a források felhasználása. Korszakunk forrásainak mennyisége — hangsúlyozta Orbán Sándor — olyan nagy, hogy a szelektaálás a kutatónak különösen fontos feladata. Emellett adva van az élőszavas források felhasználásának nemcsak a lehetősége, de szükségessége is, hiszen számos tényre vonatkozóan ez az egyetlen forrás. E gyűjtést ki kell terjeszteni a sajátos társadalomtörténeti kérdések kidolgozására is; az ilyen szociográfiai jellegű gyűjtőmunkával jelenleg nagyobb részt még csak egyes helytörténeti feldolgozásokban találkozunk. A referátum végül a forráskiadványok, a historiográfiai munkálatok fontosságával s a sokszor sok kívánnivalót hagyó formai, stílusi problémákra mutatott rá.

A referátumot széleskörű vita követte. *Ságvári Ágnes*, a Párttörténeti Intézet igazgatóhelyettese felszólalásában helyeselte azt a törekvést, hogy a munkacsoport a népi demokráciáról szóló történeti irodalmat összegezően értékelje, a referátumot azonban bizonyos fokig megkésettnek tekintette. Ezt az általános értékelést véleménye szerint a kommunista történészeknek már 1957-ben el kellett volna végezniük, ma viszont figyelmüket a konkrét tennivalókra kell összpontosítani. A felszólaló a továbbiakban vitába szállt a referátum azon állításával, amely szerint az 1945–51 közötti időszak a „kezdeti káosz időszaka volt”. Nem helyes az a beállítás, amely ez évek munkálatait azért nem tartja időtállóknak, mert a napi politikai harcokhoz kapcsolódtak. Ellenkezőleg: az első évek széleskörű marxista publicisztikája a párt elvileg megalapozott tevékenységét tükrözte, amelyben a marxista eszmeiség elválaszthatatlanul egybekapcsolódott az osztályharc gyakorlati feladataival. *Ságvári Ágnes* a továbbiakban a párthatározatok és különösen az 1956 után megjelent s a népi demokrácia fejlődését is értékelő párthatározatok tanulmányozásának a fontosságát hangsúlyozta. „Nem értek egyet az anyagnak azzal a megállapításával — mondotta —, mely mintegy pozitívnak tünteti fel, hogy a

történettudomány területén nem jelentkeztek éles pártellenes nézetek 1956–57-ben. Ez az éremek csak egyik oldala. Az érem másik oldala, hogy nem segítettük a pártot kellően nehéz eszmei harcában.” Végül hangsúlyozta, hogy egyetért a szerző olyan fontos megállapításaival, mint a szemiatizmus veszélye, a levéltári anyagok fokozott felhasználásának fontossága, a nyelvi szürkeség leküzdése. Többet kell tenni az 1948–56-os időszak történeti feldolgozása terén is.

Lackó Miklós, a Történettudományi Intézet munkatársa véleménye szerint, bár igen sok az elvi és módszertani probléma, a helyes marxista szemlélet alapján a népi demokratikus korszak minden problémája és területe kutatható és feldolgozható. Egyetértett a szerzővel abban, hogy nagyobb súlyt kell fektetni az objektív gazdasági és társadalmi folyamatok feltárására a kifejezetten párttörténeti munkákban is.

Ambrus Lászlóné, a Pártfőiskola tanára az úgynevezett „kényes” kérdésektől való félelemről s ennek indokolatlanságáról beszélt. Persze valószínű, mondotta, hogy a szerzők bizonyos hibákat is el fognak követni, de a marxista alapon álló szerző tévedését meg kell engedni. A vita, a bírálat és az újabb kutatási eredmények korrigálják a tévedéseket.

Gedő András, az MSzMP agitprop. osztályának munkatársa bírálta a referátumot, mert a konkrét tartalmi és tematikai tennivalókra kevésbé mutatott rá, s mert nem bíralt elvileg egyes korábbi, helytelen szemléletű munkákat. Véleménye szerint a referátumnak ez a hibája összefügg azzal, hogy nem helyesen mutat rá a történetírás és a politika viszonyára. A prezentizmust, a retusálást, a rossz értelemben vett aktualizálást el kell ítélni. Ugyanakkor azonban nem szabad a marxista-leninista szemléletet elválasztani és szembeállítani a napi politikában való állásfoglalástól, hiszen a marxista-leninista szemléletnek egyik leglényegesebb követelménye az elmélet és a gyakorlat egysége. Gedő András véleménye szerint a referátum nem elemzi eléggé a jobboldali torzításokat.

Mérei Gyula, egyetemi tanár a tudományos munka végzésének bizonyos szakmai feltételeiről beszélt, s rámutatott a bibliográfiai munkálatok fontosságára, valamint arra, hogy jobban biztosítani kellene a fontos forrásanyagokhoz való hozzájutást. Teljesen egyetért azzal, hogy az objektív folyamatokra nagy gondot kell fordítani, de ez nem jelenthet eltávolodást a politikától, a politizálástól, valamint a párt történetének és tevékenységének a háttérbeszorulását sem jelentheti.

Borus József, a Párttörténeti Intézet munkatársa az elméleti kérdésekkel való foglalkozás különleges fontosságát hangsúlyozta. Bírálta a referátumot, mert az a helytörténetírás igen fontos problémáját kevésbé érinti. Felhívta a figyelmet arra, hogy a helytörténettel foglalkozó szerzőknek nagyobb segítséget és konzultációs lehetőséget kell biztosítani.

Ránki György, a Történettudományi Intézet tudományos titkára csatlakozott azokhoz, akik a referátumot túlságosan általánosnak tartják. Éppen ezért javasolta, hogy a munkacsoport a közeljövőben ne valami összefoglaló historiográfiai elemzéssel foglalkozzék, hanem egy-egy konkrét kérdés történeti és historiográfiai értékelésével. A továbbiakban a történettudomány és a publicisztika helyes viszonyát fejtegette. Ha a publicisztika tényleg történeti publicisztika, ugyancsak tudományos, de persze más igénnyel. A probléma 1956 előtt nem az volt, hogy történeti publicisztikát adtunk és nem történettudományt, hanem több vonatkozásban hibás történeti munkákat és hibás publicisztikát is. Ha egy publicisztikai mű egyes megállapításai később tévesnek bizonyulnak, maga a munka még nem válik értéktelenné. Éppen az a feladat, hogy a történészek publicisztikával is foglalkozzanak.

A vitát *Orbán László*, az MSzMP KB tudományos és kulturális osztályának vezetője, a munkacsoport irányítója foglalta össze és zárta le. Hangsúlyozta a referátum pozitívumait, ugyanakkor egyetértett azzal, hogy az előttünk álló feladatok megoldását nem eléggé szolgálta. A referátumnak jobban előtérbe kellett volna állítania, hogy melyek a népi demokratikus korszak történetírásának olyan problémái, amelyek nem tisztázottak, hol vannak viták, nézeteltérések, hol vannak olyan szektás vagy revizionista háttérű történeti megállapítások, amelyek ma még nincsenek kellően megráfelve stb. Hangsúlyozta, hogy a helytelen, rossz értelemben vett „aktualizálásnak” komolyabb veszélye ma nem áll fenn, mindenekelőtt azért, mert a pártvezetés semmiféle ilyen igénnyel nem lép fel az ideológusok és a történészek felé. Ugyanakkor e túlnyomórészt illuzórikus veszély mellett fennáll az álobjektívizmus veszélye. Rámutatott arra, hogy a népi demokratikus korszak történetírói ma igen kedvező feltételek között dolgoznak. Ez lényegében három tényezőtől fakad. Az egyik a párt helyes politikája, amely ösztönzi a történettudomány fejlődését. A másik a jó légkör, a vitaszellem, a kritika elvi és nem személyeskedő szelleme. A harmadik kedvező feltétel az előttünk álló történeti periódus, a VII. Kongresszusnak az a fő megállapítása, hogy most mindinkább a gazdasági és kulturális

építőmunka feladatai kerülnek előtérbe. Orbán László végül a dolgozó tömegek történelmi tevékenységének az ábrázolását, történelmi szerepük méltó bemutatásának a fontosságát hangsúlyozta.

L. M.

Vita a jobbágyháztartások vizsgálatának módszertani kérdéseiről

1961. március 20-án az MTA Történettudományi Intézetében megvitatásra került az Intézet kötelékében működő Agrártörténeti Munkacsoport egyik tagjának, Veress Évának módszertani dolgozata. *Makkai László*, a munkacsoport vezetője a megbeszélés bevezetéseként elmondotta, hogy a munkaközösség eredeti terve Felsőmagyarország agrártársadalmának vizsgálatára volt, a mezőgazdasági áruteremtés méreteinek és az áruteremtés társadalmi rétegződésre való hatásának megállapítása céljával. A kutatást később különböző okokból Zemplén megye két tipikus vidékére, a Hegyaljára és a homonnai uradalomra kellett korlátozni.

A munkacsoport tervében két tanulmánykötet készítése szerepel, az első Tokaj-hegyalja viszonyait a XVI. század második felében vizsgálja a paraszti migráció, a falusi rétegződés és a majorsági gazdálkodás szempontjából (a mezővárosok kérdését Orosz István másutt megjelent dolgozata kielégítően tisztázta). A második kötet a homonnai uradalom XVI–XVII. századi paraszti termelését, úri gazdálkodását, falusi iparát, társadalmi rétegződését fogja tárgyalni, továbbá a Zemplén megyei szőlőterület állapotát.

A kutatással kapcsolatos egyik legfontosabb probléma a mezőgazdasági üzemegek meghatározása és leírása. Az első kötet többek között ennek a feladatnak is eleget tesz. A XVII. században elméleti egységgé vált telken levő különböző csonka és egész háztartások, a hozzá kapcsolódó tartozékföldek vizsgálata nemcsak a forrásértékelés szempontjából lényeges, hanem az örökös jobbágytság és a mezőgazdasági áruteremtés kutatása szempontjából is.

Veress Éva dolgozatában (*A jobbágyháztartások individuális vizsgálatának néhány kérdése*, Előzetes beszámoló „A jobbágyháztartás gazdasági és családi szerkezete a délzempléni falvakban 1554 és 1656 közt” című munka forráskritikai problémáiról, egy falu [Kistoronya] XVI. századi anyaga alapján) a jobbágyháztartás vizsgálatánál nélkülözhetetlen két forrás csoportot: a dézsmajegyzékeket és az urbáriumokat tette forráskritikai elemzés tárgyává. Ezeknek az összeírásoknak a felhasználási módja két szempontból teszi szükségessé a forrásérték ellenőrzését: mivel a vizsgálatok a különböző időben készült és eltérő rendeltetésű jobbágynévsorok azonosításán alapulnak, ezért szükséges egyrészt a névsorok stabilitásának vizsgálata, másrészt — mivel a szolgáló, illetve adózó jobbágyot a jobbágyháztartásnak mint termelőegységének a fogalmával azonosítja — szükségessé válik a két összeírástípus felvételi egységének helyes meghatározása.

A forráskritikai vizsgálat számára egy nagyobb létszámú, összetett társadalmi és viszonylag szerencsés forrásadottságú hegyaljai falu, a Sátorlajújhely melletti Kistoronya (Malá Toróna, Csehszlovákia) volt a legalkalmasabb. A dolgozatban a XVI. századi anyag került részletes tárgyalásra, a XVII. század anyaga összehasonlításként szolgált.

A forrásclemzés hármas eredménnyel zárult: megállapítható volt először is, hogy mind az urbáriumok, mind a dézsmajegyzékek következetesen azonos alapszerint készültek és ez minden valószínűség szerint a település rendjéhez igazodott. A falu egyetlen utca két oldalán helyezkedett el, a jobbágytelkek éppen úgy következtek egymás után, mint a telkesjobbágyok nevei az összeírásban. Abban, hogy a legvagyonosabb jobbágyok a névsor elején és közepétáján vannak, s tőlük számítva mindkét névsorrészben hasonló társadalmi hovatartozás szerinti elrendeződés látható, következtetni lehet arra is, hogy a lakosság hogyan oszlott el az utca két oldalán.

A dézsmajegyzékekben összeírt jobbágyneveknek több, mint a fele hiányzik az urbáriumokból. Ez a többletnépesség a dézsmajegyzékek névsorában a telkesjobbágyok között szétszórva található, sokan a szomszédos telkesgazda nevét viselik, tehát feltételezhetően annak telkén lakó rokonok vagy házatlan zsellérek, esetleg szolgálók. Ezzel kapcsolatban — másodszor — megállapítható, hogy a dézsmajegyzékek többletnépességében az osztatlan telken való együttlakás két ellenkező előjelű vál-

tozata keveredik: egyrészt a zsellérek telkekre való szivárgása, ami számos esetben a telek egyrészenek birtoklásához vezetett; másrészt a jobbágyok családi gazdaságának felaprózódása, ami a jobbágyok zselléredésének irányába hat. A falu lakosságának olyan nagy része él így együtt osztatlan telkeken, hogy nehéz lenne reálisan megítélni a falu tényleges társadalmi viszonyait, a társadalmi rétegek egymáshoz való arányát az ilyen — uradalmi összeírásnál mellőzött — jobbágycsoportok részletesebb vizsgálata nélkül.

Az a tény, hogy az összeírás alapsorrendje a falu számbavett lakóinak topográfiai elhelyezkedését tükrözi, és az egyes jobbágytelkek, telekrészek népessége többé-kevésbé megállapítható, módot ad a forrásadatok bátrabb és összefüggőbb értelmezésére. Így egyfelől a személyek azonosítására, a jobbágyháztartások folytonosságának megállapítására olyan esetekben is kísérletet tehetünk, ahol az azonosság legkézenfekvőbb kritériuma, a névgyeyezés hiányzik. Másfelől a jobbágyok nehezen áttekinthető személyes és gazdasági relációi konkrétan, egy-egy adott telekrészben belül válnak vizsgálhatóvá, ez pedig jóval megbízhatóbb eredményt ígér, mintha csak általánosságban viszonyítanánk egymáshoz a telkesjobbágyok és az urbáriumban mellőzött jobbágyok csoportját. Ez tekinthető a forráselemzés alapján nyert harmadik megállapításnak.

A fenti megállapításokból különböző következtetések vonhatók le, illetve az itt tárgyalt összeírások forrásértékének említett kettős szempontú vizsgálata az alábbiakban összefoglalható eredménnyel járt. A névanyag stabilitásával kapcsolatban megállapítható, hogy bár a XVI. századi névanyag általában stabil névhasználatot tükröz, az eleven névalakítás jelei is megtalálhatók. Előfordulnak megkülönböztető (ragadvány) nevek, vagy felismerhető egyazon személy különbözőképpen való megnevezése, stb. A XVII. századból ismert névsorokkal való összehasonlítás kimutatja, hogy mialatt a falu társadalmi struktúrájában erőteljes átalakulás, a falu mezővárosias átszínéződése ment végbe, a névhasználat stabilitása lazult és a névanyag összetételének jellege is megváltozott: a XVII. században túlsúlyra jutnak a foglalkozást, származási helyet, illetve nemzetiséget vagy személyes tulajdonságot jelölő névtípusok. A kisoronyai — s az egész dél-zempléni — névanyagnak történeti-nyelvészeti analízise valószínűleg igazolja azt, hogy a társadalmi differenciálódás egy mozgalmasabb szakaszában a nevek stabilizálódásának folyamata megtörhet azáltal, hogy tömegesen áll be olyan jelentős változás a jobbágyok életkörülményeiben, státusában, ami az öröklött, korábban már tartósult családnevek új, aktuális tartalmú elnevezésekkel való felváltásához vezet. Ez adott esetben a nem migráló lakosságot is erősen érinti. Ezzel kapcsolatban a dolgozat írója figyelmeztet azokra a súlyos statisztikai tévedésekre, amelyek akkor lépnek fel, ha a névanyag identifikációs felhasználásánál a kutatás a névingadozás tényét és annak mértékét figyelmen kívül hagyja.

A továbbiakban a dolgozat az összeírások felvételi egységét teszi vizsgálat tárgyává. A vizsgálatnál kiderül, hogy ez a dézsmajegyzékeknl a személyi tulajdont képező adóköteles termék, tekintet nélkül a termelés üzemszervezetére, a termelőeszközök használatának és birtoklásának formájára. Az urbáriumok felvételi egysége ezzel szemben — ekkor még — a jobbágyra rótt telekrész, tekintet nélkül arra, hogy hányan lakják, miképpen gazdálkodnak vele, hogyan teljesítik adóját. Egyik összeírástípus sem tekintette alapnak a szuverén módon termelő jobbágykisüzemet; az összeírt jobbágy adóalany, és ha a kettő gyakorlatilag sokszor azonos is, nem feltétlenül azonosak. Megfigyelhető ugyanis, hogy az urbáriumokban és dézsmajegyzékekben összeírt népesség feltűnően nagy számszerű eltérését a vizsgált anyagban három körülmény magyarázza. Az eltérések egy kisebb része névingadozásból, egy személy kétféleképpen való megnevezéséből ered; másrészt a dézsmajegyzékekben szerepelnek olyan jobbágyrétegek (itt főleg házatlan zsellérek), akikre az egykorú földesúri összeírás figyelme nem terjed ki; harmadrészt megfigyelhető, hogy a dézsmafizetők egyrésze valamely telkesgazda rokona, hogy rendelkezik ugyan bizonyos saját termeléssel, de a háztartása nem éri el a földesúri számbavétel mértékét, a jobbágyhely juttatásaiban és kötelezettségeiben a telkesgazdával osztozik.

A fent vázolt tényezők statisztikai pontossággal nem különíthetők el egymástól, mert néhány szerencsés példától eltekintve, az egyes esetek bizonyítása — nem számszerű meghatározása — kevésbé lehetséges, mint a tendenciák felismerése, ami többek között éppen a valószínű vagy kétes esetek gyakori ismétlődésén alapszik.

Számszerint is nagyobb jelentőséget a rokoni összetartozásnak kell tulajdonítani. A vizsgált anyagban a családok életközösségének és különválásának legváltozatosabb állomásait látni. Ezek közül a fiági összetartozás példái nyilvánvalóak, amelyeket a közös vezetéknév is feltűnővé tesz. Több-kevesebb valószínűséggel mutathatók ki a nőági rokonsági kapcsolatok, ahol névgyeyezés hiányában az összes részletkörülmények (státus, terméskombinációk, összeírás hely stb.) alapján lehet következtetni.

A dolgozat nyomatékosan figyelmeztet arra, hogy Kistoronyán és Dél-Zemplén bonyolultabb társadalmi viszonyai között a kétféle összeírásból nyert adatok csak a fenti tények fokozott figyelembevételével értékesíthetők. Hangsúlyozza azt is, hogy a bizonytalan tartalmú „jobbágyháztartás” terminus határozottabb megfogalmazására, további történeti-gazdasági vizsgálatokra szorul.

A dolgozat megállapítja, hogy a részletvizsgálatok során nyert tények figyelembevételének elhanyagolása olyan arány-torzulást eredményezhet az adatok statisztikai értékelésénél, ami a történeti hitelességet is veszélyeztetheti; a jobbágytársadalom belső fejlődése pedig csak az ilyen és hasonló, leginkább a forráskritikai munka során jelentkező problémák tisztázása útján ismerhető meg.

Veress Éva dolgozatának megvitatása során érdekesen és sokoldalúan merültek fel a dolgozattal kapcsolatos problémák. A forráslelmző vizsgálatok során tett megállapítások helytálló vagy téves voltának kérdésében a hozzászólók többsége egyetértett a dolgozat írójával. *Maksay Ferenc* kijelentette, hogy éppen a településrend rekonstrukcióját tartja a dolgozat legnagyobb módszertani eredményének. Ez tudvalevően *Veress Évának* azon a megállapításán alapszik, hogy a conscriptióknál következetesen azonos alapsorrend érvényesül, ami a lakosság topografikus elhelyezkedését tükrözi.

Kirilly Zsigmondné és *N. Kiss István* kétségbe vonták a dolgozat említett megállapításának indokolt voltát. *Kirilly Zsigmondné* kijelentette, hogy a homonnai uradalom falvainak 10 évre terjedő vizsgálatai alapján csak bizonyos csoportok ismétlődését tudta megfigyelni — különböző alapsorrenddel. *N. Kiss István* a dézsmajegyzékek azonosítása alapján hasonlóképpen csak bizonyos csoportok ismétlődését tartja megfigyelhetőnek, azonban szerinte e csoportok sorrendje esetleges, következtelen, nem rendszeres alapsorrend. *Veress Éva* ezekkel az ellenvetésekkel kapcsolatban megjegyezte, hogy a kistoronyai összeírások pontosan egyező rendjének ténye nincs ellentétben azzal, hogy tagoltabb településeknél egyes névcsoportok sorozatos felcserélődnek. A József-kori térképfelvétellel való egyeztetés például határozott összefüggés felismerésére vezet a sorrend látszólagos következtelenségei és a települési struktúra között. Ezzel a problémával kapcsolatban egyébként nem is a névsorok esetenkénti egyezése vagy eltérése döntő, hanem az, hogy a névsorok topográfiai szempontból felhasználhatók és hogy a jobbágyok tényleges társadalmi helyzetének meghatározásánál ezt a lehetőséget igénybe kell venni. Magától értetődő, hogy az összeírások adatainak felhasználását minden esetben az összeírási elv tisztázása és alapos forráskritikai vizsgálata kell, hogy megelőzze.

A forráslelmzésre vonatkozó másik probléma a vizsgált összeírástípusok adat-szolgáltatásának eltérő voltával kapcsolatban merült fel. *Veress Évának* ezen a téren tett megállapításaival mindenki egyetértett, mindössze az a gondolat merült fel, hogy az említett megállapítások alaposabb alátámasztására a kutatásokat ki kellene időben és térben terjeszteni. *Vörös Károly* is ezt javasolta és megállapította, hogy a későbbi időnek megfelelően részletesebb forrásokra támaszkodó kutatások feltehetően a paraszti familiaritás és a földesúrhoz való tartozás, a hozzá való szorosabb kapcsolódás egymásmellettélését fogja kimutatni a familiaritás fokozatos sorvadásával. A nagycsaládi rendszer a XVIII. századra már csak kényszerű védekezés, összezsúfolódás lesz egyre kisebb telkeken.

Wellmann Imre konkrétan a kilencedjegyzekeknek a kutatásba való bevonását javasolta, aminek következtében a dézsmajegyzékekkel kapcsolatos bizonytalansági tényezők kiküszöbölhetők, a kilencedjegyzekek ugyanis olyan népelemeket is feltüntetnek, amelyek saját vetéssel nem rendelkeztek. A dézsmákban szereplő, urbáriumban nem említett személyekkel kapcsolatban utalt a módosabb parasztok szolgálára, eselédire, akiknek sok esetben saját vetésük is volt.

Maksay Ferenc a tárgyalta két összeírástípus adatszolgáltatásának arányával kapcsolatban arra hívta fel a figyelmet, hogy ez az arány megváltozhat, abban az esetben például, ha a nagycsaládirendszer bomlása végbement. Megjegyezte azt is, hogy bár a XVII. század előtti urbáriumnak a telkeken lakó munkaerőket nem tüntetik fel, mégis azok a megbízhatóbbak, a névformák megőrzésében pedig konzervatívabbak, mint az idegenből jött tizedszedők által összeállított dézsmajegyzékek.

Veress Éva a kutatások kiterjesztésének és újabb források bevonásának gondolatával messzemenően egyetértett. Jelezte, hogy esetleg ő maga is kíván még további kutatásokat folytatni ebben a témakörben.

A tárgyalta források névtörténeti értékelésével kapcsolatban *Maksay Ferenc* megállapította, hogy *Veress Éva* forrástanulmányi módszer, amelyet a tárgyalta kutatásoknál alkalmazott, tulajdonképpen az első döntő előrelépés ezen a téren a századforduló óta: döntő, hogy a névanyag változása mögött a társadalmi struktúra és az

lejtéskörülmények változását vizsgálja. A dolgozatnak ebben a vonatkozásban tett megállapításai a hozzászólók többsége egyet is értett.

Zimányi Vera az ország más területeire vonatkozó XVII. századi tanulmányai alapján közölt adatokat a jobbágy családi helyzetének változása és a családnév változása közti kapcsolatra. A földesúri háztartásba közvetlenül bekapcsolódó jobbágyok igen gyakran új foglalkozásukkal, illetve új társadalmi helyzetükkel kapcsolatos új nevet kaptak, esetleg kettős név formájában származási helyükre utaló nevet is viseltek. (Példák a rohondi és szalonaki várak 1638–39-es összeírásából: Louasz Fábán, Drabant Tamás, Czatlós Kolosvári Házstb.) Azok, akik csak a várban dolgoztak, de nem ott laktak, rendszerint megtartották régi nevüket, ugyanígy nem kaptak új nevet az udvartartással szorosabb kapcsolatban nem álló majorsági cselédek sem. *Zimányi Vera* hangsúlyozta, hogy az új nevek nem csak elnyerőjük új társadalmi helyzetére jellemzőek, hanem a névadó közösségre is nagymértékben.

Kirilly Zsigmondné a névanyag stabilitásának vizsgálatánál 50 évet átfogó kutatás során nem tapasztalt semmi lazulást a XVII. században a XVI.-hoz viszonyítva. E megállapítás mellett hangsúlyozta, hogy a homonnai uradalom falvainak lakossága más nemzetiségi összetételű, mások az uradalom természeti adottságai, kisebb a lakosság lehetősége az árutermelésbe való bekapcsolódásra, mint a *Veress Éva* által vizsgált területen. *Veress Éva* megállapításait szerint csak a vizsgált területre kell korlátozni, mivel eredményeinek az ország más területeire való kivetítése komoly hibahetőséget rejtene magában.

Ugyanahhoz a problémakörhöz kapcsolódik *N. Kiss István* azon megjegyzése, miszerint a névanyag identifikációs felhasználásánál nem lehet szó olyan nagy statisztikai tévedésekről, ahogyan ezt *Veress Éva* állítja. *N. Kiss István* szerint a hibaszázalék ilyen esetekben erősen 5% alatt marad.

Ezzel a megjegyzéssel kapcsolatban *Veress Éva* hangsúlyozta, hogy jóllehet kutatásai távolról sem korlátozódtak kizárólag Kistoronya anyagára, hanem egész Dél-Zemplénre kiterjesztette azokat, eredményeit mégsem kívánja a vizsgált területen túl általánosítani. A vizsgálatból szerintem nem is a Kistoronyán vagy Dél-Zemplénben észlelt jelenségek általánosíthatók, hanem a jelenségek értékelésével kapcsolatos eredmények: mint például az az egyébként nem új, de már-már elhanyagolt tény, hogy a névhasználat érzékenyen reagál az adott társadalmi viszonyokra, s ennél bonyolultabb összetételű, ennél mozgalmasabb társadalmú vidékekről van szó, annál inkább figyelembe kell venni ezt a tény. Ez a megállapítás egyébként a dolgozatban is kellő súlyt kapott. Kijelentette továbbá, hogy az összeírások mechanikus statisztikai felhasználásával kapcsolatos aggályait teljes mértékben fenntartja ugyan, de nem kíván valamiféle statisztikai nihilizmust képviselni. A túlzott optimizmust természetesen nem találja megengedhetőnek. Hangsúlyozta, hogy ezen a téren csak nagyobb arányú demográfiai, névtörténeti és más forrásfeltáró munkákkal lehet előbbre jutni. A forrásfeldolgozás történeti hitelességének kérdését végeredményben a további kutatás dönti majd el.

A nagycsalád osztódásának érdekes problémája a conscriptiók felvételi egységének vizsgálatával kapcsolatban merült fel. *Maksay Ferenc* felvetette a paraszti birtokosztály törvényszerűségi tanulmányozásának szükségességét. Elmondta, hogy első-sorban külföldi kutatások derítették fel a paraszti öröklés kétféle formáját: megkülönböztethető egyenlő (teljes) osztózás és törzsöröklés. E kétféle forma váltakozó érvényesülése alapvetően más-más irányba térítette a paraszti társadalom struktúrájának alakulását. Magyarország területén a törzsöröklés csak idegen nyelvű vidékeken figyelhető meg, azonban még ilyen helyeken is hatással volt az országos szokás. Elmondotta, hogy az egykori nyugati magyar országhatáron belül és kívül élő szlovén nyelvű lakoságnál élesen elválik a kétféle forma érvényesülése: a határon belül nadrágszjij-parcellák alakultak ki, az egykori határon kívül viszont nagyobb, egésszerűségebb parcellákon gazdálkodik a parasztság. A dolgozat eredményei alapján *Maksay Ferenc* megállapította, hogy Kistoronyán a jelek szerint társadalmi rétegenként érvényesült a két öröklési forma. Hangsúlyozta, hogy míg Magyarországon ez a probléma csak a XVIII. században jelentkezik élesen, addig a hódoltságkori telepüztetések erősen módosították a helyzetet. A XVIII. századtól kezdődően viszont szinte az egész országban a szaporodás-telekosztódás vált tipikussá. Egy borszönyi falu XVIII. századi monografikus tanulmányozása alapján közölte *Maksay Ferenc* azt a megfigyelését, miszerint a középsztintú parasztagazdaságok voltak a legtartósabbak; a szegény gazdák könnyebben költöztek, örökségük sorsa bizonytalanná vált, a gazdagok háztája pedig gyakran már 2–3 generáció után feloszlott a fiú- és leányági örökösök között. A régi paraszti telket a férfilezármazók helybenmaradása, ezzel kapcsolatban az endogámia konzerválta legjobban, ez pedig a középparaszti rétegnél volt leggyakoribb.

Zimányi Vera Veress Évának a nagycsalád bomlására vonatkozó adatait a német-újvári uradalom összeírásaiból nyert adatokkal egészítette ki. Ezek szerint 1643-ban 35 német faluban a családok 7,3%-a volt egykenyéren élő, míg 15 horvát faluban a családok 24,02%-a élt egykenyéren. 1648-ban 35 német faluban 9,71%, 15 horvátban pedig 23,33%-os az egykenyéren élők aránya. 1666-ban 12 német faluban 4,38%, 8 horvátban 13,33%, illetve 1691-ben 10 német faluban 6,94%, 5 horvátban pedig 10,12% az egykenyéren élő családok száma az összeírt összes család arányában.

Vörös Károly a nagycsalád problémájával kapcsolatban a genealógiai forrásanyag kiaknázásának szükségességére hívta fel a figyelmet. Hangsúlyozta, hogy a genealógiai jellegű kutatások alapvetően szükségesek az öröklési viszonyok megismerésénél, ez pedig a magántulajdonon alapuló társadalom vizsgálatánál nélkülözhetetlen.

Veress Éva a hozzászólásokra adott válaszában a közölt adatokat megköszönte. Elmondta, hogy a vita során elhangzott bíráló és kiegészítő jellegű megjegyzések egészében megerősítették őt kiindulásában. *Veress Éva* ugyanis idegen szakterületről jutott el az itt tárgyalt témához: a paraszti életmód újkori, néprajzi problémáinak vizsgálata szükségszerűen vezetett el bizonyos történelmi előzmények számbavételének, megismerésének igényéhez. A parasztháztartás struktúrájának történeti alakulása ilyen szempontból kulcskérdés, melyet az örökös jobbágyság kialakulásától kell áttekinteni.

Veress Éva hangsúlyozta, hogy a XVI–XVII. századra vonatkozó ilyenirányú kutatásokat, az ezzel járó forráslemező munkát az alapvető conscriptionális forrásanyag felhasználásának már korábban kialakult és újabban is rohamosan fejlődő gyakorlata tette lehetővé. A téma természetszerűen hozta magával az erre a gyakorlatra épülő mikroszkopikus elemzést és az individuális vizsgálati módszer vetette fel a dolgozatban tárgyalt forráskritikai problémákat.

A megbeszélés végén felmerült néhány, a dolgozat tematikájához szorosan nem kapcsolódó probléma. Így vita volt arról, hogy mikor jelent meg az urbáriumokban a részletes adatfelvétel, hogyan juthattak a zsellérek földhöz, milyen volt a jobbágháztartás és az uradalmi háztartás szerkezetének viszonya. Ezekben a kérdésekben nem került sor egységes és átfogó kép kialakítására.

Makkai László mintegy a vita összefoglalásaképpen elmondta, hogy annak alapján máris levonható egy sor — nem jelentéktelen — tanulság. Bizonytalan lehet, hogy az összeírások mennyire követik a jobbágytelek belsősegeinek topográfiai helyzetét, az azonban tény, hogy az összeírások igazodnak a topográfiai rendhez, bizonyos topográfiai összefüggésre tehát joggal lehet következtetni. Vitatható az, hogy a paraszti névanyag mennyire stabil a XVI–XVII. században, az azonban már nem, hogy a névanyag változásában társadalmi folyamatok tükröződnek. Ez különösen lényeges a tárgyalt korban, az örökös jobbágyság megszilárdulásának korában.

Makkai László megállapította, hogy *Veress Éva* dolgozatának eredményei alapján merőben új képe tárult fel a XVI. századi magyar jobbágygazdaságnak. Lényegileg a főúri familiához hasonló képződmény ez, a falusi feudalizmus sajátos alapsejtje: a telkesjobbágy háztartása körül tömörülő, feudális értelemben vett „család”, amely közelebbi és távolabbi vérokonság mellett a gazdához különböző gazdasági szálakkal fűződő existenciákat (bérlelt, zsellérek, szolgák) foglal magába. Ennek a jelenségnek felismerése mellett még tisztábban látható a XVII. század folyamán végbement változás: ennek a paraszti familiának a földesúri nyomásra végbement felbomlása, ami az urbáriumokban is tükröződik. A XVII. század fejlettebb urbáriumtípusa nyilvánvalóan azt a földesúri törekvést tükrözi, hogy közvetlenül hozzáférhetővé tegye mindazoknak a szolgáltatásait, akik a paraszti „família” védőszámnyai alatt csak közvetve voltak a feudális kizsákmányolás tárgyai.

Makkai László hangsúlyozta, hogy *Veress Éva* tanulmánya módszertani eredményei mellett, illetve azokon keresztül a paraszti társadalom szerkezetéről is sok tekintetben új, s főleg minden eddiginél konkrétabb képet rajzolt meg, mely egyes pontjain lehet még hiányos, de ahhoz elegendő, hogy a jövő kutatás egyik irányát kijelölje.

Veress Éva dolgozatának vitája megmutatta, hogy jelentős kezdeményezésről van szó, a hagyományos történetírói módszerek kibővítéséről. Ezen túlmenően igen fontos az, hogy a XVI–XVII. századi magyar történelem egyik jelentős problémája került felszínre, amely probléma feltétlenül megérdemli az időben és földrajzilag kiterjesztett, bővebb kutatásokat.

A megbeszélés során felmerült kérdésekkel kapcsolatban *Hoffmann Tamás* elnök széleskörű vita indítását javasolta, esetleg az Agrártörténeti Szemlében közölhető vitacikkek formájában.

R. Péter Katalin

A Magyar Tanácsköztársaság történetének forrásai a magyar állami levéltárakban

Magyar Országos Levéltár kiadványai. I. Levéltári leltárak 2.
Budapest, Akadémiai Kiadó. 1960. 216 l., 2 t.

Valamennyi történelmi korszak feldolgozásának elengedhetetlen feltétele a források feltárása, azaz annak tisztázása, milyen anyagra támaszkodhat a kutató. A forrásokban való helyes tájékozódás teszi lehetővé a témák kijelölését, összhangban a korszak problémáival és a materiális adottságokkal. E kíváncsi megvalósítását a gyakorlat nem egyszer késlelteti. Ez történt a Tanácsköztársaság időszakával kapcsolatban is. Amikor marxista történetírásunk hozzákezdett e korszak feltárásához, oly sürgető és sokirányú feladatokat kellett megoldania, hogy a forrásanyag módszeres felmérésére, áttekintésére a kutatómunka első fázisában nem kerülhetett sor.

A Tanácsköztársaság 40. évfordulójának megünneplése tudományos síkon sok és jelentős eredményhez vezetett. Ezek közé tartozik az Országos Levéltár kiadványa, amely gondos munkával veszi számba és publikálja az állami levéltárak tanácsköztársasági iratainak leltárait. (A munkatársak száma meghaladta a negyvenet [ld: 48., 168., 179., 208 l.]) Így valamennyi érdeklődő kezében ott van immár az a katalógus, amely fővárosi és vidéki vonatkozásban egyaránt megbízható tájékoztatást ad a rendelkezésre álló iratokról.

A kötet jelentőségét nem kell külön hangsúlyozni, ha arra utalunk, hogy mindaddig hasonló leltár nem állt rendelkezésre, egy ideig az iratok meglehetősen sokat vándoroltak egyik levéltárból a másikba, s így a tájékozódás is korlátozott volt. Éppen ezért sajnálatos, hogy nem csatlakozott a kötethez a Párttörténeti Intézet Archivuma anyagának ismertetése, amely a levéltári leltárak sorát teljessé tette volna.

Mint a bevezető rámutat, a kötet anyaga „teljes ismertető és egyszersmind némileg értékelő leírás: tematikai ismertető leltár”. Az egyes tételek, fondok képesan kitűnik, s ezt már a bevezető is jelzi, hogy a korszakra vonatkozó iratanyag jelentékeny mennyisége megsemmisült. Az Országos Levéltárban például a népbiztossági iratoknak mintegy 11%-a van meg; a hiányzó hatalmas mennyiséghez képest igen kevésnek mondható az, ami más levéltárak őrzetébe került. Egyes esetekben a területi levéltárak állagai is igen szomorú képet mutatnak. A Veszprémben keletkezett iratanyag szinte teljes egészében hiányzik; a leltárt itt néhány mondat helyettesíti. Hasonló a helyzet Egerben, ahol az alispáni fond, s ezzel minden itt levő 1919-es anyag megsemmisült. Az iratok pusztulása és pusztítása már közvetlenül az ellenforradalmi korszak küszöbén megkezdődött, amikor egyes személyek a számukra kedvezőtlen iratokat megsemmisítették, majd folytatódott a hivatalos selejtezésekkel, a háborús és egyéb károsodással. Ilyen formában minden megmaradt irat fokozott értéket képvisel, s áttekintése, felmérése még jelentősebbé válik.

A leltárkészítés elvei után a bevezető közli az ismertetések tematikai pontjait: az anyag mennyiségére vonatkozó leltári adatok; az időhatárok; a szerv, illetve a területi levéltárak esetében a megye, város rövid helytörténete; az anyag tartalmának rövid leíró ismertetése, és szükség esetén a kutatáshoz legfontosabb irattári ismeretek.

A kötet mint levéltári szakmunka is igen figyelemre méltó és számos érdekes problémát vet fel (így például a levéltári fond fogalma stb.).

Sorrendben a következő levéltárak tanácsköztársasági iratainak leltáraival ismerkedhetünk meg: az Országos Levéltár, a területi állami levéltárak (budapesti 1. és 2. számú, debreceni, egri, esztergomi, győri, gyulai, kaposvári, kecskeméti, miskolci, nyíregyházi, pécsi, soproni, szegedi, szekszárdi, szentesi, székesfehérvári, szolnoki, szombathelyi, veszprémi, zalaegerszegi), a Hadtörténelmi Levéltár és a Központi Gazdasági Levéltár.

A leltárak, a kötet szerzőinek célkitűzéseiből következően, a kutató számára sokkal többet adnak az iratok nemére, mennyiségére vonatkozó adatoknál. Rendkívül hasznosak azok a hivataltörténeti, helytörténeti áttekintések, amelyek a tulajdonképpeni leltárakat megelőzik. Ezek a legtöbb esetben fejlődésükben, sőt a polgári korival összevetve mutatják be az egyes intézményeket, vagy utalnak egy-egy terület sajátos problémáira. Szemléletes táblázatok teszik áttekinthetővé a központi és helyi államhatalmi és államigazgatási szervek felépítését, rendszerét. Így a bevezetők nem csupán az anyag megértését, és abban való tájékozódást segítik elő; részben megkímélik a kutatót bizonyos, egyébként elkerülhetetlen munka elvégzésétől. Kiemelkedően fontos ebből a szempontból is az Országos Levéltár ismertetése, mert itt őrzik a központi kormányzati szervek iratainak jelentős részét (pénzügyi, földművelésügyi, közoktatási, ügyi, külügyi, belügyi népbiztosság).

Tanulságos megfigyelni, hogy az olyan kérdések, mint a nemzetiségi politika vagy az intervenciós megszállás, hogyan emelkednek ki az egyes hivatalok munkájában, hogyan jelentkeznek a hivataltörténetben. A területi állami levéltárak ismertetőiben kitűnik az is, melyik megyében vagy városban volt erősebb baloldali vezetés, melyek voltak a leggyakrabban előforduló problémák. Igen hasznos, hogy a legtöbb területi levéltár ismertetése közli, milyen községi iratok maradtak fenn. Ez különösen a helytörténeti kutatóknak nyújthat segítséget, sőt ösztönözheti is őket az anyag átnézésére.

Bár a szerkesztők egységesítették a kötet sok szerzőjének munkáját, kétség-telenül megvan a nyoma annak, hogy az egyes levéltárosok közül ki foglalkozik mint kutató is az anyaggal, s ki nem. Így érthető, hogy az Országos Levéltár, a zalaegerszegi, pécsi, debreceni stb. levéltárak ismertető leltára, hivataltörténeti, helytörténeti bevezetője többet nyújt a kötelességszerű áttekintésnél. Az ilyen típusú egyenetlenségek-re a kötet bevezetője is utal. A kutatók nézőpontjáról azt tehetnék hozzá, kíváncsian lenne, hogy a levéltári leltárak készítői egyben a korszakkal aktívan foglalkozó személyek legyenek.

Nyilvánvaló, hogy áttekintésünk nem terjed ki magára a kötetben levő anyagra: annak jellege ezt lehetetlenné teszi. Mégis, talán nem feleslegcs — csupán izelítőül — felhívni a figyelmet olyan problémákra és iratokra, amelyek e leltárból kitűnően — és az eddigi irodalmat figyelembe véve — még feldolgozásra várnak. Nem volt általános és megbízhatóan ismert, vajon Latinca Sándor hagyatéka milyen mennyiségű és milyen jellegű. A kaposvári Á. L. leltára szerint nemcsak mennyiségét, de tartalmát tekintve is jelentős, s így azonnal jelentkezik a kíváncság: mielőbb nyerjen méltó feldolgozást ez a jelentékeny forráscsoport. A nemzetiségi kérdés történetére, összetett problematikájára, elvi és gyakorlati kérdéseire az egyes területi levéltárak anyagában (pl. Szombathelyen) — nem szólva a központi szervek anyagairól — jelentékeny, s főként a gyakorlat, a megvalósulás fokára mutató iratok maradtak fenn.

Az intervenciós csapatok előnyomulásának következményei, a megszállás alá került területek élete általában szörványos és nem levéltári iratokra épülő feldolgozást kapott eddig. Pedig a vidéki levéltárak erre is őriznek érdemi anyagot.

E néhány kiragadott problémához kapcsolódik az a rendkívül meglepő tanulság, amelynek levonására a kötet gondos, sokoldalú összeállítású készítenek bennünket. Az egyes levéltárak iratainak ismertetését az ezek felhasználásával készült feldolgozások felsorolásával zárják. (Ennek feltüntetése csak a soproni, szentesi és érthetően a veszprémi levéltárnál maradt el.) Amit az irodalom vonatkozásában mond a kötet, az meglehetősen lesújtó, figyelembe véve azt is, hogy vele egyidejűleg, szintén a Tanács-köztársaság 40. évfordulójára sok helytörténeti kiadvány látott napvilágot. Valójában ma is az a helyzet, hogy a levéltári iratokat a publikációk tekintélyes része egyáltalán nem, vagy alig használja fel. (A levéltári iratok fontosságának hangsúlyozásával távolról sem akarjuk lebecsülni a más típusú források értékét.) Különösen feltűnő ez olyan viszonylag gazdag levéltárak esetében, mint a kaposvári, miskolci, szekszárdi stb.

A források gazdagsága a hadtörténelem vonatkozásában is kitűnik. Annak ellenére, hogy e tárgykörből dokumentumgyűjtemény és feldolgozások is megjelentek, a kilencvenkilenc dobott kitévő, jelentős mennyiségű iratanyag a Hadtörténelmi Levéltárban még mindig kínál feldolgozandó problémákat mind a hadseregszervezés, mind a hadműveletek, s különösképpen az egyes egységek, csapattestek történetét illetően.

Feltehetően nagy érdeklődést vált ki a Központi Gazdasági Levéltár 1919-es iratainak leltára. Az ilyen típusú anyagokat mindeddig alig kutatták a korszakkal foglalkozók, holott, bár távolról sem teljesen maradtak meg az iratok, igen értékes tájékoztatást adnak a termelés legkülönbözőbb problémáira. A Népgazdasági Tanács egyes iratai mellett jóformán valamennyi jelentős ipari üzem, bányavállalat, pénzintézet stb. iratai között maradtak meg fontos 1919-es anyagok. Például: Magyar Általános Kőszénbánya Rt., Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt., Goldberger Rt. stb. Mindezeket iparágak szerint csoportosítva ismerteti a leltár.

A kötet ismertető leltárai — a maguk funkcióján túl — felhívják a figyelmet az egyes forráscsoportokra s a bennük rejlő problémákra. Az, aki már kutatja a korszakot, újabb és újabb forráshelyeket fedezhet fel ezek segítségével a maga témájához. Azok pedig, akik most kezdenek a munkához, két szempontból is nyereséggel fogathatják a kötetet: egyfelől a témák és lehetőségek hatalmas tárházával ismerkednek meg, másfelől nem kell végigjárniuk az előzetes tájékozódásnak azt az útját, mely korábban sok időt és energiát emésztett fel. A levéltárak munkatársai tehát igen nagy szolgálatot tettek a korszakkal foglalkozóknak, amikor e leltárakat nyomtatásban is megjelentették.

L. Nagy Zsuzsa

H Í R E K

Történész-konferencia Martinban

1961. július 3—5. között a Szlovák Történelmi Társulat és a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete az 1861. évi turócszentmártoni szlovák gyűlés és memorandum centenáriuma alkalmából Martinban történész-konferenciát rendezett „Szlovákia helyzete és a szlovák nemzeti mozgalom a XIX. század ötvenes és hatvanas éveiben” címmel. A konferencián előadások hangzottak el a Habsburg-monarchia nemzetiségi problémáiról és nemzetközi helyzetéről, Szlovákia gazdasági és társadalmi fejlődéséről, a szlovákiai parasztság viszonyairól, a szlovák nemzeti mozgalom politikai és kulturális problémáiról az 1850—60-as években, valamint a turócszentmártoni gyűlés előzményeiről és a memorandumról. A konferencián az Intézet részéről *Katus László* tudományos munkatárs vett részt, aki előadásában a magyar uralkodó osztályok 1849—1867 közötti nemzetiségi politikáját értékelte.

Intézeti munkatársak külföldi tanulmányútajai

Paulinyi Oszkár, *Heckenast Gusztáv* és *Szücs Jenő* a Nehézipari Minisztérium által nyújtott anyagi fedezet alapján, a Magyar Tudományos Akadémia hozzájárulásával és támogatásával 1961 február—március hónapokban a Bányászattörténeti Források kézikönyve c. tematikai levéltárismertetés második (a csehszlovákiai levéltárakban lévő és a történeti Magyarország területén folyt bányászatra vonatkozó állagokat tárgyaló) kötetéhez gyűjtöttek anyagot Selmecbánya, Radvány, Rimaszombat stb. levéltáraiban.

Ugyancsak Csehszlovákiában végeztek kutatásokat a Magyar Tudományos Akadémia csehszlovák kutatócsoportja keretében *Mayer Mária*, *R. Várkonyi Ágnes* és *Vörös Antal* is. *Mayer Mária* az eperjesi gör. kat. püspökség levéltárában gyűjtött

anyagot a kárpátukránok történetéhez az 1895—1914 évekre vonatkozóan, s tanulmányozta a pozsonyi és prágai Történettudományi Intézetek dokumentációs munkáját. *R. Várkonyi Ágnes* Magyarország társadalma a XVII—XVIII. század fordulóján c. témájához végzett kutatásokat Bártfa, Lőcse, Eperjes és Késmárk városi ill. megyei levéltáraiban. *Vörös Antal* Eperjes és Bártfa városok 1526—1541 közötti iratait, továbbá Lőcse középkori iratait nézte át 1541-ig bezárólag, s előkészítette középkori okleveleink fényképeztetését a szepesi káptalan magánlevéltárában.

Kovács Endre osztályvezető ez év áprilisában három hetet töltött Lengyelországban. Ezalatt Krakkó és Varsó levéltáraiban kutatott a Kossuth-emigráció lengyel kapcsolataira és előadást tartott a varsói egyetem magyar tanszékén. „Az 1863-i lengyel felkelés és Magyarország” címmel. Krakkóban résztvett a dr. Jan Dabrowski professzor 70. születésnapja alkalmából a Lengyel Történelmi Társulat által rendezett kétnapos ülésszakon is, ahol lengyel nyelven méltatta Jan Dabrowski tudományos érdeméit.

Ránki György tudományos titkár április—május hóban, négy hetes olaszországi tartózkodása alatt az olasz—magyar külpolitikai kapcsolatokra és az olasz fasiszmus kérdéseire vonatkozóan folytatott kutatásokat. Meglátogatta a római Istituto della Storia Moderna Contemporanea-t és az Istituto Gramscit, valamint a milanoi Istituto Feltrinellit is. A napolyi egyetemen „A magyar gazdasági fejlődés problémái a XX. században” címmel előadást tartott.

Benda Kálmán 1961 augusztusában a Magyar Tudományos Akadémia és a Csehszlovák Tudományos Akadémia közötti kutatócsere-egyezmény keretében négy héten át végzett kutatásokat a szlovákiai levéltárakban. A XVII. századi magyar és erdélyi külpolitika történetére vonatkozóan gyűjtött anyagot a besztercebányai, nyitrai és eperjesi állami levéltárakban; elsősorban a családi levéltárak anyagát nézte át.

Intézeti munkatársak megjelent munkái

Az 1961. év folyamán eddig a következő önálló munkák jelentek meg az Intézet munkatársai tollából:

Jemnitz János : Az 1926. évi angol általános sztrájk.

L. Nagy Zsuzsa : Forradalom és ellenforradalom a Dunántúlon

R. Várkonyi Ágnes : Thaly Kálmán és történetírása

Felhő Ibolya — *Vörös Antal*: A Helytartótanácsi Levéltár

Lackó Miklós : Ipari munkásságunk összetételének alakulása (1867—1949).

A Magyarországon kiadott műveken kívül megjelent Krakkóban *Makkai László* : Stefan Báthory c. munkája is.

A Magyarország története egyetemi tankönyv most megjelent, 1790—1849 közötti korszakával foglalkozó fejezetének intézeti munkatársai *Benda Kálmán* és *Spira György* voltak. Ugyancsak *Benda Kálmán* írta a Dobrecen 600 éves fennállása alkalmából kiadott 400 éves a debreceni nyomda c. munka feudáliskori részét. A *Studia Historica: Tanulmányok az Osztrák—Magyar Monarchia történetéhez* c. most megjelent 51. kötetében a következő cikkek szerepelnek intézeti munkatársainktól:

Molnár Erik : A nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás összefüggésének problémája

Katus László : A mezőgazdaság tőkés fejlődésének főbb vonásai az Osztrák—Magyar Monarchia délszláv területein

Puskás Julia : A tőkés nagybérletek a XIX. századvégi Magyarországon

Kolossa Tibor : Adatok az agrárproletariátus arányához és összetételéhez az Osztrák—Magyar Monarchiában (1900)

Berend Iván—Ránki György : Magyarország iparának XX. századeleji színvonala az európai összehasonlítás tükrében

Sándor Vilmos : Magyarország függőségének jellege a dualizmus korában

Hanák Péter : A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén.

Kiadásra került továbbá Kossuth Lajos: Országgyűlési Tudósítások V. kötete is *Barta István* szerkesztésében, valamint a Ráday Pál iratai II. kötete, melyet *Benda Kálmán* rendezett sajtó alá.

Pályázat

Az MTA Történettudományi Intézete pályázatot hirdet tudományos igényű történeti tanulmányok írására az alábbi tárgykörökből:

1. Egy vidéki város társadalmi struktúrájának alakulása (1900—1950)
2. A munkásosztály kulturális helyzete a Horthy korszakban
3. Népmozgalmak és pártharcok 1945—1948 között. (E téma különböző részkérdései dolgozhatók fel, mint például egy-egy város vagy megye munkás- és parasztmozgalmi 1945—1948 között; a különböző politikai pártok helyi tevékenysége ezekben az években, vagy e korszak valamelyik fontos időszakában stb.)

A tanulmányok terjedelme 4—8 ív (100—200 gépelt oldal) lehet. Beküldési határidő: 1962. szeptember 1. A legjobb munkákat az Intézet az egyes tárgykörökben 2000 illetve 1500 forinttal jutalmazza; a megfelelőket közreadja az „Értekezések a történeti tudományok köréből” c. akadémiai sorozatban.

Határainkon túl

A német—magyar viszony az utolsó háborús évben és az európai biztonság

Megjegyzések Andreas Hillgruber tanulmányához

A Wehrwissenschaftliche Rundschau 1960 februári számában Andreas Hillgruber „A német—magyar viszony az utolsó háborús évben” címmel tanulmányt jelentetett meg. A tanulmány érdemi méltatására aligha van szükség, hiszen néhány, a Margarethe-terv elkészítésére vonatkozó, német Kriegstagebuchból származó eddig ismeretlen idézettől eltekintve, anyaga kizárólag nyugaton megjelent, a korszakkal foglalkozó ismert munkákból származik. Első számú forrása Macartney könyve. Az a felfogás, amellyel az „az európai biztonság folyóirata” hangzatos alcímet viselő nyugat-német folyóirat a kérdést tárgyalja, mégis felkeltette figyelmünket, s arra a megfontolásra vezetett, hogy szükséges röviden foglalkozni ezzel a — tudományosan egyébként meglehetősen érdektelen — kompilációval.

A tanulmány a német megszállás előzményeinek leírásával kezdődik. Megtudjuk, hogy Veessenmayert, aki 1943 őszén (már másodszor) Magyarországon járt, az itteni politikai helyzet felmérésére, a szélsőjobboddallal való kapcsolatot kiépítésére s esetleges puccs előkészítésére Ribbentrop „félhivatalos” megbízással küldte Budapestre. Félhivatalos kiküldetés — valóban finom meghatározása ez Veessenmayer útjának, aki — mint ismeretes — magánszemélyként jött Budapestre, valójában azonban kémkedett és szélsőjobboddali politikusokkal a Kállay-kormány megdöntésének lehetőségeiről tárgyalt. Nem kevésbé idillikus az ország német megszállásának leírása sem. Közismert tény, hogy a bevonuló német csapatok nem ütköztek ellenállásba, de az utolsó „Blumenfeldzug”-ról csak akkor lehetne beszélni, ha egyrészt szerző közölné, hogy a második világháború folyamán hol fogadták virággal a bevonuló fasiszta csapatokat, másrészt ha — Hillgruberhez hasonlóan — megfélekezünk a megszállás néhány mellékszövegéről. Hillgruber tanulmánya mindössze egy mondatban utal arra, hogy Eichmannt és a Gestapot utasították, kezdje meg tevékenységét a zsidókkal és a gyanús személyekkel kapcsolatban; ezenkívül azt is megtudhatjuk, hogy Szentmiklóssyt és Szegedi-Masszákot, a Külügyminisztérium két tisztviselőjét, valamint az év végén Kállay volt miniszterelnököt a németek elfogták és koncentrációs táborba vitték. Nyilvánvaló: a német—magyar viszonyt 1944-ben nem csak ennek a három személynek elhurcolása árnyékolja be. Nem érdemes szót vesztegetni a letartóztatott és koncentrációs táborba hurcolt horthysta — de az adott helyzetben Hitler-ellenes — politikusokról, kik között — hogy csak a legnevesebbeket említsük — Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter és Gratz Gusztáv, a magyarországi német kisebbség Volksbund előtti szervezetének elnöke is megtalálható volt. Hasonlóképpen nem érdemes szót vesztegetni a magyar vezető rétegek egyéb angol-szász orientációjú képviselőire, akik addig sem méltányolták eléggé a második

világháborúban kialakult német—magyar viszonyt. S vajon miért kellett volna megemlítenie a nyugat-német folyóiratnak, hogy a „Blumenfeldzug”-gal egy időben a magyarországi baloldali pártok, a Kisgazdapárt, a Szociáldemokrata Párt, a szakszervezetek vezető embereit is letartóztatták (kivéve azokat, akiknek sikerült illegálisba vonulniuk)? Ami pedig a 450 000 magyarországi zsidó állampolgár deportálását illeti, nyilvánvaló, ez sem kívánczik a tanulmány lapjaira a német—magyar viszony nyugat-német ábrázolója szerint. Bőven elegendő, ha egy lábjegyzetben utalnak arra, hogy a magyarországi zsidóüldözésekre 1944. március 19. előtt és után a müncheni Institut für Zeitgeschichte néhány tanulmányában találhatunk anyagot. Egyébként a lábjegyzet megszövegezése s a hivatkozott tanulmányok címe is arra enged következtetni, hogy a német—magyar viszony eme „passzívumá”-ban — ha egyáltalán érdemes megemlíteni — a felelősséget elsősorban a magyar félre szeretnék hárítani. Nem új dolog ez. 1944 nyarán a fasiszták svájci követsége is bemutatott felvételeket a deportálásokról, — melyek célja szintén a felelősségnek kizárólag a magyar hatóságokra történő áthárítása volt.

De a német—magyar viszony 1944-es idillje folytatódik. Horthy és a Sztójay-kormány teljesített minden német kívánságot, a Margarethe-terv 1944. április 25-én befejeződött, a megszálló német csapatok — melyekre ugyanis égető szükség volt a frontokon — egy részét ki lehetett vonni Magyarországról. Utasítás jött a német főhadiszállásról — írja Hillgruber —, hogy „Magyarországot mint baráti és szövetséges szuverén államot” kell kezelni. Nyilvánvaló, hogy csupán a formális logika látja ezzel ellentétben állónak azt a Hillgruber által is leírt ténnyt, mely szerint Veessenmayer volt továbbra is az egész magyar politika fejlődéséért Magyarországon felelős, s minden belpolitikai kérdésben, többek között a kormány összeállításában is döntő szava volt.

Az olvasó, aki Hillgruber tanulmányából kíván megismerkedni a német—magyar viszony kérdésével, egy lábjegyzetből értesülhet arról, hogy Veessenmayer beosztottjaként tevékenykedett Magyarországon Bunzler (majd másjástól Boden) gazdasági szakértő. Tevékenységük s az azzal kapcsolatos gazdasági kérdések akárcsak futólagos áttekintésével azonban Hillgruber — úgy látszik — nem kívánta terhelni tanulmányát, nyilván abból a megfontolásból, hogy ezek túlságosan terhelik a német—magyar viszonyt. Talán nem árt azonban, ha csupán annak illusztrálására, milyen kérdésekről igyekszik megfeleldezni az európai biztonság orgánumban megjelenő tanulmány, a probléma néhány vonatkozására mégis rámutatunk.

Hillgruber nem emlékezik meg a júniusi ún. gazdasági egyezményekről, pedig nyilvánvaló, a kérdés előtte sem ismeretlen, hiszen fő forrása, Macartney munkája ezt röviden ismerteti. Ebben az egyezményben fogadtatták el a Sztójay-bábkormányral, hogy az országot megszálló német csapatok költségeit Magyarország fedezi. Ez mintegy két milliárd pengő terhet jelentett a magyar nemzetgazdaság számára, jóval többet, mint amennyi a közel 500 000 magyarországi gyáripari munkás 1943 évi jövedelme volt. Ha figyelembe vesszük, hogy a fasiszta Németország tartozásai már az ország megszállása előtt másfél és két milliárd pengő között mozogtak, úgy világossá válik, hogy az egyezménynek ez a vonatkozása mit jelentett az ország gazdasági kifosztása szempontjából. Természetesen az egyezmény ennél jóval tovább ment. Fő célkitűzését azon intézkedések képezték, melyeknek segítségével a magyar nemzetgazdaságot minden addiggi túlhaladó mértékben a német hadigazdaság részévé tehetik. A meg nem fizetett ipari, mezőgazdasági és nyersanyag-

kiszállítások fokozása mellett lényegében ezzel egyidőben kezdődik meg az ország termelőerőinek nyílt kifosztása. Megszületik az új repülőgépgyártó munkaközösség, melyben a két nagy magyar gyár (Győr, Dunai Repülő) a Steyer—Daimler—Puch-hal működik együtt. S melyek az együttműködés feltételei? A vezetés a Steyr kezében van, a haszon orosz-lánrésze a Steyrt illeti, s végül: a magyar gyárak termelőberendezéseit szabadon át lehet telepíteni a német üzemekbe. Természetesen ez a „megállapodás” csak a kezdet volt a Szálasi-éra idején folytatott gyakorlathoz képest, midőn a Deutsche Industriekommission in Ungarn nevű szervezet listája alapján a magyar ipar legértékesebb gépeit szállították ki Németországba. Úgy véljük, a magyar—német viszony iránt érdeklődőknek talán meg kellett volna említeni, hogyan sajátította ki az SS a leggazdagabb tőkés család vagyonát, hogyan szerezte meg a magyar nehézipar központját, a Weiss Manfred gyárat, annak ellenére, hogy ez ellen még a Sztójay báb-kormány is tiltakozott. Természetes, ha erről szó esik, akkor Imrédy lemondásáról is meg kellett volna írni a valóságot, ti. azt, hogy Imrédy — aki mint a németek bizalmi embere lépett a kormányba május (s nem március) 23-án — is tiltakozott a szemérmetlen német rablás ellen, s lemondása nem csupán a nyilaskeresztesek ellene intézett támadására vezethető vissza, hanem arra, hogy a nyilaskeresztesek mögött éppen a németek álltak, a nyilasok rendelkezésére bocsátván a szükséges csehországi dokumentumokat Imrédy egyik ősenek zsidó származására vonatkozóan.

Nem tartjuk szükségesnek itt további részletekbe bocsátkozni a német—magyar viszony gazdasági vonatkozásait illetően. Elég csupán még annyit megemlíteni, hogy azok a hatalmas háborús veszteségek, melyek évek nélkülözéseit rótták a magyar népre, szintén ennek a német—magyar viszonynak a következményei. Ez tette több mint fél éven át hadszíntérre az országot, s a 21 milliárd pengős háborús kár közel 1/4-ét közvetlenül a fasiszta német rablás okozta. Tegyük hozzá, hogy a számszerűség itt nem is fejezi ki a valóságot, mivel a fasiszta német csapatok elsősorban a termelőberendezéseket pusztították vagy szállították el, ami az adott helyzetben sokkal súlyosabb kárt jelentett, mint az áru- vagy anyagkészlet pusztulása.

Hillgruber azonban mindössze egy olyan eseményről tud, mely terheli a német—magyar viszonyt, mégpedig a Margithíd november 4-i pusztulása. (A többi hídát ügylátszik nem a fasiszta csapatok rombolták szét!) Ami pedig a náci német csapatok további esztelen pusztításait illeti, annak oka egyedül és kizárólag a magyar lakosságban keresendő, a magyar katonákban, akik nem kívánták életüket áldozni Hitler esztelen uralmának meghosszabbításáért. A német hadsereg vezérkari főnökének 1944. december 3-i utasítása — melyet Hillgruber megjegyzés nélkül közöl — legalábbis ezt mondja. A parancs ugyanis bejelenti, hogy a Führer rendelkezésére a német hadvezetés érdekében szükséges pusztításokat mindenütt el kell végezni, majd így folytatja: „A magyar érdekekre itt sajnos nem lehet tekintettel lenni. Ha a magyar kormány és a magyar honvédelmi miniszter súlyt helyez arra, hogy a magyar városokat és közintézményeket megkíméljék, úgy csak azt ajánlhatjuk, hogy inkább azzal törődjenek, hogy valamennyi harképes magyar ember hazája védelmében a német bajtársak oldalán harcoljon. A magyar harképes lakosság eddigi teljesítménye nem felel meg ennek a szellemnek.”¹

¹ Wehrwissenschaftliche Rundschau 1960. febr., 99. 1. 103. lj.

Természetesen hozzátehetjük, hogy a magyar lakosság magatartásáért nem terheli felelősség a Szálasi-kormányt és honvédelmi miniszterét. Hiszen ők a maguk részéről mindent megtettek, hogy minél több embert áldozzanak fel Hitlerék céljaira, sőt a legtöbb esetben még a németek pusztításaiban is aktívan közreműködtek.

Ez azonban átvezet Hillgruber tanulmányának egy másik kérdéséhez. Magyarország német megszállásának egyik lényeges célkitűzése volt a német hadvezetés részéről, hogy a magyar katonai részvételt a Szovjetunió elleni háborúban a maximális mértékre emelje. Nem kétséges, hogy a német hadvezetés az egyébként is gyengén felszerelt magyar csapatoknak bizonyos fokig az „ágyútöltelék” szerepét szánta a szovjet csapatokkal szemben. Hillgruber szerint azonban az 1944. március 29-i német—magyar katonai megbeszélések során német részről az a vélemény alakult ki, hogy értelmetlen teljes mozgósítást végrehajtani. Ez a beállítás ugyan ellentmondásban van Szálasi és Veesenmayer későbbi tárgyalásaival, melyek során Szálasi nem utolsósorban azzal is igyekszik a német támogatást megnyerni, hogy másfél millió ember csatasorba állítását helyezi kilátásba, de ennek magyarázata ismét kimaradt Hillgruber tanulmányából. Vajon tényleg német kezdeményezés volt-e az a terv, amely márciusban csak 700 000 katona felállítására „korlátozódott”? A tárgyalások menetének mellőzése itt csak arra alkalmas, hogy a németek magatartását kedvezőbb színben tüntessék fel. Valójában német részről a teljes mozgósítás igénye merült fel, s csak miután a magyar hadvezetőség közölte, hogy ezt a számot a magyar hadiipar — mely 1941-től egyre fokozódó mértékben a németeknek dolgozott — nem tudja ellátni fegyverrel, s kérte, hogy a felállítandó egységeket a németek fegyverezzék fel, merült fel egy csökkentett mozgósítás terve. A németek ugyanis nem vállalkoztak az új egységek felfegyverzésére, s ezért úgy döntöttek, hogy a fegyverképes lakosság egy részét továbbra is a hadiiparban és a mezőgazdaságban foglalkoztassák. Természetesen Hillgruber ezen túlmenően is szemmel láthatóan csökkenti 1944-ben a magyar részvételt a háborúban. Szerinte csupán két elithadosztályt (a 7. gyalogos és a lovashadosztályt) küldtek német nyomásra a frontra. Később ugyan szövéteszi az I. magyar hadsereg csekély veszteségeit. Felmerül azonban a kérdés, hol szenvedte el egyáltalán az I. hadsereg ezeket a veszteségeket? Hiszen 1944 márciusában ez a hadsereg a Kárpátok vonalán állt, a szovjet csapatok pedig csak 1944 nyarán jutottak el a Kárpátok vonulataig. A kérdésre azonban csak akkor nem tudnánk választ adni, ha a német—magyar viszonyra vonatkozó ismereteinket kizárólag Hillgruber tanulmányából kellene merítenünk. Hillgruber ugyanis nem említi meg, hogy az I. magyar hadsereg elhagyta a Kárpátok védőállásait, s a galíciai síkságon a németekkel együttes hadműveletekbe kezdett. Ilyenformán nem két hadosztályt, hanem 1944 júniusáig mintegy 300 000 embert küldött a Sztójay-kormány a németek utasítására a frontra. Júliusban egyébként a tanulmány is beszél az I. hadsereg harcairól Galiciában.

Hillgruber tanulmánya meglepően keveset foglalkozik a Szálasi-puccs előkészítésével, azokkal az állandó tárgyalásokkal, melyek Veesenmayer és Szálasi között folytak 1944. augusztus 23. után. Nyilván úgy véli — és teljes joggal —, hogy a Szálasi-süpredék puccsának előkészítése, Szálasi hatalomra juttatása sem tartozik a német—magyar viszony épületes jelenségei közé. Nem esik egyetlen szó sem a tanulmányban arról a rémuralomról, melyet a német hadsereg segítségével Szálasiék 1944. október 15. után megvalósítottak.

Természetesen könnyű ironikus megjegyzéseket tenni a Szálasi-kormány nevetéses diplomáciai tárgyalásaira. De felmerül a kérdés: ezen időszak történetírójának Kemény (Szálasi külügyminisztere) és Ante Pavelics tárgyalásait kell-e elsősorban megemlítenie, mikor mellózi a Szálasi-időszak rémtetteit, mintegy 80 000 budapesti zsidó németországi deportálását, az ország lakosságának esztelen feláldozását, gazdasági erőforrásainak kirablását, s mindazt a hallatlan szenvedést, melyet ez a német bábkormány az országra zúdított, egyetlen cél érdekében: hogy a fasiszta Németország összeomlását még néhány hónappal elhúzza? Nézetünk szerint az utolsó háborús év német—magyar viszonyának tárgyalása során ezekről a kérdésekről megfelelőkéző történetíró elég messze eltávolodik a történeti objektivitástól. Hillgruber azonban nem minden kérdésben ilyen szűkszavú. Tanulmányának terjedelméhez s a német—magyar tárgyalások ismertetésének szűkszavúságához képest meglepően részletesen foglalkozik a Faragho Gábor vezette magyar küldöttség moszkvai fegyverszüneti tárgyalásaival. Hillgruber maga is leírja, hogy Horthy, nem kívánván a Szovjetunióval tárgyalásokba bocsátkozni, 1944 augusztus végén ismét nyugat felé kezdett tapogatózni, s csak mintegy négy hetes idővesztés után küldi ki fegyverszüneti delegációját Moszkvába. Azt is megemlíti, hogy Horthy még akkor sem a szövetségesek által elfogadott feltétel nélküli megadást tette magáévá, hanem különböző irreális politikai és katonai feltételeket kívánt támasztani. Ennek ellenére — hivatkozván arra, hogy október 5-én szovjet részről kérték Faragho felhatalmazásának megerősítését — kijelenti, hogy a Szovjetunió részéről a cél a tárgyalások elhúzása volt, hogy a meginduló szovjet offenzíva révén az Alföldre benyomulva kedvezőbb stratégiai helyzetbe kerüljenek. Ebben az állításában az sem zavarja, hogy egy oldallal később maga is leírja, hogy Horthy csak október 8-án adta meg Faraghonak a felhatalmazást a fegyverszünet aláírására. Azon már nem is csodálkozunk, hogy nem említi azt sem, hogy a szovjet offenzívát október 13-án leállították abból a célból, hogy Horthynak lehetősége nyíljon az I. hadsereget a fegyverszünet végrehajtására visszavonni.

Nem foglalkoztunk Hillgruber tanulmányának valamennyi kérdésével, nem tettük szóvá kisebb-nagyobb tévedéseit, s egyáltalán nem bocsátkoztunk vitába azon állításaival, melyek a kor magyar szereplőire vonatkoznak, vagy nagyjából a magyar belpolitika körébe sorolhatók.

Célunk csupán az volt, hogy megmutassuk, milyen beállításban tárgyalja a német—magyar viszony kérdéseit a Wehrwissenschaftliche Rundschau. Úgy véljük, e rövid fejtegetés is bizonyítja, hogy a tanulmány alaptendenciája a fasiszta német imperializmus mentegetése. A Wehrwissenschaftliche Rundschau az európai biztonság folyóiratának hirdeti magát, — milyen lehet azonban az az európai biztonság, mely e biztonság legádázabb ellenségének, a fasiszta Németországnak bűneit igyekszik elleplezni?

Ránki György

A. I. DANYILOV

A történettudomány elméleti-módszertani problémái további tanulmányozásának néhány kérdéséről

(Voproszi Isztorii, 1961. 3. sz. 216—217. l.)

A történettudomány fejlődésében döntő szerepet játszanak a történettudománynak irányt szabó elméleti-módszertani alapelvek. A marxizmus által a történettudományban létrehozott gyökeres fordulat elsősorban a módszertani alapokban végrehatott fordulat volt. A szovjet történettudomány sikerei elsősorban annak köszönhetők, hogy a szovjet történészek egész munkájukat a marxi—lenini tanítás gránitalapjára építik, ez lévén a társadalmi élet minden oldala és jelensége megismerésének valóban tudományos módszere. Éppen ezért a szovjet történészek lankadatlanul fáradoznak azon, hogy a marxista—leninista módszert elsajátítsák, megtanulják alkotóan alkalmazni a történeti kutatómunka gyakorlatában és állandóan gazdagítsák azt.

Az SZKP XX. és XXI. Kongresszusa után a szovjet történettudomány fejlődésében bekövetkezett új szakaszban különösen megnőtt minden egyes kutató elméleti felvérteztségének szerepe. Az SZKP Központi Bizottságának 1960. január 9-én „A pártpropaganda feladatai a jelenlegi körülmények között” címmel kiadott határozatából fakadó olyan feladatok megoldása, mint a dogmatizmus maradványainak felszámolása, az életnek és a tömegek tapasztalatának bátor és alkotó megközelítése, az aktuális elméleti és gyakorlati kérdések kidolgozása megköveteli a történeti kutatómunka módszertani színvonalának szakadatlan emelését. Éppen ezért van az, hogy a történeti folyóiratok hasábjain, a tudományos konferenciák és értekezletek munkájában, az egyetemi tanszékeken, a tudományos-kutató intézetek osztályain és csoportjaiban folytatott vitákon a történettudomány módszertani problémái joggal foglalnak el mind fontosabb helyet. De a nyomtatásban megjelent munkák elméleti színvonalának emelésében elért pozitív eredmények, a történeti kutatás módszertani problémái iránti fokozott figyelem — véleményünk szerint — még nem szolgáltatathat alapot önelégültséghez. Még mindig nem ritka az olyan eset, amikor a megjelent és sajtókész munkákban empirikus-leíró módon tárgyalják a történeti eseményeket és jelenségeket, és hiányoznak a komoly elméleti általánosítások; még nincs leküzdve az a tendencia, hogy egyes jelenségkomplexumokat a történeti folyamat egész menetén kívül ábrázoljanak. Ugyanezek a hiányosságok jellemeznek egyes historiográfiai munkákat, amelyekben ahelyett, hogy a történettudomány sarkalatos problémáit vizsgálnák, néha az egyes történészek nézeteinek felületeselemzése foglalja el a központi helyet.

A XI. nemzetközi történészkongresszusa újólag szembeszökően megmutatkozott a marxista—leninista történettudomány felsőbbbsége a különböző idealista koncepciók hatása alatt álló mai burzsoá történetírás felett. Ugyanakkor a kongresszus munkájában világosan megmutatkozott, hogy a burzsoá történetírás mélyreható válsága közepette a kapitalista országok sok tudósa intenzíven utat keres a történettudomány elméleti problémáinak területén. Bár ez az útkeresés nem lép túl a történeti folyamat idealista fel fogásának körén, de megmutatkozik egyrészt a társadalmi fejlődés fontos

oldalainak magyarázatára, másrészt a történeti megismerés alapelveire vonatkozó számos rendkívül lényeges kérdés felvetésében. A módszer kérdéseinek felvetését és interpretálását a reakciós történészek és filozófusok nagymértékben használják a marxizmus—leninizmus elleni támadásra. A kongresszus eredményei ismételten megmutatták, hogy mennyire fontos a mai burzsoá történetírás elméleti alapjainak kritikája.

Bár a Szovjetunió Tudományos Akadémiája és a szövetségi köztársaságok intézetei, valamint az egyetemi és főiskolai tanszékek fokozottan a problematikus témák felé fordultak, de a történettudomány aktuális módszertani kérdései még mindig nem részesülnek kellő figyelemben a kutatók részéről. Ez elsősorban vonatkozik azokra a témákra, amelyek a filozófia, történettudomány, a gazdaságtan és jogtudomány határterületén fekszenek. Pedig — véleményünk szerint — éppen az ilyen témák kidolgozása hatna leggyümölcsözőbben az összes társadalomtudományok, és ezek között a történettudomány, fejlesztésének meggyorsítására.

Ez, a szerkesztőséghez intézett kis levél egyáltalán nem tarthat számot arra, hogy az ezzel kapcsolatban felmerülő kérdések egész komplexumát felvesse, csupán egynéhányra kíván rámutatni. Aligha ellenezhetné akár melyik szovjet történész vagy filozófus annak elismerését, hogy megérett a szükségessége a történeti kutatás ismeretelméleti problémáinak a dialektikus és történelmi materializmuson, a marxista—leninista filozófia és történeti gondolkodás eredményein nyugvó, legkomolyabb további alkotó kidolgozására. E kérdések sorába tartoznak: a valóság ábrázolási folyamatának sajátossága, a történettudományban a történeti fogalmak természete, ábrázolásuk specifikuma, a filozófiai, gazdasági és jogi kategóriák a történeti kutatásban, az általános, az egyedi és különleges dialektikája a történeti megismerésben, a tényanyag általánosításának folyamata a történész munkájában, a történeti kutatás különböző útjainak (pl. a statisztikai módszernek, a történeti emlékek terminológiai értelmezésének módszertani alapjai), a különböző típusú történeti források kiválasztásának, elemzésének és értékelésének elméleti alapjai. És még tovább lehetne folytatni a marxista—leninista ismeretelmélet történeti kutatásokban való konkrét alkalmazási köréhez tartozó témák felsorolását. Elsőrendű fontosságú, kutatásra váró témák például a pártosság lenini alapelve a szovjet történeti irodalomban, vagy a marxista—leninista historizmus.

Véleményünk szerint nem kétséges, hogy a fentjelzett és hasonló problémákat eredményesen csak különböző társadalomtudományok szakemberei tanulmányozhatják. Sőt, mi több, meggyőződéssel mondhatjuk, hogy sikert csak abban az esetben érhetünk el, ha például a történettudomány ismeretelméleti kérdéseit a történettudomány mai fokának megfelelő, speciális történeti ismeretekkel rendelkező filozófusok, valamint a filozófia területén alaposan képzett történészek tanulmányozzák. Csak ebben az esetben nem jutunk közhelyek ismétléséhez, illetve a rokottudomány területére tett dilettáns kiruccanásokhoz. Ez minden nehézség ellenére elérhető. A megoldást azzal kell kezdeni, hogy a különböző társadalomtudományok specialistái egymásnak kezére járnak, elsősorban a saját munkájukban levő problémák meghatározásában és megszervezésében. Hogy a történészek saját erejükből minél szélesebben kibontakoztassák a történettudomány elméleti-módszertani problémáinak tanulmányozását, és erőfeszítéseiket ebbe az irányba egyesítsék és koordinálják, célszerű lenne átgondolni és megoldani

az adott munka szervezeti formáinak kérdését. Ilyen szervezeti formává válhatna például a történettudomány módszertani problémáinak kutató-csoportja a SzTA Történettudományi Intézetének keretében, vagy ugyancsak a SzTA Történettudományi Osztályának Irodája keretében működő tudományos tanács. Ez a javaslat egyáltalán nem kisebbíti azoknak a kutatásoknak jelentőségét, amelyeket a filozófusok a történelmi materializmus terén végeznek. A javaslatot az a törekvés diktálja, hogy közelítsük egymáshoz a történészek és a filozófusok munkáját, teremtsünk egy olyan szervezeti sejtet, amely a történettudomány elméleti-módszertani kérdéseivel foglalkozó tudósok számára összefogó központot képezhetne.

Ennek a csoportnak (tanácsnak) a munkáját — azt hisszük — a történeti kutatások gyakorlati érdekeinek kellene alárendelni és mindenekelőtt a szovjet történészek által már elvégzett konkrét kutatómunka eredményeinek módszertani elemzése és eredményeinek általánosítása útján lehetne megvalósítani. Helyes lenne, ha a javasolt csoport (tanács) tevékenységében az akadémiai intézmények és az egész ország egyetemei tudományos dolgozóinak széles aktívájára támaszkodnánk. Aligha szükséges említeni, hogy ezt a tevékenységet már eleve diszkreditálná, ha bármily mértékben is az elvont filozófiai-történeti spekuláció bélyegét viselné. A csoportnak (tanácsnak) feladata lenne, hogy aktív támadó harcot folytasson a mai burzsoá történetírás ellen.

Külföldi vendégeink

Intézetünket már ez év első felében több Magyarországon tartózkodó külföldi történész kereste fel. *Vu K Lieu*, a Vietnami Tudományos Akadémia társadalomtudományi osztályának vezetője, aki ez év első negyedében nagyobb körutat tett a népi demokráciákban, huzamosabb ideig tartózkodott Magyarországon is. Tanulmányútja alkalmával a tudományos szervezés problémáival foglalkozott, ezenkívül tanulmányozta a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet európai és ázsiai sajátosságait. Április 7-i látogatása alkalmával beható beszélgetést folytatott az Intézet osztályvezetőivel. *Tajib Gökbilgin* isztambuli egyetemi tanár ez év áprilisában járt hazánkban s a XVI—XVIII. századi török—magyar kapcsolatokról szóló tanulmányához gyűjtött anyagot. Gökbilgin professzor tanulmányai egy részét Magyarországon végezte, jól beszéli nyelvünket. Ittartózkodása alatt több előadást tartott s április 23-án Intézetünket is felkereste, ahol megbeszélést folytatott a magyar—török történész-kapcsolatok elmélyítésének lehető-

ségéről. Felmerült egy közös kiadvány terve is, melynek középpontjában a magyar és török nép társadalmi kapcsolatainak eddig kevésbé feldolgozott anyaga állana. A szóba került javaslatokkal a Magyar Tudományos Akadémia tovább foglalkozik. Május 31-én az Intézet vendégül látta *Kim* elvtársat, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája levelező tagját. A magánemberként Magyarországon tartózkodó szovjet történész-professzor baráti beszélgetésen vett részt az Intézet vezetőségével. *Victor Cheresteşiu* és *Elena Gheran* román történészek június hónapban folytattak kutatásokat Budapesten. Cheresteşiu professzor az 1848-as erdélyi forradalomra vonatkozó levéltári anyagot nézte át, Elena Gheran a tudományos szocializmus eszméinek az erdélyi munkásmozgalomba való behatolása témakörében végzett anyaggyűjtést. Ittartózkodásuk alatt többször is felkeresték az Intézetet és a munkatársakkal folytatott szakmai és baráti beszélgetések során kifejezték a román—magyar történész-kapcsolatok erősödése felett érzett örömet.

Külföldi történeti folyóiratok repertóriuma

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK, 1959. I. RÉSZ*

A repertórium beosztása

I. Marx—Engels—Lenin Elvi tanulmányok Egyetemes történet

Albánia
Anglia
Ausztria
Belgium—Hollandia
Bulgária
Csehszlovákia
Finnország
Franciaország
Görögország
Jugoszlávia
Lengyelország
Magyarország

II. Németország Olaszország Románia Skandináv országok Spanyolország, Portugália Szovjetunió Törökország Közel-Kelet Irán India Afganisztán Kína Korea Közép-Kelet Mongólia Japán Amerikai Egyesült Államok Amerika egyéb országai Afrika Ausztrália

Marx — Engels — Lenin

- Tkacsenko V. P.* : Hogyan értékelte G. V. Plehanov Marx és Engels filozófiai fejlődését? VF 1959. 6. sz. 160—165.
Börner M. : Filozófia és társadalmi valóság. Marx Károly és Engels Frigyes Művei 3. kötetének kiadása alkalmából. Ein 1959. 5. sz. 649—661.
Rapaport Ju. M. : Marx és Engels G. A. Lopatyinhoz intézett, eddig ismeretlen leveleiből. ISZSZSZR 1959. 6. sz. 156—158.
Bobinska C. : Marx és Engels a lengyel kérdésről. VI 1959. 10. sz. 86—106.
Hirszowicz M. : Marx interpretálásának kérdései. SF 1959. 1. sz. 3—29.
Schaff A. : Tanulmányok az ifjú Marxról és az igazság elferdítése. (L. Koslowski: „K. Marx és az igazság klasszikus definíciója” c. cikkének margójára). ND 1959. 13. sz. 16—29.
Kuszo E. : Megjegyzések L. Kolakowski: „Marx Károly és az igazság klasszikus definíciója” c. cikkére. SF 1959. 5. sz. 222—229.

- Mielcke K.* : A fiatal Marx humanizmusa. GWU 1959. 4. sz. 201—214.
A polgárháború és Lincoln. (Marx eddig elfeledett két cikke.) PA 1959. 2. sz. 16—21.
Ivanciu N. : Legyőzhetetlen fegyver a szocializmus győzelméért folytatott harcban. (Marx „Adalékok a politikai gazdaságtan bírálatához” c. műve megjelenésének 100. évfordulójára). LC 1959. 1. sz. 51—63.
Schwann St. : A Neue Order-Zeitung, és Marx mint a lap londoni levelezője. IRSH 1959. 1. sz. 59—90.
Dautry J. : Marx és Írország függetlensége. I. CI 108. (1959. nov.) 39—58. [1870. márc.—ápr. cikkei.]
Marx feleségének és lányának levelei L. Kugelmannhoz, 1867—1873. Közzéteszi: I. A. Bah, stb. IA 1959. 2. sz. 20—56.
Új Marx dokumentumok. (Levelek Jenny Marxhoz, 1864, stb.) NNI 1959. 4. sz. 102—107.
Harrison R. : E. S. Beesly és Marx Károly. IRSH 1959. 1. sz. 22—58; 2. sz. 208—238.
Marx kiadatlan kézírataiból. PV 1959. 1. sz. 3—17.

*A cikkek sorrendje az egyes országokon belül időrendben, az „Elvi tanulmányok” rovatban ábécé rendben.

- [Algíról, a francia gyarmatosítás idején.]
Alekszejeva L. A. : Marx jegyzetei India történetéről. PV 1959. 2. sz. 163—169.
- Plutkovszkij V.* : A tudományos kommunizmus kimagasló műve. (Engels: „A család, a magántulajdon és az állam eredete” c. műve megjelenésének 75. évfordulójára). Kom 1959. 14. sz. 70—81.
- Szemjonov Ju. I.* : Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete” c. könyve és a mai etnográfiai adatok. VF 1959. 7. sz. 137—147.
- Okladnyikov A. P.* : „A család, a magántulajdon és az állam eredete” és a mai kor. (Engels műve megjelenésének 75. évfordulójára.) SZA 1959. 4. sz. 5—9.
- Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete” c. műve megjelenésének 75. évfordulójára. VDI 1959. 4. sz. 3—11.
- Oberman K.* : Vélemények 1845/46-ból Engels Frigyes „A munkásosztály helyzete Angliában” c. munkájáról. ZG 1959. 5. sz. 1065—1067.
- Engels levelezése Paul és Laura Lafargue-gal a nemzetközi szocialista munkáskongresszus előkészítéséről Párizsban, 1889. — Dokumentumok az IML levéltárából. NNI 1959. 5. sz. 120—137.
- Klopov E. V.* : Lenin műveinek és a Leninről szóló műveknek rövid bibliográfiája. ISZSZSZR 1959. 2. sz. 184—187.
- Új dokumentumok, Lenin beszéde a forradalmi taktikáról a III. Internacionálé német, lengyel, csehszlovák, magyar és olasz delegációja tagjainak tanácskozásán. Ein 1959. 3. sz. 306—310.
- Portjankin I. A.* : Lenin publicisztikai művészetének néhány jellemző vonásáról (1905—1910 között írt műveinek elemzése alapján). VMU 1959. 1. sz. 19—43.
- Alekszejeva N. V.* : A munkás-paraszt szövetség kérdése V. I. Lenin korai műveiben. VI 1959. 2. sz. 45—58.
- Szmirnova A. P.* : V. I. Lenin harca a baloldali szociáldemokraták tömörítéséért az első világháború éveiben. VI 1959. 4. sz. 3—22.
- V. I. Lenin válasza I. I. Szukovcov-Sztyepanov levelére, 1914. IA 1959. 2. sz. 11—18.
- Új Lenin-dokumentumok. IA 1959. 4. sz. 3—8. [1914.]
- Gladkov I.* : Új Lenin-dokumentumok a szocialista építésről. VE 1959. 11. sz. 15—23. [A Lenyinszkij Szbornyik XXXVI. kötetéről.]
- Lenin-dokumentumok a Goszplan megszervezéséről és a népgazdaság irányításáról, 1921. április. IA 1959. 2. sz. 3—10.
- Arhipcev F. T.* : „A materializmus és empiriokriticismus” megjelenésének 50. évfordulója. VAN 1959. 7. sz. 52—57. [Jubileumi ülésszak a Filozófiai Intézetben.]
- Primakovszkij A. P.* : Hogyan dolgozott V. I. Lenin a „Materializmus és empiriokriticismus” c. könyvén; az első oroszországi kiadás történetéhez. VF 1959. 5. sz. 180—182.
- Jermolova N. V., Popov Sz. I.* : „A materializmus és empiriokriticismus” megjelenése 50. évfordulójára kiadott jubileumi tanulmánykötetéről. VE 1959. 5. sz. 185—188.
- Sevov N. Sz.* : Az alkotó marxizmus nagyszerű példaképe. (A „Materializmus és empiriokriticismus” megjelenésének 50. évfordulójára.) VMU 1959. 2. sz. 3—16.
- Scheler H.* : „A materializmus és empiriokriticismus” jelentősége a materialista történetírás idealista eltorzítása elleni harcban. ZG 1959. 1. sz. 1—22.
- Krajewski W.* : Lenin „Materializmus és empiriokriticismus” c. munkája megjelenésének 50. évfordulója. ND 1959. 6. sz. 40—46.
- Seve L.* : „A materializmus és empiriokriticismus” aktualitása. Pensée 85. (1959. máj.—jún.) 7—22.
- Litman A. D.* : Lenin „Materializmus és empiriokriticismus” c. műve és Kelet ideológiája tanulmányozásának néhány kérdése. PV 1959. 2. sz. 14—23.
- Morkovnyikov Sz.* : Lenin „Filozófiai füzetéről.” Kom 1959. 2. sz. 92—101.
- Zsujkov G. Sz.* : Lenin: „Kik azok a 'népbarátok' és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen” c. művének második kiadásáról. ISZSZSZR 1959. 2. sz. 150—153.
- Beljakov Sz. T.* : Lenin „Taylor rendszere — az ember leigázása a gép által” c. művének kéziratáról. IA 1959. 2. sz. 19.

Elvi tanulmányok

- A XXI. kongresszus és a szocialista rendszer további megerősödése a világon. VI 1959. 5. sz. 3—21.
- Az állam és az egyház. (Vita.) CSSH I/4. (1959. jún.) 383—393.
- Adamus J.* : A jogtörténet és a négy rokontudomány (etnográfia, archeológia, antropológia és nyelvészet). CPH 1959. 2. sz. 263—283.
- Adler E.* : A J. G. Herderrel foglalkozó kutatás néhány problémája. SF 1959. 3. sz. 83—108.
- Aptheker H.* : A marxizmus és a szabadság. PA 1959. 8. sz. 12—23.
- Baczko B.* : Hegel és Rousseau. II. SF 1959. 1. sz. 136—169.
- Baran P. A.* : A marxizmus válsága? CI 101. (1959. jan.) 29—44.
- Baulig H.* : Véletlen és szükségszerűség az emberföldrajzban. Ann 1959. 2. sz. 320—324.
- Bertou M.* : Az állam és a jelenlegi állami gépezet. CC 1959. 6. sz. 550—561.
- Bogoljubov L. N.* : A kommunista nevelés a történelem-tanítás folyamatában. VI 1959. 7. sz. 37—48.
- Bohannan P.* : A pénz hatása egy primitív fokon élő afrikai nép gazdasági életére. JEH 1959. 4. sz. 491—522. [A közép-nigériai tiv népnél.]
- Braudel F.* : Egy társadalomtörténeti felfogásról. Ann 1959. 2. sz. 308—319. [Brunner O.: Neue Wege der Sozialgeschichte. Göttingen, 1956. c. könyvéről.]
- Braunreuther K.* : Megjegyzések Max Weberről és a polgári szociológiáról. WZIU VIII/1. (1958—59) 115—123. [1864—1920.]
- Bregel E.* : Az infláció mai burzsoá és reformista elméletei. VE 1959. 4. sz. 91—105.
- Camuso M. T.* : A párt és a szakszervezeti mozgalom. PA 1959. 11. sz. 48—53.
- Canev P.* : A baloldali szektázás néhány vonásáról. NV 1959. 11. sz. 100—109.
- Colov P.* : A népi kapitalizmus — elmélet és valóság. NV 1959. 11. sz. 121—128.
- Csajkovszkaja O. G.* : Klement Brockmüller „történelem-filozófiája”. VF 1959. 10. sz. 125—131. [Kl. B., „Christentum am Morgen des Atomzeitalters” c. könyvéről.]
- Davletkelyijev A.* : A szocialista államelmélet továbbfejlesztése az SZKP XXI. kongresszusán. Kom 1959. 11. sz. 9—20.
- Duret J.* : A marxizmus nincs túlhaladva. Viták tegnap és ma. CI 106. (1959. júl.—aug.) 21—34.
- Fedoszejev P., Francev Ju.* : A burzsoá szociológia zsákutcában. Kom 1959. 17. sz. 89—100.
- Garaudy R.* : Burzsoá erkölcs és kommunista erkölcs. PA 1959. 11. sz. 42—47.
- Gerhard D.* : Az összehasonlító szemlélet határai. CSSH I/3. (1959. márc) 205—229.
- Graus Fr.* : Néhány megjegyzés a társadalomról szóló középkori tanításhoz. CCII 1959. 2. sz. 205—231.
- Gyelogrammatyik M.* : A gazdasági fejlődés és a kultúra. VIMK 1959. 3. sz. 162—167.
- Gyeborin A. M.* : A mai revizionizmus „teoretikusa”. Fritz Sternberg. NNI 1959. 1. sz. 173—181.
- Harbeson R. W.* : A közeledés: a nemzeti biztonság Achilles sarka. PSQ 1959. 1. sz. 1—20.
- Hirszovicz F.* : Ideológia és tudomány. Előzetes elemzés. SF 1959. 4. sz. 49—72.
- Hromusin G.* : „Tőke demokratizálása” burzsoá-revizionista mítosz. VE 1959. 9. sz. 100—113.
- Iovcsuk M. T.* : A human tudományok helye az ifjúkori kommunista világnézetének kialakításában. VF 1959. 6. sz. 17—29.
- Iribadszakov N.* : „demokratikus szocializmus” és a marxizmus. NV 1959. 11. sz. 57—74.
- Jankovszki H.* : A Ludwig Feuerbach munkásságával foglalkozó berlini konferencia. SF 1959. 3. sz. 190—191.
- Káňa O.* : A történelem módszertani problémáiról. SS 1959. 3. sz. 371—378.

- Kim M. P.*: A történettudomány néhány feladata az SZKP XXI. kongresszusának fényénél. ISZSZ-SZR 1959. 2. sz. 3—23.
- Kleer J.*: Néhány megjegyzés a „népi kapitalizmusról”. ND 1959. 12. sz. 91—100.
- Kon I.*: A „Materializmus és empiriokriticismus” és a modern burzsoá szociológia. Kom 1959. 6. sz. 44—54.
- Kon I. Sz.*: A történettudomány elméletének kérdései a modern polgári történetírásban. ZG 1959. 5. sz. 973—1001.
- Kon I. Sz.*: A történelemfilozófia néhány kérdése a mai francia történetírásban. VIMK 1959. 1. sz. 15—32.
- Kon I. Sz.*: A filozófiai relativizmus a modern amerikai burzsoá történetírásban. HC 1959. 2. sz. 290—306.
- Konyenkov Sz.*: A kommunizmus és a kultúra. Kom 1959. 7. sz. 38—50.
- Koranyi K.*: Még egyszer a törvénykezési jog története szétválasztásának kérdéséről. CzPH 1959. 2. sz. 285—295.
- Kratsch O.*: Vita az „állami monopolkapitalizmus” témájáról. Ww 1959. 1. sz. 106—116. [A Berliini Német Tudományos Akadémián, 1958. szept. 26-án.]
- Krause J. T.*: Feltevések a történeti demográfiára vonatkozó legújabb kutatásokban. CSSH I/2. (1959. jan.) 164—188.
- Kroeber A. L.*: Megjegyzések S. W. és N. E. Gray elméletére a kulturális fejlődés 400-éves szakaszairól. CSSH I/3. (1959. márc.) 230—241.
- Kruzkov V. Sz.*: V. I. Lenin a filozófia pártosságáról. VF 1959. 6. sz. 46—58.
- Kudrna J.*: Néhány megjegyzés a mai burzsoá történetírás módszertanáról. ČCH 1959. 1. sz. 106—113.
- Laski A.*: Kautsky nézetei értékelésének kérdéséhez. ND 1959. 5. sz. 125—130.
- Lavrovskij V. M.*: Az eredeti felhalmozás vitás kérdése. VI 1959. 8. sz. 96—105.
- Legovicz J.*: A középkori filozófia kutatási módszerének felülvizsgálata. SF 1959. 3. sz. 109—134.
- Le Roy Ladurie E.*: A történelem és az éghajlat. Ann 1959. 1. sz. 3—34.
- Malewska H. E.*: Az etnikai előítélet okai. SF 1959. 4. sz. 73—102.
- Meissner H.*: A modern polgári közgazdaságtan szerepéről. Ww 1959. 6. sz. 919—933.
- Menzel E.*: Forradalom és jogrend. GWU 1959. 1. sz. 1—18.
- Młynář Z.*: Az állam a szocialista demokrácia rendszerében. (A marxista államelmélet néhány aktuális problémájához.) NM 1959. 10. sz. 1071—1087.
- Mury G.*: A kapitalizmus és a szocializmus a történelem ítéldőkeze előtt. CC 1959. 10. sz. 863—880.
- Neumann S.*: A politika összehasonlító vizsgálata. CSSH I/2. (1959. jan.) 105—112.
- Norikov N. N.*: Az ideológiai munka néhány kérdése a népi demokratikus országokban. (A csehszlovák és bolgár anyag alapján.) VI 1959. 12. sz. 208—214.
- Osowski St.*: A sokfejú leviatán és a társadalmi csoport. A fogalmi zűrzavar a szociológiában. SF 1959. 5. sz. 101—138.
- Rosen M.*: A párt és a tömegek. PA 1959. 11. sz. 54—61.
- Rosen M.*: A párt és a szakszervezeti mozgalom. Vitacikk. PA 1959. 5. sz. 17—26.
- Rostov W. W.*: A történelem és a társadalomtudományok: a hosszú időtartam. Ann 1959. 4. sz. 710—718.
- Rumjanecov A. M.*: A mai revizionizmus néhány szociológiai koncepciójáról. VF 1959. 7. sz. 14—24.
- Rumjanecov A. M.*: A mai revizionizmus néhány szociológiai koncepciójáról. VF 1959. 8. sz. 45—56.
- Sabad B. A.*: A kolonializmus elkendőzése a mai amerikai és angol burzsoá ideológiában. PV 1959. 3. sz. 134—144.
- Schaff A.*: A társadalomtudományok aktuális feladatai. ND 1959. 6. sz. 28—39.
- Schuyler R. L.*: A véletlen a történelemben. PSQ 1959. 3. sz. 321—333.
- Seier H.*: Sybel előadása a politikáról és az „államalkotó” liberalizmusról. HZ 187/1. (1959) 90—112.
- Srovnal J.*: A lenini korszak a filozófiában. NM 1959. 4. sz. 345—360.
- Sztefanov N.*: A marxista—leninista történeti módszer fő vonásai. IP 1959. 6. sz. 3—25.
- Sztefanov N.*: A pártosság a történettudományban. NV 1959. 1. sz. 39—53.
- Szigeti J.*: Művészi alkotás és pártosság Lukács György esztétikájában. NM 1959. 2. sz. 199—210.
- Staudinger H.*: Az egyetemes existencia kérdése, mint a történelemtanítás alapelve. GWU 1959. 10. sz. 589—602. [Egyetemes „világénezt” kialakítása.]
- Sutton Fr. X.*: Politikai rendszerek mint képviselői szervek és természetük. CSSH II/1. (1959. okt.) 1—10.
- Viganske M.*: A gazdasági törvények lényege és kihasználása. Ww 1959. 5. sz. 698—710.
- Virginskij V. Sz.*: A tudomány és a technika kérdései a történelemórákon. PIS 1959. 3. sz. 41—49.
- Voisė W.*: A. F. Modrzewski nézetéhez: a haladás értékelésének ismérvei a társadalomtudományok történetében. CHM V/1. (1959.) 251—256.
- Voznyeszenszkij L., Volkov F., Hromusin G.*: A mai burzsoá reformista és revizionista gazdasági elméletek kritikája. VE 1959. 3. sz. 113—125.
- Walicki A.*: N. G. Cserni-svcszkij „antropológiai” materializmusa. SF 1959. 4. sz. 149—183.
- Ware C. F.*: Az emberiség tudományos és kulturális fejlődésének története: néhány interpretációs probléma. CHM V/1. (1959) 270—277.
- Wessel H.*: Darwin tanításának világénezt konzekvenciái. Ein 1959. 1. sz. 113—124.
- White H. V.*: Ibn Khaldun a világ történelemfilozófiájában. CSSH II/1. (1959. okt.) 110—125.
- Wilkins B. T.*: A pragmatizmus mint a történettudomány elmélete. John Dewey a történeti kutatás természetéről. AHR LXIV/4. (1959. júl.) 878—890.
- Zagorin P.*: A történettudomány: Szemle a történetfilozófiai irodalomról. JMI 1959. 3. sz. 243—255.
- Zelt J.*: Megjegyzések a proletárszolidaritás kérdéseiről folytatott vitához. ZG 1959. 1. sz. 151—154.
- Zsukov Je.*: A történelem és a jelenkor. Kom 1959. 11. sz. 41—51.

Egyetemes történet

- Volgin F.*: Az SZKP XXI. kongresszusa és a világ sajtója. Kom 1959. 2. sz. 69—78.
- Stoica Ch.*: A Szovjetunió Kommunista Pártja XXI. kongresszusának nemzetközi jelentősége. VI 1959. 7. sz. 3—17.
- Az SZKP történelmi jelentőségű XXI. kongresszusa.* MEMO 1959. 3. sz. 3—22.
- Stoica Ch.*: Az SZKP XXI. kongresszusának jelentősége. LC 1959. 7. sz. 16—30.
- Gelberg L.*: Néhány nemzetközi probléma a XXI. kongresszus anyagának fényénél. SM 1959. 3. sz. 3—17.
- Nagy eredmények és nagy perspektívák.* VI 1958. 1. sz. 3—21. [A XX—XXI. kongresszus közötti időszak eredményei és a távlatok.]
- Szenyckina O. K.*: A kommunista és munkáspártok történetéről tartott IV. nemzetközi konferencia. NXI 1959. 1. sz. 209—210. [Berlin, 1959. okt. 7—14.]
- Kormanova Z.*: A párttörténeti intézetek konferenciája Berlinben. ZPW 1959. 1. sz. 268—274.
- Fourniau Ch.*: A kommunista és munkáspártok párttörténeti intézetének és bizottságainak konferenciája után. Berlin, 1958. október. CC 1959. 3. sz. 266—277.
- Klavs W.*: A marxizmus—leninizmus intézetek és a párttörténeti intézetek és bizottságok V. nemzetközi konferenciája. ZG 1959. 8. sz. 1825—1832. [1959. aug. 25.—szept. 2. Bukarest.]
- Ajzner S.*: A marxizmus—leninizmus intézetei s a párttörténeti intézetek és bizottságok V. nemzetközi konferenciája Bukarestben. ZPW 1959. 4. sz. 262—268.
- Gemkov H.*: A kommunista- és munkáspártok párttörténeti intézetek V. nemzetközi konferenciája.

- Ein 1959. 11. sz. 1584—1587. [Bukarest, 1959. aug—sept.]
- Ojzerman T., Okulov A.: A IV. szociológiai világkongresszus eredményeiről. VF 1959. 12. sz. 72—86. [Milano-Stresa, 1959. sept. 8—15.]
- Hrzal L.: A IV. nemzetközi szociológiai kongresszus Olaszországban. NM 1959. 12. sz. 1328—1332.
- Ionescu-Gulian C., Manescu M.: A IV. nemzetközi szociológiai kongresszusról. LC 1959. 11. sz. 81—90.
- Fedoszejev I. A.: A tudomány és technika történetével foglalkozó történelemszaki konferenciája. VIMK 1959. 5. sz. 159—161. [Moszkvában 1959. máj. 27.—jún. 1.]
- Grigorjan A. T., Zubov, V. P.: A IX. nemzetközi tudománytörténeti kongresszus. VIMK 1959. 6. sz. 144—147. [Brüsszel, Madrid, 1959. sept. 1—7.]
- Zanyegin B. N., Konsztantyinov N. K.: A XII. nemzetközi sinológiai konferencia. VI 1959. 11. sz. 217—220.
- A nemzetközi jogtudományi egyesület ülése Varsóban 1958. szeptember 10—16-án a nyugati és keleti jogról. DDr 1959. 2. sz. 105—106.
- Schlechte H.: A levéltárak a történeti kutatás szolgálatában. Jelentés a levéltárak V. Nemzetközi „Kerekasztal-konferenciájáról”. Am 1959. 4. sz. 122—124. [Lisszabon 1959. jún. 2—5.]
- Fauvel-Rouff D.: Nemzetközi konferencia a strasbourgi egyetemen a társadalmi mozgalmak és társadalmi struktúra nemzetközi történelemszabotossága rendezésében, 1958. márc. 24—27. IIRSH 1959. 3. sz. 470—479.
- Az Ókortörténeti Társaság kongresszusa a Magyar Tudományos Akadémián. CCH 1959. 1. sz. 202—203.
- Piguleszkaja N. V.: A bizantinológusok XI. nemzetközi kongresszusa Münchenben, 1958 végén. VI 1959. 8. sz. 204—205.
- Udalova Z. V.: A XI. nemzetközi bizantinológiai kongresszus Münchenben. VV XVI. (1959) 395—401. [1958. sept. 15—20.]
- Zástérová B.: A XI. nemzetközi bizantinológiai kongresszus Münchenben. BS 1959. 2. sz. 337—342.
- Udalova Z. V.: A bizantinológusok prágai konferenciája. VV XV. (1959) 295—300.
- Udalova Z. V., Sandrowszkaja V. Sz.: Konferencia a bizánci és tigrögör irodalom kérdéseiről. VV XIV. (1958) 370—378. [Berlin, 1957. ápr. 15—19.]
- Kruusz H.: Kelet-Európa agrártörténetének tanulmányozása. VAN 1959. 3. sz. 135—138. [Tallini történelemszabotossága, 1958. dec. 9—12.]
- Bazsova A. P.: Nemzetközi tudományos ülésszak Kelet-Európa agrártörténetéről. Tallin. 1958. dec. VI 1959. 4. sz. 214—221.
- Ledovszkaja I. V.: Symposion Kelet-Európa agrártörténetéről. ISZSZSZR 1959. 2. sz. 249—251.
- Kovács E.: A magyar történelemszabotossága a kelet-európai fejlődés sajátosságairól. HÜ 1959. 1. sz. 114—121.
- Kovács I.: Nemzetközi történelemszabotossági konferencia Budapesten 1958 decemberében. SBBH IV/1. (1959) 125—126. [„A kapitalizmus fejlődése az Osztrák-Magyar Monarchia országaiban.”]
- Anderle A.: Nemzetközi tudományos konferencia Prágában a müncheni egyezmény 20. évfordulója alkalmából. ZG 1959. 1. sz. 140—144.
- Nemzetközi tudományos konferencia a müncheni egyezmény 20. évfordulóján. CCH 1959. 1. sz. 199—201.
- Batowski H.: A müncheni szerződés 20. évfordulóján Prágában rendezett nemzetközi tudományos ülésszak. KH 1959. 1. sz. 311—313.
- Vlahov T.: Konferencia Prágában a müncheni események 20. évfordulóján. IP 1959. 3. sz. 116—117. [1958. sept. 25—27.]
- Guber A.: A nemzetközi történelemszabotossági ülése az Egyesült Államokban. NNT 1959. 1. sz. 212—214.
- Langenbeck W.: Történeti konferencia Németországban „A német nép és keleti szomszédainak történeti képe” témakörrel. GWU 1959. 8. sz. 495—500.
- Schneider M., Braudel F., Labrousse E., Renouvin P.: A történeti kutatás orientációi. RH 1959. júl.—sept. 19—50. [A Centre Nat. de la Recherche Scientifique ankétja.]
- G. A.: A történeti források nemzetközi repertóriumának (Potthast) munkálatai. KH 1959. 1. sz. 313.
- Gehrecke U.: A történelmi atlasz — megoldatlan problémák. GWU 1959. 1. sz. 18—27. [A jelenlegi kiadások előnyei és hátrányai.]
- Csernih V. A.: Az európai népi demokratikus országok levéltári folyóiratai 1958-ban. IA 1959. 3. sz. 216—220.
- Hegemann M.: A „Dunatérsgkutatás” Bécsben — a revansizmus álcázása. DAp 1959. 10. sz. 1089—1092.
- Amerikai bizottság a Duna-monarchia történetének tanulmányozására. DDr 1959. 2. sz. 106—108.
- Rónai Z.: Kelet-Európa és a keresztény Kelet történetének kutatása Spanyolországban. Zfo 1959. 1. sz. 118—122.
- Serejski M. H.: Az egyetemes történet fogalma a múltban és ma. PH 1959. 4. sz. 841—851.
- Starrianos L. S.: Az egyetemes történet oktatásáról. JMH 1960. 2. sz. 110—117. [Az amerikai közép- és főiskolákon.]
- Djurdev Br.: A történetírás fejlődési fokai. GIDBIH X. (1959) 55—71. [Periodizációs kísérlet.]
- Jameson Fr.: A történelmi kutatás felhasználása a jövőben. AHR LXV/1. (1959. okt.) 61—71.
- Novikov Ju. F.: A földművelés keletkezése és kezdeti formái. SZA 1959. 4. sz. 29—41.
- Rostov W. W.: A gazdasági fejlődés szakaszai. ECHR XII/1. (1959) 1—16.
- Finley M. I.: Technológia az ókorban. ECHR XII/1. (1959) 120—125.
- Tyumenyev A. I.: A Kelet és Mikéné. VI 1959. 12. sz. 58—74.
- Sarkisyanz E.: Ázsia nagy vallásainak modernizmusáról. GWU 1959. 8. sz. 487—492.
- Majewski K.: A görög kultúra a római birodalomban. KH 1959. 4. sz. 1111—1146.
- Kuziscsin V. I.: A szenátori arisztokrácia összenövése a felső lovagi rétegekkel Rómában a köztársaság végén. VMU 1959. 2. sz. 209—237.
- Burian J.: Az afrikai törzsek harca Róma ellen a római császárság 1. századában (az afrikai prokonulzus, Numidia). SH VI. (1959) 5—22.
- Szokolov V. Sz.: Ammianus Marcellinus mint az antik történetírás utolsó képviselője. VDI 1959. 4. sz. 43—62.
- Cristiani, Mgr.: Az egyház türelmessége doktrina-kérdésekben az első évszázadok óta máig. CHM V/1. (1959) 71—83.
- Pašalić E.: A római-kori Dalmácia gazdasági élete. GIDBIH X. (1959) 297—311.
- Novotny J.: A szlovákiai limes Romanus és kutatásának jövőd feladatai. Hlist I. (1959) 297—311.
- Kurbatov G. L.: Prokopios felkelése, 365—366. VV XIV. (1958) 3—26.
- Kazdan A. P.: Még egyszer a 4—11. századi bizánci agrárviszonyokról. VV XVI. (1959) 92—113.
- Bošković Dž.: Még egyszer a niši kriptá korai keresztény falfestményéről. VV XV. (1959) 144—147. [4. század.]
- Szervovajszkij Ja. D.: Az agrárrendszer változásai Burgundia területén az 5. században. SzV XIV. (1959) 3—26.
- Hochholzer H.: A népvándorlások tipológiája és dinamikája. WAG 1959. 3—4. sz. 129—145.
- Condurachi E.: A természetbeni és pénzületi csere a római birodalomban a 4—5. században. VV XIV. (1958) 27—37.
- Udalova Z. V.: A politikai rendszer és a politikai harc Itáliában az 5. század végén és a 6. század elején. VV XV. (1959) 3—32.
- Dvoreckaja I. A.: A függő lakosság helyzete a keleti gót királyságban. NDVSIN 1959. 1. sz. 172—189. [5. század vége, 6. század első fele.]
- Az 1956-ban a Szovjetunióban a középkor történetéről megjelent irodalom bibliográfiája. SzV XV. (1959) 177—186.
- Oszipova K. A.: Bizantinológiai disszertációk megvédése Moszkvában 1951—1957-ben. VV XIV. (1958) 358—370.
- Kecsakmadze N. N.: A bizantinológiai szovjet Grúziában VV XV. (1959) 195—203.
- Belkov V.: A Bizánc történetére vonatkozó archeológiai

- leletek Bulgáriában. (Az 1946–1956. évi irodalom szemléje.) VV XV. (1959) 237–255.
- Frances E.: Bizánc és a középkori Bulgária történetének tanulmányozása a Bolgár Népköztársaságban 1954–1957-ben. VV XVI. (1959) 300–316.
- Kazdan A. P.: A Byzantinoslavica — nemzetközi bizantinológiai folyóirat — 1947–1956. VV XV. (1959) 216–237.
- Szujumov M. Ja.: Bizánc történetének néhány problémája. VI 1959. 3. sz. 98–117. [4–15. század.]
- Hellmann M.: A szlávok korai történetének problematikájához. JGO 7/2. (1959) 196–203. [Megjegyzések F. Dvornik "The Slavs. Their Early History and Legend" (Boston. 1956.) c. könyvére.]
- Angelov D.: Kölcsönös kapcsolat és hatás Bizánc és a középkori Bulgária között. BS 1959. 1. sz. 40–49. [5–14. század.]
- Kaufman Sz. A.: A konstantinápolyi Hagia Sophia történetéből. VV XIV. (1958) 200–233. [532–537. Művészettörténeti tanulmány.]
- Browning R.: A rabszolgaság a bizánci birodalomban, 600–1200. VV XIV. (1958) 38–55.
- Wass A.: A szent háború az iszlámban és a kereszténységben a múltban és jelenben. WAG 1959. 3–4. sz. 211–225.
- Paret R.: Az iszlám világbirodalom. HZ 187/3. (1959) 521–539.
- Lombard M.: Egy feltérképezett probléma: a fa a muzulmán mediterraneumban, 7–11. század. Ann 1959. 2. sz. 234–254.
- Beseviev V.: Milyen ajándékot kapott Tervel II. Justinianustól 705-ben. VV XVI. (1959) 8–13.
- Szokolova I. V.: Bizánci pénzleletek mint a 8–11. századi Bizánc történetének forrásai. VV XV. (1959) 50–63.
- Pfeil S. Gr. v.: A Karolingok „augustus”-címe. WAG 1959. 3–4. sz. 194–210.
- Aubin H.: Nyugat felépítése a középkorban. Alapok — áramlások — változások. HZ 187/3. (1959.) 497–520.
- Metz W.: A karoling birodalmi javak kutatásának mai állása. HJ 78. (1959) 1–37.
- Tyihomirov M. N.: A szláv írásheliség kezdetei a legújabb felfedezések fényében. VI 1959. 4. sz. 8–105.
- Bezbrodov M. A.: Az üvegkészítés a szláv népeknél a középkor küszöbén. WZHU VIII/2–3. (1958–59.) 187–193.
- Kazdan A. P.: A „Basilici” mint történeti forrás. VV XIV. (1958) 56–66. [Bizánc 9. századi történetének törvényhozási enlékei.]
- Szujumov M. Ja.: A „Basilici”, mint Bizánc belpolitikai történetének forrása. VV XIV. (1958) 67–75.
- Lipsic Je. E.: Néhány megjegyzés a „Basilici”-hez, mint forráshoz. VV XIV. (1958) 76–80.
- Pošvát J.: A bizánci jog építkezési előírásai. BS 1959. 1. sz. 9–10.
- Dujcssev I.: A korai bizánci békeszerződések egyik sajátosságáról. VV XV. (1959) 64–70. [A bolgárokkal kötött 814/15 évi szerződésről.]
- Szujumov M. Ja.: VI. Leo gazdasági nézetei. VV XV. (1959) 33–49. [886–912.]
- Kazdan A. P.: Simeon logothetes krónikája. VV XV. (1959) 125–143. [9. század.]
- Widera B.: A normannok kelet-európai szerepének kérdéséhez. (230 év kutatómunkájának áttekintése.) ZG 1959. 1. sz. 210–216.
- Floroszskij A.: Az orosz–bizánci kapcsolatok történetének tanulmányozásához. III. BS 1959. 1. sz. 63–74.
- Talisz D. L.: Az orosz herszonzeroszi politikai kapcsolatok történetéből, 9–10. század. VV XIV. (1958) 103–115.
- Sangin M. A., Visnyakova A. F.: Látézt-e „Külső Rusz”? VV XIV. (1958) 97–98. [A „De administrando imperio” 9. fejről.]
- Polorov N. Ja.: Igor második görögök elleni hadjáratának és az oroszok Berdaa elleni támadásának dátumáról. VV XIV. (1958) 138–147. [943.]
- Lipsic Je. E.: Adalékok a konstantinápolyi elővárosok gazdaságának tanulmányozásához. 10. század. VV XIV. (1958) 81–84.
- Grabski A. F.: Lengyel-bizánci kapcsolatok a 11. század elején. VV XIV. (1958) 175–184.
- Jakobszon A. L.: Az orosz-herszonzeroszi kapcsolatok történetéhez, 11–14. század. VV XIV. (1958) 116–128.
- Juzbasjan K. N.: A „varangok” és a „pronia” Arisztarkesz Lasztivertel krónikájában. VV XVI. (1959) 14–28. [11. századi örmény krónika.]
- Roslanovskij T.: Volt-e középkori városi patriciátus? PH 1959. 2. sz. 350–363. [11–17. század.]
- Zaborov M. A.: A pápaság bizánci politikája a kereszténshadjáratok idején. SzV XIV. (1959) 27–48.
- Frejgyenberg M. M.: Joannes Kinnamos „Epitome”-je, mint történeti forrás. VV XVI. (1959) 29–51. [12. század.]
- Mayer Th.: Pápaság és császárság a középkor virágzása idején. HZ 187/1. (1959) 1–53.
- Huase C.: Új vizsgálódások az európai városok korai történetére vonatkozóan. SW 46. (1959) 378–394.
- Pfaff V.: Megjegyzések III. Coelestin pápa okleveleihez és itineráriumához. HJ 78. (1959) 110–139. [12. sz. vége.]
- Sevelenko A. Ja.: A „Morgengabe” (donatio nuptialis). SzE 1959. 6. sz. 153–155.
- Tierny B.: A dekretisták és az „érdemes szegények”. CSH I/4. (1959. jún.) 360–373. [A szegényekről való egyházi gondoskodás a középkorban. 12. század. Rodgers B.: Megjegyzések B. Tierny cikkére. Uo. 374–376.]
- Moller H.: A trubadúrok udvari szerelmi komplexumának társadalmi háttére. CSH I/2. (1959. jan.) 137–163.
- Frances E.: Az orosz–bizánci kapcsolatok a 12. században és a Halicstől az Al-Dunáig terjedő terület feletti uralom. BS 1959. 1. sz. 50–62.
- Wierer R.: A federalizmus a kis és nagyobb szláv népeknél. DDr 1959. 1. sz. 3–16. [Végig a történelmen.]
- Zinsuk Ja. P.: A nyugati szlávok harca a német–dán feudálisok agressziója ellen a 12. század végén. UZISz XVIII. (1959) 250–291.
- Kämpf H.: „Ars imitatio naturae”. (Megfontolások a középkori technika problémájához.) GWU 1959. 2. sz. 84–94.
- Face R. D.: A vectuariuskok a Champagne és Dél-Európa közötti kereskedelemben. ECHR XII/2. (1959) 239–246. [12–13. század, szállítás málbáállatokkal.]
- Unger M.: Clairvaux-i Bernát és az 1147. évi, szlávok elleni kereszténshadjárat. ZG 1959. 1. sz. 80–90.
- Angelov D.: A feudális viszonyok és az osztályharc a balkáni országokban a késői középkorban (13–15. sz.). ZG 1959. 6. sz. 1283–1308.
- Gorjanov B. T.: A latin császárság társadalmi-politikai rendszerének kérdéséhez. VV XIV. (1958) 85–96. [13. század.]
- Francès E.: A bizánci feudális urak osztályálláspontja a török hódítás időszakában. VV XV. (1959) 71–99. [13–15. század.]
- Labuda G.: A lengyelek harca a tatárokkal 1241-ben. PH 1959. 2. sz. 189–224.
- Krečić B.: Kereskedelmi társaságok a Dubrovnik és a Levante közötti középkori kereskedelemben. GNS IV. (1959) 11–28. [1329–1460.]
- Werner E.: A feudális járadék formái a Balkánon: Makedon agrártörténet és a feudalizmus ún. válsága. ZG 1959. 2. sz. 331–345.
- Delaruelle E.: A szellemiség a 14. és 15. században. CHM V/1. (1959) 59–70.
- Az emberiség tudományos és kulturális fejlődésének problémája, 1300–1775. (Szovjet tudósok megjegyzései „Az emberiség tudományos és kulturális fejlődésének története” c. munka IV. kötetéhez.) VIMK 1959. 2. sz. 106–126.
- Palais H.: Anglia első kísérlete a Hanza-Liga gazdasági monopóliumának megtörésére, 1377–1380. AHR LXIV/4. (1959. júl.) 852–865.
- Biskup M.: A német lovagrenddel vívott „nagy háború”-val foglalkozó kutatásokról. KH 1959. 3. sz. 671–715. [1409–1411.]
- Šmahel Fr.: A reneszánsz és humanizmus alapkérdései. ČCH 1959. 1. sz. 142–164.
- Ionescu-Născor Tr.: A huszita forradalmi mozgalom a különböző nemzetek történeti irodalmában. I.

- S 1959. 6. sz. 153—179.
- Veszélagó J. B.: Mégegyszer Laonicos Chalcocondylasról és történeti művéről. VV XIV. (1958) 190—199. [15. század.]
- Cvetkova B. A.: Konstantinápoly elesetének problémája. (A szovjet és népi demokratikus folyóiratokban Konstantinápoly elfoglalásának 500. évfordulójával kapcsolatosan megjelent cikkek szemléje.) VV XIV. (1958) 247—259.
- Golobuckij V. A.: A fendális formáció „hanyagolt” stádiumának kezdetéről. VI 1959. 9. sz. 123—137.
- Coleman D. C.: Technológia és gazdaságtörténet, 1500—1750. EcHR XI/3. (1959. ápr.) 506—514. [Európában.]
- Hantsch H.: A Dunatáj szervezete V. Károly idején. DDr 1959. 1. sz. 17—23.
- Lendl E.: Politikai népesség-eltolódások a Duna-tájon. DDr 1959. 3. sz. 154—164. [A 16. századtól máig.]
- Neumann G. J.: Eschatologikus és chiliasztikus gondolatok a reformáció idején, különösen az újrakeresztelkedésnél. WAG 1959. 1. sz. 58—66.
- Malowist M.: A Baltikumból behozott áruk iránti kereslet Nyugat-Európában a 16. században. PH 1959. 4. sz. 720—752.
- Mauro Fr.: Hajótipusok és hajóépítés az Atlanti óceán portugál partján a 16—17. században. RHMC 1959. júl.—szept. 181—209.
- Heers J.: A tengeri biztosítás a középkor végén. RHES 1959. 1. sz. 7—19.
- Robinson W. C.: Pénz, lakosság és gazdasági változás a késő középkori Európában. EcHR XII/1. (1959) 63—70.
- Timm A.: Technológia és technika a középkor és újkor közötti átmenet idején. SW 46. (1959) 3. sz. 350—360.
- Ogonowski Zb.: J. Stegman id. és a szociniánus doktrína alapjainak fejlődése. SF 1959. 3. sz. 55—82. [1588—1632]
- Tapie V. L.: A barokk és a klasszicizmus. Ann 1959. 4. sz. 719—731.
- Trevor-Roper H. R.: A 17. század általános válsága. PP 16. (1959. nov.) 31—66.
- Szamojlo A. Sz.: Az abszolút monarchia problémája a mai marxista és burzsoá történetírásban. (A X. nemzetközi történetéskongresszus anyaga alapján.) (SzV XVI/1959) 125—135.
- Patočka J.: A Comenius-kutatás jelenlegi állása. Hist I. (1959) 197—240. [1592—1670.]
- Szokolov V. V.: Spinoza filozófiája a 17. század kultúrájában. VMK 1959. 5. sz. 57—74.
- Redlich F.: Adalékok a harmincéves háború történetéhez. EcHR XII/2. (1959) 247—254.
- Hahlweg W.: Sorompó — egyensúly — biztonság. (Tanulmány az európai államrendszer egyensúly-politikájáról és szerkezeti változásairól 1646—1715 között.) HZ 187/1. (1959) 54—89.
- Deyler C. N.: A rabszolgaság és az amerikai faji előítélet keletkezése. CSSH II/1. (1959. okt.) 48—66. [17. század.]
- Krileva T. K.: Az orosz diplomácia és a Boszporusz a 18. század elején, 1700—1709. IZ 65. (1959) 249—277.
- Goldenberg L. A.: Az északi háborúra (1700—1721) vonatkozó 18. századi kartográfiai források rövid áttekintése. VI 1959. 11. sz. 143—152.
- Koebner R.: Smith Ádám és az ipari forradalom. EcHR XI/3. (1959. ápr.) 381—391.
- Zvorikin A. A.: A természettudomány fejlődése 1789—1870-ben. VMK 1959. 5. sz. 36—56.
- Maqczak A.: A kapitalizmus előtti kor problémái a „Scandinavian Economic History Review” hasábjain. KH 1959. 2. sz. 521—526.
- Szkazkin Sz. D., Csizstozonov A. N.: A kapitalizmus létrejötté problémáinak kutatási feladatai. VI 1959. 6. sz. 38—46.
- Musson A. E., Robinson E.: A gőzgépek fejlődése. EcHR XI/3. (1959. ápr.) 418—439. [Az ipari forradalom kezdeti szakaszában.]
- Kostić M.: A dunai-szávai kereskedelem, hajók, hajósok és hajócséhek a 18—19. században a vasút megjelenéséig. IC IX-X. (1959) 259—293.
- Kisch H.: A textilipar Sziléziában és a Rajna-vidéken. Az iparosodás összehasonlító vizsgálata. JEII 1959. 4. sz. 541—564. [18. század második, 19. század első fele.]
- Csernyak J. B.: Hogyan hamisította meg az USA és Anglia burzsoá történetírása az ipari kapitalizmus történetét. VI 1959. 8. sz. 130—146.
- Stejn V. M.: Megvoltak-e a keleti országokban a kapitalizmus elemei az európai hatalmak betörése előtt? PV 1959. 1. sz. 37—48.
- Engelberg E.: A NATO-politika és a nyugatnémet történetírás a 19. század problémáiról. ZG 1959. 3. sz. 477—493.
- Wittram R.: Néhány politikai hagyomány alakjáról. WAG 1959. 2. sz. 67—74. [A politikai együttartozás mint hagyomány, bemutatva Poroszország, Ausztria, a Baltikum példáján, 19. század.]
- Zvorikin A. A.: Néhány megjegyzés H. Gollwitzer „A 19. századi politikai eszmék...” c. cikkéhez. CHM V/1. (1959) 257—265. [Viszontválasz uo. 266—269.]
- Birembaut A.: A közlajpar a 19. században, 1780—1900. CHM V/1. (1959) 149—181.
- Shryock R. H.: Az egészségügy és a társadalom a 19. században. CHM V/1. (1959) 116—146.
- Courthouze J. P.: Egy kohászati szakma privilégiumai és nyomorúsága a 19. században: a kavarómunkás. RHES 1959. 2. sz. 161—184.
- Beykal B. S.: A szentföldi szent helyek kérdése és a magas Porta. GWU 1959. 7. sz. 407—416. [19. század]
- Sójka-Zielinska K.: A történeti iskola romanista és germanista áramlatainak értékelése a német jogtörténetében a 19. század első felében. CzPH 1959. 2. sz. 129—143.
- Droulers P.: A katolicizmus a világon a 19. században. CHM V/2. (1959) 375—401.
- Ebisawa A.: A jezsuiták kulturális tevékenysége Távol-Keleten. CHM V/2. (1959) 344—374.
- Schmitt H. A.: 1812: Stein báró, I. Sándor cár és a Napóleon elleni kereszteshadjárat. JMH 1959. 4. sz. 325—328.
- Robson M. M.: Az angol liberálisok és a „vitális érdekek”. Vita a nemzetközi döntőbíráskodásról, 1815—1872. BIHR XXXII/85. (1959. máj.) 38—55.
- Fuchs L. H.: Kisebbségi csoportok és külpolitika. PSQ 1959. 2. sz. 161—175. [19—20. századi példakkal.]
- Obermann K.: Marx és Engels részvétele az 1848-as forradalmat előkészítő politikai mozgalomban. ZG 1959. 5. sz. 1028—1064.
- Kiszling R.: A nemzetiségi probléma a Habsburg birodalom hadseregében 1848—1918. DDr 1959. 2. sz. 82—92.
- Besztuzsev I. V.: A krimi háború történetéből, 1853—1856. IA 1959. 1. sz. 204—208.
- Boileau P.: Egy fontos esemény. Ch. Darwin „A fajok eredete” c. könyvének 100. évfordulója. Pensée 88. (1959. nov.—dec.) 20—26.
- Angrand P.: A „századok legendája” centennáriuma. Az 1859-es „legenda” és a katolikus kritika. Pensée 88. (1959. nov.—dec.) 27—40.
- Nola C.: Politika és háború, 1859—1860. NRS 1959. 1. sz. 67—101.
- Corivan N.: A román fejedelemségek egyesítésének végrehajtásáért folytatott harc és a diplomáciai manőverek Európában. SCSII 1959. 1—2. sz. 37—80.
- Stojančević Vl.: Obrenovics Milos politikai nézetei a balkáni népek felszabadításáról. IC IX-X. (1959) 345—362.
- Marti C.: Az I. Internacionálé Barcelonában, 1868—1870. IRSII 1959. 3. sz. 394—414.
- Mihutinović K.: A szocialisták a délszlávok szerepéről a keleti kérdés megoldásában. GIDBII X. (1959) 87—119. [A 19. sz. 70-es éveitől 1908-ig.]
- Zvorikin A. A.: A természettudomány fejlődése 1870—1918-ban. VMK 1959. 4. sz. 22—41.
- Klein Fr.: A történeti igazság meghamisítása „Az európai kormányok politikája 1871—1914” (Berlin 1922—1927) c. forráskiadványban. ZG 1959. 2. sz. 318—330.
- Charles Roux Fr.: Lesseps Ferdinand, Suez után Panama úttörője. RHD LXXIII. (1959. okt.—dec.)

- 365—370. [1869, 1892.]
- Hutperin S. W.* : E. Visconti-Ventosa márkái és az 1870. júliusi diplomáciai válság. JMH 1960. 4. sz. 295—309.
- Schiffirin H.*, *Poué-Kej Sohn* : Henry George két kontinensen: Összehasonlító tanulmány eszméinek terjedéséről. CSSH II/1. (1959. okt.) 85—109. [II. G. Progress and Poverty (1879) c. könyvében kifejtett társadalmi-gazdasági eszméinek hatása Angliában, Kínában és Japánban.]
- Strobl Fr.* : A második Internacionálé megalapítása. WZ 1959. 7—8. sz. 498—505. [Az 1889. évi párizsi kongresszus 70. évfordulójára.]
- Hoselitz B. P.* : A kisipar gazdaságilag kevésbé fejlett országokban. JEH 1959. 4. sz. 600—618. [Az európai fejlődés összehasonlítása a japán helyzettel, a 19. század végétől máig.]
- Purš J.* : A szabad versenyen alapuló kapitalizmus át-növekedése az imperializmusba. ČCH 1959. 2. sz. 286—289.
- Varga J.* : A 20. század kapitalizmusa. Kom 1959. 17. sz. 30—52.
- Kuranov G. G.* : A kapitalizmus általános válsága. NXI 1959. 6. sz. 98—114.
- Hubatsch W.* : A német Észak-Európa-politika 1905 táján. HZ 188/3. (1959) 594—606.
- Marchat H.* : Az algésirasi konferencia: A franciák követel és barátai. RHD LXXIII. (1959. ápr.—jún.) 97—128. [1906]
- Besztozsev I. V.* : Az oroszországi osztályok és pártok harca a külpolitikai kérdéseket a boszniai válság előestéjén, 1906—1908. IZ 64. (1959) 136—185.
- Antonowicz L.* : Az 1907. évi (III.) hágai conventio és az agresszió eltávolítása. SM 1959. 3. sz. 64—74.
- Piszarev Ju. A.* : A belpolitikai helyzet Boszniában és Hercegovinában az 1908—1909. évi boszniai válság előtt és idején. NXI 1959. 1. sz. 29—46.
- Turok V. M.* : A II. Internacionálé gyarmati politikája az 1914—1918-as imperialista háború előtt. PV 1959. 3. sz. 42—57.
- Djordjević D.* : Pašić és Milovanović a Balkán-szövetség tárgyalásain, 1912. IC IX—X. (1959) 467—486.
- A bolsevikok a brüsszeli konferencián, 1914. Dokumentumok. IA 1959. 4. sz. 9—38.
- Schmitt B. E.* : 1914 és 1939. JMH 1960. 2. sz. 118—123. [A két világkrízis tanulságai.]
- A bolsevikok harca a proletár internacionalizmusért a nemzetközi szocialista mozgalomban, 1915. NXI 1959. 4. sz. 108—114.
- Křížek J.* : A „cseh kérdés” a burzsoá politikában az első imperialista világháború kezdetén. ČCH 1959. 4. sz. 625—643.
- Kolejka J.* : A munkástanácsok mozgalma Közép-Európában, 1917—1921. SM 78. (1959) 5—40.
- Terzić V.* : A szerb hadsereg szerepe a szaloniki offenzívában. IC IX—X. (1959) 509—548.
- Gyeborin G. A.*, *Zasztavenko G. F.*, *Tyelpuhovszkij B. Sz.* : A német imperializmus vereségének okai a két világháborúban. VI 1959. 5. sz. 22—43.
- Martin L. W.* : Woodrow Wilson felhívása Európa népeire: brit radikális befolyás az elnök stratégiájára. PSQ 1959. 4. sz. 498—516.
- Ulbricht W.* : A német imperializmus két világháborúban bekövetkezett vereségeinek elkerülhetetlensége és ennek tanulságai. Ein 1959. 3. sz. 361—377.
- Litwin A.* : 1918 néhány problémája a Lengyel Kommunista Párt (KPP) sajtója fényénél. ZPW 1959. 1. sz. 30—57. *Kowalski J.* : Megjegyzések A. Litwin cikkére. ZPW 1959. 2. sz. 101—106.
- Malinowski H.* : Az 1918—1919 néhány problémájáról szóló vitához. ZPW 1959. 2. sz. 107—114.
- Mendelson L. A.* : A gazdasági válság fejlődése a kapitalista országokban. WZHU VIII/1. (1958/59) 5—30. [Az első világháborútól 1949—ig.]
- Lenowicz A.* : Zsákutca a voluntarista historioszofiaiban. (Az 1918—1919. évi helyzetről folytatott vita margójára.) ZPW 1959. 3. sz. 77—82.
- Jędruszczyk T.* : Lengyelország és az antant hatalmak állásfoglalása Lengyelország keleti határának kérdésében, 1918—1921. SM 1959. 12. sz. 58—77.
- Berjoszkin A.* : A Kommunista Internacionálé megalakulásának forrásainál. Kom 1959. 2. sz. 102—114.
- Pollit H.* : A Kommunista Internacionálé 40. évfordulója. VI 1959. 3. sz. 29—33.
- Citorics Ja. I.* : A Kommunista Internacionálé megalakítása. NXI 1959. 2. sz. 9—23.
- Tudományos ülésszak a Marxizmus-Leninizmus Intézetében a Kommunista Internacionálé megalakításának 40. évfordulóján. NXI 1959. 3. sz. 175. [1959. márc. 4.]
- Golceva J. Sz.* : A Kommunista Internacionálé megalakítása. PIS 1959. 2. sz. 25—33.
- Rosner J.* : 40 éves a Kommunista Internacionálé. WZ 1959. 3. sz. 201—206.
- Schilfert G.* : Konferencia a III. Internacionálé megalapításának történelmi jelentőségéről 40. évfordulója alkalmából. ZG 1959. 5. sz. 1083—1088. [Berlin 1959. márc. 25.]
- Braddé Z.* : A Kommunista Internacionálé létrejötte és szerepe a nemzetközi munkásmozgalom történetében. NM 1959. 3. sz. 232—246.
- Hrbata Fr.* : A Kommunista Internacionálé megalapítása. HC 1959. 1. sz. 3—26.
- Averamov R.* : A Kommunista Internacionálé megalakulásának 40. évfordulója. NV 1959. 3. sz. 77—90.
- A Kommunista Internacionálé 40. évfordulója. CC 1959. 3. sz. 219—230. [1. Bevezetés. 2. Néhány dátum. 3. A moszkvai kongresszus anyagából.]
- Nesztorov Hr.* : A Kommunista Internacionálé — a nemzetközi szocialista forradalom szülötte. IP 1959. 5. sz. 74—97.
- Firszov F. I.* : A Kommunista Internacionálé dokumentumainak megahamisításáról. NXI 1959. 2. sz. 180—184. [„The Communist International, 1919—1943. Documents. Vol. 1. 1919—1922.” Oxford. 1950. c. kiadványról.]
- Gopnyer Sz. I.* : A Komintern második kongresszusán. NXI 1959. 2. sz. 64—71. [1920.]
- Burks D. D.* : Az Egyesült Államok és az 1924. évi genfi protokoll: „Egy új Szent-Szövetség?” AHR LXIV/4. (1959. júl.) 891—905.
- Kuzminov I. I.* : A munkásosztály elnyomódása a modern kapitalizmusban. WZHU VIII/1. (1958/59) 55—78. [1929—1958]
- Kisling R.* : A kisanant katonai szerződésai, 1920—1937. II. SoF 1959. 1. sz. 122—169.
- Zubok L. I.* : Hare az egységfrontért a fasizmus és a háború ellen. NXI 1959. 2. sz. 132—150. [A Komintern VI. és VII. kongresszusának munkájáról 1928, 1935.]
- Djakov A. M.*, *Szorkin G. Z.* : A nemzeti gyarmati kérdés a Komintern kongresszusainak határozataiban. PV 1959. 2. sz. 61—74.
- Kalicka F.* : A kommunista internacionálé és a szocialista internacionálé a munkás-egységfront problémája előtt 1933—1935-ben. ZPW 1959. 3. sz. 24—55.
- Ottenga C.* : Az 1933. júl. 20-án a Szentzék és Németország között létrejött konkordátum. NRS 1959. 1. sz. 181—205., III. sz. 382—457.
- Sieradzki J.* : A második világháború történetírása. KH 1959. 3. sz. 996—1001.
- Golikov Sz. Z.* : Néhány burzsoá történelemhamisító a második világháború történetéről. VI 1959. 1. sz. 145—157.
- Jeremenko A.* : A második világháború történetének megahamisítása Nyugat-Németországban. MEMO 1959. 9. sz. 20—32.
- Hvosztor V.* : A történelem intő tanulsága. (A második világháború kltöréseinek 20. évfordulójára.) Kom 1959. 12. sz. 92—103.
- Besvarov I.* : A második világháború megindulásának 20. évfordulója. NV 1959. 9. sz. 74—86.
- A második világháború bibliográfiája. RHDGM 33. (1959. jan.) 118—128. 34. (ápr.) 97—111.
- Stanislavská St.* : A lengyel ellenzék álláspontja Becknek Csehszlovákiával szemben folytatott politikája iránt 1938 tavaszán. SM 1959. 11—12. sz. 30—67.
- Batowski H.* : A müncheni tárgyalások 20. évfordulója. KH 1959. 1. sz. 311—313.

- Krdl V.: Csehszlovákia és München. ČCH 1959. 1. sz. 25—48.
- Michel H.: Sztálin—Churchill—Roosevelt levélváltása. RHDGM 34. (1959. ápr.) 1—8.
- Szovjet—angol—francia katonai tárgyalások Moszkvában 1939. aug. 12—21.-én A dokumentumokat publikálja: St. Zbieffo. SM 1959. 7—8. sz. 124—154.
- Melnyikov Ju. M.: Az USA és az 1939-es európai politikai válság. NNI 1959. 3. sz. 88—108.
- Vigrabs G.: A nyugati hatalmak és Németország magatartása a balti államokkal szemben 1939 tavaszán és nyarán. VZG 1959. 3. sz. 261—279.
- Watt D. C.: A szövetségesek és a német ellenállás, 1939—1944. RHDGM 36. (1960. okt.) 65—86.
- Bell P. M. H.: A Mers-el-Kebiri tengeri csatáról, 1940. RHDGM 33. (1959. jan.) 15—36.
- Mitropolszkij D. K.: Az angol imperializmus „műncheni politikája” a „furesa háború” idején. VMU 1959. 2. sz. 121—152.
- Michel H.: A német „ellenállás” és az európai ellenállás. RHDGM 36. (1959. okt.) 87—102.
- Gornenszkij N.: A bolgár nép fegyveres harca a hitlerista megszállók és a bolgár fasizmus ellen, 1941—1944. NV 1959. 9. sz. 30—44.
- Nusser A.: Mussolini és Hitler szerződése Dél-Tirolra vonatkozóan. DDr 1959. 3. sz. 137—144.
- Vagts A.: A feltétlenküli megadás — 1943 előtt és után. VZG 1959. 3. sz. 280—309.
- Doležal J., Hrozičák J.: Nemzetközi szolidaritás a Szlovák Nemzeti Felkelésben. NM 1959. 11. sz. 1205—1214.
- Jermasev I.: A második világháború tanulságai és a jelenkor. MEMO 1959. 9. sz. 3—19.
- Jakovlev N.: A második világháború tanulságai és hogyan értékelik ezt az USA külpolitikájának ideológiájai. MEMO 1959. 10. sz. 28—35.
- Bittel K.: A tíz közös külügyminiszteri konferencia 1945-től 1955-ig. DAP 1959. 7. sz. 789—800.
- Tauber K. P.: A német nacionalisták és az európai közösség. PSQ 1959. 4. sz. 564—589. [A „Nation Europa” szervezet a második világháború után.]
- Thomas S.: Az Európai Tanácsadó Bizottságtól az ellenőrzés szervezetre és a németországi megszállási övezetekre vonatkozó megegyezésnek a nyugati hatalmak által való megszegése. ZG 1959. 4. sz. 842—857.
- Engel E.: A gazdasági integrációra irányuló törekvések a „szabad világban” 1945 után. GWU 1959. 9. sz. 556—560.
- Baumann C. E.: Britannia és az európai közösség. PSQ 1959. 3. sz. 351—371. [A második világháború után.]
- Gomberg W.: Az amerikai szakszervezetek részvétele az európai termékgépi programban. (A meghívásulási vizsgálata.) PSQ 1959. 2. sz. 240—255. [A Marshall tervtől az ötvenes évekig.]
- Kirszanov A. V.: A nyugati hatalmak és a német militarizmus. Tízévi fejlődés eredményei. DAP 1959. 10. sz. 1043—1048.
- Granmos V.: Ciprus „függetlensége”. CI 104. (1959. ápr.—máj.) 72—80. [1958—59.]
- Belov G. A.: Az V. nemzetközi „kerek-asztal” konferencia. (Lisszabon, 1959. jún. 2—5.) IA 1959. 6. sz. 127—135.
- Bogomolov O.: A nemzetközi szocialista munkamegosztás. MEMO 1959. 4. sz. 16—36. [A KGST, 1949—1959.]
- Wessely K.: A Kölcsonos Gazdasági Segítség Tanácsának 10 éve. DDr 1959. 3. sz. 165—175.
- Kaigl V.: A szocialista világrendszer országai közötti gazdasági kapcsolatok fejlődésének törvényszerűsége. VF 1959. 3. sz. 28—39.
- Lefranc P.: A kereskedelem és együttműködés a szocialista világban. EP 65. (1959. dec.) 39—54.
- Kraszin Ju. A.: A szocializmus és a jelenkor demokratikus mozgalma. VF 1959. 4. sz. 16—31.
- Ivanov N.: A szocialista országok gazdasági együttműködésének formái. VE 1959. 10. sz. 100—110.
- Olejnyik I.: A népi demokratikus országok szocialista iparosítása. VE 1959. 9. sz. 94—105.
- Dhem G.: Az árképződés problémája a szocializmusban. Dr. Alfred Lemnitz cikkéhez. Ww 1959. 1. sz. 73—82.
- Surdnyi-Unger T.: Adópolitika Délkelet-Európában. DDr 1959. 4. sz. 193—218. [Az állami bevételek alakulása az utolsó 15 évben.]
- Alekszejev A., Cirilin L.: A két gazdasági rendszer versenyének menete és távlatai a világ gazdaságában. MEMO 1959. 11. sz. 12—25.
- Kosztov I.: Döntő szakasz a szocializmus és a kapitalizmus közötti gazdasági versenyben. NV 1959. 11. sz. 110—120.
- Foster W. Z.: A hidegháború és a népek jóléte. PA 1959. 6. sz. 13—22.
- Leontjev L. A.: A kommunizmus anyagi-technikai bázisa megerősítésének néhány sajátosságáról. VF 1959. 6. sz. 3—16.
- Souquiere A.: A békemozgalom szerepe korunkban. CC 1959. 12. sz. 1220—1232.
- Rubinsztajn M.: A békés egymás mellett élés gazdasági problémái. Kom 1959. 13. sz. 85—96.
- Glagojev I., Kapelinszkij Ju.: A lefegyverzés és a gazdasági fejlődés. MEMO 1959. 11. sz. 28—36.
- Az élelmészeti helyzet és a mezőgazdaság fejlődése. BDW 1959. 23. sz. 1—24. [A kapitalista és szocialista országokban.]
- Mair L. P.: Egymástól független vallási mozgalmak a három kontinensen. CSSH 1/2. (1959. jan.) 113—136.
- Mead M.: Egymástól független vallási mozgalmak. CSSH 1/4. (1959. jan.) 324—329. [A Csendes Óceán szigetén, Afrikában a 20. században. Megjegyzések L. P. Mair cikkével kapcsolatban.]
- Lemin I. M.: A modern kolonializmus gazdasági lényege. PV 1959. 4. sz. 8—25.
- Hruscsov N. Sz.: Az arab világ és mi. LM 1959. 8. sz. 351—356. [Interview R. K. Karandjia indiai újságíróval.]
- Balabusevics V. V.: Kelet országai munkásmozgalmának néhány sajátossága a mai szakaszban. PV 1959. 2. sz. 49—60.
- Makszimov M., Maslennikov A., Rusztanyikov V.: Az agrárkérdés Keleten. MEMO 1959. 5. sz. 28—41. [Főleg Indiában.]
- Agrárreformok a keleti országokban. PV 1959. 4. sz. 207—216. [Konferencia a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Orientalisztikai és Világ-gazdasági intézeteiben.]
- Rugyenko G.: A keleti népek gazdasági elmaradottságának okairól. MEMO 1959. 7. sz. 67—81.
- Kodacsenko A.: A gazdaságilag kevésbé fejlett országok helyzete a világpiacra. MEMO 1959. 1. sz. 34—44.
- Filistinszkij Sz. Je.: A Német Demokratikus Köztársaság és Ázsia meg Afrika kevésbé fejlett országa. PV 1959. 2. sz. 93—100.
- Winkler H.: Az imperialista ellentmondások és Délkelet-Ázsia nemzeti felszabadító mozgalma. Ein 1959. 5. sz. 684—701.
- Silberschmidt M.: Az Amerikai Egyesült Államok — nagyhatalom Európa és Ázsia között. HZ 187/3. (1959) 594—614.
- Klocovszkij L. L.: Az USA és az ázsiai országok. VIMK 1959. 4. sz. 55—66.
- Gafurov B. G.: Az USA gyarmati politikája Ázsia és Afrika országaiiban a gazdasági „segítség” örve alatt. PV 1959. 1959. 1. sz. 26—36.
- Duret J.: A fészültség enyhülése és a gazdaságilag fejletlen országok. CI 107. (1959. szept.—okt.) 21—34.
- Kollontaj V. M.: Angol „segély”-programok a gazdaságilag gyengén fejlett országok számára. KSzV XXXV. (1959) 72—81.
- Rosenfeld O.: A mai kapitalizmus és fejlődése. CI 105. (1959. jún.) 17—28.
- Burlackij F.: A nyugat-európai baloldali mozgalom kérdéséhez. Kom 1959. 9. sz. 84—94.
- Voinea D.: A munkásosztály helyzete a tőkés országokban. LC 1959. 7. sz. 65—78.
- Cernea St.: A mai burzsoáz szociológia és a társadalmi osztályok problémája. LC 1959. 6. sz. 55—69.
- Levada Ju. A.: A vallásosság társadalmi gyökerei a mai burzsoáz társadalomban. VF 1959. 4. sz. 64—73.

- Bremner R. N.*: A szegényekről való intézményes jóléti gondoskodás ma. CSSH I/4. (1959. jún.) 377—382.
- Barjonet A.*: A termelési viszonyok és a munkásosztály. CI 106. (1959. júl.—aug.) 35—42.
- A mai kapitalizmus tanulmányozásának feladatairól. MEMO 1959. 8. sz. 3—14.
- Figurov P.*: A kapitalista ciklus néhány sajátossága a második világháború után. MEMO 1959. 4. sz. 81—92.
- Mendelson L.*: A mai kapitalizmus gazdasági válságai. Kom 1959. 11. sz. 58—70.
- Hettelheim Ch.*: A mai kapitalizmus és egy nagy gazdasági válság veszélye. CI 101. (1959. jan.) 45—56.
- A kapitalista világ a jelenlegi válságban. BDW 1959. 1. sz. 1—20.
- Brown A. J.*: Dollár és válság. EcHR XII/2. (1959) 283—291. [20. század].
- Jevrejszov A.*: Az infláció ma és néhány burzsoá gazdasági koncepció. MEMO 1959. 11. sz. 37—50.
- Mury G.*: „Serge Mallet és „a harmadik ipari forradalom”. CC 1959. 5. sz. 477—483. [Mallet revizionista elmélete.]
- Arzumanyan A.*: Az „integráció” társadalmi-gazdasági és politikai okai Nyugat-Európában. MEMO 1959. 10. sz. 36—48.
- Engel E.*: Gazdasági integrációra irányuló törekvés a „szabad világban”. II. Az európai gazdaság nemzetközi megszervezése. GWC 1959. 10. sz. 620—637.
- Tudományos konferencia „A közös piacról és a mai imperializmus gazdaságában és politikájában betöltött szerepéről.” MEMO 1959. 7. sz. 108—116; 8. sz. 104—117. [Moszkvában.]
- A „közös piac” és szerepe a mai imperializmus gazdaságában és politikájában. MEMO 1959. 10. sz. 73—83. [Hat hozzászólás.]
- Mascarello L.*: A közös piac és a munkás akcióségység. CI 105. (1959. jún.) 62—65.
- Nicolon F.*: A közös piac gazdasági perspektívái. EP 56—57. sz. (1959. márc.—ápr.) 3—19.
- Kamecki Zb.*: Megjegyzések a Nyugat-Európában végrehajtott valutális reformokhoz. SM 1959. 6. sz. 32—57; 7—8. sz. 58—77.
- Rosset E.*: A nyugat-európai országok demográfiai prognózisa. SM 1959. 4—5. sz. 3—21. [1951—1971.]
- Perceval L.*: A mezőgazdasági árucere a nyugat-európai hat ország között. EP 56—57. sz. (1959. márc.—ápr.) 20—32.
- Boriszov Sz.*: A gazdasági ellentét kiélesedése Nyugat-Európában. MEMO 1959. 3. sz. 34—49.
- Villey D.*: Az érdekek játéka a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban. RIES 1959. 4. sz. 385—406.
- Höltzle E.*: A mai világbirodalmak dualizmusa mint történeti probléma. HZ 188/3. (1959) 566—593.
- Gyikanszky M.*: Nemzetközi magánmonopóliumok a második világháború után. MEMO 1959. 8. sz. 143—148.
- Mascarello L.*: A szindikátusok és a közös piac. EP 56—57. (1959. márc.—ápr.) 33—39.
- Andreaszjan R.*: A köölaj Közel- és Közép-Keleten. MEMO 1959. 11. sz. 128—130.
- Duret J.*: Az európai gazdasági élet és a francia problémák. CI 105. (1959. jún.) 29—44.
- Szeleznyeva Je.*: Az „Euratom” céljai és tevékenysége. MEMO 1959. 11. sz. 120—124.
- Bortnyik M.*: Az imperialista országok külföldi tőkebefektetése. MEMO 1959. 5. sz. 51—64.
- Spirit A.*: Az afrikai nyersanyag a kapitalista világ gazdaságában. MEMO 1959. 8. sz. 134—142.
- Friedländer P.*: A német monopóliumok expanziója és az imperialista Eurázsia-terv. Ein 1959. 1. sz. 146—159; 2. sz. 240—249.
- Postolache T.*: Az európai tőkes országok helyzete az ENSZ gazdasági kiadványainak fényében. LC 1959. 9. sz. 70—81.
- Vladigerov T.*: A kapitalista ciklus és a tőkes országok gazdasági élete 1958-ban. NV 1959. 7. sz. 47—57.
- Manukjan A.*: A kapitalista országok gazdasága 1958-ban. MEMO 1959. 1. sz. 18—33.
- Dobb M.*: Az 1957/58-as gazdasági válság. WZ 1959. 12. sz. 832—839.
- A kapitalista országok gazdasági helyzete. (1958 első három negyedében.) MEMO 1959. 1. sz. 161—179.
- A kapitalista országok gazdasági helyzete. Konjunkctúraszemle 1958-ról és 1959 elejéről. MEMO 1959. 8. sz. mell. 1—128.
- A gazdaságpolitika 1959-ben. EP 65. (1959. dec.) 2—9

Albánia

- Lambertz M.*: Tudományos tevékenység Albániában 1957—1958-ban. SoF 1959. 2. sz. 399—412.
- Tpkova-Zaimova V., Paszkaleva V.*: „Albánia története” maketjének megvitatása. IP 1959. 1. sz. 130—137.
- Lambertz M.*: Új dokumentumok Albánia 17. századi történetéhez. SoF 1959. 1. sz. 170—176.
- Kisling R.*: Vallási harcok Albániában a századfordulón. MÖS 12. (1959) 426—432.
- Szenkevics I. G., Szmirnova N. D.*: Albánia új- és legújabbkori történetének néhány problémája az albán történészek műveiben. NNI 1959. 6. sz. 115—125.
- Belar P.*: A néphatalom 15 éve Albániában. CC 1959. 12. sz. 1285—1300.
- Teodosi K.*: A szocialista gazdaság építése az Albán Népköztársaságban. VE 1959. 11. sz. 120—131.

Anglia

- Truhanovszkij V. G.*: Angol—szovjet történeteszkonferencia. NNI 1959. 1. sz. 216. [London, 1958. szept.]
- Hunt J. W.*: Iskolai történelemkönyvek VI. H 150. (1959. febr.) 24—30.
- Manning F. E.*: Iskolai történelemkönyvek, VII. H 151. (1959. jún.) 134—138.
- Frere S. S.*: A város és vidék a római-kori Britanniában. PP 16. (1959. nov.) 1—9.
- Kluke P.*: A brit birodalmi gondolat változásai. HZ 187/3. (1959) 540—567. [A kezdetektől napjainkig.]
- Whitbread L.*: Aethelweard és az angol-szász krónika. EHR 293. (1959. okt.) 577—589. [10. század vége.]
- Barg M. A.*: Az angol villanus telke, mint kizsákmányolásának kifejezője a 11—13. században. (A jobbágyparaszt osztály ún. „rétgazdálkodásának” kérdéséhez.) NDVSIN 1959. 3. sz. 140—164.
- Broten R. A.*: Az angol kastélyok listája, 1154—1216. EHR 291. (1959. ápr.) 249—280.
- Treharne R. F.*: A parlament természete III. Henrik uralkodása idején. EHR 293. (1959. okt.) 590—610. [13. század.]
- Gutnova Je. V.*: Az angol feudális állam politikája a szabad parasztsággal szemben a 13. században. NDVSIN 1959. 2. sz. 172—185.
- Jarvis R. C.*: A kikötők kijelölése. EcHR XI/3. (1959. ápr.) 455—466. [Angliában, 13—18. század.]
- Fraser C. M.*: Előjogok és durhami püspökök, 1267—1376. EHR 292. (1959. júl.) 467—476.
- Hunnisset R. F.*: Koronaperek Angliában a középkorban és a „coroner”. BIHR XXXII/86. (1959. nov.) 117—137.
- Tomkinson A.*: A lovagi kíséret a dunstable-i lovagi tornán, 1309. EHR 290. (1959. jan.) 70—89.
- Bartlett J. N.*: York város fellendülése és hanyatlása a késő középkorban. EcHR XII/1. (1959) 17—33. [14—16. század.]
- Palais H.*: Anglia első kísérlete a Hanza-Liga gazdasági monopóliumának megtörésére, 1377—1380. AIHR LXIV/4. (1959. júl.) 852—865.
- Bean J. M. W.*: IV. Henrik és a Perecy. H 152. (1959. okt.) 212—227. [1367—1413.]
- Lander J. R.*: Az angol koronatanács, a közigazgatás és a tanácsosok, 1461—1485. BIHR XXXII/86. (1959. nov.) 138—180.
- Carus-Wilson E. M.*: Az ipari fejlődés tényei néhány 15. századi birtokon. EcHR XII/2. (1959) 190—205. [Gyapjúszövetkészítés.]

- Kuznyecov J. V.*: Népi felkelések Angliában a 15. század utolsó éveiben. NDVSIN 1959. 1. sz. 150—171.
- Szemjonov V. F.*: Anglia 16. századi politikai történetének problémái a mai angol burzsoa történészek megvilágításában. VI 1959. 4. sz. 106—123.
- Cooper J. P.*: VII. Henrik uralmának utolsó évei új értékelésben. THJ 1959. 2. sz. 103—129.
- Mousely J. E.*: Néhány gentry család vagyona az Erzsébet-kori Sussexben. ECHR XI/3. (1959. ápr.) 467—483.
- Wyczarski A.*: Vita Angliában az angol gentry történeti kialakulásáról. KH 1959. 3. sz. 822—828. [16. sz. második — 17. sz. első fele.]
- Barnes T. G., Hassel Smith A.*: Békebírószágok 1558—1688. A források revidált jegyzéke. BIHR XXXII/86. (1959. nov.) 221—242.
- Lucchesi V.*: A humanizmus és egy földrégész az Erzsébet-kori Angliában. NRS 1959. 1. sz. 242—253. [1589].
- Henry L. W.*: Az Essexi earl és Írország, 1599. BIHR XXXII/85. (1959. máj.) 1—23.
- Fussell G. E.*: A Németalföld befolyása az angol mezőgazdaságra. EHR 293. (1959. okt.) 611—622. [17. század]
- Schoener R.*: Az 1623. évi angol—orosz szövetség kérdéséhez. JGO 7/2. (1959) 182—195.
- Aylmer G. E.*: A hivatalviselés mint tényező az angol történelemben, 1625—1642. H 152. (1959 okt.) 228—240.
- Boynton L.*: A katonaság államosozása (billeting) Wight sziget példáján bemutatva, 1625—1628. EHR 290. (1959. jan.) 23—40.
- Hughes E.*: Egy durhami kézirat 1629. évi képviselőházi vitákról. EHR 293. (1959. okt.) 672—679.
- Mescerjakova N. M.*: A posztógyártás válsága Angliában a 17. századi polgári forradalom előestéjén. SzV XV. (1959) 51—65.
- Zugorin P.*: Az angol forradalom társadalmi értékelése. JEH 1959. 3. sz. 376—401.
- Szapirkin Ju. M.*: A digerek társadalmi politikai eszméi. VMU 1959. 2. sz. 183—208.
- Hill Chr.*: A 17. századi angol forradalom (Interpretációs kísérlet). RH 1959. jan.—márc. 5—32.
- Barg M. A.*: A 17. századi angol polgári forradalom koncepciója H. R. Trevor-Roper munkáiban. NNI 1959. 2. sz. 163—170.
- Snow V. F.*: Parlamenti újjászervezési javaslatok a puritán forradalomban. EHR 292. (1959. júl.) 409—442. [1648—49.]
- Witcombe D. T.*: A nemesi képviselőház. Az 1663. évi ülésszak. BIHR XXXII/86. (1959. nov.) 181—191.
- Roberts Cl.*: Az államtanács tervei és a miniszteriális felelősség a késői Stuart-kori Angliában. AHR LXIV/3. (1959. ápr.) 564—582.
- Furley O. W.*: A pápa-égető processziók a 17. század végén. H 150. (1959. febr.) 16—23. [Londonban.]
- Kearney H. F.*: Az angol merkantilizmus politikai háttere, 1695—1700. ECHR XI/3. (1959. ápr.) 484—496.
- Coombs D.*: William Stephens és a „Letter to the Author of the Memorial of the State of England” 1705. BIHR XXXII/85. (1959. máj.) 24—37.
- Leslie R. F.*: Az uralkodó osztályok és a politikai struktúra Angliában 1714—1886-ban, II. KH 1959. 1. sz. 283—298.
- Rudé G.*: A londoni „mob” a 18. században. THJ 1959. 1. sz. 1—18.
- Klíma A.*: Angol kereskedelmi tőke Csehszlovákiában a 18. században. ECHR XII/1. (1959) 34—48.
- Kemp B.*: Sir F. Dashwood naplója 1733-ban Szentpéterváron tett látogatásáról. SEER 90. (1959. dec.) 194—222.
- Boiteux L. A.*: Kilátástalan harc: A „Mars” és „Bellone” hajók Skóciában, 1746. május. RHD LXXIII. (1959. okt.—dec.) 305—314.
- Hartwell R. M.*: Az angliai ipari forradalom értékelései. Módszertani tanulmány. JEH 1959. 2. sz. 229—249.
- Krause J. T.*: Néhány elhanyagolt tényező az angol ipari forradalom történetének megvilágításában. JEH 1959. 4. sz. 528—540.
- Regyko I. B.*: Az angol—nepáli viszony a 18. század második és a 19. század első felében. KSzIV XXXV. (1959) 3—11.
- Soltow J. H.*: Skót kereskedők Virginiában, 1750—1775. ECHR XII/1. (1959) 83—98.
- Hunt H. G.*: Földtulajdon és bekerítés 1750—1830. ECHR XI/3. (1959. ápr.) 497—505.
- Orcibal J.*: John Wesley teológiai eredetisége és a kontinens vallási irányzatai. RH 1959. júl.—szept. 51—80. [1703—1791.]
- Thomas D. G.*: A parlamenti beszámolók közlésének kezdetei a lapokban, 1768—1774. EHR 293. (1959. okt.) 623—636.
- Babinceva N. Sz.*: Az 1791. évi angol—orosz konfliktus történetéből. NDVSIN 1959. 2. sz. 98—104.
- Bloch Cz.*: Novemberi visszhang az Angliában 1792-ben a harcoló Lengyelország részére való gyűjtésekre. KH 1959. 4. sz. 1226—1227.
- Mitchison R.*: A régi angol Board of Agriculture, 1793—1822. EHR 290. (1959. jan.) 41—69.
- Courdille G.*: Robert Burns és a francia forradalom. Pensée 85. (1959. júl.—aug.) 109—119.
- Wright H. R. C.*: Hogyan szüntette be Cornwallis az ópium fokozott termelését Bihar tartományban (India). ECHR XII/1. (1959) 112—119. [18. század vége.]
- Checkland S. G.*: Fejlődés és haladás: a 19. század szemlélete Britanniában. ECHR XII/1. (1959) 49—62.
- O'Brien P. K.*: Brit jövedelem és vagyon a 19. század elején. ECHR XII/2. (1959) 255—267.
- Musgrove F.*: A közepostályi nevelés és alkalmaztatása a 19. században. ECHR XII/1. (1959) 99—111.
- Clark G. K.*: Gondolatok a közhivatalnokok semlegeségének történetéről. THJ 1959. 1. sz. 19—39. [19. század.]
- Burnett J.*: Az élelmiszerhamisítás Nagy-Britanniában a 19. században, különös tekintettel a kenyérre, teára és sörre. BIHR XXXII/85. (1959. máj.) 104—109. [Disszertáció kivonata.]
- Browning A.*: Lord Macaulay, 1800—1859. THJ 1959. 2. sz. 149—160.
- Bailey J. D.*: Skót kölesönök Ausztráliának a 19. században. ECHR XII/2. (1959) 268—279.
- Ryan A. N.*: A Baltikummal való brit kereskedelem védelme, 1808—1813. EHR 292. (1959. júl.) 443—466.
- Robson M. M.*: Az angol liberálisok és a „vitális érdekek”. Vita a nemzetközi döntőbírásról, 1815—1872. BIHR XXXII/85. (1959. máj.) 38—55.
- Waddell D.*: Nagy-Britannia és a Bay szigetek, 1821—61. THJ 1959. 1. sz. 59—77. [Honduras.]
- Thompson F. M. L.*: Whigek és liberálisok a választói gyűléseken, 1830—1860. EHR 291. (1959. ápr.) 214—239.
- Tholfsen T. R.*: A birminghami liberális párt választmányának kezdetei. THJ 1959. 2. sz. 161—184. [Kb. 1830—1870.]
- Koszarev A. I.*: Az 1832. évi angol választási törvény társadalmi-politikai jelentősége. NDVSIN 1959. 2. sz. 159—171.
- Pumphrey R. E.*: Iparmágnások beiktatása a brit peerek sorába. Egy társadalmi intézmény történeti alkalmazkodásának vizsgálata. AHR LXV/1. (1959. okt.) 1—16. [1837—1911.]
- Pawlowitsch S. K.*: A brit diplomácia és az 1938. évi szerb alkotmány. SEER 90. (1959. dec.) 146—165.
- Kolpakov A. D.*: A Chartisták Nemzeti Szövetségének megalakítása, 1840—1841. NDVSIN 1959. 2. sz. 141—158.
- Galkin V. V.*: A chartizmus történetének néhány kérdéséről. NNI 1959. 6. sz. 126—131.
- Rozskov V. A.*: Angol munkások szervezése a chartista pártba. NNI 1959. 3. sz. 109—122.
- Gyeborin A. M.*: Robert Owen utópikus kommunizmusa és a chartista mozgalom. VIMK 1959. 6. sz. 3—16.
- Scs. L.*: K. Owen halálának 100. évfordulójára. VF 1959. 6. sz. 173—177.
- Dutt Cl.*: Charles Darwin. LM 1959. 2. sz. 85—87. [1809—1882.]
- Ford E. B.*: Montenegro az angol utazók szemében,

- 1840—1914. SoF 1959. 2. sz. 350—380.
- Ward J. M.**: Egy titán visszavonulása: James Stephen. 1847—1850. JMH 1960. 3. sz. 189—205. [A brit gyarmati hivatal titkára.]
- Apollov A. G.**: A kereskedelmi viszonyok fejlődése Oroszország és Anglia között a krími háború után, 1856—1858. NDVSIN 1959. 4. sz. 67—81.
- Gross H.**: Nemzetközi verseny a művelődésügy és tudomány terén. (Fejlődés a Szovjetunióban, az USA-ban, Nagy-Britanniában és Németországban.) GWU 1959. 1. sz. 33—41. [Kb. a hetvenes évektől.]
- McCormick B., Williams J. E.**: A bányászok és a nyolcórás munkanap, 1863—1910. EcHR XII/2. (1959) 222—238.
- Feuchtwanger E. J.**: J. E. Forst és a konzervatív párt központi szervezete, 1870—1882. BIHR XXXII/86. (1959. nov.) 192—208.
- Musson A. E.**: A nagy depresszió Nagy-Britanniában, 1873—1896. A kérdés új értékelése. JEH 1959. 2. sz. 199—228.
- Wilkins M. S.**: Anglia első fontos szocialista szervezetének nem-szocialista eredete. IRSH 1959. 2. sz. 199—207. [A Social-Democratic Federation a 19. század nyolcvanas éveiben.]
- Schiffirin H., Pou-Key Sohn**: Henry George két kontinensen. Összehasonlító tanulmány eszmék terjedéséről. CSSH II/1. (1959. okt.) 85—109. [H. G.: Progress and Poverty (1870) c. könyvében kifejtett társadalmi-gazdasági eszméinek hatása Angliában, Kínában és Japánban.]
- I. P. Minajev** kiadatlani cikke indiai útjáról, 1880 jan.—márc. PV 1959. 3. sz. 96—105. [A brit gyarmati rendszerről.]
- Alekszandrovskaja L.**: Az áru—pénz viszonyok fejlődése Anglia afrikai gyarmatain. MEMO 1959. 10. sz. 60—72.
- Arutunjan G. M.**: Anglia és az örmény kérdés a 19. század kilencvenes éveinek derekán. NNI 1959. 6. sz. 82—97.
- Dutt R. P.**: Tisztelet, akinek tisztelet jár. Néhány gondolat a Kommunista Párt történetéről. LM 1959. 5. sz. 193—204.
- Wood N.**: Az empirikus proletárok: jegyzetek a brit kommunizmusról. PSQ 1959. 2. sz. 256—272. [20. század.]
- Livsic Sz. G.**: A követek konferenciája Pekingben 1900—1901-ben és az angol imperializmus harca kínai pozícióinak megerősítéséért. NDVSIN 1959. 4. sz. 155—172.
- Steiner Z. S.**: Nagy-Britannia és az angol—japán szövetség létrehozása, 1901. JMH 1959. 1. sz. 27—36.
- Macartney W.**: Az utolsó radikális. LM 1959. 9. sz. 406—408. [H. Campbell-Bannerman, az 1908-ban lemondott miniszterelnök.]
- Rajkov A. V.**: Az angol-indiai hadsereg és a nemzeti felszabadító mozgalom Indiában 1905—1917-ben. PV 1959. 2. sz. 128—136.
- Miroshnikov L. I.**: Angol-indiai csapatok Iránban, a Kaukázuson túl és Turkesztánban 1914—1920-ban. KSzIV XXXV. (1959) 12—18.
- Lazarev M. Sz.**: Anglia politikája Közép- és Délnyugat-Arábiában az első világháború éveiben. KSzIV XXXV. (1959) 19—34.
- Martin L. W.**: Woodrow Wilson felhívása Európa népeire: brit radikális befolyás az elnök stratégiájára. PSQ 1959. 4. sz. 498—516.
- Haton J.**: Döntő fázis az angol—szovjet kapcsolatok történetében az első világháború után: A koppenhágai tárgyalások, 1919. nov.—1920. febr. RHD 1959. jan.—márc. 67—81.
- Tate M., Foy F.**: Az angol—japán szövetség felmondása új megvilágításban. PSQ 1959. 4. sz. 532—554. [1921.]
- Kraszilnyikov A. N.**: Anglia uralkodó köreinek politikája a lefegyverzés kérdésében, 1928—1933. VI 1959. 5. sz. 83—100.
- Laurentjev A. K.**: Az Angol-iráni Kőolajtársaság felszámolása. KSzIV XXXVI. (1959) 86—96. [A 30—50-es évek tárgyalásainak története.]
- Trela B.**: Varsó és London között az 1938 szeptemberi csehszlovák válság idején. SM 1959. 9. sz. 64—80.
- Teichová A.**: Titkos angol—német kiegyezési kísérletek a második világháború előestéjén. ZG 1959. 4. sz. 755—796.
- Szovjet—angol—francia katonai tárgyalások Moszkvában 1939. aug. 12—21-én.** A dokumentumokat publikálja: St. Zabiello. SM 1959. 7—8. sz. 124—154; 9. sz. 81—106.
- Schützler H.**: A Szovjetunó politikai tárgyalásai Nagy-Britanniával és Franciaországgal 1939 tavaszán és nyarán. ZG 1959. 8. sz. 1716—1742.
- Lapter K.**: A Lengyelországnak adott brit garancia 1939-ben. SM 1959. 12. sz. 3—31.
- Mitropolszkij D. K.**: Az angol imperializmus „müncheni politikája” a „furesa háború” idején. VMU 1959. 2. sz. 121—152.
- Lebegyev N. I.**: Az angol—amerikai stratégia „balkáni variánsa” a második világháborúban. NNI 1959. 5. sz. 41—60.
- Baumann C. E.**: Britannia és az európai közösség. PSQ 1959. 3. sz. 351—371. [A második világháború után.]
- Curtin Ph. D.**: A brit birodalom és nemzetközösség a legújabb történetírásban. AHR LXV/1. (1959. okt.) 72—91.
- Kononyenko A.**: Angol—amerikai ellentétek a katonai politika terén. MEMO 1959. 11. sz. 51—61.
- Siskin G.**: A béke híveinek szervezetei Angliában. MEMO 1959. 11. sz. 124—127.
- Aaronowicz S.**: Gazdasági tendenciák a brit birodalomban és a sterling-zónában. Kom 1959. 7. sz. 107—116.
- Gollan J.**: A brit választások után. PA 1959. 12. sz. 26—32.
- Hidojotov G. A.**: Az angol munkások harca az életszínvonal emeléséért és a békéért a negyedik labourista kormány idején, 1950—1951. VMU 1959. 4. sz. 65—84.
- Noszkov B. V.**: Hogyan denacionalizálták az angol vasipart a konzervatívok, 1953—1957. NDVSIN 1959. 4. sz. 122—136.
- Kollontaj V. M.**: Angol „segély”-programok a gazdaságilag gyengén fejlett országoknak. KSzIV XXXV. (1959) 72—81.
- Tomasek R. D.**: Brit-Guiana: a brit gyarmati politika egy esetének tanulmányozása. PSQ 1959. 3. sz. 393—411. [A guianai alkotmány felfüggesztése után, 1953.]
- Madzjojevskij Sz. A.**: „New Statesman” és Fekete-Afrika népeinek harca függetlenségükért. PV 1959. 4. sz. 131—135.
- Nyikityina I. A.**: Az afrikai brit gyarmatok agrárfejlődése Lord Hailey megvilágításában. PV 1959. 4. sz. 155—159.
- Szigyenko V.**: Új erő Brit-Afrikában. MEMO 1959. 11. sz. 131—136.

Ausztria

- Leo Santifaller** 70. születésnapjára. MÖS 12. (1959) 596.
- Mechtler P.**: Emlékezések Dr. Karl Freiherr von Banhansra (1861—1942). MÖS 12. (1959) 374—413.
- Mikoletzky H. L.**: Az 5. osztrák történeti kongresszus 1959-ben Innsbruckban. MÖG LXVII/1—2. (1959) 274.
- Schetelich E.**: A negyedik osztrák levéltáros konferencia. Am 1959. 6. sz. 209—210. [Innsbruck, 1959. szept. 8.]
- Gieysztor A.**: A bécsi „Institut für Osteuropäische Geschichte und Südostforschung” 50. évfordulója. KH 1959. 1. sz. 310.
- Pagitz Fr.**: A Karintia történetéről szóló újabb irodalom (1945—58). MÖG LXVII/3—4. (1959) 327—347.
- Welti L.**: Újabb irodalom Vorarlberg történetéről (1945—1958). MÖG LXVII/3—4. (1959) 348—359.
- Dinkluge K.**: Völkermarkt az apát és herceg között. Adalék a középkori városok alapításának történetéhez. MÖG LXVII/3—4. sz. (1959) 278—305. [11—13. sz.]
- Waldstein-Wartenberg B.**: Arco urának birtoka grófságra emelésükig, 1413. MÖS 12. (1959) 1—73. [A 12. századtól 1413-ig.]

- Appelt H.*: Barbarossa Frigyes diplomája Seckau számára. *MIÖG LXVII/1—2.* (1959) 92—100.
- Classen P.*: A korai skolasztika történetéhez Ausztriában és Bajorországban. *MIÖG LXVII/3—4.* sz. (1959) 249—277. [12. század.]
- A pápai oklevelek és a középkori történet kutatására létesített Pius-alapítvány tevékenysége. Jelentés az 1958-as évről. *MIÖG LXVII/1—2.* (1959) 247—248.
- Klos-Buzek Fr.*: A „vita canonica” kérdéséhez a bixeni társaskáptalanban a virágzó középkorban. *MIÖG LXVII/1—2.* (1959) 101—116.
- Vach M.*: Jan Jiskra z Brandýsa és a Habsburgok politikai küzdelme a Jagellókkal Magyarorszáért 1440—1442-ben. *HŠ III.* (1957) 172—227.
- Eheim Fr.*: Ladislaus Sunthaym. Egy történész I. Miksa tudósainak társaságából. *MIÖG LXVII 1—2.* (1959) 53—91. [1486—1519.]
- Wiesflecker H.*: I. Miksa első magyarországi vállalkozása és a pozsonyi szerződés, 1490—1491. *SoF* 1959. 1. sz. 26—75.
- Macek J.*: A tirolli parasztháború kezdeteihez. *Hist I.* (1959) 135—196. [1525]
- Goršić Fr.*: Az 1543. évi stájer bányajogi kódex társadalomtörténeti értékeléséhez. *SoF* 1959. 2. sz. 265—280.
- Heydenorff W. E.*: Elő-Ausztria a harmincéves háborúban. A rajnai előtér elvesztése és kísérletek ennek visszaszerzésére. I. 1617—1639. *MÖS* 12. (1959) 74—142.
- Pillich W.*: Művészeti regeszták a főudvarmesteri hivatal jegyzőkönyveiből, 1638—1780. I. *MÖS* 12. (1959) 448—478.
- Magyari A.*: Kolozsvár az 1703—1711. évi habsburg-ellenes szabadságharc első szakaszában. *SBBH IV/1.* (1959) 45—56.
- Capesius B.*: Osztrák állampolgárok kényszertelepítése Erdélybe a 18. században. *FVL* 1. (1959) 111—144.
- Lesky E.*: Az osztrák egészségügy a felvilágosult abszolutizmus korszakában. *AÖG* 122/1. (1959) VIII+1—228.
- Hrazky J.*: Pérmai Izabella infánsné egyénisége. *MÖS* 12. (1959) 174—239. [1741—1763]
- Wandruszka A.*: Lotaringiai Ferenc István vallásossága. Adalék a „pietas austriaca” történetéhez és az ausztriai jozefinizmus előtörténetéhez. *MÖS* 12. (1959) 162—173.
- Nyefedov I. M.*: A parasztbirtok Galiciában, 1772—1847. *PZI* 1959. 28—51.
- Aretin K. O.*: Kamitz herceg és az Osztrák-Keletindiai Kereskedelmi Társaság 1775-ben. *SW* 46. (1959) 3. sz. 361—377.
- Csapodi Cs.*: Az osztrák államtanítás gazdaságpolitikája II. József korában. *MIÖG LXVII/3—4.* (1959) 317—326.
- Sprunck A.*: Két osztrák kutatóút II. József korában. *MÖS* 12. (1959) 414—426. [Amerikába.]
- Madariaga I.*: Az 1781. évi titkos osztrák—orosz szerződés. *SEER* 90. (1959. dec.) 114—145.
- Milić D.*: Az osztrák—szerb kereskedelem 1813—1815-ben és kísérlet osztrák konzulátus felállítására Szerbiában. *IC IX—X.* (1959) 333—344.
- Aretin K. O.*: Eugen Beauharnais itáliai királysága osztrák uralom alá kerülése idején, 1814. ápr. *MÖS* 12. (1959) 257—288.
- Miskolczy J.*: Metternich és a magyar rendek. *MÖS* 12. (1959) 240—256.
- Miličević J.*: A külföldön tanuló szerb állami ösztöndíjas diákok első csoportja. *IC IX—X.* (1959) 363—374. [Ausztriában, a Metternich abszolutizmus idején.]
- Hantsch H.*: Kutatási terv a Habsburg-Monarchia problémáinak tanulmányozására (1848—1918). *MIÖG LXVII/1—2.* (1959) 248.
- Kiszlíng R.*: A nemzetiségig probléma a Habsburg birodalom hadseregében, 1848—1918. *DDR* 1959. 2. sz. 82—92.
- Učkoric V. J.*: Matija Ban sikertelen politikai akciója 1860—1861-ben. *IC IX—X.* (1959) 381—409. [Ausztriával, Oroszországgal.]
- Koňalku J.*: Az eisenachi szociáldemokrata párt megalakulása 1869-ben és az osztrák kérdés. *ČCH* 1959. 3. sz. 436—463.
- Prinz Fr.*: Tanulmányok Hans Kudlich alakjának megvilágításához. *ZfO* 1959. 2. sz. 260—292.; 3. sz. 415—445. [1823—1917.]
- Najduš W.*: A „Vázlatok Galicia történetéről, 1900—1904” (I. köt. Warszawa, 1958.) c. munkámról szóló megjegyzésekről. *ZPW* 1959. 3. sz. 83—87.
- Kopcsák Sz. F.*: Az osztályharc kifejeződése a nyugat-galiciai falvakban a 20. század elején, 1901—1904. *PZI* 1959. 116—126.
- Veliki K.*: A bolgár városok kereskedelme Ausztriával a 18. század végén és a 19. század elején. *IP* 1959. 6. sz. 61—76.
- Neck R.*: Ferenc Ferdinánd tiltakozása a magyar alkotmány garanciái ellen, 1907. *MÖS* 12. (1959) 433—437.
- Nečas Ct.*: A cseh társadalom és a bosznia-hercegovinai annexió, 1908—1909. *SMM* 78. (1959) 114—138.
- Hauptman F.*: A boszniai vasút való harc az első világháború előtt. *GIDBIH X.* (1959) 167—195.
- Pilsudski* kapcsolatai az osztrák kémszolgálattal az első világháború előtt. I. A dokumentumokat publikálja: *St. Arski, SM* 1959. 11—12. sz. 68—77.
- Grebing H.*: Ausztria-Magyarország és az „ukrajnai akció”. *JGO* 7/3. (1959) 270—296.
- Kapidžić H.*: A belgrádi levéltárak és múzeumok — az osztrák-magyar megszállók zsákmányai az első világháború alatt. *GIDBIH X.* (1959.) 355—363.
- Bakoš P.*: Kattaro — a „Kobila” erőd. Emlékezés tengerészfelkelésről. *ZDN* 22. (1959) 157—162.
- Šepić D.*: Az Októberi Forradalom és a jugoszláv kérdés Ausztria-Magyarországon 1917—18-ban. *HZB XI—XII.* (1958—1959) 7—47.
- Honrik A.*: A Magyar Tanácsköztársaság és Ausztria. *WZ* 1959. 4. sz. 270—274.
- Neugebauer M.*: Karl Renner nemzeti politikája. *DDR* 1959. 4. sz. 219—225.
- Olivová V.*: A csehszlovák külpolitika és a Habsburgok restaurációs kísérlete 1921-ben. *ČCH* 1959. 4. sz. 675—698.
- Weinzierl-Fischer E.*: Seipel és a concordátum-kérdés. Megjegyzések Pacelli pápai államtitkári 1931. márc. 17-i jegyzékéhez. *MÖS* 12. (1959) 437—445.
- Valeva O. P.*: Ausztria munkásosztályának harca a reakció és a fasizmus ellen, 1932 — 1934. febr. *NNI* 1959. 3. sz. 26—48.
- Kolodziejczyk Zid.*: Az 1934. évi lengyel—német deklaráció hatása a Németország és Ausztria közötti kapcsolatok kifejeződésére. *SM* 1959. 10. sz. 79—84.
- Reakció és államaparátus. (1934. február 12. huszonötödik évfordulója Ausztriában.) *WZ* 1959. 2. sz. 94—98.
- Nusser A.*: Mussolini és Hitler szerződése Dél-Tirolra vonatkozóan. *DDR* 1959. 3. sz. 137—144.
- Mikus F.*: Az első osztrák Szabadság-Zászlóalj. *WZ* 1959. 1. sz. 50—53. [A német fasizmus ellens harcáról.]
- Hantsch H.*: A szudétánemetek kapcsolatai Ausztria egyetemeivel. *DDR* 1959. 3. sz. 145—153.
- Wimmer E.*: Ausztria semlegessége és külpolitikája. *WZ* 1959. 5. sz. 330—338.
- Friedrich E.*: Az osztrák munkásosztály gazdasági helyzetéről. *WZ* 1959. 9. sz. 599—607. [Nep-jainkban.]
- Szabelnyikov L., Ardujev G.*: Az államosítás jellege Ausztriában. *MEMO* 1959. 4. sz. 93—104.

Belgium — Hollandia

- Mols R.*: Belgium népesedéstörténete a mai kutatás fényében. *SW* 46/4. (1959) 491—511.
- Marinesco C.*: V. (aragóniai) Alfonz, nápolyi király (1416—1458) kereskedelmi ügyletei Flandriában. *RH* 1959. jan.—márc. 33—48.
- Csisztoszonov A. N.*: Az osztályharc jellege a flandriai városokban a 16. században. *SzV XVI.* (1959) 89—101.
- Gromiko M. M.*: Kapitalista viszonyok Németalföld halászlát iparában a 16. században. *NDVSN* 1959. 3. sz. 128—139.

- Coornaert E.*: A kereskedők a Franciaország és Antwerpen közötti árucserében a 16. században. RHES 1959. 4. sz. 407—427.
- Brulez W.*: Németség föld szárazdoldi úton Itáliába irányuló exportja a 16. század közepén. Ann 1959. 3. sz. 461—491.
- Fussel G. E.*: A Németség föld befolyása az angol mezőgazdaságra. EHR 293. (1959. okt.) 611—662 [17. század.]
- Kubitschek H. D.*: A holland gyarmati politika 1945—50-ben. WZHU VIII/2—3. (1958—59) 195—210.
- Bulgária**
- A hazai történet — népünk hazafias nevelésének hatalmas tényezője. IP 1959. 1. sz. 3—14.
- Koszev D.*: A bolgár történészek 1958. évi munkáinak szemléje. VI 1959. 9. sz. 208—220.
- Todorov N.*: A bolgár nép múltjának forrásai a franciaországi és belgiumi levéltárakban. IP 1959. 6. sz. 97—102.
- Guboglu M.*: A szófiai V. Kolarov Állami Könyvtár török-keleti levéltáráról. RA 1959. 2. sz. 180—214.
- Koszev D.*: A bolgár történelem revizionista meghamisítása a szkopjei történészek részéről. IP 1959. 1. sz. 15—44. [Macedónia tört.]
- Sztojkov R.*: A helytörténeti irodalom néhány pontatlanságáról és hibájáról. IP 1959. 1. sz. 104—112.
- Belkov V.*: A Bizánc történetére vonatkozó archeológiai leletek Bulgáriában. (Az 1946—1956. évi irodalom szemléje.) VV XV. (1959) 237—255.
- Frances E.*: Bizánc és a középkori Bulgária történetének tanulmányozása a Bolgár Népköztársaságban 1954—1957-ben. VV XVI. (1959) 300—316.
- Angelor D.*: Kölcsönös kapcsolat és hatás Bizánc és a középkori Bulgária között. BS 1959 1. sz. 40—49. [5—14. század.]
- Tipkova-Zaimova V.*: A „barbárok” támadása Szolun környékére a 6. század első felében. VV XVI. (1959) 3—7.
- Hvosztova K. V.*: A délszlávok 6—15. századi története a szovjet történeti irodalomban, 1950—1957. VV XV. (1959) 185—195.
- Besecliev V.*: Milyen ajándékot kapott Tervel II. Justinianustól 705-ben. VV XVI. (1959) 8—13.
- Dujcevi I.*: A korai bizánci békeszerződések egyik sajátosságáról. VV XV. (1959) 64—70. [A bolgárokkal kötött 814/15. évi szerződésről.]
- Petrov P. Hr.*: A „szevasztosz” és „protoszevasztosz” címek a középkori bolgár államban. VV XVI. (1959) 52—64.
- Primov B.*: Bulgária mint az egyházellenes és eretnek tevékenység központja a középkori Európában. IP 1959. 2. sz. 36—72.
- Werner E.*: Adamita praktikák a késő-középkori Bulgáriában. BS 1959. 1. sz. 20—27. [Szekránsok a 14. században.]
- Sztojkov R.*: Új adatok a bolgár falu múltjáról a 15. és 16. századból. IP 1959. 6. sz. 77—88.
- Mutafesieva V.*: A szpáhi-birtokok állapota a 15—16. században. IP 1959. 3. sz. 32—63.
- Amort C.*: A cseh—bolgár barátság haladó hagyományai. IP 1959. 3. sz. 77—99. [16—20. század.]
- Veliki K.*: A bolgár városok kereskedelme Ausztriával a 18. század végén és a 19. század elején. IP 1959. 6. sz. 61—76.
- Todorov N.*: A bérnunka a bolgárlakta területen a 19. század derekán. IP 1959. 2. sz. 3—35.
- Nyijakij V. V.*: A bolgárok összeesküvése a dunai fejedelemségekben és Oroszország déli részén 1841—1842-ben. NDVSIN 1959. 2. sz. 121—140.
- Kondarev N.*: Ljuben Karavelov a kiváló forradalmi demokrata. NV 1959. 2. sz. 36—43. [1869—1872]
- Berov L.*: A „keleti vasutak” Bulgáriában, 1873—1908. IP 1959. 1. sz. 80—103.
- Csornij V. P.*: A bolgár emigráció az 1876 áprilisi felkelés előkészítésének időszakában. PZI 1959. 86—102.
- Havranková R.*: Az 1876. áprilisi felkelés visszhangja a cseh közvéleményben. IP 1959. 6. sz. 26—52.
- Rinova I. V.*: A bolgár történészek művei az orosz—török háborúnak és Bulgária török iga alóli felszabadulásának 80. évfordulójára. ISZSZSZR 1959. 2. sz. 212—216.
- Constantinescu A.*: A Bulgária felszabadulásának 80. évfordulója alkalmából tartott tudományos ülésszak. S 1959. 2. sz. 203—204.
- Mitev J.*: Sztjojan Zaimov szerepe a bolgár felszabadító mozgalomban. VI 1959. 9. sz. 138—156. [1875—1878]
- Blank A. Sz.*: Dimitr Blagoev — az első oroszországi marxista szervezet megalapítója. IP 1959. 2. sz. 78—93. [1880-as évek.]
- Canev P.*: Dimitr Blagoev harca a forradalmi marxizmusért Bulgáriában. NV 1959. 3. sz. 91—96.
- Rubenova L.*: Dimitr Blagoev temetése — a bolgár munkásokosztály impozáns politikai tüntetése. IP 1959. 2. sz. 73—77.
- Sztojcsevi T.*: Az ateista propaganda Bulgáriában a burzsoá-kapitalista uralom idején. IP 1959. 5. sz. 115—130. [A 19. század végétől.]
- Snyitman A. M.*: A lenini „Iszkra” Moszkvába szállításának bolgáriai útja. NDVSIN 1959. 4. sz. 173—188.
- Cekov-Iszusor M.*: A Bolgár Szociáldemokrata Munkáspárt harca a forradalmi szakszervezetek létrehozásért, 1907—1911. IP 1959. 3. sz. 45—79.
- Csasztuhin I. N.*: Alekszander Sztambuljiski ideológiai és politikai nézetei. NNI 1959. 6. sz. 37—53. [1879—1923.]
- Orosz bolgár forradalmi kapcsolatok az első világháború idején, 1914—1915. A dokumentumokat publikálja: M. A. Birman. IA 1959. 3. sz. 69—85.
- Jotor K.*: A szoros szocialisták részvétele a Kommunista Internacionálé létrehozásáért vívott harcban. IP 1959. 5. sz. 98—114. [1915—1919.]
- Dihan M. D.*: Aszen V. Hrisztev bolgár bolsevik forradalmár részvétele az Októberi Forradalomban és a polgárháborúban. IP 1959. 6. sz. 53—61.
- Nikov N.*: A bolgárak viszonyulása a Magyar Tanácsköztársasághoz. IP 1959. 3. sz. 99—105.
- Arabudziev Sz.*: A Bolgár Kommunista Párt első történelmi jelentőségű kongresszusa, 1919. IP 1959. 5. sz. 38—73.
- Vaszilev K.*: Az első pártkongresszus a leninizmus zászlaja alatt. NV 1959. 5. sz. 33—45. [A Bolgár Kommunista Párt 1919. évi kongr.]
- Jotor Ja.*: A fasiszta diktatúra társadalmi-gazdasági alapja Bulgáriában a kezdeti szakaszában, 1923—1925. IP 1959. 5. sz. 3—37.
- Dimitrova Sz.*: A Bolgár Kommunista Párt (tesznyákok) harca a munka egységreért, 1923. szept. 1925. ápr. IP 1959. 3. sz. 3—31.
- Prucseva N.*: Dokumentumok a bolgár nők részvételéről az antifasiszta harcban, 1923—1944. IP 1959. 5. sz. 137—143.
- Bliznakov P.*: A Bolgár Kommunista Párt harca a legális munkáspárt létrehozásáért Bulgáriában. 1926—1927. IP 1959. 3. sz. 64—77.
- Valev L. B.*: A bolgár történészek új könyvei a bolgár nép harcáról a fasiszta iga alóli felszabadulásért. VI 1959. 1. sz. 158—165.
- Gornenszki N.*: A bolgár nép fegyveres harca a hitlerista megszállók és a bolgár fasizmus ellen, 1941—1944. NV 1959. 9. sz. 30—44.
- Sztojniov B.*: Harci csoport — a fasizmus elleni fegyveres harc egyik formája Bulgáriában, 1941—1944. IP 1959. 4. sz. 132—156.
- Vetrov M. V.*: Szovjet és bolgár csapatok harci barátsága a Nagy Honvédő Háború zárószakaszában. NNI 1959. 3. sz. 136—148.
- Panajotov P.*: A bolgár nép fasizmus elleni harcának dokumentumai az állami levéltárakban, 1941—1944. IP 1959. 4. sz. 172—179.
- Gornenszki N.*: Az 1944. szept. 9-i felkelés előkészítése és lefolytatása. IP 1959. 4. sz. 42—64.
- Natan Zs.*: Az 1944. szept. 9-i nemzeti győzelem történelmi jelentősége. IP 1959. 4. sz. 3—25.
- Koszev D.*: A bolgár történettudomány fellendülése az 1944. szept. 9-i győzelem után. IP 1959. 4. sz. 26—41.
- Koszev D.*: A bolgár történetírás fellendülése az 1944. szept. 9-i győzelem után. S 1959. 6. sz. 137—148.
- Kjuljovszki I.*: Georgi Dimitrov és a szocialista építők országunkban. NV 1959. 6. sz. 62—72.

- Szpaszov B.*: A szocializmus győzelme Bulgáriában és a Bolgár Népköztársaság alkotmányának megváltozása. NV 1959. 10. sz. 11—24.
- Szabunina V.*: A népgazdaság irányításának átszervezése a Bolgár Népköztársaságban. VE 1959. 5. sz. 137—141.
- Goranov P. Sz.*: A Szovjetunió részéről népgazdaságunk fejlesztése érdekében nyújtott gazdasági segítség. IP 1959. 4. sz. 65—94.
- Kubadinzski P.*: A szocialista ipar eredményei és problémái Bulgáriában. NV 1959. 9. sz. 15—29.
- Pozolotyin M. Je.*: A mezőgazdaság szocialista átalakítása Bulgáriában. NNI 1959. 5. sz. 149—164.
- Mutyejev Je.*: A bolgár gazdasági fejlődés jellemző vonásai. MEMO 1959. 9. sz. 52—62.
- Pozolotyin M.*: Bulgária gazdaságának fejlődése a népi uralom éveiben. VE 1959. 8. sz. 75—81.
- Kerivel Chr.*: A bolgár gazdaság fokozott ütemű fejlődése. EP 59. (1959. jún.) 36—48.
- Petrov K.*: Kultúrforradalmunk sajátos vonásai és fejlődése. IP 1959. 4. sz. 95—110.
- Topencsarov Vl.*: A béképolitika 15 éve. IP 1959. 4. sz. 111—131.
- Csehszlovákia**
- Huječek Č.*: A tudományos élet Csehszlovákiában 1956—1957-ben. Hist I. (1959) 345—349.
- Mucek J.*: A csehszlovák történetírás 1957-ben. Hist I. (1959) 312—331.
- Mucek J.*: A csehszlovák történezmunkája 1958-ban. VI 1959. 11. sz. 204—216.
- Petrov N. N.*: Történettudományi kiadványok terve Csehszlovákiában 1959-re. VI 1959. 1. sz. 219—221.
- Vorobjev J. D.*: A csehszlovák történezmunkái Október 40. évfordulójára. KSzISz 27. (1959) 103—107.
- Huličnick S.*: A dialektikus és történelmi materializmus propagandája. NM 1959. 10. sz. 1010—1023.
- Šebánek J.*: A történelmi segéd tudományokról. ČCH 1959. 3. sz. 464—473.
- Polišenský J. V.*: A csehszlovákiai levéltárak és az egyetemes történet tanulmányozása. Hist I. (1959) 267—278.
- Mezník J., Roubic A., Špurný F.*: Az 1957—1958-ban kiadott levéltári alaplétárak. SMM 78. (1959) 409—418.
- Hubenák L.*: A Szlovák Központi Állami Levéltár munkájáról és állagáról. HČ 1959. 3. sz. 477—485.
- Šebánek J.*: Újabb tanulmányok a szlovák diplomatáriumphoz. HŠ III. (1957) 303—322.
- Sobociński Wl.*: A cseh jogtörténeti szótár munkálatai és a lengyel jogi szótárak. CzPH 1959. 1. sz. 167—181.
- Šímal J.*: Az 1956—1957-ben a szépművészetek elméletéről és történetéről megjelent művek annotált bibliográfiája. Hist I. (1959) 332—343.
- Bláškovič J.*: A cseh orientálistika céljai, szervezete és tevékenysége. SAO II. (1959) 61—70.
- Heck R.*: Wrocław mint a Szilézia történetével foglalkozó kutatás központja. SS 1959. 2. sz. 231—237.
- Nekrológ Zdeněk Ilájkáról (1894—1958).* KH 1959. 1. sz. 332—333.
- Valjavec Fr.*: Nekrológ Johann Liptákról, 1889—1958. SoF 1959. 2. sz. 390—391. [Szepesség-történet.]
- Plaschka R.*: Jaroslav Goll cseh történész halálának 30. évfordulójára. DDr 1959. 3. sz. 176—177.
- Bromlej Ju. V.*: Csehszlovákia történezeinek III. kongresszusa. VAN 1959. 12. sz. 80.
- Muska J.*: A csehszlovák történezmunkák III. kongresszusához. NM 1959. 11. sz. 1199—1204.
- Kodedová O., Novotný J.*: Eredményes konferencia a szláv kérdésekről. ČCH 1959. 4. sz. 805—808. [Smolenice 1959. okt. 12—14.]
- Kropilák M.*: Lengyelország és Csehszlovákia történeשבizottságának első ülése. HČ 1959. 3. sz. 488—489.
- Kolejka J.*: A csehszlovák és lengyel történezmunkák együttműködése. SS 1959. 3. sz. 388—390. [A csehszlovák—lengyel történeשבizottság ülése Krakóban.]
- Koči J.*: A lengyel—csehszlovák történeשבizottság I. ülése. ČCH 1959. 4. sz. 800—801.
- Kremer J.*: A lengyel—csehszlovák történeשבizottság munkájából. KH 1959. 3. sz. 992—993.
- Winkler G.*: A német—csehszlovák történeשבizottság VII. és VIII. ülése. ZG 1959. 2. sz. 381—383.
- Köppstein H.*: A német—csehszlovák történeשבizottság IX. ülése. ZG 1959. 6. sz. 1352—1353. [1959. jún. 8.—11. Halle.]
- A Német Demokratikus Köztársaság és a Csehszlovák Köztársaság történeשבizottságának 9. konferenciája. Am 1959. 4. sz. 132. [Halle 1959. jún. 8—11.]
- Paraschiv I.*: A csehszlovákiai levéltári konferencia, Prága, 1958. szept. 10—11. RA 1959. 1. sz. 298—304.
- Mariánek Vl.*: Helytörténelmi konferencia. SS 1959. 2. sz. 237—239. [1958. jan. 13—14., Prágában.]
- Sirácky J.*: A Szlovák Történelmi Társulat kongresszusa, (Pozsonyban, VI. 30. — VII. 3.) HČ 1959. 4. sz. 638—644.
- A Szlovák Történelmi Társulat kongresszusának határozatai. 1959. jún. 30. — júl. 3. HČ 1959. 4. sz. 495—499.
- Spěváček J.*: Vita a „Csehszlovákia története I. (1848-ig)” maketjéről a Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. ČCH 1959. 3. sz. 618—620.
- Třeštlík D.*: Konferencia a „Csehszlovákia Története” kézikönyv I. kötetének maketjéről Libliceben. ČCH 1959. 3. sz. 620—624.
- Indra B.*: A „Csehszlovákia Története” maketjének megvitatása a liblicei történeשבizottságban. SS 1959. 4. sz. 518—520.
- Holotik L.*: A szlovák történelem fő szakaszai. KSzISz 27. (1959) 30—40. [A 4. századtól máig.]
- Havlík L.*: A morvák a „Descriptio francorum et bavaronum” leírása szerint. HČ 1959. 2. sz. 282—289.
- Poulik J.*: A legújabb archeológiai leletek a Nagymorva Birodalom területéről. Hist I. (1959) 7—70.
- Graus Fr.*: Adalékok a csehországi fejedelmi (királyi) hatalom létrejöttéhez. VI 1959. 4. sz. 138—155. [A 9. századtól.]
- Macurek J.*: A csehek és lengyelek a múltban. SS 1959. 4. sz. 480—495. [Az 1945 utáni idevonatkozó kutatások és a további feladatok.]
- Pošvár J.*: A pénzrendszer fejlődése cseh földön. SMM 78. (1959) 205—241. [A 10. századtól az első világháborúig.]
- Jeršová M.*: A szlovákiai halászat és halgazdálkodás történetéből. HŠ III. (1957) 157—171. [10—17. század.]
- Bakala J.*: A hűbéri szervezet kezdetei a cseh államban. SS 1959. 3. sz. 378—388. [12—13. század.]
- Fiala Z.*: A cseh állam kapcsolata a német birodalommal a 13. század kezdetéig. SH VI. (1959) 23—95.
- Marsina R.*: Három cikk a szlovák oklevéltanból. Az 1193, 1229 és 1421. évi trencsénai oklevél és hitelessége. HŠ III. (1957) 275—302.
- Vodička J.*: A Szentlélek kórház kezdetei a régi Brnóban. (A johanniták előtti időszak, 1238—1243). SMM 78. (1959) 161—204.
- Flodr M.*: Paleográfiai megjegyzések Jindřich Zdík legrégibb okleveleiről. (A 12. századi olomouci leveleskönyvről folytatott tanulmányokból). SMM 78. (1959) 242—255.
- Uličný F.*: Németsépe városi kiváltságlevellei és hitelességük. HŠ V. (1959) 302—324. [1263, 1270.]
- Hosák L.*: Frenštát és Schauenstein vár kezdetei. SS 1959. 3. sz. 338—341. [1293—1307.]
- Varsík Br.*: Nagyszombat város keletkezése és első korszaka. HŠ III. (1957) 228—274. [A 14. század végéig.]
- Chaloupka G.*: Két városi adólista Uherské Hradištěből a 14. század második feléből. SMM 78. (1959) 139—160.
- Lehotská D.*: A városi számadáskönyvek vezetése Szlovákiában. (A legrégibb pozsonyi számadáskönyvek, 1364—1538.) HŠ V. (1959) 325—347.
- Pošvár J.*: Szilézia és a cseh—lengyel kapcsolatok a 15. század első felében. SS 1959. 1. sz. 74—87.
- Maleczyńska E.*: A kutna-horai decretum interpretációjának történetéből. KH 1959. 3. sz. 716—725. [1409].

- Bartoš F. M.** : Zikmund Korybutovič herceg a huszita Csehszágban. SH VI. (1959) 171—221. [1424—1435.]
- Varšk Br.** : Még egyszer a 15—16. századi szlovák dokumentumok kérdéséhez. HC 1959. 3. sz. 420—424.
- Mika A.** : A forradalmi huszita-mozgalom gazdasági következményei Csehszág vidéki területén. ZG 1959. 4. sz. 820—841.
- Mika A.** : A mezőgazdasági áruk árának fejlődése Csehszágban 1424—1547-ben. ČCH 1959. 3. sz. 545—570.
- Vach M.** : Jan Jiskra z Brandýsa és a Habsburgok politikai küzdelme a Jagellókkal Magyarországot ért 1440—1442-ben. HS III. (1957) 172—227.
- Mikulka J.** : A lengyel huszita predikátorok Csehszágban. SS 1959. 4. sz. 473—475. [1467—1481.]
- Hlaváček I.** : Alexius Tréboňský és könyvtára a 15. század végén. SH VI. (1959) 223—252.
- Ivanov Ju. P.** : A 16—18. századi Csehszág agráriszovainak néhány kérdése a „Československý Časopis Historický” folyóirat 1957—58. évfolyamaiban. VI 1959. 7. sz. 210—217.
- Ratkoš P.** : A gazdálkodás a körmöcbányai kamarában (érbányák és pénzverde) 1514-ben. ČCH 1959. 3. sz. 427—436.
- Novák J.** : Rozsnyó város címerei és pecsétjei. HS V. (1959) 265—301. [A 16. századtól 1945-ig.]
- Karka Fr.** : A cseh városok vagyoni, társadalmi és osztálystruktúrája a 16. század első felében. SH VI. (1959) 291—294.
- Amort C.** : A cseh—bolgár barátság haladó hagyományai. IP 1959. 3. sz. 77—99. [16—20. század.]
- Janáček J.** : A csehek eltörése 1547-ben. ČCH 1959. 2. sz. 231—242.
- Vlachovič J.** : A török uralom behatolása Szlovákiába. HC 1959. 2. sz. 234—265.
- Tejnál E.** : A szlovákiai török uralom történetéhez. II. A főleki szandzsák kialakulása és vége, 1554—1606. HS V. (1959) 149—220.
- Vlachovič J.** : A rézkohászat Besztercebányán a 16. század második felében. HS V. (1959) 110—148.
- Vlachovič J.** : A besztercebányai rézmű bányászainak sztrájkmozgalmai a 16. század második felében. HS III. (1957) 375—382.
- Patočka J.** : A Comenius-kutatás jelenlegi állása. Hist I. (1959) 197—240. [1592—1670]
- Polišenský J., Hruběš J.** : A török háborúk, a magyarországi felkelések és az 1620 előtti Csehszág közvéleménye. HC 1959. 1. sz. 74—103.
- Macárek J.** : Kelet-morvaországi felkelések a 17. század első felében (1624—1644) és Északnyugat-Szlovákia. HS III. (1957) 118—156.
- Vlachovič J.** : A szomolnokai rézbánya berendezésének összeírása 1634-ből. HS III. (1957) 424—432.
- Šmerda M.** : A Habsburg-család téesini birtokai a 17. század derekán. SS 1959. 1. sz. 39—73. + függ. 1—16.
- Šigut F.** : A raduňi uradalom 1665. évi leltára. (Adalék Szilécia gazdaságtörténetéhez a harmincéves háború után.) SS 1959. 3. sz. 341—349.
- Watzka J.** : A trencsényi vár leltára 1678-ból. HS III. (1957) 380—423.
- Leszczyński J.** : A parasztfelkelés Cseh- és Morvaországban 1679—1680-ban és a társadalmi mozgalom a svídnice-javorovi hercegségben és kladskoi grófságban. SS 1959. 3. sz. 313—319.
- Radinský J.** : Morvaország lakosságának differenciálódása a 18. század kezdetén. SS 1959. 1. sz. 102—105. + függ. 1—12.
- Klíma A.** : A legnagyobb manufaktúrák Csehszágban a 18. században. MÖS 12. (1959) 143—161.
- Klíma A.** : Angol kereskedelmi tőke Csehszágban a 18. században. EChr XII/1. (1959) 34—48.
- Štibrany V.** : A felső-kysucái népesség felkelése 1703-ban. (A Téesinnel való kapcsolatok margójára.) SS 1959. 3. sz. 349—358.
- Špiesz A.** : A pamutfonás fejlődése Selmečbányán és más közép-szlovákiai városokban, 1759—1816. HS V. (1959) 24—109.
- Kazimír St.** : A habanók Szlovákiából Oroszországba történt emigrálásának kérdéséhez. (18. század második fele.) HS III. (1957) 368—374.
- Šmerda M.** : A téesini telkek parcellázása 1769—1772-ben és az ustroňi vaskohó megalapítása. SS 1959. 4. sz. 423—446.
- Zřidkavestý Fr.** : A lyscei jobbágyok harca a földesúri elnyomás ellen 1773—1795-ben. SMM 78. (1959) 256—269.
- Tibenský J.** : A Bernolák-féle irodalmi nyelv és a Bernolák-mozgalom értékeléséhez. HC 1959. 4. sz. 557—576.
- Fojtík J.** : Adalék J. Lipszky életrajzához. HS III. (1957) 354—367. [1766—1826, térképész]
- Špiesz A.** : A hroneci vasmű munkásainak megmozdulása 1810-ben. HS III. (1957) 94—117.
- Fojtík K.** : Az 1820. április 13-i oslavani bányakatasztrofa. SMM 78. (1959) 270—281.
- Paulinyi A.** : A szlovákiai vasútépítések történetéhez, 1836—1867. HS III. (1957) 73—93.
- Jilek H.** : Német—szláv érintkezés a Vormärzben. Zfo 1959. 4. sz. 566—571. [A Prágában 1837—1848-ban megjelent „Ost und West” folyóiratról.]
- Zbořil J.** : P. J. Šafárik és „Szláv régiségek” c. munkája (Az első kiadás 120. évfordulójára.) HS III. (1957) 323—338.
- Novotný J.** : Adalékok a csehek és szlovákok testvéri kapcsolatának kérdéséhez a nemzeti megújulás korában. (1848-ig.) HS III. (1957) 7—72.
- Dohnal M.** : A šumperki takácsok éhségsztrájkzrendülése 1847-ben. SMM 78. (1959) 282—293.
- Myška M.** : A vitkoveci vasművek munkásainak eredete és helyzete 1848 előtt. SS 1959. 2. sz. 139—179.
- Paulinyi A.** : Hengermű alapítása Podbrezován. (A szlovák vasművesség fejlődésének néhány kérdéséhez a 19. század ötvenes éveiben.) HC 1959. 3. sz. 390—419.
- Kudělková-Königová A.** : Az öntöttvas művészi felhasználása Friedlandban. SS 1959. 1. sz. 11—38. [19. század]
- Lemberg E.** : A csehek népfogalma és államelmélete. Zfo 1959. 2. sz. 161—197. [Főleg 19—20. század]
- Jilek H.** : Az újabb cseh irodalom fő irányzatai a második világháborúig. Zfo 1959. 2. sz. 198—213. [19—20. század]
- Polla B.** : Daxner „Szlovákiai Hang” c. munkájának keletkezéséhez. HS III. (1957) 346—353. [1860]
- Matula V.** : A budapesti Szlovák Egyesület alapszabályai 1868-ból. HS III. (1957) 383—388.
- Purš J.** : A „Kde stojíme” c. brosúra a cseh politikai mozgalom kezdeti korszakából, 1871. ČCH 1959. 3. sz. 571—577.
- Ficek V.** : Fr. Sláma részvétele a szlovák kulturális és politikai életben. HS III. (1957) 339—345. [1850—1917]
- Šolle Zd.** : A prágai munkásmozgalom kezdeteihez. ČCH 1959. 1. sz. 49—69. [1870-es évek]
- Šolle Z.** : Adalék az első Csehszágban Szocialista Munkáspárt létrejöttéhez 1874-ben. NM 1959. 6. sz. 658—665.
- Havranková R.** : Az 1876. áprilisi felkelés visszhangja a cseh közvéleményben. IP 1959. 6. sz. 26—52.
- Goldě K.** : Az első munkásfolyóirat létrejötte Szlovákiában. HC 1959. 4. sz. 545—556. [Pozsonyban 1879-ben a „Die Wahrheit”]
- Jeršová M.** : Andrej Kmet' és a cseh—szlovák kapcsolatok. HS V. (1959) 7—23. [1888—1907.]
- Gregor V.** : Munkás dalkörök szervezése Morvaországban, különösképpen Ostrava vidékén. SS 1959. 1. sz. 94—102. [19. század vége — 20. század.]
- Strhan M.** : Még egyszer a szlovákiai gazdasági fejlődésről a kapitalizmus időszakában. (Válasz P. Rapošnak.) HC 1959. 2. sz. 266—281.
- Vrba P.** : L. Janáček első utazása Oroszországba 1896-ban. SS 1959. 4. sz. 464—472.
- Nečas C.** : Az északi vasúti bányaművek részvétele az 1900. évi sztrájkban. SS 1959. 2. sz. 180—194.
- Cěsar J., Černý B.** : A csehszlovák „agrárizmus” ideológiájáról. ČCH 1959. 2. sz. 263—285. [20. század.]
- Nečas Ct.** : A cseh társadalom és a bosznia-hercegovinai annexió, 1908—1909. SMM 78. (1959) 114—138.
- Rosa Luxemburg és Julian Marchlewski levelezése a cseh Szociáldemokrata Párt vezető tagjával, Antonín Němcecel. Publikálja: J. Valenta. ZPW**

1959. 3. sz. 130—139. [1908—1910.]
- Otáhal M.: A centralisták szerepe az Ostrava-környéki munkásmozgalmában. SS 1959. 3. sz. 362—371. [Az 1910-es években.]
- Waldstein-Wartenberg B.: Az utolsó kiegyezési kísérlet Csehszlovákban az első világháború előtt. DDr 1959. 2. sz. 65—81.
- Hudanica V. I.: A szlovák és a magyar népnek a Habsburg-monarchia ellen vívott közös harca történetéből. 1917. nov.—1918. okt. NZUDU XXXVIII. (1959) 45—51.
- Kolejka J.: Felső-Szilézia „önállósága” és munkásmozgalmának jelentősége 1918—1920-ban. SS 1959. 1. sz. 1—10.
- Pilch A.: A lengyel és cseh munkások harca a sziléziai Cieszyn vidékén 1918—1919-ben. ZPW 1959. 4. sz. 3—31.
- Dzvonik M.: A proletárdiktatúra megteremtésének jelentős kísérlete a Csehszlovák Köztársaság területén. (A Szlovák Tanácsköztársaság 40. évfordulójára.) NM 1959. 6. sz. 627—640.
- Holotik L.: Az 1919. évi Szlovák Tanácsköztársaság. HČ 1959. 2. sz. 173—202.
- Hapák P.: Konferencia a Szlovák Tanácsköztársaság 40. évfordulóján, Eperjesen, június 8—9. HČ 1959. 4. sz. 648—649.
- Kárník Z.: A marxista baloldali kialakulása. (A 40. évfordulóra.) ČCH 1959. 4. sz. 644—674.
- Boros F.: A magyar kommunista emigráció kapcsolata a csehszlovák marxista baloldallal. (Közös harcuk a fehér terror és a nemzetközi reakció ellen a proletariátus győzelméért 1919—1921-ben.) HČ 1959. 4. sz. 520—544.
- Bradley J. F. N.: A csehszlovák köztársaság megalakulásához. SEER 90. (1959. dec.) 223—225.
- Rabl K.: „Történeti államjog” és örendelkezési jog a csehszlovák állam alapításánál, 1918/19. Zfo 1959. 3. sz. 388—408.
- Olivová V.: A csehszlovák külpolitika és a Habsburgok restaurációs kísérlete 1921-ben. ČCH 1959. 4. sz. 675—698.
- Čeruš B.: A gabonamonopólium néhány gazdaságpolitikai következménye. ČCH 1959. 4. sz. 698—719. [1921—1933.]
- Strhan M.: Az ipari munkások helyzete Szlovákiában 1921—1924-ben. HČ 1958. 1. sz. 27—52.
- Melnyikova I. N.: Osztályellentétek Csehszlovákiában és a dolgozók harca a burzsoázia támadása ellen a kapitalizmus részleges stabilizációjának első éveiben (1924—1925). UZISZ XVIII. (1959) 3—91.
- Laštorku V.: Gotwald Ostrava vidékén 1924—1925-ben. SS 1959. 2. sz. 195—206.
- Plevza V.: Az 1928—1934 közötti szlovákiai agrárválság néhány kérdéséről. HČ 1959. 2. sz. 203—233.
- Dubský V.: A ČKP V. kongresszusának történelmi jelentősége. ČCH 1959. 1. sz. 1—24. [1929]
- Plevza V.: A mezőgazdasági munkások sztrájkja Szlovákiában 1929 májusában. ČCH 1959. 2. sz. 242—262.
- Firsov F. I.: A csehszlovákiai munkásosztály helyzete az 1930—1933-as gazdasági válság idején. NDVSIN 1959. 3. sz. 111—127.
- Štěpánková O.: A Csehszlovák Kommunista Párt és a parasztmozgalom 1930—1931-ben. SMM 78. (1959) 41—73.
- Vebr L.: A kisparaszti forradalmi mozgalma Szlovákiában a harmincas évek első felében. HČ 1959. 3. sz. 361—389.
- Peša V.: Adalékok a 20. század eleji csehszlovák agrárparasztkérdés megoldásához. SMM 78. (1959) 74—113.
- Král V.: A külföldi tőke szerepe Csehszlovákiában 1938-ig. ČCH 1959. 3. sz. 473—478.
- Teichová A.: A külföldi tőke szerepe a csehszlovák gazdaságban München előtt. ČCH 1959. 1. sz. 114—121.
- Kaňa O.: Az Ostrava-vidék nemzetiségi problematikája a München-előtti cseh köztársaságban. SS 1959. 3. sz. 251—276.
- Stanislawska St.: A lengyel ellenzék álláspontja Becknek Csehszlovákiával szemben folytatott politikájára iránt 1938 tavaszán. SM 1959. 11—12. sz. 30—67.
- Trela B.: Varsó és London között az 1938 szeptemberi csehszlovák válság idején. SM 1959. 9. sz. 64—80.
- César J.: A csehszlovák burzsoázia árulása 1938/39-ben. DAP 1959. 3. sz. 298—303.
- Laichman M.: München 20. évfordulója a csehszlovák történezszekek munkáiban. SMM 78. (1959) 371—375.
- Král V.: Csehszlovákia és München. ČCH 1959. 1. sz. 25—48.
- Král V.: Csehszlovákia és München. ZG 1959. 1. sz. 23—59.
- Hajek J.: Hogyan foglalták el a fasiszta agresszorok Csehszlovákiát 1939 márciusában. NXI 1959. 4. sz. 3—18.
- Šnejdárék A.: A szudéta-német náci részvétele a müncheni tragédiában. Hist I. (1959) 241—266.
- Slapnicka H.: A szudétavidéki németek állásfoglalása a csehszlovák „államjoghoz”. ZFO 1959. 1. sz. 15—41.
- Jilek H.: Válogatott bibliográfia a Szudéta-vidék történetéhez és országismeretéhez. ZFO 1959. 3. sz. 465—480.
- Plaschka R.: A csehszlovákiai államjog cseh megvilágításban. ZFO 1959. 1. sz. 1—14.
- Mainuš F.: A cseh iskolaügy a határvidékeken a náci megszállás idején különös tekintettel Észak-Morvaországra és Sziléziára. SS 1959. 3. sz. 277—312.
- Dandš J.: A Hlinka-féle Szlovák Néppárt kapcsolatai a hitleri Németországgal az ún. szlovák állam létrejöttének előestéjén. HČ 1959. 1. sz. 53—73.
- Michálik J.: Az ellenállási mozgalom Ostrava vidékén a náci megszállás idején. SS. 1959. 4. sz. 401—422.
- Doležal J.: Adalékok a földbirtokkérdéshez Szlovákiában a második világháború éveiben. ČCH 1959. 2. sz. 318—358.
- Hrzalová H.: Julius Fučík jelentősége a cseh marxista irodalomtudomány és történelem számára. NM 1959. 9. sz. 940—952.
- Kropilák M.: Az 1944. évi felkelés — a legfontosabb esemény a szlovák nép nemzeti felszabadító harc történetében. VI 1959. 9. sz. 91—105.
- Nyedorezov A. I.: A szlovák nép felkelése 1944-ben. NNI 1959. 6. sz. 3—17.
- Rais Š.: A szlovák nemzeti felkelés — a csehszlovák nép nemzeti szabadságharcának jelentős állomása. NM 1959. 8. sz. 794—808.
- Tóth J.: Két kelet-szlovákiai hadosztály szerepe és részvétele a szlovák nemzeti felkelésben, 1943/44. HČ 1959. 4. sz. 501—519.
- Fallan S.: A nép részvétele a partizánháborúban a szlovák nemzeti felkelésben. NM 1959. 9. sz. 912—925.
- D. J.: Tudományos konferencia a Szlovák Nemzeti Felkelés 15. évfordulóján. ČCH 1959. 4. sz. 801—803.
- Zuchoval M.: Konferencia a Szlovák Nemzeti Felkelésről. ČCH 1959. 4. sz. 804—805.
- Kociská A.: Konferencia a szlovák nemzeti felkelés 15. évfordulójára, Pozsony, május 11—13. HČ 1959. 4. sz. 644—647.
- Doležal J., Hrozičák J.: Nemzetközi szolidaritás a Szlovák Nemzeti Felkelésben. NM 1959. 11. sz. 1205—1214.
- Krajňák O.: A csehszlovákiai magyar dolgozók harca a fasiszta támadása ellen. HČ 1959. 1. sz. 109—113.
- Atanasij V.: Az I. román hadsereg harcai Csehszlovákia területén. S 1959. 4. sz. 205—224.
- Jech K.: A munkás-paraszt szövetség fejlődése 1945—1948-ban. NM 1959. 5. sz. 529—543.
- Vytiská J.: A munkásmozgalom és a Csehszlovák Kommunista Párt történetéről Cseh-, Morvaországban és Sziléziában az utolsó tíz évben megjelent irodalom áttekintése, 1948—1958. SMM 78. (1959) 307—368.
- Rosický M.: A csehszlovák gazdaság új szervezése. EP 58. (1959. máj.) 63—74.
- Turčán P.: Szlovákia szocialista iparosítása. VI 1959. 5. sz. 123—140.
- Čihák S., Valenta Z.: A szocialista munkásbrigádok

mozgalmainak fejlődéséhez. NM 1959. 11. sz. 1158—1170.

Hrušovský M.: Szlovákia a szocialista építés befejező szakaszában. NM 1959. 10. sz. 1024—1034.

Radimský J.: A jihlavai körzet termelési statisztikája. SMM 78. (1959) 294—306.

Poche E.: A csehországi üvegcsiszolás. CHM V/2. (1959) 434—462.

Finnország

Krusius-Ahrenberg L.: Finn szeparatizmus és orosz imperializmus a múlt században. HZ 187/2. (1959) 249—288.

Kiuru M. H.: Az OSZDMP szervezeteinek első területi konferenciája Finnországban, 1917. szept. VI 1959. 7. sz. 132—139.

Siemen U.: A belvizek szerepe Finnország struktúráváltozásában a második világháború után. ZFO 1959. 4. sz. 550—560.

Franciaország

V. B.: Francia—szovjet történeti konferencia. NNI 1959. 1. sz. 217—218. [Párizs, 1958. okt. 21—25.]

Franciaország és a Német Demokratikus Köztársaság történeteinek konferenciája Lipcsében 1959. június 1—3-án. ZG 1959. 5. sz. 1120.

Köpstien H.: Franciaország és a Német Demokratikus Köztársaság történeteinek első konferenciája. ZG 1959. 6. sz. 1345—1353. [1959. jún. 1—3.]

Nekrológ Georges Lefebvre-ről, 1874—1959. NNI 1959. 6. sz. 160.

Soboul A.: Georges Lefebvre, a francia forradalom története, 1874—1959. Pensée 88. (1959. nov.—dec.) 7—19.

Palmer R. S.: Georges Lefebvre a parasztokról és a francia forradalomról. JMH 1959. 4. sz. 329—342.

Jelentés George Bourgin haláláról (1879—1958). VI 1959. 1. sz. 222.

Braibant Ch.: Nekrológ Georges Bourginról, 1879—1958. RH 1959. jan.—márc. 208—211.

Godechot J.: Emlékeim Albert Mathiezről. AHRF 156. (1959. ápr.—jún.) 97—109.

Bataillon M.: Nekrológ Augustin Renaudet történet-sz professzoráról, 1880—1958. Ann 1959. 3. sz. 618—622.

Multhoff R.: A történettanítás a francia gimnáziumokban. GWU 1959. 9. sz. 546—555.

Mahieu B.: A francia nemzeti levéltár új katalógusai. RH 1959. ápr.—jún. 423—426.

Neuss E.: A gazdasági iratanyag beosztása és kezelése a francia levéltárakban. Am 1959. 1. sz. 18—23.

Audouy J.: Halászati iratok a tengerészeti levéltárban. RHES 1959. 1. sz. 81—88.

Perrichet M.: A hajószármazékok adminisztrációja és irattárai a breton kikötőkben. RHES 1959. 1. sz. 89—112.

Történeti bibliográfia. (Folyóiratok 1957—1958. évi számaiból.) RH 1959. jan.—márc. 189—207.

Boutruche R.: Franciaország története a középkorban. (Az 1954—1958-ban megjelent művek szemléje.) I. RH 83/CCXXII. (1959) 363—394.

Pietrzak-Pawlovska I.: Franciaország legújabbkori történetével foglalkozó kutatások áttekintése. KH 1959. 2. sz. 643—658. [1970—1945.]

Werner K. F.: Vizsgáldások a francia fejedelemség korai időszakáról, 9—10. század. WAG 1959. 3—4. sz. 146—193.

Tyimofejeva Je. T.: A óheis kézműipar és a kereskedelem fejlődése Északkelet-Franciaország városáiban a 12—13. században. SzV XIV. (1959) 92—107.

Richardson H. G.: Aquitaniai Eleonóra királynő levelei és iratai. EHR 291. (1959. ápr.) 193—213. [12. század második fele.]

Face R. D.: A vectuariuskor a Champagne és Dél-Európa közötti kereskedelem. ECHR XII/2. (1959) 239—246. [12—13. század, szállítás máhál-állatokkal.]

Renouard Y.: A bor-nagykereskedelelem Gascogne-ban a középkorban. RH 1959. ápr.—jún. 261—304.

Légier H. J.: Pénzügyi valóság, gazdasági valóság, történeti valóság. Ann 1959. 3. sz. 535—542. [Megjegyzések „A pénzügyi helyzet a lyoni körzetben a 13—14. században” (Ann 1957. p. 561—572.) c. cikkre.]

Dubled H.: A pestisjárvány gazdasági és társadalmi következményei a 14. században Franciaországban, különösképpen Elzászban. RHES 1959. 3. sz. 273—294.

Gorbacseva L. P.: A belkereskedelelem és a gazdasági kapcsolatok fejlődése Franciaországban a 15. század második felében. SzV XVI. (1959) 77—88.

Moldavszkaja M. A.: A lyoni és párizsi nyomdai munkások helyzete és munkafeltételei a 16. század első felében. SzV XIV. (1959) 108—116.

Coornaert E.: A kereskedők a Franciaország és Antwerpen közötti árucserében a 16. században. RHES 1959. 4. sz. 407—427.

Otte E.: La Rochelle és Spanyolország. Diego Ingenios expediciója 1528-ban a Gyöngy-szigetekre. RHES 1959. 1. sz. 20—80.

Mandrou R.: Franciák Franciaországon kívül a 16—17. században. 1. Genfben: Az első protestáns menedék, 1549—1560. 2. Az Antillák és Kanada felé a 17. században. 1634—1715. Ann 1959. 4. sz. 662—675.

Mandrou R.: A népi felkelések és a francia társadalom a 17. században. Ann 1959. 4. sz. 756—765.

Blet P.: Richelieu és Mazarin pályájának kezdete. RHMC 1959. okt.—dec. 241—268.

Rémond A.: Irányított gazdaság és közmunkák Colbert alatt. RHES 1959. 3. sz. 295—327.

Gangneux G.: Az alsópapság az ancien régime idején. Egy plébánia a 17—18. században. Ann 1959. 4. sz. 745—749.

Bamford P. W.: Evezősök szerzése a francia gályákra, 1660—1748. AHR LXV/1. (1959. okt.) 31—48.

Boiteux L. A.: Kilátástalan harc: A „Mars” és „Bellone” hajók Skóciában, 1746. május. RHD LXXIII. (1959. okt.—dec.) 305—314.

Chevallier P.: Egy püspöki kinevezés XV. Lajos idején, 1752—53. RHMC 1959. júl.—szept. 211—225.

Caillé J.: Az 1765. okt. 10.-i francia-morokkói fegyverszünet. RHD 1959. jan.—márc. 30—43.

Rambert G.: Franciaország és Spanyolország gazdaságpolitikája a 18. században. RHMC 1959. okt.—dec. 269—288.

Outry A.: A királyi ház igazgatása, a louver-i gyűjtemény három utolsó felügyelője és a bővíteni terv kudarca. RHMC 1959. okt.—dec. 289—294. [18. század.]

Debien G.: Új adatok San Domingóról. 1. Az első gyarmati nemzetgyűlés, 1790. ápr.—aug. 2. A színesek felkelése, 1791. aug.—okt. AHRF 158. (1959. okt.—dec.) 347—363.

Ferry de Férrol: Az első francia—vietnami szerződés eredetéhez. Adran püspök ismeretlen tervezete és d'Entrecasteaux lovag instrukciói, 1785—1786. RHD LXXIII. (1959. okt.—dec.) 340—364.

Bahmutskij V. Ja.: Voltaire és Rousseau polemikája. VF 1959. 7. sz. 99—111.

Varloot J.: A filozófia és a politika Voltaire „Elbeszélései”-ben. Pensée 88. (1959. nov.—dec.) 41—50.

Lubinsky V. S.: Voltaire és a lisztválság. AHRF 156. (1956. ápr.—jún.) 127—145.

Gerskovich Z. I.: Az orosz és francia felvilágosultak eszméi kapcsolatai a 18. században. VIMK 1959. 11. sz. 120—129.

Volgin V. P.: A forradalmi ideológia Franciaországban a 18. században. Az ideológia ellentmondásai és fejlődése. Pensée 85. (1959. júl.—aug.) 83—98.

Raumer K. v.: Az enciklopédisták történetiszemléletéről. HZ 188/2. (1959) 311—326.

Palmer R. R.: A baloldali társadalmi összetétele az alkotmányozó nemzetgyűlésben. AHRF 156. (1959. ápr.—jún.) 154—156.

Hampson N.: Az assemblée constituante tengerészet-bizottsága. THJ 1959. 2. sz. 130—148.

Lefebvre G., Bouloiseau M.: Az emigráció és a népi körök.

- (Emigráció, pánik, átcsábítás, 1791–1794.) AHRF 156. (1959. ápr.–jún.) 110–126.
- Az ukrán történészek konferenciája a francia forradalom kérdéseiről. Pensée 85. (1959. máj.–jún.) 120–121. [Odessa, 1958. jún.]
- Palmer R. S.: Georges Lefebvre munkái a parasztokról és a francia forradalomról. JMH 1959. 4. sz. 329–342.
- Godechot J.: A forradalmi és császári korszak történetírása. RH 1959. jan.–márc. 99–141; ápr.–jún. 305–324. [Az irodalom szemléje.]
- Reinhard M.: A francia forradalom történetéről. (Nemrég megjelent munkák és perspektívák.) Ann 1959. 3. sz. 553–568.
- Soreau Ed.: Francia találmányok a forradalom alatt. AHRF 157. (1959. júl.–szept.) 240–251.
- Rose R. B.: A 18. századi ártobzódás, a francia forradalom és a jakobinus maximalizálás. IRSH 1959. 3. sz. 432–445.
- Loubère L. A.: A francia jakobinus szocializmus intellektuális eredete. IRSH 1959. 3. sz. 415–431.
- Markov W.: A népi mozgalom és a forradalmi kormány az 1793–94-es jakobinus diktatúra idején. KH 1959. 1. sz. 3–28.
- Bourgin G.: Babeuf néhány kiadatlan levele. AHRF 156. (1959. ápr.–jún.) 146–153; 157. (júl.–szept.) 252–269.
- Zaher Ja. M.: Jean Varlet a jakobinus diktatúra idején. NNI 1959. 2. sz. 113–126.
- Cobb R.: A nép a francia forradalomban. PP 15. (1959. ápr.) 60–72.
- Bruhat J.: Még egyszer a párizsi sansculotte-okról. Pensée 84. (1959. márc.–ápr.) 28–36.
- Soboul A.: Mit gondoltak a párizsi sansculotte-ok a II. évben? CI 101. (1959. jan.) 65–79.
- Dautry J.: A Robespierre év. Pensée 84. (1959. márc.–ápr.) 120–125.
- Dufu A.: Robespierre születésének 200. évfordulója. Művek és megemlékezések. S 1959. 2. sz. 206–209.
- Vela M. E.: Robespierre Argentínából nézve. AHRF 156. (1959. ápr.–jún.) 157–159.
- Lestapis A.: Admiral és a sikertelen merénylet. (II. év prairial 4.) AHRF 157. (1959. júl.–szept.) 209–226.
- Soboul A.: Népi mozgalom és nemzeti kormány a II. évben. Pensée 83. (1959. jan.–febr.) 65–73.
- Cobb R.: A forradalmi mentalitás néhány aspektusa (1793 április, II. év thermidor). RHMC 1959. ápr.–jún. 81–120.
- Soboul A.: A forradalmi háború problémái a II. évben. Pensée 85. (1959. máj.–jún.) 33–48.
- Birembaut A.: Hesmart és szerepe thermidor 9-én. AHRF 158. (1959. okt.–dec.) 306–327. [A párizsi fegyveres erők parancsnoka.]
- Soboul A.: Epizódok a népi harcokból 1793 augusztusában. AHRF 158. (1959. okt.–dec.) 328–331.
- Gerard P.: A Haute-Garonne forradalmi hadserege. (1793. szept.) AHRF 155. (1959. jan.–márc.) 1–37.
- Rude G.: A párizsi sansculotte-ok és a IV. év vendémlaire-jének napjai. AHRF 158. (1959. okt.–dec.) 332–346.
- Charmelot M. A.: Adalékok Saint-Just szerepéhez. Blérancourt lakosai a IV. év elején. AHRF 155. (1959. jan.–márc.) 61–75.
- Jiru J.: Casanova, mint a francia forradalom megfigyelője. AHRF 157. (1959. júl.–szept.) 227–239.
- Courdille G.: Robert Burns és a francia forradalom. Pensée 85. (1959. júl.–aug.) 109–119.
- Piolo G., Labracherie P.: Charlotte Robespierre és „Emlékirat”. I. Pensée 85. (1959. júl.–aug.) 99–108.
- Dollot R.: Trieszt és Franciaország. Egy konzulátus története. RHD LXXIII. 1959. jan.–márc. 44–66; ápr.–jún. 137–164; okt.–dec. 315–339. [A forradalomtól 1830-ig.]
- Boyer F.: Adolphe Thiers felfestvére Napoleon alkonulja Gergentiben. RHD LXXIII. (1959. ápr.–jún.) 129–136.
- Vidalenc J.: Dezertálás az első császárság idején Calvados départementban. RHMC 1959. jan.–márc. 60–72.
- Curzon, de A.: A „Monsieur de Gaston” legendája. A királyi hadak főparancsnoka. Adalék az emigránsok történetéhez. RH 1959. jan.–márc. 49–55.
- Roux R.: A Lezay-Marnesia fivérek és a Beauharnais-k. 1803–1860. RHD LXXIII. (1959. ápr.–jún.) 164–171. [Prefektus Strasbourgban, ill. Lyonban.]
- Schmitt H. A.: 1812: Stein báró, I. Sándor cár és a Napoleon elleni kereszteshadjárat. JMH 1959. 4. sz. 325–328.
- Pichois Cl.: Olvasókörök Párizsban a 19. század első felében. Ann 1959. 3. sz. 521–534.
- Zeldin Th.: Angol ideálok a francia politikában a 19. században. THJ 1959. 1. sz. 40–58.
- Hayward J. E. S.: A szolidaritás. Egy eszme társadalomtörténete a 10. századi Franciaországban. IRSH 1959. 2. sz. 261–284.
- Zolotov Ju. K.: 19. századi francia festők levelei szovjet levéltárakban. VIMK 1959. 2. sz. 143–151.
- Thuillier G.: Franciaország 19. századi pénztörténetéhez: a réz váltópénz szerepe. Ann 1959. 1. sz. 65–90.
- Harpaz E.: „Le Censeur Européen”. Egy ipari lap története. RHES 1959. 2. sz. 186–218; 3. sz. 328–357. [1817.]
- Baelen J.: Hydra görög sziget felhívása Franciaországhoz. 1822. RHD 1959. jan.–márc. 9–29.
- Dokumentumok az 1834. évi lyoni felkelésről. Publikálja: N. S. Bogdanovszkaja. NNI 1959. 4. sz. 115–118.
- Moissonier M.: A kommunizmus Lyonban 1848 előtt. CI 108. (1959. nov.) 59–68.
- Lajugie J.: P. J. Proudhon. RHES 1959. 4. sz. 477–480. [Proudhon összes művei újabb két kötetnek megjelenéséről.]
- Marcilhacy Chr.: A társadalmi és politikai válság jellege 1846–1852 között. Loiret départementben. RHMC 1959. jan.–márc. 5–59.
- Baughan J. J.: Az 1847–48. évi francia banket-kampány. JMH 1959. 1. sz. 1–15.
- Gaillard J.: A vidéki sajtó és a kormányforma kérdése a III. köztársaság kezdetén. RHMC 1959. okt.–dec. 295–310.
- Zeldin Th.: A kormány politikája az 1849. évi francia általános választásokon. EHR 291. (1959. ápr.) 240–248.
- Alekszi Lj.: Franciaország politikája az 1861–1862. évi hercegovinai felkeléssel szemben. IC IX–X. (1959. ápr.) 411–430.
- Bouvier J.: A Crédit Lyonnais, 1863–1882. A letéti-bank kialakulásának éve. Pensée 85. (1959. júl.–aug.) 71–82.
- Bouvier J.: A Crédit Lyonnais bank, 1863–1882. CI 105. (1959. jún.) 45–56.
- Nolleau H.: Adatok az aktív lakosság fejlődéséről Franciaországban, 1866–1956. EP 60–61. (1959. júl.–aug.) 2–18.
- Halperin S. W.: E. Visconti-Ventosa márkái és az 1870. júlnisi diplomáciai válság. JMH 1959. 4. sz. 295–309.
- Dautry J.: Gambetta a császárság és a morális rend ellen. CI 102. (1959. febr.) 73–79.
- A párizsi kommun, a kommunizmus bölcsője. CC 1959. 3. sz. 201–218. [„Az 1871. évi kommun története” c. készülő kollektív munka befejező része.]
- Dmitrijevszkij M.: A párizsi kommun tanácsának hány tagja volt 1871-ben? NNI 1959. 1. sz. 221–222.
- Volgin V. P.: Jean Jacques Pillot, utópikus kommunista. Pensée 84. (1959. márc.–ápr.) 37–53. [Részlet Volgin „Az utópikus kommunizmus története” c. munkájából.]
- Kovalenko L. A., Ihnat M. I.: A párizsi kommun hatása a magyarországi munkásmozgalomra. NZUDU XXXVIII. (1959) 121–129.
- Marx kiadatlan kéziratából. PV 1959. 1. sz. 3–17. [1873. Algíról a francia gyarmatosítás idején.]
- Clarke J. A.: A francia szocialista kongresszusok, 1876–1914. JMH 1960. 2. sz. 124–129.
- Newbury C. W.: A francia politika fejlődése az Alsó- és Felső-Nigernél, 1880–98. JMH 1959. 1. sz. 16–26.
- Perrot M.: A munkásaktívkról szóló rendőri levéltári anyag (Alais körzetéből) a harmadik köztársaság idején. RHES 1959. 2. sz. 219–239. [19. sz. 80-as éve.]

- Rebérioux M.**: Jean Jaurès városi tanácsos Toulouse-ban, 1890–1893. CI 107. (1959. szept.–okt.) 69–75. [Születésének 100. évfordulójára.]
- Manfred A. Z.**: J. Jaurès — a reakció és háború elleni harc bajnoka (Születésének 100. évfordulójára.) NNI 1959. 5. sz. 81–91.
- Cogniot G.**: Jean Jaurès és a béke. CC 1959. 10. sz. 927–945.
- Fourniau Ch.**: Jean Jaurès, Bernstein kritikusa. CC 1959. 9. sz. 734–749.
- Haurion A.**: Jaurès és a hadsereg kérdése. CI 106. (1959. júl.–aug.) 67–71.
- Dautry J.**: Jaurès a háború és a gyarmati politika ellen. Pensée 88. (1959. nov.–dec.) 107–109.
- Duclos J.**: Jean Jaurès és ml. CC 1959. 9. sz. 719–733.
- Suret-Canale J.**: Az antikolonizmus Franciaországban a III. köztársaság idején. Paul Vigné d'Octon. CI 107. (1959. szept.–okt.) 57–68. [Képviselő 1893–1906.]
- Marchat H.**: Az algériai konferencia: A franciák követei és barátai. RHD LXXIII. (1959. ápr.–jún.) 97–128. [1906.]
- Cambon J.**: Jules Cambon levelei Ludwig Nordheimhez, 1909–1914. RHD LXXIII. (1959. okt.–dec.) 289–304. [Hamburgi francia attaché — hamburgi kereskedő.]
- Agron Ch-R.**: Liberális algériai politika a III. köztársaság alatt, 1912–1919. RHMC 1959. ápr.–jún. 121–151.
- Tournoux P. E.**: A Maginot-vonal eredete. RHDGM 33. (1959. jan.) 3–14.
- Köller H.**: A francia munkásmozgalom történetéhez a novemberi forradalom idején. ZG 1959. 6. sz. 1322–1337.
- Ristelhuber R.**: Catroux tábornok két küldetése Közép-Keletre, 1919–1929. RHD 1959. jan.–márc. 82–86.
- Landau Zb.**: A Lengyelországnak 1920–1923-ban nyújtott francia kölcsön gazdasági és politikai háttere. SM 1959. 7–8. sz. 39–57.
- Perceval L.**: A francia mezőgazdaság struktúrája, 1929–1956. EP 60–61. (1959. júl.–aug.) 19–28.
- Albertini R. v.**: A franciaországi néprfront értékeléséhez (1934–1938.) VFZg 1959. 2. sz. 130–162.
- Perceval L.**: A francia mezőgazdaság, 1938–1958. EP 63. (1959. okt.) 74–81.
- Antyuhina-Moszkovsenko V. I.**: Az 1934. febr. 6-i fasiszta zendülés kudarcja és a Néprfront megalakulása Franciaországban. NNI 1959. 6. sz. 54–75.
- Chambaz J.**: Az 1934. júliusi szocialista–kommunista akcióegység szerződés. CC 1959. 11. sz. 1136–1181.
- Schützler H.**: A Szovjetunió politikai tárgyalásai Nagy-Britanniával és Franciaországgal 1939 tavaszán és nyarán. ZG 1959. 8. sz. 1716–1742.
- Andrejeva M., Dmitrijeva K.**: Dokumentumok a Szovjetunió, Nagy-Britannia és Franciaország között 1939-ben lefolyt katonai tárgyalásokról. DAp 1959. 5. sz. 541–546.
- Szovjet–angol–francia katonai tárgyalások Moszkvában 1939. aug. 12–21-én. A dokumentumokat publikálja: St. Zabiello. SM 1959. 7–8. sz. 124–154.; 9. sz. 81–106.
- Willard G. A.**: „furesa háború” időszak. 1939. szept.–1940. máj. CC 1959. 12. sz. 1306–1327.
- A Francia Kommunista Párt a „furesa háború” időszakában. CC 1959. 12. sz. 1301–1305.
- Cairns J. C.**: Vissza az úton Franciaországba, 1940. AHR LXIV/3. (1959. ápr.) 583–603.
- Calmette A.**: Az „Organisation civile et militaire” megalakulása, 1940. aug.–1942. márc. RHDGM 35. (1959. júl.) 1–24.
- Michel H.**: A „girauidizmus”. RHDGM 35. (1959. júl.) 25–48. [Giraud tábornok és az ellenállási mozgalom.]
- Baulet M.**: Az eure-i Forces françaises de l'Intérieur a normandiai csatában. RHDGM 35. (1959. júl.) 49–66.
- Bankwitz Ph. C. F.**: Maxime Weygand és Franciaország elbukása. Tanulmány a civil–katonai kapcsolatokról. JMH 1959. 3. sz. 225–242.
- Cirulnyikov N. G.**: Az 1944. évi párizsi fegyveres felkelés. NNI 1959. 1. sz. 82–104.
- Brunschwig H.**: A francia gyarmatosítás. (Historiográfiai szemle.) RH 1959. júl.–szept. 113–156.
- Vo Nguyen Ziap**: A vietnami nép felszabadító háborúja a francia imperialisták és az amerikai intervenciók ellen (1945–1954). VI 1959. 4. sz. 75–86.
- Polyemkin Ju. V.**: A francia imperializmus gazdaság-politikája Észak-Afrikában, 1946–1956. KSzIV XXXV. (1959) 62–71.
- Pasztuhov B. M.**: A francia–tunizsi kapcsolatok 1956–1958-ban. NNI 1959. 5. sz. 61–80.
- Damien M.**: A francia gyarmati rendszer aktuális problémái. EP 56–57. (1959. márc.–ápr.) 69–85.
- Taufier O.**: Az algériai francia kolonializmus gazdasági alapjai. NM 1959. 5. sz. 496–506.
- Vermeersch J.**: Az algériai probléma és a nemzeti érdek. CC 1959. 3. sz. 155–167.
- Landa R.**: A francia burzsoázia az algériai zsákutcában. PV 1959. 5. sz. 211–214.
- Laurent S.**: Néhány új adat a franciaországi társadalmi osztályokról. EP 65. (1959. dec.) 27–38.
- Mury G.**: Családi kérdések a munkásvilágban. CI 106. (1959. júl.–aug.) 43–56.
- Poulain J. C.**: Az egyház és a munkásosztály. CC 1959. 11. sz. 986–1010.
- Mury G.**: A lourdes-i centennárium és a Szűz kultusza. II. Pensée 84. (1959. márc.–ápr.) 9–27.
- Barjonnet A.**: Árak és munkabérek 1953 óta. EP 59. (1959. jún.) 30–35.
- Krutogolov M.**: Franciaország új alkotmánya. MEMO 1959. 1. sz. 138–141. [1958].
- Claude H.**: A de-gaullista alkotmány és a kapitalista monopóliumok. CC 1959. 11. sz. 1111–1124.
- Jäckel E.**: De Gaulle és az ötödik francia köztársaság. GWU 1959. 2. sz. 100–114.
- Delorme H.**: A költségvetés és a pénz, a de Gaulle-kormány alatt. CC 1959. 1–2. sz. 11–23.
- Creusol R.**: A francia gazdaság jelenlegi helyzete. EP 58. (1959. máj.) 38–44.
- Pokrovskij A.**: A Keynes-féle gazdasági elmélet sorsa Franciaországban. MEMO 1959. 9. sz. 76–85.
- Duret J.**: Az európai gazdasági élet és a francia problémák. CI 105. (1959. jún.) 29–44.
- Duret J.**: Közös piac és az idegen tőkebefektetések Franciaországban. CI. 101. (1959. jan.) 57–61.
- Vincer Ju.**: Francia–amerikai gazdasági ellentét. MEMO 1959. 6. sz. 33–45.
- Perceval L.**: A mezőgazdasági munkások helyzete Franciaországban. EP 54. (1959. jan.) 35–41.
- Jourdain H.**: A kapitalista kizsákmányolás és az osztály-öntudat. CC 1959. 1–2. sz. 24–36.
- Manfred A.**: Franciaország és a német probléma. MEMO 1959. 8. sz. 33–49. [A német militarizmus újjáledésének problémája.]
- Figuères L.**: Egy összeesküvés története. CC 1959. 4. sz. 334–354. [A reakciós erők előző évi csapása a francia demokráciára.]
- Zaharenko A.**: A politikai válság Franciaországban. MEMO 1959. 3. sz. 50–67.
- Garaudy R.**: A politikai helyzet Franciaországban. VI 1959. 6. sz. 60–78.
- Thorez M.**: Jelentés a Francia Kommunista Párt XV. kongresszusának. LC 1959. 7. sz. 88–110.
- A Francia Kommunista Párt XV. kongresszusa, 1959. jún. 24–28. Ivry. CC 1959. 7–8. különsz. 1–574.

Görögország

- Vavoukos C.**: A szaloniki Macedoniai Tanulmányok Társasága. SoF 1959. 1. sz. 182–189.
- Hrochová V.**: A zelőták felkelése Thessalonikában, 1342–1349. ČCH 1959. 3. sz. 405–427.
- Frances E.**: A thessaloniki zelőták lázadása a legújabb kutatások fényénél. S 1959. 3. sz. 258–266. [1342–1349]
- Pepeleas A. A.**: A jogrendszer és gazdasági fejlődés Görögországban. JEH 1959. 2. sz. 173–198. [A 18. századtól.]
- Baeten J.**: Hydra görög sziget felhívása Franciaországhoz, 1822. RHD 1959. jan.–márc. 9–29.
- Oroszország segítsége a független görög állam létre-

hozásában, 1829—1831. A dokumentumokat publikálja: O. V. Vasiljenko. XXI 1959. 3. sz. 148—157.

Jugoszlávia

- Radojić Dj. Sp.*: Nekrológ Jovan Radončićról. 1873—1956. SoF 1959. 1. sz. 178—180.
- Žontar J.*: Nekrológ Gregor Čremošnjáról, 1890—1958. SoF 1959. 2. sz. 391—394.
- Kapadžić H.*: Nekrológ Hamdija Kreševljakovićról, 1888—1959. GIDBIH X. (1959) 413—418.
- K. H.*: Hamdija Kreševljaković történeti munkáinak bibliográfiája. GIDBIH X. (1959) 419—424.
- Nekrológ Nikola Grulovićról. ZDN 22. (1959) 171—172. [Vajdasági kommunista, 1888—1959.]
- Milić Tr.*: Nekrológ J. Savkovićról. ZDN 23. (1959) 152—154. [1880—1959, a Matice Srpska tudományos osztályának tagja.]
- A Jugoszláv Történettudományi Intézet tevékenysége 1948—1959 között. IČ IX—X. (1959) 1—20.
- A „Godišnjak Istoriskog Društva Bosne i Hercegovine” 10 éve. GIDBIH X. (1959) 7—10.
- Krekić A.*: A Matice Srpska nyomtatott katalógusai. ZDN 20. (1958) 134—144.
- Kumanov Z.*: A párt- és szociáldemokrata sajtó, valamint az 1918 és 1921 között megjelent könyvek bibliográfiája és az erre az időszakra vonatkozó dokumentumok és nyomtatványok levéltári lelőhelyei. ZDN 22. (1959) 163—170.
- Kapadžić H.*: A belgrádi levéltárak és múzeumok — az osztrák-magyar megszállók zsákmányai az első világháború alatt. GIDBIH X. (1959) 355—363.
- Németh K.*: Levéltári intézményeink néhány problémájáról. HZB XI—XII. (1958—59) 377—380.
- Stipišić J., Šumšalović M.*: A Jugoszláv Akadémia Levéltárának leltára. ZHIJA 2. (1959) 289—379.
- Košćak VI.*: A Strossmayer-hagyaték a Jugoszláv Akadémia Levéltárában. HZB XI—XII. (1958—59) 351—375.
- Meden I.*: Zágráb megye levéltára, 1756—1926. AV II. (1959) 471—483.
- Karaman I.*: A valpovoi levéltár rendezése. AV II. (1959) 457—469.
- Bižić-Dreksler R.*: Versec és környéke leletanyaga. ZDN 20. (1958) 55—77. [Késői bronzkor és urnamezők kora.]
- Pašalić E.*: A római-kori Dalmácia gazdasági élete. GIDBIH X. (1959) 297—331.
- Venegyiktov A. I.*: Itália és Dalmácia (kulturális kapcsolatai a történelem során). VIMK 1959. 1. sz. 121—131.
- Bošković Dž.*: Még egyszer a niši kriptá korai keresztény falfestményéről. VV XV. (1959) 144—147. [4. század.]
- Hvosztova K. V.*: A délszlávok 6—15. századi története a szovjet történeti irodalomban, 1950—1957. VV XV. (1959) 185—195.
- Grafenauer B.*: A horvátok Karantániában. HZB XI—XII. (1958—59) 207—231. [10. század.]
- Stipišić J.*: Spalatoei Péter prior testamentuma, 11. század. ZHIJA 2. (1959) 173—182.
- Novak V.*: A Szűz Mária kolostor, a legrégibb zadari levéltár. IČ IX—X. (1959) 43—53. [11—17. század.]
- Andonovski H. G.*: Macedonia és a Vajdaság. Néhány kapcsolat a múltban. ZDN 23. (1959) 5—25. [A 11. századtól a 20. sz. elejéig.]
- Mandić O.*: A Kálmán királlyal kötött „pacta conventa” és a 12 horvát törzs (bratstvo). HZB XI—XII. (1958—59) 165—206.
- Čirković S. M.*: Adalékok Kuljin boszniai bán életéhez. IČ IX—X. (1959) 71—77. [1202.]
- Klaić N.*: „A Horvát Királyság 12 törzse” nemességének létrejötte. HZB XI—XII. (1958—59) 121—163. [12—14. század.]
- Klaić N.*: Újabb tanulmányok a középkori horvátországi társadalmak kérdéseiről. GIDBIH X. (1959) 333—354. [Szemle.]
- Puhiera Sz.*: A duvanjsko-poljei saborról szóló krónikás híradás a történelem fényénél. IZCG 1959.

- 3—4. sz. 3—36. [Pop Dukljanin krónikájának hitelességéről. 12—13. század.]
- Skrivanić G.*: A varanyinszakai Szt. Miklós uradalom. IZCG 1959. 3—4. sz. 37—44. [12—19. század.]
- Ivanović R.*: A humi eparchia középkori adománybirtokai. IČ IX—X. (1959) 79—95. [12. század végétől.]
- Nedeljković B. M.*: Borich, az első boszniai bán szülőhazája. IČ IX—X. (1959) 55—69.
- Dinić M.*: A raguzaiak mint Szerbia és Bosznia feudális urai. IČ IX—X. (1959) 139—149. [14—15. század.]
- Krekić B.*: Kereskedelmi társaságok a Dubrovnik és a Levante közötti középkori kereskedelemében. GNS IV. (1959) 11—28. [1329—1460.]
- Radojić N.*: Dusán István szerb király törvénykönyvééről. IČ IX—X. (1959) 101—112. [1349—1354.]
- Dimitrijević S.*: A Dusán által kibocsátott cári pénzek kronológiája. IČ IX—X. (1959) 113—138.
- Kovatević D.*: Adalékok a középkori boszniai kézműipar történetéhez. GIDBIH X. (1959) 279—296. [14—15. század.]
- Božić I.*: A paštrovićiek a középkorban. IČ IX—X. (1959) 151—185. [A Budva és a Bar közötti lakosok a 14—15. században.]
- Buturac J.*: A horvát történelem új dokumentumai a 15. századból. HZB XI—XII. (1958—59) 283—287.
- Petković Sr.*: A ráckevei szerb templom festményei. ZDN 23. (1959) 46—74. [Az 1440-ben Csepelre betelepített szerbek, a festmények 16. sz. századiak.]
- Begović M.*: A családi vakufok. IČ IX—X. (1959) 191—197.
- Vasić M.*: „knežina”-k és a timárok kenézei a zvonikli szandzsákból a 16. században. GIDBIH X. (1959) 247—278.
- Strgačić A.*: A zadari állami levéltár „anyakönyvi” állaga. AV II. (1959) 485—539. [A 16. sz. derekától a 19. sz. derekáig.]
- Djurđjević Br.*: Montenegro 16—17. századi történetének néhány problémájához. [Válasz műveim kritikájára.] IZCG 1959. 3—4. sz. 193—218.
- Ognjanović A. M.*: A vajdasági népiszkolák és tanítók 1573 és 1774 között. ZDN 20. (1958) 86—116.
- Vinaver V.*: Dominik Andrijašević. GIDBIH X. (1959) 365—383. [A török elleni montenegrói felkelések egyik szervezője, 16. század vége—1632.]
- Šamšalović M.*: Horvát bánági birtokok elzárkosítása a 17. században. ZHIJA 2. (1959) 131—150.
- Stanojević G.*: Montenegro romantikus történetének felelevenedése. IZCG 1959. 3—4. sz. 219—234. [17. század.]
- Bajraktarević S.*: Egy jellemző török okirat egy 1621. évi makarskai felkelésről. ZHIJA 2. (1959) 69—74.
- Stanojević G.*: Velence kapcsolatai a hercegovinai, brdai és montenegrói törzsekkel Kotor 1657. évi ostromától a moreai háború kezdetéig, 1684. IČ IX—X. (1959) 205—238.
- Šundrić A. Z.*: Az 1673—74-es raguzai népszámlálás AV II. (1959) 419—456.
- Škrivanić G. A.*: V. Coronelli térképe a raguzai köztársaságról történeti adatokkal. IČ IX—X. (1959) 199—204. [1687—1688.]
- Veselinović R. L.*: Két adalék Jugoszlávia 17—18. századi politikai-társadalmi és gazdasági történetéhez. IČ IX—X. (1959) 239—248. [1. a nikopoli püspök javaslata az osztrák császárnak, 17. század vége. 2. Szerbia, Bosznia, Dalmácia és Montenegro rövid leírása, 18. század vége.]
- Karaman I.*: Adatok és megjegyzések a szlavóniai szerzemény nagybirtokokról. ZDN 20. (1958) 37—52.
- Kostić M.*: A dunai-szávai kereskedelem, hajók, hajósok és hajócéhek a 18—19. században a vasút megjelenéséig. IČ IX—X. (1959) 259—298.
- Vinaver V.*: Az árak és bérek Dubrovnikban a 18. században. IČ IX—X. (1959) 315—332.
- Djelap L.*: A zaporoszeji kozákok letelepítése a mai Vajdaságban a 18. században. ZND 24. (1959) 122—130.

- Kaduk I.*: A szerb városi viselet a 18. században a Vajdaságban. ZDN 24. (1959) 73—92.
- Gavriločič St.*: A szerb katonaság és a „klimentek” letelepítése Szerémben, 1737—1742. IC IX—X. (1959) 249—258.
- Gavriločič St.*: A pravoszláv egyház és az 1742—1743. évi szlavoniai parasztlázadás. ZDN 21. (1958) 73—88.
- Gavriločič St.*: A szerém-megyei Vojka nagybirtok, 1745—1766. GNS IV. (1959) 29—59. [1753-tól Bernáth György magyar nemes tulajdona.]
- Petrovič K.*: Karlovác és lakossága, 1753—1815. IC IX—X. (1959) 295—313.
- Radojičič Dj. Sp.*: II. Stefan Uroš Milutin élete egy rim-niki „srbljak”-ban (1761). IC IX—X. (1959) 97—100. [Urošnak dedikált egyházi énekgyűjtemény.]
- Karaman I.*: A čabari kamarai birtok, 1787—1798. HZb XI—XII. (1958—1959.) 259—282.
- Košćak Vl.*: A fužinai castellanatus jobbágyainak gazdasági helyzete és jogállása a 18. század második felében. ZHHA 2. (1959) 227—261.
- Karaman I.*: Telesi gróf utazása a Bánaton, Bácskán, Szlavónián és a Szerémségen át 1794-ben. ZDN 23. (1959) 75—87.
- Buszjakov E. G., Krivošejn L. N.*: Néhány dokumentum az orosz—jugoszláv kapcsolatokról a jugoszláv levéltárakban. ISZSZSZR 1959. 6. sz. 200—203. [Főként 19. századi.]
- Lesicsilovszkaja I. I.*: A feudális jobbágytartó rendszer bomlása és a tőkés viszonyok fejlődése Horvát-Szlavónia földesúri gazdálkodásában a 18. század végén és a 19. század első felében. UZISZ XVIII. (1959) 114—156.
- Gavriločič St.*: Janko Nemeček (Theodor Plemečević) szerb kém a Szerémségben 1807-ben. ZDN 23. (1959) 87—95.
- Simić N.*: A karlócai rajziskola, 1809—1848. ZDN 20. (1958) 119—131.
- Popović P. I.*: Nikanor Ivanović Njeguš. GNS IV. (1959) 61—96. [Montenegrói püspök, 19. század.]
- Miličević J.*: A külföldön tanuló szerb átlami ösztöndíjas diákok első csoportja. IC IX—X. (1959) 363—374. [Ausztriában, a Metternich abszolutizmus idején.]
- Simić Lj.*: Katarina Ivanović és a bécsi festészet. ZDN 21. (1958) 111—117. [1811—1882. — G. F. Waldmüller tanítványa.]
- Durković-Jakšić Lj.*: A zimónyi szerb könyvtár, 1825—1847. IC IX—X. (1959) 375—379.
- Čirčić L.*: A Matica Srpska Könyvtár 1847 előtt. ZDN 23. (1959) 23—45. [1826—1847]
- Stoianovich T.*: A szerb értelmiség fejlődése, 1830—1880. CSSH I/3. (1959. márc.) 242—273.
- Pavlovitch S. K.*: A brit diplomácia és az 1838. évi szerb alkotmány. SEER 90. (1959. dec.) 146—165.
- Ford E. B.*: Montenegro az angol utazók szemében, 1840—1914. SoF 1959. 2. sz. 350—380.
- Lisac A. Lj.*: A „Branislav” c. lap és szerkesztője. HZb XI—XII. (1958—59) 251—257. [Az illir mozgalom lapja, 1844.]
- Ekmečić M.*: Szerbia nemzeti politikája Bosznia és Hercegovina irányában és az agrárkérdés, 1844—1875. GIDBIH X. (1959) 197—219.
- Jovičić D. B.*: Tasa Ivanović-Aračija és részvétele az 1848-as felkelésben. ZDN 21. (1958) 88—91.
- Kemény G. G.*: Mocsáry Lajos és a szerbek. ZDN 21. (1958) 34—71.
- Djelap L.*: A szerb sajtó a Vajdaságban a Bach-abszolutizmus idején, 1851—1860. ZDN 23. (1959) 96—106.
- Milutinović K.*: G. S. Rakovsky Újvidéken 1856—1857-ben. ZDN 21. (1958) 5—33.
- Lekić D.*: Francia források Danilo fejedelem párizsi útjáról és a fogadtatásról. IZCG 1959. 3—4. sz. 45—57. [1856—57.]
- Kondratyeva V. N.*: Az 1858. évi felkelés előfeltételei a boszniai határvidéken és a Száva melléken. (Bosznia északnyugati és északkeleti részén.) UZISZ XVIII. (1959) 157—190.
- Stojančević Vl.*: Obrenovics Mihos politikai nézetei a balkáni népek felszabadításáról. IC IX—X. (1959) 345—362.
- Vučković V. J.*: Matija Pan sikertelen politikai akciója 1860—1861-ben. IC IX—X. (1959) 381—409. [Ausztriával. Oroszországgal.]
- Flaker A.*: A jogpárt és Oroszország. (Oroszország helye a jogpárt külpolitikai koncepciójában.) HZb XI—XII. (1958—59) 105—119. [1860—1880-as évek.]
- Aleksić Lj.*: Franciaország politikája az 1861—1862. évi hercegovinai felkeléssel szemben. IC IX—X. (1959) 411—430.
- Pavičević Br.*: Montenegro 1862 végén. IC IX—X. (1959) 431—438.
- Erceg I.*: Franjo Rački — a Jugoszláv Akadémia elnöke — tevékenysége levelezésének tükrében. ZHHA 2. (1959) 263—288. [1860—1895.]
- Djelap L.*: A zimónyi községi választmány a magyarón városi képviselőt ellen Zagrábban 1870-ben. ZDN 23. (1959) 107—108.
- Milutinović K.*: A szocialisták a délszlávok szerepéről a keleti kérdés megoldásában. GIDBIH X. (1959) 87—119. [A 19. század 70-es éveitől 1908-ig.]
- Cvijetković M.*: A postaszolgálat Montenegróban. (A rendes postal forgalom bevezetése előtt). IZCG 1959. 3—4. sz. 59—78. [A 19. század 70-es éveitől 1915-ig.]
- Popović-Petković R.*: A „Művészetek és mesterségek társasága”-nak megalapítása Belgrábban 1874-ben. IC IX—X. (1959) 439—449.
- Petrovič R.*: A raguzai bizottság tevékenysége a hercegovinai felkelők megmentéséért 1875—1878-ban. GIDBIH X. (1959) 221—245.
- Mirnić J.*: Vasa Pelagić internálása Miskolcon. ZDN 23. (1959) 108—118. [1876. jún. 21.—1877. máj. 5.]
- Martinović N. S.*: A munkásmozgalom kezdetei Montenegróban. IZCG XV/1. (1959) 7—10. [1878—1914.]
- Ochak I.*: Andra Banković, szerb forradalmár tevékenysége Lengyelországban 1885—1886-ban. ZPW 1959. 3. sz. 56—63.
- Siharjeva M. Sz.*: A faluközösség a szerbeknél a 19. században és a 20. század elején. SzE 1959. 6. sz. 97—112.
- Radenić A.*: A radikálisok „parasztfelkelései” Szerbiában, 1892—1893. IC IX—X. (1959) 451—465.
- Krstonošić Tr.*: Jovan Skerlec a földművelésről és a földművelő szövkezetekről. ZDN 21. (1958) 91—104. [A 19—20. század fordulóján, Vajdaság.]
- Foretić D.*: Dokumentumok a dalmáciai munkásmozgalomról, 1900—1914. AV II. (1959) 369—418.
- Lebl A.*: Danilo Tomin, 1890—1920. ZDN 23. (1959) 118—125. [A Kommunista Ifj. Szöv. tagja.]
- Lebl A.*: Milorad Popović és Szabó Ervin kapcsolatai. ZDN 20. (1958) 78—86. [1904—1905.]
- Djurović M.*: Részvénytársaságok alapítása Montenegróban a 20. század elején (a különböző gazdasági ágakban). IZCG 1959. 3—4. sz. 79—111.
- Piszarev Ju. A.*: A belpolitikai helyzet Boszniában és Hercegovinában az 1908—1909. évi boszniai válság előtt és idején. NNI 1959. 1. sz. 29—46.
- Kapidžić H.*: Az alkotmányos időszak előkészítése Boszniában és Hercegovinában, 1908—1910. GIDBIH X. (1959) 121—166.
- Hauptman F.*: A boszniai vasért való harc az első világháború előtt. GIDBIH X. (1959) 167—195.
- Škerović N.*: Montenegro és Oroszország kapcsolataiból. Az 1910. évi katonai szerződés. IZCG 1959. 3—4. sz. 113—123.
- Žiranić M. Ž.*: Az „Egyesülés vagy halál” szervezet felszámolása. IC IX—X. (1959) 487—507. [1911—1917.]
- Djordjević D.*: Pašić és Milovanović a Balkán-szövetség tárgyalásain, 1912. IC IX—X. (1959) 467—486.
- Vukičević T.*: Lazar Vukičević életéről és munkásságáról. ZDN 22. (1959) 146—149. [Az 1914—1925 közötti időszakról.]
- Tomandi M.*: Panceva az első világháború idején, 1914—1918. ZDN 24. (1959) 93—122.
- Šepić Dr.*: Frano Supilo levelezéséből. II. AV II. (1959)

- 337—368. [A horvát politikus tevékenységéről, 1915. jan—jún.]
- Sepić D.*: Az Októberi Forradalom és a jugoszláv kérdés Ausztria—Magyarországon 1917—1918-ban. HZb XI—XII. (1958—59) 7—47.
- Vukičević L.*: Emlékeim az Októberi Forradalomról. A proletár bázis. ZDN 22. (1959) 129—145.
- Bujović D.*: Az Októberi Forradalom és a montenegrói emigráció. IZCG XV/1. (1959) 51—70.
- Warriner D.*: Városi gondolkodók és parasztpolitika Jugoszláviában, 1918—1959. SEER 90. (1959. dec.) 59—81.
- Stulli B.*: Néhány dokumentum a jugoszláv kérdés tanulmányozásához, 1918. AV II. (1959) 279—335.
- Kapidić H.*: Adalékok a kotori öbölben 1918 február elején lezajlott tengerészlázadás történetéhez. (A mostari katonai felkelés.) IZCG XV/1. (1959) 31—49.
- Bakoš P.*: Kattaro — a „Kobila” erőd. Emlékezés a tengerész-felkelésről. ZDN 22. (1959) 157—162.
- Krizman B.*: Gr. Tisza István körüli a délszláv területeken 1918 szeptemberében. HZb XI—XII. (1958—1959) 233—249.
- Terzić V.*: A szerb hadsereg szerepe a szaloniki offenzívában. IC IX—X. (1959) 509—548. [1918.]
- Lebl A.*: Az osztályharc a Vajdaságban és a Vajdaság forradalmi kapcsolatai Magyarországgal 1918—1919-ben. ZDN 22. (1959) 25—71.
- Krizman B.*: A vajdasági határ kérdése a párizsi békekonferencián 1919-ben. Diplomáciatörténeti vázlat. ZDN 24. (1959) 31—72.
- Medenica S.*: Az Ipari Montenegroban a két világháború között, 1918—1941. IZCG XV/1. (1959) 71—86.
- Mirnić J.*: A munkásmozgalom Szabadkán a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása előtt. ZDN 20. (1958) 5—36.
- Mošorinski Sv.*: Részvételem a Bánati Köztársaságban és a budapesti kommunében 1919-ben. ZDN 22. (1959) 150—157.
- Vidmar J. I.*: Adalékok a jugoszláviai munkásmozgalom és kommunista párt történetéhez 1919-ben. AV II. (1959) 7—227.
- Šarac N., Babić N.*: A Jugoszláv Kommunista Párt boszniai és hercegovinai tevékenységének rövid áttekintése, 1919—1945. GIDBIH X. (1959) 11—54.
- Fira A.*: Jugoszlávia Szociáldemokrata (kommunista) Pártjának egyesülési kongresszusa és a Vajdaság. ZDN 22. (1959) 7—24. [1919. április 13.]
- Veg S.*: A nagybeszerekei kommunista és Jugoszláv Kommunista Párt megalakulása idején. ZDN 22. (1959) 91—107. [E kapcsolataik a magyarországi kommunistákkal.]
- Grulović N.*: A jugoszláv kommunista forradalmi „Pelagic” csoport. ZDN 22. (1959) 108—128. [Magyarországi kapcsolataikkal.]
- Mezei St.*: A Vajdaság gazdasága az első világháború után. (Különös tekintettel a malomiparra és selyempiparra.) ZDN 22. (1959) 71—90.
- Mijušković S.*: Néhány dokumentum a kotori öbölben folyó munkásmozgalomról, 1919—1921. IZCG XV/1. (1959) 153—189.
- Pajović R.*: A Jugoszláv Kommunista Párt részvétele a montenegrói képviselőválasztásokon. A JKP a választásokon a legális időszakban, 1920—1938. IZCG XV/1. (1959) 87—122.
- Pejović Dj.*: Négy dokumentum a Jugoszláv KP történetéről Montenegroban. IZCG XV/1. (1959) 190—203. [1921, 1922—25, 1933.]
- Magos G.*: Változások a magyar—jugoszláv—olasz viszonyban 1926—27-ben. HZb XI—XII. (1958—59) 49—64.
- Lopođić J.*: A KP harca a ceklini halászatért. IZCG XV/1. (1959) 226—234. [Az 1930-as évek.]
- Vujović D.*: A Jugoszláv KP jelentése Montegróról, Bokáról, Sandžakról, Kosováról és Metohijáról 1935-ből. IZCG XV/1. (1959) 235—251.
- Pajović R.*: A néppont tevékenysége Montenegroban 1935—1936. IZCG 1959. 3—4. sz. 127—150.
- Vukmanović G.*: A kommunisták néhány akciója Crminci községben, 1932—1937. IZCG XV/1. (1959) 204—225.
- Kecić D.*: A Jugoszláv Kommunista Párt konszolidációja a Vajdaságban és politikai tevékenysége 1937—1941-ben. ZDN 24. (1959) 1—30.
- Dragašević V.*: A pljevalji gimnáziumban lezajlott sztrájk 20. évfordulójára. (A haladó ifjúság tevékenységéről.) IZCG XV/1. (1959) 252—261.
- Dincić K. M.*: A nemzeti felszabadítási harc Jugoszláviában. RHDGM 34. (1959. ápr.) 9—19.
- Vukmanović G.*: A bari „nemzeti bizottság” és tevékenysége az 1942—43. évi olasz megszállás ideje alatt. IZCG 1959. 3—4. sz. 151—162.
- Androić M.*: A nemzeti felszabadító harcra vonatkozó válogatott dokumentumok a varaždini történeti levéltárból, 1943. IX. sz. 27—1944. X. 30. AV II. (1959) 229—277.
- Jovanović B.*: A Jugoszláv KP készülődései Montegróban a fasiszta megszállás elleni felkelésre. IZCG XV/1. (1959) 123—152.
- Milošević M. I.*: Ljuta község égése 1944-ben. IZCG XV/1. (1959) 268—277.
- Sanolovec S.*: A lakosság foglalkozása és munkaereje a bácsopoljai járásban. ZDN 21. (1958.) 104—111. [1948—1953, összehasonlítva az 1910/1931-es adatokkal.]
- Sidjanski D.*: Megjegyzések a jugoszláv gazdaságról. RHES 1959. 2. sz. 240—245.
- Castellan G.*: A szocialista Jugoszlávia vallási szociológiájának alapvonalai. Ann 1959. 4. sz. 694—709.

Lengyelország

- Malewski A., Topolski J.*: A történelmi materializmus módszere a lengyel történészek munkáiban. SF 1959. 6. sz. 129—156.
- Manteuffel T.*: Marcel Handelsman szerepe Varsó tudományos életében. PH 1959. 1. sz. 4—12. [Lengyel történész, 1882—1945.]
- Dutkiewicz J.*: Marcel Handelsman, mint a Hotel Lambert (a Czaroryski tábor) történésze. PH 1959. 1. sz. 13—22.
- Marcel Handelsman iratai a Lengyel Tudományos Akadémia Archivumában. Összeállította: H. Dymnicka.* PH 1959. 1. sz. 93—121.
- Nekrológ Bolesław Brezgo (1887—1957) halálára.* KH 1959. 1. sz. 331—332.
- Modrzejewski J.*: Nekrológ Rafal Taubenschlag varsói professzoráról, 1881—1958. VV XV. (1959) 301—304. [Az ókori jog tanára.]
- Kula W.*: Nekrológ Andrzej Grodekrol, 1901—1959. KH 1959. 4. sz. 1388—1392.
- Ploski St.*: Nekrológ Jerzy Kirchmayerrol, 1895—1959. KH 1959. 4. sz. 1386—1387.
- A lengyel történészek VIII. kongresszusa. KH 1959. 1. sz. 242—266.
- Pietrzak-Pawlowska I.*: A lengyel történészek VIII. kongresszusa, 1958. szept. APH II. (1959) 215—229.
- A lengyel történészek VIII. kongresszusa, Krakko, 1958. szept. 14—17. VAN 1959. 2. sz. 83—84.
- A lengyel történészek VIII. kongresszusa Krakóban. ČCH 1959. 1. sz. 198—199.
- Hrozenčík J.*: A lengyel történészek VIII. kongresszusa Krakóban. HC 1959. 1. sz. 168—172.
- Kaczmarek Z.*: Az állam és jog története a VIII. lengyel történészkongresszuson Krakóban. CzPH 1959. 1. sz. 233—237.
- K. H.*: Ariánus ülésszak. KH 1959. 2. sz. 611—614.
- Kremer J.*: A lengyel—csehszlovák történészbizottság munkájából. KH 1959. 3. sz. 992—993.
- Koči J.*: A lengyel—csehszlovák történészbizottság I. ülése. ČCH 1959. 4. sz. 800—801.
- Kolejka J.*: A csehszlovák és lengyel történészek együttműködése. SS 1959. 3. sz. 388—390. [A csehszlovák—lengyel történészbizottság ülése Krakóban.]
- Kropilk M.*: Lengyelország és Csehszlovákia történészbizottságának első ülése. HC 1959. 3. sz. 488—489.
- A Lengyel Egyesült Munkáspárt III. kongresszusának anyaga, 1959. márc. 10—19. ND 1959. 4. sz. 1—768.
- Joannes V.*: A LEMP III. kongresszusa. CC 1959. 5. sz. 501—515.

- Bogucki M., Zernowski J.*: Történettudományi intézmények Lengyelországban. VI 1959. 6. sz. 211—218.
- W. A.*: Új tervek és változások a Lengyel Történettudományi Intézet struktúrájában. KH 1959. 3. sz. 987—989.
- S. H.*: A Lengyel Történelmi Társulat munkái. KH 1959. 1. sz. 266—267.
- Kanciewicz J.*: A varsói Történelmi Társulat keretében működő, Lengyelország legújabb történetével foglalkozó szekció. ZPW 1959. 4. sz. 275—278.
- A Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő Párttörténeti Intézet.* S 1959. 2. sz. 204—205.
- Koraszewski J.*: A Sziléziai Tudományos Intézet Katowicében. SS 1959. 4. sz. 506—509.
- Pasuto V. T.*: G. Lomiancki lengyel akadémikus munkái Litvánia, Oroszország és a szlávias történetéről. VI 1959. 10. sz. 107—120.
- Popielek K.*: Lengyel történészeknek Szilázia történetére vonatkozó munkái. ZG 1959. 4. sz. 880—888.
- Roster H.*: A Poznań-vidék történeti irodalma, 1956—1958. Bibliográfia. ZfO 1959. 2. sz. 305—320.
- Gronowski K., Leskiewiczowa J., Samsonowicz H., Wyczański A.*: Varsói történeti kutatások. KH 1959. 3. sz. 960—972.
- Biskup M.*: Toruńi történeti kutatások. KH 1959. 2. sz. 593—600.
- A történettudományi kutatások Toruńban, Zielona Górában és Kosszaliban.* APH II. (1959) 239—245.
- Bielinska M.*: A lengyel levéltárak a történettudomány szolgáltatásában. APH II. (1959) 231—237.
- Sobol B.*: A Régi Iratok Központi Levéltárának 150. évfordulója. KH 1959. 2. sz. 614—615.
- Schetalich E.*: A varsói Régi Iratok Főlevéltárának 150. éve. Am 1959. 1. sz. 26.
- Dubacki L., Stanisławska R.*: A Lengyel Szocialista Párt levéltára a Párttörténeti Intézet gyűjteményében. ZPW 1959. 1. sz. 274—285.
- Król St.*: A lengyel forradalmi mozgalom történeti múzeuma. NNI 1959. 6. sz. 157—159.
- Pelikán J.*: A lengyelországi szlavisztika a második világháború után. SS 1959. 1. sz. 109—117. [Bibliográfiával.]
- Gieysztor J.*: Lengyel történeti térképtani tanulmányok. APH II. (1959) 71—99.
- G. B.*: Vita a lengyel történeti folyóiratokról. KH 1959. 4. sz. 1355—1357.
- Winder E.*: A tudomány történetéhez Lengyelországban. ZG 1959. 6. sz. 1362—1364. [A Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 1956—1958-as évfolyamairól.]
- Lepkowski T.*: A tudományos-népszerű történelem-könyv. KH 1959. 2. sz. 458—464.
- Zahorski A.*: Új iskolai történelemkönyvek. KH 1959. 2. sz. 465—472.
- Schwarz J.*: Történeti kézikönyvek és kiadványok iskolák számára. KH 1959. 2. sz. 607—610.
- Jobert A.*: Nagy-Lengyelország regionális története. RH 1959. jan.—márc. 185—187. [Historiográfiai szemle.]
- Jazsborszkaja I. Sz.*: A Szovjetunió és Lengyelország népeinek barátsága és együttműködése történetéből. (A Lengyel Népköztársaságban megjelent történeti irodalom szemléje.) ISZSZSZR 1959. 3. sz. 196—212.
- Macurek J.*: A cseh és lengyelek a múltban. SS 1959. 4. sz. 480—495. [Az 1945 utáni idevonatkozó kutatások és további feladatok.]
- Tymieniecki K.*: A polanok államának kezdetei. PH 1959. 1. sz. 23—50. [9—10. század.]
- Koroljuk V. D.*: A lengyel állam ezeréves fennállása. VI 1959. 7. sz. 102—115.
- Genzel W.*: Az archeológiai kutatások és a lengyel állam létrejöttének problémája. SZA 1959. 2. sz. 85—96.
- Wąsowiczówna T.*: Nemzetközi colloquium a lengyelországi kézműipar és a városok kialakulásának kérdéséről. KH 1959. 4. sz. 1361—1362.
- Lalik T.*: Tanulmányok a lengyelországi városok eredetéről. APH II. (1959) 101—131.
- Wąsowiczówna T.*: A kora középkori Siedlechow topográfiája. PH 1959. 3. sz. 569—581.
- Poppe D.*: A lengyel jobbágyok legrégibb történetének új szintéziséről. PH 1959. 2. sz. 338—349. [Razumowszkaja L. V.: Ocserki po isztorii polszkih kresztjan ot drevnyih vremenj on do XV. veka. M—L. 1958. c. könyvével kapcsolatban.]
- Orzechowski K.*: A paraszti tulajdon a feudalizmus korában. KH 1959. 2. sz. 473—492.
- Voronkov I. A.*: A névlajstromok — a lengyel feudális falu történeti kutatásának fontos forrása. VI 1959. 4. sz. 124—137.
- Buczek K.*: A középkori lengyel „narok” intézmény kérdéséhez. PH 1959. 4. sz. 665—697. [1203—1260.]
- Koranyi K.*: Prawiedlnik — conseiller — Anweiser (Warner). Adalék a középkori jogszolgáltatás történetéhez. CzPH 1959. 2. sz. 185—190.
- Adamus J.*: A nő ingatlan-öröklési joga a legrégibb lengyel jogban. CzPH 1959. 1. sz. 125—144. [10—15. század.]
- Grudziński T.*: Új felfedezés a Bátor Bolesław és Stanisław püspök közötti konfliktusról. KH 1959. 4. sz. 1208—1214. [1992—1025.]
- Grabski A. F.*: Lengyel—bizánci kapcsolatok a 11. század elején. VV XIV. (1958) 175—184.
- Dowiat J.*: Néhány megjegyzés Gallus Anonymus szótáráról és a fegyveres erők szerveződésének kérdése Krzywousty Bolesław király idején. KH 1959. 1. sz. 29—51. [1106—1138].
- Labuda G.*: A lengyel állam egységét célzó törekvések 1138—1146-ban. KH 1959. 4. sz. 1147—1169.
- Widera Br.*: Danzig a német lovagrend kora előtt. (7 évi lengyel archeológiai kutatómunkából levont következtetések.) ZG 1959. 6. sz. 1364—1367.
- Szacherska St. M.*: Ekbert dobrzyński prépost 1235. évi oklevele és a lengyel területekre irányuló feudális német expanzió. PH 1959. 3. sz. 448—472.
- Labuda G.*: A lengyelek harca a tatárokkal 1241-ben. PH 1959. 2. sz. 189—224.
- Kukiewicz Z.*: Jan z Janduno és a középkori augusz-tinianizmus. SF 1959. 5. sz. 59—99.
- Pieradzka Kr., Semkowicz-Zarembina W.*: J. Długosz „Annales Poloniae” új kiadásáról. KH 1959. 3. sz. 851—854.
- Biskup M.*: A német lovagrenddel vívott „nagy háború”-val foglalkozó kutatásokról. KH 1959. 3. sz. 671—715. [1409—1411]
- Roman St.*: Az 1422. évi czerwiński privilégium törvényerejének problémája. CzPH 1959. 1. sz. 73—93.
- Matjek F.*: A 15—17. századi nagybirtok fejlődésének problematikája a lengyel történeti irodalomban. SS 1959. 4. sz. 496—505.
- Pośwát J.*: Szilázia és a cseh—lengyel kapcsolatok a 15. század első felében. SS 1959. 1. sz. 74—87.
- Vach M.*: Jan Jiskra z Brandyás és a Habsburgok politikai küzdelme a Jagellókkal Magyarországon 1440—1442-ben. HS III. (1957) 172—227.
- Samsonowicz H.*: A danzigi patriciátus gazdasági alapjai a 15. században. KH 1959. 3. sz. 760—779.
- Galster G.*: Egy danzigi viaszta-bla-kamatnapló a 15. századból. ZfO 1959. 2. sz. 231—259.
- Górski K.*: III. Jagelló Kázmér kormányzati rendszere Lengyelországban. KH 1959. 3. sz. 726—759. [1447—1492. A lengyel parlamentarizmus kezdetei.]
- Mikulka J.*: A lengyel huszita predikátorok Csehországban. SS 1959. 4. sz. 473—475. [1467—1481]
- Tazbir J.*: A lengyelországi reformáció történetére vonatkozó kutatások 1945 és 1958 között. APH II. (1959) 133—153.
- Sobol B.*: Az 1925. évi, literánusok elleni mazóviai dekrétum elvesztett nyomtatványáról. PH 1959. 1. sz. 80—85.
- Malczynska E.*: Ulryk Stadler és az anabaptisták sorsa a 16. század első felében. PH 1959. 3. sz. 473—485.
- Nasilowski K.*: A klérus önhatalmú vándorlása a lengyel kánonjog fényénél, a tridentin zsinat előtt. CzPh 1959. 1. sz. 9—51. [1545—63.]
- Isajewicz J.*: A városi törvényhatóságok jogi természetének és társadalmi tartalmának értékeléséhez, a régi Lengyel Királyságban. CzPH

1959. 1. sz. 145—155. [16—18. század.]
- *Kula W.*: A történeti metrológia. (A kutatási feladatokról.) PH 1959. 2. sz. 284—272. [Társadalomtörténeti jelentősége, főleg 16—17. századi lengyel példákkal.]
- Zytkowicz L.*: A királyi birtokok lustrációinak kiadási munkálatai. KH 1959. 1. sz. 269—272. [16—18. század.]
- Eisenbach A.*: A zsidók a régi Lengyelországban a számok tükrében. KH 1959. 2. sz. 511—520. [16—18. század.]
- Hoszowski St.*: Az árak alakulása Lengyelországban a 16. és 17. században. APH II. (1959) 7—16.
- Chuboda T.*: Varsó vizitulai kereskedelme a 16. században. PH 1959. 2. sz. 297—321.
- Skwarczynski P.*: Az 1573. évi Pacta Conventa elnevezésének eredete. SEER 89. (1959. jún.) 469—476. [Francia—lengyel szerződés.]
- Soukowska I.*: Kiadatlan dokumentumok a román—lengyel kapcsolatokról, 1589—1622. S 1959. 6. sz. 91—100.
- Horn M.*: A lenbergi céhtagok harca a mesterek kizsákmányolása ellen a 17. század első felében (1600—1648). KH 1959. 2. sz. 379—403.
- Leskiewiczowa J.*: Még egyszer a majorsági gazdálkodás vásárgáról és hanyatlásáról Lengyelországban. KH 1959. 1. sz. 109—113. [17. század eleje.]
- Switalski Zb.*: Ismeretlen adat Bogdan Hmelnyickij életéből 1643 előtt. (Kozák követség az 1639. évi varsói országgyűlésen.) KH 1959. 3. sz. 855—858.
- Czapliński Wl.*: Állami hivatalok áruba bocsátása Lengyelországban a 17. század derekán. PH 1959. 1. sz. 51—61.
- Lizlov G. M.*: Lengyel—orosz kapcsolatok a zborovszki békétől az 1651. évi zemszki szoborig. KSzISz 27. (1959) 45—67.
- Kazimierski J.*: Új adatok az 1651. évi nagylengyelországi népi mozgalmakhoz. PH 1959. 2. sz. 322—337.
- Nowak T.*: Kasper Kasprzycki, ismeretlen hős az 1655—1656. évi svéd háború idején. PH 1959. 2. sz. 225—247.
- L. S.*: A „Lengyel testvérek” 300. évfordulójára. SF 1959. 2. sz. 218—220.
- Melnycsik Ja. Sz.*: A földesúri állam felépítése és változások az agrárviszonyokban Sanok vidékén a 17. század második felében. PZI 1959. 12—27.
- Tazbir J.*: Ariánus hang a Lubomirski-felkelés polemikus irodalmában. PH 1959. 1. sz. 62—80. [1665—1666.]
- Galaktyionov I. V.*: Oroszország és Lengyelország az andruszovói tárgyalások előtt. UZISz XVIII. (1959) 191—249. [1667.]
- Koprejewa T.*: Oroszország törekvése a Lengyelországgal való gazdasági szövetségre a balti tengeri svéd uralom elleni harcban. (Egy kurlandi konferencia összehívásának terve 1668-ban.) KH 1959. 1. sz. 52—71.
- Wolinski J.*: Egy névtelen politikai értekezés a 17. századból. PH 1959. 1. sz. 86—92. [A lengyel szabadságjogok összehasonlítása a német helyzettel, 1680.]
- Włodkiewicz E.*: Egy ismeretlen 17. századi disszertáció a megidézésről a római és lengyel jogban. CzPH 1959. 2. sz. 45—63. [P. Orzechowski: Manuale fundamentorum iuris civilis ac poloni...]
- Tazbir J.*: Adalékok Zbigniew Morsztyn életrajzához. PH 1959. 4. sz. 808—814. [17. század vége.]
- Majewski W.*: Kurpia lakosainak harca a svédek ellen a nagy északi háború idején. 1704—1708. KH 1959. 2. sz. 404—424. [Mazóvia keleti része.]
- Sutoj V. Je.*: Az orosz, ukrán és lengyel nép közös harca a svéd intervenciók ellen. (A poltavai csata 250. évfordulójára.) VÁN 1959. 8. sz. 67—72.
- Gierowski J.*: Porosz és szász puccstervek Lengyelországra vonatkozólag 1715-ben. PH 1959. 4. sz. 753—767.
- Rostworowski F.*: Rulhière „Histoire de l'anarchie de Pologne” c. műve és P. Heunin, PH 1959. 4. sz. 768—783. [P. Hennin 1752-től francia követségi titkár Varsóban.]
- Rymaszyna M.*: Poniatowski Szaniszló Ágost kabinetje. (Általános jellemzés.) CzPH 1959. 2. sz. 65—70. [1764—1795.]
- Szozin I. V.*: A földesúri gazdálkodás Lengyelország déli részén a 18. század 70—90-es éveiben. (A wodzisławi grófság gabonatermelése.) NDVSIN 1959. 1. sz. 132—149.
- Nyefedov I. M.*: A parasztbirtok Galiciában, 1772—1847. PZI 1959. 28—51.
- Baltruszajtys G.*: Részvénytársaságok Lengyelországban a 18. század második felében. A részvényjog eredetének kérdéséhez. CzPH 1959. 2. sz. 77—128.
- Bloch Cz.*: Novemberi visszhang az Angliában 1792-ben a harcok Lengyelország részére való gyűjtésekre. KH 1959. 4. sz. 1226—1227.
- Kieniewicz St.*: Néhány megjegyzés az 1795. évi cezurára. KH 1959. 1. sz. 102—108. [A „Lengyelország története” periodizációjával kapcsolatban.]
- Sobociński Wl.*: Tanulmányok a büntetőjog történetéről a felosztások utáni Lengyelországban. CzPH 1959. 2. sz. 191—262.
- Leskiewicz J.*: A kapitalizmus kezdetei a Lengyel Királyság mezőgazdaságában. APH II. (1959) 155—166.
- Leskiewiczowa J.*: A kapitalista mezőgazdaság kezdetei a lengyel királyságban. KH 1959. 2. sz. 493—498.
- Hielscher K.*: A lengyel uradalmi parasztok felszabadítása a porosz állam által. ZFO 1959. 4. sz. 561—566. [1823.]
- Gawiński R.*: A zgieździ cselédség felkelése 1826-ban az irodalom és a források megvilágításában. PH 1959. 3. sz. 582—586.
- Grochulka B.*: A társadalmi-gazdasági gondolkodás a Varsói Nagyhercegségben. Wawrzyniec Surowiecki programjának értékeléséről. PH 1959. 1. sz. 122—126.
- Zujewski W.*: Az 1830. novemberi forradalom eredetének kérdéséhez. PH 1959. 4. sz. 852—855.
- Dutkiewicz J.*: Ismeretlen emlékiratok 1831-ből a párizsi lengyel könyvtárban. KH 1959. 2. sz. 499—503.
- Jacuszynski V. K.*: Lengyel kohász a Donyec-medencében a 19. század harmincas éveiben. KSzISz 27. (1959) 41—44.
- Chlebowczyk J.*: A nemzeti tudat kialakulása és a nemzeti mozgalom kezdete a cieszyni Sziléziában. KH 1959. 2. sz. 425—457. [18. század — 19. század első fele.]
- Żywockowski M.*: A pozeni egyházi vizsály 1837—1840-ben és a „kölni zavarok”. (Adalék a „zavarok” történetéhez és Metternich politikájának történetéhez.) APH II. (1959) 17—41.
- Kosztusko I. I.*: A parasztnemzetmozgalom a lengyel királyságban a 19. század negyvenes éveinek második felében. UZISz XVIII. (1959) 92—113.
- Borisz V. O.*: Az agrárkérdés lengyel nemesi és polgári történetírásának jellemzéséhez, az 1848-as galíciai forradalomban. PZI 1959. 52—61.
- Miller I. S.*: A „London” forradalmi szövetség eredetéhez. PH 1959. 4. sz. 815—830. [19. század közepe.]
- Vijum Ju.*: Az osztályhare jelenségei a Lublin-vidéki falvakban 1861-ben. PZI 1959. 62—86.
- Groniowski K.*: Az 1861. évi parasztnemzetmozgalom résztvevői e leni per. KH 1959. 1. sz. 114—116.
- Koroljuk V., Miller I.*: Az 1863—64. évi felkelés történetére vonatkozó források kiadása. KH 1959. 1. sz. 299—303.
- Wereszycki H.*: A Hotel Lambert és a felhércs tábora a januári felkelés kitörése előtt. PH 1959. 3. sz. 514—544.
- Stankiewicz Zb.*: A parasztnemzetmozgalom a januári felkelés idején. PH 1959. 2. sz. 273—296. [1863.]
- Groniowski Kr.*: Stanisław Brzóska abbé felkelő csapata. PH 1959. 4. sz. 831—840. [1864—1865.]
- Chamerska H.*: Az 1864. évi jobbágyszabadítás végrehajtásának tanulmányozásával foglalkozó munkaközösség. KH 1959. 1. sz. 275—277.
- Stankiewicz Zb.*: A jobbágyszabadítás történetéből a Lengyel Királyságban. KH 1959. 1. sz. 72—101.

- „A Bardowski levéltár”. Publikálja: L. Baumgarten. ZPW 1959. 3. sz. 88—129. [Hivatalos iratok a „Proletariat” forradalmi pártjáról. 1884.]
- Ochak I.: Andra Banković szerb forradalmár tevékenysége Lengyelországban 1885—1886-ban. ZPW 1959. 3. sz. 56—63.
- Lepkowski T.: Piotr Wysocki élete végén. (Két 1869-ből való levél margójára.) KH 1959. 4. sz. 1228—1240.
- Kurbatova I. N.: G. V. Plehanov és a lengyel munkásmozgalom. ZPW 1959. 3. sz. 3—23.
- Pijaszew N. F.: Wacław Worowski és a lengyel munkásmozgalom. ZPW 1959. 3. sz. 64—76. [1871—1923.]
- Puhlov N. N.: A lengyel és litván szociáldemokrácia városi szervezetének történetéből, 1900—1904. NNI 1959. 6. sz. 18—36.
- Radwański T.: Lengyelország és Litvánia Szociáldemokrata Pártja (SDKPiL) egy aktív tagjának memoárjai, 1900—1905. ZPW 1959. 1. sz. 92—141.
- Najdus W.: A „Vázlatok Galíciai történetéről 1900—1904” (I. köt. Warszawa, 1958.) c. munkámról szóló megjegyzésekről. ZPW 1959. 8. sz. 83—87.
- Kopesak Sz. V.: Az osztályharc kiegyezése a nyugat-galiciai falvakban a 20. század kezdetén, 1901—1904. PZI 1959. 116—126.
- Laski A.: A Lengyel Szocialista Párt agrárprogramja (az 1906. évi szakadás előtt). ZPW 1959. 4. sz. 32—55.
- Rosa Luxemburg és Julian Marchlewski levelezése a cseh Szociáldemokrata Párt vezető tagjával, Antonín Němecel. Publikálja: J. Valenta. ZPW 1959. 3. sz. 130—139. [1908—1910.]
- Holzer J.: Az ellenzéki áramlat a Lengyel Szocialista Párt Frakciójában és a Lengyel Szocialista Párt Ellenzék 1909—1914-ben. PH 1959. 3. sz. 545—568.
- Kasprzakowa J.: A Lengyel Szocialista Párt balszárnya 1911—1914-ben. ZPW 1959. 1. sz. 5—30.
- A lengyel parasztmozgalom lapja, a „Zaranie” és a Zaranie-mozgalom egy cári dokumentum tükrében (1913). Publikálja: W. Stankiewicz. ZPW 1959. 4. sz. 65—68.
- Pilsudski kapcsolatai az osztrák kémszolgálattal az első világháború előtt. A dokumentumokat publikálja: St. Arski. SM 1959. 11—12. sz. 68—77.
- Zabiello St.: A lengyel probléma az 1914 decemberében Moszkvában tartott szovjet—francia tárgyalások megvilágításában. SM 1959. 10. sz. 85—111.
- Gartlicki A.: A Központi Nemzeti Bizottság politikájának fő előfeltételei Artur Śliwiński megvilágításában. KH 1959. 1. sz. 117—126. [1916.]
- Winiewicz J.: Az 1918—1939. évi lengyel—német viszony tanulságai. SM 1959. 7—8. sz. 3—22.
- Pilch A.: A lengyel és cseh munkások harca a szilésiai Cieszyń vidékén 1918—1919-ben. ZPW 1959. 4. sz. 3—31.
- Hrenov I. A.: A Lengyelországi Kommunista Munkáspárt megalakulása. KSzISz 27. (1959) 3—15.
- Szozin I. V.: A Lengyelországi Kommunista Párt 40. évfordulója. VI 1959. 3. sz. 209—219.
- Piliszcsek Je.: A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szlavisztikai Intézetének tudományos ülésszaka a lengyel kommunista párt megalakulásának 40. évfordulóján. KSzISz 27. (1959) 108—109.
- Hrenov I. A.: A Lengyelországi Kommunista Munkáspárt megalakulásának és tevékenysége első időszakának történetéből, 1918—1923. VI 1959. 6. sz. 79—97.
- Świełlikowa Fr.: A Lengyelországi Kommunista Munkáspárt (KPP) szervezeti struktúrája 1918—1923-ban. ZPW 1959. 1. sz. 31—38.
- Kolejka J.: A lengyel történészek munkái Lengyelország visszaállításának és a Lengyel Kommunista Párt megalapításának 40. évfordulójára. ČCH 1959. 4. sz. 750—760. [Szemle.]
- Manusewicz A. Ja.: Lengyel kommunista csoportok harca Oroszországban a szovjet hatalom győzelméért és megerősítéséért. KSzISz 27. (1959) 16—29.
- Jablonski H.: A lengyel társadalom fő politikai csoportjai 1918—1919-ben. I. APII II. (1959) 43—70.
- Jędruszcak T.: Lengyelország és az antant hatalmak állásfoglalása Lengyelország keleti határának kérdésében, 1918—1921. SM 1959. 12. sz. 58—77.
- Tolwiński St.: A munkás szövetségi mozgalom lengyelországi hagyományai. ND 1959. 5. sz. 103—112. [1919—1923.]
- Nyevolina V. Sz.: A lengyelországi ideiglenes forradalmi bizottság levéltári anyaga. IA 1959. 5. sz. 193—197. [Az SZKP KB Marxizmus-Leninizmus Intézetének Központi Pártlevéltárában őrzött anyag, 1920. júl.—okt.]
- Ajnenkiel A., stb.: A függetlenség visszaszerzésének 40. évfordulója. KH 1959. 2. sz. 601—607. [1958. dec. 8—9-én tartott tudományos ülés-szak.]
- Landau Z.: A külföldi kölesönök a lengyel kormány politikájában, 1920. nov. — 1923. dec. PH 1959. 4. sz. 784—807.
- Landau Zb.: A Lengyelországnak 1921—1923-ban nyújtott francia kölcsön gazdasági és politikai háttere. SM 1959. 7—8. sz. 39—57.
- Skubiszewski K.: Lengyelország kompetenciája Danzig szabad városban, 1920—1939. CzPH 1959. 2. sz. 145—184.
- Tomaszewski J.: Władysław Grabski három tervezete. KH 1959. 4. sz. 1170—1184. [Miniszterelnök és pénzügyminiszter, 1923—1925.]
- Landau Zb.: Wł. Grabski és a külföldi kölcsönök. KH 1959. 4. sz. 1185—1207.
- A Lengyel Kommunista Munkáspárt II. kongresszusának jegyzőkönyve (1923.) ZPW 1959. 1. sz. 142—160; 3. sz. 183—224; 4. sz. 69—171.
- Malinowski H.: A radikális áramlat a népi mozgalomban. (A Független Parasztpárt megalakulásának 35. évfordulójára.) ND 1959. 12. sz. 117—125.
- A Lengyel Független Parasztpárt megalakulásának 35. évfordulója. A dokumentumokat publikálja: St. Jareka. ZPW 1959. 4. sz. 172—184.
- Pietrzak M.: „Mi okozta a polgárháborút?” és az 1926. „májusi puccs”. (Két kiadatlan emlékirat). KH 1959. 1. sz. 127—154.
- Landau Zb.: Az 1926. májusi államcsíny a Lengyel Köztársaság londoni követtségének jelentései szerint. KH 1959. 1. sz. 154—158.
- Jr.: Lengyel—német kapcsolatok az 1933—1939. években. KH 1959. 3. sz. 993—994.
- Jurkiewicz J.: Lengyelország és az 1934—1935. évi keleti paktum tervét. SM 1959. 3. sz. 18—51.
- Kołodziejczyk Zdz.: Az 1934. évi lengyel—német deklaráció hatása a Németország és Ausztria közötti kapcsolatok kiegyezésére. SM 1959. 10. sz. 79—84.
- Gelberg L.: Az 1934. jan. 26-i lengyel—német deklaráció nullifikálása a Harmadik Birodalom által. SM 1959. 12. sz. 78—94.
- Tomaszewski J.: Az 1935. évi lengyel országgyűlési választások kulisszái mögött. KH 1959. 2. sz. 504—510.
- Mikulicz S.: A lengyel szanációs diplomácia hozzájárulása Titulescu bukásához. SM 1959. 7—8. sz. 104—123. [1936.]
- Trela B.: Varsó és London között az 1938 szeptemberi csehszlovák válság idején. SM 1959. 9. sz. 64—80.
- Sztanisławski St.: A lengyel ellenzék álláspontja Becknek Csehszlovákiával szemben folytatott politikája iránt 1938 tavaszán. SM 1959. 11—12. sz. 30—67.
- Lapier K.: A Lengyelországnak adott brit garancia 1939-ben. SM 1959. 12. sz. 3—31.
- Novodran V. A.: A hitleri Németország támadása Lengyelország ellen 1939-ben. NNI 1959. 4. sz. 19—35.
- Neveux J. B.: A lengyelországi hadjárat, 1939. RHDGM 34. (1959. ápr.) 20—26.
- Jabłoński H.: Egyedül. (1939. szeptember 20. évfordulójára.) ND 1959. 9. sz. 8—18.
- Borwicz M.: Lengyel publikációk (a német megszállás korszakáról). RHDGM 35. (1959. júl.) 95—99.
- Zabiello St.: A lengyel kérdés a jaltai konferencián. ZPW 1959. 2. sz. 30—55.
- Skrzydło W.: A Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság júliusi manifestumának jellege, s politikai

- és jogi jelentősége. CzPH 1959. 2. sz. 9—26. [1944]
- A PPR szervezetei az Armia Ludowa megalakulásában. A PPR KB-nak direktívái. 1944. május. Publikálta: R. Halaba, ZPW 1959. 2. sz. 115—118.
- Az Armia Ludowa II. körzeti parancsnokságának hadművelleti naplója. 1944. július. Publikálta: E. Mark. ZPW 1959. 1. sz. 167—180.
- Rosen-Zawadzki K.: A Lengyel Népi Hadsereg 15. évfordulója. KH 1959. 1. sz. 273—274.
- A népi Lengyelország. (15. évfordulója.) ND 1959. 7. sz. 3—10.
- Melewszki E.: Az Odera mentén és a Baltikumban végzett lengyel munka eredményei. (A népi Lengyelország 15. évfordulója.) ND 1959. 7. sz. 39—50.
- Szlavin G. M.: A szovjet—lengyel kapcsolatok történetéből. 1945. jan.—május. VI 1959. 8. sz. 79—95.
- Pinto R.: Lengyelország nyugati határának jogi problémái. SM 1959. 3. sz. 52—63.
- Breyer R., Hinkel H.: Közigazgatási tagolás és térségtervezés Lengyelországban és Kelet-Németországban 1945 előtt és után. ZfO 1959. 1. sz. 83—118.
- Dietrich T.: A népi Lengyelország gazdasági fejlődése 15 év alatt. VE 1959. 7. sz. 110—122.
- Golebiowski J.: A munkásosztály részvétele az ipar beindításában a hitlerista megszállás alatt levő lengyel területek felszabadítása idején. ZPW 1959. 2. sz. 3—29.
- A népi hatalom első éve Lengyelországban. Krónika. (A Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottságtól a Nemzeti Egység Kormányának megalakulásáig.) Publikálta: L. Dobroszycki és N. Kolomejczyk. ZPW 1959. 2. sz. 150—175.
- Kolomejczyk N.: A Lengyel Munkáspárt (PPR) megalakulása és fejlődése a visszanyert területeken 1945-ben. ZPW 1959. 2. sz. 80—100.
- Borkowski J.: A Lengyel Parasztpárt (PSL) a reakció táborában. 1945—1947. ZPW 1959. 2. sz. 56—79.
- Zółkiewski St.: Tudományos viták és ideológiai harc a háború után Lengyelországban. VF 1959. 8. sz. 82—91.
- Karpiński A.: Lengyelország szocialista iparosítása. ND 1959. 7. sz. 11—20.
- Ovesarov V. I.: A Lengyel Egyesült Munkáspárt harca az ország szocialista iparosításáért. NNI 1959. 4. sz. 36—54.
- Rakowski M.: A népi Lengyelország gazdasági fellendülése. Ww 1959. 5. sz. 749—761.
- Fidelski R.: Lengyelország gazdasági együttműködése a szocialista tábor országaival. ND 1959. 7. sz. 51—60.
- Jaroszewicz P.: Az ipar fejlődésének perspektívái a Lengyel Népköztársaságban. MEMO 1959. 5. sz. 14—21.
- Šimanovský M.: A szocializmus építésének aktuális kérdései Lengyelországban. NM 1959. 11. sz. 1186—1198.
- Magyarország**
- Kovács I.: Nemzetközi történetészkonferencia Budapesten 1958 decemberében. SBH IV/1. (1959) 125—126. [„A kapitalizmus fejlődése az Osztrák—Magyar Monarchia országaiban.”]
- Kovács E.: A magyar történetészek vitája a kelet-európai fejlődés sajátosságairól. HC 1959. 1. sz. 114—121.
- Az Ókortörténeti Társaság kongresszusa a Magyar Tudományos Akadémián. CCH 1959. 1. sz. 202—203.
- Nekrológ I. Tóth Zoltánról, † 1956. SoF 1959. 1. sz. 180—181.
- V. F.: Nekrológ Farkas Gyuláról, 1894—1958. SoF 1959. 1. sz. 181.
- Miskolczy J.: Nekrológ Eckhart Ferencről. MIÖG LXVII. (1959) 3—4. sz. 513—514.
- A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkájáról. NNI 1959. 4. sz. 177—179.
- A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének kutatómunkája. IP 1959. 3. sz. 119—125.
- (Rövid tájékoztatás a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkájáról.) PH 1959. 2. sz. 415.
- Cukor Gy.: A MTA Közgazdaságtudományi Intézetének munkájáról. VE 1959. 6. sz. 157—160.
- Uray G.: A magyar tudósok orientalistikai munkái 1956—1957-ben. PV 1959. 1. sz. 144—152.
- Ember Gy.: A Magyar Országos Levéltár. IA 1959. 1. sz. 182—192.
- Márcus I.: Látogatás a Magyar Népköztársaság állami levéltáraiban. RA 1959. 2. sz. 293—300.
- Bozsuk A. V.: Az ungvári állami egyetem történeti és filológiai kara hallgatóinak diplomamunkái Magyarországon történetéről és kultúrájáról. NZUDU XXXVIII. (1959) 156—158.
- I. G.: Magyarországon történetének tanulmányozása az ungvári egyetemen. NNI 1959. 4. sz. 177.
- Šebánek J.: Újabb tanulmányok a szlovák diplomatiáriumhoz. HS III. (1957) 303—322.
- Duzincevici Gh.: Erdélyi dokumentumok katalógus- és leltári céduláinak készítési technikája. RA 1959. 1. sz. 252—269.
- Szász C.: Megjegyzések a baia-mare-i városi és a máramaros-i prefekturái levéltár rendezéséről. RA 1959. 1. sz. 270—282.
- Kapidžić H.: A belgrádi levéltárak és múzeumok — az osztrák—magyar megszállók zsákmányai az első világháború alatt. GIDBIH X. (1959) 355—363.
- Krekić A.: A Matica Srpska nyomtatott katalógusai. ZDN 20. (1958) 134—144.
- Kumanov Z.: A Párt- és a szociáldemokrata sajtó, valamint az 1918 és 1921 között megjelent könyvek bibliográfiája és az erre az időszakra vonatkozó dokumentumok és nyomtatványok levéltári lelőhelyei. ZDN 22. (1959) 163—170. [Jugoszlávia.]
- Balazsy S., Schmidt A.: A „Közigazdasági Szemle” c. folyóiratról. Ww 1959. 7. sz. 1094—1102.
- Dunare N.: A barcasági népi kultúra kutatása. FVL 2. (1959) 171—172.
- Bižić-Dreksler R.: Versec és környéke leletanyaga. ZDN 20. (1958) 53—77. [Kései bronzkor és urnamezők kora.]
- Daicovicu H.: Új adatok és problémák az orájsíjai (szászvárosi) hegyek dákjairól. SBH IV/1. (1959) 7—22.
- Polovoj N. Ja.: Igor görögök elleni második hadjáratának és az oroszok Berda elleni támadásának dátumáról. VV XIV. (1958) 138—147. [A magyarok támadása Bizánc ellen, 943.]
- Kučera M.: A rabszolgák (servusok) Magyarországon a 10—12. században. HS V (1959) 221—264.
- Pavlovskova M. P.: Orosz—magyar kapcsolatok a 13. század előtt. ISZSZSZR 1959. 6. sz. 149—155.
- Jeršovci M.: A szlovákiai halászat és halgazdálkodás történetéből. HS III. (1957) 157—171. [10—17. század.]
- Bogyny Th.: Magyarország belépése a keresztény-európai kultúrközösségbe a művészettörténet fényében. SoF 1959. 1. sz. 6—26.
- Mandić O.: A Kálmán Királlyal kötött „pacta conventa” és a 12 horvát törzs (bratstvo). HZb XI—XII. (1958—59) 165—206.
- Klaić N.: „A Horvát Királyság 12 törzse” nemességének létrejötte. HZb XI—XII. (1958—59) 121—163. [12—14. század.]
- Andonovski H. G.: Macedonia és a Vajdaság. Néhány kapcsolat a múltban. ZDN 23. (1959) 5—25. [A 11. századtól a 20. sz. elejéig.]
- Mongajti A. L.: Abu Hamid al-Garnati utazása orosz földre 1150—1153-ban. ISZSZSZR 1959. 1. sz. 169—181.
- Marsina R.: Három cikk a szlovák oklevéltanból. Az 1193, 1229 és 1421. évi trencsénai oklevél és hitelessége. HS III. (1957) 275—302.
- Uličny F.: Németlipse városi kiváltságlevelei és hitelességük. HS V. (1959) 302—324. [1263. 1270.]
- Lehotská D.: A városi számadáskönyvek vezetése Szlovákiában. (A legrégibb pozsonyi számadáskönyvek, 1364—1538.) HS V. (1959) 325—347.

- Vársík Br.: Nagyszombat város keletkezése és első korszaka. HŠ III. (1957) 228—274. [A 14. század végéig.]
- Rutkoš P.: Egy magyar kommentált formulár a 14. század közepéről. Hist. I. (1959) 123—134.
- Crăciun I.: Az erdélyi és bánáti román krónikák. Előzetes fejtegetés. AIIC I—II. (1958—1959) 125—152. [15—19. század.]
- Pall Fr.: Új adatok a törökök 1438. évi erdélyi hadjáratairól. AIIC I—II. (1958—1959) 9—28.
- Vach M.: Jan Jiskra z Brandýsa és a Habsburgok politikai küzdelme a Jagellókkal Magyarországról 1440—1442-ben. HŠ III. (1957) 172—227.
- Petković Sr.: A ráckevei szék templom festményei. ZDN 23. (1959) 46—74. [Az 1440-ben Csepelre betelepített szerbeké, a festmények 16. 18. századiak.]
- Juhász K.: Hangács Albert esanádi püspök (1457—1466). Humanista, egyházfeljedelm és szellemi harcok. HJ 78. (1959) 64—81.
- Wiesflecker H.: I. Miksa első magyarországi vállalkozása és a pozsonyi szerződés, 1490—1491. SoF 1959. 1. sz. 26—75.
- Norák J.: Rozsnyó város címerai és pecsétjei. HŠ V. (1959) 265—301. [A 16. századtól 1945-ig.]
- Pancratz A.: Az erdélyi szászok hozzájárulása a román történelmi és nyelvészeti kutatáshoz. FVL 2. (1959) 19—44. [16—20. század.]
- Rutkoš P.: A gazdálkodás a kőrmöcbányai kamarában (érbányák és pénzverde) 1514-ben. ČCH 1959. 3. sz. 427—436.
- Goldenberg S.: Adalékok a nagybányai kamara és pénzverde történetéhez. AIIC I—II. (1958—1959) 153—162. [16. század.]
- Vlachović J.: A török uralom behatolása Szlovákiába. HČ 1959. 2. sz. 234—265.
- Tejnl E.: A szlovákiai török uralom történetéhez. II. A főleki szandzsák kialakulása és vége, 1554—1606. HČ V. (1959) 149—220.
- Gündisch G.: Az 1556. évi szepeni felkelés. FVL 1. (1959) 75—110.
- Goldenberg S.: Társadalmi és vallási forrongás Kolozsvárott egy 1571. évi levél tükrében. AIIC I—II. (1958—1959) 371—373.
- Ognjanović A. M.: A vajdasági népiskolák és tanítók 1573 és 1774 között. ZDN 20. (1958) 86—116.
- Vlachović J.: A rézkohászat Besztercebányán a 16. század második felében. HŠ V. (1959) 110—148.
- Vlachović J.: A besztercebányai rézmű bányászainak sztrájkmozgalmai a 16. század második felében. HŠ III. (1957) 375—382.
- Simonescu D.: Baltazar Walther krónikája Mihai Viteazuról a korabeli krónikákhoz való viszonyában. SMIM III. (1959) 7—99. [1593—1601.]
- Göllner C.: Marcus Schneckabunck század polgár diplomáciai küldetése Mihai Viteazur szolgálatában, 1597. FVL 2. (1959) 153—157.
- Polišenský J., Hrubec J.: A török háborúk a magyarországi felkelések és az 1620 előtti Csehország közvéleménye. HČ 1959. 1. sz. 74—103.
- Irimie C., Bielz J.: Ismeretlen források a 17—19. századi erdélyi népviselet történetéhez. FVL 1. (1959) 173—196.
- Irimie C.: Újabb kutatások az erdélyi üvegfestészetéről. FVL 2. (1959) 140—142. [Szentképek, 17—18. század.]
- Šamšalović M.: Horvát bántági bírtokok elzáróztatása a 17. században. ZHJA 2. (1959) 131—150.
- Prodan D.: A vasfeldolgozás a bunyadi uradalomban a 17. században. AIIC I—II. (1958—1959) 29—124.
- Patočka J.: A Comenius-kutatás jelenlegi állása. Hist. I. (1959) 197—240. [1592—1670.]
- Macurek J.: Kelet-magyarországi felkelések a 17. század első felében (1624—1644) és Északnyugat-Szlovákia. HŠ III. (1957) 118—156.
- Vlachović J.: A szomolnokai rézbánya berendezésének összeírása 1634-ből. HŠ III. (1957) 424—432.
- Duzincherich G.: A nagyszepeni állami levéltár történetéhez. FVL 2. (1959) 75—96. [A levéltárosok helyzete 1646, 1681, 1817, 1841-ben.]
- Watzka J.: A trencsényi vár leltára 1678-ból. HŠ III. (1957) 389—423.
- Dragomir S.: Az erdélyi románok csatlakozása a római kat. egyházhoz. SMIM III. (1959) 323—339. [1698—1701.]
- Treiber-Netolitzka L.: A brassói viseletek 1700 körül, mint az orszájkülönbség kifejezői. FVL 2. (1959) 143—162.
- Kadak I.: A szerb városi viselet a 18. században a Vajdaságban. ZDN 24. (1959) 73—92.
- Sulga I. H.: Ukrán-magyar kapcsolatok a 18. században. NZUDU XXXVIII. (1959) 130—132.
- Karaman I.: Adatok és megjegyzések a szlavóniai—szerémségi nagybirtokokról. ZDN 20. (1958) 37—52.
- Tintő A.: A „Lotria”, a bánáti nép Habsburg uralom elleni harcának egyik formája. S 1959. 3. sz. 169—191. [18. század.]
- Djela L.: A zaporozsjei kozákok letelepítése a mai Vajdaságban a 18. században. ZDN 24. (1959) 122—130.
- Capesius B.: Osztrák állampolgárok kényszerletelepítése Erdélybe a 18. században. FVL 1. (1959) 111—144.
- Kostić M.: A dunai—szávai kereskedelem, hajók, hajósok és hajócséhek a 18—19. században a vasút megjelenéséig. IC IX—X. (1959) 259—293.
- Limona E. és D.: A szepeni Ioan Marcu kereskedőház üzleti könyvei. RA 1959. 2. sz. 225—243. [18. század.]
- Sternberg J. I.: Az 1703—1711-es felszabadító háborúban résztvevő magyar és ukrán parasztok közös harcának történetéből. NZUDU XXXVIII. (1959) 97—120.
- Magyar A.: Kolozsvár az 1703—1711. évi habsburg-ellenes szabadságharc első szakaszában. SBBH IV/1. (1959) 45—56.
- Jiga C. T.: Köleséri Sámuel dr. négy levele Constantin Brincoveanuhoz. AIIC I—II. (1958—1959) 375—378. [1709—1714.]
- Popescu I. A.: Egy román—örmény irodalmi dokumentum 1719-ből. SAO II. (1959) 246—247. [Szamosújvár-Gherláról.]
- Petrović K.: Karlovác és lakossága, 1753—1815. IC IX—X. (1959) 295—313.
- Gavrilović St.: A szerb katonaság és a „klimentek” letelepítése Szerémben, 1737—1742. IC IX—X. (1959) 249—258.
- Cselényi B.: Erdélyi és havasalföldi nagybirtokosok örökségi pere Constantin Mavrocordat udvarában. SBBH IV/1. (1959) 57—66. [1741.]
- Gavrilović St.: A szerem-megyei Vojka nagybirtok, 1745—1766. GNS IV. (1959) 29—59. [1753-tól Bernáth György magyar nemes tulajdona.]
- Kazimir St.: A habánok Szlovákiából Oroszországba történt emigrálásának kérdéséhez. (18. század második fele.) HŠ III. (1957) 368—374.
- Meden I.: Zágráb megye levéltára, 1756—1926. AV II. (1959) 471—483.
- Špiesz A.: A pamutfonás fejlődése Selmecbányán és más középszlovákiai városokban, 1759—1816. HŠ V. (1959) 24—109.
- Fojtik J.: Adalék J. Lipszky életrajzához. HŠ III. (1957) 354—367. [1766—1826. térképész.]
- Karaman I.: A čabari kamarai bírtok, 1787—1798. HZB XI—XII. (1958—59) 259—282.
- Sabău I.: Az 1789-es első francia polgári forradalom hatása az erdélyi parasztnemzetre, 1790. AIIC I—II. (1958—1959) 163—178.
- Sabău I.: Társadalmi-politikai mozgalmak az Erdélyi Ércegségben 1790-ben. RA 1959. 1. sz. 236—251.
- Karaman I.: Teleki gróf utazása a Bánáton, Bácskán, Szlavónián és a Szerémségen át 1794-ben. ZDN 23. (1959) 75—87.
- Benda C.: A magyar jakobinusok. AHRF 155. (1959. jan.—márc.) 38—60.
- Korach G.: A jobbágyok helyzete a német lakosságú községekben Arad megyében a 18. század végén és a 19. század elején. FVL 2. (1959) 97—114.
- Lescsilovszkaja I. I.: A feudális jobbágytartó rendszer bomlása és a tőkés viszonyok fejlődése Horvát-Szlavónia földesúri gazdálkodásában a 18. század végén és a 19. század első felében. UZISZ XVIII. (1959) 114—156.
- Göllner C.: Az erdélyi szászok haladó gondolkodása a 19. században. FVL 1. (1959) 7—74.

- Gavrilović S.*: Janko Nemeček (Theodor Plemečković) szerb kém a Szerémségben 1807-ben. ZDN 23. (1959) 87—95.
- Simić N.*: A karlócai rajziskola, 1809—1848. ZDN 20. (1958) 119—131.
- Milić D.*: Az osztrák—szerb kereskedelem 1813—1815-ben és kísérlet osztrák konzulátus felállítására Szerbiában. IC IX—X. (1959) 333—344.
- Csetri E.*: Adatok az 1821. évi népi felkelés erdélyi visszhangjához. SBBH IV/1. (1959) 67—79.
- Miskolczy J.*: Metternich és a magyar rendek. MÖS 12. (1959) 240—256.
- Durković-Jakšić Lj.*: A zimonyi szerb könyvtár, 1825—1847. IC IX—X. (1959) 375—379.
- Čirčić L.*: A Matica Srpska Könyvtár 1847 előtt. ZDN 23. (1959) 23—45. [1826—1847.]
- Neamtu Al.*: Egy 1827. évi hivatalos jelentés egy román jobbágyság újításáról. AIIC I—II. (1958—1959) 383—384. [Palade Constantin, Zalatnán.]
- Csetri E.*: Egy jobbágyszabadsági kísérlet, 1832. AIIC I—II. (1958—1959) 179—180. [Kelemen Benjámín, Wessely Miklós jószágigazgatója, és „Vélemény az emancipációról” c. írta, 1842.]
- Paulinyi A.*: A szlovákiai vasútépítések történetéhez, 1836—1867. HS III. (1957) 73—93.
- Mesko I. M.*: Kossuth Lajos agrárprogramja az 1848—1849-es magyar polgári forradalom küszöbén. NZUDU XXXVIII. (1959) 83—96.
- Orlik I. J.*: Parasztmozgalom Magyarországon az 1848/49-es polgári forradalom első hónapjaiban. NNI 1959. 4. sz. 72—91.
- Lupuș I.*: Egy történelmi epizód és katonai következmények Puchner tábornok kiadatlan leveleinek tükrében. AIIC I—II. (1958—1959) 191—197. [Kolozsvár feladása 1848-ban.]
- Neamtu Al.*: Az egészségügyi viszonyok a zsalatnai bányavidéken az 1848—49-es forradalom idején. RA 1959. 2. sz. 158—174.
- Hevesi M. A.*: Vasváry Pál szociológiai nézetei. VF 1959. 9. sz. 65—74.
- Pach Zs. P.*: Az úgynevezett porosz út néhány jellegzetes vonása Magyarországon mezőgazdaságának fejlődésében a 19. sz. második felében. ZG 1959. 6. sz. 1231—1255.
- Djelap L.*: A szerb sajtó a Vajdaságban a Bach-abszolutizmus idején, 1851—1860. ZDN 23. (1959) 96—106.
- Milutinović K.*: G. S. Rakovsky Újvidéken 1856—1857-ben. ZDN 2. (1958) 5—33.
- Pascu Șt.*: Moldva és Havasalföld egyesülésének visszhangja Erdélyben. S 1959. 1. sz. 141—158.
- Mesrobianu A.*: A román fejedelemségek egyesülésének visszhangja az erdélyi sajtóban. SCSII 1959. 1—2. sz. 175—185.
- Bunea A.*: Havasalföld és Moldva egyesülésének visszhangja az erdélyi sajtóban. SBBH IV/1. (1959) 91—105.
- Dörner E.*: Népi felkelés Új-Szent-Anna (Sintana) községben az osztrák abszolutizmus idején. FVL 2. (1959) 158—163 [1860.]
- Polla B.*: Daxner „Szlovákiai Hang” c. munkájának keletkezéséhez. HS III. (1957) 346—353. [1860.]
- Kemény G. G.*: Mocsáry Lajos és a szerbek. ZDN 21. (1958) 34—71.
- Ficsek V.*: Fr. Sláma részvétele a szlovák kulturális és politikai életben. HS III. (1957) 339—345. [1850—1917.]
- Matula Vl.*: A budapesti Szlovák Egyesület alapszabályai 1868-ból. HS III. (1957) 383—388.
- Sándor V.*: Magyarország függőségének jellege a dualizmus korában. HC 1959. 3. sz. 425—448.
- Djelap L.*: A zimonyi községi választmány a magyarön városi képviselőt ellen Zágrábban 1870-ben. ZDN 23. (1959) 107—108.
- Kovalenko L. A., Thut M. I.*: A Párizsi kommun hatása a magyarországi munkásmozgalomra. NZUDU XXXVIII. (1959) 121—129.
- Mirnić J.*: Vasa Pelagić internálása Miskolcon. ZDN 23. (1959) 108—118. [1876. jún. 21. — 1877. máj. 5.]
- Goldán K.*: Az első munkásfolyóirat létrejötte Szlovákiában. HC 1959. 4. sz. 545—556. [Pozsonyban 1879-ben a „Die Wahrheit”]
- Egyed A.*: Aratósztrájkok Erdélyben a 19. század végén és a 20. század elején. AIIC I—II. (1958—1959) 219—240.
- Varga V. A.*: Adalékok a 19. század végi erdélyi munkásmozgalom történetéhez. S 1959. 3. sz. 25—52.
- Dörner E.*: Két dokumentum a 19. század végéről: hogyan hatoltak be szocialista eszmék Új-Szent-Anna községbe. FVL 1. (1959) 205—207.
- Dzendzelivszkij J. O., Sternberg J. I.*: „Magyarország és a magyarok”. (Egy ismeretlen szerző kiadatlan cikke a 19. század 90-es éveiben Magyarországon lezajlott parasztfelkelésről). NZUDU XXXVIII. (1959) 133—155.
- Krstonošić Tr.*: Jovan Skerlić a földművelésről és a földművelő szövetségekről. ZDN 21. (1958) 91—104. [A 19—20. század fordulóján, Vajdaság.]
- Lebl A.*: Milorad Popović és Szabó Ervin kapcsolatai. ZDN 20. (1958) 78—86. [1904—1905.]
- Neck R.*: Ferenc Ferdinánd tiltakozása a magyar alkotmány garanciái ellen, 1907. MÖS 12. (1959) 433—437.
- Hauptman F.*: A boszniai vasút folytatott harc az első világháború előtt. GIDBIH X. (1959) 167—195.
- Nečas Ct.*: A cseh társadalom és a bosznia-hercegovinai annexió, 1908—1909. SMM 78. (1959) 114—138.
- Göllner C. A.*: „Die Wahrheit” és a „Der Kampf” nagyszabású szociáldemokrata lapok állásfoglalása a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal kapcsolatban. FVL 1. (1959) 208—209.
- Grebing H.*: Ausztria-Magyarország és az „ukrajnai akció”. JGO 7/3. (1959) 270—296.
- Tomandl M.*: Pancsova az első világháború idején, 1914—1918. ZDN 24. (1956) 93—122.
- Rot O. M.*: A magyar irodalom fejlődésének néhány kérdése, 1917—1919. NZUDU XXXVIII. (1959) 52—63.
- Krizman B.*: Gr. Tisza István körútja a délszláv területeken 1918 szeptemberében. HZB XI—XII. (1958—59) 233—249.
- Hudancics V. I.*: A szlovák és a magyar népnek a Habsburg monarchia ellen vívott közös harca történetéből. 1917 nov.—1918 okt. NZUDU XXXVIII. (1959) 45—51.
- Cherestescu V.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom eszméinek behatolása Erdély néptömegeibe. AIIC I—II. (1958—1959) 241—282.
- Šepić D.*: Az Októberi Forradalom és a jugoszláv kérdés Ausztria-Magyarországon 1917—18-ban. HZB XI—XII. (1958—1959) 7—47.
- Gáll J.*: Az erdélyiek az oroszországi hadifoglyok forradalmi mozgalmában, 1917—1919. AIIC I—II. (1958—1959) 283—302.
- Mureșan H.*: A nők harca Erdélyben 1917—1919-ben. AIIC I—II. (1958—1959) 303—312.
- Kovács I.*: Adalékok az erdélyi paraszток harcához, 1918 őszén. AIIC I—II. (1958—1959) 313—344.
- Bunea I., Tomuța G.*: A munkásifjúság mozgalmai Erdélyben az 1917—1922 években. AIIC I—II. (1958—1959) 345—370.
- Lebl A.*: Az osztrájharc a Vajdaságban és a Vajdaság forradalmi kapcsolatai Magyarországgal 1918—1919-ben. ZDN 22. (1959) 25—71.
- Münich F.*: Az Októberi Forradalom és a magyar Vörös Hadsereg. VI 1959. 3. sz. 34—59.
- Miskolczy J.*: Az 1918-as magyar forradalomról. DDR 1959. 1. sz. 24—33.
- Krizman B.*: A vajdasági határ kérdése a párizsi békekonferencián 1919-ben. Diplomációtörténeli vázlat. ZDN 24. (1959) 31—72.
- Grulović N.*: A jugoszláv kommunista forradalmi „Pelagić” csoport. ZDN 22. (1959) 108—128. [Magyarországi kapcsolataikkal.]
- Mirnić J.*: A munkásmozgalom Szabadkán a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása előtt. ZDN 20. (1958) 5—36.
- Veg S.*: A nagybecskereki kommunisták a Jugoszláv Kommunista Párt megalakulása idején. ZDN 22. (1959) 91—107. [És kapcsolataik a magyarországi kommunistákkal.]
- Fira A.*: Jugoszlávia Szociáldemokrata (Kommunista) Pártjának egyesülési kongresszusa és a Vajdaság. ZDN 22. (1959) 7—24. [1919. április 13.]

- Mošorinski Sv.*: Részvétele a Bánáti Köztársaságban és a budapesti kommunben 1919-ben. ZDN 22. (1959) 150—157.
- Nyezsinszkij L. N.*: Jubileumi ülésszak Budapesten a Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulóján. VI 1959. 7. sz. 217—220.
- Malinowski H., Zatorski A.*: A Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulója alkalmából Budapesten tartott tudományos ülésszak. ZPW 1959. 2. sz. 239—244.
- Kolbe H.*: Tudományos ülésszak a Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulója alkalmából. ZG 1959. 5. sz. 1097—1101. [Budapesten, 1959. márc. 16—21.]
- Szinyicin A. M.*: A Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulója. VAN 1959. 6. sz. 117—118. [A Történettudományi Intézet tudományos tanácsának bővített ülése.]
- Ivanov V. I., Miskiewicz L. R.*: A Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulójának megünneplése. NNI 1959. 3. sz. 175—177. [Moszkvában, Leningrádban, Kijevben, Tbilisizben, Minszkben, Tallinban, Uzsorodon, stb.]
- Ilko V. I.*: A Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulójának szentelt tudományos konferencia az ungvári egyetemen. NZUDU XXXVIII. (1959) 158—159.
- Zelt J.*: Tudományos ülésszak a Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulóján. DAP 1959. 5. sz. 523—526. [1959. március 16—21. Budapesten.]
- Lebovics M.*: A magyar munkásosztály történetének hősi lapja. (A Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulójára.) Kom 1959. 3. sz. 75—80.
- Komját I.*: A Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulója. Ein 1959. 3. sz. 404—413.
- Nikov N.*: A Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulója. NV 1959. 4. sz. 61—70.
- Negyven évvel ezelőtt: A Magyar Tanácsköztársaság. LM 1959. 3. sz. 125—126.
- Marczenko H. V., Hrancsak I. M.*: A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége. NZUDU XXXVIII. (1959) 3—21.
- Lebovics M. F.*: A Magyar Tanácsköztársaság tanulmányai. PZI 1959. 113—115.
- Pór F.*: Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság néhány problémája. NM 1959. 4. sz. 405—416.
- Moszkalesin Ju. I.*: A Magyar Tanácsköztársaság történetéből (1919). NNI 1959. 2. sz. 72—95.
- Hrancsak I. M.*: A Magyar Tanácsköztársaság nemzeti-ségi politikájának történetéből. NZUDU, XXXVIII. (1959) 22—33.
- Nyezsinszkij L. N.*: Az 1919. évi magyarországi proletárforradalom visszhangjai Szovjet-Oroszországban. VI 1959. 2. sz. 102—112.
- Misczenko Sz. O.*: Szovjet-Ukrajna dolgozóinak visszhangja az 1919-es magyarországi forradalomra. NZUDU XXXVIII. (1959) 40—44.
- Kolbe G., Zelt I.*: A német kommunisták és a Magyar Tanácsköztársaság. VI 1959. 3. sz. 151—165.
- Hornik A.*: A Magyar Tanácsköztársaság és Ausztria. WZ 1959. 4. sz. 270—274.
- Nikov N.*: A bolgárok viszonyulása a Magyar Tanácsköztársasághoz. IP 1959. 3. sz. 99—105.
- Trojan M. V.*: A Magyar Vörös Hadsereg és a kárpát-ukrajnai dolgozók közös harca a nemzetközi imperializmus ellen 1919-ben. NZUDU XXXVIII. (1959) 34—39.
- Boros F.*: A magyar kommunista emigráció kapcsolata a csehszlovák marxista baloldallal. (Közös harcuk a fehér terror és a nemzetközi reakció ellen a proletariátus győzelméért 1919—1921-ben.) HC 1959. 4. sz. 520—544.
- Vajda J.*: A német—magyar kereskedelmi kapcsolatok a múltban és a jelenben. DAP 1959. 4. sz. 386—392 [Főleg 1918 után.]
- Magos G.*: Változások a magyar—jugoszláv—olasz viszonyban 1926—1927-ben. HZb XI—XII. (1958—59) 49—64.
- Krajňák O.*: A csehszlovákiai magyar dolgozók harca a fasizmus támadása ellen. HC 1959. 1. sz. 109—113.
- Marczenko H. V.*: Szovjet—magyar gazdasági kapcsolatok a második világháború után. NZUDU XXXVIII. (1959) 64—82.
- Kállay Gy.*: Az ideológiai harc a Magyar Népköztársaságban. Kom 1959. 10. sz. 76—88.
- Csikós-Nagy B.*: Az ipari termékek áralakulása a Magyar Népköztársaságban. Ww 1959. 2. sz. 213—229.

Ismeretések

- Acta Historica V. köt.* (1958). — Ismerteti: V. A. Varga S 1959. 2. sz. 239—243.
- Kan J. M.*: A Magyar Tudományos Akadémia történettudományi folyóirata. NNI 1959. 3. sz. 179—180. [Acta Historica, 1958. 1—2. sz. ról.]
- Acta Historica V. 1—2. sz.* — Ismerteti: J. Tazbir. KH 1959. 1. sz. 206—208.
- Aranyosi M.*: A munkásmozgalom kezdetei Magyarországon (Frankel Leo, a párizsi kommun tagja, élete és tevékenysége) Bratislava 1958. — Ismerteti: V. Kasík. HC 1959. 1. sz. 134—138.
- Arató E.*: Csehszlovákia története, 1849—1945. Bp. 1958. — Ismerteti: N. I. ČCH 1959. 2. sz. 380—381.
- Benda K.*: A magyarországi jakobinus mozgalom története (oroszul). Acta. Hist. 1958. — Ismerteti: Sv. J. ČCH 1959. 4. sz. 779—780.
- A magyar jakobinusok iratai, I—III. Ismerteti: C. Zaghi. La Nazione. 1959. szept. 18.
- Csapláros I.*: A lengyel kérdés a magyar közvéleményben 1848-ban (lengyelül). Varsó. 1958. — Ismerteti: M. Tyrowicz. KH 1959. 3. sz. 951.
- A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1948—1956. Debrecen 1957. — Ismerteti: K. G. SoF 1959. 1. sz. 206—207.
- Echhart F.*: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon, 1780—1815. Bp. 1958. — Ismerteti: ČCH 1959. 2. sz. 377. (Ba. J.); MÖS 12. (1959) 552—554. (J. Miskolczy).
- Elekes L.*: Mátyás és kora. Bp. 1956. — Ismerteti: Fr. Pall. AIC I—II. (1958—1959) 389—391.
- Ember Gy.*: Külkereskedelmünk történetéhez a XVI. században. MTA II. Osztályának Köz. VIII/4. Bp. 1958. — Ismerteti: R. Marsina. HC 1959. 2. sz. 338—339.
- Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár-Bukarest 1957. — Ismerteti: J. Reychman. KH 1959. 1. sz. 209—210.
- A Magyar Ethnográfiai Társaság folyóiratairól, Ethnográfia. 1956—1957. — Ism.: V. Surtanov. SzE 1959. 4. sz. 145—146.
- Fehér G.*: Adalékok a magyar—szláv együttélés problémáihoz (németül). Acta Arch. 1958. — Ismerteti: H. K. S 1959. 3. sz. 314—315.
- Horváth J., stb.*: Az utolsó felvonás. Bp. 1958. — Ismerteti: D. Csizmadia. HC 1959. 2. sz. 329—333.
- Heckenast G.*: A murányvölgyi vashámoros céh szabályzatai. Történelmi Szemle. 1958. — Ismerteti: N. J. ČCH 1959. 4. sz. 779.
- Jakó Zs.*: Az oklevélíráskor fejlődése Erdélyben a XII—XIV. században. București 1956. — Ismerteti: R. Marsina. HC 1959. 3. sz. 461—463.
- A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1956. Pécs 1956. — Ismerteti: F. K. SoF 1959. 1. sz. 207—208.
- Kemény G.*: Mocsáry Lajos válogatott írásai. Bp. 1958. — Ismerteti: ČCH 1959. 3. sz. 600. (Kr. Ju.), HC 1959. 4. sz. 632—634. (Fr. Bokes).
- Konferencia „A kapitalizmus fejlődése a volt Osztrák-Magyar Monarchia országában”. Budapest. 1958. dec. 10—13. — Ismerteti: J. M. HC 1959. 2. sz. 353—355.
- Kosáry D.*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába, 1711—1825. II. 1954. — Ismerteti: J. Reychman. KH 1959. 3. sz. 948—949.
- Korács E.*: Az 1846. évi galíciai parasztfelkelés magyarországi hatásához. Századok 1957. — Ismerteti: R. M. KH 1959. 1. sz. 240.
- Kovács E.*: Magyar—délsláv megbékélési törekvések 1848/49-ben. Bp. 1958. — Ismerteti: KH 1959. 2. sz. 579. (J. Reychman); PH 1959. 2. sz. 391—396. (W. Felczak).
- Korács E.*: A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon. Bp. 1959. — Ismerteti: W. Felczak. PH 1959. 4. sz. 889—893.

- Kun Béla** : A Magyar Tanácsköztársaságról. Válogatott beszédek és írások. Bp. 1958. — Ismerteti: NNI 1959. 4. sz. 146—148. (I. Sz. Galkin); ZPW 1959. 3. sz. 230—233. (K. Szokolay); Hzb XI—XII. (1958—59) 393—396.
- Levítári Híradó**, Bp. 1958. 1—2. — Ismerteti: I. Meden. AV II. (1959) 550—551.
- Maday P.** : Árendás jogbányok szerződésformái a Mindszent-Anyási uradalomban. Acta Univ. Szeged. Acta Jurid. et polit. Szeged 1958. — Ismerteti: Wl. Sobociński. KH 1959. 4. sz. 1317.
- A magyar internacionalisták és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom. Cikkgyűjtemény. Összeállították: Györkei J., Józsa A. (Oroszul.) M. 1959. — Ismerteti: Mjuller A. A. VI 1959. 7. sz. 157—161.
- Magyarország története, II/1., 1790—1849. Bp. 1957. — Ismerteti: N. J. ČCH 1959. 1. sz. 183.
- Magyar—orosz történeti kapcsolatok. Bp. 1956. — Ismerteti: I. Darvas (Adalék a magyar—szovjet barátság történetéhez.) Slovanský Prehled 1959. 1. sz. 19—20.
- Magyarország műemléki topográfiája. V.: Pest megye műemlékei. I. rész. Bp. 1958. — Ismerteti: B. T. SoF 1959. 2. sz. 439—440.
- A Magyar Tanácsköztársaság kiadványai és az első kommunista kiadványok. Az Országgyűlési Könyvtár Magyar Tanácsköztársaság gyűjteménye. Bp. 1958. — Ismerteti: Kr. Ju. ČCH 1959. 3. sz. 614—615.
- Makkai Gy.** : Nyugati szemmel. Bp. 1958. — Ismerteti: T. M. Iszlomov. ISZSZSZK 1959. 2. sz. 235—239.
- A második világháború története. Válogatott művek bibliográfiája. Bp. 1955. — Ismerteti: T. I. S 1959. 3. sz. 320—321.
- Mályusz E.** : A magyar rendi állam Hunyadi korában. Századok 1957. — Ismerteti: Fr. Pall. AIIC I—II. (1958—1959.) 385—388.
- Mályusz E.** : A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog. Bp. 1958. — Ismerteti: S 1959. 5. sz. 284. (T. I.); ČCH 1959. 4. sz. 776. (Ba. J.)
- Mikes Kelemen** : Törökországi levelek. Szerk.: Szigeti József. Bp. é. n. — Ismerteti: E. J. Görlich. SoF 1959. 1. sz. 208—209.
- Mollay K.** : Das Opfer Stadtrecht. Bp. 1959. — Ismerteti: SoF 1959. 1. sz. 208. (F. Valjavec); MIÖG LXVII. (1959) 3—4. sz. 439—440. (M. Kratochwill.)
- Moravcsik Gy.** : Byzantinoturcica. I. Berlin 1958. — Ismerteti: A. Kazdan. VV XVI. (1959) 271—287.
- Pach Zs. P.** : A földesúri gazdaság „porosz utas” fejlődése Oroszországban a XIX. század második felében. (Oroszul.) Acta Hist. 1959. — Ismerteti: ČCH 1959. 4. sz. 781.
- Párttörténeti Közlemények, 1958. — Ismerteti: K. Sz. ZPW 1959. 3. sz. 270—273.
- Perényi J.** : A magyarok és a keleti szláv törzsek kapcsolatai. Studia Slavica 1956. — Ismerteti: Ku. J. ČCH 1959. 1. sz. 172.
- Perényi J.** : A kárpát-ukránok történetéből, 1849—1914. (oroszul) Studia Hist. 1957. — Ismerteti: G. Rauch. ZfO 1959. 4. sz. 596—597.
- Sándor Pál** : A XIX. század végi agrárválság Magyarországon. Bp. 1958. — Ismerteti: KH 1959. 4. sz. 1321—1322. (J. Reyhman); SoF 1959. 1. sz. 209—210. (F. Király).
- Sashegyi O.** : II. József sajtópolitikája. Századok, 1958. — Ismerteti: N. J. ČCH 1959. 2. sz. 376—377.
- Sashegyi O.** : Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. Beitrag zur Kulturgeschichte der habsburgischen Länder. (Stud. Hist. No. 16.) Bp. 1958. — Ism.: MIÖG LXVII. (1959) 3—4. sz. 461—464. (W. Wagner); MÖS 12. (1959) 529—534. (L. Mikoletzky).
- Spira Gy.** : A Pest megyei parasztság 1848 előtti rétegzójához. Századok 1958. — Ismerteti: N. J. ČCH 1959. 3. sz. 596.
- Studia Slavica I—IV. Bp. — Ismerteti: V. F. SoF 1959. 2. sz. 437—438.
- Szamuely T.** : Riadó. Bp. 1957. — Ismerteti: St. A. Sochacki. ZPW 1959. 3. sz. 233—235.
- Szántó I.** : A parasztság kisajátítása és mozgalmi a dunántúli Fesztich-birtokon, 1711—1850. Bp. 1954. — Ismerteti: R. Pražák. SMM 78. (1959) 391—394.
- Szilágyi J.** : Az aquincumi amfiteátrumok. Bp. 1956. — Ismerteti: O. P. ČCH 1959. 1. sz. 170.
- Szilágyi J.** : Belharok és a „barbárok” betörése Aquincum körzetében. Acta Antiqua 1957. — Ismerteti: O. P. ČCH 1959. 2. sz. 362.
- Tilkovszky L.** : Az 1831. évi parasztfelkelés. Bp. 1955. — Ismerteti: J. Novotny. ČCH 1959. 3. sz. 500—502.
- Varga E.** : Uriszék — XVI—XVII. századi perszövegek. Bp. 1958. — Ism. A. Szentirmai. MÖS 12. (1959) 540—544.
- Windisch É.** : A Közlöny (1848—1849). A forradalom és szabadságharc hivatalos lapjának története. Bp. 1958. — Ism.: J. Miskolczy. MÖS 12. (1959) 572.
- Zsigmond L.** : Versuche des deutschen Imperialismus, seine Machtpositionen nach Ost- und Südeuropa hinüberzureiten (1919—1920). Acta Hist. Bp. 1958. — Ismerteti: J. César, B. Černý. ČCH 1959. 3. sz. 519—521.

A FELDOLGOZOTT FOLYÓIRATOK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE

AHR	The American Historical Review (Richmond—New York—London)	CSSH	Comparative Studies in Society and History (Hague)
AHRF	Annales Historiques de la Revolution Française (Paris)	DAP	Deutsche Aussenpolitik (Berlin, DDR)
AIIC	Anuarul Institutului de Istorie din Cluj (Cluj)	DDR	Der Donauraum (Wien)
Am	Archivmitteilungen (Berlin, DDR)	ECHR	The Economic History Review (London—New-York)
Ann	Annales (Paris)	EHR	The English Historical Review (London)
AÖG	Archiv für Österreichische Geschichte (Wien)	Ein	Einheit (Berlin, DDR)
APH	Acta Poloniae Historica (Warszawa)	EP	Economie et politique (Paris)
AV	Arhivski Vjesnik (Zagreb)	FVL	Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Cluj—Sibiu)
BDW	Berichte, Deutsches Wirtschaftsinstitut (Berlin, DDR)	GIDBIH	Godišnjak Istoriskog Društva Bosne i Hercegovine (Sarajevo)
BIHR	Bulletin of the Institute of Historical Research (London)	GNS	Godišnjak Filozofskog Fakulteta u Novom Sadu (Novi Sad)
BS	Byzantinoslavica (Praha)	GWU	Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Stuttgart)
CC	Cahiers du Communisme (Paris)	H	History (London)
ČCH	Československý Časopis Historický (Praha)	Hist	Historica (Praha)
CHM	Cahiers d'Histoire Mondiale (Paris)	HČ	Historický Časopis (Bratislava)
CI	Cahiers Internationaux (Paris)	HJ	Historisches Jahrbuch (München—Freiburg)
CzPH	Časopismo prawno-historyczne (Poznań)		

HŠ	Historické štúdie (Bratislava)	RHES	Revue d'Histoire Economique et Sociale (Paris)
HZ	Historische Zeitschrift (München)	RHMC	Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine (Paris)
HZb	Historijski Zbornik (Zagreb)	S	Studii, Revista de Istorie (București)
IA	Isztoriceszkij Arhiv (M)	SAO	Studia et Acta Orientalia (București)
IC	Istoriski Časopis (Beograd)	SBBH	Studia Universitatis Babeș-Bolyai (Cluj)
IP	Isztoriceszki Pregled (Szófia)	SCSI	Studii și Cercetări Științifice, Istorie (Iași)
IRSH	International Review of Social History (Amsterdam)	SEER	The Slavonic and East European Review (London)
ISZSZSZR	Isztorija SzSzSzR (M)	SF	Studia Filozoficzne (Warszawa)
IZ	Isztoriceszkije Zapiszki (M)	SH	Sborník Historický (Praha)
IZCG	Istoriski Zapisi Istoriskog Instituta NR Crne Gore (Cetinje)	SM	Sprawy Międzynarodowe (Warszawa)
JEH	The Journal of Economic History (New York)	SMIM	Studii și Materiale de Istorie Medic (București)
JGO	Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (München)	SMM	Sborník Matice Moravské (Brno)
JMH	The Journal of Modern History (Chicago)	SoF	Südstudien (München)
KH	Kwartalnik Historyczny (Warszawa)	SS	Silesky Sborník (Opava)
Kom	Kommunist (M)	SW	Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden)
KSzIE	Kratkije Szooobszenyija Insztituta Etnografii (M)	SzA	Szovjetszkaja Arheologia (M)
KSzISz	Kratkije Szooobszenyija Insztituta Szlavjanovegyenyija (M)	SzE	Szovjetszkaja Etnografia (M)
KSzIV	Kratkije Szooobszenyija Insztituta Vosztokegyenyija (M)	SzV	Szrednyije Veka (M)
LC	Lupta de Clasă (București)	SzVosz	Szovjetszkoje Vosztokegyenyija (M)
LM	Labour Monthly (London)	THJ	The Historical Journal (Cambridge)
MEMO	Mirovaja Ekonomika i Mezdunarodnije Otnosenija (M)	UIZs	Ukrajnszki Isztoricsnij Zsurnal (Kijev)
MIÖG	Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Innsbruck)	UZISz	Usonie Zapiszki Insztituta Szlavjanovegyenyija (M)
MÖS	Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (Wien)	UZIV	Usonie Zapiszki Insztituta Vosztokegyenyija (M)
ND	Nowe Drogi (Warszawa)	VAN	Vesztnyk Akagyemii Nauk SzSzSzR (M)
NDVSIN	Naucenie Dokladi Viszzej Skoli, Isztoriceszkije Nauki (M)	VDI	Vesztnyk Drevnyej Isztorii (M)
NM	Nová Mysl (Praha)	VE	Voproszi Ekonomiki (M)
NNI	Novaja i Novejsaja Isztorija (M)	VF	Voproszi Filosofii (M)
NRS	Nuova Rivista Storica (Roma—Napoli)	VfZg	Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (Stuttgart)
NV	Novo Vreme (Szófia)	VI	Voproszi Isztorii (M)
NZUDU	Naukovi Zapiszki, Uzgorodszkij Gyerzs. Univ. (Uzgorod)	VIK	Voproszi Isztorii KPSzSz (M)
PA	Political Affairs (New York)	VIMK	Vesztnyk Isztorii Mirovoj Kulturi (M)
Pensée	La Pensée (Paris)	VMU	Vesztnyk Moszkovszkovo Uniyersityeta (M)
PH	Przegląd Historyczny (Warszawa)	VV	Vizantijszkij Vremennyik (M)
PIS	Prepodavanije Isztorii v Skole (M)	WAG	Die Welt als Geschichte (Stuttgart)
PP	Past and Present (London)	Ww	Wirtschaftswissenschaft (Berlin, DDR)
PS	Pravné-historické štúdie (Praha)	WZ	Weg und Ziel (Wien)
PSQ	Political Science Quarterly (New York)	WZHU	Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin (Gesellsch. u. Sprachwiss. Reihe) (Berlin)
PV	Problemi Vosztokegyenyija (M)	ZDN	Zbornik za Društvene Nauke (Novi Sad)
PZI	Pitanija Zagalnoj Isztorii (Lvov)	ZFO	Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a. d. Lahn)
RA	Revista Arhivelor (București)	ZG	Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin, DDR)
RH	Revue Historique (Paris)	ZHIJA	Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije (Zagreb)
RHD	Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)	ZPW	Z Pola Walky (Warszawa)
RHDGM	Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale (Paris)		

СОДЕРЖАНИЕ

ИССЛЕДОВАНИЯ, СТАТЬИ

Э. Мольнар: Идеологические вопросы в эпоху феодализма. — К национальному вопросу. Понятие «родины» в эпоху феодализма	261
Я. Варга: Роль национального языка в буржуазном развитии в Венгрии	284
В. Шандор: Развитие техники в Венгрии в эпоху капитализма	305
М. Майер: Статистическое изображение общественной структуры закарпатско-украинского аграрного населения конца XIX в.	330
А. Жилак: Роль венгерской группы ВКП(б) в организации интернациональных отрядов Красной Армии (1918—1919 гг.)	347

ОБЗОР

О состоянии изучения народно-демократической эпохи. (Дискуссия в трудовом коллективе по истории народной демократии)	361
Дискуссия о методологических вопросах изучения хозяйств крепостных крестьян (К. Р. Петер)	364
Фонды 1918—1919 гг. венгерских архивов (Ж. Л. Надь)	369
ИЗВЕСТИЯ	371

ЗА НАШИМИ ГРАНИЦАМИ

Германско-венгерские отношения в последнем году второй мировой войны и безопасность Европы. Замечания к статье Андреаса Хиллгрубера (Дь. Ранки)	373
А. И. Данилов: О некоторых вопросах дальнейшего изучения теоретико-методологических проблем исторической науки	378
Наши заграничные гости	380
РЕПЕРТОРИЙ ИНОСТРАННЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ЖУРНАЛОВ	381

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN, BEITRÄGE

<i>E. Molnár</i> : Ideologische Fragen im Feudalismus — Zur nationalen Frage. Der Begriff »Vaterland« in der Epoche des Nationalismus	261
<i>J. Varga</i> : Die Rolle der nationalen Sprache in der bürgerlichen Entwicklung in Ungarn	284
<i>V. Sándor</i> : Die Entwicklung der Technik in Ungarn im Zeitalter des Kapitalismus	305
<i>M. Mayer</i> : Statistische Darstellung der gesellschaftlichen Struktur der Agrarbevölkerung der Karpatenukraine am Ende des 19. Jahrhunderts.....	330
<i>A. Zsilák</i> : Anteil der ungarischen Gruppe der KPdSU(B) an der Organisation der internationalen Verbände der Roten Armee (1918—1919)	347

RUNDSCHAU

Über den Stand der Erforschung der volksdemokratischen Epoche (Debatte in der sich mit der Geschichte der Volksdemokratie befassenden Arbeitsgemeinschaft)	361
Debatte über die methodologischen Fragen der Erforschung des Haushalts der Leibeigenen (<i>K. R. Péter</i>)	364
Fond der ungarischen Archive aus den Jahren 1918—1919 (<i>Zs. L. Nagy</i>).....	369

NACHRICHTEN	371
-------------------	-----

JENSEITS UNSERER GRENZEN

Das deutsch—ungarische Verhältnis im letzten Kriegsjahr und die europäische Sicherheit. Bemerkungen zur Studie Andreas Hillgrubers (<i>Gy. Ránki</i>)	373
<i>A. I. Danilow</i> : Über einige Fragen des weiteren Studiums der theoretisch-methodischen Probleme der Geschichtswissenschaft.....	378
Ausländische Gäste in Ungarn.....	380

REPERTORIUM AUSLÄNDISCHER GESCHICHTSWISSENSCHAFTLICHER ZEITSCHRIFTEN.....	381
---	-----

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES, COMMUNICATIONS

<i>E. Molnár</i> : Problèmes idéologiques au féodalisme. — Contribution à l'analyse de la question nationale. La notion de la « patrie » à l'ère du féodalisme	261
<i>J. Varga</i> : Le rôle de la langue nationale dans l'évolution bourgeoise en Hongrie..	284
<i>V. Sándor</i> : L'évolution de la technique en Hongrie à l'ère du capitalisme.....	305
<i>M. Mayer</i> : Représentation statistique de la structure sociale de la population agrarienne subcarpathique à la fin du XIX ^e siècle	330
<i>A. Zsilák</i> : Le rôle du groupe hongrois du Parti des Communistes (bolchéviques) de Russie dans l'organisation des unités internationalistes de l'Armée Rouge (1918—1919)	347

REVUE

De l'état des recherches concernant l'ère de la démocratie populaire. (Discussion ouverte au sein de la collectivité de travail s'occupant de l'histoire de la démocratie populaire hongroise)	361
Discussion concernant les problèmes méthodologiques surgis en connexion avec l'examen des ménages serviles (<i>R. K. Péter</i>).....	364
Les fonds des archives hongroises en 1918—1919 (<i>L. Zs. Nagy</i>)	369
NOUVELLES	371

AU DELÀ DE NOS FRONTIÈRES

Les rapports germano-hongrois pendant la dernière année de guerre et la sécurité de l'Europe. Remarques sur l'étude d' <i>A. Hillgruber</i> (<i>Gy. Ránki</i>)	373
<i>A. I. Danilov</i> : A propos de certaines questions relatives à l'étude successive des problèmes théoriques et méthodologiques de la science historique.....	378
Savants étrangers en Hongrie	380
RÉPERTOIRE DES REVUES HISTORIQUES ÉTRANGÈRES	381

CONTENTS

ARTICLES

<i>E. Molnár</i> : Ideological Questions in Feudalism. — To the National Problem. „The Fatherland” concept in the Age of Feudalism	261
<i>J. Varga</i> : The Role of the National Language in the Hungarian Bourgeois Development.....	284
<i>V. Sándor</i> : The Progress of Technology in Hungary in the Age of Capitalism.....	305
<i>M. Mayer</i> : Statistical Description of the Social Structure of the Carpathian Ukraine Agrarian Population at the End of the 19 th Century.....	330
<i>A. Zsildák</i> : The Role of the RC(b)P's Hungarian Group in Organization of the Red Army's Internationalist Units (1918—1919)	347

REVIEW

Research Work on the Field of People's Democratic Period's History (Debate in the team of research scientists devoted to People's Democratic Period's History)	361
Discussion on methodological questions relating to the study of villein households (<i>K. R. Péter</i>)	364
Materials for the years 1918—19 in the Hungarian Archives (<i>Zs. L. Nagy</i>)	369

NEWS	371
------------	-----

BEYOND OUR FRONTIERS

German—Hungarian relations in the last War Year and the European Security. Notes on the Study of Andreas Hillgruber (<i>E. Ránki</i>)	373
<i>A. I. Danilov</i> : Some reflections to the further examinations of the theoretical-methodological problems of Historical Science	378
Our visitors from abroad	380

REPERTORY OF FOREIGN HISTORICAL PERIODICALS	381
---	-----

A kiadásért felelős: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Pataki Ferenc

A kézirat beérkezett VII. 1 — Példányszám: 700

Terjedelem: 21.84 (A/5) ív

53698/61 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ára: 12,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 10,— Ft

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1961

IV. ÉVFOLYAM 4. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Főszerkesztő:

MOLNÁR ERIK

Szerkesztik

az Intézet Igazgatóságának megbízásából

BARTHA ANTAL, LACKÓ MIKLÓS és R. VÁRKONYI ÁGNES

Szerkesztőség: Budapest, I. Úri u. 51-53. — Telefon: 160—098

Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

<i>Györffy György</i> : A magyar őstörténet néhány kérdéséről	417
<i>R. Péter Katalin</i> : Egy hegyaljai mezőváros harca az örökös jobbágyság ellen	427
<i>Mészáros Károly</i> : Az 1919 tavaszi parasztmozgalmak	442
<i>Juhász Gyula</i> : A Teleki-kormány külpolitikája a „furesza háború” idején	476

SZEMLE

Vita Mályusz Elemér „Thuróczy János krónikája” c. művéről (<i>Surányi Bálint</i>) ..	515
1848 Széchenyiye (A Tudományos Tanács vitaülése) (<i>L. M.</i>)	524
HÍREK	530

HATÁRAINKON TÚL

<i>Cseprakov</i> : Lenin imperializmus-elmélete és a kapitalizmus általános válságának új szakasza	531
Past and Present (<i>H. Haraszti Éva</i>)	543
KÜLFÖLDI VENDEGEINK.....	545

GYÖRFFY GYÖRGY

A magyar őstörténet néhány kérdéséről

A marxista őstörténetírás egyik alapja az a megállapítás, hogy az ősközösségben élő társadalom a termelőerők fejlesztése során jut el az osztálytársadalom fokára.

Ennek a folyamatnak a termelés fejlődésében megnyilvánuló változása az ősember gyűjtögető életmódjától a halász-vadász, majd a kapás földművelő-állattenyésztő fokon át a nomád állattenyésztő és ekés földművelő gazdálkodásig terjed.

Ezzel párhuzamosan a társadalom fejlődésében az őshordából kialakult nemzetség fejlődése, nevezetesen a házasodási rendjében beállt módosulás, a nemzetség bomlása, végül antagonisztikus osztályok kialakulása következett be.

Lényegében ezt a fejlődési képet vázolta fel Morgan „Őstársadalom” c. munkájában (1877), s őt alapul véve Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete” c. alapvető művében (1884), midőn a társadalom fejlődésének egymást követő szakaszaiban a vadság korának alsó, középső és felső fokát s a barbárság korának alsó, felső és középső korát különböztette meg. E marxista fejlődésképet vette alapul Sz. P. Tolszov, aki 1946-ban „Az őstársadalom történeti korszakbeosztásának kérdéséhez” c. cikkében az Engels óta felhalmozott etnológiai eredmények tanulsága alapján módosított fejlődési sémát állított fel: I. Óshorda (Az ember kialakulásának kora); II. Ósközösség (Matriarchális nemzetség); 1. Vadászgazdálkodás íj használata nélkül (Paleolit); 2. Íj és nyíl használatával egybekötött vadászgazdálkodás (Mezolit); 3. Megtelepült komplex vadász-halász gazdálkodás (Neolit); 4. Kapás földművelő-állattenyésztő gazdálkodás (Eneolit, korai bronzkor); III. Katonai demokrácia (Bronz- és Vaskor).¹

Ha az őstársadalom fejlődésének fenti rajza általában és az esetek többségére nézve érvényesnek is fogadható el, hiba volna ezt olyan fejlődési törvénynek tekinteni, amelyen minden népnek egyfőrmán át kell mennie. Ilyen törvény a termelőmód egymást váltó szakaszait illetően sem létezik. E kérdést Molnár Erik „A történelmi materializmus filozófiai alaproblémái” c. művében a következően fogalmazta meg:² „Olyan általános fejlődéstörvény... hogy minden társadalomnak vagy népnek át kellene haladnia az

¹ Az őstörténeti peridizációk történeti áttekintését és marxista elemzését nyújtja Irmgard Sellnow: Grundprinzipien einer Periodisierung der Urgeschichte (Berlin, 1961) c. művében, hol új korszakbeosztást is állít fel; periódusai: az őstársadalom korai, középső, késői és bomlási korszaka. Sellnow eredményeit, melyek tanulmányunk nyomdabúváda után váltak ismertté, e helyen nem tudtuk értékesíteni.

² II. kiad. 1961. 108. l.

őskommunizmus, a rabszolgatársadalom, a feudalizmus, a kapitalizmus és a szocializmus egymást követő fokozatain, nem létezik. Marx ezt a nézetet kifejezetten elvetette. Marx tiltakozott az ellen, hogy valamiféle »történelembölcseleti elméletet« akart volna felállítani »a fejlődés egyetemes útjáról, amelyet minden népnek sorsszerűen végig kellene járnia, bármilyenek is a történeti körülmények, amelyek között él.«³ Az egyes népek vagy társadalmak történeti fejlődése eltérő utakon haladt... A történetírónak az a feladata, hogy megvilágítsa azokat a különös történeti körülményeket, a termelőerőknek azt a különleges állapotát, amelyek egyik esetben a fejlődésnek egyik útját, a másik esetben a fejlődés másik útját határozták meg, amelyek pl. az egyik esetben a rabszolgatartó társadalom, a másik esetben a feudális társadalom kialakulására vezettek.»

A régészeti és őstörténeti kutatás már a magyar őstörténetet érintő anyagban is mutatott rá az átlagostól eltérő fejlődési jelenségekre, ha ezeknek különös történelmi körülményeit nem is sikerült minden esetben tisztázni.

Az átlagostól eltérőnek látszó fejlődést mutatnak pl. egyes társadalmak, amelyek nomád birodalmakkal kerültek szoros kapcsolatba. Kétségtelen, hogy ezekben az esetekben nem az átlagostól eltérő *autonóm* fejlődésről van szó, hanem a hódítás által megzavart fejlődésről. A hódító nomádok ugyanis azokat a népeket, amelyek önként behódoltak, meghagyták régi állapotukban, csupán adófizetésre kötelezték őket. Így pl. a türkök — kínai források szerint — a fejlett iráni öntözéses földművelő társadalmak (pl. Khorezm) leigázása után ezek uralkodóit is meghagyták s melléjük egy *hie-li-fa* című helytartót rendeltek, aki az adószedést ellenőrizte. Ugyanakkor a türkök a velük ellenséges viszonyban álló, de rokon tokuz oguz türköket, ezek legyőzése után „elrendezték”. Uralkodójukat és bégjeiket megölték, nemzetségeiket pedig átcsoportosították, esetleg áttelepítették. Végül olyan ellenséges népeket, amelyek meghódolni hajlandók nem voltak s többszörös hadjáratban kellett legyőzni, megsemmisítették. Így járt el pl. Dzsingisz khán a tőlük nyugatra lakó, egykor hatalmas najman törzsszövetséggel. A najman törzseket a mongolok gyakorlatilag megsemmisítették, a nemzetségtagokat szétszórta ill. szolgáskorba vetették. (Vlagyimircovnak a mongol társadalomról írt műve szerint e szolgaréteg neve: *unagan bogol* volt.) Figyelemreméltó, hogy különböző egymástól távol lakó török törzsszövetségekben (pl. baskírok, kirgizek között) még a múlt században is feltűnt egy-egy najman nevű nemzetség vagy ág, ami arról tanúskodik, hogy a najmanokat fizikailag nem semmisítették meg, hanem szétszórta őket. Amíg a nomád elbánás a hódolt népek társadalmi szerkezetét nem érintette, addig a megsemmisített népek esetében a nemzetség sem maradt együtt; egyes nemzetségtagokat szolgáskorba vetettek, más esetben a nemzetség legkisebb gazdasági egységeit, az aulokat szórta szét.

Abban, hogy egy társadalom a klasszikus fejlődéskép szerint fejlődik-e, avagy fejlődésében egyéni utak mutatkoznak, kétségkívül szerepe van annak is, hogy a szóbanforgó nép elzártan él-e, idegen befolyástól, gazdasági kapcsolatoktól, vagy uralomtól mentesen, avagy olyan területen, ahol a népek között szoros kereskedelmi kapcsolatok alakultak ki, a hódító hadjáratok

³ Marx 1877-i levele az „Otyecsesztvennije Zapiszki” szerkesztőségéhez. Ld. Marx-Engels Válogatott levelei, 371. l.

mindennaposak voltak, vagy éppenséggel ahol a terület népvándorlások színtere volt.

A magyar őstársadalom fejlődésében számolnunk kell a klasszikustól eltérő, sajátos vonásokkal már csak azért is, mivel a magyar nép kialakulása óta a népek vándorútján élt.

Az alábbiakban a magyar nemzetség bomlásának kérdését szeretném vizsgálat alá venni, anélkül, hogy e kérdésben végleges eredményekre jutnék.

Nem foglalkozom e helyen az előidők problémái közé tartozó matriarchátus és patriarchátus, valamint az ezzel kapcsolatos totemizmus kérdésével. Ez a probléma az újabb kutatások ismeretében bővebb megtárgyalást igényel, mint amit jelen tanulmányunk keretei megengednek. E helyen meg kell elégednünk annak megállapításával, hogy a magyarság Ural-vidéki hazájában, vogul és osztják rokonaihoz hasonlóan, apa jogú exogám totemnemzet-ségek szervezetében élt.

A honfoglaló magyar társadalom fejlődésének fő problémája, hogy miként jutott el a rokonságon alapuló nemzetségi szervezetben élő ősmagyar társadalom az osztálytagozódás azon fokára, amelyet a XI. század elején István király törvényei tüntetnek fel; a törvény ugyanis megkülönbözteti a *comes*-ek (azaz a nemzetségfők és fő tisztségviselők), a *miles*-ek (a harcos jobbágyok, katonai kíséret) s végül a *pauper aut vulgaris* (a köznép) rétegét.

A magyar nemzetségek bomlásának kezdete, viszonylag gazdagabb nemzetségfők kiemelkedése kétségtelenül megindult már az őshazában. Az Ural vidékén lakó magyarság halász és vadász életmódot folytatott, amely mellett korán kifejlődött az állattenyésztés (kutya-, ló-, szarvasmarha- és juhtartás) és földművelés bizonyos kezdeti formája. A magyarság ez időben nem volt kifejezetten állattenyésztő nép; a lovat, mint ezt Herodotos leírása a jürkákról mutatja, és egy a leningrádi Ermitázsban őrzött 2000 éves szibériai arany-lemez ábrázolása szemlélteti, vadászatra használták.

Önmaga a halász-vadász életmód nem teszi lehetővé nagy vagyon felhalmozását. A halászat és vadászat elsősorban a táplálkozás igényeit elégíti ki, a vadbőrök pedig a ruházkodásra szolgálnak.

A vadászat eredménye akkor lesz bizonyos társadalmi rétegződés elindítójává, amikor a vadbőr csereeszközzé, árucikké válik, amikor a vadászat kereskedelemmel kapcsolódik össze.

Tudvalevő, hogy az Ural-vidék, a steppe és a Fekete-tenger melléke között már időszámításunk előtt szoros kereskedelmi kapcsolatok alakultak ki. Az északi erdőlakó népek prémet szállítottak délre, melynek ellenében délről különféle iparcikkeket kaptak. E folyamat már az i. e. I. évezredben megindult, amidőn a dél-orosz steppén az iráni nyelven beszélő szkíták, majd szarmaták laktak. Tanúskodnak erről Herodotos ismeretei a szkítákon túl lakó népekről, valamint a finn-ugor, ugor és előmagyar nyelv iráni jövevényszavai (pl. *hét, tíz* számnév, *arany, szekér, öszvér, tehén, tej, hús, nemez* és *vászon* jövevényszavaink). Ennek a kereskedelmi kapcsolatnak a későbbi folytatódására mutatnak a Káma völgyében talált khorezmi feliratos ezüst serlegek s a mohamedán geográfusok híradásai (Volgai Bolgárországból Bírúni szerint halesontot, Isztakhri és Ibn Haukal szerint prémekeket szállítottak Khorezmbé).

Az irániakkal folytatott prémkereskedelem kihatással volt a magyar társadalom fejlődésére is. Ez a vagyoni különbségek fokozódásában nyilvánult. Molnár Erik ezt a folyamatot a régészet által feltárt sírok alapján ilyenformán rajzolja meg: Egyes sírok gazdagabb bronz- és vasszerszámokat,

fegyvereket tartalmaznak, ezeket nyilván prémek ellenében csereképpen szerezték be. Kiemelkedő prémvagyonra tehettek szert a nemzetségfők, akiknek a vadászatból nagyobb rész jutott. A prém ezen a területen ekkor már a pénz szerepét töltötte be. Hozzájárult egyes nemzetségfők meggazdagodásához a nemzetségek, törzsek között dúló háborúskodás, mely más nemzetségek, törzsek leigázását, prémadó fizetésére való kötelezését és rabszolgák szerzését eredményezte. A társadalmi fejlődésnek ezt a fokát mutatják a burdászok, akikről Ibn Ruszta azt írja, hogy „vagyonuk legnagyobb része mézből, menyétbőrökből és más finom bőrökből áll”. Viszont a prémvagyonon nyugvó társadalmi rétegződés korlátozottságára jellemző, hogy a burdászoknak „nincsen fejedelmük, hanem az általok lakott községekben egy vagy két főnök ítél a köztük felmerült vitákban”.

Ugyanakkor a vadásztársadalomban a prémek megszerzése fáradtságos munkától függött; minden vadász, erejétől és ügyességétől függően, de egyformán vett részt a kollektív vadászatban. A zsákmányt is egyenlően osztották meg s többet legfeljebb a nemzetségfő kapott. Ez határt szabott annak, hogy a vadásznemzetségekben éles vagyoni differenciálódás jöjjön létre.

A rokonságon alapuló nemzetség bomlása, az úr—szolga viszony megjelenése a termelőmódban beállt változással, az állattenyésztés uralkodóvá válásával kapcsolatos.

Molnár Erik gondolatmenetét követve ezt a folyamatot az alábbi módon vázolhatjuk: Az állattenyésztéssel az emberi munkaerő a saját fenntartására szükséges termékeken felül jelentős többletet termel. A vagyon magántulajdoni formája pedig a nagycsaládok közötti vagyoni egyenlőtlenségre vezet, s ezáltal megteremti a terméktöbblet kisajtításának feltételeit.

A vagyoni egyenlőtlenség a nomád társadalmakban törvényszerűen jön létre; ezt a törvényszerű folyamatot azonban a véletlenek sora közvetíti. A természeti csapások és járványok az egyik nagycsalád állattállományát súlyosan megtizedelik, a másikat megkímélik. Ehhez járulnak a folytonos rablóhadjáratok, melyek eredményeképpen egyes nagycsaládok, nemzetségek, vagy éppen egész törzsek jószágállományukat elveszítik, mások meggazdagodnak, s nyájaik gondozására idegen munkaerő igénybevételeire szorulnak. Az elszegényedett és felbomlott nagycsaládok tagjai a meggazdagodott nemzetségfők szolgálatába lépnek, s ezáltal gyarapítják az elszegényedett dolgozó nemzetségtagok számát. Ilyen módon a nemzetségekben, nagycsaládokban létrejön az úr—szolga viszony.

Vitatott kérdés, hogy az állattenyésztésre való áttérés s ezzel a nemzetség szerkezetében beköltözött változás pontosabban hol és milyen időben jött létre, az azonban kétségtelennek látszik, hogy ez a folyamat török népek szomszédságában és hatása alatt következett be. Erre mutat az a körülmény, hogy állattenyésztési szókinszünk alapvető rétege régi török (jórészt ogur-, vagy bolgár török) eredetű jövevényszó. Ide sorolható a *bika*, *ökör*, *tulok*(?), *tinó*, *ünő*, *borjú*, *ürü*, *kos*, *toklyó*, *üvecs* 'két éves juh', *gyapjú*, *kecske*, *olló* 'kecskegida', *disznó*, *ártány*, *serte*, *karám*, *ól*, *köpü*, *író*, *sajt*, *túró*, *teve*, *tyúk*, továbbá a lótenyésztés köréből *béklyó*, *gyeplő*, *tengely* és talán *kantár*.

Ilyen módon nem véletlen, hogy a régi magyar nyelvben az osztályviszonyt kifejező szópár: *ín* 'szolga' és *bő* 'nemzetségfő, úr', mely ma is él az *ínség* 'szegénység' és *bőség* 'gazdagság' kifejezésben, régi török jövevényszavaink közé sorolható.

Bő melléknevünk, melynek jelentése 'bőséges, tág, gazdag', egy *bő*

főnévre vezethető vissza, mely a X. században méltóságnév volt, s a nemzetségfőt jelölte. (Hasonló jelentésváltozás a *dús* melléknév a *doge* méltóságnévből!) Bő szavunk Anonymus Gestájában még méltóságnévként fordul elő az *Ös* (*Ušu*) névvel egybeírva: *Ös-bő* (*Usubuu*). A Veszprém várát megszálló Ös-bő vezér nevét az Árpád-kori *Ös* falu neve tartotta fenn, mely utóbb város helyé válván *Öskü* nevet kapott, s ma is e néven ismert Veszprém mellett. A falu Árpád-kori *Ös* neve világosan mutatja, hogy az anonymusi személynév csak az *Ös* elemből állott, a *bő* névelem nem tartozott a személynévhez. Bő szavunk az Árpád-korban emellett személynévként is használatos volt. Általános elterjedtségére mutat, hogy alig van vármegyéje az országnak, ahol a *Bő*, *Bőd* helynév fel nem lelhető.

A *bő* < Árpád-kori *beü* ~ *bü* szó szabályos fejleménye a török *bäg* méltóságnévnek, melynek jelentése eredetileg 'nemzetségfő' volt. Ilyen értelemben fordul elő az orchoni feliratokban, szembeállítva a *budun* szóval jelölt néppel. Radloff a török nomád társadalom szervezetéről írt tanulmányában *bej* ~ *bi* néven mint a nemzetségi alcsoport fejét mutatja be, aki a nagycsalád tagjai ill. a csatlakozott szegények felett bírói funkciót gyakorol. Az oszmán-török *bég* ~ *bej* neve és szerepe hazai történetünkben is közsismert.

Tekintve, hogy a török *bäg* > magyar *bő* olyan hangsajátságot mutat, mint régi török jövevényszavaink (pl. *inäg* > *ünő*), a fogalom meghonosodását is e korai periódusba kell helyeznünk.

Hasonló körből ered 'szolga' jelentésű régi *in* szavunk, mely I. László törvényében (III. 2) tűnik fel többes *ewnek* 'inek' alakban (illorum qui dicuntur *ewnek* vel servi), s kódexirodalmunkban gyakran szerepel *eenseg*, *önseg*, *evnseg*, *ünség* alakban 'servus' jelentéssel. A legkorábbi *ewn* alak szabályszerű fejleménye az ó-török (ujgur) *äwin* ~ *iwin* szónak, melynek jelentése 'mag, magzat, gyümölcs'. Az azonos jelentésű török *urug* ~ *uruh* szónak 'mag, magzat' jelentése mellett 'nemzedék, nemzetség, rokonság' 'proles' értelme is kifejlődött, s a 'proles' > 'proletarius' jelentésváltozás mutatja meg annak a jelentésváltozásnak az útját, amit *in* szavunk megtett. A 'nemzetség' > 'szolga' jelentésváltozásra felhozható a szláv *čeljad* 'család' > 'cseléd' jelentésváltozása. Ez a jelentésváltozás arra a társadalmi folyamatra világít rá, hogy az ínség 'szolgaság' elsődlegesen az elszegényedett rokonokból, nemzetségtagokból alakul ki, mely utóbb bővül a csatlakozott szegény idegenekkel.

Aligha tévedünk, hogy ha az úr—szolga viszonyt, ill. az antagonisztikus osztályokat kifejező *bő* és *in* szavunkat ugyanabból a korból származtatjuk, amelyben állattartási jövevényszavaink zöme honosodott meg nyelvünkben.

E kérdés kapcsán nem feledkezhetünk meg arról a különbségről, ami az ugor eredetű magyarok és a törökök termelőmódja között fennállt. A magyarokkal szomszédos és velük részben összekeveredve lakó ogur-törökök sokkal előbbre álltak társadalmi fejlődés tekintetében. Fejlettebb állattenyésztésükből kifolyólag az állatvagyon náluk sokkal élesebb társadalmi ellentétet eredményezett. Gazdag nemzetségfők, törzsfők emelkedtek ki közülük, akik nemzetségeik, törzseik élén szövetkeztek egymással támadó háborúra és védelemre. Mikor 463 körül az ogur törzsek feltűnnek, már törzsszervezetben élnek. Az *onogur* név, mely „tíz törzs”-et jelent, elárulja a törzsszövetésbe tartozó törzsek számát is.

A török nemzetségfők és törzsfők számottevőbb állatvagyonon nyugvó hatalma kétségtelen fölényt biztosított számukra a kevésbé differenciált magyar nemzetségek felett, s bizonyára ez az oka, hogy a magyarság török

törzsszövetségben, jórészt török nevű törzsekbe tömörülve jelent meg a történelem színpadán. A magyarság idegenek által használt török eredetű *ungar* (= onogur) neve mellett felhozhatjuk itt török eredetű *Kürt*, *Gyarmat*, *Tarján*, *Jenő*, *Kér* és *Keszi* törzsneveinket, melyek többsége még az Uralvidéken alakulhatott ki.

Az állattenyésztésnek a társadalom fejlődésére ható szerepéről szólván nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a magyar nyelv régi török jövevényszavai között egy jelentékeny csoport a földművelés szókincsét képviseli (*tarló*, *búza*, *árpa*, *eke*, *sarló*, *boglya*, *szérű*, *szór*, *őröl*, *dara*, *szőlő*, *szűr*, *bor*, *söprő*, *komló*, *kender*, *tiló*, *csöpi*, *orsó*, *borsó*). Ha azonban honfoglaláselőtti török jövevényszavainkat hangtörténeti szempontból vizsgálat alá vesszük, néhány adathból kifejezetten úgy tűnik, hogy az állattenyésztés szavai egy korábbi, a földművelés szavai egy későbbi rétegbe tartoznak.

Az őstörök szókezdő *j-* valószínűleg bolgár-török *dzs-* hangon keresztül a csuvasban *szj-* hanggá fejlődött. Jövevényszavaink mind a három fejlődési stádiumot képviselik: 1. *j-*: *ír* 'rajzol, ró' és *író* 'vajköpülés mellékterméke'; 2. *dzs-*: *gyalom* 'nagy kerítőháló', *gyertya* 'halászati világítóeszköz', *gyapjú*, *gyeplő*; 3. *szj-*: *szérű*, *szőlő*, *sarló*, *szűcs*.

Az első csoportba tartozó *ír* szó újabb vélemény szerint ugor-kori török jövevényszó lehet, ami azt mutatja, hogy a hasonló hangalakot mutató, az állattenyésztés körébe vágó *író* szó szintén igen korai átvétel.

Ugyanakkor vitán felül áll, hogy a bolgár-török *dzs-*ből fejlődött csuvas *szj-* viszonylag kései fejlemény. Ez világosan arra mutat, hogy a korábbi *dzs-*t tükröző két halászati műszó (*gyalom* és *gyertya*) és két állattenyésztési kifejezés (*gyapjú* és *gyeplő*) egy korábbi periódusban — nyilván a halászat fejlődésének kedvező Ural—Volga vidéken — került nyelvünkbe, míg a későbbi *szj-*-et tükröző három földművelési kifejezés (*szérű*, *szőlő*, *sarló*) egy későbbi periódusban, éspedig a Fekete-tenger vidékén, ahol a szőlő is megterem.

Ha a török szókezdő *j-* három, illetőleg négyféle magyar képviselőt pontos időhatárokhöz nem is köthetjük (főleg a *gy-* esetében, mely egyrészt belső magyar *j- > gy-* fejlődéssel is magyarázható, vö. finnugor *gyökér* és *gyalog*, másrészt későbbi átvétel is lehet valamely *dzs-*s dialektust beszélő török nyelvből), jövevényszavaink zömére irányadó lehet az alábbi táblázat:

őstörök * <i>j-</i>	~ uráli, finnugor	<i>ny-</i> (<i>nyal</i> , <i>nyak</i>)
ősbolgár * <i>j-</i>	~ ugor	<i>j-</i> (<i>ír</i>)
bolgár * <i>dzs-</i>	~ előmagyar	<i>gy-</i> (<i>gyalom</i> , <i>gyertya</i> stb.)
csuvasos <i>szj-</i>	~ ómagyar	<i>sz-</i> (<i>szérű</i> , <i>szőlő</i> stb.)

A viszonylag kései csuvas *-d- > -z-* (*-ghd- > -z-*?) hangfejlődést mutatja *búza* és *tűzok* szavunk. Az elsőt odasorolhatjuk a földművelés szavai, a *sarló*, *szérű* és *szőlő* mellé, a második újabb földrajzi útbaigazítást ad e szavak átvételének helyéhez; *tűzok* ugyanis csak a steppéken él, tehát a magyarság későbbi lakterületén.

Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink hangtörténeti szétválasztása tehát szintén amellet szól, hogy a fejlettebb állattenyésztés szókincse egy korábbi periódusban és lakterületen — minden bizonnyal az Urál-vidéken — került nyelvünkbe, a földművelés szókincse pedig egy későbbi periódusban a ligetes steppe övében.

Ezzel a megállapítással összhangban van, hogy amíg az őshazában maradt baskíriai magyarokról Julianus kifejezetten azt írja, hogy „földet nem művelnek”, addig a magyarok etelközi hazáját leíró mohamedán geográfusok (Ibn Ruszta és Gardízi) szerint a magyaroknak „sok szántóföldjük van”.

A földművelésnek a steppevidéken való kifejlődéséről tanúskodnak a Don- és Donyec-vidéki újabb ásatások, amelyek a kazár uralom korszakából számos ekevasat hoztak felszínre.

A földművelés a nemzetség differenciálódásában további lépést jelent előre. A társadalom nagy többsége, mely nyáron földjét műveli és állatait gondozza, a telet pedig a folyók mellett halászva tölti el, kénytelen felhagyni a rendszeres katonáskodással, a rablóhadjáratokban való részvétellel. Ezt nem teszi lehetővé sem a folyamatos termelő munka, sem a kialakult úrszolga viszony. Az „ínség” már állandó kisajátítható terméktöbbséggel rendelkezik, amelyre a nemzetségek közül alakult „bőség” rétege rendszeresen igényt formál.

Ugyanakkor a nemzetségek nem mondanak le a kalandozásokból, rablóhadjáratokból eredő zsákmányról sem, ezt pedig csak egy állandó jellegű hivatásos katonaréteggel, az ún. katonai kísérettel tehetik. Így ékelődik a nemzetségek és az inség rétege közé egy harmadik réteg, mely már közvetlenül nem vesz részt a termelésben, ugyanakkor katonáskodás mellett felügyel a termelésre, a terméktöbbség elsajátítására, és így eszközévé válik az elnyomásnak.

A nomád társadalmakban kifejlődött katonai kíséret rétege a mongol társadalom beható tanulmányozása révén vált ismertté. Vlagyimircov 1934-ben kiadott „Общественный строй Монголов (Монгольский кочевой феодализм)” c. művében rajzolta meg a mongol *nökör* 'kísérő katona' jellemző vonásait. Molnár Erik 1945-ben mutatott rá, hogy e réteg meglétével a honfoglalás előtti magyar társadalomban is számolnunk kell. Németh Gyula 1953-ban „Kun László nyögérei” c. tanulmányában fejtette ki, hogy a *nöger* réteg a kun társadalomban is megvolt.

A nomád kísérő katona megtalálható a gazdag nemzetségek, törzsfők, főmúltóságok és az uralkodó kagán kíséretében egyaránt. Urához személyi függőség révén tartozik; résztvesz az ura által vezetett hadjáratokban, részesül a zsákmányból, békében pedig gazdasági ügyeket intéz, urát mindenüvé kíséri. Jellemző vonása, hogy idegen nemzetségből, törzsből rekrutálódik, s így ura parancsát saját népével szemben is gátlástalanabban hajtja végre.

Ibn Ruszta és Gardízi tudósít arról, hogy az etelközi magyarok vezére 20 000 lovassal vonul ki hadjáratra. E 20 000 lovason elsősorban a magyar társadalom középső rétegét, a vezér, a törzsfők és a nemzetségek lovas katonai kíséretét kell értenünk. Kiderül ez abból, hogy a lovas szóra az arab forrás a *fárisz*, a perzsa forrás a *szuvar* szót használja, s ugyanezen kifejezéssel él, amikor a kazár társadalom ismertetése során közli, hogy a kazár alkirály „tízezer lovassal vonul ki, akiknek egy része katonaköteles és zsoldot kap, a másik részét pedig a gazdagok állítják ki”. A kazár „lovások”, akiket az uralkodó és a gazdag bégek tartanak el, kétségtelenül a kísérő katonák rétegét jelentik. A magyar 20 000 lovas a kísérő katonák mellett magában foglalhatta az elegendő jószággal rendelkező nagycsaládok harcra kész tagjait is. A halászó, állattenyésztő és földművelő „ínség” viszont nem volt kötelezhető rendszeres katonai szolgálatra, bár nem állíthatjuk, hogy szükség esetén fegyverforgatók nem kerülhettek közülük a nemzetségek vezette seregbe.

A középső réteg 20 000-es száma egy további számítással is igazolható.

A magyar törzsszövetség Konstantinos Porphyrogenetos szerint 7 magyar törzsből és a három csatlakozott kabar törzsből állott. A besenyő törzsszövetségről ugyanó azt írja, hogy minden törzs öt nemzetségből állott. A 4 ill. 6 részre tagolódó székely beosztás alapján átlagosan a magyar viszonyokra mi is elfogadhatjuk az 1 törzs : 5 nemzetség arányt, s ennek alapján a magyar nemzetségek számát kb. ötvenre tehetjük. Ez a szám nagyjából egyezik a magyar nemzetségek területén kialakult vármegyék számával. A XI. században a krónikák alapján 45-re tehető a magyar vármegyék száma; ez a szám a bécsi medence kiürítése előtt megközelíthette az ötvenet.

Ha a katonai kíséret 20 000-es számát 50-nel elosztjuk, nemzetségenként 400 főt kapunk. Ennyi volt egy XI—XII. századi vármegyei csapat hagyományos kerete.

A fenti fejtegetés eredményeit összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a magyarság termelőmódja a ligetes steppére, ill. a steppére való leköltözés után megváltozott, amennyiben a korábbi halászat és állattenyésztés mellett előtérbe nyomult a földművelés, ezzel párhuzamosan pedig a nemzetség társadalmi szerkezetében olyan változás következett be, amelynek során a rokonsági kötelékek erősen meglazultak, vagy éppenséggel megszűntek, s a bőség és inség antagonisztikus osztályai közé egy új réteg, a nemzetségfők katonai kíséréte ékelődött.

A magyar társadalmat az erre felé való fejlődés útján érte az a hatás, amely a magyar törzseket egy nomád állam, a kazár birodalom részévé tette.

Az a társadalom, amely kiterjesztette uralmát a magyar törzsekre, türk eredetű volt. Jóllehet a türkök termelőmódja, a nomád állattenyésztés, nem egyezett a magyarokéval, társadalmi rétegződésük hasonló képet mutatott. Az orchoni feliratok szerint a türk társadalom négy rétegre bontható. Alapvető réteg az aulokra, nemzetségekre és törzsekre tagolódó *nép (budun)*, mely felett a *bégek*, a nemzetségfők és törzsfők rétege helyezkedik el. A türk birodalmat a köktürk törzs főnöke szervezte meg más török és idegen törzsek leigázásával és hódoltatásával. Ilyen módon a társadalom fölé emelkedett a *kagán és családja*, mely uralmát a saját és a főmértóságai alá rendelt *katonai kísérettel*, a *bujrukokkal* gyakorolta.

Ezt a rendszert honosította meg Istemi, az első nyugati türk kagán az Altájtól a Fekete tengerig terjesztett birodalmában; e birodalomból fejlődött ki a kazár kaganátus, mely a magyar törzsszövetséget is uralma alá hajtotta és átplántált kazár intézményeket a magyar társadalomba, amelyek a magyarság 830 körüli önállósulása után is fennmaradtak.

A türk-kazár felépítmény némely elemének továbbéléséből arra következtethetünk, hogy a kazár uralom idején a magyarság fejlődése elérkezett a nomád osztálytársadalom szintjére.

A legkézzelfoghatóbb türk hagyaték, a magyar rovásírás önmagában is sokat mond, az írás megőrzésének társadalmi feltételei azonban többféle módon magyarázhatók.

Messzebbmenő következtetést vonhatunk le az alábbiakból:

A magyar törzsszövetség élére két fejedelem került; a névleges hatalommal rendelkező kündü és a tényleges hatalmat kezében tartó gyula. Nem kétséges, hogy ennek előképe a kazár kettős királyság volt, de van alap annak feltevésére is, hogy a szakrális főfejedelem méltóságát — türk-kazár szokás szerint — a kazár kagán valamelyik rokona nyerte el.

Ezt a feltevést alátámaszthatjuk azzal, hogy a nyugati türk birodalmat alapító és már az orchoni feliratokban mennyei ősként szereplő Istemi kagán neve a magyar hitvilágban tovább élt Isten nevében. Kétségtelen bizonyítéka ez annak, hogy a magyarság a kereszténység felvétele előtt egy főistent tisztelt, és az egyisten tisztelete a kazár birodalomba való tartozás idején honosodott meg. E jelenség társadalmi hátterét Molnár Erik következő szavai magyarázzák:⁴ „A fetisizmust felváltó animizmus — a természeti jelenségek antropomorf átszellemesítése — abban a mértékben adott helyt az istenekben, majd a főistenben való hitnek, amelyben a hajdani apró nemzetségek törzsszövetségekben, majd hatalmas deszpotikus államokban egyesültek. A babiloni főisten, Marduk, a Hammurabi dinasztiával párhuzamosan emelkedett fel és szívta magába a többi isten alakját. Engels szerint 'az egy isten sohasem jött volna létre az egyeduralkodó (keleti deszpota) nélkül.'"⁵

E tételt visszafordítva: Az egyistent hívó IX. századi magyarság társadalmi szervezete el kellett jusson a nemzetségeknek törzsszövetséggé, sőt állammá szerveződésének fokára.

ДЬ. ДЬЁРФИ

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ ВЕНГРОВ

Резюме

Марксистская историография древней истории признает основной периодизацию, основанную на развитии производительных сил, которую разработал Энгельс по Моргану и которую в новейшее время пересмотрел наряду с Толстовым Сельнов. Следуя Марксу Эрик Мольнар тоже подчеркивает, что это не такой закон развития, который имеет действие в одинаковой мере в истории всех народов, и что есть и развитие, различное от общего. Различный путь развития проходили народы, вступившие в связь с кочевыми народами, между прочим и древние венгры. В Приуралье древние венгры занимались рыболовством и охотой, расслоение древних венгерских родов началось с торговли мехом. Под влиянием соседних огузо-тюркских народов-скотоводов древние венгры развивали скотоводство, вследствие этого наряду с богатыми главами родов образовался слой присоединенной бедноты; они назывались в древнем венгерском языке *bő* 'господин' > турецкий *bâg* и *in* 'слуга' > турецкий *âwin*. Заимствованные из турецкого языка слова венгерского языка, связанные с земледелием происходят из более позднего периода, как можно установить на основе фонетики, чем связанные с рыболовством и скотоводством. Согласно мусульманским географам венгры в IX в. занимались уже и земледелием. В это время могло происходить разложение родов и между слоями господ и слуг появилась как третий фактор дружина. Венгры стали частью государства кочевых хазар и около 830 г. отложившись от них они создали самостоятельное кочевое государство.

GY. GYÖRFFY

SUR QUELQUES PROBLÈMES DE LA PRÉHISTOIRE DES HONGROIS

Résumé

L'historiographie marxiste adopte pour la préhistoire les divisions chronologiques basées sur le développement des forces productrices, divisions qui, à la suite de Morgan, avaient été mises au point par Engels et revisées d'abord par Tolstov et dernièrement, par Sellnow. Après Marx, Erik Molnár souligne également que cette loi

⁴ A történelmi materializmus filozófiai alapp problémái. II. kiad. 1961. 9.

⁵ Marx—Engels művei 21. köt. 45. l. Orosz nyelvű kiadás.

n'est pas de celles qui sont valables pour tous les peuples, qu'il existe notamment aussi un développement qui s'écarte du développement normal. C'est précisément une telle évolution particulière que connurent les peuples qui se trouvaient en rapport avec les peuples nomades, c'est à dire aussi les Hongrois primitifs. Le mode de production des Hongrois primitifs était, dans la région de l'Oural, la pêche et la chasse; la différenciation des clans s'amorça parallèlement au commerce des peaux. Sous l'influence des voisins oghours-turcs, éleveurs de bétail, les Hongrois passèrent également à l'élevage, en conséquence de quoi il se forma à côté des chefs des grandes familles riches, une couche de pauvres; les noms en ancien hongrois étaient: *bő* „seigneur” > turc *bäg* et *in* „serviteur” > turc *ävin*. Les mots d'emprunt turcs de la langue hongroise relatifs à l'agriculture, remontent, selon le témoignage de la phonétique, à une période ultérieure. D'après les géographes mahométans, les Hongrois du IXe siècle cultivaient déjà la terre. C'est à cette époque que devait s'opérer la désagrégation des clans qui s'accompagna de la formation d'une troisième couche entre celle des seigneurs et celle des serviteurs, et qui fut l'escorte militaire. Les Hongrois furent intégrés à l'Etat nomade des Khazars, puis, détachés de ceux-ci vers 830, ils créèrent un Etat nomade indépendant.

R. PÉTER KATALIN

Egy hegyaljai mezőváros harca az örökös jobbágyság ellen

(Olaszliszka küzdelme földesuraival a XVII. században).

A XVI. század utolsó szakaszában és a XVII. század első felében három tényező volt döntő hatással a magyar fejlődésre: a „második vagy örökös” jobbágyság kialakulásának, illetve megszilárdulásának folyamata, az egyre erősödő ellenreformáció és az önállósult erdélyi fejedelemség vezetésével megindult Habsburg-ellenes küzdelem. A kor egymáshoz sokrétűen és bonyolultan kapcsolódó eseményei tipikusan és jól megfoghatóan tükröződnek Olaszliszka történetében.

Olaszliszka a Hegyalja egyik gazdag mezővárosa volt. Eredetileg királyi birtok, IV. Béla adományozta a szepesi prépostnak és káptalannak.¹ Hosszabb, rövidebb megszakításokkal az ő kezükön is maradt és végig ők voltak a helység legnagyobb birtokosai.² Olaszliszka lakói szinte kizárólag szőlőtermeléssel foglalkoztak már a XVI. század végén.³ Még a XVII. század végén is harmadik a hegyaljai mezővárosok között — Tállya és Mád után — szőlőterületének nagysága szempontjából.⁴ 1644-ben felvett urbáriuma⁵ 86 egész telket sorol fel 89 családfővel, 66 féltelket 71 családfővel és 145 zsellért.

1566-ban azok a tatár hadak, amelyek eredetileg János Zsigmond megsegítésére jöttek, de végül magának a fejedelemnek kellett őket szétvernie, a Hegyalja sok helységével együtt Olaszliszkát is feldúlták.⁶ Előzőleg a város birtoklása a Perényiek hatalmaskodásai miatt bizonytalan volt, most 1567-ben, Perényi Gábor halála után az országgyűlés visszajuttatta Liszkát a káptalan és prépost tulajdonába.⁷ Ezzel a város életének rövid ideig tartó felemelkedő szakasza kezdődött: földesurai elsősorban a lakosság számszerű gyarapítására törekedtek, ezért Liszka már meglevő jogait különböző privilégiumokkal bővítették. 1596-ban Pethe Márton préposttól kapott Olaszliszka kiváltságlevelét,⁸ amely a város lakóinak robotját évi két napban szabja meg,

¹ Az erre vonatkozó oklevelet III. András által megerősített formájában Wagner adta ki. *Analecta Scepusii sacri et profani*. Viennae 1774. 303. l.

² Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Borovszky Samu. Zemplén vármegye. Bpest. é.n. 95. l.

³ A Pethe Márton szepesi préposttól 1596-ban kapott kiváltságlevelük szerint azért kapnak különböző jogokat a bor eladásával kapcsolatban, mivel csak szőlőtermelésből élnek. Az oklevél eredetije: Sátoraljaújhelyi Kazinezy Ferenc Áll. Levéltár (továbbiakban: KL.) Liszkai iratok (L. i.) 4. sz.

⁴ A 1696-os összeírás Zemplén megyére vonatkozó része alapján. Országos Levéltár (O. L.) Dicális összeírások A. 2676.

⁵ OL. *Urbaria et Conscriptiones* (U et C) 18/l.

⁶ *Mosolygó Jenő* : Tokaj és vidéke. Bpest. 1930. 162. l.

⁷ 1567. évi 32. törvényeikk.

⁸ A kiváltságlevél Rudolf és Ferdinánd által megerősített formájában: KL. L. i. 4. sz.

szőlőmunkájukat pénzen megválthatóvá teszi, az egész évi kocsmáltatást a városnak biztosítja és megtiltja idegen bor behozatalát. Nagymértékben kedvez tehát Liskza árutermelésének. Pethe Márton kérésére Rudolf császár is gyarapította a város jogait: a Mátyás királytól kapott évi egy vásár helyett négyet engedélyez⁹ és pallosjogot ad Liskának.¹⁰

Úgy látszik, a város előnyös jogi helyzete sokakat vonzott, a lakosság rohamosan nőtt, ugyanis már az 1610-es években határozottan megváltozott a földesurak viszonya Olaszliszkához. Megindítják támadásukat a város ellen. A támadás ellenreformációs jelleggel indul, mivel elsősorban a protestáns gyülekezetet sújtotta, azonban nem tart sokáig, hogy a földesúr és a város harca leplezetlenül a szőlők birtoklása, tehát végső soron az árutermelés és Olaszliszka privilégiumai körül bontakozzék ki.

Olaszliszka lakóiról Szatmárnémety Mihály Dominica Catechetica című művének híres ajánlásában azt írja, hogy őket Balsarati Vitus János — a prédikátor és ismert orvos — reformálta, aki 1530-ban került Liskára.¹¹ A XVII. század elején tehát már régen protestáns volt a helység, sőt 1616-tól itt volt lelkész Miskolczi Csulyak István, a kor egyik legbefolyásosabb protestáns egyházi személyisége.¹² Miskolczi Csulyak István jellegzetes képviselője a mezővárosi prédikátorok rétegének. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy kéziratos feljegyzései¹³ alapján ismerjük kiadatlan verseinek egész sorát, amelyek az itt tárgyalt időszakban születtek. Ezeket a városi élet különböző alkalmaira írta és fény derül általuk a földesurakkal való harcnak több eseményére is. Versei azt mutatják, hogy szívvel, lélekkel résztvevő Olaszliszka életének minden mozzanatában és ezen túlmenően kiderül, hogy a város lakosságának viszonylag haladó rétege mellett foglalt állást. Megjegyzendő azonban, hogy a magyarországi puritánizmussal való viszonyában nem tudott túllépni osztályának és az egyházi hierarchiában elfoglalt helyzetének — zempléni esperes volt, a tiszántúli püspök nélküli egyházmegye vezetője — korlátain: a puritánizmus képviselőit nagyon élesen támadta.¹⁴

Itt, Olaszliszkán, a protestáns város és a katolikus földesurak harcában világosan megmutatkozik az ellenreformáció lényege, hogy tudniillik az tulajképpen a szabadparaszti törekvések elnyomásának egyik eszköze volt a birtokos osztály kezében.

A földesuraknak a város ellen indított támadásában az első lépés valószínűleg az volt, hogy elvették a gyülekezet templomát. Erre vonatkozóan konkrét adatunk nincsen, az azonban tény, hogy 1614-ben nem a templomban tartották az istentiszteleteket,¹⁵ holott középkori templomukat Bocskay István újjáépítette.¹⁶ A földesúri támadással kapcsolatban az első konkrét

⁹ Az adománylevél eredetije. KL. L. i. 2. sz.

¹⁰ Az oklevél eredetije: KL. L. i. 5. sz.

¹¹ Idézi: *Szirmay Antal*: Notitia historica comitatus Zempleniensis. Buda, 1804. 58. l.

¹² Naplófeljegyzéseit Zoványi Jenő adta ki 1927-ben. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. XI. évf. 121–157. l.

¹³ Széchényi Könyvtár Kézirattára. Quart. Lat. 656.

¹⁴ Miskolczi Csulyak István és a puritánusok viszonyára újabban ld. *Makkai László*: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bpest. 1952. A magyar puritánus mozgalom előkészítő szakasza (1630–1646) c. fejezet.

¹⁵ Ez az alább tárgyalt 1614-es megyei vizsgálat egyik tanújának vallomásából tűnik ki.

¹⁶ *Borovszky S.*: i. m. uo.

adat egy, a „prédikátorsághoz tartozó” háznak az elvételére vonatkozik, amely ház a káplán lakásául szolgált és amihez kapcsolódott az a „leveles szín” is, ahol az istentiszteletet tartották. A jelzett házat a káptalan két megbízottja elfoglalta, a földeket pedig Gomba Mátyás tiszttartó használta. A prédikátor kérésére a megye vizsgálatot rendelt el, az ügy sokáig húzódott, végül 1614-ben zárult le, amikor a földesurakat felszólították a ház és a földek visszaadására.¹⁷ Ez valószínűleg meg is történt, mivel ennek a háznak az ügye 1614 után nem szerepel a város sérelmei között.

A város és a földesúr viszonyára 1630-ig nincsen újabb adatunk. 1630-ban azonban igen hevesen robbant ki az ellentét. A harc tulajdonképpen ekkor indul meg Olaszliszka és Hosszútóthi László prépost személyében földesurai között, amennyiben eddig a város lakói nem léptek fel nyíltan a földesúrral szemben, tehát csak a prépost egyoldalú támadásairól lehetett szó. 1614-ben ugyanis, a kápláni ház ügyében lefolytatott vizsgálatra eredetileg liszkaiakat hívtak tanúul, ők azonban a harmadik idézésre visszaírtak, hogy „Uroknak Tyztartoia parancsolattia ellen nem mernek az vallásra rea menny, es semmit vallany”. Végül „kwlseő Wydekij” tanúkat kellett hívni.¹⁸ Úgy látszik tehát, a város lakói — a behívottak különböző vagyoni helyzetű emberek voltak, élükön a bíróval — még ilyen formában sem mertek szembe-kerülni földesuraikkal. A liszkaiak harcias fellépése tehát igen későn kezdődött, aminek oka a város életétől látszólag távoleső eseményben keresendő, abban tudniillik, hogy 1622-ben a hét elcsatolt vármegyével ez a terület is Bethlen Gábor fennhatósága alá került.

Az erdélyi fejedelemnek az önálló magyar királyság helyreállítására irányuló politikája és az ellenreformációval való szembenállása, jóllehet teljesen feudális alapokon nyugodott, mégis időnként és időlegesen bizonyos szabadparaszti törekvések tendenciáinak érvényesülését segítette.¹⁹ Olaszliszka katolikus földesurával való harcában bizton számíthatott az erdélyi fejedelemség támogatására. Bethlen Gábornak a Hegyalja felé irányuló birtokpolitikája közvetlenül érdekeltté tette a fejedelmet a gazdag hegyaljai mezőváros és földesurainak harcában.²⁰ Igen valószínű tehát, hogy Liszka 1629 végéig, Bethlen haláláig az ő politikájának védelmét élvezte, ezért került csak 1630-ban sor nyílt harci fellépésre a város részéről.

1630 májusában a liszkaiak kieszközölték Ferdinándnál a Pethe Márton-tól kapott privilégium megerősítését.²¹ Az ellentét ekörül robbant ki. Úgy látszik, Olaszliszka lakói régi földesúri kiváltságaikra hivatkozva tagadták meg Hosszútóthi követeléseit, mire a prépost kétségbe vonta azok létezését. A város nem nyugodott bele jogainak ilyen úton való elvesztésébe, és lépéseket tett a privilégium megújíttatása érdekében, ami ellen a földesúr a leghevesebben tiltakozott. Liszkának végül is sikerült végrehajtania ezt a tervét,

¹⁷ Az adatok a megyei vizsgálat 1614. szept. 11-én felvett jegyzőkönyvéből valók. KL. L. i. 101. sz.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Az erdélyi fejedelemségnek ezidőben játszott szerepére vonatkozóan ld. *Makkai László*: A kuruc nemzeti összefogás előzményei. Bpest. 1956. 85–89. l. Az erdélyi fejedelemség politikájával kapcsolatban az utóbbi hónapok történészvitáin különböző álláspontok merültek fel. Ezek nyilvánosságra fognak kerülni. Remélem, hogy ez a dolgozat is nyújt néhány adatot a kérdésre vonatkozóan.

²⁰ Bethlen Gábornak a Hegyalja felé irányuló birtokpolitikájára: *Makkai László*: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bpest. 1954. 16. l.

²¹ Eredetije: KL. L. i. 4. sz.

mire Hosszutóthi felszólította őket az oklevél bemutatására — a sok hasonló eset alapján feltételezhetjük, hogy valószínűleg meg akarta azt semmisíteni —, s mikor felszólításának a lizskaiak az ezer forint bírság terhe mellett sem voltak hajlandók eleget tenni, káptalanjával írásba foglaltatta tiltakozását. Kijelentette, hogy a császári privilégium-adás „contra jura regni nec non humanas divinasque leges” történt, ezért semmisnek nyilvánította azt.²² Ebben az időben már általánossá vált a birtokos osztály részéről az a gyakorlat, hogy a korábban kölcsönösen érvényesnek tekintett megállapodásokat nem vették figyelembe jobbágyaikkal szemben, másrészt pedig érvényt szereztek azon felfogásuknak, hogy a király semmilyen joga nem szólhat bele a birtokos és jobbágysági ügyeibe, így mezővárosi és városi privilégiumokat is csak a rendek beleegyezésével adhat. A központi hatalom általában — úgy mint ebben az esetben is — igyekezett ezeket, a rendek hatalmát erősítő törvényeket megkerülni.²³

1630-tól kezdődően éles harc bontakozott ki Olaszliszka és földesurai között. Három irányból indult támadás a város ellen: a földesurak harcot folytattak a város önállósága és privilégiumai ellen, a városi árutermelésben való részesedésért, tehát szőlőbirtokokért és végül a robot növeléséért.

A mezővárosok önkormányzata a szabad bíróválasztáson alapult. A bíró képviselte a várost a földesúrral szemben és fordítva: a földesúr, illetve tisztartója a bíró személyén keresztül érintkezett a várossal, ilyen módon a iudex személye mind a két fél szempontjából jelentős volt. Olaszliszka esetében a földesurak a bíró szabad választásának nem álltak útjába, ragaszkodtak azonban ahhoz, hogy a megválasztott bírót a legrövidebb időn belül bemutatásuk nekik. Január elsején volt a bíróválasztás és vízkeresztkor, azaz január 6-án kellett bemutatni. A város viszont rendszeresen heteket késett ezzel,²⁴ valószínűleg azért, hogy az új bíró már átvegye az ügyeket mire a földesurak elé került és kisebb lehetőségük legyen arra, hogy még hivatalba lépése előtt befolyásolják. Csak 1641-ben történt, hogy a bíróbemutatás határidejét január 20-ig kitolták.²⁵ Olaszliszkán — úgy látszik — nem került sor arra, hogy a földesurak a megválasztott bírót ne fogadják el, legalábbis semmi adat nem utal erre, azt azonban hangsúlyozzák, hogy a bíró választásával a lizskaiak a földesuraknak „igyekezzenek kedvét keresni”.²⁶ Különösen lényegesnek látszik ez akkor, ha kapcsolatba hozzuk azzal az — alább részletesen tárgyalt — demokratizálódási folyamattal, ami a város vezetésében a földesúrral való harccal párhuzamosan végbement.

Olaszliszka önkormányzati jogainak csökkentésére irányult a földesuraknak az a törekvése, hogy a lizskai joghatóság alá tartozó büntetőperek

²² A tiltakozást bejelentő irat K.L. L. i. 1. sz. Ebből hámozható ki az események menete. Hasonló események játszódtak le Győrben néhány évvel később. Győr ekkor még a pozsonyi káptalan tulajdonában volt, és az 1640-es évek második felében a káptalan sorozatosan tiltakozik a Győr mezővárosnak adott királyi privilégiumok miatt. (Ez még jóval azelőtt történt, hogy Győr szabad királyi város rangjára emelkedett volna.) *Csizmadia Andor*: Győr küzdelme a szabad királyi város rangért. Győr. 1943. 13–15. l.

²³ A kor jellemzésére ld. az új egyetemi tankönyv sajtó alatt levő második kötetének Makkai László által írt fejezetét. A korra vonatkozó, hivatkozás nélküli megállapításaimat ennek alapján tettem.

²⁴ 1641-ből ismert egy megyei feljegyzés, amely szerint a földesurak tiltakoznak az ellen, hogy a lizskaiak a bírót hetekkel vízkereszt után mutatják be. (K. L. 99/l.)

²⁵ Uo.

²⁶ Egy 1642-ben létrejött megállapodás szerint (KL. L. i. 6. sz.)

saját bíróságukra vonják, aholis sorozatosan kegyelmet gyakoroltak.²⁷ Ezt tudva, sokan maguk „confugiáltak” a bíró „hire nélkül” a földesurakhoz.²⁸ Ők természetesen nem ingyen adták a felmentést, a kor szokása szerint valószínűleg súlyos kötelezvények ellenében, sőt főbenjáró ügyekben teljes jobbagyi kötöttség kimondása mellett. A lizskaiak természetesen tiltakoztak a földesurak ilyen eljárása ellen, és pallosjogukra hivatkozva maguknak követelték az ítélkezés jogát a territoriumukban elfogottakkal szemben. Heves viták voltak az úriszék helyének kérdésében is. A lizskaiaknak az lett volna előnyös és azt követelték, hogy az úriszéket Olaszliszván tartassák, a földesurak viszont a káptalan székhelyén hívták össze.²⁹ Liszka lakosai számára ez nagyon hátrányos volt. Egyrészt kényelmetlen és időrabló a legkülönbözőbb ügyekben ilyen nagy távolságra utazni, másrészt, ha az úriszéket nem Liszván tartották, azon idegen megye képviselői vettek részt. A zömében protestáns nemességű Zemplén megye általában támogatta Olaszliszván katolikus földesurával szemben, így a lizskaiak számára igen előnyös lett volna, ha Zemplén kiküldöttjei ülnökölnének az úriszéken. Az is szokása volt a prépostnak, hogy okkal, ok nélkül a bírakat citálta az úriszéki ügyekben és nem fogadta el, ha azok csak követeket küldtek. Ezt igen sérelmesnek találták a lizskaiak, hiszen sokkal magasabb fórumokhoz, például a császárhoz sem maga a bíró szokott menni, hanem követeket vagy követet küldött, aki „personaliter veniens sua, ac prudentum et circumspectorum . . . iudicis primarii et iuratorum ceterorumque universorum civium et inhabitatorum . . . oppidi Olasz Liszka nominibus et personis”³⁰ terjesztette elő az ügyet. A bírák egyetlen tiltakozási lehetősége az volt, hogy egyszerűen nem jelentek meg az idézésen, és ezt gyakran meg is tették.³¹

Mivel a hegyaljai borok iránti kereslet az országon belül és külföldön is igen nagy volt, ilyenformán a borral való kereskedelem igen jó üzletnek bizonyult, a földesurak tehát arra törekedtek, hogy a város árutermelésének hasznából valamilyen módon részesüljenek,³² ezen kívül pedig a saját kezelésükben levő szőlőterületek növelésére igyekeztek. Ezek a törekvések voltak döntőek a mezőváros önkormányzati jogainak csökkentésénél is, mivel végső soron a mezővárosok kivételes helyzete tette lehetővé lakóiknak az árutermelésbe való fokozottabb bekapcsolódást. Az árutermelésben való részesedésre legkézenfekvőbb mód a borfoglalás volt, ami a földesúr elővételi jogára támaszkodva jelentős veszteséggel sújtotta a bortermelőket. Liszka földesúri privilégiuma 75 cseberben (kb. 30 hektoliter) szabta meg a borfoglalás felső határát, ezt azonban a földesurak rendszeresen túllépték. Mivel Liszván a

²⁷ Erre vonatkozóan, valamint általában, a földesurak és a város között felmerült vitás kérdésekre az 1642-es megállapodás — alább részletesen tárgyalt — szövege nyújt adatokat.

²⁸ Az 1644-es urbárium (OL. U. et C. 18/1) bírságot vet ki az ilyenekre.

²⁹ Ismert Homonnai Drugeth János grófnak egy levele, amelyben a Zemplén megyei előljárást kér: támogassák a lizskaiaknak azt a kívánságát, hogy ne kelljen úriszékre a harmadik megyébe mennük. KL. L. i. 104. sz.

³⁰ A KL. L. i. 4. sz. oklevél szövegéből.

³¹ 1642-ben — egy alább részletesen tárgyalt ügyben — reverzálist adott a bíró és a tanács a földesuraknak, amelynek egyik pontja szerint ezentúl a bíró csak betegség esetén marad távol a földesúr idézésekor. KL. 99/1.

³² A földesurak erőszakos borszerzési módszereit és — általában — a paraszti árutermelés hasznának megszerzésére irányuló sokoldalú törekvéseit leírja N. Kiss István: 16. századi dézsmajegyzékek. Bpest. 1960. 1068—1073 l.

kocsmáltatás joga egész évben a városé volt, a prépost, aki a várossal szemben a káptalan nevében is eljár, csak úgy tudta Olaszliszka árutermelésében a maga érdekeit biztosítani, ha a város territoriumához tartozó szőlőket szerzett. Ennek egyik módja a szőlők kibecsültetése volt, amit Hossszutóthi már a „prédikátorsághoz tartozó” ház elfoglalásakor megtett, ahhoz ugyanis szőlő is tartozott, bár lehet, hogy abban az esetben az egyházi patronátusra hivatkozott, erre vonatkozóan nincs adatunk. Később is: elvette — valószínűleg kibecsültette — az ispotály hat és a város három szőlejét. A szőlők megszerzésének másik módja a szőlőörökségek birtokbavétele volt. A hegyaljai jog szerint azokra a szőlőkre, amelyeknek birtokosa végrendelet nélkül halt meg, elsősorban a családnak volt joga, másodsorban a szomszédoknak és a város csak akkor adhatta el másnak, ha a jogosultak nem jelentettek be rá igényt. A földesúr ezt a jogszokást nem ismerte el és a szőlőörökségeket magának követelte, amit a város jogtalannak és sérelmesnek tartott. Ebben az ügyben folyt a legszívósabb küzdelem. Ez azért is különösen érthető, mert a szőlőbirtokok gyarapításának a szőlőörökségek megszerzése volt a leggazdaságosabb módja, mivel új szőlők telepítése hosszú és fáradságos vállalkozás volt, s telepítésre alkalmas területek sem nagyon voltak már.

A földesuraknak a korra igen jellemző törekvése a robot növelésére irányult. A lizskaiakat eredetileg tizenöt ismeretlen kiterjedésű allodiális szőlő megművelésére kötelezték, ezen kívül évi két napi mezei robotra. A szőlők művelését azonban meg lehetett váltani, vagyis ha a „szentmárton adóját” befizették — az egésztelkesek egy forintot, féltelkesek pedig ötven denárt, tehát az 1644-es állapot szerint 119 forintot —, mentesültek a szőlőművelés kötelezettsége alól.³³ Az 1640-es években már szó sincs a szőlőmunka pénzbeni megváltásáról, sőt a tizenöt robotban megművelt szőlő mellett még újabb tizet is vállalniuk kellett. Ez utóbbiak munkájáért a földesúr fizetett, de nyilván a legalacsonyabb napszámbért. A házatlan zsellérek évi négy napi szőlőrobottal tartoztak, a mezei robot ideje pedig már nincs meghatározva, egy rét lekasálásával és behordásával tartoznak. Érthető, hogy a robot növelésére irányuló tendenciák ellen elsősorban a város lakosságának alsóbb rétegei tiltakoztak. Amíg a város lakossága pénzen válthatta meg a szőlőmunkát, addig is a helybeli zsellérekkel műveltették meg az allodiális szőlőket, de pénzért, most, hogy a pénzbeni megváltás megszűnt, ugyanők művelik, de már robotban. Ez azért volt különösen terhes rájuk nézve, mivel a lizskai zsellérek általában nem voltak szőlőbirtokosok,³⁴ így fő jövedelemforrásuk a szőlő-bérmunka lehetett.

Olaszliszka és a földesurak harca a mezővárosok helyzetére jellemző módon folyt. Mivel a város lakói mint testület állnak szemben a földesúrral, jogaikra, királyoktól kapott privilégiumaikra hivatkozva, szinte egyenrangú félnek tűnnek. Különböző kérdésekben és esetekben hol egyik, hol másik fél kerekedik felül, a harc fellobbanásait mindig megegyezés, contractus vagy transactio követi, amely nem minden esetben a földesúrra nézve kedvező, jöllehet — természetesen — a földesúr végig megőrzi helyzeti fölényét.

³³ A Pethe-féle privilegium szerint.

³⁴ Ebben a korban nincsen erre vonatkozó adatunk, 1696-ban azonban az országos összeírás szerint 2 zsellérnek volt összesen 10 kapányi szőleje (összesen 16 az ekkor összeírt zsellérek száma).

Nem sokkal a privilégium körüli harcok után, már 1633-ban, újra kiéleződött a viszony a földesurak és a város között. Ennek egyik oka a liskaiaknak a bíróbemutatással való állandó késése volt; a másik az, hogy az „ajándékok”, amelyeket a földesurak számára adniuk kellett, olyanok, hogy „gyalázat elő is hozni”, holott régebben szépeket adtak; a harmadik és döntő ok a végrendelkezés joga körüli vita volt.³⁵ Az 1633-ban létrejött *contractus* kimondja, hogy „azon Liskaiaknak ne legyen szabad Földes Urok nélkül semminemű örökséget Testamentomban legalni”. Ez nyilvánvalóan elsősorban a szőlőörökségekre vonatkozik, mivel a végrendelet nélkül hátrahagyott szőlőket tudta a földesúr a legkönnyebben elfoglalni. Hiába jött azonban létre 1633-ban *contractus* ezekben a kérdésekben, a liskaiak továbbra sem tartották magukat ahhoz. A földesurak tehetetlenségét mutatja, hogy 1641-ben Zemplén megyéhez fordultak panasszal saját mezővárosuk ellen, a megye képviselőit pedig úgy akarták befolyásolni, hogy a prépostságra hívták őket. Ez sikerült is, a megye végzése a liskaiak ellen irányult, holott más esetekben rendszerint a várost támogatta a katolikus földesúrral szemben. 1641-ben a földesurak azért panaszkodtak, mert a liskaiak nem tartják meg az 1633-as *contractust*.³⁶ A megye ítélete szerint a bíróbemutatás határidejét január 6-ról 20-ra hosszabbították meg; kötelezték a liskaiakat arra, hogy az 1633-as *contractus* szövegét minden bíróválasztásnál nyilvánosan olvassák fel; lényegesebb azonban az ítéletnek az a pontja — és itt derül ki, hogy már 1633-ban is a szőlőről volt szó —, amely arra kötelezi a várost, hogy mivel a szőlőexecutiók miatt a földesuraknak nagy kára lett, tartsanak vizsgálatot és a jogtalan birtokosokat április 24-ig tiltsák el. Tehát úgy, hogy a tavaszi szőlőmunkát már ne tudják elvégezni. Ez nyilvánvalóan a szőlőörökségekkel kapcsolatos, mivel a város azon igyekezett, hogy azok ne jussanak a földesurak birtokába. Ettől kezdve nyilvánvalóan kitűnik és jól megfigyelhetővé válik, hogy a földesurak és a város harca tulajdonképpen a szőlő miatt folyt.

Az 1641-es —42-es évek eseményei a harc igen nagymérvű kiéleződését mutatják. 1641-ben a földesurak foglalták el az ispotály és a város szőleit, ugyanez idő tájt privilégiumaik teljes semmibevevésével követeltek szolgáltatásokat a földesurak a liskaiaktól. Már egy 1641 újévére írt versében beszél Miskolczi Csulyak István azokról, akik a város privilegiumaira törnek.

„Az kic előmentét Varasunknac banniac
privilegiomunc romoljon, kivanniac
borsos boronka val teli töltsed szajat
es gonoszrol jora forditsad szandekat.”³⁷

Az év decemberében írt verséből kiderül, hogy a földesurak a tisztartót állították bűnbakul, amikor a város a jogtalan követelések miatt tiltakozott. Miskolczi ugyanis éleshangú versben „Judas arulo”-ról ír, aki a város kiváltságainak megszüntetésén igyekszik:

³⁵ 1641-ben hasonló okokból újra vizsály támadt, az ezt lezáró megyei ítélet szövege tartalmazza az 1633-as *contractust* is. K.L. 99/11.

³⁶ Uo.

³⁷ Miskolczi Csulyak Istvánnak itt idézett versei mind a Széchényi Könyvtár kéziratárának említett kötetében találhatók (Quart. Lat. 656).

Vagyon varosunkban Püspöc Uram monda
 ollian Judas arulo,
 privilegiomunc nemes szabadsagunc
 akarja, legien romlo:
 az mit mond mind patvar
 vizet azért zavar hogy hala legyen Pontyo...
 Uram Isten szivét, fordits hozzanc kedvét
 Urainknac immaran,
 nem Fondornac szavat de varasunc hasznat
 akarhassak minniajan...

„Püspöc Uram” Hossutóthi László, „Judas arulo”-n pedig a tisztartót kell érteni, az официális ugyanis mindenütt helyi kiemelt szabados jobbágy szokott lenni, egyrészt azért, mert az ilyen lehetett leginkább tisztában a helyi viszonyokkal, másrészt pedig ezzel rontani tudták a helységek lakóinak összetartását.

A tisztartó személyén azonban nem lehetett a vihart levezetni: 1642 elején tovább romlott a helyzet. A város először a megyéhez fordult, hogy a földesúr jogtalan követelései elleni tiltakozásához támogatást nyerjen, ezt valószínűleg Homonnai Drugeth János eszközölte ki számukra.³⁸ El is küldték Csicsery Istvánt a megye levelével a préposthoz és a káptalanhoz. A levélben arra kéri a földesurakat, hogy „Privilegiomokon kívülvaló Impositiokkal ne onernalnak őket, tartanak megh reghi s az Földes Urak Consensusabul Confirmalt Kiralioknak nekik adatot szabadságokban...”, különben a város pusztulásra jut, amiből nemcsak a földesuraknak, de a városnak, megyének, a királynak is kára lesz. A prépost válasza az volt, hogy senkinek nincs köze ahhoz, mit csinál a birtokával.³⁹ A város erre, mivel kiderült, hogy a földesurak nem hajlandók tárgyalni, a Habsburg központi hatalomhoz fordult támogatásért. Az adatokból nem derül ki konkrétan az, hogy a királyi bizottságot az olaszliszkaiak kérésére küldték volna ki, azonban valószínűtlen, hogy ezt Hossutóthi kérte volna, mivel egyrészt még korábban, 1630-ban sem ismerte el a császár illetékességét a város privilegiumával kapcsolatban, másrészt pedig a bizottság ítélete nem látszik elfogultnak Liszkával szemben. Még mielőtt a bizottság Lippay György kancellár elnökletével összeült volna, a prépost úgy próbálta a város ellenállását megtörni, hogy bebörtönözte az előljárókat, Dely István bírót, Erdélyi Ferenc, Mészáros Miklós és Nagy György esküdteket. Csak a kancellár közbenjárására engedte ki őket, azonban még így is reverzálist kellett adniuk.⁴⁰ Megígérték, hogy — ha csak nem betegek — meg fognak jelenni a földesúr idézésére, nem fognak soha többé a földesurak ellen „insurgálni”, sőt feljelentik azokat, akik „ellenük tanácskoznak” és, ha bármit hallanának, ami a földesúr kárára lehet, jelenteni fogják. A reverzális ötödik pontja szerint: „Egy szóval... mindenben enge-

³⁸ Homonnai Drugeth János grófnak két levele ismert, amelyekben a liszkaiakat Zemplén megye előljáráóságának oltalmába ajánlja. Mind a két levél 1642-ből való K.L.L.i. 103; 104. sz.

³⁹ A megye a Csicsery kiküldésével kapcsolatos dolgokat írásba foglalta arra az esetre, ha erre még visszatérnének. OL. Vármegyei és kamarai iratok. Szalay Gyűjtemény fol. 63.

⁴⁰ Az ügyre vonatkozóan csak ez a reverzális ismert. K.L. 99/1.

delmes és hív jobbagy lészünk az mi Földes Urainknak, a Liskai Földes Urainknak, ugymint a Szepessi Praepostnak és Káptalannak.”

Ilyen volt a helyzet Olaszliszkán, amikor 1642 júniusában Jászón egy királyi bizottság összeült, hogy a prépost és a város között fennálló „ingens controversia”-t elsimítsa.⁴¹ A bizottság ítélete szerint a „Liskaiak privilegiumai ilyen hosszú usus és pacifica Possessio után” nem cessálhatók. A bíró választásával kapcsolatban itt szögezik le azt, hogy abban a város a földesurak kedvét keresse. Kimondják, hogy az úriszéket szőlőörökség-ügyekben Liskán kell tartani. Mivel a város számára a szőlők ügye volt a legfontosabb, végeredményben nekik kedvez ez a döntés. Kimondják továbbá, hogy a földesurak ne adjanak kegyelmet a „latroknak es gonosztevőknek”, a liskai lakos „malefactorok” a városi bíróságról fellebbezhetnek az úriszékhez, az extraneus és vagabundus „malefactorok” pedig „a varos által cassaltatnak”.

A transactióból világosan kitűnik, hogy az „ingens controversia” mennyire az áruterelés körül folyt, illetve pontosabban, hogy a szőlő és a robot problémája volt a középpontban: a földesuraknak vissza kell adniuk az ispotály és a város szőleit, a jogtalanul elvett szőlőörökség-ügyekben pedig revíziót kell tartani. A revízió Liskán legyen, a hegyaljai jog szerint. A meg egyezés általában hangsúlyozza, hogy a szőlőügyekben a hegyaljai jog szerint kell eljárni. Kimondják végül, hogy a földesúri borfoglalás felső határa továbbra is 75 cseber, és hogy a kocsmáltatás joga egész évben a városé.

Az egyetlen pont, amely a város vereségét mutatja, az, amelyik szerint a liskaiaknak húsz szőlőt kell megművelniük, holott eredetileg tizenöt volt ezeknek a száma, továbbá nem említi a transactio a szőlőmunka pénzen való megválthatóságát. Igaz ugyan, hogy a húsz szőlő megművelése állítólag a „liskaiak ígeretek” szerint történik, azonban éppen az említett két tétel mutatja, hogy bár a liskaiak messzemenő eredményeket értek el, győzelmük bizonyos kompromisszumokkal járt. Hogy ezek a kompromisszumok a városnak mely rétegeit érintették, az Olaszliszkának ezekben az években lezajlott belső fejlődéséből tűnik ki.

Olaszliszkán az 1640-es években a 30-as évekhez viszonyítva határozott demokratizálódás ment végbe a város vezetésében. Feltehetően 1616 körül kezd befolyásra szert tenni az a réteg, amely az 1630-as évek közepén lép fel először nyíltan a város eddigi irányításával szemben, a 40-es években pedig magához ragadja a város vezetését. E réteg befolyásának kezdetét Miskolczi Csulyak Istvánnak a városban való megjelenése jelzi. Ő ugyanis verseinek tanúsága szerint igen jó viszonyban volt velük,⁴² az ő támogatásukkal kerülhetett Liskára. Később viszont, lévén igen befolyásos személy, a Miskolczi Csulyak támogatása jelenthetett sokat ennek a feltörekvő rétegnek.

1635-ben Olaszliszkán harc indult két „pars” között, azaz a „keőssegh, a vagy keözönseges nép, az ... mostani azon Olasz Lyszka varosanak Beőchületes feő Biraia, Tanacha, és Senatusa ellen, nemelly dolgokban, illetlenül opponáltak volt magokat, es ellenek tamattak...”⁴³ Konkrétan annyit tudunk az ügyről, hogy a városi szőlők művelése körül volt vita. A város vezető, gazdag rétege ki akarta magát vonni ez alól a városi közterhet jelentő

⁴¹ A bizottság ítélete, amely mindig „transactio” néven szerepel. K.L.L.i. 6. sz.

⁴² 1640-ben, 41-ben, 42-ben és 43-ban verseket írt a városi élet különböző alkalmaira, főleg bíróválasztásokra, amely verseket fiaival szavaltatta el.

⁴³ A két „pars” között a szepesi káptalan által létrehozott egyezség szövege: OL. Vármegyei és Kamarai iratok. Szalay Gyűjtemény fol. 63.

munka alól. A vitát lezáró megjegyzés ugyanis azt mondja, hogy ezentúl mindenki vita nélkül köteles részt venni ezeknek a szőlőknek a megművelésében. Arról van itt szó, hogy a vezető réteg nem akart pénzt fizetni a rá eső szőlőterületek megműveléséért, azaz nem volt hajlandó maga helyett bér munkásokat küldeni a városi szőlőkbe. Ez elsősorban a zselléreket sújtotta, akik az ilyen bér munkákat végezték. Ez az ügy azonban túlságosan lényegtelennek tűnik ahhoz, hogy emiatt városi mozgalmat induljon, különös tekintettel arra, hogy ekkor Olaszliszka előjárói azok voltak, akik személy szerint is mindent megtettek a város jogainak védelmében. Így Deák Szabó Mihály és Ujszászy Benedek voltak Leleszen a privilégium másolatáért, illetve a császárnál annak megerősítéséért, Simándy Szabó István főbíró megbízásából. Most ők és Toth Lukács jelentek meg a földesurak előtt, mint a megtámadt „pars” képviselői. Mind a négyen igen gazdagok.⁴⁴

A velük szemben álló fél képviselői közül Szechey Péterre sem a dézsma-jegyzékekben, sem a rendelkezésre álló 1644-es urbáriumban nincs adat, Szabó Demeter zsellér volt, Binder Lőrinc meglehetősen szegény, 1644-ben másodmagával él egy féltelken, Toth Ferencnek és Drága Jánosnak kevés szőleje volt, utóbbinak kevés szántója is, Szalantsy Imre 1644-ben féltelkes volt.⁴⁵ Szerepel köztük egy nemes is, Szűts György. Érdekes módon az ő körükből került ki Szalantsy Imre, aki 1648-ban a Lippay György által létrehozott megegyezést a város nevében felmondja.

Ez a tény fényt vet arra, hogy a város két „pars”-ának ellentéte minden valószínűség szerint sokkal mélyebben húzódott, mint ahogyan azt a földesurak által közöttük létrehozott megegyezés mutatja. Erre utal az is, hogy a „keössegh”-nek nemcsak a bírót és a tanácsot kell megkövetnie, hanem a földesurak tisztartóit is. Úgy látszik, a városi mozgalmat a lakosság széles rétegeinek radikális követeléseiről robbantották ki. A gazdag, vezető réteg megelégedett az alapvető privilégiumok védelmével és követeléseik között nem szerepelt a város alsóbb rétegeit sújtó terhek eltörlése. Elsősorban a robotról és a borbehozatali tilalom megszüntetéséről van itt szó. Az 1644-es urbárium alapján alkothatunk képet a város lakóit terhelő robot mennyiségéről, ami ekkorra már a házatlan zsellérek számára évi négy napi szőlőmunkával nőtt, de a régen két napban megállapított mezei munka is több lehetett, ennek mértékét már nem is határozzák meg pontosan.⁴⁶ A másik súlyos,

⁴⁴ Deák Szabó Mihály neve nehezen azonosítható, ezért vele kapcsolatban nem közlünk adatokat. Ujszászy Benedek 1611-ben 8 köből bort dézsmált (kb. 65,5 l). (OL. Regesta Decimarum Zemplén [tobábbiakban: RDZ.] 251. 1611/6), 1620-ban pedig 16 tinna, 3 köből és 6,5 icce (kb. 7 hl) bora termett (uo. 255. 1620/26). Simándy Szabó Istvánnak 1620-ban még 8 tinna bora termett (336 l) (uo. 255. 1620/26), 1623-ban pedig csak színbora 34 tinna volt (kb. 14 hl) és 58 tinna 2 köből törköly bora (kb. 24 hl) (uo. 257. 1623/18), Tóth Lukácsnak 1622-ben (uo. 257. 1622/16) csak 4 tinna és 2 icce bora volt (kb. 170 l), míg 1644-ből azt tudjuk róla, hogy 2 lova és 8 ökre volt (OL. U et C 18/l) és 180 köből gabonája termett (OL. RDZ. 161. 1644/6).

⁴⁵ Szabó Demeter 1624-ben és 1644-ben is zsellérként szerepel (OL. RDZ. 258. 1624/6 és U et C 18/l.). Binder Lőrincnek 1620-ban 1 tinna és 3,5 icce bora termett (kb. 46 l) (OL. RDZ. 255. 1620/26), 1623-ban színbora 4 tinna (kb. 168 l) és 14 tinna törkölye (kb. 555 l) (uo. 257. 1623/18). 1644-ből csak azt tudjuk róla, hogy másodmagával élt fél telken (OL. U et C 18/l.). Tóth Ferenc neve azonosíthatatlan, de ilyennevű nincs a gazdagabbak közt. Drága Jánosnak 1620-ban 2 köből és 7,5 icce bora termett (kb. 23 l) (OL. RDZ. 255. 1620/26). Szalantsy Imréről csak azt tudjuk, hogy 1644-ben féltelkes volt (OL. U et C 18/l.).

⁴⁶ OL. U et C 18/l.

elsősorban az olcsóbb, belső fogyasztásra felhasználható bor termelőit érintő sérelem az volt, hogy a behozatali tilalom megszűnt, így a belső piacon is nőtt a konkurrencia. Ezeknek a sérelmes tényezőknek a felszámolása volt tehát az a követelés, ami miatt itt, Olaszliszkaán ilyen élesen és ilyen korán kerültek felszínre a városon belüli társadalmi ellentétek. A liszakai mozgalom megmutatja, hogy mennyire döntő volt a mezővárosok társadalmának életében a földesúrhoz való viszony kérdése, a vele szemben emelhető követelések tekintetében elfoglalt álláspont.⁴⁷

1635-ben a városi mozgalom csak a szőlők megművelésének vitájában aratott győzelmet, a további követelések csak később váltak a város vezetőrétegének programjává, mégpedig oly módon, hogy ezeket a követeléseket magáévá téve és így a lakosság szélesebb rétegeinek támogatását megnyerve új réteg ragadta magához a város vezetését.

Az 1640-es években — a rendelkezésre álló adatok szerint — új réteg köréből kerültek ki Olaszliszka bírái. Ezek személy szerint 1641-ben Mészáros Pál,⁴⁸ Dely István 1642-ben, ő tudomásunk szerint még kétszer, 1644-ben és 48-ban viselte a bíróságot,⁴⁹ valamint Tar István 1643-ban⁵⁰ és Békéssy András 1649-ben.⁵¹ Mind a négyen — ők, vagy családjuk — fokozatosan szerezték vagyonukat, ahogyan ez a dézsmajegyzékekben jól nyomonkövethető.⁵² Egy olyan feltörekvő, borkereskedő rétegnek a tagjai lehettek, akik a mezővárosi adottságokat messzemenően felhasználva jutottak vagyonhoz és hatalomhoz, bár gazdagságuk — legalábbis ekkor még — nem éri el az 1630-as években szereplő városi előljárók vagyonát.

1641—42-ben tehát, amikor a város és a földesúr viszonya különösen kiéleződött, már ez a vezetőréteg képviselte a város követelését. Ezek ekkor

⁴⁷ Hasonló jelenséget figyelhetünk meg Göncön, ahol 1650-ben kétszer is volt fegyveres mozgalom azok ellen az „árulók” ellen, akik a földesúr — Csáky István — követeléseit hajlandók voltak teljesíteni. (Iványi Béla: Göncz szabadalmas mezőváros története. Karcag. 1926. 49—50. l.) Ott azonban a mozgalom vezetői a bíró és a tanács voltak, tehát lényegét tekintve az olaszliszakai mozgalom más.

⁴⁸ Az 1641-es megyei végzés szövegéből derül ki. K. L. 99/l.

⁴⁹ 1642-ben Miskolczi Csulyak István írt verset a megválasztásakor; 1644: U et C 18/l; 1648: a megegyezés felmondását írásba foglaló oklevél alapján.

⁵⁰ 1643-ban Miskolczi Csulyak István írt verset új bíró választására. Margóra odaírta: (Ste. Tar.), de Simándi István 1643-ban kelt — alább tárgyalandó — okleveléből is kitűnik. Vármegyei és Kamarai iratok. Szirmay gyűjtemény, fol. 63.

⁵¹ Simándi István egy másik, 1649-es keltezésű — alább szintén tárgyalásra kerülő — oklevele alapján. Uo.

⁵² Mészáros Pál neve 1644 előtt nem azonosítható, mert több személy viseli ugyanezt a nevet. 1644-ben féltelkes és 4 ökre van (OL. U et C 18/l.). Dely István 1611 óta szerepel a dézsmajegyzékekben, de mivel Miskolczi Csulyak István verse alapján tudjuk, hogy fiatal volt, valószínű, hogy kezdetben az apjáról van szó. 1611-ben 1 köböl és 5 icce bort dézsmált (tehát kb. 126 l bora termett), (OL. RDZ. 251. 1611/6), 1620-ban 3 tinna, 3 köböl és 8 icce bora volt (kb. 158 l) (uo. 255. 1620/26). 1622-ben 5 tinna, 3 köböl és 5 icce bort termelt (kb. 239 l) (uo. 257. 1622/16). 1623-ban már 6 tinna szín-bora (kb. 252 l) és 9 tinna törkölye (kb. 378 l) volt. Ezután, 1644-ből csak azt tudjuk róla, hogy egésztelkes, de semmilyen állata nem volt (OL. U et C 18/l.) Tar Istvánnak 1620-ban 2 tinna, 3 köböl és 3,5 icce bora termett (kb. 113 l) (OL. RDZ. 255. 1620/26). 1622-ben 3 tinna, 2 köböl és 8 icce (kb. 150 l) (uo. 257. 1622/16), 1623-ban már csak színbora több, mint 7 tinna (kb. 252 l) volt, törköly bora pedig 20 tinna (kb. 84 hl) (uo. 257. 1623/18). 1644-ből azt tudjuk róla, hogy egész telken élt, 3 lova volt (OL. U et C 18/l) és 32 köböl gabonája termett (OL. RDZ. 261. 1644/6). Békéssy Andrásnak 1622-ben 6 tinna és 3 köböl bora volt (kb. 277 l) (uo. 257. 1622/16), 1623-ban már 19 tinna szín- és 42 tinna törköly bort termelt (kb. 588 l, illetve 17,5 hl) (uo. 257. 1623/18), 1644-ben 6 ökre volt (OL. U et C 18/l).

— mivel az alsóbb rétegek követeléseit is tükrözték — igen radikálisak voltak, azonban a földesúrral szembeni harcban nem tudtak ezeknek érvényt szerezni. A Lippay-féle királyi bizottság által létrehozott megegyezés szavakban a város győzelmét tükrözi, viszont a követeléseknek a város alsóbb rétegeire vonatkozó részét nem említi, jöllehet a tárgyalások során valószínűleg felmerültek ezek is. Az igen magas, 100 talléros bírság a transactio megszegésének esetére mindenképpen erre utal. Az összeg indokolatlanul magas arra az esetre, ha mindenben Liszka került volna ki teljes győzelemmel a viszályból. Hosszútóthinak tehát sikerült elérnie, hogy — ha tárgyalta is ezeket a sérelmeket a bizottság — írásbeli döntés nem született ezekkel kapcsolatban.

A város vezető rétege a csak részleges siker ellenére is meg volt elégedve az elért eredménnyel. Miskolczi Csulyak Istvánnak az 1643 újévére írt verséből nagy megelégedettség csendül ki:

„Szajatoc az kasa, mondgiac, meg egette
Semmi. Mert varasunc mit kivant meg nierte
régi szabadsagunc hog' tündököltette
aldot legyen Isten öröcké erette.”

Nagyon megkönnyebbül a „Tavali zur zavar” elmúltával. Érthető a város új vezetőrétegének ilyen magatartása. Az általuk felkarolt követelések tulajdonképpen túlmentek rétegük érdekein, ezért könnyű szívvel ejthették el azokat.

A megegyezéssel kapcsolatban fény derül a mezővárosi polgárság álláspontjára a birtokos osztállyal szemben, másrészt a város vezető rétegének és a szegényebb, alsóbb rétegeknek viszonyára is. Az események azt mutatják, hogy Olaszliszka előjárói határozottan a földesúrral szemben foglaltak állást. Miskolczi Csulyak Istvánnak egy verséből kiderül, hogy saját földesuraikkal szerzett tapasztalataikat általánosították és tulajdonképpen szembenálltak az egész nemességgel:

„Az urac szerelme tudgyatoc mar mint jár,
bár ne vetsetekis tiukot kalatsot vár
ha ellene, jartoc mesze fussatoc bár
de odais el ér s meg vér az mint akar”

írja az előbb idézett versében. Annak ellenére tehát, hogy a nemességgel kapcsolatban nem voltak illúzióik, mégsem fordultak szembe az uralkodó osztály egészével, mivel privilégiumaik fenntartását csak tőlük remélhették. Liszka mindig az uralkodó osztály egyik vagy másik tagjától vagy valamilyen fórumától várta a támogatást földesuraival szemben. Ezt meg is kapta, mivel a kort jellemző bonyolult viszonyok következtében a magyar uralkodó osztály nem volt egységes, a különböző érdekek, szempontok és célok nehezen áttekinthető szövevénye választotta el őket egymástól.

Igen jellegzetes a lizskai új vezetőréteg álláspontja az alatta álló rétegekkel szemben is. Egészen addig, míg a hatalmat magukhoz nem ragadták, a legradikálisabb álláspontot tették magukévá. Amikor azonban a város vezetését már megszerezték, a radikális követeléseket — mivel azok nem egészen estek egybe saját érdekeikkel — sokkal kisebb súllyal képviselték.

Liszkán az új vezetőréteg magatartásának ez a kettőssége igen érdekesen jelenik meg. 1643 februárjában ugyanis új városi mozgalomra került sor. Valószínűleg az őszi szőlőmunkák váltották ki az ellentéteket, amikoris kiderült, hogy a nagy örvendezéssel fogadott transactio ellenére nagy robotot követeltek a földesurak, a városnak sok szőlőmunkát kellett elvégeznie. A város követeléseit tehát távolról sem jutottak teljes győzelemre. Az új mozgalom valószínűleg a zsellérek akciója volt, mivel a munkajáradék emelkedése elsősorban őket sújtotta. Ekkor a város vezetői elővették azt a megegyezést, amely 1635-ben sajátmaguk ellen irányult és záradékot tartalmazott az egyezséget megszegők ellen, akik újra a bíróra támadnának. A záradék szerint „affele vakmerő es engedetlen embereken avagy azoknak jóságokbul, marhaiokbul, es öregsegekbül singillatim, Elsőben Negiuen Magiari forintot uehessen megh (a bíró)... Ha penigh Masodszor Incurralnanak, avagy Incurralna valamellik ez illien vetekben, uakmerő es engedetlen tanaltatnek, Tehat (in poena capitali et amissione universorum bonorum suorum mobiliū et immobiliū...) maradgion el”. Ezt a fenyegetést fordították az előző mozgalom gyümölcseit élvező vezetők a most mozgolódók ellen.⁵³ A zselléreknek, illetve a város alsóbb rétegeinek harca azonban nem szűnt meg, sőt a város vezetőit is tovább hajtotta.

Olaszliszka előjáróinak harca a város radikálisabb követeléseinek érdekében akkor indult meg újra fokozott erővel, amikor a városnak 1644-ben kívülálló és hatalmas támogatója került. 1644-ben történt, hogy Liszkát I. Rákóczi György először rövid időre birtokába vette,⁵⁴ majd az erdélyi fejedelemséghez csatolt vármegyékkel ez a terület is Rákóczi fennhatósága alatt volt. A liszkaiak már 1644 februárjában oltalomlevelet szereztek Rákóczi Györgytől. Elsősorban a földesurak ellenreformációs ténykedéseire hivatkozva kérték a fejedelem támogatását. Az oltalomlevél ugyanis azért terjeszti ki a „Feyedelmi, kglmes oltalmat” Liszkára, mivel „Olaszi Liszka nevű Varosunk Lakoi ... Városok Egyházhoz birattatván békességes ideökbennis nem kicziny tribulatiot és bántódást kenszeritettek szenvedni...”⁵⁵

Olaszliszka és a fejedelem kapcsolata barátságos volt. 1644-ben három szőlőt mentesített a földesúri terhektől a liszkai diákok javára.⁵⁶ Arról is tudunk, hogy Miskolczy Csulyak István személyes kapcsolatban volt a Rákóczi családdal,⁵⁷ magával I. Rákóczi Györggyel is.⁵⁸ Valószínűleg ő járt közben a fejedelemnél a város érdekében, amikor Liszka Rákóczira támaszkodva akart a Lippay-féle transactioban rögzítetteken túlmenő követeléseinek érvényt szerezni a földesurakkal szemben. Szalánsy Imre tehát minden valószínűség szerint azért mondta fel 1648 februárjában a Lippay György, illetve

⁵³ 1643 februárjában a leleszi konventtől kérték az 1635-ös eredeti megegyezés átírását. Ez: OL. Vármegyei és kamarai iratok. Szalay Gyűjtemény. fol. 63.

⁵⁴ *Makkai László*: I. Rákóczi György... 28–29. l.

⁵⁵ Az oklevél eredetije: OL. Vármegyei és Kamarai iratok. Szalay Gyűjtemény. fol. 63.

⁵⁶ OL. Erdélyi liber regius 16/58.

⁵⁷ Miskolczy Csulyak temette Rákóczi Lajost 1612-ben és Zsigmondot 1621-ben. Rákóczi Zsigmond eltemetésére Rákóczi György, Pál és János kérték (A Széch. Kvtárban levő feljegyzései alapján.)

⁵⁸ Rákóczi Györgyhöz többször is írt levelet, így 1630-ban Salánki György érdekében járt közre meglehetősen közvetlen hangon (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár X. 1911. 97–98. l.), máskor pedig a pataki kollégium számára kér segítséget (uo. 125–127. l.)

a királyi bizottság által létrehozott megegyezést,⁵⁹ mert Liszka a fejedelemeire támaszkodva kedvezőbb helyzetet akart magának kivívni. Olaszliszskának Rákóczi-ba vetett reményei azonban nem teljesülhettek: a fejedelem három hónappal a trancactio felmondása után meghalt. Ennek ellenére ez az eset, éppen úgy, ahogyan Bethlen Gábor és Liszka viszonya is, konkrétan tárja fel azt, hogy az erdélyi fejedelemség politikája bizonyos esetekben objektíve antifeudális elemeknek jelentett támogatást.

I. Rákóczi György halála után a liszkaiak újra védtelenül voltak kiszolgáltatva földesuraiknak. A földesurak és a város harcának itt vázolt szakaszára vonatkozó ismereteink a liszkai privilégiumok körüli vitával zárulnak. Olaszliszka az ekkori prépost Tarnóczy Mátyás értesülése szerint meg akarta újíttatni privilégiumait, amelyekről a prépost kijelenti, hogy azoknak „realis és continuus” ususában a liszkaiak soha nem voltak. Tarnóczy Liszkának a kiváltságok megújíttatására való törekvését „seditiosa oppositio”-nak nevezi és a legkeményebben elítéli. „Palam et manifeste” tiltakozik maga és a káptalan nevében a nádornál a privilégium megerősítése ellen.⁶⁰ Olaszliszka azonban nem adja fel a küzdelmet, a leleszi konventhez fordul, ahol írásba foglaltatja tiltakozását jogainak és privilégiumainak valaha történő megsértése ellen.⁶¹ Hivatkoznak egyrészt az ország törvényeire, amelyek a királyi kiváltsággal bíró mezővárosokat védik, másrészt pedig arra, hogy őket „...in eorum antiquis libertatibus, immunitatibus, et longo usu approbatis observatis consuetudinibus” a földesurak soha nem háborgatták. Kijelentik, hogy Olaszliszka lakosai „nec notam infidelitatis incurrisent, neque constitutionibus Inelyti Regni Hungariae sese temere opporuisent, easque violassent”. Ezekre az érdekeikre való hivatkozással kérik jogaik megtartását.

Olaszliszka harca azonban távolról sem zárult itt le. Ettől kezdődően a földesúri hatalom egyre szélesedő térhódítása jellemzi a város helyzetét. Száz évvel későbből bukkannak fel adatok Liszka és a földesurak viszonyára, amikor — sokkal rosszabb körülmények között — ötven éven át húzódó perben védelmezi a város a jogait.⁶²

К. Р. ПЕТЕР

БОРЬБА СЕЛЬСКОГО ГОРОДКА РАЙОНА ХЕДЬАЛЯ ПРОТИВ КРЕПОСТНОГО ПРАВА

Резюме

Основные факторы развития Венгрии в XVII в.: процесс образования, вернее укрепления «второго издания крепостничества», все усиливавшаяся контрреформация и борьба против Габсбургов, начавшаяся под руководством ставшей независимой Трансильвании — все они ясно отражаются в истории сельского городка района Хедьяля, Оласлиска.

В 10-х годах XVII в. началось с трех сторон наступление помещиков (Спишского капитула и протоперея) против Оласлиска. Борьба против протестантского города началась под видом контрреформации, решающим оказалось, однако, в основном умень-

⁵⁹ Az oklevél K.L.L.i. 11. sz.

⁶⁰ KL. 99/l.

⁶¹ OL. Vármegyei és Kamarai iratok. Szalay gyűjtemény fol. 63.

⁶² „O Lízka Várossa Urbéri Pere 1797-ik év végéig” K. L. 392. sz.

шение привилегий, участие помещиков в товарном производстве города и увеличение барщинной повинности жителей города.

До 1642 г. борьба шла с изменчивой резкостью, к этому времени она достигла высшей точки и по просьбе города королевская комиссия установила соглашение между двумя сторонами. Город одержал компромиссную победу: он не сумел отразить стремления помещиков, направленные на увеличение отработочной ренты.

Параллельно с борьбой против помещиков происходила известная демократизация в руководстве городом. Находившийся в менее состоятельном положении и предъявлявший против помещиков более радикальные требования слой захватил власть в 40-х годах XVII в. Эти руководители стали во главе города прежде всего поддержав требования низших городских слоев, направленные на уменьшение барщины. Захватив власть в свои руки, они выступили против этих самых радикальных слоев и поддержали их требования только тогда, когда в их осуществлении они могли считаться поддержкой Дьёрдя I Ракоци, князя Трансильвании.

В 1649 г., после смерти Дьёрдя I Ракоци наступил новый период в борьбе Оласлишка против своих помещиков.

K. R. PÉTER

LA LUTTE D'UNE BOURGADE DE HEGYALJA CONTRE LE RÉGIME DU SERVAGE «PERPÉTUEL»

Résumé

Les facteurs fondamentaux du développement de la Hongrie au XVIIe siècle: le processus de la naissance et du raffermissement du «deuxième ou perpétuel» servage, la contre-réforme de plus en plus puissante et la lutte amorcée sous la direction de la Transylvanie arrivée à l'indépendance, contre les Habsbourg, se reflètent d'une façon très nette dans l'histoire de la bourgade nommée Oslasziszka dans la région du Hegyalja.

C'est dans les années 1610 que les propriétaires terriens (le chapitre et le prélat de Szepes) ont lancé l'attaque de trois directions contre Oslasziszka. Si au début la lutte contre la ville protestante avait pris l'aspect d'une offensive de la contre-réforme, il devint bientôt clair que l'essentiel en était la diminution des privilèges, la participation des propriétaires terriens à la production de marchandises de la ville et l'augmentation de la corvée imposée aux habitants.

La lutte se poursuivait avec une violence alternante jusqu'à 1642, moment où elle culmina. C'est alors qu'à la demande de la ville une commission royale ménagea un accord entre les parties combattantes. La ville remporta une victoire à compromis: elle n'a pas réussi à repousser les prétentions des propriétaires terriens à augmenter la corvée.

Parallèlement à la lutte contre les seigneurs terriens, une certaine démocratisation s'opérait dans la direction de la ville. Dans les années 1640, une couche se trouvant dans une situation matérielle plus modeste, porte-parole des revendications plus radicales vis-à-vis des propriétaires terriens s'empara du pouvoir. Ces dirigeants sont arrivés au pouvoir en adoptant les revendications des couches inférieures de la ville qui avaient exigé diminution de la corvée. Après avoir accédé au pouvoir, ils se retournèrent contre ces couches — les couches les plus radicales — et n'épousèrent leurs intérêts qu'au moment où les revendications semblaient pouvoir être satisfaites grâce à l'appui de George Ier Rákóczy.

En 1649, après la mort de George Ier Rákóczy, la lutte de Oslasziszka et de ses propriétaires terriens entra dans une nouvelle phase.

MÉSZÁROS KÁROLY

Az 1919 tavaszi parasztmozgalmak*

Az 1918. október 31-i polgári demokratikus forradalom győzelme nyomán fellépő novemberi parasztmozgalmakat a kormány leverte, és ezzel egyidőben a parasztság megnyugtatója, de a konszolidáció érdekében is földreform törvény kidolgozásához fogott. A novemberi parasztmozgalmak elbuktak, a paraszti elégedetlenség lassan pislákoló parázssá változott, hogy majd a kedvező szél, a forradalmi munkásmozgalom hatására magasra csapó lángra lobbanjon.

A Kommunisták Magyarországi Pártja forradalmi kisajátítást hirdető álláspontja,¹ az orosz szocialista forradalom, valamint az 1919 januárjában induló új forradalmi fellendülés hatására a kormány és a nincstelen, valamint kivételesen paraszti álláspontjában a földreform feltételei és időbeni végrehajtása kérdésében alapvető különbségek tűntek elő már a földreform törvény

* Részlet egy nagyobb tanulmányból.

¹ A Kommunisták Magyarországi Pártja az agrárkérdésben elfoglalt álláspontját összefoglalóan a Budapesti Munkástanács 1918. dec. 13-i ülése elé terjesztett agrárjavaslatában fejtette ki. A javaslat hangoztatja, hogy „... a földkérdés lényege ma... , hogy miként biztosítható a mezőgazdasági proletariátus és félig proletariátus elemei a proletariátus további forradalmának s a proletariátus diktatúrájának támogatására...” Ezzel a program kiindulópontul leszögezi azt a lenini tételt, hogy a földkérdés lényege a munkás-paraszt szövetség kérdése. A KMP azonban eltúlozva a parasztság felbomlásának mértékét, csak a mezőgazdasági munkásokban és cselédekben kereste a szövetséget, leszűkítve ezzel a forradalom tartalékát. A szegényparasztban és kisparasztban csak az árutermelőt látta, aki termékeit adja el és ezáltal ellentétesek érdekei a proletár fogyasztóval. Csak azt látta bennük, ami elválasztja őket a proletárságtól.

A program a munkás-paraszt szövetség álláspontjának helyes hangsúlyozása mellett a földkérdés lényegét másrészt abban határozza meg, hogy „... miként biztosítható a városi proletariátus élelmiszerellátása a földkérdés megoldásának keretében”. Ennek hangoztatása, majd pedig az, hogy a földosztásnak a termelésre gyakorolt káros hatását is megemlíti, azt mutatja, hogy a KMP-ra a lenini tanítások mellett hatottak az agrárkérdést kizárólag csak gazdasági kérdésként felfogó, mindenáron a nagyüzem fölényét hirdető un. ortodox marxista nézetek, bár a javaslat szóvát teszi, hogy az agrárkérdés lényege ma nem a nagyüzem vagy kisüzem, hanem a parasztságnak a forradalom szövetségeseként való megnyerése.

Az agrárjavaslat harmadik pontja kimondja azt a lenini álláspontot, hogy a földkérdést forradalmi úton, a nagy- és középbirtok megváltás nélküli elfoglalásával kell megoldani.

A program egészen így egyrészt a lenini, másrészt a parasztság forradalmi értékét lebecsülő luxemburgista és a bolsevik párt baloldali irányzatához tartozó csoport nézetei keveredtek egymással, ezért a programon bizonyos kettősség húzódott végig.

Ez a kettősség azt is jelentette, hogy a KMP még nem kötötte le magát mereven a nagyüzemek változatlan fenntartása mellett. Az agrárjavaslat 4. pontja még alternatívát állított fel: a földműves-szegénység választás elé állítása: „Társas termelés alapjára fektetett nagyüzem, vagy egyéni munkán alapuló kisüzemek között... A földkérdés országos rendezése céljából haladéktalanul összehívandók a földműves szervezetek küldöttei országos kongresszusra...” (Vö. Vörös Újság, 1918. dec. 14.)

megjelenése előtt. A kormány évekre tervezett megváltásos földreformjával szemben a földre igényjogosult legszegényebb parasztság az azonnali forradalmi kisajátítás felé hajlott.² Így igen kiélezett volt a helyzet az országban a földreform körül, amikor 1919. február 16-án a szocialista forradalom rohamos érlelődése idején megjelent a Buza Barna-féle földreform törvény, az 1919. évi XVIII. tc.³

A törvény kimondta az állam kisajátítási jogát az 500 holdon felüli birtokokra, a tulajdonosoknak az 1913. évi földárak alapján fizetendő kártérítés ellenében. A nagy földinségben szenvedő vidékeken a 200 holdon felüli birtokokat is igénybe lehetett volna venni.

A törvény az igényjogosultak sorrendjének megállapításakor előnyben részesítette a gazdasági cselédeket és a földmunkásokat, közülük is elsősorban a hadviselteket és rokkantakat, de kizárta a földreformból azokat, akik az 1918. nov. 1. utáni parasztmozgalmakban részt vettek. Az igényjogosultak a földet örökös haszonbérletként kaphatták meg. A földhözjuttatottak, ha kívánták, az örök haszonbérletet megválthatták vagy azonnal, vagy részletekben. A részletmegváltás legfeljebb 50 év alatt 5%-os kamattal történhetett.

A 61. § kimondta, hogy a termelés folytonosságának biztosítása érdekében — ahol ezt a munkásság kívánja — a gazdaságokat és iparvállalatokat igénybe lehet venni termelőszövetkezet céljára.

A 70 §-t tartalmazó bonyolult törvény végrehajtását az Országos Birtokrendező Tanács végezné a községekbe kiküldött (jogi, mérnöki és gazdasági szakemberekből álló) birtokrendező bizottságok útján. Ez utóbbi a gyakorlatban évekig elhúzódó eljárást jelentett.

Megnehezítették és bonyolulttá tették a törvény végrehajtását a kivételes intézkedések és megszorítások.

Így a 17. § a gazdasági akadémiát végzetteknek módot adott 200 holdas középbirtok létesítésére. A 12. és 28. § a belterjesen gazdálkodó, a közellátásban jelentős szerepet betöltő nagybirtokokat mentesítette a kisajátítás alól. Végül a 24. § a közcélú alapítványok épségben hagyását tette lehetővé.

A parasztság földreformban leginkább érdekelt rétegei számára, akik a forradalmi kisajátítást, az agrárforradalmi megoldást akarták, a törvény igen mérsékeltnek bizonyult. Különösen azzal, hogy nem azonnal, hanem évekig elhúzódó végrehajtással és nem földosztással, hanem megváltással, vásárlással (vagy legfeljebb 50 éves törlesztéssel) akarta a földet paraszti kézre juttatni.

Érintenünk kell a törvény másik fő jellemvonását is, azt, hogy a törvény egymással ellentétes nézetek és érdekek felsorolása. A különböző osztályok és rétegek a nekik tetsző paragrafusokat helyezhették előtérbe.

A gazdagparasztok álláspontját a földreform ügyében híven tükrözte a csurgói járás kiscsurgói pártjának 1919. évi február 23-án Csurgón tartott népgyűlése. A népgyűlésen „jelen voltak a járás területén levő községek választópolgárai mintegy 3—4 ezren...”

² A földosztást sürgető beadványok és küldöttségek 1919 január közepétől tömegesen érkeztek Buza Barna földművelésügyi miniszterhez. Vö. Országos Levéltár (továbbiakban O.L.) Országos Birtokrendező Tanács (továbbiakban OBT) iratai 1919. iktatlan és a megyei levéltárakban az 1919-es Főispáni iratok.

³ Az 1919. évi törvények gyűjteménye. Bpest. 1919.

A gyűlés tiltakozott a köztársasági népkormány által elkészített birtok-reform törvény ... 17. szakasz ellen ... miután a szakaszban lefektetett javaslat szerint a középbirtokhoz (200 holdon felüli terület — M. K.) csak bérlőknek és gazdatiszteknek van joga — a falusi kisbirtokos gazdának mint — földműveléssel foglalkozó egyéneknek ezen szakasz jogot nem hogy adna, sőt kizárja.

Követeljük, hogy ezen szakasz oda módosíttassék, hogy mindenki, aki földműveléssel foglalkozik... jogosult legyen középbirtok megszerzéséhez.”⁴

A gazdagparasztok tehát azért tiltakoztak, mert a törvény nem támogatta őket a középbirtok megszerzésében, amit a gazdatisztek számára biztosított. Ezért a megjelenő törvényt jobbról bírálták, és a törvénytől függetlenül próbálták céljukat elérni, mint azt a mezőcsokonyai gazdagparasztok esete példázza, akik „elhatározták — írja az egyik mezőcsokonyai —, hogy meg fogják venni az itteni uradalmi 500 hold... erdőt és a 80 hold szőlőt; megbízták Papp János és Sándor József elnököket, hogy keressék fel herceg Esterházyt Budapesten vagy Kismartonban ... s minden árat megadva vegyék meg a két objektumot. Mondják meg a hercegnek, hogy a törvény ugyanis elveszi tőle az erdőt, és szőlőt, hát jobb, ha be nem várva ezt, most adja el nekik szabad kézből, mert ők a hivatalos becsérték kétszeresét is megadják ...”⁵

A módos parasztság tehát nyíltan a középbirtok megszerzésének jogát követelte, titokban pedig a földesurakkal való önkéntes megegyezés útját járta.

A nagybirtokosok a törvény egyes paragrafusaira hivatkozva tömegesen kérték, hogy földjüket a földreform alól mentesítsék.

„Alulírott mint dr. Gróf Hunyadi József úr teljhatalmú megbízottja, azon tiszteletteljes kérelemmel fordulok Miniszter Úrhoz, kegyeskedjék a Magyar Német Mezőgazdasági Rt. bpesti bejegyzett cégnek 25 évre bérbe adott és Balatonszemes, Szárszó, Szőlád, Balatonkeresztúr, Marót és Mesz-tegnyő községek határában fekvő Somogy megyei birtokait ... tekintettel arra, hogy nevezett céga gazdaságokban tehenészetet tart fenn ... s magát 700 000 liter tejnek évi szállítására szerződésileg kötelezte... a kisajátítás alól mentesíteni...”⁶

A Somogyban székelő Mezőgazdasági Ipar Rt. az 1919. évi XVIII. néptörvény 12. és 28. §-ára hivatkozva kéri a béruradalom kisajátítás alól való mentesítését, mert „köztudomású tény, hogy a béruradalom a kor színvonalán álló belterjes üzemből vezettetik; elég e tekintetben a közéleti biztositása érdekében fenntartott nagy tehenészetre és sertéshizlálásra... stb. hivatkozni...”⁷

Somogy összes cukorrépatermelő nagybirtokosa (minden nagybirtokos termelt cukorrépát a megyében — M. K.) földjének érintetlenül hagyását kérte a törvényre hivatkozva.⁸

⁴ O.L., OBT iratai 1919. iktatlan.

⁵ Az idézett levelet Tabák Pál küldte Mezőcsokonyából a Földmunkások és Kisgazdák Országos Szövetsége kaposvári titkárságának, keltezés nélkül. Vö. Párttörténeti Intézet (a továbbiakban P.I.) Kaposvári Termelőbiztosság, 1919. iktatlan.

⁶ Gr. Hunyadi teljhatalmú megbízottjának 1919. febr. 28-án Buza Barna földművelésügyi miniszterhez írt beadványa. Vö. P.I. Tagyob 5/1.

⁷ Uo.

⁸ Uo.

Gr. Cziráky pákozdi és Vigyázó Sándor szalkszentmártoni földbirtokosok szintén a teigazdaságra hivatkozva kérték földjük mentesítését.⁹

A Magyar Kegyes Tanítórend azon a címen kérte birtokainak a földreform alól való mentesítését, hogy „azok a rend 24 főgimnáziumának fenntartására szolgálnak, s mint ilyen közhasznú alapítvány a törvény 12. §-a értelmében kivételük a kisajátítás alól”.¹⁰

A szegényparasztok ingyen földosztást, forradalmi kisajátítást akaró szándékukat juttatták kifejezésre a törvény megjelenése után: „...őszinte felháborodással állapítjuk meg, hogy a ... népkormány... olyan formán oldotta meg a földreformot, hogy a »...burzsoáziának« továbbra is »rab«szolgájává» lenne a föld népe. Ennélfogva ... Alulírott községi csoportok követeljük, hogy haladéktalanul (megyei) vagy nehézségekbe ütközés esetén (kerületi) értekezletet hívjunk össze, ahol... elmondhatják véleményüket, elég volt már a nem lehetből! Gyöjön olyan »kormány«, aki keveset ígér és sokat ad, nem pedig ki sokat ígér és keveset ad... »

...el lehet készülvé a mai rend, hogy sok föld(nélküli) proletárjai olyan torokkal fogjuk kiáltani Éljen a proletárdiktatúra...”¹¹

A Heves megyei nagybáttoniak február 26-án a kormány földreformjával szemben ingyen földosztás mellett foglalnak állást.¹² A Bihar megyei János község nincstelenjei február 28-án elmondták, hogy a Buza Barna-féle földreformmal nem értenek egyet és a földosztás kártérítés nélküli azonnali végrehajtását követelik.¹³

Az 1919. február 16-i rendelet megjelenése után a földreform törvény került az ellentétek gyújtópontjába. A szembenálló osztályok és társadalmi rétegek mindegyike élesen bírálta a földreformról szóló törvényt, a legszegényebb parasztság balról, a gazdagparasztság jobbról indított támadást, a nagybirtokosok pedig a törvény kijátszására, elsikkasztására kezdtek akciót. A felsorolt, egymással teljesen ellentétes mozgalmak fokozódásával az osztály-ellentétek végsőkéig kiéleződtek, a húr pattanásig feszült. A legszegényebb parasztság kész volt a feudális maradványok elszánt széttröcszésére.

Tetézte a feszültséget, hogy az osztályharc rajvonainak e világos kirajzolódásakor az uradalmi cselédek hovatartozása eldöntetlen volt. Pedig az uradalmi cselédek szerepe a forradalom e szakaszában, a nagybirtok közvetlen megrohanása előtti pillanatokban, a paraszti rétegek közül a legfontosabb lett.

Az 1919. január 12-én a cselédbérek rendezése céljából Budapestre összehívott Országos Cselédkongresszusnak nagy jelentősége volt az uradalmi cselédek további magatartása szempontjából. A január 12-i értekezletet a Földmunkások és Kisgazdák Országos Szövetsége hívta össze.¹⁴

⁹ Buza Barna földművelésügyi miniszterhez 1919. márc. 1., ill. márc. 2-án küldött uradalmi beadványok. Vö. O.L. OBT 1919. iktatlan.

¹⁰ P.I. Tagyob 5/l.

¹¹ Fenti levelet a miháldi földművescsoport elnöke, Berke József írta a Földmunkások és Kisgazdák Országos Szövetsége kaposvári titkárságának a csurgói járás földmunkás csoportjainak nevében. A levél keltezéssel nincs ellátva. A szövegből kivehetően a levél közvetlenül a törvény megjelenése után íródott. Vö. P. I. Kaposvári Termelőbiztonság 1919. cs. iktatlan.

¹² O.L. OBT iratai 1919. iktatlan.

¹³ Uo.

¹⁴ Az uradalmi cselédek jan. 12-i országos értekezletén az egyes megyék képviselőinek száma a következő volt: „Pest megye 191, Fejér megye 116, Jásznagykunszolnok

A szövetség vezetőségének elfogadott határozati javaslata az egy napos tanácskozás után a következő volt:

„Az országos értekezlet követeli:

1. A cselédbérek olyan arányú rendezését, amely a cselédek emberi és kulturális érdekeinek megfelel.

2. A cselédek lakásviszonyai és munkaideje törvénykezésszerűen rendeztessék.

3. A mezőgazdasági alkalmazottak betegség, baleset és rokkantság esetére törvényhozásilag biztosítandók.

4. Községenként, illetve járásonként munkás kamarák állíttassanak fel, amelyek a munkáltatókkal a bérkérdésekben tárgyalnak és megállapodásokat létesítenek. Addig is azonban, amíg az erre vonatkozó törvény elkészül, a munkáltatók és alkalmazottak megbízottjaiból rögtön összeállítandó a megyei vegyes bizottság, amely gondoskodik a bérek megállapításáról...¹⁵

A Földmunkások és Kisgazdák Országos Szövetsége vezetőségének nagy érdeme, hogy a kongresszus kezdeményezésével az uradalmi cselédeket — a parasztság legelesettebb és legkiszolgáltatottabb rétegét — gazdasági helyzetének javítása érdekében harcba vitte a nagybirtokosok ellen. Ez a hasznos kezdeményezés azonban — amint majd látni fogjuk — sajátos ellentmondás forrásává vált.

A kongresszus után az egész országban kibontakozott harc következtében „...a cselédek mindinkább eltávolodtak a munkaadóiktól és már január-hó végén sok helyütt különféle követelésekkel léptek fel, állandó gyűlésezések és tanácskozások között töltötték idejüket...¹⁶

A bérharc végül is eredménnyel zárult. A mezőgazdasági békéltető és bérmegállapító bizottságok létesítéséről szóló kormányrendelet alapján február elején megalakultak az egész országban a mezőgazdasági békéltető és bérmegállapító bizottságok.

A bizottságokba mind a nagybirtokosok, mind a cselédek részéről 45—45 tagot delegáltak. A bizottságok tárgyalásai február harmadik hetében a cselédek kollektív szerződésének létrejöttével értek véget.

Az uradalmi cselédek bére (konvenciója), járandósága országrészenként, sőt uradalmonként a helyi, illetve a kialakult viszonyoknak megfelelően, különbözött egymástól. Az új kollektív szerződés az egész ország területére — a helyi bérviszonyokat figyelembe véve — egységesen állapította meg az uradalmi cselédek bérét (konvencióját). Ennek figyelembevétele mellett, a bérek emelkedését a szemközti táblázat szemlélteti.

Táblázatunkból látható, hogy az uradalmi cselédek harca jelentős eredménnyel járt. A gabonajárandóság majdnem megkétszereződött, a tűzifa-járandóság több mint a háromszorosára nőtt; a földjárandóság 500 négyszögöllel emelkedett. Az új kollektív szerződés olyan juttatásokat is biztosított, amelyek eddig nem szerepeltek, mint pl. szalma, bakancs, petróleum.

megye 52, Békés megye 37, Somogy 33, Tolna 28, Győr 25, Veszprém 24, Komárom 22, Csongrád 14, Sopron 14, Nógrád 13, Heves 12, Zala 10, Moson 8, Arad 8, Csanád 6, Esztergom 4, Borsod 4, Zemplén 4, Vas 1 és Hajdú megye 1 küldöttel. Összesen 625 küldött.” (Vö. Népszava, 1919. jan. 16.)

¹⁵ Népszava, 1919. jan. 16.

¹⁶ Kaposvári Állami Levéltár (továbbiakban KÁL). Alispáni évnegyedes jelentés. 1919. okt. 13. Közgyűlési jegyzőkönyv 1919.

	Háborús segély		Készpénz		Gabona: búza, rozsa, árpa, együtt	Túlfű	Konyha-só	Marha-só	Széna	Szalma	Föld			Állattartás			Bakancs	Petróleum
	K	f	K	f	q	m ³	kg	q	q	q	tengeri	burgonya	kert	tehén	nyúl	sertés	pár	liter
<i>Régi bérek:</i> ¹⁷																		
a) hg. Festetich T. berzencei urad.: 1906	—		60	—	13	3	—	—	1600 nő. rét	—	16 00	400	1	—	2	—	—	—
b) gr. Széchenyi A. marcali urad. 1917—1918	—		40	—	12,20	4	14	—	800 nő. rét	—	15 00	150	1	1	2	2	—	—
Uj bérek: ¹⁸	408	—	800	—	24	10	32	22	10	6	21 00	300	1	1	1	1	1	25

Ha kiemeljük, hogy a februárban kivívt béremelkedés az uradalmi cselédek harcának az eredménye volt, szólnunk kell azokról a következményekről, kihatásokról is, amelyeket ezek az eredmények a földért folytatott paraszti harc kimenetelére tettek.

Miközben a nagy- és kisbéri nincstelenek, valamint kevésföldű parasztlak az uradalom „szétszedését tervezik, lopják mind nyíltabban...”¹⁹ addig az uradalmi cselédek egy része Veszprém, Fejér, Somogy, Jász-Nagykun-Szolnok megyében, Csongrád, Bihar, Borsod, Zemplénben „nem kívánnak földet, mert a magas munkabérek többet hoznak”.²⁰

1918. novemberében a puszták későn eszméltek, mivel országos szinten nem történt meg az uradalmi cselédek, továbbá a mezőgazdasági munkások és szegényparasztlak közös érdekeinek összeegyeztetése, a puszták és a falu nincstelenjeinek találkozása elmaradt. 1919 februárjában, mielőtt a puszták földosztó lett volna, a béremelésen keresztül az uradalmak védelmezője lett a földosztó falu ellen. Így azután a nagybirtok ellen éles harcot folytató nincstelen parasztlak egysége az 1918—1919-es forradalom alatt nem jött létre, vagy — amint majd látjuk — csak igen rövid időre.

¹⁷ Vö. a) O.L. 2. sz. Berzencei uradalom 1906. évi béralapja. A Festetich-család keszthelyi levéltára 1138 csomó. b) Vö. KÁL gr. Széchenyi A. marcali urad. Vegyes számvitel 1882—1930 XII. Szegődményes kimutatások 1917—1918 Iktatlan.

¹⁸ Somogyi Hírlap, 1919. febr. 23.

¹⁹ gr. Széchenyi főispán Buza Barna leiratára küldött válasza 1919 febr. (kelet nem kivehető) Vö. KÁL Főispáni iratok 388/1919.

²⁰ P.I. Országos Propaganda Bizottság jelentései az egyes megyékről 1919. jan. febr. „... Barsonyban (Veszprém m.) ... a magas bérek mellett mint cselédek többet keresnek...” Fejér megyében „... 9 helyen a lakosság álláspontja határozatlan, részben azért nem kívánnak földet, mert a birtokinstruálás lehetőségei felől kétségeik vannak, részben mert mint aratók vagy cselédek a kisgazdáknál többet keresnek, Tárnok község földmunkásai a nagybirtokok közös művelésbe vételét követelik...”

„... Magyartésen (Csongrád megye) azért nem kívánnak földet, mert a mai nagy bérek mellett mint cselédek többet keresnek...”

„... Biharban négy községben azért nem kívánnak földet, mert a mai bérek mellett mint cselédek többet keresnek...” Uo.

Az uradalmi cselédek álláspontja növelte a feszültséget, s egyben az osztályharc világosan kirajzolódott rajvonalaait is összezavarta.

Mivel az agrárforradalmon belüli ellentétek egyik legkiemelkedőbb területe Somogy volt, s mert e megye történeti szerepe az egykorúak tudatában is igen jelentősnek tűnik, az 1919 tavaszi parasztmozgalmak leírását az e megyében induló mozgalommal kezdjük.

Az 1895. évi országos mezőgazdasági felvétel szerint Somogy területének 58,94%-át az 1000 holdon felüli nagybirtok, 9,25%-át a 100 és 1000 hold közötti úri középbirtok, 31,91%-át pedig a paraszti birtok tette ki.

A megye területének így közel 70%-a a nagybirtokosok és úri középbirtokosok kezében volt. A paraszti birtokok a megmaradt 1/3 területre zsugorodtak össze.²¹

Az egyik oldalon 203 nagybirtokos család élt modern uradalmaival, megközelíthetetlen kastélyaival, a másik oldalon pedig 76 ezer nincstelen és kevésföldű család, a paraszti lakosság 35–40%-a²², árendás házban, zsúfolt cselédlakásokban vagy saját viskójában.

A XIX. század utolsó évtizedéig igen lassú gazdasági fejlődés jellemezte Somogyot, mely az országos fejlődés mögött is elmaradt.

1890-től gyökeres változás következett be. A Hitelbank nagy zsákmány reményében megjelent a nagybirtokos megyében, kibérelte a hg. Esterházy-féle kaposvári 38 462 holdas uradalmat és Kaposvárot cukorgyárat épített fel (1894).²³ A Hitelbank a bérleten a kor egyik legmagasabb színvonalú gazdálkodását valósította meg; a megyebeli nagybirtokosok cukorrépa termelésének fellendítése érdekében a bank kiépítette a helyiérdekű vasutakat,²⁴ jelentős kölcsönöket nyújtott a nagybirtokosoknak. Ezzel megkezdődött a tőkének a mezőgazdaságba történő gyors behatolása, a nagybirtok rohamos fejlődésnek indult. A megyebeli nagybirtokok a tárgyalt idő alatt már az országban a legmagasabb színvonalon gazdálkodó birtokok közé tartoztak.

Az 1918 novemberében kirobbanó parasztmozgalmak leverését követően, 1918 decemberében a Földmunkások és Kisgazdák Országos Szövetsége Latinca Sándort Somogyba küldte, kinevezve őt Somogy és Tolna megye szervező titkárává. A magyar munkásmozgalomban 1910 óta részt vevő Latinca 1918 decemberében lett a KMP tagja. Mivel a Földmunkások és Kisgazdák Országos Szövetségét szoros szálak fűzték a szociáldemokrata párthoz, Latinca továbbra is kapcsolatban maradt a szociáldemokratákkal, és csak kevesen tudták, hogy a KMP soraiba tartozik.

A forradalom győzelmét követően 1919 januárban a megye legnagyobb pártja a szociáldemokrata párt lett. A somogyi szociáldemokrata párt a baloldalhoz tartozott, de rendkívül sajátos jegyei voltak.

A munkásvezetők, Tóth Lajos, Kovács Miksa míg szavakban még szociáldemokraták voltak és a kapitalizmusból a szocializmusba történő fokozatos és békés feloldásról beszéltek, addig tetteikben egyre inkább a kommunisták által hirdetett elvek nyilvánultak meg, a kommunistákkal szoros kapcsolatot tartottak fenn; január 28-a után nem zárják ki őket a munkástanácsból.

²¹ Vö. Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. Bpest. 1897. I. 182. 1. IV. 9., 25. 1.

²² Magyar Statisztikai Közlemények 2. 1900. Népszámlálás II. 235. 1.

²³ Vö. A pécsi kereskedelmi és iparkamara jelentése. 1889. 31. 1. 1894. 86–92. 1.

²⁴ Uo. 1889–92. 102–110., 1893–95. 128–137., 1896. 92–97. 1.

1919 február második felében Somogyban a nagybirtokosok és a parasztság közötti osztályharc a végsőkéig kiéleződött. A parasztság türelmetlensége „...napról napra fokozódott... napról napra nehezebb gondok rakódtak agyában. Hol a föld, amit ígérték?”²⁵

A végső összecsapás mégsem úgy következett be, mint ahogy várható volt. Mielőtt a „fellobbanó népszenvédeley... rombolt és rabolt volna...”²⁶ a kommunisták kezdeményezésére, baloldali szociáldemokraták vezetésével és kommunisták részvételével február utolsó hetében megindult Somogyban a földfoglaló mozgalom.

Míg a szociáldemokrata párt hivatalos jobboldali vezetői (Garami Ernő és mások) helyeselték a kormány álláspontját, addig a baloldali szociáldemokraták (Hamburger Jenő, Varga Jenő és mások) a földreformot legcélravezetőbbnek a nagybirtokok termelészövetkezetté alakításában látták.

A baloldali szociáldemokraták azzal az állásfoglalással, a feudális maradványok felszámolásának demokratikus feladatát átugorva, azonnal a szocialista nagyüzemi gazdasági termelést akarták megvalósítani — ragaszkodva a többtermelés folytonosságához és félve a parasztság reakcióssá válásától.

A somogyi nagybirtokosok között akadtak olyanok is, akik a kollektív szerződés megkötésének már másnapján igyekeztek kijátszani a megkötött szerződést.²⁷ Volt eset arra is, hogy a cselédek egy részét elbocsátották.²⁸ Utóbbira az uradalmi cselédek sztrájkjal válaszoltak és küldöttség útján miniszteri biztos kiküldetését kérték Buza Barna földművelésügyi minisztertől.²⁹

A parasztok földkövetelése és az uradalmi cselédek bérharcának közepette sok nagybirtokos elhanyagolta földje művelését és az alapvető tavaszi előkészítő munkálatokat sem végezte el.³⁰

Ezek voltak azok az okok, amelyek hatására Buza Barna miniszter Hamburger Jenőt — a budapesti szociáldemokrata párt titkárát — és 18 gazdabiztost a feszült helyzet megvizsgálására miniszteri biztosként Somogyba küldött, azzal a felhatalmazással, hogy a „vármegye területén mindazon gazdaságokat, ahol a termelés veszélyeztetve van, a XVIII. néptörvény 61. §-a alapján az ő nevében lefoglalhassa”.³¹

A Somogyba érkező Hamburger Jenő a kaposvári munkástanáccsal karöltve a munkástanács 1919. február 25-én tartott ülésén elhatározta, hogy az ezévi termés biztosítása érdekében elkerülhetetlennek tartja a mezőgazdasági termelési szövetkezet felállítását, egyben pedig kimondta, hogy a Mezőgazdasági Ipar Rt. bérletében levő 44 ezer holdas birtokot termelési szövetkezet céljaira birtokba veszi, továbbá utasítja a pártvezetőséget, hogy ahol az ezévi termés biztosítva nincs, ott termelési szövetkezet haladéktalanul állíttassék fel.

„...A Munkástanács a legnagyobb lelkesedéssel fogadta el ezt a határozati javaslatot, Hamburger Jenő elvtárs pedig kijelentette, hogy a termelési

²⁵ Somogyi Hírlap, 1919. márc. 9.

²⁶ Jászberényi András miniszteri kiküldött jelentése Buza Barna földművelésügyi miniszterhez (Kaposvár, 1919. márc. 3.) O.L. OBT 1919. iktatlan.

²⁷ Somogyi Hírlap, 1919. febr. 27.

²⁸ Uo. 1919. febr. 28.

²⁹ Uo.

³⁰ Úti jelentések 1918. XI. — 1919. IX. 30-ig. Vö. KÁL Kaposvári cukorgyár iratai. 1894—1948. 174. köteg. Vegyes iktatlan.

³¹ A Földművelésügyi Minisztériumnak a Tanácsköztársaság bukása után készített jelentése a Buza Barna-féle földbirtok reformról. Vö. P.I. Tagyob 2/6.

szövetkezetek megvalósítását a legrövidebb időn belül keresztül viszi és az első ilyen termelési szövetkezet Somogy megyében fog felállíttatni.”³²

Hamburger Jenő megbízásával és a kaposvári munkástanács határozatával megkezdődött Somogyban a nagybirtokok elfoglalása, a termelőszövetkezetek felállítása a földbirtokreformról szóló 1919. évi XVIII. tc. 61. §-a alapján.

A kaposvári munkástanács határozata alapján 1919. március 3-án került sor a hg. Esterházy, a gróf Festetich, a báró Inkey-féle, a Mezőgazdasági Ipar Rt. bérletében levő, 44 ezer holdat kitevő gazdaságok birtokbavételére.³³

A gazdaságok elfoglalását, birtokbavételét március 3-án délelőtt a Mezőgazdasági Ipar Rt. bérletében levő gazdaságok és iparvállalatok összes bizalmi testületének értekezlete előzte meg a kaposvári munkástanácsban. Az értekezők egyhangúan kimondta, hogy az 1919. évi XVIII. néptörvény 61. §-a alapján a termelés folytonosságának érdekében a gazdaságoknak és az iparvállalatoknak termelőszövetkezet formájában való haladéktalan birtokbavételét kívánja. E határozattal egyidejűleg a bizalmi testület közölte a miniszteri megbízottakkal, hogy ha a kívánságot nem teljesítik, a cselédség azonnal sztrájkba lép.³⁴

Az érdekelt munkások bizalmi testületének egységes állásfoglalása után került sor a birtokbavételről szóló jegyzőkönyv felvételére, Hamburger Jenő és Jászberényi András miniszteri megbízottak jelenlétében. A jegyzőkönyv ugyancsak hangsúlyozza: „Az uradalom összes cselédsége a termelés folytonosságát csak az esetben látja biztosítotttnak, ha az uradalmat teljes élő és holt felszerelésével, iparvállalataival együtt a termelőszövetkezetbe tömörült cselédségnek és a törvényben igényjogosultaknak minősített földmunkásoknak azonnal birtokába adják.”

A birtokbavétel megtörténte után a birtok ideiglenes vezetésével a földművelésügyi miniszter által a gazdabiztosként kirendelt Farkas Adolfot bízták meg.

A miniszteri biztosok az uradalmi cselédekért rávették, hogy a birtokbavett 44 ezer holdas uradalomban az uradalom addigi vezetőit a termelés biztosítása érdekében a helyükön hagyják.³⁵

A birtokbavételről szóló jegyzőkönyv rögzíti a leltár felvételét, megemlíti az uradalmi vagyon védelmére álló karhatalmat és a Mezőgazdasági Ipar Rt. kártérítési igényének jogosultságát.³⁶

A Mezőgazdasági Ipar Rt. bérletének birtokbavétele után a földfoglaló mozgalom feltartóztatlanul haladt tovább.

Március 4-én gróf Zichy Béla 10 000 holdas lengyeltóti uradalmát és a Freund Ferenc és neje tulajdonában levő 1750 holdas pusztaberényi uradalmat vette át a cselédség.³⁷

³² Somogyi Hírlap, 1919. febr. 27.

³³ Jászberényi András miniszteri kiküldött által felvett jegyzőkönyv, valamint Rácz Gyula államtitkárnak küldött jelentése (Kaposvár, 1919. márc. 3. és 6.) P.I. Tagyob 5/1. és O.L. OBT 1919. iktatlan.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

³⁷ A kiküldött miniszteri biztosok által felvett jegyzőkönyv az uradalom átvételéről (Lengyeltóti, 1919. márc. 4.) P.I. Tagyob 5/1.

Március 5-én gróf Somssich László hetesi birtokát foglalta el a cselédség.³⁸

Ugyancsak március 5-én, a Magyar Kegyes Tanítórend mernyei, szentmiklósi és vadéi gazdaságait — a Mernyén összehívott népgyűlés határozata alapján — a cselédség ideiglenes termelőszövetkezetté alakította át.³⁹

Március első hét napjával lezárult a somogyi földfoglaló mozgalom tapasztalatokban gazdag első szakasza. Az említett időpont olyan határ a földfoglaló mozgalom történetében, melynél a továbbiak megértése céljából feltétlenül meg kell állnunk.

A földfoglaló mozgalom Somogy megyében a földreformról szóló néptörvény 61. §-a alapján, tehát a törvényesség betartásával, Hamburger Jenőnek és a 18 gazdabiztosnak beérkezésével indult meg. A birtokbavétel csupán ideiglenes rendezés kívánt lenni a termelés biztosítása, továbbá az uradalmi cselédek sztrájkjának megakadályozása érdekében. Egy-egy elfoglalt uradalom az ott dolgozó uradalmi cselédség birtokába került. Az átvett uradalom élő és holt felszereléséről, a gazdasági épületekről, a bevetett területéről minden alkalommal pontos leltár készült. A leltározás célja egyrészt a tulajdonos törvényben biztosított kártérítési igényének kilátásba helyezése, másrészt a felszerelés széthordásának a megakadályozása volt. Utóbbi érdekében a birtokbavételről szóló jegyzőkönyvek nem mulasztották el kiemelni, hogy „a birtokon levő minden élő és holt felszerelés elidegenítése büntetendő cselekményt képez”.⁴⁰

Az ideiglenesen birtokba vett uradalmak — az elfoglalás aktusának jelzésére — a „szociáldemokrata termelőszövetkezet” nevet vették fel és a Somogy megyei Termelőszövetkezetek Központi Irodája lett a felettes és ellenőrző szervük.⁴¹

A kiküldött miniszteri biztosok kiemelték a föld felparcellázásának lehetetlenségét a tavaszi munkák miatt, ugyanakkor a birtokbavétel legtöbbször a *falusi igényjogosultak földhöz való jogának elvi hangsúlyozásával történt.*

A somogyi földfoglalás pár nap alatt országos ügy lett. Felvonultak a mozgalmat támogató és a mozgalom ellen fellépő erők.

Első támogatóként kell megemlítenünk a szociáldemokrata párt központi lapját, a Népszavát. A Népszavában olyan cikkek jelentek meg, amelyek helyeselték a Somogyban megindult földfoglaló mozgalmat. A lap hasábjain keresztül ezidőben Hamburger jelentős támogatást kapott azoktól a szociál-

³⁸ Somogyi Hírlap, 1919. márc. 6.

³⁹ A kiküldött miniszteri biztosok által felvett jegyzőkönyv az uradalom átvételéről (Mernye, 1919. márc. 5.) P. I. Tagyob 5/1. Március 6-án az uradalmak egész sora került a cselédség birtokába. Így a gróf Jankovich Besán Endre 12 250 kat. hold kiterjedésű öreglaki, vityei, gárdonyi, buzsáki, költedi, csisztai uradalmai. Termelőszövetkezet alakult: Tórti Gyula kisasszondi bérletén, a Ring-féle kaposszéplaki birtokon, gróf Széchenyi Bertalan felsősegesi birtokán, a Csomapusztai bér gazdaságban és Inám-pusztán. Svasics Nándor szentgáloskéri gazdaságában március 6-án este a cselédség bizalmi férfiakat választ és termelőszövetkezetté alakítja a birtokot. Végül az említett napon a kaposvári munkástanács kiküldötteinek meghallgatása után a tabi cselédség birtokba vette a pusztát.

Március 7-én a nagyatádi és kaposvári munkástanács kiküldötteinek, a simongáti uradalomban tartott gyűlésén az uradalmi cselédek kimondták a 12 000 holdas uradalom birtokbavételét. (Vö. Somogyi Hírlap, 1919. márc. 7., P. I. Tagyob 5/1. KÁL Főispáni iratok 6257/1919 és 6371/1919.)

⁴⁰ A pusztaberényi uradalom átvételéről felvett jegyzőkönyv (Pusztaberény, 1919. márc. 3.) P. I. Tagyob 5/1.

⁴¹ Somogyi Hírlap, 1919. márc. 8.

demokratáktól, akik, a szociáldemokrata párt Garami-féle szárnyával szemben, a Buza Barna-féle földreformot nem helyeselték és az uradalmak azonnali termelőszövetkezetekké alakításának álláspontján voltak.⁴²

A Népszavában megjelent, földfoglaló mozgalmat támogató cikkeket ekkor a Somogyi Hírlap teljes terjedelmükben közölte.⁴³

De maga a kaposvári munkástanács is igyekezett nyomást gyakorolni a szociáldemokrata párt központi pártvezetőségére a földfoglaló mozgalom támogatása és egy határozottabb — megalkuvás nélküli — politikai irányvonal kialakítása érdekében.⁴⁴

A földfoglaló mozgalom szíve és motorja a kaposvári munkástanács és a vele karöltve dolgozó járási munkástanácsok voltak. A kaposvári munkástanács mögött volt a kaposvári és vidéki ipari munkásság, akik elszántságukat továbbították az uradalmi cselédek felé. Az elfoglalt uradalmak megvédésére felzárkózott a szociáldemokrata párt befolyása alatt álló megyei karhatalom is.⁴⁵

Végül, de nem utolsó sorban a Vörös Újság, a Kommunisták Magyarországi Pártjának központi lapja — amely hónapok óta hirdeti: a parasztságnak csak akkor lesz földje, ha azt forradalmi úton elfoglalja —, a parasztforradalom megindulásaként, a kormány politikájának csődjeként vette tudomásul a somogyi eseményeket és a messzehangzó támogatás és elismerés hangján írt a földfoglalókról.⁴⁶

A munkás- és parasztmozgalmak könyörtelen elnyomásához szokott burzsoázia és nagybirtokos osztály toporzékolva tiltakozott a birtokbavétel ellen. Az eseményeket azonban tehetetlenül szemlélte, sem katonaságot, sem csendőrséget nem tudott felvonultatni a földfoglalók ellen. Erejéből csupán a földművelésügyi miniszterhez írt tiltakozó beadványokra⁴⁷ és egy-egy hírlapi cikkekre tellett.⁴⁸

A földosztást már hetek óta sürgető parasztok jelentős része az uradalmak elfoglalását és termelőszövetkezeté alakítását csak mint ideiglenes megoldást fogadta el a végleges rendezésig, a föld felosztásáig.⁴⁹ Így a parasztságnak ez a része a földfoglalást helyeslően vette tudomásul, vagy legalább is várakozó állásponton volt.

Voltak azonban olyan falvak, ahonnan aggasztó hírek érkeztek. A berzenceiek Nagyatádi Szabó Istvánhoz küldött táviratukban tiltakoztak a helybeli szociáldemokrata párt uradalmat elfoglaló szándéka ellen és földosztó bizottság azonnali kiküldését kérték.⁵⁰

A felsőmocsoládiak a község határában levő uradalom azonnali szétosztását, valamint erdőt és legelőt kértek a földművelésügyi minisztertől.⁵¹

⁴² Népszava, 1919. febr. 28., márc. 1., márc. 4.

⁴³ Somogyi Hírlap, 1919. márc. 2., 5., 6.

⁴⁴ Uo. 1919. febr. 27.

⁴⁵ Jászberényi András miniszteri kiküldött jelentése Buza Barna földművelésügyi miniszterhez (Kaposvár, 1919. márc. 3.) O.L. OBT. 1919. iktatlan.

⁴⁶ Vörös Újság, 1919. márc. 6., 8.

⁴⁷ Az egyes uradalmak tiltakozó jegyzőkönyve, vö. P. I. Tagyob 5/1.

⁴⁸ 8 Órai Újság, 1919. márc. 8.

⁴⁹ Jászberényi A. idézett márc. 3-i jelentése, vö. O.L. OBT. 1919. iktatlan.

⁵⁰ Vö. P. I. Irattár Lelt. 25338. Szak. A. XVI. 45.

⁵¹ A falu parasztsága nevében Buza Barna földművelésügyi miniszternek küldött kérvény (Felsőmocsolád, 1919. márc. eleje) KAL. Felsőmocsoládi Termelő Szöv. 1919 iktatlan.

A göllel előljáróság földosztó bizottság kiküldését kérte, mert a falusiak és az uradalmi cselédek élesen szemben állnak és zavargásokra kerülhet sor köztük.⁵² Klein Sándor drávazsitfapusztai béruradalmában „Vízvár községből 25—30 főből álló tömeg lakásán megjelent és a tavaszi vetés alá kerülő földeket 30 korona évi bér lefizetése mellett kérték. Szorult helyzetében a tömegnyomásnak engedve szóbeli beleegyezését adta, így Vízvár község 1000 hold, Béla vár község 300—350 hold kimérését meg is kezdette... a pusztai cselédek látva, hogy a községek lakosai a földeket nap-nap után méri, nagymérvben zúgolódik, emiatt köztük Vízvár vasútállomással szemben levő egy tábla föld miatt a bérlő jelenlétében már vitatkozás támadt”.⁵³ A megyében sok helyütt az elfoglalt földek szétosztása céljából fegyverkezett a falusi lakosság.⁵⁴ Itt-ott fölgújtották az uradalom szérűskertjeit, széthordták az elfoglalt uradalmak takarmánykészletét.⁵⁵

A földfoglaló mozgalom megindulásával tehát a falusi földosztók és az uradalmat elfoglaló cselédek között több helyen késhegyig menő ellentét bontakozott ki.

A kaposvári munkástanács történelmi érdeme, hogy e dicsőséges, de nehéz napokban a testvérharc nem ütött tanyát a megyében. A munkástanács — élén Latincával — egyik napról a másikra átlátta a helyzetet és a néphez fűződő szoros és elszakíthatatlan kapcsolataira építve, villámgyors fordulatot vitt végbe politikájában, most már önállóan — a szociáldemokrata párt budapesti titkárságától függetlenül — a somogyi földnélküliek, kevésföldűek akarata és a forradalom érdeke alapján.

A Somogyi Hírlap 1919. március 7-i számáig a földfoglalást mindig a többtermeléssel, a közélélmézzel, a termelés folytonosságával hozta kapcsolatba. Március 7-i számában a kaposvári munkástanács és a megyei szociáldemokrata párt kinyilatkoztatta új elvi álláspontját: „...ha az új igényjogosult kigazdák (és mezőgazdasági munkások — M. K.) úgy gondolják, hogy ők jobban boldogulhatnak a nekik törvény útján biztosított 5—6 hold földdel, nekünk ez ellen semmi kifogásunk nincsen, *a kigazdákra van bízva a választás* (kiemelés tőlem — M. K.), maga határozhatja el, vajon a munkásság kebelében alakult termelőszövetkezetben biztosítson magának egy szebb jövőt, vagy pedig a ... kiosztott ... földön kínlódja végig életét.”⁵⁶ Ennek az új elvi álláspontnak a meghirdetése óriási jelentőségű volt. Az idézett sorokban felcsillan a Kommunisták Magyarországi Pártja 1918. december 13-án a budapesti munkástanács elé terjesztett agrárjavaslatának egyik központi gondolata a somogyi bonyolult helyzet közepette, mint az egyetlen kiút.

A Somogyi Hírlap a következő számaiban is hangot adott a megyei szociáldemokrata párt új agrárpolitikájának. Március 9-én kiáltvánnyal fordul a mezőgazdasági munkásokhoz és kigazdákhoz:

⁵² A gölleiek távirata a miniszterhez 1919. márc. 9-én, vö. P. I. Irrattár Lelt. 25338. Szak. A. XVI. 2/5.

⁵³ P. I. Somogy megyei Főispáni iratok 1919 iktatlan.

⁵⁴ Somogyi Hírlap, 1919. márc. 11.

⁵⁵ A megyei direktórium a kormányhoz küldött jelentése 1919 március dereka, KÁL Főispáni iratok 570/1919.

⁵⁶ Somogyi Hírlap, 1919. márc. 7.

„Munkátestvérek! Kisgazdák! Elvtársak!

...Nem igaz, hogy a kisgazdákat nem akarjuk földhöz juttatni... akik, mint földigénylők nem akarnak belépni a termelészövetkezetbe és földhöz akarnak jutni, ezeknek mi ugyancsak a segítségükre leszünk és földhöz juttatjuk őket. Ha ezek a kisgazdák, vagy mezőgazdasági munkások úgy gondolják, hogy ők jobban tudnak boldogulni és megtalálják számításukat, úgy ezeknek *lehetővé tesszük, hogy a törvény által előírt földet a szövetkezet útján megkaphassák* (kiemelés tőlem — M. K.), mert nekünk szocialistáknak éppen az az erősségünk, hogy a *munkásoknak és kisgazdáknak akarátát a poklokon keresztül is meg akarjuk valósítani* (kiemelés tőlem — M. K.). Csak ott rendezünk be termelészövetkezetet, ahol a termelés folytonossága nincsen biztosítva... Lelketlen emberek a kisgazdákat ellenünk akarják uszítani, hogy a testvérharcban elgyöngülve újra a naplopók és herék kerülhessenek uralomra... Munkások és dolgozó kisgazdák egyesüljetelek...”⁵⁷

A munkásság és a dolgozó parasztság szövetségének gondolata addig szinte teljesen hiányzott a Somogyi Hírlapból. A március 9-i kiáltvány viszont hitvallás volt a testvérharc megakadályozása, a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetsége mellett. Világosan felismerve, hogy a forradalom további sorsa attól függ, hogy a parasztság felzárkózik-e a munkásosztály mögé, a munkás—paraszt szövetség kérdése hatalmi kérdés lett Somogyban.

Helyesen látta a munkástanács, hogy az összefogás a cselédség és a mezőgazdasági munkások és kevésföldűek között a termelészövetkezetekké alakult uradalmakból kihasított és felosztott földdel érhető el. Többek között ennek a felismerésnek és kiútkeresésnek következtében töltött be Somogy kiemelkedő, a megye határain túlterjedő szerepet az 1918—1919-es forradalmak alatt.

Március 7-e után a falu és a puszta együtt vette birtokba az uradalmat és a föld további sorsában is megegyeztek, sőt sok helyen a föld azonnali kihasítására és felosztására is sor került.

Özv. örgróf Pallavicini Edéné mosdói 3300 kat. holdas uradalmát a falu és a puszta együtt foglalta el. Az uradalom cselédsége a termelészövetkezetté alakulás mellett döntött, a falusi munkástanács pedig igényjogosultaknak járó föld felosztását kérte.⁵⁸

A gróf Széchenyi Andor Pál marcali uradalmának birtokbavételét lebonyolító bizottság a helybeli munkástanács, a mezőgazdasági munkások, kisparasztsók és uradalmi cselédek bizalmi férfiával tárgyalta.⁵⁹

Gróf Hunyadi József 8094 kat. hold kéthelyi uradalmának elfoglalásával és termelészövetkezetté alakításával együtt „... az igényjogosultaknak 5 holdas területet hasítanak ki... annyi az igényjogosult, hogy alig marad néhány száz hold...”⁶⁰ Március 13-án a szilváspusztai uradalmat birtokba vevő uradalmi cselédek a falusiak számára 1000 holdat kihasítottak.⁶¹ A herceg Festetich Tasziló-féle birtok elfoglalásakor a csurgói nincstelenek maguk között

⁵⁷ Somogyi Hírlap, 1919. márc. 9.

⁵⁸ A mosdói Pallavicini-uradalom elfoglalásáról felvett jegyzőkönyv (Mosdós 1919. márc. 14.) O.L. OBT. 1919 iktatlan.

⁵⁹ Somogyi Hírlap, 1919. márc. 9.

⁶⁰ Uti jelentés 1919. márc. kelet nélkül, vö. KÁL Cukorgyári Irattár 1894—1948. 407. köteg. Uti jelentés 1919.

⁶¹ Kiküldött miniszteri biztos jelentése Rácz Gyula államtitkárnak (Szilváspuszta 1919. márc. 13.) O.L. OBT. 1919 iktatlan.

kiosztották a birtok bérlők kezén levő részeit.⁶² Iharosberényben azok, „akiket semminemű módszerrel a termelősövetkezetnek nem lehetett megnyerni, földet kaptak...

...A Munkástanács... az uradalmi területekből 400 holdat felparcellázott, azt a nincsteleneknek osztotta ki és legelőterületet hasított ki...”⁶³

A korántsem teljes felsorolásból láthatjuk, hogy a február végén elkezdődött forradalmi földfoglaló mozgalom új nyitánya március 7-e volt. A március 7-i fordulattal a földfoglaló mozgalomban új szakasz kezdődött: a birtokba vett termelősövetkezetté alakult uradalomból a falusi mezőgazdasági munkások és kevésföldűek azonnal kihasználhatták és feloszthatták az őket megillető földterületet, a pusztát és a falu ellentéte jelentősen lecsökkent.

A március 7-i fordulat gyorsította a szegényparasztság felsorakozását a munkásosztály mögé. Folyamatban volt a munkás—paraszt szövetség kiszélesedése, a középparasztságnak a gazdagparasztságtól való eltávolodása.

Nagyatádi Szabó István táborra napról napra fogyott, és gyorsan értek a hatalom átvételének feltételei a megyében.

A kormány az 1919. március 6-i minisztertanácsi ülésen foglalkozott a földfoglalás, „a parasztlázadás” ügyével. Nagyatádi kifejtette: A földreformmal a kormány megkésétt, ezért a földosztást a lehető leggyorsabban meg kell csinálni.

A kormány látta, hogy elkésétt. Mégis, amit a földreform törvény meghozatala utáni időben tett — Károlyi Mihály kálkapolnai birtokának felosztása mellett — mindössze az volt, hogy az ún. veszélyes helyekre Földosztó Bizottságot küldött ki. Mivel a bizottságok a parasztság megnyugtató tartották feladatuknak,⁶⁴ hosszú tárgyalásokkal, az igények újra való összeírásával töltötték idejüket a földosztás megkezdése helyett.

A kormány a helyzet megvizsgálására Nagyatádi Szabó István népgazdasági minisztert Somogyba küldte.⁶⁵

Arra a híre, hogy a földfoglaló mozgalom felülvizsgálatára Nagyatádi március 10-én Kaposvárra érkezik, a szociáldemokrata párt vezetősége ugyan ezen nap délelőttjére általános sztrájkot hirdetett Kaposváron. A munkásság egyöntetűen sztrájkba lépett és délelőtt 11 órakor a Munkásotthonban gyűlt össze. Azt követelte, hogy egy három tagú direktórium azonnal vegye át a hatalmat Somogy megyében.⁶⁶ Délben, 12 órakor a szervezett ipari munkások megjelentek a vármegyeházán és bejelentették a megye polgári vezetőségének, hogy direktóriumot alakítanak. A háromtagú direktórium: Latinca Sándor, Tóth Lajos, Peinhoffer Lajos, azonnal átvette a megye vezetését.

A hatalom Somogyban a munkásosztály kezébe került.

Nagyatádit Kaposvárra érkezésekor 15 000 szervezett ipari és mezőgazdasági munkás fogadta a kaposvári állomáson.

⁶² Két bérlő: Taubermann Ádám és Grünfeld Ferenc a földosztás következtében elvesztett bérföldjük visszaszerzése érdekében panaszos felterjesztést adtak be. Taubermann 1919. márc. 20-án az Országos Birtokrendező Tanácshoz fellebbezett, Grünfeld pedig a Somogy megyei Gazdasági Felügyelőséghez fordult. Az ügyiratok a csurgói munkástanácshoz kerültek. A munkástanács elutasította a bérlők fellebbezését (vö. P. I. Kaposvári Termelőbiztosság 1919 iktatlan és O B T. 1919 iktatlan.)

⁶³ A községi jegyző alispánhoz küldött jelentése a Tanácsköztársaság bukása után; vö. Somogy megye alispáni iratok 20798/1919.

⁶⁴ O. L. OBT. iratai 1919. iktatlan.

⁶⁵ P. I. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1919. márc. 8-i ülés.

⁶⁶ Somogyi Hírlap, 1919. márc. 12.

„Percekig tartó zaj, láрма zúgott fel, amikor Szabó István mezőgazdasági miniszter megjelent vasúti állomás ajtajában. Le vele! Abcug, kiáltások zúdultak feléje...”⁶⁷ A vasútállomáson megjelent tömeg csak akkor nyugodott meg, amikor Nagyatádi kijelentette, hogy nem a földfoglaló mozgalom megszüntetése, hanem annak szankcionálása miatt jött Kaposvárra.

A kaposvári munkástanács és a szociáldemokrata párt vezetőivel (Hamburger Jenő is jelen volt) való tárgyalás során Nagyatádi hivatalosan is „szentesítette” a földfoglaló mozgalmat és a megalakult termelőszövetkezeteket. A kaposvári munkástanács pedig még egyszer deklarálta: a termelőszövetkezetek megalakításával a kisgazda igényjogosultak a legmesszebbmenőkig kielégítettnek, továbbá a termelőszövetkezeteket a jövőben nem szociáldemokrata, hanem földművelő termelőszövetkezeteknek fogják nevezni.⁶⁸

Március 11-én a Honvéd-téri nagygyűlésen 20 ezer ipari munkás és paraszt előtt kihirdették a Nagyatádival kötött megállapodást.⁶⁹

A március 7-i fordulattal a parasztságnak a földfoglaló mozgalommal kapcsolatos addigi helyeslő, ill. várakozó és a földosztás elmaradása miatt a mozgalommal szemben fegyveres ellenállásra készülő magatartása a somogyi direktórium mögé való szoros felzárkózássá változott át.

Február közepétől tehát Somogyban az osztályharc forradalmi kirobbanása előtti frontvonalak szinte tapinthatóan kirajzolódtak. Az összeütközés viszont másképp következett be, mint ahogy várható volt.

A földfoglaló mozgalom megindulásával a kontúrok megváltoztak. Nemcsak a nagybirtokosok és az uradalmi cselédek összeütközése következett be, hanem jelentkezett a földosztó falu (mezőgazdasági munkások és kevésföldű parasztok) és a termelőszövetkezetet alakító uradalmi cselédek ellentéte is.

A termelőszövetkezetek létrehozásánál is előfordult, hogy a cselédek csak átmeneti állapotnak tekintették azt és földosztást kívántak. Így a toponári cselédek olyan tartalmú levelet küldtek a kaposvári munkástanácsnak, amelyben annak elismerését kérték, hogy kényszerből mentek be a termelőszövetkezetbe és csak addig, amíg a földosztás megejthető.⁷⁰

A cselédbérek jelentős fölemelése, a szövetkezetté alakult uradalom vezetésébe való bevonás ígérete elhatározó hatással volt az uradalmi cselédek többségére: a föld felosztása ellen foglaltak állást.

A bérek fölemelése mellett az uradalmi cselédek állásfoglalásában közrejátszott az is, hogy semmiféle termelőeszköz nem volt a tulajdonukban és az uradalmak felosztása esetén a kezükbe kerülő föld megművelése nehézségekbe ütközött volna.

Velük szemben az eddig más földjén napszámba, részesaratóként, harados vagy felesként dolgozó mezőgazdasági munkások és szegényparasztok saját földet, az uradalmak szétosztását akarták. A parasztságnak e nincstelen vagy kevésföldű rétegei annyi bukott próbálkozás után elérkezettnek látták a történelmi pillanatot a föld megszerzésére. A földért a nagybirtokosok elleni legradikálisabb lépésre is elkészültek és farkasszemet néztek az uradalmi cselédekkel, ha úgy látták, hogy az elfoglalt uradalmi földből őket kisemmizik.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ P. I. Arch. XVI. 5/1 13–15. Vö. Magyar Munkásmozgalom Tört. Vál. Dok. V. 642. 1.

Az így keletkezett ellentét másodlagos ellentét volt. A kaposvári munkástanács helyesen ismerte fel, hogy a nagybirtokosok elleni harc idején minden erőt e harc sikeres kimenetele érdekében kell egyesíteni, annál is inkább, mert az uradalmi cselédek és a radikális földosztást követelő parasztok ellentéte azzal fenyegetett, hogy testvérharchoz vezet, amelynek romjain a régi uralkodó osztály ismét visszaszerezheti hatalmát.

E történelmi helyzet a munkástanács számára parancsolólag írta elő a munkás—paraszt szövetség megteremtésének helyes útját: az elfoglalt föld egy részének felosztásával az agrárproletárokat és kisparcellás parasztokat is érdekeltté tenni a forradalomban.

Fejér, akárcsak Somogy, tipikus dunántúli nagybirtokos megye volt. Gazdasági-társadalmi viszonyai⁷¹ szinte teljesen megegyeztek Somogy gazdasági-társadalmi viszonyaival.

A Fejér megyei forradalmi események továbbfejlődésére gyorsítólag hatottak az 1919 február elején lejátszódó székesfehérvári események.

1919. február 3-án a volt főispán megyei közgyűlést hívott össze. A közgyűlés a kormányt országvesztőnek nevezte. A megyegyűlés a Fejér megyei nagybirtokosok nyílt ellenforradalmi zászlóbontása volt. A nagybirtokosok fellépése meggyorsította az események menetét. A munkástanács vette kezébe a megye vezetését.⁷²

A hatalom a munkástanács kezébe került, bár ebben az időben maradéktalanul csak politikai tekintetben érvényesült. A munkáshatalom pusztá tényre forradalmasítja a paraszti követeléseket a megyében. Március elején a Sárosd határában levő szilfamajori gazdasági cselédek elfoglalták az özv. Weiss Bartholder, báró Madarassy Beck Marcelné és Tószeghy Imréné közös tulajdonában levő 20 ezer hold kiterjedésű uradalmat.⁷³ A szilfamajori gazdasági cselédek mozgalmá áttért a szomszédos Jakabszállásra, és az ottani uradalmi cselédek is birtokba vették az uradalmat. A föld elfoglalását az uradalmi cselédek azzal indokolták, hogy a gazdaság vezetését a tulajdonosok elhanyagolják, s így a kollektív szerződésben megállapított béreket nem látják biztosítva.⁷⁴

Az uradalmi cselédek földfoglaló mozgalmával egyidőben bontakozott ki a megyében a falusi parasztság földosztás végrehajtását sürgető mozgalma. A kormány február végén Birtokrendező Bizottságot küldött ki a megyébe.

Míg Sárosd határában az említett szilfamajori és jakabszállási uradalmi cselédek a szövetkezetalakítás mellett voltak, addig a csillagmajori uradalmi cselédek és a sárosdi parasztok az azonnali forradalmi kisajátítást és a kisajátított föld felosztását követelték. E követelés annyira sürgető, hogy „...a nép azonnali birtokbavételre és a szükséges felszerelés átvételére el van szánva...”⁷⁵ Sárszentágotán ugyanez a helyzet alakult ki. Sárkeresztúron mind az uradalmi cselédség, mind a falusi parasztság a föld felosztása mellett volt és a „...nép hangulata a leghatározottabban oda irányul, hogy a bir-

⁷¹ Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Stat. Új folyam. XXIV. köt. Bpest. 1900. II. Táblás kimutatások 18. 1. és Magyar Statisztikai Közlemények 2. 1900. Népszámlálás II. 190—197. 1.

⁷² Székesfehérvár és Vidéke, 1919. febr. 5.

⁷³ A tulajdonosok és a kiküldött Birtokrendező Bizottság jelentése Buza Barna miniszternek az 1919. febr. 27. — 1919. márc. 9-ig terjedő időről, vö. O.L. OBT. 1919. iktatlan.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Uo.

tokot már most azonnal felszerelésével együtt igénybe vehessék...⁷⁶, azaz kisaajátíthassák. Abán és Kálózon mind az uradalmi cselédek, mind a községi földigénylők a föld sürgős felosztása mellett foglaltak állást. Ugyanez volt a helyzet a többi Fejér megyei községben is.⁷⁷

Fejér megyében is az uradalmi cselédek többségének földfoglaló, szövetkezetalakító mozgalma és a falusi parasztság földosztó követelése állt szemben egymással. Ugyanazon területre tartottak igényt a szövetkezetalakító gazdasági cselédek és a földosztó „községbeli igényjogosultak...”⁷⁸ E szembenállás következtében sem az uradalmi cselédek földfoglaló, szövetkezeti mozgalma, sem a falusi parasztság és uradalmi cselédek jelentős részének földosztó mozgalma nem tudott teljesen kibontakozni. E belső ellentétek azután szétfeszítették a mozgalmat.

A székesfehérvári munkástanács a falu és a pusztá, de a pusztaiak egymás közti vitájába sem szólt bele. A kaposvári munkástanács által alkalmazott kombinációs formula pedig itt is kiutat jelentett volna. Persze Somogyban az ellentétek kiélezettebbek voltak. Ott az uradalmi cselédség szinte teljes egészében a szövetkezetalakítás mellett foglalt állást s az osztályharc is kiélezettebb volt.

E belső ellentéteket kihasználta a kormány: a szembenálló paraszti rétegekkel külön-külön bánt el. Az uradalmi cselédeket rábírták arra, hogy szövetkezetalakító szándékukat közöljék a Földművelésügyi Minisztériummal, a falusi parasztságot pedig megnyugtatták, hogy a törvény alapján rövidesen Birtokrendező Bizottságok szállnak ki, s megkezdik a földosztást.⁷⁹ A kálóziai és sárkeresztúriak a Birtokrendező Bizottság előtt kijelentették, hogy ingyen akarják a földet a sok háborús szenvedés és nélkülözés fejében.⁸⁰ A többi községek viszont belenyugodtak a törvényes alapba, s ragaszkodtak a törvényhez, most már azért is, mert féltek, hogy a szövetkezetalakítás elüti őket a földtől, és a februári és március eleji követelő hang kérészé szelődött. Bár a falvak egy része azután is kitartott az agrárforradalmi követelés mellett, a kormány mind az uradalmi cselédek, mind a falusiak követelését törvényes útra terelte.

Utolsó dunántúli megyeként Győrről szólunk. A megye székhelye Győr város — az ipari proletariátus egyik dunántúli fellegvára — kiemelkedő szerepet töltött be az október 31-i forradalomban. E forradalmi események során az ipari proletariátus a főispánt leváltotta és a főispáni székbe a szociáldemokrata Wajdits Béla újságíró került. Wajdits a párton belül a mérsékelt irányzathoz tartozott.

Novemberben Győr megyében nincsenek parasztmozgalmak. Az ipari proletariátus fokozatos balratolódása, a szocialista forradalom érlelődése azonban magával ragadja a parasztságot is.

A megyében, eltérően a kelet-dunántúli megyéktől, a föld nagyobb része — kétharmada — paraszti kézen volt.⁸¹ A paraszti birtokok közül

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ A kiküldött Birtokrendező Bizottság által felvett jegyzőkönyvek 1919. márc. 8., 1919. márc. 16., vö. O.L. OBT. 1919. iktatlan.

⁸¹ Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája. Új folyam. XXIV. köt. Második rész. Bpest. 1900. II. Táblás kimutatások 20. I. és Magyar Stat. Közlemények 2. 1900 Népszámlálás II. 198—203. I.

legnagyobb súlya a gazdagparaszti birtoknak van. Győr megye falvaiban egyrészt belterjesen gazdálkodó (magas színvonalú állattenyésztés) jómódú, megkapaszkodott gazdagparaszság, falusi burzsoázia él, másik oldalon népes agrárproletár és szegényparaszti réteg. A módos parasztság pártja a kiscgazda párt, továbbá — a nagybirtokosok kezdeményezésére 1919 januárban alakult — Földműves Párt és a Keresztényszocialista Párt volt. Az agrárproletariátus és a szegényparaszság a szociáldemokrata pártba tömörült.

A falusi burzsoázia és az agrárproletariátus közötti osztályharc olyan méreteket öltött, hogy már 1919 január derekán több községben fegyveres összeütközésre került sor a „Barázda-párti” nagygazdák és az említett paraszti rétegek között.

1919 januárjában a pártszervezkedések megindulásával tudatosodó paraszti ellentétek átmenetileg bizonyos fokig háttérbe szorítják a földkérdést. A földreform törvény megjelenése után azonban sorra fogalmazták meg a falvak: Győrrévfa, Győrújfa, Nagymórichida, Rábaszentmiklós, Nyalka, Sokorópátka stb. a földreform törvényen túlmutató, azonnali végrehajtást sürgető követeléseket. E beadványok leleplezték a gazdagparasztokat is, akik — írják a tétiek — „... a háborús konjunktúrát kihasználták s terményeikből magas áron olyan pénzüsszegekhez jutottak, hogy most a községünket körülölelő földet akarják megvenni s így bennünket megfosztanak attól, hogy ... házaink mellett levő földeket”⁸²... megszerezzük. A fentiek azt mutatják, hogy a kiscgazdapártba tartozó somogyi módos gazdákhoz hasonlóan, a győriek is a szegényparasztok háta mögött egyezkedtek a nagybirtokosokkal a föld megvételéről.

A dolgozó parasztság földreform követelése mellett tömeges méreteket kezdett ölteni a parasztság fegyverkezése. A tétí járás Győrszemere községében például a fegyvereket összeszedő csendőröket a község 300 felfegyverzett lakosa kiűzi a faluból.⁸³

Amikor a parasztság februárban a földreformot meghaladó — megváltás nélküli — követelésével fellépett, a szociáldemokrata Wajdits Béla főispán a törvény alapján megkezdi az ideiglenes földbirtokrendezést a megyében. A sajtó február 25-i száma adja hírül, hogy a kormánybiztos főispán ankétot tartott a megyebeli földbirtokosok bevonásával és fölhívta őket arra, hogy a földosztás végleges rendezéséig önként adják át földjeiket. Az ankéton létre is jött a megállapodás, „a birtokosok átengedik a földet a végleges rendezésig, adnak hozzá vetőmagot és igaerőt, azonban nem bérbe, hanem részesművelésre... A megállapodás végrehajtása már a napokban megtörténik...”⁸⁴

A fenti határozat végrehajtása meg is indult. Több Birtokrendező Bizottság érkezett a megyébe és például Gyömre, Tényőfa, Tényőhegy, Sokorópátka, Győrszentiván községekben megkezdődött a föld egy részének részesművelés céljára történő felosztása.

Wajdits Béla tehát elébe ment a paraszti követeléseknek, magához ragadta a kezdeményezést, s ezzel sikeresen elhárította a parasztmozgalmak kibontakozását. Több község azonban, így a tényőhegyiek, tézfalusiak

⁸² A tétiek beadványa a főispánhoz, 1919. márc. 12-én. Győr Állami Levéltár (a továbbiakban Győr ÁL), Győr megye Főispáni iratok 339/1919.

⁸³ A tétí főszolgabíró átirata a főispánhoz 1919. febr. 27.; vö. Győr ÁL. Győr megye, Főispáni iratok 222/1919.

⁸⁴ Népszava, 1919. febr. 25.

ragaszkodtak a föld részesművelésre történő kiosztásakor ahhoz, hogy a község határában levő pannonhalmi főapátság 1785 holdas birtokát felosszák köztük.⁸⁵

1919 tavaszán az Alföld déli megyéi, Békés, Csongrád, Csanád, a Vihar-sarok az elbukott novemberi parasztmozgalmak magasabb fokon való újjászülését ígérték, azt, hogy a parasztmozgalom megindulása és ereje dolgában az Alföld fog az élen járni, akárcsak 1918 őszén.

Az országnak ezen a vidékén a nagyhatárú parasztvárosok, óriásfalvak és a tőkés nagybirtokrendszer találkozott, nem ritkán keveredett egymással.

A nagyhatárú parasztvárosokban napszámosmunkát igen ritkán alkalmazó módos gazdák tulajdonában volt a föld. Így ezekben a parasztvárosokban nemcsak a földszerzésre, de munkaalkalomra sem nyílt lehetőség.

A tőkés nagybirtokrendszer zónájában az uradalmak közé ékeltek több-ezres főt számláló határnélküli telepes községek, nagyközségek alakultak. E községek lakóit a külterjes szemtermelést folytató uradalmak nem tudták állandóan foglalkoztatni.

A fent említett két ellentétes típus zónájában a parasztság proletarizálódása óriási méreteket öltött és az agrárproletárok aránya (34—40%)⁸⁶ jóval meghaladta az országosát (20%). Somogy mellett itt zsúfolódott össze a legnagyobb számban és a legkoncentráltabb tömegben az agrárproletariátus. A felhalmozódott agrárproletariátust az ipar nem szívhatta fel, mert erről az országrészről a gyáripár teljesen hiányzott. A tavaszi hónapokban a nagyhatárú paraszti mezővárosokból ezrével rajzottak ki, indultak útnak mezőgazdasági vándormunkára a belterjesen gazdálkodó dunántúli uradalmak felé.

Míg Békés megyére az említett két ellentétes típus találkozása a jellemző (Békéscsaba, Kondoros), addig Csongrád a latifundiumos fejlődés tipikus képviselője. Az egész megye két óriási kiterjedésű nagybirtokból áll: Szeged város 70 ezer holdnál nagyobb kiterjedésű birtok tulajdonosa. Ez a hatalmas kiterjedésű birtok 8 ezer bérlő kezén volt.⁸⁷

Szeged után a Pallavicini őrgrófok mindszent—algyői 64 ezer holdas hitbizománya következett. Ez a 64 ezer hold a morvaországi egész kis birodalom mellett csak harmadrendű szerepet játszott a család birtokpolitikájában.⁸⁸

A Csanád megyei 30 ezer holdas mezőhegyesi, állami ménesbirtok, dunántúli szigetként említhető meg. A mezőhegyesi cukorgyár, akárcsak a kaposvári cukorgyár, a Hitelbank tulajdonában volt. Cukorgyár, magas-színvonalú állattenyésztés, belterjes gazdálkodás itt is, ott is. Nagyszámú uradalmi cselédség itt is, ott is.⁸⁹

E megyék parasztsága szinte egyedülálló forradalmi hagyományokra tekintett vissza: 1848 földfogaló, földosztó hagyományként élt tovább a paraszti emlékezetben. A 90-es években lezajlott agrárszocialista mozgalmak a munkásosztállyal való találkozás élményét tudatosították. A demokratikus

⁸⁵ Tényőfalu és Tényőhegy beadványa a megye kormánybiztosához. 1919. márc. 17., vö., Direktórium iratok. 411/1919.

⁸⁶ Magyar Statisztikai Közlemények 2. 1900. Népszámlálás 370—371., 554—555., 678—679. l.

⁸⁷ Krúdy Mária: Szegedi tanyarendszer kialakulása. Bpest. 1931. 13. l. és Dél-magyarország, 1919. jan. 1.

⁸⁸ Magyarország földbirtokosai. Bpest. 1893. 199—201. l.

⁸⁹ P. I. Tagyob 5/1 és Gazdasági Levéltár. Magyar Általános Hitelbank. (XLV. Mezőgazdasági ipari üzemek 1917—1950) 460. csomó.

paraszti és a munkásöntudat találkozott egymással a parasztság eszmevilágában. A települési forma, a parasztság nagy tömegben való koncentráltsága kedvezett a paraszti szervezkedésnek.

Békés megyében, 1918 novemberében a többi megyétől eltérően a megyei Nemzeti Tanácsot a községi Nemzeti Tanácsok küldöttértekezlete alakítja meg november 15-én. A küldöttértekezlet memorandumot intézett a kormányhoz, melyben forradalmi főispán-kormánybiztos kinevezését, továbbá az 1000 holdon felüli nagybirtokok kártérítés nélküli kisajátítását és szétosztását követelték.⁹⁰ Békés és Csongrád megyékben a novemberben elfoglalt uradalmi táblák egy részét a novemberi parasztmozgalmak veresége után is meg tudják tartani (Sándorfalva a novemberben kiosztott 500 holdat megtartja, Mindszent pedig 125 holdat), míg pl. Hajdú megyében a balmazújvárosi parasztság a novemberben elfoglalt nagybirtokokat kénytelen feladni és csak 1919 márciusában foglalja el ismét.⁹¹ A forradalom átütő ereje következtében már november elején leváltják a főispánt Csongrád megyében és a nép követelésére szociáldemokrata kormánybiztosokat neveztek ki. A szociáldemokrata párt azonban olyan embereket küldött a főispáni kormánybiztosi székbe, akikről biztos tudta, hogy képesek a forradalom terjedésének gátat vetni. Az említett megyék élére állított kormánybiztosok beváltották a hozzájuk fűzött reményeket. A reformista vezetésnek és a forradalmi nép törekvéseinek azonban előbb-utóbb szembe kellett kerülnie egymással, ha ez a szembekerülés nem is öltötte a nyílt harc jellegét, s ha visszaesésektől, a vezetők iránti további illúzióktól nem is volt mentes.

A Kommunisták Magyarországi Pártja tevékenységének hatására a forradalom menetében 1919 elején bekövetkezett fordulat ezen az országrészen is érezhető volt. A Békés megyei Békés község agrárproletárjai és szegényparasztoi 1918 decemberben és 1919 januárban hetekig tartó tárgyalásokat folytattak a község nagybirtokosával, gróf Wenckheimmel, „hogy a béreket (földbérekről van szó — M. K.) leszorítsák a régi magas színvonalról. A tárgyalások eredményre vezettek s a birtokból 2000 holdat a szocialista párthoz tartozó földmunkás csoport”, 1300 holdat a Mezőfi-féle földmunkás csoport, 30 K holdankénti bérért művelésre átvett.⁹² A kat. holdankénti 30 K bér 1 1/2—2 napi napszámbernek felelt meg, míg 1914 előtt 1 hold föld haszonbére 15—20 napi munkabér összegét tette ki, és ledolgozással volt egybekötve. A 30 K haszonbér, a paraszti követelményeknek megfelelően, a haszonbér forradalmi szabályozását jelentette. A Békés megyei községek nagy része már 1918 decemberében kitért a Földművelésügyi Minisztérium által kezdeményezett haszonbérleti tárgyalások elöl és a földet forradalmi úton akarta megszerezni.⁹³

1919 januárjától földosztást sürgető beadványokkal ostromolja Csanád, Csongrád és Békés megye községeinek lakossága a földművelésügyi minisz-

⁹⁰ Békési Napló, 1918. nov. 16.

⁹¹ Jócsák Kálmán Csongrád megye kormánybiztosának jelentése Buza Barna földművelésügyi miniszterhez (1919. márc. 3., 6., 10. Szentés, Budapest.) O.L. OBT. 1919. iktatlan és Debreceni Állami Levéltár kormánybiztosi iratok 24/1918. 4/1919, Alispáni iratok 1586/1919.

⁹² Uo.

⁹³ Községi jegyzők és nagybirtokosok főispánhoz küldött jelentései 1918 december—1919 március. Vö. Gyulai Állami Levéltár (a továbbiakban Gyulai ÁL) Főispáni iratok 286/1919 és 4382/1919.

tert. Január 3-án Mindszent, január 8-án Szegvár, január 16-án Mágocs, február 4-én Csongrád és Sövényháza juttatja el kérvényét a miniszterhez.⁹⁴

A földosztás megkezdésére való készülődésnek egyik igen jelentős állomása a lakosság fegyverkezése és a csendőrség lefegyverzése. E folyamat az említett megyék mindegyikében megfigyelhető. Csanád megyében 1919 február elején igen sok községben „előfordult, hogy a csendőrséget a lakosság a nemzetőrség és a munkástanács határozata alapján a községből eltávolította... sőt... a csendőrséget le is fegyverezte...”⁹⁵ A Csongrád megyei Kistelken ugyanez történik januárban. A fegyverkezés híre Nagylak és Battonya környékéről eljutott a főszolgabíróhoz. Márciusban a főszolgabíró elrendelte a fegyverek beszolgáltatását. Egy hét múlva panaszkodva jelenti a főispánnak, hogy a rendelkezés nem vezetett eredményre.⁹⁶ Február végén a Csongrád megyei Algyő egész lakossága fegyverben van.⁹⁷ Több község Csongrád megyében addig merészkedik, hogy a korábban beadott fegyvereket követeli vissza.⁹⁸

E készülődés után joggal tekinthetünk nagy várakozással a Csongrád megyei parasztok 1919. február 7-i találkozója elé. A földreform törvény megjelenése előtt egy héttel, 1919. február 7-én ugyanis találkozót adtak egymásnak Csongrád megye községeinek parasztjai Szegeden, a Kossuth Lajos sugárúti Báló-féle vendéglőben, hogy a földosztásról tanácskozzanak.⁹⁹ A február 7-i találkozóra eljött Csongrád megyei parasztok 20—30 ezer parasztot képviseltek. Csongrád megye egyik legnagyobb nagybirtokosa őrgróf Pallavicini Ede volt. A 64 ezer holdas, óriási kiterjedésű Pallavicini-birtok Tömörkénytől Tápéig, sőt Lelléig húzódott. A hatalmas uradalom érintette Kistelek, Sándorfalva, Algyő, Tápé, Mindszent, Tömörkény községeket.

E nagy kiterjedésű birtokot egykor a környező kisközségek határaiból szaggatták ki. Hogy azonban az érdekelt községek közterhei alól az uradalmakat kivonják, alakították Sövényháza községet. A községet az uradalom irányította. Községi adót az uradalom természetesen nem fizetett, mivel az egész közigazgatást a parasztokra hárította.¹⁰⁰

A február 7-i értekezleten megjelent sövényházai, kistelki, sándorfalvi, algyői, tápéi, mindszei, tömörkényi parasztok szinte mind agrárproletárok voltak.¹⁰¹

De beszéljenek a számok: Algyő község határa 1300 hold, lakosainak a száma 3600 (800 család). Mindössze 40 családnak van saját földje: még egy fél hold sem jutott egy emberre. Sándorfalva határa 2661 hold, lakosainak száma 6000, 1600 család, akik közül 1510 családnak nem volt földje. Tápé lakosainak száma 3000, a községben 400 családnak volt 1—2 holdas birtoka, a többinek nem volt földje. De sorolhatnánk tovább.

⁹⁴ Szentesi Állami Levéltár (továbbiakban Szentesi ÁL) Főispáni iratok 16/1919 49/1919, 93/1919, 318/1919, 319/1919.

⁹⁵ A II. sz. csendőrkörlet átírat a főispánhoz (Szeged, 1919. febr. 12-én). Szegedi Állami Levéltár (továbbalban Szeg. ÁL.) Csanád megye Főispáni iratok 277/1919.

⁹⁶ Nagylak főszolgabírájának jelentése a megye főispánjának (Nagylak 1919. márc. 10.). Szeg. ÁL. Csanád megye Főispáni iratok 237/1919.

⁹⁷ Algyő község jegyzőjének jelentése a főispánhoz (Algyő, 1919 márc. 8.) vö. Szentesi ÁL. Csongrád megye főispáni iratok 706/1919.

⁹⁸ Uo. 622/1919.

⁹⁹ Alföldi Újság, 1919. febr. 13. és Délmagyarország 1919, febr. 8.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Uo.

A már említett Algyő község az 1848-as jobbágyszabadítás előtti úrbérváltás idején a szóban forgó örgróf Pallavicini-család hitbizományi uradalmának volt az úrbéres községe. A község lakossága egész-, fél- és negyedtelkes jobbágyokból állott. Ezeket a telkes jobbágyokat az önkéntes örökváltásnak a XIX. század 40-es éveiben történt kimondása után az uradalom akkori ura erőhatalommal telkeiről kiűzte, ill. úrbéres minőségüket majorságinak nyilvánította, nehogy a jobbágytelkek megváltás alá kerüljenek és csak házas vagy házatlan zselléreként, legfeljebb $\frac{1}{4}$, ill. $\frac{1}{8}$ telkesekként tűrte meg őket birtokán. Az algyői jobbágyok sorsára jutott a többi község úrbérese is.¹⁰²

Így érte a hatalmas kiterjedésű Pallavicini-uradalom községeit az 1848-as jobbágyszabadítás, amikor is telkeik nélkül házas vagy házatlan zselléreként, legfeljebb $\frac{1}{4}$ telkesekként szabadulhattak fel.¹⁰³

1848 után a földjeiktől csalárd módon megfosztott községek lakosai, mivel többségük csak házzal vagy még azzal sem rendelkezett, a Pallaviciniek vagy azok nagybérloinek zsellérei lettek, az uradalomhoz kötődtek és biztosították az uradalom munkaerő szükségletét. (Hosszú évek során persze nem mondtak le arról, hogy idővel visszaszerezzék elvesztett földjüket.) Így az uradalom csak igen minimális számú állandó cselédet alkalmazott. A kis létszámú uradalmi cselédség a falusi agrárproletárok hatalmas tengerében nem lépett fel önálló követeléssel. Ez az objektív helyzet nagymértékben kedvezett egy agrárforradalmi, földosztó mozgalom kibontakozásának. Fentiek alapján Tápé, Algyő, Sándorfalva, Mindszent, Kistelek, Csány stb. több-ezer lakosú agrárproletár községek ingyen követelték maguknak a Pallavicini uradalmat.¹⁰⁴

1918 novemberében örgróf Pallavicini a 64 ezer holdból 15 ezer holdat önként felajánlott, hogy birtoka többségét, 49 ezer holdat megmentsen.¹⁰⁵

A február 7-i paraszti találkozóra úgy került már sor, hogy az előző napokban a sándorfalvaiak elkergették az uradalom főintézőjét. A találkozón minden fontos kérdésre kiterjedő eszmecsere folyt és a küldöttek teljes egyetértésével határozat született.¹⁰⁶

1. A 64 ezer holdas uradalom felosztását azonnal meg kell kezdeni és a tavaszi munkát már mindenki a saját földjén végezze...

2. Az uradalom felosztásakor a környező falvak az igényjogosultak számának megfelelő földterületet kapnak. (Abban a kérdésben, hogy melyik falu hány holdat kapjon, teljes egyetértés nem jött létre.)

3. Az uradalom állandó cselédei részére Pusztaszer néven új községet alapítanak.

4. A tápéiak az örgróf Pallavicini-uradalom mellett a Szeged város tulajdonában lévő tápéi rétből mintegy 2000 hold kisajátítására és felosztására tartanak igényt.

A szegedi gyűlés határozata a magyar parasztság agrárforradalmi programjának — helyi viszonyokra történő — megfogalmazása volt már a föld-reformtörvény megjelenése előtt. A Csongrád megyei parasztság 1919. feb-

¹⁰² Uo. és Magyar Stat. Közl. 2. 1900. Népszámlálás II. 370—373. l.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Uo.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ Uo.

ruár 7-i határozata a parasztság spontánul megnyilvánuló célját, követelését hozta felszínre, amit messzemenően figyelembe kell venni és hangsúlyozni. Hasonló, a parasztság alulról jövő kezdeményezésének megyei méretekben történő megnyilatkozásával másutt nem találkozunk.

A Csongrád megyei parasztok azonban a tanácskozásukra meghívták a megye élére kinevezett szociáldemokrata kormánybiztost, Jócsák Kálmánt is. A meghívás célja az volt, hogy Jócsákkal közöljék a földosztó-agrárforradalmi szándékukat, s egyben segítségét kérjék végrehajtásához.¹⁰⁷

(Ezek a Csongrád megyei parasztok már 1919 januárjában megfogalmazták követelésüket: a föld forradalmi kisajátítását. Hallani sem akartak arról, hogy fizesse azért a földért, amit apáiktól elraboltak.) Jócsák megjelent a találkozon, nem ellenezte a paraszti követeléseket, de amikor azok határozatba vétettek, azt ajánlotta, hogy földosztó-agrárforradalmi célkitűzésük keresztülviteléhez (mindez a földreformtörvény megjelenése előtt történt) nyerjék meg az e vidékről származó Csizmadia Sándor szociáldemokrata államtitkár és a földművelésügyi miniszter támogatását.¹⁰⁸

Jócsák befolyásolni tudta a parasztokat, tanácsát elfogadták és február 12-én húsz tagú küldöttség indult Budapestre.¹⁰⁹

Az 1919. február 7-i 20—30 ezer parasztot képviselő értekezlet — forradalmi kisajátítást követelő valóságos parasztkongresszus — igen jelentős állomása lett a parasztság földért folytatott harcának. A nagyjelentőségű találkozónak ugyanakkor negatívuma, hogy a kormánybiztos el tudta hitetni a kongresszussal, hogy forradalmi törekvéseinek — az agrárkérdés plebejus megoldásának — törvényes úton is érvényt szerezhet, hogy követeléseinek megvalósítását felemás reformokra képes kormánytól is várhatja.

A Csongrád megyei parasztok mentségére csupán az hozható fel, hogy a földreformtörvény még nem jelent meg, a kispolgári-szociáldemokrata kormány agrárpolitikája még nem lepleződhetett le a parasztság előtt.

Mikor a küldöttség Buza Barna elé tárta földosztó szándékát, a miniszter azzal bocsátotta őket vissza a megyébe, hogy pár nap múlva napvilágot lát a törvény és az egész országban megkezdődik a földosztás. Buza Barna ezután Jócsák kormánybiztost utasította, hogy azonnal járja be az egész megyét, és a parasztmozgalmak kirobbanásának megakadályozása érdekében a helyszínen ideiglenes birtokrendezést foganatosítsa.¹¹⁰

Jócsák Csongrádba visszautazva a Pallavicini-uradalom ügyészével, főszámvevőjével és a nemzetőr különítmény parancsnokával bejárta Tápé, Algyő, Sándorfalva, Kistelek, Sövényháza, Tömörkény, Csánytelek, Mindszent uradalmi községeket és minden erejét latbavetve, a termelés folytonosságára hivatkozva sikerült a parasztokat lecsillapítani, valamint az ideiglenes haszonbérbeadásokat végrehajtani.¹¹¹

„Az uradalom a leglojálisabb magatartást” tanúsította a bérletek kiadásánál és a bérleti díjak megállapításánál. E lojalitáson nem lehet csodálkozni. Az uradalom a haszonbérbeadás révén egyelőre elkerülte a földosztást, a

¹⁰⁷ Uo.

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ Jócsák Kálmán, Csongrád megye kormánybiztosának Buza Barna földművelésügyi miniszterhez küldött jelentése (1919. márc. 3., 6., 10. Szentés, Bpest.) Továbbá a kiadott haszonbérletekről készült összesítés. Vö. O.L. OBT. iratai 1919. iktatlan.

¹¹¹ Uo.

paraszságot pedig félrevezették. A 64 ezer holdas uradalomból ugyanis 19 732 kat. hold terület került haszonbérletként a parasztok kezére,¹¹² alig több a gróf által felajánlott 15 ezer holdnál. Így a 64 ezer holdas uradalomból 44 ezer hold továbbra is egy tagban maradt.

Igaz, 1 hold haszonbérleti díja 30—70 K között ingadozott, ami 2—3 napi napszámot tett ki, továbbá az uradalom szántotta, vetette és magot is adott. Így is azonban messze alatta maradt a paraszti földosztó, agrár-forradalmi követelésnek.

A parasztság egyelőre hajlandó volt az ideiglenes haszonbérletbe belemenni. A szerződés megkötésekor egy igen lényeges kikötéssel élt: a hadi-özvegyek, hadiárva és frontot járt katonák 5—5 hold földet teljesen ingyen kapjanak.¹¹³ E kikötés átment a gyakorlatba, és így a radikális földosztás, ha megnyirbált formában is, de érvényre jutott. Annál is inkább ki kell ezt emelnünk, mert a földigénylők többsége hadirokkant, hadiözvegy, ill. frontról hazatért katona volt. Így az ideiglenes haszonbérbeadás Csongrád megyében mind a kormány agrárpolitikáját, mind a forradalmi földosztás bizonyos jegyeit magán viselte, egyelőre azonban az uradalom több mint fele örgróf Pallavicini kezén maradt.

Mindez február utolsó és március első napjaiban történt. Két hét múlva, a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt két nappal, március 19-én Sövényháza és Baks földmunkásai az uradalom teljes felosztásáért szállnak síkra.¹¹⁴

Csongrádhoz hasonlóan 1919 februárjában Békés megyében is forradalmi helyzet alakult ki.

1919 február végén a Gerendás és Csanádapáca közötti belicai uradalom cselédei elfoglalták a majort.¹¹⁵

Február végén az uradalom elfoglalására azért került sor, mert az uradalom ispánja a cselédek bizalmi férfai előtt több ízben úgy nyilatkozott, hogy őszig az uradalom az állatállományt, a pajtákat, továbbá a gazdasági felszerelést is eladja. Mikor a cselédek az ispán szándékáról tudomást szereztek, értekezletre jöttek össze. Az értekezlet egyhangúan kimondta az uradalom elfoglalását. A cselédek határozatukat közölték a békéscsabai munkástanács-csal, valamint a földmunkás szövetséggel és még aznap elfoglalták az uradalmat.¹¹⁶

A békéscsabai munkástanács titkára és a földmunkás szövetség vizsgálatot folytatott le, vajon „...megfelel-e a valóságnak a cselédek aggodalma az állatállomány és felszerelés kipusztítása és az állatállomány elhanyagolása terén”. A békéscsabai kiküldöttek megállapították, hogy a cselédek aggodalma túlzott, s így a „...birtokbavételre nincsen szükség...”, ezután gyűlésre hívták össze a cselédeket és felszólították őket, hogy álljanak el eredeti szándékuktól és várják be a kormány intézkedéseit. A cselédek látva a munkástanács magatartását, amely támogatás és jóváhagyás helyett visszadta az uradalmat a tulajdonos grófnak, visszaléptek a birtokfoglalástól.¹¹⁷

¹¹² Uo.

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ Sövényháza és Baks jegyzőjének fölterjesztése a főispánhoz 1919. márc. 21. Vö. Szentesi ÁL. Csongrád megye Főispáni iratok 872/1919.

¹¹⁵ Jócsák Kálmán kormánybiztos Buza Barnához küldött idézett jelentései, vö. uo.

¹¹⁶ Uo.

¹¹⁷ Uo.

A Békés megyei Békés község parasztsága, amely már előzőleg jelentős területet vett haszonbérbe, ugyancsak február végére mondta ki a község határában levő gróf Wenckheim-féle uradalom birtokbavételét. A határozatot a belicai uradalmi cselédekhez hasonlóan eljuttatták a békéscsabai munkástanácshoz. A munkástanács azonban a törvényes végrehajtás bevárására figyelmeztette őket. A figyelmeztetésre a Békés községbeliek elálltak szándékuktól.¹¹⁸

Egy hét múlva, március elején ismét felszínre került a 30 ezer lakosú község földosztó törekvése. A megyei munkástanács most már komolyan számolt a mozgalommal, s amikor március első napjaiban 5 ezer ember vonult ki zászlókkal a föld elfoglalására és fölosztására, a megyei kormánybiztossal együtt a Birtokrendező Bizottság is megjelent. Az összegyűlt parasztek előtt a kormánybiztos nagy beszédet tartott, amelyben a kormány forradalmiságát és parasztpolitikáját méltatta. A nép kitörő lelkesedéssel fogadta a beszédet. A kormánybiztos az örömmámor pillanataiban átadta a szót a Birtokrendező Bizottság vezető mérnök tagjának, aki ismertette a Bizottság eljárását és felkérte a megjelenteket, hogy küldjenek megbízottakat a Bizottságba.¹¹⁹

A kormány megbízottja, miután látta, hogy a mozgalmat Békés községben nem tudja megakadályozni, a mozgalom élére állt, hogy a forradalmi kisajátításnak békés lefolyást biztosítson.

A kormány e kísérlete csak átmeneti és lokális jellegű maradt, mert március közepén több Békés megyei községben megindult a földfoglaló mozgalom.¹²⁰

A mezőhegyesi 30 ezer holdas állami méneshirtokot, mint a belterjesen gazdálkodó dunántúli nagybirtokokhoz hasonló szigetet említettük meg Csanád megyében. A méneshirtokon kívül, a dombegyházai 2000 holdas birtok kivételével más latifundium nincs a megyében, csupán egy-két középbirtok. Ezért vizsgálódásunk középpontjában a mezőhegyesi uradalom áll.

Az uradalmat környező községek már 1918 novemberében és decemberében jelentős területek átadását követelték az uradalomtól. A gyűrűt alkotó falvak nyomása miatt az uradalom 1918 decemberében felirt a méneshirtok főigazgatójának és kérte, hogy a magas színvonalon álló állami birtokot a reform alól mentesítsék, mondván „...akkor ha mezőhegyesi méneshirtok nem lenne, úgy azt az állam és a köz érdekében meg kellene csinálni...”¹²¹ A parasztság követelő hangját azonban nem lehetett figyelmen kívül hagyni, ezért a jószágigazgató hajlandónak mutatkozott arra, hogy az uradalmi külső kerületekből 1224 holdat átengedjen a földreform céljaira.¹²²

1919 februárjában a Csanád megyei parasztek fegyverkeznek és a földosztás sürgős végrehajtását követelik. A nagybánhegyesi Földműves Egylet január 21-i közgyűlésén követeli a földosztás azonnali megkezdését. A követeléssel küldöttség megy fel a minisztériumba. A Csanádapácai Földmunkások és Kisgazdák helyi csoportja február 21-én juttatta el a földosztás sürgős

¹¹⁸ Uo.

¹¹⁹ Békés megye főispánjának jelentése Buza Barna földművelésügyi miniszterhez 1919. márc. 4-én, vö. Gyulai ÁL. Békés megye Főispáni iratok 380/1919.

¹²⁰ Uo.

¹²¹ A jószágigazgató felterjesztése az uradalom főigazgatójához (Mezőhegyes, 1918. dec. 28.) O.L. ÖBT. iratai 1919. iktatlan.

¹²² Uo.

végrehajtására vonatkozó beadványát a megye kormánybiztosához.¹²³ Reformátuskovácsházáról február 20-a körül indult el a küldöttség Buza Barnához, a földosztás sürgetése miatt.¹²⁴ A 2000 holdat bérlő Montágh Sándort március derekán a dombegyháziak arra kényszerítették, hogy 750 holdat ingyen adjon át nekik. Az így lefoglalt 750 holdat a dombegyháziak felosztják egymás között.¹²⁵ A dombegyháziak mozgalma átcsap Ambrózfalvára. Az ambrózfalviak pár száz holdat elfoglalnak a mezőhegyesi ménésbirtokból.¹²⁶ A földfoglaló mozgalom azzal fenyegetett, hogy tovább terjed az egész uradalomra. A mezőhegyesi ménésbirtok vezetősége ezért döntő lépésre szánta el magát.

„...állami ménésbirtok cselédsége a földosztásért egyébiránt se nagyon lelkesült...”, az ipari szakmunkások pedig, akik „Mezőhegyesen elég nagy számot képviselven, a földosztásnak határozottan ellene van”¹²⁷ — írja a jószágigazgató. Ez a helyzet a ménésbirtok vezetősége számára kedvező volt. A vezetőség összehívta a birtok tisztviselőit, uradalmi cselédeit, ipari munkásait és „megértette velük, hogy a környékbeli munkásság földosztási terve ellen, saját jól felfogott érdekükben csak úgy védekezhetnek, ha saját földigényük és jussuk látszólagos kielégítése végett, egyesülnek és egységes szervezetté alakulva, egész Mezőhegyesre bejelentik igényüket, vagyis Mezőhegyest »szocializálják» ... A ménésbirtok vezetőségének nem volt nehéz rábírní a mezőhegyesi proletariátust a birtok szocializálására...”

A mezőhegyesi ménésbirtok vezetősége a szocializálás kimondásáról szóló egyhangú határozattal felutazott Budapestre és a földművelésügyi minisztériumban sikerült a jóváhagyást kieszközölni. Mezőhegyesen a szocializálás... a birtok vezetésében semminemű változást nem jelentett...”¹²⁸

A mezőhegyesi uradalom tisztikara tehát a cselédek és a falu ellentétére támaszkodva, először kijátszotta az uradalmi cselédeket a falu ellen, azután az uradalmi cselédeket semmizte ki, sőt a saját helyzetét jelentősen meg is szilárdította. Holott ezen ellentétek békés kiegyenlítődéssel mind az uradalmi cselédek, mind a falusi parasztság megtalálta volna a forradalmi kisajátítás útját.

A Pest megyei Gödöllőn és Kerepesen február 19-én kezdték meg a 10 ezer holdas koronauradalom felosztását. A gödöllői és a szomszédos kerepesi nincstelenek február közepén a föld önhatalmú elfoglalására és felosztására készülődtek. Szándékuk a kormány tudomására jutott. A Népszava 1919. február 21-i száma beszámolót ad a történekről: „...a földosztás megkezdésénél Csizmadia elvtárs és Rácz Gyula államtitkárok is megjelentek... Elsősorban a volt koronauradalom gazdasági cselédei és falubeli volt katonák kapnak földet...” — írta a Népszava.¹²⁹

Mi történt a valóságban? Az uradalom jószágigazgatójának jelentése adja meg a választ: „A földosztás miatt... a helyzet annyira feszült volt, hogy karhatalommal akartak Kerepesen rendet csinálni, azonban a karhatalom

¹²³ Szeg. ÁL. Csanád megye Főispáni iratok 288/1919.

¹²⁴ Képviselőtestületi jegyzőkönyv. Reformátuskovácsháza 1919. A Nemzeti Tanács 1919. febr. 25-i ülése. Szeg. ÁL.

¹²⁵ Szegedi ÁL. Csanád megye Főispáni iratok 292/1919 és 370/1919.

¹²⁶ A mezőhegyesi ménésbirtok jószágigazgatójának jelentése a Tanácsköztársaság bukása után, kelet nélkül. P. I. Tagyob 5/2.

¹²⁷ Uo.

¹²⁸ Uo.

¹²⁹ Népszava, 1919. febr. 21.

a proletártestvéreivel szemben nem volt fölhasználható...” Ekkor Rácz és Csizmadia földművelésügyi államtitkárok jöttek ki. „...A földművelésügyi minisztérium kiküldöttei, amikor belátásra intették az embereket, a részben fegyveres tömeg majdnem kiverte a faluból — a földeket kiparcellázták és elosztották... Az uradalom magtárában levő gabonát, amely a korona-uradalom egyéb részeinek a vetőmagját képezte, szintén kimérték...”¹³⁰

A gödöllőiek és kerepesiek tehát a kormány ellenére forradalmi útra léptek, s erről az útról a kormány sem tudta őket letéríteni. A kerepesiek az uradalom nagyobb részét felosztották. Egy igénylőre 3 hold föld jutott. Az uradalom felszerelésének egy részét az igénylőkből alakult termelőszövetkezet vette át.

A földosztó hagyományokkal rendelkező Szabolcs megyei parasztság is ingyen földosztásra várt. 1918 decemberében „tódult a nép... az igény-jogosultak összeírásához, sok helyütt túljegyezték a falu egész határának területét”.¹³¹ „Február 23-án a Károlyi Mihály birtokán megtartott első ünnepélyes földosztás után még magasabbra hágott s a legtöbb községben oly módon értelmeztetett, hogy a föld ellenérték nélkül megy majd át a jelentkezők tulajdonába...”¹³² írja az egykorú alispáni jelentés.

A föld felosztását a parasztság mellett az ipari munkásság is sürgette. Szabolcsban a Szabolcs megyei szociáldemokrata párt és a megye több köz-ségében kiépült Kommunista Magyarországi Pártja szervezetei is hangot adtak a parasztság követelésének. Ezzel, valamint a parasztság türelmetlenségével magyarázható, hogy a február 20-a körül Tiszalökön megtartott járási szociáldemokrata értekezlet határozatot hozott a földosztás azonnali meg-kezdéséről a megyében.¹³³

E határozatra a kormány felfigyelt, és hogy gátat vessen a nép ön-hatalmú földosztásának, Birtokrendező Bizottságot küldött a megyébe. A Bizottság március 7-én Ibrány községben gróf Lónyai János uradalmának parcellázásával megkezdte a földosztást.¹³⁴ Március 7-e után még több Birtok-rendező Bizottság érkezett a megyébe. A parasztság forrongása a földosztás megkezdésével — amelyet ingyen földosztásként vett tudomásul — még magasabb fokra hágott. Március 21-e előtt azonban a paraszti forrongás ön-hatalmú földosztásba nem tudott átesapni, mert Erdélyből a románok elől visszavonuló, valamint az ellenforradalmi tisztek irányítása alatt álló Székely Hadosztály márciustól ezen az országrészen helyezkedett el. A megyében összpontosult nagyszámú fegyveres erő fékentartotta a falvakat.

Végül még az aszódi földfoglalást ismertetjük: 1919. március 15-én az aszódi járás összes érdekelt földmunkásai gyűlést hívtak össze. A forradalmi hangulatú gyűlésen az aszódi munkástanács elnöke, Miladonovics Márton kijelentette, hogy nem várják be a kormány intézkedéseit, és az 5100 holdas báró Schossberger Lajos-féle birtokot szocializálják. A gyűlést követően, március 18-án, a párizsi kommün emlékünnepén, az aszódi munkástanács

¹³⁰ Az uradalom jószágigazgatójának a Tanácsköztársaság leverése után készült kelet nélküli jelentése, vö. P.I. Tagyob 5/2.

¹³¹ Nyíregyházi Állami Levéltár, Szabolcs megye alispáni jelentés 1918. okt. — 1919. máj.

¹³² Uo.

¹³³ Népszava, 1919. febr. 25.

¹³⁴ Nyíregyházi Állami Levéltár. Szabolcs megye, alispáni jelentés 1918. okt. — 1919. máj.

vezetésével — melyben a szociáldemokraták csatlakoztak a kommunistákhoz — a repülőgépgyári munkások először elfoglalták a gyárat, azután Aszód, Kartal, Paks és Hévíz fegyveres népével birtokba vették a báró Schossberger-féle 5100 holdas és a Hatvany-féle 9500 holdas uradalmat megváltás nélkül, forradalmi kisajátítással. A Kommunisták Magyarországi Pártjához tartozó ipari munkások vezetésével történő birtokfoglalás után az említett községek lakói az uradalom nagyobb részét egymás között felosztották, míg az uradalmi cselédek a kollektív szerződésben megállapított bérért, szövetkezeti formában tovább művelték a felosztatlanul hagyott uradalmi területeket.¹³⁵

A birtokfoglalást, a föld forradalmi kisajátítását a kommunista ipari munkások kezdeményezték és vezették, az elfoglalt több birtok sorsáról pedig a birtokfoglalásban részt vevő parasztek határoztak.

A szociáldemokrata párt egyértelműen elítélte az aszódi birtokfoglalást. A Népszava így írt: „Mi a magunk részéről... helytelenítjük ezt a rendszertelenséget. Úgy a Földmunkás Szövetség, mint a Szociáldemokrata Párt szintén a termelőszövetkezeti formát látja egyedüli helyes megoldásnak... Ezt a megoldást az egész országban végig kell vezetni, de nem úgy, ahogy azt az aszódiak csinálták, hanem módszeresen, a kormány hozzájárulásával...”¹³⁶ A szociáldemokrata párt tehát azért ítélte el az aszódi földfoglaló mozgalmat, mert a forradalmi kisajátítással és nem törvényes úton történt.

A szociáldemokrata párt azonban nem állt meg az aszódi földfoglalás elítélésénél, hanem a tulajdonos báróval megegyezve, megpróbálta azt törvényes alapra helyezni. E célból Hevesi Ákost, a szociáldemokrata gazdaszervezetének vezetőjét küldte ki. Hevesi tárgyalásokat kezdett a báróval, megbízottja pedig Hévíz, Paks, Kartal népét próbálta visszalépésre bírni, sikertelenül. A báróval folyó tárgyalásnak pedig a Tanácsköztársaság kikiáltása vetett véget.¹³⁷ A kommunisták vezette aszódi földfoglaló mozgalomban teljesen érvényre jutott a paraszti elképzelés (bár ekkor a Kommunisták Magyarországi Pártja agrárálláspontjában felülkerekedtek már a baloldali kommunista, luxemburgista nézetek). Ezenkívül az uradalom és falu kívánsága, akárcsak Somogyban, megoldódott. Az, hogy még formálisan sem helyezték kilátásba a megváltást, még a somogyi földfoglaló mozgalomtól is megkülönbözteti, ugyanis Somogyban a kommunizálás vádjának elhárítása érdekében, megváltást helyeztek kilátásba és tettüket törvényesnek tüntették fel.

Milyen jellegűek voltak az 1919 tavaszi parasztmozgalmak?

1918 őszén elbuktak a parasztmozgalmak, mielőtt többségükben eljutottak volna a feudális maradványok felszámolásáig. 1919 tavaszán, amikor rohamosan értek a szocialista forradalom előfeltételei, amikor a liberális földreformtörvény már napvilágot látott, amikor törvény biztosította a nagybirtok felosztását, parasztmozgalmak lángoltak fel ismét. E parasztmozgalmak a földreformtörvény paraszti kritikáját jelentették.

E törvény — amelynek alkotói liberális reformerek voltak — békés időszakban merész, radikális földreformnak számított volna, 1919 tavaszán azonban alatta maradt a földreformban érdekelt paraszti rétegek földosztó programjának.

¹³⁵ Vörös Újság, 1919. márc. 20. és Népszava, 1919. márc. 19.

¹³⁶ Népszava, 1919. márc. 19.

¹³⁷ Windisch József miniszteri kiküldött jelentése (Bpest, 1919. márc. 24.) O.L. OBt. 1919. iktatlan.

Vajon kibontakozott-e egységes parasztmozgalom 1919 tavaszán Magyarországon?

Magyarországon soha nem volt olyan parasztpárt, amely az egész parasztságot tömörítette volna: Várkonyi pártja szegényparaszti párt volt, Áchim Andrásé alföldi parasztpárt, Nagyatádié dunántúli kulákpárt. Széles, nagy, egységes parasztmozgalmak alig voltak.¹³⁸

1919 tavaszán sem alakult ki egységes, jellegében azonos parasztmozgalom Magyarországon. Míg a Kelet-Dunántúlon az uradalmi cselédek földfoglaló mozgalma bontakozott ki, addig az Alföldön agrárproletárok, szegényparasztnak-vezette földosztó mozgalom indult.

Az, hogy a mozgalmak jellegében a különbségek ilyen élesen kialakulhattak a Dunántúl és az Alföld között, annak legfőbb oka az volt, hogy a feudális maradványok felszámolásának kérdésében országos szinten nem történt meg a paraszti követelések összeegyeztetése. A baloldali szociáldemokraták 1919 januárban megkezdték a harcot az uradalmi cselédek szociális helyzetének javításáért. Olyan magas szociális juttatásokat igyekeztek biztosítani a cselédeknek, hogy azok a föld felosztása ellen, a nagybirtok épségben hagyása mellett foglaljanak állást. E bérpolitika annál is inkább a kitűzött eredményre vezethetett, mert az uradalmi cselédek termelésben elfoglalt helye, munkaeszközöktől való megfosztottsága — nem önálló, hanem irányított munkát végeztek —, valamint cselédi tudatuk alapján többségük számára a nagyüzemi gazdálkodás folytatása látszott kívánatosnak.

A baloldali szociáldemokraták e kezdeményezése az egész országra kiterjedt és eredménnyel járt. A cselédbérek felemelése után az uradalmi cselédek legnagyobb része a nagybirtok szétosztása ellen foglalt állást. Ezért ellentét alakult ki a földosztó falu és az uradalom épségben hagyására törekvő cselédek között. Az azonban, hogy az uradalom és a falu közti ellentét hol öltött éles formát, hol vált jelentőssé, az teljesen az országrész, tájegység gazdasági-társadalmi viszonyainak függvénye volt.

Kelet-Dunántúl és a Csanád megyei Mezőhegyesen, ahol a mezőgazdaság kapitalista fejlődése országos viszonylatban a legmagasabb színvonalat érte el, ahol a tőkének a mezőgazdaságba történő behatolása a legelőrehaladottabb volt, ahol nagylétszámú uradalmi cselédség — köztük sok tanult gépkezelő nagyipari munkás és számottevő szegényparaszti tömeg — élt egymás mellett, az uradalom és a falu ellentéte éles formát öltött. Az uradalmi cselédség ezen az országrészen, szemben a falusi nincstelen tömegek követelésével, a nagybirtok egybentartása mellett foglalt állást.

Az Alföldön, ahol a nagybirtok aránya kisebb, és a külterjesen gazdálkodó, főleg gabonatermeléssel foglalkozó uradalmak azonos terület mellett is sokkal kevesebb uradalmi cselédet alkalmaztak — amely cselédlétszám elveszett az agrárproletariátus milliós tömegében —, ahol az áchimi agrárforradalmi program vagy földosztó hagyományok éltek, a pusztaság és a falu ellentéte nem volt számottevő. Békés, valamint Csongrád megyében pedig szinte teljesen hiányzott, és ez az országrész a falu vezette agrárforradalmi, földosztó törekvések induló helye lett.

A Kelet-Dunántúlon a baloldali szociáldemokratáknak a vezetésével, akik már a Tanácsköztársaság előtt szövetkezetalakítással igyekeztek megmenteni a mezőgazdasági nagyüzemet, a nagybirtokot a szétosztás elől,

¹³⁸ Révai József: Marxizmus, népiesség, magyarság. Bpest. 1955. 334. l.

földfoglaló mozgalom indul, amely éppen csak hogy megelőzte a falusi parasztság földosztó mozgalmának kirobbanását. Ez utóbbiak magatartása miatt, a feudális maradványok forradalmi felszámolása útja fölé, a parasztság forradalmi rétegei közti ellentét viharfelhői tornyosultak.

A feudális maradványok forradalmi felszámolása már majdnem kátyúba jutott, a falu és pusztta szembenállásából fegyveres összeecsapás lett, amikor a kaposvári munkástanács — élén Latincával — fordulatot hozott létre a földfoglaló mozgalom menetében: a földfoglalást földosztással kapcsolta egybe. A pusztta és a falu egysége ezzel a kombinációs lépéssel megteremtődött. Ez az egység magyarázza többek között az 1919 tavaszi somogyi mozgalom átütő erejét, viharos lefolyását.

A pusztta és a falu ellentéte másutt nem volt olyan késhegyig menő, mint Somogyban. De ahol ekkor élesen felszínre került, mint Fejér megyében, Csanád megyében, és nem a kaposvári munkástanács által alkalmazott kombinációs megoldást követték: a földfoglaló mozgalomnak földosztással való egybekapcsolását, ott a mozgalom derékba tört és külön-külön számoltak le a faluval és a pusztával (Fejér), vagy maradt minden a régiben (Csanád).

Míg Kelet-Dunántúl és az Alföld gazdasági-társadalmi viszonyai közt igen nagy különbségek voltak és a gazdasági-társadalmi viszonyok függvényeként alakuló parasztságon belüli ellentét az Alföldön (Csanád kivételével) szinte teljesen hiányzott, addig a Kelet-Dunántúlon determináló jelentőségű volt és a feudális maradványok felszámolásának egy az Alföldtől eltérő útját írta kötelezően elő.

E kis országban belül a kialakult gazdasági-társadalmi helyzet más-más utat kínált fel és tett kötelezővé a mezőgazdasági kapitalizmus magas fejlettségi fokát elérő Kelet-Dunántúlon és más utat kínált fel a külterjes szemtermelést folytató Alföldön.

A feudális maradványok felszámolásának e két útja:

A Kelet-Dunántúlon, ill. magasfejlettségű uradalmak esetében egy kombinációs megoldás: forradalmi földosztásnak szövetkezettel való egybekapcsolása (falu és pusztta).

Az Alföldön forradalmi földosztás a nagybirtok teljes szétverésével.

A mezőgazdasági munkások és szegényparasztok a Buza Barna-féle földreformnál radikálisabb földreformért szálltak síkra az Északi dombos vidéken, a Duna—Tisza köze középső táján, valamint a Nyugat-Dunántúlon is. Fenti országrészekben mégsem indul parasztmozgalom, mert egyrészt a parasztság nagyobb hányadát alkotó közép- és módosrétegek elképzeléseinek maximumát fogalmazta meg a Buza Barna-féle törvény, másrészt itt a földéhség kisebb és a mezőgazdasági munkások, valamint szegényparasztok között jelentős politikai tudatbeli különbség volt a tiszántúli és kelet-dunántúli parasztok javára. De itt az ipari munkásság sem volt a mozgalmak olyan csiholója, mint másutt.

Ezek azok a legfontosabb és leglényegesebb következtetések, amelyeket az 1919 tavaszi földfoglaló és földosztó mozgalmak történetéből levonhatunk.

Az 1919 tavaszi parasztmozgalmak kibontakozására a lehetőséget a proletariátus törke elleni támadása teremtette meg. Vagy másszóval: a kapitalista tulajdonviszonyok kétségbevonása az iparban lehetővé tette, hogy a parasztság a nagybirtok tulajdonviszonyait vonhassa kétségbe. A hatalmi viszonyok olyan időszakában bontakoztak ki a parasztmozgalmak, amikor

az osztályviszonyok a novemberi helyzettel szemben a proletariátus diktatúrája irányában tolódtak el.

Míg az 1918 novemberi parasztmozgalmak egy időben lépnek fel és egy-két nyugat-dunántúli megye kivételével az egész országra kiterjednek, addig az 1919 tavaszi mozgalmak helyi jellegűek, nem terjednek ki az egész országra. A tavaszi parasztmozgalmak ott indulnak, ahol az osztályharc a legkielemezettebb, ahol a parasztság politikai öntudata a legmagasabb. E mozgalmakban a parasztság agrárproletár és szegényparaszti rétegei vesznek részt. Paraszti egység ugyanis — 1918 őszével szemben — a forradalom e szakaszában már a feudális maradványok szétverése érdekében sem jöhetett létre. Sőt, a gazdag parasztság a dolgozó parasztság háta mögött egyezkedett a nagybirtokosokkal.

Ugyanakkor e mozgalmak földosztó és földfoglaló mozgalmak, agrárforradalmi elemekkel telítve. Átütő erejük, forradalmi tartalékaik hasonlíthatatlanul nagyobbak voltak mint 1918 novemberében.

1918 novemberében a kormány tűzzel-vassal harcolt a parasztmozgalmak ellen; végül is leverte őket. 1919 tavaszán, amint azt a gödöllői földosztók esete mutatja, a kormány a fegyveres erőket nem tudta bevetni a parasztok letörésére. Somogyban pedig a katonaság átállt a földfoglaló parasztok oldalára és a mozgalom támogatója lett. Ilyen körülmények között a kormány a parasztok lecsendesítésére törekedett (Gödöllő).

A kormány mind 1918 őszén, mind 1919 tavaszán fegyverekkel lép fel a mozgalmak ellen. 1918 őszén a katonaság teljesíti a parancsot, 1919 tavaszán nem. Az új helyzet új taktikát követel a kormánytól a parasztmozgalmakkal szemben: nem tudja őket sem leverni, sem lecsendesíteni, így több helyütt a mozgalmak élére áll. De nem úgy áll az élére, hogy a kiadott földreformtörvénnyel szemben a parasztság álláspontjára helyezkedik. Ahol a paraszti földkövetelés már nem tűrt halasztást, ahol a mozgalom kirobbanás előtt állt, mint Békésben, Csongrádban, Szabolcsban, ott a kormány képviselői azért álltak a mozgalom élére, hogy törvényes útra tereljék. A forradalmi kisajátítással egybekapcsolt földosztás helyett így haszonbérlet lett; a nagybirtok teljes szétosztása helyett annak jelentős részét a törvény paragrafusai alapján megmentették, amint az a Csongrád megyei Pallavicini-birtokkal történt.

A földosztó törekvések leszerelésének az irányában hatott az az objektív körülmény is, hogy ahol a parasztság agrárforradalmi célkitűzéseit az uradalmi cselédek szövetkezetalakítása keresztezte, ott a parasztság egy része az agrárforradalmi útról a törvényes útra tért, mert az uradalmi cselédek szövetkezetalakítását úgy fogta fel, mint ami elüti a földtől. Ezt láttuk különös élességgel Fejér megyében, de 1919 márciusában országos jelenséggé is megfigyelhető.

A legtudatosabb, legforradalmibb hangot a föld elkobzása érdekében a parasztság Békés és Csongrád megyében üti meg. Mivel a parasztokat a megye élén álló centrista kormánybiztos félrevezette, a mozgalom átmenetileg törvényes útra terelődött, ideiglenesen visszaesett, és csak a proletárdiktatúra előtti napokban indult győzelmes hódító útjára.

Az 1919 tavaszi parasztmozgalmak egyik legfőbb tanulsága az, hogy a mozgalmak legnagyobb átütőerőt, elszántságot és következetességet nem ott mutattak fel, ahol a parasztság politikailag a legtudatosabb és politikai hagyományokkal is rendelkezett, hanem ott, ahol a földfoglaló mozgalom

kommunista kezdeményezésre, baloldali szociáldemokraták vezetésével és kommunisták részvételével indult, mint Somogyban, vagy ahol kommunisták kezdeményezték a földfoglaló mozgalmat s kommunisták tartották magasra az agrárforradalom zászlaját, mint Aszódon.

Összefoglalóként: A kedvező objektív helyzet ellenére, 1919 tavaszán az egész országban nem ismétlődött meg magasabb fokon az 1918 őszen elbukott parasztmozgalom, mert a megismétléshez hiányoztak a szubjektív feltételek. A parasztság forradalmi törekvéséhez egy-két tájegység kivételével csak annyiban kapott hathatós támogatást a munkásosztálytól, baloldali szociáldemokratáktól és kommunistáktól, amennyiben az a nagybirtok szövetkezetté alakítása, illetve a nagyüzemi termelés továbbfolytatása érdekében történt.

Mivel többségük nem élvezte a munkásosztály támogatását, e támogatás hiányában az agrárforradalmi út következetes végigviteléről ideiglenesen le kellett mondaniuk a parasztoknak, mert az agrárforradalom és agrárreform közti átmenet látszott járhatónak, hogy azután a proletárdiktatúra rohamos érlelődésének napjaiban újra előrelendüljenek.

Az 1919 tavaszi parasztmozgalmaknak a forradalmi munkásmozgalom volt a bábája. S bár a győzelemre jutásukhoz szükséges maximális támogatást még nem tudta megadni, e mozgalmak mégis hatékonyan elősegítették a proletárdiktatúra előfeltételeinek kialakulását.

1919. március 21-én győzött a magyar proletariátus. A proletárdiktatúra új helyzetet és új lehetőségeket teremtett az agrárkérdésben is.

К. МЕСАРОШ

КРЕСТЬЯНСКИЕ ДВИЖЕНИЯ ВЕСНОЙ 1919 Г.

Резюме

Предлагаемая статья, являющаяся частью, вернее резюме более крупной статьи, показывает на основе всегосударственных данных развертывавшиеся весной 1919 г. под влиянием революционного рабочего движения крестьянские движения.

Начавшиеся под влиянием буржуазно-демократической революции 31 октября 1918 г. крестьянские движения потерпели поражение прежде, чем они добрались бы до тропания ликвидации феодальных пережитков. Весной 1919 г., когда бурно назревали предпосылки социалистической революции, когда уже появился в свет либеральный закон о земельной реформе, когда раздел крупных землевладений был обеспечен законом, опять воспламенились крестьянские движения. Эти крестьянские движения означали критику закона о земельной реформе со стороны крестьян.

Весной 1919 г. не образовалось единое, тождественное по своему характеру крестьянское движение в Венгрии. Пока в Восточной Трансданубии развертывалось руководимое батраками движение за захват земли и за создание кооперативов, то в Большой тизменности началось руководимое сельскохозяйственными пролетариями, крестьянской беднотой движение за раздел земли.

Сельскохозяйственные рабочие и крестьянская беднота в северных холмистых местностях, в середине территории, лежащей между реками Дунаем и Тиссой, а также в Западной Трансданубии выступили за земельную реформу, более радикальную, чем земельная реформа правительства. На выше названных территориях страны все же не началось крестьянское движение, потому что с одной стороны закон министра земледелия Барна Буза сформулировал максимум расчетов средних и состоятельных слоев, составивших большинство крестьянства, относительно земельной реформы, а с другой, потому что здесь жажда земли оказалась меньшей и в сознании сельскохозяйственных рабочих, а также крестьянской бедноты имелось значительное различие в пользу кре-

стьянства Восточной Трансданубии, а главным образом затисских комитатов Бекеш и Чонград.

Правительство как осенью 1918 г., так и весной 1919 г. выступило вооруженным образом против движений. Осенью 1918 г. солдаты исполнили приказ, весной 1919 г. нет. Новое положение потребовало новой тактики от правительства в отношении крестьянских движений: оно не сумело ни подавить их, ни усмирить, таким образом в целом ряде мест оно поставилось во главе этих движений. Однако оно не поставилось в их главе таким образом, что оно, напротив изданного закона о земельной реформе, приняло бы позицию крестьянства. Где требование крестьянами земли уже не потерпело отсрочки, где движение находилось на пороге взрыва, как в комитатах Бекеш, Чонград, Сабольч, там правительство стало во главе движения с той целью, чтобы повести его по законному пути. Таким образом вместо связанного с революционной экспроприацией раздела земли получилась аренда и вместо полного раздела крупного земельного владения значительная его часть была спасена на основе статей закона, как это имело место в случае поместья семьи Паллавичини в комитате Чонград.

В направлении разоружения стремлений к разделу земли действовало и то объективное обстоятельство, что там, где цели аграрной революции крестьян перекрестились с созданием кооперативов батраками, часть крестьянства повернула с пути аграрной революции на законный путь, потому что в создании кооперативов со стороны батраков она увидела угрозу разделу земли между крестьянами. С особенной ясностью видели это в комитате Фейер, но в марте 1919 г. это можно наблюдать и в качестве явления всегосударственного масштаба.

Один из самых основных уроков крестьянских движений весной 1919 г. заключается в том, что эти движения показали наибольшую пробивную силу, решительность и последовательность не там, где крестьянство оказалось самым сознательным в политическом отношении и где оно имело и революционные традиции, а там, где движение за захват земли началось по инициативе коммунистов под руководством левых социал-демократов и при участии коммунистов, как в комитате Шомодь, или там, где коммунисты выступили инициаторами движения за захват земли, где коммунисты держали высоко знамя аграрной революции, как в с. Асод.

Инициатором крестьянских движений весной 1919 г. было революционное рабочее движение, хотя оно не сумело еще оказать им максимальную поддержку к завоеванию победы, эти движения все же действительно способствовали образованию предпосылок диктатуры пролетариата.

21. марта 1919 г. венгерский пролетариат победил. Диктатура пролетариата создала новое положение и новые возможности и в области аграрного вопроса.

K. MÉSZÁROS

MOUVEMENTS PAYSANS AU PRINTEMPS DE 1919

R é s u m é

L'article — extrait d'une étude plus vaste — analyse, à la base de données se rapportant au pays entier, les mouvements paysans naissant sous l'action du mouvement ouvrier révolutionnaire, au printemps de 1919.

Les mouvements paysans qui s'étaient déclenchés à la suite de la révolution bourgeoise du 31 octobre 1918, échouèrent avant même que la majorité en fût arrivés à l'idée de la liquidation des vestiges féodaux. Au printemps de 1919, lorsque les conditions de la révolution socialiste murissaient de plus en plus rapidement, lorsque la loi sur la réforme agraire libérale était déjà promulguée et elle assurait le partage de la grande propriété, de nouveaux mouvements paysans s'allumèrent dans le pays. Ils signifiaient la critique de la paysannerie de la loi sur la réforme agraire.

Au printemps de 1919, les mouvements n'avaient pas partout le même caractère. Tandis qu'à l'Est de la Transdanubie le mouvement était dirigé par des domestiques des domaines seigneuriaux qui entendaient occuper les terres et y constituer des coopératives, sur la Grande Plaine les prolétaires agricoles et les paysans pauvres luttèrent pour le partage des terres.

Les ouvriers agricoles et les paysans pauvres menaient le combat pour une réforme agraire plus radicale aussi dans la plaine du Nord, dans le région médiane entre le Danube

et la Theiss, ainsi que dans l'Ouest de la Transdanubie. S'il ne s'amorça pas de mouvement paysan c'est d'une part parce que les couches moyennes et aisées de la paysannerie de ces régions, formant la majorité considéraient que la loi de Buza Barna leur offrait le maximum de ce qu'ils désiraient en matière de réforme agraire, d'autre part parce que les paysans y étaient moins affamés de terre et les ouvriers agricoles et les paysans pauvres étaient nettement moins conscients que ceux de l'Est de la Transdanubie et surtout du Viharsarok (Zone des Tempêtes).

En automne 1918 et au printemps 1919 le gouvernement recourt aux armes. Tandis qu'en automne 1918 l'armée obéit à l'ordre, au printemps 1919, elle n'obéit plus. La nouvelle situation exige une nouvelle tactique de la part du gouvernement vis-à-vis du mouvement paysan qu'il n'arrive ni à repousser, ni à apaiser. A plusieurs endroits le gouvernement est ainsi amené à se mettre à sa tête. Seulement, il ne le fait pas de façon à adopter le point de vue de la paysannerie vis-à-vis de la loi agraire promulguée. Là, où la satisfaction des revendications de terre des paysans ne pouvaient plus être ajournée, où le mouvement était sur le point d'éclater, comme dans les comitats de Békés, de Csongrád et de Szabolcs, le gouvernement se mit à la tête du mouvement pour le maintenir dans les cadres de la légalité. C'est ainsi qu'au lieu du partage des terres lié à l'expropriation révolutionnaire et du partage total des grandes domaines on en épargna une partie considérable à la base des paragraphes de la loi, comme cela arriva avec les domaines Pallavicini dans le comitat de Csongrád.

Ce qui contribua encore à neutraliser les tendances au partage des terres fut une circonstance objective, notamment que là où les buts révolutionnaires de la paysannerie furent traversés par la création de coopératives par les domestiques des domaines seigneuriaux, une partie des paysans quitta le chemin de la révolution agraire pour le chemin légal, estimant que la constitution de coopératives les frustrait de la terre. C'est ce qu'on voyait d'une façon particulièrement nette dans le comitat de Fejér, et au mois de mars 1919, dans le pays entier.

Un des enseignements les plus importants des mouvements paysans au printemps 1919 est que ces mouvements accusent le plus de vigueur, de fermeté et d'esprit de suite non pas là, où la paysannerie est la plus consciente et possède le plus de traditions politiques, mais précisément dans les régions où ils se déclenchent grâce à l'initiative des communistes et sont dirigés par les sociaux-démocrates de gauche, avec la participation des communistes, comme dans le comitat de Somogy, où là, où ce sont les communistes qui conduisent le mouvement du partage des terres et portent haut le drapeau de la révolution agraire, comme à Aszód.

Les mouvements paysans au printemps de 1919 avaient été couvés par le mouvement ouvrier. S'ils n'ont pas pu recevoir de celui-ci tout le secours qui leur aurait permis de triompher, ils n'en contribuèrent pas moins efficacement au développement des conditions premières de la dictature du prolétariat.

Le prolétariat hongrois vainqueur le 21 mars 1919, créa une nouvelle situation et des nouvelles possibilités à la solution du problème agraire.

JUHÁSZ GYULA

A Teleki-kormány külpolitikája a „furesa háború” idején

A második világháború kirobbanását követő néhány hónap történetét, az 1939 szeptemberétől — 1940 tavaszáig terjedő időszakot a nemzetközi történetírás a „furesa háború” jelzővel illeti. Az ellenforradalmi Magyarország külpolitikájának tanulmányozása a világháború eme szakaszában lehetőséget ad számunkra; hogy feltárjuk azokat a súlyos ellentmondásokat, amelyek a Teleki-kormány egész külpolitikai koncepcióját terhelték, s amelyek szükség-szerűen vezettek e politika teljes csődjéhez és összeomlásához.

Mint ismeretes, 1939 szeptemberében, a háború kirobbanásakor Magyarország nem vett részt közvetlenül a hadműveletekben, sőt nem tett eleget a német kormány ama kívánságának, hogy a Wehrmacht alakulatait átengedje magyar területeken Lengyelország hátbatámadására.¹ Ugyanakkor a magyar kormány nem tett semlegességi nyilatkozatot sem, s azt a hivatalos felfogást képviselte, hogy *Magyarország nem semleges ország, hanem a tengely-hatalmakkal barátságos viszonyban álló nem hadviselő fél*. Az a tény, hogy Magyarország a háború kirobbanása után nem tett semlegességi nyilatkozatot, nem csak a németek határozott kívánsága volt.² Annak az elképzelésnek, amelyre Teleki kormányának külpolitikája épült, vagyis a „két vas tűzben-tartásának politikája” mint általános cél, s a revíziós törekvések megvalósítása (elsősorban Romániával szemben) mint konkrét feladat, ez az állapot felelt meg a legjobban. A diplomáciai iratok sokasága bizonyítja, hogy a magyar kormány tevékenységének cselekvő rugója a háború kirobbanásakor és az azt követő időszakban a Romániával szembeni revíziós követelések vágya volt. Erre összpontosította egész gyakorlati tevékenységét. A magyar kormány éppen ezért nem is kívánta magát a szigorú semlegesség mellett lekötni. Terveinek véghezvitelére minden eshetőségre szabad kezet akart biztosítani magának.

A magyar külpolitikának a háború kirobbanása után is a német orientáció, a fasiszta Németországgal való szövetség volt a fő vonala, mégis a magyar uralkodó osztályoknak az a csoportja, amelyhez Teleki Pál is tartozott, a világháború kirobbanásakor kétkedve nézte a hitlerista hadigépezet

¹ A Teleki-kormánynak a német—lengyel háborúval kapcsolatos állásfoglalására, e tanulmány nem kíván foglalkozni. Magyarország külpolitikájának elemzésére a második világháború kirobbanásának napjaiban az Acta Historica. 1961. 1—2. számában megjelent „Beiträge zu Ungarns Außenpolitik in den Tagen des Ausbruchs des zweiten Weltkrieges,” c. tanulmányban tettem kísérletet.

² 1939. szept. 1-én Erdmannsdorff budapesti német követ üzenetet adott át Csákynek, amelyben Ribbentrop kérte, hogy a magyar kormány ne tegyen semlegességi nyilatkozatot. Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik. Serie D. (1937—1945) Band VII. No. 519.

megindulását. Azok az ellenforradalmi politikusok, akik a háború kirobbanása előtt reménykedve figyelték a nyugati hatalmak és a fasiszta Németország kiegyezésére, a német agresszió kelet felé, a Szovjetunió elleni irányítására tett kísérleteket, megdöbbenéssel fogadták a szovjet—német meg nem támadási egyezmény létrejöttének hírért, s egyáltalán nem örültek annak, hogy a háború nem a Szovjetunió ellen indult meg, hanem a nyugati hatalmak és Németország között robbant ki.

Telekit és az uralkodó osztály egyes messzebbre látó képviselőit nem tévesztették meg a lengyel fronton elért gyors háborús sikerek (s a németek későbbi háborús sikerei sem). Meggyőződésük volt, hogy az 1939. szeptember 1-én kirobbant világháború nem lesz rövid villámháború, hanem hosszú, kimerítő harcok után Németország háborús vereségével, vagy nagymértékű legyengülésével végződik. Ebből a meggyőződésből kiindulva az volt a felfogásuk, hogy a háború ilyen kimenetele alapján Kelet- és Délkelet-Európában olyan helyzet alakulhat ki, amely az antifasiszta, forradalmi mozgalmak nagyarányú fellendüléséhez, a népellenes rendszerek összeomlásához vezethet. Ezért — véleményük szerint — az ellenforradalmi Magyarországnak a lehetőségekhez mérten távol kell maradnia a háborútól, óvakodnia kell attól, hogy nyílt fegyveres konfliktusba keveredjék a nyugati hatalmakkal, s ily módon kell biztosítani, a lényegében érintetlenül maradt fegyveres erőkre támaszkodva, a rendszer átmentését a nagy világégésen.

Teleki ezeket a nézeteket később 1941 elején írásban is kifejtette a londoni és washingtoni követekhez küldött tájékoztatójában. Kormányának külpolitikai vonaláról a következőket írta:

„A magyar kormánynak fő feladata ebben az európai háborúban az, hogy Magyarország katonai, anyagi és népi erejét a háború végéig konzerválja. Mindenáron távol kell maradnia a konfliktusban való részvételtől. A háború kimenetele kétséges. De minden eshetőségben Magyarországnak fontosabb, hogy megtépázatlanul álljon ott az európai konfliktus befejeződésének periódusában. Nagyon könnyen megtörténhetik, különösen Németország esetleges vereségének esetén, vagy még Németország nem is egészen teljes veresége esetén, hogy a háború végén akár egész Európában, akár Európának ebben a keleti részében kaotikus állapotok állanak be, amelyek legnagyobb veszéllyel azon államokra fognak járni, amelyek védtelenek, amelyek anyagi eszközeiket és hadseregüket a konfliktus befejeződése előtt feláldozták...” A Magyarországot érhető „veszélyek” között különös hangsúllyal említi az általános kommunista veszélyt, „... amely Európának ezt az egész részét, melyben Magyarország is fekszik, érheti”.³

Fentebb már említettük, hogy a magyar kormány külpolitikájának ez általános célkitűzésén túl, gyakorlati programja a Romániával szembeni revíziós követeléseknek a *fennálló európai háborús konfliktus* legmegfelelőbb pillanatában való megvalósítása volt. Ennek az álláspontnak valódi értelmét gróf Bethlen István fogalmazta meg, aki a várható békefeltételekről készített emlékiratában 1940 elején, sürgetve az erdélyi revízió megvalósítását még a háború befejezése előtt, a következőket írta: „... nekünk magunkra hagyatva, semmikép sem lesz erőnk ahhoz, hogy a létrejött új rendet (a

³ Magyarország és a második világháború. Bpest, Kossuth Kiadó, 1959. 126. sz. irat. 321. l.

győztes hatalmak által leszögeezett status quot — J. Gy.) egy későbbi időpontban a magunk javára revízió alá vétessük, vagy kikorrigáljuk.”⁴

A magyar kormány a „füresa háború” idején a területi revízió megvalósításának követelését szorosan összekapcsolta a szovjetellenesség hangoztatásával. S ehhez különösen kedvező alapot teremtettek azok a nyugati próbálkozások, amelyek a Szovjetunió elleni kapitalista egységfront létrehozására irányultak. A magyar kormány a Romániával szembeni területi revízió szükségességét, elsősorban a nyugati hatalmak kormányai előtt, azzal igyekezett indokolni, hogy ez fontos láncszeme a Közép-Európát „fenyegető szovjet veszély” elhárításának. Hangsúlyozta, hogy az ellenforradalmi Magyarország hivatott a Kárpátok medencéjében az európai polgári rend védelmére. E feladatnak azonban csak úgy tud eleget tenni, ha a Kárpátokat ellenőrzése alatt tartja, vagyis, ha az erdélyi revíziót a fennálló háborús konfliktus folyamán megvalósítja.

Csáky külügyminiszter 1940 februárjában Sumner Wellesnek, az Egyesült Államok külügyminiszter helyettesének küldött üzenetében a következőket írta: „... Magyar—román vita hosszú időre, esetleg véglegesen csak úgy oldható meg, ha Magyarország a Kárpátok medencéjében döntő befolyást nyer. A megváltozott nemzetközi helyzet következtében Magyarország csak ilyen módon töltheti be katonai-politikai feladatát. Sajnos a román nemzet úgy katonailag (hangsúly a katonai erényeken), mint fegyverzetileg oly gyenge, hogy Európa és a polgári rend ellen keletről induló támadást nem tudná és nem is akarná megállítani...”⁵

A Teleki-kormány külpolitikai vonalvezetése azonban súlyos ellentmondásokat rejtett magában. A háború kirobbanását követő helyzet, a hadviselő felek között kialakult erőviszonyok következtében, amikor sem Németország, sem pedig a nyugati hatalmak nem tettek kezdeményező lépést, hogy Közép- és Délkelet-Európát a nyílt háborús konfliktus színterévé tegyék, kedvezett ugyan bizonyos mértékig Teleki ama elképzelésének, hogy Magyarország valóban távol maradjon a háborús konfliktustól. Az a gyakorlati program azonban, amely a kormány minden külpolitikai lépését a revízió megvalósításának lehetőségétől tette függővé, Teleki elképzeléseinek összeomlásához vezetett, s fokozta annak lehetőségét, hogy a magyar kormány eszközzé váljék a német diplomácia kezében a német imperializmus délkelet-európai terveinek megvalósításában.

*

Mint ismeretes, a Lengyelország felett aratott gyors győzelem után Németország nem indított azonnal támadást a nyugati fronton. Tanulmányunknak nem feladata annak részletes elemzése, hogy milyen okok játszottak abban közre, hogy bár a nyugati elleni támadás utasításai már 1939. október 9-én készen álltak, a támadás megindítására csak 1940 tavaszán került sor. Csak annak leszögezésére szorítkozunk, hogy Németországnak feltétlen érdeke volt a délkelet-európai nyugalmi helyzet fenntartása, annál is inkább, mert a fokozatosan kialakuló angol gazdasági blokád következtében a „Südostraum” gazdasági kincseinek zavartalan és egyre nagyobb arányú kiaknázása lét-

⁴ Emlékirat a várható békefeltételekről. O. L. Küm. res. pol. 1940—41—232.

⁵ O. L. Küm. res. pol. 1940—10—95.

szükséglete volt a német háborús gépezetnek. Az erőteljes gazdasági behatolás érdekében a német kormány már 1939 szeptemberében nagyarányú diplomáciai akciót indított meg.⁶

A Deutsche Diplomatisch-Politische Korrespondenz — a német külügyminisztérium félhivatalos kiadványa — 1939 szeptemberi száma a délkelet-európai államoknak Németországgal való kapcsolatairól leszögezi: Németországnak érdeke, hogy e térség ne vessen magát kalandokba és Németországgal való viszonyainak megrázkódtatásait ne idézze elő. A közlemény hangoztatta, hogy Németország kész minden erejével veszélyeztetett érdekeit megóvni és megvédelmezni.⁷

A német gazdasági szükségletek kielégítésében Délkelet-Európában a legnagyobb szerepet a román nyersolaj kiaknázása játszotta. Ugyancsak nagy jelentősége volt a jugoszláv ércbányászatnak is. Ily módon Románia és Jugoszlávia a német diplomáciában sokkal fontosabb szerepet töltött be, mint a lényegében csak mezőgazdasági produktumokat szállító Magyarország. Emellett a németek magyarországi pozíciói sokkal szilárdabbak voltak, mint az angol—francia garancia alatt álló Romániában vagy Jugoszláviában.

Ez a helyzet kihatott a német kormánynak Magyarországgal szemben folytatott politikájára is. A háború kirobbanását követő hónapokban nem igen hangoztak el „baráti” nyilatkozatok német hivatalos részről. Sőt a német diplomáciai testület tagjai, elsősorban Bukarestben, óvakodtak attól, hogy a magyar diplomáciai testület tagjaival szorosabb kapcsolatokat tartsanak fenn, mert ez mindig gyanús lehetett a román kormány szemében.⁸ Minden egyes olyan diplomáciai lépés vagy politikai nyilatkozat, amely Románia ellen irányult, a németek határozott ellenállásába ütközött. 1939 őszén a német kormány nem lépett fel nagyarányú politikai követelésekkel Magyarországon, ez azonban természetesen nem jelentette azt, hogy ne reagált volna hevesen a magyar kormány legkisebb olyan intézkedésére is, amelyet érdekeire sérelmesnek vélt. Különösen élesen támadták a magyar kormánynak a lengyel menekültekkel szemben tanúsított magatartását. 1939 szeptember végén és októberben Erdmannsdorff budapesti német követ szinte másnapon-

⁶ Sztójay Döme berlini magyar követ 1939. szept. 11-én küldött jelentésében, foglalkozva az angol blokádháború várható következményeivel, a következőket írta: „... a Súdostraum, amelynek államai már eddig is a legszorosabb kapcsolatokat tartották fenn a Német Birodalommal, és ahonnan a román nyersolaj, jugoszláv érc, gabona, vágó állat, hús, zsír, hüvelyesek, gyümölcs ellátásunk zavartalansága közlekedésileg is legkönnyebben biztosítható. Az említett gazdasági területekkel való kapcsolatok eddigi fenntartása és a háborús szükség teremtette emelése érdekében elképzelhető, hogy a Német Birodalom a legintenzívebb diplomáciai akciót tette folyamatba.” A jelentés további részében Sztójay közli, hogy von Hassel különleges gazdasági megbízatásokkal a skandináv és a balti államokban, von Clodius pedig a délkelet-európai államok fővárosaiban folytat tárgyalásokat. O. L. Küm. pol, 1939—21—4597 (4597).

⁷ O. L. Küm. pol. 1939—21—4974. „... Deutschland hat keine weiteren politischen Interessen im Südosten, es hat nur ein Interesse daran, daß dieser Raum sich nicht in Abenteuer stürzt und Erschütterungen seiner eigenen und Deutschlands Beziehungen herbeiführt. Auch die Staaten des Südostens selbst werden, — allein schon angesichts des Schicksals, in das sich Polen leichtfertig hat hineintreiben lassen — keine Lust verspüren, sich irgendwelchen Mächten und ihren wahnsinnigen Zielen zuliebe aufzuopfern ... Deutschland ist bereit, mit aller seiner Kraft an jeder Stelle gefährdete Interessen zu wahren und zu schützen.”

⁸ Baitz Oszkár bukaresti magyar katonai attasé írja 1939. okt. 4-i jelentésében: „A háború kitörése óta méginkább meg kellett értenem, hogy a németek a magyar—német barátságot Bukarestben nem éppen szívesen fitogtatják ...”

ként megjelent a Külügyminisztériumban, ahol a szóbeli és írásbeli jegyzékekben a lengyel hadifogolytáborokból szerzett értesüléseire hivatkozva a semlegesség megsértésével vádolta a magyar kormányt. „Erdmannsdorff német követ sűrű látogatásainak fő témája az utóbbi időkben — írja Csáky október 21-én a Minisztertanács számára készített feljegyzésben — a lengyel menekültekkel szembeni bánásmódunk. Irányelve a sokszor kicsinyességig menő akadémuskodás: mindent kifogásol és azt tartja, hogy nem úgy bánunk a lengyelekkel, mint azt semlegességünkben következtetni lehetne... Tekintettel arra, hogy Erdmannsdorff eljárása egyenes és következetes irányba halad, közel fekvő az a gondolat, hogy Németország részéről támasztható sérelmekre gyűjt anyagot.”⁹ A diplomáciai zsarolás eme módszerét más vonatkozásban is rendszeresítették. Sztójay ezekben a hónapokban rendszeresen küldte táviratait és jelentéseit arról, hogy a német politikai körök elégedetlenek a magyar sajtó magatartásával, általában a magyarországi helyzettel, ijedten emlegetve, hogy véleménye szerint ez Magyarország megszállásához is vezethet.¹⁰ Hasonló jelentések érkeztek a prágai konzulátustól, a bukaresti magyar diplomáciai képviselőtől, azzal a tartalommal, hogy német diplomataktól szerzett „bizalmas értesülések” szerint a német kormánytól nagyfokú elégedetlenség tapasztalható a magyarországi helyzet miatt. Horthy végül is 1939. november 3-án levelet írt Hitlernek, hivatkozva arra, hogy értesülései szerint Németország magatartása megváltozott Magyarország iránt, amely csak hamis hírek eredménye lehet, s biztosította Hitlert arról, hogy Magyarország szilárdan Németország oldalán áll.¹¹

A német diplomácia ezen akciói elsősorban arra irányultak, hogy Magyarországon is biztosítsák a német gazdasági szükségletek fokozottabb kielégítését. Az 1939 szeptemberi német—magyar gazdasági tárgyalásokon Clodius „támogatást kért az ésszerűség határain belül Németország ellátása részére...”¹² Többletszállítást követelt állat és állati termékekből, különösen zsírból 7 millió márka értékben. Követelte a heti 4500 darab sertéskontingens, valamint a szarvasmarha-, a takarmány-, a gabonakontingens emelését. E gazdasági tárgyalások leglényegesebb pontja a németek azon követelése volt, hogy emeljék fel a márka árfolyamát. „Clodius részint — írja a fent idézett jelentés — prestis szempontokból a Reichsbank elnökére való hivatkozással, részint a magyar piacnak a Balkán felé való fontosságára hivatkozással és végül németországi exportunk megkönnyítése szempontjára való utalással inszistál a márka-árfolyam felemelésén.”¹³

Ezeket a tárgyalásokat a márka árfolyamának felemelését visszautasították.¹⁴ Teleki ugyancsak nem adta beleegyezését ahhoz, hogy Kárpát-

⁹ O. L. Küm. pol. 1939—21/7—7313.

¹⁰ C. A. Macartney : October Fifteenth. Edinburgh. 1956. I. köt. 374. l.

¹¹ Documents on German Foreign Policy (a továbbiakban: DGFP). Series D. Volume VIII. 328. sz. irat.

¹² Feljegyzés a magyar-német gazdasági tárgyalásokról. 1939. szept. 19. O. L. Küm. gazd. pol. 1939. Német dosszié. 103.

¹³ A márka árfolyamának felemelése mögött az a szándék húzódott meg, hogy ily módon is fokozzák Magyarország gazdasági kizsákmányolását, amit már a létrehozott egyenlőtlen feltételeken alapuló gazdasági szerződések amúgy is eléggé biztosítottak. A márka árfolyamának felemelése a pengőhöz viszonyítva gyakorlatilag azt jelentette volna, hogy ugyanolyan mennyiségű német importáruért jóval nagyobb mennyiségű exporteikket kellett volna szállítani Németországnak.

¹⁴ O. L. Küm. gazd. pol. 1939. Német dosszié. 103.

Ukrajnában a németek ellenőrzése alatt folyják az olajkutatás és kitermelés.¹⁵ A német kormánynak azonban kezében volt a megfelelő eszköz ahhoz, hogy gazdasági követeléseinek maradéktalanul érvényt szerezzen. Miután a német kormány vonakodást tapasztalt 1939 őszén magyar részről gazdasági követeléseinek kielégítésével szemben, továbbra is fenntartotta bizonyos hadianyagok szállításának tilalmát Magyarországra.¹⁶ S visszautasította a magyar kormány ismételt kéréseit a szállítási tilalom felfüggesztésére,¹⁷ illetve csak részlegesen módosította azt 1939 október közepén.¹⁸ A német fegyverszállítások korlátozása súlyosan érintette a romániai területi követeléseinek mielőbbi érvényt szerezni kívánó magyar kormány fegyverkezési programját. A német követelések kielégítésével szembeni vonakodás ezért nem is tartott sokáig. A magyar kormány 1939 decemberében újabb kérelemmel fordult a német kormányhoz: tegye lehetővé 127 millió márka értékben hadianyagok szállítását Magyarországra.¹⁹ 1940. január 16-án német—magyar fegyverszállítási egyezményt írtak alá Budapesten, amelynek eredményeként eleget téve a német követeléseknek, felemelték a márka árfolyamát, s a magyar kormány ígéretet tett arra, hogy a jövőben igyekezni fog gazdaságilag minden tekintetben segíteni Németországot.²⁰

A magyar kormány a háború kirobbanását követő hónapokban továbbra is igyekezett a tengelyhatalmakon belül erősen Olaszországra támaszkodni. A magyar sajtó tüntetően hangsúlyozta az olasz—magyar viszony bensőségességét. Az olasz politikusok megnyilatkozásai, a magyar kormánnyal folytatott diplomáciai üzenetváltások nem szűkölködtek az olasz—magyar érdekösség hangoztatásában. A valóságban azonban a magyar kormány sokkal kevésbé számíthatott Olaszország támogatására, mint a háború kitörését megelőzőleg.

Olaszország a háború kitörése után Délkelet-Európában és a Balkánon kialakult helyzetet arra igyekezett felhasználni, hogy az „olasz hegemonia” megteremtése érdekében növelje befolyását a de facto semleges délkelet-európai országokban, s ily módon próbálta csökkenteni a számára egyáltalán nem kívánatos német hatalmi túlsúlyt e térségben. A tengelyhatalmakon belüli erőegyensúllyal kapcsolatban Mussolini az 1939 áprilisi olasz—magyar tárgyalásokon kifejtette, hogy ezt az egyensúlyt úgy lehet biztosítani, ha a tengelyhez minél több kis- és középállam csatlakozik. S mivel — nézete szerint — Rómán keresztül könnyebb ezeket az államokat a tengelyhez kapcsolni, ez a helyzet elsősorban Olaszországot erősítené.²¹

Az olasz kormány arra számítva, hogy Olaszország mint „nem hadviselő fél” növelheti befolyását a német fenyegetés súlya alatt tengelybarát politikát folytató országokban, a semleges délkelet-európai és Balkán államok csoportosulásának létrehozását tervezgette, amelyben a vezető szerepet termé-

¹⁵ DGFP. VIII. 185. sz. irat.

¹⁶ 1939. aug. 31-én Woermann, a német külügyminisztérium államtitkár-helyettese közölte Sztójayval, hogy a magyar kormány Németországgal szemben tanúsított bizonytalan magatartása miatt bizonyos hadianyagok Magyarországra szállítását betiltották. O. L. Küm. Számjel. 1939. A berlini követség számjeltáviratai. III. 442.

¹⁷ DGFP VIII. 9. és 238. sz. iratok.

¹⁸ Uo. 253. sz. irat.

¹⁹ Uo. 469. sz. irat.

²⁰ Uo. 545. sz. irat.

²¹ O. L. Küm. res. pol. 1939 — 23 — 426. Csáky feljegyzése az 1939. ápr. 21-i római megbeszélésekről.

szetesen, mint földközi-tengeri nagyhatalom, Olaszország játszotta volna.²² Ebből az elvből kiindulva az olasz kormány mindenképpen támogatta azt a német törekvést, hogy a délkelet-európai nyugalmi állapot fennmaradjon. Ez azonban bizonyos mértékű összeütközést jelentett a magyar törekvésekkel, mert Olaszországnak sem volt érdeke a román—magyar ellentétek kiéleződése. A magyar kormány a területi revízió megvalósításáért indított akcióinál nem számíthatott az olasz kormány együttműködésére és támogatására, sőt Ciano a háború kezdetétől fogva ismételten mérsékleltre és türelemre intette. 1939. szeptember 25-én Villani Frigyes római magyar követ táviratilag jelentette a külügyminiszternek, hogy Ciano reméli „...szomszédainkkal, Romániát is beleértve, viszonyunkat még lehetőleg javítani fogjuk... Közép- és Kelet-európa semleges államai ma Róma felé orientálódnak, aminek a jövőben nagy jelentősége lehet.”²³ Ugyanerről jelentett néhány hónappal később, szeptember 28-án is: „Ciano grófnak úgy látom az az elgondolása, hogy semleges államok csoportosulását kellene előmozdítani. Ezt azonban határozottan kifejezésre nem juttatta, csak azt ajánlotta újból, hogy szomszédainkkal való jóviszonyra legnagyobb súlyt helyezzük.”²⁴

A „furcsa háború” egész időszakában az olasz—magyar kapcsolatok a *lényegét tekintve* nem is terjedtek ezen túl. A figyelmeztetések megisméltódtak minden olyan alkalommal, amikor a magyar kormány olyan elgondolásokat ismertetett az olasz kormányval, olyan lépéseket tervezett vagy tett, amelyek a román—magyar ellentétek kiéleződéséhez vezethettek, veszélyeztetve ily módon a német és olasz érdekeket Délkelet-Európában.

A nyugati nagyhatalmak, Anglia és Franciaország magatartásában a tengelybarát politikát folytató Magyarországgal szemben bizonyos változás tapasztalható a háború kirobbanása után. A Teleki-kormány „ingadozása”, az a tény, hogy nem lépett be a háborúba 1939 szeptemberében Németország oldalán, arra készítette a nyugati hatalmakat, hogy a hivatalos politika iránti tapintatos magatartással, bizonyos gazdasági kedvezmények lehetővé tételével távoltartsák Magyarországot a németek felé teendő további lépésektől, s a háborúba való belépéstől. A Magyarországgal szemben tanúsított „megértő” magatartásban természetesen szerepet játszott az a tény is, hogy Romániát garanciális egyezmény kötötte Angliához és Franciaországhoz, s ezért az angol diplomácia egyik legfontosabb feladata volt Budapesten a magyar kormány visszatartása Románia megtámadásától.

1939. szeptember 12-én Barcza György londoni magyar követtel folytatott beszélgetés alkalmával Cadogan, az angol külügyminisztérium vezetőtitkára kijelentette, hogy Magyarország kényes és nehéz helyzetével az angol hivatalos körök tisztában vannak és értik, hogy a magyar kormány részéről „... semmiféle nyílt semlegességi nyilatkozat sem hangozhat el, utóvégre az a fontos, hogy egy állam tényleg semleges maradjon és nem az, hogy azt kifelé is nyíltan kimondja”. Megértését fejezte ki az iránt, hogy a magyar

²² Ciano naplójának 1939. szept. 24-i bejegyzésében található a következő feljegyzés: „... Megkértük Attolicon, vegye fontolóra a semlegesek tömbje megalakításának ötletét és igyekezzék, hogy legalábbis külső megjelenési formájában gazdasági látszata legyen...” Ciano naplója. 1939—1943. Bpest, Athenaeum. 1939. szept. 24. 160. l. Ciano utasítása Attoliconak megtalálható: I Documenti Diplomatici Italiani. Róma. 1954. Nona Serie. Volume I. 394. sz. irat.

²³ O. L. Küm. Számjel. 1939. (Bejövő) Róma.

²⁴ Uo.

kormány igyekszik „...a németekkel minden kihívásnak még a látszatát is kerülni, gazdasági téren a német igényeket messzemenően kielégíteni”.²⁵ Szeptember 16-án Sargent, az angol külügyminisztérium politikai osztályának vezetője, Anglia blokádintézkedéseivel kapcsolatban pedig közölte Barczával, hogy az angol kormány, ismerve Magyarország különlegesen nehéz helyzetét, „...jól tudja, hogy a Németországgal szomszédos olyan államokra nézve, amelyek eddig is gazdasági produktumokat szállítottak a németeknek, ez a kérdés a mai háborús helyzetben elsősorban politikai jelleget öltött... ennek tudatában az angol kormány tekintettel is lesz különleges helyzetünkre”.²⁶ 1939 novemberében titkos megbízottja útján²⁷ maga Chamberlain is közölte Barczával, hogy „nagyra értékeli és becsüli a magyar kormány magatartását”.²⁸

Az általános „megértő” kijelentéseken túlmenően a nyugati hatalmak kormányai óvatos magatartást tanúsítottak a magyar kormány revíziós politikájának kérdésében is. A magyar diplomácia a háború kirobbanása után igen élénk tevékenységet folytatott Londonban és Párizsban Csehszlovákia függetlenségének és határainak háború utáni helyreállításával szemben, különösen az ún. Csehszlovák Bizottság megalakulása után. Az angol és francia kormánykörök igyekeztek megnyugtatólag hatni a magyar kormányra. Khuen-Héderváry párizsi magyar követ 1939. október 12-én kelt jelentésében írja: „Bonnet... azt mondta, hogy a francia kormány nem gondol arra, miszerint magát Csehszlovákia mellett és Benes rehabilitációja érdekében lekösse.”²⁹ Hasonló értelemben jelentett Barcza is november 14-én Cadogannel folytatott beszélgetése alapján: „Cadogan vezértitkár nyíltan megmondta nekem, hogy ma még korai volna Közép-Európa jövőbeli rendezésének kérdéséről részletesen beszélni.”³⁰ Egy másik jelentésében beszámolt a londoni török követtel³¹ folytatott megbeszéléséről, aki szoros összeköttetésben állt az angol kormánnyal. A török követ elmondta Barczának, hogy információi szerint, ha Hitler hajlandó lenne nem túl hosszú időn belül egy megegyezéses béke létrehozására, Anglia lemondana „...a régi Lengyelország és Csehszlovákia eredeti integrális helyreállítási lehetőségéről... Csehszlovákiát tisztán néprajzi alapon szándékoznak helyreállítani”.³²

A nyugati hatalmak ezen álláspontja szorosan összefüggött a „furcsa háború” idején azokkal a próbálkozásokkal, amelyek a nyugati hatalmak és Németország kiegyezésére, s egy szovjetellenes kapitalista egységfront létrehozására irányultak. S ezért Csehszlovákia esetében csak a München után megmaradt határok visszaállításának szükségességét hangoztatták, de nem kötötték le magukat az 1938 előtti Csehszlovákia helyreállítása mellett.

Magát a Csehszlovák Bizottságot az angol kormány csak 1940. január 6-án ismerte el. Chamberlain 1940. február 24-i beszédére, amelyben Csehszlovákia függetlenségének helyreállításáról is szólt, a magyar sajtó ingerült támadással reagált. Hasonló modorú beszédet tartott március 6-án Csáky a

²⁵ O. L. Küm. pol. 1939. — 21 — 4297 (4781)

²⁶ Barcza jelentése. O. L. Küm. pol. 1939 — 21 — 4618 (4783).

²⁷ Chamberlain titkos megbízottja az olasz és magyar kormányok felé Dingli, a londoni olasz nagykövetség jogtanácsosa volt.

²⁸ O. L. Küm. res. pol. 1939 — 2 — 1092.

²⁹ O. L. Küm. res. pol. 1939 — 11 — 936.

³⁰ O. L. Küm. res. pol. 1939 — 2 — 1068.

³¹ Rüstü Arras.

³² O. L. Küm. pol. 1939 — 21 — 4297 (7629).

képviselőházban egy interpellációs kérdésre adott válaszában.³³ Csáky beszéde után angol kormánykörök a Pester Lloyd londoni tudósítóját felhatalmazták egy olyan értelmű tudósítás közzétételére, hogy az angol kormány háborús céljai között *csak általában deklarálta a cseh és szlovák függetlenség helyreállítását*. Az új állam formájára, kiterjedésére és hatáira vonatkozólag azonban semmiféle formában nem kötelezte el magát. A Csehszlovák Bizottság célja a menekült cseh polgári lakossággal és hadsereggel való foglalkozás, s nem feladata az 1938 előtti Csehszlovákia helyreállításának kérdéseivel foglalkozni.³⁴

Gazdaságilag az angol kormány tevékenysége elsősorban arra irányult, hogy ellensúlyozza a német nyomást, igyekezett megkönnyíteni Magyarország nyersanyagbeszerzését. Titkos diplomáciai úton, több alkalommal, értésére adta a magyar kormánynak, hogy amennyiben biztosítékokat tud adni arra, hogy a Magyarországra szállított nyersanyag nem jut át Németországba, s kezdeményező lépéseket tesz Anglia felé, akkor „... Magyarország ipari termelését a sokszorosára fokozhatja, mert Nagy-Britannia minden rendelkezésére álló eszközzel a magyar gazdasági prosperitást elő fogja mozdítani”.³⁵

Az angol kormány „megértő” magatartása és gazdasági engedményei Magyarország irányában nem csak abban gyökereztek, hogy ily módon ellensúlyozza a német befolyást és tartsa távol a németeknek teendő még nagyobb engedményektől a magyar kormányt. Szerepe volt ebben a nyugati hatalmak szovjetellenes terveinek is. A Szovjetunió elleni kapitalista egységfront létrehozására irányuló törekvések — mint már említettük — tovább hatottak a háború kirobbanása után is. S ebben helyet kaphatott volna az az ellenforradalmi Magyarország, amely mindig kész lett volna egy ilyen szövetségben

³³ Csáky beszédében kijelentette, hogy „a magyar kormányzat minden tekintetbe jövő hatalomnál igen erősen figyeli azt a tevékenységet, amelyet a különböző csehszlovák irodák, vagy bizottságok, vagy komiték folytatnak”. Majd reményét fejezte ki, hogy a nyugati hatalmak nem mentek el annyira, „hogy bármilyen ígéretet tettek volna bármilyen cseh-szlovák hatóságnak... és hogy egy ilyen ígértevéstől a mai körülmények között, a közel jövőben és talán a távolabbiban is mindenesetre tartózkodni fognak”. Képviselőházi Napló. IV. köt. 1939. júl. 10., 1940. márc. 6.

³⁴ Pester Lloyd. Abendblatt. 1940. márc. 8. „London, 7. März. Die Rede des Grafen Csáky, bzw. ihr Auszug wurde in allen englischen Presseorganen an prominenter Stelle veröffentlicht. In politischen Kreisen Londons haben die Ausführungen des ungarischen Außenministers lebhafteste Aufmerksamkeit erregt. Auf eine diesbezügliche Anfrage äußerte sich die amtliche Stelle Ihrem Korrespondenten über das vom Grafen Csáky behandelte tschecho-slowakische Problem wie folgt:

Die englischen Kriegsziele umfassen in der Tat die Wiederherstellung der Selbständigkeit der Tschechen und Slowaken. Die englische Regierung hat sich aber in keiner Weise in bezug auf die Staatsform, das Ausmaß und die Grenzen des neuen Staates festgelegt. ... Die Gründung und Anerkennung des tschecho-slowakischen Komitees erfolgte aus besonderen Gründen, um ein Organ zu schaffen, das sich mit den Angelegenheiten der tschechischen Flüchtlinge und der aus den Flüchtlingen gebildeten tschechischen Armee beschäftigt. Die Bildung dieses Komitees ist aber für die Frage der Rekonstruktion der früheren Tschecho-Slowakei keineswegs präjudizierend. Sie dient lediglich dem festgelegten Zwecke während der Dauer des Krieges. Es wäre irrtümlich, anzunehmen, daß die englische Regierung irgendwelche Verpflichtung übernommen habe, den alten Tschecho-Slowakischen Staat wieder herzustellen ...”

³⁵ Semsei Andor kairói magyar ügyvivő jelentése E. C. Heatcote-Smith angol főkonzullal folytatott megbeszéléséről. O. L. Küm. gazd. pol. 1939. 401. A jelentést idézi: Berend T. Iván — Ránki György: Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában (1933—1944). Bpest, Akadémiai Kiadó. 1958. 307. l.

résztvenni. Ily módon a nyugati hatalmak Szovjetunió elleni terveibe bele tartozott Magyarország katonai és gazdasági erejének növelése is.

A Szovjetunió, a magyar kormány szovjetellenes politikája ellenére, korrekt és barátságos magatartást tanúsított Magyarország iránt a háború kirobbanása után is. 1939 szeptember második felében Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszia felszabadítása következtében Magyarország közvetlen szomszédságba került a Szovjetunióval. A szovjet kormány, amikor csapatai elérték a magyar határt, üzenetet intézett a magyar kormányhoz, amelyben közölte, hogy a Szovjetunió tiszteletben tartja Magyarország határait, s békében kíván élni összes szomszédaival.³⁶

1939. szeptember 24-én a Szovjetunió helyreállította a diplomáciai viszonyt a magyar kormánnyal, amely 1939 februárjában Magyarországnak az Antikomintern Paktumhoz való csatlakozásakor szakadt meg. A tárgyalások a diplomáciai viszony helyreállításáról már július elején megindultak. Előbb a varsói szovjet nagykövetségen keresztül,³⁷ majd Jungerth-Arnothy volt moszkvai követ, mint a kormány megbízottja Párizsba utazott, hogy ott folytassa a tárgyalásokat a párizsi szovjet nagykövettel.³⁸ A magyar kormány új moszkvai követe Kristoffy József lett, aki szeptember 27-én mutatta be megbízólevelét Moszkvában. Kalinin, a Szovjetunió Legfelső Tanácsának elnöke, a megbízólevelét átadásakor hangsúlyozta, hogy a két ország között nincsenek érdekellentétek, s hogy a Szovjetunió fejleszteni kívánja Magyarországgal a politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatokat.³⁹

A magyar kormánytól azonban mi sem állt távolabb, mint a valóban jószomszédi kapcsolatok fenntartása a Szovjetunióval. A Teleki-kormány külpolitikájának, a világháború eme periódusában is, éppen a szovjetellenesség volt egyik alapelve, amelyet csak erősített a nyugati kapitalista nagyhatalmak egyes politikai köreinek azon igyekezete, hogy Németország és a nyugati hatalmak között kirobbant háborút, a német—szovjet ellentétek felidézésével, Európa keleti térségeiben megnyitandó új hadszínterek révén a Szovjetunió elleni háborúvá változtassák. A „furesa háború”, a nyugati front megnyitásának halogatása, a magyar uralkodó osztály köreiben is élesztette a reményt, hogy létrejöhet a szovjetellenes kapitalista egységfront a Szovjetunió elleni általános támadáshoz. Erre gondolt Horthy, amikor 1939. november 3-án Hitlerhez írott levelében arra utalt, milyen hiba volt, hogy 1918-ban a nagyhatalmak, Anglia, Franciaország, Olaszország, Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia nem indított közös és erőteljes támadást, Foch marsall javaslata alapján, a Szovjetunió ellen a proletárhatalom elpusztítására.⁴⁰

A szovjetellenes egységfront lehetőségeinek reményét az angol diplomácia tudatosan is erősítette a magyar kormányban. Barcza követi jelentéseiben 1939 őszétől rendszeresen tájékoztatta a kormányt az ezzel kapcsolatos értesüléseiről és benyomásairól. Október 31-én kelt jelentésében írja: „...Az angolok véleménye a jövőre nézve kettős: Németország belső gazdasági és esetleg politikai összeomlása és a német érdekek összeütközése a szovjet érdekekkel ... A szovjet és a németek közötti érdekösszeütközés angol

³⁶ C. A. Macartney : i. m. 369. l.

³⁷ O. L. Küm. res. pol. 1939 — 24 — 593.

³⁸ O. L. Küm. res. pol. 1939 — 24 — 787.

³⁹ C. A. Macartney : i. m. 369—370. l.

⁴⁰ DGFP VIII. 328. sz. irat, 378. l.

megítélés szerint a Baltikumban máris bekövetkezett és a Balkánon a jövőben könnyen bekövetkezhet.”⁴¹

November 14-én újabb jelentést küldött Sargenttal folytatott beszélgetéséről. Jelentésében leírja, hogy midőn kérdést intézett Sargenthez arról, hogy nem lenne-e helyes, ha minden európai hatalom együttműködve közös és általános támadást indítana a Szovjetunió ellen, az angol diplomata azt felelte, hogy „... ő is azt hiszi, sőt tudja, hogy Chamberlain úrnak is ez lenne a szíve vágya”, de amíg Hitler nem hajlandó egy józan békére, Anglia nem engedhet álláspontjából.⁴² Néhány nappal később, november 27-én küldött jelentésében pedig még körvonalazottabban összegezte értesüléseit e kérdés-sel kapcsolatban: „... Minden józanul gondolkodó angol későbbi fő gondja a bolsevizmus továbbterjedésének lehetősége és ennek megakadályozása. Ezért azt hiszem, hogy ha ma Hitler kapható volna egy olyan békére, mely formailag némileg megóvná Anglia tekintélyét és lényegileg egy 50%-os kiegyezést jelentene, Chamberlain úr hajlandó lenne a németekkel kibékülni azon az áron, hogy ezután velük együtt akár politikailag, akár ha kell fegyveresen tegye ártalmatlanná és szorítsa ki ismét a szovjetet Európából”.⁴³

Ilyen szerepet szántak az 1939 november végén a finn kormány által provokált szovjet—finn háborúnak is. Barcza december elején részletes jelentésben számolt be a finn—szovjet háborúval kapcsolatos angol álláspontról. A szovjet—finn háború első napjaiban — írja — „mintha a németek elleni háború jelentősége is némileg elhomályosult volna... Több, úgy angol, mint diplomata részről azt a véleményt is hallottam, hogy a finn—szovjet háború, feltéve, hogy a finnek még egy ideig képesek lesznek magukat tartani, ugyanazt a jelleget fogja majd felvenni, mint annak idején a spanyol polgárháború. Az angolok és franciák egyelőre kerülnek a szovjettel való nyílt konfliktust, de úgy ők, mint a Nemzetek Szövetsége útján a többi államok közül is igen sokan, ha nem is hivatalosan, de úgynevezett önkéntesek és hadianyag küldése útján támogatni fogják a finneket. Ha ily módon a finnek sok hadianyagot és emberben is megerősítéseket fognak majd kapni, igen sokáig elhúzzhatják majd az ellenállást. Finnország így az anti-bolsevista harc színterévé válhatnék anélkül, hogy a konfliktusban hivatalosan más is venne részt...” A jelentésben továbbiakban egy nyílt szovjetellenes egységfront létrehozásáról szerzett értesüléseiről tudósít. „Anglia ma már egy közös bolsevizmus ellenes front kedvéért hajlandó lenne a németekkel egy megegyezéssel békét kötni. Sargent úr erre vonatkozólag azt mondta nekem, hogy ha a németek kaphatók volnának egy raisonnabilis békére és azután egy közös akcióra a szovjet ellen, úgy erről lehetne beszélni... Olaszország szerepe ebben a kérdésben döntő fontosságú, mert csakis Mussolini közvetíthetne és hozhatna létre egy ilyen nagyszabású bolsevizmus ellenes frontot, melyhez azután igen sok semleges többé-kevésbé csatlakozhatnék.”⁴⁴

Méltán éledt fel tehát a remény a magyar uralkodó osztályok köreiből a szovjet—finn háború kirobbanásakor. Ezért sietett Teleki miniszterelnök, szinte elsőként az európai államférfiak közül, nyilvánosan is hitet tenni a szovjetellenes egységfront gondolata mellett. December 5-én a képviselő-

⁴¹ O. L. Küm. pol. 1939 — 21 — 4297 (7625).

⁴² O. L. Küm. pol. 1939 — 21 — 4297 (7849).

⁴³ O. L. Küm. pol. 1939 — 21 — 4297 (8074).

⁴⁴ O. L. Küm. pol. o. 1939 — 12/10 — 8405.

házban tartott felszólalásában a szovjet—finn háborúról kijelentette: „Új, és a német—angol—francia háborútól különálló háború ez, amely mégis az európai országoknak a múltban és a jelenben egységes történelme folyamán — komplementer háborúnak mondható.”⁴⁵

Az általános kijelentéseken túlmenőleg azonban a magyar kormány konkrét tettekben is igyekezett bizonyítani, hogy kész a „nagyszabású bolsevizmus ellenes európai frontban” tevékenyen is részt venni. Teleki személyes ellenőrzése mellett szerveződtek a Finnországba induló önkéntes alakulatok. Csáky már december 5-én táviratban fordult az olasz kormányhoz, kérve, egyezzzék bele abba, hogy a magyar önkéntesek olasz területen az olasz légióhoz csatlakozhassanak és együtt induljanak Finnországba.⁴⁶ Miután az olasz kormány diplomáciai okokból a kérést elutasította,⁴⁷ az önkéntes alakulat tengeri úton igyekezett célját elérni. A magyar kormány nemcsak önkénteseket, de jelentős mennyiségű hadianyagot is szállított a finn hadseregnek. Ebben jelentős segítséget nyújtott az angol kormány is. Az angol kormány a finnek részére történő magyar hadiszállításokhoz átengedett minden stratégiai nyersanyagot Magyarországra. Sőt, ezen túlmenőleg még részben finanszírozta is a finn hadianyag megrendeléseket Magyarország számára, fontos nyersanyagok szállításával. A finn katonai megrendelés értéke kb. 10 millió pengő volt. Ennek 1/3-a erejéig Anglia rezet, ólmot, gyapotot és kaucsukot szállított.⁴⁸ A Finnországba szállított hadianyagok közül elsősorban a magyar gyártmányú légelhárító lövegek voltak jelentősek.

*

Bevezetőben már említettük, hogy a Teleki-kormány gyakorlati célja, a háború kitörése után, elsősorban a Romániával szembeni revízió volt, amelyet a fennálló európai háborús konfliktus befejeződése előtt kívánt megvalósítani.⁵⁰ Ez a program szabta meg a magyar kormány viszonyát a szomszéd országokhoz, s irányította tevékenységét és állásfoglalását a közép-európai és balkáni problémákkal kapcsolatban is.

Az 1939 szeptember elejei kudarc, amikor is a háború kirobbanását követő napokat — a német vétó miatt — nem használhatták fel arra, hogy a maguk külön háborúját Románia ellen elindítsák, nem jelentette azt, hogy a magyar kormány lemondott volna a tervről. Csak annyit jelentett, hogy a körülmények okozta kényszer átmenetileg elhalasztotta annak végrehajtását. Éppen ezért a kormány semmiféle lépést nem volt hajlandó tenni a román—magyar közeledés érdekében. Sőt visszautasította a román kormány minden kezdeményezését, azzal az indoklással, hogy elfogadhatatlannak tart minden más megoldást, mint a területi engedményeket.

Gafencu román külügyminiszter szeptember 14-i javaslatát arról, hogy Románia, Jugoszlávia és Magyarország tegyen a bledi megállapodáshoz hasonló

⁴⁵ Képviselőházi Napló. 1939. júl. 10. III. köt. 1939. dec. 5.

⁴⁶ O. L. Küm. res. pol. 1939 — 41 — 1083.

⁴⁷ O. L. Küm. res. pol. 1939 — 41 — 1096.

⁴⁸ O. L. Küm. res. pol. 1940 — 35 — 4.

⁴⁹ Berend—Ránki : i. m. 308. l.

⁵⁰ Saly Dezső : Szigorúan bizalmas c. könyvében (Bpest, Anónimus. 1943) — leírja, hogy 1940. jan. 1-én a Külügyminisztériumban Ullein-Reviczky sajtófőnök előadást tartott a lapszerkesztőknek, amelyet e szavakkal kezdett: „A magyar külpolitikának egyetlen kérdése van: Erdély. Ezt a kérdést minden körülmények között és mindenáron megoldjuk.” (129. l.)

nyilatkozatot,^{50a} közösen vagy bilaterális alapon, válaszra sem méltatta.⁵¹ Annak ellenére, hogy a román külügyminiszter közölte Bárdossy bukaresti magyar követtel, hogy javaslatát csak tárgyalási alapnak tekinti, s nem ragaszkodik annak szövegéhez.⁵² Gafencu még ennél tovább is ment. Bertrand de Jouvenel francia publicista előtt — aki bukaresti megbeszélései után Budapesten Ullein-Reviczkyvel, a Külügyminisztérium sajtóosztályának vezetőjével is tárgyalt — azt fejtegette, hogy a háború után lehetségesnek tartaná „a magyar—román arrangement megteremtését”.⁵³ Amikor október 19-én a budapesti jugoszláv követ érdeklődött a Külügyminisztériumban, hogy mikor fog a magyar kormány reagálni a román egyezmény-tervezetre, azt a választ kapta, hogy nem kívánnak a javaslatra reflektálni, mert az *megnemztámadási egyezményt* takar.⁵⁴ A magyar kormánynak Romániával szemben nem a közeledés, az ellentétek diplomáciai tárgyalások útján való áthidalása volt a politikai vonala, hanem a minél előbbi leszámolás a területi revízió jegyében, s ezért semmilyen kérdésben nem volt hajlandó az együttműködés útjára lépni.

Ezért helyezkedett szembe a magyar kormány azokkal a kísérletekkel is, amelyek 1939 ősztén a délkelet-európai és a Balkán-államok semleges blokkjának létrehozására vonatkoztak.

Már utaltunk arra, hogy az olasz kormányt erősen foglalkoztatta egy olyan alakulat létrehozásának terve, amely elgondolásuk szerint növelhette volna Olaszország befolyását ezekben az országokban. Az olasz kezdeményezés azonban nem ment túl a kérdés általános felvetésén. Megbukott a németek ellenállásán, akik nem nézték volna túlságosan jó szemmel az olasz befolyás erősödését. Amikor a berlini olasz nagykövet 1939 szeptemberében a kérdést felvetette a német külügyminisztériumban, nem helyezkedtek ugyan nyíltan szembe az olasz javaslattal,⁵⁵ sőt szeptember 28-án Attolico azt jelentette Rómába, hogy német részről nincs ellenvetés a blokk létrehozása ellen.⁵⁶

^{50a} A Kisantant Állandó Tanácsa 1938. aug. 21—22-én a magyar kormánnyal folytatott előzetes tárgyalások alapján Bledben jegyzőkönyvtervezetet fogadott el. A tervezet első pontjában a kisantant államok elismerték Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát. A második pontban Magyarország egyrészről, a kisantant államok másrészről kinyilvánították, hogy tartózkodnak egymással szemben az erőszakhoz való folyamodáshoz. Egyidejűleg egy pótjegyzőkönyv-tervezet is készült, amelyben Jugoszlávia és Románia valamint Magyarország megegyeznek abban, hogy a jószomszédi kapcsolatok rendezése és megjavítása érdekében, megvizsgálva az érzékeny ügyek megoldását elősegítő lehetőségeket, „... minden erejükkel azon lesznek, hogy megszüntessék a barátságos kapcsolatok kibontakozása elé háruló akadályokat”. A pótjegyzőkönyv-tervezet lényegében a kisebbségi kérdésben való megegyezést célozta, a kisebbségek megnevezése nélkül. A tárgyalások nem vezettek minden kérdésben megegyezésre, s ezért a jegyzőkönyvet nem tették közzé.

⁵¹ O. L. Küm. res. pol. 1939 — 27/a — 862. A Gafencu által javasolt francianyelvű nyilatkozat szövege a következő volt: „Fermement décidé de maintenir une attitude favorable à la paix dans le bassin Danubien, éviter toute agression et tout recours à la force et de créer, par une politique conciliante et juste, une atmosphère permettant d'améliorer et de consolider les bons rapports entre les Etats voisins et la bonne entente entre les nationalités, qui vivent à l'intérieur de chaque Etat, le Gouvernement roumain (hongrois) veillera dans un esprit équitable à l'application des mesures susceptibles d'assurer le développement des relations amicales avec la Hongrie (Roumanie).” Küm. Számjel. 1939. Bukarest (Bejövő).

⁵² O. L. Küm. pol. 1939 — 27/a — 436 (7302).

⁵³ O. L. Küm. pol. 1939 — 27 — 1012, 1032.

⁵⁴ O. L. Küm. res. pol. 1939 — 27/a — 932.

⁵⁵ DGFP VIII. 128. sz. irat.

⁵⁶ Ciano naplója. 1939. szept. 28-i bejegyzés. 162. l.

Ciano október 1-i berlini megbeszélései alkalmával azonban Hitler kijelentette, hogy bár Németországnak érdeke a délkelet-európai és balkáni államok semlegességének fenntartása, de a semleges blokk létrehozása azt eredményezné, hogy a jelenlegi helyzet kikristályosodnék, s megnehezítené a később esetleg szükségessé váló lépéseket.⁵⁷ Maga Mussolini is hamarosan elvetette a gondolatot, mert Olaszország esetleges háborúba lépésekor ideig-óráig megkötötte volna a kezét.⁵⁸

A semleges blokk gondolatát 1939 november elején, a Balkán Szövetség államaival folytatott előzetes tájékozódó eszmecserék után, konkrét formában a román kormány vetette fel újból. Tervezetet juttatott el a Balkán Szövetség államaihoz, amely a következő pontokat tartalmazta: A semleges blokk tagjai 1. semlegességi nyilatkozatot tennének a fennálló háborús konfliktussal kapcsolatban; 2. megnemtámadási szerződést kötnek egymással; 3. kötelezettséget vállalnának arra, hogy jóindulatú semlegességet tanúsítsanak, ha a blokk valamelyik tagja agresszió áldozatául esnek; 4. a közös határok mentén levő katonai alakulataikat demobilizáció útján csökkentenék; 5. fejlesztenék a gazdasági együttműködést a blokkban résztvevő államok között; 6. kölcsönös konzultációt valósítanak meg a semleges országok gazdasági érdekeinek védelmére; végül 7. az érdekelt országok külügyminiszterei tanácskozó testületet hoznának létre.⁵⁹ Magyarországra és Bulgáriára való tekintettel a status quo garantálását nem vették volna be a tervbe. Ugyancsak nem szerepelt volna segélynyújtási szerződés sem.⁶⁰

A tervezet szerint a semleges blokkban való részvétel nem érintette volna a tagállamok fennálló kötelezettségeit. Amennyiben a Balkán Szövetség tagállamai között a blokk létrehozására megegyezés jött volna létre, Jugoszlávia megbízást kapott volna, hogy Bulgáriát és Magyarországot kérje fel a csatlakozásra, az összes résztvevő állam pedig együttesen Olaszországhoz fordult volna.⁶¹

A délkelet-európai és balkáni semleges blokk létrehozásának terve élénk visszhangot váltott ki mind az érdekelt országok, mind a nagyhatalmak kormányköreiből.

A fokozódó német nyomás és fenyegetés súlyával szemben a délkelet-európai kisállamok kormányai bizonyos védelmet reméltek ez elképzelés megvalósítása révén, s a gazdasági lehetőségüket is növelhette volna. Cincar-Marković jugoszláv külügyminiszter az egyre nagyobbarányú német követelésekre utalva, november 23-án a magyar követtel folytatott beszélgetése alkalmával, az együttműködésnek éppen ezt az oldalát emelte ki, hangsúlyozva, hogy a dunai államok szolidaritását egyelőre minden eszközzel fenn kell tartani.⁶²

A délkelet-európai és Balkán-országokra nem csak a mohó német imperializmus árnyéka nehezedett, de egymás közötti ellentétek is feszültek közöttük. Ezek az ellentétek magán a Balkán Szövetségen belül is erősek

⁵⁷ Ciano's Diplomatic Papers. London. 1948. 314. l.

⁵⁸ DFGP VIII. 266. sz. irat., 305. l.

⁵⁹ Uo. 329, 371. sz. iratok.

⁶⁰ O. L. Küm. pol. 1939 — 63/7 — 7493 (7747). Máriássy ankarai magyar követ számjeltávirata Szaradzsoğlu török külügyminiszterrel folytatott beszélgetéséről.

⁶¹ DFGP VIII. 358. sz. irat. 411. l.

⁶² O. L. Küm. pol. 1939. — 16/7 — 7894.

voltak. Romániában és Jugoszláviában a német behatolás már a háború kirobbanása előtt is rendkívül erős volt. Gazdasági kapcsolataik intenzitása Németországgal állandóan növekedett, kormányaik azonban nem folytattak egyértelműen tengelybarát politikát. Romániát garanciális egyezmény kötötte Angliához és Franciaországhoz. Jugoszlávia viszont állandóan ott érezte háta mögött az ugrásra kész fasiszta Olaszországot. Törökország szövetségi szerződésben állt a nyugati hatalmakkal. Görögországot ugyancsak garantálták a szövetségesek. A Balkán Szövetségen kívül álló két állam, a német befolyás alatt álló Bulgária és Magyarország területi követelésekkel lépett fel Románia ellen, legfőbb külpolitikai feladatának tekintvén a revízió megvalósítását a még fennálló európai konfliktus lezárása előtt.

Ilyen körülmények között a semleges blokk létrehozása bizonyos mértékig az ellentétek áthidalását szolgálta volna, s nagyobb lehetőséget nyújtott volna a közös német veszéllyel szembeni védekezésre.

Ugyanakkor azonban a semleges blokk létrehozásának tervében fontos szerepet játszott a szovjetellenesség is. S nemcsak abban a vonatkozásban, hogy a kezdeményezőként fellépő Románia így remélt támogatást szerezni a beszaráb kérdésben. Azok az angol és francia politikai körök, amelyek a „furcsa háború” időszakában a Szovjetunió-ellenes kapitalista egységfront megteremtéséről álmodoztak, fontos szerepet szántak e térségnek is terveikben. Barcza londoni követ így írt erről november 27-i jelentésében: „... Angol megítélés szerint Olaszország semlegessége és Európa délkeleti államainak semlegességben való megtartása nemcsak a jelen helyzetben, de a szovjet későbbi sakkbantartása szempontjából is rendkívül fontos. Cadogan úr a napokban mondotta nekem, hogy Olaszország, a dunai és balkáni államok együttvéve katonailag is mintegy 15 milliót kitevő hadereje már olyan tényezőt jelent, amely a szovjet ellen is számbavehető lenne.”⁶³

Az angol és francia kormány tehát nemcsak Németország délkelet-európai és balkáni behatolásának ellensúlyozása miatt támogatta a semleges blokk létrehozásának gondolatát. A semleges blokk megteremtése szovjet-ellenes terveikbe is beletartozott.

Németországnak a világháború megindítása után fontos érdeke fűződött ahhoz, hogy a délkelet-európai nyugalmi állapot fennmaradjon, s ne kerüljön sor olyan konfliktusra, amely veszélyezteti a német gazdasági és politikai érdekeket. Egy kényszerű Balkán-front megnyitása keresztezte volna a fasiszta Németország katonai terveit is. Hitler előbb nyugati ellenfeleivel kívánt leszámolni, hogy azután, teljes erejével a leigázott Nyugat-Európa gazdasági bázisaira is támaszkodva, a Szovjetunió ellen fordulhasson. Németország tehát a délkelet-európai semleges állapot fenntartására törekedett, de nem kívánta, hogy az egy semleges blokkban demonstrálódjék. A délkelet-európai és Balkán-államok közeledése egymáshoz az ellentétek háttérbe szorulását, s ezzel egységesebb ellenállási lehetőséget teremthetett volna a német nyomással szemben. Németország nyugalmi állapotot kívánt, de nem az ellentétek feloldása, hanem konzerválása mellett, mert ez kedvezett a német befolyás növekedésének az egyes országokban. Egy semleges alakulat létrehozása, ha az adott pillanatban nem is állt szemben a kívánt céllal, később akadályozhatta volna azokat a terveket, amelyek Délkelet-Európát nemcsak

⁶³ O. L. Küm. pol. 1939 — 21 — 4297 (8074).

gazdasági bázisként, hanem a Szovjetunió elleni támadáshoz felvonulási területként kívánták felhasználni.

A német diplomácia tehát a semleges blokk létrejöttének megakadályozására törekedett. E cél elérésére használta fel a magyar—román ellentéteket is.

Csáky 1939. október 30-án a semleges blokk-kal kapcsolatban a Külügyminisztériumba befutott hírek alapján utasította római követét, érdeklődjék, hogy vajon Olaszország foglalkozik-e továbbra is a blokk megalakításának gondolatával, s Magyarország ezen belül milyen szerepet kapna.⁶⁴ Ciano azt válaszolta, hogy Olaszország egyelőre nem kíván a semleges államok élére állni. Azzal érvelt, hogy időközben a helyzet megváltozott. Azoknak az országoknak, amelyek nem vesznek részt a háborúban, érdekük, hogy a helyzetet fenntartsák, s érdekközösségük folytán úgyis Róma felé orientálódnak.⁶⁵

November elején a magyar kormány követei révén részletes információkat kapott a semleges blokk román tervéről, s azokról a tárgyalásokról, amelyek Ankarában, Belgrádban, Athénben és Bukarestben folytak a tervezettel kapcsolatban.⁶⁶ Hivatalos tájékoztatást azonban a Balkán Szövetség államai nem juttattak el Budapestre, mert mielőtt a terv aktuálisabb stádiumba jutott volna, a magyar kormány nyilvánosságra hozta elutasító álláspontját.

A Külügyminisztérium november 16-án ismertette a magyar diplomáciai képviselőkkel a kormány felfogását. Ez az okmány, miután felsorolta a kérdéssel kapcsolatos negatív német és olasz felfogásról szerzett információkat, közölte, hogy a magyar kormány az érdekelt országokkal létrejöhöz esetleges állandóbb jellegű kollaborációt három feltételhez köti: „1. A szervezkedés nem irányulhat harmadik állam ellen, 2. nem jelentkezhetik jogi instrumentumok formájában, és 3. a kollaboráció őszintesége érdekében legalábbis letompítandók a köztünk és a velünk kollaborálni kívánó államok közötti ellentétek, mert rendezetlen állapotok fenntartása érdekében egyoldalú áldozatokra nem vagyunk hajlandók, még kevésbé pedig azok fenntartására ígéretet tenni.”⁶⁷

November 21-én Csáky a képviselőház külügyi költségvetési vitája alkalmával tartott exposéjában ezt a felfogást nyilvánosan is elmondta. Egyidejűleg kirohant Románia ellen, hangsúlyozva, hogy a román kormánytól függ „... tud-e és akar-e, s ha igen milyen komolysággal az új korszak nyomán a realitások területére lépni, a modern Dunamedence világának kialakításában közreműködni, avagy megvárja, amíg a történelem ránehezedik.”⁶⁸

A magyar kormány tehát a semleges blokkban való részvételért a területi revíziót követelte árul, eleve kilátástalanná téve ezzel minden további előrehaladást.

Három nappal Csáky exposéja után Sztójay tolmácsolta a német kormány elismerését. „Woermann...hangsúlyozta, hogy Nagyméltóságod legutóbbi beszéde a maga egészében a legkitűnőbb benyomást keltette, s hogy

⁶⁴ O. L. Küm. pol. 1939 — 63/7 — 7498.

⁶⁵ O. L. Küm. pol. 1939 — 23/7 — 7623.

⁶⁶ Az ezzel kapcsolatos jelentések megtalálhatók az O. L. Küm. pol. 1939 — 63/7 — 7493. alapszámban.

⁶⁷ O. L. Küm. pol. 1939 — 63/7 — 7800.

⁶⁸ Képviselőházi Napló. 1939. júl. 10. III. köt. 1939. nov. 21.

különös elégtétellel veszik tudomásul Nagyméltóságodnak a tervezett semleges blokkal szemben való elutasító állásfoglalását” — írja jelentésében.⁶⁹

A német külügyminisztérium egyébként nem csinált titkot abból, hogy Csákyt ők maguk sugalmazták ilyen értelmű állásfoglalásra. Sztójay fent idézett jelentésében leírja, hogy Berlinben a külföldi sajtótudósítók szokásos konferenciáján a külügyi hivatal képviselője egy hírlapíró ama kérdésére, hogy van-e összefüggés Csáky expozéja és a semleges blokk-kal kapcsolatos elutasító német álláspont között, azt válaszolta, hogy „német részről óhajtották, hogy valamely illetékes külföldi tényező ilyen értelemben nyilatkozzék”.⁷⁰

A bolgár kormány ugyancsak elutasította a semleges blokkban való részvétel eszméjét.⁷¹ Az olasz kormány is közölte Gafencuval, hogy a semleges blokk tervének megbeszélésében nem kíván részt venni, s hogy ennek megfelelően iniciatívát sem vállal.⁷² A román külügyminiszter végül is november 28-án közölte Fabricius bukaresti német követtel, hogy a német és olasz elutasító álláspont miatt a román kormány visszavonta javaslatát, s a semleges blokk tervét feladta.⁷³

*

A második világháború kirobbanását követő időszakban, amikor a Szovjetunió a német agresszió elleni védekezés érdekében hozzájárult a keleti front kiépítéséhez, feltételezhető volt, hogy a szovjet kormány a szovjet—román viszony rendezését is napirendre fogja tűzni, visszakövetelvén Romániától az Októberi Szocialista Forradalom után a Szovjetuniótól elrabolt Beszarábiát. A magyar kormány, amely a nemzetközi helyzet minden eseményét igyekezett felhasználni a Romániával szembeni revízióra, ezt a lehetőséget is alkalmasnak vélte területi követeléseinek megvalósítására. E feltételezésből kiindulva 1939 őszén lázas tevékenység indult meg mind katonailag, mind diplomáciailag az akció előkészítésére.

A diplomáciai tevékenység fő feladata volt, mindent elkövetni, hogy a nagyhatalmak jóindulatát, vagy legalábbis hallgatóságos beleegyezését elnyerjék. Lehetőleg biztosítékokat szerezni arra, hogy a háborúban győztes hatalmak (s Teleki nagyon is számított arra, hogy a háború mérlege a nyugati hatalmak javára fog billenni) az esetleg Magyarországhoz csatolt területeket az európai viszonyok rendezésekor ne tegyék vitássá.

Csáky már 1939. szeptember 30-án utasította római követét, fejtse ki Ciano előtt, hogy a magyar kormány Beszarábiának a Szovjetunióhoz való visszacsatolásakor két eshetőséget lát: 1. egyszerű elfoglalás haditénnyel vagy a nélkül, 2. káosz Romániában, ami az ország széthullásához vezethetne. Az első esetben a magyar kormány nem kíván beavatkozni. A második esetben viszont a beavatkozás pacifikációs jellegét dokumentálni lehetne. Csáky ugyanakkor felvetette azt is, hogy milyen garanciát tudna adni az olasz kormány arra, hogy későbbi időpontban segítséget nyújt a területi

⁶⁹ O. L. Küm. pol. 1939 — 21/7 — 7956.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ O. L. Küm. pol. 1939 — 63/7 — 7799.

⁷² O. L. Küm. pol. 1939 — 63/7 — 8310. Bárdossy László bukaresti követ jelentése.

⁷³ DGFP VIII. 392. sz. irat. 457. l.

követelések megvalósításához, ha Magyarország megfogadva az olasz szuggesztiót, tartózkodnék a román konfliktusba való beavatkozástól.⁷⁴

Ciano válaszában, hivatkozva a Hitlerrel október 2-án folytatott megbeszéléseire, közölte, hogy amíg Románia megőrzi semlegességét, nem lesz támadásnak kitéve, mert Németország a balkáni status quot nem akarja megbolygatni.⁷⁵ Ezért ismételten teljes nyugalmat és türelmet tanácsolt a magyar kormánynak mindaddig, míg más lehetőség nem nyílik arra, hogy területi követeléseit kielégítse.⁷⁶ Csáky az olasz külügyminiszter által adott választ ismertette a minisztertanáccsal október 5-én.⁷⁷ A katonai vezetés ezt az álláspontot elfogadhatatlannak tartotta. Werth vezérkari főnök amellett kardoskodott, hogy Magyarország szovjet—román konfliktus esetén kapcsolódjék be és foglalja el Erdélyt. Bartha honvédelmi miniszter pedig lemondással fenyegetődött, ha a magyar kormány passzív marad.

Teleki ugyan mérsékelni igyekezett a katonai vezetést, de maga is veszélyesnek tartotta volna a kedvező alkalom elszalasztását. Mindenekelőtt azonban a nyugati hatalmak véleményét szeretne volna megismerni, mert az volt a felfogása, hogy a nyugati hatalmak beleegyezése nélkül az esetleg elért eredmények úgysem lehetnek tartósak. Ezért egy nem hivatalos megbízottat küldött Londonba, hogy kipuhatolja az angol politikai körök véleményét. Londonba küldött megbízottja oly értelmű jelentést tett, hogy a helyzet nagyon kényes. Bizonyos körök kétségtelenül támadnák Magyarországot, ha egyáltalán tenne valamit Románia ellen. Mindenesetre a magyar kormány követeléseinek mérsékelteknek kellene lenniök, olyanoknak, amelyek nem veszélyeztetik Románia állami létét, mert Anglia Románia fennmaradását európai érdeknek tekinti. Ha azonban a magyar kormány teljes mértékben tartózkodnék akár Németországgal, akár a Szovjetunióval való együttműködéstől, akkor tervével előállhat.⁷⁸

Teleki az információ vétele után részletes tervezetet dolgoztatott ki a Romániával szembeni magyar követelésekről, amelyben egy maximális és egy minimális program körvonalát vázolták. A maximális terv szerint Magyarországhoz csatolandó terület 78 000 km² lett volna több mint négy millió lakossal. A lakosság nemzetiségek szerinti megosztása e szerint a következő lett volna: 50% román, 37% magyar és 10% német. A minimális terv 50 000 km² területet követelt két és fél millió lakossal, amelynek megcszálása kimutataisaik szerint 50%-ban román és 50%-ban magyar lett volna.⁷⁹

Teleki maga egyidejűleg egy memorandumot készített, amelyben történelmi, földrajzi, politikai és stratégiai indokok alapján igyekezett alátámasztani területi igényeit. A területi követelések megoldását etnikai elvek alapján elfogadhatatlannak tartotta. „Erdély — írja feljegyzésében — mindig a legnagyobb erőt adta államunknak, amelyre egyrészt a szentistváni patri-

⁷⁴ O. L. res. pol. 1939 — 27/b — 885.

⁷⁵ Ciano's Diplomatic Papers. 314. l. Feljegyzés a Hitlerrel folytatott megbeszélésekről: „Balkans: He does not consider that anything is likely to occur in that region for the moment. . . . As for as Rumania is concerned, any attack by a foreign Power can be excluded in the present circumstances. That will hold good so long as Rumania maintains her attitude of strict neutrality.”

⁷⁶ O. L. Küm. res. pol. 1939 — 27/b — 921.

⁷⁷ C. A. Macartney : i. m. 387. l.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Ciano's Diplomatic Papers. 331. l.

archális örökség, másrészt ennek a fontos európai pozíciónak a megvédése predestinálta.” Stratégialilag a területi revíziót a Szovjetunióval szembeni „védelemmel” indokolta, hangsúlyozva, hogy csak Magyarország képes a Szovjetunióval szemben tartós védelmet nyújtani a Dunamedencében, s ezzel „Európa általános biztonságának védelméhez is hozzájárulni”. Katonapolitikai feladatát azonban csak úgy tudja betölteni, ha a Keleti-Kárpátokat magyar csapatok tartják kezükben. S hogy a magyar csapatok mögöttes területe biztosítva legyen, Erdély északi részét Magyarországhoz kellene csatolni.⁸⁰

E memorandumot 1940 elején a magyar diplomáciai képviselők útján eljuttatták Angliába, Franciaországba, az Egyesült Államokba, valamint olyan nyugati politikusokhoz, akikről feltételezték, hogy támogatni fogják a magyar kormány elképzeléseit.⁸¹

1939 novemberében a szovjet sajtó néhány cikkben foglalkozott Beszarába kérdésével, amely élénk reakciót váltott ki mind Bukarestben, mind pedig Budapesten. A román kormány tekintettel arra, hogy kérdésére Angliából és Franciaországból olyan választ kapott, hogy a garancia nem alkalmazható a Szovjetunióval szemben,⁸² Németországhoz és Olaszországhoz fordult. December 23-án a román kormány Rómába küldte Antonescu volt külügyminisztert, hogy puhatolja ki, mi az olasz kormány álláspontja arra az esetre, ha a beszaráb kérdés miatt fegyveres konfliktus keletkeznék a Szovjetunió és Románia között. Amikor a román kormány a beszaráb kérdésben Olaszország támogatásában reménykedett, azokra az ellentétekre épített, amelyek az olasz és német kormány között, a szovjet—német meg nem támadási szerződés megkötése óta a Szovjetunióval való kapcsolatok kérdésében fennállottak. Antonescu a megbeszéléseken közölte Cianoval, hogy a magyar kormány fenyegető fellépése Romániával szemben a Szovjetunióval való megegyezésre késztetné a román kormányt, s kérte Olaszország mérséklő közbelépését Budapesten.⁸³

Ciano erre ígéretet tett, s azonnal utasítást küldött Vinci budapesti olasz követnek, tudassa Csákyval, hogy megbeszéléseket kívánna vele folytatni a dunai és Balkán-problémákról, s azért kéri, hogy 1940 január elején utazzék Velencébe.⁸⁴

Ciano a román—olasz megbeszéléseken Mussolini megbízásából azt is értésre adta a román megbízottnak, hogy a szovjet—román háború esetén Olaszország kész olyan természetű segítséget nyújtani a román hadseregnek,

⁸⁰ A memorandum szövegének csak egy korábbi változatát találtuk a külügyi iratok között (O. L. Küm. res. pol. 1939 — 27/a — 803). A memorandum ezen változatát közli I Documenti Diplomatici Italiani. Ottava Serie. Volume XIII. 565. sz. irat, 346—349. l. A szövegbe később bedolgozott részeket a memorandumnak a nyugati hatalmak kormányainál történt átadása alkalmából küldött követi jelentések alapján ismertettük. O. L. Küm. res. pol. 1940 — 27 — 154, 195, 211.

⁸¹ A memorandumot elküldték pl. Pétain marsallnak is, aki 1940 elején Franciaország madridi nagykövete volt, s akinek — mint Andorka madridi követ az átadásról készített jelentésében írja — „a bolsevizmus elleni fegyveres küzdelem — a kedvenc gondolata”. O. L. Küm. res. pol. 1940 — 27 — 173.

⁸² G. Gafencu: Prelude to the Russian Campaign. Mulles. 1945. 257. l. Barcza ugyan ilyen értelmű jelentést küldött Londonból hivatalos személyiségekkel folytatott beszélgetése alapján O. L. Küm. pol. 1939 — 12/10 — 8045.

⁸³ Ciano naplója. 1939. dec. 23-i bejegyzés. 187. l.

⁸⁴ Ciano's Diplomatic Papers. 330. l.

mint amilyent a spanyol polgárháború idején Franconak adott. Hajlandó hadianyagot, repülőgépeket és páncélautókat szállítani Romániának.⁸⁵

Ezekben a hetekben fontos események zajlottak le Budapesten is. Werth vezérkari főnök december 12-én memorandumot terjesztett a kormány elé arról, hogy Magyarország nem maradhat passzív, és adott esetben támadást kell indítania Románia ellen. A hadműveleti célt egész Erdély visszafoglalásában jelölte meg.⁸⁶ A Legfelsőbb Honvédelmi Tanács 1939. december 19-én és 22-én foglalkozott a helyzet értékelésével, s meghatározta azokat a feltételeket, amelyek Magyarország beavatkozását eredményeznék. Ezek a következők voltak: 1. ha a román hadsereg felbomlik és Romániában forradalom robbanna ki; 2. ha az erdélyi magyar kisebbséget veszély fenyegeti; 3. ha Románia békében vagy háborúban területi engedményeket tesz akár a Szovjetuniónak, akár Bulgáriának anélkül, hogy Magyarország követeléseit is kielégítené.⁸⁷

Ciano és Csáky találkozására 1940. január 5., 6. és 7-én került sor Velencében. Ciano tájékoztatta a magyar külügyminisztert Antonescuval folytatott tárgyalásairól s arról, hogy a szovjet—román fegyveres konfliktus esetén az olasz kormány katonai támogatást nyújt Romániának. Egyben közölte Csákyval, hogy amennyiben Magyarország biztosítékokat nyújtana Romániának arra nézve, hogy nem támadja hátba, számíthat a román—magyar határmenti területsáv és a Bánát körüli részek átadására.⁸⁸

Csáky az ajánlattal szemben sietett leszögezni, hogy ezek a területi engedmények nem elégítenék ki a magyar kormányt, mert akkora terület megszerzésére törekszik, amely „döntő befolyást biztosít Magyarországnak a Kárpátok medencéjében”. Ismertette Cianoval a területi követelések maximumát és minimumát tartalmazó memorandumot, s a kormány határozatát arról, hogy melyek azok az eshetőségek, amelyek Magyarország beavatkozását vonnák maguk után. Csáky, belemelegedve a feltételek felsorolásába, kijelentette azt is, hogy a magyar kormány területi követeléseit rendezni kívánja Romániával a fennálló európai konfliktus befejeződése előtt, s abban az esetben is, ha Olaszország hozzálátna valamilyen követelésének rendezéséhez, mert „a magyar és olasz problémák megoldása között *szükségsszerű* időbeli összefüggést lát”. Azzal érvelt, hogy a magyar kormány bukásához vezetne, ha Olaszország és esetleg más államok is, sorra rendeznék problémáikat, Magyarország pedig passzív maradna.

A megbeszéléseken szóba került az az eshetőség is, hogy mi történne akkor, ha Németország indítana támadást Románia ellen. Csáky a német csapatok átvonulásának engedélyezése mellett foglalt állást, mondván, „senki sem kívánhatja, hogy mi ilyen esetben quasi a román határokat védjük meg a német átvonulással szemben”. Ciano, aki ugyan megértést mutatott, nem

⁸⁵ Ciano naplója. 1939. dec. 26-i bejegyzés. 188—189. l.

⁸⁶ C. A. Macartney : i. m. 389. l.

⁸⁷ O. L. Küm. res. pol. 1940 — 23 — 31.

⁸⁸ Ezt a kérdést 1940 februárjában Lord Halifax angol külügyminiszter is felvetette a londoni magyar követ előtt. Halifaxszal folytatott beszélgetéséről készített jelentésében Barcza 1940. febr. 9-én a következőket írta: „... Halifax lord azt mondta, hogy tudja, hogy a románok valószínűleg jelenlegi nehéz helyzetük miatt hajlandók lennének nekünk a jelenlegi magyar—román határ mentén egy bizonyos magyar-lakta területsávot átadni, de ezzel szemben követelnék Románia területi integritásának részünkről való biztosítását.” O. L. Küm. res. pol. 1940 — 27 — 120.

adott kifejezetten egyetértő választ, sőt célozva arra, hogy ez Anglia és Franciaország beavatkozását vonná maga után a Balkánon,⁸⁹ azt hangsúlyozta, hogy a fenti esetben az olasz és magyar kormánynak azonnal tanácskozássra kell összeülnie, mert a német támadás az egész politikai helyzetet felborítaná.

A román—magyar kérdésekkel kapcsolatban megállapodtak abban, hogy Ciano ismertetni fogja a román kormánnyal a magyar kormány három pontba foglalt álláspontját s azt, hogy „az olasz kormány a magyar követelésekből nehezen alkudhat le”.

A velencei tárgyalásokon a román—magyar viszonyt érintő kérdéseken kívül több más probléma is megvitatásra került. Ezek közül különösen az a nézeteltérés figyelemreméltó, ami Jugoszláviával kapcsolatban merült fel Ciano és Csáky között. Ciano kifejtette, hogy bár kapcsolataik Jugoszláviával kielégítőek, a viszony fejlesztésére azonban nem helyeznek súlyt. Csáky bizalmas információira hivatkozva kifejezte aggodalmát az olasz kormány Horvátországban folytatott tevékenysége miatt,^{89a} mert egy olasz akció Jugoszláviában kompromittálná Magyarország politikáját is. Ezért Budapest—Belgrád—Róma szoros kapcsolata és együttműködése mellett kardoskodott.⁹⁰

A magyar kormány a háború kirobbanása után Jugoszláviával szemben továbbra is a közeledés politikáját képviselte. A jugoszláv—magyar közeledés Teleki számára két szempontból is fontos volt. Egyrészt szerepet játszott ebben a német hatalmi túlsúly elleni védekezés gondolata a Jugoszláviával kötött szövetség alapján. Másrészt ezen keresztül Románia izolálására is törekedett.

Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a jugoszláv—magyar közeledés nem állt ellentétben Németország érdekeivel sem. A fasiszta Németországhoz szoros szálakkal fűződő Magyarország közeledését Jugoszláviához a német kormány kívánatosnak tartotta, sőt bizonyos mértékig kezdeményezte.

Csáky 1939 szeptember elején közölte a jugoszláv kormánnyal, hogy hajlandó Jugoszláviával kisebbségi egyezményt kötni, de a kezdeményezést és a szerződés tartalmának megállapítását „a két ország közötti atmoszféra öröndetes javulására való tekintettel” a jugoszláv kormányra bízta.⁹¹ November 21-i képviselőházi expozéjában pedig kijelentette, hogy „... Jugoszláviával a viszonyunk öröndetes javul, a javulás alapja az, hogy a két állam között a közös érdekek száma szaporodik. Olyan érdekellentétet, amelyet az idő meg nem oldana, nem is tudnék megjelölni. Az erős Jugoszlávia egyenesen magyar érdek.”⁹²

⁸⁹ O. L. Küm. res. pol. 1940 — 23 — 31. Feljegyzés Ciano és Csáky 1940. jan. 5., 6. és 7-i velencei tárgyalásairól. Lásd még: Ciano's Diplomatic Papers. 330—332. l.

^{89a} A fasiszta Olaszország agresszív céljainak egyik állandó célpontja Jugoszlávia volt. Mussolini 1939 telén ismét felvetette Jugoszlávia felbomlasztásának és Horvátország bekebelezésének tervét. Az akció előkészítése érdekében az olasz kormány erőteljesen támogatta a horvát szeparatista törekvéseket, elsősorban a fasiszta Pavelić csoportját. 1940 januárjában Ciano tárgyalásokat folytatott Pavelićsel az előkészületekről és az akció időpontjáról. Ciano naplójában az olasz kormány tervét a következőkben vázolta: „... Általános felkelés, Zágráb elfoglalása, Pavelić megérkezése, Olaszországhoz intézett felhívás, amelyben beavatkozásra kéri, Horvátország átalakítása királysággá és a korona felajánlása Olaszország királyának.” Ciano naplója. 1940. jan. 21-i bejegyzés. 202. l.

⁹⁰ Ciano's Diplomatic Papers. 331—332. l.

⁹¹ O. L. Küm. res. pol. 1939—27/a—863.

⁹² Képviselőházi Napló. 1939. jul. 10. III. köt. 1939. nov. 21.

A magyar kormányból éppen ebből kiindulólág váltottak ki aggodalmat a Jugoszláviával kapcsolatos olasz tervezetések s a horvátországi olasz aknamunkáról érkező hírek. Különösen 1940 januárjában, alig néhány héttel a Balkán Szövetség államainak Belgrádban összeülő konferenciája előtt. Ebből fakadtak Ciano és Csáky között a nézeteltérések a velencei megbeszéléseken. S ezért írta Csáky január 21-én az olasz külügyminiszternek, hogy „a Balkán-konferencia küszöbén magyar szempontból abszolúte nem örülünk annak a fejlődésnek, amelynek árnyéka a jugoszláv—magyar viszonyra is visszavetődik. Közel fekszik ugyanis az a veszély, hogy a Balkán-konferencián még jobban összekovácsolódik Románia és Jugoszlávia, ami rövidesen köz-tudomásúvá fog válni és nálunk kellemetlen reperkussziókkal fog járni.”⁹³

A Balkán Szövetség Állandó Tanácsának^{93a} nyolcadik rendes ülésszaka február 2—4-én zajlott le Belgrádban. A konferencia eseményeinek tükrében a magyar kormány aggodalmait igazoltnak vélte. Különösen heves visszhangot váltott ki Budapesten a konferencia záróközleménye, amelynek harmadik pontja leszögezte, hogy az Állandó Tanács tagjai „megállapítják azon akarukat, hogy egyesülve maradnak egy olyan szövetség keretében, amely csupán a maga célját követi, s nem irányul senki ellen, és hogy közösen óvják meg mindegyiküknek a függetlenséghez és a *nemzeti területükhöz való jogát*”. (Kiemelés tőlem — J. Gy.)

A közleményből a magyar politikai körök azt a következtetést vonták le, hogy a konferencia szorosabb kapcsolatokat teremtett a Balkán államok között, s burkolt formában kiterjesztette a tagállamok védelmi kötelezettségét a négy ország egész területére és azok külső hatáira is.⁹⁴ S ezzel egy blokk létrehozásának alapjait vetette meg.⁹⁵

A magyar sajtó hisztérikus támadással válaszolt a kommunikére. A Pester Lloyd február 6-i „Der Standpunkt Ungarns” című, Csáky által inspirált terjedelmes cikkben foglalkozott a Balkán államok konferenciájával, amelyben élesen támadta a kommuniké 3. pontját. A cikk hangsúlyozta a román—magyar területi kérdések megoldásának szükségességét s azt, hogy a magyar kormány nem hajlandó a függőben levő kérdések rendezésének meghatározatlan ideig való elhalasztásába belemenni.⁹⁶

⁹³ O. L. Küm. res. pol. 1940—16--47.

^{93a} A Balkán Szövetség Görögországot, Romániát, Jugoszláviát és Törökországot foglalta magába. A szövetség 1934. febr. 9-én jött létre, amikor Athénben a négy állam katonai és politikai szövetséget létrehozó szerződést írt alá. A paktum tulajdonképpeni célja a területi status quo fenntartása a Balkánon. A szerződés értelmében a tagállamok kötelezettséget vállaltak arra, hogy egymás ellen támadást nem indítanak, s ha egyik tagállamot külső támadás érné, akár balkáni állam (Bulgária, Albánia), akár más állam részéről, a szövetség többi tagja támogatásban részesítené. A tagállamok külügyminisztereiből állandó tanácsot hoztak létre.

⁹⁴ Belgrádban és Ankarában tagadták a feltevés jogosságát. Saradzoglu török külügyminiszter az ankarai magyar követ előtt kijelentette, hogy éppen a Romániával szembeni magyar és bolgár területi követelésekre való tekintettel használták a közleményben a „területi integritás” kifejezés helyett a „nemzeti terület” megfogalmazást. O. L. Küm. pol. 1940—63/11—1134.

⁹⁵ E feltevést, támadva a belgrádi konferenciát, a német kormány előtt is igyekeztek bizonyítani. Csáky 1940. febr. 17-én hosszú tájékoztatót küldött Sztójaynak a konferenciáról szerzett értesülései alapján, a német külügyminisztériumban „folytatott beszélgetésekben való felhasználásra”. Ebben különös hangsúllyal fejtegeti, hogy úgy látszik a német törekvések ellenére a belgrádi konferencia „egy blokk létrehozásának alapjait vetette meg”. O. L. Küm. res. pol. 1940—41—115.

⁹⁶ Pester Lloyd. 1940. febr. 6. Morgenblatt.

A magyar kormány idegességét növelte a konferenciáról szerzett azon értesülés is, miszerint Gafencu Belgrádban kijelentette volna, hogy Németország garantálta Románia határait, oly módon, hogy mindaddig, míg a román kormány pontosan betartja gazdasági kötelezettségeit, számíthat a német kormány megértő magatartására.⁹⁷ A valóságban azonban Németország nem garantálta Románia határait.

Csáky február 7-én Cianohoz küldött üzenetében keserű hangon jegyezte meg, hogy a Balkán-konferenciáról szerzett értesülései bizonyítják, „hogy a részünkről mutatott engedékenységgel a román kormány merevségét csak fokozza”.⁹⁸

A magyar kormány reakciója a Balkán-konferenciára sem Olaszországban, sem Németországban nem talált helyeslésre. Az olasz sajtó ismertette ugyan a magyar álláspontot, de Ciano diplomáciai úton tudomására hozta Csákynek, hogy a magyar kormány állásfoglalását érthetetlennek tartja.⁹⁹ A német külügyminisztériumban határozottan tagadták, hogy Románia határait garantálták volna,¹⁰⁰ és a Pester Lloyd február 6-i számában közzétett magyar álláspontnak a német sajtóban való ismertetésétől mereven elzárkóztak. Amikor a magyar követség interveniált emiatt, a német külügyminisztérium sajtóosztályán Braun von Stumm sajtóelőadó Weizsäcker utasítására kijelentette, hogy a délkelet-európai béke fenntartása ma Németországnak annyira léteérdeke, „... hogy még csak hozzányúlni sem akarnak olyan témához, amely akárcsak közvetve is délkelet-európai konfliktus lehetőségére utal, s amelynek diszkutálása is konfliktus létrejöttét elősegítheti. Ezen a német állásfoglaláson nem változtat az sem, ha Magyarországon ezt a német magatartást félreértik, s nyomában elkedvetlenedés támad.”¹⁰¹ A magyar kormány tehát ismételt figyelmeztetést kapott mind német, mind pedig olasz részről, hogy nem tűrnének semmiféle olyan önálló akciót vagy kezdeményező lépést a revíziós célok megvalósítására, amely veszélyeztethetné a tengelyhatalmak délkelet-európai érdekeit.

A velencei megbeszélések, a Balkán Konferenciával kapcsolatos német és olasz álláspont, valamint bizonyos angol szuggessziók¹⁰² arra készítették Telekit, hogy fontos engedményeket téve a román—magyar kérdésben, módosítsa a már korábban kidolgozott határozatokat a Románia elleni beavatkozás feltételeiről.

Az új változat a következő volt: Magyarország, bár nem mond le Romániával szembeni területi követeléseiről, nem fog kísérletet tenni a területi követelések rendezésének kieroszakolására a háború folyamán. Kivéve, ha a Szovjetunió és Románia között háború ronabbana ki, amely a balkáni helyzet felbomlásához vezetne, s ha Románia Dobruzdását átadná Bulgáriának. Nem kíván beavatkozni azonban, ha Románia sikeresen ellenáll, vagy ha a szövetségesek közel-keleti hadserege Románia segítségére siet. Beszarábia békés visszaadását a Szovjetunióknak nem tekinti igazolásul a beavatkozásra. Végül még abban az esetben is, ha a Kárpátokban összeütközésre kerülne

⁹⁷ O. L. Küm. res. pol. 1940 — 41 — 115.

⁹⁸ O. L. Küm. res. pol. 1940 — 41 — 87.

⁹⁹ O. L. Küm. res. pol. 1940 — 41 — 107.

¹⁰⁰ C. A. Macartney : i. m. 390. l.

¹⁰¹ O. L. Küm. pol. 1940 — 21/7 — 809. Sztójay jelentése 1940. febr. 8-án.

¹⁰² C. A. Macartney szerint Teleki a Romániával szembeni beavatkozás feltételeiről ebben az időben tárgyalt egy Budapesten időző angol barátjával. I. m. 391. l.

sor, s Erdélyt a magyar hadsereg elfoglalná, a magyar kormány ezt nem tekintené végleges megoldásnak, hanem a háború végén alávetné magát a Békekonferencia döntéseinek.

A Teleki által kidolgozott feltételeket térképekkel és statisztikai adatokkal felszerelve, csatolva hozzá a már régebben elkészített memorandumot a területi követelések indokolásáról, eljuttatták a nyugati hatalmak kormányainak, az Egyesült Államoknak és Németországnak. Végül a *The Times* budapesti tudósítóját felhatalmazták, hogy lapjában ismertesse a magyar kormány állásfoglalását.¹⁰³

A memorandumnak átadásakor a párizsi és londoni követ felhatalmazást kapott arra, hogy a következő szóbeli üzenetet közöljék a francia és angol kormánnyal: Magyarországnak nincsenek agresszív szándékai senkivel szemben; kész megvédeni, ha kell fegyveresen is, az ország függetlenségét egy külső agresszióval szemben; semmilyen körülmények között sem hajlandó a Szovjetunióval együttműködni.¹⁰⁴

Barcza február 9-én adta át az üzenetet Lord Halifax angol külügyminiszternek,¹⁰⁵ aki meglelégedéssel vette tudomásul a közlést. Ez alkalommal a követ hosszasan fejtegette Halifax előtt a Romániával szembeni revízió kérdéseit, hangsúlyozva, hogy tudatában van annak, hogy az angol kormány a magyar revíziós követeléseket még nem ismerheti el nyilvánosan. Ezért javasolta, hogy az angol kormány bizonyos titkos elvi kijelentések alakjában adjon oly biztosítékot Magyarországnak, hogy „... Európa újjárendezése érdekében szemmel fogja tartani a magyar kérdést, és részéről támogatni fog minden olyan megoldást, mely a Magyarország és Románia, de egyéb szom-

¹⁰³ A tudósítás „Hungarian Claims on Rumania” címmel jelent meg a *The Times* 1940. febr. 23-i számában: „Various details of Hungary's longstanding policy of working for peace in the Balkans are slowly coming to light, and by carefully piecing together the expressions of opinion from many excellent sources, a clear picture of the main points of this policy can be obtained.

It seems certain that Hungary, while by no means abandoning her territorial claims on Rumania, will make no attempts to force a settlement of these claims during the war except in the case of two eventualities — (1) If Russia should attack Rumania successfully and thus threaten to overrun the Balkans; and (2) if Rumania should offer the Dobruja to Bulgaria. In the first instance, the Hungarian Army would immediately go through Transylvania to the Carpathians, there to stop the advance of the Russians; in the second, she would insist upon the justice of a similar settlement of the Transylvanian question and would do all in her power bring it about.

She would not, however, insist upon such a settlement in even of a peaceful cession of Bessarabia to Russia, for she considers Bessarabia none of her concern, and if the Rumanians successfully resisted a Russian attack, she would not only refrain from making any move against Rumania, but would congratulate her upon her achievement. It may also quite safely be assumed that Hungary would remain inactive if the Allied Armies in the Near East came to Rumania's aid.

Even in the event of a Hungarian dash to the Carpathians, I am given to understand, the occupation of Transylvania made necessary by this move would not be considered as a final settlement; the question would, at the end of the war, be submitted to the peace conference for a permanent decision.

In making these manifold concessions to the desire for peace and to German and Italian pressure, however, Hungary does not want it thought that she has any way diminished her territorial claims upon Rumania, which, she says, will always exist and must one day be settled if permanent peace in South-Eastern Europe is to be attained.”

¹⁰⁴ C. A. Macartney : i. m. 375. l.

¹⁰⁵ A Romániával szembeni területi követelésekkel kapcsolatos memorandumot futár-késedelem miatt csak márc. 6-án adta át Barcza az angol külügyi vezértitkárnak. O. L. Küm. res. pol. 1940 — 27 — 211.

szédai közötti területi kérdések józan, méltányos és általános érdekeit is jelentő rendezését célozza”. Halifax a javaslatot figyelemreméltónak nevezte, és megígérte, hogy foglalkozni fog vele.¹⁰⁶

Sztójay viszont más természetű megbízást kapott a memorandum átadásával kapcsolatban. Hangsúlyoznia kellett ugyanis az átadás alkalmával, hogy „...a magyar—román kérdés rendezésének az európai függő kérdések általános rendezése keretében kell megtörténnie, nem pedig utána, mert utóbbi esetben Románia elzárkóznék minden engedmény elől”.¹⁰⁷

Ugyanez volt a mottója az Egyesült Államok kormányához elküldött feljegyzésnek is, amelyet Sumner Welles külügyminiszterhelyettesnek, Roosevelt személyes megbízottjának európai körútja alkalmával adtak át. Welles európai körútja ismét felvillantotta a nyugati hatalmak és Németország kiegyezési lehetőségeinek egyre halványuló fényét, s ez fokozott aktivitásra készítette a magyar kormányt, hogy a magyar—román területi problémákat kedvező megvilágításban ismertesse az Egyesült Államokkal.

Csáky február 11-én utasította washingtoni követét, hogy Welles európai körútjának megkezdése előtt a következőkben ismertesse a magyar kormány felfogását a közép-európai helyzetről: a közép-európai helyzet kulcsa a magyar—román viszony; a magyar—román területi probléma hosszú időre csak úgy oldható meg, ha Magyarország döntő befolyást nyer a Kárpátok medencéjében, mert csak így tudja betölteni a Szovjetunióval szembeni katonai-politikai feladatát; a magyar kormányt már semmiféle kisebbségi egyezmény nem elégíti ki; Magyarország „úgy európai, mint magyar szempontból kötelezettségének tartja Romániával függőben levő vitáját jelen konfliktus legmegfelelőbb fázisában elintézni, vagyis nem engedi azt ad calendas graecas kitolni”; végül kérte, hogy az Egyesült Államok kormánya ismertesse a magyar álláspontot Romániával.¹⁰⁸

1940. február 12-én az Egyesült Államok budapesti követe¹⁰⁹ jegyzéket juttatott el a Külügyminisztériumba arról, hogy az Egyesült Államok kormánya eszmecserét kíván folytatni más semleges országokkal, amely nem foglalná magában a „fennálló háborús helyzetből fakadó problémákat, hanem olyan kérdéseket érintene, amelyek a jelenlegi háború befejezése után az állandó és szilárd békefeltételekre vonatkoznak”.¹¹⁰ A magyar kormány válaszjegyzéke február 20-án a fegyverkezések korlátozásának feltételét Magyarország esetében a Romániával szembeni területi követelések kielégítésében jelölte meg. A jegyzékben kérték, hogy Sumner Welles, ha lehetséges, látogasson el Budapestre is.¹¹¹

Miután Welles budapesti utazása eleve nem jöhetett számításba,¹¹² Teleki márciusi római megbeszélései idején szeretett volna találkozni vele. Ez a találkozó azonban nem jött létre, egyrészt az olaszok ellenállása miatt,¹¹³

¹⁰⁶ O. L. Küm. res. pol. 1940 — 27—120. Barcza jelentése az üzenet átadásáról.

¹⁰⁷ O. L. Küm. pol. 1940 — 21/7 — 909.

¹⁰⁸ O. L. Küm. res. pol. 1940 — 10 — 95.

¹⁰⁹ Montgomery, Fluorney John.

¹¹⁰ O. L. Küm. res. pol. 1940 — 10 — 129.

¹¹¹ O. L. Küm. res. pol. 1940 — 10 — 129.

¹¹² O. L. Küm. res. pol. 1940 — 10 — 97. Pelényi washingtoni követ már febr. 12-én jelentette, hogy Welles kizárólag Rómába, Berlinbe, Párizsba és Londonba utazik.

¹¹³ O. L. Küm. res. pol. 1940 — 10 — 199. Villani jelentette, hogy Mussolini és Ciano nem tartja ajánlatosnak, hogy Teleki Rómában találkozzék Wellesszel.

másrészt Welles sem mutatott nagy hajlandóságot a magyar miniszterelnökkel folytatandó személyes eszmecserére. Közvetítő útján Teleki tudomására hozta, hogy jobban szeretné, ha a magyar kormánytól írásbeli memorandumot kapna.¹¹⁴ Teleki végülis ezt a megoldást elfogadta, s a találkozást Wellesszel elejtette.¹¹⁵

A fentebb leírt eseményekkel párhuzamosan más mozzanatok is lejátszódtak, amelyek ugyan a területi revízió közeli megvalósításának lehetőségével kecsegtették a magyar uralkodó osztályokat, de ugyanakkor Teleki egész külpolitikai koncepciójának összeomlásával fenyegettek. A magyar kormány 1940 januárjától kezdve egyre több olyan információt kapott, amelyek arra engedtek következtetni, hogy Németország Románia katonai megszállásának lehetőségeit is latolgatja. 1940. január 18-án Tippelskirch tábornok, a német vezérkar nyilvántartási osztályának vezetője Budapesten megbeszéléseket folytatott Újszászy Istvánnal, a kémelhárító osztály vezetőjével. Tippelskirch ez alkalommal — ismertetve a német álláspontot a balkáni helyzettel kapcsolatban — közölte, hogy amennyiben a beszaráb-kérdés háborúhoz vezetne Románia és a Szovjetunió között, amelyhez Dobrudzsa érdekében Bulgária is csatlakoznék, Németország mindent elkövetne, hogy a ploesti olajmezőket biztosítsa. E cél érdekében a német vezérkar Magyarország beavatkozására számítana. A megbeszéléseken Fütterer budapesti német légügyi attasé ismertette a német elképzeléseket az esetleges hadműveletekről. A hadműveleteket a magyar hadseregnek 10 nap alatt kellett volna befejeznie, amelyekhez megfelelő német légierőt, tüzérségi és műszaki támogatást nyújtának. Tippelskirch hangsúlyozta azonban, hogy ha a feltételezett konfliktus szovjet—román háborúra korlátozódnék, nem lenne érdekük Magyarország beavatkozása, annál is inkább, mert az olasz—magyar ellentétekre vezetne, mivel az olasz kormány hadianyaggal támogatná Romániát.¹¹⁶

Január végén Teleki értesítéseket szerzett arról, hogy Szlovákiában Nyitra vidékén stratégiai utakat építenek, amelyek Románia megtámadása esetén a német csapatok Magyarországon való átvonulásához is felhasználhatóak lennének.¹¹⁷ Február elején már arról kapott információkat, hogy Szlovákiában Eperjes környékén német csapatösszevonások észlelhetők. Teleki sietve utasítást küldött Sztójajnak, érdeklődjék, hogy a csapatösszevonások nem Románia ellen irányulnak-e. Számítani lehet-e arra, hogy a német kormány kérni fogja a német csapatok Magyarországon való átvonulásának engedélyezését?¹¹⁸

Sztójaj február 9-én válaszolt. Közölte, hogy bár nincsenek pontos értesülései, véleménye szerint a németek támadása Románia ellen három esetben lehetséges: ha a Szovjetunió és Románia között háború keletkeznék és a szovjet csapatok átlépnek a Pruth folyót, előrenyomulva az olajvidékek felé, 2. ha Anglia és Franciaország a Balkánon akciót indítana, amely az olajszállítások beszüntetésével járhatna; 3. ha a román kormány maga állítaná

¹¹⁴ O. L. Küm. res. pol. 1940 — 10 — 198. Khuen-Hédercáry párizsi követ számjeltávirata.

¹¹⁵ O. L. Küm. res. pol. 1940 — 10 — 199. Csáky távirata Rómába 1940. márc. 9-én.

¹¹⁶ O. L. Küm. res. pol. 1940 — 35 — 65. Újszászy, „Emlékeztetője” Tippelskirch-hel folytatott megbeszéléséről.

¹¹⁷ O. L. Küm. res. pol. 1940 — 35 — 48.

¹¹⁸ C. A. Macartney : i. m. 390. l.

le az olajszállításokat. Amikor pedig a német páncélos hadosztályok megindulnak, nem lesznek tekintettel sem területekre, sem érdekekre, hanem a leggyorsabb és legrövidebb utat fogják választani — jelentette Sztójay.¹¹⁹

Új probléma vetődött fel tehát a magyar kormány előtt. A német átvonulás. Nem volt kétséges, hogy egy ilyen eshetőség a területi követelések kielégítését eredményezhetné, de az is bizonyosnak látszott, hogy a német—magyar együttműködés Románia ellen szembehelyezhetné Magyarországot a nyugati hatalmakkal.

Február 26-án Csáky levelet intézett Cianohoz, amelyben tanácsot kért. Adott esetben átengedjék-e a német csapatokat, s vállalják-e egy közös akció terhét. Ő maga az átvonulás mellett foglalt állást. Villani március elején tett jelentést Ciano válaszáról. Ciano nem tartja valószínűnek — írja Villani —, hogy a Közelkeleten vagy a Balkánon háborús események várhatók, s ezért Németországnak sem lesz szüksége Románia lerohanására. Ha azonban mégis meg akarná szállni Romániát, és az odavezető legrövidebb utat választaná, vagyis Magyarország területén kívánna átvonulni, a magyar kormány öngyilkosságot követne el, ha ellenállna, s ezért az átvonulást tűrnie kellene. Közös ügyet Németországgal azonban semmi esetre se csináljon, mert annak súlyos következményei lennének. „Ne vonuljunk be tehát a német csapatokkal együtt, hanem várjuk meg, amíg azok az akciót befejezték, és csak akkor szálljuk meg Erdélyt azzal, hogy az ottani magyarság védelméről kell gondoskodnunk. Ezzel nem léptünk be a háborúba és megakadályozzuk, hogy Erdély román uralom alól német uralom alá kerüljön.”¹²⁰

Teleki ezzel egyidejűleg megbeszéléseket folytatott O'Malley budapesti angol követtel, s kijelentette előtte, hogy nem tudja mit tegyen, ha a németek fellépnek az átvonulási követeléssel.¹²¹

Teleki számára a dilemma valóban súlyos volt. Az esetleges német kérés teljesítése a revíziós program sikerét eredményezhette volna, de ez egyben a semlegesség végét, a nyugati hatalmakkal való szakítást jelentené, a nyílt háborús csatlakozást Németország oldalán. A német csapatok átvonulásának megtagadása pedig nemcsak a területi követelések közeli megvalósulását hiúsította volna meg, hanem a már eddig elért „területgyarapítást” is semmissé tehetné, s ráadásul mindezt a kockázatot Románia miatt kellene vállalnia. Ebből az útvesztőből Teleki nem talált kiutat. Vállalni a németekkel való szembenállást nem merte, s nem is akarta, de a németekkel együtt indítandó akció súlyos következményeitől is félt. Elképzeléseinek, egész külpolitikai koncepciójának szét kellett törnie a valóság szikláin.

Ilyen körülmények között utazott Teleki március 23-án Rómába, ahol tárgyalásokat folytatott Mussolonival és Cianoval. A három napon át folytatott tárgyalások (amelyek lényegében tájékoztató jellegűek voltak) nem jártak különösebb eredménnyel, s nem segítették a dilemma megoldását sem. A megbeszéléseken Mussolini ismertette Hitlerrel folytatott március 18-i tárgyalásait. Kijelentette, hogy a Brenner-hágói találkozón Németország délkelet-európai előnyomulásáról nem esett szó. Németországnak továbbra is érdeke a nyugalmi állapot fenntartása e térségben. Több ízben hangsúlyozta, hogy Olaszország hadbalépésével számolni kell, s arra szólította fel Telekit,

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ O. L. Küm. res. pol. 1940 — 23 — 180.

¹²¹ C. A. Macartney : i. m. 390. l.

hogy a magyar kormány olasz fegyveres akció esetén is maradjon csendben semleges, s várjon Romániával szembeni területi követelésének rendezésével. Ciano elmondotta, hogy Ribbentrop-tól szerzett értesülései szerint Németország rövidesen meg fogja indítani a nyugati offenzívát. Teleki ama kérdésére, hogy a nyugati front megnyitásakor Magyarország tegyen-e semlegességi nyilatkozatot, Mussolini tagadó választ adott.

A megbeszéléseken Teleki részletesen ismertette álláspontját a román—magyar területi kérdésekről, s közölte, hogy hajlandó volna területi követeléseit csökkenteni és egy kompromisszumos megoldást elfogadni, amennyiben ez békésen eszközölhető lenne. Ciano azzal válaszolt e kijelentésre, hogy véleménye szerint a román kormány hajlandó lenne olyan deklarációra, amely jelentős területek átadását biztosítaná, ha a magyar kormánynál jóindulatot tapasztalna.

Teleki felvetette az esetleges német átvonulási kérelem ügyét is, amelyhez Mussolini nem fűzött semmiféle megjegyzést, Ciano pedig kijelentette, hogy „most nem tudna mit tanácsolni, ez a körülményektől függ”.¹²²

Teleki ama közlésére, hogy a magyar kormány nem hajlandó semmiféle módon a Szovjetunióval együttműködni, Ciano megjegyezte azonban, utalva a nyugati hatalmakra, hogy véleménye szerint mindég inkább megbocsájtanak a németekkel való közös fellépést, mint a Szovjetunióval való együttműködést.

A római tárgyalásokat eseménydús napok követték Budapesten. 1940. március 24-én Molotov a Szovjetunió Legfelső Tanácsának ülésén beszédet mondott, amelyben felvetette a beszaráb kérdés rendezésének ügyét is. Néhány nappal később Sztójay riadt jelentést küldött Berlinből arról, hogy megbízható értesülései szerint Németország esetleg támadást indít Románia ellen, az olajvidékek megszállása érdekében. A német kormány átvonulást fog kérni a magyar kormánytól, amelyre egy tagadó válasz háborút jelentene Németország és Magyarország között.¹²³ Röviddel Sztójay jelentése után a magyar kormány ismét olyan információt kapott, hogy Németország megszállja Romániát, ha a Szovjetunió bevonul Beszarábiába. Az információ szerint a német csapatok útvonala Magyarországon át vezetne Temesvár irányában. Hadműveleteik a Bánátra és az óromániai olajmezőkre korlátozódának, míg Erdélyre a német kormány szabad átvonulás fejében szabad kezét biztosítana a magyar hadseregnek.¹²⁴

A hírek alapján április elsején a minisztertanács ülést tartott, hogy döntsön a német kormány esetleges felszólítására adandó válaszról, de egyseges álláspontot nem sikerült kialakítani.¹²⁵ Ebben döntő szerepet játszott az a tény, hogy a Romániának nyújtott angol—francia garancia fennállott. Teleki, mint alább ismertetni fogjuk, döntés előtt ismerni szeretne volna az angol kormány álláspontját. Április 6-án már egy szűkebbkörű megbeszélést tartottak Teleki, Csáky, Bartha honvédelmi miniszter és Werth vezérkari főnök részvételével, ahol megállapodtak azokban a kérdésekben, amelyeket a német katonai hatóságok előtt kívántak felvetni, ha tárgyalásra kerülne sor a Románia elleni együttműködésről. A megbeszélések eredményeként

¹²² O. L. Küm. res. pol. 1940 — 23. Iktató szám nélkül. Teleki feljegyzése a római megbeszélésekről.

¹²³ C. A. Macartney : i. m. 395. l.

¹²⁴ O. L. Küm. res. pol. 1940 — 41 — 517.

¹²⁵ C. A. Macartney : i. m. 396. l.

Werth megbízást kapott arra, hogy tegyen kezdeményező lépéseket és dolgozzon ki két tervezetet: 1. a Románia ellen indítandó közös német—magyar támadás esetére; 2. a német csapatok átvonulásának engedélyezése esetére.

Az első tervezet irányelveit a következőkben határozták meg: a közös német—magyar akcióra vonatkozó egyezmény csak a szovjet csapatok előrenyomulásakor lépne életbe, s Magyarország részvételét ebben az esetben az *Antikomintern-Paktummal kellene indokolni*. A tervezet értelmében a német csapatok Kelet-Galicián és Bukovinán keresztül, a kárpátukrajnai magyar vasútvonalak segítségével nyomulnának le Moldvába és a román petróleummezőkre, a magyar csapatok pedig a németek oldalát biztosítanák Erdély megszállásával; tisztázni a német hatóságokkal, hogy ki és miként intézkedik Jugoszlávia esetleges megmozdulásának fékentartására; végül az egyezmény létrehozásáról közös német—magyar—olasz katonai megbeszéléseket kellene folytatni, tekintettel Németországnak és Magyarországnak Olaszországhoz fűződő kapcsolataira.

A második tervezet szerint a magyar kormány engedélyezte volna a német csapatok átvonulását Magyarországon. Ez esetben a következő feltevéleket kívánták biztosítani: leszögezni, hogy a német támadás a Szovjetunió ellen, illetve a Szovjetunió lépéseinek megelőzésére irányul, mivel így „...nemzetközi szempontból Magyarország helyzete sokkal könnyebb, mert antikomintern megmozdulásnak lenne beállítható”. Németország egyezzen bele abba, hogy Kelet-Szlovákiát a magyar csapatok „háta biztosítására” Erdéllyel egyidejűleg a Magas-Tátra—Losonc vonalig megszállják. (A magyar kormány Kelet-Szlovákia megszállását azzal az eléggé átlátszó ürüggyel kívánta indokolni, hogy az Erdélybe bevonuló magyar csapatok esetleg összeütközésbe kerülhetnek a szovjet hadsereggel.) Az átvonuló német csapatokat magyar területeken magyar parancsnokság alá helyeznék, mert „...nem vonulhatunk be Erdélybe azzal a látszattal, hogy Erdélyt quasi a németek szerzik meg nekünk. Ez a jövőre nézve okozna a magyar kormánynak nehézségeket.” Végül megállapodást kívántak létrehozni a magyar és német csapatok közötti demarkációs vonalról, a német csapatok felvonulási útjairól, a csapatok ellátásának, különösen a nyersanyag utánpótlásának kérdéseiről, mert „... egyáltalán nincs kizárva, hogy a hadjárat hosszú ideig elhúzódik és Magyarországnak számolnia kell az angol—francia hadüzenettel, annak minden konzekvenciájával együtt”.¹²⁶

Amikor a megbeszélésekről készített feljegyzést Csáky felterjesztette a miniszterelnökhöz, megfontolásra ajánlotta Telekinek, hogy nem lenne-e helyes Németországgal való együttműködés esetén kérni a német kormányt arra, hogy Magyarországgal megnemtámadási és örök barátsági szerződést kössenek.¹²⁷

Április 7-én a német hadsereg vezérkarának csoportfőnöke G. Kinzel vezérkari őrnagy a vezérkar megbízásából, Hitler beleegyezésével s a külügyminisztérium tudtával Budapestre érkezett, azzal a feladattal, hogy felvegye a kapcsolatokat a magyar vezérkari főnökséggel.^{127a} Arra azonban, hogy

¹²⁶ O. L. Küm. res. pol. 1940 — 41 — 517. Csáky feljegyzése a megbeszélésekről.

¹²⁷ Uo.

^{127a} A. Hillgruber : Hitler, König Carol und Marschall Antonescu. Wiesbaden. 1954. 68. l.

hivatalos tárgyalásokat folytasson a Románia elleni esetleges katonai együttműködésről, nem volt felhatalmazása.^{127b}

Teleki a németekkel való megbeszélések előtt szerette volna megismerni az angol kormány álláspontját. Ezért egy memorandumot készített, melyben közölni kívánta az angol kormánnyal, hogy értesülései szerint Németországnak szándékában van a szovjet haderők Beszarábia irányába való megindulásuk esetén a romániai olajmezőket megszállni, s ehhez szabad átvonulást kívánnak Magyarországra területén, amelynek fejében Erdélyt a magyar csapatok szállnák meg. A memorandum részletesen ecsetelte, milyen következményekkel járna Magyarországra a német átvonulás engedélyezésének megtagadása. Végül is a következő kérés intézte az angol kormányhoz: „...hajlandó-e kötelező ígéretet tenni arra, hogy a háború befejeztével vagy annak más alkalmának látszó fázisában

1. ugyanazt az érdektelenséget mutassa Erdélynek a magyar csapatok által történő megszállásával szemben, mint a német kormány,

2. és a területi foglalás jogosultságát nem fogja utóbb vitatni...”

A memorandum hangsúlyozta, hogy az angol válasz döntő befolyással lesz a magyar kormány elhatározására.¹²⁸

^{127b} DGFP Serie D. IX. 239—240. I. Editor's Note. A kötet közöl egy a nürnbergi háborús főbűnösök perében felhasznált okmányt (N. O. 1456—P. S.), amely azonban a publikált okmányok között nem jelent meg. Az okmány 1940. ápr. 26-i dátummal feljegyzést tartalmaz Keitel és Thomas tábornok, a Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt főnöke közötti megbeszélésről. A megbeszélésen Keitel ismertette, hogy az Oberkommando des Heeres foglalkozott a Románia elleni támadás gondolatával és a magyar vezérkari főnökséggel való kapcsolat felvételének engedélyezését kérte Hitlertől. Hitler, hivatkozva arra, hogy a magyarok megbízhatatlanok lennének és Mussolinival is nehéz lenne az ügyet megérttetni, nem engedélyezte a konkrét tárgyalások megindítását, ugyanakkor azonban nem ellenezte bizonyos titkos összeköttetések megteremtését a magyar katonai veztökökkel. Az okmány közli, hogy Hitler fontolóra vette egy a Balkánon vagy Romániában indítandó defenzív akció megindítását a Szovjetunió ellen Beszarábiával kapcsolatban, amely felidézhetné az angol—francia katonai beavatkozást. Az Oberkommando des Heeres felvetette a csapatok gyors átszállítását a Bécs-Budapest útvonalon, amelyet Hitler azonban nem fogadott el.

„Conference of Chief of Office (General Thomas, Chief of Office of Military Economy and Armament) with Colonel General Keitel.

1. Chief of Office requests complete clarification with regard to the questions: What is the matter with the Balkans and what has to be done?

The Führer is striving with all possible means to keep the Balkans quiet.

The High Command of the Army has worked on the problem of an attack on Rumania and has approached Colonel General Keitel and the Führer to get permission to talk to the Hungarian General Staff. The Führer refused this, pointing out that the Hungarians were unreliable and that there was danger that the matter would be brought before the Duce. The Führer intends to take up the question of the Balkans with the Duce through Mackensen. Besides, Ribbentrop was to talk with Ciano!

In spite of this, the High Command of the Army has apparently established certain underground connections with Hungary, to which the Führer has not objected.

The Führer considers the matter of the Balkans and for Rumania as a defensive action against the Russians (Bessarabia), possible operations by General Weygand, the British (development of the fuel areas).

The High Command of the Army seems to have in mind a quick transport of troops via Vienna-Budapest for an attack on Rumania from the west. The Führer rejects this idea...”

¹²⁸ O. L. Küm. res. pol. 1940 — 41 — 517. Memorandum az angol kormány részére.

A memorandumot azonban valószínűleg nem küldték el Londonba.¹²⁹

Április 8-án Teleki Rómába is elküldte megbízottját, Baranyai Lipótot, azzal a feladattal, hogy ismerje meg az olasz álláspontot. Baranyai magával vitte a magyar kormány memorandumát, amelyben Teleki ismertette a német vezérkar tervéről szerzett értesüléseit és többek között a következőket írta: „...A magyar kormány nagyon jól tudja, hogy a németek elleni katonai ellenállás legfeljebb rövid ideig tartó epizód lehetne, mely ugyanakkor ürügyet szolgáltatna a németeknek arra, hogy hosszú időre befészkeljék magukat az országba; legalább is addig, amíg annak minden erkölcsi és gazdasági erejét ki nem zsákmányolták. Ebben az esetben természetesen féltő, hogy Németország Budapesten is olyan látszatkormányt teremtené a saját szolgálatára, mint az elmúlt évben Prágában.

Másrésről a magyar kormány tökéletesen tisztában van azzal, hogy Németország fokozatos behatolása talán még súlyosabb összeomláshoz vezetne, mint amely egy rövid, de bátor ellenállás után következne be, mert amit egy kormány saját jószántából enged egy másiknak, sokkal súlyosabban esik latba történelmének mérlegében, mint amire brutális erőszak kényszeríti rá.”^{129a} Ezek után mégis a német és magyar vezérkar tárgyalásának és megegyezésének lehetőségéről beszélt, s kérte, hogy az olasz kormány bizalmi emberén, Baranyai Lipóton keresztül válaszoljon a következő kérdésekre:

„1. Lehet-e számítani az olasz hadsereg segítségére egy német agresszió esetén.

2. Vajon módjában van-e az olasz kormánynak, abban az esetben, ha Oroszország megtámadná Romániát, Olaszország és Jugoszlávia erőit egyesíteni, abból a célból, hogy elfoglalják azokat a nagyhatalmak által fenyegetett balkáni területeket, amelyekre ezek a nagyhatalmak nem terjeszthetik ki befolyásukat.

3. Hajlandó-e Olaszország kezdeményező szerepet vállalni egy hármaskpaktumban az olasz, német és magyar vezérkarok között, mely Európa dunai térségének újjászervezésére vonatkoznék. A magyar kormány tudni véli, hogy Németország ennek a vállalkozásnak az előkészítésével foglalkozik, és meg van győződve róla, hogy kizárólag Olaszország hathatós közbelépése és segítségével teremthet egyensúlyt ezen a tájon.

4. Vajon Olaszország foglalkozott-e már azzal a gondolattal, hogyan menne végbe Olaszország és Magyarország elsőrendű fontosságú anyagokkal és devizával való ellátása abban az esetben, ha Olaszország készítetve érezné magát, hogy fegyverrel a kezében védje meg pozícióit e térségben.”^{129b}

¹²⁹ C. A. Macartney foglalkozva ezzel az okmánnyal, megállapítja, hogy arra válasz nem érkezett Londonból (396. l.). Az Országos Levéltár külügyminisztériumi irattárában a Memorandumhoz egy feljegyzés van csatolva. A feljegyzésen Ghyczy Jenő politikai osztályvezető kéjzjeggyel 1940. ápr. 13-i dátummal a következő szöveg olvasható: „Tervezet, amely azonban Csáky miniszter úr szerint *nem* ment el Londonba.” Feltételezhető tehát, hogy az okmányt nem juttatták el az angol kormányhoz.

^{129a} I Documenti Diplomatici Italiani. Róma. 1959. Nona serie. Volume III. 727., 624–627. l.

^{129b} Uo. „1. s'il peut compter sur l'assistance des armées de l'Italie en cas d'une agression allemande;

2. si le Gouvernement italien est à même d'unir, au cas que la Russie s'attaque à la Roumanie, les forces de l'Italie et de la Yougoslavie pour l'occupation des territoires balkaniques menacés par des grandes Puissances dont la zone d'influence ne peut pas s'étendre sur les Balkans;

A Teleki megbízottjával folytatott megbeszéléseken Mussolini, aki háborúbalépésre készülődött Németország oldalán, hangoztatta, hogy „...ő szilárdan Németország mellett áll”, s elvben a német ajánlat elfogadását javasolta.¹³⁰ Ciano táviratozott Berlinbe, hogy megtudakolja, valóban támadást készítenek-e elő Románia ellen. A német kormány tagadólag válaszolt.^{130a} Másnap Baranyai és Villani ismét Mussolinihez ment, aki újból azt javasolta, hogy ha a német kormány kijelentése ellenére mégis sor kerülne Románia megtámadására, a magyar kormány őrizze meg nyugalma és engedjen a német kérésnek. S amikor Baranyai megkérdezte, hogy Magyarország katonai ellenállása esetén számíthat-e Olaszország támogatására, Mussolini nevetve válaszolt: „Hát hogy képzelik ezt, amikor én Hitler szövetségese vagyok és az is szándékozom maradni?”¹³¹

1940. április 15-én, valószínűleg a német vezérkar megbízottjával folytatott megbeszélések alapján, Werth vezérkari főnök memorandumot terjesztett Horthy, Teleki, Csáky és Bartha honvédelmi miniszter elé. A memorandumban hosszasan fejtegette meggyőződését Németország verhetetlenségéről, majd kijelentette, hogy a németek katonai kooperációt ajánlottak fel Románia ellen. A katonai együttműködést önmagában azonban nem tartotta elegendőnek. Előfeltételként a német–magyar politikai szövetséget jelölte meg. Követelte, hogy a kormány adja fel semlegességi politikáját, s nyíltan álljon Németország oldalára. Ily módon Németország segítségével realizálhatja a területi követeléseit Romániával szemben, sőt esetleg elérheti Szlovákia Magyarországhoz csatolását is.¹³²

A vezérkar támadása a kormány külpolitikai vonala ellen egybeesett azzal a jelentős jobbratolódással, amely 1940 tavaszán a belpolitikai életben bekövetkezett. Az uralkodó osztályon belül egyre jobban szaporodtak azok a hangok, amelyek az eddigi németbarát semleges külpolitikát Németországhoz való nyílt háborús csatlakozással kívánták felcserélni. A kormánypárt jobbszárnya, a vezérkar, a nyilaskeresztes párt erőteljes támadást indított a kormány ellen, s a fasiszta Németország fenntartás nélküli kiszolgálását követelte. Imrédi Béla 1940. március 15-én és később több más alkalommal a Magyar Élet Pártjában nyílt támadást intézett a kormány külpolitikája ellen, és követelte az eddigi külpolitika felülvizsgálatát.¹³³ Milotay István az „Új Magyarság” c. lapjában sorozatosan írta támadó cikkeit. Április 21-én Németország teljes kiszolgálásának „elméleti megalapozásán” mesterkedve a következőket írta: „Egy kis nemzet sokszor olyan helyzetbe kerülhet, hogy nem

3. si l'Italie veut prendre l'initiative d'un Pacte à trois entre les états majors italien, allemand, et hongrois en vue de la réorganisation de l'Europe Danubienne. Le Gouvernement hongrois croit savoir que l'Allemagne se prépare à cette entreprise et il est convaincu que seulement avec l'intervention efficace et l'aide de l'Italie pourrait se créer un équilibre dans ces contrées;

4 si l'Italie s'est déjà occupée de l'idée comment l'approvisionnement en matières premières et en devises pourrait s'effectuer et de l'Italie et de la Hongrie dans le cas où l'Italie se verrait forcée de défendre ses positions dans cette région aux armes à la main”.

¹³⁰ Ciano naplója. 1940. ápr. 8-i bejegyzés. 232. l.

^{130a} I Documenti Diplomatici Italiani. Nona serie Volume III. 718, 720. sz. irat 619–620. l.

¹³¹ Ciano naplója. 1940. ápr. 9-i bejegyzés. 233. l.

¹³² C. A. Macartney : i. m. 379. l. j

¹³³ O.L. Kozma iratok. 11. csomó.

is nagyon válogathat se a barátok, se a barátság feltételei között. Meg kell adnia magát a nálánál hatalmasabb fél barátságának s minden árat meg kell ezért fizetnie.”¹³⁴

Ezzel egyidejűleg Németország gazdasági és politikai nyomása is fokozódott Magyarországon. Sztójay szüntelenül küldte jelentéseit, amelyekben tolmácsolta a németek kifogását a sajtó hangjával vagy egyes cikkekkel kapcsolatban, vagy éppen fokozott gazdasági követeléseknek adott hangot. 1940. május 3-án jelentette, hogy tudomása szerint a német külügyminisztériumban egy memorandumot készítenek elő a német—magyar kapcsolatokról, amelyek német megítélés szerint sok kívánnivalót hagynak hátra mind politikai, mind pedig gazdasági szempontból. Sztójay jelentése szerint a memorandum egy nagyméretű parlamenti kampányt javasol a kormány ellen, az Imrédi-csoport és a nyilaskeresztes képviselők felhasználásával, azzal a rendeltetéssel, hogy követelje a kormánytól minden, a közvéleményt befolyásolható németellenes hangulat megszüntetését, s határozott, nyílt tengelybarát politika kialakítását.¹³⁵

A jobboldali ellenzék, valamint a vezérkar koncentrált támadása, a fokozódó német nyomás fontos lépések megtételére készítették Teleki miniszterelnököt. Ezek a lépések egy irányban, a fasiszta Németországnak tett további engedmények, külpolitikai programjának fokozatos feladása irányában hatottak. Werth memorandumára reagálva levelet írt Horthynak, amelyben védelmezte kormányának politikai irányvonalát s követelte, hogy a vezérkar akcióját állítsa le.¹³⁶ Ugyanakkor április 17-én a következő tartalmú levelet írta Hitlernek:

„Mélyen tisztelt Kancellár Úr!

A magyar kormány továbbra is állja azt a nyilatkozatát, hogy — a Német Birodalom és Olaszország érdekeinek megfelelően — ameddig a két állam kormányának vezetőivel újabb megbeszélést nem folytatott, a maga részéről teljes erővel, még áldozatok árán is, igyekszik a békét Közép-Európában és a Balkánnak őt érintő részeiben fenntartani.

Mindazonáltal a legutóbb a Balkánon, valamint a Dunán lejátszódott események kötelességévé teszik a magyar kormánynak felvetni a kérdést a Német Birodalom kormánya előtt, nem látja-e elérkezettnek az időt arra, hogy az olasz kormány bevonásával a három hatalom között megbeszélések induljanak meg a célból, hogy minden eshetőségre mind a három állam fel legyen készülve, meglepetés ne érhesse, illetve bevégzett tények elé ne állítsák őket...

A megbeszélések fel kellene, hogy öleljék azokat az eshetőségeket is, amelyek a diplomácia normális eszközein kívül esnek, továbbá fontos e tárggyal összefüggő politikai, gazdasági és forgalmi kérdéseket...”

Levele végén kérte, hogy Hitler mielőbb adjon választ, hol és mikor gondolná a három ország képviselőinek találkozását összehívni.¹³⁷

¹³⁴ Új Magyarország. 1940. ápr. 21.

¹³⁵ C. A. Macartney : i. m. 395. l.

¹³⁶ Uo. 397. l.

¹³⁷ Magyarország és a második világháború. 112. sz. irat. 269. l.

Teleki tehát ismét felvetette a háromhatalmi tárgyalások gondolatát (ugyanúgy mint 1939 júliusában), kifejezve készségét a fasiszta nagyhatalmakkal való együttműködésre és szövetségre, de ehhez Magyarország számára az egyenrangú partner jogait követelte legalábbis a délkelet-európai kérdésekben. Ez a levél nemcsak azt jelentette, hogy egy általa kezdeményezett megbeszélés révén kipuhatólja a németek általában a Balkánnal és különösen Romániával kapcsolatos terveit. A levél azon kitétele, hogy „*a megbeszélések fel kell, hogy öleljék azokat az eshetőségeket is, amelyek a diplomácia normális eszközein kívül esnek, továbbá fontos, e tárggyal összefüggő politikai, gazdasági és forgalmi kérdéseket*”, — világosan utal arra, hogy amennyiben a német kormány valóban Románia megtámadására indulna, s ehhez Magyarország aktív közreműködését vagy csapatai számára átvonulást kérne — Teleki ehhez beleegyezését adná. Ezt a megállapítást nemcsak a Hitlerhez írt április 17-i levél, hanem a budapesti angol követtel április 22-én folytatott beszélgetése is igazolja.

Április 22-én O'Malley angol követ felkereste Telekit és kormánya megbízásából megkérdezte, hogy a magyar kormány ellenállna-e abban az esetben, ha a németek átvonulást kérnének Magyarországon Románia megtámadására. A nagyobb nyomaték kedvéért hozzátette, mivel Nagy-Britannia jelenleg ellátja Magyarországot bizonyos stratégiai nyersanyagokkal, tudnia kell, hogy ez olyan ország számára megy-e, amely átengedi a német csapatokat, vagy amely ellenáll Németországnak.¹³⁸

Teleki azzal válaszolt, hogy az angol kormány általában nem mutat megértést Magyarország iránt, s nem tudja, mit kapna viszonzásul a magyar kormány, ha a német követelésekkel szembeszállna. Hangoztatta, hogy a német átvonulással kapcsolatos állásfoglalás teljesen a magyar kormány ügye, s ezért nincs értelme, hogy nyomást gyakoroljanak rá. Nem volt hajlandó semmiféle ígéretet tenni az angol követ előtt, sőt sértett hangon jelentette ki: „Ha azt kérte volna valaki Magyarországtól, hogy Jugoszlávia, Bulgária, Törökország ellen ne engedjen csapatokat felvonulni, vagy átmenni, ezt Magyarország megértette volna, és erről lehetett volna beszélni. De Magyarországtól azt kérni, hogy Románia ellen ne engedjen átvonulni csapatokat — bárkinek a csapatait, legyen az Németország, Mexikó vagy Svédország — Magyarország helyzetének s a magyar nemzetnek félreismerését jelenti, amely sértő és lenéző egyszerre...”¹³⁹

Teleki levelét — amelyet másolatban Mussolininak is elküldtek¹⁴⁰ — április 20-án adta át Sztójay Hitlernek. Hitler nem adott azonnali választ, azzal térve ki, hogy még át kell gondolni az ügyet és az olasz kormánnyal is megbeszélést kell folytatnia.¹⁴¹

Halder naplójának 1940. április 24-i bejegyzése a Hitlernél tartott konferenciával kapcsolatban foglalkozik azzal a reakcióval, amelyet Teleki levele váltott ki Hitlerből, röviddel a levél átadása után. Halder leírja, hogy Hitler ismertette Teleki levelét, megjegyezve, félő, hogy Magyarország támadást indít Románia ellen. Ez azonban ellentétben áll azzal a német kíván-

¹³⁸ C. A. Macartney : i. m. 398. l.

¹³⁹ O.L. Küm. res. pol. 1941 — 41. Tájékoztató a londoni és washingtoni követek számára Magyarország külpolitikájáról. Ebben a tájékoztatóban visszaemlékezve ismertetik az angol követ és Teleki megbeszélését

¹⁴⁰ O.L. Küm. res. pol. 1940 — 41 — 270.

¹⁴¹ O.L. Küm. res. pol. 1940 — 41 — 289.

sággal, hogy a nyugalmi helyzetet a Balkánon fenntartsák. Ugyanakkor ama véleményének is kifejezést adott, hogy egy román—magyar háború esetén a magyar hadsereg vereséget szenvedne. Hitler e megbeszélésen ismertette Mussolinihez küldött üzenetét, amely a következőket tartalmazta:

1. Magyarország eddig nem hozott áldozatokat,
2. Magyarország nem indíthat egyedül támadást Románia ellen, már Jugoszlávia miatt sem,
3. Magyarország támadása a szovjet hadseregnek a Balkánon való megjelenését eredményezheti.^{141a}

A római német nagykövet április 24-én értesítette Cianot Teleki indítványáról, és közölte vele, hogy a német kormány nem tartja aktuálisnak a hármas megbeszélést.¹⁴² Május 4-én Ciano ismertette a németek állásfoglalását a római magyar követtel, s hozzátette, hogy maga is hasonlóan vélekedik, és azért nem kíván a német—olasz—magyar megbeszélések ügyében lépéseket tenni.¹⁴³ Május 9-én Ribbentrop is közölte Sztójayval, hogy a megbeszéléseket a német kormány nem tartja kívánatosnak, mert az a jelen helyzetben nyugtalan és idegenkedő hangulatot teremtené a Balkán-államok között, ami veszélyeztethetné Németország gazdasági érdekeit, sőt esetleg a szövetségesek balkáni intervencióját is provokálhatná.¹⁴⁴

Ribbentropnak ez a közlése a német hadsereg nyugati offenzívájának előestéjén hangzott el. Másnap, május 10-én indult meg a pusztító támadás Belgium, Hollandia és Franciaország ellen. Az offenzíva sikeréhez Hitlernek más területeken teljes nyugalomra volt szüksége, s ezért semmiféle olyan lépésre nem volt hajlandó, amely zavarhatta volna Franciaország leigázására összpontosított erőit. Teleki levele, amely a magyar kormányt úgy tüntette fel, mint aki kezdeményező szándékkal kíván fellépni Románia ellen, alkalmat adott Hitlernek arra, hogy ismételten figyelmeztesse Magyarországot Németország délkelet-európai érdekeire, arra, hogy Németország beleegyezése vagy közreműködése nélkül semmiféle lépést nem lehet tenni, hogy revíziós igényeit csak német támogatással elégítheti ki.

Hitler május 14-én válaszolt hivatalosan Teleki levelére. A levélben utalt arra, hogy a nyugati hadjárat minden erőt leköt a győzelem koncentrálására, és ezért a Balkánon feltétlenül békére van szüksége. Németország itt

^{141a} Idézi DGFP Series D. IX. 198. 1. 2. sz. jegyzet: „3 : 3 p. m. Conference with the Führer. (a) Political survey: Teleki has written a letter to the Führer: So far Hungary has made sacrifices only. This must changed. Proposes tripartite talks. Führer afraid that Hungary wants to resort to force against Rumania. Does not fit in with our intention to maintain tranquillity in the Balkans. Besides, Hungary can not do this by herself. She will be thrashed. The state is ripe for an internal collapse. During the past summer assurance that Hungary was unable to wage war longer than three days, as ammunition, etc. was lacking. Therefore, the first thing will be that tremendous demands will be made upon us. Duce has tried to restrain the Hungarians. Up to now, apparently, not with definitive success. Therefore the Führer has established contacts with the Duce through Mackensen and is making his own attitude dependent on that of the Duce. He wants to leave the southeastern area to the Duce anyway . . .”

„Führer has had the following communicated to the Duce: a) Hungary has made no sacrifices so far. b) Hungary should not march alone, if only on account of Yugoslavia. c) Hungary's dashing forward (vorpellen) might bring Russia into the Balkans which would be very serious . . .”

¹⁴² Ciano naplója. 1940. ápr. 24-i bejegyzés. 236. l.

¹⁴³ O. L. Küm. res. pol. 1940 — 41 — 317.

¹⁴⁴ DGFP IX. köt. 135. sz. irat. 2. sz. jegyzete. 198. l.

„kizárólag gazdasági érdekeit követi”, s ezért jó kapcsolatokat kíván fenntartani a délkelet-európai országokkal. Olyan politika — írja —, amely a jelenlegi helyzetben a Balkánon „új fejlődést” igyekszik kezdeményezni, beláthatatlan következményekkel járna, s ezért Németország Olaszországgal egyetértésben a Balkánon nem vállalkozik semmire. Hitler nem felejtette el Telekit figyelmeztetni arra, hogy amikor Magyarországnak nyugalmat ajánl, nem áldozatokat követel, mert a magyar kormánynak tudnia kell, hogy a Németországgal és Olaszországgal való „barátságos együttműködés Magyarország számára nem lényegtelen előnyöket hozott”. Végül is arra hivatkozva, hogy a nemzetközi közvéleményben nagy feltűnést okozna, ha a három ország képviselői tanácskozást tartanának, Teleki javaslatát elvetette.¹⁴⁵

Néhány nappal később, május 20-án Teleki újabb terjedelmes levelet küldött Hitlerhez, amely viszontválasz volt a 14-i levélre. A levél első részében tudomásul véve Hitler közléseit, hogy semmiféle Románia-ellenes akciót nem tűr el, a következőket írja: „... A magyar királyi kormány nem változtatta meg véleményét, melyet közölt a birodalmi külügyminiszterrel múlt év szeptemberében és az olasz királyi külügyminiszterrel ez év áprilisában, nevezetesen, hogy a két nagyhatalom megegyező akarata értelmében, melyet baráti módon közöltek velünk, mi készek vagyunk arra, hogy elhalasszuk erőfeszítéseinket arra nézve, hogy elérjük törvényes igényeinket, hogy helyreállítsuk azokat a hibákat, melyeket a trianoni békediktátumban ránk kényszerítettek és a melyek tönkre teszik a magyar nemzet életképességét. — addig az időpontig, amikor már nem zavarjuk a baráti nagyhatalmak érdekeit és a tak-

¹⁴⁵ O. L. Küm. res. pol. 1940 — 41 — 343. A levél fontosabb részerei a következők: „... Das eigene Interesse Deutschlands, das in dem ihm aufgezwungenen Existenzkampf alle seine Kräfte auf das eine Ziel des Sieges über seine Gegner zu konzentrieren gewillt ist, geht nach wie vor dahin, wenn irgend möglich den Frieden und die Ruhe auf dem Balkan nicht gestört zu sehen. Die Interessen Italiens liegen, wie durch die gemeinsame Aussprache hierüber erneut festgestellt wurde, durchaus in der gleichen Linie...

Dementsprechend wünscht Deutschland, das ausschließlich wirtschaftliche Interessen auf dem Balkan verfolgt, mit allen dortigen Staaten politisch und wirtschaftlich gute Beziehungen zu unterhalten. Die von den Feindmächten ausgestreuten Gerüchte, die immer wieder versuchen, Deutschland die Absicht eines militärischen Vorgehens auf dem Balkan unterzuschieben, sind völlig abwegig. Es ist klar, daß die Gegner Deutschlands solche Versuche nur unternehmen, um — sei es durch die Erzeugung einer nervösen Atmosphäre — deutsche Truppen auf dem Balkan zu binden und Sabotageakte gegen lebenswichtige wirtschaftliche Verbindungen der Achsenmächte zu begünstigen, oder um gegebenenfalls hierdurch eigene aggressive Absichten zu tarnen.

Ich bin aber außerdem überzeugt, daß die auf die Erhaltung des Friedens auf dem Balkan gerichtete Politik der Achsenmächte am Ende auch den Interessen Ungarns entspricht. Ebenso wie ich glaube, daß das freundschaftliche Zusammengehen mit Deutschland und Italien für Ungarn schon bisher nicht unwesentliche Vorteile mit sich gebracht hat, wird — wie mir scheint — auch in Zukunft eine mit der deutsch-italienischen Haltung übereinstimmende ungarische Politik nicht nur keine Opfer von Ungarn verlangen, sondern sich auch weiterhin zum Nutzen des ungarischen Volkes auswirken. Eine Politik, die in der gegenwärtigen Situation auf dem Balkan neue Entwicklungen anzubahnen oder zu begünstigen suchte, die zur Vermehrung der allgemeinen Spannungen führen könnten würde zwar vielleicht in ihrem Beginn, nicht aber in ihrem Ausgang übersehbar sein.

Unter diesen Umständen halte ich es für bedenklich, jetzt eine die internationale Öffentlichkeit sicher stark erregende Zusammenkunft deutscher, italienischer und ungarischer Vertreter zur Besprechung von Balkanfragen zu veranstalten. Diese Bedenken werden von der italienischen Regierung geteilt. Auch diese ist der Meinung, daß eine Zusammenkunft mit so eindeutiger Tendenz daher bei der heutigen Lage im übereinstimmenden Interesse der drei Mächte vermieden werden sollte...”

tikai keresztülvitelét ezeknek az érdekeknek. Noha a magyar kormányban megbízható információk alapján az a benyomás alakult ki, hogy nemzeti követeléseinket — különösen keleten — karddal a kézben is kielégíthetjük: teljesen tudatában vagyunk annak fontosságának, hogy fenntartsuk a békét, mert sohasem veszítjük szem elől, hogy érdekeink közösek a tengelyhatalmakéval...” Majd azt fejtegeti, hogy a magyar kormány saját erejéből kívánja Romániával szembeni területi követeléseit megoldani, ezért kéri, hogy a tengelyhatalmak „... ismerjék fel és méltányolják azt az elhatározást, hogy mi áldozatokat hozunk ebben a becsületbeli kérdésben...”, s ismételten biztosította Hitlert, hogy „... mi is loyálisak maradunk előbbi elhatározásunkhoz és az ügyek jelenlegi állását tekintve nincs szándékunkban semmi olyat tenni, ami megzavarná a békét és a nyugalmat a Duna és a Balkán területén.

Az a kívánságunk, hogy nemzeti feladataink teljesítése a tengelyhatalmak érdekeivel párhuzamosan haladjon, mert baráti együttműködésünk a tengelyhatalmakkal eddig nem jelentéktelen előnyökkel járt.” A levél további részében ismerteti Hitlerrel a magyar kormány katonai intézkedéseit és fejtegetésében igyekszik Hitler figyelmét az állítólagos szovjet veszélyre felhívni, amely nemcsak Magyarországot és a Balkánt, hanem a sokkal távolabbi területeket is „fenyegeti”, s ezzel igyekszik területi igényeinek szükségességét igazolni. Végül reményét fejezte ki, hogy „... ha a harcok végén elkövetkezik Európa új rendje a Duna és a Balkán területén is, ami minden nemzet érdekében jól átgondolt rend kell hogy legyen, amely hosszú időre békét hoz... a tengelyhatalmak szóban és tettben mellettünk fognak állni, hogy mi keresztülvihessük terveinket a megfelelő időben és a legjobb módon.”¹⁴⁶

Teleki levele tehát lemondást jelentett — legalább is átmenetileg — a Romániával szembeni területi követelések kielégítéséről. A levélen érezhető, hogy a nyugati offenzíva, a német villámháborús sikerek Telekire is nagy hatást gyakoroltak. Az eseményekkel egyidejűleg a Romániával szembeni német—magyar kooperáció is lekerült ideiglenesen a napirendről. A Pester Lloyd május 25-i számában cikk jelent meg arról, hogy Magyarország és Németország nem gondol a béke megzavarására Délkelet-Európában. A lap ugyanezen számában tudósítás jelent meg a római tudósító tollából arról, hogy a tengelyhatalmaknak abban az esetben is közös érdekük a béke fenntartása Délkelet-Európában, ha Olaszország beavatkozik a háborúba és Földközi tengeri háború alakulna ki.¹⁴⁷

A nyugati offenzíva megindulása, Nyugat-Európa leigázása, új helyzetet teremtett a nemzetközi viszonyokban, s új helyzetet teremtett Magyarország bel- és külpolitikai viszonyaiban is. Ennek elemzése azonban már más tanulmány feladata.

¹⁴⁶ DGFP IX. köt. 284. sz. irat, 262—267. l.

¹⁴⁷ Pester Lloyd. 1940. máj. 25. „Allgemein herrscht die Ansicht, auch wenn Italien interveniere, werde Südosteuropa und das Donaubecken nach wie vor den Frieden wahren. Indes kann diese Frage die italienische Intervention nicht beeinflussen, da Italien den Kampf auch gegen eine gemeinsame Front von Großmächten, Mittel- und Kleinmächten im Mittelmeer aufzunehmen in der Lage ist. Jedoch ist der Balkanfriede ein gemeinsames Interesse der Achsenmächte, so daß es gelingen dürfte, den Balkan auch für den Fall eines Mittelmeerkrieges zu neutralisieren.”

ДЬ. ЮХАС

МАТЕРИАЛЫ К ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ПРАВИТЕЛЬСТВА ТЕЛЕКИ ВО ВРЕМЯ
«СТРАННОЙ ВОЙНЫ»

Резюме

В сентябре 1939 г., когда разразилась вторая мировая война, правительство Телеки не вступило в войну, но также не объявило о своем нейтралитете. Основная политическая линия внешней политики Венгрии заключилась и после начала войны в ориентации на Германию, в союзе с фашистской Германией. Однако группа венгерских господствующих классов, к которой принадлежал и граф Паль Телеки, не надеялась на возможность победы Германии в войне против западных держав и поэтому она стремилась сохранить Венгрию вне войны. И хотя правительство проводило политику, благоприятную державам «оси», оно не желало вступить на путь открытого разрыва с Англией и Францией.

Во время «странной войны» венгерские господствующие классы с надеждой рассматривали попытки, направленные на соглашение западных держав и Германии и на создание единого антисоветского капиталистического фронта. Венгерское правительство активно поддерживало эти стремления, особенно во время советско-финской войны.

В месяцы, последовавшие началу войны, основная практическая цель венгерского правительства заключалась в осуществлении территориальных требований в отношении Румынии. Это стремление привело к постепенному отказу от внешнеполитической концепции правительства, к все более крупным уступкам фашистской Германии. Статья рассматривает позицию германского, итальянского и английского правительств в отношении территориальных требований венгерского правительства. Она показывает дипломатические шаги венгерского правительства, переговоры в январе 1940 г. в Венеции, переговоры министр-председателя Телеки в Риме.

Статья занимается положением Центральной и Юговосточной Европы во время «странной войны» и планом нейтрального блока в Центральной Европе. Она обрисовывает политику Германии по отношению к Центральной и Юго-восточной Европе. Она рассматривает выдвинутый германским генеральным штабом весной 1940 г. план о возможной совместной германско-венгерской акции против Румынии, связанную с этим позицию венгерского правительства и его дипломатические шаги, письма министр-председателя Телеки Гитлеру с 17 апреля и 20 мая 1940 г.

GY. JUHÁSZ

LA POLITIQUE ÉTRANGÈRE DU GOUVERNEMENT TELEKI A L'ÉPOQUE DE
LA „DRÔLE DE GUERRE”

Résumé

Lorsque, en septembre 1939, la deuxième guerre mondiale éclata, le gouvernement Teleki sans entrer en guerre, ne fit pas non plus de déclaration de neutralité. Même après le déclenchement de la guerre la ligne générale de la politique étrangère de la Hongrie restait toujours l'alliance avec l'Allemagne fasciste. Toutefois, certain groupe de la classe dirigeante hongroise, groupe auquel appartenait aussi le comte Pál Teleki, n'ayant aucune confiance en la victoire des Allemands sur les puissances occidentales, voulait, pour cette raison, tenir la Hongrie à l'écart de la guerre. C'est ainsi que le gouvernement, tout en appuyant l'Axe, tenait à éviter la rupture ouverte avec l'Angleterre et la France.

A l'époque de la „drôle de guerre”, la classe dirigeante hongroise suivait avec intérêt et espoir les tentatives visant à arriver à un compromis entre les puissances occidentales et l'Allemagne et à créer un front uni des pays capitalistes dirigé contre l'Union Soviétique. Ces tentatives furent appuyées de façon active par le gouvernement hongrois, particulièrement à l'époque de la guerre finno-soviétique.

Dans les mois qui suivirent le début de la guerre, le gouvernement hongrois s'est fixé comme objectif principal la satisfaction de ses revendications territoriales envers la Roumanie. Ces efforts aboutirent à l'abandon successif de ses conceptions en matière

de politique étrangère et à des concessions grandissantes faites à l'Allemagne fasciste. L'étude analyse l'attitude des gouvernements allemand, italien et anglais vis-à-vis des revendications révisionnistes du gouvernement hongrois, les démarches diplomatiques de celui-ci, les négociations de Venise en janvier 1940 et les pourparlers du premier ministre Teleki à Rome.

L'auteur examine ensuite la situation de l'Europe centrale et sud-orientale à l'époque de la „drôle de guerre” et le projet d'un bloc neutre en Europe centrale. Il esquisse un tableau de la politique poursuivie par l'Allemagne en Europe centrale et sud-orientale, et expose les projets de l'état-major allemand concernant une action germano-hongroise éventuelle contre la Roumanie, au printemps de 1940. Après avoir examiné l'attitude du gouvernement hongrois et ses mesures diplomatiques, il communique le texte des lettres envoyées le 17 avril et le 20 mai 1940 par le président du gouvernement Teleki à Hitler.

Vita Mályusz Elemér: Thuróczy János krónikája c. művéről

(Beszámoló a „Памятники средневековой истории народов центральной и восточной Европы” c. sorozat magyarországi munkálatairól)

Az ötvenes évek első felében nagyjelentőségű munka indult meg a Szovjetunióban s Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi és Szlavisztikai Intézetében M. N. Tyihomirov akadémikus irányításával a közép- és délkelet-európai népek középkori története legfontosabb forrásainak kiadványsorozat formájában való megismertetésére. A sorozat előzetes programja — aláhúzva a középkori krónikák, hagiografiai források, az epistolairodalom, sőt ezen túlmenőleg a legfontosabb törvénykezési és oklevélanyag jelentőségét mind az egyes népek belső története, mind e népek egymás közötti kapcsolata, mind a középkor általános gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális és ideológiai történetének kutatása szempontjából — célul tűzte ki a legkiemelkedőbb bizánci, cseh, lengyel, magyar, román, bolgár, szerb és horvát források kiadását. Általános elvként azt szögezték le, hogy amennyiben az érintett forrásnak van modern, részletes kritikai kiadása az eredeti nyelven, a sorozat csak a szöveg orosznyelvű fordítását adja, amennyiben azonban ilyen nem áll rendelkezésre, kétnyelvű kiadás készül. Mindkét közlési mód esetén egyaránt tervezték rövidebb, a korszakot, a forrás keletkezését, a szerző személyét, politikai nézeteit és világnézetét, valamint magát a művet elemző bevezető tanulmány, viszonylag rövid, a közismert anyagot mellőző, a hazai és külföldi tudomány legújabb eredményeit számbavevő részletes kommentár, a szöveg vitás kérdéseit jelző lábjegyzetek, továbbá a földrajzi, a tulajdon- és a népneveket, terminusokat tartalmazó mutatók elkészítését.

Úgy véljük, nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy a polgári történettudományt általában jellemző — egyébként természetszerűleg az általánosabb vizsgálatok előfeltételét képező — nemzeti forráskiadványok után olyan sorozat megindítása, amely teljes szövegben közli történetük során egymással kapcsolatban állt népek kiemelkedő forrásait, mennyire alkalmas kiindulópontot nyújt a szocialista történettudomány számára ahhoz, hogy e népek történetészeinek közös erőfeszítésével újabb lépést tegyen előre a középkor kutatásában. A program gondosan kidolgozott magas tudományos normái eleve biztosították, hogy a vállalkozás ne csak arra szolgáljon, hogy az orosz kiadás révén e szövegek könnyebben hozzáférhetővé váljanak, hanem számos új eredményt is ígérő kutatómunka kiindulópontjává legyenek. S ha a sorozat végső profiljának, a kötetek egyes részei arányának megfelelő kialakításához csak az első kötetek tanulságai után jutott, illetve jut el a vállalkozás, kétségtelen, hogy az alapelvek tartós és megbízható alapját képezik majd mindvégig mind a folyamatban levő, mind pedig a csak ezután sorra kerülő munkálatoknak.

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete 1955 végén értesült a sorozat tervéről, s 1956 júniusában juttatta el a szerkesztőkhoz azt a javaslatát, hogy az első magyar forrás, amely a kiadványok között megjelenik, Thuróczy János krónikája legyen, minthogy ez az utolsó olyan történeti forrásunk, amely a középkori krónika műfajához tartozik, kevés változtatással magában foglalja megelőző krónika-irodalmunk legfontosabb darabjait, úgyhogy a leginkább alkalmas a magyar középkori történetírás viszonyaiban kevésbé járatos kutató általános tájékoztatására. S minthogy e munkának nemcsak kritikai, de modern kiadása sincsen, Intézetünk kétnyelvű kiadásra tett javaslatot. A szerkesztőség — a javaslat részletes indokolása után — a tervezetet teljes egészében elfogadta, s így sor kerülhetett a munka megindulására. Az Intézet megbízásából Mályusz Elemér, a történettudományok doktora, az Intézet tudományos főmunkatársa nemcsak a munkát irányítását, de túlnyomó részének gyakorlati megvalósítását is egyedül végezte. Miután 1961 tavaszára a kommentár és jegyzetek zömén kívül a bevezető tanulmány is elkészült, a mintegy tízfős bevezetést 1961. június 5-én a Történettudományi Intézetben megvitatták.

E munka — amelyet az Intézet középkori osztályának munkatársain kívül sok-szorosított formában mindazok a külső kutatók is megkaptak, akik a benne érintett kérdések valamelyikével tudományosan foglalkoztak — három főreszből áll. Az első, amely az „Előzmények” címet viseli, a magyar középkori történetírás történetét tekinti át, s részletesen foglalkozik azokkal a magyarországi forrásokkal, amelyek Thuróczy munkájába részben közvetlenül is bekerültek, részben pedig annak a szerves folyamatnak jelentik számottevő állomásait, amelyek végül e munkához vezettek. A szerző e részleteiben ma is erősen vitatott probléma legfőbb fejlődési vonalát természetesen csak úgy tisztázhatta, hogy nagymértékben elfogadta a kérdéssel legutóbb foglalkozó *Horváth János és Gerics József* munkájának eredményeit, s ezek alapján teremtett rendet a szerteágazó, egymást gyakran átfedő, de még gyakrabban keresztező álláspontok rengetegében. Egy sor kérdésben azonban nem állt meg ott, ahol a korábbi irodalom, s a krónika-kritikát új megállapításokkal is gazdagította. Különös figyelmet szentelt — ennek jelentőségét, s a felhasználás módjának marxista szemlét a vitában *Székely György* húzta alá — a szövegből rekonstruálható szóbeli „források” kérdésének.

A második főresz Thuróczy életével és művének létrejöttével foglalkozik. Behatóan tárgyalja családjá körülményeit, tanulmányait, jogász pályáját, s ezzel párhuzamosan életének fontosabb állomásait elemzi ki a számos kérdés homályban hagyó adatok szórványából. A pálya felvázolása során fény derül a korabeli magyar jogszolgáltatás és az írásbeliség nemegyes olyan kérdésére is, amelyről történeti irodalmunkban eddig semmi érdemlegeset nem találhattunk. Thuróczy környezetének vizsgálatára különösen azon időszak tekintetében fordít nagy gondot, amikor Thuróczy — bár, mint a szerző rámutat, korábban nem készült írói pályára — éppen a környezet és a körülmények hatása alatt történetíróvá vált. Külön kisebb fejezetek foglalkoznak Thuróczy három önálló munkájának: a *Kis Károlyról*, a szkita-hun-magyar történetről, valamint az 1386-tól a megírásáig tartó szakasz eseményeiről szóló részeknek problematikájával. E három munka különböző időpontbankülönböző céllal, s ennek megfelelően különböző módszerrel készült. Így létrejöttük körülményeinek, a munkák forrásainak s a forrásokhoz való viszony kérdéseinek a szerző mindhárom esetben megkülönböztetett figyelmet szentel, s ennek eredményeképpen számos olyan új megoldáshoz jut el, amelyek történetírásunkban bizonyára maradandó értéket fognak jelenteni.

A munka harmadik főreszében Thuróczy munkájának szemléleti és módszertani problémái kerülnek beható vizsgálat alá. A krónikaíró világnézetének és történetiszemléletének tárgyalása a korszak, annak társadalmi és ideológiai viszonyai összefüggéseibe van beágyazva, s az elemzés állandóan összeveti a Thuróczy által észlelt jelenségeket irodalmi forrásai, valamint a kortárs történetírók szemléletével. Ez a módszer szilárd alapot ad a történetíró megítéléséhez és értékeléséhez mind világnézet, mind pedig írói és történetírói kvalitása tekintetében. Másképp ugyanis az összevetés csak önkényes lehetne, az összehasonlításhoz levont értéktételeket pedig esetleges. Így azonban — a tanulmány vitájában használt kifejezésekkel élve — a „középkorias” és „humanisztikus” elemek egymás melletti előfordulását olyannyira érthetőnek és szükségszerűnek kell látnunk, hogy a kétféle momentumok szembeállítására a szerzőnél méltán fel sem merül. E fejezetben az említett lezáró-értékelő mozzanatok mellett azok az új eredmények, amelyeket a szerző Thuróczy eddig nem ismert forrásai, olvasmányai, irodalmi ismeretei vonalán feltárt, nemcsak a Thuróczy-kérdés, de a XV. századi magyar kultúrtörténet és oktatástörténet kutatói számára is gondolatébresztők lehetnek.

A bevezető tanulmány — mint maga a szerző a vitán erre felhívta a figyelmet — nem befejezett munka. Bizonyos, a terjedelmet érintő és egyéb, technikai jellegű okok miatt a Thuróczy műve hatásával, utóéletével foglalkozó fejezet eddig még nem készült el, noha a tanulmány mondanivalójának végső hangsúlyait minden bizonnyal ez fogja megadni. Ezért — bár maga a munkát és a most megvitatott tanulmány a történettudományunk kérdései iránt érdeklődők figyelmét méltán vonja magára — tartózkodtunk a még teljes egészében le nem zárt munka konkrét eredményeinek részletezésétől. Annál is inkább indokoltnak látszik a tárgyi részletek mellőzése, mert a vitán — *Lederer Emma* javaslatára — az az általános vélemény alakult ki, hogy feltétlenül szükséges a tanulmány végleges, jegyzetelt szövegének magyarnyelvű önálló megjelenítése. A magyar olvasók tehát minden bizonnyal kezükbe fogják kapni ezt a munkát a nemrég megindult historiográfiai monográfia-sorozat köteteként.

A Történettudományi Intézetben megtartott, mintegy négyórás vitát *Molnár Erik* akadémikus, az Intézet igazgatója, és *Makkai László*, a középkori magyar történeti osztály h. osztályvezetője vezette le. A hivatalosan felkért bírálón, *Horváth Jánoson* kívül kilencen szóltak hozzá, ötven pedig írásban adták át, vagy küldték el rövidebb tárgyi megjegyzéseiket. Bevezetéképpen *Mályusz Elemér* ismertette magát a kiadványsoro-

zatot, a magyarországi munkálatok történetét, az ennek során felvetődött megoldott és még megoldásra váró problémákat, betekintést nyújtott a munka elvégzésének műhelyébe. E tekintetben kitért nemcsak a bevezető tanulmány, hanem a kommentárok, a jegyzetelés kérdéseire is. Utalt továbbá itt is, a vita zárszavában is jelen tanulmánya, és korábbi, Thuróczyról írt munkája egymáshoz való viszonyára. Végül egy-két olyan kisebb kérdést érintett, amelyben véleménye a megírás óta némileg módosult.

Mind a felkért bíráló, mind pedig a hozzászólók mondandójának jórésze a Thuróczyt megelőző krónikaszerkesztések kérdéseire vonatkozott. A szerző maga bevezetőjében úgy nyilatkozott, hogy a Gesta-problémával kapcsolatban olyan megállapítások közérthető összefoglalására törekedett elsősorban, amelyek felől általában azonos a szak-körök felfogása. Igyekezett továbbá az egyes Gesta-részek szerzőinek írói egyéniségét jellemezni, s munkáikat mint egyéni teljesítményt értékelni. A vita arra hívta fel a figyelmet, hogy néhány kérdésben még mindig nem alakult ki egységes álláspont. Bár minden hozzászóló a tanulmány megoldásait általában igen sikeresnek minősítette, egyes konkrét kérdésekben (Miklós püspök krónikaszerzősége, a Salamon-történet körüli ellentmondások magyarázata, Anonymus munkájának elterjedtsége, illetve a XIII. századi gesta-írókra gyakorolt közvetlen hatása stb.) Horváth János, Györffy György korrekciókat javasolt, Horváth János és Gerics József között pedig a Salamon-történet kérdésében a vita során sem jött létre egyetértés. Az egyes krónika-szerkesztések szerzői történetírói egyéniségének és az írók életkörülményeinek problematikájában is több észrevétel hangzott el. Kézaival kapcsolatban Lederer Emma a második appendix szemléleti problémáinak tárgyalását hiányolta, Mezey László pedig — részletesen foglalkozva a clericusok egyházjogi hovatartozásával — arra hívta fel a figyelmet, hogy e krónika-szerző nem volt feltétlenül felszentelt pap, és így a világi bíróságtól való mentesség privilégiuma sem terjedt ki rá. A krónika egyéb részei szerzőit illető megjegyzések közül ki kell emelni Horváth János azon megjegyzéseit, melyek szerint egyrészt — Kardos Tibor nyomán — lehetségesnek tartja, hogy „Károly Róbert meggyásolója” és a Dubnici krónika-beli I. Lajos életrajz írója azonos személy volt, másrészt, hogy Tótsolymosi Apród János munkájának tárgyalásánál a világi biográfia műfajának kérdésével kellene foglalkozni.

Bizonyos mértékig a Thuróczy előtti gesta szerkesztések kérdéséhez kapcsolódik a vitának az a része, amelyben Horváth János és Györffy György a magyarság bibliai származtatásának kérdésében vetettek fel a tanulmány álláspontjától egyes vonatkozásokban eltérő magyarázatokat. A krónika-kérdés körüli vitából leszűrődő egyik legfontosabb tanulság az volt, amint azt a szerző válaszában hangsúlyozta, hogy a *Scriptores Rerum Hungaricarum* c. kiadvány — a szövegközlésnek kijáró minden elismerés mellett — jegyzetanyagának számos hibája, pontatlansága miatt sajnos nem nyújt a kérdések vizsgálatához megbízható alapot, s csak reá támaszkodva a régi felfogás ismétlésénél tovább nem is lehetne jutni.

Többen érintették Thuróczy egyéb, elsősorban külföldi forrásainak kérdését is. Ezek közül ki kell emelni Moravcsik Gyula megjegyzéseit, miszerint nem használható Thuróczy filologusi munkájának bizonyítékai között az az elképzelés, hogy ő Aeneas Sylvius munkáját kijavította volna, s görög nyelvtudására vonatkozóan Dionysios Periogetes említését, mivel munkáját Priscianus latin fordításából ismerte, újabb negatív bizonyítékként kell értékelni.

A vita másik csomópontja a magyarországi írásbeliség és jogi gyakorlat témaköre volt, noha itt a hozzászólások jórésze nem a szövegben kifejtetteket vitatta, hanem kiegészítette, néhány ponton az irodalomban eddig még nem is szereplő megállapításokkal továbbfejlesztette az elmondottakat. Itt ugyanis bizonyos hazai sajátosságok külföldön való tudományos megismertetése indokolja e kérdések különösen beható tárgyalását. Györffy György az oklevélírás széleskörűvé válásának magyarországi időpontjáról — az írásban hozzászólást benyújtó Holub Józsefhez hasonlóan — az adománylevelek érdemeit felsoroló részéről, továbbá a keresztes-lovagok és a templomosok hiteleshelyi tevékenységéről szólt, valamint arról, hogy az adatok a királyi regisrum-könyvek meglétéről a XIII. századból is tudósítanak, s ezek vezetését nem lehet csak időlegesen tartani. Mezey László a clericusok már említett problémájából kiindulva széles nemzetközi háttérbe ágyazva tárgyalta a hiteleshelyek problémáját, ismertetve ezek gyakorlatának számos részletkérdését is, majd a notariusi intézmény külföldi és hazai fejlődésével, ennek jelentőségével, s ezzel kapcsolatban a világi értelmiség kialakulásával foglalkozott. (Különösen érdekes volt híradása arról, hogy a Knauz-krónikában XII. századi káptalani iskola tankönyvét találta meg.) A clericus-litteratus fogalom elválása kapcsán mutatott rá arra, hogy Thuróczy is ilyen litteratusi pályára készült, s olvasmányait a köznemességre jellemzőnek értékelte.

A magyar jogszervezet problémáját *Bónis György* szorosan Thuróczy pályájával párhuzamosan tárgyalta. Fejtegetései elsősorban a szerző szerint az e korbeli hivatal-szervezetben érvényesülő familiaritás kétségbevonására irányultak. A szerzővel — s a vele egyetértő *Székely Györggyel* — szemben Drági szerepét, s Drági Thuróczyval való kapcsolatának jelentőségét erősen tartózkodóan ítélte meg. Mindennek fényében több ponton nem fogadta el azt a megoldást, amelyet a tárgyalt műben Thuróczy hivatali pályájáról, s az ennek fordulópontjait jelentő évszámokról olvashatunk.

Végül középponti helyre került a vitában Thuróczy középkoriasságának, illetve humanista vonásainak kérdése. Mint említettük, a szerző Thuróczy krónikájában e két-féle elemek egységét látja, s ezt állítja szembe Bonfini tisztán humanista, de a magyarországi viszonyokból és irodalmi előzményekből nem szervesen kinövő művével. S a középkori elemekkel kapcsolatban hangsúlyozza azt, hogy ezek minden vonatkozásban továbbfejlesztve kerülnek Thuróczy munkájába. *Székely György* azonban arra mutatott rá, hogy a jelenlegi szövegben a középkoriasságra vonatkozó fejtegetésekkel zárul a mű, s így különös súlyt kapva alkalmas a korábban kimutatott humanisztikus vonások elhomályosítására. *Lederer Emma* is hangot adott annak a véleményének, hogy Thuróczy a szerzőtől felfedezett forrása, Guido de Columna trójai története — éppen a megállapítás újdonsága következtében — kissé túlzott hangsúlyt kap a munkában, *Székely György* pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a „quod omnes tangit” elvet Columnánál sem lehet egyértelműen a rendiség elvének tekinteni. A humanista elemek háttérbe szorítását kifogásoló véleményekkel szemben *Gerézy Rabán* éppen ellentétes következtetést vont le a műből, igazolva ezzel a helyes arányok megbomlásától félők aggályait. Ő ugyanis Thuróczy világnézetének és stílusának ellentmondásából (középkorias és humanisztikus elemek) olyan következtetést vont le, miszerint Thuróczy a vulgáris középkori latin irodalom reprezentatív világi képviselője, akinek munkájában a humanisztikus beütések ritkák, ezek szerepe másodlagos. S minthogy Thuróczy krónikáját a vulgáris latin irodalom befejezőjeként és betetőzőjeként jellemezte, ebben vélte megtalálni az okát annak, hogy Mátyás király Bonfinival ismét megíratta a magyarok történetét, amelyet *Gerézy* az első magyarországi humanista történeti műként tárgyalt.

A munka általános szemléleti kérdéseivel foglalkozva — a tanulmány egészét illető elismerés mellett — elhangzott néhány olyan észrevétel is, amely egyes fogalmazási, terminológiai kérdésekben hívta fel a figyelmet az egységes szóhasználat, az árnyalatokra is tekintettel levő precíz fogalmazás következetes megvalósításának szükségességére. Így *Székely György* elsősorban arra figyelmeztetett, hogy a feudális nacionalizmus kérdését érintő egyes megfogalmazások esetében — bár hangsúlyozta, hogy a kérdés egészét a mű helyesen tárgyalja — félreérthető, anakronisztikusan ható kifejezések is szerepelnek. Más esetekben pedig — mint *Székely György* a ferencesek és domonkosok szerepének, *Lederer Emma* pedig a Mátyás-kori erkölcsök értékelésénél — a pozitívumok egyoldalú hangsúlyozását, túlértékelését említették az egész munka értékét nem befolyásoló problémákként.

Összefoglalva tehát a vitán — amelyen, mint láttuk, a szűken értett történezs-zakembereken kívül a rokontudományok képviselői is megjelentek és felszóltak — az az egységes megállapítás alakult ki, hogy a Szovjetunió Tudományos Akadémiája által életrehívott sorozat munkálatai során hazánkban igen jelentős, értékes munka született. A szerző művének súlya azáltal, hogy a magyar középkori történetírás a XV. század végéig terjedő történetét először dolgozza fel marxista szellemben a maga egészében, a sorozat támasztotta magas követelményeket is felülmúlja. A most sokszorosított formában közreadott tanulmány és a vita nem lezárását jelenti e fontos munkának, hanem egy már igen előrehaladott állapotbeli állomását. A szovjet sorozat irányítói, *Tyihomirov* akadémikus és *Udalcova* professzor tervezett budapesti látogatása után megoldódnak a kétnyelvű Thuróczy-kiadvány körül eddig még el nem döntött problémák is. A bevezető tanulmány pedig — mint a szerző zárszavában elmondta — a vitán elhangzottakat is felhasználva továbbépül, s önálló műként kerül majd a magyar olvasó kezébe, mélyreható tájékoztatást adva nemcsak Thuróczyról és munkásságáról, de történetírásunk első nagy szakaszának szinte teljes tematikájáról is.

Surányi B áln

MEGJEGYZÉSEK

Megvitatásra került dolgozatomnak nemcsak szövegében, hanem lábjegyzeteiben is kerültem a polémiaát s nem tartottam szükségesnek a felfogásommal ellenkező vélemények cáfolását. Úgy gondoltam, hogy azoknak az olvasóknak a számára, akik a kiadványból fognak először részletesebb tájékozódást szerezni történetünk eseményeiről és történetírásunk eredményeiről, éppen elég megterhelés, ha oly magyarázatok elolvasására kérjük, amelyek felől itthon általában egyöntetű vélemény alakult ki, s felesleges őket megzavarnunk oly nézetek ismertetésével, amelyek fontossága legalábbis kérdéses. Azt hiszem, nem volna helyes ettől az alapelvtől eltérnem a vitában érintett részletekben sem, s ily módon az arányokat megbolygatni. Mivel azonban a felszólalók a maguk munkaterületének legkitünőbb szakemberei, s mert nem volna illendő egyszerűen hallgatással napirendre térni kutatásaim eredményeivel ellenkező bíráló észrevételeik felett, megkísérlem néhány pontban megindokolni, milyen meggondolások tartanak vissza azok elfogadásától.

Thuróczy három görög auktort ismert közvetlenül, azaz nem másodkézből, hanem valamelyik későbbi szerző hivatkozásából: Diodorus Siculust, Herodotost és Dionysios Periegetest. Egyiket sem görögül, hanem latinul olvasta. Az első két auktornál ezt kifejezetten megmondottam, de Dionysiosnál elmulasztottam a latin szöveg használatát hangsúlyozni, amiből Moravcsik Gyula arra következtetett, hogy talán azt hiszem, mintha Thuróczy tudott volna görögül. A félreértés a „latin fordítás” szavak megismétlésével bizonyára könnyen elosztható, meg kell azonban jegyezni, hogy egy XV. századi magyar író esetében, ha csak nem tanult egyetemen, a görög nyelvtudás annyira elképzelhetetlen, hogy az ellenkezőjének részletes bizonyítására kötelezettnek éreztem volna magamat. Nem tartom ellenben valószínűnek, hogy Thuróczy Dionysioszt szükségképpen Priscianus verses fordításából ismerte. Antonius Beccaria fordítása 1477-ben, majd 1478-ban Velencében nyomtatásban megjelent, Thuróczyhoz tehát eljuthatott. Thuróczy szövege ehhez a prózai fordításhoz közelebb áll, mint Priscianushoz:

Thuróczy (1766-i kiadás) 62. l.:

ipse Dionysius Hunnos eodem cum Caspi-
set Albanis vicinari populosque feroces et
bello aptos esse ponit.

A Beccaria fordítása (1478-i kiadása:
OSzK Inc. 975.):

Tum vero Vni ac deinde Caspii et Albani,
quorum omnium mores feroces sunt a
natura bellicae aviditate perciti.

Ezzel szemben Priscianus szövege vers. 705—706. (*Bernhardy* : *Geographi Graeci minores*, Lipsiae 1828. I. k. 477. l.):

Hinc Unnus sequitur, post fortis Caspia proles,
Hinc sunt Albani bellaces Marte feroci.

Még világosabbá teszi Thuróczy szövegének a Beccaria-fordítástól, nem pedig Priscianustól függését a másik Dionysios-utalás vizsgálata:

Thuróczy 59. l.:

Dionysius autem paludem hanc matrem
Ponti appellavit. Multas enim famosissi-
morum amnium aquas in illam devehit ac
tandem eadem ipsam paludem in mare
Ponticum emittere dicit.

Beccaria fordítása:

Hec est palus illa, quam circum incolunt
Scythae quamve ponti matrem appellant
ob id maxime, quod multa inde eum effluat
aqua distracta potissimum ex Cimmerio
bosphoro atque ex multis aliunde locis,
quae adeo ex omni parte paludem replet,
ut non possit intra sua labra contineri.

Priscianus vers. 154—157. (*Bernhardy* : i. m. I. k. 464. l.):

Quam Scythiae gentes circumdant undique ripis
Et matrem Ponti perhibent Maeotidis undam:
Scilicet hinc Ponti vis exit gurgite multo.
Cimmerium torrens per Bosporon . . .

Mezey László tagadva, hogy Kézai mint clericus élvezhette volna a világi bíráskodást való mentesség előnyeit, a XIV. századi Ars notarialis-ra hivatkozik, amely szerint, mint mondja, csak a felszentelt papok tartoztak az egyházi bíróságok alá, az alsóbb rendek felvétele pedig senkit sem tett a személyes szabadság birtokosává. Felfogása bizonyítékul III. Ince pápa 1213-i és 1215-i rendelkezéseire utal, amelyeket lényegükben II. Frigyes megismételt; ezek a nagyobb rendeket megszerzett clericusokat eltüntetve a notáriusi tevékenységtől, elkülönítik a világi életre bármikor visszatérő, helyesebben attól el sem szakadó clericus-tömeget a szoros értelemben vett egyháziak rétegé-

tól. Mezey felfogása főleg azért igényel figyelmet, mert azt a végső következtetést vonja le megállapításaiból, hogy a magyar világi társadalom már a XIV. század elejére intelktualizálódott.

Mezey elgondolásával, hogy a magyar egyházi élet fejlődése — szervezeti és művelődési vonatkozásban — egy ütemben haladt volna az általános európaival, tehát a pápai általános rendelkezések és tilalmak egyidejűleg érvényesültek volna nálunk is, nem érthetők egyet. II. András 1222-i privilégiuma, amelyben biztosítja az egyháziak számára, hogy nem tartoznak a világi bíróságok hatalma alá s adót sem fizetnek, vitathatatlanul a legtágabb értelemben veszi a clericus kifejezést. Nemcsak felsorolja tehát, hogy kit ért clericuson: sacerdot, diaconust, subdiaconust, acolythat, exorcistat, hanem azt is hangsúlyozza, hogy általában a hajkorona, a „tonsura clericalis” viselőit megilletik a kiváltságok (*Fejér*: Codex diplomaticus III/1. k. 379. l.). Vagyis a két legelső rendnek, a lectoratusnak és az ostiariusnak kimaradása a felsorolásból egyáltalán nem jelenti, mintha azok tulajdonosai nem lettek volna a kiváltságok részesei. Mivel hajkoronája lehet annak is, aki még a legalacsonyabb rendet sem vette fel, a kiváltságlevél hatálya valóban kiterjed mindenkire, aki csak rálép a papsághoz vezető útra. A pápaság szükségnek találhatta, hogy általában korlátozza a papi pályára igyekvők tömegét, az állásokat, javadalmakat a legképzettebbeknek tartsa fenn, azoktól pedig, akik, megítélése szerint, nem felelnek meg a követelményeknek, a kedvezményeket megvonja, Magyarországon azonban más volt a helyzet. A XIII. század elején nálunk a megélhetést biztosító helyekhez, javadalmakhoz képest az igényt támasztó klerikus oly kevés volt, hogy minden papnak jelentkezőt a kiváltságok teljességében lehetett részesíteni. Ha a magyarországi klerus jellegében nem különbözik a korabeli olasztól vagy franciától, vezetői II. Andrástól más privilégiumot eszközölnek ki. Éppen abból, hogy ez a királyi kiváltságlevél valamennyi, a legelső rendek birtokosává lett klerikust is a privilegium fori előnyeiben részesíti, a hazai egyházi társadalom sajátosságaihoz való viszonyaira lehet következtetnünk. Az 1222-i kiváltságlevélnek a fontosságára már régebben rámutattam, kiemelve, hogy bizonyossága szerint Magyarországon az egyház tudott elsőnek renddél szervezkedni, rendi önállóságát külön bírói fórumán keresztül elismertetni, s arra is felhívtam a figyelmet, hogy ez az egyházi társadalom, amidőn a kialakuló rendiségben elkülönült, éppen a „tonsura clericalis” kifejezés tanúsága szerint igen széleskörű volt (*L'organisation corporative du Moyen Age à la fin de l'Ancien Régime*. Louvain. 1939. 18. l.). Ezen a megállapításon nincs okom változtatni.

Igaz, Kézai jó félévszázaddal az aranybulla kora után élt, s így fel lehetne tenni, hogy akkor már nem volt érvényben az 1222-i kiváltság, az 1279-i budai zsinat határozatai azonban egyáltalán nem támogatják a nézetet, mintha a clericusok tömege világiinak volna számítható. Ellenkezőleg, a zsinat, bár számtalan rendelkezésében megkülönbözteti a felszentelt papokat a clericusoktól, akik „in quovis ordine constitutus”-ok, sőt „uxoratus”-ok is lehetnek, éppen az egyházi bíróság illetékességét megállapító határozatában valamennyi clericust szorosan összefogja. Megtiltja ugyanis, hogy egyetlen „persona ecclesiastica” akár mint felperes, akár mint alperes megjelenjék világi bíró előtt, hacsak az ügy nem kifejezetten a világi bíróság illetékessége alá tartozik, a tilalom ellen cselekvőket, mind a bírót, mind a „persona ecclesiastica”-t pedig kiközösítéssel fenyegeti (*St. L. Endlicher*: Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Sangalli 1849. 576. l.). Csak egy kivétel lehetséges: „sacerdos vel aliqua persona ecclesiastica” személyes sérelem vagy az egyháznak juttatott alamizsna, hagyomány esetében világi bíróság előtt pereskedhet — nyilvánvalóan mint felperes —, azonban csak a püspök engedélyével (uo.). Ez az egyetlen pont, ahol a sacerdos, a felszentelt pap a „persona ecclesiastica”-tól mintegy különválasztva szerepel, mert egyébként mindenütt máshol a „persona ecclesiastica” kifejezés általában valamennyi egyházit jelenti a prelátusokon kívül (uo. 568, 571, 572. l.); ezért is lehet ellentéte a „persona secularis” (uo. 585, 587. l.). De talán a legvilágosabban tanúsítja, hogy a felszentelt papok a „persona ecclesiastica” fogalmába tartoznak, az adó- és vámmenteséget hangsúlyozó pont. Mivel eszerint a kiváltságnak minden „ecclesiastica persona” részese (uo. 595. l.), s mert a sacerdosok nincsenek, nem lehetnek a mentességből kizárva, kétségtelen, hogy Kézai idejében a clericusok a privilegium fori előnyeit élvezték, Kézai pedig valóban birtokosa lett mint clericus a személyes szabadságnak.

Más kérdés, miként sikerült neki az általános királyi tilalom ellenére, amely szerint udvarnokot, civilist vagy egyáltalán szolgálatra kötelezett embert prelatus „ad tonsuram clericalem” nem bocsáthat, mégis csak megszerezni a clericusság jelét. Kézai Gesta-jának második appendixe, amelynek a tárgyalásból kimaradását Lederer Emma joggal hiányolta, adhatja meg a felvilágosítást. Kézai itt mintegy saját családja helyzetét magyarázza, amidőn a keresztény foglyoktól származtatja az udvarnokokat, a várak szolgálá-

tára kötelezett népeket, a conditionariusokat, felszabadulásukat pedig a királynak tulajdonítja. A beállítással, hogy a főurak hatalmába került keresztény foglyokat a király magához váltotta s azok ily módon közvetlen rendelkezése alá kerültek, Kézai volta-képpen szertelen méretű látománnyá vetítette ki saját életét, azzal pedig, hogy a főpópoknak kezdeményező szerepet juttat, emléket állított annak a prelátusnak, aki elfogadta őt clericusnak. A társadalom történetét tárgyaló mesével igazolni saját helyzetének megváltozását, ennek megfelelően képzelni el egész rétegek sorsának évszázados alakulását, ez oly vállalkozás volt, amely méltó Kézai korlátokat nem ismerő fantáziájához, mégha a valóságban számtalan lehetőség is adódott az erős függő viszonyban élők számára, hogy a kevésbé megkötöttek, sőt a teljes szabadsággal rendelkezők közé át-kerüljenek.

Mezey egyébként messze megy, amidőn az Ars notarialis formulareinak „sacerdos” szavaiból azt következteti, hogy az egyházi bíróságok hatásköre csak rájuk terjedt ki. Nehéz elképzelni, hogy egy diaconust nem illetett volna meg a kiváltság. Az okleveles gyakorlat figyelemmel követése bizonyára megnyugtatóbb eredményhez fog vezetni. Meg kell ugyanis jegyeznem, hogy III. Ince tilalma ellenére a XV. században működtek Magyarországon olyan közjegyzők, akik presbyterek, tehát felszentelt papok voltak (*Erdőújhegyi M.*: A közjegyzőség és hiteles helyek története Magyarországon. Bpest. 1899. 126. 1. l. j. [1398]; 129. 1. 6. j. [1418]; 131. 1. 2. j. [1426]; 135. 1. 2. j. [1453]; 140. 1. 3. és 4. j. [1478, 1479]; 301. 1. [1495]; 317. 1. [1496]). Egyébként a váradi statútumokból sem lehet azt kiolvasni, mintha a clericus értelme általában scholarissá, tanulóvá korlátozódott volna. A statútum a „clericus ecclesie”, azaz a váradi egyház (nostre) clericusai, a rendszeren „clericus chori”-nak nevezett clericusok fogalmát határozza meg, hangsúlyozva, hogy nemcsak azokat kell közéjük érteni, akik már kanonokok vagy prebendáriusok, oltár- vagy kápolnaigazgatók, hanem a káptalani tagok rokongyermekeit és más scholarissókat is. (*Bunyitay V.*: A váradi káptalan legrégebbi statútumai. Nagyvárad 1886. 92. l.)

Az általános európai és a magyar fejlődés közötti eltéréseket figyelembe véve valószínűtlennek látszik, hogy a XIV. század elejére világi társadalmunk intellektualizálódott. Bár lehetséges, hogy Mezeynek sikerülnie fog tétele helyességét bebizonyítania, a magyar történetírás fejlődése ellene szól teóriájának. A XIV. században, nemcsak az elején, kivétel nélkül még mindig egyháziak írták a Gesta-szerkesztményeket s felszentelt pap volt Tótsolymosi is, első világi történetírónk pedig Thuróczy, esetleg a Drágiféle kompendium szerzője. Ha tehát más területeken a világi értelmiség át is vehette a vezetés szerepét az egyháziaktól, a történetírásban a fordulat még nem következett be.

Más vonatkozásokban, de a forrásadatoktól szintén nem támogatott általánosít Györffy György. Szörványos XIII. századi megemlékezésekből arra következtet, hogy registorumot állandóan vezettek a királyi kancelláriában, s a „Registrata” jelnek az eredeti oklevelekről lemaradása nem bizonyította arra, hogy a szövegeket nem jegyezték fel királyi könyvekben. Következtetése ellenkezik mindazok (Hajnik, Szabó Dezső, Szentpétery, részben Gárdonyi) felfogásával, akik a kérdéssel foglalkoztak, s így részletesebb cáfolására nincs is szükség. Meg kell azonban jegyeznem, hogy egyrészt már a XIV. század végén sem lehet általánosságban kancelláriáról beszélni, mivel a nagyobb és a titkos kancellária egymástól független szervezettel működött, másrészt, mivel a német-római birodalmi kancelláriában VII. Henrik és Bajor Lajos idejében a regisztrálásnak még csak kezdetei vehetők észre s a rendszeres vezetés IV. Károly nevéhez fűződik (*H. Bresslau*: Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien. Leipzig. 1912. 2. kiad. I. k. 136. l.), magában is valószínűtlen, hogy a magyar szokás egy évszázaddal megelőzte volna a németet. Györffynek egy másik állításával, hogy a magyarországi okleveles gyakorlat a XIII. század utolsó harmadában ugyanolyan széleskörű volt, mint a XIV. században, nem tudok vitatkozni, mivel a mostani véleményétől eltérő megjegyzésem azon a korábbi megállapításán alapszik (Magyarország történeti földrajza I. k.), amelyről kéziratának olvasása közben szereztem tudomást s amely szerint a XI–XIII. századi magyarországi oklevelek száma kerekén 10 000, de ugyanennyi az 1300–1332 évekből fennmaradtaké is. Az ellentmondás feloldására illetéktelennek érzem magamat.

Nem tehetem a magamévá Bónis György felfogását, amely szerint, noha 1470-ben az országbíró halálával egyidejűleg a jegyző, Thuróczy elhagyta a királyi udvart, ennek a ténynek nem a familiárisi kapcsolat a magyarázata, hanem egy kuriai reform. Bónis, saját bevallása szerint, nem tudja bizonyítani, hogy a feltételezett reform eredményeül „jól felkészült gyakorlati jogászok, a magister hivatali címmel ellátott kuriai jegyzők” kerestek alkalmazást a hiteleshelyeknél vagy fordultak teljesen az ügyvédi pálya felé (A somogyvári formuláskönyv. Kelemen Lajos Emlékkönyv. Kolozsvár 1957. 131. l.), a vitában felhozott újabb érveknek pedig, hogy Thuróczyt a sági konventhez a jó fizetés vonzotta volna, joggal lehet ellene vetni a kérdést, hogy akkor miért iparkodott másod-

szor is visszakerülni a kuriába. Mindaddig, amíg Bónisnak nem sikerül feltevéseit valószínűsíteni, meg kell maradnom régi magyarázatom mellett, amely számol a kor közigazgatási rendszerét megszabó familiaritásnak (*Holub J. : A főispán és alispán viszonyának jogi természete. Fejérpataky Emlékkönyv. Bpest. 1917. 186. s. köv. 1.*) a központi bíráskodásban esetenkénti érvényesülésével.

Bár meglepett, megnyugtatólag hatott, hogy a vita résztvevői nem kifogásolták, amiért Columna hatását Thuróczy stílusára korlátoztam. Attól tartottam ugyanis, hogy a hatást a magyar író egész gondolkodásmódját befolyásolónak fogják látni. Lederer Emma bíráló észrevétele, hogy — ellenkezőleg — túlságosan is nagy jelentőséget tulajdonítok Columának, végleg eloszlatja aggályomat. Ugyanakkor, mivel a stíláriis egyezések szembetűnőek Columna és Thuróczy között, nem gondolom, hogy a kapcsolatukat magyarázó részek módosításra szorulnának. Vannak viszont a problémának oly vonatkozásai, amelyekre a bevezető tanulmány szűkre szabott keretei közt lehetetlen volt kitérni, s ezért itt kísérek meg felhívni rájuk a figyelmet.

Amióta J. Burekhardt máig vonzó olvasmányunknak maradt munkájában az uralkodók élére, akik államukat a művész kezével formálhatónak érezték, II. Frigyes állította s nem habozott kimondani, hogy ő volt az első modern ember a trónon (*Die Kultur der Renaissance in Italien. 18. kiad. Leipzig [1928]. 5. 1.*), azóta szinte lehetetlen elkerülni, hogy vita ne támadjon nevének hallatára. Thuróczy ugyan időben jó két évszázaddal utána élt, de mert Columna II. Frigyes udvarában kezdte pályáját, az irodalmi mintakép jellegének meghatározása akarva nem akarva a renaissance, sőt az újkor kezdeteinek problémáját veti elénk. Leegyszerűsítve így lehet ugyanis megfogalmaznunk a lényegét: Ha Guido de Columna középkori író, akkor Thuróczyt sem segítette — XV. századi értelemben — modernné válni, ha ellenben már a renaissance korába sorolható, a magyar történetész könyve is korszerűbbnek tekinthető.

A kérdés részben azért nem egyszerű, mert a középkori és renaissance elemek magának II. Frigyesnek az uralkodásában sem különíthetők el. Szicíliai királyságában uralkodhatott abszolút fejedelem módjára, mint császárnak azonban számolnia kellett a német egyházi és világi fejedelmek önállósulási törekvéseivel, sőt tudomásul kellett vennie, hogy azokat vissza nem szoríthatja. Az 1232-i „*Constitutio in favorem principum*” a bizonyosság, hogy a területiális széttagolódás felé vezető úton az ő uralma alatt is tovább haladt a birodalom, gyűlésekre összehívó felszólításainak érvelése pedig a rendi felfogást tükrözi. A császár feje, a fejedelmek tagjai a birodalomnak, együttműködésük alapja az utóbbiak hozzájárulása, a tanácskozások pedig nélkülözhetetlenek, mivel szükséges, hogy általános jóváhagyásban részesüljenek a mindenkit érintő elhatározások. (MG LL [Constitutiones et acta], tom II. Az organikus államfelfogásról: 210, 211. sk., 374. sk. l., az 1244-i meghívóban: „*cum imperii principes nobilia membra sint corporis nostri, in quibus imperialis sedis iungitur potestas, et ea, que nobis incumbunt, contingant imperium et specialiter singulos ac generaliter universos, presenciam omnium tenemur instantius evocare, ut quod tangit omnes, ab omnibus approbetur.*”) A „*Quod omnes tangit*” elv, világos, a rendiségre jellemző s ily jellegén mit sem változtat, hogy II. Frigyes is hangoztatta. (Vö. A. Marongiu: *L'istituto parlamentare in Italia dalle origini al 1500. Roma. 1949. 65. sk., 123. sk., 126. l.*) Az is bizonyos továbbá, hogy Columna szintén a rendi gondolkodásnak megfelelően idézi, amidőn Priamusszal tanácskozásra hivatja a trójaiakat. Hasonlóképpen a rendi fejlődés kísérő jelensége valamennyi hazai említése 1440-től kezdve, amely évből a legkorábbi utalás ismeretes (*Holub J. : „Quod omnes tangit . . .” Revue historique de droit français et étranger. 1951. 97. sk. 1.*, a forráshelyek gondos felsorolásával). Mindezek alapján joggal tételezhetjük fel, hogy Thuróczy sem láthatott benne mást, mint a királyi hatalomnak a rendek általi korlátozása szimbólumát. Következésképp, ha hallgatással mellőzte, akkor az a szándék vezette, hogy elhárítsa az ideológiai akadályt Mátyás abszolútizmusának útjából. Mivel feltevésünket tovább valószínűsíti, hogy Thuróczy hasonló szándékkal módosította Zsigmond 1435-i II. decretumának bevezetését, Székely György ellenvetésével szemben változtatlanul fenn kell tartanom magyarázataimat.

Columna munkájában több oly vonás vehető észre, amelyeknek érvényesülését a renaissanceban szoktuk kiteljesedőnek látni. Ilyenek a természet szépségeinek túlradó ecsetelése, a hit, hogy az asztrológia képes feltárni a jövőt, vagy a szereplők érzelmeit tükröző beszédek. Úgy látszik, a természetnek ez a felfedezése, az asztrológia szerepének ily értékelése, a beszédeknek érzelmekkel telítése Columánál nem konvencionális átvételek. Oly munkát, amely Columna művét összehasonlíthatná forrásával, Benoît de Sainte-Maure nagy terjedelmű verses regényével — az olasz író ugyanis közismerten ezt dolgozta át —, nem ismerek. A „*Historia destructionis Troiae*” legújabb kiadója, N. E. Griffin sajnos nagyon leegyszerűsítette feladatát. Csúpan szövegkiadást nyújtva, megelégedett

azzal, hogy a kézirat- és incunabulum-variánsokat feltüntette, a forrásokat, Benoît, Dares és Dictys műveit pedig csak egy-egy tulajdonnév megállapításánál vette figyelembe. (The Mediaeval Academy of America. Publication No 26. Cambridge [Mass.] 1936.) Arra vonatkozólag, hogy mit kölcsönzött Columna az előtte fekvő szövegből, következőleg, mi az, ami saját kiegészítése, betoldása vagy változtatása, az egyébként tipografiaiilag szép kiadványból semmit sem tudunk meg. Mivel erőmet meghaladó munka volna, hogy Thuróczyval foglalkozva forrásának forrásáig hatoljak le s Benoît-nak Columnához való viszonyát szövegeik összehasonlítása alapján állapítsam meg, be kell érnem a rébibb irodalommal. Itt H. Dugernél igen lényeges megállapítást olvashatunk: Columna természeti leírásai, beszédei, csataraízzai önállóak („selbständige Ausführungen.” Die Sage vom trojanischen Kriege in den Bearbeitungen des Mittelalters und ihren antiken Quellen. Leipzig. 1869. 61. sk. l.). Valószínűnek látszik, hogy az asztrológiai vonatkozású részeket Columna szintén olvasmányaitól függetlenül írta le. Amit II. Frigyes udvarában látott és tapasztalt, az mind az asztrológia megbecsülésére figyelmeztette. A császár nemcsak latinra fordíttatta Avicenna és Averroës műveit, hanem Michael Scottus személyében külön udvari asztrológust is tartott maga mellett, aki azután megbízásából asztrológiai műveket írt számára. (H. Niese: Zur Geschichte des geistigen Lebens am Hofe Kaiser Friedrichs II. Historische Zeitschrift 108 [1912]. 502. l. — M. Grabmann: Mittelalterliches Geistesleben. München 1936. II. köt. 103. sk. l. [Kaiser Friedrich II. und sein Verhältnis zur aristotelischen und arabischen Philosophie]).

A XII. századhoz képest, ha ezt Benoît-val azonosítjuk; Columnát akár egy újabb kor gyermekének is tarthatnók. Ily módon azonban azoknak az eljárásait ismételnők meg, akik észrevéve, hogy a Burckhardt által megtárgyalt kulturális jelenségek már jóval korábban feltűnnek, egyre mélyebben kitolták a középkor felé a renaissance kezdetének időpontját. Közülök elég a legismertebbre, a művészettörténész H. Thodera hivatkoznom, aki Assisi Ferencnek a világ szépsége iránti elragadtatását tekinti a művészet újjászületése kezdeményezőjének, s Giottótól Rafaelig egységesnek látja a fejlődést. (Franz von Assisi und die Anfänge der Kunst der Renaissance in Italien. 1885.) Nyilvánvalóan nem járnánk el helyesen, amint hogy Thode még oly szellemes fejtegetései is elvesztették csillogó fényüket, amidőn a művészettörténészek ellenvetései után a W. Goetz által irányított tanulmányok egymásután feltárták, hogy már a X. és XI. század irodalmi emlékei a természetnek mily élénk leírásait tartalmazzák (Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance 4, 18. köt.).

A renaissance-probléma körül a polgári történetirodalomban évtizedeken keresztül folyt vitának egyik fontos eredményeül az a megállapítás volna leszármazható, hogy nincs egyetlen olyan motívum a XV. század művelődésében, amelyhez hasonló jelenség jóval korábban nem volna kimutatható, viszont ugyanakkor párhuzamosan számtalan más „középkori” vonás érvényesül, amelyeket Burckhardt, mivel nem kortörténetet kívánt írni, hallgatással mellőzött. Mindezek után úgy tűnik fel előttünk, hogy Columnát a XII. századhoz képest újabb írói sajátosságai alapján sem lehet renaissance-írónak tartanunk. Ha azonban nemcsak feltételeink, hogy műve a renaissanceban gyökerezik, hanem állításunkat még kellőképpen bizonyítani is sikerülne, akkor sem lehetne segítségével Thuróczy hovatartozását eldöntenünk. Columna költő volt, nem történész, munkája tehát, akár a középkorban, akár a renaissanceban van beágyazódva, nem jellemző a történetírássra. Thuróczy munkájának középkori vagy renaissance jellege egyedül abból állapítható meg, hogy mennyire közelítette meg a humanizmusnak a történeti kutatás módszeréről, a történetfelfogásról és az előadás módjáról alkotott elgondolásait. A kérdés megválaszolásánál Columnának eleve nem juthat szerep. Legfeljebb negatív értelemben. Ha ugyanis Thuróczyra igen erős hatást tudott gyakorolni, akkor a magyar író aligha láthatott nagy különbséget a történetírói és költői tevékenység között, ami megint, mint Gesta-író elődeinek példája mutatja, tipikusan középkori jelenség.

Az elmondottakból következőleg korántsem egyszerű különválasztani Thuróczy munkájában a renaissance vonásokat a középkoriaktól, ha egyszer különbséget kell tennünk a járulékos szépirodalmi és a lényegesen jelentő tudományos elemek közt. A kívánalomnak csak akkor tudnánk megfelelni, ha a gondolatelméket egyenként hozzá tudnók kötni a társadalmi alaphoz. A polgári történetírás ezt nem érezte feladatának, a marxista történettudomány pedig még nem foglalkozott a problémával. J. Huizinga, a két világ-háború közti időszak egyik legismertebb művelődéstörténésze megoldás gyanánt azt ajánlotta a kutatóknak, hogy a renaissanceban ne keressenek feltétlen szellemi egységet, amely egyetlen formulában össze volna foglalható, hanem a jelenségeket teljes egészükben, ellentétes vonásaikkal együtt igyekezzenek megérteni és ábrázolni (Wege der Kulturgeschichte. München 1930. 89. sk. l.). A tanácsot mint kutatási irányelvet elfogadhatjuk ugyan, a határozatlanság azonban, amely Huizinga magatartását jellemzi, való-

sággal követeli, hogy a felépítmény és az alap viszonyával nálunknál hivatottabbak foglalkozzanak.

Amíg erre sor kerül, be kell érnem Thuróczy helyének kijelölésénél annak a társadalmi csoportnak a megállapításával, amelynek számára könyvét írta. Nem az uralkodóra és legszűkebb környezetére gondolt. Ebben az esetben a királynak vagy valamelyik nagyúrnak ajánlotta volna művét. Ajánlásai egy prothonotariuszhoz és az egyik királyi bíróság köznemesi származású szakember-vezetőjéhez szólnak. Ezek voltak inspirálói és első olvasói, további olvasói gyanánt pedig hivatali társaira s ezeknek, meg önmagának rokonaira, köznemesi atyafiaira számíthatott. Hálás közönség volt ez. Szívesen forgatta a munkát, amely jellegében és stílusával éppen megfelelt igényeinek és szellemi színvonalának. Első tanulmányozói között lehetett Werbőczy is, aki olyan jól megjegyezte a könyv fejtegetéseit, hogy azokra visszaemlékezve fogalmazta meg 1505-ben a szittya dicsőségre hivatkozó rákosi végzést (1905: famam ipsius [gentis Scythice] totum orbem terrarum longe lateque diffusam ad ethera usque extulerunt — Thuróczy 251. l.: amplamque illorum [Hungarorum] famam hinc inde diffusam sidera tangere fecit; 1505: natalis soli dulcedine allecta — Thuróczy 70. l.: soli natalis, 71. l.: agri fertilitate allecta, 95. l.: natalis patriae dulcedine ductus), majd a Hármaskönyv történeti elmélkedését (Századok 65[1931] 416. l.), ily módon évszázadok generációiba beleolva mesterének felfogását. Thuróczy népszerűsége a köznemesség körében aligha lett volna oly nagy, ha munkájának színvonala jelentősen meghaladja olvasói értelmét. Mivel olvasóközönsége népes társadalmi réteg, eleve sem valószínű, hogy a könyv jellege idegenszerű, tehát modern lett volna. A legműveltebbeket az új gondolatelmék érdeklik, a köznemességet a már megszokottak. Thuróczy sokak számára volt érthető, és ez a körülmény magában is kiemeli, hogy munkája az átlagos magyar művelődési viszonyokhoz illőnek tekinthető.

Mályusz Elemér

1848 Széchenyije

A Történettudományi Intézet Tudományos Tanácsának vitája Spira György új Széchenyi monográfiájának kéziratáról

A Történettudományi Intézet Tudományos Tanácsa 1961 júniusában megvitatta Spira György „1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a” című monográfiájának kéziratát.

Az első felszólaló, Barta István nagy elismeréssel szólt Spira György munkájának egészéről: kiemelte a mű alapjául szolgáló széleskörű anyaggyűjtő munkát, Spira György stílusának formai szépségeit, jó szerkezeti felépítését és számos új ténymegállapítását. Nem tudott azonban egyetérteni a mű kiinduló koncepciójával, az 1848 márciusi Széchenyi ábrázolásával. Kifogásolta, hogy Spira György olyannak ábrázolja ezt a Széchenyt, mint aki 1848 március 14-én tudatosan, teljes meggyőződéssel a forradalom mellé áll, fenntartás nélkül egyetért Kossuthal és lelkesen vállalja a forradalom szolgálatát. Barta szerint ez a kompozíció elhomályosítja a Széchenyi és Kossuth reformiránya közötti különbséget, Széchenyt forradalmárnak tünteti fel, mellőzi az osztályelemzést és Széchenyi egészében pozitív márciusi szerepét a tényeken túlmenően megszépíti. Részletesen kifejtette ezután Barta a maga álláspontját, amely szerint Széchenyi következetesen forradalom-ellenes álláspontjában az a körülmény okozta a döntő változást, hogy Bécsben március 13-án Európa legerősebb hadserege sem tudta megakadályozni a nép forradalmát, s Széchenyi belátta, hogy a szuronyok ereje helyett Magyarországon Kossuth pártjára kell támaszkodni, mert ez az egyetlen erő, amely elejét tudja venni a tömegek véres forradalmának. Széchenyi egyetértett március forradalmi eredményeivel, mert saját reformtörekvéseinek a reméltnél gyorsabb megvalósulását látta bennük, helyeslése

azonban nem a forradalomnak, hanem a reformok megvalósulásának szolt, s közreműködésével nem továbbfejleszteni kívánta a forradalmi eredményeket, hanem legális mederben kívánta tartani az eseményeket, s mindenekelőtt elejét akarta venni egyrészt a véres népforradalomnak, másrészt a Habsburg-kapcsolatok erőszakos, esetleg véres nemzetiségi háború kíséretében történő felbomlásának. Ezek Barta szerint Széchenyi márciusi magatartásának indítékai: Széchenyi ekkor is reformer, nem pedig forradalmár, aminek Spira György tanulmánya ábrázolja.

Tilkovszky Lóránt is kifogásolta Spira azon ábrázolásmódját, amely szerint 1848 tavaszán teljes elvi egyetértés fűzte volna össze Széchenyit Kossuthal, s ez csak hónapokkal később bomlott volna meg. Véleménye szerint alaptalan az a beállítás, mintha e feltételezett elvi egyetértés arra épült volna, hogy Széchenyi megváltoztatta a forradalomról alkotott nézeteit, s revideálta saját korábbi politikáját. Széchenyi örömmel fogadta ugyan a forradalom eredményeit, de a saját politikájától idegen politikai hasárvonalak véletlen sikerének tekintette, és — Spira felfogásával ellentétben — nemcsak hogy nem azonosította magát a forradalommal, hanem kezdettől fogva annak visszaszorításán fáradozott. A márciusi fejleményekben éppenséggel saját politikáját látta igazolva: ime, ide, a „forradalmi anarchiába” vezet a békés reformok előli merev elzárkózás, illetve a követelések lázas túlhajtása. Tehát egyáltalán nem arról van szó, hogy valami „forradalmi előrelépés” következik be, mint Spira írja, Széchenyi gondolatvilágában, hanem megerősödés eddigi politikája vélt helyességében: — következetesség az elvi ellenforradalmiságban. Ennek csak látszólag mond ellent Széchenyinek a minisztériumba való belépése, s ottani egyik-másik állásfoglalása. Széchenyi számára nem volt más választás, mint akarva-akaratlan, bizonyos mértékig együttfutni a forradalmi eseményekkel, s miniszteri pozícióját is felhasználni a fékezésre. *Tilkovszky* szerint csak a források önkényes, egyoldalú felhasználásával és értelmezésével lehet a miniszter Széchenyinek olyan egyenesen forradalmi kezdeményező lépéseket tulajdonítani, mint amilyenekkel Spira munkájában lépten-nyomon találkozunk.

A továbbiakban azt fejtegette, hogy Széchenyi 1848 szeptemberi összeomlását az a felismerés okozza, hogy Bécs nem fogja méltányolni a kormányban vállalt, de elszigetelődött helyzeténél fogva ellátni nem igen tudott fékező szerepét, hanem Kossuthékkal való együttműködéséért felelősségre vonhatja. Spirával szemben úgy látja, hogy Széchenyi ezekben a sorsdöntő szeptember-eleji napokban is nem Bécsset, hanem elsősorban a forradalmat, a kossuthi irányzatot kárhoztatta, s önmagát keserűen vádolta azért, hogy alapvető elvi ellentétei ellenére bizonyos dolgokban együttment Kossuthékkal. Véleménye szerint a döblingi Széchenyi is, jóllehet teljes fájdalommasságában átérezte 1849 tragédiáját és a felújult Habsburg-önkény aljasságát, lényegében ekkor sem ismerte el a kossuthi irányzat helyességét, a szabadságharc szükségességét. Mint politikai pályája egész folyamán, most is következetesen hű maradt azon álláspontjához, hogy a Habsburg-önkény és a „forradalmi anarchia” Scyllái és Charibdysei között középuton kell vezetni a nemzet hajóját. Az egyik végletnek tekintett forradalom 1849-ben megbukott, a felújult Habsburg-önkény (a másik véglet) ellen küzdött tehát minden erejével, — az uralkodó és a nemzet valamiféle kiegyezése érdekében.

Tilkovszky szerint a szerző ebben a 48-as Széchenyiről szóló munkában nem mutatott rá — a szeptember eleji napokkal kapcsolatban — Széchenyi teljes politikai talajvesztettségére, amelyben éppen középutas poli-

tikai koncepciójának csődje nyilvánult meg, holott Széchenyi tragikus sorsa nem menthet fel bennünket helytelen politikája bírálatától. Végezetül: Spira munkája, megítélése szerint idealizáló ábrázolásával, azt sugallja, mintha Széchenyi 1848-ban és Döblingben lett volna a legnagyobb. Nekünk viszont, úgy véli, az lehet egyedül helyes véleményünk, amelyet egyébként Kossuth, Széchenyi nagy politikai ellenfele is hitelesít, hogy Széchenyi az 1820-as évek végének, az 1830-as évek elejének volt legkiemelkedőbb közéleti szereplője, legnagyobb magyarja. Nem forradalmárrá kellett volna lakkozni a reformert, nem elmosni kellett volna az 1848 tavaszi ellentéteket, hanem azt vizsgálni, hogy az elvi ellentétek ellenére mennyiben volt mégis objektíve pozitív Széchenyinek a Batthyány-kormányban való részvétele. Majd néhány példát hozott fel arra, hogy a 48-as Széchenyi pozitív vonásainak kidomborítása tekintetében sem aknázza ki a szerző teljes mértékben a fellelhető forrásokat.

Mérei Gyula véleménye szerint Spira munkája nemcsak formai, hanem tartalmi tekintetben is igen pozitíven értékelhető. A kézirat Széchenyi útját, politikai nézeteit marxista álláspontonról vizsgálja. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne volna bizonyos kérdésekben elvi ellenvéleménye. Két fő elvi kérdésben nem ért egyet Spirával. Az egyik az, hogy véleménye szerint Széchenyi ragaszkodása a Béccsel minden áron való megegyezéshez az ő eltökélt forradalom-ellenességéből és Bécs iránti illúzióiból, tehát alapvetően osztályhelyzetéből magyarázható s nem az ebből a szempontból homályos „hazaféltésből”. A másik elvi jelentőségű kérdés: véleménye szerint Széchenyi a békés, törvényes, parlamenti úton végrehajtott forradalmat nem tekintette forradalomnak, hanem reformnak. Összeomlása éppen azért és akkor következett be, amikor az augusztusi események során egyre jobban rádöbbsent arra, hogy ami Magyarországon történik, az nem egyenes folytatása annak, amit ő elkezdett, hanem más: maga a forradalom.

Mérei Gyula végül kifejtette: Barta István szavai úgy értelmezhetők, mintha Széchenyi felfogása március után lényegében megegyezett volna a konzervatívok törekvéseivel. Ezzel ő nem ért egyet. Széchenyi nem azonosult a reakcióval. Az sem áll, hogy Széchenyi akkor örült meg, amikor az igazi forradalom megindult: igazi forradalom volt március is, legfeljebb szubjektíve Széchenyi számára nem.

Andics Erzsébet véleménye szerint Spira munkája igen ellentmondásos. Az összes bíráló megjegyzések a kézirat első száz oldalára, túlnyomóan Széchenyi márciusi beállítására vonatkoznak, ahol Spira szerinte is szépíti, deformálja Széchenyi szerepét. A következő 200 oldalon a szerző már nem „filozófál”, hanem nyomon kíséri, szinte napról-napra, Széchenyi működését. A munka e része rendkívül érdekes és értékes, s megítélése szerint homlokegyenest ellentmond annak a filozófiának, amit az elején kifejt. Az első részt illetően egyetért Barta István bírálatával, hozzátéve, hogy még más kérdésekben is zavarok vannak (pl. Spira a forradalom két válfajáról beszél, úgy tűnik, mintha Széchenyi megsejtette volna a marxizmus mai megállapításait a forradalom különböző formáiról).

Széchenyi rendkívül sokoldalúan ellentmondásos személy. Ezt az ellentmondásosságot Spira nem tudta kellően megmutatni, mert azt csak osztályalapon — és nem pszichikai alapon — lehet megoldani. Persze, az sem megoldás, ha Széchenyit túlságosan közelhozzuk a konzervatívokhoz.

A munka második, mintegy kétharmad része, újra hangsúlyozza, igen értékes. Széchenyi működését ilyen részletesen és alaposan, marxista igénnyel

Spira írta meg először. E rész azért jó, mert a szerző Széchenyit oda helyezte, ahová kell: az osztályharc kellős közepébe. Spira fontolja meg az elhangzott bírálatot, mert kár volna, ha az első kisebb rész mesterkéltséggel, torzító koncepciója miatt a zömében igen értékes munka elveszne. Javasolja végül, hogy a szerző javítson a kézirat helyenként sallangos stílusán is.

Vörös Károly véleménye szerint a kézirat valóban elhomályosítja a Kossuth és Széchenyi közötti különbséget, Széchenyit túlságosan forradalmárrá avatja s nem mutatja meg eléggé osztály-kötöttségeit. Ugyanakkor hangsúlyozta Vörös Károly, hogy Széchenyi magáévá tette az 1848 márciusi vívmányokat s magatartása élesen elütött egy Babarczy vagy Zichy magatartásától. Széchenyinek — véleménye szerint — talán egy korlátozottabb forradalomfogalma volt, mint Kossuthnak. Széchenyi eljut logikusan 1848-ig, de ott meg is áll; szeptemberi összeomlása e megállásnak a következménye. Ez az álláspont talán a forradalom egyfajta „harmadik útjának” nevezhető. A nagybirtokos arisztokrácia akkor zömében nem fogadta el Széchenyi álláspontját sem, ami nem akadályozta meg abban, hogy 30—40 év múlva Széchenyit tűzze lobogójára. Vörös Károly szerint Széchenyit „a tiszta harmadik utasság” képviselőjének lehet tekinteni.

Végül hangsúlyozta, hogy ettől eltekintve, Spira alapjában helyesen mutatja be Széchenyit 1848 márciusában, s ez segíteni fogja őt abban, hogy — a bírálatokat megszívélve — a március—szeptember közötti időszakban is reális, igaz képet adjon róla.

Sinkovits István megállapította, hogy Spira György munkája nagy forrásanyagon épül, sok új meglátást tartalmaz s benne a pozitívumok túlsúlyban vannak. Abban is igaza van Spirának, hogy Széchenyi nem a veszély elmúltával csatlakozott a forradalomhoz. Barta István megállapítását — azt ti., hogy a forradalom lényegében március 13-án már eldőlt — nem osztja. Ugyanakkor Spira véleményét a forradalom két formájáról s arról, hogy Széchenyi csak a forradalom „véres” útjától félt, nem látja megalapozottnak. Spira vitatható állításai is termékenyítőek; segítenek a kérdések végleges tisztázásához.

Arató Endre, Barta István és Tilkowszky Lóránt felszólalásával vitatkozva, annak a véleményének adott kifejezést, hogy a Barta István által korábban készített tézisek Széchenyi 1848 márciusi szerepéről nagyjából hasonló képet adnak, mint Spira munkája (Széchenyi őszintén támogatta Kossuthot, fontos szerepe volt a bécsi engedmények kiharcolásában, miniszterséget vállalt stb.), s eltérnek a Barta által most elmondottaktól. A munka első részét ő is egyoldalúnak tartja. Ugyanakkor a Barta István által itt felvázolt Széchenyi-kép is egyoldalú.

Barta István közbevetette, hogy a kézirat egészéről külön lektori véleményt írt; itteni felszólalása elején hangsúlyozta, hogy ő most Spira koncepciójának, a fonákját, negatív oldalát mutatja meg. Éppen azt akarta bebizonyítani, hogy a Spira által használt forrásokból egy másik, Spirával ellentétes, ugyancsak egyoldalú Széchenyi-kép alakítható ki.

Mérei Gyula nem értett egyet Vörös Károly véleményével; Széchenyi a forradalom minden formáját elutasította. Helytelen belemagyarázás volna az a tétel, hogy Széchenyi a márciusi vívmányokkal a forradalmat fogadta el. Széchenyi nem képviselte a forradalom valamilyen „harmadik útját” sem; útja a forradalom és ellenforradalom között volt. Széchenyi valóban előrelépett március 13-án, de csak a 40-es évekbeli álláspontjához képest; a 40-es évek Kossuthját akkor sem értette meg és érte el.

Andics Erzsébet rámutatott arra, hogy a későbbi konzervatív nagybir- tokos osztály sokmindent elhallgatott Széchenyi életéből, így 1848 márciusában csak egy tisztára konzervatív Széchenyit ismert. Ebbe a hibába mi ne essünk, de forradalmárt se csináljunk Széchenyiből. Spira egy kissé ez utóbbi útra lépett, szépítette, „lakkozta” Széchenyit. Igaza van Bartának, hogy — bár egészen más alapon, mint a konzervatívok — Széchenyi számára is az volt a fontos, hogy parasztforradalomra ne kerüljön sor. De ettől Kossuth is félt.

Ránki György, az intézet tudományos titkára, csatlakozva Andics Erzsébet, Barta István és Tilkovszky Lóránt véleményéhez, annak a nézetének adott hangot, hogy, jelentős pozitívumainak elismerése mellett, szükséges a munka egyes hibáinak éles bírálata. Erre annál inkább szükség van, mert a felszabadulás óta ez az első monográfikus munka Széchenyiről, s az intézetnek felelős- ségteljesen kell eljárnia. A munka érdemeit ő sem vonja kétségbe.

Spira György válaszában hangsúlyozta, hogy a vitán elhangzott minden részlet-észrevételt alaposan meg fog vizsgálni, a koncepcióját érintő kifogá- sokat azonban nem tartotta indokoltaknak. Sok mindenben osztja Vörös Károly nézetét Széchenyi középuras, vagy „harmadik utas” voltára vonat- kozóan. Az ő felfogása abban tér el mind a konzervatív, reakciós, mind egyes marxista történészek álláspontjától, hogy szerinte Széchenyi nem valahol a feleúton állt a reakció és a haladás tábora között, hanem még a forradalom táborában helyezkedett el, habár ennek a szélső jobbszárnyán. Széchenyi nem egy kevés jót és kevés rosszat mutató politikai és emberi figura, hanem nagyon sok pozitív és nagyon sok negatív vonást viselő személyiség, s az ellenté- tes tendenciák harcukat benne magában vívják. Hogy Széchenyi mennyiben volt tudatában annak, hogy ami Magyarországon végbement, azt forradalomnak kell minősíteni — nem tartja olyan lényeges kérdésnek; csak jegyzetben vitatko- zik az eltérő álláspontok képviselőivel. Lényegesnek Széchenyi tetteit tartja. Többen kifogásolták, hogy túl sokat merít a Naplóból, túl sokat pszichologizál. Mások viszont sok mindent hiányoltak a Naplóból, nagyjából olyan utalá- sokat, amelyek — szerinte — a kéziratban benne vannak. A Széchenyi belső, lelki életével való foglalkozás sok új nehézséget, műhely-problémát jelentett. Igaz, a Napló egyoldalú képet ad Széchenyiről; a másik oldalt tetteinek tükrében lehet megismerni. A reakciós, polgári történetírás egyoldalúan a Naplót állította előtérbe. A konzervatív Széchenyi-képpel azonban csak úgy szállhatunk vitába, ha az ő egyoldalúságukkal nem egy másik egyoldalúságot állítunk szembe, ha tehát tudomást veszünk a Széchenyit zaklató kérdésekről.

Tilkovszky Lóránt közbevetette: nem arról van szó, mintha a Naplóra nem kellene támaszkodni. De Spira ezt egyoldalúan, kialakított koncepciójának megfelelően tette.

Spira György fenntartja véleményét, hogy ő a Napló anyagát helyesen, a történeti összefüggések szem előtt tartásával használta. Egyes bírálói viszont ismét csak egyoldalúan a Naplót vették figyelembe. Ami márciusi maga- tartását illeti, nem szabad elfelejteni, hogy Széchenyi — elsősorban az európai forradalmak hatására — válaszut elé került. Hogy melyik utat választja, nem volt eleve megírva a sors könyvében, s Széchenyi akkor a helyes utat válasz- totta. Ez volt a maximum, amit el tudott fogadni, de ezt elfogadta, magáévá tette, s ezzel igenis meghaladta saját harmincas évekbeli álláspontját. A forra- dalom útján azután nem tudott tovább haladni, de nem lépett az ellenforrada- lom útjára sem, s éppen ez a felemás helyzet magyarázhatja meg egyedül szép-

temberi összeomlását. A tanulmány első fejezete valóban elűt a továbbiaktól, ennek oka azonban az a törés, amely magában Széchenyi pályájában volt megfigyelhető március után.

Molnár Erik, az intézet igazgatója zárószavaiban megállapította, hogy a Tudományos Tanács vitájának az volt a célja, hogy a kézirattal kapcsolatban többé-kevésbé egységes álláspont alakuljon ki. A fő kérdésekben az nagyjából ki is alakult. Valóban: Spira egyes pontokon erősen vitatható képet ad Széchenyi márciusi magatartásáról. A munka első részében a szerző nem érvényesíti következetesen az osztály-szemléletet. Emellett a Tanács egyhangúan elismerte a munka komoly értékét. Végül Molnár Erik annak a reményének adott kifejezést, hogy Spira György a kéziratot a bírálatok alapján még javítani fog, s a munka rövidesen az olvasók kezébe kerül.

(L. M.)

HÍREK

A Történettudományi Intézet Tudományos Tanácsa a közelmúltban megvitatta és jóváhagyta az Intézet 1961. évi munkájáról szóló jelentést, valamint az 1962. évi munkatervet.

*

Az Intézet legújabbkori osztályán az elmúlt hónapokban több érdekes vita zajlott le: 1961 októberében Ujhelyi Szilárd referátuma alapján Szabó Dezső értékeléséről, novemberben a „magyar középosztály” történeti szerepéről, decemberben pedig Korom Mihály: A faszizmus bukása Magyarországon. A népi demokratikus átalakulás feltételeinek létrejötte 1943—45. c. könyvéről. A szabad eszmecsere formájában tartott viták nagy érdeklődést váltottak ki a legújabb korral foglalkozó történészek körében.

Az SzKP XXII. Kongresszusának anyagát a Történettudományi Intézet munkatársai 1962 első hónapjaiban részletesen feldolgozzák. Külön ankéton vitatják meg „Az SzKP XXII. Kongresszusa és a történettudomány feladatai” c. témát.

*

A Történettudományi Intézet MSzMP alapszervezete 1961 decemberében tartotta meg vezetőségválasztó taggyűlését. A taggyűlési beszámolót, amely részletes elemzést adott a pártszervezet kétéves munkájáról, élénk vita követte. A pártszervezet a következő munkatársakat választotta az új vezetőségbe: Kővágó László (titkár), Jemnitz János (szervező titkár) és Lackó Miklós (agit. prop. felelős).

Határainkon túl

CSEPRÁKOV V.

Lenin imperializmus-elmélete és a kapitalizmus általános válságának új szakasza

(Kommunyiszt, 1961. 2. sz. 23–39. l.)

A leninizmus nagysága és alkotó ereje abban rejlik, hogy a kommunista pártok révén állandóan továbbfejlesztve képezi a proletariátus tudományos elméletét, a cselekvés vezérfonalát. A leninizmus egyik alapvető része a lenini imperializmus-elmélet, amely kiegészült a modern imperializmusban és kapitalizmusban végbemenő folyamatok vizsgálata során nyert új tudományos adatokkal, alapot ad a munkásosztály és kommunista élcsapata számára a helyes politika és taktika követéséhez.

Lenin, összehasonlítva a XX. század első két évtizedét a XIX. századdal, kimerítően jellemezte az imperializmust, a legújabb, magasan fejlett, az érett és túlértett kapitalizmus gazdasági viszonyainak rendszerét. Lenin zseniálisan felismerte az imperializmus további sorsát, az új ellentétek keletkezését, a kapitalista rendszer pusztulásának elkerülhetetlenségét. A történelmi fejlődés igazolta Lenin megállapítását.

Lenin meghatározta a kapitalista társadalom széthullásának kezdetét, s kidolgozta az imperializmus általános válságának, a kapitalista világrendet teljes egészében, gazdasági, politikai és ideológiai téren egyaránt átható válságának elméletét.

A kapitalizmus általános válsága fejlődése során két szakaszt tett meg: Az első szakasz az első világháború idején kezdődött és Oroszországnak a kapitalista rendszerből történő kiválása következtében bontakozott ki; a második szakasz pedig a második világháború idején indult, s azt követően számos európai és ázsiai ország vált ki a kapitalista rendszerből. Mindkét szakasz az imperialista burzsoázia pozícióinak egyre fokozódó meggyengülését tükrözi.

A kapitalizmus általános válságának jelenlegi, harmadik szakasza a világban végbemenő hatalmas jelentőségű minőségi ugrások következtében az 50-es évek közepén vette kezdetét. Kiváltó okai: az imperializmus gyengülése, a két világrendszer közötti erőviszony döntő jelentőségű megváltozása a szocializmus javára, a gyarmati rendszer széthullása, valamint a kapitalista rend szilárdságának csökkenése, ellentéteinek fokozódása. A szocializmus, a béke, s a nemzeti felszabadító mozgalmak erőinek a békés és jobb jövőért történő harcosszerveződése tovább fokozza az imperializmus gyengülését.

Külön hangsúlyozni kell, hogy a kapitalizmus általános válságának első két szakasza világháborúhoz fűződik, míg a jelenlegi szakasz sajátos vonása az, hogy nincs kapcsolatban világháborúval. A kommunista és munkáspártok értekezletének nyilatkozata az általános válság új szakaszát így jellemzi: „Ennek a szakasznak az a sajátossága, hogy nem világháborúval kapcsolatban alakult ki, hanem a két rendszer versenye és harca, az erőviszonyoknak a szocializmus javára való mind nagyobb megváltozása, az imperializmus valamennyi ellentétének fokozott kiéleződése közepette alakult ki, olyan viszonyok között, amikor a békeszerető erőknek a békés egymás mellett élés megvalósításáért és megszilárdításáért vívott sikeres harca meggátolta az imperialistákat abban, hogy agresszív cselekedeteikkel megzavarják az általános békét, olyan viszonyok között, amikor fellendülőben van a nagy néptömegek harca a demokráciáért, a nemzeti felszabadulásért és a szocializmusért.”

A XX. század második felében az imperializmus olyan új, sajátos történelmi feltételek között létezik, ill. pontosabban, fejezi be létét, amelyek alapvetően különböznek a fejlődése korai szakaszában, a múlt század végén és a század elején fennállott viszonyoktól. E kései imperializmus egy sor sajátos vonással rendelkezik:

1. Ez már nem egységes, mindent átfogó, hanem jelentős mértékben csonka rendszer. A kapitalizmus körforgásából már sok ország kivált és a Szovjetunióval együtt létrehozta a szocialista államok világrendszerét.

A kapitalizmus általános válsága ezen minőségileg új szakaszának megindulásához a döntő lökést a következő tényezők szolgáltatták: A szocializmus győzelme egy sor

európai és ázsiai országban; a kapitalista restauráció társadalmi-gazdasági lehetőségeinek megszűnése nem csupán a Szovjetunióban, de a népi demokratikus országokban is; a szocialista tábor fokozódó egysége és ereje, valamint a kapitalizmussal folytatott gazdasági versenyben a szocializmus által elért sikerek. Az imperializmus pozícióinak gyengülési folyamata állandónak tart. A kapitalizmus meggyengülve került ki a második világháborúból, míg a szocializmus tért hódított és megerősödött. A háború utáni időszak még ideiglenes, részleges stabilizációt sem hozott az imperializmus számára, szemben az első világháború utáni időkkel.

Nemzetközi viszonylatban mindinkább megmutatkozik a szocializmus erőinek az imperializmus erőivel szembeni fölénye. Területük kiterjedését és a lakosság lélekszámát tekintve, az imperialista államok lényegében már elmaradnak a szocialista államok mögött; a gazdasági potenciált tekintve pedig a szocialista államok utolérlik az imperialista országokat, noha az európai szocialista országok többsége a múltban elmaradt az iparilag leginkább fejlett kapitalista országoktól, az ázsiai szocialista országok pedig nemrégben még gyarmati és félgymati sorban voltak.

A békés egymás mellett élés, amely — mint ismeretes — magában foglalja a két rendszer gazdasági versengését és harcát, fontos feltétele a szocialista rend győzelmének. Ezt alátámasztja a Szovjetunió és az USA fejlődési eredményeinek összehasonlítása. Az ipari termelés átlagos évi növekedési üteme 1954 — 1960 során: a Szovjetunióban 11,1%, míg az USA-ban 2,4% volt.

A szocialista országok ipara 1959-ben hatszor annyit termelt, mint 1937-ben. Ugyanakkor a kapitalista országok ipari termelése alig több, mint az 1937. évi kétszerese. A szocializmussal folytatott gazdasági versengésben tehát állandóan gyengülnek az imperializmus pozíciói.

A kapitalizmus nem vezető ereje többé a társadalmi fejlődésnek, mint a múltban, amikor leigázta a világot, hogy a maga képére alakítsa azt. Napjainkban a történelmi haladás jegyében a szocializmus gazdasági és politikai rendje, ideológiája, kultúrája és életmódja gyakorol egyre erőteljesebb hatást a világban végbemenő folyamatokra.

A szocialista rend nagy életéről és dinamikájáról tanúskodik az a tény, hogy a (XV. században keletkezett) kapitalista termelési módnak négy évszázadra volt szükségéhez ahhoz, hogy világrendszerre váljék, míg a kimúlóban levő kizsákmányoló rend erős ellenállásával is megküzdeni kényszerülő szocialista termelési mód mindössze négy évtized alatt is már erőteljes világrendszerre vált.

A szocialista világrendszer mind döntőbb tényezője a társadalmi fejlődésnek: fontos alkotó eleme a világot megváltoztató forradalmi folyamatnak. Az emberiség történetének menetét a szocialista világrendszer roppant erősödése, a nemzetközi munkásosztály harca, s az imperialista világrendszer fokozódó bomlási folyamata jellemzi.

2. A gyarmati rendszernek a nemzeti felszabadító mozgalmak csapásai alatt bekövetkező széttrése, szétesése során az imperializmus olyan új, objektív antiimperialista erővel találja magát szemben, amely nem csupán összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint a gyarmati időkben volt, hanem (és ez nagyon lényeges) politikailag független államokká is szerveződött.

A gyarmati rend romjain keletkezett ifjú államok gazdasági és politikai fejlődése természetesen feltétlenül antiimperialista jellegű. Az égető szocialista problémák megoldatlansága, az iparosítás, az általános életszínvonal jelentős emelésének szükségessége imperialistaellenes harcra ösztönzi e felszabadult, de gazdasági téren elmaradt országokat, tekintve, hogy az imperializmus minden módon akadályozza fejlődésüket. A szocialista országok segítséget nyújtanak ezeknek a fiatal, nemzeti államoknak hazai iparuk kialakításához, nemzeti gazdasági életük fejlesztéséhez, támogatják politikai és gazdasági függetlenségükért folytatott harcukat.

Az ázsiai, afrikai és latin-amerikai népek, melyek eddig csupán az imperializmus nemzetközi politikájának játékszerei voltak, „az új élet önálló résztvevőivé, alkotóivá” emelkedtek — mint ezt már Lenin előre látta.

A szocialista világrendszer létezésének s a nemzetközi munkásmozgalom fellendülésének körülményei között Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában végbemenő folyamatok világpolitikai és az imperializmus forradalmi lerombolásának aktív tényezőivé változtatják ezeknek az országoknak a néptömegeit.

3. Egyre erőteljesebb a munka és a tőke közötti óriási harc. Mind több akciót indítanak a dolgozók a béke, a nemzeti függetlenség, a demokrácia és a szocializmus védelmében. A belgiumi általános sztrájk — a belga munkásosztály nagyszerű csatája, — a monopóliumok, az állami monopólikapitalizmus egész rendszere, a fegyverkezési hajszája és a gyarmati rend elleni nemzetközi munkásmozgalom újabb fellendülését jelzi. Mélyülnek az ellentétek a monopóliumok és a nemzet egésze között. Folyik a harc a mono-

póliumoknak a polgári demokrácia felszámolását célzó törekvése ellen; a polgári politika és ideológia mély válságban van.

4. A kapitalizmus általános válságának elmélyülése következtében a monopol-kapitalista országokban különösen éles belső folyamatok eredményeképpen a monopol-kapitalizmus állam-monopolkapitalizmussá vált; fokozódtak ellentétei, gyengült az egész imperialista rendszer.

Az állam-monopolkapitalizmus uralma fokozza az általános válságot

Lenin sohasem holmi megkövült jelenséggént, hanem mindig mozgásában vizsgálta az imperialista kapitalizmust, hangsúlyozva, hogy az imperializmus alapvető vonása, lényege a monoóliumok léte. Megállapította, hogy a kapitalista fejlődés „előrehaladt a kapitalizmustól az imperializmusig, a monoóliumtól az államosításig” (Művei 24. köt., 240. l.).

A korai imperializmus lényegében magán monopolkapitalizmus volt. A jelenlegi, kései imperializmus — állami monopolkapitalizmus.

Az állam-monopolkapitalizmus jelentkezési formái:

1. Egy sor vállalat, bank, egész iparágak és a közlekedés, az össz-monopol-tőke érdekében megfelelően egyes részvénytársaságok formájában közvetlenül alárendelődik a burzsoá államapparátusnak (állami és magán-monopol-tőke részvételével).

2. A monoóliumoknak nyújtott hatalmas állami megrendelések, „a kincstári munkák”. Az USA-ban pl. az állami felvásárlás 20,4%-át képezi a brutto nemzeti jövedelemnek.

3. A monoóliumok új tőkebefektetéseinek pénzügyi lehetőségeit növelő állami támogatások és jelentős adókedvezmények.

4. A gazdasági élet kormányzati szabályozásában és ellenőrzésében. Ezen intézkedések lényege a munkásosztály kizsákmányolásának fokozása s a nemzeti jövedelemnek a monoóliumok javára történő újrafelosztása.

Osztály- és társadalmi tartalmát, uralkodó termelési és tulajdonjogi viszonyait tekintve az állam monopolkapitalizmus továbbra is ugyanaz a monopolkapitalizmus; a monoóliumok uralmát jelenti, csupán azzal a különbséggel, hogy a monoóliumok fokozottabban összefonódnak a burzsoá állammal. A monoóliumok uralma s az állam megnövekedett szerepe a termelés társadalmasításának messze előrehaladt folyamatáról tanúskodik. E társadalmasítás azonban a kapitalizmus talaján, a kizsákmányolás talaján történt, tehát a kisajátítás magánjellegű maradt, amennyiben a termelés társadalmi eszközei továbbra is a monopolisták kicsiny csoportjának magántulajdonát képezik, azaz ez a kicsiny csoport használja fel azokat, saját érdekében megfelelően. Figyelemre méltó a monoóliumok profitjának és extraprofitjának növekedése is. A külföldi sajtóban nemrégiben napvilágot látott statisztikai adatok révén megállapíthatjuk, hogy a 200 legnagyobb monoólium (köztük 100 amerikai, 34 angol, 20 nyugat-német, 18 francia és 8 kanadai) 1958-ban 10%-kal több profitra tett szert, mint az előző esztendőben.

A főbb kapitalista államokban a monopolista oligarchia kulcspozíciót élvez. Az államapparátus a monopolista oligarchia aktív eszköze. Az állam felhasználása rendkívüli méretekben megnövelte a monopolista oligarchia hatalmát. Az államapparátus mind inkább egybeolvad a monoóliumokkal. Példaképpen idézhetjük az USA kormánynak összetételét. A kulcspozíciókat olyan személyek töltik be, akik szoros kapcsolatban állnak az amerikai finánc-tőke bázisát képező monoóliumokkal. Dillon, a „Dillon, Reed & Co.”, a Wall-Street értékpapírelhelyezéssel foglalkozó egyik legjelentősebb társaságának elnöke, pénzügyminiszteri tárcát kapott; Robert McNamara, a „Ford Motor Co.” elnöke lett a hadügyminiszter; a hadügyminiszter külügyi referensévé egy new-yorki pénzembert, Paul Nitze-t nevezték ki; Dean Rusk külügyminiszter kapcsolatban áll Rockefellerrel és korábban vezetője volt a „Rockefeller Fond”-nak; a kereskedelemügyi miniszter, Hodges alelnöke a „Marshall Field”-textilgyárak trösztjének; az igazságügyminiszter — Robert Kennedy, az elnök bátyja, mindketten milliós család fiai.

Az állam-monopolkapitalizmus csupán fokozat a kapitalizmus imperialista stádiumán belül, a monopolkapitalizmus új formája, amely abban különbözik a megelőző, magánmonopolista formától, hogy —

— végbement a monoóliumok (fináncoligarchia) és a kapitalista államapparátus erőinek összefonódása, összenövése, eggyé válása,

— a tőke újtermelési folyamata, következésképpen az értéktöbbletnek a monoóliumok részéről történő kisajátítási folyamata is a gazdasági funkciókat öltött állam közvetlen felhasználásával történik,

— különös erővel jelentkeznek a megnövekedett termelőerők és a kapitalista termelési viszonyok közötti kibékíthetetlen ellentét,

— melyül a kapitalizmus általános válsága, fokozódik az elnyomott népek harca a gyarmati rendszer ellen, a munkásosztály és minden nép harca a monopoltöke ellen,

— a monopoltöke bázisáról elérhető legmagasabb fokán áll a munka és a termelés társadalmasítása, tanúsítva, hogy történelmileg szükségszerűvé vált a kapitalista termelési viszonyoknak szocialista termelési viszonyokkal történő felváltása.

„Az állammonopolista kapitalizmus erősítve a monopóliumoknak a nemzet élete feletti hatalmát, a monopóliumok és az állam erejét egységes mechanizmussá egyesíti abból a célból, hogy megmentse a tőkés rendszert és maximálisan növelje az imperialista burzsoázia profitját a munkásosztály kizsákmányolása és a lakosság széles rétegeinek kifosztása útján” — hangzik a kommunista és munkáspártok képviselőinek értekezletén elfogadott Nyilatkozat.

Az állammonopolkapitalizmus fejlődése — ellentéteket hord magában. Midőn mozgósítani óhajt minden gazdasági, politikai és ideológiai jellegű tényezőt a világban magát túlélt kapitalista rendszer létének meghosszabbítása érdekében, objektíve előkészíti — és nem tudja nem előkészíteni — az elkövetkező szocialista társadalom anyagi bázisát, elmélyíti és élezi a kapitalizmus általános válságát.

Az imperializmusnak a XX. század első negyedében Lenin által feltárt alapvető gazdasági ismérvei teljes egészükben fennmaradnak a XX. század második felének kapitalizmusában is. Sőt, a jelenlegi, kései imperializmusban mutatkozó új jelenségek csupán folytatásai és fejleményei ugyanazon jegyeknek, egyes esetekben kiegészülve, más esetekben módosulva.

A monopolkapitalizmus állam-monopolkapitalizmussá vált, az imperializmusnak Lenin által feltárt lényege, természete, jellemző vonásai azonban változatlanok maradtak.

I. Lenin megállapította, hogy a monopóliumok a gazdasági élet fontos alapelemét képezik, feltárták erejüket és jelentőségüket az első világháború előestéjén. Napjainkban a monopóliumoknak a gazdasági és politikai életben játszott szerepe annyira jelentős, hogy az imperialista országok gazdasági életének fő, döntő alaptényezőjét képezik. Hatalmuk megnyilvánul a termelés, a pénzügy, a kereskedelem, a közlekedés, a mezőgazdaság területén; magukhoz ragadták a nyersanyagforrásokat, a piacokat, a tőkebefektetési zónákat, hatalmuk alá vetették a tudósokat és a kutató tevékenységet.

A monopóliumok gazdasági hatalmáról némi elképzelést nyújtanak az alábbi adatok. Az USA-ban 325.000 corporation-t (részvénytársaságot) találunk a feldolgozó iparban. Ezek közül az 500 legnagyobb foglalkoztatja az ipari munkások 50%-át, s az ipari társaságok egész aktívájának 59%-át bírják.

Nyugat-Németországban 333 részvénytársaság (az összesnek alig több, mint 10%-a) tartja kezében a részvénytársaságok teljes alptökéjének 81,7%-át.

Angliában az 500 legnagyobb monopólium tartja ellenőrzése alatt az ország gazdasági tevékenységének több, mint a felét. Ezek közül 50, „az ötven óriás klubja”, kapja Angliában, valamint az Anglia határain túl tevékenykedő valamennyi angol társaság bruto profitjának egyharmadát.

Franciaországban 100 tröszt irányítja a gazdasági életet. A részvénytársaságoknak mindössze 11%-a kapja az összprofit 84%-át.

Olaszországban a magasfokú monopolista koncentráció az ipar jelentős részénél nagymértékű technikai és termelési elmaradottsággal párosul. 1958-ban a 10 milliárd líránál nagyobb tőkével rendelkező részvénytársaságok 0,23%-a rendelkezett valamennyi részvénytársaság össztökéjének felével.

A magánmonopóliumok hatalma jelentős mértékben növekszik, mivel szoros kapcsolatban állnak a Lenin által „államkapitalista monopóliumok”-nak nevezett állami vállalatokkal. Napjainkban az imperialista országok gazdasági életében rendkívül fontos szereppel és jelentőséggel bírnak az állami vállalatok.

Az állami tőkebefektetés aránya az ipari össztőkebefektetésen belül, %-ban :

Anglia	20,1	Franciaország	30
Nyugat-Németország	14	Olaszország	36,1

Az USA-ban mintegy 20.000 állami, főleg katonai jellegű vállalat van. Ezek aktívája 12 milliárd dollárt tesz ki.

Külön hangsúlyozni kell, hogy nem az a döntő, ki az állami vállalat névleges tulajdonosa, hanem az, kinek származik abból gazdasági haszna. Az állami tulajdon — a monopóliumok gazdasági és politikai uralmának körülményei között — kifejezetten monopól-tulajdon, amennyiben csupán a monopóliumok nyernek abból hasznot.

II. A bankügy fejlődése során a bankok szerény közvetítőkből mindenható monopolistákka nőnek. E monopolisták szerepe napjainkban igen jelentőssé vált. Az USA-ban pl. 1920-ban 30.000 kereskedelmi bank volt, 1955-ben pedig — 14.000. Ugyanakkor 1957-ben a bankok 50%-a rendelkezett az ország valamennyi kereskedelmi bankjánál elhelyezett betétek kb. 38%-ával. Oriásira, 21%-ra emelkedett a bankok részvétele a részvénytőkében. (1900-ban nem haladta meg a 8%-ot). A hitelintézetek kezében van az államadóssági kötvények több, mint $\frac{2}{3}$ része (1919-ben — $\frac{1}{3}$ része).

III. Jelentősen előrehaladt a bank- és az ipari tőke összefonódása, ill. az e bázisra támaszkodó fináncetőke és fináncoligarchia kialakulása. Az USA gazdasági életében pl. nyolc nagy fináncsoport uralkodik. Még inkább elterjedt az a „részvételi rendszer”, amelyet Lenin — a fináncoligarchia uralmának meghatározása során — döntő jelentőségűnek tartott. Kiterjedt és megerősödött a bank- és az ipari monopóliumok vezetőinek személyi uniója. Az USA-ban 400 gyáros és bankár bírja az össztőke $\frac{2}{5}$ része felett rendelkező 250 legnagyobb részvénytársaság igazgatói pozícióinak egyharmadát.

IV. A jelenlegi helyzet további sajátos vonása az, hogy a tőkekivittelt jelentős mértékben közvetlenül az állam hajtja végre, ill. az állam vállal érte kezességet. A külföldön elhelyezett amerikai tőke egyharmada (1959-ben) az USA kormányáé (1939-ben — 0). A külföldön elhelyezett tőkének legnagyobb része az USA-é (98 milliárdból 54), s úgyszintén a befektetett tőke után nyert profit túlnyomó része is. Az USA a kapitalista világ legfőbb kizsákmányolója.

V. Lenin megállapította, hogy a legnagyobb monopolista szövetségek között világméretben kötött megállapodások a tőke és a termelés világméretű koncentrációjához vezető új lépcsőfokok, nemzetközi kartellek létrejöttét eredményezték. Supermonopóliumok alakultak. Napjainkban a világnak a tőkés szövetségek közötti felosztása már államközi megállapodások útján is történik, (ilyenek pl. az „Európai Szén- és Acélközösség”, a „közös piac”, „az európai szabadkereskedelmi egyesülés”) s az állammonopoltőke ezekben nyilvánítja ki akaratát a nem-szocialista világ küzdőterén.

VI. A világalraelmi törekvések a kapitalista világ újrafelosztásáért folytatott állandó egymás közötti harcra ösztönzik a főbb imperialista államokat.

Napjainkban az imperialista körök egyik jellemző vonása az, hogy új formákat keresnek a volt gyarmati és függő országok gazdasági és politikai leigázásához, volt piacaik megtartásához és újak szerzéséhez. Az imperialista országok igyekeznek megtartani és megerősíteni „befolyási övezeteiket”: Anglia — a font-sterling zónát, Franciaország — a frank-zónát, Belgium, Hollandia, Portugália és más gyarmattartó országok — a saját „támaszpontjaikat”.

A világalraelmra törő amerikai imperializmus — melyet nem elégít ki a saját „dollár-övezete” (Latin-Amerika, Kanada) — a nyugat-európai országok erős és elszánt vetélytársaként jelentkezik. A gyarmattartó hatalmak blokkját vezető amerikai imperializmus arra törekszik, hogy befolyása alá vonja az újonnan alakult nemzeti államok gazdasági életét, hogy ezekben az államokban megszilárdítsa a továbbiakban politikai befolyását is.

A gyengén fejlett országok leigázásának „hagyományos” gazdasági módszereihez az utóbbi időben a tőke kivételnek új módszere csatlakozott: az ún. „technikai segítségnyújtás”. Az imperialista államok „technikai segítségnyújtása” lényegében a behatolás módszere. A „beruházási megállapodások” nem mások, mint a gyenge és függő országokra kényszerített kizsákmányoló egyezségek.

Kétségtelen azonban, hogy a szocialista világrendszer jelenléte, az imperializmus pozícióinak általános gyengülése s az elnyomott népeknek független nemzeti fejlődésükért folytatott hősi harca ellensúlyozza az imperialista hatalmak terjeszkedési terveit.

Fokozódott a kapitalizmus parazita és rothadó jellege

A jelenlegi kapitalista világrendszert a hanyatlás és a bomlás folyamata jellemzi

a) A kapitalista világban rendkívül kiéleződött a termelő erők és a termelési viszonyok konfliktusa. A végbement tudományos-technikai forradalom s a munkások termelési szakképzettségének tökéletesedése következtében jelentősen megnövekedett termelő erők — még inkább mint valaha — a megfulladás veszélye fenyegeti a kapitalista burokbán. Az imperialista kapitalizmus a társadalmi fejlődés fékezőjévé vált. A monopóliumok nyomán elkerülhetetlenül bekövetkező pangási és rothadási tendencia különösen szembetűnő napjaikban. Természetesen, a kapitalista országok tudománya és technikája így vagy amúgy azért fejlődik, bár rengeteg nehézséget szül s tengernyi bajt okoz a lakosságnak ez a kapitalista technikai fejlődés. Vegyük például a termelés automatizálásának példáját. Milyen nehezen megy végbe ez a folyamat a kapitalista or-

szágokban, ahol — a szocializmustól eltérően — munkanélküliséget vált ki. A világban végbemenő tudományos-technikai forradalom számára szűknek bizonyulnak a kapitalista keretek, tehát — társadalmi ellentéteket támasztva — megingatja a kapitalista rendszert. A fejlődés egész menete azt bizonyítja, hogy a legújabb technika — a kommunizmus technikája.

A kapitalizmus uralma nélkül a nem-szocialista országok számos feladatukat azonnal meg tudnák oldani s több más feladatuk számára is nyitva állna minden út a megoldáshoz.

b) A világban végbemenő technikai forradalommal kapcsolatosan beteges eltolódás figyelhető meg a kapitalista országok iparának struktúrájában. A kapitalista országok számos olyan iparággal rendelkeznek, amelyek már az első világháború előtt megvoltak: szén-, textil-, vasúti közlekedés. Új iparágak is vannak, amelyek az első világháború után lendültek fel: a gépkocsi- és repülőgépgyártás, vegyipar. És végül vannak olyan új iparágak, amelyek a második világháború folyamán fejlődtek ki: ilyenek az elektronika, a polimerek kémiai stb. A jelenlegi periódus sajátos vonása az, hogy míg a XIX. században, sőt még a korai imperializmus szakaszában is, ha az élenjáró iparágak hátterbe is szorították a régieket, nem vezettek azok hanyatlásához, most azonban a legújabb iparágak fejlődése a régi iparágak rovására történik, s az újak is egyhelyben topognak. Mindennek következtében mélyül a kapitalista termelés anarchikus jellege.

c) A kapitalizmus rothadó és parazita jellegéről tanúskodik a kapitalista gazdasági élet fokozódó ingatagsága s a számos és különböző gazdasági megrázkódtatás is.

A ciklikus túltermelési válságok továbbra is elkerülhetetlen kísérői a kapitalizmusnak, ha bekövetkezési idejük rendje és jellegük meg is változott. Nem helytállóak a háború utáni kapitalizmus harmonikus, azaz nem-ciklikus, továbbá a megrekedt, azaz ismét csak nem-ciklikus fejlődéséről szóló elképzelések sem. Miben rejlik a jelenlegi túltermelési válságok sajátos vonása? Mindenekelőtt — gyakoribbakká váltak. A kapitalizmus praemonopolista szakaszában a válságok hozzávetőlegesen tízévenként ismétlődtek. A korai imperializmus korában (1900—1929) a válságok átlagosan hétévenként ismétlődtek, míg a kései imperializmus idején (1948—1961) a világ termelésének mintegy felét produkáló USA-ban a válságok már 3—4 évenként jelentkeznek. Ezenkívül az USA-ban a háború utáni válságok az elmélyülés tendenciáját mutatják.

Év	Az ipari termelés hanyatlása
1948—1949	8%
1953—1954	10%
1957—1958	14%

Az USA — e legerősebb kapitalista ország — elegendő nyersanyaggal rendelkezik. Jelentős az üzemekívül helyezett, tétlenül álló munkapadoknak és gépeknek a száma is (a termelési kapacitás 20%-a nincs megterhelve). A munkások milliói vágnak munka után. A lakosság alapvető szükségletei terén is igen sok igény marad kielégítetlenül. A létfenntartás ugyanakkor drágul, magasra szöktek az élelmiszerek és a ruházati cikkek árai, felemelték a lakbéreket, minek következtében csökkent a dolgozók vásárlóképesége, azaz végeredményben az áruk eladatlanok maradtak, a termelés csökken. Ime — a kapitalista rendszer egyik legszembetűnőbb fonák vonása.

Egy sor ország, s köztük elsősorban az USA, gazdasági élete kikerült a rövid ideig tartó fellendülés fázisából, s a válság szakaszába lépett. Az USA termelése az elmúlt év utolsó öt hónapja alatt 7%-kal csökkent. A válság különösen erősen érintette a kohóipart. 1961 januárjában az USA kohóipara csak 38,6%-ban vette igénybe termelési kapacitását acéolvastáshoz. A munkanélküliség január közepére hivatalos adatok szerint már 5,5 millió embert érintett (az összmunkaerő 7,6%-át), Ezenkívül mintegy 1,5 millió munkást csak csökkentett munkaidőben foglalkoztattak.

Angliában 1960 tavaszán kezdődött a pangás, sőt a termelés csökkenése. Egyre inkább szemmel látható, hogy az ország gazdasági élete nehéz szakaszba lép — hangzik az „Economic Review” című angol folyóirat következtetése. Lelassult az ipari termelés Nyugat-Németországban, Olaszországban és egy sor más kapitalista országban is. Pedig a válság még csak most kezdődik.

A ciklikus túltermelési válságokkal egyidejűleg különböző jellegű valuta- és költségvetési válságok, a fizetési- és kereskedelmi mérleg válságai, nyersanyagválságok

s mezőgazdasági válságok marcangolják a kapitalista gazdasági életet. A kapitalista világ nem tud kilábalni az inflációs válságból, amely hol kiéleződik, hol enyhül, de állandó kísérője napjaink imperializmusának.

A kapitalista világban valuta-válság állt be. 1957-ben az USA állami páncélpincében, a Knox-erődben, 23 milliárd dollárnyi aranyat őriztek. Mostanában ebből csak 17.620 millió maradt ott. A külföldi katonai kiadások több mint 5 milliárdnyi aranyat emésztettek fel. Esett a dollár vásárlóképesége is: mindössze 47 centet ér. A dollár lényegében féldollárrá vált.

d) Növekedőben van az imperialista országok parazita elemeinek száma. A tőkés osztály nagy része értékpapírjainak jövedelméből élő, tipikus járadékélvezővé vált. Az a tény, hogy a nagy vállalatok fizetett tisztviselők által irányított részvénytársaságok kezébe kerültek, sőt egy sor vállalat az állam tulajdonába ment át, szembeszökően bizonyítja azt, hogy a burzsoázia feleslegessé vált a modern termelőerők irányításában. A kapitalista termelési mód magukat a kapitalistákat a felesleges emberek csoportjába szorítja.

e) Erősödik a militarizmus. A nemzeti jövedelemnek mind nagyobb részét fordítják hatalmas hadseregek fenntartására, fegyverkezési hajszára. Ez a jelenség a kapitalizmus rothadásának egyik szemléletes jele. Az USA-ban a tudósok és mérnökök több mint egyharmada a hadiiparban nyer foglalkoztatást. Nem kevesebb, mint 5 millió ember közvetlenül és teljes egészében a fegyverkezési hajsza megvalósításán dolgozik. A nagyobb kapitalista országok össztermelésének 15–20%-át a haditermelés alkotja.

A kapitalizmus az ember alkotó szellemét az emberiség ellen fordítja, a tudomány felfedezéseit pusztító háború borzalmas eszközévé teszi. A kapitalizmus eltorzította a termelés értelmét. Anyagi javak helyett a pusztítás eszközeit gyártja. Az imperializmus gazdasága a pusztítás gazdaságává lett, a kapitalizmus pedig a maga teljes egészében — emberiségellenes rendszeré.

A rothadás az imperializmus jelenlegi legfőbb országában, az Amerikai Egyesült Államokban jelentkezik a legerőteljesebben. Az USA-monopoltőke képtelen kihasználni a meglevő termelőerőket. A leggazdagabb kapitalista ország a nagymértékű, krónikus munkanélküliség országává vált. Állandósult az ipar részleges kihasználatlansága. A dolgozók életszínvonalának terhére roppant mértékben megnövelték a katonai költségvetést. Ennek ellenére a háború utáni esztendőkből lelassult a termelés növekedésének üteme, alig múlta felül a lakosság szaporodását (az 1954—1960 évek folyamán a lakosság átlagosan 1,7%-kal, a termelés pedig 2,4%-kal növekedett). Az ipari termelés egy főre eső növekedése ezekben az években mindössze 0,7%. Az USA gazdasága militarista gazdasággá deformálódott. Az 1961/1962. évi állami költségvetés-tervezet szerint a 80,9 milliárd dollárból a közvetlen katonai kiadások 47,4 milliárd dollárt, azaz 58%-ot emésztettek fel. Az USA szövetségi kormánya által teljesített felvásárlások 85%-át hadianyagok képezik.

A kapitalizmus általános válsága idején az imperializmus még agresszívebbé vált. Az imperializmus agresszívebb azért, mert élén az amerikai imperializmus áll, mert az újjáéledő nyugat-német imperializmus revansista terveket melenget, mivel az egyre újabb sikereket arató szocialista világgal szemben érzi elkerülhetetlen pusztulását és mivel a kapitalista országokon belül érlelődnek a kapitalizmus sírásójának, a proletariátusnak erői. Mint ismeretes, a történelem által pusztulásra ítélt osztály sohasem óhajtja önszántából elhagyni a politika színpadát. A haldokló imperialista rendszer pedig különösen veszélyes, mivel agonizálásában pusztító rakéta-magfegyverrel fenyegeti a világot. Mindez a kapitalizmus fokozottan rothadó és parazita jellegét bizonyítja.

Sokasodnak, növekednek és mélyülnek a kapitalista rendszer belső ellentétei

A jelenlegi kapitalista rendszer ellentéteit három alapvető csoportra bonthatjuk:

Első csoport: az imperialisták közötti ellentétek. Az imperialista kapcsolatok rendszeréből következően az imperialisták közötti ellentétek ma sokkal élesebbek, mint bármikor korábban. Először: leszűkül az imperialista uralom szférája. Másodszor: a piacok problémája ma sokkal élesebb, mint az első világháború után avagy a második világháborút követő első évtizedben volt. A kapitalista piac nem képes felvenni a megnőtt termelést. Megnövekedett a kapitalista országok világkereskedelme és ipari termelésének színvonala közötti különbség. A kapitalista országok ipari termelése, az 1937. évihez viszonyítva, 1959-re több mint kétszeresére bővült (2,3). Ugyanakkor a világkereskedelem felvevőképesége csupán a háború előttinek felelt meg. Ezenkívül a — bár megszakításokkal és lassú ütemben, de mégiscsak — növekedő termelés mind újabb és újabb külső piacokat követel. A végbemenő technikai forradalom megnövelte a termelt áruk mennyi-

ségét, új nehéz problémát teremtve a kapitalista világkereskedelem számára. A főbb kapitalista országok exportjában a termelőeszközök arányának megnövekedése szintén élezi a piacproblémát.

Az „integráció” jegyében keletkezett új, államok közötti szervezetek végső soron az imperialista országok közötti ellentétek és harc fokozódásához vezetnek. A legnagyobb tőkéscsoportok ezeket az új szervezeti formákat felhasználva törekszenek a kapitalista világpiac újrafelosztására, s arra, hogy mint erősebb imperialista államok behatoljanak gyengébb partnereik gazdasági életébe. A jelenlegi kapitalizmus jellemző vonásai: nemzetközi monopóliumok létesítése, a különböző országok mammutmonopóliumai között a kapitalista világpiac felosztásáról, az árpolitikáról s a termelés mértékéről kötött egyezségek, az egymással és a saját soraikon belül folytatott harc.

Végül figyelembe kell venni a következő tényezőt. Az USA-imperializmus arra törekszik, hogy a katonai blokk-politika és a „gazdasági segítség”, mint legfőbb segéd-eszközök igénybevétele révén egy sor államra kiterjessze befolyását. A nyugat-európai országokban eszközölt amerikai tőkebefektetések összege 1959 végén 18,5 milliárd dollárt tett ki (1946-ban — 6,2 milliárd volt).

Jellemző ezzel kapcsolatban Anglia „fordizálása”. Az amerikai tőke felvásárolja az angol ipart. Ford 358 millió dollárért összevásárolta egy angol vállalatnak mindazon részvényeit, amelyek angol részvényesek kezén voltak. Ezt megelőzően egy angol olajvállalat (Trinidad Oil) 63 millió font sterling értékben átment az amerikai „Texas Oil Company” társaság kezébe. Tárgyalások folynak amerikai cégekkel a „Handley Page” angol repülőgépgyár eladásáról, amelyben négymotoros, lökhajtásos bombázókat és utasszállítókat gyártanak. A fejlett kapitalista országok monopolista oligarchiája az amerikai imperializmussal szövetkezik, és saját önző osztályérdekeiért hajlandó feláldozni az ország szuverinitását, arra számítva, hogy az USA-imperialisták segítségére lesznek a felszabadító erők elnyomásában, a dolgozók demokratikus szabadságjogainak eltiprásában, a nép által a társadalmi haladásért folytatott harc elnyomásában.

A kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének következtében állandóan változik az imperialista országok egymás közötti erőviszonya. Az imperialisták közötti ellentétek (éppen úgy, mint ezidáig, vagy talán még fokozottabb mértékben) magukban hordják az imperialista háborúk veszélyét. S ha nem kerül sor egy új világháborúra, ez egyáltalán nem az imperialisták érdeme: a szocialista világ léte és ereje tartja vissza és fékezi az imperialistákat.

Az ellentétek második csoportja: az imperialista és a nem-imperialista kapitalizmusok közötti ellentétek csoportja. Mindenekelőtt megjegyezzük: a revizionisták a marxizmus-leninizmus híveit rágalmozva azt hangoztatják, hogy a marxisták egységesnek tekintik az egész kapitalista világot és a legfőbb kapitalista országokra jellemző típusokra és formákra bontják.

Abból a tényből azonban, hogy a világban létezik egy kapitalista rendszer, egyáltalán nem következik, hogy ez a rendszer egyforma, egyenértékű országokból tevődik össze. A marxizmus-leninizmus követői egymástól eltérő típusú országokat különböztetnek meg a jelenlegi kapitalista rendszeren belül. Nem szólva a gyarmattartó és a gyarmatjellegű országokról, megkülönböztethetjük a főbb imperialista országokat (ilyenek az USA, Anglia, Nyugat-Németország, Olaszország, Franciaország), a kis imperialista országokat (mint például Belgium, Hollandia) valamint a nem-imperialista kapitalista országokat (mint például Finnország stb.).

Az imperialistáknak az a szándékuk, hogy a nem-imperialista kapitalista országokat bevonják a fegyverkezési hajszába, egy új agresszív háború előkészítésébe, a szocialista államok ellen irányuló aknamunkába. Az imperialisták (s elsősorban az amerikaiak) szeretnék gazdaságilag befolyásuk alá vonni ezeket az országokat. A nem-imperialista kapitalista országok — amikor gazdasági és politikai függetlenségük fenntartására törekszenek — törvényszerűen a semlegesség álláspontjára jutnak. Álláspontjuk ellenzésre talál az imperialistáknál. Ezért van az, hogy míg a múltban nem került és nem kerülhetett sor komolyabb politikai nézeteltérésre az imperializmus és a nem-imperialista kapitalizmus között, addig a kapitalizmus általános válságának jelenlegi szakaszában már felmérhető szakadék tátong az imperializmus és a nem-imperialista kapitalista országok között.

Az ellentétek harmadik csoportja: a gazdasági téren gyengén fejlett országok s imperialista anyaországaik között áll fenn. Ezek az igen fontos ellentétek új szakaszba értek, mivel számos, gazdaságilag elmaradott ország kivívta politikai függetlenségét. Az önálló fejlődés útjára lépve megnövekedtek az imperialistákkal szemben fennálló ellentéteik. Az iparilag fejlett és gazdasági téren elmaradott országok közötti gazdasági különbségről tanúskodnak az alábbi adatok:

1959	A fejlett kapitalista országok	A gazdaságilag elmaradott országok
Lakosság	603 millió	1283 millió
Terület	32,3 millió km ²	68 millió km ²
Acéltermelés	204 millió tonna	6 millió tonna
Elektromos áram termelés	1604 milliárd kw/6	120 milliárd kw/6

Az elmaradott országokat kizsákmányoló s monopolextraprofitra szert tevő imperialista gyarmatosítók mindenképpen igyekeztek akadályozni ezeknek az országoknak a fejlődését, igyekeztek konzerválni feudális és prefeudális rendjüket. A régi formájú gyarmati rendszer széthullása — korunk egyik legnevezetesebb eseménye — nem jelenti az anyaországok és volt gyarmataik azonnali egyenrangúvá válását. Az imperialisták még erős gazdasági pozíciókkal rendelkeznek itt, s a gazdasági függőség szálaival igyekeznek behálózni ezeket az állami függetlenségre szert tett országokat. E felszabadult országok a jövőben is erősen fogják érezni a monopolisták nyomását, mivel fejlődésükhöz elengedhetetlenül szükséges bizonyos felhalmozás, az imperialisták viszont egyenlőtlen eserepolitikájukkal, konkurrenciájukkal, pénzügyi nyomásukkal akadályozzák a szükséges felhalmozást, arra törekcsenek, hogy ezeket az országokat megtarthassák nyersanyagbázisnak, profitforrásnak. Jellemző, hogy az imperialista és az elmaradott országok gazdasági színvonala közti különbség egyelőre nem csökken.

Az USA, a legjelentősebb nemzetközi kizsákmányoló, a kapitalista országok között a legerőteljesebben veszi ki részét az ázsiai és különösen a latin-amerikai országok kirabolásában, a legerősebben akadályozza ezen országok fejlődését. Fokozódik többek között az amerikai tőkebehatolás Afrikába. A kongói és a laoszi véres események, a kubai diverzió és intervenciók fenyegetés, s az egyéb országok elleni aknamunka mind azt bizonyítja, hogy az amerikai imperialisták semmi elől sem hátrálnak meg, ha idegen népek elleni leigázási kísérletről van szó.

A politikai önállóság megerősítése, az agrárkérdés megoldása, a feudalizmus maradványainak felszámolása, az imperialista uralom gazdasági gyökereinek kigyomlálása, a külföldi monopóliumok korlátozása és kiszorítása a gazdasági életből, a nemzeti ipar létrehozása és fejlesztése, a lakosság életszínvonalának emelése, a társadalmi élet demokratizálása, békeszerető, független külpolitika, a szocialista táborral és más baráti országokkal folytatott gazdasági és kulturális együttműködés fejlesztése — mindezek a feladatok csak az imperializmus ellen folytatott rendíthetetlen harc során valósíthatók meg sikerrel. Elkerülhetetlen a gyarmati rendszer összeomlása, s ennek bekövetkezése az imperializmus további gyengülését fogja jelenteni.

Az imperializmusnak Lenin által feltárt alapvető ellentétei tehát nem szűntek meg, hanem erősödtek, meggyorsítva a kapitalista rendszer pusztulási folyamatát.

A fő csapás — a kapitalista monopóliumok ellen

A fejlődő szocialista világrendszer körülményei között fennálló jelenlegi, kései imperializmusban, a kapitalizmus általános válságának új szakaszán, még élesebbekké és elmélyültebbekké váltak az osztályellentétek.

A monopóliumoknak a burzsoá állam teljes hatalmára támaszkodó uralma a munkásosztály kizsákmányolásának fokozásához vezet. A monopolista tőke új módszerekkel, elsősorban a munka intenzitásának növelésével fokozza a munkásosztály kizsákmányolását.

A proletariátusnak a kapitalista rendszer lényegéből fakadó létbizonytalansága napjainkban még élesebb jelleget öltött. A monopolkapitalizmust védő ideológusok ugyan azt állítják, hogy a burzsoá országokban „jövedelemkiegyenlítődség” van folyamatban, ezzel szemben a valóság az, hogy szélsőséges vagyoni polarizáció megy végbe a monopolista oligarchiák és a lakosság legszélesebb rétegei között. A munkásosztály csupán kitartó harc eredményeként s csupán egyes országokban tudta elérni egy sor égető követelésének teljesítését, de azt sem tartós jelleggel. Az államapparátust felhasználó monopóliumtőke a saját maga által okozott káosz és megrázkódtatások következményeit a munkások vállaira igyekszik áthárítani; támadást folytat a munkásosztály életszínvonala ellen. Angliában például a létfenntartás költsége 1960 végén 1,8%-kal volt magasabb, mint egy évvel korábban, az USA-ban pedig 1,4%-kal. Az ún. „ínség-törvényt” a parlamenten keresztül hajszoló belga monopóliumok új adók bevezetésével és a szociális szükségletekre előirányzott tételek csökkentése révén — azaz a munkások rovására

— kívánnak 20 milliárd frankra szert tenni, hogy fedezhessék kongói veszteségeiket és fegyverkezési hajszájuk költségeit. Számos kapitalista országban az életszínvonal még a háború előtt is sem éri el. A burzsoázia ígéretei ellenére csupán egyes országokban és csupán átmenetileg sikerült elérni a teljes foglalkoztatottságot.

A lakosság létbizonytalansága s az imperialista országok uralkodó köreinek politikai esztelensége éles elégedetlenséget vált ki a munkásosztály soraiban. A proletariátus osztályharca mind átfogóbbá és elmélyültebbé válik. Mint a belgiumi példa bizonyítja. a sztrájkmozgalom igen nagy tömeget fog át és kitartó jellegű. A sztrájk ismételt és rendkívüli határozottsággal fedte fel a jelenlegi kapitalista állam, mint a profit biztosítása érdekében a szervezett erőszakhoz s fegyverhez folyamodó monopolista oligarchia érdekeit védelmező bizottság igazi természetét. Hivatalos adatok szerint 1960-ban az USA-ban 3300 sztrájk zajlott le, amelyekben 1 400 000 munkás vett részt. Az osztályharc régi célpontjai mellett újak is jelentkeznek: harc a militarizmus és a fegyverkezési hajszá ellen, harc a monopoltőke mindenhatósága, a gyarmati háborúk és az elnyomás ellen. A proletariátus osztályharcában új formák és módszerek jelentkeznek.

A jelenlegi helyzet sajátos vonásaként állandóan szűkül a monopoltőke társadalmi bázisa. Lényegében a jelenlegi kapitalista társadalom valamennyi osztálya és társadalmi rétege, különböző mértékben és különböző okokból, objektíve szembenáll a monopoltőkével. A monopoltőke mindenhatósága nem csupán a munkásosztály érdekeit sérti, hanem a parasztok és a farmerek tönkremenésében és elszegényedésében is a monopoltőke a tettes. Az amerikai farmerek jövedelme például az 1952. évi 15,3 milliárd dollárról 1959-re 11,8 milliárd dollárra, azaz egynegyedével csökkent. Ugyanezen idő alatt a farmok száma 776 000-re apadt.

Az a tény, hogy a monopoltőke állam-monopoltőkivé változott, fokozta a monopóliumok és a burzsoázia nem-monopol rétegei közötti eltávolodást. A monopoltőke kiszorítja és tönkreteszi a közép- és kisvállalkozókat, a fennmaradókat pedig befolyása alá vonva lényegében megfosztja önállóságától és függetlenségétől. Lenin rámutatott arra, hogy tökéletes imperializmus, amely teljes egészében átváltoztatná a kapitalizmust, nem létezik. A valóság mozaik-jellegű: a heterogén jelleg a jelenlegi kapitalizmusnak is jellemző vonása. Természetesen az imperializmus — mint a csúcs —, s a régi kapitalizmus, mint alapszint közötti viszony nem maradt változatlan. A korai imperializmusban a nem-monopolizált vállalatok még megtartották bizonyos fokú önállóságukat. És manapság? Először: a döntő iparágakban már majdnem teljesen eltűntek a nem-monopolizált vállalatok (kohászat, gépgyártás, szerszámgépgyártás stb.). Másodszor: a kis- és közép-jellegű ipari vállalkozások lényegében elveszítették függetlenségüket, és vazallus módjára függnek a monopóliumoktól. Harmadszor: a közszolgáltatás terén működő nem-monopolizált vállalatok, habár névlegesen nincsenek is bekebelezve, — ténylegesen szintén a monopóliumok befolyása alatt állnak.

Lenin kifejtette, hogy az imperializmus kezdeti szakaszán általános volt a vagyonos osztályok átállása az imperializmus oldalára. Az imperializmus jelenlegi, kései szakaszában a nagy monopóliumok nyomása mind súlyosabban nehezedik a nemzet minden rétegére. Ennek következtében a burzsoázia társadalom alapvető osztályellentétének, a munka és a tőke közötti ellentétnek a kiéleződésével egyidejűleg a jelenlegi szakaszban mélyül a monopolisták maroknyi csoportja és a nemzet valamennyi rétege közötti ellentét is.

A munkásosztály, a parasztság, az értelmiség, de a városi kis- és középpolgárság is életbevágóan érdekelt a monopóliumok uralmának felszámolásában. Ez a tény a monopóliumok hatalmának korlátozását célzó rendkívül széles, együttes népi megmozdulások számára teremti meg a feltételeket. A város és a falu dolgozói a békéért, demokráciáért és a társadalmi haladásért folytatott harc jelszavai alatt tömörülnek a munkásosztály körül.

Az új osztályerőviszonyok s a kapitalizmus általános válságának új szakasza új lehetőségeket teremt a kommunista pártok számára elkövetkező történelmi jelentőségű feladataik megoldásához.

A jelenlegi nemzetközi helyzet reális lehetőséget nyújt arra, hogy a szocialista tábor, a nemzetközi munkásosztály, a háború ellen fellépő valamennyi ország nemzeti felszabadító mozgalma s valamennyi békeszerető erő egyesített, világméretű erőfeszítése révén elejét vegyünk egy újabb világháborúnak. A béke nem jön magától, hanem ki kell vívni. Kívívni pedig csak a háborúk forrása, a monopoltőke elleni önfeláldozó harcban lehet.

A kommunisták vallják a békés egymás mellett élés elvét s a békeharc zászlaja alá a legszélesebb rétegeket egyesítik, de ugyanakkor egyáltalán nem tagadják az osztályharcot, sőt ellenkezőleg, szükségesnek tartják fokozni a harcot a szocialista eszmék

győzelméért, a szocializmus teljes győzelméért. A marxizmus—leninizmus hívei tudják: a különböző társadalmi rendszerű államok egymás mellett élése csupán egyik formája a nemzetközi méretekben folyó osztályharcnak, a gazdasági, politikai, ideológiai harcnak.

A reformisták, revizionisták számára a háború elkerülése egyet jelent a status quo biztosításával, azaz a jelenleg fennálló helyzet változatlanúságával. A helyzetek azonban nem állandóak. Az élet nem állhat meg egy helyben. A kapitalista s a gazdaságilag elmaradott országokban rendkívül sok a megoldatlan, égető társadalmi probléma; a lét változatlanúságának követelése tehát lényegében a társadalmi változások ellenzését jelenti. A marxisták—leninisták számára a békéért és a békés együttélésért folyó harc a haladásért folytatott harccal párosul. A béke a társadalmi haladás megvalósításának fontos előfeltétele.

A marxizmus—leninizmus tanításaiból kiinduló kommunista pártok mindig elnezték a forradalom exportját. Ugyanakkor határozottan harcolnak az ellenforradalom imperialista exportja ellen is. Véleményünk szerint az ilyen vagy amolyan társadalmi rendszer megválasztása minden egyes ország népének elidegeníthetetlen joga, s a szocialista forradalom minden egyes ország belső fejlődésének eredménye, a társadalmi ellentétek végső kiéleződésének szülötte.

A marxizmus—leninizmus hívei nem csupán a háborúkból vezetik le a forradalmat. Egyáltalán nem állítják, hogy a kapitalizmus általános válságának minden egyes szakasza egy-egy világháborúhoz kapcsolódik. Ez így volt a kapitalizmus általános válságának első két szakasza esetében, azonban nincs így a jelenlegi szakaszban. Az imperializmus mélyén rejtőző ellentétek nem csupán háborúk útján törhetnek felszínre (amint az az első és a második világháborúk esetében történt), hanem a békés együttéléssel s az egymással szöges ellentétben álló két rendszer, a szocialista és a kapitalista rendszer harcával kapcsolatos, rendkívüli jelentőségű történelmi eseményekben is. „A proletárforradalom nem csupán háborús megrázkódtatások eredménye, hanem mindenekelőtt az osztályharc fejlődésének és a kapitalizmus belső ellentéteinek következménye.” (N. Sz. Hruscsov: „A kommunista világmozgalom új sikereiért”).

Az imperialista országok proletárforradalmainak érlelődése bonyolult folyamat, amely megköveteli, hogy lépésről lépésre, minden egyes kérdésben külön történjék a széles tömegek megnyerése a forradalmi proletariátus számára. E folyamat a tömegek harcos, töke-ellenes szervezését és tumorzását követeli. Csak a harc neveli a kizsákmányoltak osztályát, csak a harcban tudatosodik benne saját ereje, csak a harc szélesíti a proletariátus látókörét, kelti életre képességeit, világosítja fel, edzi akarátát. A proletariátus magavívta harcát, harci tapasztalatgyűjtését semmivel sem szabad helyettesíteni.

A győztes proletariátus elsősorban lelkesítő példamutatásával, a szocializmus fölényének bizonyításával nyújthat segítséget a kapitalista országok munkásmozgalmának. Ugy szintén nagy jelentőséggel bír a Szovjetunió és a szocialista tábor külpolitikája, mivel e politika nyomán a világ népei a békés együttélésért, a népek közötti békéért folytatott harcról alkotott elképzeléseiket a szocializmussal, a kommunizmussal kapcsolják össze.

A kapitalista országok dolgozóira igen mély hatást gyakorol az imperializmus által elnyomott népek nemzeti felszabadító mozgalma. Kétségtelen, hogy a kapitalizmus nagy válságát, az emberiség egyharmadának a kapitalista rendszerből való kiválását s a munkásmozgalom fellendülését a gyarmati és függő országok is felhasználták arra, hogy közelebb jussanak nemzeti felszabadító mozgalmuk győzelméhez. Az is kétségtelen ugyanakkor, hogy a „fordított tükröződés” is fennáll, azaz a győztes nemzeti felszabadító mozgalmak is hatást gyakorolnak az imperialista országokban a munkás- és az általános demokratikus mozgalomra. Mint Franciaország és Belgium példája bizonyítja, a gyarmattartó hatalmaknak az a törekvése, hogy megtartsák pozícióikat Algírban, Kongóban és egyéb helyeken, élezi az anyaországokban a helyzetet, fokozza az osztályellentéteket, a dolgozóknak az imperializmus és a gyarmattartó rendszer elleni harcát.

A kommunista pártok önféldozó harcot folytatnak azért, hogy már a jelenlegi körülmények között is mindent megtegyenek a munkásosztály és a nép érdekeinek védelmében, életfeltételeik javítása érdekében. Midőn a monopóliumok arra törekcsenek, hogy megsemmisítsék avagy a minimálisra csökkentsék a nép demokratikus jogait, a proletariátus élcsapata sikrazsall a társadalmi élet, valamennyi adminisztratív, politikai, kulturális szervezet és intézmény általános demokratizálásáért.

A jelenlegi helyzet sajátos vonása az, hogy a munkásosztálynak a saját követeléseiről folytatott harca mellett (a társadalmi törvényhozás megjavítása, a munkabér emelése, a munkaidő csökkentése stb.) folyik a harc az általános, demokratikus, anti-monopolista átalakulásért is. Ez a harc — egy meghatározott szakaszban — szocialista átalakításokért folytatott harccá is nőhet.

A kommunista és munkáspártok képviselőinek tanácskozása arra a következtetésre jutott, hogy a jelenlegi körülmények között a fő csapást mind határozottabban a kapitalista monopóliumok, az állam-monopolkapitalizmus egész rendszere ellen kell irányítani, mert ezek a fegyverkezési hajsza fő tettesei, a reakció és az agresszió támaszai.

Ezzel kapcsolatos az általános demokratikus követelések programja. E követelések a következők:

- harc a békéért és a nemzeti függetlenségért,
- a demokrácia megvédése és fejlesztése,
- a legfontosabb gazdasági ágak nacionalizálása és demokratikus irányítása,
- az egész gazdasági élet béke és célú felhasználása a lakosság szükségleteinek ki-elégítésére,
- radikális földreformok végrehajtása,
- a dolgozók életszínvonalának javítása,
- a parasztság érdekvédelme,
- a városi kis- és középpolgárság érdekeinek védelme a monopóliumok önkényével szemben.

E demokratikus intézkedések megvalósítása — habár, mint ismeretes, nem szünteti meg az embernek ember által való kizsákmányolását — lehetőséget nyújthat a monopóliumok hatalmának korlátozására, a munkásosztály tekintélyének és politikai súlyának növelésére, elősegítheti a legreakciósabb elemek elszigetelését, és megkönnyítheti az ország valamennyi haladó erejének összefogását. E harc folyamán erősödnek a kommunisták és a nép közötti szálak, a nép megérti a szocialista forradalom feladatait és a forradalom megvalósításának szükségességét; e harc során tisztul meg az út a szocialista forradalom előtt. A reformok ilyen jellegű felfogása az egyik gyökeres különbség, amely a marxisták—leninisták és a reformot végecnak tekintő s a szocialista forradalomért folytatott harcot elvető reformisták között fennáll.

A marxista—leninista pártok mindig azt állították és állítják, hogy a szocialista forradalom végrehajtása és a demokrácia legfelsőbb fokának, a proletárdiktatúrának a bevezetése a kapitalizmus pusztulásának és az új társadalom születésének elengedhetetlen feltétele. Ugyanakkor az egyes országoknak a kapitalizmustól a szocializmushoz vezető útja — formáját tekintve — lehet nem-békés és lehet békés. A szocializmusra való átmenet valamennyi formájának azonban döntő előfeltétele a munkásosztály és kommunista élcsapatának politikai vezető szerepe. A szocialista forradalom fejlődési formái függenek az adott országban az osztályok konkrét erőviszonyaitól, a munkásosztály és élcsapata szervezettségétől és érettségétől, az uralkodó osztályok ellenállásának fokától. A marxista—leninista pártok az illető országok konkrét történelmi és társadalmi viszonyai s a nemzetközi helyzet figyelembevételével határozzák meg a forradalom perspektíváját és feladatait.

*

Az egyre szűkülő kapitalista világban változatlanul folytatódik az imperializmus pozícióinak megingása és gyengülése, az osztályharc erősödése nyomán az imperializmus alapjainak megrendülése s valamennyi ellentmondásának kiéleződése. A szocializmus és a népek békeharcának sikerei gyorsítják a történelem progresszív menetét. Elkerülhetetlen az imperializmus végleges csődje és a magasabb típusú társadalom bekövetkezése.

A kapitalizmus általános válsága soha sem volt olyan mélyenszántó, olyan szerteágazó s olyan átfogó, mint napjainkban.

A kapitalista világrendszert elmosó egyetlen közös áradattá egyesülnek korunk hatalmas mozgató erői:

- a szocializmust és a kommunizmust építő népek erői,
- a kapitalista országok munkásosztályának forradalmi mozgalma,
- az elnyomott népek nemzeti-felszabadító harca,
- az általános demokratikus mozgalom.

Nincs olyan eszköz, melynek segítségével az imperializmus megállíthatná ezt az áradatot, megmenthetné a történelem által pusztulásra ítélt rendszerét.

„Past and Present”
(1960 április—1960 november)

A Past and Present c., félévenként megjelenő angol történeti szemle 1952-ben indult. A szerkesztésben mások mellett megfelelő helyet kapott Anglia két marxista történésze, *Christopher Hill* és *E. J. Hobsbawm* (az utóbbi mint a szerkesztő bizottság alelnöke), a régészet, ókori és középkori történelem szakértői, valamint az agrár- és társadalomtörténet egy-egy szakértője. A tanácsadók közt szerepel — több amerikai, francia, nyugat-német, japán és más professzorok mellett — *J. V. Polišenský* prágai tudós is.

A Past and Present 1960. évi tudományos anyaga és szerkesztőségi megjegyzése egyaránt bizonyítja, hogy a folyóirat szerkesztésénél tudatos elvként érvényesül a történettudomány szélesebb kitekintésű, szintetikusabb, problémafelvető művelése, a hazai és külföldi kutatások és eredmények kritikusabb kezelése, a vitacikkek előtérbehelyezése, a mélyebb és részletesebb, széleskörű tudásanyagra támaszkodó könyvismertetés.

A folyóirat novemberi számában a szerkesztőség rövid hírt ad arról, hogy a Brit Akadémia 100—100 fontos alapítványt tett a Past and Present példányszámának növelésére. Ezt a szerkesztőség örömmel köszöni meg, mert bár a lapnak komoly sikerei vannak, nem mindig éri el azt az olvasóközöniséget, amelynek érdeklődésére számít. A cél továbbra is az marad, amit 1952-ben megállapítottak: „A múlt szakaszainak olyan tudományos vizsgálata, amely kitartó figyelemmel van az általános történeti fejlődésre; amely tudományos és könnyen olvasható, érthető és élvezhető a szakértők és laikusok számára egyaránt; amely nem köti le magát egy korszak, ország vagy nézőpont mellett, miáltal szélesebb történeti módszerre és álláspontra helyezkedhet.” A szerkesztőség megállapítása szerint a történelem felfedése és megírása lényegében csak együttműködéssel lehetséges. Eddig ezt az elgondolást úgy igyekeztek valóra váltani, hogy sok kéz által írt mammutmunkákat szorgalmaztak, vagy bizonyos kutatócsoportokat egy probléma felé irányítottak. Nem sok figyelmet szenteltek azonban a közös viták szervezésére vagy vitaülések kritikájára, illetve ismertetésére. Ezért a Past and Present szerkesztősége nagyobb figyelmet szentel évi konferenciái ismertetésének, a nemzetközi történészkongresszusok eseményeinek és nagyobb vitaülések leírásának. Az ilyen jellegű ismertetések valamint tanulmányok beküldésére minden ország történészét felhívja a lap.

Rövid tájékoztatót nyújt évi konferenciájáról az áprilisi szám. Ezt a konferenciát 1960 júliusában tartotta a Past and Present Society „Városok, udvarok és művészek” címmel, amelynek az volt a közvetlen célja, hogy a művészettörténet, a politikai, társadalmi és gazdaságtörténet kutatói közelebb hozza egymáshoz és alkalmat nyújtson számukra a közös vagy eltérő tapasztalatok kicserélésére. A közvetlen tudományos célkitűzés pedig az volt, hogy közös vizsgálat alá vegyék, mennyiben befolyásolta a művészet fejlődését a patronálók helyzete, az észak- és középpolaszországi, valamint a hollandiai városoktól a brüsszeli, párizsi és madridi központosított udvarokig. Az előadások pontos címeit közölve („Városok és művészek a XV. században” és „Városok és művészek a XVI. és XVII. században”) adja tudtul a lap, hogy minden érdeklődő számára személyes meghívókat küldenek.

A novemberi számban rövid, kritikus ismertetést nyújt *Rodney Hilton* és *Christopher Hill* a Stockholmi Történész-konferenciáról. A szerzők minden kertelés nélkül mutatnak rá a Konferencia és Anglia részvételének hibáira. Már Párizsban, 1950-ben megmutatkozott — írják —, hogy a főüléseken komolyabb vitákra, a résztvevők sokasága miatt, nem kerülhetett sor. Rómában 1955-ben és Stockholmban a helyzet azért volt rosszabb, mert nem nyílt lehetőség kisebb csoportok közös téma-területekről szóló megbeszéléseire: a főelőadások mellett a kisebb referátumok is nyilvános üléseken hangzottak el, az egymással ellentétes nézetek nem kerülhettek közvetlen megvitatásra, ezáltal az egyszerűsítés vonalán haladtak, ily módon a résztvevők jóindulata ellenére is, számos különböző felfogású történész elöntelen képet nyert a másik munkájáról. Azt is mondják, hogy mindenek ellenére hasznosak az ilyen nemzetközi konferenciák, mert lehetővé teszik különböző nemzetiségű történészek személyes kapcsolatát. Ez Stockholmban szinte lehetetlen volt, oly sok delegátus vett részt és annyira szétszóródtak a városban. A jövőben a problémák még súlyosbodni fognak, minthogy a résztvevők száma még több lesz. Remélhető azonban, hogy a következő konferencián az arányok jobbak lesznek, az európai és észak-amerikai túlképviseltetés helyett az ázsiai és afrikai történészek is nagyobb számban jelennek majd meg.

A stockholmi konferencia megnyitásán a főtítkár, Höjer professzor utalt arra, hogy eljött a decentralizálás ideje. Ezt az ismertetőik igen szükségesnek találják, s meg-

valósításukra javaslatokat is tesznek. A folyóirat további megjegyzései a brit delegációra vonatkoznak, amely tulajdonképpen „egyáltalán nem delegáció”. Soha nem jelentek úgy meg a konferencián, mint delegáció, és a résztvevők többsége nem is tudta előre, ki lesz delegátus-társa, s közülük ki tart majd beszámolót. A vitákhoz alig járult hozzá a brit történész.

Egy nagyon szomorú műfajban, a nekrológban is különbet ad a Past and Present a megszokottnál. Általában csak a lap munkájában irányítóan résztvevő történészekről szokott megemlékezni, de néhány esetben kivételt tesz, amikor olyan történész eltávozását adja tudtul, „aki a lap által legjobban tisztelt tudományosságot képviselte”. 1960-ban három kiváló történészről emlékezett meg a folyóirat. *R. C. Cobb* méltatta a 85 éves korában elhunyt nagy francia tudóst, *G. Lefebvre*-t, s ez a méltatás beillik egy kitűnő historiográfiai, módszertani tanulmánynak. Cobb cikkéből nemcsak a történész Lefebvre ismerjük meg, hanem a puritán francia hazafit s a kissé sivár magánéletű embert is. *H. R. Trevor-Roper* emlékezett meg *F. Chabod*-ról és *J. Elliott* a spanyol *V. Vives*-ről. E két kiváló történész munkásságát Magyarországon nem ismerik, életművüket az angol ismertetőik olyannak értékelik, amely iskolát teremtett mind az olasz, mind a spanyol történetírásban.

Két igen fontos vitáról ad részletes ismertetést a lap áprilisi és novemberi száma. Az 1959. évi egynapos Past and Present konferencia anyagát és a lényegesebb hozzászólásokat *P. A.* foglalja össze (1960 ápr.). A konferencia az ipari forradalom eredetét igyekezett tisztázni, a kitűnő *E. J. Hobsbawm* elnökletével. Az egyik vitaülést *C. Coleman* referátuma nyitotta meg „A forradalom eredetének néhány kérdése” címmel, a másikat *E. A. Wrigley* referátuma „Miért zajlott le először Britanniában a forradalom és miért nem a kontinensen” cím alatt. Mindkét ülésen mintegy 35 történész, gazdaságtörténész és demográfus vett részt, számos angliai egyetemről.

Az elnök a vita alapjául, illetőleg a forradalom, mint társadalmi jelenség megértéséhez három alapvető kérdés megvizsgálását javasolta: a középosztály kialakulását, az ipari társadalom elfogadását a köznép részéről, a társadalmi és politikai intézmények alkalmazkodását a gazdasági fejlődéshez. Ezek után röviden ismertette azokat a felfogásokat és módszereket, amelyek révén a történészek az ipari forradalmat megközelítették.

Coleman referátumában utalt arra, hogy a klasszikus munkák periodizációja az ipari forradalom kezdetekre vonatkozóan elévült. Azt javasolta, hogy állapotjanak meg a késő XVII. századi „forradalomban”, amelyben legalább öt jelentős szimptóma mutat az iparosodás irányába. Ezt az időszakot ugyanakkor a hanyatló árak és emelkedő termelés jellemezte: szokatlan jelenség az ipari forradalmat megelőző szakaszokban. Miért kellett még egy jó félévszázadnak eltelnie és mi okozta a korai XVIII. századi stagnálást — vetette fel *Coleman*. És mi okozta a lakosság-szaporulat megállását 1690 után a XVIII. század közepéig? A hozzászólásokból a következő problémakörök bontakoztak elő: Kialakulhatott-e ipari forradalom lényeges lakosságnövekedés nélkül, és mi okozta a lakosság hirtelen megnövekedését, mennyiben kapcsolódik ez a tény a piackérdéshez? Hogyan alakultak a tőke-viszonyok és hogyan növekedett azoknak a száma, akik vásárlóerővel rendelkeztek? A vitaülést résztvevői megegyeztek abban, hogy a népességszaporulatot önmagában döntő tényezőnek nem lehet elfogadni, bár gazdasági hatása lényeges; az Anglia számára kínáló piaclehetőségek számbavétele is igen fontos, ennek vizsgálata azonban lehetetlen az európai kereskedelem áttekintése nélkül. A második referátum, *E. A. Wrigley*-é, az ipari forradalmat mint technológiai jelenséget tárgyalta. Kiindulópontul az iparnak a nyersanyaggal való ellátásában bekövetkezett változást vizsgálta. Abban az időpontban, amikor az ipar nyersanyagát már főképpen ásványi termékek szolgáltatják és nem állati vagy növényi eredetű nyersanyagok, mint például a fa vagy gyapjú, olyan nagyarányú fejlődése megy végbe, amely megváltoztatja az egész ipari termelés struktúráját. Minthogy Angliában ez az átváltás sokkal korábban ment végbe, mint a kontinensen, részben magyarázza, hogy miért Angliában és miért az adott évtizedekben zajlott le először az ipari forradalom. *Wrigley* végigvezette a győzedelmes bahatolását az iparba, a közlekedés fejlődését és a gőzgépek szerepét, — ebben sok újat nem nyújtott. A referátuma körül kialakult vita a már felvetett kérdésekhez kanyarodott vissza: a tőke és a kereslet kialakulásának kérdéseire. Az egyik manchesteri kutató érdekes szempontot vetett fel a sajátos angol társadalmi-gazdasági kérdések vizsgálatához: az angol bányászat fellendülése az angol földbirtokosokat, mint bányatulajdonosokat nagymértékben érdekeltté tette a termelésben, s ez háttérbe szorította feudális kötöttségeik érvényesülését. Egy másik történész vitatta azt a hagyományos nézetet, hogy a textilipar olyan nagy szerepet játszott az ipari forradalomban — legalábbis úgy vélte, a múltban eltúlozták ezt a szerepet. Legújabb kutatások szerint például a gyapot tőkésítése teljesen helyi forrásokból eredt, és még 1840-ig is kisebb

arányú iparág maradt. Az elnök összefoglalása szerint a konferencia számos kérdést hagyott lezáratlanul. A legtöbb, amit elért: a jelenlevők megegyeztek abban, hogy az ipari forradalom nem játszódhatott le ez időben másutt, mint Angliában. Általában elfogadták annak a történésznek az álláspontját (*K. Berrill*, Cambridge), aki hangsúlyozta, hogy az ipari forradalom megfelelő analizésének figyelembe kell vennie az egész európai gazdasági élet kölcsönhatásait, amelyen belül egy nemzet gazdasági élete vitte a főszerepet. Nem történt lényeges előrehaladás a tökékeződés kérdésében és abban a kérdésben sem, hogy a forradalom miért Angliában zajlott le először.

Az ipari forradalom az egyik nagy kérdéskör, amely az angol történészek jelentős részét már jónéhány éve foglalkoztatja. Ilyen visszatérő és sok történészt foglalkoztató másik időszak az angol forradalom, „A XVII. század általános válsága”. E címen a neves marxista *H. R. Trevor-Roper* professzor írt nagy visszhangot kiváltó tanulmányt, amelyet a *Past and Present* 1959 novemberi száma közölt. A tanulmányra számos válasz érkezett, amelyekre Trevor-Roper viszontválaszolt. Ezt a polémia közli teljes egészében a lap 1960 novemberi száma. A hazai (angliai) kutatókon túl sorbonnei és washingtoni történész is hozzászólt a kérdéshez. A hozzászólók többsége megerősítette Trevor-Roper eredeti tétele helyességében, miszerint a XVII. századi általános válságot több nyugat-európai monarchia strukturális válsága egyik legerősebb szimptómájaként értékelte. Ebben a véleményében megerősítette — illetve véleménye kialakulását lehetővé tette *R. Mousnier*, *F. Chabod* és *V. Vives* munkássága.

XVII. századi témával foglalkozik *C. B. Macpherson* torontoi kutató tanulmánya is (*Harrington's „Opportunity State”*, 1960 ápr.): Harrington-nal, a változó angol társadalom ideológusával, szélesebb, érdekesebb alapot adva írásának azáltal, hogy felveti a gentry társadalmi helyzetét s helyzetének tükröződését Harrington műveiben. A XVII. század elejére vonatkozó két újabb történeti munkát ismertett *Ch. Hill* a lap novemberi számában, kiemelve a forradalmi és udvari párt parlamenti tevékenysége részletes leírásának hasznosságát. Metodikai tanácsot is nyújt a statisztikai módszer alkalmazóinak: ez nem lehet öncélú, csak alávetett jelentőségű. A történész képzeletét ellenőrizheti és fékentarthatja, de nem helyettesítheti.

Megemlíthjük még a teljesség kedvéért *M. E. Aston* szép tanulmányát a lollardizmusról (*Lollardy and Sedition 1381—1431*, 1960 ápr.), amelyben számos gondolatot vet fel a mozgalom társadalmi, forradalmi oldaláról; a francia forradalom kutatói figyelmét felhívjuk *R. B. Rose* írására, amely új adalékokat nyújt a francia forradalom angliai hatásáról (*The Priestley Riots of 1791*, 1960 nov.). „A Robin Hood balladák eredete és közönsége” című tanulmány inkább irodalomtörténészeket érdekelhet (*J. C. Holt: The Origins and Audience of the Ballads of Robin Hood*, 1960 nov.). *R. Thapar* (aki egyébként most jelentetett meg Angliában nagy sikerrel egy igen szép indiai mesegyűjteményt) cikkében India történetéhez nyúlt: Az Ásoka uralom időszakáról ad áttekintést. (Ásoka 36 esztendeig uralkodott. Macedonai Sándor kortársa volt. Ásoka and Buddhism. 1960, nov.).

H. Haraszi Éva

KÜLFÖLDI VENDÉGEINK

Vladescu-Răcoasă professzor, a Román Tudományos Akadémia Könyvtárának igazgatója, aki 1961 őszén Magyarországon tartózkodott, a Magyar Tudományos Akadémia könyvtára és a hálózati könyvtárak rendszerének, munkájának tanulmányozása során október 6-án az Intézet két könyvtárát is felkereste és elismeréssel nyilatkozott az ott látottakról.

Sirin Dib elvtárs, a Mongol Tudományos Akadémia elnöke október 6-i látogatása alkalmával az Intézet munkájával és szervezetével kívánt megismerkedni. Az igazgatósággal folytatott beszélgetés során értékes tájékoztatást adott a mongol történészek és a társadalomtudományok egyéb művelőinek tevékenységéről, valamint a

Mongol Tudományos Akadémia szervezetiéről.

G. Manacorda, a Gramsci-intézet munkatársa, a *Studi Storici* szerkesztője 1961 októberében Magyarországon járt. Itt tartózkodása alatt az olasz kapitalizmusnak az egyesítés utáni fejlődéséről tartott előadást az Akadémián. Október 30-án Intézetünkbe is ellátogatott, s a két ország történészeinek munkájáról, problémáiról folyó beszélgetés során kifejezte reményét, hogy a kapcsolatok a jövőben még szorosabbakká válnak.

November hóban *A. Guber* elvtárs, a szovjet történészek Nemzeti Bizottságának elnöke kereste fel hazánkat, s nagy érdeklődéssel kísért előadást tartott a délkelet-

ázsiai népek 1945 utáni nemzeti felszabadító mozgalmairól. November 24-én látogatást tett az Intézetben is.

E. Koszacsevszkaja egyetemi docens 1961 végén Balugyánszky Mihály magyarországi tevékenységére kutatott Budapesten. Kutatómunkája mellett részt vett az Intézet által rendezett, az abszolutizmus

kérdéseiről szóló vitán is és értékes felszólalásával gazdagította annak anyagát. December 15-i, intézeti látogatása alkalmával felmerült egy, a dekabristák és jakobinusok műveiből készítendő közös kiadvány terve is, melyet Koszacsevszkaja elvtársnő a maga részéről a legmelegebben támogatni kíván Leningrádban.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ И СООБЩЕНИЯ

<i>Дь. Дьерфи</i> : О некоторых вопросах древней истории венгров	417
<i>К. Р. Петер</i> : Борьба сельского городка района Хедьяля против крепостного права	427
<i>К. Месарош</i> : Крестьянские движения весной 1919 г.	442
<i>Дь. Юхас</i> : Внешняя политика правительства Телеки во время «странной войны»	476

ОБЗОР

Дискуссия о труде Элемера Маюс: «Хроника Яноша Туроци» (Сост. <i>Б. Шураньи</i>)	515
Сеченьи 1848 г. (Дискуссия в Научном совете.) (Сост. <i>М. Л.</i>)	524

ИЗВЕСТИЯ	530
----------------	-----

ЗА НАШИМИ ГРАНИЦАМИ

<i>В. Чепраков</i> : Ленинская теория империализма и новый этап общего кризиса капитализма	531
Past and Present (Рец. <i>Э. Х. Харасту</i>)	543
Наши заграничные гости	545

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN, BEITRÄGE

<i>Gy. Györfly</i> : Über einige Fragen der ungarischen Urgeschichte	417
<i>K. R. Péter</i> : Der Kampf eines Marktfleckens im Hegyalja gegen die Leibeigenschaft	427
<i>K. Mészáros</i> : Die Bauernbewegungen im Frühjahr 1919	442
<i>Gy. Juhász</i> : Die Außenpolitik des Kabinetts Teleki zur Zeit des »komischen Krieges«	476

RUNDSCHAU

Diskussion über das Werk von E. Mályusz »Die Chronik János Thuróczy« (<i>B. Surányi</i>)	515
Der Széchenyi des Jahres 1848 (Diskussion im Wissenschaftlichen Rat) (<i>M. L.</i>)	524

NACHRICHTEN	530
-------------------	-----

JENSEITS UNSERER GRENZEN

<i>W. Tscheprawkow</i> : Die Imperialismus-Theorie Lenins und der neue Abschnitt der allgemeinen Krise des Kapitalismus	531
Past and Present (<i>E. H. Haraszi</i>)	543
Asländische Gäste in Ungarn	545

SOMMAIRE

ÉTUDES

<i>Gy. Györffy</i> : Sur quelques problèmes de la préhistoire des Hongrois	417
<i>K. R. Péter</i> : La lutte d'une bourgade de Hegyalja contre le régime du servage perpétuel	427
<i>K. Mészáros</i> : Les mouvements paysans au printemps de 1919	442
<i>Gy. Juhász</i> : La politique étrangère du gouvernement de Teleki à l'époque de la «drôle de guerre»	476

REVUE

Discussion sur la «Chronique de János Thuróczy» par E. Mályusz (<i>B. Surányi</i>) ..	515
Széchenyi en 1848 (Séance de discussion du Conseil Scientifique) (<i>M. L.</i>)	524

NOUVELLES	530
-----------------	-----

AU-DELÀ DE NOS FRONTIÈRES

<i>V. Tcheprakov</i> : La théorie de Lénine sur l'impérialisme et la nouvelle phase de la crise générale du capitalisme	531
Past and Present (<i>E. H. Haraszti</i>)	543
Savants étrangers en Hongrie	555

CONTENTS

ARTICLES, COMMUNICATIONS

<i>Gy. Györffy</i> : On some problems of prehistoric Hungary	417
<i>K. R. Péter</i> : A struggle of a market town in the Tokay district against the hereditary serfdom	427
<i>K. Mészáros</i> : Eastern peasant risings in 1919	442
<i>Gy. Juhász</i> : Foreign policy of the Teleki Government in the time of the "phony War"	476

REVIEW

Discussion on the work of Elemér Mályusz "Chronicle of János Thuróczy" (<i>B. Surányi</i>)	515
Széchenyi in 1848 (Session of the Institute's Academic Council) (<i>M. L.</i>)	524

NEWS	530
------------	-----

BEYOND OUR FRONTIERS

<i>V. Tcheprakov</i> : Lenin's Imperialism-Theory and the new stage of the general crisis of capitalism	531
Past and Present (<i>E. H. Haraszti</i>)	543
Our visitors from abroad	545

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V. Alkotmány u. 21.

telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46

csekkbefizetési számla szám: 05.915.111—46

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V. Váci u. 22.

telefon: 185-612

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, Budapest V. József nádor tér 1.

telefon: 180-850

Csekk számla: egyéni 61.257, közületi 61.066

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítói helyein is)

A kiadásért felelős: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Vidos László

A kézirat beérkezett: 1961. XI. 24. — Példányszám: 600 — Terjedelem: 11,5 (A/5) ív

---

1961.54479 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ára: 12,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

